

યુગધર્મ

પુરુષ

જેઠ, ૧૯૬૦

અંક ૧

ઈસ્લામના ઓલીઆ*

૧. તપસ્વી બંદર સદિક

તપસ્વી બંદર સદિક એ મહાપુરુષ મહમ્મદના હોદ્દા હતા. “તેજકર તોમ ઓલીઆ”ના લેખક એ પુરુષના ભારે વખાણ કર્યા છે. તે કહે છે કે સદિક એ સાધુ સંપ્રદાયના એક આગેવાન હતા અને બધા લોકો તમનામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખતા. તેઓ ધર્માર્થના નેતા, એકેશ્વરવાદીઓના ગુરુ, મહમ્મદીય સંપ્રદાયના આચાર્ય, હશ્વરાનુરાગી ભક્તમંડળીના અગ્રણી, પ્રભુપ્રેમી, વૈરાગી અને તપસ્વીઓના શિરોમણિ હતા. તેઓ તત્ત્વ-

શાસ્ત્રમાં, શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા કરવામાં તથા કુરાનનું રહસ્ય સમજાવવામાં એકા હતા.

તેમના વખતમાં મનસુર નામનો એક માણસ પોતાને અરબ દેશનો ખલીફ મનાવતો. સદિકની કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠા સાંભળી મનસુર ઈર્ષ્યાથી બળવા લાગ્યો. તેણે એક દિવસે પોતાના મંત્રીને હુકમ કર્યો કે, “અમે તેમ કરીને સદિકને પકડી મારી આગળ હાજર કરો.”

* હિંદુ ધર્મના નિર્વિધ સંપ્રદાયોમાં જેમ અસંખ્ય સાધુઓ, તપસ્વીઓ અને પ્રામાણિક પુરુષો મૃદુ પણ છે તેમ હરશામ ધર્મમાં પણ અનેકાનેક સાધુપુરુષો અને તપસ્વી પ્રજ્ઞાઓ મૃદુ પણ છે. આપણા શુભરાત્રી સાહિત્યમાં ઈસ્લામ ધર્મ તેમજ હરશામી ધર્મપુરુષો વિષે આજ સુધીમાં બહુ જ અલ્પ પ્રમાણમાં લખાયું છે. કેટલાય સંસ્કૃતિ આપણે ઈસ્લામ અને હરશામીઓના પરિચયમાં આવ્યા છીએ પણ હરશામના ચચાઈ આત્માનું દર્શન તો આપણામાંથી ભાગ્યે જ કોઈએ કર્યું હશે. ત્યાં સુધી આપણે પૂર્ણપણે પરસ્પરને સમજીએ નહિ, અને પરસ્પરની સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસનો સહાનુભૂતિપૂર્વક અભ્યાસ કરીએ નહિ ત્યાં સુધી આપણી એકતા માત્ર ઉપરહલી જ રહેવાની. આ લેખનામાં અમે મૂળ “તેજકર તોમ ઓલીઆ” નામના પુસ્તકને આધારે બંગાળીમાં પ્રસિદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રીઓ અનુવાદ આપીએ છીએ. એ ગરિબોમાં ઈસ્લામ ધર્મ અને હમ્મદી સંસ્કૃતિ કેવી તપસ્વી રહી છે તેની જાણ આપણે પોતે જ કરી શકીએ. -લેખક.

હડા પાણીમાં જઈ તેને ઢૂંઢાડ્યો અને ગળાં ખાવા લાગ્યો ત્યારે તેના મુખમાંથી “હે ભગવાન ! હે નાથ !” એવા ઉદ્ગાર નીકળ્યા. સાદે તરત જ તેને ખંદા કાઢી બંધનમુક્ત કરવાનું કરમાયું. થોડી વાર પછી સાદે પૂછ્યું : “કેમ હવે ઇશ્વરનાં દર્શન થયાં ને ?” પેલાએ જવાબ આપ્યો કે, “જ્યાં સુધી મેં મારા તમારા જેવા પુરૂષની મદદ મેળવવા માટે બેસી પાડી ત્યાં સુધી મારા અંતરના પડદા ન તૂટ્યા, પણ અંતે જ્યારે મેં ઇશ્વરનો મંપૂર્ણ આશ્રય માગ્યો ત્યારે મારા હૃદયનાં દાર ઉઘડી ગયાં અને મારા મનની બધી અશાંતિ ક્ષણવારમાં ટળી ગઈ.”

સાદે કહ્યું : “જ્યાં સુધી તું મને મદદને માટે બેસી મારતો હતો ત્યાં સુધી તું ભ્રમમાં હતો. હવે, તે જે કંઈ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેને તારી જીંદગી સુધી બરાબર કાળજીથી સાચવી રાખજો.”

વચનામૃત

જે સાધક પાપ કરતાં પહેલાં ઇશ્વરથી વહીએ છે અને પાછળથી ક્ષમા માગે છે તે ઇશ્વરની નિકટ જઈ શકે છે. પણ જે તપસ્વી તપસ્યાનો નિઃશંકપણે આરંભ કરી પાછળથી અભિમાનમાં રૂમે છે તેની તપસ્યા તેને ઇશ્વરથી વધારે દૂર લઈ જાય છે.

પશ્ચાત્તાપ સિવાય ખરી સાધના ન ચલે. પ્રત્યક્ષતાપને પ્રશ્ન સાધનાનું પૂર્વાંશ સમજે છે.

‘સંવર્ગી સાધુ એટલે કે પરોપકારી યદુરથ એટલે’ એ પ્રજ્ઞાના ઉત્તરમાં સાદે કહે છે કે સાધુ જ એટલે કારણ કે યદુરથનું મન દ્રવ્યલાભસાથી રંગાયેલું હોય છે અને સાધુતા મનમાં ઇશ્વરનું જ ધ્યાન રમતું હોય છે.

જે માણસ જીવનની ખાતર જીવનની સાથે સંપ્રાપ્ત કરે છે તે ઇશ્વરનો મહિમા સમજી શકે છે પણ જે કાંઈ, ઇશ્વરની ખાતર જીવનની સાથે પુદ્ધ કરે છે તે ઇશ્વરને મેળવે છે.

ધોર અંધારી રાત્રે કાળા રંગના પથરમાં નહાનામાં ન્હાની કીડી બેઠી હોય તેમ મનુષ્યમાં ઇશ્વર વસે છે.

આપણો યત્ન કાઈ જાની પુરૂષ હોય તો ને પણ એક સદ્ભાવ સમજવું.

આર માણસોથી સાવચેત રહેજો : (૧) ભુક્ષ્યોએ (૨) બેવકુક, (૩) કૃપણ અને (૪) દુષ્ટ. ભુક્ષ્યોએ તમને કોઈક દિવસ છેતરશે, બીજો માણસ તમારું શુભ કરવા જતાં અશુભ કરી વાળશે, ત્રીજો માણસ પોતાના સ્વાર્થની ખાતર તમારો કાંઈતી સમય બગાડશે અને ચોથો માણસ પોતાને જરૂર લાગશે ત્યારે તમને ખુવાર કરી નાંખશે.

૨. તપસ્વી આયિસ કેરોની

તપસ્વી આયિસ એ મહાપુરૂષ મહમ્મદના સમકલીન હતા. તેઓ કેરોન દેશના રહેવાશી હોવાથી તેમની રાખ પણ કેરોની જ પડી હતી. હજરત મહમ્મદને અને તેમને કાંઈ વાર ફળકમાં મળતું થયું ન હતું છતાં હજરત મહમ્મદની સાથે તેઓ અલૌકિક સંબંધ રાખતા. અંતરહિંદારા આયિસ મહાપુરૂષ મહમ્મદને જોઈ શકતા હતા. તપસ્વી આયિસ ઘણા એકાંતપ્રિય હતા, તેથી ઘણાખરા વખત નિર્જનતામાં જ ગાળતા. તેમનાં ધર્મપરાયણ જુદા માતૃથી આંધળાં હતાં. આયિસ જંગલમાં ઉંટ ચારતા અને જુદા માતાનું પાતનગોળાણ કરતા. હજરત મહમ્મદ આયિસને કાંઈ વાર મળ્યા ન હતા, છતાં ઘણીવાર પોતાના ધર્મજીન્યુઓ પાસે તેની વાત શ્રદ્ધતા. આયિસની શ્રદ્ધા વૈરાગ્ય અને ધર્મભાવ વિશે મહમ્મદના ઘણાં ઉચ્ચોચ મત હતા. તેમણે પોતાના સદયોગીઓ પૈકી ઉમર અને અલીને એક વાર કહેલું કે, “તમે એક વખત આયિસને મળો અને મારી વતી સન્નિધિ બોલી આપણા સંપ્રદાય માટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરે એમ કહેશો.”

મહાપુરૂષ મહમ્મદ જ્યારે યાત્રુના બીજાને હતા ત્યારે તેમના શિષ્યોએ પુછેલું કે, “આપનું આ પવિત્ર વૈરાગ્યવસ્ત્ર હવે પછી કોને સોંપવું ?” તેમણે તે આયિસને જ આપવાની સૂચના કરી હતી. મહાપુરૂષના સ્વર્ગવાસ પછી કુદાનગરમાં ઉમર કાંઈકે બોલ્યું (સ્તોત્રવિશેષ) ભણતાં, ક્રોનાવર્ગને પૂછ્યું કે, “તમારા માંથી કોઈ કેરોનનો રહેવાશી છે ?” દરલકોએ હા પાડી, એટલે ઉમરે વધુમાં પૂછ્યું કે, “તમે કોઈને આયિસના સંબંધમાં કંઈ ખબર છે ?” કેરોનવાસીઓએ જવાબ આપ્યો કે, “અમે તો તે

એક ઉન્નત વ્યથા ગાંઠ તરિકે જ ઝોળખાએ છીએ. લોકોની વરતીમાં તે લાગે જ આવે છે, ધણેખરો સમય જંગલોમાં જ પીતાવે છે. ” ઉમરે પૂછ્યું કે, “અત્યારે તેઓ ક્યાં હશે ? ” ફારોનવાસીઓએ કહ્યું કે, “ ધણે દરીને સરનાના જંગલોમાં ભટકતા હશે. ત્યાં આખો દિવસ તેઓ ઉંટ ચારે છે અને દિવસ આથમ્યા પછી માત્ર એક વાર સૂઈ ઢાટણી ખાય છે. લોકોનો સમાગમ તેમને ગિલ્લુક પસંદ નથી. દુનિયાથી એમનું વર્તન સાવ નીરાણું છે. તેમને મુખદુઃખનું કે ખામોશીવાનું પણ પૂકું લાન નથી. લોંધા ત્યાં દમતા હોય છે ત્યારે આગિસ રૂં છે અને દુનિયા રૂંની હોય છે ત્યારે આગિસ હસે છે. ”

પછી ઉમરે અને અલી આગિસને મળવા રવાના થયા. ત્રેઓ આગિસના રહેણાણ પાસે પહોંચ્યા ત્યારે આગિસ નમાજમાં હતા. કાંઈ એ જાણુ મળવા આવ્યા છે, જાણી નમાજ ટુંકામાં પતાવી અને અતિથિઓની પાસે આવી નમન કર્યું. ઉમરે વળતાં નમન કરી પૂછ્યું :

“ આપનું નામ ? ”

“ અબ્દુલ્લા. ” અર્થાત્ અલ્લાદાસ.

“આપણે બધા જ પ્રભુના સેવકો છીએ. આપનું ખરું નામ શું ? ”

“આગિસ. ”

“આપનો જમણો હાથ જરા ગતાવરો ? ”

ઉમરે આગિસનો જમણો હાથ નેરો તો મહા-પુરૂષ મહમ્મદે જે સંકેદ ચિન્હ વિશે ઝોળખાણ આપી હતી તે બરાબર મળી આવી. પછી ઉમરે આગિસના હાથ ઉપર લક્ષિતલાવલયું એક ચુખ્ત કર્યું અને કહ્યું કે, “પ્રેરિત મહાપુરૂષે આપને સલામ હવા છે અને તેની સાથે પોતાનું આ વૈરાગ્યવસ્ત્ર મોકલ્યું છે. તેમણે પોતાના ધર્મસંપ્રદાય વિશે આપના આશીર્વાદની માગણી કરી છે. ”

આગિસ કહે કે, “ આશીર્વાદ આપવાનો મને શો અધિકાર છે ? આપનોથી વધુ કોણ અત્યારે ડાખુ છે ? ”

ઉમરે જવાબ આપ્યો કે, “અમે તો અમારે જે કંઈ કરવાનું હતું તે કરી વાળ્યું છે. હવે આપ પ્રેરિત

મહાપુરૂષની માગણી કબૂલ રાખો એ જ અમારી આપત્તી પાસે પામના છે. ”

આગિસે જાણવા માગ્યું કે, “મહાપુરૂષે જેમને વિશે વાત કહી છે તે હું પોતે જ છું એની તમે ખાતરી કરી છે ? મને લાગે છે કે તે પુરૂષ હું નહિ, પણ કાંઈ બીજો જ હોવા નોંધ્યો. ”

“અમે એ જાણત બરાબર ખાતરી કરી લીધી છે. મહાપુરૂષે આપનું જે ચિન્હ જતાવ્યું હતું તે મંપૂર્ણપણે મળતું આવ્યું છે. ” ઉમરે ઉત્તર આપ્યો.

“એ એમ જ હોય તો મને તે વૈરાગ્યવસ્ત્ર આપો એટલે હું આશીર્વાદ આપું. ” આગિસના કહેવા પ્રમાણે ઉમરે તે વસ્ત્ર આપ્યું. તે પછી આગિસ લાંબી ઉઠી ધોડે દર ગયા અને કહેતા મયા કે, “તમે દમણાં અહીં જ એમને. હું ધોરી વારમાં આવું છું. ”

આગિસે આપે જઈ, ધરતી ઉપર મરતક નમાચી ઉભે આકાશ તરફ નજર કરી પ્રાર્થનારૂપે કહ્યું કે, “પ્રભુ, ત્યાં સુધી આ વસ્ત્ર આપો મહમ્મદીય ધર્મ-સંપ્રદાય મને અર્પણ ન કરે ત્યાં સુધી મારાથી તેનો શી રીતે સ્વીકાર થાય ? પ્રેરિત મહાપુરૂષે અને અલી તથા ઉમરે પોતાની ફરજ જાળવી છે, હવે તારો શો હક્ક છે તે મારે જાણવું નોંધ્યો. ” એમ કહેવાય છે કે આગિસની પ્રાર્થનાના ઉત્તરમાં તે જ વખતે આકાશ-વાણી થઈ અને નેમણે ને વસ્ત્ર સ્વીકાર્યું.

એ પ્રમાણે વૈરાગ્યવસ્ત્ર મળેથી વિધિ પૂરી થયા પછી ઉમરે પૂછ્યું કે, “ આગિસ ! આપે આદર્યા દિવસમાં કાંઈ વાર પણ પ્રેરિત પુરૂષનાં દર્શન કેમ ન કર્યાં ? ”

આગિસે સામે પ્રશ્ન દર્શો કે, “આપે શું તેમનાં દર્શન કર્યાં છે ? ”

ઉમરે દા કહી. એટલે આગિસે ઉમેર્યું કે, “ તમે ઘણું કરીને એ મહાપુરૂષનાં પોતાનાં નદિ, પણ તેમનાં કપડાંનાં જ દર્શન કર્યાં હશે. વાડ, કહો નોંધ્યો તેમના નેત્ર પરના ભમર સંયુક્ત હતા કે વિલગત ? ”

અલી કે ઉમર એ પ્રશ્નોના ખુલાસો કરી શક્યા નહિ.

આખિસે બીજો સવાલ પુછ્યો કે, “ તમે હજરત મહમ્મદના પરમ મિત્ર છો ને ? ”

ઉમરે હાથમાં જવાબ આપ્યો. એટલે આખિસે પૂછ્યું : “ વાફ, કહો બોધએ જે દિવસે શત્રુઓએ તેમના દાંત તોડી નાખ્યા તે દિવસે, તમે તેમના ખરા મિત્ર હો તો, તમે પોતે તમારા દાંત કેમ ન તોડી નાખ્યા ? ”

બન્ને જણ વિચારમાં પડી ગયા. આખિસે પોતાનું મોં ખેંચી કહી બતાવ્યું. તેમના બધા દાંત બરાબર મહાપુરૂષ મહમ્મદની જેમ પાડી નાંખ્યા હતા.

આખિસે ખુલાસો કર્યો કે, “ હું જો કે તેમને પ્રલક્ષ મળી શક્યો નહોતો, તો પણ તમે જોઈ શકશો કે મેં મારા બધા દાંત તે મહાપુરૂષની પેઠે જ તોડી નાખ્યા છે. પહેલાં એક દાંત તોડ્યો, પણ મનને શાંતિ ન વળી, એટલે એકે એકે બધા દાંત લાંગી નાખ્યા.”

બરેબરા પ્રભુભક્તો પોતાના શત્રુઓ માટે કેવા ભક્તિભાવ રાખે છે તે જોઈ અલી અને ઉમર શરમાયા. તેમને થયું કે, જેણે પ્રેરિત મહાપુરૂષને કાંઈ દિવસ જોયા પણ નથી છતાં આટલો અદ્ભુત ભક્તિભાવ ભર્યો છે એ કેવું વિચિત્ર છે ? આવા પુરૂષના પગ પાસે બેસી આપણે ઘણું નવું શીખી લેવું જોઈએ.

ઉમરે કહ્યું : “આખિસ, બીજું તો શું પણ અમારે માટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરજો.”

આખિસે જવાબ આપ્યો કે, “ પ્રાર્થના એ કંઈ મહેરબાની નથી. હું તો દરેક ઉપાસના વખતે વિશ્વાસુ અને શ્રદ્ધાળુ નરનારીઓને તેમનાં પાપોની ક્ષમા આપતરા પ્રભુને પ્રાર્થના કરું છું.”

ઉમરે ક્રિમિલે ઉપદેશ સાંભળવાની ઈચ્છા બતાવી. એટલે આખિસે કહ્યું કે, “ ઉમર, તમે ઇશ્વરને તો ઝાળખો છો ને ? ”

ઉમરે હા પાડી.

આખિસે ઉમેર્યું કે, “ તો હવે તમે બીજું કંઈ ન બોલો તો પણ હરકત જેવું નથી.”

ઉમરની વિનંતીથી આખિસે ફરી પૂછ્યું કે, “ પ્રભુ તમને પીછાને છે ? ”

ઉમરે હાથમાં જવાબ આપ્યો. એટલે આખિસે ફરી કહ્યું કે, “ લો હવે તમને બીજું કાંઈ ન ઝાળખે તો પણ હરકત નહિ.”

જતાં જતાં ઉમરે પોતાની પાસેથી આખિસને કંઈક આપી જવાની ઈચ્છા બતાવી. એટલે આખિસે પોતાના જગજામાંથી એ પૈસા બહાર કાઢી બતાવીને કહ્યું કે, “આ એ પૈસા મેં ઉંઠચરામણમાંથી મેળવ્યા છે; જ્યાં સુધી એ પૂરેપૂરા વપરાઈ ન જાય ત્યાં સુધી મારાથી બીજું કંઈ ન લઈ શકાય.”

છેવટે છૂટા પડતાં ઉમર અને અલીને કહ્યું કે, “ આટલે સુધી દૂર આવતાં તમને બહુ તકલીફ પડી હશે, માફ કરશો. હવે, આપ. ખુશીથી પાછા ફરો. ક્ષામતતો દિવસ દૂર નથી. તે વખતે ધરાધ્ધરાઈને આપણે પરસ્પરનાં દર્શન કરી શકીશું. અત્યારે તો આપણે પરસોટ્યું બને તેટલું ભાતું બાંધવામાં જ રચાવવ્યા રહેવું જોઈએ.”

ઉમર અને અલી વિદાય થયા પછી આખિસ લાંબી કૂશ નગરમાં ગયા. તે બાદ હરમનાં પુત્ર હયાન સિવાય કોઈએ તેમનાં દશન કર્યો હોય એમ જણાતું નથી.

હયાન કહે છે કે, “આખિસ ઝૂંબેથી લોકવાયકા સાંભળી મને મળવાની બહુ પ્રબળ ઈચ્છા થઈ. કૂશમાં આપી મેં તપાસ કરવા માંડી. એક દિવસે અચાનક કોરાન નદીમાં મેં તેમને હાથ, મુખ તથા પોતાનાં વસ્ત્ર ધોતા જોયા. તેમનાં લક્ષણો સાંભળ્યાં હતાં તે બધાં મળતાં આવ્યાં એટલે હું તેમની પ્રાસે ગયો અને વંદન કર્યું. તેમણે પ્રતિવંદન કરી મારી સામે નીહાળ્યું. હું તેમના હાથને સ્પર્શ કરવા ગયો, પણ તેટલામાં તો તેમણે પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લીધો. મારા મુખમાંથી “ આખિસ ! આપની પર પરમાત્માની રહેમ અને કૃપા ઉતરે ” એવા ઉદ્ગાર નીકળી ગયા. મને આખિસ પ્રત્યે એટલો બધો ભક્તિભાવ રહ્યો કે તેમની આવી ગરીબ અને પામર અધરથા મને અસહ્ય થઈ પડી. મારી આંખમાંથી આંસુનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો.

મને રહતો નેઈ આગિસ પણ રહી પડ્યા. હવે તેમણે કહ્યું કે, “ હરમના પુત્ર હયાન, પ્રભુ તને દાર્જ આપ્યું અર્પે. હું અહીં શા માટે આવ્યો ? તને આ માર્ગ કાણે બતાવ્યો ? ” અત્યારપૂર્વે હું કાંઈ દિવસ તેમને મળ્યો ન હતો. છતાં તેઓ મારું અને મારા પિતાનું નામ શી રીતે જાણી શક્યા એ વિષે મને ભારે નરાઈ લાગી. મારા એક સલાહના જવાબમાં તેમણે ખુંલાસો કર્યો કે, “જેમના જ્ઞાન પાસે દુનિયાની કોઈ સીજ છુપી રહી શકતી નથી, તેમણે પોતે જ મને તમારે વિષે ખબર આપી છે. આત્મા આત્માને સહેજે જાણી શકે છે. શ્રદ્ધાળુ આત્માઓ પોતાના જેવા આત્માઓને એકદમ જાણી લે છે. ”

“ આપ પ્રેરિત મહાપુરુષના વિષયમાં કંઈ હપ્તકત અથવા ઉપદેશ આપશો ? ” આગિસે જવાબ આપ્યો કે, “ હું તેમના સમાગમમાં કદિ આવ્યો નથી. માત્ર અન્યના મુખેથી કેટલીક વાતો સાંભળી છે. મને ઉપદેશક, વક્તા કે વ્યાખ્યાના ચવાની જરાય ઇચ્છા નથી. મારે ખીનું ધણું કાર્ય કરવાનું હોય છે, એટલે એવી એવી વાતોમાં હું નથી પડતો. ”

“ કુરાનનું એકાદ પ્રવચન ઉચ્ચારે તો આપના મુખેથી સાંભળવાની મારી તીવ્ર ઇચ્છા છે. ”

“ શયતાનને છોડી ઇશ્વરનો આશ્રય લ્યો ” એટલું બોલતામાં જ આગિસની આંખમાંથી પાણી વહેવા લાગ્યું.

“ વિશ્વમાં તેમણે કહ્યું કે, “ ઇશ્વર પોતે જ હરમાનું છે કે ‘ મેં કેવળ મારી ઉપાસના કરવા માટે જ મનુષ્યો તથા દેવોને સર્જ્યા છે. આકાશ તથા પૃથ્વી ઉપર તેમ જ આકાશ તથા જમીનની વચ્ચે જે કંઈ છે તે જાણું માત્ર કીલાની ખાતર નહિ, પણ ઉદેશપુરસ્કર રચ્યું છે. ’ પરંતુ લોકોને તેની પરવા જ ક્યાં છે ? ”

ઇશ્વરીય મહિમા તથા કૃપા વિષે બોલતાં નમનો કંઈ ગળગળા થઈ ગયો અને એવી ચીસ નીકળી ગઈ કે મને લાગ્યું કે જરૂર આગિસ બેહોશ થઈ ગયા હશે. થોડી વારે તેઓ સાવધ થયા અને મને પૂછ્યું કે, “ હયાન, તમને અહીં કોણુ લઈ આવ્યું ? ”

મેં જવાબ આપ્યો : “ આપની સાથે પ્રીતિ નેહી સુખી થઈશ એવી આશાથી હું અહીં આવી ગયો. ”

આગિસે કહ્યું : “ હું નથી સમજી શકતો કે જેણે પ્રભુને જાણખ્યા છે તે માણસ પ્રભુને છોડી અન્ય સાથે પ્રીતિ નેહી શી રીતે સુખી થઈ શકે ? ”

મેં ઉપદેશરૂપે બે શબ્દો કહેવાનો આગ્રહ કર્યો, એટલે તેમણે કહ્યું કે, “ ત્યારે મુસા નબી સારે મુત્સને ઝોશકિ રાખજો, ઉઠો સારે આંખ આગળ રાખજો. નજીવા પાપને પણ નાનું કે નજીવું માની લેવાની બૂલ ન કરતા. ઇશ્વરના મહત્ત્વ તરફ હમેશા નજર રાખજો, દરેક પાપ આપણને ઇશ્વરના સુ-હેઠાર બનાવે છે એ યાદ રાખજો. પાપને નહાતું ગણુશો તો તમારો ઇશ્વર પણ એટલો જ નહાનો બની જવાનો. ”

“ મારે હવે ક્યાં જઈને વસવું ? ” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મને ‘શામ દેશ’માં રહેવાની ભલામણ કરી. “ મારે મારી આશ્ચરિકા શી રીતે ચલાવવી ? ” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું કે, “ જેનું હૃદય શંકારાલિ છે તેને કાંઈ ઉપદેશ અસર કરી શકતો નથી. મને એવા મનુષ્યો માટે ખરેખર ખેદ થાય છે. ”

કંઈક વિરંપ સંભળાવવાની માગણી કરી, એટલે આગિસે બોલતું શરૂ કર્યું કે, “ હે હરમના પુત્ર, તારા પિતા મૃત્યુ પામ્યા છે; આદમ, હબા, નહ, એલાદિમ, મુસા અને દાઉદ પણ પરલોકમાં જઈ રહ્યા છે; મહાપુરુષ મહમ્મદ પણ ચાલી નીકળ્યા. અને અરેરે મારા મિત્ર ઉમર પણ સુજરી ગયા. ” ઉમરનું સ્મરણ થતાં જ તેઓ એકદમ રૂદન કરવા લાગ્યા.

મેં કહ્યું કે, “ ઉમર તો હજી હયાત છે. ”

આગિસે કહ્યું : “ પ્રભુએ પોતે મને ઉપરના મૃત્યુના સમાચાર આપ્યા છે. ” થોડી વાર સાંત રહી તેઓ બોલ્યા : “ હું અને તમે બન્ના મરેલા માણસોમાં જ લેખાઈએ. ”

પ્રાર્થના પછી તેમણે મને કહ્યું કે, “ ઇશ્વરના અન્યનો અને જોશીઆઓનો માર્ગ ન ભૂલતા એ જ મારી તમને ભલામણ છે. પ્રત્યેક ક્ષણે મૃત્યુનું સ્મરણ કર્યો કરવું. લોકસમાગમમાં જવું થાય તો તેમને સદ્-પદેશ આપવો. મનુષ્ય માત્ર પ્રભુનો દાસ છે. સમાજથી અલગ થઈ જઈશ તો કોણુ જાણે ક્યાં ધર્મશ્રષ્ટ થઈ

નીચે ગળથી પડશે. તમારા અધઃપાતની તમને ખબર પશુ નહિ પડે. ”

ચોરી વાર રહીને કહ્યું કે, “હું હરમના પુત્ર, હવે તમે વિદાય થાઓ. આ આપણી છેલ્લી મુકાશન છે. તમે પ્રભુપ્રાર્થના વખતે મને યાદ કરવું અને હું પણ તમને યાદ કરીશ. તમે આ મારે રવાના થાઓ અને હું પેસે મારે રવાના થાઉં છું. મારી તો ઘણીય ઇચ્છા હતી કે એ તપસવી પુરૂષના સહવાસમાં બેસી કલાક રહું. પણ મને એટલીયે અનુમતિ ન મળી. પોતે રડ્યા અને મને પણ રડાવ્યા. તેઓ કંપાતા બધા થયા ત્યાં સુધી હું તેમની પાછળ એકા ટપે તાડી રહ્યો. ત્યાર બાદ મેં તેમને વિષે કંઈ સમાચાર ન સાંભળ્યા.”

રમિય કહે છે કે, “એક દિવસ સવારની ઉપાસના વખતે હું આગિસ પાસે જઈ ચડ્યો. તે વખતે તેઓ ઉપાસનાથી પરવારી નામજનમાં શેકાયા હતા. બીજી વારની ઉપાસનાનો વખત થયો ત્યાં સુધી તેમણે માળા ફેરવ્યાં કરી. બીજી ઉપાસના પછી બીજી ઉપાસના સુધી પણ માળા જ ફેરવ્યાં કરી. એ પ્રમાણે જરા-બરા ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત પર્વત ઉપાસના અને નામજનનો ક્રમ ચાલુ રહ્યો. એ ત્રણ દિવસ તેમણે કંઈ ખાધું નહિ તેમ જ ઉંઘ કે આરામ પણ ન લીધો. ચોથા દિવસની રાત્રિએ તેમની આંખો મ્હેંજ મળી ગઈ. પણ શાંત નિદ્રા આવે તે પહેલાં તો તેઓ એકદમ અચાનકે ઉભા થઈ ગયા અને પ્રભુને ઉદ્દેશી પ્રાર્થના કરતાં બોલ્યા કે, ‘ હું ભગવાન, તંત્રાથી ભરેલાં મારાં નયનો અને ભૂખથી વ્યાકૂળ બનેલા મારા પેટ સામે જોઈ મને ક્ષમા કરજો. ’ તે પછી હું ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. મેં સાંભળ્યું છે કે આગિસ કાંઈ વાર પણ રાત્રે સૂતા નથી. તેઓ માને છે કે રાત્રિ પ્રભુજી ભજન માટે છે. રાત્રિ દીમણ પર બેસી ઉપાસના કરવા માટે છે. તેમણે પોતાના જીવનની રાત્રિઓ લગભગ પ્રભુના ભજનમાં અને નામજનરજમાં જ વિતાવી છે. તેઓ રાત દિવસ થાક્યા વિના દેવતાઓની જેમ પ્રભુભક્તિમાં જ તક્ષીન રહેવાની આકાંક્ષા રાખતા. ”

કાંઈએ આગિસને પૂછ્યું કે, “ ઉપાસના સમયની માણસની તક્ષીનતા કેવી હોવી જોઈએ ? ”

આગિસે ઉત્તર આપ્યો કે, “ તે વખતે દાઢ ફટકા મારે તો પણ ખબર ન પડતી રહેતી. ”

એક જણે આગિસની ભક્તિવિષયક વ્યારૂણતાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેને આગિસે કહ્યું કે, “ તમે જ કહેા કે, તમને પોતાને સવારમાં ઉઠતાની સાથે જ, આંખે સાંઝ સુધી જીવતા રહેશો કે કેમ એવી શંકા અંતરના ડિઝાસુમાંથી-ઉદભવે તો તમારી કેવી દશા થાય ? ”

પેલો પ્રશ્નકર્તા કંઈ જવાબ ન આપી શક્યો. એટલે પછી આગિસે જ ખુલાસો કર્યો કે, “ લાંબી મુસાફરીમાં ખાવાનું પૂરી જન્ય અને જેવી દશા થાય તેવી જ તે દશા સમજ લેવી. ”

એક વાર આગિસે ત્રણ દિવસના ઉપવાસ કર્યો. ચોથે દિવસે જ્યારે નીકળ્યા તો માર્ગમાં એક કૂંપીઓ પહોંચ્યા એવા કાંઈના પૂછવા પડેા ગયા હજી એમનાં હારિ તેમણે નેને સ્પર્શ ન કર્યો. માર્ગમાં શાકપાંદરાં જે-મણે તે ખાવા માંડ્યાં. એટલામાં એક કૂતરો મ્હેંમાં તાડ મેટલી લાઈને ત્યાં આવેા ચડ્યો અને જરાજર આગિસની સામે મૂકી. કાણ જણે આ કાંઈની શેટલી હસે-એમ ચિંતવેા આગિસે તે ન લીધી. કહેવાય છે કે કૂતરે પોતે હસારથી એ શેટલી ખાઈ જવાની ચમુના કરી. ત્યાર બાદ આગિસે તે શેટલી ફેંકીદારી અને કૂતરો પોતાના માર્ગે ચાલ્યો ગયો.

આગિસના પાડોશીઓ કહે છે કે અમે તો આગિસને ઝોડે જ સમજતા હતા. ઉપવાસ પછી પારણું ક્યારે કરવું તેના તેમને કંઈ ચોક્કસ નિયમ ન હતો. તેઓ મ્હેંટે ભાગે ખોમાં ફળાનાં બીજ એકાં દરતા અને તેના વંચાણમાંથી જ પેસા મળે તેમાંથી અનાજ ખરીદી ઉપવાસનું પારણું કરતા. કાંઈ વાર ખાંમાંના બીજને જલે ફળ મળી જાય તો એ ફળ વેચી-તેના પેસા ગરીબ-ચરણાઓને આપી દેતા. તેઓ એક માત્ર સહેલું અને માર્ગમાંથી મળી આવેલું વસ્ત્ર હાંમેશાં પહેરી રાખતા. સવારની નમાજ પહેલાં તેઓ ઘરની જ્યારે ચાંથા જતા તે ઠેક રાત્રિની ઉપાસના પછી ઘેર પાછા આવતા. તેઓ ન્યાં જતા ત્યાં છેકરાઓ તેમની પાછળ હુરિયો કરતા, હોડતા અને છૂટા કાંકરા પણ મારતા. આગિસ તેમને કહેતા કે, “ બચ્ચાઓ, મહેરબાની કરીને જાડું મ્હેંટા પત્થર ન મારતા. મને લોહી નીકળે એવી રીતે તમે મારજો શરણ કે ન્હોં લોહી નીકળે તો તજી અચૂક થઈ જશો. મને માન સારીંગી-

જરાય ચિંતા નથી; પણ મારા નમાજમાં કોઈ જાતનો અંતરાય ન નડવો જોઈએ.”

આગિસને કોઈએ આવીને કહ્યું કે, “ અહીં આ નજીકમાં જ એક માણસ ત્રીસ વર્ષ થયાં કષ્ટરતાનમાં પડ્યો રહે છે, ખભે એક શબ્દસ્ત્ર રાખે છે અને આખો દિવસ રડ્યાં કરે છે.” આગિસે કહ્યું કે, “ મને તેની પાસે લાઇ જાઓ.”

આગિસે જાને ભેળું તો પેલો માણસ સાવ લેવાઈ ગયો હતો. તેના મ્હેં પરતું બધું તેજ હજીય મથું હતું. રોજરોઝને યાદવાયી એક બાલુ પડ્યો હતો. આગિસે કહ્યું કે, “ લાઇ, આ કષ્ટરતાન અને આ શબ્દસ્ત્ર એ જાને તને ઈશ્વરથી ભુલો પાડી રહ્યાં છે. તું એ જે વસ્તુઓમાં જ બંધાયો ગયો છે. એ જે જ વસ્તુઓ, તારા પ્રભુપ્રાપ્તિના માર્ગમાં મ્હેંત્રો અંતરાય નાંખે છે.”

આગિસના એ પ્રમાણેનાં વાક્યો સાંભળતાં જ તેના અંતરમાં એક પ્રકારનો અર્ધ પ્રકાશ થયો. તેણે પોતાની આત્મવિષદ પ્રત્યક્ષ નીહાળી. તેના મુખમાંથી એકદમ કારમી ચીસ નીકળી અને એ જ ક્ષણ ઉપર તેણે તત્કાળ દેહ છોડી દીધો.

આગિસ જીવનના છેલ્લા દિવસો દરમિયાન અલીની સાથે મૂળી ધર્મયુદ્ધમાં જોડાયા હતા અને એ જ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા હતા.

મુસલમાનોમાં આગિસી નામનો એક સંપ્રદાય છે. તેઓ મુઝની આવશ્યકતા સ્વીકારતા નથી. આગિસે જો કે હઝરત મહમ્મદના પ્રત્યક્ષ દર્શન નહોતાં કર્યાં, પરંતુ તેઓ હઝરતમાં જ જીવતા હતા એમ તેમના જીવનચરિત્ર પરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.

વચનામૃત

જેમને સારું સારું ખાવાતું, સારું સારું પહેરવાતું અને સારા સારા ધનવાન લોકોનો પરિચય બહુ મમે તેમને માટે નરક નજીક છે એમ સમજવું.

જેણે ઇશ્વરને ઓળખ્યો છે તેની પાસે કોઈ વસ્તુ અજણી રહેતી નથી.

નિર્જનતા નિરાપદ છે. પણ મનમાં ખીલ કોઈ જાતના તદ્દયિતકં કે ચિંતા ન ઉપજે તે સૌથી વિશેષ નિરાપદ અવસ્થા જાણવી. પ્હારની નિર્જનતા એ કંઈ ખરી નિર્જનતા નથી. દૈત અવસ્થામાં શયતાન છેતરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તમારા કાળજીને બરાબર કાણુમાં રાખજો, નહિતર શયતાન મુપચુપપણે તેમાં દાખલ થઇ જશે.

ઉન્નતિ શોધવા જતાં મને વિનય પ્રાપ્ત થયો, પુરુષાર્થ શોધવા જતાં મને સત્ય સાંપડ્યું, ગૌરવ શોધવા જતાં મને ઈશ્વરનો ભય પ્રાપ્ત થયો, મહત્વની પાછળ ભટકતાં મને ધૈર્ય પ્રાપ્ત થયું, શાંતિ શોધવા જતાં મને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો અને સંપત્તિ શોધવા જતાં મને નિર્ભયતા હાથ લાગી.

લીમજી હરજીવન મુશીસ

‘નાસિક-પંચવટી’ ક્યાં આવી ?

શ્રી રામકથા અસંત પ્રાચીન રાજ્યો આપણા આબાસકદોને બહુ મિલ થઈ પડી છે. તેનું એક પ્રમાણ સંસ્કૃતમાં અને માગધીમાં લખાએલા જુના ગ્રંથો એ છે. બીજું પ્રમાણ એ છે કે દિંદુરથાનના લગભગ દરેક પ્રાંતના લોકોમાં એવી શ્રદ્ધા છે કે આપણા પ્રાંતમાં શ્રી રામચંદ્ર આવી ગયા હતા; તેની નિશાની તરીકે ત્યાં શ્રી સીતારામના ચરણરૂપથી પવિત્ર તરીકે કેટલાંક સ્થળો બતાવવામાં આવે છે. જેમનાં કાલિયાવાડ એક જ એવો પ્રાંત છે કે જ્યાં શ્રી રામના આવી ગયાનાં સ્મરણચિન્હો જોવામાં આવતાં નથી. કાસીથી અતિ દૂર પંચનદ, ત્યાં પણ શ્રી રામના પુત્રની રાજધાની વસાવવામાં આવી હતી. અસ્તુ. લોકોની માન્યતા એ એક વસ્તુ છે; ઐતિહાસિક સત્ય એ બીજી વસ્તુ છે. લોકો માને છે અથવા યાત્રા કરવા જાય છે તેથી તે ક્ષેત્રમાં શ્રી રામ આવી ગયા હતા એમ માનવું સહારણ હોતું નથી. કોઈક વાર ઇતિહાસ તેથી ઉઠતું બતાવે છે. આનું એક ઉદાહરણ આજે વિદ્વાનો આગળ મુકવાની રજા લઉં છું.

રામાયણકાલીન દિંદુરથાનની ભૂગોળ વિશે હું કેટલાક દિવસથી વિચાર કરું છું. તેમાં નાસિક-પંચવટી આખત હાસિક શ્રદ્ધા અને ઐતિહાસિક સત્ય, આ બેની વચ્ચે વિરોધ મને દશ્યમાન થવા લાગ્યો. વધારે વિચાર કરતાં તે વિરોધમાં મજબૂતી આવતી જાય છે.

અત્યારનું નાસિક શ્રી કોઈ જાણે છે. નાસિકથી બે માઇલ પંચવટી છે. વનવાસી સીતા, રામ અને લક્ષ્મણ ત્યાં ઘણા દિવસ રહ્યાં હતાં અને ત્યાંથી રાવણે સીતાનું દરજી કર્યું એની માન્યતા છે. શરૂઆતના નાસિકાઉદન ઉપરથી તે

સ્થાને નાસિક નામ મળ્યું છે એવી પ્રથા છે. પ્રસ્તુત નાસિક ગોદાવરીના ઉગમથી બહુ દૂર નથી.

આપણી ચર્ચા માટે રામાયણ કથાની બીજી એ વિગત ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂરીઆત છે. દંડકારણ્યમ ફરતાં ફરતાં શ્રી રામ અગત્યના આશ્રમે આવ્યા અને તે પ્રાપ્તિના કહેવાથી જનરથાનગત પંચવટીમાં રહેવા ગયા. એટલે જનરથાન, નાસિક, પંચવટી એ બધાં સ્થળો અગત્યનાશ્રમથી બહુ દૂર ન હતાં એમ માનવું સંપૂર્ણ છે.

એની વિગતોનું વર્ણન જે સ્થાન મળે આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં છે એ તે નાસિક-પંચવટી હોઈ શકે.

તે જાણવા એ જાતનો પુરાવો. આપણી આગળ છે. મુખ્ય પુરાવો આર્ષ ઇતિહાસ રામાયણનો પહેલો. મદાભારત અને બીજા પુરાતન આર્ષ ગ્રંથો પણ વિચાર. સાથે સાથે કરી શકાય. બીજા આનુષંગિક એટલે આર્ષ ગ્રંથોના આધારે લખાએલા કાવ્યનાટકાદિ સાહિત્યમાં મળી આવે છે. આ બેમાં પહેલી જનના પુરાવોનો વિચાર થોડાઘણો થયેલો છે પરંતુ કાવ્યનાટકોનો અભ્યાસ એ દૃષ્ટિથી કરેલો મારું જાણમાં તો નથી.

રામકથાવિષયક લલિત વાક્ય અદ્ય વા ઉપેક્ષણીય નથી. સંસ્કૃતમાં તથા પ્રાકૃતમાં શ્રી રામના આશ્રમોનાં પાખ્યાનો ઉપર માત્ર તથા નાટકો પુરુષ છે. તેમનું પરિશીલન કરી, રામાયણકાલીન ભૂગોળ વિશે અન્યથાનો શો અભિપ્રાય છે તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરેલો એ બહુ મૂનોરંજક છે. રામાયણકાલીન

જુગોળ એટલે સમગ્ર હિંદુસ્થાનની બુઝોળ. તેમાં સ્થળોનું નામાંતર, તેમજ નામોનું સ્થળાંતર થયું છે. પ્રયાગ અસાહ્યાનાં થયું છે. કુંડિનપુરે મધ્ય હિંદુસ્થાનથી પશ્ચિમહિંદુસ્થાન તરફ પ્રયાણ કયું છે. તેમજ નાસિક-પંચવટીએ પણ 'પૂર્વાચલ' નો ભાગ કરીને 'પશ્ચિમાચલ' ઉપર નિવાસ કર્યો છે. આ નામાંતર-સ્થળાંતરનો ઇતિહાસ તપાસતાં આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનાં કેટલાંક અંગો ઉપર સાફ અભ્યાસ પડે એવો સંભવ છે.

નાસિક-પંચવટી-જનસ્થાનની આવૃત્તિમાં પ્રાચીન માહિત્ય ગ્રંથોમાં જ માહિતી મળે છે. તેનું કુંકમાં સંકલન કરવાનો પ્રસ્તુત નિબંધનો ઉદ્દેશ છે. અત્રે, ખ્રિસ્તી ૧૪મી સતાબ્દી પહેલાં થયેલા અન્ધારોનો વિચાર કર્યો છે. એ કાલગણના બાંધવાનાં કારણો મે છે. ૧૪મી સતાબ્દી સુધી અન્ધાર્યના ઘણી-ખરી સંસ્કૃતમાં જ થઈ છે. દેશી ભાષાના અન્ધો અપવાદામક છે. શુન્ગરાતી, મરાઠી, બંગાળી વાક્યમયનો ખ્રિસ્તી ૧૪મી સતાબ્દી પછી જ થયેલાં જોવામાં આવે છે. સિવાય, પ્રાકૃતમાં થયેલી અને સંસ્કૃતમાં થતી હતી તે અન્ધાર્યના છુટી એવા વિસ્તીર્ણ વાક્ય-મયમહોદધિનું મંથન એકલાના જ હાથથી થવાનું લગભગ મુશ્કેલ છે. માટે એક વિશિષ્ટ કાલ લઈ તેમાં ચર્ચનાં અન્ધોની પ્રસ્તુત પ્રજાને લગતી વિચારણા કરવી તે વધારે ઉપયુક્ત ને મુસાધ્ય છે એમ માનીને એ અલ્પ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ એક કારણ. બીજું કારણ આથી વધારે મહત્વનું છે. જનસ્થાનના સ્થાન ત્રિણે પ્રાચીન કલ્પના શી હતી તે જોવાનો આપણો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે. માટે પ્રાચીન અન્ધોનો જ આધાર જોતલાં નંદએ, અન્ધ જેટલો વધારે પ્રાચીન તેટલો તેનો મન વધારે વિચારણીય. નાસિક ક્યાં છે તે વિશેની ૧૪મી સતાબ્દી પછીથી લોકપ્રધા અને અભ્યારની સમગ્રજીએમાં ગદ્ય અંતર છે એમ મને લાગતું નથી. આ બે કારણોથી ૧૪મી સતાબ્દી પછીના અન્ધોનો વિચાર અહીંયા કર્યો નથી.

આ લેખમાં અન્ધારોનો નિર્દેશ કાળના ઉત્તર અગ્રકમથી (બુદ્ધકમથી) કરવામાં આવ્યો છે; એટલે ૧૪મી સતાબ્દીના જન્મવર્ષી પ્રારંભ કરીને ખ્રિસ્તપૂર્વ-ધર્મોના પ્રસિદ્ધા સુધીના અન્ધારોની સાક્ષી લીધી છે.

અન્ધારોનો જે કાળ મેં દર્શાવ્યો છે તે આવૃત્તિ-કેટલેક કેટલો મતભેદ થાય તે શક્ય છે. ઉદાહરણ તરીકે કાલિદાસનો સમય. હું તેને ખ્રિસ્તપૂર્વ મુકું તો કેટલાક ઇતિહાસસંશોધકો તેને ખ્રિસ્તપૂર્વ પાંચમી અથવા છઠ્ઠી સતાબ્દીમાં મુકે છે. પરંતુ એ કવિશાલ-વિષયક મતભેદ અભ્યારે ગોણું ગણ્યુંએ તો ચાલે. કવિઓના અન્ધોમાંથી જે વચનોનો આપણે વિચાર કરવાના છીએ તેમનું પ્રસ્તુત પ્રકરણ સંબંધીનું મહત્વ જોઈું શું નથી.

હવે આપણે આપણા લખેલા કાળમાં સૌથી અર્વાચીન કવિ જયદેવ, તેને તપાસીયું.

જયદેવ:—જયદેવ નામના બે કવિઓ છે. એક 'ગીતગોવિંદ'કાર અને બીજો 'પ્રસન્નરાધવ'કાર. આ બીજો આપણો જયદેવ. તેનો સમય લગભગ ખ્રિસ્ત ૧૪મું સતક-છે.

પ્રસન્નરાધવના પાંચમા અંકમાં રામના વનપ્રવાસની હકીકત છે. અન્ધોમાંથી નીકળીને બ્રહ્મમુક પર્વત પર આવ્યા પછી રામે સુગ્રીવ સાથે સખ્ય કર્યું ત્યાં સુધીના પ્રવાસનું વર્ણન વિવિધ પાત્રોના મુખથી કર્યું છે. પ્રથમ ગંગા, યમુના અને સરયુ પ્રવેશ કરે છે, અને રાવણદૂત સીતાહરણનો જ્ઞાન કલ્પદંડના મુખથી તેમના જાણવામાં આવે છે. આ સંભાષણમાંથી અમુક ભાગ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં બહુ અગત્યનો હોવાથી અહીંયા ઉદ્ધૃત કરે છું.

નરવ:—કિયતાં જુનગદાં કરિકર્તેન રચુરાદ્ય-મતિપ્રાન્તે વન્મેન ।

। ભાવાર્થ:—સરયુ: કેટલા દિવસોમાં રામ રચુ-ગાત્રી પાર ગયા ?

કલ્પદંડ:—ઉત્તરકાંમલાસ્તુ ત્રિચતુરેરેષાદો મિરતિકાન્તા: । અય પુરમયનમોલિમાલતી-માલોં મગદાકિનોમતીતય કલિન્દગિરિકરિ: કપોન્દમદવારિધારાં કાલિન્દીમખ્યતિક્રાન્તા: ।તત: શચરશરદલિતયિન્ધ્યકરિકુન્મતટી-વિમુક્કમુક્તાફલમ્પ્રકરકોરકિતતીરલતાયિસાન—પરિચ્છદાં રામદંડાં મમંધામતીત્યાચિરેષ્ નોદા-

ધરીપરિસરં પ્રયાતાઃ તત્ર શૂંપણસાસૌમિત્રિશરદ-
લિતનિજનાસિકાહચિરસીધુરસમાસ્વાદિતવતી ।

(ભાવાર્થ:—ત્રણ ચાર દિવસોમાં જ ઉત્તરેકાશ્વ
પાર થયા અને ગંગા, યમુના અને નર્મદા ઝોળંગીને
થોડા વખતમાં ગોદાવરી તરે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં
શર્પશુખાએ સ્વનાસિકાહચિરનો આસ્વાદ લીધો.)

પછી, જનસ્થાનનિવાસી નિશાચરો સાથે રામનું
યુદ્ધ અને અંતે સીતાનું દરણુ એટલે જતાંત કસહંસ
કહે છે.

પછી સાગર અને ગોદાવરી પ્રવેશ કરે છે. તેઓ
તરફથી ઉપરિનિર્દિષ્ટ ત્રણ નદીઓને જટાપૂના વધના
સમાચાર મળે છે. છેવટમાં તુંગભદ્રા આવે છે. તે
વાહિનું જલુ, સુમીવને વાનરચકવર્તિ પદ્મીની પ્રતિ
અને સીતાને શોધવા માટે કપિઓના પ્રવાણ સુધીની
હકીકત જણાવે છે અને આંક પૂરો થાય છે.

સાતમા અંકમાં રામ લંકાથી અગ્રોધ્યા પાછા
આવે છે તે વખતના વર્ણનમાં નીચેના શ્લોક છે.

રામઃ—વ્યથમેતત્ ।

उलङ्घ्य नीरधिमतीत्य च दण्डकानि
नघौ च मेकलकल्लिन्दसुते व्यतीत्य ।

પ્રાતાઃ શિલ્પિદશતમળિન્દનશાલિલ્પન્દ-
મેતે વ્ય શિલ્પરિણં નનુ ચિત્રકૂટમ્ ॥ ૭૮ ॥

(ભાવાર્થ:—સમુદ્ર, દંડકારણ્ય, ગંગાને યમુના ઝોળ-
ંગીને આપણે ચિત્રકૂટ પર્યંત પહોંચ્યાં છીએ.)

એ વર્ણન ઉપરથી એટલું તો રપષ્ટ છે કે જ્યેષ્ઠના
મત પ્રમાણે દણ્ડકારણ્ય અને જનસ્થાન (જ્યાં નાસિક
હોતું નેહ્યું) નર્મદાની દક્ષિણમાં હતાં. થોડો સૂક્ષ્મ
વિચાર કરીએ તો આપણને લાગશે કે ‘ગોદાવરી
મહાચર’ સાગર અને તુંગભદ્રા એમના પ્રવેશ
આભિપ્રાય કરાયેલા છે. ગોદાવરી કહી આવ્યા પછીના
જતાંત ગોદાવરી મારફત જ કહેવરાવવો તે સાહજિક
અને મનોહર છે. તેમ જ એ જતાંતમાં સાગરના
સાહચર્યનું વર્ણન છે, માટે તે હકીકત નથી જાણી તે

સ્થાન, એટલે જનસ્થાન—પંચવટી—નાસિક સમુદ્રસમીપ
હોવાનું—ગોદાવરી સમુદ્ર સંગમ સમીપ હોવાનું—કવિ
સૂચિત કરે છે એમ મને લાગે છે. એ અનુમાન નિર્દોષ
હોય તો જ્યેષ્ઠના મત પ્રમાણે જનસ્થાન—પંચવટી
એટલે અત્યારનું નાસિક નહિ પરંતુ મદ્રાસ પ્રસાકમાં
ગોદાવરીના મુખની પાસે કાષ્ઠ દેશનું હોતું નેહ્યું
એમ સિદ્ધ થાય છે. બીજા કેટલાક પ્રાચીન કવિઓના
મત પણ એવો જ છે એવો પુરાવો આમળ દાખલ
કરવામાં આવશે.

એવા અનુમાનથી ઉપર ઉદ્ધૃત કરેલા ઉતારાના
આધારે એમ કહી શકાય કે ઋષ્યમુક અને કિષ્કિંધા
તુંગભદ્રાની પાસે—અથવા દક્ષિણમાં—હતાં અને દંડકારણ્ય
સમુદ્ર અને નર્મદા એ બેની વચ્ચે હતું.

આપણા અનુમાનને એક સમ્બંધનો વાધો આવે
તેમ છે. નર્મદામતીત્યાચિરેણ.....ગોદાવરી-
પરિસરં પ્રયાતાઃ ॥

(નર્મદા ઝોળંગીને થોડા વખતમાં ગોદાવરી
પાસેના પ્રદેશમાં આવ્યા.) પશ્ચિમ સમુદ્ર પાસેના
નાસિક અને નર્મદા વચ્ચેના અંતર કરતાં પૂર્વ
સમુદ્ર પાસેના નાસિક અને નર્મદા વચ્ચેનું અંતર
પુષ્કળ મોટું છે અને તે થોડા વખતમાં કાપી શકાય
એમ કહી ન શકાય. પશ્ચિમ કિનારા પાસેના નાસિક
વિષે કદાચ તેમ કહી શકાય. પરંતુ, એ શંકા
અપરિહાર્ય નથી. એક તો એ કે તેને આપણે કવિદૃત
દાળસંક્ષેપ—જેનો લાલ નાટકકારો ઘણી વાર લે છે
અને જેને નાટ્યશાસ્ત્ર અનુમતિ આપે છે—માનવો
નેહ્યું. કારણ મૂળ રામાયણમાં તેનું વર્ણન નથી.
દંડકારણ્યમાં વિરોધવધ કર્યા પછી અગત્યયામને
પંચવટી રામ ગયા ત્યાં સુધી ઘણો સમય—નવદસ વર્ષો
—ગીતી ગયો હતો એમ મૂળમાં છે. કવિએ તેનો સંક્ષેપ
કર્યો છે તે યેરવ્યાજની ન ગણાય. નાસિકનું અગાંતર
થાય તો અગ વર્ણનને વિરોધ આવતો નથી. એટલે
તદનુસાર ‘અચિરેણ’ ને કવિદૃષ્ટિત દાળસંક્રોધ
માનવો એ જ સુક્ત છે. ખીલું, ઉપર જે પ્રવેશસંગતિ
જતારી છે તેને અનુકૂળ ‘અચિરેણ’ નો અર્થ કરવો
નેહ્યું; માટે પણ તેનો કેવળ વાચ્યાર્થ લેવો એ ઠીક
નથી. સાગરગોદાવરીના સાહચર્યને ઉપકારક એવા
સ્થાનમાં જનસ્થાન—પંચવટી હોવી નેહ્યું. અભાદિ

પાસેની પંચવટી એ પ્રકારની નથી; કારણ ત્યાં ગોદા-વરીનો ઉગમ છે. સમુદ્ર સંગમની પાસે સાદ્યર્થનું વર્ણન-યોગ્ય હોઈ શકે.

બીજો કવિ શ્રેયે-૬:—એ એક કાશ્મીરક કવિ છે. તેનો સમય ખ્રિ. સ. ૧૦૨૦-૧૦૮૦ છે. એના અનેક અન્થો છે તેમાંથી રામાયણમંજરી નામક અન્થમાં રામાયણની કથા સારાંશરૂપમાં આપેલી છે તેનો આધાર નીચેના મંજુરને માટે લીધો છે.

ચિત્રકૂટ ઉપર ભરતસમાગમ થયા પછી રામાદિ ત્રિવર્ગ અત્રિ ઋષિના આશ્રમે આવ્યાં. ત્યાં એક રાત રહીને બીજો દિવસે તેઓએ દંડકારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં વિરાધવધ કરીને તે સ્થાનથી દોઢ ચોળન ઉપર આવેલા શરણંગના આશ્રમે તે ગયા (અરણ્યકાંડ ૩૮૩). પછી સુતીક્ષ્ણાશ્રમ ત્યાં પુરા સાગનવ વરસ નિવાસ કર્યો (ચિત્રે તત્સ્યો યયુર્વાવદ્વને સાર્ધાઃ સમા તત્ત્વ ૫ અરણ્યકાંડ-૪૪૨). પછી રામ અગસ્ત્યાશ્રમ પહોંચ્યા. અગસ્ત્યાશ્રમ મંવાદમાંથી નીચેના શ્લોકો મહત્વના છે:

યોજનાર્ધસહજોઽસ્મિન્પાદે વિન્ધ્યસ્ય દક્ષિણે ।
પર્જન્યાન્વયેવ ચતુર્પુલ્લુખ નઃ સમીરણાઃ ॥
તતોઽહં સુરકાર્યાર્થી સંઘર્ષે મરુચિન્ધયોઃ ।
હિમાત્રિશિખરાચ્છુન્ધ્યાં પ્રાપ્તઃપ્રવેતામિમાં પુરીમ્ ॥

અરણ્ય ૦ ૬૭૭-૮.

એ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે અગસ્ત્ય મુનિનો આશ્રમ વિન્ધ્યની દક્ષિણ બાજુમાં ધણે દૂર—પાંચસો ચોળન—હતો. અગસ્ત્યના કહેવાથી ગોદાવરી ઉપર આવેલી પંચવટી પ્રતિ રહુનંદન રહેવા આવ્યા (અં ૪૮૨). એટલે પંચવટી અગસ્ત્યાશ્રમ પાસે કોઈ ‘કેદારે’ હોવી જોઈએ. અત્યારની પંચવટીની આસપાસ અગસ્ત્યાશ્રમ હોવાની પ્રસિદ્ધિ નથી. અગસ્ત્યાશ્રમ પૂર્વ દિનારા પાસે આવેલા પ્રસિદ્ધ છે જેનું વર્ણન પુરાણોમાં મળી આવે છે. માટે પંચવટી અગસ્ત્યાશ્રમ પાસેની એટલે પૂર્વ તરફની હોવી જોઈએ. શ્રેયેન્દ્ર એમ જ કહે છે. અગસ્ત્યાશ્રમથી રામ ગોદાવરી ઉપરની પંચવટી પ્રત્યે ગયા (અરણ્ય ૦ ૪૪૨). ત્યાં હેમંત ઋતુ પીતાડી. અહીંયા પ્રતુલભૂમિમાં એક જોડ નીચે પ્રમાણે છે:

યાતાશ્ચયોદશ સમા ધર્પણેપવર્તોઽધુના ।
મયૂર ઇવ પર્જન્યં ભરતસ્ત્વાં પ્રતીક્ષતે ॥ ૫૭૬ ॥

ઉપર કહ્યું છે કે સુતીક્ષ્ણાશ્રમ મુકેમો, તે વખતે સાગનવ વરસ પૂરું થયું હતું; પંચવટીમાં આવ્યા ત્યારે તેર વરસ પૂરું થયું: અગસ્ત્યાશ્રમમાં ‘રામચંદ્ર’ એક જ રાત્રિ ગાળી હતી. એથી એવું અનુમાન કરવામાં બાધ નથી કે સુતીક્ષ્ણાશ્રમથી પંચવટી આવતાં ત્રણ-સાડા ત્રણ વરસનો સમય થયો હતો. એવું જો હોય તો સુતીક્ષ્ણાશ્રમથી અગસ્ત્યાશ્રમ અને પંચવટી ધણાં જ દૂર હોવાં જોઈએ. કહેવાની મતલબ કે પૂર્વ તરફ આવેલા અગસ્ત્યાશ્રમ પંચવટી વિષે એ કાલપરિમાણ વધારે સુસંગત લાગે છે.

પછી પંચવટીમાં બનેલી ઘટનાઓનું ક્રમવાર વર્ણન છે. સર્પચુખા, વિરૂપદરણ, ખર્ગાદિવધ, સીતાદરણ અને જટાણુમરણ. કનકમુગવધ પ્રસંગમાં શેદિણ પર્વતનો ઉલ્લેખ છે અને સીતાને રાવણ લઈ જતી વખતે માર્ગમાં ગોદાવરી નદીનો ઉલ્લેખ છે (અરણ્ય ૦ ૭૩૧ અને ૮૬૦). ત્યારબાદ પતંગાશ્રમમાં શબરીને રામે દર્શન દીધું, ને પછી દક્ષિણ તરફ આવેલા પંખા સરોવરે રામલક્ષ્મણ આવી પહોંચ્યા (પપ સે દક્ષિણઃ પન્થ્યા યત્ર પમ્પાસરો મહત્ ૫ અરણ્ય ૦ ૭૦૧૨). પછી વાલ્મીકી અને સુમીવાલ્મીકે, ક્રિષ્ણમાં. અહીંયા એક મુદ્દો જોવા જેવો છે. પંચવટીથી પંખા-ક્રિષ્ણા સુધીનો પ્રવાસ બહુ થોડી મુદતમાં થયો છે. પંચવટી ક્રિષ્ણા પાસે હોય તો જ એમ બને. અત્યારની પંચવટી અને ક્રિષ્ણા વચ્ચેનું અંતર ખ્યાનમાં લેતાં કાદને પણ લાગશે કે રામાયણકાલીન પંચવટી બીજો સ્થળે હોવી જોઈએ. અત્યારે આગાહીની સહાયથી પણ નાસિકથી ક્રિષ્ણા જતાં રામે પગરસ્તે જ સમય લીધો તેથી વધારે આપણને જોઈએ. એટલી દૂરનો પ્રવાસ રામે કર્યો હોત તો તેનું શ્વેત ચિન્હ-વચલા પ્રદેશનું વર્ણન વિગેરે-રામાયણમાં અને દત્તર અન્થોમાં આપણને અવસર મળી આવત. તેના અજાણ આપણે માનવું જ જોઈએ કે પંચવટી ક્રિષ્ણા પાસે—અત્યારના મદ્રાસ ઇલાકામાં કોઈ કેદારે—હોવી જોઈએ. અસ્તુ.

ક્રિષ્ણા સમીપ માલયાન પર્વત પાસે, પ્રસવણ ગિરિ ઉપર પર્વોદાય રામે ગતીત કર્યો, અને સીતા-

શુદ્ધિનો પ્રયત્ન તદ્દન રાખ્યો (કિર્તિકા ૨૧૨-૨). શરદાનુ શરદા વધી વાનરોની દુહડીઓ આવે દિશા તરફ મોડલવામાં આવી. આર દિશામાં શોધ કરવાનાં શયોનાનાં નામે સુગ્રીવે વાનરોને કહ્યાં હતાં. દક્ષિણ તરફ બામ્બુવનભૂતિ જે વાનરો ગયા હતા તેઓને દીપેલી માહિતી નીચે પ્રમાણે છે:

સોડિગવીજ્ઞામ્વધન્મુલ્યાન્સનીલાદ્વગદવાયુજાન।
મધદ્વિદ્વંશ્યતામાશા દક્ષિણા મમ દક્ષિણે: ॥

નર્મદાલિઙ્ગિતો વિન્ધ્યસ્તતો વેગધતો નદી।
કૃષ્ણવર્ણા સવરદા દેવિકા ચામુમર્યાપિ ॥

મેકલાંતકલિકા જમ્યુર્વાહિની વેગધન્યપિ।
દશાર્ણા નિપધાયાશ્વ દેશાઃ પુન્ડ્રકામલા ॥

શ્રીખણ્ડશૈલો મલયાઃ કાવેરી ચલયાંચિતઃ।
સ પાણ્ડયવિપયઃ શ્રીમાનગસ્યાશ્રમમણ્ડિતઃ ॥

તતો વિધાતુરાદેશાદતરક્ષા મહોદધિઃ।
હેમશૂદ્રતટે યસ્ય મહેન્દ્રઃ શક્ત્યેવિતઃ ॥

સમુદ્રાદુદ્રતધ્યાન્યો ગિરિશ્ચન્દ્રાર્કયોઃ સુહૃત્।
પસ્યેન્નુઃ સેવતે શ્રુક્ષ્ણં રૌપ્યં હૈમં ચ ભાસ્કરઃ ॥

પારસમુદ્રં વિચુત્વાન્ ચિશ્વકર્મકૃતાં ગિરિઃ।
ઉશોરમીજનામા ચ તતોડિદ્રિઃ કાશ્ચનદ્રુમઃ ॥

દેહાન્તકાલે પશ્યન્તિ તાન્વૃક્ષાન્સર્વજન્તવઃ।
પિતૃલોકસ્તતો ધોરઃ કાન્તા યમપુરી તતઃ ॥

મહર્ષિઃ પુણ્યતપમસ્તૃણાઙ્ગેરાશ્રમસ્તતઃ।
કલ્પવૃક્ષઃ ચરિતૃતઃ સ્વર્ગેણોપેત્ય સ્થિતઃ ॥

ધિચિન્ત્ય જ્ઞાયાતાં તૂર્ણં દેશેશ્વેતેષુ મૈથિલી।
અતઃ પરમનાલોકમર્થમજનં જગત્ ॥

કિર્તિકા-૨૩૨-૨૩૯, ૨૪૧-૨.

આમાં એક વાત તો સ્પષ્ટ છે. અગરત્યાશ્રમ પાંડવ દેશમાં છે. અર્થાત્ પંચવટી પણ તે તરફ હોવી જોઈએ. બાકી જે ભૌગોલિક માહિતી છે તેમાં પૂર્વાપર વિરોધ છે. વિન્ધ્ય, નર્મદા, કૃષ્ણવરદા નદીઓ દિક્ષિધાથી દક્ષિણમાં હોવાનું લખ્યું છે તે ઉપર ઉદ્ભૂત કરેલા શ્લોક ૪૭૮-૮૨ની સાથે વિરોધ છે. તેમાં અગરત્યા-

શ્રમ વિંધ્યાદિના દક્ષિણપાદ ઉપર આવેલો જણાવ્યો છે. અગરત્યાના નિર્દેશથી રામ પંચવટીમાં ગયા હતા તે વિષય આજગીને ફરીથી ઉત્તરે આવ્યા હશે એ મંલવનીય નથી. શ્લેષદ્રુત વર્ણનોમાં એવો પરસ્પર વિરોધ ઉત્તરકાંડમાં પુનઃ આપણે નજરે આવે છે. લંકાથી અયોધ્યા પાછા જતાં રામે સીતાને પૂર્વપરિચિત રથોત્તી ઝોળાખાણ જે કમથી કરાવી તે આ પ્રમાણે: ૧ સમુદ્ર, ૨ સેતુ, ૩ વેળાવન, ૪ મહેન્દ્રગિરિ, ૫ માત્યવાન પર્વત ત્યાં ‘ ધાનરગાજગુપ્તા ગાજધાની ’ છે, અને ત્યાં પ્રિયાવિશેગથી વિશેષ તાપદાધિ અયોધ્યા વધો સમય રામે વ્યતીત કર્યો હોતો તે, ૬ પંખા સરોવર, ૭ જટાયુ મરણસ્થાન, ૮ અગરત્યાશ્રમ, ૯ અન્ધાશ્રમ વિગેરે. (જુઓ ઉત્તરકાંડ શ્લોકો ૧૪૧-૧૨૦) અહીં આ દિક્ષિધા, પંખા અને અનુક્રમથી પરસ્પર અગરત્યાશ્રમ દક્ષિણે હોવાનું કહ્યું છે. એટલે દિક્ષિધા સૌથી દક્ષિણે આવી. પરંતુ ઉપર આવેલા દિક્ષિધાકાંડના શ્લોકોમાં દિક્ષિધા સૌથી ઉત્તરે આવે છે. અરણ્યકાંડ અને ઉત્તરકાંડ એનાં વર્ણનોની પરસ્પર સંગતિ છે. પણ આ બન્નેનો દિક્ષિધાકાંડમાં આવેલા વર્ણન સાથે વિરોધ છે.

સાથે સાથે એ પણ નમદ કરવામાં વાંધો નથી કે રામાયણમંજરીમાંનું બ્રૂગોળવર્ણન ભારતમંજરીમાંના બ્રૂગોળવર્ણન સાથે તુલના કરીને જોતાં બેમાં પ્રુષ્ઠળ વિરોધ દેખાશે. પરંતુ તે વિષે અત્રે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. આપણા પ્રસ્તુત પ્રશ્ન પરંતુ જોતાં તે વિરોધ આપણા અનુમાનને બહુ બાધક થાય તેવો નથી. પંચવટી દિક્ષિધા નજીક હોવી જોઈએ તદિદંદ શ્લેષદ્રુત જોતાં નથી.

‘ અરણ્યકાંડમાં ‘ રામપ્રલાપ ’ નામક એક પ્રકરણ છે, તેમાં રામે લક્ષ્મણને કહે છે:

મગ્ન જાનીહિ સૌમિત્રે યદિ જીવતિ જાનકી।
જલજાહરણે વ્યગ્રા જાહ્નવી પુલિને સ્થિતા।
હિતિ તારપ્રલાપસ્ય લક્ષ્મણસ્તસ્ય શાસનાત।
આન્ત્યા મદાકિનીકૂલે ન સપુષ્ટેત્યુવાચ તમ્ ॥
રાષ્ટ્રેણ જૂતાં તસ્મૈ સીતાં શસેતિ સ્વચરેઃ।
પ્રેરિતાપિ ન પૌલસ્ત્યભૂયાદ્દુઃ શ્રિમાર્ગયા ॥

અરણ્યક ૧૦૧૬-૧૮

અહીંઆ બાજીની મંદાકિની પ્રિભાગમાં આ શબ્દોથી તુંગભદ્રા નદી ઉદ્વિષ્ટ છે. તુંગભદ્રાને તીરે રીનાના શોષ કરવાનું રામ લક્ષ્મણને કહે છે.

પૂર્વકાળમાં તુંગભદ્રાને દક્ષિણગંગા-કંદલામાં આવતું એવું કેટલાક શિવાલેખોમાં જોવામાં આવે છે. તેમ જ ગિરિદ્વારીક વિક્રમાંદેવચરિતમાં આવેલો નીચેનો શ્લોક જુઓ:

તતઃ કતિપર્યંદેવ પ્રયાગેઃ પ્રણયિમિયઃ ।
તાં ક્ષોણીપતિરદ્રાહીદક્ષિણાપયજાદ્ધવીમ ॥૨૨॥

અહીંઆ ‘દક્ષિણાપય બાજીની’ એટલે તુંગભદ્રા. રામ કહે છે કે જનકજી તુંગભદ્રાપુસ્તિનાં કાળો ભેગાં કરતી હોય તો હું લક્ષ્મણ, ભેઈ આવ. લક્ષ્મણ મને પછી રાવણના લયથી નદીએ કાંઈ પછી રહું નહિ. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ નથી થતું કે પંચવટીમાં રહેતી વળવે સીતા તુંગભદ્રા તીરે હંમેશ જતી હતી, જેથી ત્યાં તપાસ કરવાનું રામ કહે છે ? એમ હોય તો રામની પંચવટી તે અત્યારની પંચવટી ન હોઈ શકે.

સારાંશ ભેમેન્દ્રના મન પ્રમાણે નાસિક-પંચવટી જનસ્થાન હાલના મદ્રાસ ધંધાકામાં આવે છે.

રાજશેઝરઃ—આ કવિ ખ્રિસ્ત નવમી શતાબ્દીના અંતે અને દસમીના આરંભમાં થઈ ગયો. એના પ્રબંધોમાં એક ચાલરામાયણ-મહાનાટક-આપણા વિષય-વિશે બહુ અગત્યનું છે.

બાલરામાયણના ૭૬ા અંકમાં રામે અયોધ્યાથી પ્રયાણ કર્યું ત્યાંથી સીતાદરણ, જટાકુવધ સુધીનો વર્તાત છે. તેમાં બુગોળવિષયક ઉપયુક્ત શબ્દો વિશેષ નથી. જરૂર જેટલો ભાગ એ છે:

સુમન્ઃ—તદિત્યં ધર્તિતં પ્રયાગે
ગિરિપુ જયપતાકા વિન્ધ્યશૈલસ્ય પાણિઃ
દ્વિપકુલનિચિતાન્મ્ભાઃ પ્રેયસી દક્ષિણાઞ્ચેઃ
નયનપથમથાગાન્નર્મદા દેવ તેષાં
શિશિરિતજલમિન્દોઞ્ચન્દ્રિકેય પ્રમુતા ॥
(૬૨)

* પ્રમંથ સીતાદરણ પછી તરન જ આવે છે.

દસમે અંક બધારે મહત્વનો છે. તેમાં લંકાથી અયોધ્યા જતાં માર્ગમાં દેખાતા અંધારાદિનું વર્ણન છે.

ગિરિદ્વારીક હોડ્યા પછી પ્રથમ સમુદ્ર આગ્યો. તે ઝોળાંગતાં. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે નવમી શતાબ્દીને આખરે તો ગિરિદ્વારીક તે જ લંકા એની સમગ્રજી હતી. માથવાન પર્વત રામે જોયો (શ્લો. ૫૧). આગળ જતાં મલય પર્વત (શ્લો. ૫૪). મલય ઉપરથી રતન-પ્રસતાત્રપર્ણી વહે છે (શ્લો. ૫૫). પછી અગત્યા-શ્વમ (શ્લો. ૫૮-૫૧). ત્યાં વિમાનમાર્ગો ઉતરતો જળધાએ અગત્ય લોપામુદ્રાનું દર્શન કર્યું અને ફરી વિમાનારૂઢ ધર્મ માર્ગનું આક્રમણ શરૂ કર્યું. ઉપર જતાં પહેલ વહેલો દ્રવિડેશ રામની નજરમાં આવ્યો (શ્લો. ૫૭). જમણી બાજુ આંદ્રેશ. તે દેશમાં ભીમેશ્વર મહાદેવનું પ્રસિદ્ધ સ્થાન હતું. એ જ દેશમાં ગોદાવરી નદી જ્ઞાન પ્રવાહમાં વિલક્ષ્ણ થઈને સમુદ્ર-સંગમ કરે છે. એ વર્ણન જે શ્લોકમાં છે તે પ્રસ્તુતમાં અગત્યનો હોવાથી અને આગળ ફરીથી તેનો ઉલ્લેખ આવવાનો છે માટે અહીંઆ ઉતારી લઈ છું:

વાક્રસત્વાક્ષ્ણ સમુદ્રવેડ્ધિનયૈ નિત્યં રસોલ્લાસતો ।
વામાક્ષ્ણયઃ પ્રણયન્તિ યથ મદનકીડામહાનાટકમ્ ॥
અગ્રાન્ધ્રાસ્તથ દક્ષિણે તત્ત્વે મોદાવરીન્નાતસાં ।
સપ્તાનામપિ ધાનિધિપ્રણચિનાંદ્રીપાન્તરાણિચિતાઃ
॥ ૭૦ ॥

સાથે કર્ણાટક દેશ પણ જોવામાં આવ્યો જેમાંથી કાવેરી નદી વહે છે (શ્લો. ૭૨). પછી આગળનો મદરાસ દેશ.

(સુગ્રીવઃ—મરતાગ્રજ) અહીંઆ રાજ્યેખરમાં આવેલી શાલિતીમાં આપાનનઃ વિરોધ છે. કાવેરી નદી કર્ણાટકમાં નથી. દ્રવિડ દેશમાં છે. રાજ્યેખરનો દ્રવિડ તે

+ સંસ્કૃત સ્પષ્ટ ન હોવાથી ભાષી કીધું છે.

અત્યારનો કેરક હોય તો તેનું વર્ણન અગસ્ત્યશ્રમના પહેલાં આવતું નેહજી. કવિએ નામકરણમાં ગોદાગો કર્યો હોય છે. દેશાની યાદીમાં આ ને કમલગંધ દોપ તેના પરિહાર કદાચ એ પ્રમાણે કરી શકાયઃ અગસ્ત્યદર્શન કરી. વિમાનમાં બેસીને ઉપર જતાં પંત જમાએ બ્યારે આલુખાલુ બેસું ત્યારે તેઓની નજરમાં આ ત્રણ દેશ આવ્યા. પ્રથમ ગોદાવરી કાઠે આંધ્રદેશ ને સાથે જ હતો. પછી બીજા આંધ્રની દક્ષિણે આવેલા દ્રવિડ દેશ અને ત્રીજા દ્રવિડ પાસે છે તે કણ્ઠાંટ દેશ. પરમપૂજ્ય અગસ્ત્ય યુનિના આશ્રમે પ્રથમથી જ ધ્યાન ખેંચાતું હોવાથી તેની દક્ષિણે આવેલી કાવેરી તરફ પ્રથમ દુર્લભ થયું. પરંતુ પછી વિમાન ઉપર ચઢતાં તરત તે પ્રદેશ તરફ દૃષ્ટિ ગઇ હતી. અરુ. ગમે તેમ હોય; આપણે ને આગળ અનુમાન બાંધ્યું છે કે અગત્યાશ્રમ, જનસ્થાન, પંચવટી, કિષ્કિંધા પૂર્વ સમુદ્ર પાસે હોવાં નેહજી તેને ઉપર દર્શાવેલા વિરોધ બાધિત કરતો નથી.

અયમગ્રે મહારાષ્ટ્રવિષયઃ । (મહારાષ્ટ્રનું વેદર્થ એ બાળું નામ હતું) રામઃ—સૌઽર્થ હુષ્ટુ મુરો ચિદર્મવિષયઃ સારસ્વતીજન્મમૂઃ । (શ્લો. ૭૪).

પછી નર્મદા નદી અને કાળી બાલુ લાટ દેશ દેખાય છે. પછી અંતુક્રમે અવન્ટી રાજધાની ઉજ્જયિની, માલવ દેશ, યમુના નદી, પાંચાળ દેશ વિગેરે.

એટલા સારાંશ ઉપરથી જનસ્થાન વિશે રાજશેખરનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ સમજ શકાય. જનસ્થાન નર્મદાની જ નાંહ કિંતુ ગોદાવરીની પણ દક્ષિણમાં હોવું નેહજી, અને એ ગોદાવરી પ્રદેશ તે સાંપ્રતના નાસિક પાસેનો—ગોદાવરી ઉગમ પાસેનો—નદિ, પરંતુ બ્યાં ગોદાવરી સાન હાથથી સમુદ્રને ભેટ છે, બ્યાં ગોદાવરી-સમુદ્ર ગંગમ છે ત્યારે હોવો નેહજી. હાલના નાસિક પાસે ગંગમનું વર્ણન બીજકુલ અર્યાને થાય અગત્યાશ્રમનું વર્ણન ગોદાવરી પહેલાં આવેલું હોવાથી આશ્રમ નદીની દક્ષિણે અને તેની પાસે જનસ્થાન-પંચવટી હોવાં નેહજી.

સારાંશ, રાજશેખરના અભિપ્રાય પ્રમાણે રામની નાગિક-પંચવટી તે હાલની નદિ.

મુરારિઃ—આ કવિ નવમી શતાબ્દીના પ્રદેશો અથવા આઠમીના અંતે ગઇ ગયો દશે. તેનું અનર્થ-રાઘવ નાટક પ્રસિદ્ધ છે. તેના ત્રણ અંકો, ચોથો, પાંચમો, અને છઠો આપણા વિષયના ગ્રંથમાં મહત્વના છે.

વાસ્તીકિશામણુ કથામાં મુરારિએ નાટકાનુરોપે કેટલાક ફેરફાર કર્યા છે; તેમાં તે એક ઠેકાણે એવી કથના કરે છે કે મુગીવ, ગંધુવાન, હનુમાન વિગેરે વાલીથી અગ્રંતુષ્ટ હતા. તેમને મુગીવને અભિષેક કરવા હતો અને તેમાં રામચંદ્રનું સાહાય્ય લેવું હતું તે માટે તેઓએ એક કપટગ્રંથ રચ્યો. મતંગાશ્રમમાં રહેતી શ્રમણુ નામક સિદ્ધ શયરીને ગંધુવાને કહ્યુંઃ 'તમે પરકાયપ્રવેશ વિદ્યા બજણો છો તો હનુમાનના રક્ષણ નીચે અગોધ્યા જઈને કૈંકયાની દારી ને મંથરા તેના શરીરમાં પ્રવેશ કરો, અને રામ દંડકારણ્યમાં પિતૃનિદેશથી આવે એવી અમુક સૂક્તિ કરો, જેથી તેનું વાલિવધપૂર્વક મુગીવ સાથે સખ્ય થાય.' એ વાત રાવણના એક પ્રધાન માલ્યવાનના કાને આવતાં તેને પણ હર્ષ થયો ધારણ રાવણનું વેર વાળવાનું હતું. (વિરાધપ્રભુતિમિરધિષ્ઠિતેષુ વિન્ધ્યગિરિગહરેષુ ચિહરતો રામસ્ય સુકરં કલપ્રાપહરણમ્ ।) જનકે રાવણની માગણીનો, અસ્વીકાર કરીને સીતા રામને આપી હતી. અરુ. આ સંબંધમાં માલ્યવાન એક ઠેકાણે કહે છે:

તતઽચ સાપિ શયરયોગિની સુગ્રીવગુણાનુરોધેન સર્વમોતિત્યુરસિદ્ધત્વ તદ્દય . વિદેહાભિમુલ્લી પ્રસ્થિતેતિ મે જનસ્થાનવિહારિભિન્નિશાચરે રાગત્યનિવેદિતમ્ । ”

(ભાવાર્થઃ—શયરીએ વિદેહ તરફ પ્રયાણ કર્યું એમ મારા જનનિવાસી રાક્ષસેએ ખબર આપી છે) એ કથાભાગ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વાલી સુગ્રીવનું સ્થાન કિષ્કિંધા, શયરીનું સ્થાન મતંગાશ્રમ, અને નિશાચરેનું સ્થાન જનસ્થાન, બધાં પરસ્પર સમીપ હોવાં નેહજી. અત્યારના નાસિક-પંચવટી વિશે એવું કહેવું મુગંગળ લાગતું નથી.

રામના અગોધ્યાનિર્ગમથી સીતાહરણ સુધીનો ક્રાંતાં વિવિધ પાત્રોના મુખથી પાંચમા અંકમાં વર્ણવ્યો.

છે. વિષ્ણુલક્ષ્માં શ્રમણા અને સુગ્રીવસચિવ જાંબ-
વાન એમનો સંવાદ છે. ચિત્રકૂટથી ભરત નિવૃત્ત
થયા પછી, જનસ્થાનવાસી ખરદપણાદિ નાકસોએ
મોહલેલા વિરાધનો વધ રામે ચિત્રકૂટમાં કર્યો. પછી
પિતાની ઔદર્વદેહિક ક્રિયા કરીને દક્ષિણનો માર્ગ
ધીધા, અને :

ક્રમણ્ય સુતીક્ષ્ણાદીનુપસ્યાય મહામુખીન
અગસ્યશાસનાદાસ્તે પશ્યટયોરપૂઢ્ઢઃ ॥૧૫॥

(ભાવાર્થ:-અનુક્રમે સુતીક્ષ્ણાદિ મહામુખીઓને વંદન
કરી અગસ્યની આશાથી પંચવટીમાં રામ હાથ રહે
છે) એટલું સાંભળતાં જ જાંબવાન કહે છે:

તદિં દસ્તગત પય અસ્માકં કિયદન્તર-
મૃત્યમૂકજનસ્યાનેયા: ।

(ભાવાર્થ:-એમ હોય તો રામ આપણા હાથમાં
આગ્યો જ સમગ્રગ્યો. કામ્યમકજનસ્થાન વચ્ચે
કેટલું અંતર છે ?) આ ઉપરથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ
થાય છે કે જનસ્થાન (એટલે નામિક પંચવટી)
કામ્યમક પાસે જ હોવું જોઈએ. પછી શરણુખા,
વિક્ષપકરણ, ખરાદિવધ, એ કારણોથી રામનું રાવણ
સાથે બંધાયેલું શરૂત્વ શ્રમણા જાંબવાનને નિવેદન કરે
છે. એટલામાં રાવણ સીતાહરણ કરે છે અને તે જ
વખતે મલયપર્વત તરફથી આવતા જટાયુ જાંબવાનને
દેખાય છે.

જટાયુ કહે છે :

પ્રાતૈયયમસ્મામિ: પશ્યટી । યદજૂર્ગંદાવરી-
તરજ્ઞેતીકરસેકસુકુમારમાંસલપરિસરાવણમાલિ-
ન્યો જનસ્યાનસીમાન: । સીતાને હાથ જતા
રાવણને જોઈને જટાયુ તેની સાથે કુદ કરે છે
અને તેમાં મરણ પામે છે. અહીં આ વિષ્ણુલક્ષ પૂરો
થઈ અંકની શરૂઆત થાય છે, અને રામલક્ષમણ
પ્રવેશ કરે છે. લક્ષમણ રામને કહે છે:

× × ×
ચિન્ચયનધીયિ-
મૂમય: ॥ એમાં વિષ્ણવન ભૂમિ દક્ષિણમાં આવેલી
લક્ષમણ કહે છે. આ અંકમાં વિષ્ણુ પર્વતનો ઉલ્લેખ
આગળ પણ આવે છે (શ્લોક ૧૭, ૧૮ વિં.)

ત્યાં નહક મામ્યવાન પર્વત હતો (લક્ષ્મણ:-
આર્ય, અયમિતો ગિરિમાલ્યવાન (શ્લોક ૨૦,
૧૧ વિં.) એ દંડકારણ્યનો એક ભાગ હતો
(રામ:-હા પ્રિયે દળકારણ્યવિહારિ સ
પ્રજ્ઞચારિણી:)

તે દેહણે રામે કુંડુભીના અસ્થિકૂટનો પ્રસેપ કર્યો,
અને તન્નિમિત વિગ્રહમાં વાલિવધ કરીને સુગ્રીવને
રાજ્યાભિષેક કર્યો.

ગુહ:-લેષ, કુન્દુભિ નામ દૈત્યેન્દ્રં નિષ્પિતપેપ
કપીશ્વરી: ।

તસ્ય વક્કાલકૂટોયં કુમારેણચિલોદિત: ॥૧૬॥

તન્નિમિત્તજન્મા સંપ્રતિ ચાલિતો મહાન-
મિલોગ: સંભાષ્યતે ।

ગુહ: (સસંભ્રમસ) કુમાર પદય પદ્ય
સત્તાલાનય મિતાચાલિપ્રહરણે કૃતાન
હત્યા ચ ચાલિતં વાળો રામતુષીરમાગત: ॥૧૭॥

અનર્ધરાવચના પાંચમા અંક ઉપરથી એક વાત
સ્પષ્ટ છે. જનસ્થાન, પંચવટી, મામ્યવાન પર્વત અને
કિલ્કધા, અહીં પરસ્પર સંબંધ હોવાં જોઈએ. અત્યારનાં
નામિક પંચવટી બધુ દૂર છે.

આ અંકમાં એક વાત આપણા અનુમાનને વિશેષી
છે: દૃશ્યન્તામમૂલાર્ચીઃ આ વચનમાં કહ્યું છે તેમ
વિષ્ણવન દક્ષિણમાં આવે તો જનસ્થાન અને કિલ્કધા
વિષ્ણુની ઉત્તરે થાય.

હિંદુસ્થાનની ભૂગોળ જોતાં એ વર્ણન ભૂલભરેલું જ
ગણવું જોઈએ અથવા તે કવિનું ભૂગોળવિષયક
અપૂર્ણ જ્ઞાન ભતાવે. કદાચ આપણે એમ માની શકીએ
કે પૂર્વ સમુદ્ર તરફ જનસ્થાનમાં આવેલા પર્વતોને
કવિએ વિષ્ણુનો ભાગ ગણ્યો હોય. વિષ્ણુ એટલે મેદ-
દિમાથ્ય જ્યે મેદાન પર્વત-એવી ભુની કલ્પના, અને
કવિ ઉત્તરનો. કાશ્મીરનવાસી તેથી વિષ્ણુ સમઘ
દંડકારણ્ય આખી રજો છે એમ કવિની કલ્પના થઈ
હોય નો તેમાં અસંભવનીય કંઈ નથી. પરંતુ એ ભૂલ જ
છે એમ માનીએ પણ, જનસ્થાન કિલ્કધા પાસે છે

એવો જે કવિનો મત તે અગ્રાજ્ય માનવાનું કારણ નથી.

હવે સાતમો અંક જોઈએ.

વિમાનમાં બેસીને લંકાથી નીકળ્યા પછી પ્રથમ સમુદ્રવર્ણન અને સેતુવણન છે. પછી સીતાએ ઈચ્છા દર્શાવતાં વિમાન ચંદ્રમંડલ સુધી ઉત્તર થયું ત્યારે સર્વેનું ધ્યાન કર્પૂરગૌર દિમાક્રમે અને સુવર્ણમય ખેડો ખેડ્યું. થોડી વાર પછી વિમાન નીચું આવતી વખતે મરૂદેશ દેખાય છે; ત્યાર બાદ વિમાન પૃથ્વીની સમીપથી ચાલવા માંડે છે. માર્ગમાં દેખાતાં રથબોનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:

- (૧) મૌકિતકમ્બૂતિ સિંહલદ્વીપ,
- (૨) ચૈત્રણગિરિ ઉપરનો અગસ્ત્યાશ્રમ,
- (૩) એક બાણ (અન્યતઃ) સુક્તાખનિતામ્બુર્ણી,
- (૪) બીજા બાણ (અન્યતઃ) મહાચાચલ,
- (૫) આગળ જતાં (અગ્રે) બીજો અગસ્ત્યાશ્રમ.

(પત્તદપરં પુરો લોપામુદ્રાસહચરમુનેરા-
શ્રમપદમ)

(શ્લોક ૯૪)

એ આશ્રમ પૂર્વ સમુદ્ર પાસેનો જ હોવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. એ ઠેકાણે સુગ્રીવ કહે છે: “ અહો ચિર-
ણાઘ ચતુર્દશલોકૈકદણ્ડધરે ધર્માસનાધિ-
કારિણિ રામદેવે દણ્ડકારણ્યગૃહમેધિનાં
તપોધનાનામુદ્ભવ: ।

એ ઉપરથી સમજાય છે કે આ શ્રમંતાલના પ્રદેશનું દંડકારણ્ય એ નામ હતું. ત્યાંથી વિમાન ઉડડતાં

(૧) તે દિરણ્યદરિણવિહારકાન્તારસ્યલી
ઉપર આવ્યું. પાસે

(૭) પંચવરી (શ્લોક ૯૭) અને,

(૮) પ્રસવણ પર્વત (શ્લોક ૯૮) હતાં

તે જોઈને સીતાએ જનસ્થાનાધિષ્ટ્રી દેવતાઓને વંદન કર્યું (સીતા:-(કપોતહસ્તં કૃત્વા) મગધસ્યો
જનસ્થાનદેવતાઃ ષષા ધઃ પરિચારિકા જ્ઞાનકી
પ્રણમતિ).

ત્યાં એક બાણ (અન્યતઃ) .

(૯) ગોદાવરી નદી. બીજા બાણ અન્યતઃ

પરિવૃંચા યિલોકિતેન

(૧૦) માલવાના પર્વત (શ્લોક ૧૮૦) ત્યાં
રામે સીતાવિરહ પછીનો વર્ષાકાલ વીતાડ્યો. વિમાન
ચાલતાં આગળ

(૧૧) મહારાષ્ટ્ર રાજ્યની કુંડિન નગર (હદમગ્રે
મહારાષ્ટ્રમણ્ડલેકેમણ્ડનં નામ નગરમ્ ।).

મહારાષ્ટ્રને વિદર્ભ કહેતા હતા (શ્લોક ૧૦૧, ૧૦૨).

(૧૨) તેની જમણી બાણ, આંધ્રદેશમાં સમગોદા-
વરી પાસે આવેલું ભીમેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન (દક્ષિણતઃ
આન્ધ્રવિપયલક્ષમયાઃ સમગોદાવરીદારકપા
ત્રૈકનાયકો મગધાન્ ભીમેશ્વરઃ).

(૧૩) ત્યાં જ પાસે (અન્યતઃ) દ્રવિડરાજપુરી
કંપી (દ્રવિઢમણ્ડલ મૌલિ x x x મણિ
x કાશ્ચીનામધેયમાયતનમનિકે તનસ્ય).

(૧૪) ડાબી બાણ (યામતઃ) ઉડ્ડયિની.

(૧૫) અન્યતઃ ચેદિના કલચુરિ

કલચુરીઓની રાજ્યધાની માદિખમતિ (કલચુરિ-
કુલનરેન્દ્રસાધારણાગ્રમદિપો માદિખમતી નામ
ચેદિમણ્ડલમુખ્ડમાલા નગરી ।)

વિમાન ચાલતાં આગળ

(૧૬) યમુના,

(૧૭) ગંગા વિનંદીઓ

(૧૮) વારણસી, વિગેરે.

ઉપરની યાદીમાં એકાદ બે ઠેકાણે ભૂગોળવિષયક ભૂલો થયેલી લાગશે. પરંતુ આપણા પ્રશ્નને લગતું જોતાં મુરારિતું ગ્રામાલય સ્વીકારવામાં બાધ આવે તેમ નથી. યાદીમાં અનુક્રમ સંખ્યા ૫ થી ૧૧ સુધીના સ્થળોનાં નામો જોતાં મિદ્ધ થાય છે કે અગસ્ત્યાશ્રમ, જનસ્થાન, પંચવટી, નાસિક બધાં સ્થળો પૂર્વ સમુદ્ર પાસે આવેલાં હોવાં જોઈએ.

અનર્ઘરાઘવ - ઉપર હચિપતિ ઉપાધ્યાયની દીકરા છે. દીકરામાં એક ઠેકાણે તે કહે છે: ‘જનસ્થાનં મલ્યાદ્રિઃ સમીપે રક્ષોવાસસ્થાનમ્ ।’

ખીજે એક ઠેકાણે પણ કહે છે: “પંચવટી

દખ્ખકારણ્યે તપોવનમ્ ” પંચવટી જનસ્થાનમાં હતી એ તો પ્રસિદ્ધ છે, તેથી દંડકારણ્યની વ્યાપ્તિ દક્ષિણમાં મલય પર્વત સુધી હતી એવો સચિપતિનો મત હતો એમ દેખાય છે.

ખીજું જનસ્થાન મલ્યાદ્રિ પાસે હોવાનું તે જણાવે છે તો પછી અત્યારનું નાસિક જનસ્થાન ન હોઈ શકે.

સારાંશ, સચિપતિના મત પ્રમાણે એટલે સચિપતિના સમયના લોકમત પ્રમાણે—લગભગ ખ્રિ. ૧૩મી શતાબ્દી સુધી—જનસ્થાન વિગેરેનું સ્થાન અત્યારે મનાય છે તેથી જુદું હતું—પૂર્વ સમુદ્ર પાસે હતું.

કાલિદાસના રઘુવંશ ઉપરથી એવું જ અનુમાન નીકળે છે એમ આગળ બતાવવામાં આવશે.

હુનુમન્તરાય બલવન્તરાય ભીડ

નાના સરકારી નોકરી વેંકે કામ કરાવીને મહેનતાણ્યાની રાત્રી પાછા આપતા નથી. કાંઈ સંદેશો મોકલવો હોય તો તરત ડેડને બોલાવવાનો રિવાજ થઈ પડ્યો છે. પોતાના ખેતરનું કામ બગડતું હોય તો પણ પટેલનું કામ કરવું જ પડે. કામ ન કરે તો ગામમાંથી કાઢી મકવાની અથવા ઘરબાર છૂટી લેવાની ધમકી અપાય છે. ટેડ લોકોની બાબતમાં શરમાવા જેવી રિયલિટી એવી છે કે જે તે તે ખ્રિસ્તી ધર્મ જન્ય તો મીશનરી તેમનું ઉપરાણું લઈને લાડવા આવે એટલે વેડનું ખર્ચે દુઃખ માત્ર હિંદુ ડેડને જ સહન કરતું પડે છે. પોલિસના નોકરો ગામમાં આવે ત્યારે તેમને માટે લાકડાં, છાણાં, નેછંબે તે તથા થોડાને માટે ઘાસચારો લાવવાનો હુકમ થાય તેમજ ત્યાંથી લાવ્યા વિના છુટકા જ નહિ. અને જો ખેડુ લોકો ન આવે તો ગાળો તથા મારનો વરસાદ તેમના પર વરસે. એટલે બીકના માર્યા તેમને કોપનો માલ ઉપાડી લાવવો પડે. આવી રીતે સરકારની પોલિસ રક્ષણ કરવાને બદલે જલ્લુલુ કરે છે, અને ચોરી કરતાં શીખવે છે.

પાણીનો ત્રાસ

બીજો અસહ્ય ત્રાસ પીવાના પાણીનો છે. જે ગામડાં-ગ્રામાં અંત્યજો માટે લુહા કુવા ન હોય, ત્યાંની હાડમારી જેમણે અત્યંત નેછંબ હોય તે જ સમજી શકે. અંત્યજોથી કુવો તો વાપરી શકાય જ નહિ. એટલું જ નહિ, પણ જે હવાડામાં ગાય, બેંસ અને કૃતરાં પાણી પીતાં હોય તેમાંથી પણ અંત્યજોથી પાણી લેવાય નહિ. બ્યારે કોમળ હૃદયનો માણસ હવાડાનું પાણી તેમને આપે ત્યારે જ તે લઈ શકે. હવાડામાં કપડાં ધોવડું પાણી આવે તો તે પીને સતોપ માનવો પડે. દરેક ગામમાં ઢોરને માટે પાણીની સમ-વડ થાય છે. પણ અંત્યજોને માટે કોઈ વિચાર કરતું જ નથી. તેમને નહાવાને માટે પુરતું પાણી મળતું નથી તે છતાં આપણે ખોટી આશા રાખીએ છીએ ને શીખા-મણુ આપીએ છીએ કે ઉચ્ચ વર્ણની માફક તેઓ હમેશાં નહાઈવાળે સ્વચ્છ રહેતાં શીખે. ટેડ લંગીના કાચા કુવા હોય છે તેનાં પાણી ઉનાળમાં બગડી જાય છે અને રોગો પણ પેદા થાય તેની બીજા લોકોને શી પરવા ?

અમારોની હાડમારી

અમાર લોકોની આહવાનો આધાર ચામડાં કેળ-

વવા ઉપર છે, અને તેને માટે ગામથી થોડે દૂર કુંડ કરવા પડે છે. કુંડ માટે નેછંબી જગ્યા ગામથી વધારે દૂર હોય તો ચોર લોકોનો ત્રાસ થવાનો શંભવ રહે છે. ગામની આસપાસની જમીન લાગવગવાળા પટેલીઆઓની હોય એટલે અમારોને મળી શકતી નથી. તેથી કરીને એક સ્વાભાવિક અને કિંમતી ધંધો-ધોમે ધોમે નાશ પામે છે, અને અમારોને બીજો ધંધો શોધવો પડે છે.

રહેઠાણ

સામાન્ય રીતે એવું બેવામાં આવે છે કે શહેરોમાં જે મંદિરો ગંદા લાગ હોય ત્યાં ટેડ લંગીઓને મકાન બાંધવા માટે જગ્યા મળે છે. બ્યારે ગામડાંના વિસ્તાર થાય છે ત્યારે પટેલી ધાડ ટેડવાડા ઉપર આવે છે અને ટેડવાડો દૂર દહાડવા માટે બ્યવરથા કરવામાં આવે છે. જે હુપડાં કુવા બિગેરે માટે તેમને પેસા તથા કાટ-માલ મળે છે તો પણ નહું મકાન બાંધતાં વધારે ખર્ચ થાય છે અને તે ચતાં સુધી તેમને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો અને અગવડો સહન કરવાં પડે છે. ટેડવાડા-ગ્રામાં ફાનસ ગતી ભાગ્યે જ રાખવામાં આવે છે અને પોલિસનું રક્ષણ પણ જૂજ હોય છે, તેથી ચોરીના ત્રાસમાંથી પણ સુકત રહેતા નથી.

કેળવણી

સામાન્ય નિશાળોમાં અંત્યજોનાં છોકરાં ભણવા જાય તો તેમને ઓટલા ઉપર અથવા કેટલીક વખતે ખુસ્લા રસ્તામાં મકાનની પાસે બેસાડવામાં આવતાં હતાં. આ પદ્ધતિ વડોદરા રાજ્યમાંથી લગભગ બિલકુલ જતી રહી છે પણ અંત્યજ શિક્ષકો બીજા શિક્ષકો કરતાં ઉતરતી પકિતના હોય છે તેથી શિક્ષણનો લાભ અંત્યજોને મળવો નેછંબે તેટલો મળતો નથી. નવસારી પ્રાંતમાં મિડલ તથા હાઈસ્કૂલોમાં તેમને દાખલ કરવામાં આવતા નથી, અને ઉચ્ચશાળાનાં બારણાં પણ તેમને માટે બંધ થયા છે.

સરકારી સંસ્થાઓમાં અંત્યજો

સરકારી હુકમને અનુયો અંત્યજોને દરેક કચેરી તથા કોરટમાં છૂટથી જવાનો અધિકાર છે. ઘણે ઠેકાણે એવી બ્યવરથા થાય છે કે અંત્યજ આવે ત્યારે પાથરેલી

જન્મ ઉપાડી લેવામાં આવે છે. ન્યાય કચેરીઓ સિવાયની બીજી કચેરીઓમાં તેમને લાગે જ પેસવા દે છે. લાઇબ્રેરીમાં વાંચવાની છૂટ મળતી નથી, અને જે તેની છૂટ નિયમમાં આપેલી હોય છે તો તેનો અમલ થતો નથી. સેંકડો વર્ષથી હડકુત થયેલી પ્રજા ડરતી ડરતી ચાલે છે.

દવાખાનાંનો લાભ

દાકતર લોકોને અસ્પૃશ્યતાની મુગ હોતી નથી તે છતાં બધાં દવાખાનાંઓમાં દેડ લાંગીઓને દૂર રાખવામાં આવે છે. દાકતરની પાસે જતા પહેલાં કેસ કઠાવવો પડે, તે નીકળતાં ક્લારકા વીતી જાય. ઘણાંખરાં દવાખાનાંઓમાં અંત્યજ્ઞે બારીની બહાર અથવા ઓટલાની નીચે ઉભા રહ્યા હોય તેને દરથી દાકતર પૂછે કે દરદ શું થયું છે ? ચોરખં પરીક્ષા થયા વગર દવા કરવામાં આવે છે તે તેને લીધે ભયંકર પરિણામ પણ આવે છે. આંખ દુઃખવા આવી હોય અને પોપચાં સૂઝ્યાં હોય તો તેને ધોષ કરીને ક્લેભાળથી ઉપાડી જે તપાસ થવી જોઈએ તે નહિ થવાને લીધે આંખ કુટી ગયેલી જોવામાં આવી છે. ગંભીર દરદથી પીડિતા અંત્યજ્ઞને દવાખાનામાં રાખવાની હમેશાં આનાદાની થાય છે. અંત્યજ્ઞને અડકવાની બાળતમાં દાકતર તરફથી હરકત નડતી નથી પણ બીજા દર્દીઓની લાગણી દુખારો એવી બૂલભરેલી માન્યતાને લીધે એ કામ તરફ બેદરકારી બતાવવામાં આવે છે. દાકતરો સિવાય કમ્પાઉન્ડરો તથા બીજા નોકરો આલડછેતને લીધે ખૂબ દુઃખ દે છે. જન્મ થયો હોય તો તેને પોગ્ય દવાઓથી ધોષ સાફ કરીને ઉપર દવા ઉપચાર કરીને પાટા લગાડવા જોઈએ. તેમ નહિ કરતાં અંત્યજ્ઞને માત્ર દવા મલમ આપવામાં આવે છે.

ધર્મશાળા

સરકારી મકાનમાં જવાની છૂટ મળવી જોઈએ તે જ પ્રમાણે ધર્મશાળાઓમાં ઉતરવાની છૂટ અંત્યજ્ઞને હોવી જોઈએ. આજે તો ગમે તેવો પૈસાદાર માણસ હોય, ગમે તેવા દુઃખથી પીડાતો હોય તો તેને ધર્મશાળામાં મુકામ મળી શકે નહિ અને મુસાફરી વખતે તાપ, તડકા, ઠંડી, અને વરસાદ ખુદલામાં સહન કરવાં પડે.

સ્ત્રીઓ તથા બાલકોને પણ ધર્મશાળાનો આશ્રય મળે નહિ.

વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય

અંત્યજ્ઞને હમેશ ગાળો લાંડીને નીચે દબાયલા રાખવામાં બીજી વર્ણોનો સ્વાર્થ સમાયલો છે. ન્યારે અંત્યજ્ઞે લણીગણીને સારે ધધે વળગશે કે વ્યાપાર દુનરે વળગી જશે ત્યારે વેડ અને સોંધી મજુરી દોણ કરશે ? તેથી અંત્યજ્ઞને કચડી નાંખવા જોઈએ અને ઉઠવા જાય તો મારવા એવો રીવાજ ઘર્ષ ગયો છે. ઘણાં ગામડાંઓમાં અંત્યજ્ઞ સ્ત્રી પુરુષોથી સારાં કપડાં પહેરી રાકાય નહિ. લમ પ્રસંગે જે હાડ કરવામાં આવે, વાળનું જેન્ડ ગોલાવું હોય તો ઉચ્ચ વર્ણનું અપમાન થયેલું ગણાય. કેટલાંક ગામડાંમાં તો ગંભીર ધર્મમાં ઢેલ પણ વગાડવા દેતા નથી. સાચી ધાતુના દાગીના પહેરવા તે મોટો ગુન્હો ગણાય અને ત્રાંબા પીતળના બેડાથી પાણી ભરે એ રિયતિ તો અસહ્ય ઘષ્ટ પડે. સમાનતાના હક્ક માણનારા સ્વરાજ્યવાદીઓએ પોતાની આંખ આગળ આવો ભયંકર અન્યાય થાય તે દૂર કરવો જોઈએ.

ગામમાં દોર મરી જાય ત્યારે તેને ખેંચવાનું કામ ખાલવા અથવા ચમાર કરતા. ચમાર લોકો મુએલાં દોરનું માંસ ખાતા હતા, અને હજી પણ ખાય છે, જે કે એકંદર એ રીવાજ કાંઈ ઓછો થતો જાય છે. દોર મરી જાય એટલે ચમાર લોકોએ ફરજિયાત ખેંચવું જ જોઈએ એ રીવાજ આજના જમાનામાં ચાલી શકે નહિ. એવો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે ત્યારે દોણ ખેંચે ? અને તેનો ઉત્તર પણ સહેલો છે કે બીજા દેશોમાં કોણ ખેંચે છે ? અંત્યજ્ઞને મારી દોડાને તેમની પાસેથી અમુક કામ ફરજિયાત લેવાની વ્યવસ્થા સમાજે કરી હતી તે તુટી જાય છે, બીલકુલ તુટી જશે. તેને લીધે ગંભીર ઉચ્ચપદાય થશે, અણુધારી મરેલીઓ નડશે એ બધું આપણે જાણીએ છીએ. તે છતાં એક કામને મારના કે ત્રાસના જુલમથી નીચે રાખી રાકાશે નહિ. આ વીસમી સદીનો સંદેશ છે, વીસમી સદીનું કાર્ય છે કે પછાત અને અજ્ઞાન કેમોને સમાનતા મળે—સમાનતા સિલ્લુને માટે, આત્મનિર્જયને માટે, આત્મસિદ્ધિને માટે.

આર્થિક ઉન્નતિ

જે અંત્યજ લાઇઓએ યોગ્ય શિક્ષણ લીધું હોય તેમને નોકરી મળવી જોઈએ. વડોદરા સરકારે હુકમો તો ઘણા દાદવા છે પણ અંત્યજ નોકરોની રિયલિટી ઘણી જ દેરી યથ ન્યાય છે. યોગ્ય લાયકાતવાળાઓને નોકરીમાં રાખવા ઉપરાંત તેમને વિશેષલાભ આપવાની જરૂર છે. જ્યારે દરેક ખાતામાં અંત્યજને આવશે ત્યારે આભરછેટનો નાસ તુટી જશે. અંત્યજોને ઉદ્યોગનું શિક્ષણ ખાસ આપવું જોઈએ. કેટલાક વણકરોની રિયલિટી સાધારણ સારી છે. તે સિવાયના અંત્યજો અત્યંત ગરીબાઈમાં રીખાય છે, તેમને નૈતિક ઉન્નતિનો લાભ આર્થિક રિયલિટી સુધાર્યા વિના નહિ યથ શકે. આજે તેમને કોઈ દુકાન દાદવા ન દે, કોઈ દુકાન ભાડે ન આપે કે વેચે નહિ, અને દુકાનમાંથી કોઈ માલ ખરીદે નહિ. સામાજિક અસહકાર ભારે યથ ગયો છે.

અસ્પૃશ્યતા

અસ્પૃશ્યતાના સામાજિક શસ્ત્ર વડે અંત્યજોને કચડી રાખ્યા છે તે હુષ્ટ રાક્ષસી રૂઢિનો નાશ કરવો જોઈએ. આજે ઉચ્ચ ગણતા માણસોને જોતાં ટેલંગની પોતાનાં કપડાં સંકેતે છે. અંત્યજ પોતાને હલકો ગણે છે. એ કામમાંથી સ્વમાનની લાગણી છુંદી નાંખી છે, પણ તે સતેજ કરવાની છે. એ માત્ર શિક્ષણ આપવાથી નહિ થાય. તેમને મનુષ્યના હક્કો મળશે ત્યારે યશે. પ્રેમ અને ભાતુભાવ બતાવીશું ત્યારે તેમનામાં હિંમત આવશે. એ પ્રજા નીચ છે, અને નીચ રહેવા માટે જ સરળવણી છે એવી માન્યતા જડમળથી કાઢી નાંખવી જોઈએ.

આપણી શાળાઓમાં અંત્યજના છોકરોને વગર શિક્ષણ દાખલ કરવાં જોઈએ. હિંદુઓને મુસલમાનોના રીતરિવાજો તરફ ગમે તેટલો તિરસ્કાર હોય, તેઓ અસ્વચ્છ રહેતાં હોય, માંસાહાર કરતાં હોય તે છતાં મુસલમાન છોકરાં એકાં ભણે છે તે જ પ્રમાણે અંત્યજ બાલકોને દાખલ કરવાં જોઈએ. સમાજમાં તેમનો અનાદર થવો ન જોઈએ, કારણ કે તેમની રિયલિટી સુધરશે તો જ પરદેશી પ્રજા, અંગ્રેજ સરકાર, મહાત્મા ભારતી અટકશે. હાલમાં તો સ્વરાજ્ય નહિ આપવા માટે એક મુંદર બહાનું મળ્યું છે.

અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ રાજ્યસત્તાની મદદથી વહેલું થઈ શકે, પણ જ્યાં તે ન મળી શકે ત્યાં પહેલ કરવાને માટે અંત્યજ સેવા મંડળ જેવી સંસ્થાની મદદથી કામ શરૂ થઈ શકે. શિક્ષણ ઉપરાંત અંત્યજોની નૈતિક, આર્થિક તથા સામાજિક રિયલિટી સુધારવા માટે પ્રયાસ કરવાનો છે તે ઉચ્ચલાવનાયાળા સ્વયંસેવકો કરી શકે. જે વડોદરાના કેળવણી ખાતાને સારા શિક્ષકો મળે તો કેટલો ફાયદો થાય? મુંબાઈ ઇલાકાની એ કરોડ માણસની વસ્તીમાંથી ૩૮,૦૦૦ અંત્યજ બાળકો કેળવણી લે છે, ત્યારે વડોદરાની ૨૦ લાખની એટલે ૬૦૦ વસ્તીમાં ૧૩,૦૦૦ બાળકો શાળાઓમાં છે. રાજસત્તા, પૈસો અને સારા શિક્ષકો ત્રણે એકાં થાય ત્યારે આ મહાન પ્રશ્નનો નીકાલ થાય. અસ્પૃશ્યતાના હિમાયતીઓ ભલે જુમ પાડે, અંત્યજોદારના પ્રવાહને કોઈ અટકાવી શકવાનું નથી.

મુમન્ત મહેતા

ગુજરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની રૂપરેખા

પ્રાચીન કાળથી ઇ. સ. ૧૩૦૦ સુધી

કોઈ પણ દેશનો ખરો ઇતિહાસ તેમાં કોણ કોણ રાજ્યો ક્યારે ઘડી ગયા, તેઓએ કોની સાથે લડાઈઓ કરી, તેઓના કોણકોણ અધિકારીઓ ક્યા ક્યા પ્રાંત ઉપર અધિકાર ચલાવતા હતા આની કેવળ રાજ-કીય માહિતીથી જ પુરો થતો નથી. તે દેશની ધાર્મિક, આર્થિક, સામાજિક, વિગેરે વિષયોની પણ યોગ્ય માહિતી. તેની સાથે આપવી જોઈએ. રાજકીય ઇતિહાસનું ધાર્મિક ઇતિહાસ વિગેરે કુરૈયાં અનેક દષ્ટિ-ઓથી અધિક મહત્વ હોવાથી તે જાણવા માટે લોકો વધારે પ્રયાસ કરે છે તે યોગ્ય જ છે, અને તે જ કારણથી અમુક દેશનો ઇતિહાસ એટલે તે દેશનો કેવળ રાજ-કારણનો ઇતિહાસ આવી સમજ થાય છે. તથાપિ અન્ય-વિષયક ઇતિહાસનું પણ યોગ્ય મહત્વ છે એ થોડા વિચારાંતે માણુમ પડશે.

ગુજરાત દેશનો પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીનો રાજકીય ઇતિહાસ તૈયાર કરવાના કામમાં જેમ ઉત્કૃષ્ટ લેખોનો અત્યંત ઉપયોગ થાય છે, તેમ જ તેનો ધાર્મિક ઇતિહાસ, વાહમયામક ઇતિહાસ, આર્થિક ઇતિહાસ, વગેરે તૈયાર કરવા માટે પણ યાય છે. ઉત્કૃષ્ટ લેખો તે તે કાળના વસ્તુસ્થિતિનિર્દેશક હોવાથી તેઓનું મહત્વ ઇતિહાસના સાધનોમાં ઘણી વખત મુખ્ય તરીકે માનવામાં આવે છે. છેલ્લા પાંચ વરસમાં ગુજરાતનાં સેંકડો પ્રકટ અને અપ્રકટ ઉત્કૃષ્ટ લેખોના અધ્યયનથી મને જે ગુજરાતના જુદા જુદા કાળની ધાર્મિક સ્થિતિ ગ્રંથોથી માહિતી થઈ છે તે પ્રસ્તુત લેખમાં આપું છું. તે સર્વથા પરિપૂર્ણ અને બરાબર છે એવો દાવો હું કરતો નથી. તેમાં ન્યૂનાધિક અને યોગ્ય

ફરસ્તીઓ કરવા માટે સૂચનાઓ કરવાનો અધિકાર તત્વત પડિતોનો છે.

બુદ્ધ કાળ

સમ્રાટ અશોક પહેલાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીના પહેલાં ગુજરાતમાં સર્વત્ર વૈદિક ધર્મનો અને તેના અંતર્ગત કૃષ્ણ તથા શિવસંપ્રદાયનો પ્રચાર હતો. એમ આપણે દારકા અને સોમનાથ વિષેની અનેક પૌરાણિક કથાઓ વિગેરે ઉપરથી જાણી શકીએ. અશોક પહેલાં મહાવીર અને ગૌતમ, બુદ્ધના વખતથી એટલે ઇ. સ. પહેલાં છઠી શતાબ્દીના વખતથી મગધ દેશમાં જૈન ધર્મનો તથા બુદ્ધ ધર્મનો થોડો થોડો પ્રચાર થવા લાગ્યો હતો. અશોકના પિતામહ મહાસમ્રાટ ચંદ્ર-ગુપ્ત મૌર્ય પોતાના આખરના આયુષ્ય કાળમાં સામ્રાજ્ય ત્યાગ કરી અને જૈન ધર્મની દીક્ષા લઈ જન્મ્યાહું નામના જૈન સાધુ સાથે ઠેક દક્ષિણમાં મહિષમંડલ- (મહેસુર)માં ત્રવણગેળગોળામાં તપ કરવા ગયા હતા એમ આપણને જૈનકથાઓ ઉપરથી જાણીય છે. આ વાતમાં થદિ સત્યતા હશે તો તે વખત બિહાર દેશ બહારના પણ કોઇ લોકો જૈન મતાનુયાયી થયા હશે. તથાપિ આપણા ગુજરાત દેશમાં જૈન ધર્મનો પ્રવેશ તે વખતે તો થયેલો દેખાતો નથી જ પણ હું આગળ બતાવું છું તે પ્રમાણે સેંકડો વરસ સુધી થયો ન હતો.

તથાપિ બુદ્ધ ધર્મનો પ્રસાર મગધ પ્રાંતની બહાર ગુજરાતમાં જ કેવળ નહિ પણ સર્વત્ર ભારતવર્ષમાં અને તેની બહાર પણ જે થવા લાગ્યો તે અશોકના વખતથી જ. તે પહેલાં તે ધર્મના થોડા જ અનુયાયીઓ હતા, અને તેઓ પણ બિહાર પ્રાંતની અંદર જ હતા

એમ આપણે માની શકીએ. પોતે બનાવેલા ધર્મસાસનો લોકોને સમજવવા માટે અશોકે દેહદેશો પથર ઉપર તથા સ્તંભ ઉપર કાતરાવેલા કેટલાક લેખો હિંદુ-સ્તાનમાં મળી આવ્યા છે. તેમાંથી એક આપણા પ્રાંતમાં જુનાગઢમાંથી પણ મળી આવ્યો છે. જો કે અશોકે જુદા ધર્મના પ્રસાર માટે તે બોધવચનો લોકો સામે મૂક્યાં છે તો પણ તે અશુક એક વિસિષ્ટ ધર્મના મતો અથવા વચનો તરીકે નથી. હરેક માનવી પ્રાણીએ સ્વ-માર્ગથી ઈવી રીતે ચાલવું, પોતાનો 'ધર્મ' પાળવાની તેને કેટલી આવશ્યકતા છે એ જતાવનારાં તે અબાધિત અને વિશિષ્ટ ધર્મમતબાહ નીતિવચનો છે. આવા બોધવચનો આપવાનું કારણ અશોકની જુદા ધર્મ પર નિરાશીમ આસ્થા હતા એ નિર્વિવાદ છે. તે બોધ-વચનો લોકોને વાંચવા માટે પથર પર લખાવી રાખી અશોકે સ્વસ્થ બેઠો નથી. તેને તે બોધવચનોની લોકોના મન ઉપર વિશેષ અસર કરવા માટે ચારે તરફ પ્રચારકો મોકલ્યા હતા. અવરાંતકમાં—પશ્ચિમ દિનારોના દેશોમાં ધર્મપ્રચાર કરવાનું કામ ધર્મરક્ષિત નામના એક ચવનને સોંપાયું હતું. ગુજરાતમાં સાહજિક રીતે તે જ પ્રચાર કરતો હતો. આવાં અનેક કારણોને લીધે તે વખતે અશોકે પોતે જ એક લેખમાં કહ્યા પ્રમાણે ઘણા લોકોને જુદા ધર્મ માટે લાગણી ઉત્પન્ન થઈ અને કેટલાક તો તે ધર્મના અનુયાયી પણ બન્યા.

અશોકે પછીનાં અઢીસો વ્રજસો વર્ષના કાળના સિવા-લેખો વિગેરે ગુજરાતમાંથી ન મળવાથી તે વખતનો ધાર્મિક ઇતિહાસ તો શું પણ રાજનીય ઇતિહાસ પણ જાણવો મુશ્કેલ છે. તે કાળમાં કાર્મક પદ્ધતિની શ્રીક, પાર્થિવ-ચન વિગેરે રાજ્યોના થોડા ઘણા અમલ ગુજરાત ઉપર હશે એમ તેઓના શિક્ષકો અહાંયા મળી આવે છે તેના ઉપરથી તેમજ કેટલાક શ્રીક ઇતિહાસકારોના કહેવા ઉપરથી અનુમાન થાય છે. પરંતુ તે રાજ્યો સંબંધી માહિતી અત્યંત અપરપટ અને અધુરી છે. તેઓ કયા ધર્મના હતા એ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. પરંતુ તે વખતના વૈદિક ધર્મ અને જુદા ધર્મ પરધર્મવાળા લોકોને સ્વધર્મમાં જવા મોકાય વિના દાખલ કરતા હતા એ ઉપરથી એમ કહી શકાય છે કે, તેઓ હિંદુ થઈ ગયા હતા, અને વૈદિક ધર્મ તથા જુદા ધર્મ બન્નેને માન આપતા હતા. કેમકે તેઓને બંને ધર્મો પાળવી પ્રજામાં લોકપ્રિયતા મેળવવાની જરૂર હતી.

ક્ષત્રિયકાળના જે કંઈ લેખો મળ્યા છે તેઓમાંથી સાહજિક ધર્મ કે જુદા ધર્મ વિગેરે કંઈ માહિતી ન મળવાથી અશોકના કાળમાં જુદા ધર્મના પ્રસારનું જે કામ શરૂ થયું તે એકસરખું ચાલતું હતું કે નહિ તે કહેવા માટે આપણી પાસે કપટ આધાર નથી એમ કહેવું પડે છે. શ્રીક રાજ્યો સંબંધમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ક્ષત્રિય રાજ્યો પણ મળે હિંદુસ્થાન ગહારના અને પરધર્મના હતા પણ થોડા જ કાળમાં હિંદુ થઈ ગયા હતા.

ગુપ્ત કાળ

ગુપ્ત કાળથી એટલે લગભગ ઈ.સ. ની ચોથી સતાબ્દી-થી વૈદિક ધર્મનું તેમ જ તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારી કેટલીક વિદ્યાઓનું સારી પેઢે મુનરંજન થવા લાગ્યું. તથાપિ તે વખતે પણ જુદા ધર્મને માનનારા કેટલાક માણસો હતા એમ હિંદુસ્થાનનાં તે કાળના ઇતિ-હાસ ઉપરથી માન્ય પડે છે. તે કાળની ધર્મસ્થિતિ સંબંધી માહિતી આપે એણે ગુજરાતમાં તત્કાલીન એક પણ લેખ મળતો નથી. ગુપ્તવંશકાલીન સ્કન્ધક્રમને એક જ લેખ મળ્યો છે. પરંતુ તેમાં તત્કાલીન ધર્મ-સ્થિતિ સંબંધી કાર્મક પણ માહિતી આપેલી નથી.

વલ્લભી કાળ

ગુપ્ત કાળ પછી વલ્લભી કાળ આવ્યો. તે વખતે લગ-ભગ ઈ. સ. ૪૭૫થી ૭૫૫ સુધી ગુજરાતના મોટા ભાગ ઉપર વલ્લભીના મૈત્રક રાજ્યો અમલ ચલાવતા હતા. તે રાજ્યોનાં ઘણાં તામ્રપત્રો, લગભગ ૬૦ મળી આવ્યાં છે અને તેમાંથી તત્કાલીન ધર્મસ્થિતિ સંબંધી સુરેવે સારી માહિતી મળી આવે છે. વલ્લભીના રાજ્યોના કુદરેવ શિવ હતા એમ તેઓના પ્રત્યેક તામ્રપત્રના સાથે જોડેલી રાંજમુદ્રા ઉપરથી જાણાય છે. કારણ કે તે મુદ્રા ઉપર શિવના વાહન પોદિયાનું ચિહ્ન હોય છે. વલ્લભીના મૈત્રક વંશમાં કુલ ૧૬ રાજ્યો થઈ ગયા. તેઓમાંથી ત્રણ સિવાય બાકીના બધા પોતાને પરમમાહેશ્વર એટલે મોટા શેવ કહેતા હતા. કેટલા ધ્રુવસેન પહેલો પોતાને પરમ ભાગવત એટલે મોટા વિષ્ણુલક્ષ્મણ અને તેના ભાઈ અને ઉત્તરધિકારી ધરપદ પોતાને પરમાદિત્ય-લક્ષ્મણ એટલે મોટા સર્વલક્ષ્મણ કહેતા હતા. ઓગણીસ રાજ્યોમાં દરેક એક જ રાજા પોતાના રાજ્યકાળની આખરના વરસોમાં સાહજિક ધર્મ એટલે શિવની ઉપા-

સના છોડી તે શુદ્ધની ઉપાસના કરવા લાગ્યો, એમ તેના બે ત્રણ તાત્પર્યોમાં તેણે પોતાને પરબોપાસક એટલે મોટા શુદ્ધલક્ષા એવું પદ કમ્પારેશ છે તે ઉપરથી દેખાય છે. તથાપિ ઘણાખરા વક્ષનીના રાગઓ વેદિકધર્મી અને શિવલક્ષા હતા. એકંદર રીતે નેતાને કાળમાં સર્વત્ર શિવપૂજનો પ્રચાર હતો એમ કહેવામાં કંઈ વાંધા નથી. ડૉ. ભગવાનસાહ દિગ્ગજના મત પ્રમાણે વક્ષની કાળમાં જ સોમનાથની પ્રખ્યાતિ વિશેષ થઈ એમ માની શકાય. શુદ્ધરાતમાં તે વખતનું એક પણ મંદિર શંકરનું કે બીજા દેવનું હાથમાં દેખાતું નથી અગર તે ગ્રંથધેનો એક પણ શિક્ષાલેખ મળતો નથી. તથાપિ ખાસ વક્ષનીમાં ફરકાક મોટામોટા શિવ-મંદિરો ઘણું કરીને મૈત્રેય રાગઓએ બાંધેલા હતાં એમાં કંઈ શંકા નથી. કેમકે હાલના વળા ગામ પાસે—જ્યાં હુના વખતનું વક્ષની નગર હતું ત્યાં—ફરકાક મોટાં-મોટાં શિવલિંગો અને રવાનાવિદ આકારના તથા તે કરતાં થોડા નાના આકારના પથ્થરના પોર્ટિકાઓ જમીનમાં દટાઈ ગએલા મળી આવે છે. તે જ પ્રમાણે વક્ષનીમાં વિષ્ણુનું તથા સ્વર્ણનું મંદિર હશે એમ આપણે ઉપર આપ્યા પ્રમાણે પરમ ભાગવત અને પરમાદિત્ય-ક્ષેત્ર આ બે રાગઓના ઉપપદો ઉપરથી માની શકીએ. દેવીના મંદિર વિગે વક્ષનીના બે તાત્પર્યોમાં ઉલ્લેખ છે. બાલજી ધર્મના બીજા દેવા સંબંધમાં આપણે કંઈ બંધી શકતા નથી.

પદાપિ વક્ષનીના રાગઓ બાલજી ધર્મના મુસ્ત અનુયાયીઓ હતા તે પણ હિંદુ રાગને ત્યાસાવિક એવું માન તેઓ પરધર્મને આપતા હતા. શુભ કાળથી બાલજી ધર્મનું નેત્રએર સર્વોચ્ચ પુનરુજ્જીવન થવા લાગ્યું તેથી હિંદુસ્થાનમાં મુવંચ શુદ્ધ ધર્મની પડતી થવા લાગી, તે એટલી કે પ્રસિદ્ધ ચીની પ્રવાસી હુએન સાંગ (ઇ. સ. ૬૩૦ થી ૬૪૫) હિંદુસ્થાનમાં ફરતો હતો ત્યારે તેને તે સ્થિતિ સારી રીતે માણુમ પડી. તથાપિ સૌરાષ્ટ્રમાં શુદ્ધ ધર્મનું માન બહુ જોણું થયું હોય એમ લાગતું નથી. વક્ષનીના રાગરચનારમાં તેને કાફ માન મળે એવી તેની યોગ્યતા તે વખતે હતી એમ આપણને વક્ષનીના તાત્પર્યો ઉપરથી માણુમ પડે છે. વક્ષનીના રાગઓ શુદ્ધધર્મનુયાયીઓના સારા આશ્રય આપતા હતા એટલું જ નહિ પણ ઉપર કલા પ્રમાણે તેઓમાંથી એક રાગએ શુદ્ધ ધર્મની દીક્ષા લીધી હતી. તેમ જ

રાગવંશની એક ક્રીએ પણ શુદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને પોતે વક્ષનીમાં એક મોટો બૌદ્ધ વિહાર બાંધી તેને કાયમનું માનનીય રથાન આપ્યું હતું. તે રાગરચનાના—તેનું નામ હુદા હતું—આશ્રયથી અને તીવ્ર લાગણીથી હમરો બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ પરદેશથી આવી ત્યાં શુદ્ધ ધર્મનો અભ્યાસ કરવા રહેતા હતા. વક્ષનીમાં હુદાનો વિહાર બહુ જ મોટો હતો. બીજા પણ એક ક્રીએ, જેનો સંબંધ ઘણું કરીને રાગવંશ સાથે હતો, તેણે વક્ષનીમાં સ્વયં વિહાર બંધાવ્યો હતો. રાગવંશ કાંઈ અધિકારીઓએ પણ શુદ્ધ ધર્મ સ્વીકારી હુદાના વિહાર પાસે પોતાના વિહારો બંધાવ્યા હતા. એક રાગએ પણ એક વિહાર બંધાવ્યાનો પ્રત્યક્ષ ઉલ્લેખ છે. આ વિહારોમાં પ્રત્યેક બૌદ્ધ ભિક્ષુની રહેવાની, જમવાની, કદાચ મંદિર પડે તો તેને ઔપચારીક આપવાની, વિગેરે દરેક પ્રકારની સગવડ કરવામાં આવતી હતી. વિહારોમાં ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ પણ મુમ્તઝ કરવામાં આવતો હતો, એ ખ્યાનમાં લેવા કાયક છે. આવા એકાધિક કારણોને લીધે દેશદેશના મોટામોટા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ ત્યાં અભ્યાસ નિમિત્તે રહેવા આવતા હતા. તે કાળમાં વક્ષની શુદ્ધ ધર્મને સગતી વિદ્યાઓનું એક મહાન વિદ્યાપીઠ હતું. હુએન સાંગ પછી થોડા જ વરસમાં હિંદુસ્થાનમાં આવેલો બીજો બૌદ્ધ પ્રવાસી ઈત્સિંગ લખે છે: ' હિંદુસ્થાનમાં બે મોટી વિદ્યાપીઠો છે: એક શિહાર પ્રાંતમાં નાલંદા તથા બીજા સૌરાષ્ટ્રમાં વક્ષની. ચીન દેશમાં જે મોટી મોટી વિદ્યાપીઠો છે તેઓના જેવી જ આ છે અને ત્યાં આસ્થા-વાળા વિદ્યાર્થીઓ દરેકરથી આવી બબ્બે ત્રણ ત્રણ વરસો સુધી રહી બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો એકનિશ્ચય અભ્યાસ કરે છે.' વક્ષનીના વિદ્યાપીઠની કીર્તિ ચીન દેશ સુધી એટલી ગઈ હતી કે ઈત્સિંગની છટ્ટી શતાબ્દોના પ્રારંભમાં યદ્ય ગએલો શુદ્ધપરિત રચયરમિત અને તે જ સદીની આખરમાં થયેલો શુદ્ધપરિત-શુભંમિત આ જન્મને ચીનમાં બહુ માન સાથે બોલાવવામાં આવ્યા હતા.

વક્ષની રાગ સાથે જ વક્ષની નગરનો, તેના મોટા મોટા બૌદ્ધ વિહારોનો તેમ જ શુદ્ધ ધર્મનો નાશ થયો. ત્યાર પછી કયાંય પણ શિક્ષાલેખમાં કે તાત્પર્યમાં તે ધર્મનું નામ પણ આવતું નથી. અપવાદ તરિકે શુદ્ધ-રાગમાં આવેલ અઝાઈનમાં જમીનમાંથી મળી આવેલી એક શુદ્ધની મુત્તીની બેમણી ઉપરનો બે લીટીવાળો

એક લેખ મળ્યા છે. તેમાં ફક્ત છુદ્ધ ધર્મનું 'દેવ-ધર્મોર્ચ્વ.....' આ પ્રસિદ્ધ વાક્ય કાતરેલું છે. તેમાંના અક્ષરો લગભગ નવમી શતાબ્દીના છે. એ લેખ છુદ્ધ ધર્મની શુજરાતમાંથી મળેલી છટ્ટી નિશાની છે.

શુજરાતમાંથી છુદ્ધ ધર્મનો નાશ કેવી રીતે અને યથાગત ક્યારે થયો તે કહેવાનું કાંમ બહુ જ અઘરું છે. અરૂણ લોકોએ આક્રમણ કરી વલ્લભી અને છુદ્ધ ધર્મને માન આપનાર મૈત્રેય રાજ્યના નાશ કર્યો, તે પછી તે ધર્મને આશ્રય આપનારો કોઈ રહ્યો ન હતો. લગભગ તે જ અરસામાં કુમારિલ ભટ્ટ તથા આદ્ય શંકરાચાર્ય ધર્મ સંબંધમાં આખા હિંદુસ્થાનમાં જે ક્રાંતિ કરી તેના પરિણામમાં છુદ્ધ ધર્મના જે કોઈ થોડા અનુયાયીઓ રહ્યા હશે તેઓ બ્રાહ્મણ ધર્મમાં દાખલ થયા અને પશ્ચિમમાં દ્વારકામાં પોતાનો એક મઠ સ્થાપી શંકરાચાર્ય પહેલેથી ચાલતા આવેલા શિવસંપ્રદાયને અપૂર્વ પુષ્ટિ આપી.

આ સંબંધમાં એક વિશેષ વાતની નોંધ કરવી પડે છે, તે એ કે શુજરાતમાં ચૌલુક્ય કાળ સુધી એટલે ઇ. સ. ૧૦૦૦ પહેલાંના જૈન ધર્મ સંબંધી ક્યાંય પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી. હિંદુસ્થાનના બીજા પ્રાંતમાં અને ખાસ કરી મથુરામાં તે ધર્મ સંબંધીના કેટલાક શિલાલેખો ઇ. સ. ની શરૂઆતના એક બે સૈકાના મળ્યા છે. પરંતુ શુજરાતમાં તો બીલકુલ જ નથી. વલ્લભી કાળ શુજરાતમાં 'ધણી' જે શાંતિવાળો અને આળાદ હતો એમ દેખાય છે. તે વખતના શંકર્યમાહાત્મ્ય નામના જૈન લોકોના એક ગ્રંથમાં એમ લખ્યું છે કે તેઓ કર્તા ધનેશ્વર વલ્લભીના રાજ શીલાદિત્યનો ગુરુ હવો. તેણે સં. ૪૭૭ માં વલ્લભીમાં જૈન સૂત્રો લખાણમાં મુક્યા માટે જૈન આચાર્યોની એક પરિષદ ભરી હતી. બીજા એક જૈન લોકોના કદમચત્ર નામના પુસ્તકમાં એમ લખ્યું છે કે વલ્લભીમાં ધ્રુવસેનના વખતમાં વીરચંપત ૯૮૦ માં એક જૈન પરિષદ ભરાઈ હતી અને તે વખતે લોકદિત્યસરિના સિખ્ય દેવર્ષિગણે ક્ષમાશ્રમણે સિદ્ધિતા લંબી કાઢ્યા. આવી જ બીજી એક દંતકથા છે કે આનંદ-પુરના ધ્રુવસેનની સાથે ઇ. સ. ૯૯૩ માં જૈન ધર્મ સંબંધમાં પ્રવચનો થતાં હતાં. આવી અનેક દંતકથાઓ જૈન લોકોમાં છે પરંતુ તે વિશ્વાસપાત્ર નથી એમ જણાય છે. કેમકે દાખલા તરીકે પહેલી દંતકથા સંબંધમાં

કહીએ તો આપણને એમ માલુમ પડે છે કે વિક્રમ સંવત ૪૪૭ એટલે ઇ. સ. ૪૨૧ માં ધ્રુવસેન હોવાનું જ અસંકેપ છે. કેમકે તે વખતે વલ્લભી રાજની જ શરૂઆત થઈ હતી કે નહિ તેમાં સંશય છે. બીજી અને ત્રીજી દંતકથાઓ સંબંધમાં આટલી અસંભવ નીયતા આવતી નથી તો પણ તે કાળ તથા રાજના નામ સંબંધી યથાગત બંધ એસતી નથી.

બીજું એ જોતું જોઈએ કે વલ્લભી રાજનોના ઉપર કલા પ્રમાણે ૯૦ તાત્રિશાસનો અત્યાર સુધી મળ્યાં છે. તે બ્રાહ્મણોને તથા છુદ્ધ સંધોને દાનાર્થ આપેલાં છે. તે વખતે વલ્લભીમાં જે જૈન ધર્માનુયાયીઓ હોત અને તેઓ પણ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે રાજ સાથે વિશેષ પરિચય ધરાવનારા હોત તો જૈન ધર્મ સંબંધનું એક પણ તાત્રિશાસન કે લેખ કેમ ન મળત ?

વલ્લભી શહેર વર્ધમાનરવામીના નામથી વસેલું હતું. ત્યાં સં. ૩૧૯ નો એક લેખ છે આલો તે વખતે જૈન ધર્મનું અસ્તિત્વ બતાવવા માટે કોઈ માણસ કદાચ આદેષ મુકશે તો તે સંબંધમાં એટલું જ કહેવાનું છે કે, વર્ધમાનરવામી મગધ પ્રાંતમાં થઈ ગયા હતા. તેના નામનું વસેલું વર્ધમાનપુર ત્યાં છે. વલ્લભી સાથે તેનો કોઈ પણ સંબંધ દેખાતો નથી. બીજું સં. ૩૧૯ નો જે શિલાલેખ કહેવામાં આવે છે તેના અક્ષરો વિગેરે જોતાં એમ જ નિશ્ચિત થાય છે કે, તે સં. ૧૩૧૯ નો હશે અને કાતરનારની બૂલથી અથવા હબરનો આંકડો ન આપવાના એક ત્રિવાજ પ્રમાણે તે સંવતમાંનો પ્રથમનો એક રહી ગયો છે.

આવાં અનેક કારણોને લીધે એમ માનવું પડે છે કે તે વખતે વલ્લભીમાં તો શું, પણ શુજરાતમાં જૈન ધર્માનુયાયીઓ ન હતા અને કદાચ હશે તો બહુ જ થોડા અને વિશેષ મહત્વના ન હતા. ઇ. સ. ની દશમી શતાબ્દીની શરૂઆતના કોઈ લેખો પડિહાર સમ્રાટોના વખતના કાઠીઆવાડમાંથી મળ્યા આવ્યા છે. તેઓ પણ જૈન ધર્મ સંબંધી કોઈ પણ મહત્તી ન આપતાં, ઉલટી રીતે સૂર્યોપાસના તથા શિવોપાસના તે વખતે કાઠીઆવાડમાં ચાલતી હતી એમ બતાવે છે. આ બધા વિવેચનથી એમ જ કહેવું પડે છે કે શુજરાતમાં સૌથી પહેલાં જૈન લેખ ચૌલુક્યકાલીન જ છે, તે પહેલાં જૈન ધર્મનું કોઈ

પણ ચિન્હ મળતું નથી. આ સંબંધમાં પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મુનિ જિનવિજયજીનાં વાક્યો ખાસ ખ્યાનમાં લેવા લાયક છે:

“ ભારતના ઇતિહાસમાં જોને ‘મધ્યયુગ’ (એટલે ઇ. સ. ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધી) કહેવામાં આવે છે, તે યુગના જોને લેખો લાગે જ મળી આવે છે. જોને ઇતિહાસ માટે આ એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે. કેવળ લેખોની દૃષ્ટિએ જ નહિ પરંતુ સમુચ્ચ જોને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. શ્વેતાંબરીય મુત્ર સાહિત્યને બાદ કરતાં, ખીન્દુ સાહિત્ય પણ એ યુગમાં જોનેના હાથે વધારે લખાયું નથી. તેમ જ સ્થાપત્ય પણ જળણવા જેવું કે નોંધવા જેવું મળ્યું નથી. હિંદુસ્થાનના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પૂર્ણ જાણવાલાયક ગણાતો એ કાળ જોને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જાડુ જ અપ્રકાશિત દેખાય છે. લગભગ ૪૦૦-૫૦૦ વર્ષ જેટલા એ ‘મધ્યયુગ’ માં જોને ધર્મની અને તેમાં ખાસ કરીને શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની શી સ્થિતિ હતી, તે જળણ માટે કાંઈ પણ ઉદ્દેશ્યોગ્ય પુરાવાઓ અવાપિ મળ્યા નથી. એ યુગનો મહાન ચીની મુસાફર હ્યુએન સાંગ આખા હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી કરી ગયો હતો અને બૌદ્ધ અને જાહણ્ય ધર્મના અનેકાનંદ મંપ્રદાયોનો વિસ્તૃત હેવાક તે પોતાની નોંધવહીમાં લખી ગયો હતો. પરંતુ તેની એ વિશાળ નોંધમાં હિંદુસ્થાનની છેક દક્ષિણે રહેતા થોડાક દિગંબરોની સ્થળના સિવાય જોને સમાજ, જોને સાહિત્ય, જોને સ્થાપત્ય, કે જોને સાધુઓના સંબંધમાં એક પૂરી ક્લીટી પણ લખાએલી જરૂતી નથી. ”*

ઔલુક્ય કાળ

ઔલુક્ય કાળ ગુજરાતમાં એક ઉત્કૃષ્ટ કાળ હતો. તે કાળમાં જ જોને ધર્મનું નામ ગુજરાતમાં પ્રથમ જળણવામાં આવ્યું, એને તે કાળમાં જ જોને ધર્મની-મહતા અતીવ વધી ગઈ. જોને ધર્મની ઉન્નતિ એટલે જાહણ્ય ધર્મની પડતી હોવી જ જોનેએ એવું કોઈ નથી. તે ધર્મની સ્થિતિ પણ તે વખતે સારી જ હતી. તે કાળમાં જોને હેમચંદ્ર, અગ્નિસિંહ, અમરચંદ્ર, માણિક્યચંદ્ર,

મહિષેણ જેવા મોટા મોટા જોને પડિતો થઈ ગયા, તેમ જ ઉચ્ચ, દાદિવેદ, વિપ્લુ, વાલ્હટ, સુલટ, નાનાક એવા અનેક વિદ્વાન જાહણ્યો પણ થઈ ગયા. ઔલુક્ય રાજાએ ઘણાખરા જાહણ્યધર્મી જ હતા, અને તેઓના કુલદેવ શિવ હતા, એમ તેઓના અનેક શિલા-લેખો, તામ્રલેખો, વિગેરે ઉપરથી દેખાય છે. ઔલુક્ય વંશનો પ્રથાપક, મળરાજ સૈવ હતો અને તેણે આજુ-હિલવાડ પાટણમાં અને ખીન્દે કેટલેક દેરાણે ત્રિપુરય-પ્રસાદ, મહેશ્વર, વિગેરે શિવાલયો બાંધાવ્યાં. પ્રબંધ-ચિંતામણિ જેવા જોને પ્રબંધમાં વલ્લભ મળરાજે કાંઈ જોને મંદિરો બંધાવ્યાંનું કહ્યું છે, તથાપિ તેનો અર્થ એટલો જ કે મળરાજ હિંદુ રાજાની હમેશની પદ્ધતિ પ્રમાણે, તે વખતમાં ઘણા લોકોમાં માન્યતા પામેલા, જોને ધર્મ વિશે પ્રેમ રાખતો હતો અને તેના અનુયાયી-ઓને સારો આશ્રય આપતો હતો. તથાપિ એ પણ ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ઔલુક્ય રાજાઓના અત્યાર સુધી જેટલા તામ્રપત્રો મળી આવ્યાં છે તેઓમાં એક પણ જોને સાધુને કે મંદિરને આપેલું મળતું નથી.

એક વાત જાહણ્યો સંબંધમાં ખ્યાનમાં રાખવા લાયક છે. ગુજરાતના જાહણ્યોમાં ઔદીચ્ય જાહણ્ય નામનો જો એક મોટો વર્ગ છે, તે પોતાના સંબંધમાં એવી દંતકથા કહે છે કે તેઓને સોલંકી વંશના મળ-રાજે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં આવેલા કુલ્લેનમાંથી બોલાવ્યા અને મોટા માન સાથે સારો આશ્રય આપ્યો. તે જ પ્રમાણે તેના વંશજ સિદ્ધરાજ જયસિંહે કેટલાક ઔદીચ્ય જાહણ્યોને સિદ્ધપુરમાં, કેટલાકને હજવદમાં, કેટલાકને સિહોરમાં અને કેટલાકને વળામાં ગરાસો દરી આપ્યા. પરંતુ હુદ્દેવની અચવા ખરૂં દક્ષિણે તો નવાદની વાત એ છે કે અત્યાર સુધીમાં તે સંબંધમાં એક પણ વિશ્વાસ રાખવા લાયક લેખ કે તામ્રપત્ર ઉપલબ્ધ થયું નથી. તેથી તે જાહણ્યોનું ઔદીચ્ય નામ શા ઉપરથી પડ્યું, તેમ જ તેઓ ગુજરાતમાં ક્યા પ્રસંગે આવ્યા-તે સંબંધ-માં નિશ્ચયાર્થક કાંઈ પણ કહી શકાતું નથી. + ગુજ-

રાતની એકંદર લોક વસ્તીમાં, તેમ જ આજણુ યાત્રીની લોક વસ્તીમાં ઔદીચ્ય આજણોના વર્ગ એટલો મોટો છે, તેમ જ આજણોના યાત્રીઓ સાથે ધાર્મિક વિગેરે બાબતોમાં તેઓને એટલો નજીકનો સંબંધ છે કે તેમના સંબંધી ઉપર આપવામાં આવેલી માહિતી પરી અને સમાધાનકારક નથી. સાથે સાથે એ પણ ખ્યાનમાં રાખવું નેઈજી કે ઔદીચ્ય આજણોના વર્ગ યૌકુક્ય કાળમાં પણ વિદ્વાતા, રાજકારણ વિગેરે દૃષ્ટિથી ખાસ મહત્વનો નહોતો અંગ દેખાય છે. તેઓમાંથી એકાદો આજણુ કદાચ વિદ્વાન થયો હશે અને તેને એકાદ યૌકુક્ય રાજ્યો એકાદ તામ્રપત્ર આપ્યું હશે, તેમ જ એકાદ આજણુ રાજકારણમાં પ્રવીણતા યતાની ગાઈ પ્રસંગે મોટી જગ્યા મેળવી હશે એટલું જ. ખાસ તેઓની દંતકથા પ્રમાણે તેઓનું મહત્વ ઇતિહાસમાં દેખાતું નથી. યૌકુક્યોના વખતમાં વિદ્વાતા અને રાજકારણમાં નાગર આજણો જ અગ્રેમર હતા, એ વાત તેઓએ જનાવેલા પ્રમાણે, તેઓને યૌકુક્ય રાજ્યોએ આપેલાં તામ્રપત્રો તેમ જ તેઓને રાજ્યમાં મળેલી મોટી મોટી જગ્યાઓ વિગેરે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. વલ્લી કાળથી નાગર આજણો મહત્વનું સ્થાન ઉપજોએ છે, એ વલ્લીના વખતના તેઓના અનેક તામ્રપત્રો ઉપરથી, તેમ જ અજીહસવાડ પાટણના વખતનાં ઉપર યતાવંશ સાધનો ઉપરથી દેખાય છે. યૌકુક્ય કાળમાં નાગર આજણોનું મુખ્યસ્થાન આનંદપુર અથવા વડનગર અરેખર ઐદિક વિદ્યાઓનું કેન્દ્ર હતું અને યૌકુક્ય રાજ્યોએ યદિ કોઈ આજણોને કારણે આશ્રય આપ્યો હશે તો તે નાગર આજણોને જ. ઔદીચ્ય, શ્રીમાળા, શ્રીગૌડ, વિગેરે આજણોને તેઓએ બાલાચ્યા એમ કહેવા કરતાં મુન્દર પ્રતિહાર સંપ્રદાયની અવનત દશાની વખતે, તેઓ આશ્રયાર્થે આવ્યા એમ કહેવું અધિક સપુષ્ટિક દેખાય છે. મારા આ કથનને મુષ્ટિ આપે એવા ફક્ત બે કાળમાં જ અહીં આ આપું છું.

સોમેશ્વરદેવચત્રમુરધાસન નામના કાવ્યના પંદરમા સર્ગમાં તે કવિએ પોતાના પૂર્વજોની શ્રી દહી-કન આપેલી છે. તેમાં તે કવિ છે કે, તેના 'સોહ' નામના એક પૂર્વજો, મળરાજ સોહંદ્રીએ પોતાનું પુરોહિતપણું વંશપરંપરાથી આપ્યું. તે પ્રમાણે સોમેશ્વર દેવ સુધી, એટલે યૌકુક્ય રાજ્ય બીમ બીમ સુધી, તેઓનું

રાજ્યપુરોહિતપણું અબાધિત ગામતું આવ્યું. એ વંશ 'નગર'ના એટલે વડનગરની રહેનાર, વસિષ્ઠ ગોત્રી અને સુલેચા નામવાળો હતો, તેથી તેઓ નાગર હતા એ સંબંધમાં કંઈ પણ શંકા નથી. મળરાજે ઔદીચ્ય આજણોને બોલાવ્યા હોત તો આ પુરોહિતની જગ્યા નાગર આજણોને ન મળત. કાલમાં માત્ર પ્રત્યેક રાજ્યનો પુરોહિત ઔદીચ્ય આજણુ જ દેખાય છે. હવે બીજા પુરાવાથી રાજકારણમાં પણ નાગર આજણોને માન હતું તેમ દેખાય છે. પ્રભાસપાટણમાં ચ. ૧૨૭૨નો યૌકુક્ય રાજ્ય બીજા બીમદેવના વખતનો એક ખુલ્લો ઉપ-ગ્રોથી લેખ છે. તેમાં તેણે પોતાના મંત્રી શ્રીધર નામના નાગર આજણુ મારફત પ્રભાસપાટણમાં મેઘવર્ધન નામે એકાદાશ્રમે અંણ, યજ્ઞાન્વિતું કરાવ્યું છે. આ લેખમાં મળરાજની બીજા બીમ સુધી, યૌકુક્ય રાજ્યની વંશ-વંશિ આપી છે અને તે રાજ્યોના મંત્રી તરીકે પ્રમ કરનાર શાંકિય ગોત્રી, વસ્ત્રાકુલ અવતંકવાળા—જેને હાલમાં વસ્તા કહેવામાં આવે છે—બીજા એક નાગર આજણુના વંશની, પહેલા પ્રમાણે જ લાંબી અને અસિમિત વંશવંશિ આપી છે. આ બે નાગર વંશોની વંશવંશિઓ નાગરોના ઇતિહાસ માટે અત્યંત ઉપયોગી છે એટલું જ નહિ, પણ તે મુન્દરાતના યૌકુક્ય રાજ્યોના ઇતિહાસ માટે પણ ઉપયોગી છે. કેમકે યૌકુક્ય રાજ્યવંશ, સુલેચા પુરોહિતવંશ, અને વસ્તા મંત્રીવંશ, એમના વંશોનો અદીસો વડનગર લાંબા કાળ સુધી અને કેટલીક પેઢીઓ સુધી ૧૨૩૫૨ નજીકનો સંબંધ હતો એમ તેઓ ઉપરથી દેખાય છે.

તે વખતના નાગર આજણો પણ વલ્લી કાળ પ્રમાણે વેદવિદ્યા વગેરેમાં તેમ જ રાજકારણમાં સારી રીતે નિખ્યાત હતા, એમ કેટલાક શિશલેષો વગેરે ઉપરથી દેખાય છે. તે વખતના મોટા મોટા મુન્દર અને વિદ્વાતા સાથે રચાએલા શિશલેષો નાગર આજણોએ જ લખેલા હતા, એમ ઘણી વખત લેખની નીચે આવનાર, તેઓના નામ ઉપરથી જણાય છે. એટલું જ નહિ પણ જૈન લોકોના મોટા મોટા લેખો પણ નાગર આજણોએ જ લખાવેલા હતા. યૌકુક્ય કાળની શરૂઆતથી આખર સુધી, એટલે લગભગ ચિ. મ. ૬૦૦ થી ૧૩૫૦ સુધી, જેમ મોટા મોટા પંડિતો અને કવિઓમાં નાગર આજણો તથા જૈનોનાં નામે

આવે છે તેમ ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોનાં નામો વિશેષ મળતાં નથી. જેઓના 'નાગરત્વ' સંબંધના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે, એવા ઉત્પત્તિ, દ્વાદિવેદ, સોમશ્વરદેવ, નાનાક વિગેરે મોટા મોટા વૈદિક પંડિતો અને કવિઓ યૌતુક્ય કાળમાં ઘર્ષ ગયા. એકંદર રીતે જેતાં એમ કહી શકાય છે કે વિદ્વતા અને રાજકારણમાં નાગર બ્રાહ્મણ અને જૈન જાતિઓ બહુ જ ઉંચે દરજ્જે પહોંચેલી હતી, અને તેઓની જ સ્પર્ધા આત્મી હતી.

નાગર બ્રાહ્મણો સંબંધી મારે અહીંયા એક નોંધ કરવાની છે કે હાલમાં નાગર અને નાગર બ્રાહ્મણ એવા જે બે સ્પષ્ટ વિભાગો દેખાય છે તેવા તે વખતે ન હતા. હાલના નાગરોને પોતાના નામ સાથે બ્રાહ્મણ શબ્દ લગાડવામાં સંકેત લાગે છે. તેઓ બ્રાહ્મણ શબ્દનો લિહુક શબ્દના અર્થમાં ઉપયોગ કરે છે. તથાપિ પૂર્વકાળમાં સર્વ નાગર જાતિ પોતાને 'નાગર બ્રાહ્મણ' પદ મોટા અભિમાન સાથે લગાડતી હતી એમ માહુમ પડે છે.

યૌતુક્ય રાજ્યોના ધર્મ સંબંધી ઉપર કરેલા લાંબા વિવેચનથી વાચકના મન ઉપર મારે આટલી જ વાત ફાવવાની છે કે યૌતુક્ય કાળમાં મોટા મોટા જૈન શેડીઓએ અનેક મંદિરો બંધાવેલાં માહુમ પડે છે. ઘણી વખત યૌતુક્ય રાજ્યોના મુખ્ય મંત્રીઓ જૈન ધર્માનુયાયીઓ હતા. એવાં અનેક કારણોથી યૌતુક્ય રાજ્યો જૈનમતાનુયાયીઓ થયા હતા વિગેરે કહેવામાં આવે છે પણ તેમાં બહુ સત્ય નથી. ખાસ જૈન ધર્મ ઉપર આસ્થાવાળા અનુયાયી તરીકે કુમારપાળ રાજતું નામ લેવામાં આવે છે. આ એક રાજ સિવાય બીજા બધા યૌતુક્ય રાજ્યો, બ્રાહ્મણ ધર્મના જ અનુયાયીઓ હતા એમ શિલાલેખો વિગેરે ઉપરથી જણાય છે. માત્ર તેઓ પરધર્મસંદિગ્ધ ન હતા અને જૈન ધર્મને પણ સારું માન આપતા હતા, એટલું જ.

યદ્યપિ યૌતુક્યોના વખતમાં જૈન ધર્મના ઘણા લેખો મળી આવે છે, અને બ્રાહ્મણ ધર્માનુયાયીના તે કરતાં ઓછા મળી આવે છે, તથાપિ જે કાંઈ મળી આવે છે તેમના ઉપરથી એટલું ચોક્કસ થાય છે કે તે વખતના રાજ્યોની, તેમ જ ઘણાખરા લેડાની શિવ

સંપ્રદાય મારે લાગણી બહુ જ હતી. યૌતુક્ય રાજ્યોએ, તેમના માંડલિક રાજ્યોએ, તેઓના અધિધારીઓએ, તેમ જ કેટલાક ખાનગી ગૃહસ્થોએ બંધાવેલા કેટલાક અતિ વિશાળ અને સુંદર શિવમંદિરો ખરિત સ્થિતિમાં અત્યારે પણ જોવામાં આવે છે. યદ્યપિ કુમારપાળ રાજ, જૈન મતાનુયાયી થયા હતા, તથાપિ ગુજરાત દેશની અંદરના તેમ જ ગુજરાત બહારના માળવા, રાજપુતાના, કેંકણ વિગેરે કેંકણના તેના માંડલિક રાજ્યોએ અને પ્રાંતાધિધારીઓએ સર્વજ્ઞ શિવમંદિરો બંધાવ્યાના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. પાટણના સોમનાથની મહત્તા વજ્રથી રાજ્યોએ ફરી ફરી, અને તેમાં આવેલ સુંદરભાઈ શ્રદ્ધિ ફરી ફરી. પરંતુ એટલું સ્પષ્ટ છે કે યૌતુક્ય રાજ્યોના વખતમાં સોમનાથની મહત્તા બહુ જ વધી ગઈ હતી. ઈર્ષ યૌતુક્ય રાજ્યો અને તેઓના માંડલિકો પોતે સોમનાથની પૂજા કરવા માટે ત્યાં જતા હતા, એમ શિલાલેખો બતાવે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ, ઘણા લોકોમાં તેની ભક્તિ વધી ગઈ. આ કારણને લીધે સોમનાથના મંદિરમાં અષ્ટ સંપત્તિ દટાવટ લગાડ ગઈ હતી. ગિરનારના મહામદને સોમનાથ ઉપર હક્કો કરવાનું એક કારણ હિંદુ ધર્મ ઉપર પ્રદાર કરવાનું અને બીજું સોમનાથ ઉપર પ્રદાર ફરી ત્યાંની અપાર સંપત્તિ છુટી લાઇ જવાનું હતું. મોટી નવાઈની વાત એ છે કે, આ હકીકત સંબંધી ગુજરાતના શિલાલેખોમાં જરા પણ ઉલ્લેખ નથી, તો પછી બીજા પ્રાંતના શિલાલેખો સંબંધી શી વાત કરવી ? તેમ જ એક પણ જૈન કે બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી. તથાપિ મુસલમાન તવારિખોતો તે સંબંધનો એટલો ભારી પુરાવો છે કે તે વિષે સારા આજ્ઞાવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી.

જો કે મહામદ સોમનાથનું મંદિર તોડી અને મર્તિ ફેડી અષ્ટ સંપત્તિ લાઇ ગયો તો પણ સોમનાથ વિશેનું માહાત્મ્ય તે કાળમાં દિગ્ધિત પણ ઓછું થયું ન હતું. એટલું જ નહિ પણ સોમનાથ પાટણમાં જે ઘણા મોટા મોટા અને સારા શિલાલેખો મળી આવે છે તે બધા મહામદ પછીના કાળના છે, અને તેઓમાં સોમનાથનું મંદિર ફરીથી બંધાવ્યાના અને તેની નજીકમાં જ કેટલાંક બીજાં મંદિરો, બ્રહ્મણો, વિગેરે મોટાં મોટાં મકાનો બંધાવ્યાના ઉલ્લેખો મળી આવ્યા

લીધે તે એટલે વધી ગયો કે, તે સંબંધના અગત્ય શિક્ષાલેખો મળી આવે છે. એક માણસે સહજ વિનોદ કરવાના હેતુથી ઉદ્ગારો કહ્યા કે જૈન મર્તિઓ એટલી છે કે તેઓની સંખ્યા ખાસ જૈન લોકોની સંખ્યા કરતાં પણ મોટી છે. આ વાતમાં કદાચ અતિશયોક્તિ હશે, પરંતુ એટલું તો ખરું કે યુગકાળમાં જૈન મર્તિઓ બહુ જ છે. તથાપિ સાથે સાથે એમ પણ કહેવું જોઈએ કે જૈન લોકોની ખીજ ધર્મિઓ કરતાં આ એક વિશેષતા હોય છે કે તેઓ જે મર્તિની રચાવના કરે છે, જે જે મંદિરો બંધાવે છે તેમાં તે સંબંધી લેખ વ્હર રાખે છે. એટલે જૈન શિક્ષાલેખોની સંખ્યા પણ યુગકાળમાં બહુ જ છે. જૈન લોકોને આ યુગ કહો કે બસન કહે પણ તેઓના શિક્ષાલેખો આપણા દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ નૈવાર કરવાના કામમાં ઘણા જ ઉપયોગી થાય છે, એ વાન કબ્જ કરી પડે છે. ઘણાખરા જૈન લેખો એકાદ તીર્થંકરની મૂર્તિ રચાયા સંબંધના હોય છે, અને તેમાં સંવત, મૂર્તિ રચાવનારનું નામ, જેના ચેષ માટે મૂર્તિની રચાવના કરવામાં આવી હતી એવા પોતાના માનાપિતા વિગેરે વડિલોનું નામ, તેમ જ તે મૂર્તિની તિથા કરનાર જૈન મુનિનું નામ, તેનો મન્થ, યુગપર-વર્ષ, વિગેરે માહિતી આપેલી હોય છે. ઘણી વખત આ મૂર્તિનું ચોવીસ તીર્થંકરોમાંથી એક તીર્થંકરના મૂર્તિનું નામ પણ આપેલું હોય છે. મૂર્તિની રચાવના કરનારો માણસ કદિ સાધારણ હોય અને તેનો નાદાલીન રાજકારણ સાથે કંઈ પણ સંબંધ ન હોય, ત્યારે ઘણી વખત તેનો શિક્ષાલેખ ઐતિહાસિક બાબતો બજાવવાના કામમાં વિશેષ ઉપયોગી થઈ શકતો નથી. આવા લેખો જૈન સાધુઓના પરંપરા, તથા તેઓના જન્મ, વિગેરે જૈન ઇતિહાસની ઉચ્ચગાંઠો માહિતી મેળવવા માટે માત્ર ઉપયોગી થાય છે. હમેશ કાંઈતે કાંઈ ઉપયોગી બાબતની તોષ કરવાની જૈન લોકોની-આપારી લોકોની સાહજિક જ રૂઝિ હોવાથી કાલ વખત જૈન લેખો ઉપરથી આપણને તત્કાલીન ઐતિહાસિક માહિતી સાથે, આર્થિક, સામાજિક, ભૌગોલિક વિગેરે માહિતી પણ મળી આવે છે. જે રથગમાં જૈન મૂર્તિઓ રચવાયું તે રથગનો અધિકારી, તેની નીમણુંક કરનાર રામનું નામ, તે રામ ચંદિ કાલ ચાર્વ-ભૌમ રામનો માંસિક હોય તો તેનું નામ વિગેરે માહિતી જૈન લેખોમાં કાલ વખત મોટી કાળજીથી આપેલી હોય છે.

યુગકાળમાં જૈન લોકોનાં ચોથી પ્રસિદ્ધ રચાવો બે છે: એક શત્રુંજય અને બીજું ગિરનાર. શિક્ષાલેખો વિગેરે ઉપરથી આજુ પર્વત આ બે સ્થાન કરતાં પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તે રાજપુતાનામાં હોવાથી આપણા લેખની મર્યાદામાં આવતો નથી. શત્રુંજયના મુખ્ય દેવ પહેલા તીર્થંકર આદિનાથ છે, અને ગિરનાર ઉપરના મુખ્ય દેવ બાવીસમા તીર્થંકર મેમિનાથ છે. શત્રુંજયનું માન મોટું છે તથાપિ ગિરનાર પર્વત પર લેખો બહુ જુના, સદસ્યના અને પુષ્ટા છે. શત્રુંજય પર્વત ઉપરના ચૌકુચકાલીન લેખો બહુ જ ઘોષ છે; આધુનિક કાળના-વિશેષ કરીને અકબર પછીના કાળના-વધારે છે. ચલ્પિ આ કાળમાં યુગકાળમાં જગ્યાએ જગ્યાએ સેંકડો જૈન મંદિરો બંધાવવામાં આવ્યાં, તીર્થંકરોની હજારો મૂર્તિઓ રચાવી અને તે માટે લાખો કરોડો રૂબીએ તો કાંઈ વાંધા આવે એવું નથી એટલા રૂપીઓ ખર્ચ થયું. તથાપિ તેમાંથી મોટા ભાગ ગિરનાર અને શત્રુંજય ઉપર જ ખર્ચાયો એમ જોવામાં આવે છે. લાંબા શિક્ષા-લેખોની સંખ્યા સાહજિક રીતે જ મોટી અને મહત્વની છે. તથાપિ હમણાં જ કહ્યા પ્રમાણે ખાસ કુમારપાળના વખત સુધીના જૈન લેખો ગિરનારમાં પણ બહુ ઓછા મળે છે, અને શત્રુંજય ઉપર તો મળતા જ નથી. ચૌકુચકા રાજા ખીજા ભીમદેવના વખતમાં તેના માંસિક તજજીવપ્રસાદના કારભારીઓ વસ્તુપાળ અને તેજપાળ, નામના બે ભાઈઓ હતા. તેઓ પહેલેથી જ આપારને લીધે ધનાઢય થયા હતા. પછી કારભારોનું પદ હાથ આવ્યું. તે ભાઈઓ મોટા ગુણી અને ધાર્મિક પણ હતા. તેઓએ કેટલીક વખત સંઘપતિ ધણ ગિરનાર અને શત્રુંજયની મોટી મોટી યાત્રાઓ કરી એમ આપણને ત્યાંના કેટલાક લેખો ઉપરથી તેમ જ એકાધિક પ્રથો ઉપરથી માણસ પડે છે. ત્યાર પછી તે સ્થાનોનો, વિશેષ કરીને ગિરનારનો મહિમા બહુ જ વધી ગયો, અને મોટામોટા જૈન ભાવિક આપારીઓની ગિરનારની યાત્રા કરી ત્યાં કાંઈ ધર્મકૃત્ય કરવાની પદ્ધતિ જ પડી ગઈ. ગિરનાર ઉપર મેમિનાથાદિ તીર્થંકરોના બહુ વિશાળ અને સુંદર મંદિરોના છોડોદાર તથા વસ્તુપાળ તેજ-પાળના રમણાણે નવા મંદિરોની બાંધણી તથા મૂર્તિ-ઓની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી અને તે પ્રમો શિક્ષાલેખો ત્રેતરી રચવાનો રિવાજ પડ્યો.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના મારા અનુભવો

જયતનું તંત્ર ચલાવવાનું તો સર્વે દેશોએ રાજતાનું આપું હોય એમ લાગે છે. વિશ્વ પાતાળમાં પોદયા અને શિવજી હિમાલય પર વાનપ્રસ્થ થયા. આજે તો દુનિયા લક્ષ્મીજીની નવાની નાચે છે! અરિયર મનનાં લક્ષ્મીજી દરીયામ રહેવાનું પગ કરતાં નથી. એશિયાને રડતો મુકી યુરપ ગયાં. એને પણ આજે રખડો નાંખી અમેરિકા સીધાળાં. દુનિયામાં આજે અમેરિકા આટલી પ્રસિદ્ધિ અને સન્માન પામ્યો છે એ પ્રતાપ લક્ષ્મીજીના. બાપી ત્યાં નથી પુરાણી મંદીરતિના કીર્તિસ્તંભો, કે નથી કોઈ મહાદેવિએ એનાં યજ્ઞોગાન શાયાં, કે નથી કોઈ કલાવન્તે એનાં સૌંદર્યનાં ચિત્રો દોષાં! લક્ષ્મીજીનું પાર-નગર ન્યુયોર્ક એની વિશાળતાથી જ મનુષ્યને ગભરાવી મુકે. એનાં મગનમુખી ઘરો પૈસો ફેટલી ટાચે પહેલે તેનો ખ્યાલ આપે. એમાં ઠગાકે હારીગરીનો વાસ નથી. પરંતુ આરામ (કંફર્ટ) એ જ એમનું સૂત્ર છે. એટલે ઘર અંદરથી અધી ભતતની પાર્શ્વિક સગવડવાળું હોય એટલે પૈસા. આ આરામદેવની પૂજા જળરી થાય છે. એને અંગેક ઇંદગીના ભોગો અપાય છે. એનો પ્રસાદ મેળવવાને લોકો અમાગ મહેનત કરે છે! એટલે લગી કે મરતો મૂંઝી ધડીની ફૂરસદ વિના મધ્યાં જ કરવું પડે! એ ફૂરસદ મેળવવા થોડા વખતમાં વધારે કામ કેમ શાય એનો કરામતો અને અખતરામાં ઘણા વખતનો ભોગ અપાય છે! વખતની દીમત એટલી બધી વધી મળે છે કે ત્યાંના લોકોમાં એક ભતતની દોડધામ કરવાની રીત આવી મળે છે. ખાસ કરીને ન્યુયોર્કમાં તમને એમ જ લાગે કે રસ્તામાં બધા લોકો ચાલવાને બદલે દોડે છે. તમે થોડા દિવસ ત્યાં રહ્યા હોય તો તમને પણ એ વ્હેણમાં તણાવું પડે. એક વખત મેં એક ગાર્ડને પૂછ્યું કે આ બધી ધમાલ અને દોડધામ ક્યાં છે તે કોને માટે? એણે કંટાળીને જવાબ આપ્યો: - 'મરવા માટે.' મારા મનમાં તો રહ્યું કે તો આખરે મરવું જ છે તો આટલી ઉતાવળથી શા માટે?

પૈસા વિના મનમનો આરામ તો ન જ મળી રહે. એટલે પૈસા મેળવવાને અનેક જથ્થાના ઉલોગ અને વેપાર-નું તો આ દેશમાં પૂછવું જ નહિ. દેશ તદ્દન નંબા છે, ત્યાંની જમિ પણ હજી સંપૂર્ણ ખેડાયેલી નથી, એટલે આજે પેદાશ છે તેના કરતાં ઘણું વધારે પેદા થઈ રહે. એ લેખે તો એ કાપા સોનાની ખાણ જ ગણાય. ત્યાંની વરતી પણ દેશના પ્રમાણમાં બોણી છે. એની સરખામણીમાં, હિંદુસ્થાન એનો ૬ મો ભાગ છે, ત્યારે વરતીમાં હિંદુસ્થાન ત્રણ ગણો મોટો છે! એની વિશાળતા અને એનું દ્રવ્ય એનાં અન્ય દેશોના ભૂખે મરતા લોકો પોતાનું નસીબ અજમાવવા ત્યાં જાય તો તેમાં નવાઈ જેવું કંઈ નથી.

અમેરિકા એ દેશ દેશના લોકોથી બનેલો છે. ન્યુયોર્કમાં પણ મુકતો જ લાગે કે ત્યાં અદાદે વર્ણનાં લોકો આવીને વસેલા છે. ઘોળા રંગથી માંડી ધવળાં, પીળા, કાળા, દરેક રંગ ત્યાં દેખાય છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ કંફર્ટ માટે છે કે (She is the molting pot of all nations of the world) દુનિયાના લિંગ લિંગ લોકો ત્યાં જઈ એકત્ર થઈ એક-દેશીય બને છે. આ તદ્દત ખરું નથી. જુદા જુદા દેશના લોકો ક્યાં લગી પોતાની રીતભાત અને ભાષા મુકતા નથી! ન્યુયોર્ક એક નાની દુનિયા જ છે. ત્યાં પણ ચાઈના ટાઈન, ગ્રીરીઅન ટાઈન, મીક ટાઈન, ઇટાલીયન ટાઈન, રમેરે લાગ છે જેમાં એક જ દેશના લોકો પોતાનું યોગ્ય જમાવો એકત્ર રહે છે. ચાઈના ટાઈનમાં ગયા હોદ્દાએ તો ચીનમાં જેવા સાંકડા રસ્તા તેવા જ માંકડા રસ્તા અને મહીઓ મામમ પડે. અને એટલે જ ગંદવાયો! આવા પરદેશી જ્યાંએ અમેરિકન સહેરી જનતું હોય તેને અમેરિકન બનાવવાનો પ્રયત્ન માટે છે. એટલે એને અમેરિકન-શિખવવામાં આવે છે. મોટાને અંગેક શિખાવું

ધણું અધરું પડે છે. બાળકો તો નિશાળમાં જન્મ ત્યાં એમને બધું અંગ્રેજીમાં જ શિખવું પડે. તેથી ઘણી વાર એવું બને છે કે નાનાં બાળકો પોતાના માબાપને અંગ્રેજી શિખવે છે. એક લાઈબ્રેરીઅન બાપ મને કહેતી હતી કે ઘણીવાર નાનાં છોકરાંઓ મારી પાસે આવે છે અને પૂછે છે કે મારા બાપને માટે કંઈ ચોપડી લઈ નહિ કે મારી માને કેવી ચોપડી રહેલી પડશે, ત્યારે મને બહુ હસવું આવે છે. બાળકો પણ માબાપના ગુરૂ બની શકે ! ઘણે લાગે પરદેશીઓને અમેરિકન બનાવવાનું (અમેરિકનાઇઝેશનનું) કામ ત્યાંના (Settlements) આશ્રમે કરે છે. આ આશ્રમે વિષે આગળ વધારે કહેવાનું છે એટલે અહીં તો એટલું જ જણાવીશ કે આ સંસ્થાઓ લોકસેવાનું કામ બહુ જ સારી રીતે બજાવે છે. એ ત્રણ પેઢી પછી જ લોકો સ્વદેશને બૂલી અમેરિકાને પોતાનો દેશ ગણવા માંડે છે; અને પૂરા અમેરિકન શહેરી બને છે. જો કે એમાં પણ કેટલાએક અપવાદ છે. પરંતુ ત્યાં લગી નવા નવા લોકો આવ્યાં જ કરે ત્યાં લગી આ કામનો અંત આવે જ નહિ, એટલે એક રીતે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઈમીગ્રેશનનો કાયદો પસાર કર્યો છે તે ખોટું ગણાય નહિ. યુરપ અને એશિયાના ગમે તેવા કાયદો અમેરિકા જતો. આમાંથી જન્મીને કાયદાએ કરાવ્યું કે માણસને પોતાની લાપામાં કબજામાં વાંચતો ન આવડે તો ત્યાં જઈ શકાય નહિ. બીજું દરેક દેશનું એ લોકોએ પ્રમાણ બાંધી આપ્યું. અસુક દેશમાંથી આવતાં જ માણસો આવી શકે. જો એ સંખ્યા પુરાઈ જાય તો બીજાને આવવાની મનાઈ થાય. જનપાનના ધર્મતંત્ર વખતે રશીઅનેને માટે આ એક મોટા સવાલ થઈ પડ્યો હતો. જનપાનની સરકારે પરદેશીઓને રોકી રાખ્યાં પોતાપોતાના દેશમાં જવાની સૂચના કરી, ત્યારે રશીઅનેને શું કરવું તે બીલકુલ સૂચ્યું નહિ. પોતાના દેશમાંથી નારી આવેલા એટલે ત્યાં તો પાછાં જવાય જ નહિ. ઘણાંએ અમેરિકા જવાનો વિચાર કર્યો કારણ આજીવિકાનું કંઈ પણ સાધન મેળવી શકાય તો તે અમેરિકામાં જ. પરંતુ આ કાયદો આટલો આવ્યો ! શહેરી બનવાનો કાયદો પણ શરૂઆતમાં ગમે તેવા લોકોને અમેરિકન બનતા અટકાવવાના ઈરાદાથી કર્યો હતો, ખાસ કરીને પીળા વર્ણના-જનપાની, ચીના વગેરેની સહામે. કારણ કે એવી માન્યતા છે કે એ જાત રહેલા-ઈથી રહેજેળ થઈ શકતી નથી. જો કે હવે તો એ

કાયદામાં રાજકીય તત્ત્વ વધારે ઉમેરાયું છે એટલે હવે તો લગભગ બધા જ એશિયાના લોકોને શહેરી થતા અટકાવવામાં આવ્યા છે. હિંદુસ્થાનીઓ સહામે આ કાયદો થોડા મહિના થયાં જ લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે. ત્યાંના આપણા વતનીઓની માન્યતા છે કે અંગ્રેજ સરકારની ઈચ્છાને આધીન થઈ અમેરિકન સરકારે આ કાયદો પસાર કર્યો છે. આમાં સત્ય હોઈ શકે. આકંટરી રીતે અંગ્રેજ સરકારનું અમેરિકામાં ધણું ચલણ છે. ઈન્ડિયન નવાન્યું અમેરિકા નામે છે. ત્યાંની કેટલીક યુનીવર્સીટીઓ પણ ઈન્ડિયા હાયમાં છે. લગાઈ વખતે હિંદુસ્થાની વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં બહુ હેરાન કરેલા, અને કેટલેક ઠેકાણે હજી પણ કરે છે. જે ખુદ ઈન્ડિયની યુનીવર્સીટીમાં નહોતું કરી શક્યા તે ત્યાં કરી શક્યા હતા. એક પ્રેક્ષક સાથે વાત કરતાં મેં જણાવ્યું કે અમેરિકા દેશ સ્વતંત્ર છે છતાં કાંઈના કહેવાથી શા માટે અમને હેરાન કર્યો છો ? તેના જવાબમાં એણે 'ઈલ્ડ' કે અમેરિકાએ સ્વતંત્ર રાજ્યસત્તા ખેંસાડી છે પણ યુદ્ધમાં તો હજી યુરપના શુક્રામ જેવું જ છે ! આમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. રાજમંડલમાં ('લીગ ઓફ નેશન્સ' માં) ન જોડાવવાનું એક કારણ તો એ છે કે એને એની સ્વતંત્રતા ખોવાની બીક લાગે છે !

આપણને શહેરી થતા અટકાવવાને બીજાં પણ સંજ્ઞા કારણો છે. ત્યાં વસતા આપણા લોકોનો મોટો ભાગ મલુરવર્ગનો બનેલો છે. એશીયાના મલુરોમાં મુખ્યત્વે જનપાની, ચીના અને હિંદુસ્થાનીઓ છે. એશીયાના લોકો થોડા પૈસામાં રહી શકે અને મહેનત વધારે એટલે લાંબા મલુરો એમની સાથે સરસાઈમાં ઉતરી શકતા નથી. ચીનાઓ અને જનપાનીઓને તો શહેરી થતા અટકાવ્યા હતા. હવે આપણા લોકોને ખાતલ ક્યાં. એમાં ઘણે અંગે આપણા લોકોનો પણ વાંક કહેવાય. જે દેશના શહેરી બનવું હોય તે દેશના જેવા વેસ તો કરવા જ જોઈએ. રહેણીકરણી આપણા દેશમાં પાળીએ છીએ તે ત્યાં પાળવા જઈએ તો બધા સાથે એક થઈ જવાય નહિ. ત્યાં ફરિયાદ એ જ છે કે આપણા લોકો ત્યાં લગી જઈ શકતા નથી તે અસમજ રહે છે. આપણા લોકો જે મલુર તરફ ગયા છે, તે એવી રીતે રહે છે કે આપણને પણ શરમ આવે. જીવનની કળા તો આપણા દેશમાં ઘણાં ઘોડાને આવડે છે. સાદાથી રહેવું એ ખડે છે પણ સાથે 'સૌન્દર્ય'નો પણ ખ્યાલ

હોવો નોંધએ. જીવનમાંથી કલાને બાદ કરીએ તો આપણા અને જનાવરોમાં કશો ફેર નથી. આપણા લોકોને જનાવરની માફક રહેવાનું પસંદ કરે તો ત્યાંના લોકો એને પોતાના તરીકે ન લેખે એ. સ્વાભાવિક જ છે. જે કારણથી આફ્રિકામાં હિન્દીઓને અલગ રાખવાનું (સેગ્રિગેશન) થાય છે તે કારણ અમેરિકામાં પણ લાગુ પડે છે. માત્ર મનમાં લોગે એટલું જ કે આ કાયદો આખા દેશને લાગુ પડે છે. એટલે આપણા સારામાં સારા લોકો પણ યુરપના કચરા તો યું પણ હવસીથી પણ હલકા ગણાય !

એશિયાના મલુરોનો મોટો ભાગ અમેરિકાને પશ્ચિમ કીનારે એટલે કેલિફોર્નિયા અને ઓરીગનમાં વધારે રહે છે. આ કારણથી એ પ્રાંતોમાં પૂર્વના લોકો સ્લામે અણગમે છે. ને કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને માટે કહેવાય છે કે ત્યાં એકે ભાગ એવો નથી જ્યાં કાંઈ કાંઈની સ્લામે ના હોય. હિંદુસ્થાનને માથે આરોપ છે કે આપણે ત્યાં એકતા નથી માટે આપણે સ્વરાજ્યને લાપક નથી. પરંતુ એવી એકતા તો અમેરિકામાં પણ નથી જ. ત્યાંના પૂર્વ કીનારા એટલે ન્યુયોર્ક અને બોસ્ટન તરફ યાહૂદી લોકો સ્લામે યુરોપ છે. શીકાગો તરફ ચેમન કેથોલિક સ્લામે તિરસ્કાર છે. અને દક્ષિણ પ્રાંતોમાં તો હપ્સીઓ તરફ કેટલો જુલમ યુગરાય છે તે જગતહર છે.

ન્યુયોર્કની નહોજલાસી અને પૈસો મોટે ભાગે યાહૂદીના હાથમાં છે. એ લોકો જતે મહેનતુ છે અને ખંતથી પૈસો એકઠો કરે છે. આખરે પૂર્વની જુદી તીક્ષ્ણ વધારે, એટલે બીજા સાથે સરસાઈમાં ફારી જાય તો નવાઈ નહિ. પરંતુ એ લોકો સ્લામે ફરિયાદ છે કે એમનામાં સંસ્કૃતિ નથી. માત્ર પૈસો મેળવી જાય છે. દરેક સારી વસ્તુને પણ ખરાબ કરી પૈસો મેળવવાનું સાધન બનાવે છે. દાખલા તરીકે ત્યાંની મોટી મોટી નાટકશાળાઓ યાહૂદીના હાથમાં છે. સારી કૃતિનાં નાટકોને એગા જવલે જ સ્થાન મળે છે. લોકોની હલકી વૃત્તિઓ પોપાય અને આનંદ પામે એવાં નાટકો વધારે જોવામાં આવે છે. કારણ કે એમાં પૈસો છે. નાટકો કરતાં સીનેમા વધારે લોકપ્રિય છે. તેનું એક કારણ તો એ કે લોકો આખા દિવસની મહેનતથી એટલા થકેલા હોય છે કે નાટક સમજવા નેટલું કામ પણ મગજ કરી શકે નથી. સીનેમા તો નોંધેજો તેટલો વખત આનંદ;

પછી જુલો જવાનું. બીજું. કારણ યાહૂદીની વશિકૃત્તિ. ઓછો પૈસો ખરચી વધારે કેમ મેળવવો એ જ એની દાનત. આ કારણને લીધે અલાર લમી ન્યુયોર્કમાં કલાને બીલકુલ સ્થાન નથી. યાહૂદી સ્લામે યુરોપ એટલા વધ્યો છે કે હવે કેટલીક યુનીવર્સિટી તથા કોલેજોમાં એમને દાખલ કરતા નથી. એક યાહૂદી મહેતીજ આ પ્રાંત મને વાત કરતાં લગભગ રડી પડી. ‘અમારી વિરૂદ્ધ કેટલી લાગણી છે તે બહારનાને ખબર ના પડે’ એણે કહ્યું. ‘અમારી નિશાળની યાહૂદી છોડીઓને પેલાં કોલેજીયા યુનીવર્સિટીની બનીડ કોલેજમાં દાખલ કરના. આ વર્ષે એ છોડીઓને અટકાવી. જન્મે છોડીઓ બહુ જ હોંશીઆર હતી. એટલે કારણ કંઈ સમજાયું નહિ. પણ હવે ખબર પડી કે યાહૂદી છે માટે જ !’ પુરુષની કોલેજમાં પણ આડકતરી રીતે યાહૂદી છોડાઓને દાખલ થવા દેતા નથી એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું !

હવસીની રિથિત તો બહુ જ કડોડી છે. ત્યાંના મહાપુરુષ અબ્બાહમ લીન્કને એમને શુભામગિરિમાંથી તો મુક્ત કર્યા, પરંતુ દક્ષિણ પ્રાંતોમાં તો હજી એમને શુભામ જ ગણવામાં આવે છે. ધોળા લોકોની હોટેલમાં એનાથી જવાય નહિ. દ્રામમાં પણ એમને ખેસવાની જગા જૂદી. એમની નાટકશાળાઓ પણ જૂદી. ત્યાંના રાજ્યકારભારમાં પણ એમને હક્ક નહિ. શુભામો હતા તેવામાં જે (લીન્ક-બ) મારી મારીને આમરી ઉતારે કે જીવતા બાળી મુકે એવું હતું તે હજી પણ સુધરેલા અમેરિકામાંથી નાહુદ થયું નથી. દક્ષિણ પ્રાંતોના માણસો સાથે વાત કરતાં જણાયું કે હવસી એ ગુલામ છે તે હજી એ લોકો જુલો શકતા નથી. દક્ષિણ પ્રાંતોમાં હવસીની સંખ્યા ધોળા લોક કરતાં એટલી વધારે છે કે ને એમને સમાન હક આપે તો ધોળા લોકોને ત્યાં રહેવું ભારે થઈ પડે એ એમની મોટી જીલ્ડ છે. આ જુલમમાંથી બચવાને ધણી હવસી ઉત્તર પ્રાંતોમાં ચાલા જાય છે, કે ત્યાં એમને સમાન હક મળી શકે. આ કારણથી પણ દક્ષિણ પ્રાંતોના લોકોના મન ઉત્તર પ્રાંતોના લોકો સાથે અંદરખાનેથી ઊંચાં રહે છે. વૈદ્ય-ગટનનાં એક ગાઇ સાથે આ બાબત વાત કરતાં એણે કહ્યું કે, ‘યાન્કીઓએ આપી અમારું બધું જમાવ્યું.’ ટુ-વિગારમાં પડી. મેં કહ્યું કે ‘યાન્કી’ શબ્દ તો સાધારણ રીતે બધા અમેરિકનોને માટે અમે વાપ-

રીએ છીએ, એણે કહ્યું “અમને પાન્ડી ના કહેનાં. ઉત્તર પ્રાંતના લોકોને ‘અમે તિરસ્કારમાં પાન્ડી કહી બોલાવીએ છીએ.” દક્ષિણ પ્રાંતના રહેવાસીઓનાં પૂર્વે સુરખના ખાનદાન કુટુંબના હતા, ત્યારે ઉત્તર પ્રાંતના લોકો તો મધ્યમ વર્ગના લોકોથી ઉત્પન્ન થયેલા. સમાનતાના ધામરૂપ ગણુતા (ડેમોક્રેટીક) અમેરિકામાં પણ હજી આ ભાવના રહી છે । અને રહેશે ત્યાં સગી હળ-સીને સ્વાત્ત ઉત્ક્રાંત નહિ. પરંતુ હવે તો તેમણે પણ માયું ‘ઉચ્ચતા મારું છે. એ લોકોએ પણ મોટી મોટી સંસ્થાઓ ઉભી કરી છે. જેમ જેમ એમની સંખ્યા વધતી જાય છે તેમ તેમ બીજા અમેરિકનોના મનમાં મોટા ભ્રમ ઉત્પન્ન થવા માંડ્યો છે. આગળ જતાં એ લોકો જળનો ઉદાસે તો ધોળા લોકોનું શું થાય ?

સુક્ષ્મગીરીના સંબંધમાં ઉત્તર અને દક્ષિણ પ્રાંતોની લડાઈ પછી ત્યારે હજારોને છટા કર્યાં તે વખતે ‘કલુકસ ક્લેન’ નામની એક છપ્પી ટોળી ધોળા લોકના ‘રક્ષણાર્થે’ સ્થાપવામાં આવી હતી. આજે એ સંસ્થા ઘણીજ બલવાન બની ગઈ છે. મોટી સત્તાવાળાં કુરો એના સભાસદ હશે એમ ધારવામાં આવે છે. ‘ફ્રેન્ચ’ એનો ઉદ્દેશ બદલાયો છે. અમેરિકામાં અનેક નવાં વર્ગો છે તેમાં અંગ્રેજો (એંગ્લો સેક્સન્સ) પોતાને પ્રાધીકાર માને છે. અમેરિકા દેશ ખરી રીતે એમનો કે જેમ જ માને છે. અમેરિકાની સંસ્કૃતિ અને મોટાઈ પણ એમને કીધી જ છે, એવી પણ એમની માન્યતા છે. એ લોકોનો ધર્મ પણ સાગે પ્રોટેસ્ટન્ટ છે. બીજા નંગરે પ્રેટીન જાતિઓ એટલે ફ્રેન્ચ, ઇટાલિયન વગેરે આવે છે. આ લોકોનો ધર્મ પણ ભાગે રોમન કેથોલિક છે. આ ધારણથી લોકવારણી એમની વિરુદ્ધ છે. અમેરિકામાં પણ ધર્મધિતા છે ખરી । ખ્રીસ્તી ધર્મનું જોર જેટલું રૂપમાં નહિ હોય તેટલું અમેરિકામાં છે. ખ્રીસ્તી ધર્મનો પાછળ અમેરિકા પુણ્ય પૈસા ખર્ચે છે । ત્રીજાં ખર્ચે સેમીટીક જનો એટલે યાહુદીઓ. દબસી અને મીઠા ઉદાસ આવે. ત્યાંના મજા વતની રેક કન્ડીચન બદ્ધ ગણત્રીમાં નથી. એમની સંખ્યા દિનપરદિન ઓછી.

યતી જાય છે. જૂદી જૂદી જનો વચ્ચે લગ્નવ્યવહાર આમે કાષ્ટ પણ જાતનો કાષ્ટો નથી. તો પણ એવાં લગ્ન લોકપ્રિય નથી. ‘કે કલુકસ ક્લેન’ નો ઉદ્દેશ અમેરિકાને અંગ્રેજોના બનાવવાનો છે. એટલે બીજા જનો પર એ છપ્પી ટોળી ઉપરોક્ત ભુલેમ સુળે છે. ધણી વાર ખૂનો પણ થયાં છે. એક સુધરેલા દેશમાં આવી સંસ્થા ધોળે દિવસે ધાડપાડોના ધધો કરે અને અમેરિકન સંસ્કાર એને કંઈ કરી શકે નહિ એ નવાઈ જેવું જ ગણાય.

આવી જાતના અનેક ચિકટ સવાલો છે, જે અમેરિકાની એકતાની આડે આવે છે. ત્યાંની એક ભાષાને લીધે અમેરિકા એક દેશ છે એવું કાગે. જેટલો હિંદુસ્થાન એ સખ્ત વિશાળ છે તેટલો જ અમેરિકા એ સખ્ત પણ વિશાળ છે. બન્ને દેશના સવાલો ફેરલેઃ અંદી સરખા છે. પરંતુ અમેરિકામાં એ સવાલો ઉઠવા વધારે રહેલા પડે. ત્યાંની કામ કરવાની રીત ધણીજ પદ્ધતિસર હોય છે, એટલે કામ મોટા પાયા પર અને સંગીન થાય છે. જર્મની બાદ કરતાં કાષ્ટ પણ બીજા દેશમાં આટલું પદ્ધતિસર કામ થતું નહિ હોય. એક સંસ્થા ઉભી કરી બરાબર ચલાવવી એ અમેરિકનને મન બાજકની રમત છે. એમાં એક વ્યક્તિના માથા પર જ બધો કામનો બોજો રહેતો નથી. પરંતુ એક વાર ધોરણ નક્કી કર્યું એટલે બધું યંત્રની માફક નિયમિત રીતે ચાલે છે. જો કે ધણી વાર એવી પરિવાદ સંભળવામાં આવે છે કે બધું એટલું યાંત્રિક થઈ જાય છે કે અંદરનો આત્મા નષ્ટ થઈ જાય. એમાં સત્ય હોય કે નો હોય પણ એટલું તો ખરું જ છે કે એમની મોટી મોટી સંસ્થાઓ ચલાવવાની રીતથી આપણને માન ઉપજ્યા વિના રહે નહિ. અમેરિકા પાસેથી જો કંઈ સિખવાતું હોય તો આ સુખ્ય છે. એની ‘કેટલીક સંસ્થાઓ વિશે આગળ ખ્યાલ આપશે.

મહર્ષિ બુદ્ધ

બુદ્ધના જન્મ પહેલાં એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા કે સાતમા સદ્ધમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં નાનાં મોટાં અનેક રાજ્યો હયાત હતાં. પહેલાં આ રાજ્યો મહાજન-સત્તાકે કે ગણસત્તાકે હતાં. પણ બુદ્ધના સમયમાં તેમાંના ઘણાખરાં એકસત્તાકે રાજ્યપદ્ધતિના અમલ નીચે પૂર્ણ પછે આવ્યાં હતાં. એકસત્તાકે રાજ્યપદ્ધતિ વિશે વિસ્તારથી કહેવાની જરૂર દેખાતી નથી. આજકાલ હિંદુસ્તાનમાં સંસ્કૃતિનિર્માણ ચોતાના સંસ્થાનમાં જેથી પ્રતિબંધ વિનાની સત્તા છે, તેવી જ તે ગમચે એકસત્તાકે મહારાજાઓની હતી. મોગલ આદિલાહ પ્રમાણે અથવા શિવોજી પ્રમાણે આલુખાનુનાં રાજ્યો ઉપર દક્ષી કરી કબજે કરવાની પરી છટ હતી. પ્રભુ ઉપર જોરબુલ્લમ કરીએ તો બંદ થાય, અને બહારના ખીન બધા રાજ્યો સાથે સંબંધ ન રાખીએ તો તે બધા બેગા થઈ પોતાના ઉપર દક્ષી દે' અને પોતાની પરાજય દે' એટલી જ સર્વસત્તાધિ-કારી રાજ્યોએ બંધીક રહેતી હશે. આ રાજ્યોમાં બિંબિસાર રાજા જેવા મુન્દરન રાજા પણ થતા. તે પોતાની પ્રજાને અને પાડોશના રાજ્યોને પ્રેમ મેવાદન કરવા તત્પર રહેતા. પરંતુ, તેમાંના ઘણાખરા એકસત્તાધિકારી રાજ્યોએ પોતાના રાજ્યોનો વિસ્તાર કરવાનો લોક અમર્યાદિત રહેતો.

મહાજનસત્તાકે અથવા ગણસત્તાકે રાજ્યપદ્ધતિનો વિશેષ ખુલાસો કરવો જોઈએ. આજકાલ બંગાળમાં જેવા રાજ્યો છે, તેવા પૂર્વે ગણસત્તાકે રાજ્યોમાં નિરનિરાજા ગામમાં રાજ્યો હતા. ફરક એટલો હતો કે હાલના રાજ્યો કલ્પ નામધારી છે, ત્યારે આ પ્રમીન રાજ્યોને પોતાનું રાજ્ય ચલાવવાનો અધિકાર હતો. આ રાજ્યોના કુળમાં જે પ્રમુખ હોય તે પોતાની બેનીની દેખરેખ રાખતો અને રાજધાનીના

શહેરમાં એક મહા બહુમતે રાજ્યનું નિયંત્રણ કરતો. આ બેગા થવાના રચાને 'કંધાગાર' કહેતા હતા. કંધાગારનો ઉપયોગ કેવળ રાજ્યવ્યવસ્થાનો વિચાર કરવા માટે થતો હતો એમ નહોતું. જો કાંઈ પ્રસિદ્ધ શ્રમણ અથવા ખીન રાજ્યનો નામાંકિત રાજા આવે તો તેની પરાજયગત આ કંધાગારમાં કરવામાં આવતી. ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો પણ અહીંયા જ થતાં. દુકામાં આજકાલની પાર્લમેંટ અને નગરમંદિર (Town Halls) નું આ કંધાગારમાં મિલન થયું હતું.

ગણસત્તાકે રાજ્યો રાજદારભાર ચલાવવા માટે પોતામાંથી એક રાજ્યને અધ્યક્ષ તરીકે પસંદ કરતા અને તેને મહારાજા કહેતા. તે આખી ઇન્દ્રીજાર આ પદ ઉપર રહેતો અથવા ઘોડા વખત પડી ખીન રાજ્યની પસંદગી થતી એ વિશે અપ્પ પુરાવો મળતો નથી. મહારાજાનો અધિકાર કેટલો હતો એનું પણ સચિત્તર વર્ણન કયાંયે નથી. પણ પોતાની સત્તાથી તે બધું કામ ચુંકા કરી શકતો નહિ. ચારંવાર બધા રાજ્યોની સલા બોલાવી તેમનો મન લેવો પડતો, અને તે પ્રમાણે પોતાની પદ્ધતિ નક્કી કરવાની ફરજ પડતી. રાજ્યોની સલાની શંભતિથી તે મેનાપનિ વગેરે પોતાના અધિકારીઓ પસંદ કરતો.

આ ગણસત્તાકે રાજ્યમાં ન્યાયપદ્ધતિ કેવી હતી, એનું એક અંશમાં થોડુંક વર્ણન મળે છે. રાજ્યપુરો શુન્દેગારોને પકડે એટલે તેને ઝોરદગ શિક્ષા કરવામાં આવે એમ નહોતું. 'વિનયશ મહામાય' નામનો જે અધિકારી હતો તેની સમક્ષ તેને ઉભો કરવામાં આવતો.

જ મહાપરિનિબ્બાન સુત્રની અંદરમાં આનું વર્ણન આવે છે. એના ઉલ્લાસ અને આપાતર માટે જોએ પુરાતત્ત્વ પુ. ર. અ. ર.

તે ગુન્હેગાર નથી એમ જો જણાઇ આવે તો તે અધિકારી તેને છોડી દેતો. પણ તે ગુન્હેગાર દરે તો તેને શિક્ષા ન કરતાં. ‘વ્યવહારિક’ નામના અધિકારી પાસે મોકલતો. તેની મોડસીમાં તે ગુન્હેગાર નથી એમ જણાઇ આવે તો તે તેને છોડી દેતો, અને ગુન્હેગાર દરે તો ‘અંતઃકારિક’ નામના અધિકારી પાસે મોકલતો. તેને પણ તે ગુન્હેગાર નથી એમ સમજાય તો તે પણ તેને છોડી દે, અને ગુન્હેગાર દરે તો ‘અદ્યક્ષિક’ નામના અધિકારી પાસે મોકલાવે. આ પ્રમાણે ગુન્હેગારની તપાસ ખુદ મહારાજ સુધી થાય અને ત્યાં કાયદાનું પુસ્તક વંચાવી તેમાં લખેલા નિયમ પ્રમાણે ગુન્હેગારને દંડ કરવામાં આવતો. અહીંયા જણાવેલા અધિકારીઓ ખીજું શું કામ કરતા, અને તેમનો અધિકાર કયા કયા ખાતામાં હતો તેનો ઉલ્લેખ ક્યાંય પણ મળતો નથી. પણ આ ઉપરથી એટલું અનુમાન કાઢી શકાય છે કે ગુન્હેગારને એકદમ શિક્ષા ન થતી, પણ પૂરેપૂરી તપાસ પછી જ શિક્ષા થતી હશે અને એકંદર રાજ્ય-પદ્ધતિ ન્યાયથી અને પ્રાવધાનપણથી ચાલતી હશે.

કેસલ દેશની ઉત્તર દિશાક્ષપતી તળેટીમાં રહેતારા શાક્યેતું રાજ્ય મળ્યુસત્તાક હતું. તેમાં ૭૦૦ રાજાઓ હતા, અને કપિશ્વરજી નામની રાજધાનીમાં પોતાના ક્રોધાગારમાં એકા યજ્ઞ તે પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થા કરતા. હુદનો પિતા શુદ્ધોદન શાક્ય, કપિશ્વરજીની પૂર્વે ૧૪ માઇલ ઉપર હુગિની નામના ગામમાં રહેતો હતો, અને ત્યાં જ હુદનો જન્મ થયો હતો.

શુદ્ધોદન રાજાને માયાદેવી અને મહાપ્રભવતી ગૌતમી એમ બે સ્ત્રીઓ હતી. આ બન્ને સુમધુદ નામના શાક્યની કન્યાઓ હતી. એક દિવસે માયાદેવી ફરતાં ફરતાં એક વૃક્ષ નીચે ઉભી. નવમાસ પૂર્ણ થયા હોવાથી ત્યાં જ તેને પ્રસવવેદના શરૂ થઈ અને મહર્ષિ હુદને તેણે ત્યાં જ જન્મ આપ્યો. આ સમાચાર નજીકના પ્રદેશમાં રહેતા અસિત નામના ઋષિને મળ્યા. તે શુદ્ધોદન રાજાને ઘેર આપ્યો. તેની વિનંતિથી નવીન જન્મેલા બાળકને તેની સમક્ષ લાવવામાં આવ્યો. તેનાં હૃદયે બેઠેલ અસિત ઋષિની આંખમાંથી એકદમ અશ્રુધારા વહેવા લાગી તે જોઇ શુદ્ધોદન અને તેનાં સર્ગામંથથી ગભરાઇ ગયાં, અને ઋષિને પૂછ્યું: “આપને આ બાળક વિશે શું કંઈ જાણ લાગે છે?”

અસિતે કહ્યું: “આ બાળક જગદ્દેહારક થવાનો છે પણ હું અતિશુદ્ધ થયો હોવાથી એવું પશ્ચાત્તઃ જોવાનું અને તેનો લાભ લેવાનું મારા નસિયમાં નથી, એટલે મારે માટે જ મને જાણું લાગે છે-આ છોકરા: વિશે નહિ. શાક્યકુળની કીર્તિ આ અજન્માર કરશે, એ વિશે શંકા નથી. તે માટે તમે આનંદિત થાઓ.”

માયાદેવી હુદિના જન્મ પછી સાતમે દિવસે પા-લોકવાસી થઇ અને તેથી આ કામળ બાળકના રક્ષણનો બધો લાર મહાપ્રભવતી ગૌતમી ઉપર પડ્યો. તેણે પોતાના છોકરા ફરતાં પણ અધિક સંભાળેથી તેનું પાલન કર્યું. નામ પાડવાને દિવસે, ‘ગૌતમ’ એવું નામ રાખવામાં આવ્યું, પણ બીજાં ત્રણમાં એ જન્મેલો ત્યારથી તે તેને તત્ત્વ જ્ઞાનનો બોધ થયો ત્યાં સુધી તેને ‘બોધિસત્તવ’ પણ કહેલો છે. ગૌતમ વિશે શુદ્ધોદન રાજાને ઘણી જ આશ્ચર્ય હતી. શાક્ય રાજાઓની અંતર્ગત રાજ્યવ્યવસ્થા જો કે સ્વતંત્ર હતી તો પણ કોસલ રાજાઓનું સ્વામિત્વ તેમને કબ્જા કરવું પડતું, અને તેમને અંશે તેમનું સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ થયું હતું, એમ કહેવામાં હરકત નથી. અસિત ઋષિના અને બીજાં કેટલાક બ્રાહ્મણોના કહેવાથી ગૌતમ મોટા પરાક્રમી થશે અને શાક્યોને ફરીથી સ્વાતંત્ર્ય મેળવી દેશે. દિગ્વિહાર, શાક્યોનું રાજ્ય સર્વત્ર ફેલાવશે એ જ્ઞાનનો મનોરમ શુદ્ધોદનના મનમાં ઘોળાતો હોય તો તેમાં જરા પણ આશ્ચર્ય નથી. એટલું ખરું કે, શુદ્ધોદને ગૌતમને ઉછેરવામાં અને શિક્ષણ આપવામાં કાંઈ પણ જતનની કશીના પડ્યા દીધી નહિ.

પરંતુ, ગૌતમનો સ્વભાવ ક્ષત્રિય કુળને ન જોલે એટલો વિલક્ષણ હતો. એક દિવસે તે પોતાના પિતાની સાથે ખેતરમાં ગયો. શુદ્ધોદન રાજા બીજા શાક્ય રાજાઓની માફક પોતાના મહુરોની સાથે મહેનત કરતો. (આજકાલના કેટલાક અમેરિકન લાક્ષણિકતા પ્રમાણે તે સમયના ક્ષત્રિય રાજાઓ મહેનત કરવામાં શરમાતા નોડતા એટલું જ નહિ પણ આગ્રહ રાખતોની તેના લોકમાં અને બીજા રાજા લોકમાં નિંદા થતી હતી.) શુદ્ધોદન રાજા પોતાનું ખેતર સમારવામાં યુગયોગે હતો. અહીંયા જ જુદા જુદા નાના ગૌતમ સમાધિમાં મરાયુષ થઈ ગયેલા હતા. તે જોઈ જ્ઞાન કરતો હતો વાઈ? વ્યવહારની ખટપટ અને માથાકોટમાંથી ક્ષણભર પોતાનું મન છડી કરી,

તે નિરંદ્ર શ્રમસુખનો આસ્વાદ લેના દનો. શુદ્ધો-
ધનની ઘસીએ ગૌતમને જોયો, અને તે પ્યાનરથ બેઠો
છે એ જાણને કયું. તેને જોઈને શુદ્ધોધન રાજ્ય અતિ-
શય ચિંતિત થયો. આ છોકરો આટલી નાની વયમાં
આટલો પ્યાનરથ થઈ શકે છે, તો પછી આજીવ જતાં
એ શું કરશે ? આ પ્યાનશક્તિનો સાર્વભૌમ સત્તાધિ-
કારી થવામાં ને ઉપયોગ કરશે શું ?

શાંત્ય રાગજો પોતે જો કે એનીવારી કરવામાં બહુ
મહેનત લેના, તો પણ પોતાના છોકરાઓ ઉપર ક્રમનો
બોલો પડવા દેતા નહોતા. થીમંત શાક્ય તરુઓ
માટે વળુ નિવાસો રહેતા; એક શિયાળામાં રહેવા માટે,
બીજો ચોમાસામાં અને ત્રીજો ઉન્નાળામાં રહેવા માટે.
ચોમાસાના ચાર મહિનામાં મંગીત અને નાચતમાસા
મતન આહતા હતા. ચોત્ર સમયે હવન થયા પછી ગૌતમ-
ની લુવાની પણ આવી જ મોજમાં પસાર થતી હતી.
પરંતુ તેના સ્વભાવ વિચારશીલ હોવાથી તેને આવા
સુખમાં મેન પડતું નહોતું. શાક્યોનું સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ થયું
હતું, અને તેમના દેવદત્તા શાક્યો અને કપિલવસ્તુના
શાક્યો, એવા બે પિલાય થયા હતા. અને તેઓમાં
રેહિણી નંદીના પાણી માટે અને બીજી નાની મોટી
બાળતામાં ટંટા થતા હતા । ક્રીક. પણ શાક્યોની બહાર-
ના ક્ષત્રિયો શું સુખી હતા કે ? તેમની પાસે ક્ષેત્ર અને
સંપત્તિ ધર્માં હતાં ખરાં, પણ તે પોતપોતામાં લડાઈ
કરી પોતાનો સંદાર કરતા હતા. એટલે કે પાણી સુકાઈ
ગયેલા ખાળમાં જેમ માખીઓ છૂવનને માટે તરફ
છે, તેમ આખી મનુષ્ય જન એકબીજાના વિરોધથી
અત્યંત તરફડાતી હતી, અને આ જોઈ ગૌતમનું પ્રેમજ
મન કપિત થતું દર્શો.

ગૌતમ ભરલુવાનીમાં હતો, તો પણ યરડાં માણ-
સોને જોઈ તેનો લુવાનીનો મદ નષ્ટ થયો હતો. રાગી
માણસને જોઈ આરોગ્ય મદ અને મરેલા માણસને જોઈ
છૂવનનો મદ નષ્ટ થયો હતો. તે પોતાના મનમાં
વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ‘ સામાન્ય લોક, લુવાનીના,
આરોગ્યના, અને છૂવનના મરથી મરત થઈ બીજીઓની
અવસા કરે છે, પણ મને મનુષ્ય પરિવર્તનશીલ છે,
એ સ્વપ્ન દેખાઈ આવે છે, અને તેથી હું બીજા મોક્ષની
જેમ અવસા કેવી રીતે કરી. શકું ? આજ સુધી
દામ્પણી, ધોડાગાડી, ધરબર અને સંપત્તિમાં યુવાઈ
ગયેલો હતો. જો હું પોતે પણ જરાધર્મી, વ્યાધિધર્મી

અને મરણધર્મી છું, તો પછી આ વસ્તુઓ શી રીતે
નિત્ય હોઈ શકે ? આ વસ્તુઓ મને સદાની સુખશાંતિ
શી રીતે આપે ? ’ એટલે કે બીજા માણસોનો ધાત
કરી પોતાનો અથવા પોતાના કુળનો વૈશ્ય વધારવો
એ પણ ગૌતમને અત્યંત ધાતક લાગ્યું જ. પણ મનુષ્ય
જાતિમાં છૂવનને માટે આલેલો દોગડ તરફડાટ બંધ
થયો જોઈએ, એવું પણ તેને લાગતું. મોજગોખ
ભોજની, ખેરી રહેવાથી આ તરફડાટ બંધ થવાનો નથી,
અને સર્વને તારવાનો સર્વસાધારણ માર્ગ શોધી
કાઢવા સિવાય બીજો માર્ગ નથી, એવી તેના મનની
પાત્રી ખાતરી થઈ હોવી જોઈએ.

આવા વિચારોમાં હતો, એ અરસામાં ગૌતમને
એક પુત્ર થયો. તેનું નામ ‘ શુદ્ધ ’ ગ્રાખવામાં આવ્યું.
જે બંધનો દતાં નેમાં વળી એક ઉમેરો થયો એમ
ગૌતમને લાગ્યું. પણ પોતાની સમસ્યા સાક્ષતા છૂવન
માટેના ક્ષલ્પથી નેનું મન ઉદ્દિગ્ધ થયું હોવાથી બીજા
બંધનો સાથે આ બંધન પણ તોડતું તેને કંઈક લાગ્યું
નહિ. શુદ્ધોધન અને મદાપ્રત્યપતિને કલા વગર છલ
નામના નોકરને સાથે લઈ ધોડા ઉપર સ્વાર થઈ, તેને
પોતાના મનપસંદ ઘરનો અને દેશનો ત્યાગ કર્યો, અને
તે તરત જ ‘ આજાર કાલામ ’ નામના તપસ્વી પાસે
આગ્યો, અને તેની શિષ્ય થયો. આજાર કાલામને તેને
ગેમની સાત પાપરીઓ સિખરી, પણ તેટલાથી તેની
તૃપ્તિ થઈ નહિ. આ માર્ગ સાર્વજનિક થઈ શકે નહિ,
અને તે વડે મનુષ્ય જાતિનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી, એવી
તેની ખાત્રી થતી તે મહામનો પંચ છોડી, ઉદક
રામપુત્ર પાસે ગયો. તેણે બોધિસત્ત્વને યોગની વળી
એક પાપરી સિખરી. તે ઉપરની પાપરી હતી તો પણ,
કાલામના અને રામપુત્રના માર્ગમાં ગૌતમને વિશેષ
ફરક દેખાઈ આવ્યો નહિ, અને તેનો પણ પંચ છોડી
તે રાજશુદ્ધમાં આવ્યો.

તેવામાં બિસાટજી માટે રાજમહેલ પાસેથી જના
ગૌતમને બિબિસાર રાજ્યએ જોયો અને પોતાનો દૈત
મોડણી, ને ક્યાં રહે છે એની ખાતરી કરાવી. ઉચ્ચ-
નીય કુટુંબમાં મહેલું બિસાચ લખ બોધિસત્ત્વ પાંડવ
પર્વતની તમેરીએ આગ્યા, અને ન્યાં વાસ થયાં. બિબિ-
સાર રાજ્યએ ન્યાં આવી, તેની મુલાકાત લીધી, અને
પોતાની પાસે રડી અંપતિ બોજવવાનો આગ્રહ કર્યો.
પોતે અંપતિ માટે ગિહુ થયો નથી, એમ કહી બિબિ-

સાર રાજની વિનંતિ તેણે માન્ય કરી નહિ, અને ફરતાં ફરતાં નિરંજલા નદીના કંઠે આવી ત્યાંના સ્મ-
ણીય પ્રદેશમાં અંધાર તપશ્ચર્યા શરૂ કરી વિપવાસ કર્યા,
અને અનેક તરેહનું દેહકંઠ કર્યું. પણ ખરા ધમ માર્ગનો
તેને બોધ થયો નહિ. પણ આ સ્થિતિમાં એક દિવસે
પોતાના પિતાના ખેતરમાં નિરંજલા પ્રેમમાં પોતે જોયો
મગ્ન થયો હતો, તેનું તેને સ્મરણ થયું. અને તે પોતા-
ને જ કહેવા લાગ્યો: “તે જ શું સંબોધનો ખરા માર્ગ
નહિ હોય? તે નિષ્પાપ સુખથી હું શા માટે ખર્ચું?
પણ તે સુખ આ રીતે દેહને કંઠ કરી મેળવવું શક્ય
છે શું?”

તે દિવસથી ધીમેધીમે શરીરને આપસ્યકે અગ્રહણ
કરવાની બોધિસત્ત્વે શરૂઆત કરી. દેહકંઠથી તેને મોક્ષનો
સરળ માર્ગ મળ્યો, એવી આશાથી બ્રાહ્મણ ભત્રિના
પાંચ ભિક્ષુઓ તેની સેવા કરતા હતા. પણ અન્ન મદ્ય
ફરતાં વેત ગૌતમ માર્ગશ્રદ્ધ થયો છે, એવી તેમની
પક્ષી ખાતી થઈ અને તેઓ તેને છોડી વારાણસી
આવ્યા ગયા. અહીંયા બોધિસત્ત્વે પોતાના મોક્ષ માર્ગ-
ની શોધ, તે જ રીતે આગળ ચલાવી.

વૈશાખ સુદ પૂર્ણિમાનો દિવસ હતો. તે દિવસે
સુભતા નામની એક જમીનદારની પુત્રીએ બોધિસત્ત્વને
ઉત્તમ ભિક્ષા આપી, અને તે જ રાત્રે તેને સંબોધી
માર્ગનો લાલ થયો. તે જે પિંપળાના ઝાડ નીચે બેઠા
હતા, તે ઝાડ આજે હમાંત નથી, પણ તેને સ્થાને
ખીનું પિંપળાનું ઝાડ છે. અને તેની પાસે જ પ્રસિદ્ધ
શુદ્ધગયાનું મંદિર છે. આ સ્થાનને બોદ્ધો જન્મતાં
અત્યંત પવિત્ર માને છે.

આજ પર્વત ગૌતમ બોધિસત્ત્વ હતા. પણ હવે
સંબોધી માર્ગનો લાલ થવાથી તે શુદ્ધ અથવા સંશુદ્ધ
થયા. આ માર્ગ કાને શિખવેલો એનો તે વિચાર કરવા
લાગ્યા. તેના અત્યંત અધિકારી આજાર કાલામ અને
ઉદ્ધક રામપુત્ર એ બન્ને મરણ પામ્યાની તેમને ખબર
પડી. તેથી તેમને પોતાની તપશ્ચર્યાના સમયે મદદ કર-
નારા પાંચ બ્રાહ્મણ ભિક્ષુને સૌથી પહેલો ઉપદેશ કર-
વાનો નિશ્ચય કર્યો. અને નિરંજલા નદીનો પ્રદેશ (શુદ્ધ-
ગયા) છોડી તે વારાણસીમાં આવ્યા. તે સમયે પંચ-
વર્ણીય ભિક્ષુ ઋષિપુત્રનામાં રહેતા હતા. સંશુદ્ધને
ફરથી જોઈ તેઓએ પોતપોતામાં એવો બેન કર્યો કે

એને માટે એક આસન રાખવું, પરંતુ એનો ખીણ કોઈ
પણ રીતે આદરસત્કાર કરવો નહિ. પણ બ્યારે-શુદ્ધ
પાસે આવ્યા, ત્યારે તેમનો આ બેન ટપી શક્યો નહિ.
બધા ઉઠી ઉભા થઈ ગયા. એકે તેમનું પાત્તભીર
હીધું, બીજે પગ ધોવાને પાણી લાવ્યો, ત્રીજે બેસવા
માટે પાટલો લાવ્યો. આ રીતે પોતાની ધ્વજા વિરુદ્ધ,
તેઓએ સંશુદ્ધનો આદરસત્કાર કર્યો.

હું સંશુદ્ધ થયો છું એવું શુદ્ધે તેઓને કહ્યું, પણ
તેઓને તે સાચું લાગ્યું નહિ. તેઓએ કહ્યું: “તે
બતલી તપશ્ચર્યાથી પણ તું સંશુદ્ધ થઈ શક્યો નહિ.
હવે દેહને રૂઢપુટ કરી તું શી રીતે સંશુદ્ધ થઈ શકે?”
શુદ્ધે કહ્યું: “આની પૂર્વે સંબોધિ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાની
બગાઈ મેં કદિ પણ હાંકી છે? હું જ કંઈ. હું તે બે
તમે શાંતપણે સાંભળશો તો તમને આ માર્ગનો બોધ
થશે.” ધીમે ધીમે તે પાંચેને શુદ્ધનો ઉપદેશ ગમ્યો
અને તેના તેઓ શિષ્ય થયા. ચાતુર્માસ પૂરા થતાં,
આ શિષ્યોને પોતાની સાથે લઈ શુદ્ધ રાજગૃહમાં
આવ્યા. રરતામાં તેમણે પુષ્કળ શિષ્યો કર્યા. રાજગૃહમાં
આવતાં બિંબિસાર રાત્રીએ તેમનું બહુમાન કરી,
વેણવન નામનો બાગ ધનામમાં આપ્યો.

કેસળ દેશની રાજધાની શ્રાવસ્તીમાં સુદત્ત નામનો
એક ધનવાન વેપારી રહેતા હતા. તે ગરીબોને અન્ન
આપવામાં તત્પર હોવાથી તેને ‘અનાયપિક્કિ’ કહેતા
હતા. તેણે શ્રાવસ્તી પાસે જેતવન નામના બાગમાં
શુદ્ધને માટે એક આરામ (વિહાર) બાંધ્યો. બૌદ્ધ સાહિ-
ત્યમાં આ અનાયપિક્કિનો આરામ અસંત પ્રસિદ્ધ છે,
કારણ શુદ્ધ ભગવાને ત્યાં અનેક ચોમાસાં કરેલાં. ખીર્ન
પણ નાનાં મોટાં શહેરોમાં ધનવાન લોકોએ બૌદ્ધ મંથ
માટે આરામ બાંધ્યા હતા. પણ ચાતુર્માસ સિવાય શુદ્ધ
ભગવાન આ આરામમાં ક્યારેય જ રહેતા હશે. ઉત્તર
હિંદુસ્તાનમાં નદીનાળાં પુષ્કળ હોવાથી ચોમાસામાં
પ્રવાસ કરવો કઠિન હતો, અને તેથી જ ચાતુર્માસમાં
શુદ્ધ ભગવાન પોતાના સંઘની સાથે ક્યાંય પણ એક
ઠેકાણે રહેતા. આ સમય પણ લોકકથાણું કર્યાં સિવાય
પસાર થતો નહોતો. જે વિહારમાં શુદ્ધ ભગવાન મઘ-
માસમાં રહે, તેની આસપાસના પ્રદેશમાંથી લોકો આવતા
અને ધર્મશ્રવણ કરતા.

આગકાલ જેવી ફરતી શાળાઓ કે પુસ્તકાલયો
ટાપ છે, નેવા જ પ્રકારની શુદ્ધ રથાપેલી સંઘની સંસ્થા

હતી. આ લિસુઓ આઠ મહિના દેશમાં ફરી ગામે ગામ લોકોને ઉપદેશ કરી ચોમાસાના ચાર મહિના એકાદ શહેરની કે મોટા ગામની પાસે વાસ કરી લોકોને ધર્મ-શિક્ષણ દેતા. ન્યાં લિસુઓ માટે વિહાર નહોતા, ત્યાં ચોમાસામાં પૂરતી જુપરીઓ બાંધી ઉપાસક લોકો તેમની અવસ્થા કરતા હતા.

શુદ્ધ ભગવાન પ્લો કાટતાં જ ઉકતા. તે સમયે તે ધ્યાન કરતા કે વિહારની ખ્હારની બાળુએ ચંદ્રમણુ (આમ તેમ શાંતિથી ફરવું) કરતા. સવારના પ્લોરમાં શિક્ષા માટે ગામમાં જતા. ત્યાં કોઇ જે કંઇ પ્રશ્ન કરે તો તેને ઉત્તર દઇ ધર્મોપદેશ કરી સન્માર્ગે લગાડતા. શિક્ષાપાત્રમાં રધિક્ષા અગતી જે શિક્ષા એકત્ર થાય તે લઇ તે વિહારમાં પાછા આવતા હતા, અને મધ્યાહ્ન કાળ પહેલાં ભોજન કરતા હતા. ધર્મોપદેશમાં ગુંધા-વાથી કે ખીજા કોઇ પણ કારણથી લિસુકાટણને માટે મોડું થાય તો, તે મધ્યાહ્ન કાળ થયા પહેલાં રસ્તામાં એકાદ ઝાડ તીચે અથવા ધર્મશાળામાં બેસી ભોજન કરતા અને પછી વિહારમાં આવતા. ભોજન પછી થોડી વિશ્રાંતિ લઇ ધ્યાન કરતા, અને મધ્યાહ્નએ ગૃહરથો કે લિસુઓને ઉપદેશ કરતા. રાત્રે ફરીથી ધ્યાન અને ચંદ્રમણુ કરતા. મધરાતના સુમારે જમણી બાળુએ જમણા પગ ઉપર ડાબો પગ મુકી અને ઓશકિ જમણો હાથ મુકી સૂતા. આ પ્રકારના ચપનને 'સિંદુ સ્થયા' કહે છે. જે સમયે તે પ્રવાસમાં જતા તે સમયે તેમની

પાસે બહુધા લિસુઓના મોટા સમુદાય રહેતો. જે ગામમાં મુકામ થાય તે ગામમાંથી નજીકના ગામમાં જઇ ત્યાં લિસુમહાશુ કરી ત્યાં અથવા તેની આગળના ગામમાં તે રાત્રે મુકામ કરતા. ન્યાં વિહાર ન હોય, ત્યાં એકાદ બાગમાં રહેતા. પહેલેથી કોઇએ આમંત્રણ કર્યું હોય તો ખીજે દિવસે મધ્યાહ્ન કાળ પહેલાં તેને ઘેર શિક્ષા અહણુ કરવા જતા. લિસુસંઘને આમંત્રણ કર્યું હોય તો બધા લિસુઓ તેમની સાથે જતા.

ગૌતમ બ્રાહ્મિસત્વે ૨૬ વર્ષેની ઉંમરે ગૃહત્યાગ કર્યો; ૬ વર્ષે સપ્ત તપશ્વર્ણ કરી ૩૫ મે વર્ષે શુદ્ધ પદની પ્રાપ્તિ કરી, અને ૪૫ વર્ષો સુધી લોકોદ્ધારને માટે યાત્રા-વગર પરિશ્રમ કરી ૮૦ મા વર્ષે મુશિ-નારામાં તેમનું પરિનિર્વાણ થયું. એટલે કે પોતાના આયુષ્યના ૫૧ વર્ષો તેમણે મનુષ્ય જાતિના કલ્યાણ માટે પસાર કર્યા એમ કહેવામાં હરકત નથી. પોતાના એકના એક છોકરા-રાહુલ-ને લિસુ કર્યો. આ ઉપરથી પોતે શોધી કાઢેલો ધર્મમાર્ગ લોકોમાં ફેલાવી તેઓનું કલ્યાણ થાય, એ વિચેની તેમની ઉત્સુકતા સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે. ખીજા ત્રાપિઓ જંગલમાં રહી કેવળ પોતાના ઉદ્ધારનો માર્ગ શોધી કાઢતા હતા, પરંતુ શુદ્ધ પોતા-નો જ નહિ, પણ અખિલ માનવ જાતિના ઉદ્ધારનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો એટલે તેમને મહર્ષિ કહે છે.

લખતાં લખતાં હાથ બેસે છે, કદપના અને લાગણ્યો વાણીનું સાધન વાપરતાં શીખે છે, અને મદદગારો કૃષ્ણગો ડૂંદી કલાવેલી વિચારવૃક્ષને વળગે છે, તથા બંને સાથે સાથે એકબીજાને પોપતાં વધે ખીલે છે. આમાં મોટે ભાગે તો લેખક પોતે જ શુરુ છે અને પોતે જ શિષ્ય છે. પોતે જ વિધાયક અને વિવેચક અને લોકતા તણે છે. અને તોપણ ઉછરતા લેખકને તેના પ્રવાસના આરંભમાં તેની કૃતિઓના શુભદોષ સફારણુ તારવી દેખાડનાર મળી જાય, તો તેનો વિકાસ જલદી અને અંગાંગમાં પ્રમાણુ-સર થવા સંભવ છે. જેમ બેઝુલી, શમ્સદાર્થ, વ્યાકરણુ, દલીલનું સાસ્ત્ર, હંદોનાં ગણિતિક માપ અને અલંકારોનાં બાલ રૂપ શીખતી શકાય છે, તેમ ગદ્યપદ્યનાં વધારે હંમાં હંડાં અને સુદૃઢ લક્ષણુ પણ અમુક દૃઢ સુધી શીખતી શકાય છે. જે દેશોમાં કેળવણી ઉંચામાં ઉંચા પગથિયા સુધી માદરી જગ્યામાં અપાય છે, ત્યાં નિબંધ લેખન, પદ્યરચના, અલંકાર, ડુંદી વાર્તા નવલ નાટક કાવ્યોદિમાં વરતુસંકલના, શૈલી અને વિષયના સંવાદ વિસંવાદ, પાત્ર વસ્તુ અને વાતાવરણુના સંગ્રંધ, સાહિત્યનાં વિશિષ્ટ રૂપોનાં લક્ષણુ, એ દરેક રૂપના ઐતિહાસિક ઉદયાસ્ત, આદિ ધણું ધણું સ્વભાવાની ઉત્તમ અધ્યયન કૃતિઓને દર્શત કે પદાર્થ પાઠની જગ્યાએ રાખીને, અથવા સાસ્ત્રીય પૃથક્કરણના વિષય બનાવીને, સાથે સાથે શિખાઉને પોતાને મનોમત્તને આપી આપીને દરેક ન્દાનામોટા નિર્ણયના કારણોમાં ઉતરી ઉતરીને, શીખવવામાં આવે છે. આવું શિક્ષણુ જ સાહિત્ય શિક્ષણુનું ઉત્તમંગ છે. આપણે ત્યાંઆપણી ભાષાદારાઉંચું-શિક્ષણુ આપવાની શરુવાત હવે થતી આવે છે, તો

આપણે ત્યાં પણ સાહિત્ય શિક્ષણુનાં આ ઉંચાં અંગે ધીમે ધીમે ખાતમાવગર નહીં રહે. પરંતુ હાલ તો એમાંનું કંઈ જ છે નહીં. દરેક લેખક સાહિત્યના અંગણમાં પેસતાં ઉમરેથી કોકરો ખાય છે. પ્રજાખરા એ ને એ કોકરો ખાય, અને જરામાં ત્યજી રાકાય એવા દોષોથી ભરેલી બધી એ દોષો વડેજ નિર્માયલી જેવી કૃતિઓ દગલા બંધ આપણાં વધતાં જતાં માસિકા અને ન્દાનાં મોટાં પુસ્તકોમાં ઉભરાય છે. લખાય છે વધારે અને વધારે, પરંતુ સારી, ફરી-ફરીને વાંચવા લાયક, અને ચિરંજીવી તેજસ્વી કૃતિઓનું પ્રમાણુ વધતું જણાતું નથી. અનુવાદો અને અનુકૃતિઓમાં પણ મૂલની ખૂબી ક્યાં છે અને શી છે તે પકડવાની શક્તિ અને તે શુભ-રાતીમાં ઉતારવાની શક્તિ વધતી જણાતી નથી. સાહિત્યક્ષેત્રના જુદા જુદા કિત્તામાંથી અત્યારે સૌથી મારી સ્થિતિ કવિતાની જણાય છે. દોષોથી ખદબદતી અને નિઃસત્વ કવિતાઓ જેટલી-ચેમાસાના આરંભમાં પ્રકટ થતી ઘણીજી છવાત સમી-ઉભરાય છે, તેટલી અને તે પ્રમાણુમાં બેડાળ અને ગંદી, આજનાં માસિકા આદિમાં ડુંદી વાર્તાઓ પણ ઉભરાતી નથી. વળા વિશેષ શાસ્ત્રીય એ છે કે તે ને તે લેખક સારી ગણાય એવી તેમ સારી ન જ ગણી શકાય એવી કૃતિઓ લખે છે અને પ્રકટ કરે છે; જે ચોકખું બતાવી આવે છે, કે લેખકને પોતાને પોતાની ઘટનાઓમાં સાદું શું અને ઉતરતું શું છે, તેની ચોકખી સમજ આછી છે. કોઈ કોઈ સારી કૃતિ પ્રકટ કરી હોય, એવા લેખકો પણ ખાંજી કૃતિઓમાં અશુભ દોષો રહેવા દે છે. કવિતામાં દોષો અને શુભો કાને કહેવા, તેનું જાણે સર્વમાન્ય વા સાસ્ત્રીય ધોરણુ હોય જ નહીં. એ જાતની અન-

પરયા આવી રહેલી લાગે છે. ખેશક, સાહિત્ય અને કલાની સૃષ્ટિમાં કવિતાનો પ્રદેશ કેટલાક મોટા અને ઝંઝોર મતભેદોનું માનીતું ક્ષેત્ર છે. એક પણ મોટો લેખક ગંભીરી ગ્રંથોતો નથી, જેની દૃષ્ટિએ બીજા એવાજ મોટા લેખકમાં કેટલાક (પોતાને) અસાધ્ય દોષો ન હોય: વાસ્તવિક અને ક્યાસ, કાલ્પિક અને લઘુવૃત્તિ, હુલ્લસ અને વર્ણન, સૌંદર્યલીસ અને ચુરીપિડીસ, હિરોઇન-લક્ષ અને દ્યુકાડિડીસ. પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ, શેક્સપીયર અને મેકેન્ડ, શેક્ષિ અને બ્રાઇન, રિક્તસ અને થેકર, ટેનિસન અને બ્રાઉનિંગ, આરિસ અને સ્વિન્ગર્ગ, મિલ્ટન અને રૂન્ડી, ગ્રાન્થ અને લૂગો, બાર્ડલી અને શોપનહાવર, સ્પાઇન્ટો અને કેન્ટ,— દિલચાલ તે જોડકું હોય અને વિચાર કરી લુગો. પરંતુ તેથી શું? જુદી જુદી ભવિતિ અને જુદી જુદી સૈદ્ધાંતિકા અધારણુ અનુચિત ખીચણને રુચિર્વિધિ વા સિદ્ધાન્ત-મેદની-દાસ રક્ષી રાકતી નથી. સામાન્ય વિષય ઉપરની સામાન્ય કૃતિઓમાં આવી ઉંડી પર્યાલુના ગયાપ આગળ કરવા એ વિતંગનાદજ. વળી ધણા ધણા દોષ કાંઈ પણ દૃષ્ટિએ દોષજ ગણાય એવી શાસ્ત્રીય ચોક્કસાઈ તો કવિતાના પ્રદેશમાં યે છે. આ પ્રમાણે કવિતાના પ્રદેશમાં પણ અર્ચા આરંભીશું અને અક્ષરને રાખીશું તો એકમતિની-સાકારણુ એકમતિની-આણુ ધણી છે એમ જોવામાં આવશે, અને તે વધારે જલંત અને દુરગામી થતી અનુલવાશે. આવી એકમતિ વિધાયક અર્ચાનો આરંભ સમય 'પોતે' ન 'માગી' રહી છે અને તેમાં જો તો સહાયજન થયું એ 'કર્તવ્યજુદિથી' પ્રેરાઈને આ નિબંધ લખવામાં આવે છે. એમાં જે જે કૃતિઓના દાખલા ટાંકવામાં આવશે તેના તેના કર્તાઓની બધી કે બીજી કૃતિઓને માટે કાંઈ પણ સામાન્ય સમગ્ર અભિપ્રાય આપવાનો અગર તેમની અંતર દીક્ષ કરવાનો આશય છે જ નહીં. નમુનાઓના દોષ અને ગુણ જોને જતાવીશ. તેમ દોષપ્રધાન નમના જ નહીં લઈ. ગુણપ્રધાન નમના પણ આપીશ. તથાપિ શુદ્ધ શાસ્ત્રીય પ્રયાસમાં ય આવાં લાંબા કક્ષીને તે છે જ એમ માની લેઈ અન્યને જતાવવા મથનારા કલ્પસિક નારદજીઓનો તોટો હોતો નથી, એટલે પ્રસંગોપાત આટલો ધ્યાસ કરવો પડે છે.

સુભાએ કપડેશ ચાર દાખલા ટાંકું છું તેના કર્તાઓનાં નામ જાહેર છે નહીં અને જાહેર થવાનાં પણ

* બધા દાખલા લેખની છેવટે આપ્યા છે.

નથી. દાખલો ૧ લો અને ૩ નો ઉછરતા લેખકોએ લખેલા છે. એમણે એ કરતાં સારી કવિતા લખેલી છે અને આગળ ઉપર વધારે સારી લખી શકે એવા છે. આ કૃતિઓ શિષ્યલાયે એમણે એક મિત્રને દેખાડી, તેણે તેમાંના દોષખતની આપવાના હેતુથી દાખલો ૨ નો અને ૪ થી લખેલા છે. એ જે પણ સારી કવિતાના દાખલા નથી, મનોમત્ત માત્ર છે. જન વિગેરેને વળગીને અને ન કુટુંબ જ કંઈ ઉમેરીને લખેલાં મનોમત્તો છે. ૧ લા દાખલામાંની નકામી વિગત ૨ નમાં છાંડી દાખી છે, ૩ નની પુનરુક્તિઓ ૪ થામાં છાંડી દાખી છે. ૧ લો અને ૩ નો જોને દાખલામાં પકિતિઓ અરપટ છે, અને આખા વિષયની પણ ચોક્કસી છાપ ઉત્તી નથી, એ દોષ મનોમત્તોમાં નથી; ૪ થા દાખલામાં વિષયને સુચયિત રૂપે અને કુઠામાં મુકતાં સ્પષ્ટતા આવી છે. તો ૨ નમાં હુમસ અને રજુની બ્રાતિના દેખાવને તથા તે દૂર કરનાર સવિતાના કિરણને વર્ણવવામાં ઉચિત લંબાણુ વડે, તથા જે એક પ્રાર્થના રૂપે એ કૃતિનું વક્તવ્ય છે તેની રેખા વિશેષ ઉપસાવવાથી સ્પષ્ટતા આવી છે. અને કર્તાઓએ પોતાની કૃતિઓ માટે પાડેલાં નામ પણ મનોમત્તોમાં સ્પષ્ટતાની ખાતર ફેરવી નાખ્યાં છે. આ દાખલાઓ ઉપર આવી વધારે સમય નહીં લઈએ. (૧) છંદ રચના: (૨) 'દૃષ્ટિ-અંદ્ર' કિરણને કેટલા 'લક્ષ્યસુધા', 'દેહવન્ત વિભુતા' ને બદલે 'મર્તી વિભુપ્રણયની'; (૩) 'દાયો' ન 'દુ' તદપિ, સાંતિ ન રહેજ છાંડી 'જેવા વિષયને પ્રતિક્ષ અંશનો ત્યાગ; યગેરે અચત્યની પણ ઝીણી બાખતો ઉપર લંબાણુ નહીં કરિયે. અને દાખલા ૨ અને ૪ ના દોષ-વિષયના પોતાના દોષ ન મણિયે તથાપિ તેના કથનમાં રહેવા દીધેલા દોષ, અથવા 'ફલકામલ દેહ' જેવો મૂલમતિ અંશ નથી રાખ્યો એ પ્રદારનો દોષ, એનું એનું પણ વાંચનારને જ્ઞાને જેવા ઉપર રાખીશું.

હાથ હથ ગેરો નથી ત્યાં સુધીની કૃતિઓમાં જે એક દોષ સામાન્ય રીતે આવે છે તે ઉપલા દાખલાઓમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચતો નથી. નવા લેખકોની અનુષ્ટતા તેમના મગજમાં અનેક વિચારપતંગોની ગુચ્ચણને લીધે, તેમના લખાણમાં આ કારણથી આવતા રૂપકખીચણને લીધે અને સિન્ન સિન્ન દશાનાં સચોતેને લીધે ધાપ છે. દાખલા ૫ માની 'પહેલી જ લીરી તપસો:—

અધારે જ્યોતિરેખાશી વસેછ બ્યોમ દીપિકા:-
તું ચૂકેલી છે, ધરદાસી છે, ને એવી મુંદર છે કે
ચૂકેલીપિકા તો શું બ્યોમદીપિકા છે. અધારે ઝગતા
નારા જેવી છે. કર્તા કહેવા માગે છે આ: એ કહી શકે
તો તે કથનમાં કવિત્વ પણ હોય કદાચ; પરંતુ વાંચનાર
જાને વપરાયલા શબ્દોના ક્ષયનો ઉપરથી વિચારતું જે
પુરું રૂપ ઉપજાવે તેમાં કવિના હોય એ પૂરતું નથી;
વિચારને ઈષ્ટ અને ગેરગત રૂપમાં શબ્દો કહે તે જ
ને શબ્દોમાં વિચારમાં હોય તેટલી અને તેથી
કવિતા ઉપલી પંક્તિના શબ્દો કર્તાના મગજમાં ચાર
તંતુની શૃંગવણ રૂપે પડેલો વિચાર. કહી શકે છે એમ
લાગે મનાશે.

ખીછ લીટી જુઓ: જે દેખામાં ફોગ ચડેલો હોય તેની
પ્રથમ જરૂર શી છે? માર્ગ દર્શનની?
ખીજી શ્લોકની છેલ્લી બે લીટી જુઓ:-
ઉરને ઉર "ચઢી" શુંયું; વારુ; અને

તે ખીછાવું

બહા 'તે' એટલે? પોતાનું ઉર? બહેનનું ઉર?
કે શુંયેલું ઉરચુગલ? વળી ક્યાં ખીછાવતું છે? ખીછા-
વેને શું કરવું છે? અથવા ખીછાવું એ ઉપમાનાર્થ
પાછળ અનુક્રા ઉપમેયાર્થ શી છે? કર્તા વાત્સલ્યમુર્તિ
દાને કહેવા માગે છે-પોતાના ઉરને, બહેનના ઉરને,
યુથેલા ઉરચુગલને? કે એ શબ્દ પ્રભુનું વિશેષણ છે?
અથવા તો આ ચારે પાન એટલી દોષ વાત્સલ્યમુર્તિ
એ સ્વર બંધનનો ઉચ્ચારણ કરતી કર્ણપ્રિય જાણાતાં
તે અહીં ગોઠવી દાખું છે કેવલ? વારુ: નિર્ણાયક જવાબ
મળે ત્યાંમુઠી આપણે આ લીટીના મધ્યમાં લટકતાં
રહેતું પંખરું દેખતા નથી. પરંતુ વાત્સલ્યમુર્તિ પ્રભુને
ચરણે કર્તા ક્યું ઉર ધરાવે છે અથવા તો પ્રભુને
ચરણે કહ' વાત્સલ્યમુર્તિ ધરાવે છે, એ કચ્છ આપણાથી
કળાય એમ નથી. જેના મગજમાં શૃંગવણ તેની કવિતાં
વાંચનારને મુંઝવણ.

આજળ ચાલિયે. 'દષ્ટિ રૂપરંન' માં 'રૂપરંન'
રૂપમ પાદપર્તિ નથી તો શું ઉમેરી આપે છે?

ભગિનીરોદમાં, ભગિનીરોદ દ્વારા પણ, સ્વલદર્શન
મુખી પહેલાય એ વિચાર સામે છે. ઉગ્ર છે, કથવા
જેવો છે; એ કથાથી કહેવાય તો તે ઉગ્રિ ઉગ્રી

કવિતા બની રહે; પણ તેને માત્ર કંથી નાખવામાં
કવિતા નથી.

ચોથો શ્લોક મુકાબલે સારો છે. પણ 'ચૂક'
એટલે શું તેનો વિચાર કરાવે ચોથો હોત તો વધારે
બંધ ખેડતું વિશેષણ ચોથ શકત. પાંચમો શ્લોક સ્ફુરિ-
યાતો છે; પણ એમાં ય એક બે શબ્દ પૂરા વિચાર
દર્શાવજર લખી નાખ્યા છે. એ શબ્દ ક્યા? 'કંઈ'?
ના; એટલી વતી ઉગ્રબે એ તો ઠીક કહ્યું છે. મદને
વાંધા પડેલો લાગે છે. 'અર્થ', અને તેથી એણે
પ્રમાણમાં 'કુળી'.

પછીના શ્લોકમાં કર્તા કહેવા માગે છે "સૌમાં
પહેલી"; "પ્રથમ સૌ" તો એ અર્થ યથ રહેતો
નથી. વળી આપણા જીવનમાંની છેક સામાન્ય બાબ-
તની પાછળ આટલા શબ્દો અને "કવિતા" વાપ-
રવી, તો તે બાબત લક્ષણીને કે કક્ષિત નવીનતાથી
કહેવી બેઠેલો.

પછીનો શ્લોક છે ત્યાં મુકાબમાં કમલગ છે.
કવિના મનમાં વિષયનો જે સારભોષ છે તેનો એક
અંશ આ શ્લોકમાં કહ્યો છે, તો તેનું ચોખ્ખું રમાન
મૂર્તિના અંત આગળ છે.

આઠમો શ્લોક છઠ્ઠા કરતાં યથો સારો છે. કર્તાના
મનમાં જે બહેન અને ચંદ, બહેનનું માન અને ચાંદની,
કાળી રાત્રી અને પોતાના મનમાંની જુદી ચિંતા, અને
ચાંદની અને ચંદ જેમ તેમ બહેન અને બહેનનું ગાન
આવશરલાયક અંશુલ વિષયય શી ગાન મીઠી અભોષ
રૂપે કરનારાં-એ પ્રમાણે વક્તવ્ય છે; જે અરેજ
મુંદર કવિતા છે; પરંતુ તેને માટે એમણે જે શબ્દો
ગોળ્યા છે, તેમાં એ સમજાય અને મુંદર લાગે એમ
ઉતરું છે ખરું?

પછીના શ્લોકની તપાસણી વાંચનારને સોંપાયું.
કર્તાએ પોતાના વિષય ઉપર વધારે મનન કરીને
વિચારે, વર્ણન, લાખ સારણોધનાં. અગોને
અન્યોન્ય સાપક બની રહે એમ એકરૂપમાં યથાયોગ્ય
ગોઠવીને લખ્યું હોત એટલે કે લખતાં લખતાં ઉત્તેજિત
કદમનાના કામિયા વડે એમ બની આવે. ત્યાં સુધીની
ધીરજ રાખી દોન અને તે પહેલાંજ સંભાવ માની-

લીધી નહોત તે કૃતિ વધારે ટુંકી વા ધોખી અને વધારે સારી થાત એમાં શક નથી.

કદ દાખલામાં પણ લેખકને ક્યાં અટકવું તે ખબર નથી. ૬ હી કડી વિષયના શીર્ષકમાં જ આવી જાય, અને કડી ૩, ૪ અને ૫ થી કશો લાભ નથી. આ દાખલામાં બીજી ખામી 'Tone ટોન' એટલે પ્રમાણની છે. ટોન માટે આપણે, હું ધારું છું કે, રંગ માત્રા શબ્દ વાપરી શકીએ. વિષય કરુણ રસનો છે ખરો. પરંતુ તે ધેરા રંગનો નેઈએ કે આછા ? વિષયનું સંપૂર્ણ અવયવ (Complimentary part) પણ લક્ષિત રીતે અંદર લઈ લેખકે તો કરુણરસ આજો અને છે, અને સાથે આલેખન વધારે સાચું અને છે, તે કતાંએ લખેલી પહેલી બે કડીઓને દાખલામાં આપેલી નવી કડીઓ સાથે સરખાવતાં જણાશે.

આ સર્વ દાખલાઓમાં કતાં માત્રી ઉર્મિથી પ્રેરણા છે, અને લખતાં લખતાં કંઈક વિચાર અને કશા ઉર્મિ સાથે લખ્યાં છે. પૂરતાં વિચાર કશા ન આવી શક્યાં એ તેમની ખામી મોટી છે, પણ તેમની ખામી એ જ. પરંતુ કેટલીક વાર ઉર્મિ વિચાર કે પ્રશ્ન કશા વગર કવિતા 'રચવી' એજ હેતુથી લખનાર આદરે છે, અને રમ્ય લાગતો શબ્દરજાદાર ઉપજાવે છે. આવી કૃતિઓ ગમે ત્યાં શરૂ થાય, ગમે તેમ ચાલે, અને સાહિત્યનું એટલું સદ્લાભ્ય જે ધણુંખરું તો પૂરી થવા જ ન પામે ! દાખલો ૭ એ આ જાતની 'રચના' તો દાખલો ગણી શકાય. મોટા કવિઓની રચના પદ્ધતિવિશે જે કાંઈ વિશ્વસનીય નોંધાયું છે તે ઉપરથી જણાય છે, જે કેટલાકને હાલતાં આલતાં રાતને દિવસ કવિતાની લગની જ લાગી રહેતી. કંઈ પણ જુલે, વાંચે સંભળે, મગજ જરા સળવડે ને બે કે બાર પંક્તિ રચાઈ જાય, કોઈ કોઈ કવિ એવા પણ થઈ ગયા છે, જેઓ આવી પંક્તિઓ, ચિત્રકારો સ્કેચો (sketches) અને વૈજ્ઞાનિકા નમૂના સંગ્રહ છે તેમ, સંગ્રહી રાખે, અને પોતે જે કંઈ કૃતિ ખાસ ચાકપર ચડાવેલી હોય તેમાં આવા નમુના ઘટતાં દારફર સાથે યોગ્ય સ્થલે ગોઠવી દે. મહાકવિઓને * માટે આ પદ્ધતિ ખોટી

નથી. પ્રતિબા બધો વખત એકસરખી સ્ફુરતિ નથી, તે એની ન્દનામાં ન્દાની લીલા આમ સંગ્રહી રાખવામાં વિનમ્રતા અને સદુપયોગની હાથોટી બને છે. વળી એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે એઓ એવાર આવા ફરારોનો સદુપયોગ કરતા હશે, તો સોજસોતે નાખસ કરી કચરામાં વિસર્જન પણ કરતા હશે. પણ આપણે તો અતી કવિપદ મેળવવાની ઇચ્છાથી પ્રેરણા નવા સવા મહાકાંક્ષી લેખકોની વાત ચાલે છે. અને એવા લાભોને સ્પષ્ટ સદાગ્રહથી સલાહ આપવી પ્રાપ્ત થાય છે, કે આવી પદ્ધતિ એમને માટે છેક જ ખોટી છે. સારા કવિઓ અને સારી કવિતા વચ્ચે, તેમાં ગુણ ક્યાં અને શીમાં રહ્યા છે, અને શાકારણથી તે ગુણ ગણાય છે, એ સર્વ વિષયનું મનન કરો, જ્ઞાન ચોતરફ વધારો, જ્ઞાઈ થઈ લખવાનો મહાવરો પાડો, લાખા શક્તિ મેળવો અને ખીલવો, એ માર્ગજ આ વિષયમાં સાચા ભક્તનો રાજમાર્ગ છે. એમ કરતાં કરતાં પ્રેરણા જાગશે અને યોગ્ય વિષય જરૂર અને ખીલવી શકશે, તો તમે પણ કવિ થશો, કેમ નહીં ? હાલના સમયના—કોઈ પણ સમયના—મોટા ગણ્યતા કવિ અને વિદ્વાન અને વિવેચક અનુદાર અને મતસરી પણ હશે; ભલે રહ્યા ! પ્રતિકા તો ઇશ્વરના આશમનરૂપે કિરણ છે. તદ્મારી કોઈ કોઈ કૃતિમાં એ જરા પણ ચમકશે, તો અમાનો અને અમાનાના આગવાઅખ મારે છે. તમે પોતે તમારી કૃતિઓના નિખાલસ અને ઉડામાં ઉડા ટીકાકાર બનો, તદ્માને જે દોષ જણાય તે ખીનજો ગુણ ગણે તોપણ દોષ જ ગણો, અને તે સુધારી સુધારીને આપજો જ્ઞાતિપ્રધાસે ઉંચા ચઢો. સાહિત્ય ગિરિરાજનો ચઢાવ આ રીતે જ ચઢવાનો છે; લાખામાતા તદ્માને કેડે એસાડીને ચઢાવવાની નથી.

લવંગિયા, જોખેરાઈ તોર, ચરણોનો અસિકતા, સાહેબોના કાચા કાન, આદિ ચાહો તે બૂલોક તરંગોહાના વિષય ઉપર એમના વાકચાતુર્યની ધારા ચોરવાળા હાંમાં ઠટી. આપણે કૃત્રિમ મધપુષ્પ ખરીદીને તેને ગમે તે સ્થલે ગમે તે જગ્યામાં માંડી તેમાં મધમાખ વસાવીને થયેલ મધ મેળવી શકીએ છીએ અમુક જાણીતી મર્ચાંદોઓની અંદર 'ધારજલાશન' ચિત્તાવજ આવી જનાવેશ મધપુષ્પ દર્શનની કેળવણીએ આવા શીશકવિઓની વેલ જરૂરજાણી છે. તેમાં કવિતાને દાનિ થઈ નથી; ચાર પંક્તિના ચિત્રકારી વિનોદને મોરી ખોટ થઈ છે.

* અમારા ભરૂણોના ધીરજામાં વળી જુલો જાતના કવિ હતા, ખીડી, 'રોટો' એઓ, જાડી લવંગિય, કુણાપદ્મી રાજ, હરજી ખીયાંવર્ધા, અમદાવાદી ભગલા, સુરતી

૨

હવે અનુવાદો જોઈશું. સારાં જોટલે કે મૂલતી ખૂબી ઝીલેલી હોય અને સાથે ગુજરાતી સ્વતંત્ર લખાણતા ગુણ પણ હોય એવા અનુવાદો જેમ વધારે થાય તેમ ભાષાસમૃદ્ધિ વધે છે, ભાષાની શક્તિ પણ ખીલે છે, જિજ્ઞાસુને મૂલ ભાષા શીખે તો જ અમુક ફિનિશ રસ જ્ઞાન ભાવના પ્રાપ્ત થાય એ પ્રકારની પરવશતા ઘટે છે, દેશની સંસ્કૃતિમાં નવા તંતુ વણાતા આવે છે. સારા અનુવાદ લખવા એ નથી સહેલું કામ ને નથી હલકું. દરેક ભાષાના ઇતિહાસમાં અનુવાદના યુગ-યુગો આવે છે અને આવવાજ નોંધ્યો. કાર્લ પ્રગ્તમાં પ્રતિભાનો ફાલ પુષ્કળ આવે અને તેનું સાહિત્ય એકદમ નવો પ્રકાર પ્રસારે, કે તેનાં દિગ્દર્શ વચ્ચેના પ્રમાણમાં દરેક ખેડાયેલી ભાષા અને સજીવન પ્રગ્ન ઝીલે છે જ. વધારે સમૃદ્ધ સજીવન અને ખેડાયેલાં હોય તેમનામાં જિજ્ઞાસા અને તે તૃપ્ત કરવાની શક્તિ બંને સારાં વિકસેલાં હોય,

દેશર અખરદાર અને 'પીગમ' અને મિસાહીના જેવું કેટ ગુજરાતી લખતાં થાય, તો જ તેમને વાહન તરીકે વાપરીને ગુજરાતીમાં ઉર્દુ વગેરેનું બસ કંઈ થે. આવી શકે; આ લાલ મેળવવાને માટે ખીજો જોટલો સંલગ્ન માર્ગ અન્યારે તો દેખાતો નથી. ફ્રેંચ, જર્મન, લેટીન, અને ગ્રીક એ યુરોપીય ભાષાનાં અને સાહિત્યોનાં બસ આપણને પણ મળતાં થાય, એવી ઈચ્છા મહારા જેવા વિદ્વાલકષ્તને તો થાય, પરંતુ હાલ તુરતમાં તો એવી ઈચ્છા સ્વમપ્રદેશમાંની ઈચ્છા જેવી લાગે છે. ફ્રેંચ અને લેટીનમાં ઉર્દુ ગિઝી (dough) મેળવેલી એવા ગુજરાતી પરવીધરો ગુજરાતમાં છેક નથી એમ નથી, પરંતુ ગુજરાતી લખતાં જ શીખેલા ન હોય એવા ગુજરાતીને ખીજ ભાષા-ભાષાઓનું ગમે તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય તેનો લાલ તેઓ ખીજને આપવા અશમર્થ છે.

સ્થાન છે, એ તરલુમા છે અનુવાદ નથી, એટલે કે એમાં શબ્દ શબ્દને વળગી રહેવાયું છે. આ પાંચે રચેલા રા. રામચંદ્રનો અનુવાદ સ્ફુટ છે, તો એમાં Agass pass and still એ. હુંકાપી નાખ્યું છે, 'અવિરમ' શબ્દ વાપર્યો છે તેને શુભરાતી શબ્દ લાગે ગણી શકાય, અને

'તે દારે નિત નવલા સુરવર તે' ગાયા કંઈ છંદ' એ પંક્તિ નબળી છે. બેસાક, રા. રામચંદ્રની કૃતિ ગંગીતદષ્ટિએ પણ સારી હોવાથી વધારે અસરકારક છે, અને તેથી જ, છેલ્લી કડીનો ભાવ મૂકના જેવી સચોટતાથી કર્તા નથી કંપી શક્યા તે વધારે ખૂંચે છે.

ધંત્રેજી ગીતાંજલિના બીજા બે અનુવાદ પણ બળ્ણીતા છે, અને હવે પછીના ત્રણ દાખલા નમૂનાઓમાં ઉતાર્યા વગર 'નેષ્ટયું', તેમાં એ ચારે અનુવાદોના સુધા-બલો કરીશું.

ગીતાંજલિના ૬૫ પદમાં

Honour it with a touch of pain
from thy hand and pluck it,

એ નાજુક વિચારના અનુવાદમાં આપણા બંને કર્તા તેમ સ્વ. કનુજ્ઞેન પણ હાર્યા છે; વળી છેલ્લામાં 'કરકમન,' તો રા. રા. મણિભાઈ હરીભાઈ દેસાઈના અનુવાદમાં 'પવિત્ર હરત,' એમ બોલું ઉમેરીને લખ્યું છે.

૧૦ મા પદનો રા. રામચંદ્રનો અનુવાદ નકામો છે. The poorest and the lowliest and the lost જેમ ધંત્રેજીમાં દરેક કડીમાં આવે છે, તેમ અનુવાદમાં ૫ તે ને તે શબ્દો ફરી ફરીને આવવા નોંધે; એક ને એક બિંદુએ ધા ફરી ફરીને પડવાથી જે અસર થાય તે છટ હોવાથી. રા. મણિભાઈને શબ્દવૈવિધ્યમાં જ સદાય કલા વસતી લાગે છે. વળી પ્રથમ વાક્યનો અર્થ એમલું જોડા કર્યો છે તો સ્વ. કનુજ્ઞેને છેડામાં વાક્યનો જોડા કર્યો છે. પણ એકંદરે મૂકતી કંઈ ચે છાયા એમના અને સ્વ. નંદકુંવરબાના અનુવાદોમાં છે.

એક વધારે દાખલો નોંધે; ૩૫ મું-આતલ વિચાર
ગાંભીર્યનું-પદ. પદ્ય અને ગદ્યનો અપ્રમેય તફાવત આ-

નમાં રાખિયે તો રાણીબી નંદકુંવરબાનો સ્વીચ્છનાથ કાકુરના આ ક્રેદ પદોમાંના એકનો અનુવાદ, આરસી જેમ બધી જ રેખા ઝીલે એવો, સર્વોગશુદ્ધ છે. અમર પદ્યરચનામાં જે શબ્દો શબ્દની અચલતા હોય છે, તે અપદ્યાગદ્ય કે ગદ્યમાં સંભવે નહીં, એટલે બીજા ગદ્ય અનુવાદો એવા ને એવા સારા, અને કે ભુદા શબ્દોમાં, સંભવે ખરા, એટલી જ એમાં ઉણપ છે. સ્વ. કનુજ્ઞેનો અનુવાદ નગજો છે. રા. મણિભાઈ અને રા. રામચંદ્રના અનુવાદ એટલા નિષ્ફળ નથી લાગતા.

આ સવ દાખલાઓનું ઝીણું નિરીક્ષણ જિત્તાસુને ઝોંપી, હવે આપણે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના આપણા એ બળ્ણીતા અનુવાદ જોશિયે. ગદ્યલાક્ષણના અનુવાદને નમૂનાપદમાં ગ મંત્રો આપી છે. રા. રા. ન્હાનાશાહ દલપતરામ કવિના અનુવાદને ન્હા મંત્રો આપી છે.

કૃપયા પરચાવિદો વિપીદન્નિદમવચીત્

એ મ્હોકાર્ધના બનેના અનુવાદ કુટ છે. (દાખલા ૧૦ અને ૧૧). ગદ્યશાસ્ત્ર કૃપાવિદ, વિપીદન, અને પરા ત્રણમાં હાર્યા છે. ન્હાનાશાહે પરાનો અર્થ પરમ કર્યો છે, જે ન ચાલે, પરમતું પરમ કરી નાખ્યું છે, જે ન ચાલે, કૃપા શબ્દ એ ને એ રાખ્યો છે, જે પણ ન ચાલે, કેમકે શુભરાતીમાં એ શબ્દનો આપણે જે સામાન્ય અર્થ કરિયે છીએ, તે એ શબ્દનો અર્થ અહીં પૂરતો ન ગણાય; વળી આવિષ્ટને માટે ભયોં પણ ન ચાલે. પરંતુ આમ એક જ લીટીને પકડવી અને તે ઉપર શિકારી પ્રાણીની ફર રમત રમવી, એ પદ્ધતિ સારી નથી. એ આખો વિભાગ નોંધે.

જે વિભાગના બંને અનુવાદ સાથે સાથે વાંચી જતાં સરખામણી કર્યાની એક નવી મુશ્કેલી દેખા દે છે. ગની ભાષા સુકાવ્યે જૂની છે, એટલી ખીલેલી છે; ન્હાના એટલે કે આપણા સમયની ભાષાના જેટલી છટ અને અવાદીયાનું એમાં નથી. ગ અંત્યાતુપ્રાસ આવશ્યક મળે છે, એ વગરના અનુક્રુપ શુભરાતીમાં પ્રાપ્ત વાંચ્યો જ નહીં એવી માન્યતા જે દાયકામાં જોડી ન હતી, તે દાયકામાં એમલું અનુવાદ લખ્યો છે, અને અંત્યાતુપ્રાસથી ભગવદ્ગીતા જેવા વિષયમાં લાભ કપ-ગિત જ, ઘણે ભાગે તો એ બંધન જ નીવડે છે. ગ અંત્ય સમુદાગી પંક્તિઓ પણ ન છૂટે જ રહેવા દે છે.

આદરણ્ય અને વાક્યરચના હુણ્ણ; હુણ્ણ જેવું રૂપ, રહ્યામા-ન-ચનારને જેવો સમાસ, ય, ચે, એ શબ્દ, શું' શબ્દના કિં ફાટમ્, વસ્તુમાત, વગેરે અર્થમાં વિધારી અવિધારી બને. રૂપમાં યથેચ્છ પ્રયોગ, ચિત્કિત પ્રત્યયોનો છૂટથી લેખ, ક્રિયાપદનાં સહભેદ અને પ્રેરકભેદનાં રૂપ, વગેરે વગેરેના લાભ નહાંને મળે છે. સામાન્ય વાંચનારાનાં પણ સંસ્કૃત શબ્દોનાં જ્ઞાન અને પરિચય વખ્યાં, તેના ય એમને લાભ મળે છે. વળી ગતી પદ્ધતિ પણ જાતી છે. એ દરેક શબ્દો, દરેક વિભક્તિને, દરેક રૂપને વળગી રહે છે. કૃષ્ણનું જે દેહણે જે નામ આવે છે તે જ તેમને વાપરવું છે. જે જે સ્થળે નામ આવે છે તે દરેક સ્થળે અનુવાદમાં પણ એમને એ જોઈએ—ક્રમ જાણે, પાઠ કરતાં કરતાં વાંચનારને જેટલી વાર એ મહિમાવંતુ નામ આવી જાય તેટલું નગદ પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય ! વળી ગતિ અનુવાદ કરવો છે પદ્ધતિએ પદ્ધતિએ; આખું વાક્ય, આખો પ્રસંગ ગુજરાતીમાં વધારે સારાં ઉતારાય માટે કંઈક જરૂરું કરવું પડે તે જરૂરું કરિયે, કંઈક કાઢિયે, કંઈ લખાવીયે, કંઈ પુનરુક્તિએ જાંડી નાખિયે, તદા જરા જરા અને એ પ્રમાણે સમગ્ર શિક્ષિ વંશેષ મેળવિયે તો શબ્દશુદ્ધિ કાષ્ટ કાષ્ટ મિલકુંએ ભલે ! ચોઈ આના જ આવે,—આ એમનો આદર્શ જ નથી. (મસ્લોકીપણુમાં પણ અપવાદ નામે એમને અપ્રાણ; એવા એવા વિચાર જ એમના કિરિજ મગજમાં અસ્થાને. કેવલા મ્લેકમાં ઉપનતિ પીલી આવે છે, અને કમ-મંગ પણ રક્ષણપાત્ર અસરકારક જતી શકે તથા ઉક્તિનો અંત દર્શાવે છે એટલો તો ઉચિત છે, એવી કરી શીજુવટ આપણા શાસ્ત્રીઓની કક્ષામાં ન મળે.

ભાષા અને સાહિત્યની ખીસવટ આવા મહત્વના ક્ષાલ અશુક સમંગે લેખકને આવે છે, ને સાથે વત્તા-ઓછા ગેરકામ પણ નેહાંયા હોય છે. છૂટ અને અતિશ્લેષ વચ્ચેની સીમા 'કાષ્ટ કાષ્ટ વિવચમાં દદ હોતી નથી. છૂટનો ઉપયોગ લેનારા અમાધારણ્ય ગંધમી ન હોય તો અતિશ્લેષમાં ય જરૂર પડે. આ હુંકા નમનામાં પણ એક ઝીણો દાખમો મળી આવે છે:—

જાણે કે 'મનકું' ભમે

વક્તા અર્જુન છે તથાપિ તેના મુખમાં પોતાના મનને માટે મનકું શબ્દ મુનાં તા. નહાનાવાગને રમદામ

ન સામ્યો ન કાગે. નહાનાવાગ, લલિત, અને એમના જેવાઓને ન કાગે ! ભાર કું ઉપર જ પડે છે, એ વળી આ પાદની વિશેષ ખૂબી !

શારિક વિગતો જવા જ રહેયે. તા. નહાનાવાગનો અનુવાદ વધારે ગંભીરી છે. ભાષા વધારે પ્રવાહી અને સમૃદ્ધ જતી છે, પદ્ધતિ વધારે ઉદાર અને પુખ્ત જતી છે, તેનો લાભ એમને મળ્યો છે. યુગેયુગે અને દેશદેશ વર તો દાખડે દાખડે શિષ્ટ સ્પર્ધિય દૃતિઓનાં નવા નવા અનુવાદ થાય છે અને થવા લેઈયે, તેનો એક ખુલાસો આ પ્રકારનો છે. સંસ્કૃત ભાષા અને ઉપનિ-પદની ક્ષિત્ત્યુત્તીનો સાથે વિદ્વાન હોય, તેમ ગુજરાતી ભાષા અને પદ્યરચના ઉપર હાથ ધેડા હોય, તથા તા. નહાનાવાગને પ્રિય અતિશ્લેષમાં સંરી ન પડે એટલો સંયમી હોય, એવા લેખકને હાથે હાથવંદીતાનો નવા જવાનું અનુવાદ થવાની ખરેખરી જરૂર છે.

પણ પ્રાચીન ઉપનિષદો અને પુરાણોના પ્રાચીન ભાષાના અનુવાદ મુકાબલે સહેલા છે; તેમ તેમનામાંથી સાહિત્ય લગતી અર્થાં માટે વિશેષ મળે એમ હોતું નથી. હવે જરા ઉચ્ચ નિધાન તાકિયે. અનુવાદચર્ચાના છેલા નમૂના તરફ કાલિદાસ વિરમિન. ચિત્રમોદશીય નાટકના તા. તા. કેશવ હર્ષદ મૂલ્ય અને ત્ય. કિશાભાઈ ઘન-શ્યામ ભદ્ર એ પદ્ધતિના જાણીના અનુવાદોમાંથી પાંચમા એકના મ્લેક સરખાવી લેઈયે. પહેલા માટે કે અને બીજા માટે કિ સંજ્ઞા રાખીશું. ત્રયસ અને સમય પૂરતાં ન હોવાથી પહેલા દશ મ્લેક જ લઈશું. (નમૂનો ૬, દાખલા ૧૨ અને ૧૩) આ બે દાખલા પ્રથમ પદ્યરચનાદૃષ્ટિએ, પછી ભાષાદૃષ્ટિએ, અને વ્યાપ્તિ આગળ વધીને અર્થની દૃષ્ટિએ તપાસિયે. સાથે સાથે મેં પણ દશમાંથી આઠ મ્લેકના અનુવાદ નમૂના પદમાં ત્રીજા દારમાં મૂક્યા છે (જો, માત્ર મીખાઉની સેવા કરવાના હેતુથી, તે ઉપર નંદર જઈએ.

હું ગળ્યે પદ્યરચનાનું કુદરતી પ્રવાહિણું માથું છે તે સૌ જાણે છે. પાંતુ અધીર માગળી કુદરતી પ્રવાહી-પણાની છે. વિચાર-નાયને વળે વળે પથ તેમને તેટલો જ વળ ખાઈ શકે એવું નામ કુદરતી પ્રવાહિણું. સરીર એક ગ્રમ જાય અને હીંચકા ખીજ ગ્રમ, એને કમરને ગળિયે નાં ભેડે. પરંતુ એમાં અંધ અને વા

નની મેળ તો જવડાનું રહે. સામાન્ય રીતે વૃદ્ધાને શેલવ એવી સ્થિતિઓમાં પણ કસતી હોય તે મેળ રાખી શકે છે; મારે જ સફસોમાં તેનાં એવાં વિધાનો તાળીઓથી વધાવવામાં આવે છે. પણ એવી એટલોને હાલતાં ચાલતાં સાધવા મથે વા સાધવાની બક્ષામણ કરે, તેનું નામ શાલ નહીં પણ મૂખાંઠ; એ કલા નથી અપકલા છે. સંસ્કૃત નાટકોના અનુવાદોમાં તો અંગ્રેજોએ એક એક જ પદ રચવાનું, તેમાં આ સળંગ પદરચનાના મોટા અને ભુદા ધોરણોનો આશ્રય ના ચાલે; પછના લયમાં વિચાર બરાબર ગોઠવાયો હોય, અને એમ પૂર્ણ અસરકારકતાથી કથાઓ-કથાઓ હોય, એ જ એ પદમાં શુભ. પૂર્વાર્ધમાંથી ઉલટાઈને વિચારનો ફાર્ષ કણ ઉત્તરાર્ધમાં જગા લે, તે આવા સંજોગોમાં હોય; ગમે તેવો ઝીણો તોપણ દોળ. આ દૃષ્ટિએ કેના સ્લોક ૧,૨, અને ૮ કિના મ્લોહો જેને સ્વરખાંતો એ મ્લોહોમાં કિની પદરચના મ્લેટ.

અંધુગુની બાજત જુવો. કેટલેક ઠેકાણે સારામાં સારા પદધારા પણ થયે-અંદરકાર કરે છે; સાથી ઓછી છટ લેનાર, સાથી કહક ધોરણ પાળનાર આપણા ઝમાનામાં, આવી નજી પ્રમાણે, સ્વ, મહિસાંકર ભટ્ટ હતા. પણ—

અંધવીઅળ (કે ૬) ! અનિ 'તિ (કે ૮) !
બીજા ફાર્ષના લખાણમાં હોય તો એ પાને જ ન કહે
હારુ કે પછતું અને લાપાતું ખૂન થાય છે !

પર્ણસમાદ જુવો. 'અન્ટતુ' છાણુ' (કે ૩) અને 'ધારી ધરાય નહિ ધીરન' (કે ૬) ગુંદર છે. 'અનિ' નિ કાંતિ વળી' (કે ૮) 'એ મુજપિતા હું સુત એને (કે ૧૦) 'શને રેણે અન્ટલો (કે ૪), 'તેણે કરિને મહિએ (કે ૫) —અણે ઠોલક વાગી ! કેટલાકને આવી રચનાઓ પ્રિય લાગે છે. ચોચ પ્રસંગે સૌને પ્રિય લાગે. પણ કણપ્રિયતાનો વિષય રુચિ રુચિ પ્રમાણેના મતભેદોના છે, એ સદા યાદ રાખવાનું છે. ચાર આઠ કાનની સંતા તળે આખી ગુજરાતી પદપ્રશસ્તિ આવી જશે તે તે દરેક ઝમયમાં એ પદપ્રશસ્તિ નિર્ણય જ હોવાની, ગમે તેવા સર્વમાન્ય લેખકને પણ આવી બાજ-તમાં પોતાનો જ કક્કો પૂરો એવી છંદર કરવાનો હક્ક નથી. દરેક પોતાનો ખેડ મત રચના અને મીઠામથી જગાવવો અને વાગ જની કરતી.

આમાંનીતિ આદિના માપનો વિષય અહીં નહીંને છે. આ રાખ્યો છે. આ મોટા અને સદમ પણ સાથે રસિક વિષયમાં જેને જિજ્ઞાસા હોય તેને રા. રા. નર-સિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયાએ આખું પિંગલ સાહિત્ય મથીને વસન્ત માસિકના કેટલાક અંકોમાં થોડાં વર્ષ ઉપર એક વિદ્વાન અને દાખલાઓની ચર્ચાથી ભરેલો નિર્ણય પ્રકટ કરેલો છે, તે આનુર્વક લણી જવાલસા-મણ કરું છું. મેં એમાંથી જે સારામોષ ગ્રહણ કર્યો તે મેં તે પછી તુરત વસન્તમાં જ એક ટૂંકા લેખ દ્વારા અને અભિલાન શકુંતલા નાટકના મહારા અનુવાદમાંની આર્ષગીતિ આદિના દાખલા સાથે પ્રકટ કરેલો છે. હું પોતે પદરચનામાં ઘણી છટ લઉં છું, કવિતા નિમગ્ને મારે નથી, મનયો કવિતાને મારે જ હોઈ શકે એ સૂત્રનો વાવણુ હિમાયતી છું, ગુજરાતી પદરચનાને ચોતરફ ખીજવા વધામતિ મળું છું. તથા કાલિદાસની જ વાણી આ વિષયમાં ધરાવીને કહું છું જે:—

પુરાણ મિત્રેષ ન માધુ સર્વ
ન વાપિ વૃત્તં નયમિત્યવધં ।
સંતઃ પરીક્ષ્યામ્યતરુઙ્ગજન્તે
મૃદઃ પગમ્યયનેયશુદ્ધિઃ ॥

પ્રાચીન પ્રાચીન ન માધુ તેથી,
નવીન હો છુત ન નિંધ તેથી;
બને જુમે છે દસ ફાર્ષ મંત
આમે વડે આખું ભરે અનન.

અને તો પણ પ્રથમથી જ સ્વીકારું પણ છું, જે 'અન્ટ-તિના સેદાએથી રૂઢ થઈ ગયેલાં રૂપોમાં સુધારો કરવાનું કામ, સંસાર સુધારાના કામ જેટલુંજ, રાજકીય કે આર્થિક સુધારાના કરતા વધારે કુર્ષદ છે. દલીલા અને શાસ્ત્રીય ચર્ચા માત્ર આપણા ભુદિ આચરણની સપાટીને સ્પર્શી રહે. કામણીઓ, રસેદિયા, ભાવનાઓ જેમ જેમ બેદાય અને ફરતી આવે તેમ તેમ જ આવા સુધારા થઈ શકે. જ્ઞ સ્વ-પ્રત્યક્ષમાં વિશ્વાસ જેનો હાથ પદ રચનામાં મેદો હોય અને લાપાને ઘડતાં ઘડતાં ઘડાવો હોય તેવાને છાત્રે. વળી એવા આનુવિધાસુએ પણ બહાર દીકા અને શિક્ષણના સાદસમાં ઝંખલાવતાં ઘણું ઘણું સમાજનું પદે વિચારશુદ્ધિ, પદશુદ્ધિ, પદ

લાક્ષિત્ય, અને સંગીત એ ચારેની જાણુ વિષય અને કૃતિના રંગ પ્રમાણે સમાવર્તી પડે; કવિતાપિકાસ, પદ્ય-વિકાસ, આદિની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ કેળવતી પડે; અને છક્ક માટે તે છક્ક ખાપ પછુ, એ ન્યાયે આવી પડતી સર્વે અવસ્થામાં પોતાની જવાબદારી તલના તેનીશમાં ભાગ સુધી સમજતી પડે. અને વળી સુજનતા તો પાલેજેજ છૂટકા. અર્થના અનર્થ કરે, રીસામણાં મનામણાં કરે વા માગે, તોજરો તાણે, ગાળ દષ્ટ ખેસે, એકે મારું હુનું-એ કોડીનો આશ્રય લે, તે ગમે તેવા મોટા સાક્ષર હોય તથાપિ આ સર્વના સમાન હક્કના અને જાહેર ચર્ચા પડે લોકમત કેળવીને સત્ય પ્રચારણ કરવાના પ્રયત્નાસક હમાનામાં, તેમનું વક્તવ્ય મુદ્દે સાચું હોય તથાપિ ન ચે સંભળાય.

માટે જે વર્ગને ખાસ ધ્યાનમાં રાખીને આ નિર્બંધ લખું છું તે ઉચ્ચતા લેખકોને સ્પષ્ટ જણાવીરા કે-ભાષણો, તદ્દમે પદ્યરચનામાં એકદમ મહારી કે રા. જ્ઞાનાસાક્ષી કે રા. ખજારદારની નક્ક કરવા ન જશો. અમારે પગથિયે મહડતાં હજી તદ્દમને વાર છે. 'ત' તદ્દમે રૂઢ નિયમો પાળી પાળીને હાથ ખેસાડો. નિયમો પાળતાં પાળતાં એ નિયમો પાછળનાં સત્યની ઝીંખી કરતા થાઓ. પર-પ્રત્યયને ડગલે ડગલે પૂરા વિશ્વાસથી અનન્ય વફાદારીથી સાક્ષનારની મુદ્દતામાં જ પારંગત થાઓ. એમ કરતાં કરતાં તદ્દમારૂં પોતાનું નેત્ર ઉઘડશે, તદ્દમારૂં પોતાનો કાન સદમતર થશે. આ પ્રમાણે સ્વતંત્રતાને યોગ્ય થયા પછી સ્વતંત્રતા લેવા માંડજો. અમારે રહેલ કહારી નથી પગથી પાડવાની પાળા માથે પડી, તે અમે અપ્રસાદ્યું, અને અમારૂં તો ગમે તે થયું; તદ્દમને અમારા અજૂતપૂર્વ અનુભવમાંથી ઉગારવાની અને તદ્દમારી પ્રગતિ સમતોલ યાય અને વધુ ફલદાયી નીવડે એવી હિતચૂંદિથી આ સલાહ આપવામાં આવે છે. અમે મોટા તદ્દમે અમારૂં કહું કરવા જનાર જાણુ-એવી ફેકિયતથી આગ્ર નથી લખાતું, એ તદ્દમારૂં માની શકાય તો માનજો, અને સલાહનું મૂલ્ય તે પ્રમાણે આંકજો. જે ઝંઝાનામાં સાહિત્યમાં ગંડખોર વૃત્તિ સામાન્ય થઈ જાય, તે સાહિત્યમાં બે ત્રણ દાયકા તો અનવરથાજ પ્રવર્તે, અને એવી અનવરથા ફરમિયાન સમતોલ પ્રગતિ અને કુદરતી વિશુદ્ધિ અશક્ય બને છે, હલે પછીના દાયકાઓમાં બેરોમાંના સત્વને લીધે જ ફલવતા વધેલી જણાય. અને

વળી બે ત્રણ દાયકા એટલે શું તેનો જરા ખ્યાલ રાખો; એવી એવી બાળતા તેના નિયત મૂર્તિ રૂપમાં જોઈ લેવાની શક્તિ કેળવો. બે ત્રણ દાયકા એટલે કેટલાક અત્યંત આશાજનક કિશોરાનું આખું જીવન અને અથેતિ કૃતિસંગ્રહ! શ્રી ગણેશાય નમઃ થી માંડીને અન્યુત કશવ સુધીનો આખો ખેલ એ બે ત્રણ દાયકામાંજ ખલાસ. પછીના સમયમાં સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં ફલદુપતા વિવિધતા શક્તિ પ્રકાશ આદિ ગમે તેટલાં વધવા પામે, પરંતુ તેમાં એ બાપડા જે હોમાઈ ગયા તેઓનું શું વળે ?

નમુના ૬ કાની ત્રીજી હારમાં ૬ હો સ્લોક છે તે ફહોડવેલી ગીતિ છે. ફહોડવેલી ચાપા, ગીતિ, મોરકા, આદિ હું જ લખું છું; ખીજા કોઈએ આજ સુધીમાં લખેલ જેવામાં આવ્યાં નથી. ફહોડવેલ એટલે એક પાદ વધારે. ઉક્ત સ્લોકમાં ૧૨ માત્રાનાં બે ને કેકાણે ત્રણ પાદ છે. રૂઢ નિયમો અને રૂઢ સંગીતપદ્ધતિ આ છૂટની વિરુદ્ધ છે. વળી

જણાય ઘેરા અંતરીક્ષ-આરે (ખ ૪),

મૌલિરતન સદ્ બલિમ ગગનેથી (ખ ૬),

એ રચનાઓ રૂઢ નિયમોના નમના નથી. રૂઢ નિયમો શા છે તે ઉપરુક્ત રા. રા. દીપટિયાના નિર્બંધમાં સારી રીતે નોંધ્યા અને ચર્ચ્યાં છે. અને હું તે નિયમોને કયા અર્થમાં કઈ દૃષ્ટિએ તોડતાં -ય સાકું છું, તે મહારા ઉપરુક્ત સારગ્રાહી લેખમાં જણાવેલું છે, એટલે અહીં પુનરુક્તિ કરતો નથી.

મણિ એ ખગના મુખમાં (કે ૪), 'લવલી-દલરી મુખની (કે ૮), એ રચનાઓ નિયમ પ્રમાણેની છે, તથાપિ મને એ ખગની ત્રિપુટી ઉપર લાગ નથી.

આયાંગીતિ આદિ રચનાઓ ગુજરાતીમાં જોડી ચક્ર ચક્ર છે, તે એક હુલોચ લાગે છે. એ પદ્યબંધ આખી પદ્ધતિના સંવાદ જળવતીને અંદરનાં ચાર ચાર માંત્રાનાં એકયોને માટે પૂરેપૂરી છૂટ રાખતાં અને વૈવિધ્ય ખીજવતાં, અર્થ સંગીત અલવા (recitation) ની રીતે વાંચતાં અને ઉચ્ચારતાં જેટલો અસરકારક છે તેટલો વિવિધમર અને સ્વતંત્ર છે. દોહરા ચોપાઈ અનુ-

ધ્રુવ જેવાની લાંબી ધારા વહે તેટલી એની પણ ઉઘા-
વવા જઈયે તો એકસરી કંઠાગા લાગે એ જુદો વાત,
પરંતુ કુંકા વિષય માટેના પદ્યપદ સેજે એનો ધણો
વધારે ઉપયોગ થવો ઘટે છે.

હવે આપણા નમૂનાઓની ભાષા ઉપર આવિયે.
સંસ્કૃત નાટકોની રૂઢિ પ્રમાણે રાંજ એ તો ઉત્તમ પાત્ર;
તેના મુખમાં 'સહ માર' (કે ૧) જેવી આગ્યતા
ન જોયે. કિ ૩ માં 'સોતા' શબ્દ છે તે પણ આ
દીકાને પાત્ર છે. 'સુહુવે શકે !' (કે ૩) જેવી રચના
વખાણી શકાતી નથી. 'લોચનિયાં લિંબયે' (કે.
૯) માટે ઉપર રા. ન્હાનાશાલની ગીતામાં અર્જુન
પોતાના મનને મનહું કહે છે, તેની દીકા જેવી. કિ.
૧ માં માત્ર વિહુગ છે તે કરતાં જુવરાતી સહિત્યમાં
એ પંખીને માટે 'સીચાણુ' નિંદાશબ્દ તરિકે રૂઢ છે
તે વધારે સારો છે (કે ૧); કિ ૨ માં મુખ છે તે કરતાં
કેનો વધારે સ્પષ્ટ આંચ શબ્દ ચડે. કિ ૭ ના જેવો સારો
શ્લોક કેના આ ભાગમાં એક જાણીતો નથી.

અર્થના પેટાભાગ ઉપર પાછું કંઈક લંબાણ થશે.
દક્ષના ખીજ અને મીંજ શ્લોકોને સાથે ધ્યાનમાં લ્યો.
પંખી પાસે હતા ત્યાં સુધી લટકતા મણિનાં જે કુંડાળાં
તેજકુંડાળાં લાગતાં હતાં, તે હવે મણિના ફિણુપરિ-
વેશ જેવાં જ જણાય છે, અને આઘો ગમેતો મણિ
ઉક્ષેપે મોટો થઈ ગયો હોય એવી ભાંતિ યાય છે.
કાનિદાસના અલાત્તચક્રવર્તિન રાગરેણાલય
(૨) અને 'પ્રભાપદ્મવિત' મણિ' (૩) એ ભેમાં, એ
ભેના સાંનિધ્યમાં આ અર્થવિશેષ અનુક્રમ છતાં સ્પષ્ટોક્ત
છે, એની અનુક્રેતાક્રિયામાં વિશેષ સુંદરતા છે; તખ્તા-
લાવકીનું ઔચિત્ય એમ જ સંધાય છે, લવન્યુતિ જેવાનાં
આંજળી કરી કરીને દેખાડનારાં પીઞ્જણાં વળીને વડે
નહીં. અને આ મત સ્વીકારતાં ખંચાય તેઓ પણ
કળકરો જે કાનિદાસ અનેક વાર આમ જ કરે છે.
આપણા બે અનુવાદકોમાંથી એકમાં આ સૂક્ષ્મ સુંદર
અર્થ કયાં છે ? કાનિદાસ એટલે જ મૂર્ત, આખે
ઉડીને વળગે એવી, સુંદરતાની મૂર્તિ; પંક્તિએ પંક્તિએ
ચિત્ર દોરી શકે એવી મૂર્તતા. આખી કૃતિયાના સહિદ-
ત્વમાં એનાથી વિશેષ ચિત્રમયતા નહીં જડે. અને એના
અનુવાદ કરવા નીકળિયે છિયે-હું જેવા અસંધેય !
હુનિયાનો ન્યાય, હુનિયાની રસિકતા, હુનિયાની અમરના

એવી જ. અને દિવસો અને રાત્રિઓના પરિશીલન પછી
એ અગાધ રૂપસાગર અગાધ છે એટલું ચ માંડ માંડ
જેઠ શકિયે છિયે, તો અમારા વાંચનારા, અમે ખેરા-
વિયે તે અસ્મા ખેરીને જોનારા, વિશેષ શું જોઈ શકવાના !

દીકાકાર, અનુવાદક અને સ્વતંત્ર લખનાર, જે
કથરા માગતા હો તે અર્થને ત્હમે પોતે સ્પષ્ટ જુલે;
જેઠ જોઈને મનન કરો જે એ અર્થમાં ખીજ, થક,
પાન, પુધ્પ, ફલ કયાં કયાં કયાં કયાં; એની અંદર જે
એક સરખો રસ વહે છે તે જાતે પામે અને વાંચનારને
પમાડવા મથો, આખો વૃક્ષ યથાયત્ બાહ્યાંતર સ્વરૂપમાં,
તેની શક્તિ-અશક્તિ, તેજ-છાયા, ઉંચાઇ ઉંડાઇમાં
અને તેના કુદરતી ઉપવન વા વનમાં-પ્રથમ જાતે નિહાળો
અને પછી તે નિહાળ્યા પ્રમાણે આલેખવા મથો. આલે-
ખતાં આલેખતાં અનેક ચિત્ર દાડવાં પડશે, એમ કરતાં
કરતાં કરતાં જ ખર્ચ ચિત્ર સાધી શકશો, ન અન્યથા.

આ સંધાય તેનું નામ porspicuity વિશદતા,
પ્રસાદ, ખરે પ્રસાદ આ જ. સાહિત્ય કૃતિનું

કુસુમમિષ્ણ લાભનીયં વૈવચન્યમેતુ સંનમ્ન.

(નવયોવનનો ખીજો દુલકુલસો ખંદાર અંગાંગે)
તે આ પદ લાક્ષિત્યનો પ્રસાદ તો માત્ર પરિમિત વિચાર
શક્તિના બાજકોને રમવાનો ધૂધરો. અને કૃત્રિમ કવિ-
તામય વાણી (poetic diction પોએટિક ડિક્શન)
એ તો પ્રસાદ નહીં એટલું જ નહીં પણ તેની છવડેણુ
શોકપ ! ત્હમે ખરી રાણીને ચાહો છો કે શોકપને, તે
લખવા માંડો તેના આરંભમાંથી જ નિશ્ચય કરી રાખજો;
દમ કે પરી એણી રેણ અને નમવ્યા પારેણ રાગ-
માંથી પછી આંખ ઉઘડયે પણ મુકત ચતું વિષય છે.

અનુવાદ કૌસમાં મુકયો છે, કાણુ કે નહીં તો સંસ્કૃ-
તમાંની નાન્યતર ભતિ અને અનુવાદની નરભતિ એ બેની
વક્રકથમાં ટકર થાય. ઉપર, ચૈત્ર ૧૯૭૪ ના વર્ષતરમાં પ્રકા-
શયેલું મહાર્જે ચર્ચાપત્ર જોશો તેમાં આ પદિતનો અનુવાદ લુહા
શબ્દોમાં, લાંબનીયં શબ્દને વળગી રહીને, કર્શો છે. એ
તરલુશમાં એ દોષ છે: ને ખીજું અંગાંગ, આખો પાદ
અરુચીતો જ, એવી પદ્યરચના દીક નથી; કુલસમાન એમાં
કુસુમમિષ્ણ નો માત્ર શબ્દાર્થ છે; દુલકી લભરાઈ જતા
જેનવવાળી લતાનો ખંદાર તેની આંખ આગળ હોય તેને
એ કીક પડે.

સ્થાયા અસરકારકતાનું સાચું સાધન આ પ્રસાદ છે. ઉન્નત સાહિત્ય કૃતિઓની અપસરા જેવી અમરતા અને મોહકતા અને આભારી છે. રસ કેટલો આછો કે ઘેરો, શબ્દ કેટલો આકરો કે મૃદુ, વાક્યરચનામાં કૃતાર્થિયાપદ વિશેષણ વ્યવસ્થા અને ભાર વ્યવસ્થા, એ તમામ અંગનાં યથાયોગ્ય સૌંદર્યમાં જ, આખા શરીરની કાંતિ જેવા, પ્રસાદ વસે—વસે છે. પદલાસિત્ય કે અસંકરણ કે શબ્દશુદ્ધિ કે લાપ્ત એવા કેઈ એક જ અંગમાં એનો અધ્યારોપ કરનારા કાણા છે. સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં એવો અધઃહસ્તિ ન્યાય ઘણો આવે છે, માટે ખાસ ધ્યાનના મહેવાનું છે. સપાટીથી તત્ત્વ સુધી જે કૃતિમાં પારદશ્ય વિચારસુધિ, નેહી, નેમાં પ્રસાદ હોય જ ક્યાંથી ?

ખીને 'લોક જુરો. કસિદાસ ઉપમા વડે તાદસ્ય ચિત્ર દ્રશ્યનામાં પાડે છે, ત્યાં અનેરૂ' (કે) શું ? શા માટે ? મને અહીં મહારા કેટલાક કેળવણી પણ સુવર-શાની શબ્દ ભૂંગળમાં બીજારી મિત્રા સાંભરે છે. એવા વાતચિતમાં ત્યાં બંધનસતા શબ્દો નેહાયે ત્યાં ઘણીવાર ઈંગ્રેજ શબ્દો વાપરે છે; ત્યાં ઈંગ્રેજ ના વપરાય એવા સંજોગમાં શપથ કે "ગેયુ—ગેયુ" એમ શ્રાંતિ મારે છે. 'જેની નેહ વા ઉપમા નથી એવા સ્પષ્ટ અર્થ ન હોય. છતાં 'અનેરૂ' શબ્દ વપરાયો હોય. એવે રચને તે અનુગતો છે. શબ્દબાહુલ્ય ગર્ભપલ્લી કેટલીક શૈલીઓમાં આવે, એટલું જ નહિ પણ આવરણ છે, અને વળી ફીક ગદ્યાયું હોય ત્યાં જૂપણ રૂપ છે. પરંતુ કાસિદાસના અનુવાદમાં, અને આવે રચને ! મહારાથી તો ન અમાય, બે કે ગુરુશાની શબ્દ ભૂંગળમાં રા. કેશવલાલ જેવા માતૃગર આ ગમાનામાં કોઈક જ દરે, તે હું સારી રીતે જાણું છું.

એ જ સ્લોકમાં અંગારક શબ્દ વાપરતિ એજો સ્ત્રેય વડે મંગલ પ્રદનું સ્થન અંદર આણે છે. + એ પણ અસત્ છે. કાસિદાસમાં આ કેકાણે એવો સ્ત્રેય નથી એટલું જ નહીં પણ જ થા સ્લોકમાં એ મંગલને જે રીતે ઉપમાન પર આણે છે, તેથી સ્પષ્ટ છે કે તે પહેલાં કોઈ રચને મંગલનું સ્થન પણ અનિષ્ટ છે. બધી ક્રાંતાનું એક આપરણક તત્ત્વ આ છે, કે જે રંગ, જે અસર, માટે, જે

જે ચિત્ર અમુક ચિંતુએ મુંઝવું હોય, તે તે જ ચિંતુએ રાખનું નેહાય.

ફક્ત સ્લોકમાં બને અનુવાદક કંચુકી જેવા પ્રિય-વદ દર્શારીતા એ શબ્દોને ઉતારવામાં હાર્યા છે. બનેએ

રોષેણ તે માર્ગણતાં મત્તન અન્નન (ધાગન) નિર્મિત્તનુ...

એ શબ્દોને ઉતારવામાં હાર્યા છે. બનેએ સ્લોકમાં ખાંતું ઉમેર્યું પણ છે: કિ ઉમેરે છે "ખિત્ત તંજુની પાસ" કે ઉમેરે છે "વામી". ક્યું ઉમેરણ વધારે ખરાબ ?

અ ત્યાં "વિશેષ તેજસ્વી" એ ઉમેરણ છે; કાસિદાસની કૃતિઓમાં ખીઅં આવાં સ્થલો ઘણા અને એ ઉમેરણ વિશે ફીક લાગે તે મત યાધો. વળી આં આડમા સ્લોકમાં આપણા બને અનુવાદોની રૂનિ મને તે રસના દરતાં વધારે મેઝ રંગે ચીનરી, મુંદર વસ્તુને બેઝગ કરીને દેખાડનારી લાગે છે; સારાં ચિત્રોને જેમ છાપખાનું પ્રતિકૃતિઓની દમચે નક્કર કઠારી આવે છે તે બળવતાં, મૂઝ જેવા નાણુક રંગ કે રંગમિથળ એનાથી ન જ છપાય, તેથી જેનું બન્યું એવું કહી આવે છે, તે પ્રમાણે.

આ હોય કે હ માં વળી વિશેષ ઉન્નત રૂપમાં છે

:: ભચરી સુજન્યમમાંલે

આલિંગવા જ ચળવીચળ અંગ ધાયે ::

આ વિશે શું કંદુ ? શૈલીના એમના આદર્શ મંદાચ આદર્શોથી કોઈને કોઈ અંશમાં અત્યંતાલંભિત હોવા નેહાયે, ખીતું તો શું કહી શકું ? વાતસંપત્તી પણ કાલ્પમાં પણ પ્રધાન લાગણી આનંદની પ્રચન્નતા રહે છે; મૃગારતી પરાકામાંનું લુકું લક્ષણ છે. પુત્રને ભેટવાનો પ્રયંજમાં આપા શબ્દો મોજનાર લેખક સાંઘા વિરહને અંતે ફરી મળતી પ્રિયને ભેટવાના પ્રયંજો માટે આથી ઘણા વધારે ઉન્નત શબ્દો નેહાયે, તે ક્યાંથી કદાચો !

(અંખું)

પરિશિષ્ટ

- નમૂનો ૧ લો

દાખલો ૧.

અરુપ્ત દર્શન

જહયો ત્યજી રાયન આજ, સખિ, પ્રભાતે.
પૂરો કયાં સહસ કાયે રહવારનાં મેં,
આઘી પછી ગ્રહ યજી ધરિ * વચ્ચ સર્વે.
કંઈ અતી શિશિરની નવ લેખતી તે. ૧

દહી- ન હેખિ રાત્રી કંઈ મારગોં તો,
ધેરો મને ધુમસ કોટ ચક્રી ધરો એ;
હારો ન હું તદપિ શાંતિ ન રહેજી છાંડી.
પ્રાર્થાંદ પંક્તિ મુકિ આગળ મીઠ માંડી. ૨

સામે અસીમ રણ ભેડું કંઈ જણાવું,
જાણે રહ્યો ધડિંક રતબ્ધ યાત્રી ન ત્યાં કું;
આ શું દરો? કુદરતી નવ ખેલ આરો?
કોટી ન મેં ગિવન માંડિ દિલ્લિ એવો? ૩

હેખું સરોવર બધું મત રાત્રિએ ત્યાં
આજે નિદાણું રણ શુદ્ધ વિરાળ કું ત્યાં;
કિન્તુ રહ્યો કાણિક બાસ, પછી રિહું મેં
પાછું સરોવર યથાસ્થિત ત્યાં ઉભું ને ૪

માયા તણા પછળ આવરિ મણુ લે એ,
ના સત્ય વરતુ દહિ બાસતિ દૃષ્ટિએ તો,
યાત્રું પ્રભો ત્વચિ હું સત્યનું જ્ઞાન યાવ,
એકો યદા પ્રકૃતિ જેલ વિચિત્ર આપા. ૫

દાખલો ૨.

પ્રાર્થના

જહયો ત્યજી રાયન આજ, સખિ, પ્રભાતે.
આઘી અમે તુરત પૂન વારોં અકેસો,
આઘી દિશા વગર લક્ષ્ય વિના ન ધેસો,
કંઈ અતી શિશિરની, નવ લેખતી તે. ૧

ખાતર ને સદનહાર રહયાં પછાડી,
આઘી- વહયો ને હરો ધુનમાં અગાડી;
ધેરી લીધો અજળ ત્યાંજ વિચિત્ર દરેયે.-
અથેલું પૂજી રવિ આકળમાંથી દરેયે. ૨

ગાંધાર ચો ધુમસ કોટ રહ્યો રવાઈ,
ને ત્યાં હનું સર વિરાળ મનોજ સાથે,
ત્યાં તો દિહું રણ અમાધ ધગલું કાળે,
કરે! છત્રી ગિરખિ એ, નકલું ન કંઈ. ૩

આ શું દરો? કુદરતી નવ ખેલ કૈવો-
કોટી ન કપાલિ નહિ વા કસવેલ એવો?
છે છે સરોવર વિરાળ મનોહર ત્યાં,
આરો નિદાણું રણગ્રાળ જિહામણી ત્યાં? ૪

ત્યાં જનશૂં અજળ અંદુ સુવીરકે,
ગાંધાર એ તિમિર પૂજી તલ્લો ન પુટયો;
તે કારમેા રણ તલ્લો પશુ નહુ કીટયો,
દીહું દિહું ન ફરિ તે સર સ્વચ્છ મીહું. ૫

માયાવિ બ્હેમ-મથ નેન મંહી જાણ.
મીઠાં સજવ ધુવ સત્ય અદરશ ધાય,
આશું પ્રભો સદય, સદ્ય ત્વહાં મહને તૂં
લેજે ઉગારિ, દધ અંશુ- સ્ત્રવીનું કેડું. ૬

* હવિએ દરવ દીર્ઘની ફરત આવત લે છે, ના બિન્દ પપ્પ બપુ ચોરાં મુકે છે; કેટલી બધી ફરત લેવાય છે તે પુરેપુરું જણાઈ આવે એ પ્રમાણે ફરલુંક મુદ્દણ વખતો વખત થતું હોય તે આ અતિદુઃખને સરમાઈને કંઈક મર્યાદામાં આવે; એટલે આ દાખલાઓ નમૂના તરિકે લખવાના છે જ, તેા તેમાં હરવ દીર્ઘ જેમ રૂત માગી લે તે પ્રમાણે લખ્યાં છે, અને તે પ્રમાણે જ લખવાનાં છે. બધી કવિતામાં અહીં પ્રમાણે મેટલી લખતી એને લાખતી એમ કહેવા કે સૂચવવા પણ નથી માગતો. હવિએને કોઈ કોઈ વખત તેા એમના ઉચારણની હવિમતાનું પ્રતિબિંબ બતાવતું બોધએ; એટલા માટે જ આ તરતી લીધી છે.

નમૂનો ૨ બે

દાખલો ૩.

જાલુપ વદન

રાત્રી અને દિન સચિન્ત, સખી, વિતાવ્યાં,
નાના પ્રકાર, દુખ રોક વિશે ધ્યાય;
આવી પળો કંઈક ધૈર્ય સહ ગળ્યું ન્યાં.

આશ્વસન વદન એકલ તાલફે ત્યાં.
દુઃખો મહી ઇંદ્ર નિમગ્ન રહો હતો ન્યાં.
હૈયું કંઠાર દુખથી નર આ દિરો ન્યાં,
આશ્વ એક ન ખરી દુખ હૈય સામે,
ત્રોષાં હારત હખે સોજિ ત્યાં હું બાળે.

એ દષ્ટિએ હૃદયસાગર વર્તિ આવે,
કે મોહની મદિ વિપાદ તણાઈ નયે;
અંદરતી પ્રણય ધૈર્યનિ લાગણી ન્યાં,
હત્યાહ ઓર પધિ યુક્તિ નથી મુજે ન્યાં.

કાર્યે યદા નમ્રતા હર મરત યાતું
ન્યાં હર રનેહ કવિતા પણ ભૂલિ ભવું,
વેદાનતા વસતિ ન્યાં હરમાંદિ ત્યારે
એ દષ્ટિએ કિરણે દ્રશી હર નયે.

હૈયા તણા, સખિ, સુમિત્રા ભાવ સારા,
મૂખે અહો તરવરત નિદાણું હારા;
ભાવીય સાતું ઘ્રજ ભાવ વિરો વિશોડું,
સામર્ય મૂળ સહુ કેન્દ્રિત ત્યાં હેયું.

એવું અહો વદનમાં તમ જાલુપ શું કે
ન્યાં ગાઢ રોક દુખ થે સળિ માર્ગ મૂર;
હયાંથી સિખ્યાં પ્રિયતમે મધુરી પ્રમૂતા
વીસવંત પ્રવેશમલ દેહથી આ ?

રહેલો સખી તમ અખંડ વિદગ્ધતા એ,
વાધો સદાય તમ આત્મિક દ્રવ્ય, બાળે !
સૌમાન્ય રહેા મર ને સખિદેહરથે
નાં દેહનું વચન વરણી સખીયે.

દાખલો ૪.

છવનસખી

રાત્રી અને દિન સચિન્ત, સખી, વદાવ્યાં,
રોડાગિની વિવિધ ભાટિ મહી તવાયાં;
આવી પળો વિષમ ધૈર્ય ખ્યાં બળી ન્યાં
મુકામ એક કુમળી તમ કારતી ન્યાં.

દિલ્લેહ સુખિ નમ્રમાર તમેજ ન્યારે,
નિદેશ ને વચનનું હૈયું ન્યારે,
રે આંસુવે પ્રુદિ વરાગી નવાંજ ન્યારે,
આધાર ત્યાં, સખિ, તલસિમુધાગ રહારે.

ને ન્યાં કંઈક મુખનેહ તણી પ્રકાશ
આવી ઉરે પ્રકરતો ન હમંજ આપ,
ખીલે અહો હૃદય થું સખિરી તદમારે—
ચિંતા કયલાં જમ કયલાં હરિ ભય વાર ?

એ નેત્ર વક્ત્ર હૃદયે કંઈ બધે બાંધ્યા
તે રનેહ તે પ્રગતિ તે છુતિનામ મીઠા;
ભાવીય મહાનું દયિતે તુજમાં વિશોદ
સામર્ય ને મુજ કંઈ, સખિ સર્વ તે તું.

રહેલો, છવનસખી તમ સૌ કલા એ,
વાધો સદાય તમ આત્મિક સર્વ બાળે;
મહી વિષ્ણુ પ્રણયની ન ખરે, સખી, હો
બાળે કલોમવન આ તવ દાસને એ.

નમૂનો ૩ બે

દાખલો ૫.

૭૬

(ગુજરાત માસિક, માય ૧૯૮૦ નો અંક)

અધારે બોમ રેખાથી લરો 'ઉ બોમ દીપિકા
હોમો અદેશ દેવાની બેલી એ પંથ દર્શિકા. ૧

ન્યાયે મૂલ્ય દગ મહીં તુજને ભરે દંઃ
સંસારનાં મુખ ભૂલી તુજને રમરે દંઃ
યુધી વળી લર યુધી લર તે બિભાવું
વાસવદત્તમૂર્તિ પ્રથમે ચાલે પથારૂં ૨

લગલો નૂજવા બાવો તાદરે દલિ સ્પર્શન,
અને મેં ત્યાદરે ધીધાં રનેદમંત્રી બલદર્શન, ૩
માન્યું દર્શુ જનનતો જડ ઉક ઊ આ,
આત્મા તણાં નિવન ધૂં દંઠ સામ્ય ઉ ના;
ત્યારા વડે પ્રથમ મેં પ્રસૂતા પ્રમાણી,
આ વિશ્વને નિવનની શુદ્ધ મયિ નલ્લી. ૪

લડે મુદ્દ બોલોયા દેવાની પદ્મિ કુંજ,
લગલો કંઈ આત્માની દિશાએ સર્વ પૂષણી ૫

કાર્યો કઈ પ્રથમ સૌ જલુ દેત બાવે
સામ્યવ્યવર્તિ શુદ્ધો લઈ સામિ આવે;
અગ્રણિ કુંડુમ નિના દરિને કપાળે
ચાંદિયા કરી લમળકે શુભ બામ્ય બાવે. ૬

બાઈને બચિની સાચાં લગતની જમાડને
પ્રેરણા પાળને પીને રનેદમંત્રી જલવને. ૭

ચિંતા ભુરી પથપથે દિલમાંદિ ન્યારે,
વીણા લઈ રમખર્ચાં નિત માધ ત્યારે,
ડોકે સરો નમ મહાં જનની લગલે,
આત્મા બની સ્વલતલો રિજિને રિજવે. ૮

(બીજા ૭ પ્રકાર)

દાખલો ૬.

છાનાં આંખુ

(સાદિત્ય માસિક, ડિસેમ્બર ૧૯૨૩ નો અંક)

એ આંખુડાં શેલે નેયાં ? એ આંખુડાં શેલે દોહાં ?
વણ નેયાં વણ દોહાં આંખુ ક્યારે ચામ્યાં ? ૧
પાંપણનાં યુગ્મેએ નેયાં, પાલવને છડે તે દોહાં,
પાંપણ પાલવ વિણ શે નલે આંખુ સાં લતાં ! ૨

(બીજા આઠ કડી)

લગલો બેને ઠેકાણે નીચે મુજબ વાંચો બને

સાખાવાઃ—

આઠ વૃદ્ધિનીનાં આંખુ

એ આંખુડાં શેલે નેયાં ? એ આંખુડાં શેલે લોહાં ?
વણ નેયાં વણ લોહાં આંખુ—લેતાં મેં લાગે ! ૧
પાંપણનાં યુગ્મેએ પલ દેમે, પલ પાલવ પરસેછ દેમે,
ત્યારે પાલવ પાંપણ રડે—છડે બને લાગે
રડે મેં લાગે ! ૨

દાખલો ૭.

કરતાંજ દતાં દંઠ ચાત નવીન
રડે વરને બરપર દતાં;
વચમાં વચમાં તરુકુમ્ભલીનજ
યુગ્મ બગે દગ લર જતાં,
મુદ્દ મંદ મુકાશિત શીત સમીરણ
વીજનથી પુલકંત થતાં;
દરિયાનિ મહાં સરલા અલો
દરલા બરફત
લગમ લગમાં મલકંત દતાં. ૧

નમૂનો ૪ થી

ઉચ્છેદ ગીતાંર્જસુતું પદ ૧ હું

(રા. રા. રામચંદ્ર અધ્યયનનો અનુવાદ)

દાખલો ૮.

એ તારો આનંદ, મુજને કીધે અનંત, એ તારો
 પાર પાર કંથર બાળન આ ખાલી ટુંકી કરંત,
 અભિનવ છવનથી વળિ એને દૂન સદૈવ ભરંત એ
 કેં મિતિકંદર ન્દાનકરી આ પાંચલી વલિ સંગ,
 તે દારિ નિત્ર નવલા સુરવર તેં ગાયા કેં છંદ એ
 કવર કેરા સ્પર્શ અમરથી નિજ મયદિ ત્યજંત,
 આદુલાદે બટ અંતર મ્હારે ઉદરણ અઘા સુજંત એ
 વામન સમ દ્વંદ્વે કર મ્હારા હજ પ્રદાન નિરંત,
 અવિરમ કંઈ જુવથી વરપાવે ઊણા હનિય રહત એ

(સ્વ. નંદકુંવરબા, ભાવનગર

મહારાણી સાહેબ, નો અનુવાદ)

દાખલો ૯.

હેં મ્દને અમર બનાવ્યો છે એવી તારી કીતા છે. આ
 ભાંચી નય તેવા પાત્રને હું ફરીફરીને ખાલી કરે છે, અં
 નિરંતર તવા છવનથી લખ્યાં કરે છે.

આ બરની ન્દાની વાંસળીને હું રોકીશો ત્યા ખીજોળ
 ઉપર છઠ્ઠી ગથેલ છે, અને તેના ઠારા તવાં તવાં ગાન તે
 હયાંયાં છે.

તારા હાથના અમૃત સ્પર્શથી મ્હારે નાનું હૃદય હૃદયમાં
 પાતાની રીમાચીને બૂલી નય છે, અને અવાચ્ય વાણીને
 જન્મ આપે છે.

તારી અનંત બહેસો આ મ્હારા બહુ ન્દાના હાથ ઉપર
 રમ આવે છે; યુગો ચાલ્યા નય છે, અને છતાં તુ વરસા
 વ્યા કરે છે, અને હજ પણ ભાસવાનું રયાન છે.

(મૂળને ઉચ્છેદ પુસ્તકમાંથી જોઈ લેવું. આ પછી બીજાં થોડાં પદોના આદે મુજસાની અનુવાદોની નિબંધમાં કંઈકની
 સરખામણી કરેલી છે તે સર્વ પણ તે તે પુસ્તકમાંથી જોઈ લેવાં.)

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા. અધ્યાય ૧ શ્લોક ૨૮ થી ૪૬

(વિદ્યાર્થીએ મુક્ત સંસ્કૃત શ્લોકો પસંદ નેવા.)

દાખલો ૧૦ ગ.

દાખલો ૧૧ નહી.

(રા. રા. ન્દાનાલાલ દલપતરામ કવિનો અનુવાદ)

વિષાદી આમ પરમ દુષા આવિષ્ટ ભરેઃ
દેખીઆ સ્વજનો, દુષ્ટુ, આવિશા મુદ્ધ-આદરે,
મારાં દીર્ઘાં પડે અંગે, મુખ સર્વ મુકાય છે.
મારા શરીરમાં કંપ, રોમાંચ પણ થાય છે.
હાયમાંથી ધન પડે, ચામડી સરળી બળે,
ન શકું છું રિયર રહી, માંદે દલય શું બળે !
નિમિત્તો પણ દેખું છું હિર્ષા કેશવ આ દલે,
પણ એય મારી ભેટો દણી સ્વજન આવલે.
દુઃખ ઇચ્છું ન વિચર્ય, નહિ રાગ્ય મુખે આને,
ગોવિંદ, અમને રાગ્યે, ભોગે શું ફળ લવને,
રાગ્ય ભોગ અને કૌમ્ય ને અર્થે ઇચ્છીયા હમે,
પ્રાણ ધનો તણ તે આ, હમા છે રણ હવમે.
(એક શ્લોક આદિ ઠોડી રીધે છે)

હલુતા પણ એએને, હર્ષુ ન હલુવા જરી,
ત્રેશકર્મ રામ્યાર્થે પણ, શું મહી-અર્થ, અર્થના
ધાર્તરાષ્ટ્રો, દણી હર્ષ, જનાર્દન, થશે કિધી ?
અમોને પાપજ થશે હણી એ આતતાયિઓ.
અમે ન-મારવા થોમ્ય ધાર્તરાષ્ટ્ર સ્વજાંધવ,
યદ્યપે સ્વજનો મારી મુખિયા કેમ અધવ ?
એ જો પણ નથી ભેતા, કુલસંયજ શેખરે,
ને મિત્રદોહમાં પણ, ભરી ચિત્તે અતેષરે,
અમે ન પારડું કેમ આ પાપથી નિવર્તન,
કુલ ક્ષય થકી કોષ ભેનારાએ જનાર્દન ?
કુલકુલે નારા પામે કુલધર્મે અનાદિ ને,
પરામને ધર્મનારો, અધર્મ કુલ સર્વને.
તેથી કુલજીઓ દુઃખ, કલંકી થાય દુપણે,
વાણ્વિય, દૂષિત વાણ્વિય વર્ણસંકરને જણે.
કુલને ને કુલનોને, નામે નરક તે નહી.
પરે છે પિતરો જેના હીન પિંડજીઓ થકી.
આં દોષો કુલદંતાના વર્ણસંકર-સાધન,
ભતિના કુલના ધર્મો ભય તેથી રાનાતન,
કુલધર્મો ને જનોના જનાર્દન નહી કરા,
વહોથી મુશ્કિયા વાસ, તેઓને નરકે સદા.
અહો ! અરે ! અમે ધારી મદાધ કરવા મન્યા-
ને રાગ્ય મુખના લોભે સ્વજનો મારવા વચ્યા.
અપુલ્ક નિરાશ અને જો રાજધર મારો,
ધાર્તરાષ્ટ્રો રણે, માંદે અધિક ભેમ તે થશે !

પરમ દુષા ભર્યો આમ ખેલવ-તો વહો ત્વદાઃ
દેખી આ સ્વજનો દુષ્ટુ હમેવા મુદ્ધ વાંઘા,
અને છે માત્ર સી મહારાં, ને મોં મુકારી ભય છે;
કંપારી કાયને દુષ્ટ, અને રોમાંચ થાય છે;
સરે ગાંડીવ હાથેથી, ને હાથે છે બધી ત્વચા;
નથી શક્તિ હમા રહેવા, ભણે કે મનદુઃ ભમે !
ને નિમિત્તો પણ દેખું છું સો અવળાંન કેરાવ !
નથી ભેટો કંઈ ભેષ, મુદ્ધમાં સ્વજનો હણે.
ન વાંછું ભય, ગોવિંદ, રાગ્ય કે મુખ ઉચ્છે ના,
અમારે, દુષ્ટુ. શું રાગ્યે શું ભોગે કે શું કલિતે-
વાંછીએ ભેમને કાને, રાગ્ય ને ભોગને મુખે,
તે હમા રણ રોપી આ. તણને પ્રાણ ને ધન !
(એક શ્લોક અદિ ઠોડી રીધે છે.)

એમને હું હલુતાયિ, ન હિંદુ હલુવા પ્રભો !
ન ત્રિલોકરાગ્યાંધર્મે, તો પુત્રી એકે કાળ્યુ !
હણીને કીરવો, દુષ્ટુ, અમારે હર્ષ દોષયો ?
પાપજ અમને હાથે, હણે થે આતતાયી તે,
માટે નથી અમે શોધ મારવા ભાંડું કીરવો !
સ્વજનોના હામી કેમ માનિય મુખ, અધવ !
કુલનારો કયાં દોષ, મિત્રદોહ પાતક,
લોભમુદિત દેવાના, એ કે તે લેખતા નથી.
કુલનારો કયાં દોષ, જેનારે જનાર્દન
અમારે પાપથી આવા, કહો રો ન વિરામવ ?
કુલનારો નારા પામે કુલધર્મો સનાતન,
ધર્મનારો ફલે આપે આણ વતે અધર્મની.
અર્થો પરતાં થાય દુષ્ટાચારી કુલજીઓ.
શ્રીઓ દુષ્ટ થતાં, દુષ્ટુ, જામે છે વર્ણસંકર.
કુલને કુલધારીને નામે સંકર નકમાં
મટેન તેમના પિત્રી લોપાલ પિંડતર્ણુ.
વર્ણસંકરકારી આ. દોષથી કુલધારિના,
કુલે છે ભતિધર્મો ને કુલધર્મોય સાથવ.
કુલધર્મો દુષ્ટા જેના તે જનોના જનાર્દન.
શીલો નકમાં નાસ થાય, એમ રાણે છે.
અરે ! હા ! મદાપાપ, ખેડવા નીકળવા હમે,
કે રાગ્ય મુખના લોભે, સ્વજનો હલુવા હક્યા !

(ઉપગતિ)

અરાજ સામાન્યનારને ન્દને,
આપી અદિ ને કર રાજ ધારિને,
હણે રણે કીરવ બંધુ માદરા,
તો કેમ મદારં વધુ થાય, દે હરિ !

દાખલો ૧૨ કે

(રા. રા. કેશવલાલ દર્શકદાસ કૃત અનુવાદ)

૨ છ આગ્રહિત ૧૯૧૨

ત્યાં છે એ મેલ માંગતા સોચાણો ગોર નેવલો
ચંદુ ગોર કરી ગોરી મદિરે ન મદીપને ૧

અવધુસરે મણિ ગાંધ મદિ,
અટી, લઈ ચાકર વેશમાં એ
હકત અગારકમું અનેકે,
કોરે રહે વડેલ તેમકે. ૨

ગિરિ હર મેદિરા મહિરે હિરા મુખે,
અશોકાચ્છમ્બુ ઇાજી ગીપ એ સુલે શરે : ૩
રાને રોજી બુલો મંગલકાળા પન નિકરે ભેરો,
મણિકે ખનના મુખમાં આરે આરે પછે તેવો ૪
નું એ સમગ્રનીયે પામ્યો સંગમ પ્રિયા તલો કરિને
તેણે કરિને મણિકે મુનને પ્રિયકે, ન મણિ કરિને ૫
એ વધ્ય આ બાણુ નિલેન આરે

લક્ષ્મણ પુરવીપતિના પ્રતારે
સન સુન્દાની બારિણિ પામી
પ્રેલો, પદી બૂ પર રેલ વામી.
(૭ મો સ્ટોડ કેમ્પાં નધી.)

સામણિ પડેતી કુચની
દીરકિ, ને આંખની નવીતિ ઠની;
લવલીલસી મુખની
પીળસી બનિતિ કલિવળી.

જેતાં કરે હરય લોગનિષાં મિન્નયે,
વાસસ્ત્રમાવ. હરમાં વળિ ઉભાયે;
ને થેઈ પોઈ ભવતી છુનનુઅમદિ,
આવિનવાન ચલનીચલ અંગી ચારે.
એક પિવાને મુત દૂ લદતાં ઉમરાય ભાવને આવે.

(રવ. કિલાલાઈ વનસ્પત્રમ લદ્દાંત અનુવાદ)

માંગતા ચક્ષુ પેતાતરં ક્યાં છે નિહનતરકર ?
ખેલો ગોરી કરી નેલે નિલ રસક મદિર ૨

મણી પદોલેલ સુખર્ણુ સરે
અટી મુખે ગોળ હરે સપટિ
તે રંગેરખાવિ અભાત ચક્ર
સખાં કુંડાળાં કરતો વિદ્યમ ૨

પ્રભાષી પદલો સોતા મણિથી કરતો ખગ
અશોક યુચ્છના નેલો દિરાનેતો અવતરંક ૩
મંગળ યાદા ધનના વાદળ પાસે નિરાસમે નેમ
રોલો શ્રેષ્ઠ મણીઆ ખલથી દુરલભ અચાલોતેમ ૪
રનન છે તે માટે એ મણીઉપર નધી કેમ મદોરા
પણ એ સંગમ નિયતી સમે સમાગમ યેલછે મદોરેપ

આ મારતા યોગ્ય જળે લંબારે
લીધારેલો બાણુ તલે સપાટે
આકારગી રનની રામ પધી
પડયો નિલ તં છુનિ યાસ આવી ૬

હર્શા માદિ નન્યેલા કલાના ધન્ય પુત્રથી
કુમાર અમથનો બાણુ લે સનુ પ્રાણુ ને દરી ૭
કમળી રતન દીપકિએ લવલીલસા કિરિયન કાંતી
આંખો કારે કારે તેવમાં લાગતી હરી એની ૮

આંકું ભરાય નયને નિરખ્યાણિ એને
વાસસ્ત્રમાવ હપલે મન મોહ-પામે
ધારી ધરાય નદિ પીરન અંગ ફરે
આલે-મદે ઉમળાં નંદી લેલવાને ૯
હપલે આવી પ્રીતિસુલભ એ મુનપિતાદુ મુત એનો

અ

(વિદ્યાથી - સરંખામણી કરી શકે માટે
સુચવેલા અનુવાદ ખંડ.)

ક્યાં છે એ મેલ માંગતા સોચાણો ગોર માલોરા
પહેલી ગોરીન કાધી છે નેલે રસકમદિરે ૧

પંખી અતીવ દુરે જણાય રેરા અતરીસા આરે
મણિ ને પંખી બણે રાતે મંગલ જલદશિખા કોરે ૪
સંગમનીયે સંગમ મદોરા પુનર્વિપ્રિયાસહે સાધ્યો
તે કારણથી પ્રિયએ નહિ કેવલ રન છે માટે ૫
નપવર, ફંડે ઉચાર્યો

રોલે, તે બાણુકાય આપ સહ,
ખાઈ તરકર મુદે, —
આ એણે ન પહોરયો

મોલિરન સહ નલિમ મનેરોવી.

ઉર્વશી અપસરા માતા સુધન્વી એલ તોતના
આપુ કુમારનો બાણુ રકુનો કાળ બાંધને ૭
મુદા લચીર પાંડુર લવલીલસથી વિરોધ તેમ્સની
નયનો લચીર મંચર અને, કુચાશો ૮૪૩ કાળાં ૮

લાની સિની મુખ નિહાળિ નિહાણી આંખો,
વાસસ્ત્રમાવ ચિત્તો હપને, મન મોહ પામે,
શરૂં અધીર રંદરી ઉકલોન અંગ
આલે અને ઉમળાં લઈ લેલવાને ૯
કરોમિ ઉઠએ આવી, માત્ર બાણુતાં પિતાલ આ નહોરા

યરોડાનો આશ્રમ

(૨)

જેલમાં રેડીઆ

ગાંધીજી હંમેશાં કહે છે કે આખા દેશમાં એક પણ માણસ શ્રદ્ધાપૂર્વક રેડીઆ ચલાવતો હશે ત્યાં સુધી આખા દેશમાં તેનો પ્રચાર થવાની આશા રાખી શકાયો. મથા બે વરસ દરમિયાન કદાચ ગાંધીજીએ પોતે જ વધારેમાં વધારે શ્રદ્ધાપૂર્વક અને નિયમિત રીતે કાંટ્યું હશે. તેની અસર બહાર દેશમાં ફેટલી થઈએ માપતું મુશ્કેલ છે. પણ યરોડા જેલમાં તો તેની આશ્ચર્યકારક અસર જ્વેતજોતામાં થઈ ગઈ.

ગાંધીજી યરોડા આવ્યા ત્યારે તેઓ સાળરમતીથી પોતાનો રેડીઆ લાઇ આવ્યા હતા. તે તેમની સાથે મુસાફરી કરતો જેલની ઓફિસ સુધી આવ્યો. પણ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે તેને ત્યાં જ અટકાવ્યો. બીજે દિવસે સવારે ગાંધીજીએ તો સાફ કહી દીધું કે જો જો આજમાં જોઈએ અડધો કલાક હું કાંટું તો જ હું આઈ શકું એવું મત મેં લીધું છે, તેથી જો રેડીઆ નહિ આપો તો મારે અપવાસ કરવા પડશે. પહેલાં તો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે એમ લાચું કે ગાંધીજી કાંઈ ચાલાકી કરે છે અને લાંબા (હાજર રૂઢાઈ) કરીને ચરકારને હેરાન કરવા માગે છે. પણ થોડી જ વારમાં ગાંધીજીના મતનું રક્ષ્ય જેલરના સમજવામાં આવ્યું ને તેણે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટેને તે સમજાવ્યું. તરત જ ગાંધીજીનો તેમ જ લાઈ ફાંટલાલનો રેડીઆ, પિંજણ, પુણીઆ વગેરે ચારે સાળ સાળ તેમની ઓરડીઓમાં આવી પહોંચ્યો.

ગાંધીજી આશ્રમમાંથી થોડી પુણી લઈ આવ્યા હતા તે રંગેને તરત જૂટી જાય અને તેથી અપવાસ પડે એવી ઝાંઝાળી તેઓ પહેલાં તો મત મુજબ અડધા જ કલાક કાંટતા. પણ થોડા માસમાં ગાંધીજી પોતે પીંજવાનું શીખી ગયા. એટલે તેમણે પોતાને માટે જેલમાંથી ૩ જ માગવા માંડ્યું. તેમ જ બીજા રાજદ્વારી કેદીઓને આશ્રમના જેવા રેડીઆ પૂરા પાડીને ઉંનો બાંને સુતર કંતાવનાની

તેમણે સલાહ આપવા માંડી. થોડી જ વારમાં લગા જોન્સ સાહેબને આ વાત ગમી ગઈ. તેમણે પંદર પીસ સારા રેડીઆ, બે ત્રણ પીંજણો, પીંજવાની ચટાઈઓ, તાક, ચમરખાં વગેરે તૈયાર કરવાનો હુકમ આપ્યો અને ગાંધીજીની જ સલાહ લઈને રૂની ખરીદી પણ કરી. જેલના એક બે કેદીઓને ગાંધીજીએ પીંજવાનું પણ શીખવ્યું. રેડીઆ તૈયાર થવા એટલે લાઇ જયરામદાસ, લાણસાલી વગેરે લાઈઓએ તો તેને તરત જ વધારી લીધા. જેલના કારખાનામાં જેટલી પુણી તૈયાર થાય તે બધી ગાંધીજીની પાસે જ આવે, ત્યાંથી જ ‘અંધારી’ અને ‘સેપરેટ’ માં વસતા લાઈઓને જરૂર પ્રમાણે પહોંચાડાય, તેમનું સુતર પાણું બધું ગાંધીજીની પાસે જ આવે અને સુતરનો ઠીક જથ્થો થતો જાય તેમ તે કારખાનામાં ગોકલાનો જાય. જોન્સ સાહેબને કે તેમના કોઈ અધિકારીને આ કામની કાંઈ ખબર જ નહિ એટલે દરેક કેદી પાસે દરરોજ ફેટ્યું કંતાવતું, કેવા સુતરનો પાસા કરતું, તેને સુધારવા વિશે કેવી સચનાઓ આપવી વગેરે બાળનોમાં તેઓ ગાંધીજીના કૃપા પ્રમાણે જ કરતા. આગ ચાર પાંચ માસમાં ખુદ ચરકારના ધરમાં સરકારી અમલદારોની મારફત પંદરેક રેડીઆ ચલાવવા માંડ્યા.

આમ વરસથી પણ વધારે વખત ચાડ્યું હશે એવામાં પુણી ખરાબ આવતી જણાઈ અને તેથી રીનું સુતર પણ જગડતું જણાયું. તે જ વરસમાં નવા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કર્નલ મરે પધાર્યા. ગાંધીજીએ તેમને સમજાવ્યું કે, ‘હવે અમારા પાડની જહાર બે ચાર માણસો જ નિયમિત રીતે કાંટે છે તે સાર તમે કારખાનામાં ત્રણચાર માણસને કે સાફ કરવા પડે અને એક બે માણસને પીંજવા પર રોકા છે એ જરાજર નથી. અદીઆ ગરદાસીઓ અને થોડાં કાજલ વખતમાં કે સાફ કરી શકે

છે. તેથી તમે જો એક પીંજનારને જ અહીં મોકલી આપો તો મારી દેખરેખ નીચે વધારે સાફ પીંજશે, મારા સાથીઓ પણ પીંજશે અને હાલ જે કંતિ છે તે સૌને અમે જોઈતી સારી પુણી પહેંચાડી શકાયું. આ વાત કર્નલ સાહેબને ગમી અને તેમણે તરત જ પીંજનાર કેહીને પીંજણ ખરેજે સામગ્રી સાથે અમારે ત્યાં મોકલી આપ્યો. પહેલાં તો ગાંધીજી પોને જ તેમની દેખેશની રીત મુજબ પીંજણ સાફ કરવાને અને પીંજવાને એસી ગયા. પીંજનારને ઝંઘડી તાલીમ થોડા જ દિવસમાં મળી ગઈ અને રાવાદના સાનથી તે બપોરના ત્રણ સુધી પીંજણના સરથી અમારે વાસ ગાળવા-શક્યો. બહાર યોગાનમાં પણ ફના દમ તંપાવવાને માટે નાંખ્યા હોય, બીજું કેટલુંક કે જોમરીમાં ઝૂંઘળું અને સાફ થતું હોય અને ત્રણ ચાર રેંડીઆ પણ આડવાં કરતા હોય તેથી ન્હાની સરખી વણાટશાળા જેવો દેખાવ થઈ રહેતો.

પણ તેમાં ઉણપ રહી માત્ર વણાટની અને સાળની. લાઈ મંઝરઅશીને મનમાં ગાંધીજીની પાસે વણવાનું શીખવાની મુશ્કેલ હતી પણ તે તો સમયને અસાધે તેમના મનમાં જ રહી ગઈ. તેજો ગયા એટલે તો અમારા માર્ડમાં સાળ જેવાની આશા તો છોડી જ દીધી હતી. પણ પીંજવાની વ્યવસ્થા અમારે ત્યાં જ થઈએટલે ગાંધીજીના દિલમાં નવું જોર આવ્યું. તેમણે કર્નલ મરેને એ પણ સમજાવ્યું કે હાથનું જે સુતર અમે મધ્યાહ્નમાં છોડીએ તે પાકું છે કે નહિ તે જેવાની ખાતર પણ કેવળ હાથના જ સુતરના તાણાવાણાનું કપડું વણવાને જોખમાં જોખી એક સાળ તો થેંચી જોઈએ. આ વાત પણ સાહેબને કંઈક સ્મી હતી. પણ એની રીતે વણવાને જોઈતું સુતર તૈયાર થાય તે પહેલાં તો ગાંધીજી બીમાર થયા. તેજો સાસુન ઇન્સિતામાં ફરવા તેને બીજે જ દિવસે પીંજનાર અને પીંજણ બંધીએ અમારે ત્યાંથી ઉપડી ગયું. અને ગાંધીજીએ ધડેલી વ્યવસ્થા થોડા દિવસમાં એટલી બધી તૃપ્તિ મળે કે કંઈક દિવસ તો અમારે લગભગ જોહામાંથી કહાડેલું હોય એવું મેં જુ. ગાંધીજીના વાળું કે પીંજ્યા વગર એમને એમ કાંતવું પડ્યું !

ધંડી

વળી પાછા આપણે ગાંધીજીની દિનચર્યાની ઘોરિય હાથમાં લઈએ. પહેલાં તો ગાંધીજી આડા દસેક વાગે

રેંડીઓ પૂરા કરીને થોડો વખત સુતે સુતે વાંચતા અને પછી ન્હાતા. પણ ગયા જુન માસમાં મને એક બે દિવસ તાવ આવ્યો, દાકતરે મેલેરિયા પારખ્યો અને દવા લેવાની સાથે હલકી દસરત તરિકે ફાવે એટલી ધંડી ચલાવવાની સૂચના કરી. ચક્કી તો આપણું કેદીઓમાં ધણી જ ભારે ગણવાયથી બદનામ થયેલી છે. તેથી હું તો તેનું નામ સાંભળીને જ ગભરાયો. પણ ગાંધીજીએ મેલેરની વાતને ટેકા આપ્યો અને મને હિંમત આપી. બીજે જ દિવસે પાછળની જોસરીમાં ચક્કી મોકલવાઈ ગઈ. એક શેર થઈ દળવાને કાંદવા. એક બાલુએ ગાંધીજી ઉભા અને બીજી બાલુએ-હું, લાઈ મંઝરઅશી, ધોડારો વગેરે. ગાંધીજીએ ટેલેવ વરસે ધંડીને હાથ લગાડ્યો અને પહેલાનાં કરતાં તળિયત ધણી જ નાલુકે છતાં અમે બધા ત્રણ ચાર આડા ચલાવતાં હાંશી જીએ અને ગાંધીજી તો હળવે હળવે ચલાવતા ગય, હસતે હસતે ટેકોર કરતા ગય ને અમને પ્રોત્સાહન પણ આપતા ગય. બે ત્રણ દિવસમાં તેમણે ધંડી જરા હલકી કરી, પાંચ સાત દિવસમાં અમારે હાથ ટેવાઈ ગયો અને પછી અમને કોઈને ગાંધીજીની સહાય કે સલાહની ખાસ જરૂર રહી નહિ. અમે ધણી કે હવે ગાંધીજી બસ કરશે અને અમને એકલાને ધંડીની ફાવે તેટલી રમત કરવા દેશે. પણ એમણે તો નિયમિત રીતે અમારી કોઈની સાથે રહીને પાંચેક રેતસ દળવાનો મફત નિશ્ચય જણાવ્યો. અમે તેમને ખૂબ જ વાર્ધા, તેમની નાલુકે તળિયતને તુકશાન થાય એ પણ સચલું. પણ તેમના શરીરની શાસ્ત્રીય ચર્ચામાં અમે તેમને કેમ પહેંચી શકીએ ? તેમણે તો ઉંઘડી એવી દલીલ કરી કે થોડા દિવસથી ચક્કી કરવાથી મને વધારે સાફ પડે છે. અમારે હાથ હેડા પડ્યા. પણ આદત નામના અમારા સોમાથી વોડરે જીદ ન મૂકી.

આદત સ્વરૂપમાં ને સ્વભાવે અસલ સિપાઈ હતો. તે સોમાથી એટલે હળકી જેવો જ દેખાય-કુચળાવાળો હુંકા વાળ, નાડા દોઢ, પોડો કાળો રંગ પણ તેની સાથે ચમત્કારી આંખો અને ઉજળા કૂંધ જેવાં દાંત. તે સોમાથી પ્રહલકમાંથી વેપાર કરતા મીસર મલેસો, ત્યાંથી એટલું. ત્યાં ખીલ સોમાથીઓની સલાહથી બિડીશ સરકારની પોલિસમાં દાખલ થયો. તેવામાં લડાઈ શરૂ થઈ એટલે સુરત મુશવમાન હોવાથી તરત જ અરજના લેરકરમાં લાગી ગયો તેની સાથે લડવા લાગ્યો. લડાઈ પૂરી થઈ પુણે સનુસેનમાં લાગી ગયો. બિનવધારા મોઝ તરીકે તેને દસ વરસની સજા થઈ.

પહેલો તો તેણે મને જ ધમકાવ્યો. તેણે કહ્યું : ' સંકરશાસ હોતા તો મહારાજકુ ચક્કી કઢિ નહિ પીસને દેતા. પહેલે એક દરે મહારાજને ચક્કી ચસાનેછી જાન કીધીથી મગર સંકરશાસને ઇતની છદ કીધી કે મહારાજકુ એ જાત છોડતી પડી. ' પણ અમે શંકરશાસ નેવા સત્યાગ્રહી નથી એમ એણે પારખ્યું એટલે ગાંધીજીને જ તે ખૂબ સમર્થવવા લાગ્યો. વાતમાં હાર્થો ત્યારે તેણે કંદામત કરવા માંડી. ગાંધીજી આવે તે પહેલાં એકત્રી કે ચખારી કોઇની સાથે મળાને જાને તેટલું પીસી કઢાડે એટલે ગાંધીજીને લાગે એણે આવે. પણ એમ ગાંધીજીને કેમાં સુધી છેતરી સહાય ? એટલે દિવસમાં તોલ જોઈ લઈને પહેલાં પીસાઇ ગયા હોય એટલા થઈ તેઓ ફરીથી મંગાવે એટલે આદન હમને હસને ખૂબ તકશર કરે. ગાંધીજી તેને મરકડીમાં ઉગાવે ને પોતાનું ધાવું જ કરે.

આમ કોઇની મદદ લઇને ગાંધીજીએ પાંચ શેર દળવાનું ચાર્ કર્યું એટલે પછી તે તેમની દિનચર્યામાં માપમ થઈ ગયું. રેંડીઓ પૂરે ફૂંકે એટલે હાથમાં ધોઈને ગાંધીજી સીધા ચક્કી પર વળવ જ ને વખતે તેમના જોડીદારને ખબર પણ ના આવે તેથી તે વખતસર ત્યાં ઉભો ન હોય તો પણ ગાંધીજી તો ચલાવવા જ માટે પછી એ ઘંટીના રવથી અગાડીને ઉઠે અને દોડે. ગાંધીજી તેને હસને હસને વધારી લે અને તેની ચિંતાને દૂર કરે. કોઈક વાર પાંચ સાત મિનિટ કે એથી વધારે વાર પણ જોડીદારને આવતાં થઈ જાય. પણ ગાંધીજીએ કાર્ક દિવસ કાઢીને પણ એ વિરે છસાસે સરખાવે ક્યો હોય એમ યાદ નથી. છતાં ચક્કી પર ગાંધીજીને એકસા જ ઉભેલા છુએ એટલે લોડેશ અને બરદાસીઓ અંદર અંદર વાનગીન અને પછી દોડીદાર કરવા માટે અને એક અથવા વધારે માણસો તેમની મદદ પહોંચી જાય.

દિનચર્યાના એકે એક કાર્યને ગાંધીજી કેટલું મહત્ત્વનું ગણતાં અને કેટલા ખેચાળને પણ તે પાર પાડતા તે જોવાનો ખરેખરો ગવસર ગયા રીસેખર માસમાં અગ્યો. ઘંટીનું કામ એ દિવસનાં બધાંએ કામોમાં શરીરને વધારેમાં વધારે શ્રમકૂવ હતું. તેથી આહાર અધુરે હોય અને શરીર નબળું : પરંતુ પહેલામાં પહેલું તે જ કમ કરવું જોઈએ. લાઈ મંડરઅલીના વખતમાં એક

અડવાડિયા સુધી કેવળ દૂધ ઉપર ગાંધીજી રહેલા અને તેટલામાં ગણ રતજ વગન ખોએલું ત્યારે તો તેમણે ઘંટી ચાલુ રાખી જ હતી. પણ ત્યા નવેખર માસમાં સરકારની સામે છેલ્લી લડત લડતાં તેમણે જ અડવાડિયા સુધી ફળ છોડ્યાં અને સાત રતજ વગન છુમાચું ત્યારે તો દિનપ્રતિદિન તેમનું શરીર ધાવું જ નબળું પડતું જતું હતું. આ પ્રયોગને છેડે દિવસે તો પાણીનો લોડા ઉપાડતાં પણ તેમનો હાથ ખૂબ મૂંઝાળા અને પૂન્ય કરતુરયાને અને જીજન કુટુંબીઓને જોડિસમાં મળવા જતાં દાદર પર પત્ર પણ ધરધરી ગયા. આટલી નયગાઇ આપી ગઈ છતાં છેલ્લા દિવસ સુધી ગાંધીજીએ પૂરા પાંચે રતજ ઘઉં દળેલા. કદાચ તેમને માટે આવો અતિશ્રમ અયોગ્ય અને અનર્થકારક પણ નીવડ્યો હશે. છેક શરીર નાશમૂલક કરે ત્યાં સુધી પારેલો કમ અણિશુદ્ધ પાર પાડવાનો તેમનો અશ્વત આમદ તેમને માટે અતિશય માનપ્રક છે તેમ આપણને યોગે જ બોધદાયક છે.

વામકુશ્ચિ

ગાંધીજી એ વાર કાંતતા ત્યારે આશરે સાડાં દસ વાગે ચક્કી પર જતા અને તે પૂરી કર્યા પછી નહાતા પહેલાં થોડીવાર સુતે મુને વાંચતા. ગયાં ચોમાસામાં તેમણે અધીરે પુણી સ્વવારે જ કાંતવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે તેમાં અગિયાર કે સાડા અગિયાર પણ થઈ જતા અને ચક્કી કરીને જ્ઞાનશુદ્ધમાં પહોંચતાં, ગાંધીજી ઉપર થઈ જતા. છેવટે ત્યારે તેમણે ૩૦ નંબરનું સુતર કાંતવા માંડ્યું ત્યારે વગનનું માપ નહિ રહેવાથી તેઓ અગિયારના ઘઉં ગાંધીજીને રેંડીમાં છોડના અને તેથી ઘણુંખરે આર વાગના પહેલાં જ નહાવા જતા.

ગાંધીજી નહાવા વળ્ય એટલે તેમના રચાન આગળ અંગાપા દોડ્યામ કરી મૂકે. ગાંધીજીની પાવડીઓ સંબળાવી બંધ થઈ ન હોય એટલામાં તો અંગાપા ખીનતી મદદ લઈને ગાંધીજીના ખાટલો નીચે તડકામાં મૂકે. તેમની પચારી, ચાદર અને ધાળણીઓ ખેંચીને એકત્રી ઉપર બીજ પાથરે. પછી તરત જ ગાંધીજીની જોડીમાં ખેસવાની જગ્યા ઉપરથી જોડી તરત ધાળણીઓ ને ચાદરનું બીજાનું સ્વવારથી જોડાર તડકામાં નાંખ્યા હોય ને પાછાં જરાબર પચરાય, ગાંધીજીને માથે આવતા હોય તેમ તેમના તકીઆ પણ જોડવાય અને ગાંધીજીનાં પાંચ પાંચ મુંસળાય એટલે

નેહ્યો. ને તેઓ ચૂપી જાળ અથવા તો સુધારેલો ઉચ્ચાર કરવામાં ગાંધીજીની ફરી જાણ પરે તો ખૂબ દસાદસ થાય, મીઠી મરકરીઓ ઉઠે અને સૌને ગાંધીજીના ઉર્દુ અભ્યાસનો અનુભવ થાય.

આ વિષયમાં હું કેવળ અત્યંત હોવાથી કાંઈ વધારે જણાવી શકું એમ નથી. પણ ભાઈ મંરંરઅમી ધણીવાર કહેતા હતા તેટલું જ ઉમેરીશઃ ગાંધીજી યુરુ તરીકે તો કેટલોએ કસ કાઢે છે પણ શિષ્ય જને છે ત્યારે તો તેમના યુરુ જનવાની મુશ્કેલી કરનારની પગલે પગલે જારીક ઉચ્ચ તપાસ કરીને ખરેખર તોઆ પોકરાવે છે.

દરસામની આરસી

હિન્દી કે હિન્દુસ્તાની ભાષા બાળશ્રેણી કે ઉર્દુ લીપીમાં લખાયેલી હોય તે જ આ દેશની રાષ્ટ્રભાષા થઈ શકે એવી શ્રદ્ધા ગાંધીજીના દિનમાં ધણીએ વરસથી દબ થયેલી છે. રાષ્ટ્રભાષા વિના રાષ્ટ્રીય ઐક્ય સાધી ન શકાય. હિન્દુસ્તાનનું રાષ્ટ્રીય ઐક્ય એટલે ખરૂં જોનાં હિન્દુસુસજ્જમાનની એકતા. આ એકતાની સિદ્ધિને માટે જેમ સુસજ્જમાનોએ હિન્દી અને દેવનાગરીનો પરિચય મેળવવો જોઈએ તેમ હિન્દુઓએ વિશેષ કરીને હિન્દુસ્તાની અને ઉર્દુ લીપીનું જ્ઞાન અવસ્ય મેળવવું જોઈએ. પરંપરા ભાષાના જ્ઞાનથી જ એક ખીજના ધર્મ અને સંસ્કૃતિની કોઈક પીઠાણુ થઈ શકે અને કાંઈક દરર પછી કરી શકાય. સમજથી જ મહાત્મજીને જાણે અને હિન્દુસુસજ્જમાનના રાજકીય સંપર્માંથી તેમના રાષ્ટ્રીય ઐક્યનું ઘટાઘાટ જક્ષ ખીલી શકે.

ગાંધીજીનો ઉર્દુ ભાષાસાહિત્યનો અભ્યાસ જેમજેમ વધતો ગયો તેમ તેમ તેની રાષ્ટ્રીય ઉપયોગિતાનું દર્શિ-ગિન્દુ કાંઈક ગૌણ થતું લાગ્યું. ઉર્દુમાં એક આરસીની માફક હિન્દુસ્તાનના સુસજ્જમાનોનું અને તેમના મોક્ષવી-મૌજાનાઓની મનોવૃત્તિનું સ્વચ્છ પ્રતિબિંબ તેમને દેખાતું ગયું. આથી ગાંધીજી દરસામના અને તેની તવારીખના વિશાળ વિષયમાં વધારે ને વધારે ઉડા ઉતરતા ગયા. તેમણે મહમદ પેગંબર વિષે અંગ્રેજીમાં બને તેટલાં પુસ્તકો વાંચ્યાં, કાંઈક ઉર્દુમાં પણ વાંચ્યાં ને એ ઉપરથી તેમની આંખ આગળ પેગંબર સાહેબની એટલી સ્પષ્ટ પ્રતિ-ખી ચર્ચ હતી કે એ ગુજરાતીમાં તેમનું જીવનચરિત્ર લખવાનો પણ

વિચાર કરતા હતા. જેમ પેગંબર સાહેબ ઉપર તેમ પહેલા ચાર ખજીફા અને પેગંબરના બીજા સોઅતી-ઓના ઉપર પણ ગાંધીજી આકરીન હતા. તે સૌની સાદાર્થ અને ધર્મપરાયણતાના જે અદ્ભુત દાખલાઓ તેઓ વાંચતા તેમાંથી કાંઈક કાંઈક કવચિત્ત અમને મહેળાવતા અને ઉર્મિયાના વંશજોએ દમાસ્કસમાં ખિલા-ફતની રાજધાની જમામી ત્યારથી ઇસ્લામમાં થયેલા પરિવર્તન ઉપર હમેશાં ધણા આવેશથી જતા લીકા કરતા. તેઓ ધણીએ વાર કહેતા કે “હુનિઆના બધાએ ધર્મોને હલ્લુ સુધી ખરેખરો અવકાશ જ ક્યાં મળ્યો છે? બૌદ્ધ ધર્મને ૨૬૦૦ વરસ થયાં, ખ્રિસ્તી ધર્મને ૨૦૦૦ અને ઇસ્લામને ૧૩૦૦. મનુષ્યજાતિના સમગ્ર ઇતિહાસમાં તો તેલુકુ જેવો જ જણાય ને તેમાં પણ ખરેખરો શુદ્ધ ખિસ્તી ધર્મ તો પહેલાં ૮૦ વરસ જ ટક્યો. શુદ્ધ ઇસ્લામ ધર્મ પૂરાં ૫૦ વરસ પણ ન જમ્યો. એ બધાએ ધર્મોનું પૂરેપૂરું પાલન કર્યા પછી જ તેનું ખરૂં પારખું પામી શકાય.”

જેમ ઇસ્લામના મૂળ શુદ્ધ પ્રવાહ વિષે ગાંધીજીએ ખૂબ જ્ઞાન મેળવ્યું તેમ તેની આજ સુધીની તવારીખ વિષે પણ તેમણે બને તેટલું વાંચ્યું. તેઓ જેમ જ્ઞાન મેળવવામાં શરૂ છે તેમ તેનો પ્રયોગ કરવામાં પૂરા છે. તેથી બધુંએ વાંચી વિચારીને તેઓ ઉર્દુ ભાષા સાહિત્યના ઇતિહાસ, તેની આજની સ્થિતિ ને તેમાં કરવા જોઈતા સુધારાના વિષય ઉપર ફરીફરીને આવતા. જેમ જેમ તેમનું જ્ઞાત વધતું ગયું તેમ તેમ તેમને વધારે ને વધારે સાલવા માંડ્યું કે ઉર્દુને માટે મૂળમાં હિન્દી ભાષાનું ચોક્કું લીધેલું હોવા છતાં પણ તેમાં ધીમે ધીમે ફારસી અને અરબી સજ્જો જ વધારે ને વધારે સિચાતા ગયા. અને આ ભાષાના વિષયમાં પણ ધર્મો-ઘતા એટલે સુધી વધી ગઈ કે જ્યાં અરબી સજ્જો વપરાય ત્યાં તેના વિલક્ષિત પ્રયોગો પણ ઉર્દુની રીતે નહિ પણ અરબીની રીતે જ થાય. આથી ઉર્દુનો સારો અભ્યાસ સુસજ્જમાન આમ વર્ગને માટે પણ સુસ્કેલ થઈ ગયો છે તો પછી હિન્દુઓ જેવા પરધર્મીઓને તો તે સ્વાભાવિક રીતે અત્યંત વિષ્ટ લાગે. ગાંધીજીએ જેમમાં આવીને જ્યારે ઉર્દુ શીખવા માંડ્યું ત્યારે થોડા જ અઢવાલિકામાં તે અભ્યાસ પૂરા કરવાનો અને પછી નિરાતે આસાનીથી ગમે તેવાં ઉર્દુ પુસ્તકો વાંચવાનો વિચાર રાખ્યો હતો. પણ જેમ જેમ ઉર્દુમાં ફારસી અને ખાસ

કરીને અરબ્બીનું મિશ્રણ તેમજ પારખતા ગયા તેમ તેમ તેમનો પંચ વધારે ને વધારે લાંબો થતો જણાયો. અને તેની સાથે હિન્દુસ્તાનની 'એક જ' રાષ્ટ્રલાપના તેમ જ હિન્દુસુસક્ષમાનના અધ્યાના સવાસ, પણ વધારે દુર્ગમ લાગવા માંડ્યા.

આ વિષે તો ગાંધીજી પોતે જ પોતાની વિચારસરણિ પહેલી તકે વિસ્તારથી આપણી આરણ રજુ કરશે. હું તો તેમના એક બે શોધ જ ટાંકીને સંતોષ પામીશઃ "હું વાંચતો તો હું સુસક્ષમાનોના હૃદયમાં વધારે ને વધારે ઉંડો ઉતરતો જઈ છું. જેમ હિન્દી ભાષા કેળવવામાં હિન્દુઓએ સંસ્કૃત શબ્દો ભરી મૂકીને ધર્મો-ધર્મતા બતાવી છે તેમ સુસક્ષમાનો પણ હુંને શજીવાર-વાને અરબ્બીનો ઉપયોગ કરતા ગયા છે. આમ જ-ને લાપા મૂળમાં એક ઢોંધા છતાં પણ તેના પ્રવાહ વધારે અને વધારે જૂદા પડતા ગયા છે. લાપાની આવી ખીલાવટમાં જ-નેની બેઠણહિંનુ ચોખ્ખું પ્રતિજિગ પડે છે. અને જો આ વહેણ જ-ને વખતસર બદલશે નહિ અને પોતપોતાના ધર્મની મૂળ લાપા પર જ-વાને બદલે દેશના આમ વર્ગની દૃષ્ટિથી લાપામાં વધારે અંકુષ કેળવશે નહિ તો હિન્દુ સુસક્ષમાનના દિલ સંધાવાં મુશ્કેલ લાગે છે."

સાંજનું લેખનવાંચન

સાંજે ચાર સાડચાર વાગે ભોળન પૂર્વે કરીને બરાબર સાત વાગ્યા સુધી ગાંધીજી વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકો પંચારીમાં સુતે સુતે વાંચતા. આગળ જણાવ્યું છે તે મુજબ ગયા ઓક્ટોબર માસમાં લાઇ મંડર-અહીંને છૂટવાનો દિવસ નજીક આવતો ગયો ત્યારે પાંચ સાડપાંચ સુધી તેમની બેઠે હું વાંચતા અને પછી બાકી રહેલા વખતમાં પરચુરણ અભ્યાસમાં ગૂંચાતા. એ સમય દરમ્યાન અશાન્તિની તેમ જ શાન્તિની અવધિ આવતી. ચાર વાગ્યા પહેલાં કાંઈ સાર્વજનિક ગળા ન ગયો હોય તો પાંચ વાગ્યા સુધીમાં તે આવી જ જાય. પછી ચાર વાગે લાઇબ્રેરી ખુલે અને ગોરાઓ ગાંધી-જીની પાસે જ ધંધેને ઝોસરીના પથ્થર ઉપર નેરથી જુટ અંકુષતા એક પછી એક આવે અને જ્યાં સવાચારેકવાગે યોડના બધાએ યોડરેને બરદાસીઓની હાર જમાતીને ગંગાપા સોને હોસથી સાંજનું ભોળન પીરશે. જ્યાં જ્યાં અને તાંસળા સાથે કરીને ઝોસરીમાં કે ઝોગાનમાં યોડુધળું ફરે એટલામાં પાંચની તૈયારી થાય. અને જુરો

હવાલદાર કમરપરે પાછળ બેરવેલું પોતાનું બેટન એક હાથે સંભાળતો અને બીજા હાથમાં ડુબીઓના બે રોકડાં હુમખાં. અખણવતો બધી માટે તૈયાર થતા સોને ચેતવે. ને પાંચના ઘંટ સાંભળે એટલે તરત જ અમારા વિભાગમાં પાંચ સાત ફેદીઓને એક પછી એક કોટડીઓમાં પૂરતો જાય અને તાજાં ધન્યાધન વાસતો જાય. તે પછી ગોરા ફેદીઓને તેમનાં વિભાગમાં બંધ કરી આવે. અને છેવટે અમારા યાડનાં મોડા દરવાજાને તાણું વાગે ને "સજ બરાબર, રૂ" "બરાબર" "રામ રામ," "રામ રામ" તો છેવટેનો સંવાદ દરવાજા ઉપરથી કરીને હવાલદાર અને ગંગાપા છૂટા પડે એટલે સુમસામ શાન્તિ યોગેર ફેરાઈ જાય. છતાં પૂરેપૂરી તો નહિ જ. કારણ કે થોડી જ વારમાં 'અંધારી' અને 'શિવેરેટ'માં ફર ફર બંધ થયેલા સિંધી ફેદીઓ ફાટા સાથે વાતો દરે અને સમિ જ પૂરાવણ ગોરાઓ પણ થોડી જ વારમાં "અસા પા...પા...પા...પા...પા"ની વારંવાર ચીસો પાડીને તેની પાસે ચેટલા અને બીડીની લીખ માગવા માંડે. જેમ અન્ધકાર અને શાન્તિ વધારે ગાંઠ અને તેમ વળી ગાયન માવાની અને સીડીઓ વગાડવાની ઉર્મિઓ ગોરાઓને વધારે થઈ આવે. ને રાત્રે આ સાડાઝાડ વાગે ગાંધીજી પ્રાર્થના પૂરી કરીને પથારીમાં પોટે ત્યારે જ તે પૂરેપૂરી શમી જાય.

આમ ચારથી સાડપાંચ સુધીમાં ગાંધીજીના માથા ઉપર જ ગરબડ થતી હોય તો પણ તેથી જરા પણ બેચેન થયા વિના ગાંધીજી પોતાનો અભ્યાસ કરી શકતા. પણ એટલું તો ખરું જ કે તે પછી જન્મતી પરમ શાન્તિ તેમને અલંકૃત પ્રિય લાગતી અને હજીજા પ્રાતઃકળની સંપૂર્ણ એકાગ્રતા કરીથી સાંજકાલે જ ભોગવી શકતા.

ઓક્ટોગરની આખરમાં લાઇ મંડરગલી ગયા પછી ગાંધીજીએ હુંને સાંજનો અભ્યાસ જેમ થોડો અને તે સમય બંને ત્યાં સુધી લખવામાં જ માગવાતો મોકલ્યો. રોજ રહવારે ગીતાજીના બળે મોડાનું કાનું સ્તીપત તૈયાર કરને કરતે કાનું લખાણ છેક પૂર્વે કર્યું. તે પછી દરેક અક્ષરવાર લખેલા શબ્દોને વળી કક્કાવારી પ્રમાણે ગોડવવાની ધણીએ રીતો અમારી સાથે ચર્ચો લેઈ અને છેવટે અક્ષરવાર લખેલા એક એક શબ્દને કાગળના ન્હાનાનુંના દુકડાઓ પર લખીને તેને પાનાની માફક ગીપી કક્કાવારી પ્રમાણે ગોડવવાનું નક્કી કર્યું.

પાનાઓ પર સંપ્દો લખી તેને ગોઠવવાનું કામ કેટલુંકે તેઓ બપોરે કરે અને તે પૂર્ણ કરીને કક્કાવારી પ્રમાણે તેઓ સાફ નાકલ સોંપે કરે. કામ જેમ આમજન વધતું ગયું તેમ ગાંધીજીનો આનન્દોત્સાહ પણ ખીલતો ગયો. તે જેમ પૂરું થવા આવ્યું તેમ તેમ તેમની કસ્ટ પણ વધતી ગઈ અને તેમણે નવંબરની છેલ્લી તારીખ સુધીમાં આ કામ પૂર્ણ કરવાનો પ્રત્યક્ષ કર્યો હતો તે ચાર પાંચ દિવસ વહેલો પરિપૂર્ણ થયો. તે વખતે અતિશય પ્રતાપ પામીને તેમણે કહ્યું: “ મ્હારે હમેશાં આવું જ થાય છે. અચૂક તારીખ પહેલાં કામ પૂર્ણ કરવું ધાર્યું હોય છે ત્યારે તે ચાર પાંચ દિવસ વહેતું જ પતી જાય છે, છેલ્લા બે ત્રણ દિવસમાં તો રોજ દોરો બેસી સંપ્દો ગોઠવીને લખી નાંખ્યા. પેન્સિલથી નોટમાં ચારે બાજુએ અને વર્ગી કાગળની છૂટી કરચો ઉપર એટલું બધું લખ્યું હતું કે તેમાંથી કાંઈ ખોવાઈ જવાની દહેશત રહેતી હતી એટલે બધુંએ સાફ લખાઈ ગયું તેથી મને બહુજ નીરાંત થઈ ગઈ.”

આ પછી દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડતનો ઈતિહાસ તેમણે લખવાં ધાર્યો હતો. તે મારી પાસે લખાવવાની મ્હેં બહુજ આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી. તે તેમણે ધ્રુવથી સ્વીસરી: સાયરમતી જેઠમાં તેઓ હતા ત્યારે તેમણે નવજીવનમાં તરત પ્રકટ કરવાની સ્વામી આનંદાનંદની માગણીથી આ ઈતિહાસનાં ત્રણ ચાર પ્રકરણો લખ્યાં હતાં. તેમને મન થઈ અને તેઓ યરોડા આવ્યા એટલે એ લખાણ ચટકી ગયું હતું. મેં તે પ્રકરણો વાંચી લીધાં—એવી આશાથી કે હવે આગળ લખાવશે તેનું સંધાણ હું સમજી સપીસ. પણ પછી ગાંધીજીએ તે વર્ષાને તરત જ રદ કર્યો અને કહ્યું કે એ તો સ્વામીનો ખાસ માગણીથી દેકમાં ઉતાવળથી લખેલો હતો પણ હવે તો સતિથી લખું છું એટલે ઘણુંજ વધારે લખાણથી લખીશ. એટલે એ પ્રકરણનાં પાંચ ગાંધીજીએ દેકા દાખાવ્યા—પાછળની ઠોરી ગાંધીએ મીસી ચપ્પાડી લખવાને મંદે તે બધાંએ સંધરી રાખ્યાં.

મેં લખાવવાની માગણી કરી ત્યારે તેમણે પહેલું જણાવ્યું કે, “ લખાવવાની તો ટો કેટલાંએ વખતથી નથી એટલે હવે જરાયર લખાવતાં ફાતે કે નહિ તે તો કાણ જાણે.” મ્હેં ઉમેર્યું, “ આપે છૂટા દત્તા

ત્યારે પણ કાણ જાણે સારી: કેટલાંએ વખતથી જઈએ હાથે જ લખતા.” તેમણે જણાવ્યું: “ ખરું છે; હું પંચગાની તપાસમાં ગયો અને મહારેવ આસાથી છૂટા પડ્યા ત્યારથી જ ઘણીએ વાર કોઈ જરાયર લખે એવું સાથે રહેતું નહિ એટલે હાથે જ લખવાની રેખ મરી ગઈ.” પણ મ્હારી તો ખાતરી જ હતી કે દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત તો ગાંધીજીની આંખ આમજ થયેલી એટલે તેમના મનમાં તો તે વિષે હકીકત સંધારાંધ ગોઠવીની જશે અને તેમની ભાષાનો પ્રવાહ પણ સહેલાઈથી વહેતો જશે. ને બન્યું પણ એમ જ, મીતાઈનું પાકું લખાણ પૂરું કર્યા પછી બે જ દિવસમાં તેમણે સાંજે ચાર વાગે દક્ષિણ આફ્રિકાનું મંગળાચરણ કર્યું અને નવા ઉત્સાહમાં છના ઘંટ ન સંભળાવાથી લગભગ સાડા છ સુધી તેમણે લખાવ્યું. પછી તો રોજ સાડાત્રણ અને પાણાચારની વચ્ચે જમવાનું પૂરું થાય એટલે પહેલાં તો ગાંધીજી વાંચતા હોય. તે ચોપડીમાં જ તરત ગિરફતાર થાય. જરાયર ચાર વાગે હું તેમના ખાટલાની બાજુ ઉપર લખવા બેસી જઈ એટલે મને લેઇને ચોપડી અને ચરમા તેઓ બાજુ પર મૂકે અને પહેલે દિવસે લખેલું છેલ્લું વાક્ય પુછીને તંતર જ લખાવવામાં લીન થઈ જાય, છના ઘંટ સાંભળે એટલે તરત તેઓ સાવધાન થાય ને લખાણ છેક તરી ન જાય એટલું પૂર્ણ કરીને બનતી ત્રણથી બંધ રાખે.

ફક્કાસારીની આખર સુધી તો મારે યરોડામાં રહેવાનું જ હતું એટલે ગાંધીજીને ઉમેદ હતી કે સત્યાગ્રહનો આગેા ઈતિહાસ મારી પાસે જ પૂરો લખાવી રહેશે. પણ એ લખતી લગભગ સત્તા માસ થયો એટલામાં તો ગાંધીજીને મંદવારે ઘેરી લીધા. તે પછી સામન દરિયાકાંઠામાં નવતાં મહેલાં જરાયર તોળા દરિયા ગાંધીજી પચારીવરા રહ્યા તે દરમ્યાન પણ તેમણે લખાવવાનો વિચાર છેક છોડ્યો નહોતો. બે ત્રણ દિવસમાં આંકડી અને તાંબ નરમ પડ્યાં એટલે એક દિવસ તેમણે મને લખવને બોલાવ્યો. તે વખતે તેમનાં અંગેઅંગ કળતાં હતાં અને માથું બહુ જ દુ:ખતું હતું. તેથી મેં સુસ્તથી સંખવાની વિનંતિ કરી તે તેમણે ન માની. બહુ જ ધીમે ધીમે તેમણે પોણાએક કલાક લખાવ્યું અને પછી ચટક્યા. જેઠમાં એમનું એ છેલ્લું જ લખાણ. તેને બીજે દિવસે પણ લખવાને બોલાવ્યો હતો ખરો પણ કાંઈક પરચુરણ વાત નીકળ ને એણે માત્ર ગયું એટલે તેમણે પાને જ મોઢક રાખ્યું

સંધ્યાકાળનું ચંદ્રમણ

૭ વાગે લખાવવાનું પૂરું કર્યા પછી ગાંધીજી પાછા વાંચવામાં રૂપી જતા. બરાબર સાતના દરબાર સાંભળે એટલે ઉઠે, સ્વદવારને માટે ચોપડીઓ બગેરે ગોઠવી દે અને હાથમાં ધોધને ચોગાનમાં ફરવા માંડે. ચોમાસામાં તો સાધારણ રીતે અંગ ઉપર નહાની ચાદર જ ઓઠતા. અંધારું સાડા સાત, પોણા આડે થાય એટલે અમારા ચાર્ડના બે વિભાગની વચ્ચે આવેલા આખાએ ચોગાનના લંબચક્રોગમાં ગાંધીજી ફરતા. શિયળો આવ્યો એટલે સાત વાગે તો અંધારું થઇ ગયું હોય અને કંડી વધારે પડતી હોય એટલે નહાની ચાદરની ઉપર એક ખેડો ચાદર ઓઢીને અને તેનાથી ટીંચણની નીચેનો ભાગ પણ બને તેટલો ઢાંકીને ગાંધીજી અમારી કોટડીઓની પાસે જ આવેલી સાફ પગથીઆમાં ચાંદનીના કે રીંજળીના પ્રકારમાં આંક વાગ્યા સુધી આંટા મારતા.

જેમ બીજા કામમાં તેમ આમાં પણ ગાંધીજી ભય વિષે પૂરેપૂરા સાવધાન રહેતા. વાંચવાનો ગમે તેલો રસ ભર્યો હોય તો પણ સાત વાગે તે બંધ થાય જ. માત્ર કોઈ વખતે ઘંટ ચૂકી જવાથી જ તેમની એક કલાકની હસરતમાં કમીના આવી શકે. તે જ પ્રમાણે ફરતાં ફરતાં ગાંધીજી વિચારના વહનમાં ક્યાંયે તણાતા હોય અથવા ભાઈ મંજરભલી સાથે ગમે તેટલી ગરમા-ગરમ ચર્ચા ચાલતી હોય તો પણ આંતના ઘંટ સાંભળતાં જ ગાંધીજી બધુંએ સમેટીને ચોરસી તરફ વળવા જ માંડે. પહેલાં ફરીથી હાથમાં ધુવે અને પછી પ્રાર્થના કરવા બેસી જાય.

સંધ્યાકાળની આ લટારમાં ઘણુંખરું ભાઈ મંજર-ભલી અને પછીથી ભાઈ અબ્દુલ ગની સામેલ હોય. કોઈક જ વાર તેઓ સાથે સાથે શાન્તિથી ચાલતા હોય. ઘણુંખરું ઉઠુંગાં ધીમેધીમે કોઈક વાત ચાલ્યાં જ કરે. ગાંધીજીના સાથી કોઈક સવાલ રજૂ કરે અથવા જવાબની કોઈક હકીકત સાંભળીને ગાંધીજીનો અભિપ્રાય માગે. પહેલાં તો ગાંધીજી તેમની બધી વાત અને તેમની દલીલો શાન્તિથી સાંભળ્યાં જ કરે. પછી ગાંધીજી પોતાના અભિપ્રાય અને દલીલો રજૂ કરે. તેનું રહસ્ય એકદમ ન સમજાય એથી ફરીને કચચિત્તે બેસ-

તેર ચર્ચા ચાલે. છેવટે ગાંધીજી સુદિના તર્કવિતર્ક ઉપરથી અનંતરના ઉંડા અનુભવમાં ઉતરે. જોતજોતામાં એક વિચક્ષણ વિચારકને બદલે તેઓ વિશ્વદર્શી દર્શન-કાર અથવા શાસ્ત્રકારરુપે પ્રકટ થાય. તેમના વાંચન જેવા સદમ સ્વરૂપમાંથી તેમના આત્માનું સર્વતોગામી વિરાટ સ્વરૂપ પ્રકટી-ઉઠે. તેમનો એકેએક ભાવ આશ્ચર્યચકિત કરી નાંખે, એકેએક શબ્દ આદેશ રૂપ લાગે. સાંભળનારની સુદ્ધિ વશ થાય, દિલ મોહિત થાય અને જીભ બંધ થાય. આવે પ્રમંગે ખરેખર એ ભાન થતું કે જે કર્મચોગી પુરુષ આ નહાના સંસ્થા પિંજરામાં પૂરાયતો છે અને જે એક કેદી તરીકે તેમ જ મનુષ્ય તરીકે રાતદિવસ આદર્શ જીવન ગાળે છે તેમની સુદ્ધિ ને હાવના અદ્વાયથી પણ ઉચી ઉઠે છે, પાતા-ળના પડતરને પણ બેઠે છે અને તેનો સર્વવ્યાપી સર્વશક્તિમાન આત્મા આખા વિશ્વમાં પરમ સભને શ્રાવ્યતા ને પ્રકાશતા સ્થગદગધી અભિનિ રૂપીને સ્વતંત્રપણે વિચરે છે.

આટલે વખતે બધારે જો બાગમાં વિહરતા શુભ્ર-વસ્ત્રપુરોષિત મહાત્માજીનું દર્શન હું કરું છું ત્યારે પહેલાં તો અઢીહજાર વરસ ઉપર ચાતુર્માસમાં શિષ્ય-ગણ સાથે પ્રાતઃકાળે ને સંધ્યાકાળે ચંદ્રમણ કરતા ભગવાન છુદતું સ્મરણ થાય છે. પણ તેમના પછીને વખત વહી ગયો છે તે દરમ્યાન દુનિયાએ ઘણા વારા-ફેરા નેધા છે, અસંખ્ય પાપ કર્યાં છે તેમ જ નિર્ણય દુઃખ પણ મહાન કર્યાં છે. કદાચ તેથી જ છુદ ભગવાનના દયાધર્મમાં ગાંધીજીએ સહન કરવાનો મન પણ ઉમેર્યો છે. અને આને આખી અવધનમાં જેમ એ મન્ત્રનો વધારેમાં વધારે સ્પષ્ટ અને હૃદયગમ ભાવ તેમજોડ્યો છે તે જ પ્રમાણે તેની પરમસિદ્ધિ પણ તેમના જ જીવનની ક્ષણેણીમાં જોવામાં આવે છે. આથી કે કોણ જાણે બીજા શાયે કારણથી ગાંધીજીનો એ ધવલ વસ્ત્રનો, એ શુદ્ધ નિર્જળ અંગતતનો, એ નિશ્કલ ધીર ગંભીર ગતિનો અને એ નિશ્ચવાત્મક પ્રોઠ વાણીનો વિચાર કરતાં મારા મનમાં એક જ ભાવ વધારે ને વધારે ઉઠે જાય છે કે પૃથ્વીના પટ પર આને સત્ય અને અહિંસાનો, પ્રેમ અને ધર્મનો દિવિજ્વલ કરવા માટે જે કોઈ માણસ વધારેમાં વધારે દારણ દુઃખ કે વધારેમાં વધારે ભયંકર ચાલના—જેની પુરાણ કાગમાં સેંકડો ખાનદાન પુરુષો અને અમીર સ્ત્રીઓએ, સુકમાર સુવાનોએ અને સુન્દર કુમારીઓએ સહન :

કરી છે તેની—આજે કોઈ વધારેમાં વધારે ઉશ્કારથી અને વધારેમાં વધારે સારિયક છુદ્ધિ સહન કરે એમ હોય તો એ ગાંધીજી જ છે. આથી જ તેમના કંઠમાંથી દરદરથી કોઈ દેવદત્તના સ્વર સાંભળતો હોઈ, તેમના શ્રમ વસનમાં કોઈ પયગંબરની જળાહળતી ત્વેષતે જોતો હોઈ એમ ધરીભર મને લાગે છે.

રાત્રિચર્યા

ગાંધીજી આક વાગે ફરવાનું પૂરું કરીને તરત જ પ્રાર્થના કરવા બેસે. પછી આશરે સાડા આઠ પોણા નવ વાગે પચારીમાં દાખલ થાય. અમે પામે જોખાં પર બેસીએ, લાઇ મંજરઅલી ગાંધીજીના અંગે અંગ પર તેજ મસજીદના જ્વલ, અને અમારી વાત ઉર્દુમાં ધોમે ધોમે ચાલતી જાય. શરૂઆતમાં ત્યારે પ્રાર્થના કંઈક વહેલી થતી હતી, ત્યારે ગાંધીજીને નવ વાગતાં સુધી વાત કરવાનો કસાય કર્યો હતો. તેમ છતાંયે ત્યારે ચર્યાના કંઈક પછુ રસ જામે ત્યારે નવના થંટ તો કોઇને સંભળાય જ નહિ, અને કોઈકને સંભળાય, તો થોડીક જ વારમાં વાત રામેરી લેવાનું ધારીને કોઇને જણાવે નહિ. આમ ઘણીએ વાર દસ કે સાડાદસ પણ થઇ જતા. દરરોજ નવનો સમય પાળવાનો ફરીફરીને નિશ્ચય કરીએ, ને ફરીફરીને હસતે હસતે તોડીએ. પણ જે ત્રણ મહિનામાં એવી ચર્યાની સામગ્રી પણ ખૂટી. અને પછી નવ સાડા નવ મુઠીમાં ગાંધીજી જપી જતા. તેમની મજરદાની ખાટલા ઉપર મુઠ્ઠા હોય, તે જોલીને ચારે બાજુએથી ગાંધી જાઈએ, ને પછી ગાંધીજી 'રામ રામ' કે 'નારાયણ નારાયણ' રમરણ કરતા ધણુંખડું પાંચ સાત મિનીટમાં નિદ્રા વશ થઇ જાય.

જેલમાં જતા પહેલાં ગાંધીજીની ઉંઘ ઘણી જ ઓછી થઈ ગઈ હતી. આશ્રમમાં તેમને દસ વાગે પણ સુતેલા કોઇ લુએ, તો તેને ઘીક લાગે કે તેઓ સવારે દોઢ બે વાગે જરૂર ઉઠશે ને તેથી તેમની પાસે સૂતાં પણ રૂ. જેલમાં ગાંધીજીનું શરીર કંઈક નળાનું પડેકું હોવાથી અને તેમનું માન કંઈક નિશ્ચિત રહેવાથી તેમની ઉંઘનું ધોરણ કંઈક વધકું લાગતું. છતાં નવ કે દસ વાગે પણ સુતા પછી ગાંધીજી રાતમાં એક બે વાગે ઓછામાં ઓછું એક વાર તો જાગી જ જાય. પછી ઘણું

ખડું ત્રણ વાગે પણ જાગે. અને પછી એક ઓકું આવી જાય, તેટલામાં ચારના થંટ સંભળાય.

જેમ દિવસના કાર્યક્રમમાં ગાંધીજી આગમનો અંત રાખ ને આવવા દે તેમ રાત્રિની નિદ્રામાં પણ મગજની પ્રમણને સહન ન કરે. એક દિવસ તેમણે કહ્યું: " હું ગઇ કાલે રાત્રે દોઢ વાગે જાગી ગયો તે વખતે દક્ષિણ અફ્રિકાનું લખાવવા વિશે ઓચિંતા વિચારા આવવા લાગ્યા. પણ મને તરત જ થયું કે આ વખતે કંઈ એ વિચાર કરવાનો નથી. એવા કંઈ કંઈ વિચારો મધરાતે મને ગોટાળી નાખે છે. તેને ધણેય નિશ્ચય કર્યો છતાં નથી રાત્રી સૂતો ત્યારે છેવટે રામ નામનું રમરણ કરું છું. એ ધૂન જરાબર જામે છે, એટલે થોડી જ વારમાં ઉંઘી જઈ છું. "

ઉપવાસ અને મૌનવાર

ગાંધીજીને નિત્યક્રમ મેં સ્મર્યો. હવે એક નૈમિત્તિક ક્રમ જણાવવાનો રહે છે. હાલ પ્રિયતીઓની આખી દુનિવા રવિવારો તહેવાર પાળી, તે દિવસ ખાસ મોજમગનમાં જાણે છે. ચૂરત આપો સોમવારે અર્ધ ઉપવાસ કરે છે. ગાંધીજી રવિવારે ઉપવાસ કરીને, અને સોમવારે મૌન પાળીને છપનમાં તપસ્થાની ત્વેષતે ઝગડની રાજે છે.

ગાંધીજી જેમમાં રવિવારે સવારે જપી લે, તે પછી સોમવારે સવારે જ જાગે. તેમનું મૌન રવિવારે જાગે જાય વાગે રાડ થાય, તે સોમવારે જાગ વાગ્યા સુધી ચાલે. એટલે રવિવારે જાગે જે વાગે ઉડું શિક્ષકને જોલાવ્યા વિના પોતે એકલા જ અભ્યાસ કર્યા કરે. ત્રણ વાગે નિયમ મુજબ બદાર આવી ખાટલા પર તો બેસે પણ જમવાનું કે વાત કરવાનો અંતરાય ન હોવાથી તેઓ રાત વાગ્યા સુધી અખંડ કામ કર્યો કરે. તે દિવસે જેલ પછુ ત્રણ વાગે બેઠક થઈ જાય એટલે પાછલા પહેરની સાન્નિ અદ્યુત લાગે. ગાંધીજી પહેલાં તો એ ચારે કલાક સુતે સુતે વાંચવામાં જ ગાળતા. પણ ત્યારે ગીતાજીનું પાઠ લખાણ તૈયાર કરતા હતા, ત્યારે તો તેઓ જૂને પેરે પચારીમાં પત્તાંડી વાળીને બેઠે બેઠે ને કે ત્રણ કલાક સુધી એકાગ્રપણે લખ્યાં જ કરે. એ જોઈને અમને કંઈક કામચલાવ થતા, ને કંઈક આલુન માન ઉપજતું. તેમના નિર્બંધ શરીર પર તેમના પ્રયત્ન નિશ્ચયજની

અને શોધની અગત્યતામાં બંને રીતે પ્રથમ પંક્તિમાં રહેલા આ યુગરત્ની મંશોધકને પુરાતત્વે જે માન અને મહત્ત્વ આપ્યું છે તે સર્વથા ઉચિત જ છે.

દ્વિસસુરી—તત્ત્વજ્ઞાનના લેખો પણ એટલા જ અગત્યના છે. કાલતત્ત્વ અને આધ્યાત્મિક વિદ્યાગ્રંથ ઉપરના લેખોમાં સર્વદર્શનના મતોનો બહુ સમર્થ રીતે સંગ્રહ અને સમન્વય કરેલો છે. એ દ્રષ્ટિથી લખેલા પૌર્વાત્મ્ય તત્ત્વજ્ઞાનના જૂદા જૂદા વિષય ઉપરના પડિત સુખ-લાઘણના વધારે લેખો જોવા અમે ઉત્સુક છીએ. તે ત્રિવાચ ચિત્તની પાંચ યતિઓ ઉપરનો લેખ પૌર્વાત્મ્ય પ્રાચીન શાસ્ત્રનું આધુનિક દ્રષ્ટિએ પૃથક્કરણ છે. તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીને આવા લેખોમાંથી ઘણું જાણવાનું મળશે.

સાહિત્ય વિભાગમાં આપણા ઐતિહાસિક સાહિત્ય ઉપરના લેખમાં ગત સાહિત્યની રૂપરેખા આપેલી છે. બૌદ્ધ સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર પણ એવો જ સારો લેખ છે. અમારું ખાસ ધ્યાન સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય ઉપરના વિષે જે ચર્ચા છે. એ જ લેખકે આ પહેલાં આર્યવિદ્યા-આખ્યાનમાધાના એક લેખમાં સંસ્કૃત નાટક વિશેના મતોની ચર્ચા કરેલી હતી અને આમાં તે જ વિષય ઉપર એક લેખાવલી તેમણે થોડા જણાવ્યો છે. આ પ્રથમ લેખમાં તેમણે સંસ્કૃત નાટકની પ્રાચીનતા સમર્થ રીતે સિદ્ધ કરી છે. ન્યૈતિય અને ગણિતશાસ્ત્ર ઉપર પણ તે તે વિષયના નિષ્ણાત અધ્યાપકોના લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે.

આ ત્રિમાસિકમાં આગળ જતાં રવાધ્યાયનો વિભાગ વિરતારવામાં આવ્યો છે તે થોડા જ કાર્ય છે, તેથી અંગ્રેજી નહિ જાણનાર અને બીજાં માસિક મુકલ ન હોય તેવાઓને પણ આ વિષયોમાં માહિતી મળી શકશે. પુસ્તકને અંતે આપેલી સૂચી મહત્ત્વનું અંગ છે. આપણા લેખકોએ હવે આ પદ્ધતિનું વધારે વ્યવહાર કરવું જોઈએ.

પુરાતત્ત્વની સમસ્ત પ્રગતિ જોતાં મંતોય થાય છે કે આપણું વરસ એક સરખી રીતે વિદ્યતાપૂર્ણ લેખો તેમાં પ્રકટ થયા છે. વૈદિક જ્ઞાન અને બૌદ્ધ ત્રણેય સાહિત્યોનો તેમાં સુયોગ કરવામાં આવ્યો છે, અને આ

રીતે યુગરત્ની સાહિત્યમાં હવે તત્ત્વજ્ઞાન અને ઇતિહાસનાં સ્વતંત્ર સંશોધનો થશે એવી આશા ઉત્પન્ન થાય છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે સમસ્ત યુગરત્ આ પ્રગતિને ઉત્તેજન આપશે.

વ્યાપારી ભૂગોળ ભા. ૧ ભા.—યુગરત્ વિદ્યાપીઠ પુસ્તક ૨૭ મું. લેખક ચંદુલાલ ભટ્ટાચાર્ય દલાલ, અધ્યાપક યુગરત્ મહાવિદ્યાલય, અમદાવાદ. પ્રકાશક યુગરત્ વિદ્યાપીઠ. પૃ. મગલગ ૫૦૦ દિગમત રૂ. ૨-૮-૦

અન્યારે એક બાજુ સમસ્ત પ્રગતિ, અન્યારે સમસ્ત ગઈ છે કે સ્વભાષા દ્વારા આપી શકાય તે જ કેળવણી કહેવાય ત્યારે બીજી બાજુ કેટલાએક વિદ્વાનોને એ સંબંધી સંદેહ રહી જાય છે, અમે કશુંક કરીએ છીએ કે આપણી ભાષા પૂરી ખેડાયેલી નથી, તેમાં પાંચ પુસ્તકો નથી. પણ તેટલા માટે એ દિશાનો પ્રયત્ન જ ન કરવો એ તો વાતને અનંત કુંડાળે નાંખવા જરાજર છે. જે કાંઈ અપૂર્ણતા હોય તે સુધારવાનો એક જ ઉપાય છે અને તે એ કે સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણ પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી થઈ કરી દેવું.

આ પુસ્તક આપણા સાહિત્યમાં ઘણા લાંબા વખતની ખોટ પૂરી પાડે છે. આપણી કેળવણીમાં ભૂગોળના અભ્યાસ તરફ સર્વેએ દુર્લક્ષ જ કર્યું છે અને સાહિત્યે પણ એટલું જ દુર્લક્ષ કર્યું છે. વળી આ પુસ્તક આપણા દેશના દરિયો-દુધી લખાયું છે એ એની ખાસ વિશે પતા છે. અને ભાષા સર્વને સુગમ લખેલી છે એ એના લેખક ખરેખર ઘણું હતાપણ કરેલું છે.

વિદ્યાપીઠ આ રીતે પોતાના અધ્યાપકો દ્વારા યુગરત્ની સાહિત્યની ઘણી સેવા બજાવી શકશે.

તથાગત—પ્રકાશક વસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન, ભાવનગર. કિંમત સાંઘ ચાર આના.

આ પુસ્તક શાળાઓમાં ધર્મશિક્ષણ માટે અતિ ઉપયોગી છે. તેના પ્રકાશક લેખે છે તેમ તથાગતનું પુણ્ય ચરિત ઉગની પ્રગતિમાં નવચેતન રેડશે.

શરીરવિકાસ—શ્રી દક્ષિણમૂર્તિભવન તરફથી આ નામનું એક માસિક વાસનું. તેમાં આવેલા લેખો આમાં

એકત્ર કરી પ્રસિદ્ધ કરેલા છે. દરેક માળાએ અને શિક્ષકે પોતે સમજીને વિદ્યાર્થીઓને આ અગત્યના વિષયમાં જે શીખવવું આવશ્યક છે તેનો આમાં સમાવેશ થાય છે. કેટલાએક લેખો તો તે તે વિષયોના નિષ્ણુનોએ અને ખાસ અભ્યાસીઓએ લખેલા છે. વિષયનું નિરૂપણ શાસ્ત્રીય રીતે કરેલું છે અને તેમાં આપણા પ્રાચીન આયુર્વેદના પણ અનુભવસિદ્ધ વિચારો મૂકેલા છે. આ પુસ્તક આપણા અભ્યાસીઓમાં શરીર તરફ દુર્લક્ષ કરવાની જે ટેવ પડી ગઈ છે તે સુધારવાને બહુ ઉપયોગી થશે.

વિદ્યાર્થી—પ્રકાશક દક્ષિણામર્તિ વિદ્યાર્થીલયનના વિદ્યાર્થીઓ. કિંમત ૧-૮-૦. ઉપરની મંરુધાના વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાર્થી નામનું એક હસ્તલિખિત માસિક કાદતા તેમાંના કેટલાક લેખોનો આ સંગ્રહ છે. વિદ્યાર્થીઓનું જ માસિક અને વિદ્યાર્થીઓ જ પ્રકાશક એ જોઈ અમને ધણું હર્ષ થાય છે. બધા લેખો અમને ધણું સારા લાગ્યા છે. લેખકોમાંથી કેટલાએક તો આગળ ઉપર સારા લેખકો થશે એવી આશા બંધાય છે. કોઈ શાળા અંતથી સ્વભાષા દ્વારા દેખવણી આપવાનો સદાગ્રહ રાખે તો પરિણામ કેવું સરસ અને કેટલા જોજ સમયમાં આવે તેના પુરાવા તરીકે આ પુસ્તક અમે વાંચવાની ખાસ લક્ષમણ કરીએ છીએ. વિદ્યાર્થીઓ અને શાળાઓ તો આ પુસ્તક જરૂર લેશે પણ બીજા વાંચનાર વર્ગ પણ બાળકોના આ પ્રવાસને ઉત્તેજન આપવા ચૂકશે નહિ એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

રથયાત્રા—પ્રકાશક સુમન્ત મહેતા, યુગધર્મ કાવ્યો-

લય અમદાવાદ. કિંમત એક આનો. ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની આ નાટિકાનો અનુવાદ યુગધર્મમાં આવી ગયેલો તે અહીં પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તે યોગ્ય હતું છે. નાટિકા રસિક સુવાચ્ય અને નિશાળના મેળાવડાઓમાં ભજવી શકાય એવી છે. નિશાળોમાં ખાસ ઈનામ આપવા યોગ્ય છે અને અંત્યજાતી શાળામાં મફત વહેંચાવવા યોગ્ય છે.

રાજમુગ્ધ—પ્રકાશક અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ. કિંમત એક કાગળ રૂ. ૧-૦-૦ રૂ. ૨૬ કાગળ રૂ. ૦-૧૨-૦ સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય શ્રેણી ક્રમાંક ૬. આ વારતા સૌરાષ્ટ્રમાં કડકે કડકે આવેલી અહીં પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરી છે. લેખકનું પોતાના પ્રાંત માટેનું વાતસલ્ય રૂપદેખાં આવે છે અને તેથી તે કાઠીઆવાડમાં અને સામાન્ય રીતે આખા હિંદમાં રહેલી દૃષ્ટીકે માનસિદ્ધિ નળગાઈઓ રૂપદેખાડી આપી તેને નિર્મળ કરવાનું કેટલાએક ઉપાયો નવલકથાના રૂપમાં ગર્યે છે.

શ્રી સુદ્ધગીતા—સત્ય ઘંચમાલા સંસ્થા ૧૪. અનુવાદક શ્રી સ્વામી સત્યદેવજી પરિત્રાજક. મૂલ્ય 111/૧૫ મમપદનું આ હિંદોમાં ભાષાન્તર છે.

જગતના યુવકોને સંદેશ—પ્રકાશક સેવામંડળ મુરત. એક પૈસો.

સેવા મંડળ મુરત. ચોથા વર્ષનો અહેવાલ.

સ્ત્રીઓની ભગવતિ

તુર્કિસ્તાન, મીસર, ટ્રીનીડાદ અને દેશોની સ્ત્રીઓમાં કાંઈ અજ્ઞાન ભગવતિ આવી છે. ગયા દશકામાં ટ્રીનીડાદમાં ધર્મેશ્વરી પરિવર્તનનું વર્ણન એક ટ્રીનીડાદવાસી બાઈનીએ પ્રમાણે કરે છે:—

પ્રાથમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતી છોકરીઓની કંપ્તિ દશગણી થઈ છે. એટલે કે પહેલાં ૪,૦૦૦ હતી, આજે ૪૨,૦૦૦ની થઈ છે. પહેલાં વિવાહ કરતી હતી છોકરીઓની સંખ્યા ઘટી નહિ; આજે છોકરીઓને પૂછીને જ સંબંધ થાય છે. સાસુઓને ત્રાસ મદરેય થઈ ગયાં છે. પહેલાં પુરુષો ધરતી સૌ ચાલે મરીતા; હવે સ્ત્રીઓ પોતાના હાથે જ પોતાની ચાલે મરી છે. સ્ત્રીઓ હવે ધૃતી મુસાફરી કરે છે. હાલનો રિવાજ નીકળી ગયો છે. જલ્દી સમાજોમાં જે પહેલાં પડદા અને અન્યાય તે હવે નહીં નથી પડતાં. સ્ત્રીઓ દુકાનદાર બની છે. ફેટલીક મરીબ સ્ત્રીઓ કારખાનાઓમાં દાખલ થઈ છે અને ફેટલીક મિશનરી બાઈનું સેવાલવન સ્વીકાર્યું છે. આજે સરકારી મજૂરી મુજબ ટ્રીનીડાદમાં સ્ત્રીઓની ૫૮ સંખ્યા છે. દસ વરસ પહેલાં ત્યાં એકેય નહોતી.

પરદેશીના જુલમ અને અન્યાયની સામે ટ્રીનીડાદવાસીઓએ સ્વતંત્રતાની લડત માંડી છે એ સૌ કોઈ જાણે છે. આજે એમની દૃષ્ટિ પોતાની અંદરના જુલમ અને અન્યાય તરફ વળી છે અને તેઓ આત્મશુદ્ધિ કરવા પ્રેરાયા છે. પહેલાં રાજકીય ભગવતિ, પછી આત્મશુદ્ધિ અને પછી સ્વતંત્રતા એ જગતના સ્વતંત્રતાની ઇતિહાસનો ક્રમ છે અને ટ્રીનીડાદ તેમાંથી છટકી શક્યું નથી.

મીસરમાં પણ તે જ હકીકત બની છે. ત્યાંનું લુભ મીસરીન નામનું પત્ર કહે છે કે, “મીસર-

ના સ્ત્રીસંઘના પ્રવલ્નથી હમ માટે છોકરાની ઉંમર ઓછામાં ઓછી ૧૮ વર્ષની અને છોકરીની ઉંમર ઓછામાં ઓછી ૧૬ વર્ષની હોવી જોઈએ એ કાયદાને ત્યાંના પ્રધાનમંડળે બહાલી આપી છે અને એથી એ દેશમાંથી બાળકમોનો રિવાજ નાબૂદ થયો છે.” આપણા દેશમાં ઉંમર ઓછામાં ઓછી ૧૪ વરસની રાખવી, ૧૩ વરસની રાખવી કે ૧૨ વરસની રાખવી એ વિષે હજી ચર્ચા ચાલે છે અને કમિટી કોઈ નિર્ણય પર આવી નથી! આનું કારણ આપણી શિક્ષિત સ્ત્રીઓની નિર્બળતા નથી શું?

પણ મીસરની શુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ આટલેથી જ અટકી નથી. આતો તેમની પાંદરાની પહેલી પૂછી છે. તેઓ પડદાનો રિવાજ દૂર કરાવવાને મંથી રહી છે, છોકરાઓ જેટલી જ છોકરીઓને અભ્યાસની અનુકૂળતા મળે તે માટે મંથી રહી છે અને હમને કાયદો ફેરવાવવા પ્રયત્ન કરી રહી છે. આજે ઇસ્લામી શરીઅત મુજબ, મીસરમાં કોઈ પણ પુરુષ મરજી મુજબ એકથી વધારે સ્ત્રીઓ પરણી શકે છે અને મરજી મુજબ તેમને સલાહ (ફરજિયા) પણ આપી શકે છે. મીસરનો સ્ત્રીસંઘ આ શરીઅતમાં ફેરફાર કરાવવા ચાહે છે; પુરુષને ખાસ કારણો સિવાય બીજી સ્ત્રી નહિ પરણવા દેવાનો અને જુની સ્ત્રીને તલાક નહિ આપવા દેવાનો કાયદો કરાવવા માગે છે મીસરનાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં ગોરી વેશ્યાઓએ બજારો માંડ્યાં છે; મીસરનો સ્ત્રીસંઘ એ અનીતિનાં બળરોને જરૂરબંધી ઉખેડવા ચાહે છે અને એ માટે કાયદો કરાવવા પ્રયાસ કરે છે.

તુર્કીની સ્ત્રીઓએ ગમુ તા. ૧૧ મી માર્ચ સવા ભરી પુરુષોને એકથી વધારે સ્ત્રી પરણવા દેવાનો રિવાજ નાબૂદ કરવા ત્યાંની પ્રમુખ

સભાને અરજ કરી છે અને આ સ્ત્રીઓની આવેલાન મુસ્તફા કમાલ પાશાની જ રી સંતોષા ખાનુમ છે. ઉર્દુસ્તાનમાં જાહેર સભાઓમાંથી તે પકડાને રિવાજ ધણી વખતથી નીકળી ગયો છે, હવે રેલગારીઓમાંથી પણ એ પકડા અને ચીકાને રજા મળી છે અને છુરખાનો તે લગભગ સમજાનો નાશ થયો છે. એમ કહેવાય છે કે ખચીકને ઉર્દુસ્તાનમાંથી રજા આપવાનું એક કારણ આ પણ છે કે તેની હાજરીથી મુસ્લાઓનું જોર વધી પડે છે અને તેઓ ઇસ્લામી શરીઅતથી વિરુદ્ધ સ્ત્રીઓને થતો ઈન્સાફ સહન કરી શકતા નથી. ખીચારા એક મુદ્દાને તો આ માટે સખ પણ ચર્ચ થઈ, છતાં હજુ ઉર્દુસ્તાનની સ્ત્રીઓનો માર્ગ નિષ્કંટક થયો નથી. અમને લાગે છે કે ઉર્દુસ્તાન, મોસર વગેરે દેશોની પ્રગતિની અસર આખી ઇસ્લામી આત્મ પર થશે અને એથી ઇસ્લામી શરીઅતમાં જે ફેરફાર થશે એમાંથી હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો મુક્ત રહેવાના નથી. આ પ્રગતિનું મોલું ક્યારે હિંદુસ્તાનના કિનારે અચકાશે એની જ અમે ઉત્સુકતાથી રાહ જોઈએ છીએ.

અમેરિકામાં દારૂનિવેધનાં મીઠાં ફળ

જાન્યવારી માસની ૧૨મી થી ૧૬મી તારીખના દિવસોમાં વોશિંગ્ટન શહેરમાં દારૂનિવેધ મંડળની પરિષદ મળી હતી તે વખતે નીચેની હકીકત ૧જી થઈ હતી:—

દારૂનિવેધના ચાર વરસમાં (૧) ૮૭૩,૦૦૦ માણસોની જીંદગી બચી છે અને બીજા કંપનીએને ૧૭૮,૭૧૬,૦૦૦ ટોલર (૨ અબજથી વધારે રૂપિયા) નો ફાયદો થયો છે;

(૨) ૬૦ લાખ ઓછા માણસો દારૂડીઆ તરીકે પકડાયા છે;

(૩) દારૂડીઆઓને અને તેમનાં કુટુંબોને મદદ કરવામાં જે અઢળક નાણાં પહેલાં ખર્ચાઈ જતાં તે બચ્યાં છે અને દાન કરનારી સંસ્થાઓ પાસે જે વતની મદદની રકમમાંથી ૭૪ કરોડ રૂપીઆની રકમ ફાળવ થઈ છે;

(૪) મિસો અને હાથખાનાઓમાં અકસ્માત મરણોનો ભોગ થઈ પડતા માણસોમાંથી ૧૦ લાખ માણસો બચ્યા છે;

(૫) સેવિંગ બેંકોમાં અબજ ટોલરનો અને બીજા કંપનીઓમાં ૧૧ અબજ ટોલરનો માત્ર ૧૯૨૩ ની સાલમાં જ વધારો થયો છે;

(૬) મનુશી મેંધી હોવા છતાં ૧૯૨૩ ની સાલ કરતાં ૨,૦૦૦ વધારે નવાં ધર બંધાયાં છે;

(૭) દારૂ પાછળનો વેસો જયતાં કામદારોનાં ઠાકરાં ઓની દોડાંકુલો અને કાલેજો પર દરેકો પડ્યો છે અને દોષક થવા છતાંનાર તમામને કેવી રીતે દાખલ કરવા એ સવાલ ઉભો થયો છે.

આ બંધાનું મૂળ ૧૭૭,૭૮૦ પીડાંઓની ઉદામણી હિંદુસ્તાનમાં બિહાર સરકારના આખકારી ખાતાનાં પ્રધાન ગણેશદાસ સિંગ કહે છે કે:

“અમારે તો કરતું સૌથી મોટું સાધન આખકારી ખાતું છે (એટલે કે દારૂ તારી અપીણ વગેરેની આવકનું ખાતું) એટલે આખકારી ખાતું દારૂ નાંખે તે પ્રગતને સોંપેલાં તમામ ખાતાં બંધ થઈ જાય.”

આનો અર્થ એટલો જ કે પ્રગતને સોંપાયેલાં ખાતાં (Transferred Departments) ચકાસવાં હોય તો દારૂતારીની આવકમાંથી જ ચકાસી શકાય. ખીજી રીતે કહીએ તો પ્રજા દારૂ પીને જ સુધારાને સફળ કરી શકે. હિંદુસ્તાન અને અમેરિકા પૃથ્વીના ગોળા પર સામસમ્યે આવેલાં છે; આથી એ બે દેશની સુસ્તવા કર્ણભૂની દિશા સંદિરચનાના નિયમ મુજબ એક બીજાથી ઉઘી છે. કદાચ આને લીધે જ અંગ્રેજ સરકારે એ બે દેશની સુધારાની દિશા પણ એકબીજાથી ઉઘી રાખી હોય તો તે સંદિરચનાના નિયમ અનુસાર છે અને એથી તેની સામે કોઈ વધી લાઈ શકે નહિ. માત્ર સરકારે એ વાત રખાટ કરી દેવી જોઈએ.

સંજાગર મેમો

સુરતના સેવામંડળનું બોધુ વર્ષ ગયા કોરોબર માસમાં ૫૩ થયું, તેનો વાર્ષિક મેજાવરો એવ સુદ ૧-૨-૩ ને રોજ લગ્નવધામાં આવ્યો. રણે દવરો લૂંદા લૂંદા પ્રમુખ, લૂંદા લૂંદા વકાઓ, તથા લૂંદાં લૂંદાં નાનાં પ્રદર્શનો તથા ખેલો એવી રમ્ય ગોઠવણ રાખવામાં આવી હતી. પ્રથમના દિવસે શ્રી ગણપતકાલ હકર, બીજે દિવસે કવિ હાનાલાલ તથા ત્રીજે દિવસે રવામી શ્રી આત્માનંદ સરસ્વતી પ્રમુખ હતા. પહેલે દિવસે ચિત્રેત્ર તથા કલાદં નાટું પણ સુંદર પ્રદર્શન હતું, તથા લગ્ન નીવડેલા બાલ ગાયનકારનાં ગાયનો થયાં. બીજે દિવસે સંગીતના ઉસ્તાદોનાં દેશી વાજો સાંચેનાં ગાયનો થયાં, અને ત્રીજે દિવસે રસાટ્સ અને બીજા વિદ્યાર્થીઓના

અંગકસરતના ખેલો યયા. આમ આ વાર્ષિક ઉત્સવમાં સુરતી-ઓની વિધવિધતા જોવાની હતી.

પ્રથમ દિવસના પ્રમુખ શ્રી. કચ્છે સેવાધર્મ સંબંધી ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું કે તે ગ્રંથન છે એમ સંસ્કૃત કવિએ કેમ કહ્યું છે તે સમન્વૃત્ત નથી. આપણી હાલની સામાજિક સ્થિતિમાં તો જરા નેટલી સેવાને પણ મહત્વની ગણવામાં આવે છે, તથા સાધારણ સેવકને મોટા પુરુષ ગણવામાં આવે છે. દાક્ટરોની સેવાની, તેઓ પૈસા લેતા છતાં પણ, કેટલી બધી દરર કરવામાં આવે છે! મીરાનરી અથવા ધર્માર્થ હામ કરનાર વેદ દાક્ટરોના તો લોકો પગ ધોઈને પૂજે છે. મીરા તથા આણુંદના મીરાનરી દાક્ટરોની તથા મુંબઈની ઝૂલિમણી સુતિકાચૃદ્ધ જેવી ધરપીટાલના દાક્ટરોની લોકપ્રિયતા ઘણી જ છે. સેવાસ્થાન વિશે બોલતાં તેમણે કહ્યું કે આપણે મોટા દેશ બે ભાગમાં વહેંચાયેલો છે: શહેરો અને આમદાં. શહેરોમાં મોટા ધંધા દેવગાર, કારખાનાંઓ, તથા વેપાર છે, અને બધી જાહેર દિલચાલો તથા સમાજસેવાનાં કેન્દ્રો શહેરોમાં જ છે એ વાત ખરી; પરંતુ સમગ્ર દેશની વસ્તીના ૯૦ ટકા ગ્રામીણ ભાગ ગામડાઓમાં (જેટલે ૫૦૦૦ થી વધારા જનપ્રમુખમાં) રહે છે, એ વાત ફાણર પણ ભૂલથી ન ભૂલજે. જેની સેવા કરવાની જરૂર છે તે ગણાએ ગામડામાં જ વસે છે. ને અમણ છે, ફરિદ છે, જેની દરિ વિશાળ કરવાની જરૂર છે, તે ગણા ગામડામાં જ વસે છે. મુંબઈ, અમદાવાદ કે સુરત જેવા શહેરોમાં સેવામંડળો બહુ કામ કરે અને શહેરો-ઓને મદદ કરવા પ્રયત્ન કરે. પણ વધારે સદાયની જરૂર તો આપણા ગામડાંઓ બાઈએને છે, અને તે માટે સેવાની યોજનાઓ ગામડાંઓના નાના નાના સમૂહોમાં થવાની અતિ આવશ્યકતા છે. વળી આપણી સમાજના બીજા ભાગે પણ તેવા જ વિશાળ પાકી સમય: કહેવાતી ઉચ્ચ કોમો, અને કહેવાતી ઢલકી કોમો. ઉચ્ચ કોમોની સંખ્યા-વસ્તીવચક પ્રમાણે-ઘણી જ થોડી છે, કુલ વસ્તીના ભાગે ૧૦-૧૫ ટકા હશે. કહેવાતી નીચી કોમો—કાળી, કણબી, માળી, વાધરી, કાળીપરજ, અત્યંત તથા અંગ મેહેનતથી પોતાનો ગુજારો કરનારી જેવી બીજી કોમો—થી જ દેશ ભરેલો પડ્યો છે. દેશ કાંઈ વાણીયા, બ્રાહ્મણ, પારસી કે મોલચીઓના મોટા ભાગે બનેલો નથી. ઉંચી કહેવાતી કોમો પોતાપોતાની કોમની સેવા કરે છે, કરવા સમર્થ છે, પણ ઉંચી કોમ નીચ ગણાતી કોમની સેવા કરે તે જ ખરી સેવા છે. બ્રાહ્મણ પોતાની જાતની સેવા કરે, તેને જ માટે કેળવણી ફંડ રચાઈ, અથવા દવાખાનું કાઢે તેમાં સેવા નથી, નિસ્વાર્થ સેવા નથી, પણ કાળીની કે દુબળાની સેવા કરે તે ઘણી ઉંચા પ્રકારની, કેવળ નિસ્વાર્થ સેવા ગણાય. આવા પ્રકારની સેવાનો અવધાન આપણે ત્યાં પુરૂષ છે. પંચુ તેને માટે શહેર મૂકીને ગામડાંમાં જઈને વસવાની જરૂર છે એ વાત વિરંતર ધ્યાનમાં રહેવી નેહજી. શહેરમાં

સુખસમગ્ર, મોડીપાટા ઊડીને રેલવેના સાધનથી ધણુએ ગાંઠ દૂર, તારટપાલની સગવડ વિનાના ગામડાંમાં શાસ્ત્રિય વસવાની જરૂર છે.

અસિક્ષિત મુસલમાનોની કેળવણીમાં (ફિત હિંદુઓએ રસ લેવાની જરૂર છે. જેમ તે કામ સર સચદ અલમદ કરી શકે તે પડિત મદનમોહન પણ કરી શકે. ધાતગણો, લોકો, અત્યંત, કાળીપરજોને માટે અંગ્રેજ સરકાર કે ક્રીમત ગાયકવાડ જોડિંગો કાઢે તો ઉચ્ચવર્ણના હિંદુઓ તેમને માટે કમ ઉડાવીને શિક્ષણ કેમ ન આપે? નડિયાદ પાસે ઉત્તરકાંડમાં વાધરી કોમને માટે તથા મોઢરા પાસે ધારાગ કોમને માટે સરકારી જોડિંગો નીકળી છે; ડાંગના જંગલમાં આલવામાં તથા બ્યારામાં કેનેડાના ખ્રિસ્તી ખીરાને લીસોને માટે આશ્રમો બોધ્યા છે તે આપણામાંથી કેટલા બોધ્યાં જેવા હોય છે! તે પગી તેમને શિક્ષણ આપવાની તથા અન્ય સદાય આપવાની વાત તો દૂર જ રહી. મારે પણ સમય સાથે કચલ કરવું પડે છે કે આ બધા આશ્રમો મેં જોયા નથી.

આપણા દેશમાં દલિત (Suppressed) કોમોનો કાંઈ તોટો નથી. અત્યંતે ઉપશંત વાધરી, મોઢરા, લોડીયા, લીલ, દુળગ, વારડી, વિગેરે અનેક પહોડી તથા જંગલમાં રહેનારી કોમો છે. અત્યંતેની સેવા કરનાર અનેક આત્મચારામ પડિતો આપણને મળે છે. તેમજ લીલ-કાળીપરજ કોમોની સેવા કરનાર સેંકડો સેવકોની જરૂર છે. ઔદિચ બ્રાહ્મણ પરિપક્વ કે ખરાબતા પરિપરો તો બહુ ભરાય, પણ વાધરી, ધારાગ અને લીલ પરિપરો વિના હવે આપણને ચાલરો નહિ, અને તેને માટે તેને કોમોમાંથી સેવકો હાથ જોડાર આવી શકે તેમ નથી તેથી શહેરોમાં વસનારી ઉંચી કોમના લોકોએ બહાર આવીને એકેએક દલિત કોમનું સેવાકાર્ય ઉપાડી લેવું નેહજી.

ગાવણીકાર સમજમાં વાઈકોમ ખાતે અત્યંતેના માનુષી હલોના રણા અર્થે ત્યાંની કોમોસ કમિટીએ ને કાર્ય કરવા આંદરું છે તે ખરેખર પ્રસાસને પાત્ર છે. એકેક શાકણ, એકેક દેડ, અને એકેક ચમ્પાર સાથે જઈને અરુણગતા તથા દૂરતાના નિવારણ અર્થે લાઈએની માફક પ્રયત્ન કરે તે દરજ રમણીય અને સાસ્ત્રિક છે. ત્યાંના શાકણ અને નાચંદર (ક્ષત્રિઓ) ની ખરી કસોડીના પ્રસંગ આવ્યા છે, અને તેમાંથી તેઓ ઠીક રીતે પસાર થાય છે.

દલિત કોમોને આપણે કેવી રીતે જીવી નાંખીએ છીએ, ચમડી નાંખીએ છીએ, તેનો એક દાખલો થોડા દિવસ ઉપર ખરી નજરે આવ્યો. પાંચમહાસ જીવનાં અહોદ તાલુકાના એક સમુપત તાલુકાકારને ત્યાં એક 'હિંદી-અવાસ' હતો. તે અનેક કારણોથી તેને ત્યાંથી જતી રહી. તેને રોસાણું નાક

તેથી તે વાતુકારના અમમાં ન રહેતાં ક્ષણે જ રહેતી.
આથી વાતુકારના કુરચનો પાર ન રહ્યો. તેનું માનવું
એમ છે કે જવાસો તો અમારાં જોવાં છે, તેમના ઉપર
અમારો પેટી દરપેટી દક છે. આમ આ એક નાશી ભય,
કામે બીજા ભય એમ તો અમારા બધા જોવાં જોવાં જતા રહે
તો પછી અમારામાં ને સાધારણ પરધણીમાં ફેર શો? તેઓ
તો અમારે ત્યાં વેચાણ કેવા રહે છે અને રહેશે. અમારી
હામીઓને સાસરે વંચાણએ તેની સાથે એકથી ગાળી
આપવી જોઈએ તેં અમે પછી ક્યાંપી લાગીએ? અમે તેમને
કાંઈ મફત રાખવા નથી, ખોરાકી હુમરાં પૂર્ણ પાસીએ છીએ.
પણ આ સંજયુત શાલઓ અને વાતુકારના મનમાં દહ
આ પાત પેટી રાકવી નથી કે આ જમાનામાં કોઈ એક
મનુષ્યને બીજા ગમે તેટલા પણ દહા મનુષ્યને ગુલામ લીકે—
મરણ વિરહ, ફક્ત ખોરાકી હુમરાં આપીને—રાખવાનો અધિ-
કાર રહ્યો નથી. પરિણામ એ આનું કે વાતુકારનો બાક
તથા તેના યેગાર નોકરો સદાકુ બાકને જોરાનુસમથી ધસી
લાવવા માટે જવા. તેને ધરમાંપી કોઢે દૂર લઈ તો ગયા પણ
ચોરબોર થયો તથા સ્ટેન મારામારી પાનુ થઈ દોગે, તથા

બાકની મરે બીજા માણસો કોડી જવા તેથી આ સંજયુત
સદાકુ બાકને પસાંતે તેના લઈ લઈ રાકવા. પેલિસમાં સામ-
સામા કેમ મંડવા, ગરીબો પેટી દિંદુસમાજમાં મળ્યા
કામુ દોષ છે. અધિકારીઓ વાતુકારની ગાળીમાં ગાળી બેઠા.
કચરી બાકને તથા તેના યેગારનામને નેરાવણ-
રાની મંડણી બનાવવાના મુઠા માટે કોની તથા કંઈની
મુરી મુરી રાખીએ થા. આજવાથી પણ સદાકુ વાતુકારને
સતીય ન થયો. તે બીજા હુમરાં બને લઈ જવા, અને સદાકુ
બાકને ધસી જવાનો બીજો પ્રયાત ક્ષણે જોવા એક સદેર-
માં ખુદા રેતા પર ચાર કલાક, મુધી અને કાદવાંબીની
સમજ થયો. ન પેલિસ કે ન પેલિસરે. આપીને વચમાં
પરે તેઓ પણ ગુલામખોરીની સંસ્થાને રાખવામાં તથા દલિત
કોમને વધારે જગ્યામાં માદમાર થાવ. આવા દરેકો આપણને
કેટલાં સારમાવનારાં છે? રવાણી રાખ્યો દશ રાંધો બીજાને
પૂરેને તૈયાર દોષ પણ તેમની મરે ખાઈમેજાણા મુકમોળી
જવાવનાર સેવો પણ બદલ આવવા જોઈએ. ગુલામખોરીના
આવા આતા અવરોધને સંધરી રાખવાની ઉને આવજોને
જરી નથી.

જરૂર સંમગ્ન, તથા વૈદોના રક્ષણ માટે એકય અથવા સંગઠનની જરૂર માનુષ પડી.

(૨) આયુર્વેદના શિક્ષણમાટે એક ચાર્ટર્ડ અભ્યાસ-ક્રમ નક્કી થયો અને વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા લઈ તેમને પદવી આપવા માટે વિદ્યાપીઠ સ્થપાયું.

(૩) અભ્યાસક્રમ તથા પરીક્ષાઓ માટે ધોરણદરાખું હોય તો તે પ્રમાણે શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા એક દાખલાદેખ અંદર તરફથી થવી જોઈએ. તેટલા માટે અશ્વાહાળાદ જેવા મધ્યસ્થ સ્થળે આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન થયા.

આટલી પ્રગતિ તો ધર્મ અને ત્યાર બાદ મંદી આવી. અત્યાર સુધી યોજનાઓ રચવાની હતી, નક્કાઓ ચીતરવાના હતા—અને હવે વખત આગ્યો છે જ્યાં નોંધવાનો, પાયા નાંખવાનો તથા અજવાનો. હવાઈ કિલ્લા ધણા વિશાળ અને મુશ્કેલીભર્યો હોઈ શકે પણ ત્યાં જોડવાનો વખત આવે ત્યારે જ ખાતરી થાય કે જે મોટું મોકલન બાંધવાની શક્તિ ન હોય તો નાનું મોકલન ચાલી શકે, અથવા તેનાથી ચલાવી લેવું પડે. મારી સૂચના એવી છે કે હાલમાં “અખિત્ર ભારતવર્ષ” તો વિચાર પડતો મૂકીને “પ્રાન્તિક” પ્રવૃત્તિ હાથમાં લેવી. એક દર્શાત આપું. ૧૮૧૬ની સાલમાં પ્રો. કર્વેએ પુનામાં મહિલા વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી અને તેને “અખિત્ર ભારતવર્ષ” જનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેની વ્યવસ્થા માટે જે મંડળ (સેનેટ) નીમ્યાયું તેમાં બંગાળા, ગિહાર, ઉત્તર હિંદુસ્તાન, કરાચી, મહિસર, મદ્રાસના સભ્યોને

કે પર પ્રાન્તના સભ્યો કવચિત જ હાજર રહે છે, અને એ વિદ્યાપીઠમાં આજે મહારાષ્ટ્ર તથા ગુજરાત જોડાયે છે. વ્યવસ્થાપક મંડળના સભ્યોને સુચારી ખર્ચ થયે છે તે છતાં હાજર રહેતા નથી. ત્યારે દરેક પ્રાન્ત પોતા પોતાની સંસ્થા રચાવી, અનુભવી મેળવોને પછી એક મધ્યસ્થ—મધ્યવર્તી વિદ્યાપીઠ તથા પાઠશાળા સ્થાપવા માટે તૈયારી કરશે ત્યારે તે વિદ્યાપીઠની પ્રતિષ્ઠા સર્વમાન્ય થશે. જે હાલમાં આલ્મી વિદ્યાપીઠને ટકાવી રાખવી હોય તો જનારસ વિદ્યાપીઠ જેટલે ગોંડલું ન થઈ શકે ?

મારી બીજી સૂચના છે કે ગુજરાત પ્રાન્તના વૈદોનું સંમેલન અમદાવાદમાં ભરવું. મુંબઈ શુરતના વૈદો તેમ જ કાઠીઆવાડના વૈદોને અમદાવાદ અવરૂંદળ થઈ પડશે. ત્યાં સુધી કેટલાક ઉત્સાહી વૈદો થોડા ધણે સ્વાર્થત્યાગ કરીને આયુર્વેદની સેવા કરવા મંદિરાખ્યાદ નહિ પરંતુ ત્યાં સુધી આ કાર્ય આશળ પડવાનું નથી જે તો નક્કી છે. પણ એક વખત સંગઠન થાય તો મોઝ કાર્યવાહોડ નીકળી આવશે. ગુજરાતી વૈદો એક નાનું સંમેલન મેળવવા જેટલો ઉત્સાહ પણ એકઠો ન કરી શકે એ મારા માનવામાં આવતું નથી. મહારાષ્ટ્રમાં મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકશબ્દોમાં તરફથી આયુર્વેદ બીજાલયો ખોલાયાં છે તેવાં ગુજરાતમાં કેમ ન નીકળે ? આપણાં દેશી રાજ્યોએ આયુર્વેદને ઉત્તેજન આપ્યું નથી અને વૈદોની કદર કરી નથી તે સંગઠન થયા પછી જરૂર મેળવી શકાય એમ હું માનું છું.

વાતો નોંધા દોસો—જોના અનુભવથી આપણે જાણીએ છીએ અર્થજ તથા અંગ મેદનતથા ..

બીજી કોમો—થી જ દેરા ભરેશો પડયો છે. દેરા કાંઈ વાણીયા, શાસણ, પાસરી કે મોલવાઓને માટે સાગે બનેશો નથી. હવે કહેવાતી કોમો પોતાપોતાની કોમની સેવા કરે છે, કરવા સમર્થ છે, પણ હવે કોમ નીચ ગણાતી કોમની સેવા કરે તે જ ખરી સેવા છે. શાસણ પોતાની શાંતિની સેવા કરે, તેને જ માટે ફળવણી ફંડ સ્થાપે, અથવા દવાખાનું કાઢે તેમાં સેવા નથી, નિઃસ્વાર્થ સેવા નથી, પણ કાળીની કે દુળગાંની સેવા કરે તે ધણી ઈલા પ્રકારની, ફળ નિઃસ્વાર્થ સેવા ગણાય. આવા પ્રકારની સેવાનો અવધા આપણે ત્યાં પુષ્કળ છે. પણ તેને માટે સંકેર મૂકીને ગામડાંમાં જઈને વસવાતી જરૂર છે એ વાત નિવંતર ધોનમાં રહેવી જોઈએ. સંકેરનાં

સુમનત મોહી

અવલોકન

ખિલાફતની તૂટ

હેલ્થ થોડા માસમાં ઘણુ ગંભીર બન્યો છે. તુર્કી સાથે સંધિ થઈ અને પછી ઓચિંતી ખિલાફત તૂટી. રશીઆમાં લેનિન ગૂંચવી ગયો અને કામદાર પક્ષ ઈંગ્લંડમાં સત્તાધીશ થયો. મહાત્મા ગાંધીજી લગભગ મરણશય્યા પર સુતા, ઉડ્યા અને છૂટ્યા. શિખોની શુરદ્વારા સમિતિ સરકારે ગેરકાયદેસર દરારી ને તેની મુનંદા અગ્રણીઓ પકડાયા. છતાં જૈનની યાત્રા કરતાં સેંકડો શિખ મરાયા અને ધાયલ થયા, હમ્બો પકડાયા અને પકડાય છે. સ્વરાજ્ય પક્ષના નરસિંહજી મુખાઈ, કલકત્તા જેવી ફેટલીએ મુનિસિપાલિટીઓ હાથ ફેરી છે અને ફેટલાએ પ્રાંતોમાં ધારાસભાને વશ કરી તેઓ સરકારને હાંકે છે. આની સાથે ખાદીનું શરૂ થીમેથી દેશભરમાં આવે છે, રામેશ્વર અને ખોરસદમાં કંઈક કંઈક અખતરાઓ થાય છે, ને વાઈક્રમ અને પેટલાઈ જેવા રજવાડામાં પણ સત્યાગ્રહના સૂર અંકગાય છે.

આમ છતાં પ્રગતિસાગરના હૃદયમાં નથી થતું કંઈ મહામન્યન કે નથી તેની સપારી પર ઉછળતી કંઈ તોફાની તરંગમાત્રા. તેથી એમ જ લાગે કે જાણે સન ૧૯૨૨ માં ગાંધીજીએ બારોડાલીની લડત મોકુફ રાખી ત્યારથી જ ભરતી પૂરી થઈ અને પાણી નીચે જ ઉતરતાં ગયાં. પણ આની દેખીતી મર્યાદામાં પણ ઈશ્વરને કંઈક સંકેત કેમ ન હોય?—જૂની બ્રિટિશ ઈંડિયામાં પણ કોઈ અવનવા ચેતન-અમારબની છૂંપી તૈયારી કેમ ન હોય?

આ દૃષ્ટિએ ખિલાફતનો ઉદયન 'ધર્મ' એ વર્ણવે છે. તે વિષે ઓચિંતી ખબર મળી ત્યારથી મુસલમાન લાઈઓનાં દિલ ઘણાં આકુલ થઈ ગયાં છે. અને ખિલાફત કમિટીએ વધારે ચોક્કસ માહિતી મેળવવા મારે કમાલ પાશાને તાર કર્યા છે, તેના સતોપકારક જવાબ હજી મળ્યા નથી. છતાં નવી ઉગતી તુર્ક પ્રગતિના ગંભીર દરાવ અને તેની મનોવૃત્તિ ચોખ્ખાં દેખાય છે. અંગ્રેજોની સભાએ એવો દરાવ કર્યો છે કે તુર્કિસ્તાન દેશમાં સમગ્ર રાજ્યસત્તા એ સભામાં જ એકત્રિત થયેલી હોવાથી ખલિફની જુદી પદવી બીનજરૂરી અને તુક્કસાનકારક છે ને તેથી તે રદ કરવામાં આવે છે, ને ખલિફની તમામ ધાર્મિક સત્તા ધર્મના અને ધર્માદાના ખાતોને સોંપવામાં આવે છે. કેવળ તુર્કીની દૃષ્ટિએ આ દરાવની સામે કોઈ લાગે જ વાંધો લઈ શકે. સૌ જાણે છે કે સન ૧૯૦૮માં તુર્કીમાં રાજ્યપરિવર્તન થયા થયા પછી પણ ખલિફ સુલતાનની સત્તા એ દેશને રાજકીય અને ધાર્મિક, સામાજિક અને શિક્ષણની પ્રગતિમાં અતિશય અંતરાય રૂપ થતી. નવી લોકસભાએ ખલિફની રાજ્યદારી સત્તા હમણાં છીનવી લીધી, પણ દુનિયાની જૂનામાં જૂની રાજગાદીની આસપાસ સદીઓથી બનેલો સરો આમ સ્વજવારમાં સાફ થઈ શકે જ નહિ અને તેમાં રહેલાં ઝેરી ઘીજ ગમે ત્યારે ફુટીને ફાલી નીકળે. જૂના જમાનાના મોક્ષવીઓ અને મુક્ષાઓના પણ આશ્રયદાતા ખલિફ જ એટલે ધર્મના એક કાનુનમાં અથવા સમાજના એક રીતરિવાજમાં કંઈ મુધારો થઈ જ ન શકે. તેથી ખલિફની જુદી અંગન-પદવી નાબૂદ કરવામાં અને તેની સત્તાઓ લોકશાસનના ધોરણ મુજબ

ધારાસભાઓમાં અને ખીન તમામ હકોમાં સમતોષ વહેંચણી સદેશાધી કરી શકાય. ધર્મના જેવા ગંભીર વિષયને આવા સોદાના ગ્રાજવામાં મુકવાથી હિન્દુઓ ખૂબ ખીનપ એ સ્વાભાવિક છે. વળી, એવી પણ અફવા ફેલાઈ કે મૌ. મદમદઅલીએ અજમેરમાં એમ હતું કે મહાત્મા ગાંધી કરતાં પણ એક દુરાચારી મુસલમાનને હું ચડીઆનો ગણું. અને ને કે ગાંધીજી વિષે મદમદઅલીનો પૂર્વભાવ જણાવે છે છતાં બન્ને અલીભાઈઓને એ વિષે ફરી ફરીને ખુલાસા કરવા પડ્યા અને ગાંધીજીને પણ સાલિત્વ ભાષે તેના પર વિગતવાર ટિપ્પણ આપતું પડ્યું, એ બન્ને કામ વચ્ચે ફેલાએલી બેદિલીનો અચૂક પુરાવો છે.

આમ રોજ તો એકબે વર્નાય છે. પણ તેનો ઉપાય શો ? હિન્દુઓ મરજીએ આગળ તાંસાં ન પગાડે અને મુસલમાનો ખંદે સિવાય ગાયને કાચ ન લગાડે એવી મંત્રિ કરવાથી પણ વળવાનું નથી. ને બળે એમ હોત તો નીચામળદાદુરે ગોવધની બધી કરી તે પછી પોતાના કાલ્પના ધણા હિન્દુઓને વરસાવવાની પેરવી કરવાનો આશ્રય તેમના પર ન આવત. ખીજ પાસ હિન્દુઓ પોતાની શક્તિ અને સ્વમાન કેળવવાને માટે જાતીય સંગઠન કરે એ મને તેટલું જરૂરનું હોય, તેમ ખિલાફત કમિટીઓની રચનાથી મુસલમાનોમાં જાગૃતિ ફેલાવવાથી મને તેટલો લાભ હોય તો પણ માત્ર એવા એકેશીય પ્રયાસોથી જ રાષ્ટ્રીય ઐક્ય સધાવાનું નથી એ તો દેખીતું જ છે.

આ એકપની ચાખી ચી શોધે છે.—અને પણ શોધીએ છીએ. અગ્રે એક જ સવાસ પૂછીશું કે યુરોપમાં બેસી વરસ પર કેયોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટની વચ્ચે જે અગ્રા ચાલના હતા, આપણે ત્યાં પણ હિન્દુઓ અને મોનો વચ્ચે સદીઓ પર જે પિનડાવાદ ચલા હતા ને આજે કેમ શમી ગયા છે ? કારણ ત્રણ જણાય છે. પોતપોતાના ધર્મના ફિલિધિથી પર તેના શુદ્ધ રહસ્યનું જ્ઞાન, અને પરસ્પર મનની વધારે કદર અને સદિધલતા અને હવતરવધારમાં વધારે મુમાશ્રમ ને મિશ્નવત.

× એટલે મુખી કે આસજો કહેવા લાગ્યા કે 'હસ્તિના તાડ્યમાનોડિપિ ન ગચ્છેઝ્ઞન મંદિરમ્' હાથી મારે તો પણ મંદિરમાંતો ન જાય.

હિન્દુઓ અને મુસલમાનો તેમના દિલમાં એકબીજા વિષે દૂર થએલા એકબે અને કારના ભાવ દૂર નહિ કરે બેદલુદ્દીની દિવાલો તોડી સંસ્કાર અને સાહિત્યના હવન અને કલાના વિશાળ પ્રદેશમાં પ્રેમભાવથી નહિ ભણે અને બેટે ત્યાં મુખી તેમની સાચી એકતા દૂર જ રહેશે.

ધારાસભાની લડત

હિન્દુમુસલમાનની તકરારથી તેમ ધારાસભાની ચર્ચાથી વાતાવરણ એક ઘેરાઈ ગયું છે. ચુસ્ત પક્ષની અને સ્વરાજ્ય પક્ષની સામસામી દલીલોથી ઘુમુઘ સુદ આજ્ઞાં જ કરે છે. મતબેદમાંથી કમળમળ અંગત રાગદ્વેષ ઉપલ્બા હતા અને મોટા-મોટા પ્રતિરૂપીઓ—વચ્ચે-લગભગ ભોમવાયદેવાર પણ નહેતો રલો. શરૂભાએ ગાંધીજી ફરીથી આપણી વચ્ચે વિરાજે છે. તેમણે બન્ને પક્ષના ધુરુપદને ભોમપીને ખૂબ વાતવિત કરી છે અને જુદાના સાગરતરી પરથી શો આદેશ નિકળશે તે જાણવાને આખો દેશ આજે તણસે છે.

દરમ્યાનમાં એક બે બાળનો આપણે ચોખ્ખી રીતે સમજ લઈએ. સ્વરાજ્ય પક્ષના કાર્યવાદોએ એકદરે બેતાં ચણવારી અને અસાધારણ ક્ષેત્ર મેળવી છે તેની તો ભાષે જ ના પાડી શકાય. આ સાથે ધારાસભાઓ મળી તે પહેલાં ચુસ્ત પક્ષના દિમાલનીઓ ફરીફરીને કહેતા હતા કે મધ્ય પ્રાન્ત સિવાય બીજે કાંઈ પણ કેાણે સ્વરાજ્ય પક્ષની વધુમતિ નહિ થાય, ને તેથી તેઓ સરકારના વહીવટને જરાએ આંચ નહિ પહોંચાડી શકે. પણ ખુદ હિન્દીની જ ધારાસભામાં સ્વરાજ્યપક્ષના કુળજ કારભારીઓએ સ્વતંત્ર પક્ષની સાથે મંત્રિ કરીને વધુમતિ સાધી અને ખરચ વિશે સરકારની કેટલીયે દરખાસ નામંજુર કરી. એટલુંજ નહિ પણ હિન્દી સરકારનું જુના અને નવા કરનું આખું 'બીલ' નામંજુર કરીને સૌને દેરન પમાડ્યા. મરકારને જરા દેરાન કરી અને વિજાપતમાં પણ કંઈક છાપ પાડી. બંગાળમાં પણ સ્વરાજ્ય પક્ષે મુસલમાન બાદબે આંધ્ર મળીને પ્રધાનોના પગાર અને કેળવણી તથા વેદક આનાનો કેટલો ખરચ નામંજુર કરીને જરા ચમકારો કર્યો. મધ્ય પ્રાન્તમાં તો અવધિ આવી. સ્વરાજ્યપક્ષે

આખું એ અંદાજપત્ર નામંજુર હું એટલે સરકારે ધારાસભાને બરખાસ્ત કરી, પ્રધાનોને રજા આપી પોતાના ખાતાનો બધો ખરચ 'મર્ડીશીફ્ટ' થી મંજુર કર્યો, તેમ પ્રધાનોના ખાતાનો વહીવટ પોતાના હાથમાં લઈને તેનો જૂનો જ ખરચ કાયમ રાખ્યો ને નવો બધો ખરચ કાપી નાંખ્યો. સરકાર ધારે છે કે તેણે સ્વરાજ્ય પક્ષને બેવકુફ જતાઓ; લોકો ધારે છે કે તેમણે સરકારને હાંધારી !

આ બનાવો એટલા અણધાર્યાં તેટલા જ અસાધારણ છે. પાંચ વરસ ઉપર ને આખું કાંઈ જનું હોન તો આગેવાનોના જયધોપથી આગે દેશ ગાછ ઉડત. લોકોમાં સ્વમાન અને શ્રદ્ધાનો ઝોર જ જુરસો ખીલી ઉડત, અને તેથી પ્રેરાઈને કાંઈ જગ્યાં પગલાં ભરવાને પ્રમ્ન તૈયાર થાત. પણ આપી કાંઈ અમર આજે નથી દેખાતી. ઘણાખરા લોકો પંડિત મોનીલાકશ્વતી ને દાસ બાશુની વાહવાહ કરે છે પણ તેમનો ઉત્સાહ જરા પોચો લાગે છે, તેમના બોસ જરા શીકા જણાય છે. 'મીનું' ધાય પણ શું ? ઉલ્લાં પાંચ વરસમાં આ દેશની નવી તવારીખ ધરાઈ છે. સન ૧૯૨૬ માં ધાળા હાયદા સામે સત્યાગ્રહનો સરંચાન થઈ અને પછી પંચજન-શુજરાતમાં રમખાણ થયાં ત્યારથી જ ધારાસભાના વિવાદ વિસારે પડ્યા લાગ્યા. સન ૧૯૨૦ માં મહારાષ્ટ્રાએ અસહકારનો પત્ત ફરકાવ્યો, સન ૧૯૨૧ માં પ્રજાસંકિતમાં ભરપૂર પૂર આવ્યું, આશરે ૩૦,૦૦૦ માણસો કેદમાં ગયા, સેંકડોએ જાન આપ્યા ને અપાર હટ સાહન કર્યા; કટલાએની સારી માલમિલકત ફના થઈ. આવા ગંભીર મનાવો બન્યા પછી ધારાસભાની છત વિનોદેયે શાઈને મલે મલે. મહોના હાલના વખતમાં 'કેઈને' એમાં કડતલી જાંખી લાગે થાય. પણ એથી પ્રજાનું હૃદય તો ન જ હલમલી શકે; પ્રજામાં નવા આવેલા અને કંત્રાહનો કુવારો ફુટી ન જ શકે.

ગાંધીજીના સત્યાગ્રહનો પંથ જેમને પિકટ અને કંટાળાભરેલો લાગ્યો અને રમતાતમક કાઈકમ નિરસ અને કંઈક નિરૂપયોગી પણ લાગ્યો તેમણે કોઈ પણ રીતે રાજકીય લડત આણી રાખવાના હેતુથી જ ધારાસભાની લડનનો રસ્તો શીધો. પણ એનો કટાઈ ગયેલું જૂનું

દષ્ટીઆર. નવી લાખના અને નવા પ્રાણવાળી પ્રજાને તે ન જ ખાખે. ગાંધીજીનું એ સત્ર પ્રજાના દિલમાં ઉડું ઉતરી ગયું છે કે સ્વરાજ્ય સરકારની પામેથી નહિ પણ પ્રજાની પાસેથી જ માગવાનું છે—પ્રજાને જ બરાબર સંજ્ઞ કરીશું તો તેને સ્ફોર્માં સ્વરાજ્ય મળી શકશે. ખરે કામ આજે દિલ્હી અને સીમલામાં નહિ પણ ગામગામમાં અને જુપંથમાં ખેડવાનું છે. ખરી લડત મુઠીબર ગોરાગોની સામે નહિ પણ દેશમાં વસી ગયેલા અજ્ઞાન અને અશ્રદ્ધાની સામે ચત્રાવવાની છે. સ્વરાજ્યપક્ષે આ સાત્વું વિપર્યય કરવામાં ગંભીર કરી છે. આને દેશની શક્તિ અને ઉત્સાહને ક આડે રસ્તે ફોળે છે.

પણ હવે ખરે સવાલ તો એ છે કે ધારાસભા રાખત થયેલા સ્વરાજ્યવાદીઓ તરફ મહામભા ફેનું વક્ષણ રાખવું અને તેમણે ધારાસભામાં કેવી ર વર્તવું ?

પહેલો સવાલ તો સહેલો છે. ધારાસભાના આગેવાનોની શક્તિ અને દેશભક્તિ કાંઈથી ઉતરતાં નથી તેમને દેશસેવા માટે જે માર્ગ મોઝ લાગ્યો તે અનુસરવાને તેમને હક છે જ. વળી કાંકનાકાની મહાસભાએ પહેલાં ની તેમ જ દિલ્હીની સભાના સૌ ઠરાવોને મંજૂ કર્યા છે. એટલે ખરે જોનાં ધારાસભાના મોહાઓને 'અસહકારી' લાઈઓ તરીકે સ્વીકારી લીધા છે. તેથી મહામભા તરફ વક્ષાદારીની ખાતર પણ સૌએ સ્વરાજ્ય પક્ષની ઉપર કડતી દીધા કરવાનું છોડી દઈને તેમના તરફ કેવલ ભાવુલાય જ ખીલવવો જોઈએ.

આ ઉપરથી એ પણ દેખીતું છે કે ધારાસભામાં હવે કાંઈ રીતે કામ લેવું એ વિશે છેવટનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર જ સ્વરાજ્યપક્ષનો જ ગણવો જોઈએ. અને હજી તેમણે કાંઈ કાંઈની સચવી નથી તેમ જ ગાંધીજીએ પણ કાંઈ સલાહ આપી નથી તેથી એ વિશે અર્થ દાઢ મો રાખતી એ જ મોઝ છે.

મધ્યકાળ

સ્વરાજ્યની નવી યોજના ઘડવાને વિષે હાથ બે દરખાસ્ત આપણી સામે મેલુદ છે: એક ડાક્ટર મેસ્ટરની અને બીજી સ્વરાજ્ય પક્ષની. પહેલી મુજબ નવા ધોરણસર ચૂંટાઝીલી ધારાસભાના આગેવાનોની સંખ્યા બેસાડવી; બીજી મુજબ તે સભાના તેમ જ મહાસભાના વધારે અને સરકારના ઓછા પ્રતિનિધિઓનું પ્રમેલન મેળવવું. તે જે ચેન્જના ઘડે તે સરકારે મંજૂર રાખી કાયદાના રૂપમાં પસાર કરવી. સ્વરાજ્યની યોજના વડી ધારાસભામાં પસાર તો થઈ પણ હિન્દી વહરે તે ઉપર કંડુ પાણી રેડ્યું તેથી સ્વરાજ્યપક્ષે ધારાસભાને તોડવાને થોડા હથોડા પણ મારી નેયા, અને દેશમાં થોડો ખડખડાટ પણ થયો.

તેની કંઈક અમર વિલાયતમાં પણ થઈ હોય એમ ઉપર ઉપરથી લાગે છે. તાજેતરમાં ક્વિટિસ આમની સભામાં મુધારા વિષે બે ત્રણ દરખાસ્તો લુદા લુદા પણ તરફથી રજુ થઈ છે. તેમાંની એક તો આવી ગઈ અને ઉડી પણ ગઈ. પણ તે વિષે ખુલાસો કરતાં ઉપપ્રધાન મિ. રિચર્ડ્સે જણાવ્યું કે હિન્દી સરકાર હાલના બંધારણના મુધારા વિષે વિચાર કરે છે, જેટલું જ નહિ પણ તે વિષે પ્રવચન પ્રતિનિધિઓની સાથે પહેલેથી પૂરી મસલત કરવાતો પણ વિચાર રાખે છે. હમણાં વડા પ્રધાને લાપણું કર્યું તે ઉપરથી પણ આ વાત ચોક્કસ જણાય છે.

સ્વરાજ્યપક્ષે આ વાત ઉપર બહુ હુમલાખ ગયો નથી પણ અંદરબાનેથી તેમાં પોતાનો વિજ્ય ગણતો હોય એ સ્વાભાવિક છે. ડાક્ટર મેસ્ટરના પ્રતિનિધિ-મંડળમાં શ્રી. શાસ્ત્રી, ડૉ. સમુ જેવા પીટ રાજ્યપુર્યો ઈંગ્લેન્ડ ગયે છે. શ્રી કાલા લગ્નપતરાય તળિયતના ધારણસર તે જ નિશામાં ગયા છે. આ બધા ઉપરથી સ્વર માણસોના મન ઉપર એવી અસર થાય કે આ બધાનાં પરિણામે કંઈક સમેલન થાય, સ્વરાજ્યપક્ષના આગેવાનો સરકાર સાથે લડીઝગડીને તેની પાસેથી ખેંચી શકાય તેટલું મેળવે, તે માટે પોતાને અહિનંદન આપે અને વળી તેની સામે દીકા કરતો કરતો પણ તેના અમલમાં સામેલ થાય. આવી ચાલ ચાલવા માટે કાર્ય. સ્વરાજ્ય

પક્ષનો વાંક કાઢી રાકશે નહિ—ઉઠવું તેમને તેમની નેમ બાહેલીથી જર લાવવા માટે સૌ મુયારકબાદી પણ આપશે. પણ જેટલું તો ચોખ્ખું છે કે સુરત પક્ષે બંધારણની અપૂર્ણતાને લીધે નહિ પણ સરકારની જુરી દાનતના ધારણસર જ તેની સામે અસહકાર આપ્યો છે. નવા મુધારાના બેકથી નહિ પણ સ્વરાજ્યના રાજ્યપદીયટથી જ તે સરકારની દાનતનો કથાસ કરે છે. જેટલે નવા મુધારાથી પણ અસહકારીઓની ઘટિ કે વર્તનમાં કંઈ પણ ફેરની આશા રાખવી મિથ્યા છે.

પેટલાદ તાલુકામાં ગંભીર મામલો

વડોદરા રાજ્યના પેટલાદ તાલુકામાં નવું સેટલમેન્ટ લાયકું છે, અને તેમાં ગયા સેટલમેન્ટ કરનાં એકંદર ૧૨૩ે દકા જેટલો વધારો થયો છે. નરવાના વહિવટ-વાળાં ગામોમાં લોકોની મંમતિ લીધી નથી, વધારો કરવાનાં કારણો સમજાવ્યાં નથી, નવાં ખતો થયાં નથી અને માત્ર આપણીથી દુકમો થયા છે. બીજાં ગામોને માટે પણ જે વધારો થયો છે તે લગાઈના વખતમાં પાકના મોટા ભાગ આવેલા તે કાયમ જ રહેશે એમ માની લઈને મહેસા લાગ પર છે. આ બધી બાબતમાં સરકારે ફરી વિચાર કરવાની જરૂર છે એમ પેટલાદના ખેડુત લાઇઓ માને છે. અધુરામાં પુરું ગયે વર્ષે વરસાદ થોડો પડ્યો અને પાક સારો થયો નહિ તે છતાં નવા સેટલમેન્ટ પ્રમાણે જમીન મહેસુલ ભરવાનો દુકમ થયો તેથી ત્યાંના ખેડુત વચમાં ભારે અસંતોષ તથા ગભરાટ ફેલાઈ ગયો. અન્યવચિત અને અસંગતિત પ્રત્ન જે કાર્ય કરી શકે તેવી પ્રશ્નિતમાં અરુદ્ધ વખત યુમાઓ અને અરજીઓ ને દાદ ન મળવાથી કેટલાક આગેવાનો અતે વડોદરા રાજ્યના અમાત્યને ડગર મળવા ગયા. પરિણામ ઘણું જ નિરાશાજનક આવ્યું તેથી શી રીતે ન્યાય મેળવવો એ પ્રશ્ન પર ભારે ચર્ચા થઈ, અને છેવટ એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે તાલુકાનો પ્રગ્નમન નહિવા માટે વડતાલમાં સભા ભરી અને તેમાં જે ફરાવ થાય તે શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ આચળ રજુ કરેલો. વડતાલમાં તા. ૩૧-૧૨-૨૩ ને દિવસે સભા મળી તેમાં ખેડુત મંડળની સ્થાપના થઈ, અને નાર મુકામે પહેલી પરિષદ ભરવાનું નક્કી કર્યું, અને તેના પ્રમુખ તરીકે ધર્મજીના શ્રી. રામજીભાઈ લાઇચાવની નીમણુંક કરી. શી રાવજી

લાઇ વડોદરા રાજ્યના ખેતીવાડી ખાતાના વઝા અધિકારી હતા તથા મુક્ટી ખાતાનો ખોલો અનુભવ પણ તેમણે મેળવેલો. તેથી જ ખેડૂત મંડળનું સુકન તેમના હાથમાં મૂક્યું. પરિણામ તા. ૨૭-૧-૨૪ ના દિવસે નાર ગામે મળી અને તેમાં દરાવ થયો કે સરકારે નિષ્ણુત અમલદારોની સમિતિ નીમવી. તે સમિતિએ પ્રાંતીય પ્રતિનિધિઓની બધી હકીકત તથા તકરાર સાંભળી લઇને નવા સેટલમેન્ટ વિધે નિવેદન કરવું. આજુ સાલે પાક નિષ્ફળ ગયો છે તેથી મહેસુલ મુલતતરી રાખવા તથા છુટ મકાનોના હુકમ કરવો. વડોદરાના મહારાજાની તબિયત નાદુરસ્ત હોવાને લીધે ના. દીવાન સાથે વાત ચઇ અને સરકાર તરફથી ન્યાય તથા દવાની આશા રાખીને પ્રજા સાંત યઇ. ત્યારે સરકાર તરફથી નવહેરાના ધી નીકળ્યું ત્યારે તેમાં કેટલાક ગામેને દુષ્કાળને લીધે રાહત આપવામાં આવી. પણ નવા સેટલમેન્ટ વિધે જરા પણ તેમાં ઉકલેખ નહોતો. ખેડૂત પ્રજા મંડળની ખીજ બેઠક પેટલાદમાં મળી તેમાં એક ડેપુ-શન શ્રી. મહારાજાને અથવા ના. દીવાનને મળી આ અપતનો નિર્ણય કરવાનું કરાવ્યું. વડોદરાના દીવાન લે. મનુલાઇ નંદશંકરે નવા સેટલમેન્ટ વિધે ફરી વિચાર રવાની મોકળી ના પાડી તેથી તા. ૧૨ મી એપ્રિલને પંચમે ત્રીજ બેઠક ધર્મજમાં મળી. સરકારની હકને લીધે અવર્ગની લાગણી ખુબ દુખાવેલી તથા ઉચ્છેદાયલી. તા સભામાં આશરે ૭ હજાર માણસો એકઠાં થયેલાં. તે સરકાર નવા સેટલમેન્ટ વિધે વિચાર ન જ કરે તો હેસુલનો ખીજે હોતો ભરવો નહિ એવો વિચાર ઉદ્ભવ ગતો થયેલો. એક દિવસને બદલે બે દિવસ સુધી સહત આલી રહી અને મંપણું વિચાર કર્યા બાદ એવું રાવવામાં આવ્યું કે નવા સેટલમેન્ટના ન્યાયાન્યાય ને અમલદાર વર્ગની સમિતિ નીમવા માટે ફરી માગણી કરવી. પ્રજાવર્ગ મહેસુલ ભરવા માગે છે અને તેમની દાનત શુદ્ધ છે તે પૂરવાર કરવા માટે જુના સેટલમેન્ટ પ્રમાણે બધો હમોતો ભરી દેવો, પણ વધારાના કરની એક રાતી પાછ પણ ભરવી નહિ. ડેપુટેશનને દાદ મળતી નથી તેથી માત્ર પેપરે દારા નવહેરાત કરવી અને નવા સેટલમેન્ટ પ્રમાણે પેસા ન ભરાય તેટલા માટે વ્યવસ્થા કરવી. પ્રજામંડળના હેતુ તથા ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે દરેક ગામમાં ગ્રામ્ય મંડળ રચવાયું છે તેમાં નોંધણે રચનાત્મક કાર્ય કરવું એવો

ખીજે દરાવ થયો. તા. ૧૫ મી એપ્રિલે બીજે હમો ભરી દેવો નોંધણે એટલે બધી વ્યવસ્થા એકદમ કરવાની હતી, પણ પ્રજાવર્ગમાં એટલો બધો ઉત્સાહ હતો કે ગામડાંઓમાં કામ કરવા માટે રચવેલો તે શણે જ તૈયાર થઇ ગયા અને ખીજે જ દિવસેથી પોતા-પોતાને યાણે ગોઠવાઈ ગયા. દરેક ગામડાંએ તેમને રહેવા માટે વ્યવસ્થા કરી આપી. નોંધતાં નાણાં માટે ફાળાથી રૂ. ૩,૦૦૦ ભરવાની કમીસાત આપી. તે ઉપરાંત પરિવહમાં જ રૂ. ૨,૫૦૦ સત્યાગ્રહ ફંડ તરફ ભરાઇ ગયા. આ બધા કામની આગેવાની શ્રી રાવજીભાઈએ કમીસ કરી અને તેમને મદદ કરવા માટે ભોરસદ સત્યાગ્રહના સેનાપતિ શ્રી. મોહનલાલ પંડ્યા તથા સુજરાતમાં કેળવણી જેવા શાન્ત વિપ્લોમાં મુકાઈ રહેલા દાકતર સુમન્ત મહેતા તૈયાર થયા. આ બંને લાઇઓને ગાયા તેથી પ્રજાની ઉત્સાહમાં ઘણો જ વધારો થયો. આ ત્રણે આગેવાનો વડોદરા રાજ્યમાં અમલદાર હતા. સરકારની સામે લડત કરવી પડે તો વિચારપૂર્વક અને શાન્તિથી કામ ચલાવી શકે એવા મોટી વયના, શાન્ત પ્રતિભા તથા અનુભવી નેતાઓની જરૂર પડે. બે સત્યાગ્રહ કરવો પડે તો તેની વ્યવસ્થા કરવા માટે શ્રી. મોહનલાલલાઇ તથા તેમના કેટલાક સંનિકાને ગાયા તેથી ખેડૂતલાઇઓને ખુબ વિશ્વાસ આવ્યો. આ પ્રમાણે પ્રજાવર્ગ પોતાની તૈયારી કરી દીધી છે અને હવે સરકાર કેવાં પગલાં લે છે તે જોવાનું છે.

ગામડાંઓમાં છેલ્લા બે મહિનામાં જે રચનાત્મક કાર્ય થયું છે તે પણ જાણવા જેવું છે. આશરે ૨૦૦ તકરારો લવાઈથી ચુકવાઈ છે. તેમાં કેટલીક તો જુજ રકમની નહિ પણ બે ત્રણ હજાર રૂપીઆ જેટલી મોટી રકમ વિધે હતી તે પણ ચુકવાઈ છે. વહિવટદારની કચેરીમાં કામ ચોખું ચઇ થયું છે, જેલમાં કેદી ચોખા થયા છે. દારૂનિગોધનો અમલ દરેક કોમે કર્યો છે તેથી કેટલીક દુકાનોમાં વકરો થતો નથી. હોળીના તહેવારોમાં પણ દારૂની ખપત ઓછી ચઇ ગઇ હતી. નોંધણી કામદારોએ એક રૂપીઆ જ આનાની લાગત ગેરકાયદેસર લાજ પાડી હતી તે જતી રવાનું સાંભળ્યું છે. પોલિસના અમલદારો લાંચ લઇને ચુંદા છુપાવતા તે પણ કાંઈક બંધ થયું છે. અંતરંગને માર મારવા

માટે પાટીદાર ભાષ્યએએ મારી માગીને દંડ લેમાં છે. અમલદારો પાસે જઈને ખટપટ કરવાનો વિચાર પડ્યો હતો તે નરમ થયો છે અને લોકોમાં દિંમન તથા સ્વમાન આવ્યાં છે. હવેર દરે ને આ જુલોસો. આજુ રહે. સત્યાગ્રહને લીધે પ્રેમમાં પિનય વધ્યો. પેટલાદ તાલુકાની પ્રમત્તી સખત કસોટી થયો, પણ સરકાર પણ સમજ્યો કે આ જમાનામાં આપણુકે તથા જહાં-ગીરીનું બેર ટકી શકે નહિ. જે વડોદરાની સરકાર સખ્તાઈના પગલાં લેવાની મુખાઈ કરશે નો તેમને કડવા ઝેરના ઘુંટણ પીત પડશે. પ્રમત્તી મામળી ધણી જ જુલુ અને ન્યાયપુરસ્કાર છે. મેટ્રકમેન્ટમાં વધારા થાય. તેની વિરૂદ્ધ એક રાજદ મોક્ષાગો નથી, માત્ર એ શા માટે થયો, તેને માટે કેવા પુરાવા, કેવી હકીકત અમલદારોએ રજુ કરી છે ને જાણવાની માગણી છે. ને હકીકત ખરી છે કે નહિ તે દર ભરનાર એટલે સા માટે ન જાણવા માગે ? જલે મહેસુલમાં ૧૨૬ ટકા કરતયિ વધારે જરવાનું આવે પણ આજે તો જમા-બધીના રીપોર્સે મુત રાખવામાં આવે છે. વડોદરાના મહારાજાની જહાવરધારમાં અમલદારો સખતો દુરુપયોગ કરવા બેસા હોય એવો ભાસ થાય છે. આજની પ્રમત્તી દુરુપયોગે માન નહિ આવે. અમે અંતઃકરણ પૂર્વક હમ્મીએ છીએ કે-વંદરાના દીવાન મતુશાય તથા એમનું મંત્રીમંડળ ન્યાય કરવાને મુક્યો નહિ.

અંત્યજની હકત

અંત્યજની ઉમિતિ માટે કેટલાયે વખતથી કંઈ પગલાં જરાય છે. પણ મોતીવહેલી તે વિષયમાં મરમાગરમી થયે જ એમ લાગતું હતું. તેથી તેમના દિરિંદી જણાતા રાજ્ય-કાર રાજ્યના વેકામ ગામમાં પહેલી હકત જમી છે તેને અમે અંતઃકરણપૂર્વક વધારી દહએ છીએ. આમ કરીને એટલા માટે કે ત્યાં સવાસ તેમની અસ્પર્શતાનો નહિ, તેમં મંદિર કુવાનો ઉપયોગ કરવાનો નહિ પણ એક મહામંદિરની આસપાસના રસ્તા પર છુટ્ટી કરવાના હકનો છે. રાજ્યની એવી દલીલ છે કે એ રસ્તાની આસપાસ મંદિરની દીવાસ નથી છતાં તેની મિલકતના ભાગરૂપ છે. અને તેટલે એક બીજા રાજમાર્ગથી જુદા છે. પણ આ દલીલની કંઈ કિંમત નથી. જે કોઈ નહેર રસ્તા પર ઉવળિયાન કહેવાના માણસો ફરી શકે લાંબી અંત્યજે જાય જહ જ શકે અને તે

અધિકાર શિક્ક કરવાને સંપાત્રહનું અંતિમ રસ્ત પણ ઉચામનું જ પડે.

મહાસત્તાના સ્વયંસેવકોએ-વેકામમાં જાવણી નાંખીને અંત્યજોને સાથે ટ્રાખીને નિષિદ્ધ રસ્તા પર કરવાનું કરાવ્યું. એટલે તેનો નાક પોકલિસે. બંધ કરી દીધાં પણ કોઈને પકડ્યા નહિ. આમ જેલ જવામાં કે રસ્તા પર કરવામાં નિષ્ફલ થવાથી કોઈ સ્વયંસેવકોએ ઉપવાસ કરવા માંગ્યા. આ શુદ્ધ સત્યાગ્રહ ન જ કહેવાય એમ તરત જ બતાવીને મોંધીશ્યે કડતને ખોટે રસ્તે જતી ઉગારી લીધી છે. સ્વામી શ્રી શ્રેંદાનંદશ્યે આ આદેશ વિશે શંકા ઉઠાવી છે. પણ તેઓ પોતે ખુશી રીતે સંપાત્રદના મુક્ત સિદ્ધાંત વિષે પોતાની અશ્રદ્ધા મહેર દરે છે એટલે તેમનો વાધો બહુ વિચાર-શીય નથી.

સંપાત્રદની પહેલાંની અને આ લડનમાં એક મોટો બેદ છે તે કદાચ સૌના હૃદયમાં બરાબર નહિ આવ્યો હોય. આમાં પણ એક રાજ્ય સામે જંગ મચાવ્યો છે તેથી તે રાજકીય હોવાનો જમ ઉત્પન્ન થાય એમ છે. પણ આપણે કપટ રીતે સમજીતું નંદએ કે આમાં સરકાર સામે યદ છે તે પોતાના હકની ખાતર નહિ, પણ ત્યાંના સાહચર્ય વાણીઆ વગેરેના પ્રતિનિધિ તરીકે અને તેમના જ પરંપરાના હક આચરવા માટે જ. એ સમજીએ જ દેખાય છે કે હાલ સ્વયંસેવકોને સરકાર દુરાન કરે છે ને કરતાં પ્રભવર્ગ ગલીકુચીમાં રાત્રે અંધારામાં ખુબ વધારે સતાવે છે. એટલે ખડે જોતાં આ લડત રાત્ર સામે નહિ પણ પ્રભ સામે છે. બીજે કોઈ પ્રયોગે કદાચ અંત્યજેના સેવકોને પોતાના સમર્થકોથીએ અને ફેલી ભાઈઓ સામે સીધી લડનમાં ઉતરતું પડે તો અમે નવાઈ પામીશું નહિ.

ભાવનગરમાં પરિપદની બધી

ભાવનગરમાં સર પ્રભાસંકેર પહેલી સાહિત્ય પરિપદનો સમારંભ શોભાવના હતા તે દરમ્યાન જ કાર્દિયાવાડ રાજકીય પરિપદની એક ત્યાં મેળવવાની થઈ રાજ્ય તરફથી દરવામાં આવી. આ અસ્માન ધણુને બહુ નવાઈલેવે એ અને દુઃખદાયક લાગ્યો હશે. આ દુઃખવાળા દરબારી એટલાં જાણીતું છે તે પ્રમાણે અંત્યાર સુધીમાં ભાવનગર રાજ્યે રહિ આવી આપણુકે કરી નથી. ગયા

વરસમાં પોતાની જ સામે કાયદેસર અપવળ કરનાર પ્રજામાં જની બેક લરવામાં કંઈ હરકત નહોતી કરી. વળી કાઠિયા વાઝના ખીન્ન રાજાઓ તથા અધિકારીઓ પર દીકા ચાલ એટલા જ કારણસર પણ અધી નથી કરી. પણ આ અધિવેશની પહેલાંની બેકમાં ભાવણે કરવામાં તથા હરાયે ધંડામાં ગોચ્ય મંચમ નથી રખાયો તેથી જ આ હુકમ ન જ આપ્યો કાયદાનું જણાયું છે.

દરબારની આ દલીલ અસંતોષકારક લાગે છે. પરિપદ સામે પરિપદ તરીકે વંધા ન હોય તો તેને પહેલેથી જા માટે શેકરી બેક એ જ બે અમુક માણસો જ વધારે પડતાં ભાવણ કરતા હોય તો પછીથી ક્ષતિ તેમજ નમાના ગણી હરા કાઢી શકાય અથવા યંબીર ખણી નેમની સામે કાયદેસર પગલાં ભરી શકાય. પણ રાજાના ધિકારીઓની મનનાઓ મળ્યા પછી નથી બેકનું કેટલું સ્વરૂપ ધરાય છે તે તપાસવાને કંઈ પણ રાહ બેચા સિવાય આમ અણુધારું પગલું ભરવામાં સત્તાધીશોએ વધારે પડતો ગલરાટ તેમ જ અધીરાઈ બતાવ્યાં છે.

હુકમમાં જણાયું છે કે પરિપદની સલામાં તેમ જ તેની કંઈ પણ તૈયારીમાં જે ભાગ લેશે તે સૌને પકડવામાં આવશે. આ દૃષ્ટિથી તો સ્વાગત સમિતિના સૌ સલા સરોને એકે સપાટે આજે જ પકડી શકાય. પણ અમને એવી વિશ્વાસપાત્ર ખબર મળી છે કે ખુદ પરિપદની બેકક મળશે તે પહેલાં દરબાર કંઈ પણ પકડપકડી કરનાર નથી. એટલે શું હજારો માણસો પરિપદમાં હાજરી આપવાને ચારે દિશામાંથી ભાવનગરમાં બેગાં થશે તે પછી પરિપદના મુશોલિન મંડળની આસપાસ પોલિસ એજિંસિયો વેરો ધાકશે અને સૌને ડાખત થવાને મના કરશે? તે વખતે પરિપદના કારભારીઓ તેમ જ સૌશાધની સમસ્ત પ્રજા સત્યાગ્રહ શરૂ કરશે એમ લાગે છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે ભાવનગરના રાજા મુસ્તદીઓ આમ રજાનું ગજ નહિ કરી મક્કે અને મામલો છેક પિકટ થઇ નવ્ય તે પહેલાં પરિપદના નેતાઓ ગાંધે મસલતને કરીને સલા મળવા દેશે.

સાહિત્ય પરિપદ

ભાવનગરમાં મળેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદમાં બંધીતા વિદ્વાનોમાંથી બહુ થોડા હાજર હતા. સાહિત્યપ્રેમી વિદ્વાન વર્ગમાં ખાસ જાણીતા નહીં એવા ત્રણ પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતીઓએ આ પરિપદમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો એ આ અધિવેશનની ઘીછ વિશિષ્ટતા હતી. સર પ્રેભાશંકર પટ્ટણીના સંસ્કાર મંડળના પ્રમુખ તરીકેના ભાવણે એ આ અધિવેશનની સૌથી વધારે આકર્ષક વિશિષ્ટતાઓમાંથી એક હતી. એમની છટા, એમના ઉત્તર વિચારો, એમનાં ગંધબેસતાં દલાનો, અને એમના મ્યોટ લાંબાથી આખી પરિપદને એમણે મંત્રમુગ્ધ જ કરી નાખી હતી.

ધિ. આનંદગજ લક્ષ્મણાઈ સામગંદાસ' આ અધિવેશનમાં સત્કારમંડળના ઉપપ્રમુખ હતા; પરંતુ પ્રમુખની જુરશીએથી રા. જા. કમળાદાસે કારણસર ત્રિવેદીએ પ્રમુખ તરીકેના કર્તવ્યનો જગલગ બધો જ ભાર રા. રા. લક્ષ્મણાઈ ઉપર જ નાખી દીધો અને એ આણું કાર્વ લક્ષ્મણાઈએ જે કાબેલિયત અને મીઠાશ અને ખામોશથી આદિથી અંત સુધી પાર ઉતાર્યું તેથી તેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદના ઇતિહાસમાં કાયમનું સ્થાન ખાટી ગયા છે. રા. રા. લક્ષ્મણાઈ હોય નહીં અને આ અધિવેશન આરલી મુલ્યવસ્થાથી આવા અગત્યના નિર્ણયો કરીને અને લોકપ્રીતિ મેળવીને પાર ઉતારે નહીં, એ પ્રમાણે અધિવેશનમાં હાજર રહેલા ન્હાનામોટા સર્વ શ્રોતાઓ જગલગ સર્વાનુમતે રસિકારી લેશે.

આ અધિવેશનની ઘીછ વિશિષ્ટતા પ્રિન્સિપાલ સંવનનાએ પૂરી પાડી આખી હતી. આ 'વયોરુદ્ધ વિદ્વાન નોકરી ઉપરથી નિવૃત્ત થઇને ભાવનગરના જ વતની થઇ રહ્યા છે અને તેમણે પ્રમુખ સાહેબની પસંદગીની દરખાસ્ત રજુ કરતાં જે ભાવણે કયું અને પછી અધિવેશન દરમિયાન ભર્તૃહરિના કેટલાક શ્લોકો અને તે શ્લોકોના પોતાના સમશ્લોકો અનુવાદ રજુ કર્યા એ બે ભાવણેથી શ્રોતાવર્ગને એમણે આનંદાચર્યમાં લીન કરી નાખ્યા. કાઈ પણ ગુજરાતી વિદ્વાનને વજાવા એવી શુદ્ધ ગુજરાતીની અજખલિન પાડા

એક પારસી બંધુ વર્ણવે તેથી ક્યા શુદ્ધતાની આશ્ચર્ય-
ની સાથે આનંદ થયા, વગર રહે ?

વિભાગી પ્રમુખો અને પરિપદ માટે પધારણા
સાક્ષરોમાં મદ્રાસના જાણીતા રવિ રા. રૂ. ચરદેસર
કેશમજી. ખજારદાર લોકાને સૌથી વધારે આદર ખાતી
ગયા હતા. એમનો તેજસ્વી દેખાવ, એમનો શુદ્ધ
અવાજ, એમના વ્યાખ્યાનમાં શુદ્ધિ, મરુક્તા, કંપના,
અને વિવેકશક્તિની રમ્ય મેળવણી, એમની હાજર-
જવાબી અને એમનો ઉત્સાહ એ સર્વથી આખા
લાવનગરને એમણે જાણે એઓ ત્યાં પહોંચ્યા તે શુભથી
આંતર જાનાં પૂરું.

વિષયવિચારણી સમિતિમાં સૌથી વધારે ચર્ચા
પરિપદ મંડળની રૂચાપના અને ભરોળ કમિટિના
સંવાદો ઉપર જ થઈ હતી. પ્રો. કોદારે ભરોળ કમિટિ-
ને વિશે જે અનેક ગેરસમજાતીઓ ફેલાવા પામી
છે, તે દૂર કરી એ કમિટિ વિશેની ખરી માહિતી
આપવાની આ તકનો પૂરેપૂરો સાલ લીધો હતો. અને
પરિણામે એમના ઉપર કે ભરોળ કમિટિ ઉપર જરા
પણ આશ્ચર્ય નહીં એવા ફરાવો જ પરિપદ ધડાકા હતા.
પરિપદ મંડળનું બંધારણ વગેરે છેલ્લી પરિપદે ધડેક
તે જ માન્ય ન રાખતાં, તે દૂરી ધડવાને માટે પરિપદે
એક મોટી અને વગવાળી કમિટિ નીમી છે અને પરિ-
પદે કરવાના ન્હાના મોટાં કાર્યો માટેની વ્યવહાર
ચોજનાઓ ધડવાનું વિદ્ય કાર્ય પણ આ કમિટિ
તથા તે પછી અને તેના ટ્રોએસા બંધારણ પ્રમાણે
રચનાનાર પરિપદ મંડળને માથે જ નાંખ્યું છે. અને
એ પ્રમાણે લાવનગરીઓએ રચનાત્મક કાર્ય કરવામાં
જે દલતાની સાથે દરખાસ્તી પણ આવશ્યક તે બને
દર્શાવ્યાં છે. આ બાબતમાં ત્યાં મહેસા ઘણા વિદાનેબે
આ પરિપદનું કામ છેલ્લી પરિપદના કામકાજના કરતાં
વધારે મંડળ લાચરું હોય તો તેમાં નવાઈ નથી; જો કે
આ રીકા અમે અમદાવાદની પરિપદને જરા પણ
ઉનારી પાડવાના ઉદ્દેશથી નથી કરતા.

વિષયવિચારણી સમિતિમાં બીજી મદસ્તની બાબત
દરલામીઓએ પોતાના સાહિત્યનો વિભાગ પણ
પરિપદે સ્વીકારવો જોઈએ, જે પ્રમાણે આગ્રહી માગણી
કરેલી તે હતી. લાવનગરે આનો જોવો નિઃકાશ કર્યો

કે જૈનવિભાગ એમણે જુરો પાડ્યો હતો તે પણ
પાછો સાહિત્ય વિભાગમાં જ લઈ લીધો. કામી બેદોને
આખા શુદ્ધતાની મંત્રામાં રચાન ન હોય એ તરવને
ઘટનું વચન આપવામાં આવે તો એ જ નિઃકાશ પ્રદા
અને દવે પછીની પરિપદાએ વળગી રહેવા જેવા
ગણાવો જોઈએ.

વિષયવિચારણી સલાને અંગે ત્રીજી મદસ્તની
બાબત એ સ્પષ્ટ જવાબમાં આવી કે અમદાવાદની
પરિપદે પરિપદને માટે જે બંધારણ સ્વીકાર્યું છે તેમાંના
કેટલાક મદસ્તના અંશ અમલમાં મુકી શકાય એવા
વ્યવહાર નથી એમ સાબીત થયું. મદ્દાર મંડળ, સમયો,
કમિટિઓના સમયો, માછ પ્રમુખો અને વિભાગી પ્રમુખો,
આદિમાંથી કેટલા કેટલા માણસોની વિષયવિચારણી
સલા બનાવવી એ મોટી બાબતનું વ્યવહાર નિરાકરણ
આવતી પરિપદમાં જ કરી લેવું પડશે એમાં શક નથી.

પ્રોફેસર કાનિસાસ હજમશાસ પંડ્યાનું વિદ્યાન
વિભાગના પ્રમુખ તરીકેનું વ્યાખ્યાન વિચારપૂર્ણ અને
મંડળીન હતું. વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા ધડનાં જે મુશ્કેલીઓ
પડે છે તેનું એમનું વિદ્વર્ધન વ્યાપક અને પૂરેપૂરું
ખ્યાનમાં લેવું ધટે એવું હતું.

હનિદાસ વિભાગના પ્રમુખ પ્રો. ખુશાલ શાહ
નાદુરત તાગવતના કારણથી લાવનગર આવી શક્યા
નહીં. પરંતુ આથી કરીને એમનું વ્યાખ્યાન પરિપદમાં
વંચાયું જ નહીં, એ વ્યવસ્થા વખાણવાશાયક તો
કેમ હતી શકાય ? નિર્ણયો પણ એક છપાયા હતા
નહીં. જે લેખકો જોનાનો નિર્ણયો જોને છપાવીને
લાવેલા તેમની જ નકલો શ્રોનાગમને મળી શકી, એ
પણ લાવનગરના કાર્યવાદકોની વ્યવસ્થામાં એક ખામી જ
ગણાયે. ત્રીજી ખામી જે નિર્ણયો પરિપદમાં વંચાયા
તે બધા કાશિ પણ જરાજર તપાસેલા ન હતા એ
હતી. આનો એક દાખલો રાંધાયું. રા. રા ખજારદારનું
વ્યાખ્યાન તા. ૧૮ મીએ પાઠ્યે પ્રદરે વંચાયું હતું.
તા. ૨૦ મીએ રદવારે પરિપદ આગળ વંચાયેલા
એક નિર્ણયમાં આ વ્યાખ્યાન ઉપર દીકાના બે પેરે
આક્રોશ પણ સમાવેશ થયો હતો. વળી નિર્ણયલેખક
પોતાના નિર્ણયની છાપેલી પ્રતો પણ થોતાઓમાં
રહેલી હતી. આ નિર્ણય ક્યારે કખાયો, અમંત્રીઓએ

ક્યારે તપાસી પાસ કરાવ્યો અને ક્યારે છપાયો ? મં તપાસ્યો એ વ્યવસ્થામૂલ્ય મોટી ગણાય કે તપાસ્યો તથાપિ તેમાં વિલામી પ્રમુખના ઉપર અંગત દીકા જેવું ક્રામણુ રહેવા દીધું એ વૃક્ષ મોટી ગણાય ? આગામિ પરિપક્વમાં આવું ચાલવા ન પામે તેટલા માટે જ આ દાખલો અહીં દાખલો છે.

એવી વ્યવસ્થા કરી આપવાની એના ચામકોની ફરજ દેખીતી છે અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે આવી વ્યવસ્થાનુદિઓથી મુક્ત રહેવા આગામિ પરિપક્વ બનતો પ્રયાસ કરશે જ.

૫૬૬૬.

અને છેવટે, લાવનગર પરિપક્વને મહેલા નિયમોમાં ફેરવું પડે છે કે ખંડેખર સારા નિયમોનું પ્રમાણ શુદ્ધ ગોણું હતું. એક ને એક અને જાણીતી વાતો ફરી ફરીને કદે એવા પિછોપણુપ નિયમો ધણા હતા; અને એમાંના એક જ વિષયના એકથી વધારે નિયમો પરિપક્વમાં વચાવા પણ હતા. પરિપક્વના અપ્પલ વખતનો આથી વધારે સાબ શ્રોતાઓને મળે

વશાખનો અંક

“યરોડાની લડત”-મહાત્મા ગાંધીજીએ કારાવાસ દરમિયાન સરકારની સામે ચલાવેલી સત્યાગ્રહની લડતો વિશે ગ્ર. હિન્દુશાસ યાત્રિકનો એક લેખ પ્રકટ થશે.

“યરોડાનો આશ્રમ”-એ લેખ શાગણના અને ચાતુ અંકમાં મળીને પૂરો થશે છે.

આ માસિક અમદાવાદ સિતીલ હોસ્પિટલની સામે પાનાસાઈની વાડીમાં વસતી મુદ્રણાલયમાં સીમનસાલ ઇશ્વરલાલ મહેતાએ ઇંગ્લેન્ડ અને નંદલાલ મહિલાલ શાહે સુમધર્મ કાપાલલ નાટ અમદાવાદ બદ પાસે આવેલા એ કાપાલલયનો મકાનમાંથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

યુગધર્મ

પુસ્તક: ૪

વૈશાખ, ૧૯૬૦

અંક ૨

કવિતા શિક્ષણ

(૨)

૩

હવે આપણા વિષયાનુક્રમ આપણી આગળ અનુક્રમિત-
ઓતે આપણી મુઠ્ઠે છે, અનુક્રમિત શબ્દને જરા તાણિયે,
તો દુનિયાનું ઘણુંખરું સાહિત્ય એ વર્ગમાં પડે એ
જાણીતું છે. માણસ અનુકરણશીલ પ્રાણી છે, અનુકરણ
કરતાં કરતાં પ્રયાસમાં સ્વતંત્ર શક્તિ પણ ભજે છે.
એમ. એમ બાલક વધી વધીને માણસ ધતામાં
પાયા અને રીતભાત, હુન્નર અને કલા શીખે છે અને
ખિલવે છે. હોમરનાં જેવાં મહાકાવ્ય લેટિનમાં કેમ
નહીં, લાવ હું જ રચી નેહું, એ મહાકાવ્યોએ વર્જિલ
પ્રેરાયો. હોમર અને વર્જિલ જેવાં મહાકાવ્યો પોતા-
પોતાની ભાષામાં વિરચવાની મહાકાવ્યો ડેન્સી, ટેન્સો,
સ્પેન્સર, મિલ્ટન, માર્શલ્સ મધુસદન, દત્ત આદિને
સ્ફુરી. મિલ્ટને વિષયો પસંદ કરેલા તેમાં, કેટલાક એની
પહેલાંના કવિઓની માફક એની યાદોમાં ય, “રાજ્ય
આર્થર અને તેના ગોળ ટેબલ” ઉપર વિરાજતું એના
મહાન સાથીઓનું જંધુમંડલ, ” એ વિષય પૌરાણિક
કવિતાસની પદ્ધતિએ, મહાકાવ્ય રચાય એમ, રચવા
માટે હતો. આ વિષય જેમ મિલ્ટન પહેલાં તેમ પછી

પણ ઘણું કવિહૃદયોને આકર્ષતા રહ્યો, અને ઓમણીસ-
મી સદીમાં “કવિતાયોગ્ય વિષયના અભાવવાળા
ખાલી ગમાનાના ગાયકગણો (The idle singers
of an empty day) નાણે એના ઉપર, અને
તેને મજતા નોવાંજિયન, જર્મન, ફ્રેંચ, આધિગત્તાનિક,
આર્થરિય અને ફારસી રાસાઓ (sagas) ઉપર તૂટી
જ પડ્યા. રફેટે ‘ધિ લે ઓફ ધિ લાસ્ટ મિન્સ્ટ્રલ’
(The Lay of the Last Minstrel છેલ્લા
આરેટનો પ્રખંધ) એ કાવ્ય ક્ષમ્યું તે વખતેથી, એટલે
એણે પોતે અને એના પછી ખીજાઓએ એવી અનેક
પદ્યવાર્તાઓ રચી; લિરિક (Lyric), એપિક (epic),
અને ડ્રામેટિક (dramatic), ત્રણે મિશ્રણ કરીને, અને
આખો રંગબેરંગ ભવ્યને બદલે જનસ્વભાવ તથા
અવલવની સામાન્ય કોટિને ઊભે એવો રચીને, સ્કોટની
જ વેવરલો (Waverley) નામે ગદ્યકૃતિમાંથી ઐતિ-
હાસિક નવલકથા ઉદ્ભવી, અને એ વટવટ આપી
દુનિયામાં વડાધાઓ નાખે છે. ઉચ્ચાલ્ટ વિદુતમાને
અપવાગવ આરંભ્યું, એટલે કે એ વિશિષ્ટ રચનાના લેખકે
તરિકે ઘણા લોકોનું ધ્યાન સૌથી પહેલું એણે આકર્ષ્યું,
અને એ કૃત્યપ્રધાન ખીજા ગુજરાતીમાં ય વધાર્યું છે.

કાવ્ય એટલે મર્યાદાઓ વડે રચેલ અંકિત પદ વા દેહ-વાળી, એકપુદ્ગલ એટલે કે સ્વતંત્ર આત્માવાળી છે એ છાપ પાડી શકે એવી, કલ્પના અને કલાના સહધર્મ-આરે સામેલી, વિશિષ્ટ શૈલીતંત્રોના વડે સ્તંભાયલી, દર્શને દર્શને દિદક્ષા વધતી જાય એવા ચમત્કાર વાળી સહૃદય-નાં સ્મરણો અને સ્વપ્નેમાં ય વણાઈ જાય ને કિમ્મયિ પ્રવ્ય અને એવી, મુંદરતા મર્તિ-કવિહૃદય એવી મર્તિ જ્યાં જુવે છે, ત્યાંથી પોતાને હાથે પોતાની વાણીમાં એવી પણ નવી રચના પ્રાણ પાથરે છે, અને કલ્પનાકલ્પિત, લાવસમુદ્ધસિત, વિચારપોષિત, લાવનાકલ્પના અવનવા ક્ષણ આપી આપીને છવનવું ઉદ્ભાવન કરનારી સાહિત્ય-વાડી વધે છે.

નર્મ કવિતામાંનાં ટિપ્પણો અને કલાપીનાં કાવ્યો જુવો: શેલિ, બાર્ડરન, વર્ડ્સવર્થ, સ્કૉટ, ટેનીસન, આદિમાંથી એઓએ કેટકેટલું અનુકરવા પ્રયાસ કરેલા, અને સ્મરણે કેટલું થોડું લઈ શક્યા છે. પાદ્યોવ ગોલ્ડન ટ્રેઝરી (*Falgrave's Golden Treasury of Songs and Lyrics*) પાકવપુસ્તક તરીકે યુનિવર્સિટીમાં લખાયેલ, અને વીશીથી વધારે વર્ષ ચાલી સહૃદય પ્રેક્ષકોને હાથે શીખવાઈ. તે દરમિયાન આપણી આર્ટ્સ કોલેજોમાં ઈંગ્રેજ કવિતા લખાતા ધણા ય ગુજરાતીઓનું ઈંગ્લિશ લિટરેચર કવિતાએ અને આઇડિલ્સ (*Idylls*) એ કેટલું બહુ આકર્ષણ કરેલું તે જણીતું છે. હરિલાલ ઉ. ધ્રુવ, મણિલાલ નજુલાઈ, ગોવર્ધનરામ અને રા. રા. નરસિંહરાવ એ સમયના લગભગ આરંભમાં કોલેજોમાં પેા હતા. તે રા. રમણુલાઈ, મણિરાઈ, રા. રા. આનંદરાઈ અને રા. રા. નંદાનાલાલ એ સમયને લગભગ અન્તે કોલેજોમાંથી નીકળ્યા હતા. એ ઝમાનાની કૃતિઓમાં વર્ડ્સવર્થ, શેલિ, બાર્ડરન, ગોલ્ડન ટ્રેઝરી આદિનાં અનુકરણો છે તેની નવાઈ નથી; એવાં અનુકરણો ના જ હોય તો તે નવાઈ ખરી.

આપણી નજીલી વ્યાખ્યાઓ અદ્યોપો શબ્દાર્થો ... રસાત્મક શાક્યં, રમણીયાર્ય પ્રતિપાદક: શબ્દ: આદિ વહારા એવા અર્થરિતને મુક્તક કાવ્યને જ વિષય વર્ણ-ના મધ્યમિંદુએ રાખીને રચાયેલી જણાય છે. પણ આવો વિષય આમ ટિપ્પણમાં તો—બહુ મોટો, એક આખો ઐતિ-હાસિક નિબંધ તો શું પણ અંધ માગે એટલો મોટો છે, એમ કહીને પડતો મુકવો જ પડે.

પરંતુ અનુકૃતિ શબ્દને આવા વિશાળ અર્થમાં આડી હું મોજવા ઇચ્છતો નથી. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનાંની કૃતિઓમાંથી કેટકેટલી ક્યા અર્થમાં અનુ-કૃતિઓ છે, એનું મોટું પર્યાપક સંશોધન અહિં ઉપા-વાતો મહારો છરાદો જ નથી. મહારે અહિં બે ગણ બીજા નમુના લઈને તેમની જ વર્તિઓની અને માર્ગદર્શક નિરીક્ષા કરવી છે. અને તેટલા માટે પ્રથમ તો અનુકૃતિ શબ્દની સંકુચિત અને વિશિષ્ટ વ્યાખ્યા અધીવી પ્રાપ્ત થાય છે. રા. નરસિંહરાવની ચંદા શેલિના મેઘની અને પ્રોમીથિયસ અન્-બાઉન્ડ (*Prometheus un- bound*)માં ના કેટલાક અંશની, એમની સ્મરણસંહિત દુનિયાનાં કલ્પકાવ્યોની, સ્વ. દોલતરામનું ઇન્દ્રજીતવંશ આખરેલ મહુસદન દત્તાના કાવ્યની, મહારી 'પ્રેમનો દિવસ' એ લાખાના ખડો વ્યાઘ્રિનિંગના ક્રોમેટિક સિરિઝોની, અનુકૃતિઓ ગણવી હોય તો બેશક ગણી શકાય. અનુ-કૃતિ શબ્દને પૂરતો વિસ્તાર આપી લઈએ તો, પણ એવો વિશાલ અર્થ મહેને આજના વિષયને માટે ઉપયોગી નથી. અનુકૃતિઓ કહેવાય છે તેવી બધી કૃતિઓ બહુ તો તે તે માતા—માતાઓની પુત્રીઓ છે, તે તે જાતની કૃતિઓ છે. અનુકૃતિઓ નથી. માતાનું હાર્દ, પુત્રીમાં એક બે મુખ્ય અંશમાં ખરે, તથાપિ એ જાતે એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે, વિશિષ્ટ લક્ષણોવાળી માતાની છાયા માત્ર નથી. રા. રા. દુનિયાલાલ મુનશીની નવલ—નવલોમાંના કોઇ એક દુમ્સ (*Dumas*) ની કોઇ નવલ—નવલોમાંના કોઇ અંશ માંથી ઓધે ઉતરી આવેલા કે ચોક્કસ અનુકરણ પણ હશે; કેરણપેલાના કેટલાક શુણ તેમ દોષ સ્કૉટ-ની નવલ—નવલોમાંથી ઓધે ઉતરી આવેલા કે ચોક્કસ અનુકરણ હશે; પરંતુ એટલા ઉપરથી પછીની કૃતિને આગલી કૃતિ—કૃતિઓની અનુકૃતિ કહીને વિષયને પડતો ન સુકાય. પછીના કૃતિને આપની ખાતર, તેની કૃતિની સ્વતંત્રતા પણ જેટલી જેવી હોય તેવી તેટલી બતાવવી પડે, માટે પરિભાષાની ચોક્કસાઈ પણ અનુકૃતિ શબ્દને કંઈક પરિમિત અર્થ માગે છે. અનુકૃતિને પહેલાંની કોઇ કૃતિ સાથે આદિથી અંત સુધી સરખા-વતાં, તે મોટે ભાગે એ પહેલાંની કૃતિના પ્રાંતભિન્ન જેવી લાગે. અને પ્રતિકૃતિ છે એમ હસાવવા, જેટલી બનેની નિકટતા તો ન હોય, ત્યારે જ પછીની કૃતિ તે આગલી કૃતિની નકલ વા અનુકૃતિ: અનુવાદ અથવા

લગભગ પૂરી પ્રતિકૃતિ નહીં. તેમ સ્વતંત્ર પુત્રી ગણવા જેટલી લિંગ પણ નહીં. માટે તે અનુકૃતિ.

૨૧. ૨૧. નરસિંહરાવની ચંદા:તમે વાંચી હશે; સ્વ.કલાપીની કમલિની તમે વાંચી હશે; બન્ને સાથે સાથે કોઈ વાદ વાંચી છે? વાંચી જુવો. એ જ છંદ. એ જ લંબાઈ. એ જ રમતિયાળ લલિત દર્યાનું લાલિત્ય લગવનાર શૈલી: કમલિની ચંદાની અનુકૃતિ છે: બન્ને રમકડાં મુન્દર વિનોદ વસ્તુઓ છે. ચંદા પૂરતી લોકપ્રિય છે. કમલિની એટલી જાણીતી નથી. ગુજરાતને હજી સૌન્દર્યની જાતપરખ ઓછી છે. કોઈને કોઈએ ગુજરાતી સૌન્દર્યને પણ ગુજરાતને બતાવી આપવાની સેવા બજાવવી પડે છે. કમલિની તરફ આ નિબંધ વડે ધ્યાન ખેંચતાં મ્હને આનંદ થાય છે.*

બેમાં કઈ કૃતિ મ્હડે? આવા સવાસ સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં સિખાઉઓ જ પૂછે. દરેક સારી કૃતિમાં વિશિષ્ટતા હોય છે. અને ઘણી વિશિષ્ટતાઓ એક બીજાથી અપરિમેય હોય છે. મોતી મ્હડે છે કે રત્ન? બળદ મ્હડે કે હાથી? ત્રીજે સવાસ પૂરું. સ્ત્રી મ્હડે કે પુરુષ?

બેસક આશા સામા સવાસ બેમાંથી કયો કવિ મ્હડે એવા પ્રશ્નને ઉઘાવવાને માટે જેટલા વ્યાજબી ગણાય, તેટલા તે એક જ જાતની બે કૃતિઓની સરખામણીમાંથી જટકવાને માટે ઉપયોગી નથી. અને તો પણ આટલું તો એવી સરખામણીમાં જ ઘણીવાર વિચારાય છે, કે પ્રસ્તુત બે કૃતિઓ એક જાતની હોય તથાપિ તે બે જુદા કર્તાની છે. અને દરેક સારા કર્તામાં કંઈ ને કંઈ લાક્ષણિક અંશ હોવાનાજ; તેની દરેક જાતની કૃતિમાં, જે તે કૃતિ તેને હાથે સારી સંધાઈ હોય તો. વળી વિષય જુદા જુદા તેનો જ ફેર પડે. કમલિનીને વિષય ચંદાના જેટલા આકર્ષક ન જ હોઈ શકે; કવિએ તે સાધવામાં ઘણી વધારે ફત્તેહ. મેળવી હોય તો પણ. ચંદાના વિષયમાં વ્યોમ, મેઘ, સિંધુ, ઝાડ તથાનાં ચાંદરડાંથી માંડીને ગ્રહઉપગ્રહોનાં વિશ્વગ્રમણ મુખીના પેદા વિષયો કુદરતી રીતે આવે, એટલું જ નહીં પણ એ દિવ્ય ગોળાઓનું સ્વલોકસંગીત (કડી ૬) પણ

* * દલચત્રિપુટી વિશેના ત્રણ વ્યાખ્યાન મઠિ જુઓ 'દિન્દુસ્થાન' પત્રના ૯. સ. ૧૯૨૨ ની વિનાશીતે અંક.

આવે. કમલિનીમાં પણ કવિએ વિષયોની લગભગ ચંદાના જેટલી રસિક પરંપરા ચોજી છે. તે એના વિષયને માટે વિચારશીલ વાંચનાર એના કલા ચાતુર્યને ઈંચુ. ગણવાને પણ લલચાય. અને; સાચી બાજુએ વિષય અને લોકપ્રિય બને તેવા હોય. પરંતુ તેને ચોંચ રસ એકસરખો સંધાય છે તો જ તે લોકપ્રિય બને છે. આ વિષયમાં ચંદાને મુઝ કુમારિકા-વરથામાં દાખલ થતી, પણ બાલિકાનું રમતિયાળ-પણું હજી એનું ને એનું ટકું છે, એ પ્રકારની વર્ણવી છે, કિશોરાવસ્થાની કોઈ અપ્સરાપુત્રી જેવી; આમાં એના રસની લોકપ્રિયતા છે. અને કેટલીક નમુના કડીઓ છે, તો પણ એકંદરે આ રસ એકસરખો સંધાયો છે તે કલાવિજય, કલાપીને કમલિનીના છેક જુદા જાતના કલાવિજયથી ઉતરતો ગણવો કે મ્હડતો, તેમાં જુદા જુદા અધિકારી નિરીક્ષકો સ્ત્રી પ્રમાણે જુદા જુદા મત આપે એમ પણ બનવા ભેગ છે.

દરેક કર્તામાં વિશિષ્ટતા હોય છે, એ હમણાં જ આવી મધું. આવી વિશિષ્ટતાઓના વર્ગમાં તેનાં લાક્ષણિક દોષો પણ આવે છે. આ દિવ્ય ગોળાઓનાં સ્વલોક સંગીત (The music of the heavenly spheres) ની કડી જુવો:

“એવી મેઘની રેત સરસ નાવ મૂજ યસડાય જ્યાં; મધુરા રસીલા મંદ બીણા મુંદરા મુર થાય ત્યાં; માત્ર દિવ્યજનના મુણે એ મીઠું ગાન મનોહર; ને મુણે હરણ માહર; ને જાંઘ મીઠી લે અરુ.”

આ દિવ્ય ગંગીત અમુક સ્થળોમાં અમુક સંભોગોમાં અમુક ક્ષણોમાં જ થાય છે? ના એ થાય છે તે જ સ્ત્રી હોય તો તો નિરંતર ચાત્રી રહે છે. આલી રહેલું જ છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં, કડી સાત આઠ અને નવને સાથે કાળને નેમનો એકંદર અર્થ કતાને લાલ મળે એ કરિયે, વળી કવિને ઘણીવાર અજડતું દર્શન જ કરાવતું પડે, જે વિષયો કવિ છેડે અથવા એના વર્ણન અલંકાર આદિમાંથી સંચિત થાય તે સર્વનું સંપૂર્ણ દર્શન અસકય, એ બધુંયે સ્વીકારિયે; તથાપિ જેટલું અંશદર્શન કવિતામાં આવે તેટલું પૂરા સંભવી સાથે રમ્ય રીતે બંધબેસતું તો હોવું જોઈએ. અને તે અર્થ કવિથી સંધાઈ નથી.

વળી બીજું; આ નવમી કડી ચોથી પંક્તિનો શો-અર્થ ? ક્તો પોતે ય કહી શકશે ખરા ? હરિગીતના ધૂધરામાં રમતિયાળ રમ્ય શબ્દો વગાડતાં વગાડતાં આ-ચોથી લીટી પણ વગાડી લેવી; એટલી વાર વાંચનારે પોતાની ભુલિને, કવિના કે ચંદાના મુગલાની માફક જ, મીઠી ઉંઘ લેવા દેવી.

વિચારમાં કંઈ ઉતરતાં (અથવા સ્ફુટતાં) જે ભાંગળડા આવે છે, જે ઉઠવા ન દેવી અથવા તો તેની નિરાકૃતિ સાધવી, એમાં જ વિચાર અને કલાનો વિનય છે, તેવી આ પ્રમાણે રા. નરસિંહરાવની સારામાં સારી કવિતા ય એમને એમ પંડી રહેલી હોય છે; એ સપાટી ઉપર વિહરતી કવિતા તેમને જાણે નેતી જ નથી. જેને જેને ગૂંચો ખટકે તે તે તેટલાઓ નૃત્યલીન કવિતાને માટે અપાત્ર! લોકો પણ મોટે ભાગે સપાટી નેછેને જ મોહનારા, એટલે આ ગૂંચો અને આવા દોષો તેમને જણાયે નહીં.

કલાપીના દોષ જુદી તરેહના છે. એ ધુની વિધાયક જે કંઈ કરવા માટે છે તે અધીર ઝડપથી ધડી નાંખે છે. એટલે બેપરવાઈમાં કોઈ કેસણે અનુચિત શબ્દ, સ્થાન, આદિ રહી જાય છે. કમલિનીની ૭ મી કડીમાં 'શાન્તરમ્' એ શબ્દો વિચારો, વિચારતાં જ નેશો કે અહિં 'શાન્ત' વિશેષણ બેસતું નથી; કયું વધારે બધેબેસતું, તે પણ એકાએક સુટે તેમ નથી.

કલાપીએ કમલિનીનો જે અંત ચોળ્યો છે, તે આ મોટે ભાગે આજા રંગનો રહેલો નેછેએ એવા વિચયને માટે જરા થેરા પડી જાય એવો છે. એક બાજુએ આવો વિસંવાદ ચંદામાં નથી તો બીજી બાજુએ—

આગીયાનું નીલવરણું તેજ (કમલિની, કડી ૨) પદ-લાંછનનું તક્ષ જુઝમાન અને કાળજી આંજલ આંખ રૂપે સુચત. (કડી ૪) પંતંગીયાનું અપ્સરારૂપે વર્ણન (કડી ૧૫) દંસલાની યલરમાલા સમી ડોક (કડી ૨૦). ચંધાના આરંભના રંગની કાકિલિની કોટી જેવા દ્રાક્ષરસ સાથે સરખામણી (કડી ૨૪), રાત્રિમાં સિંહની અંગાર જેવી આંખ (કડી ૨૭).—

એવી એવી વર્ણન ખૂણી પણ ચંદામાં મળે તેમ નથી.

જે કવિ વા કૃતિ પાસેથી. જે-મળી શકે તે લેવું અને તે પુત્રો તેને ગળાણવો, મગદર ઉપરાંતની મામ-

ણીઓ કરી અગર આરા રાખી રાખીને તે મળે નહિ માટે અસંતુષ્ટ થવું એમાં સંભાવની વૃત્તિ નથી; વિવેક સહકૃપતાથી કે શાણી આયત્તિથી એ એવો અસંતો વેગલો છે. જે હાટમાં જે સોદો જ ન હોય,—જેમકે કુંડ વાર્તામાં પાત્રોનો ચારિત્ર્યવિકાસ,—તેને માટે ત્યાં ઉસ ઉસા વાણોતરને જીભનો સ્વાદ ચખાડવો, એમાં બધવ હારતા પણ નથી. મીઠાશથી વિદાય યજ્ઞબીજું હાટ શોધવું

મતલબ કે સાહિત્યચર્ચા, મોટે ભાગે ગુણદર્શન અં ગુણદર્શક હોવી નેછેએ, જમાને જમાને કવિઓ ટીકાકારો, પર્યેષકો અને વિદ્વાનોમાંથી સમદર્શ હો છે, તે આ ધોરણુ ફરી ફરીને પોતાને આવડે તે બધા અરમાં પોકાર્યા કરે છે. અને બોધ્યા કરે છે, તથા સાહિત્યચર્ચામાંથી દોષદર્શિતા અને દોષદર્શકતાની નિંદ પ્રતિષ્ઠા ઝોછી થતી નથી. તેવું કારણ જનરલમાં છે. વિચિત્રતાપૂર્વક, પોતાના સાંકડા વર્ણનની પહાર નાને વખાણી ન શકનાર ધૂમાવિષ્ટ નિંદકો, અને એવ એવા આ ક્ષેત્રમાં પોતાનાં ટુંડ હાંકયે જ રાખે છે. અને પર પત્યસયે તેમ જાનકવનુર્વિદ્ય લોકનાં દોહલોહ અને શોરબજારને લીધે સાંત રવભાવના અને સ્વતંત્ર બાંધવાની શક્તિવાળા ધણી કવિતાલક્ષી મતામતિના ખંડનખંડનમાં પડતા જ નથી. કવિ અને કૃતિ માટે જે સત્તા ધીમે ધીમે હેવરનો નિર્ણય આપે છે, તે આ રૂપરચાસી મૌન સમદર્શી લોકમતની સત્તા છે, છત્રે સ્ફુટતા અને વાદવિવાદનું ધાંધલ મચાવતા લોકમતની સત્તા નથી.

રા. રા. નરસિંહરાવની કવિતાને સપાટીપર પ્રકાશ વતી કહું છું; તે કવિતાસમૂહની એકંદરે લેવાનું છે. અપવાદ રૂપે કેટલુંક ઉંડું અને સૂક્ષ્મ પણ છે જ. આપણ આ માલતા અનુકૃતિ પ્રકરણમાં લઈ શકીએ એવો આનો એક વિશિષ્ટ દાખલો એમના કૃતિ સમૂહમાંથી મળી આવે છે. કમલિની મૂળનાથી લગભગ સ્વતંત્ર જેવી અનુકૃતિ છે. તો આ નવા દાખલામાંની અનુકૃતિ મૂળના લગભગ અનુવાદ જેવી છે. વસન્ત મસિકના ગોવર્ધનરમારક અંક, અધિક ચૈત્ર ૧૬૬૩ની અંકમાં રા. નરસિંહરાવના “સ્વ. ગોવર્ધનસાહેનો છટક રમરણો” એ ગદ્ય લેખનો અંતલાભ જુલો. અને સાથે સાથે સમાપ્તોચક ગૌમસિકના ગોવર્ધનરમારક અંક, આગા ૧૬૬૩ના અંકમાં ગૌમસિકની જ “ગોવર્ધન”

ભાંઈ” એ પદ્યરૂતિ ‘જીવો, ગદ્યરૂતિ જ્ઞાન્યુઆરી ૧૬૮૭માં, પદ્યરૂતિ ફેબ્રુઆરીમાં લખેલી છે. અને સરખાવે. પદ્યરૂતિ નૂપુરઅંકારમાં સંગ્રહેલી છે. (પૃષ્ઠ ૯૩ ૪) અને ઉપલા ગદ્યેખનો અંતભાગ એ જ ચોપડીના ટિપ્પણમાં કર્તાએ ફરી લખેલો છે (પૃ. ૨૪૫).

ગદ્યમાં “પ્રભાતના અંધકારમાં ઘેરાં પ્રભાતિયાં ગાતો, રાત્રિના ચમકતા અંધારામાં ઉંડા ભાવ ઉઠીપતો, સાગર”-એમ વિકલ્પ છે. અનુકૃતિમાંથી એ વિકલ્પ ઉઠી ગયો છે. આને લાલ ગણીયું કે હાનિ ?

ગદ્યમાં “તારાજડિત આકાશથી તે કારકરસના પ્રકાશ* ચમકતા તરંગના ફેન સુધી સર્વત્ર એકારાર કારમી સંવેદના સ્ફુરાવનાઈ, શાન્તિનું પુર વ્યાપી રહ્યું છે.” આ પણ અનુકૃતિમાં આપું જ જણાય છે.

અનુકૃતિમાં એક વિશેષના આ છે:

“ઉદ્ધિધિ મુરનાં આઠાં ત્રિખે બની નલતારલા
ધ્વનિત કરતા એ ગાતોને શું બોમ શુદ્ધ વિશે”

આ કદખના કુદરતી કે લલિત ગણી શકાય તેવી નથી, વિચિત્ર અને કુદરતી (conceit) છે. એનો આલેખો બચાવ થઈ શકે ખરો, કે કશું રમમાં અને ખાસ કરીને વિરહકાવ્યમાં કંઈને કંઈ conceit આવી નવ્ય એ કુદરતી નથી. વિરહીના મગજમાં લાગણીના પૂર પ્રમાણે છેક ઘેલછાના સીમાડા સુધીની conceit ચક્રો વમળો અને જુદાજુદો જેવી કુટયા કરે છે.

અંતે ગદ્યમાં માત્ર વસ્તુકથન છે. કેટલીકવાર નવું કથન જાતે ઉઠેલી અમર કથિના પણ હોય છે. જીવો:-

“આ સમયે આ દેખાવમાં પ્રતિબિંબિત થઈને એ પ્રેમશ મર્તિ, એ મિત્રનો મધુર આત્મા, બધું જાહેર વીંટી વળે છે.

અર્ધિ આ સમયે ઉઠી શાંતિ ફરે,
તર્ધિ એ મુજ મિત્રની મર્તિ તરે !”

* કવિએ પ્રકાશથી લખ્યું છે. થી પાસે પાસે એ વાર આવી ગયો એટલે એ જાણ ફેરવ્યું છે. નંબી કારમી એટલે ? અનુકૃતિમાં ય કર્તા એ શબ્દ વાપરે છે. (કારી-૨) નમકાશમાં “અત્યંત અદ્ભુત, આશ્ચર્ય, સુંદર” એમ અર્થ આપ્યા છે. Penetrating yet ineffable એવો અર્થ લાગે છે. અને એમ હોય તો, તેને માટે કારમી શબ્દ દીધ નથી.

અનુકૃતિમાં કર્તા એની ‘કવિતા’ કરવા ગયા છે. અને મારા નમ્ર મતે કાવ્યા નથી. છેલ્લી કડી તો —કર્ષાઈ લાલે, તથાપિ પાછી—છેડી નાંખવી જોઈતી હતી. જે આવશ્યક નહીં, તે બધુંયે કલામાં નકારું બહુ હાનિકારક, એ કલાશાધવનો નિયમ મોટા મોટા કવિઓને પણ અતિ ટકક પડે છે. આની સામે જવાબમાં એટલું જ મુજે છે, કે વિરહકાવ્યમાં યુનરક્તિ, નવળા ઉકિત, અરુપણતા આદિ પણ હોય: લાંબું કાવ્ય હોય તેમાં આવું કેટલુંક જૂવણરૂપ પણ લેખી શકાય.

આ પ્રમાણે આપણી બંને કૃતિઓની સરખામણી પુરી થાય છે. કઇ મ્હડે ? બેશક, ખીજ જે પદ્યરૂતિ ને અનુકૃતિ છે તે કરતાં પહેલી લખેલી ગદ્યરૂતિ મ્હડે. પણ આટલી ચર્ચાથી સંતોષ માનીને આપણા વિષયના ખીબા વિભાગને ઉપાડવાનું હજી બની શકે તેમ નથી. સ્વલોક સંગીતની ચર્ચામાં આપણે જોયું તેમ અહીં પણ, સાહિત્ય ચર્ચામાં માત્ર કૃતિને વળગી રહેવું અશક્ય છે; કૃતિ ઉપરથી તેમાં આવેખેખા વિષય ઉપર પણ ઘણીયે વાર જરૂં પડે છે; અને તે વિષય જેમ આપણા જીવનને અને આપણા સમયને વધારે સંકળાયેલો તેમ તેનામાં આપણને પોતા લણી ખેંચી લેવાનું બળ વિશેષ હોય છે. આ કૃતિયુગલમાં આવેખાચક્ષુ સ્વ. ગોવર્દનરામનું ચિત્ર આ પ્રકારનો વિષય છે. એ ચિત્ર પ્રમાણે સરસ્વતીચન્દ્ર, સાક્ષરજીવન, અને રનેહમુદ્રાના કતામાં ગાન ખરું, શાન્તિ ખરી, વિશાલતા ખરી, અપૂર્વતા, મહત્તા, ભવ્યતા ખરી; પણ—પણ—પ્રકાશની આછી સરખી કે તારાંપકી જ. અને તે પણ ધ્રુમસ રજના પડદા આડે જે કંઈ દેખાય તેટલી જ !

આ ચિત્ર વિષે શું ધારવું ? એને સત્ય, ગણવું ? સત્ય એટલે ? મહારા ચિદાકાશમાં ગોવર્દનરામની છાપ આપી જુદી, અત્યંત જુદી, તમારા ચિદાકાશમાં એથી ય જુદી:—તે લાસે રા. રા. નરસિંહરાવના મગજ, હૃદય, કદખના, આદિ આખા ચિત્-તંત્રમાંના એમના ગોવર્દનરામ; આ તેઓની સાથે લાંબો મિત્રતાસંબંધ કબૂલ, પરંતુ એ ગંગત અને સ્ફુલાવિટ અનુભવોને અલગ રાખીને ગોવર્દનરામને એક જુદી સત્ય તરીકે આપણા કર્તા આ પ્રકારના જ જુલે છે, અને માને છે. અને

એમની સત્યવાદિની દક્ષા, માસિકીની દૃષ્ટિ અને પ્રતીતિયું પ્રતિષ્ઠિત અમર રંગો અને રેખાઓમાં આવેલી આપે છે. ગદ્ય જેને પ્રિયતર તેને માટે કતાંએ એ ચિત્ર તેમાં આવેખ્યું છે; પદ્ય જેને પ્રિયતર તેને માટે એ જ ચિત્ર એમણે તેમાં આવેખ્યું છે. ધારો કે એ ચિત્ર તમને ખૂંચે છે.—પરંતુ તેમાં એમનો કે એમની કલ્પનાનો શો દોષ વારુ ! સૌને પોતપોતાના દર્શન મંતવ્યને વળગવાનો અને આગળ કરવાનો અને તેને યથાશક્તિ દોષાયું અને વ્યાપક બનાવવાનો એકસરખો દક્ષ છે. અને અગર જોકે છેલ્લે સરવાળે તદ્દમારું એમનું અને આપણું દરેકનું માપ, પોતપોતાના આવા આવા દર્શન મંતવ્ય લેખવર્તન આદિ સમગ્ર કૃતિક્ષાપર્માના સલાસલ અને શુશુરોષ ઉપરથીજ નીકળવાનું છે એ સિદ્ધ, તથાપિ એ છેલ્લે સરવાળો શો આવશે તે આગળથી જાણવાની શક્તિ કોઈ ધરાવતું નથી, એટલે એ જે આવશે તે મ્હારા લાભનો જ આવવાનો, એવી શ્રદ્ધા અને આશા રાખવાનો પણ આપણું દરેકે દરેકને નિવશોષ દક્ષ છે. તમને એ દક્ષ ખરો તો શ. નરસિંહરાવને પણ તેટલે જ દરજ્જો ખરો. પરમતરાકુનના સમભાવને સાહિત્યમાં પણ સ્થાન છે.

સાહિત્યચર્ચામાં રચેલે ત્ર્યજે મુડી નીકળતા અભાવ, દીક્ષા, નિદા,—અથવા તો સામી બાલુએ અતિપ્રસાંસા, આદિના યુવારા, ચર્ચા પ્રસ્તુત કૃતિના પોતાના સાહિત્ય-લક્ષમ શુશુરોષ વિશે જેટલા નથી ઉડતા, તેટલા એ કૃતિ પડે મર્ત્ત યતા, સુચવાતા કે સ્પર્શતા વિષય-વિષયોને લગતા અનેક ન્હાના મોટા મતભેદને લઈને ઉડે છે. સાહિત્યકૃતિ પોતે વ્યાપકી રહી જાય છે જાણીએ, પોતાનાં નાણુક અંગોને જેમ તેમ સંકેરતી; ધર્મ, તીર્થ, સમાજ, રાજ્ય, આદિના હકીકા ઝગડા સાહિત્યની શુદ્ધ ચર્ચા ઘોડી થતાંમાં ન થતાંમાં અર્દિ પણ કુદી પડે છે, અને સામસામે આયડે છે. મહિશાસ નબુલાઈ જેવા દીક્ષાદાર નરસિંહરાવ જેવા સુધારકની કુમુમમાલાને વખોડે જ. સમજીલાઈ જેવા નવલોહિયા તરુણ સામે ઉતરીને એ જ કુમુમમાલાને, શુભરાની કવિતા મહેલના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચા કળા ઉપર—પ્રેમાનંદથીયે ઉંચી ટાચે, એકવાર તો મુંકે જ. તરુણ મક્ષ કેકડો મારે તે ગગનચુગિય ન હોય તો તે તરુણ જ શેનો !

નાટક અને કાવ્ય, એવાં સાહિત્યને વળી બીજી જાતનાં વર્ણન પણ નડે છે. પ્રગલ્ભમતાના હોડા જેરથી ઉછળતા હોય એવા સમયમાં આવી કૃતિઓની સાચી મુંદરતા જોવાય કે નયેં જોવાય, પરંતુ તેમાંના જે અંશ અસ્થિમતાપાપક વા અસ્થિમતાવિધાતક માની લેવાય, એવા અંશો ઉપર લોકમતની હંમારત ચણાય છે. આરંગગ્રેય અને શિવાજી પાત્રો હોય તેવા દત્તિદાસ, નવલ, નાટક, કે કાવ્યમાં એકને રાક્ષસ જેવો અમાનુષ અને બીજાને દેવ જેવો અમાનુષ આવેખ્યો હોય, એ ગંભીર આવેખનદોષો જ એ કૃતિના મોટા શુભ તરીકે ગવાઈ ગળવાઈ રહે છે; અને લોકપ્રિયતાની ખાસી કલમે એવી એવી વસ્તુના અનેકાનેક ચિત્રો ચિત્રે છે. અને પુક્કાઈ-પુક્કાઈને સાહિત્ય બ્યોમને ટેકાવનાર ચાંલલા પોતે જ હોય એમ અકકડને અકકડ ઉભી રહે છે; વળી તે પોતાના મળતિયા વાદિત્રો આદિને આગળ પાડે છે, સામા સાહિત્યમંદ્રો તરફ રાકુની જેમ વર્તે છે. અને ઉજળાં ઉજળાં માનસ-સરને પણ બ્હલોશી બ્હલોવીને ડહોળા નાંખે છે.

રાજ્ય સમાજ આદિમાં હોડાઓ અને લમણો ચાટ્યા જ કરવાનાં. એ વાતાવરણમાં ઉછરેલા, એ હવામાં ઉમેલા આપણે, એ હવા વાતાવરણના દોષને દોષ માનીશું જ, એવા દોષ અતિ ઉપર ન જાય અને ધીમે ધીમે ઝોળા થાય તેના એક જ ઉપાય લેખે સત્યને સૌન્દર્યની સેવા અને લગનીની અમૃત્ય ઉપયોગિતા આપણા અંતઃકરણમાં વસશે, અને સત્ય અને સૌન્દર્યના સ્વર્ણ આકર્ષણ ઉપરાંત તેમની આ વિશિષ્ટ ઉપયોગિતાથી પ્રેરાઈને આપણા ચિદાગારમાં આપણે સત્ય અને સૌન્દર્યને માટે એક સદમ જ્ઞાંત પવિત્ર દેવધર જેવી, સૂક્ષ્મ રાગપરાયણી બનતાં મુદ્રી અલગ, બ્રૂમિકા વિરચી રાષ્ટ્રાશું, તેમ તેમ જ સત્ય મુંદર સાહિત્ય આપણી પ્રજામાં નિખાલસ અને મધુર આદર પામીને પોષાતું જશે, વર્તમાનપત્રોની કટારો, નારતિકોના વાંદવિવાદ, અને સાહિત્ય પરિષદ જેવી મિજબસો સાહિત્યશોખીનોમાંના જેટલા ચારિત્રવાન પુરુષોના ચિદાગારમાં જેટલે દરજ્જે આવું રાગપરાય વિમુક્ત, પવિત્ર, શાન્ત, સદમ દેવધર બનાવવામાં મદદ કરી-શકે, તેટલે-અંશે જ સંગીત સાહિત્યસેવા અને સંસ્કૃતિપાણુ કરી શકે છે, નેથી નધાઈ, તસ-

જીવનચરિત્ર, દત્તિદાસ, અંતિદાસિક નવલ અને

માત્ર પણ નહિ. *

પરમતસહનની આવશ્યકતા જોતાં જોતાં જરા આગળ નીકળી ગયા. નિબંધ પણ લાંબો થઈ ગયો છે. એટલે હવે આપણે અનુકૃતિને બીલો એક જ દાખલો નોંધી શકીએ.

કલાપીનો 'વૃદ્ધ રેલિયો' વર્ડ્સવર્થવિરવિત 'એક્સકર્શન' (Excursion) એ કાવ્યના પ્રથમ સર્ગ 'ધિ વૉન્ડરર' (The Wanderer વરેમાર્થ) ની હુંકાલેલી અનુકૃતિ છે. માર્ગરેટ (Margaret) ના જીવનની વાત અથેતિ કહેનાર 'વરેમાર્થ' નો ક્રોતા (કવિ પોતે) સાથેનો સંબંધ કેવો હતો અને કેમ બંધાયો, વગેરે વર્ણન અને ઇતિહાસથી વર્ડ્સવર્થ પોતાનો સર્ગ આરંભે છે; એ આખો વિષય કલાપીએ છોડી દીધો છે. તેમાંથી થોડી વિગત લઈને સાથે તેમાં આપણા દેશકાલને બંધાયેલો કલ્પિત વિગત સાંધીને કલાપી વર્ડ્સવર્થના વરેમાર્થમાંથી પોતાનો 'રેલિયો' લિખારી ઉપન્યાસી લે છે. અને તે માર્ગરેટ (બાકાં) ની હકીકત કહેતાં કહેતાં વચ્ચે હુંકમાં જ પોતાના વિષેનું પણ કહી લે છે. એટલે વાતના તંતુની સળંગતા જળવાય છે.

કાવ્ય વિષય 'બાકાં' ના જીવનને ક્ષગતી વિગતો કલાપી મૂકમાં વર્ડ્સવર્થે માર્ગરેટની જે કલ્પી છે તે જ રાખે છે. અને તે વિગતોનું વર્ણન હુંકમાં કરીને કલાપી

● કલાપ્રદર્શન, પુરાવસ્તુસંગ્રહ, સંગ્રહન, ચર્ચા અમુક કાર્યો અને પ્રયાસોની શોધના, સર્વ માટે લોકોમાં સહાનુભૂતિ આદર, અને બનતી મદદ કરવાની વૃત્તિને ફેલાવે; સાહિત્ય પારખું પ્રેરતોના આ સર્વ મોટા લાભની સંખ્યા ગેરલેલી લાંબી ગણાવવી હોય તેટલી ગણાવી શકાય; એ ખરું; તથાપિ તત્ત્વ દૃષ્ટિએ જોતાં, એ અનેકાનિક લાભ એક જ આત્માનાં—વિનંત્રણ માત્ર છે; એ આત્મા ઉત્પન્ન કરેલો, વધારે વધારે માણસોમાં સચેત કરેલો, તે એક આખી લાસપરંપરાના મૂલ્ય એક જ સંગીન લાભ, બીજા નિષ્પૃથી દેવધર જેવો પ્રદગ્ન-વિદા-આશમાં બંધાયો, એટલે તેમાંથી તરુઓ, અને થોડાક કાળમાં તરુઓની વધતી જતી સંતતિરૂપ આપણું વન. પણ પેદા થાય. અથવા તો બીજી રીતે જુલો, કે અમુક દૃષ્ટિબિંદુ—બંધાયેને માણસ કતા-વક્તા બને છે, તે પછી તેની અનેકાનિક ક્રિયા જન્મે છે જ; સંજ્ઞો, માર્ગ, આદિ પ્રમાણે બિન જિજ્ઞાસ, તથાપિ બધીયે એક દાંડબિંદુ એક જ રસની વેદાય, એક આત્માની જ લીલા.

વિષયને હુંકાવતાં રસની જે પાકી માત્રા સ્થાય તે સાથે છે, અને ગુન્જરાતી કવિતામાં, સાદી ભાષા, સાદી કદી, સાદી વિગત, સાદાઈ નરી, એ સાધનો વડે જ મર્મ-બદક કુણ્ણરસનો એક ઉત્તમ નમૂનો સર્જે છે. વડસ-વર્થનું કાવ્ય લાંબું છે. તે સાથે તેનો ઉદ્દેશ અને પદ્ધતિ બંને જુદાં છે. એ મહાકવિની વિશિષ્ટ કૃતિઓમાં શાંત રસ પ્રધાન હોય છે, અને કુદરતનાં વર્ણનો માનવ બનાવો અને વિતરકાના કરતાં ઉતરતી અગત્યતાનાં હોતાં નથી. એની કાવ્ય કલામાં, હુંકમાં કદિયે તો માનવપણે કુદરતી સજીવન—અનંતતામાં જોતિયા જીવ જેવાં—આંખા પીપળા ઉપરનાં છીડી મકાડી જેવાં હોય છે. શ્રદ્ધા અને શાન્તિ, પ્રકાશ, અને આત્મા પણ વર્ડ્સવર્થના કલાપદ્ધતિમાં કુદરત મહામૈયાના હોય છે; એ મહામૈયાના અતિ વિરાજળ ઉછોડાદરમાં—મનુજ પધ્ધી ઉડે છે. અને થોડું મલાલે છે તો થોડું સહન કરે છે. અને વિતરકી ગાંડુ થઈ જાય છે, તો પાછી કુદરતના અજબ અમીથી દર્દની ખટક ધીમે ધીમે સહ પણ બને છે; મધ્યાહ્નના સૂર્ય પધ્ધી જેમ સંધ્યાની પરિણામરમણીયતા કુદરતી રીતે જ આવે છે, તેમ વર્ડ્સવર્થનાં આઇડિસ (Idylls) માં અવસાન શાંત તેજમય સમતામાં આવે છે. કુદરત માણસને આ પ્રમાણે ઘટે છે, પરાનો 'રિજ' બનાવે છે; કુદરતથી માણસ આ પામે છે; એ મત્ત્ય રૂપસુંદર અને મનોવેષક રીતે શીખવનાર કવિ—ગુરુ અથવા પ્રાપ્તિ (prophet) વર્ડ્સવર્થ. આ પ્રમાણે ઘડાઈ ઘડાઈને વૃદ્ધ થઈ ગયેલો તથાપિ અંજે અને જુદિમાં મશકત રહેલો જેવો વર્ડ્સવર્થનો 'વરેમાર્થ' છે, તેવો જ કલાપીનો 'રેલિયો' છે. માર્ગરેટ—આકાંના જીવનની અંતિકરુણ પટનાને માટે એના હૃદયમાં દર્દ થઈ થઈને એ આખો ઇતિહાસ એને કુખરસનો ભરેલો તો એવોને એવો રહ્યો છે, પરંતુ એ કુખરસમાં હવે ખટક નથી; બીચારીને અહોહો! જુલોને મથિ દુઃખનાં ઝાડ ઉગ્યાં, એ પ્રમાણોની અનુકંપા ખટકનું સ્થાન લે છે; અને તીવ્ર ખટકને જલે આ સરસ અને શાંત અને મૃદુલ—જેટી અનુકંપાસરિત વર્ણનને મુંદરતા અપે છે. વળી, વિધીનો એક એવો!—એ પ્રકારની દૃષ્ટિનો ક્રોમળ પ્રકાશ પણ એના ઉપર એક સરખો પડે છે. પરંતુ કલાની આવી નાનુક સર્જકતા આગળ પૃથક્કરણ અને સમજૂતી તથા કાલસેષ છે. રેલિયાના કેટલાક ઉદ્ગાર જોતે જ જુલો:—

બાલ્યો ધીમે, અરે બાલુ! દુઃખીનાં દુઃખ કાં પુછે!
ન ગભે તે ન ગભે છે વાતોથી દુઃખીનાં દુઃખો.
(શ્લોક ૮)

× × ×
રે મહેરબાન! નહિ મૃત્યુ ભક્ષાનું બેઠું.
ને મુખને મગગવા બહુ કાળ લાગે!
આ નેવ કેં નિરખતાં અદિં આસપાસ
જેનું કંઈ નયન જોઈ શકે ન ત્હારાં;
આ સ્થાનમાં સમયના પલટા કંઈ છે.
રે! સ્વપ્ન ભૂમિ પણ કેં પલટા મહેતી!
રે ભાઈ! આખર બધાંય મરી જવાનાં,
સેવું ન મૃત્યુ વળિ આપણુ એકલાને;
જે જે પદાર્થ પર પ્રેમ જતો કરે છે
તે તે પદાર્થ પણ તે જન સાથ જતા!

તે બ્રહ્મની અગર ચીજ ફરી જતી મૌ.
વીતેક્ષની પ્રીતિતણું કરવું બધૂંયે;
હા! પુર્ન મુંદર સદૃશ કુરૂપ યાત્ર.
વીતેક્ષની ગદિ શકે ન નિશાનિયે શે!

× × ×
'જે સર્વને જગતમાં નવ તે મ્હને છે,
જે ના મ્હને વળિ ત્હનેય રદ્યું નહિં એ,'
એથી જ નિત્ય કંઈ વાત અમે કરીતે
ના ગભતાં હૃદયમાં મગતું દવું થં!
'જે અન્યને જગતમાં નવ તે મ્હને છે,'
એ હાગણી ઉપર વિશ્વબંધુ ફરે આ;
એ લાગણી નરક અર્થ તણી જરેત્યા,
ને એવતી જ અમ હિર દલ્યાં પ્રભુમાં

× × ×
અરેરે! હર્ષની હહેરી મકેચાની વહે નહિ!
અરેરે! કણી રેલો વધે છે કાસ આજથી!

× × ×
અમે તે અંધની સામે, ગમે તે કુણી ભણી,
ફતમી ને મહાપાપી તિરસ્કારતી દણિ છે!

× × ×
સહેવાનું સદિ નાખ્યું, બાકી આજ નથી કંઈ,
કપાનું આયુ કણથી ન્હાઈ તો દીર્ઘ છે યથા.

હશે ભાઈ! હશે ભાઈ! દુઃખી હું નવમેશ કું:
જરતાં દું નથી યાકો: મોતધીમે નહિં કરું.

× × ×
નિવાસ કાજ દર્દીની વાનો ના સુણવી થયે,
જમ્મ એવી મંદેશામાં રાખનાં દપો થયે.
કાઈનીયે કુખોમાં છે યોગ્ય ના સખ પામવું.
મરેલાં તો પ્રભુનાં છે, તેનું માન જ રાખવું.
પરંતુ આપણે સર્વે જનજતાંય નથી જ. કે
દર્દીના દર્દની વાને આપણું મિત્ર કે વસે.
દર્દથી જે મયે તે કેં દર્દની વાતથી મને,
દર્દીની કે કથામાં તો દર્દનો પ્રભુનાં જરે.
કુનીયામાં સદા બીને તેની આ મુજ વાત છે,
કસા છે ના. નવું છે ના, રસીકંય નહિં કરું.

× × ×
અદિં મમ્માફિ આ જગત સધળું ગાઢ સુખમાં!
હિસે લેવું હોલાં, સહુ ગમ બધું શાંત સરખું,
હિસે છે અત્યારે જગત પર આરામની ધરી,
અને ના સ્વં તે રમણિય બધું હર્ષમય છે.
અદિં જનુરોગાં મણુમણુ ઉઠે શક્ વિટપે,
બધાંયે શાન્તિથી મધુર સુરીસો મેળ સ્થતાં:
અરે! ત્યારે કાં આ ગમગિન રહે શક્ નયતો!
થયે ના આ દેવા નુદન કરવા આપણુ ઉઠે.

× × ×
થયે બેઠારી લેવી નહિ જ નખગાઈ જન તણી;
ગયાં સ્વર્ગે તેનાં દરદ બહુ જૂનાં રમરિ રમરિ;
મરેલાંનાં સ્ત્રીઓ મરણ મુશિના ના મળિ શકે.
અને રાહા જોવી, વધુ પણ કંઈ ના થઈ શકે.

× × ×
પ્રભુના આરામો ઉપર નયતો બધે કરતાં.
થયે ન્હાતી વાનો ઉપર નવ અંસુ ટપકવાં,
અદિં થોળા કાંઈ કુખમય વિચારો હૃદયમાં
અરેરે! શાને કેં દખલ કરવી આ કુદરતે?

× × ×
અંજલો ગમગીનીની સહાયે અરધ્યા થઈ
પ્રભુની પામવા પ્રીતિ બિન્દુ હર્ષ તણું વધુ.

× × ×
એ તો બિચારી દસ વર્ષ આમે!
જૂરી અરો! એ દસ વર્ષ પુર્ગાં

જેવા હશે એ ભડકા દુઃખોના
તોઆ પ્રભુ!—એનિ કળા જ ન્યારી! ૧૬૩

x x x

અત્યારે એ મુખ નયનની આગળે આ તરે છે!
ઓહો! કેવું દુઃખમય છતાં શાંતિમાં વાસ એનો!
રે! અત્યારે પણ ડગડગ ચાલતા એ હશે શું?
કે કૈલાસે પ્રભુપદ કંને શાંતિમાં મ્હાલતા શું? ૧૬૮

ન્યાં હો ત્યાં હો, પણ મુખી હશે શાંત આત્મા નમ્રી એ:
ન્યાં હો ત્યાં હો, પણ હૃદય કં' બોધ દેતું હજ એ.
શીમાનોને ગરિમ દિલની વારતા શીખવીને
ન્યાં હો ત્યાં હો, પણ પ્રભુ કને દોરતું કં' હશે એ ૧૬૯

કલાકારની સ્વતંત્રતાનું માપ આંકતાં એક
મુરકેલીએ આવે છે કે કલામાં પસંદગીની શક્તિ જેટલી
નવું થોજવામાં જોઈએ, તેટલી જ જુદે જુદે રચનાથી
બીજાના અંશો પોતાના કરવામાં જોઈએ, અને તેટલી જ
પસંદ કરેલ અંશોમાંથી પણ ઘણું ત્યજવામાં જોઈએ.
સામાન્ય દુનિયા માત્ર ત્યજ દીધું છે, માત્ર પસંદ
કર્યું છે, એમ કહી એ બને પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પોતાના
હલકા અભિપ્રાયની છાપ ટેકે છે, અને એથી ઉલટું
નવું યોજતું હોય તે પ્રવૃત્તિને હૃદયી વધારે માન આપે
છે, નવું જોઈએ નવું જોડાયું તેથી વખાણવાલાયક
નથી હોતું, યોગ્ય જોડાયું હોય તો જ વખાણવાલાયક
હોય છે; અને યોગ્યોઅયવિવેચકશક્તિ બીજી એ
પ્રવૃત્તિઓમાં ય એટલી જ મહત્ત્વની છે. વર્સવર્ષ સાથે
ઉપર ટાંકેલી પદ્ધતિઓ જ નહિ પણ આખી કૃતિ
મેળવી જતાં, મૂલમાં નથી એવું દેલિયામાં લાગ્યે
કંઈ પણ મળી આવે છે; અને કેટલુંક તો શુદ્ધ અનુવાદ
માત્રમ પડશે. પરંતુ મૂલમાં એટલું વધારે છે, અને
સાથે આ શુજરાની કૃતિ જેવી છે એવી, એટલી તો
અસરકારક, હૃદયની ઉર્મિમાંથી જ ઉદ્ભવેલી અને
એકવચાળી છે, કે આ હુંકારેલી છબીને અનુવાદ કે
પ્રતિકૃતિ નહીં પણ એક ઉત્તમ અનુકૃતિ જ ગણવી પડે.

કલાપીને પોતાને દેલિયાના શુણ્ણ વિશે શંકા રહ્યાં
કરતી તેનો એ કારણ છે. કોઈ 'પણું' સાચા કવિને
પોતાની કામપણુ કૃતિથી પ્રસન્નતા કે પૂરો સંતોષ
મંભવતો નથી. સુંદરતા અને કલારૂપ, ઈન્દ્રલોકની
અપ્સરાની જે આંખને ખરેખર આંખી થઈ હોય છે,
તે પોતાની સારામાં સારી કૃતિ વિશે પણ અમૃતુષ્ટ
હોવાની જ. લેડિા જ્યારે માત્ર એ કૃતિ જુવે છે, ત્યારે
ત્રેતો મ્હનનાર પેતે જે. અનિર્વચનીય વસ્તુ સ્વજવા
મથેલો, અને મૂલો પામેલો ત્યારે આપત્તિચીત્,
તે પોતાના ચિદાકાશમાંનું કિરણ પણ એ કૃતિની સાથે
જુવે છે, એટલે એ કૃતિ તેને મુકાબલે આંખી લાગે
તેમાં શી નવાઈ? આંખી ન લાગે તો તે નવાઈ ખરી.
વળી જેમ' તેનો હાથ ખેસતો જાય છે, તેમ તેમ' તે
પોતાની આગલી કૃતિઓના દોષ સ્પષ્ટ જોવા પામે છે;
અને નવી કૃતિઓમાં જે વિશેષ વિજ્ય સંધાયો
હોય છે તેના કરતાં ઘણો વધારે વિજ્ય મેળવવાનો
તેના પ્રયાસ હોય છે. મોટા અને દીર્ઘાયુ કલાકારની
તો આ પ્રમાણે થતાં થતાં દિશા જ બદલાઈ ગયેલી
આપણે જોઈએ હિચે અથવા તો આ પ્રગતિ એક-
સરખી ચાલેલી ન હોય, વચમાં એક કે વધારે લાંબા-
હુંકા ગાળા પડી ગયેલા, પછી નવી શરુઆત કંઈક
નવી જ રીતે થયેલી, એવા દાખલા પણ જોણીતા છે.

વળી કલાપીએ વર્સવર્ષની કવિતાનો એવો તો
અભ્યાસ કર્યો હતો કે તેનો આખો વિચાર-મિનાર
કલાપીને એક જવંત ગૈર્વર્ધનિ જેવો આકર્ષી રહ્યો
હતો, વર્સવર્ષને ને વર્સીમાંથી ભક્તિ ને
અંશે હતો. અને એ "સાપિ" એ "મહાકવિ"
એ "શુરુવર્ષ" * ની કામ કૃતિ લે, તો તેનો પડો

* કલાપીના કામગો ૨૧, ૨૨, ૨૩માં ૨૨ ઉલ્લેખમાં ૨૨.

"કલાપી" સાસરજીવન" એ નિબંધ (૧૭) ગાળામાં
સાહિત્ય પરિષદ ૧ માં કામગોના કંપની આગળ ને ને ને
વર્સવર્ષને લગતા ફક્ત એવા.

અને સળંગ અનુવાદ કરે અને તે એવા જેવી જ મૂક્યો પડે છે. વળી અનુક્રમિ પ્રકારે આમ પૂરું થતાં સાદી ભવ્ય ભાષામાં એના જેટલો મર્મવેધક જતી વિચારરૂપ પ્રમાણે તે પછી સ્વતંત્ર કૃતિઓની ચર્ચાનો આવે. તો જ એને પ્રતોષ થાય એમ હતું.

“રેલિયા” માં તો કતિએ “વરેમાર્થ” વિશેની ધણી વિગત જતી કરી છે. કુંદરતનો વર્ણનો ધણું છેડી દીધાં છે. અને કૃતિમાં એક અંતે કુરુણ-રસ, સ્પષ્ટતા અને અસરકારકતા ઉત્તમ સંધાયાં છે, એવા શિષ્યભાવને અપ્રતોષકારક પરંતુ ક્ષામ્બરને આવશ્યક જણાયેલાં સ્વતંત્ર આચરણ વડે જ.

કલાપીની આ બે અનુક્રમિઓ જોઈ તેથી છેલ્લે લિખિત એક ત્રીજી અનુક્રમિ પણ અહિં ચર્ચવા જોઈ હતી. પરંતુ, રમણમોદાચને લીધે એ વિચાર પડ્યો

મૂક્યો પડે છે. વળી અનુક્રમિ પ્રકારે આમ પૂરું થતાં વિચારરૂપ પ્રમાણે તે પછી સ્વતંત્ર કૃતિઓની ચર્ચાનો વિષય આવે; જે નવેસર આરંભ કરીને બીજી જ રીતે ખીલવવો પડે એમ લાગે છે, એટલે આ પ્રકારની સાથે આખો નિમ્બે અહિં જ સમાપ્ત થાય છે. આ ચર્ચા-શ્રીકા દરામયાન જે જે કૃતિઓ વિશે જે જે લખવું પ્રાપ્ત થયું છે તેમાંનો એક પણ શબ્દ કોઈને પણ ખોટું લગાડે, તો નિમ્બેના આરંભમાં કરી ગયો છું તે કરીને કહેવા રમણ લઈ છું કે મારો આશય પ્રાપ્ત પણ ખોટું લગાડવાનો છે જ નહીં.

અસત્યંતરાય કુટ્યાલરાય કોમરે

ધરલામના ઓલીઆ

(૨)

તપસ્વી અખૂ મોર્તીશ

અખૂ મોર્તીશ પોતાના પ્રેમ અને વૈરાગ્ય માટે પ્રખ્યાત થઈ ગયા છે. તેમણે અનેકવાર કોઈના સાથ-સંગાય વગર દેશાટન કર્યું હતું. નેરાપુર તેમનું નિવાસ-સ્થાન હતું. તેઓ તપસ્વી અખૂ ઉસમાન અને જવનિદ-ના સમાગમમાં આવ્યા હતા. તપસ્વી અખૂ હેઠળના પથ તેમણે દર્શન કર્યો હતાં. મોર્તીશ પોતે કહ્યું છે કે, “ મેં લગભગ તેર વર્ષ પર્વત લાગલાગટ તીર્થ-યાત્રાઓ કરી, પણ વિચાર કરતાં મને લાગ્યું કે એ મધ્યનું તીર્થજમણ કેવળ સાંસારિક ભાવે જ થયું હતું.” તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે, “ તમે તે શી રીતે બાળી શક્યા ? ” મોર્તીશે જવાબ આપ્યો કે “ એકવાર મારી માતૃશ્રીએ મારી પાસે પાણીનો એક લોટ મળ્યો. મને એ ફરજ બળવતાં જરા કંટાળો આવ્યો. તે પરથી મારી ખાત્રી થઈ કે મારું તીર્થજમણ કેવળ સાંસારિક ભાવે જ થયું છે; તેનાથી જીવનની કોઈ પ્રકારે ઉન્નતિ નથી થઈ. ”

મોર્તીશ એકવાર બગદાદ શહેરના બજારમાંથી જતા હતા તે વખતે તેમને બહુ તરસ લાગી. તેમણે એક ધનવાન શૂદ્રસ્થના બારણા પાસે જઈ પાણી માગ્યું. પેલા શૂદ્રસ્થની કન્યા હાથમાં પાણીનું પાત્ર ભરી લાવી. મોર્તીશ તે કન્યાના રૂપ-લાવણ્ય ઉપર મોહિત થઈ ગયા. પાણી પીધા પછી પણ તેઓ ત્યાં ને ત્યાં જ બેસી રહ્યા.

થીડીવારે શૂદ્રસ્થની ત્યાં આવ્યો. મોર્તીશ તેને કહ્યું કે, “ ભદ્ર, મને તમારા ઘરમાંથી પાણી તો મળ્યું, પણ પાણી આપવા આવનારી સ્ત્રી મારું હૃદય લઈ ગઈ.” શૂદ્રસ્થની લજો સહુ અમાન્ય હતો. તે મહર્ષિ

મોર્તીશને પીઠાનતો હતો. તેણે કહ્યું કે, “ તમે મારી પોતાની જ કન્યા છે. આપ પોતે જો તેનું પાણિમહણ કરવા માગતા હો, તો હું આપના હાથમાં મારી પુત્રી સોંપવા તૈયાર છું.” મોર્તીશ સંમતિ આપી. પછી શૂદ્રસ્થાનીએ પોતાના સંગાસંગીઓને બોલાવી ભારે ધામધૂમથી પોતાની કન્યાનાં લગ્ન મોર્તીશ સાથે કરી નાખ્યાં. કન્યાપક્ષના સંબંધીઓના કહેવા પ્રમાણે નોકરો મોર્તીશને સ્નાનાગારમાં લઈ ગયા અને ત્યાં મોર્તીશના શરીર ઉપરથી વૈરાગ્યવસ્ત્ર ફાડી નાખી કાઢી પોશાક પહેરાવ્યો. તે પછી મોર્તીશ નવપરિણિતા પત્ની સાથે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો, અને ત્યાં જઈ નમાજની શરૂઆત કરી. નમાજ પડતાં પડતાં તેમની વ્યમજ્જતા વધતી ચાલી; તેઓ તાણી તાણીને બોલવા લાગ્યા કે, “ મને-મારું પેલું વૈરાગ્યવસ્ત્ર જલદી પાછું લાવી આપો.” પછી તેઓ પેલા કાંમતી પોશાક ફેંકી દઈ, પુનઃ જીનું વૈરાગ્યવસ્ત્ર પહેરી, પરણેલી સ્ત્રીને જોડી લાંથી ચાલી નીકળ્યા. કોઈએ આમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે મોર્તીશે જવાબ આપ્યો કે, “ હું નમાજ પડતો હતો તે વખતે કોઈ મારા કનમાં જાણે છૂપી રીતે કંડી મળ્યું કે તે મોહવશ ખતી એક નારી પ્રતિ દષ્ટિપાત કર્યો તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તારે તારું વૈરાગ્યવસ્ત્ર સુમાવતું પડ્યું. ફરીથી જો આવી બીજી વ્યથા ફરીશ તો તારા અંતઃકરણમાં રહેલું ધર્મવસ્ત્ર ખાજુ બેઠી લઈશ.”

મોર્તીશને કોઈએ કહ્યું કે, “ અમુક એક માણસ પાણી ઉપર પડે ચાલીનેતરી બળ છે, તેમ જ આકાશ-માં પણ પંખીની જેમ ઉડી શકે છે.” મોર્તીશે તેના જવાબમાં જણાવ્યું કે, “ મારે મન એ બહુ મહત્ત્વની વસ્તુ નથી. જે માધ્યમ પોતાની મનિન્દ્રિયોને પોતાના

સુધી હું માયું નીચું નમાવીને બેસી રહ્યો. મારી તપ-
સ્થાની એ રીતે શરૂઆત થઈ. એ તપસ્થાના પ્રતાપે
મને કંઈક અન્તર્દર્શન થયું. કેટલાક લોકો તપસ્થા વડે
પ્રભુનાં દર્શન કરવા અને પ્રભુને પોતાનો જનાવધા કરીએ
છે. હું કેવળ થોડી ક્ષણોને માટે માફ આત્મદર્શન કરવા
માયું છું, અર્થાત્ હું કાણુ છું, કેવો છું, કયાં છું એ
પ્રશ્નોના સ્પષ્ટ પુરાવા છઠ્ઠું છું. પણ મારી એ હજારો
કેમ કરનાં તમ નથી યતી. ”

તેઓ આશ્ચર્ય માટે ટોપીએ સીવવાનો ધધો
કરતા. ટોપીની કીંમત એ પૈસા એ તેમની શેઠની
આવક હતી. કોઈ વધારે કીંમત આપે તો પણ તે લેવાનો
ધન્કાર કરતા. એ બે પૈસામાંથી એક પૈસો જે કોઈ
લિખ્ત પહેલો મળે તેને આપી દેતા અને બીજા પૈસાનું
ખાવાનું લેના. એ પ્રમાણે બે પૈસા ખર્ચાઈ ગયા પછી
બીજી ટોપી સીવવાનું શરૂ કરતા.

તેમનો એક શિષ્ય સાથે પૈસાપાત્ર હતો. મુસલ-
માનોમાં સાધારણ રીતે એવો નિયમ હોય છે કે કમાણી-
ના ચાક્રીસ ભાગ કરવા અને ઓછામાં ઓછા એક
ભાગ ધર્મનિમિત્ત ખર્ચવો. આ ખર્ચને “જઘાત” કહે-
વામાં આવે છે. પૈસા પૈસાપાત્ર શિષ્ય અજ્ઞ અજ્ઞ
અજ્ઞાસને પૂછ્યું કે “ મારું જઘાત કેવું આપવી ? ”
તપસ્વી અજ્ઞાસે ઉત્તર આપ્યો કે—“ તમને ચોલકાવે
તેને આપી શકો છો. ” પછી શિષ્યે માર્ગમાં જતાં,
એક અતિશય ગરીબ અને અધિગાના હાથમાં એક
મોનામહોર મૂકી બીજી દિવસે તે અંધ લિખારી પોતાના
એક મિત્રને મળ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, “ કલે કોઈ
એક ભક્ત માણસે મને એક મોનામહોર આપેલી તે
મેં હાથમાં અને રૂઝીયાટમાં ઉઘાડી દીધી—ખૂબ
મન પડી. ” ભોગલેએ બરાબર તે જ વખતે પેલો
શિષ્ય ત્યાંથી જતો હતો તેના કાને પેલા લિખારીના
શબ્દો પડ્યા. તેને પોતાના અજ્ઞાસ આજ કુરુપ્રેમ માટે
બહુ દુઃખ થયું. તેણે પોતાના ગુરુ અજ્ઞ અજ્ઞ અજ્ઞાસ
પાસે આવી સઘળા વત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો.

ગુરુએ પોતાની પાસેથી શિષ્યને એક પૈસો આપ્યો
અને કહ્યું કે, “ જા, જે કોઈ પહેલો લિખારી મળે
તેને આ પૈસો આપી આવ. ” એ પૈસો ટોપીની સ્તિષ્ઠા-
માંથી પેલા કપો હતા એ કહેવાની જરૂર નથી.

શિષ્યે બહાર યઈ સાચા સુપ્રતાવના એક અનુયાયીના
હાથમાં મૂક્યો. હવે એ પૈસાનું ચાલુ છે તે જોવા પોતે
તેની પાછળ પાછળ ગયો. પેલા ગરીબ માણસે એક
એકાંત સ્થાનમાં જઈ પોતાની પાટકાં છોડી અને તેમાંથી
એક મરેકું પકડી કાઢી ફર નાંખી દીધું. શિષ્યથી હવે
જોવા વિના ન રહેવાયું. તેણે તેની પાસે જઈ પૂછ્યું
કે, “ મને મહેરગાની કરીને ખરેખરે જવાબ આપજો.
આ મરેકું પકડી તમે શા સારું સંધરી ગાળ્યું હતું ? ”

જવાબ મળ્યો કે, “ આજે સાન દિવસથી હું
અને મારું કુટુંબ અમિ વિના જીવે મરીએ છીએ. મારાથી
બીજા માગી શકાય તેમ નથી. તેના કરતાં તો જીવ
મરી જવું એ બહાર છે. એક જગાએ અચાનક આ
મરેકું પડ્યું મળી આવ્યું. મેં તે જાનુમાનું મારા કપડાંમાં
ગાંધી લીધું. ઘેર પહેલો બાઈની-હાકડાં મળી તેના
અવરજા કરી નાંખવાનો વિચાર હતો. પણ આવતાં આવતાં
પથમાં જ તમે પૈસો આપ્યો, એટલે મને થયું કે હવે આ
મરેકા પકડીની શી જરૂર છે ? પ્રભુએ પોતા જ જવાબ
મહેરગાની કરી ના પછી આલો હક્કો પર્ચાયે શા સારું
વાપરવો ? એમ વિચારી પેકું પકડી કેપી દીધું. ”

શિષ્ય ચિન્મય પામ્યો, અને ગુરુ પાસે આવી
ઉક્ત વત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો. ગુરુએ કહ્યું કે, “ એ
બધી વાતનું રહસ્ય પુરૂષ છે. તમે જે કંઈ દુઃખગારી
અને બુદ્ધી લોકો સાથે મળી, અન્યાયી રીતે પેલા કંઈ
હોય તેનો ઉપયોગ હમેશાં હક્કમાં કોમોમાં જ થવાનો એ
ચોક્કસ માનવો. મારા ન્યાયપૂર્વક ઉપાજ્ઞે પૈસાએ
અલભ્યલભણમાંથી એક જીવને બચાવી લીધો એમાં
પણ મને કંઈ નવાઈ નથી લાગતી. કારણ કે તે
સ્વાભાવિક છે. ”

એક વાર એક અન્યધર્મી માણસ, મુસલમાન
હોવાનો ડોળ કરી તપસ્વી અજ્ઞ અજ્ઞ અજ્ઞાસ પાસે ચાર
મહિના સુધી રહ્યો. અજ્ઞાસ સાહેબ તેનો ડોળ અને
કપડાં સારી રીતે જાણતા હતા, છતાં ચાર મહિનામાં
તેમણે નિરકારનો કે કોઈનો એક શબ્દ સંપ્રધાન પણ ન
ઉચ્ચાર્યો. આખરે પેલો કપડી માણસ નીં પડ્યો અને
કુરુપ્રેમી મારી માગી ખરે મુસલમાન બન્યો. આગળ
જતાં આ પુરૂષ પણ ઘણી સારી નામના મેળવી હતી.

વચનામૃત

પહેલું ધર્મજ્ઞાન અને પછી વેદાન્ત. આગસ્ટમ અને બંધુસેવા એવું નામ જ સાધુતા.

અખૂ અણ હોસેન અલી

અખૂઅણ હોસેન અલી, ઇસ્લામી દરવીશના પુત્ર થાય. તેઓ મુળ બગદાદના રહેવાસી હતા. ગસરામાં તેમણે યોગીની સાધના કરેલી. તેઓ તત્ત્વજ્ઞાની, સદૃષ્ટતા અને પુણ્યશાળી પુરુષ હતા.

તેમને અહમદ નસર નામનો એક ખારાસાની શિષ્ય હતા. તેણે સાદ વાર મક્કાની બધા કરી હતી. એક પ્રસંગે મક્કાના ધર્માચાર્યોના સંબંધમાં તેણે એવા આક્ષેપ કર્યા કે ધર્માચાર્યોને તેથી બહુ જ અગ્રતોષ થયો. ધર્માચાર્યોએ તેને કાળા મંદિરમાં આવવાની મનાઈ કરી દીધી. તે વખતે મક્કામાં ૨૮૦ આચાર્યો રહેતા હતા. અખૂ અણ હોસેન સાહેબના સાંભળવામાં એ વાત આવી. તેમને પણ પોતાના શિષ્યના આવા ઉદ્ધતાઇભરેલા વર્તનથી ખીજ ચડી. પોતાના દરવાને કહી રાખ્યું કે “હવે પછી જેણે ખારાસાની જીવાન આપે તો તેને મારી પાસે આવવાની મનાઈ સંભળાવજો.” અહમદ નસર બગદાદમાં આવી પોતાના શરૂઆત દર્શન ગયો. દરવાને કહ્યું કે, “તમને અંદર જવાનો હક નથી. શરૂ તમારે મ્હોં એવા ખુશી નથી.” આ આજ્ઞા સાંભળતાં જ પેલા જીવાને ચકરી આવી અને ત્યાં બેઠાન બની પંડી રહ્યો. થોડી વાર પછી લાન આવતાં ઉભો થયો અને ભારે ગમગીન દિવે એક મરુજીના બારણા પાસે ધામો નાંખ્યો. એકવાર અખૂઅણ હોસેન સાહેબ બહાર ફરવા ગયા હશે ત્યાં તેનો ભેટો થયો. શરૂએ સંભળાવ્યું કે, “તારે તારી ઉદ્ધતાઇનું પ્રાપ્તિ કરવું જોઈએ. મારે પ્રાપ્તિ તને માન્ય હોય તો હું કહું છું કે તું શેમના તત્ત્વજ્ઞ નામના ગામડામાં જ અને એક વર્ષ પર્વત દિવસે જુડને ચરણ અને રાત્રે જાગતા રહી નિજન અરુણમાં ભગવાનની ઉપાસના કર. આટલું કરીશ તો કદાચ ધર્માચાર્યો તને મારી આપશે.”

ખારાસાની જીવાને એ પ્રાપ્તિ માથે ચડવું અને શેમ તરફ યાત્રી નીકળ્યો. તેણે જરાબર એક વર્ષ મધી શરૂઆત કહેવા પ્રમાણે નપાયા કરી. પોતાનાં

કીમતો વસ્તો કેટલી દીધાં, ગરીબાદીનો પોશાક ધારણ કર્યો, અને આંગળા દિવસ જુડ (વરાદ) ની પાછળ ફરતાં રહ્યો. રાત્રે જાગી ઉપાસના કરી. વર્ષ પુરું થતાં શરૂઆત ચરણમાં નમવા પાછો બગદાદ આવ્યો. શરૂ તેનો સત્કાર કરવા સામે દોડી ગયા અને ખૂબ હર્ષ-પૂર્વક તેને પોતાની છાતી મરસો ચાંપ્યો. તેમના અંતર-માંથી આપોઆપ જ એવા ઉગાર નીકળી ગયા કે, “અહમદ, તું ખરેખર મારો સંતાન છે, મારી આંખની છાંટી સમે છે.” અહમદને પણ બહુ જ આનંદ અને મનોપ થયો. તે જાદ તે મકકે ગયો. મક્કાના ધર્માચાર્યોએ પણ તેનો સારો સત્કાર કર્યો. ધર્માચાર્યોએ કહ્યું કે, “અખૂ અણ હોસેનનો પ્રેમ શોખ સ્થાને જ ઉતર્યો છે, શિષ્ય હો તો આવા જ હોવો.” વિગેરે.

વચનામૃત

એ કહ્યું કે “હે પ્રજા, હું મને ગમે તેવી રીતિમાં મ્હોં તો પણ હું તો સંતુષ્ટ જ રહેવાનો હું મારી ઉપર મહેરબાન છે કે નહીં?”

પ્રથમે જવાબ આપ્યો કે, “હું ખારાસાની છું. મેં હું મારે જાણે સંતુષ્ટ સંતુષ્ટ હોય તો પછી હું સંતુષ્ટ કે નહીં તેની પરવા રા મઠ શને છે?”

જે બહુતા હો તે બહુ જાણે નહોતો. ન બહુતા હો, તેની ચિંતા ન કરો. કેવળ ઉશ્વરમાં જ તલ્લીન રહો.

જે ઉશ્વર પોતાના સેવકોના હાથમાં પોતાની બધી સજા સોંપી કે તો તેમાંથી કેવળ પાપ અને અનાચાર જ પેદા થાય. ઉશ્વરની દયા અને કૃપાના પ્રતાપે જ કેવળ પ્રેમ અને સદૃશ્ય જન્મે છે.

ત્યાં સુધી સંસાર છે ત્યાં સુધી ઉશ્વરનો વિચાર રહેવાનો. સંસાર અંતરિક્ષ યતાં જ ઉશ્વરનું ઉશ્વર પ્રાપ્તિ વાનું. ઉશ્વર સિવાય બીજા કોઈ વાતનો વિચાર ન આવે એ યોગીની ખરી અવસ્થા.

તપસ્વી શાહસુબ

શાહસુબનો જન્મ એક શોળકૂળમાં થયો હતો. કેમકે દેશ તેમનું જન્મસ્થાન ગણાય છે. તેઓ એક સારા પઠિત, તપસ્વ અને વિરાગી પુરુષ હતા. તેમણે એક “મેશોનાલ હકમા” અર્થાત્ નાનીઓનું દર્શન

નામનું એક પુત્રક પણ લખ્યું છે. તેઓ આખું તોરણ, હથેલી વિગેરે મહર્ષિઓના સહવાસમાં આપ્યા હતા. ફરીથી સૂચવનારાં વચ્ચે વાપરવાને બદલે તેઓ ગૃહસ્થાઈનો મુશ્વવાન પોશાક પહેરતા. એક વાર તેઓ નેશાપુરમાં આવ્યા ત્યારે તપસ્વી આખું હેઠ્ઠ સાહેબે તેમની ઘણાં સારાં સંસ્કાર કર્યો હતો અને કહ્યું હતું કે, “ હું જે વસ્તુ ફરીથી કાંબળીમાં શોધતો હતો તે મને આજે ગૃહસ્થના નમામાંથી મળી આવી. ”

શાહમુજને એક પુત્રી હતી. તે પણ બહુ ધાર્મિક અને સુંદર હતી. કેર્માનના રાજાએ શાહમુજની પુત્રીના કંપ ગુણ સાંભળી તેની સાથે વિવાહ કરવાનું માથું મોકલ્યું. શાહમુજએ ત્રણ દિવસ પછી જવાબ આપવાનું કહેવરાવ્યું. એ ત્રણ દિવસોમાં તેઓ એકેએક મસ્જદ ભેટ વખ્યાં, છેડે દિવસે એક લુવાન ફરીને તેમણે એક મસ્જદમાં તક્લીમપણે નમાજ પઢતા ભેગો. નમાજ પુરી થઈ એટલે શાહમુજએ તેને પૂછ્યું કે, “ નીલુવાન, તમે વિવાહ કર્યો છે ? ” ફરી નક્કરમાં જવાબ આપ્યો એટલે શાહમુજને બીજો પ્રશ્ન કર્યો કે “ આપ વિવાહ કરવા છુટ્યા છો ? ” ફરી જવાબમાં જણાવ્યું કે, “ મારા જેવા દરિદ્રને કાણ કન્યા આપે ? હું તણ પૈસાથી અધિક પરિશ્રમ નથી રાખતો. ” શાહમુજએ કહ્યું : “ હું પોતે મારી કન્યા આપને આપવા તૈયાર છું. આપ એક કામ કરજો. આપની પાસે જે તણ પૈસા છે તેમાંથી એક પૈસાની આકર અને એક પૈસાનો ધૂપ લઈ રાખજો. ”

ફરી એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી અને શાહમુજને વખતસર આવી પોતાની પુત્રી પરણાવી. શાહ જેવા એક જગત્તર પૈસાદારની પુત્રી એક દરિદ્ર ફરીને પરણે એ વાત લોકોને ગમે ન હતી. છતાં ત્યારે લોકોની ખાતરી થઈ ત્યારે તેમની અન્યથાની પાર ન રહ્યો.

કમાદિ ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી શાહમુજની પુત્રી પોતાના સ્વામીના ગરે ગઈ. ત્યાં જઈને તેણીએ આસપાસ બગર કરી તો ઘરના એક ખૂણામાં પાણીની માટલી ઉપર એક મુઠ્ઠી ચેટલીનો ડુંદણ જેવામાં આવ્યો. કન્યાએ પાનિને પૂછ્યું કે “ આ શું છે ? ”

સ્વામીએ ખુલાસો કર્યો કે “ આજે આપણે ખાવું પડે છે મારી મેં ગઈ કાલે રાત્રે જ ચેટલીનો ડુંદણ લાવીને મંઘરી રાખ્યો છે. ”

કન્યાનું મોં લેવાઈ ગયું. આશ્ચર્ય અને નિરાશાની ડાંચા તેણીના મોંના ઉપર ફરી વળી. અહીં રહેવામાં માત્ર નથી એમ ચિંતી તે પોતાના પિતાને ત્યાં જવા તૈયાર થઈ. કુલક ફરી પોતાની પત્નીનો ભાવ સમજી ગયો. તેણે કહ્યું કે “ હું તો ક્યારનોય બંધી ગયો હતો કે શાહમુજ જેવા એક ગૃહસ્થની પુત્રી મારા જેવા એક દીન-દરિદ્ર ફરી સાથે જન્મારો ગણવા કાંઈ રીતે ઉત્તર ન હોય. માફ એ અતુમાન સાચું પડ્યું. ખુશીથી તમે સીધાવો. ”

કુલકે જવાબ આપ્યો કે, “ પ્રિયતમ, તમારી બૂલ ધાય છે. હું તમારી દીનતા કે દરિદ્રતા ભેદ ખિત્ર થઈ છું અને તેથી મારા બાપને ત્યાં જવા માથું છું એવું અતુમાન રમે કાઢતા. મને તો ઉત્તર એમ થાય છે કે તમે કેટલા બધા અશક્ત અને પ્રયત્નિષ્ઠ હોવા ભેદ ? તમને આવની કાસતી ચિંતા આવતી રાખતી પડે છે ? અરે ! મારા પિતાએ આટલી આટલી તપાસ કરી છતાં તેમને કાંઈ મંપણું ઇશ્વરનિર્ભર અને શક્તિ પાત્ર ન મળ્યું ! મારા બાપે માફ પૈસ વર્ષ મુઠ્ઠી પાત્રનોપાણ કર્યું. ને દરમિયાન તેમણે મને ધણીવાર કહેલું કે ‘ બેરી ! હું તારા વિવાદ કાંઈ એક એવા પુણ સાથે કરીશ કે જેનાં પૈસા અને શક્તિ દુનિયામાં અપૂર્વ ગણાય ! ’ અરેબર, મારા પિતા તમારી પત્નીની કરવામાં હેતગયા ! ”

ફરી, પોતાની તાઢ પૂરણેલી પત્નીનો ખુલાસો સાંભળી દિનિદ્ર જેવા બની ગયો. તેણે પૂછ્યું કે “ પ્રિયે, આ પાપનું કંઈ પ્રાયશ્ચિત્ર થઈ શકે ? હોય તો તે કરવા તૈયાર છું. ”

ત્રીએ સૂચવ્યું કે “ માફ કહેવું માત્ર એટલું જ છે કે આ ઘરમાં કાંતો હું રહું અને કાંતો આ સુધી ચેટલી રહે. ”

કેટલાં તરફાળ, જેલી સંઘર્ષી રાખેલી ચેટલી ગદાર ફેંટી દીધી.

એકવાર તપસી અખૂ હેફડે શાદમુંગને એક ક્રમજમાં એવી મનઝળનું લખ્યું કે “દુઃ સ્વારે સ્વારે મારી દન્દ્રિયોના આવેશ અને અપરાધોનો ખ્યાલ કરે” છું ત્યારે ત્યારે છેક નિરાશ બની જઈ છું.” શાદમુંગએ તે પત્રના ઉત્તરમાં લખ્યું કે “આપનો પત્ર મારા હૃદયનું દર્પણ છે. દુઃ સ્વારે સ્વારે મારી દન્દ્રિયોના આવેશ વિશે નિરાશ થઈ છું ત્યારે ત્યારે ઈશ્વર વિષેની મારી આશા યંધુ ને વધુ ઉત્તરજાળ અને છે. અને ઈશ્વર વિષેની આશા જેમ વધુ ઉત્તરજાળ અને છે તેમ ઈશ્વર વિષેનો લય પણ તેટલો જ ઉત્તરજાળ દેખાય છે. ઈન્દ્રિનિમ્મલમાં નિરાશ થઈ છું ત્યારે દુઃ એકાગ્રપણે પ્રભુને સંભાડે છું. અને પ્રભુને સંભાડે છું કે તરન જ પ્રભુ પણ મારી ખબર લે છે. એ રીતે ગંભીરથી છતાં રહેવાનો અને ઈશ્વરમાં શ્રેયઃપાત્રો પ્રયત્ન કરે છું.”

વચનામૃત

જેને પોતાના મહત્ત્વનું જાન ન હોય એ જ વધારું પુરૂષ. જેને પોતાનું મહત્ત્વ દેખાવા લાગે તેનાથી તે મહત્ત્વ દૂર રાખવા માંડે છે. તેથી જ રીતે પ્રેમિયને પોતાના પ્રેમ તરફ ઈ નથી તે સ્વયં પ્રેમિક. જેને પોતાનો પ્રેમ દેખાવા લાગે નાથી તે પ્રેમ દૂર નાસે છે.

વૈરાગ્ય એ ઈશ્વરની પોતાની ખાનગી સામગ્રી છે. તેને પી કાજમાં જ રાખાય છે. જેઓ પોતાના વૈરાગ્યનો દોષ ધરાવે છે તેમનાથી તે વૈરાગ્ય પણ રીસાઈ જાય છે.

સાધુતાનાં ત્રણ લક્ષણ: (૧) સંસારનો માનમરત્તો છાણત્વ લાગે, સેના-રૂપમાં ધૂનના જ આસ થાય; (૨) શોક-ભયના રીધ ઉપર કંઈ અસર ન કરે, સ્તુતિ કે નિંદાથી ર્શોક ન થાય; (૩) અંતરમાં કોઈ નવતની કામના કે ઠાસના ન રહે, આધીયમને મિથ્યાન મજવાળી જેવી વૃત્તિ થાય તેથી જ વાત સન્નજોને ત્યાજ અથવા વૈરાગ્યથી થવી જોઈએ. આ ત્રણ લક્ષણવાળા પુરૂષે સત્સંગને માટે શોધ્ય ગણાય છે. અને તે એ ત્રણ લક્ષણો તમારામાં ન હોય તો સાધુઓનો ઉપદેશ તમારે માટે બીનજરૂરી છે.

સદનશીલતાનાં ત્રણ લક્ષણ: (૧) નિન્દાત્યાજ (૨) વિશુદ્ધ સંતોષ (૩) આનંદપર્વક ઈશ્વરી વિધાનનો અંગીકાર.

જે માણસ ન જોવા શોધ્ય વસ્તુઓમાંથી પોતાની દૃષ્ટિને પાછા ખેંચી લે, કામ્ય વસ્તુના ભોગમાંથી દેહને વાકે, હવેશમાં આનંદ-ધારણા વતી અંતરને નિર્મળ રાખી ધાર્મિક વિધિને અનુસરે, આરિયને શુદ્ધ રાખે અને અજ્ઞાન મોજાન પરિવર્તે તેના જ્ઞાનમાં શેષ દિવસ વિકાર કપજતો નથી.

તપસવી અખૂ ઉસમાન હયરી

અખૂ ઉસમાન-હયરીના જન્મ ખોરાસાનમાં એ! ખાનદાન કુટુંબમાં થયો હતો. તેઓ હિંમતવાન વક્તા અને તત્ત્વજ્ઞાની હતા. તેમણે ધણેકાં ખોરાસાનમાં જ રહી ધર્મપ્રચાર કર્યો હતો તેઓ મહર્ષિ જંવનિદ, રાયમ, સુસદ્ એમનાં હુસેન અને મહમ્મદ ફઝલાનાં સમાગમમાં આવ્ય હતા. મોરના પુત્ર મહારાઈ ઇયલા, કેર્માનનિવાસી મહર્ષિ શાહસુગ અને અખૂ હેફડને તેઓ પોતાના ગુરૂ માનતા એ ત્રણે ગુરૂઓનો પોતાની ઉપર ભારે ઉપકાર છે એમ તેઓ માનતા. નેશાપુરમાં તેમને માટે એક ખાસ ઉપ-દેશવેદી સ્થાપવામાં આવી હતી. ત્યાં તેઓ આધ્યાત્મિક તત્ત્વનો ઉપદેશ આપતા. તેમણે પોતાના જીવનનાં પૂર્વ જ્ઞાનંત વિશે એકવાર કહેલું કે, “જ્ઞાનપણથી જ મેં તત્ત્વજ્ઞાનની લગની લાગી હતી. સામાન્ય સંસારીઓન સદવાસમાં મને મેન પડતું નહોતું. મને હંમેશા એમ જ લાગ્યા કરતું કે શાધારણ જનસમાજ જે વસ્તુઓની પાછળ આંખો મીંચીને દોડી રહ્યો છે તે વસ્તુઓ કરતાં કંઈક વિશેષ મહત્ત્વવાળી વસ્તુ જગતમાં હોવી જોઈએ. અને તે વસ્તુ ધર્મ છે એવી મારી. પાછળથી ખાત્રી થઈ. ધર્મવિધિનું શક્ય, સઘળા બાલ્ય આચારોથી પર અને સ્વતંત્ર હોય છે.”

જ્ઞાનપણમાં તેઓ એકવાર મુઘ્યવાન વક્તો પહેરી નિશાળે લખાયા જતા હતા: તેમની પાછળ શૈજની રીવાજ પ્રમાણે ચાર નોકરો ચાલતા હતા. એટલામાં રસ્તાની એક બાજુએ એક વેપારીની દુકાન પાસે એક ગર્દભ ઉભેલો તેમની નજરે ચડ્યો. ગર્દભની પીઠ ઉપર ખોટાં ચાંદાં પડ્યા હતાં અને તેની પર કાગડાં બેસી ઉપરાઉપરી ચાંચ મારતા હતા. ગર્દભ બિચારો ધણેય પૂંછડું દલાવે, ડોક ધૂણાવે પણ કાગડાં ઉપર તેની ક્ષી અસર થાય નહીં. આ દેખાય જોઈ અખૂ ઉસમાનનું સ્વાધીન દેહ પીગળી ગયું. તેમણે તે જ વખતે પોતાનો કીમતી અંગરૂખો કાઢી, નોકરને આપ્યો અને કહ્યું કે, “આ અંગરૂખો પેલા ચાંદાં ઉપર ફાંકી, મારી આ પાધડી વતી બરાબર બાંધી લો.” નોકરોએ તે પ્રમાણે ક્યું અને પોતે વિચાર કરતાં, આગળ ચાલ્યા ગયા.

ગર્દભની નિશાધાર અને લાચાર દશાએ વિચારી અખૂ ઉસમાનના કામજા હૃદય ઉપર ઉંડી અસર પડી.

તેઓ તે દિવસે પોતાને ઘેર ન જતાં. સીધા મહર્ષિ ઇપહાની પાસે પહોંચ્યા. મહર્ષિ ઇપહાના કેટલાક ઉપદેશ વાંચ્યાં અને ઉત્તમાનના દીકને દલાવી નાંખ્યું. તેઓ માતાપિતાની પરવાતરી મેળવી થોડા વખત ઇપહાના સહવાસમાં રહ્યા અને બની શકે તેટલી આત્મસાધના કરી. એકવાર મહર્ષિ શાહસુજના કેટલાક પરિચિત માણસો તપસ્વી ઇપહાના અપાડામાં આવ્યા અને તેમણે અખ ઉત્તમાનને શાહસુજ વિષે કેટલીક વાતો કરી. એ વાતો સાંભળી અખ ઉત્તમાનને શાહસુજના દર્શનની તીવ્ર ઝંખના લાગી. તેઓ પોતાના ગુરૂની આજ્ઞા લઈ કેમનાં આવ્યા. પહેલાં તો શાહસુજને પોતાની પાસે આવવાની ચોખ્ખી ના પાડી. પણ અખ ઉત્તમાન એમ નહીં વાતમાં કંઈ માંડ જન્ય એમ નહોતું. તેઓ શાહસુજના ધરના બારણાં પાસે બરાબર વીસ દિવસ સુધી પડ્યા રહ્યા અને ત્યાંથી રહ્યા રહ્યા બની શકે તેટલા કાલાવાકા કર્યા. આખરે શાહે તેને પોતાની પાસે આવવાની રજા આપી. પછી તો તેઓ શાહના સહવાસમાં જ રહેવા લાગ્યા. એમ કહેવાય છે કે શાહનાં સહવાસથી અખ ઉત્તમાનને ધણે કાલ થયો.

ત્યાર બાદ શાહ નેસાપુરમાં આવ્યા. અખ ઉત્તમાન પણ તેમની સાથે જ હતા. હાં તેમને અખ હેફરો સત્સંગ થયો. શાહસુજને નેસાપુરમાંથી પાછા ફરવાની તૈયારી કરી તે વખતે અખ હેફરે શાહસુજને કહ્યું કે “તમારે જનું હોય તો ખુશીથી જાઓ, પણ આ નવપ્રવકને મારી પાસે મૂકતા જાઓ. કારણ કે મને તેના પ્રતિ રવાલાવિક અનુરાગ થઈ ગયો છે.” શાહે ઉત્તમાનને ત્યાં રહેવાની રજા આપી અને પોતે પોતાના વતનમાં ચાલ્યા ગયા. અખ ઉત્તમાને, અખ હેફર સાહેબ પાસે રહીં ધર્મનું શિક્ષણ લીધું અને યથોક્તિ આત્મોત્તરિ કરી. અખ ઉત્તમાને પોતે જ કહ્યું છે કે, “જે વખતે હું પૂરપૂરા જ્ઞાન હતો તે વખતે મારા ગુરૂ-અખ હેફરે મને ત્યાંથી એક દમ રજા આપી અને કહ્યું કે તું ફરી બીજવાર મારી પાસે આવે એમ હું મુદ્દલ ઇચ્છતા નથી. મેં ગુરૂઆજ્ઞા સામે એક અક્ષર પણ ન ઉચ્ચાર્યો. મને ગુરૂજી બૃહા પડતાં ઘણું દુઃખ થયું. ગુરૂદેવને પુક ન પડે એવી રીતે પાછે પગને ચાલતો અને રડતો રડતો બહાર નીકળ્યો. બહાર તો નીકળ્યો પણ ગુરૂનું ઘર છોડી જવાની હિંમત

ન આવી. થોડે દૂર, ગુરૂજના ધરની સામે એક અંડી-એરમાં છાનોમાનો પડી રહ્યો. ત્યાં બેઠો બેઠો કોંઈવાર, ગુરૂ ન જાણે તેમ તેમનાં દર્શન કરી આનંદ માનતો. તેમની ખુદની આજ્ઞા વિના તેમની નજરે ન ચડવું એવી મનમાં પાકી ગાંઠ વાળી લીધી. ગુરૂજને જ્યારે મારા સુત્રવાસની ખબર પડી ત્યારે તેઓએ પ્રસન્ન થઈ મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને તેમની પુત્રીનાં મારી સાથે લંમ કર્યા.” વિશેષમાં અખ ઉત્તમાન કહે છે કે “જરાજર ચાલેસ વર્ષ કુધી, મને ઇશ્વરે જે સ્થિતિમાં મૂક્યો તે સ્થિતિ મેં પ્રસન્ન ચિત્તે નહાવી. મને તેવા આકૃતના વખતમાં પણ મેં ઇશ્વર પાસે અનંતોપ નથી દર્શાવ્યો.”

એક વાર કોઈ એક ધર્મદ્રોહીએ અખ ઉત્તમાનને જમવાનું નિમંત્રણ કહ્યું. પછી જ્યારે તેઓ નિમિત્તે વખતે જમવા ગયા અને ધરનાં બારણાં પાસે ઉભા રહ્યા ત્યારે પેલા ધરના માલિકે સત્કાર કરવાને બદલે ઉલટું અપમાન કરવાના ચોખ્ખા ઇરાદાથી કહ્યું કે, “પેટભરા ! અહીં પેટ ભરવા આવ્યો છે, કેમ ? અહીં ખાવા બાવાનું નહીં મળે, સમજ્યો ને ! ચાલો જ અહીંથી.” અખ ઉત્તમાન કાચાર બની ત્યાંથી પાછા ફર્યા. થોડે દૂર ગયા એટલે વળી પેલા પુરો-સાદ કરી બોલાવ્યા. મહર્ષિ પાછા વળ્યા. પાસે આવ્યા એટલે પેલાએ કહ્યું કે “તારે ખાવું છે, કેમ ? આ પથરા પડ્યા છે તે ખાઈ જા.” અખ ઉત્તમાન બીજવાર પણ અપમાનના શબ્દો સાંભળી પાછા વળ્યા. પેલાએ ત્રણ વાર, ચારવાર કે પાંચવાર નહીં, પણ ત્રીસવાર એવી ને એવી રીતે પાછા બોલાવી અપમાન કરી વિદાય કર્યા. ત્રીસવાર અપમાન થવા છતાં મહર્ષિએ ક્રોધ કે ખેદ જતાવનું શબ્દ ન ઉચ્ચાર્યો. આખરે પેલા ધરવાળો ચાક્રો અને અંતઃકરણપૂરક પથારતાપ કરતો મહર્ષિના ગરજમાં નમી રેઈ પડ્યો. પછી તો તે પોતે જ અખ ઉત્તમાન સાહેબને એક પક્ષા અનુયાયી બની ગયો. એકવાર તેણે પૂછ્યું કે “ગુરૂજ, આપ કેવા અદ્ભુત પુરુષ છો ? ત્રીસવાર આપનું અપમાન કરી મેં પાછા વળ્યા છતાં આપના મનોભાવમાં લેશમાત્ર કાર-દેર ન થયો.” ગુરૂજે જવાબ આપ્યો કે, “એમાં તે શી મોટી વાત છે ? ફક્ત પાંચ અપમાન સુધી લે છે. ફક્તરને તમે મને તેટલી વાર બોલાવો અને પાછો કારો, તેને જરાય ખેદ કે ક્રોધ નહીં થાય. એક

ફેરફાર કરતાં મેં વિશેષ શું કહ્યું છે ? આપણે બધા ફેરફાર કરતાં કંઈ વાતમાં ચડીયાતા હોય ?”

એક દિવસે મહર્ષિ એક સાંકરી મલીમાં થઈ ને જતા હતા, તે વખતે એક જણે ઘરની અગાથી ઉપરથી, મહર્ષિના માથા ઉપર કોત્રસાનો એક ઘડો ફાંક્યો. મહર્ષિનાં શિષ્યોને એ દૃશ્ય જોઈ ખૂબ ક્રોધ ચડ્યો અને તેઓ પેલા ઘરવાળાને માદવા તૈયાર થઈ ગયા. પરંતુ મહર્ષિએ હસતે વદને તેમને વાર્ધા અને કહ્યું કે, “ક્રોધ કરવાની કંઈ જ જરૂર નથી. ખરૂં જોતાં આપણે તેને ધન્યવાદ આપવો જોઈએ કે જેની ઉપર ધગધગતા કોત્રસા પડવા જોઈએ તેની ઉપર તેણે કંઠાગાર કોત્રસા વર્ષાવ્યા.”

અજુ ઉમર કહે છે કે “મહર્ષિ અજુ ઉસમાનના સંસંગ પ્રતાપે શક્યાતમાં મને મારાં જૂતાં પાપો મટિ બહુ પથ્થાતાપ થયો અને ચોડા વખત નિષ્પાપ બની ગયો. પરંતુ પેલી પાપી પ્રવૃત્તિએ વખત જતાં પાપું જોર કહ્યું એટલે હું મહર્ષિના સંસંગ છોડી જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. હું જવા નીકળ્યો ત્યારે મહર્ષિએ મને કહ્યું કે, ‘બચ્ચા, તારે જવું હોય તો સુખેથી જઈ શકે છે, પણ સાવચેતીની ખાતર ક્ષી રાખું’ હું કે શયતાનોનો સહવાસ ન કરતો. તેઓ દંભેશા આપણી ખામીઓ અને ઝુટિઓ જ શોધતા રહે છે અને જેવા આપણે પાપમાં પગલું ભરીએ છીએ કે તે જ ક્ષણે તેઓ આનંદથી નૃત્ય કરવા લાગે છે અને આપણે ધાર્મિકતામાં અડગ રહીએ તો તે જ શયતાનો નરસા થઈ ચાલ્યા જાય છે. તને ન્યારે પાપમાં પડવાનું મન થાય ત્યારે મારી પાસે આવી જાજે, હું તને તેમાંથી બચાવી લેવાનો યથામાધ્ય પ્રયત્ન કરીશ.’ મહર્ષિના આવા શીતળ શબ્દોથી મારું કંઈક કાળજી પીગળી ગયું, મારી પાપી વૃત્તિઓને મેં છોડી લીલાંબલિ આપી અને એકાંતમાં બેસી ખૂબ પથ્થાતાપ કર્યો.”

એક દુરાચારી લુવાન એકવાર રોઆબ-નામનું ન્હાનું વાછંત્ર હાથમાં રાખી રસ્તા ઉપરથી ગાંડાની જેમ ચાલ્યો જતો હતો. અજુ ઉસમાનની નજર અનાયાસે તેની પર પડી. પેલા લુવાને પોતાનું વાછંત્ર છુપાવવાનો અને માથાના બીખરાએલા વાળ ટોપીમાં દોંડવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. મહર્ષિ તેની પાસે ગયા અને ઘણાજ શાંત તથા દયામય સ્વરમાં

યુવકને સંબોધીને બોલ્યા કે “ભાઈ, રખે, બહારનો આપણે બધા એક જ છીએ.” પેલા દુરાચારી નવ-લુવાનનાં આજ સુધી બંધ રહેલાં અંતઃકાર ખુલી ગયાં. પછી મહર્ષિ તેને પોતાને ત્યાં લઈ ગયા, ન્હવ-રાત્રી, મારાં વસ્ત્રો આપ્યાં અને પાસે બેસી ભોજન કરાવ્યું. એટલું થઈ ગયા પછી મહર્ષિએ ઉંમે આકાશ મામે નજર રિથર કરી પ્રાર્થના કરી કે, “ભગવન, મેં મારું કર્તવ્ય કર્યું છે, બાકીનું તું જાતે સંભાળી લાજે.” એમ કહેવાય છે કે પ્રાર્થના પૂરી થતાં યુવકના ચિત્તમાં કોઈ સ્વર્ગીય ભાવનો સંચાર થયો. અજુ ઉસમાન દયારી ત્યાં બેઠા હતા તેમને આ પ્રસંગ જોઈ ભારે આશ્ચર્ય થયું. સાંકળી નમાજ વખતે તેણે મહર્ષિને કહ્યું કે “સારેબ, આ નવલુવાન સંબંધી પ્રસંગ જોયા પછી મારું કાળજી અદેખાઈથી સળગી ઊઠ્યું છે. અમે આટલાં આટલાં વર્ષો થયાં તપ જ કરીએ છીએ, છતાં અમને નહવે લાભ થાય અને આ લુવાનીઆમાં જોતજોતામાં આવો અદ્ભુત ફેરફાર થઈ જાય એવું કારણ કંઈ સમજાતું નથી. હજી તો એવા રહીમાંથી દારૂની બદબો પાણી નથી ગઈ !” અજુ ઉસમાને ઉત્તર આપ્યો કે, “ઈશ્વરી કૃપાનો મહિમા સમજવો એ કંઈ રહેલી વાત નથી. એટલું લક્ષ્ય રાખજો કે ઈશ્વરની કૃપા અદ્ભુત ઉપર આધાર રાખે છે, કોઈ કાર્ય કે વિધિ સાથે તેનો સંબંધ નથી. તે ઈશ્વરની પોતાની વસ્તુ છે, મનુષ્યનો અધિકાર તેની પર નથી ચાલી શકતો.”

એક વાર એક જણે મહર્ષિને કહ્યું કે, “હું જીભથી તો પરમેશ્વરનું નામરમરણ કર્યા જ કરું છું, પણ મારું મન લટકતું આજસતું નથી, તેવું શું કરવું ?” મહર્ષિએ જવાબ આપ્યો કે, “એથી નિરાશ ન થતા. આજે જીભ કાણુમાં આવી ગઈ છે તો કાંધે શરીરના બીજા અંગો ગણ કાણુમાં આવી જશે. એક અંગને ખોવાએલો માર્ગ જડ્યો છે તો બીજાં અંગોને પણ જરૂર માર્ગ મળી જશે.”

પૂરગણા દેશનો એક લુવાન મક્કા જતાં પહેલાં નેશાપુરમાં મહર્ષિ અજુ ઉસમાનના દર્શન કરવા આવ્યો. તેણે આવીને મહર્ષિ સામે અદ્ભુતી ઉભા રહી સલામ કરી, પણ મહર્ષિએ મામી સલામ ન ભરી. આથી યુવક બડબડવા લાગ્યો કે, “એક મુસલમાન બીજા મુસલમાનની સલામ પણ ન સ્વીકારે એ કેવી નવાઈની વાત ?”

અખૂ ઉસમાને જવાબ આપ્યો કે, “જે માણસ પોતાની જન્મદાત્રી માતાને દુઃખદર્દી પીડાની મુકી તીર્થયાત્રા કરવા નીકળે તેની મુસામ હું નથી સ્વીકારી શકતો.” પેલા બુવાને મક્કા જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો અને પોતાની મા પાસે ગયો. માતા ત્યાં સુધી છવી ત્યાં સુધી એકનિઃશ્ચયી સેવા ચાહતી કરી અને માતાના મૃત્યુ પછી મહર્ષિ અખૂ ઉસમાન પાસે આવી રહ્યો. મહર્ષિએ તેનો સારો સત્કાર કર્યો. તેની પોતાની માગણીથી મહર્ષિએ તેને પોતાનાં દોર સંભાળવાનું કામ સોંપ્યું. તે પછી થોડે અંતરે મહર્ષિએ સંભારકીશા મૂરી કરી.

પરનામૃત

જ્ઞાનની વાતો સાંભળ્યા પછી જો તેને આચારમાં મુશ્કેલી તેજ જ્ઞાનનો પ્રકાશ હૃદયને અજવાળે અને છવનના ઉક્તિ દિવસોમાં તેનો સારામાં સારો ઉપયોગ થઈ શકે. જે માણસ જ્ઞાનની વાતો માત્ર સાંભળે જ છે તેને તે બધું ઉપયોગી નથી યતી. શરઆતમાં એવી વાતો, વાતો તરીકે યાદ રહે છે પણ પાછળથી ભૂલી જવાય છે.

કોઈને પોતાનો દોષ ભાગ્યે જ સૂઝતો હશે પ્રાયઃ સર્વને પોતાને વિષે નિર્દોષતા જ દેખાય છે. પોતાને કુદ્ર માને તેજ પોતાના આત્મદોષ નોંધ શકે.

આત્મજ્ઞાનની વાતો કરનાર, કોઈ વસ્તુ વિષે આસક્તિ હોઈ રાખનાર, અને હંમેશા હશ્વરના જ ગુણ જાનાર એ જ પ્રકારના મુશ્કેલીને શ્રેષ્ઠ સમજવા.

પ્રશ્નએ જોને પરમાર્થ વિષે જ્ઞાન આપ્યું છે તેની ફરજ છે કે તેણે હંમેશા પાપથી દૂર રહેવું.

વિનયનાં ત્રણ ત્રણ છે: (૧) પોતાની અજ્ઞાનતાનું સ્મરણ (૨) પોતાના પાપનું સ્મરણ અને (૩) પોતાની ખામીઓનું પ્રભુ જસે નિવેદન.

જેને આવતી કાલના ચિંતા નથી તે જ ખરો સહનશીલ.

ઉત્સુકતા એ પ્રેમરૂપી વૃક્ષનું ફળ છે. જે માણસ પ્રભુને ચાહે છે તે હંશ્વરના દર્શન માટે ઉત્સુક રહે છે.

આગસથી જે ખરીતો નથી તે પ્રેમની મધુ તાને ઉપલોગ ન કરી શકે.

સંસારમાં જો તમને સતોષ હોય તો હશ્વર પ્રત્યે તમે સંતુષ્ટ ન રહી શકો. જે હંસારી જન્મેનો તમને લાયક લાગતો હોય તો તમારા અંતરમાંથી હશ્વર વિષેનો લય નીકળી ગયો છે એમ માનજો. તમે ખીજ પ્રત્યે આશા રાખો તો હશ્વર પ્રત્યેની તમારી આશા નિષ્ફળ જશે.

ધનનો લોભ, સન્માન મેળવવાની લાલસા, અને લોકોમાં પ્રિય થવાની હાથવોર એ ત્રણ વસ્તુઓ મનુષ્યના મહાન દુર્મનો છે.

લોકોની અવજા કરવી, તેમને નીચ માનવા એ એક પ્રકારનો રોગ છે.

હશ્વરનો લય તમને હશ્વર પાસે લઈ જશે. હંસ અને અસ્થિમાન તમને તેનાથી દૂર રાખશે.

લીમચ હરજીવન મુગીલ

કચ્છમાં સ્ત્રીને થયેલો અન્યાય

મુંબઈની હાઈ કોર્ટમાં સર્વનું ધ્યાન ખેંચાય એવો એક મુકદ્દમા થોડા વખત પર થયો હતો. દેવકરજી નાનજી નામે એક વણિક શ્રીમંતની મીલકતની બાબતમાં એ દાવો થયો હતો. હિંદુ કાયદામાં સ્ત્રીને કેવો અન્યાય થયેલો છે, એ ખ્યાલ ધણી જણને સારી હકીકત જણ્યા પછી આવ્યો હતો. તેની હકીકત વર્તમાનપત્રોમાં આવતી હોવાથી સર્વના જણવામાં આવી હતી. તો પણ કેટલાકને ખચર ન હોય એમ ધારીને હંધામાં આપું છું.

દેવકરજી નાનજી નામના વણિક ગૃહસ્થને પહેલી સ્ત્રીથી થયેલા બે પુત્રો હતા. તે સ્ત્રીના મરણ પછી મોટી ઉંમરે તેણે બીજા વાર મણિકુંવર નામની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું. આ સ્ત્રીએ લગ્ન પછી ગાર વર્ષમાં એક પછી એક નવ પુત્રીઓને જન્મ આપ્યો. તેમાંથી ચાર મૃત્યુ પામી. દસમી વખત મણિકુંવરે જલ્લ ધારણ કર્યો, તે પછી શેઠ દેવકરજીનું મરણ થયું. આ વખત બે પુત્ર જન્મે તો જ તેને લીધે મણિકુંવરને તેના પતિની મીલકતમાંથી એક ભાગ મળે. પણ બે પુત્રી જન્મે તો બધી મીલકત તેના ઝોરમાન પુત્રોને મળે, અને તે સ્ત્રીને પોતાનું તથા પુત્રીઓનું ભરણપોષણ કરવા જેટલું જ ધન મળે એવું હતું. દેવકરજી નાનજીના મરણ પછી તેની વીસ લાખ રૂપિયાની મીલકતમાંથી મણિકુંવરને તેના ઝોરમાન પુત્રો માસિક રૂ. ૫૦૦ આપતા હતા, અને એક બંગ્લો વાપરવા આપ્યો હતો. જાળકના જન્મ પહેલાં તે પુત્ર હશે કે પુત્રી તે તો કોઈ ખાતરીથી જાણી શકતું નથી. કદાચ પુત્રી જન્મે તો આ સ્ત્રીને ધનનો લાભ કંઈ જ થાય નહિ અને તેના પતિની બધી જ મીલકત તેના ઝોરમાન પુત્રોના હાથમાં રહે. તેમજ ઇંચન પર્યંત તેમની સત્તા નીચે જણાવ્યાં તેને રહેવું પડે. આજીવિકા માટે તેઓ

જેટલું આપે તેટલાથી તેને સતોષ માનવો પડે. આથી બે કન્યા જન્મે તો બીજા કોઈના હોઠકે લઈને તે પોતાનો છે એમ જાહેર કરવાનો મણિકુંવરે નિશ્ચય કર્યો. પોતાની જાળખાણનાં બે પુત્રોની તેણે મદદ લીધી. કદાચ આ પુત્રોએ જ આમ કરવાની પ્રથમ સૂચના કરી હતી, અને મણિકુંવરે તે કણ્ઠ્ય કરી હતી. પંદરપુરના આશ્રમમાંથી એક છોકરાને લાવવાની તેમણે ગોઠવણ કરી. બે મણિકુંવરને પુત્રી જન્મે તો તે બીજા કોઈને આપી દેવી, અને આશ્રમના આ જાળકને તેના પુત્ર તરીકે જાહેર કરવો એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. મણિકુંવરની પ્રસૂતિનો વખત ધણી જ પાસે આવ્યો, ત્યારે તે મુંબઈથી વડોદરા જવા નીકળી રહેલે ટ્રેનમાં તેણે બે કન્યાઓને જન્મ આપ્યો. તરત તાર કરીને પંદરપુરથી પેલાં જાળકને મંગાવ્યો. પેલી બે છોકરીઓમાંથી એક બીજા કોઈ બાંધને આપી દીધી. પોતાને એક પુત્ર અને એક પુત્રી જન્મી છે એમ જાહેર કર્યું.

મણિકુંવરના ઝોરમાન પુત્રોને આ કપટની શંકા પડવાથી તેમણે પંદરપુર, વડોદરા વગેરે ટ્રેકોએ તપાસ કરી. તેને પરિણામે તેમની ખાતરી થઈ કે મણિકુંવરે જોડ છોકરીઓને જ જન્મ આપ્યો હતો, અને આ પુત્ર તેના પોતાનો નહોતો. તેમણે કોર્ટમાં ફરીઆદ નોંધાવી. ત્યાં અનેક રીતે પુરવાર થયું કે મણિકુંવરને બે પુત્રી જ જન્મી હતી, અને આખરે હાઈકોર્ટમાં તે સ્ત્રીએ પોતે પણ આ કપટ કણ્ઠ્ય કરી દીધું. તેને એક વર્ષ કેદની તથા રૂ. ૧૦૦૦ દંડ ભરવાની સજા થઈ. તેના મળનીઆ પેલા બે પુત્રોને પણ પંદરની સજા થઈ. પેલા જાળકને પંદરપુરના આશ્રમમાં પાસે મોકલવામાં આવ્યો. દરમિયાનમાં મણિકુંવરે જન્મ આપેલી પેલી બન્ને કન્યાઓ મરણ પામી. તેની બીજી

પાંચ પુત્રીઓ જે દહાડા બાણાવચ્ચમાં જ છે, તેમને એકસી મુઠીને આ સ્ત્રીને કંદમાં જતું પડ્યું.

કોઇ પણ માણસ કપટ કરે તેનો જાણ થઈ શકાય નહિ. ગમે તેવા સંજોગો હોય તો પણ અસત્ય તે પાપ જ છે. મણિકુંવરે આતું કપટ કર્યું તે એક વખત નહિ. પણ હજાર વખત નિંદવા યોગ્ય છે. કાંઈ પણ તેને યોગ્ય ન્યાય આપ્યો છે. પરંતુ વાંચનારના મનમાં ત્યાજાત્મિક રીતે જ એ વિચાર આવશે કે આ કપટનું મળ કારણ શું? ઉત્તરમાં એટલું જ કહેવાનું કે આપણા કાપદાનો સ્ત્રી પ્રત્યેનો અન્યાય. જે કાચદામાં એવું હોત કે મણિકુંવરને પુત્રી જન્મે, તો પણ તેને મીલકત મળી શકે, તો તેને આ કપટ કરવાની જરૂર પડત જ નહિ. પરંતુ કાચદામાં તેમ નહોતું. તેથી જ તેણે આ કામ કર્યું. પતિ મરણ પામે એટલે સ્ત્રીને ધનની જરૂર જ નહિ? પછી તો દરેક સ્ત્રીએ વેરાગી થતું જોઈએ, એટલે તેને પેસાની કંઈ અગત્ય જ નહિ એમ મનાય છે. સ્ત્રીને વેરાગી થવાની મરજી હોય તો બહે યાય; પણ કાચદો તેને તેમ કરવાની ફરજ યા માટે પાડે? કાચો કે સ્ત્રીને પોતાને ધનની જરૂર ન હોય, તો પણ તેનાં બાળકોને ઉછેરને મોટાં કરવા માટે તો પેસા જોઈએ ને? આપણા કાચદા પ્રમાણે તો વિધવા સ્ત્રી તથા તેની પુત્રીઓને માત્ર ભરણપોષણ, એટલું મેળવવાનો દહ છે. મણિકુંવરનો પતિ તો વીસ લાખ રૂપિયા મૂકી ગયો હતો, એટલે તેણે સાધારણ સારી રકમ મળી શકતી હતી. પરંતુ જ્યારે મરનાર માણસ થોડી મીલકત મૂકી ગયો હોય ત્યારે તો આદ્યવિદ્યા માટે સ્ત્રીને અપાત્રી આ રકમ એટલી ન્દાની હોય છે કે તેમાંથી કન્યાઓનું ભરણપોષણ પણ સારી રીતે થતું નથી. તો પછી તેમને કેળવણી આપવાની વાત જ ક્યાંથી થાય! હોડારાઓની માફક હોડારાઓને પણ શિક્ષણ આપવાની ખાસ જરૂર છે એમ મનાતું જ નથી.

કન્યાને તેનો પિતા જાતિરીવાજ પ્રમાણે કન્યાદાન આપીને પરણાવે, પછી પિતાની મીલકતમાંથી તેને એક પાઈ પણ મેળવવાનો દહ આપણા કાચદા પ્રમાણે નથી. જે હોડારાઓ હોય તો પિતાની બધી મીલકત તેમને જ મળે છે. એક હોડારો ન હોય તો જ હોડારીને તે મળી શકે. મુલ દિંદુ કાચદામાં જ આવું છે. મુસલમાન પારસી જેવે બીજા કોમોમાં પુત્રોને તેના

પિતાની મીલકતમાંથી અમુક ભાગ મળે છે. અસત્ય પુત્રોને મોટા ઘીસો મળે છે. પરંતુ પુત્રોને ન્દાનો ભાગ પણ મળે છે અરો. દિંદુ કાચદામાં તો એવું છે કે સ્ત્રીને પિતાની મીલકતમાંથી પણ કંઈ ન મળે, અને પતિના મરણ પછી તેની મીલકતમાંથી પણ કંઈ ન મળે. પછી પુત્રોની સત્તા નીચે રહેતું પડે. જે પતિની સ્મૃતિ મીલકત હોય, અને તેના મરણ પછી પુત્રો પોતાના ભાગ લુદા કરી નાંખતા હોય, તો જ માને એક ભાગ આપવા પડે, પણ જે હોડારાઓની મરજી ભાગ લુદા કરવાની ન હોય તો માથી તેમ કરવાની ફરજ પાડી શકાય નહિ.

પુરૂષની મીલકતનો ચોથી પહેલો વારસ તેનો પુત્ર ગણાય છે. તે ન હોય તો પૌત્ર વારસ થાય. તે પુત્ર ન હોય તો પ્રપૌત્ર વારસ ગણાય. તે પણ ન હોય તો જ મૂળ પુરૂષની વિધવાને એ મીલકત પર થોડો દહ મળે. તો પણ તે મીલકતની અંપૂર્ણ માહિતી તેને મળતી નથી. પોતાની જાંઘની સુધી માત્ર આ ધનની આવક તે વાપરી શકે છે. પછીથી વારસામાં તે કાંઈને આપી શકતી નથી. મંડુકા કુટુંબની મીલકતના કાચદામાં સ્ત્રીને અતિથપ અન્યાય થયેલો છે. લાખો રૂપિયાની મીલકત ધરાવનાર મંડુકા કુટુંબમાં પણ પુત્ર વગરની વિધવાને પોતાના ભરણપોષણ માટે સાસરાના પુરૂષો આપે. તે કરતાં એક પાઈ વધારે મેળવવાનો દહ નથી. મંડુકા કુટુંબમાં એક ભાઈ પુત્ર વગર મરણ પામે, તો મીલકતનો તેનો આપો ભાગ તેના બીજા ભાઈઓ લઇ લે છે. તેની પુત્રીઓને મીલકત ભાગ મળતો નથી.

વિધવા સ્ત્રીને તેના સાસરાના પુરૂષ આદ્યવિદ્યા એટલું ધન આપે છે. પરંતુ તેવામાં જે તેમને ખજાર પડે અને ખાત્રી થાય, કે તે સ્ત્રી અતિનિને મારો જાય છે, તો તે ન્દાની રકમ આપવાની પણ બંધ કરી શકે છે. હવે વર્ણની દિંદુ વિધવા અને તેટલી ન્દાની હમરની હોય તો પણ તે પુનર્જન કરી શકતી નથી. કાચ પતિનું મોટું પણ પુરૂં જોયું ન હોય અને તે મરણ પામે, તો બાળક વિધવાને આપી જાંઘની સુધી સંસારના દરેક મુખબોયોનો ત્યાગ કરવો પડે છે. તેની કિયતિમાં તે પોતાના મનને વશ ન રાખી શકે, અને કોઇ દુર પુરૂષની ભજમાં કસાય. તો પછી તેને જીવવાનો પણ દહ નહિ? પુરૂષ મળે તેટલો અભિચાર કરે, તો પણ

તેની પાસે જો લાખો રૂપીઆ હોય તો તે વાપરી શકે. વેચાઓને સુંદર કપડાં, દાગીના આપતાં તેને કોઈ અટકાવતું નથી. પણ ગરીબ વિધવા જો અતીતિને માર્ગે જાય તો તેને જુએ મરતું પડે ! પેટ ભરવા નેટલું ધન પણ તેને મળે નહિ. આ કેવો ન્યાય ? પરિણામે તે અતીતિનો આચાર વધારતી જાય તેમાં કેંઈ નરાઈ છે ?

જે મીલકત સ્ત્રીની પોતાની ગણાય છે, તેને કાયદામાં સ્ત્રીધન કહેવું છે. તેના પર તેનો સંપૂર્ણ હક ગણાય છે. દાખલા તરીકે લગ્ન વખતે પિતા તરફથી કન્યા-જ્ઞાનમાં મળેલા દાગીના, અથવા પતિ તરફથી પક્ષમાં મળેલું ધન તે સ્ત્રીધન કહેવાય છે. તેનો તે જમે તે ઉપયોગ કરી શકે છે. પણ આપું ધન સાધારણ રીતે મહુ થોડું હોય છે.

કોઈ કુટુંબમાં પુરૂષ વારસા એકે રહ્યો ન હોય તો જ સ્ત્રીને તેની મીલકત મળે છે. પણ તે સ્ત્રી જો કુટુંબમાં જન્મેલી ન હોય, પણ કન્યાથી કુટુંબમાં આવી હોય—એટલે તે ધરતી દીકરી નહિ પણ વડુ હોય—તો તે મીલકત પર સંપૂર્ણ હક મળતો નથી. માત્ર પોતાની કંઈક સુધી તેની આવક તે વાપરી શકે છે. તેમાંથી જીવન કાઢતે તે આપી શકતી નથી. પરંતુ તે સ્ત્રી જો કુટુંબમાં જન્મેલી જ હોય, તો તે મીલકત પર તેને સંપૂર્ણ હક મળે છે, એ તેનું સ્ત્રીધન ગણાય છે. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ જયોગ્ય છે. આથી હું ચતું નેહ્યો. સ્ત્રીને તેના પિતા કરતાં પતિની મીલકત પર વધારે હક હોવો નેહ્યો.

હિંદુસ્તાનમાં બધે દેકાણે સરખો કાયદો નથી. દરેક પ્રાંતના કાયદામાં થોડા થોડા ફેર પડે છે. ઉપર લખ્યો છે, તે 'મુંબાઈ' ઇલાકાનો કાયદો છે. બીજા પ્રાંતમાં તે પ્રમાણે નથી. ત્યાં તો સ્ત્રીને આથી પણ થોડા હક છે, અને ઘણા અન્યાય થએલો છે. એકંદરે રીતે જોતાં બીજા બધા પ્રાંત કરતાં મુંબાઈ ઇલાકામાં સ્ત્રીને મીલકતનો કંઈક વધારે અધિકાર મળેલો છે.

આ જગ્યાએ અથવા આપા લેખમાં બીજો દોષ પણ રવાને કાયદાના અસાનને લીધે કંઈ દોષ દોષ તો તે મટી શકે માત્ર થું. એ દોષ સુધારીએ તો પણ આપણા કાયદામાં સ્ત્રીને જો અન્યાય થયેલો છે, તે તો મટી પણ ધારાસભા સુધી જાય. એ અન્યાય-જાતિવાનો જ આ લેખને લેવો.

આપણા હાલનો કાયદો મુખ્યત્વે સ્ત્રીને મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્યપરમ્પર મુજબ તે સ્મૃતિઓ પર વિદ્વાનોએ લખેલી દીકાઓ પરથી રચાયો છે. જે વખતે આ દેશમાં અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપના થઈ અને બધા કાયદો નક્કી થયા, ત્યારે અંગ્રેજોએ જૂનાં હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો તપાસ્યાં, અને તે વખતે દેશમાં માલતી રૂઢિઓ ખ્યાનમાં લીધી. આ કરવા માટે તે સમયના વિદ્વાનોની સલાહ લીધી હતી એમ અનુમાન થઈ શકે છે. તે ઉપરથી હિંદુ કાયદાનું સ્વરૂપ નક્કી થયું. તે વખતેના માટે તો આ યોગ્ય જ થયું એમ કહી શકાય. પરંતુ દરેક દેશમાં જેમ જમાનો બદલાતો જાય છે, તેમ લોકોની સ્થિતિને અનુસાર કાયદા પણ બદલાવા પડે છે. મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, વિગાનેશ્વર વગેરે વિદ્વાનોના મુગમાં જે કાયદા અનુકૂળ લાગ્યા હોય તે આ પીસમી સદીમાં કેવી રીતે અનુકૂળ પડે ? તે સમય અને હાલના સમયમાં લોકોના આચાર, વિમાર, રૂઢિ વગેરેમાં કેટલો મહાન ફેરફાર થયો છે ! દેશની સ્થિતિ કેટલી બદલાઈ ગઈ છે ! વળી ધારા કે અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપના વખતે એ પરદેશી રાજ્યસ્ત્રીઓને હાલના કાયદા અનુકૂળ લાગ્યા હોય. પરંતુ તેને પણ આજે સાડે વર્ષથી વધારે સમય થઈ ગયો છે. એટલા વખતમાં પણ લોકોના આચાર વિચારમાં ધણી જ ફેરફાર થઈ ગયો છે. ધણી જગ્યાએ માણસોને એમ લાગે છે કે આપણા કાયદામાં સ્ત્રીને અન્યાય થયેલો છે, તથા મીલકતની જાગતમાં સ્ત્રીને વધારે હક મળવો નેહ્યો. લોકોના વિચારમાં આટલો ફેરફાર થયો છે, તો તે પ્રમાણે કાયદામાં પણ થવો નેહ્યો. તે છતાં પરતુસ્થિતિ જોતાં કાયદામાં કંઈ ફેરફાર થયો નથી. તેનું ખર્ચ કારણ એટલું જ છે કે સંસારના દરેક ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ સત્તા પુરુષોના હાથમાં છે.

હાલ થોડા વખતથી સ્ત્રીઓને ધારાસભામાં મત આપવાનો તથા મ્યુનિસિપાલિટીમાં બેસવાનો હક આપવા કેટલાક પુરુષો તૈયાર થયા છે. તેને પરિણામે મુંબાઈ ઇલાકામાં આ બંને હક સ્ત્રીને મળી શક્યા છે. પરંતુ ધારાસભામાં બેસવાનો હક હજી મળ્યો નથી. જે પુરુષોએ આ માટે પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમને ઘણી જ અન્યાય થઈ છે. પણ મીલકતની જાગતમાં સ્ત્રીને વધારે હક મળે એવો પ્રયત્ન હજી સુધી ધારાસભાના આ મેમ્બરે કર્યો નથી. કદાચ બેંગાળી, મરાઠા અથવા

બીજા કાર્ડ પ્રાંતમાં આવેલ પ્રયત્ન થયો હોય. પરંતુ મુખ્યાર્થ ઇલાકાની ધારાસભામાં આવી દીક્ષાસ્થ થએલી બાળિકામાં આવી નથી.) પોતાને સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના દિશાવર્તી કહેવડગવનાર પુરૂષોએ પણ કાયદામાં આવેલ ફેરફાર કરવાનો યત્ન કર્યો નથી. તેનું કારણ એ જ છે કે આવેલ ફેરફાર થવાથી પુરૂષોને ખરેખર (substantial) નુકસાન થાય તેવું છે. મ્યુનિસિપાલિટીમાં સ્ત્રી દાખલ થાય, અથવા ધારાસભાના પુરૂષ ઉમેદવારને મત આપે, તો તેથી કંઈ પુરૂષોને બહુ હાનિ થાય તેમ નથી. પરંતુ મીલકતની બાબતમાં સ્ત્રીને વધારે હક મળે એવા કાયદા ને પુરૂષો પોતે જ કરે તો તેમને ધણી જ ગેરફાયદા થાય. મીલકતમાં સ્ત્રીનો હક જેટલો વધે, તેટલો પુરૂષનો એટલો થાય. જેટલું સ્ત્રીનું હિત થાય, તેટલું પુરૂષનું અહિત થાય. હુનીઆમાં પોતાનો સ્વાર્થ છોડવો કોઈને ગમતો નથી. તેથી જ પુરૂષોએ હજી સુધી એવો પ્રયત્ન કર્યો નથી. વધારામાં સ્ત્રીઓને એમ સમજાવી રાખ્યું છે કે કાયદા ઘટવાની અથવા બીજા કોઈ પણ રાજકીય બાબતોમાં તેમણે માથું મારવાની જરૂર નથી. એ તો માત્ર પુરૂષોનું કામ છે. સ્ત્રીઓએ તો પોતાનું ધર સંભાળવું અને બાળકોને ઉછેરવાં એટલું જ કરવાનું છે. સ્ત્રીઓનો કાર્યપ્રદેશ તેમના ગૃહમાં જ આવી જાય છે. તેની બહાર તેમણે જવું નહિ. પુરૂષોએ સ્ત્રીઓને હજી સુધી અત્યંત રાખી દત્તી તેનું કારણ પણ આ જ હતું. સ્ત્રીઓ શિક્ષણ પામે તો પોતાની પરતંત્રતાનું તેમને ભાન થાય, અને પુરૂષોની સત્તા નીચે રહેવાનું કષ્ટન કરે નહિ. હજી પણ ધણી પુરૂષો સ્ત્રી-કેળવણીની વિરૂદ્ધ થાય છે તેનું ખરું કારણ આ જ છે. પરંતુ કેટલાક પુરૂષોએ ઉદાર થઈને સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેનો લાભ થોડી સ્ત્રીઓએ લીધો છે તેને પરિણામે પોતાની પરતંત્રતાનું તેમને ભાન થયું છે. બીજી બધી બાબતોની માફક કાયદામાં પણ પુરૂષે સ્ત્રીને કેવો અન્યાય કર્યો છે, તે કેળવણી સ્ત્રીઓ સમજવા લાગી છે. હવે ધીમે ધીમે દેશમાં સ્ત્રી-કેળવણીનો પ્રચાર જેમ વધતો જશે, તેમ આવી સ્ત્રીઓની મંખ્યા વધતી જશે. જલે દિવસે તે સ્ત્રીઓ પોતાને થયેલો અન્યાય દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરશે જ. પુરૂષોએ ઇચ્છાથી કે અનિચ્છાથી પણ સ્ત્રીઓને વધારે હક આપવા જ પડશે.

હવે સ્ત્રીને માટે કાયદા કેવા હોવા જોઈએ તેનો વિચાર કરીએ. પિતાની મીલકતમાંથી; પુત્રોની સાથે તેની અવિવાહિત પુત્રીઓને પણ ન્હાનો ભાગ મળતો જોઈએ. પરંતુ પરણેલી સ્ત્રીને તેના પિતા કરતાં પતિની મીલકત પર વધારે હક હોવો જોઈએ. પુરૂષના મરણ પછી તેની સ્ત્રી તેની મીલકતની પ્રથમ વારસ તથા સંપૂર્ણ અધિકારી ગણાવી જોઈએ. તે સ્ત્રીના મરણ પછી પુત્રો તેના માલિક થાય એવો કાયદો હોવો જોઈએ. હાલના કાયદા પ્રમાણે વિધવા માને પોતાના પુત્રોના હાથ નીચે રહેવું પડે છે. તેને બદલે વડીલ માની સત્તા નીચે પુત્રો રહે એ જ વધારે યોગ્ય છે. અથવા બીજા માર્ગ એ છે કે પુરૂષના મરણ પછી તેની મીલકતમાં પત્ની અને પુત્રનો સરખો જ હક ગણાય. જણ પુત્રો હોય તો ચાર ભાગ પડે, અને તેમાંથી એક ભાગ પત્નીને મળે. મંયુક કુટુંબમાં દરેક પુરૂષનું હક્ક થાય એટલે તેનો ભાગ તેને મળી જવો જોઈએ. તેના મરણ પછી તેની સ્ત્રીએ ભાગની વારસ ગણાવી જોઈએ. ખરું જોતાં સંપૂર્ણ મીલકત રાખવી જ ન જોઈએ.

સ્થાવર મીલકત સ્ત્રીને મળે તો કુટુંબની જાતી અથવા ધર પારકા કુટુંબમાં જવું રહે એવો સંભવ છે ખરો. તે માટે, પિતાની સ્થાવર મીલકત પર પુત્રનો હક ખરો પણ પુત્રીનો નહિ, એવો કાયદો હોય તો તે અયોગ્ય નથી. પરંતુ જંગમ મીલકતમાં તો પુત્રીનો થોડો હક પણ ગણવો જોઈએ.

કાયદામાં આપો ફેરફાર કરવા એ કંઈ નહીં બાબત નથી. તેમાં દિલ્લે કાયદાનો મજા સિદ્ધાંત બદલવો પડે તેવું છે. આપણા કાયદાના મજા સિદ્ધાંતમાંનો એક એ છે કે પુરૂષ ધનનો સંપૂર્ણ માલિક છે. સ્ત્રીને એવો હક બીલકુલ નથી. પુરૂષ સ્ત્રીને જેટલું ધન આપે તેટલું જ વાપરવાનો તેને અધિકાર છે. સ્ત્રીને આખી જીંદગી સુધી આર્થિક તતંત્રતા મળી શકે નહિ. પિતા, પતિ, અથવા પુત્રની સત્તા નીચે જ તેણે રહેવું જોઈએ. એક પુરૂષની ગેરહાજરીમાં બીજા પુરૂષ પૈસાનો માલિક થાય. બીજાની ગેરહાજરીમાં બીજા થાય. એમ પરંપરા આવી જાય. પરંતુ પહેલા પુરૂષની નહીં સ્ત્રીની માલિકી ન થઈ શકે. પણ સ્વતંત્રતાના આ પુરૂષમાં

આ ધણી અન્યાય લાગે છે. કેળવણી મનુષ્યોને દુરુપયોગ નથી કરતા ? અસખત, કરે છે જ. તે છતાં
લાગે છે કે સ્ત્રી તે પુરુષ જેવા જ હૃદય તથા આત્માવાળું. તેમનો કેમ મીલકત મળે છે ? તેવી જ રીતે સ્ત્રીને મળવી
પ્રાણી છે. જાંઘીની બરૂરીઆતો જેટલી પુરુષને છે. નોંધો. કોઈ પણ માણસના હાથમાં પૈસા આવે, પછી
તેટલી જ સ્ત્રીને છે. માટે ધન વાપરવાની સ્વતંત્રતા તેના કેવો ઉપયોગ કરે તો તો તેની મરજીની વાત
પણ તેને મળવી નોંધો. અસખત, કમાનાર વ્યક્તિ છે. દુનીઆમાં મારા પુરુષો ધનનો સદુપયોગ કરે છે,
પુરુષ છે માટે પહેલો હક તેને છે. પરંતુ પુરુષના મરણ અને ખરાબ પુરુષો દુરુપયોગ કરે છે. તે પ્રમાણે સ્ત્રીઓ-
પછી તેની સ્ત્રીને પૈસાની માલિકી મળવી જ નોંધો. માં પણ થશે. પુરુષોએ સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપ્યું

ધણા લોકો એમ કહે છે કે સ્ત્રીને પૈસાની સંપૂર્ણ માલિકી થાય, તો તે કદાચ પોતાનાં સગાંને
આપી દે, નકામાં ખર્ચ કરે, અનીતિને માર્ગે વાપરે, અને એવો બીજો દુરુપયોગ કરે. એવું થવાનો સંભવ
હોય તો પછી શા માટે તેને પૈસા સોંપવા નોંધો ? હજી તેમને લેવી નોંધો.

આવું કહેનારને હું એમ પૂછું છું કે કોઈ પુરુષો આવું

જ્યોત્સ્ના મહેતા

બુદ્ધના સમયમાં મહાજનસત્તાક રાજ્યોમાં યજ્ઞ-યાગનો પ્રચાર બહુ થોડો હતો. મહાજનનો સર્વ બોલો ખેતી ઉપર હોવાથી ગાય, બળદ વગેરે જનાવરો મારી યજ્ઞયાગ કરવાનું તેમને પસંદ ન હતું. એટલું જ નહિ પણ યજ્ઞયાગ કરનારા બ્રાહ્મણોને તેમના રાજ્યમાં બીજકુલ માન મળતું ન હતું. એનાથી ઉલટું એકસત્તાક રાજ્યોમાં યજ્ઞયાગને ઘણું મોટું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું હતું. એક યજ્ઞ કરવાનો હોય એટલે તેમાં હજારો પ્રાણીઓનો વધ કરવો પડે. સામાન્ય જનસમૂહને આ વાત બીજકુલ પસંદ ન હોવાથી એકસત્તાક રાજ્યોને અને તેમના રાજ્યોમાં રહેનારા ધનામદાર બ્રાહ્મણોને લોકો ઉપર બુદ્ધમ કરવો પડતો. યજ્ઞમંડપ તૈયાર કરવો, યૂપ (યજ્ઞસ્તંભ) રેપવો, અને પશુઓને લાવી તે યૂપ સાથે બાંધવાં—આ કામો લોકો બહુ દુઃખથી કરતા હતા. પોતાના ઉપર પરચક આવે નહિ અને પોતાની સત્તા અટક્યા વિના વધે અને સાર્વભૌમ પદ પોતાને મળે એટલા માટે એકસત્તાક રાજ્યોમાં રાજ્યો યજ્ઞયાગને ઉત્તેજન આપતા.

બુદ્ધનો જન્મ મહાજનસત્તાક રાજ્યમાં થયો હોવાથી તેના ઉપર યજ્ઞયાગનો પ્રભાવ મુદ્દલ પડ્યો નહિ. પડોશના રાજ્યોને જીતી પોતે એકસત્તાધિકારી મહારાજા થવાની જો તેને મહત્વાકાંક્ષા હોત તો કદાચિત્ત યજ્ઞયાગ ઉપર તેને પ્રેમ યાત. પણ તેના દયામય અંતઃકરણને આવી અધોર વાસના સેવવી મુદ્દલ શક્ય ન હતી. તે સમયના નાનાં નાનાં રાજ્યો પરસ્પર લડતાં અને એકબીજાનો સંહાર કરતાં. આ બધું ઉપર એક સાર્વભૌમ રાજા હોય તો જ તેઓ શાંતિથી રહે અને લડાઈઓ બંધ થાય એમ સામાન્ય લોકોને લાગતું. પણ તરુણ સિદ્ધાર્થને આ વિચારપદ્ધતિ પસંદ ન હતી. સાર્વભૌમ રાજાનું રાજ્ય પડછી લેવાને તેનાં સગાં-

વહાણાં અને મિત્રો પ્રયત્ન કરે અને તેથી રક્તપાત વધે એમ તેને લાગતું. તો પછી આ જીવન માટેના કલ્પના ફેરામાં સપડાવેલી મનુષ્ય જાતિને તરવાનો ઉપાય છે કે નહિ !

તે સમયે યજ્ઞયાગથી કંટાળી જંગલમાં રહી તપશ્ચર્યા કરનારા પુષ્કળ લોકો હતા. તેમને શ્રમણ કહેતા. બુદ્ધના સમયમાં આ શ્રમણ લોકોના જુદા જુદા ૧૨ પંથો હતા. તત્ત્વજ્ઞાન વિષે તેમનામાં થોડાઘણો મતભેદ હતો, પણ યજ્ઞયાગો વિષે તિરસ્કાર એકસરખો હતો. આ તપશ્ચર્યાઓમાંથી કેટલાકને વિવક્ષણ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે, અને તે વડે તેઓ પાણીમાં ચાલી શકે છે, આકાશમાં ઉડી શકે છે, અને ગમે ત્યારે ગુપ્ત થઈ શકે છે, આવી તેઓને વિષે અનેક દંતકથાઓ લોકોમાં ચાલતી. માટે જ તરુણ સિદ્ધાર્થને એમ લાગતું સ્વાભાવિક હતું કે મનુષ્ય જાતિના ઉદ્ધારનો માર્ગ જો કોઈ બતાવી શકે તો તે શ્રમણ પંથના લોકો જ બતાવી શકે. તે પ્રમાણે તેમણે ૭ વર્ષ યોગાભ્યાસમાં અને કઠોર તપશ્ચર્યામાં પસાર કર્યા. પણ તેમને એવો અનુભવ થયો કે જેમ રાજા લોકો પોતાની એકલાની જ ઐહિક સત્તા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમ શ્રમણ લોકો પણ પોતાના એકલાના આત્માને મોક્ષમાં લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કેટલાકને વળી એમ જ લાગતું કે તેઓ મુક્ત થઈ ગયા છે. એટલે કે આ શ્રમણ માર્ગ પણ બોધિસત્ત્વ ગૌતમને પસંદ પડ્યો નહિ.

એક બાલુએ યજ્ઞયાગ કરી માંસ ખાતું અને સોમ-પાન કરતું, અને બીજી બાલુએ યોગ અથવા દેહદંડ વડે પોતાના આત્માને મુક્ત કરવો આ બેમાંથી એક છે કે ન જતાં, બુદ્ધે લોકોદ્ધારનો મધ્યમ માર્ગ શોધી કાઢ્યો. અધિપત્તનમાં આપેલા પોતાના પહેલા ધર્મો-

પદેશમાં તે કહે છે: “હે ભિક્ષુઓ! પ્રવ્રજિતોએ આ બન્ને છેડાઓનું સેવન કરવું નહિ. તે એ છેડા કયા? મોળમળ ભોગપત્રી એ એક છેડો. એ હીન છે, આશ્ચ છે, અજ્ઞાન માણસો સેવે એવો છે, અનાર્થ છે, અનર્થને કરનારો છે. દેહદંડ કરવો એ બીજો છેડો. આ પણ દુઃખકારક છે, અનાર્થ છે, અનર્થ કરનારો છે. માટે આ બન્ને છેડે ન જતાં તથાગતે મધ્યમ માર્ગ શોધી કાઢેલો છે. આ માર્ગ જ્ઞાનચક્ષુ ઉત્પન્ન કરનારો છે, જ્ઞાનનો ઉદય કરનારો છે. આનાથી ઉપશમ, અભિરામ (દિવ્ય શક્તિ), સંબોધ (પ્રજ્ઞા) અને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. ‘હે ભિક્ષુઓ! આ માર્ગ કયો? તે આર્થ આર્થાગિક માર્ગ છે. તેના આ પ્રમાણે આઠ અંગ છે: સમ્યક્ દષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વાચા, સમ્યક્ કર્મોત્ત (કર્મ), સમ્યક્ આજીવ, સમ્યક્ વ્યાયામ, સમ્યક્ સ્મૃતિ, સમ્યક્ સમાધિ. તે આ તથાગતે શોધી કાઢેલો માર્ગ, જેના વડે ઉપશમ, અભિરામ, સંબોધ, અને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય.

“હે ભિક્ષુઓ! દુઃખ નામનું પહેલું આર્થસત્ય, તે આ પ્રમાણે: જન્મ પણ દુઃખકારક, જરા પણ દુઃખકારક, મરણ પણ દુઃખકારક, અપ્રિય માથે સયોગ દુઃખકારક, પ્રિયથી વિયોગ દુઃખકારક, ઇચ્છેલી વસ્તુ મળે નહિ તે પણ દુઃખકારક, દુઃકામાં પાંચ ઉપાદાન-સ્કંધx દુઃખકારક છે.”

“હે ભિક્ષુઓ! દુઃખસમુદાય નામનું બીજું આર્થ સત્ય એટલે ફરીફરી ઉત્પન્ન થનારી અને સર્વત્ર આસક્તિ કરનારી તૃષ્ણા. તે આ પ્રમાણે: કામતૃષ્ણા (બૌદ્ધિક ચુષ્ણની તૃષ્ણા), સ્પર્શતૃષ્ણા (સ્વર્ગ વગેરેની તૃષ્ણા), અને વિલસવતૃષ્ણા (અભાવની તૃષ્ણા).”

“હે ભિક્ષુઓ, દુઃખનિરોધ નામનું ત્રીજું આર્થસત્ય એટલે આ તૃષ્ણાનો સર્વથા વૈરાગ્યથી નિરોધ કરવો, તેના ત્યાગ કરવો, તેને ફેંકી દેવી, તેમાંથી મુક્ત થવું, અને તેમાંથી પરાઘટ થવું.”

x ૩૫, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન એ પાંચ ઉપાદાનસ્કંધો છે. ૩૫ એટલે જડસૃષ્ટિ, વેદના એટલે સુખ-દુઃખાદિ અનુભવ. સંજ્ઞા એટલે ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોની કલ્પના, સંસ્કાર એટલે પસંદ, નાપસંદ, લોભદોષાદિ, પ્રેમ, ધર્મેષ-કાર વગેરે, વિજ્ઞાન એટલે જાણવાની શક્તિ.

“હે ભિક્ષુઓ, દુઃખનિરોધમાર્ગની પ્રતિષ્ઠા નામનું ચોથું આર્થ સત્ય એટલે (ઉપર કહેલો) આર્થ આર્થાગિક માર્ગ.”

શુદ્ધતા આ પહેલા ઉપદેશને ‘ધર્મચક્રપ્રવર્તન’ કહે છે, અને એક ઠેકાણે શુદ્ધને ‘ચક્રવર્તિ ધર્મરામ’ કહ્યો છે; એટલે કે જગતમાં કોઈ રીતે સામાન્યની સ્થાપના કરવી હોય તો તે આ મધ્યમ માર્ગથી જ થવાની છે એવો શુદ્ધનો અને તેના અનુયાયીઓનો ચોક્કસ મત થયો હતો. તત્કાવારના બળથી સ્થાપેલું સામાન્ય ધાતક અને અનિત્ય છે, પણ આ મધ્યમ માર્ગથી સ્થાપેલું સામાન્ય સુખાવદ અને અટકાયત વિના વધનારું છે એમ તેમને લાગતું. અને તેથી જ સર્વ જાતિના અને પંથના લોકોમાં આ માર્ગનો પ્રસાર કરવા શુદ્ધમાં અને તેના અનુયાયીઓમાં અદિતીય ઉત્સાહ દેખાઈ આવતો હતો.

મધ્યમ માર્ગ વડે જગતમાં સામાન્યની સ્થાપના કેવી રીતે થાય એનો વિચાર કર્યા પહેલાં આ સામાન્યમાં દાખલ થવાને માટે આવશ્યક ચાર આર્થ સત્યોનો પહેલો વિચાર કરવો જોઈએ. દુઃખ છે એમ બધાને લાગે છે; પરંતુ પ્રપંચના પ્રવાહમાં દુઃખ જવાથી જગતના અને પોતાના દુઃખ તરફ આપણે દુર્લક્ષ કરીએ છીએ. વધારે શું પણ આપણા અજ્ઞાન-મય વ્યવહારથી આપણે જગતના દુઃખમાં વળી વધારો કરીએ છીએ. એટલે કે ધર્મચરણના આરંભમાં જગત દુઃખથી કેવી રીતે ભરેલું છે એની, જાણ થવી ધણી જરૂરની છે. આ દુઃખ ધર્મરે અથવા કુદરને કહેલું છે એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. મનુષ્ય જાતની તૃષ્ણા અને લોભથી આ દુઃખ ઉત્પન્ન થયેલું છે. જગતમાં લોભ ન હોત તો મનુષ્ય જાતનું જન્મ ફેલું સુખકારક થયું હોત? પરંતુ વ્યક્તિનો લોભ, જાતિનો લોભ, રાષ્ટ્રનો લોભ એવા લોભોએ માણસને ઘેરેલો હોવાથી. તે પોતાનું અને પોતાના બાંધવોનું દુઃખ વધારે છે. એટલે કે દુઃખનું કારણ બીજું કંઈ નથી પણ મનુષ્ય જાતની તૃષ્ણા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ તૃષ્ણાનો સર્વથા ત્યાગ કરવાથી જ મોક્ષ કે નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થવાની છે. બીજા માર્ગથી થવાની તથી આ ‘ત્રીજું સત્ય’ અને તે નિર્વાણને પહેંચવાનો આર્થ આર્થાગિક માર્ગ એ ચોથું સત્ય છે.

આર્થ આર્થાંગિક માર્ગના સર્વ અંગોને 'સમ્યક્' વિશેષણ લગાવ્યું છે. જેને લઈને જગતના દુઃખમાં વધારો ન થતાં તૃપ્તિનો નાશ થઈ શાન્તિનો અને સુખનો પૂર્ણ વિકાસ થાય તે 'સમ્યક્' છે. આભુણાભુના રાજ્યઓને છતી પોતે રાજ થવું અને મોટા મોટા મતો કરી સ્વર્ગમાં જવું એમાં જ મોક્ષ છે એવી જો કાંઈને દૃષ્ટિ થાય તો તે 'સમ્યક્ દૃષ્ટિ' નથી. તેના વડે જગતના દુઃખમાં ઉમેરો થાય, તૃપ્તિ વધે અને શાન્તિનો અને સુખનો ભંગ થાય. આપણે માટે પુષ્કળ ભોગની વસ્તુઓ મેળવવા અથવા વિરોધી માણસનું વેર લેવા આપણે સમર્થ થઈએ એ જાતનો સંકલ્પ 'સમ્યક્ સંકલ્પ' નથી. જીવું મોક્ષનું, ચાડી કરવી, ગાળો દેવી, અથવા નકાસું જડાડ કરવું એ 'સમ્યક્ વાચા' નથી. લડાઈ કરવાનો, મોરી કરવાનો અથવા પરદારાગમન કરવાનો વ્યવહાર કરવો એ 'સમ્યક્ કર્મોન્ત' નથી. ખારાખ રસ્તે આશ્વિક્ષા કરવી એ 'સમ્યક્ આશ્વ' નથી. મારામારીમાં અને એવા જ બીજા કામમાં ઉત્પન્ન થનારી ઉત્સાહ 'સમ્યક્ વ્યાયામ' નથી. જીદી જીદી જાતના વિષયોપભોગની સ્મૃતિ રાખવી એ 'સમ્યક્ સ્મૃતિ' નથી. અને એવી સ્મૃતિ ઉપર અથવા એવા દેખાવ ઉપર ધ્યાન કરવું તે 'સમ્યક્ સમાધિ' નથી.

દૃષ્ટિ એવી જોઈએ કે આપણાં કામ, ક્રોધ અને મિથ્યા અહંકાર કમી થઈ મનુષ્ય જાતિની સેવા માટે આપણે સમર્થ થઈએ. માટે ચાર આર્થ સત્યોના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થનારી દૃષ્ટિને જ 'સમ્યક્ દૃષ્ટિ' કહેવી જોઈએ. એકાંત સુખનો લાભ લેવાનો અને મનુષ્ય જાત ઉપર પ્રેમ કરવાનો સંકલ્પ 'સમ્યક્ સંકલ્પ' બાંધવો. સત્ય અને મિત્ર પ્રેમાળ વાણીને 'સમ્યક્ વાચા' કહે છે. જે કર્મ કરતાં આપણી અને બીજાની ઉન્નતિ થાય અને શાન્તિનો અને સુખનો વિકાસ થાય તેને 'સમ્યક્ કર્મોન્ત' કહે છે. સાદા અને સરલ માર્ગે ચલાવેલી આશ્વિક્ષા 'સમ્યક્ આશ્વ' છે. ચોતાના

મનનો પાપવિચાર દળાવવા માટે અને પુણ્ય વિચારનો ઉત્કર્ષ કરી તેનો લોકમાં ફેલાવો કરવાનો ઉત્સાહ 'સમ્યક્ વ્યાયામ' સમજવો. કર્તવ્યની જાગૃતિ સતત કાયમ રાખવી એ 'સમ્યક્ સ્મૃતિ.' અને જેના વડે મનની એકાગ્રતા પૂર્ણતાને પામી સત્ય બાંધણીમાં મદદગાર થાય તે 'સમ્યક્ સમાધિ' સમજવી.

આ મધ્યમ માર્ગમાં ખેતરમાં કામ કરનારા ખેડૂતો તે વસ્ત્ર વણનારા વણકરો અથવા ધર્મપ્રચાર માટે કરનારા સિદ્ધિઓનો સરખો સમાવેશ થાય છે. આપણે આપણી તૃપ્તિ વધારવા માટે આ કામ ન કરતાં લોકોના માટે કરીએ છીએ, ધર્મસાત્રાજ્યનું હું એક અંગ છું એટલી જ તેના મનમાં જાગૃતિ થવી જોઈ છે. લોકોને લીધે રાજ્યકર્તા અને પ્રજા, ધનિક અને મજૂર, ધર્મચુર અને ઉપાસક એમની વચ્ચે તડ પડી જે ભયંકર મારામારી થાય છે તે આ આર્થાંગિક માર્ગના અભ્યાસથી થવી શક્ય નથી. જેટલો એનો અભ્યાસ વધતો જશે, તેટલું આપણું અને સર્વ મનુષ્ય જાતિનું હિત વધારે અને વધારે સધાતું જશે. સર્વ જાતિના લોકોને માટે આર્થાંગિક માર્ગનો અભ્યાસ કરવો શક્ય છે એવું જુદું કહેવું હતું. તેમના મંથમાં મૌડગ્ગનાયન, કાત્યાયન વગેરે જેવા બ્રાહ્મણ જાતિના સિદ્ધ હતા તેવા ઉપાધી મુનીત, વગેરે હીન જાતિના પણ સિદ્ધિઓ હતા. જુદા સર્વ વર્ણોને અને સ્ત્રીપુરુષોને મોક્ષનો એકસરખો ઉપદેશ કરતા હોવાથી કેટલાક ધર્મધિ બ્રાહ્મણો તેમનો દ્વેષ કરતા અને તે વેદિક ધર્મના વિરોધી છે એમ માનતા. પરંતુ તેમના પ્રેમધમનું ગૌરવ કરનારા બ્રાહ્મણો અનેકગણા હતા. 'જાતિથી ચંડાળ થવાતું નથી અને જાતિથી બ્રાહ્મણ થવાતું નથી, કર્મથી જ ચંડાળ થવાય છે અને કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થવાય છે.' એ જુદું તત્ત્વ તે સમયના ધણા લોકોને ખબર હતું.

ન્યુયૉર્કમાં પહેલો દિવસ

(૨)

ઈન્ડિયોપી ન્યુયૉર્ક જતાં સારી સ્ટીમર હોય તો પાંચ જ દિવસ લાગે. પણ શિયાળાની રતુમાં સાતથી આઠ દિવસ લાગે છે. અમારી સ્ટીમરે આઠ દિવસ લીધા કારણ કે દરિયો બહુ જ તોફાની હતો. અમે તો એટલા નસીબદાર કે વગર અડચણે ન્યુયૉર્ક પહોંચ્યાં જે કે ઉતારાઓમાંથી ઘણાંજ આઠ દિવસનો અપવાસ કર્યો હશે ! અમારી પાછળની સ્ટીમરેને તોફાનથી ઘણી વધારે હેરાનગતિ થઈ, અને કંઈ ને કંઈ નુકસાન વેઠતું પડ્યું.

જેમ છતાં પડવાનો વખત પાસે આવે તેમ ઉતારાઓમાં સાધારણ મિત્રતા વધે છે. ઉતરવાને આગલે દિવસે કેટલીક અમેરિકન બાઈબો મારી પાસે આવી વાત કરવા મંડી. હું એટલી મુસાફરી કરતી હતી તે જોઈ એ લોકોને બહુ નવાઈ લાગી. “ ન્યુયૉર્ક પહેલી જ વાર જાઓ છો ? ” એક જણે પ્રશ્ન કર્યો. મેં હકારમાં જવાબ દીધો. “ તમને ત્યાંને વિષે કંઈ માહિતી છે ? ” મેં કહ્યું “ ખાસ નહિ. ” “ કોઈ જોગબાણું છે ? ” મેં કહ્યું “ બહુ થોડી. ” “ કોઈ તેડવા તો આવશે ને ? ” મેં કહ્યું કે એવી મારી ધારણા હતી કારણ કે આગલી મેક્સમાં જ મેં કાગળ લખ્યો હતો. એ લોકોએ કહ્યું કે એમ હોય તો કીક કારણ કે ન્યુયૉર્કમાં એકલાં જનું સહિસવામત નથી. વાતચીત થઈ તે વખતે તો મને બહુ લાગ્યું નહિ. પરંતુ ન્યુયૉર્ક જોયા અને જાણ્યા પછી લાગે છે કે એક અજણ્યા માણસને માથે કેટલી આપદા છે. ત્યાં ગયા પછી મેં જ્યારે સાંભળ્યું અને વર્તમાનપત્રોમાં વાંચ્યું કે, ધોળે દિવસે ત્યાં કેટલા હોલ્ડ અપ તમારી રહાને પીરતોલ્લ ધરી મારી નાંખવાની ધમકી આપી તમને લુટી લે, ત્યાંના ટેક્સીવાળા—લાડાની મોટર ચલાવનારા—કેટલા લુચ્ચા હોય છે, ત્યારે મને લાગ્યું કે અમેરિકન બાઈબો અં

કહેતી હતી. રસ્તા ખુબર ન હોય તો ટેક્સીવાળા ઘણી વાર વધારે નુકસાન ન કરે. તો આરંભવળે રસ્તે લઈ મોટું ચક્કર લે અને પછી જમણા પેસા માગે. ખાસ કરીને બંદરો પર અને મોટાં રેલ્વે સ્ટેશન પર બદમાશો સારાં કપડાં પહેરી ફરે. જાણે કે કોઈ અજણ્યું છે તે મદદ કરવાની આશા આપી એને છેતરે. આપણ દેશમાં આવા ગૃહસ્થ ચોરા (જેન્ટલમન થીન્સ) ઘણા થોડા હશે. નાની બાબતમાં એ લોકો પ્રમાણિક્ષા બતાવે પણ મોટી બાબતમાં તો એ પૂરા બદમાશ બેલજીયમના રાજા જ્યારે અમેરિકામાં પ્રવાસ કરતો હતા ત્યારે એમણે રસ્તામાં ‘ કેટકેટલો ’ વર્તમાનપત્રોની નાની દુકાનો (ન્યુસપેપર શુપ્સ) જોઈ. ઘણી વાર આ દુકાન પર કોઈ માણસ પણ જોવામાં ન આવે. લોકો અંદરથી જોઈતું ખત લે અને એના પૈસા મુશી ચાલતા થાય. આ પૈસાની ઢગલી પણ અત્યંત રહે. રાજાને આ જોઈ બહુ જ નવાઈ લાગી ત્યારે એક અમેરિકને જવાબ દીધો કે “ આવી બાબતમાં અમે પ્રમાણિક્ષા છીએ. અમારા બદમાશો તો મોટી જ ચોરી કરવામાં હોશિયાર હોય છે ! ”

અમેરિકન બાઈબોએ કરેલી વાતથી મારા મનમાં રહેજ ફિકર તો પેટેલી કે કોઈ તેડવા આવશે કે નહિ. ન્યુયૉર્ક અને રહવારના પ્લેરમાં પહોંચ્યાં. શિયાળાનો દિવસ હતો એટલે બરફ ખૂબ પડેલું અને ટાઢ પણ પુષ્કળ હતી. બંદરે પહોંચતાં જ એમિગ્રેશન અમલદાર અંદર આવ્યો. અમારે બધાને હારબેંધ ઉભા રહી એક પછી એક અમારો પાસપોર્ટ વંતાવવા જવાડું હતું. હાર બાંધવાનો નિયમ એવો હતો કે પહેલા બધા અમેરિકન, પછી બ્રીટીશ અને પછી બીજા. અમેરિકામાં બ્રીટીશનું આટલું જોર હશે તેનો, પહેલાં અનુભવ મેં જાણી રાખ્યો. એમિગ્રેશન અમલદારે જે પ્રવાસો મેં

પૂછવા તે પરથી એના જાનને મારે- મને જુલું માન ઉપજ્યું નહિ. ઘણા પ્રશ્નો પૂછ્યા પછી- મને કહે કે “ તમારું શિક્ષણ તમે ક્યારથી શરૂ કર્યું ? ” મારા અમેરિકા ઉતરવા સાથે એ પ્રશ્નને શો સંબંધ હશે તે હજી સુધી હું નિર્ણય કરી શકી નથી. તેણે કાણ આવશે એ સવાલ કર્યો, એના જવાબમાં મેં જણાવ્યું કે કોનેગી ઇન્ટરડીયુટ-૲૦૬ ઇન્ટરનેશનલ એક્સચેન્જના પ્રમુખ પર મેં કાગળ લખ્યો હતો એટલે એ જાતે આવે અથવા કોઈને મોકલે. ‘ એલે મને કહ્યું કે “ હું બહાર. માણસ મોકલી તપાસ કરાવું છું કે કાણ તમને તેડવા આવ્યું છે. એટલી વાર તમે અહીં બેસો. ” હું એક-કોરણે જઈ બેઠી. બીજા લેકોની શી દશા થાય છે તે જોવા માંડ્યું. જે લેકોને નાપાસ કર્યા હતા તેમને એક જગ્યાએ એકઠા બેસાડ્યા હતા. એ બધાને ત્યાંના પ્રખ્યાત ‘ એક્સિસ આયલન્ડ ’ પર લઈ જવાના હતા. ‘ એક્સિસ આયલન્ડ ’ પર લઈ ગયા પછી કેટલાએકને પાછા મોકલવામાં આવે છે. જેના ‘ પેપર્સ ’ સંતોષકારક જણાય તેને જ પછી અંદર આવવાની છટ મળે છે. કહેવાય છે કે આપણા મહુરોને તેમ જ બીજા લેકોને આ બેઠ પર બહુ હેરાનગતિ બોગવવી પડે છે.

મે ત્રણવાર માણસ બહાર ખજાર કહાડી લાગ્યો પણ મને તેડવા આવનારનો પતો લાગ્યો નહિ. પાછળથી અમને ખજાર પડી કે જે કાગળ મેં આગલી મેલમાં લખ્યો હતો તેણે મારી સાથે જ સુસાઈરી કરી હતી. અને હું ન્યુયૉર્ક પહોંચી તે જ દિવસે એ પણ ન્યુયૉર્ક પહોંચ્યો હતો. અમલદાર મારી પાસે આવ્યો અને કહ્યું કે “ તમને કોઈ તેડવા આવ્યું ” નથી, માટે સુસાઈરીને સહાય કરનાર મંડળ (ટ્રાવેલર્સ એજન્સી સોસાયટી) ની આ બાબને તમને સોંપું છું. તમારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં એ તમને લઈ જશે. ” એક કીંગ્સલી આનંદી સ્ટેશનની બાજુ મારી પાસે આવી. મેં પરથી ચાલુદણ જેવી લાગી. એણે માફ નામ કામ દિંદુસ્થાનનું. મરનાયું વચેરે લઈ લીધું. અને ક્યાં જવું છે તે મને કહી જ બજાર નહોતી એટલે મેં કહ્યું કે પ્લેસાં પ્રેલી સ્ટેશનને ટેલીફોનથી પૂછાવીએ. બે મારે માટે કંઈ બહોળત કર્યો હોય તો કીક, નહિતર કોઈ સારી હોટેલમાં જઈએ. જગત ખાતું સાધારણ રીતે તો બહુ જ હેરાન કરે છે. એકે એક પેટી ખોલાવી અંદરની બધી ચીજ કહડાવે છે. પરંતુ

બાઈ સાથે હતી એટલે કોઈ જાતની આપદા પડી નહિ. મહા મહેનતે બાઈ સંસ્થા સાથે ટેલીફોન પર વાત કરી શકા. મારે માટે ઉતરવાની ગોઠવણ એ લેકોએ કરી હતી. પરંતુ હું અવાનક આવી ચડેલ હોવાથી ક્યાં ઉતરવું તે જરાબર ચોક્કસ કરે તેટલો વખત યંગ વીમેન્સ કીશીયન એસોસીએશનની મુખ્ય ઓફીસમાં જવા મને કહ્યું. મારા કાર્યક્રમ પર એ સંસ્થાની મુલાકાત લેવાનું હતું એટલે આ સાંભળી એક રીતે મને ખુશી થઈ. સ્થવારે સાત વાગે આગબોટ બારામાં પહોંચી હતી. લગભગ એક દોઢ વાગે મારે ક્યાં જવું તે નક્કી થયું. એટલે જૂખ તો કકડીને લાગી હતી. પેટી બાઈ મને એક ઘણા જ નાના રેટોરામાં લઈ ગઈ. અહીં જન્મારામાં પહેરી જ વાર કાઉન્ટર આગળ એક ઉંચા સ્ટૂલ પર બેસી મેં સ્લા પીધી. સ્લા બનાવવાની રીત પણ અમેરિકામાં કંઈ જુદી જ લાગી. સુકી સ્લાને એક ઝીણા કપડાની કાયળીમાં રાખે. આવી કાયળીઓ રખામાં પહેલેથી જ પેક થઈને આવે છે. આખી કાયળી જ ઊંડા વિના ગરમ પાણીમાં નાંખવાની. જેટલી સ્લા કરવી હોય તેટલી વાર કાયળી અંદર રાખવી. આમાં સ્વચ્છતાનો નિયમ જળવાય છે અને સ્લા કેટલી નાંખવી તેનું પ્રમાણ રહે છે. જૂખ સાંત પાડી અમે આગળ ચાલ્યાં. રસ્તામાં સુસાઈરીને સહાય કરનાર મંડળ ‘વિપે’ મેં ઘણું જણી લીધું. મીસીસ ડૉન કરીને એક અમેરિકન બાઈએ લાખો રૂપિયા ખર્ચી આ સંસ્થા ઉભી કરેલી. એમાં પુરૂષ સુસાઈરીને પણ સહાય કરનામાં આવે છે પણ ખાસ કરીને તો આ સંસ્થા સ્ત્રીઓને વધારે ઉપયોગી છે. દરેક બંદર પર અને દરેક નાના મોટા સ્ટેશન પર આ મંડળ તરફથી એક બાઈ-યુરોપોને માટે મરદ-હાજર રહે છે. માળખા સાથે લડી પરગામથી ઘણી છાકરીઓ નહાસીને ન્યુયૉર્ક આવે છે. ન્યુયૉર્ક જેવડા મોટા શહેરમાં એકાએક સુન્દરના ચલાવવાના તો ક્યાં જ એટલે ઘણી વાર આવી છાકરીઓ બદમાશોનો બોગ થઈ પડે છે. આવી નહાસી આવેલી છાકરીઓને આ મંડળ પોતાના રક્ષણ તળે લે છે. ઘણીવાર એને માળખા પાસે પાછી મોકલી આપે છે. નહિતર કોઈ સંસ્થામાં મોકલે છે કે જ્યાં એને મદદ મળે. એ રીતે એને આડે રસ્તે જતાં જગાવે છે. ઘણીવાર ખોટી બંદર ખજારથી છતરાઇ ગામડીયણ છાકરીઓ નસીબ અજમાવવા ન્યુયૉર્ક આવે

છે. એ બદમાશોથી રક્ષાય છે. આવી છોકરીઓને પણ આ મંડળ બચાવી લે છે અને પોલીસની સહાયતાથી બદમાશોને શિક્ષા થાય છે. એ પૃથ્વી કે “તમને ખબર શી રીતે પડે છે કે અમુક છોકરીને મદદની બજાર છે?” એવો જવાબ દીધો કે “દરેક ઉતાડો બાસંઈકી નાની ઉમરની છોકરીઓ આવે તેના મોં તપાસીએ. જે કાંઈ છોકરી અભણી હોય તો એના મહેરા પરનો ગભરાટ સહજમાં જણાય આવે એને કાણુ તેજવા આવ્યું છે તે પણ અમે તપાસીએ. કાંઈ અમે તેવો માણસ હોય તો તરત પોલીસને ખબર કરીએ. તે એની પૂંક પકડે. ન્યુયૉર્ક જેવા શહેરમાં તો આવી સંસ્થાની અતિશય બજાર છે. કારણ કે એ મનુષ્યના મહાસાગરમાં કાંઈ અભણું માણસ ભોળવાઈને બદમાશોના હાથમાં પડે તો એનો પત્તો પણ ના લાગે.

થોડી યાંત્રે અમે યંગ વીમેન્સ ક્રીશ્ચિયન એસોસિએશનના લેક્સીન્ગટન એવેન્યુ પર આવેલા વિશાળ ખંડાન આગળ આવી પહોંચ્યા. મુસાફરને સહાય કરનાર મંડળમાં કામ કરનાર કાંઈ પણ માણસથી પોતાનું શાંત કામ આપી ન શકાય, તેમ જ ઈનામ તરીકે એક પૈ પણ ન લાઈ શકે. એ બાઈ મને ખીજ બાઈને સોંપી લાંબી ચાલી ગઈ. યંગ વીમેન્સ ક્રીશ્ચિયન એસોસિએશનનું કામ નોંધ અભણથી ઉપજ્યા વિના ન રહે. એ આખી સંસ્થા સ્ત્રીઓ જ ચલાવે છે. આફ્રિકા શિનાય બધા ખંડામાં એની શાખાઓ છે. એકલા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં જ બધી મળી પાંચીસ હજાર શાખાઓ છે. એની મુખ્ય ઓફીસ ન્યુયૉર્કમાં છે. એક લંડનમાં પણ છે. તેમાં ધણી જૂઠાં જૂઠાં ખાતાંઓ છે. પરદેશ ખાતું એ પરદેશની શાખાઓ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવે છે. પરદેશથી કાંઈ છોકરીને આવવું હોય તો તેને તેજવા બધાં અંતે રહેવાની સગવડ પણ કરી આપે. અથવા તો યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ જવું સલાહકારક છે કે કેમ, ત્યાં કંઈ કામ મળી શકે કે કેમ, અથવા તો ઈમીગ્રેશન કાયદા પ્રમાણે સંખ્યા પુરાઈ ગઈ હોય તો ના આવી શિક્ષણ વગેરે બાબતની માહિતી આપે. પરદેશમાં કાંઈ સંસ્થાને મદદ કરેછતી હોય તો તે આ ખાતા સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવે. સંસ્થા મદદને માટે લાલક છે કે નહિ તે આ ખાતું નિશ્ચય કરે. ખીજું દેશ ખાતું એમાં દેશની શાખાઓ વિષે માહિતી રહે. કયાનિક ખાતામાં

ધણી ખાતાંઓ આવી ત્રણ એક તો કેળવણી ખાતું. તેમાં અંગ્રેજ શિખવવાના વર્ગો આવે. અમેરિકન શહેરોને અંગ્રેજ બાળકોની આવશ્યકતા તેથી ધણી પરદેશીઓ જેમને ત્યાંના શહેરો ખતવું હોય તે આ વર્ગોનો લાભ લે. અથવા તો કામ કરનાર છોકરીઓને નિશાળે જવાનો વખત ન હોય તે આ વર્ગોનો લાભ લે. ધીમ ઉદ્યોગદુશ્વરના વર્ગો એમાં ખાસ કરીને શીલીનરી—ટોપી બનાવવાના અને શિક્ષણના વર્ગો આવે. સંગીત પણ ત્યાં શિખવવામાં આવે છે. પરંતુ સદૃશી અગત્યનો વગ અંગકસરતનો. અમેરિકામાં શારીરિક કેળવણી પર ખુબ જ લક્ષ આપાય છે. દરેક શાળા કે પાકશાળામાં કસરતશાળા (જીમનેશિયમ) તો હોય જ. તેમાં પણ મુખ્ય તો તરવાનો હોજ. અમેરિકામાં નાના મોટા બધાને તરતા આવડતું હશે. આ સંસ્થામાં પણ કસરતશાળા તેમ જ તરવાનો હોજ છે, જેનો લાભ બહારની ધણી છોકરીઓ લે છે. છોકરીઓ સાંકના કામથી પરવારી ત્યાં આવી રમતગમતમાં કે ત્યાંના યુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરી વખત આનંદમાં પસાર કરે. આપણા દેશમાં વનિતા વિશ્રામ જેવી સંસ્થાઓ છે જેને ખરેખર બધી યનિતાઓને માટે વિશ્રામસ્થળ બનાવી શકાય. હમણાં તો એનો ઉપયોગ ખુબ સારો તો નથી જ થતો. કેટલીક અનાથ વિધવાઓને માટે એ વિશ્રામસ્થળ હશે. ત્યાં એમને વાંચતા લખતાં શિખવે છે. પરંતુ મેનુઅલ કામની દષ્ટિ પર રહેતાં શિખવવું એ સ્વમાન ખોવાડવા બજાબર છે. આવી સ્ત્રીઓ પારકે પૈસે દિવાળી કરે, વાંચતાં લખતાં શિખે તેથી એનો ઉપયોગ સમાજ જે એની પાછળ પૈસા ખર્ચે તેને શું થાય? આપણે ત્યાં સારી સેવિકાઓ (નર્સીસ) ને માટે આટલી તાણ છે છતાં આવી સંસ્થાની સ્ત્રીઓ કેમ કેઈ કામ લાગતી નથી? ત્યાંની સ્ત્રીઓ પોતાનું યુજ્જ્વાન પોતાની મેળે ચલાવે. એ વિચાર જ એમનામાં કયાં ઝુકાય છે? યંગ વીમેન્સ ક્રીશ્ચિયન એસોસિએશન જેવી સંસ્થાનો એમણે ધણ લેવાના છે. એ સંસ્થા આખા શહેરની સ્ત્રીઓને ઉપયોગી યાય છે. તે ઉપરાંત ધંધાદુશ્વર વિનાનાને ધણી શિખવી પોતાની મેળે કમાતાં શિખવે છે. આરોગ્ય સેવા એને સ્વચ્છ પુરો પાડવાને આ સંસ્થા પોતાની જ બોજનશાળા રાખે છે. અમેરિકન લાખામાં એને ‘કુટ્ટેરીઓ’ કહે છે. રેસ્ટોરાં અને કુટ્ટેરીઓમાં ફર એટલે કે રેસ્ટોરાંમાં નોકરી તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે

જોરાક ઘાવી આપી તમારી તહેવાતમાં હાજર રહે છે. ફેરેટ્ટીઆમાં ગોફરો હોતા નથી. તમારી મેજેજ ખાવાનું લાવવું પડે. આમાં પૈસા બચે અને વખત પણ બચે.

આ સંસ્થા તરફથી સમર કેમ્પસ પણ ઉભા કરવામાં આવે છે, એટલે ઉન્હાળામાં એક સારી જગ્યા પસંદ કરવામાં આવે. ત્યાં રમત ગમત, તરવા, હોડી ચલાવવાના સાધનો પુષ્કળ હોય. એક નજીવી રકમ આપ્યાથી કોઈ પણ છોકરી ત્યાં દાખલ થાય અને પણ મદિના બુધી દવામાં આનંદમાં ગાળે. તંબુમાં રહેવાનું. સુઈસુક વગેરે પોતાની મેજેજ કરવાનું. ગંધવાનું પણ વારાફરતી. હળવેા છોકરીઓ એકત્ર રહી આવી રીતે આનંદમાં દિવસ કહારે. અહીં જેને ગર્જાપ્રક હશે છે તેને ત્યાં કેમ્પ કાયર ગર્સ્ટ હશે છે. તેનું શિશુ પણ આ સંસ્થા આવે છે. આ સંસ્થાના ખાતાંઓ વગેરે મલાવવાને માટે ખાસ શિશુજીવી જરૂર છે. એટલે આ સંસ્થાને અંગે એક ટ્રેનિંગ કોલેજ છે જેમાં આને માટે કાર્યવાહકો તૈયાર કરવામાં આવે છે. મીસીસ ડોન્સ નામની અમેરિકન બાર્થ જેણે મુસાફરોને સદાય કરનાર મંડળ સ્થાપ્યું તેણે જ આ સંસ્થાને માટે ઘણું પૈસા આપ્યાં છે. બીજા બાલકોએ પણ એમાં બહુ મદદ કરી છે. તે છતાં પૈસાની જરૂર તો હંમેશા રહે જ છે. આથી પૈસાં એકઠા કરવા દર વર્ષે ટ્રમિટી નીમાય છે. એ ટ્રમિટી ઘનવીરોની યાદી બનાવે છે અને ટ્રમિટીના લાગ પાડી, યાદીના પણ લાભ પાડી પૈસા મારવા જાય છે. પછી ખાનગી રીતે બેંકમાં તપાસ કરી ડાની પાસે ખૂબ પૈસા છે તેની યાદી બનાવી જેણે ધર્મીદામાં બહુ પૈસા આપ્યાં ન હોય તેના પર દબ્બો કરે છે. હું ત્યારે અમેરિકા હતી ત્યારે સાંભળેલું કે જેને કે લગભગ પછી અમેરિકામાં પાસે સાધારણ પૈસા વધ્યા હતા તે છતાં આપવાની બાબતમાં એ લોકો કંલુસ બન્યા હતા. એટલે આ સંસ્થાને પણ પૈસાની તંગી વેડવી પડી હતી !

પરંતુ ખાતાની બાબતના હાથમાં હું સોંપાઈ હતી. એણે મને કહ્યું કે તમારે માટે ગોધપથ પીમેન્સ બુની-વર્સિટી કલબમાં કરી છે, માટે હું તમને ત્યાં લઈ જઈશ. એ મકાન આ મકાનની સ્થાને જ હતું એટલે અમે તરત જ ત્યાં ગયાં. એક દિવસમાં સ્ત્રીઓની આ ત્રીજી સંસ્થા સાથે પીજાન ચંપ. ન્યુયૉર્ક રહી તેમના ઘણા વખત મેં આ કલબમાં જ કહાડ્યો.

આ પછી બુનીવર્સિટીની ગ્રેન્યુએટ સ્ત્રી-આ કલબની સભ્ય બની શકે. આ કલબમાં હું જાતજાતની સ્ત્રીઓને મળી. ઘણે ભાગે શિક્ષિકાઓ હતી. કેટલીક પોતાની જ શાળાઓ સ્થાપેલી તો કેટલીક સરકારી નિશાળમાં કામ કરતી હતી. આ લોકોની મદદથી મેં સ્વણી, શાળાઓની સુવિધાઓ લીધી. એક બાઇ શિશુ-આસી હતી. અમારી ઓળખાણ વિચિત્ર રીતે થઈ. કલબમાં રિવાજ હતો કે અકવાડિયામાં અમુક દિવસ ત્યાંની એક સભ્ય સ્ત્રી 'હોસ્ટેસ' બને અને બધાને મ્હા આવે. સાધારણ રીતે અમેરિકામાં બપોરની મ્હા પીવાનો રિવાજ નથી. કારણ કે એટલો પછુ વખત મળતો નથી ! જેને ઇચ્છે તેણે ચેપ લાગ્યો હોય, તે જ મ્હા પીએ ! તો પણ આવી જાતનો પ્રસંગ હોય. તો ઘણું આવે. ખર્ચાં. હું ત્યાં મ્હા પીતી હતી અને દિલ્હીમાંની તાત કરતી હતી એટલામાં એક બાઇ ત્યાં આવી ને મારી પાસે બેઠી. એના વાળ છોકરાના જેવા. હુંક જ એને પોપાકે પણ મરદાની હતો. વાતમાં એકદમ એણે મને પૂછ્યું કે "કાસિદામનું શકુન્તલા નાટક તમે વાંચ્યું હશે ?" મેં હસીને કહ્યું કે "હા, જરૂર" એણે મને કહ્યું કે ત્યારે એ કોલેજમાં ભણતી હતી ત્યારે અંધી. છોકરીઓએ શકુન્તલાનું નાટક બજાવ્યું હતું. એ પોતે વિદ્યુત બની હતી ! સાધારણ રીતે અમેરિકામાં દિલ્હી સ્થાન વિષે બહુ જ અજાણતા છે એટલે એની વાંતમાં મને રસ પડ્યો અને અમારી ઓળખાણ ખૂબ વધી. જેણે એ નાટકમાં ભાગ લીધો હતો તેમની ધણીખૂરી સાથે એણે મારી ઓળખાણ કરાવી. તેમની એક બાઇ તો નાટકનો જ ધધી કરે છે. નાક્રીમેલા નામ દિલ્હીમાં પછી સીનેમા જેનારાઓને અજાણ્યું નહિ હોય. નાક્રીમેલા હવે નાટકના 'તખ્ત' પર ભાગ ભજવે છે. આ બાઇ એની 'અંડર સ્ટડી' છે. કેટલીક કાપડા સાસ્ત્રીઓને પણ મળી. એ લોકો તો ખાસ કરી રાજકીય બાબત અને સ્ત્રીઓના હક્ક વિષે ચળવળ ચલાવે છે. એમાંની એક તો ગાંધીજીની પરમ ભક્ત લાગી. એ એક અકવાડિક પત્ર પ્રગટ કરે છે. એનું નામ 'એન્ડ ધ વોર' રાખ્યું છે.

અમેરિકન સ્ત્રીઓ વિષે તો આપણું પ્રકરણ જ લખ્યું છે. એટલે હમણાં તો આલેયી જ બસ કરીશ. હજી તો સ્ત્રીઓની બીજી સંસ્થાઓ વિષે ઘણું કહેવાનું છે.

જુઠનાં ચિત્રો

(૧)

ગયે આઠવાડીએ પાણું એકવાર જુઠ જવાનું થયું. સવારના પહેરમાં પારલેથી ચાલતો ચાલતો સાઘ-સાતેક વાગે હું પહોંચી ગયો. મેં સાંભળ્યું હતું કે ગાંધીજીની ઇસ્પતાલમાં એક દર્દીની એક મેં દિવસ પહેલાં ઘણી ખરાબ સ્થિતિ હતી. તે જ દર્દીની પીઠ ઉપર કાંઈક લગાવી ગાંધીજી પાટા બાંધતા હતા. પાટા બાંધતાં એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં કાંઈક વસ્તુઓ લેવા કરવાને આવળ કરતા હતા, પણ તેમના દર્દીના સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ ઉપર તેમનું ધ્યાન ન હતું. હું તે જ ઓરડામાં ઝુપઝુપ જઈને ઉભો. પાટા કાતરતા, સિંદ ગોળવતા, દર્દી ફેરવી પાટા બાંધતા મેં તેમને નોંધા જ કીધા, પણ તેઓ મને શેના જુએ ? બીજા ઓરડામાંથી આવતાં પણ તેમની આંખ દર્દી ઉપર જ હતી. આમ દશેક મિનીટ વીતી ગઈ, પણ ગાંધીજીએ મને ન જ નોંધ્યો.

(૨)

ત્યાંથી નીકળી તેઓ વરંડામાં પોતાની ખુરશીએ બેઠા; અને ભાઈ જેસુખલાલ મહેતા તેમની સાથે વાતો કરવા આવ્યા હતા તે પણ બેઠા. વાતો બ્રિટિશ રાજ્યના માલના બદિખરની હતી કે ખાદીની હતી તે તો હું શું કહી શકું ? પણ વાત એટલી મહત્વની હતી કે ત્યાં જઈને દૂર હું ઉભો રહ્યો તોયે ગાંધીજીની નજરે હું ન જ ચડ્યો. ભાઈ જેસુખલાલની સામેથી 'તેમની દૃષ્ટિ ખસે' તો મારા ઉપર પડે એમ હું ઉભો જ હતો, પણ તે દૃષ્ટિ અંધોંક કલાક સુધી તો ખસે એવું જ લાગતું ન હતું. હું ત્યાંથી ખસી ગયો, અને અખંડ એકાગ્રતાની મૂર્તિનો અન્ય રથજે જઈને વિચાર કરવા લાગ્યો.

(૩)

ગાંધીજીને ન મળી શકનારાનો આશરો દેવદાસ અથવા એન્ટુ છે. આજે તો ભાઈ દેવદાસ પણ કામમાં ફેલાતા હતા. એટલે હું એન્ટુ પાસે ગયો. મને તેટલા કાર્યમાં મમ હોય તોયે એન્ટુની પાસે જતાં કાંઈને મંજાવ જ ન થવાતો. હું ગયો એટલે કલમ ખડીઓ આપે મૂકી તે મને વળગી પડ્યા અને કહ્યું, 'ઓહો ક્યારે આવ્યો ! મારે બાપુ વિષે તારી સાથે ખૂબ વાતો કરવી છે.' વાતો શરૂ કરી. 'શું કંઈ ? આ તો ધૂળ સાફ કરવાના ખૂશ વતી દરિયાની પ્રચંડ ભરતી ઓસારવાનો પ્રયત્ન કરવા જેવું છે. હું કહી કહીને ચાકું, પણ બાપુ તેના તે જ. હું તો ચલારાઈ ગયો છું. હવે કેમ આરો આવે ? કહે રાત્રે કોઈ ભાવનગરમાં પરિપક્વ ભરવા વિષે વાતો કરવા આવ્યા હતા. દશ વાગી ગયા, સોડા દશ થયા તોયે તે બેઠા. શું કરવું ? બાપુનો સવાનો વખત તે સમજે કે બાપુ તેમને કહે ? પેલે જ દિવસે—ખેનને ધણી ગભરાટ થઈ આવ્યો ત્યારે સાઘ ત્રણ મુઠ્ઠી રાત્રે જગ્યા હતા. કહે પણ રાત્રે અગીઆરેક વાગે તેઓ સૂતા હશે ત્યાં તો પાછા એ ખેનને કાંઈક પીડા થઈ એટલે તેઓ જગ્યા. અહીંએક વાગ્યા સુધી તો તેમને ઉંઘ ન જ આવી હોય એમ હું માનું છું. આવી રીતે રાત જાય, દિવસના જાગેરે સવાનો વખત રાખ્યો છે, પણ તે વખત કયાંયે ચાલ્યો જાય, અને સવાનું સવાની કોરે રહે. સાંજે વાતો કરતાં કરવાનો વખત ચાલ્યો જ જાય, અને ફરીને આવતાં ૮૧૧ વાગી જાય. ઉપાસના તો હોય જ અને ઉપાસના પછી દિવસનો અંત આવવો જોઈએ તેને પ્રત્યે પાછા વર્કિંગ કમિટીવાળા કે ભાવનગર પરિષદવાળા હોય જ. તું વર્કિંગ કમિટીમાં છે ? ને હોય તો ભાઈ આજે તેઓ જલદી પતાવે એવું ન કરે ? (મેં કહ્યું, હું નથી. વલ્લભભાઈ છે.) પણ

વલ્લભભાઈ તો શું ? ભાવનગરની વાતો વખતે વલ્લભ-
ભાઈ પણ હતા સ્તો !

(૪)

થોડાક વખત અમે બંને શાંત રહ્યા એન્ડ્રુએ પાછું
શરૂ કર્યું. હવે બાપુને શી રીતે રોકાય ? મેં કહ્યું, 'કાલે
હું' એ જ વિચારમાં ગરક હતો. બાપુ પોતાની શક્તિ
ઉપરાંત બોળ તો નથી લેતા ?—એવો વિચાર એકવાર
મનમાં આવે; અને બીજાવાર એમ થાય કે 'હું' પામર
કોણ તેમની શક્તિનું માપ કરનારો ?' એટલે એન્ડ્રુ
કહે, 'હા મને તો લાગે જ છે કે બહારના કામના બોળ
ઉપરાંત દરદાઓની સારવારનો બોળ લેવામાં એમણે
પોતાની શક્તિ ઉપરાંતની વાત કરી છે. અને એમને
મતો લેતા શી રીતે રોકાય ? દરરોજ કાંઈક ને કાંઈક
વ્રત લે છે. વ્રત લીધું એટલે થઈ રહ્યું. આપણાથી ન
બોલાય શું કે ચા. હવે આ કંતવાનું વ્રત છે તે દિવસ-
માં ગમે ત્યારે પાખ્યે જ છુટકા. પહેલે દિવસે આખો
વખત કામમાં હતા. સાંજે ફરવા ગયા, ફરીને આવ્યા,
ઉપાસના થઈ અને ઉપાસના પછી કાંતવા બેઠા. નથી
વિચાર કરતા થાકતો કે નથી વિચાર કરતા આંખનો મેં
પાછું કહ્યું : 'પણ બાપુએ પોતાની શક્તિની મર્યાદા
મમજવી નોંધ્યે એમ કહેવામાં આપણે આપણા
અધિકારની મર્યાદા નથી ઓળંગતા ? બાપુ પોતાની
શક્તિ જાણે છે, એમ મમજી આપણે મૂંઝા મેસી બધું
નેયા જ કરતું એ ઠીક નથી ?' પણ એન્ડ્રુને દલીલોમાં
ઉતરતું ગમતું નહતું. એ તો પાછા કહેવા લાગ્યા : 'નહી,
કાંઈક ઉપાય શોધવો જો નોંધ્યે. બાપુ આપણું તો
નહી સાંભળે. ડાકટરનું સાંભળે. ડાકટરને નહીં મમજવી
રોકાય કે અમુક કલાક આરામ લેવો જ જોઈએ એવો
તે બાપુને હુકમ કરે ?' મનેય જાણે અંધારામાં ચાસનાં
કિરણ આ ડાકટરનો આશરો લેવામાં જણાયાં. ગલરા-
પહેલાં માણસ મને તે ધસતો આશરો શોધી મનને
મનાવે છે તેમ મનને મનાવી અમે છૂટા પડ્યા.

(૫)

આ પછી મેં પાછું બાપુના તરફ ડાકીઉં કહ્યું. આ
વેળા પણ ગાંધીજીનું ચિત્ર કાંઈક બીજી વાતમાં ચોટી
હતું. પણ મને આવ્યે દોર કલાક થયો, છતાં હું ગાંધીજી-
ને નથી મળ્યો એ મારે માટે અસહ્ય હતું. હું અમે
અને ગાંધીજી ન જોતા હતા છતાં તેમના ચરણમાં

પડ્યો. એટલે મોકોને તેમણે મારા સામું જોયું. 'આહો
ક્યારે આવ્યા ?' મેં કહ્યું 'દોરેક કલાક થયો.' શા માટે
દોર કલાક સુધી ન મળી શક્યા તે જણાવવામાં મેં
તેમનો વખત ન લીધો. તેમણે જ કહ્યું, 'હું' કામમાં
હસિ, તેમાં શા માટે વિશેષ કરવો એમ વિચારીને
જ તમે નહીં આવ્યા હો ?' મેં કહ્યું, 'હા.' 'વાર, એ
પણ ઠીક જ છે. તમે 'નવજીવન' ને માટે મોકલેલું
લખાણ તો નહીં જોયું હોય. મારે એક સમત કામળ
તમને લખવો પડ્યો છે. મારી લખાણે તમે ન સુધારો
તો પછી શું થાય ? આ લો આ કામળ વાંચો, અને
જુઓ કેવી કેવી ભૂલો રહી ગઈ છે.' મેં કામળ લીધો,
વાંચ્યો, અને જે સ્થિતિમાં એમાંની કેટલીક ભૂલો રહી
ગઈ હતી તે સમજાવી. એટલે ગાંધીજી કહે, 'મેં તો વિનોદ-
ભર્યો એક લેખ એ પત્રના આધારે જ લખ્યો છે.'
મેં કહ્યું, 'પણ આમાંની ઘણીનો જવાબ મારી પાસે
છે.' એટલે પડખપડ હસીને કહે, 'હા, તે તો હું
જણુતો જ હતો. મેં તો એમ લખ્યું પણ છે કે તમે
તો મારો જવાબ કરશો. પણ હવે તો એ લેખ જ
વાંચજો.' મારે જળગાંવ જવાનું થયું 'હવે' ત્યાંથી
આવીને એ લેખ મેં જોયો. ભૂલોને માટે જવાબદાર
માણસોને સારી પેટે ઝાટકોડાળેને ભારે કામદા કદીને તો
કાઢેને આશક્તી ઉપમા આપીને તેમણે રીત્રવવાનો પ્રયત્ન
કર્યો છે તે પણ જોયું. એ આશક્તમાત્રની ઉદાર
ઉપમાને હું કેટલો નાલાયક છું તેનો ખ્યાલ કરી, એ
ઉપમાને કોણ લાયક છે તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો.
જે કાંઈ આશક્ત માત્રક હોય તો તે એન્ડ્રુ અને ગાંધીજી
છે એમ મનમાં થઈ ગયું. આશક્તી ઉપમા મેળવ-
વામાં મારો કશો જ યુક્તિ નથી, માત્ર હસાવી રમાડીને
પોતાના કામ કરનારાઓને રોકતા અને. સીખવતા
ગાંધીજીનો જ યુક્તિ છે એમ નિશ્ચય કર્યો.

(૬)

એ નિશ્ચય સોમવારે કર્યો, અને કરતાં વંત જ તે
નિશ્ચય સાચો છે એમ પણ જોવાનું મળ્યું. સોમવારે
સવારથી તે સાંજે પાંચ સુધી યંગ ઇન્ડિયાને માટે
લખવાનું પૂરું કરીને ગાંધીજી 'રેડી'એ બેઠા હતા.
મૌનમાં તો કાંઈક અતિશય જરૂરી વાત હોય
તો જ કાંઈ તેમની પાસે જાય, અને તેમને
કામળ પર લખવાની તરદી આપે. તેમાં 'રેડી'આ
ઉપર બેઠા હોય તો તો તેમની પાસે જવાપણું હોય જ મેનું ?

હું સામે બેસી : મં : ઈ. નું ડંખાણુ તપામી આશકની ઉપમાને ખોટી પાડવાને પ્રયત્ન કરતો હતો. ત્યાં તો ખરા આશક આવ્યા. 'એ : હો, આજે તો આટલી વારમાં જ પરવારી ગયા ! એ કેમ પરવાર્યાં તે સમજો છો ? કાલે વખતસર ફરવા ગયા હતા, અને આવીને તરત વહેલા સુઇ ગયા, અને સવારે તાજે મગજે લખવા માંડ્યું તેના પ્રતાપ. માટે તમારે કાલની જેમ હમેશાં વહેલા ફરી વહેલા સુઇ જવું નેધજી.' એટલું કહીને એ-ડુંડ પાછા ફરતા હતા, ત્યાં તો કાંધક યાદ આવ્યું, અને પાછા આવ્યા. 'જુઓ એક વાત મારે તમને કહેવાની છે. આ બકરી—જેતું તમે દૂધ પીઓ છો તે—બહુ ધુલણુ છે. ને ને, તમે દૂધ પીને તેવા નહીં બનો.' ગાંધીજી માન છતાં, ખડખડ નહીં પણ ખૂબ, હસવા લાગ્યા. એટલે તો એ-ડુંડ બકરી ધુલણુ છે એમ કેમ કહ્યું તે સમજાવવા લાગ્યા. 'આજે બપોરે બકરાં મારી પાસેથી પમાર થયાં, મારો તો તેમને ધાક લાગતો નથી એટલે એમ દરરોજ મારી પાસેથી તે નળ છે. પણ આજે મેં નળું કે એ નળને શું કરે છે. મારો ઝોરડામાં એક મોટો અડીસો છે. આ બકરાં તે અડીસા સામે ઉભાં રહી પોતાનું રૂપ નિરખી ફૂલાતાં હતાં. ને ને તમને તેમના દુધમાં એ શુણ ન મળે, ચેતજો.' કહી ગાંધીજીને વધારે હસાવી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

(૬)

ગાંધીજીને મળવા આવનારાઓમાં કેવળ મળવાની જ ખાતર આવનારા ઘણા ઓછા થયા છે. ઘણીકવાર પેલાં કચ્છી દંપતી અને કણ્ઠિટી બહેનો જેવાં મળવા આવનાર હોય છે તેમનાથી તો ગાંધીજી રીઝે છે જ. ડાક્ટરોનો પણ જાપોતો છે. એક ડાક્ટર મને કહે, 'ગાંધીજી બધાને રોકે છે, પણ તમે શું કરવા આવો છો, તમને રોગ નથી સકતા તે માટે ?' હું શા સાર આવ્યો હતો તે ડાક્ટરને શેની ખબર હોય ? પણ તેમની ટીકાર મને રૂચી.

મોટા માણસોમાં તો તેમની પાસે કેવા આવે છે અને કેવા નથી આવતા એ કહેવું મુશ્કેલ પડે. ત્યાં મોતીલાલજી તો અવારનવાર ધરી બે ધરી આવીને ગોખાં મારી જનાર હોય છે જ. ખીજા સ્વરાજવાદીઓ પણ હોય છે. આજ્ઞાલ તો ગોલાના મહમદઅલી અને મહાસલાની કાયવાહક સમિતિના સભ્યો પણ સી હતા. હવે શોકતબાદ બે દિવસ ગાળવા આવવાના છે. બ્રહ્મ-નંદજીનાં પગલાં પણ સંભળાઈ રહ્યાં હતાં. શ્રી. શાસ્ત્રી.

આર પણ વિલાંબત જતા પહેલાં મળી ગયા. તેમની સાથે શ્રી. બેદી, વઝે, અમૃતલાલ કક્કર પણ હતા જ. શ્રી. લક્ષ્મણ સામળદાસ પણ અંધેરીથી ડોકીયાં કરી જાય છે. મિ. દિનશા સોલીસીટર જેવા અને તાતા જેવા પણ આવી જાય છે. શ્રીમતી બેસન્ટ પણ વિલાં-યત જતા પહેલાં આવી ગયાં. એ મોટાઓની મોટી વાતચીતમાં માથું ઘાલવાની આપણે જરૂર નથી. નાન-કડાં માણસો પણ ઘણા આવે છે. તેમના અંતરમાં ડોકાઈ કરવાથી ઘણીવાર ઘણું જોવાનું મળે છે. આવા એક પંખળી જુવાન હતા. તેઓ એ-ડુંડના ઝાળખીતા લાગે છે. તે પોતાના મનની ઘણી સંજવણી ભાંગવાને માટે આવેલા હતા. જ્યારે જ્યારે વખત મળી જતો ત્યારે ત્યારે ગાંધીજીને કાંધક કાંધક પૃથ્વી લેતા હતા. જે દિવસે તેઓ ગયા તે દિવસે તેમના આનંદનો પાર ન હતો. તે દિવસે તેમને કાંઈ કામીઓ મળ્યો હોય એવી રીતે તે મહાલતા ફરતા હતા. હું તેમની પાસે ગયો. થોડા મોટા મોટા હિંદી અક્ષરો ફરી ફરીને તે વાંચતા હતા. પાસે જતાં અક્ષર ગાંધીજીના જેવાયા. પંદર દિવસ રહીને બધા બોધનું તાત્પર્ય તેમણે ગાંધીજી પાસે પોતાની નોંધપોથીમાં લખાવ્યું હતું, અને તેને તે મનમાં ને મનમાં ધુલતા હતા. એ બોધામૃત આ :

‘સત્યહી પરમેશ્વર હૈ. સત્યકા દર્શન હુમારો પરમ કર્તવ્ય હૈ. સત્યકા દર્શન, શિવાય અહિંસા હોના અસંભવ હૈ. ધર્સ સિધે અહિંસાકા સર્વથા પાલન હુમારો કર્તવ્ય હૈ. અહિંસા સાધન હૈ, સત્ય ધ્યેય હૈ. મોહનદાસ ગાંધી.’

અનેક યુગો માટે આ અમર રહી જનારો સદૃષ પોતાની નોંધપોથીમાં ભરી પેલા જુવાન ચાલતા થયા. ગાંધીજીની સાથે રહેનારા, તેમની લગોલગ જવાનું લાગ્ય પામનારા આપણા કાન ઉપર આ અને આવાં વચનો અનેકવાર અચડાયાં હશે. કેટલા ગણમાડામાં એ વાસો કરી બેઠાં છે, અનેક કોટીમાંના કેટલા વિરલતા જીવનમાં એ માંસ, રૂધિર અને આત્મા યદ ગયાં હશે! એ વિશ્વ વિશ્વૃતિઓ તરસે અને તારસે, બાપી બીજા-ઓનાં નામ તો સમુદ્ર કદિની અગણિત છીપલીઓની જેમ રેતીમાં રખડતાં હશે, અને તેઓ કોઈ ભાવે નથી પૂછવાનું.

૩-૫-૨૪ મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

કેર કાંટો*

(સાતમી સુમરતી સાહિત્ય પરિષદ બાવનગરમાં ગવાએલું લોકગીત.)

હાં કે રાજ !

વાવડીનાં પાણી ભરવા આંતાં,
મહને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

વડોદરાના વૈદ્યા તેડાવા,
મહને પાટડીયા બધાવો;
મહને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

ધારાજના ટોલીયા મંગાવો,
માંદી પાયરણાં પથરાવો,
આડા પડદા બધાવો;
મહને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

ધરમાંથી રાંધણીયાને કાંટો,
મહારી ધુમાડે આંખ્યું દુઃખે;
મહને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

ધરમાંથી ધંડીયુંને કાંટો,
મહારાં ધડકે માથાં દુઃખે;
મહને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

ઝામરીયેથી આંધણીયાને કાંટો,
મહારાં ધબકે ખંભા દુઃખે;
મહને કેર કાંટો વાગ્યો.

* આ ગીત એક પચાણું વર્ષનાં રાશીમા પાસે સંમળતાં વર્ષો પહેલાં આજના સ્ત્રીજીવનનું લાવિષ્ય એમાં ભંખાયેલું હોય તેવી ભાવના જણાય છે. પત્ની પોતાના પતિને ધરમાંથી રસોડું, ધંડી, આંધણીયા અને ગાય કાઢવાની સૂચના કરે છે. સાથે સાથે સાસુ, સસરા અને નણ્ણનાં સંસારી બંધનો દૂર કરવા અને કૈંટીયા બલવતી પડોશણને પણ હાંધી કાઢવા વિનવે છે. વર્ષો પહેલાં કલ્યાણેલી ભાવના આજે જરૂરી પડી છે. આજે સમાજનાં એ ઉત્તમ અંગોને લગભગ નાશ થયો છે એની દોષ ના કહી શકો ?

ગો. દા. રાધચુરા

હાં કે રાજ !

આંગણીયેથી ગાયલડીને કાઢો,
એના વસોણાને સોતીઃx
મ્હને કેર કાઢો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

સસરાજીને ચોવટ કરવા મેલો,
મ્હને ઘૂંઘટડા કાઢોઃ
મ્હને કેર કાઢો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

સાસુડીને તિરથ કરવા મેલો,
એનાં છોડાંને સોતીઃ
મ્હને કેર કાઢો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

નણુદડીને સામ્રીયે વળાંવા,
એનાં બાંખ્યા બચકા સોતીઃ
મ્હને કેર કાઢો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

કળીયામાંથી પાડોસણને કાઢો,
એના રંટીયાને સોતીઃ
મ્હને કેર કાઢો વાગ્યો.

‘નાસિક-પંચવટી’ ક્યાં આવી ?

(૨)

ભવમૂર્તિ—એ પ્રસિદ્ધ નાટકકાર આઠમી શતાબ્દીના. આરબે યર્ધ ગયો. મહાવીરચરિત અને ઉત્તરરામચરિત નામના બે પ્રબંધોમાં સંપૂર્ણ રામચરિત તેણે નાટકરૂપમાં પ્રથિત કર્યું છે. મહાવીરચરિતમાં રાવણુવધ સુધીનો ઇતિહાસ છે. તે પ્રથમ આપણે તપાસીએ.

કવિએ એવો પ્રબંધ કર્યો છે કે રામહસ્તથી શિવધનુર્ભંગ થયેલો સાંભળીને રાવણુમાતામહ માલ્યવાને પરશુરામને રામશિક્ષાર્થે પ્રેરણા કરી. પરિણામે પરશુરામનો ગર્વ ગળ્યો ત્યારે તેમણે પોતાનું ધનુષ્ય રામને સોંપીને કહ્યું:

“ દંડકાવનમાં યુધ્ધ નદીઓના કિનારે રહેતા તાપસીને લંકાવાસી રાક્ષસો તાપ દે છે, તેમનું રક્ષણ કરવાનો અધિકાર આ ધનુષ્ય માથે આપું છું. ”

પુણ્યાનામૃતપયસ્તરેંડું સરિતાં ચે દણ્ડકાયાં ધનં
ભૂયાંસો નિયમન્તિ તેયુ સતતં લંકાસદોરાશ્રસાઃ ।
વિધ્વન્માય ચરન્તિ તત્પ્રમયને યસ્યોપયોગાં ભવેન્
સમ્પ્રન્યેષ સતામુનૈષ ધનુષા યન્તેઽધિકારઃસ્થિતઃ॥

અંક ૫ । ૩૮ ।

ત્યારે રામચંદ્રને ચિંતા થઈ કે ક્યા ઉપાયથી દંડકામાં જઈ શકું ?

(યદપિ નામાન્યેન કેનચિદુપાયેન દણ્ડકારણ્યં પ્રતિષ્ઠેયમ્ ।.....

ન્યસ્તશંષ્ઠે ભૂગુપેતાં પન્તન્ત્રે તથામયિ ।

કટમુન્સારિતાઃ કુરિયાંતુધાનેસ્તપોધનાઃ ॥૩૯॥

એટલામાં મંથરા—જેના શરીરમાં માલ્યવાનના ઝેર-વાથી ગર્ભાંબુઓ પ્રવેશ કર્યો હતો તે—પ્રવેશ કરીને રામવનવાસ કરાવે છે. રામ લક્ષ્મણ સીતા જ્યા નિદ્રાગતી વખતે શંભેરપુરથી સંશય બોલે છે કે તે પ્રવેશ સુધી વિશિષ્ટ ગ્રહણે તોફાન થયાનું છે.

(લક્ષ્મણઃ—કથિતમાર્યસ્ય શુક્લિંબેરપુર યાસ્ત-
ચ્યેન નિપાદપતિના ગુહેન તત્પ્રદેશ પર્યન્તાવસ્ક-
સ્કન્દિનો ચિરાધરાક્ષસ્ય દુર્ધિલમિતમ્) ત્યારે
રામચંદ્રે અપિરક્ષણુ માટે દંડકામાં જનરથાને જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

(રામઃ—તેન વિગ્રાધહત મોન્મથનાય મન્નિકૃટ
પ્રયાગ મનુષ્યક મન્દાકિની પયિષ મેચ્છલં ચિષ્-
કૃટં નામાચલમુપેત્ય મુનિભિરુપજુષ્ટ તીર્ય,
રક્ષાંમિ નિહત્ય ઘંણકાં પ્રાપ્ય, સન્નિહિત ગુધ-
રાજં ક્રમેણ યામો જાસ્યનમ ।) રામને દંડકાર-
ણ્યમાં લાવવા માટે માલ્યવાને કરેલી કપટકૃતિ—જેથી
પછી વિરાધદનુર્ભંગાદિ રાક્ષસોના હાથથી રામનો
વધ કરાવવાનો તેનો વિચાર હતો—સાથે થઈ
(માલ્યવાન.....તતોઽનેન યોગાચારન્યાયેન
સુદૂરમાકાણ્ય રક્ષામામન્તિકમુપનીતસ્ય ચિન્ચ-
કાન્તારેયુ અદેશાશ્ચ વિચરતઃ સુકરાવ્યવસ્ક-
ન્દનાનિસ્યુઃ । ચિરાધાદનુકબન્ધપ્રમૃતયોદિ
દણ્ડકારણ્યસપ્રિપુ તીક્ષ્ણાશ્રગ્નિઃ) એવી રીતે
એથા અંકી સમાપ્તિ યાય છે.

પાંચમા અંકનો આરંભ મધ્ય પર્વત ઉપર થાય છે. ત્યાં જટાધુના મોટા ભાઈ ગંધાતિનો નિવાસ હતો. પર્વતની જાણમાં કાંવરી નદી વહેતી હતી. (કાવેરી ઘલચિત મેગલસ્ય સાનો ૦ પૃષ્ઠ ૩) અભિલાદનાર્થ આવેલા જટાધુને ગંધાતિ રામની હાજરત પૂછે છે:—

સમ્પાતિઃ—ધત્મ જટાયાં, આપિકાલધિપ્રકર્ષાં
ન્મન્દોભૂતઃ પિતૃમરણ-શોકો રામભદ્રસ્ય ।

...તૃપ્તૈર્ચિરાધમાંસાનાં મૃગૈરાચેદિતં દિમે ।

ચિષ્કૃટાઘયા રામઃ શરભઙ્ગોધ્રમં ગતઃ ॥૮॥

તદાચ શરભઙ્ગેન દહ્યધોદ દુતા તનુઃ ।

અધોપતેદિવાન્રામઃ મુનીશ્વનાદીયુ નાય ॥૯॥

જટાયુઃ—ગાઢમ્ । અધુના અગસ્ત્યયચનાદ્રામઃ પશ્ચવદયાં પ્રતિવસતિ ।

સમ્પાતિઃ—(ચિરાદસ્મૃત્વા) આઃ । અસ્તિ જનસ્થાને પશ્ચવટી નામ ગોદાવરી તટોદ્દેશઃ ।

પછી જટાયુએ ચંપાણુખા કણના ઓટકર્તન, ખરાદિવધ વિગેરે વૃતાન્ત કહ્યો. સંપાતિએ જટાયુને સીતા રામ લક્ષ્મણનું રક્ષણ કરતા રહેવાનું કહ્યું. સંપાતિને વંદન કરીને પાછા વળતાં જટાયુ પંચવટી ઉપરથી જતા હતા. તે વખતે સીતાને લઈ જતા રાવણ તેના જોવામાં આવ્યો.

(અર્થ.....ગોદાવરી મુલ્લકન્દરઃ.....જનસ્થાન મધ્યઃ; દશગો ગિરિઃ પ્રલવણા નામ । इयं च पञ्चवटी ।)

પછી જટાયુમરણ અને રામનો પંચવટીત્યાગ તે પ્રમંથે રામ લક્ષ્મણનો મંવાદ આપણને મહત્વનો છે.

લક્ષ્મણઃ—પતાનિ...અરण्याનિ દક્ષિણં દિશ્શામભિવર્તન્તે તદેભિરેન પથિભિઃ મથાયઃ ।

રામઃ—અદ્વૃટપૂર્વાં ચલ્લમી જનસ્થાન વિભાગઃ ।

લક્ષ્મણઃ—નનુ તદૈય તાનમાહર્ણિ ગૃધ્રરાજમપ્રિ-
માત્કૃત્ય નિર્ગતયોઃ પશ્ચવદયા શ્રમાવાદયોઃ કોઽપિ કાલોઃ યત્તે, યદા દૂરવિચ્છિન્નાઃ સમ્પ્રતિ જન-
સ્થાન સીમાજઃ । યથા ચૈતાન્યપતઃ પ્રતિભયજન
જાન્યરण्याનિ તથા નૂનમેમો જનસ્થાન પશ્ચિમઃ
કુન્નવાનામદનુકવન્ધાધિષ્ઠિતો દળ્ઢકારણ્ય
વિભાગઃ ।

પછી કળંધવધ, નંતર, ક્રાંધમક પર્વત પર રહેતા, ધુધીયનો મિત્ર બિલીપણ, તેના લેખહારિણી શ્રમણાનુ-
દર્શન અને તેની સાથે કિલ્કિંધા તરફ ગમન. રસ્તામાં
દુંદુભિનો અસ્થિમંચય દેખાયો. સમંતાદ લાગમાં
'ક્રાંધમક પંપા પર્વન્ત બૂમયઃ' અને મતંગાશ્રમો-
પેકંટ, અંતે વાલીવધ અને રામનો બિલીપણ સુગ્રીવ
સાથે મેત્રી ધર્મનો સ્તીકાર. અહીંયા પાંચમો અંક
પૂરો થાય છે.

આ પ્રમાણે મોથા અને પાંચમા અંકમાં બંગોલ-
વિપ્રંધક માહિતી છે તે ઉપરથી આપણે નીચેના અનુ-
માનો બાંધી શકીએઃ (૧) માત્યવાનનાં ભાષણ ઉપરથી
દેખાય છે કે જે પ્રદેશમાં વિરાધનુકળંધારદિ રાક્ષસોનું
અધિષ્ઠાન હતું તે દંડકારણ્યનો જ ભાગ હતો. વિરાધનો

ઉપશ્વ વિવદ્દૃટ મુધી હતો. દનુકળંધનો પ્રમંથ રામે
પંચવટી મુક્યા પછી બન્યો છે. તેથી એ સ્પષ્ટ છે કે
વિવદ્દૃટથી જનસ્થાન પર્વન્તના સર્વ પ્રદેશને દૃષ્ટકારણ્યનું
નામ હતું; (૨) જટાયુનો રાવણ સાથે વિગ્રહ થયો તે
મથવથી પાછા આવતા જટાયુનું નિવાસસ્થાન
સંપાતિના સ્થાનથી બહુ દૂર નહિ હોય. તે પ્રસવણ
ગિરિ ઉપર હતું એમ ઉત્તરરામચરિત માં સ્પષ્ટ
કહ્યું છે (અંક ૨ સ્તો ૨૬, ૨૬) પ્રસવણ ગિરિ
કિલ્કિંધા પાસે છે એમ રામાયણમાં છે. (કિલ્કિંધા
સર્ગ ૨૬) એ બધાનો સમન્વય કરતાં આપણને કહેવું
પડે છે કે જનસ્થાનમાં આવેલો 'પંચવટી નામ ગોદાવરી
તટોદ્દેશ' અત્યારના નાસિક પાસેનો નદિ કિન્નુ
પૂર્વમાં આવેલો; (૩) પંચવટી મુક્યા પછી રામ લક્ષ્મણે
જે માર્ગે ગમન કર્યું તે જુઓ. 'પ્રથમ તેઓ
દક્ષિણમાં આવેલા અરણ્યમાંથી 'દાડપિઠાળ' મુધી
વાટ ચાલીને પશ્ચિમ તરફ ચાલતાં જનસ્થાનની સીમા
ઓળંગીને કુંજવાનમાં આવી પહોંચ્યા. તે દંડકારણ્યનો
ભાગ હતો. તે જનસ્થાનની પશ્ચિમે હતો; અનેત્યાં
દનુકળંધ રહેતો હતો. ત્યાં પ્રાપ્તે જ ક્રાંધમક, પંપા,
મતંગાશ્રમ વિગેરે હતા. એ પ્રવાસમાર્ગ અત્યારની
નાસિક પંચવટી સાથે બંધાયેલો નથી. રામે પંચવટીથી
ક્રાંધમક જવામાં અતીત કરેલો સમય બહુ લાંબો તો નથી
જ. અત્યારના નાસિકથી તેટલા સમયના પ્રવાસને અને
ક્રાંધમક પહોંચી શકાય તે બનવાં જોગ. નથી. અને
બીજા ક્રાંધમક અત્યારના નાસિકથી દક્ષિણ પશ્ચિમ
આવેલું છે એમ પણ ન કહી શકાય. એમ પણ આપણે
અનુમાન વધારે સિદ્ધ થાય છે.

હવે 'મહાવીરચરિત' નો સાતમો અંક.

તેમાં નીચે લખેલા સંયોજનો ક્રમવાર નિર્દેશ કર્યા
છેઃ (૧) સમુદ્ર (૨) મેતુ (૩) મલયાચળ (૪) એક-
ચર્ચકંદર, બ્યાં રામ લક્ષ્મણે વર્ષાકુળમાંની એક રાત
કહાડી હતી (૫); કાવેરીતીર (૬) દક્ષિણમાં થોડે અંતરે
આવેલો અંગસ્થાશ્રમ (૭) 'પંપાપર્વત' પ્રદેશ—આ
પ્રદેશમાં સમતાલ વંધ વાસિવધ, દુંદુભિકંદરદ
લેપણ, કળંધવધ અને સીનાતરીપલાલ એટલી વૃતાઓ
બની હતી. (૮) જટાયુમરણસ્થાન, (૯) દંડકારણ્ય
ઉપરનો ખરાદિ સુદપ્રદેશ (૧૦) અત્યુચ્ચરાલસાતુમ્યોન;
એ પર્વત આગાંવર્નની દક્ષિણ સીમા હોવાનું દેખાય છે.

એ કેશણે ‘સદ્ય’ ને અર્થ ‘ચિન્મયઃ’ એવું પાઠા-
ન્તર નોંધીએ એમ મને લાગે છે. વિધ્યપર્યંત આયો-
વર્તની દક્ષિણ મર્યાદાએ હતો એમ પ્રસિદ્ધિ છે.
(ઉદાહરણ તરીકે ભુએ મનુસ્મૃતિ ઝંક ૨ શ્લો ૨૨
અં ૧૦ શ્લોક ૩૬) સભ્ય પર્યંતને માટે તેની
પ્રસિદ્ધિ નથી. વળી દક્ષિણથી ઉતરે જતી વખતે સભ્ય પર્યંત
ઝોળંગયાની ખાસ આવશ્યકતા નથી. ધરણ સભ્ય
પર્યંતની દાર મુખ્ય તો દક્ષિણોત્તર છે, એકાદ ભાગ
પૂર્વ પશ્ચિમ કદાચ દશે; પરંતુ તે ‘અત્યુચ્ચ’ વિશેષણ-
ને લાયક હોવાનો સંભવ નથી, એ સ્પષ્ટ છે. ધરણ
કવિ કહે છે—**‘પનમતિક્રમ્ય ગમ્યતે કિલ્તાયાર્વતઃ’**
(૧૧) તેનું અતિક્રમણ કરતાં અપ્પદેશ આવે છે. એથી
વધારે માહિતી લવભૂતિ આપતા નથી.

આપણા અનુમાનને બાધક એનું સાતમા અંકમાં
કાંઈ નથી.

ઉત્તરરામચરિતમાંથીય આપણા અનુમાનને
પોષાક પુરાવા પ્રાપ્ત થાય છે.

‘એક વાતનો ઉદ્દેશ્ય ઉપર આવ્યો છે. ૩૦ ગાં
૨ । ૧૬ ઉપરથી સમગ્રય છે કે પ્રસવણુગિરિ જન-
સ્થાનના મધ્યભાગમાં હતો અને તેની પાસે પંચવટી
હતી. તેમ શંખક જનસ્થાનનું વર્ણન કરતાં કહે છેઃ
‘પતાનિ...જનસ્થાનપર્યન્ત દીર્ઘારિચ્ચાનિ
દક્ષિણાં દિશમભિર્વર્તતે ।... અથૈતાનિ પદ્યનુ
મંદામાગઃ પ્રશાન્તગમ્મીરાણિ મધ્યમાલ્યકાનિ’

એટલા પરથી અનુમાન કરી શકીએ કે પંચવટીમાંથી
—જે જનસ્થાનના મધ્યભાગમાં હતી ત્યાંથી—દક્ષિણ ત્રીમા
સુધી આવેલા અરણ્યો શંખકે રામને દર્શાવ્યા. અત્યારનું
નાસિક જનસ્થાનના મધ્ય ભાગમાં નથી, ઉત્તરત્રીમા
ઉપર છે ત્યાંથી ‘જનસ્થાન પર્યન્ત દીર્ઘ’ અરણ્યો
જેવાં શક્ય નથી. ગોદાવરીના મુખ પાસેનું જનસ્થાન
સહજે તો એ અરણ્યણુ દૂર થાય છે.

એવી કલ્પના કરીએ તો ઉત્તરરામચરિતમાં બીજી
એક અસંગતિ જેવી દેખાય છે તેનો પણ પરિહાર થઈ
શકે. શંખક રામને કહે છેઃ—

મેષમાલેય યથાયમારાદિય ચિમાલ્યતે ।

ગિરિઃ પ્રલ્લવણઃ માડ્યં યત્ર ગાંધારગી નદી ॥

અત્યારની નાસિક પંચવટી ક્યાંએ તો ત્યાંથી પ્રસ-
વણુ પર્યંત દેખાય તે અસંભવિત છે. રામાયણમાં

દિગ્દિશાક્રમાંના ૨૭ મા સર્ગમાં દિગ્દિશાની બહાર
પાસે જ હતો એમ વર્ણન છે. કાલમાં નાસિકથી દિગ્દિશા
બહુ જ દૂર છે માટે માનવું પડે છે કે દક્ષિણમાં હોવું
નોંધ્યે.

આ મન સમર્થનાર્થ બીજો એક પુરાણ ઉત્તરરામ-
ચરિતમાં જ છે. રામની રત્ન લેતા પહેલા શંખક કહે છેઃ
‘ચાયપુરાણ વ્રતવાદિનમગમ્યમૃગિમભિવાયં
શાશ્વતં પદમનુપ્રવિશામિ ।’

એક જ વખતમાં આશ્રમથી પાછા આવીને રામને
અગત્યનો સંદેશ કહે છે. તે ઉપરથી પણ એવી કલ્પના
કરવામાં બાધ નથી કે અગત્યાશ્રમથી પંચવટી દૂર નહોતી.
નાસિક એટલી તો દૂર ન જ દશે. અગત્યાશ્રમ ગોદાવરી,
મુખની દક્ષિણે કાક દેશણે હોવાનું નાટકમાં છે તે
ઉપર ચતાવ્યું છે.

બીજો એક પોષાક ભુએઃ—

પતે તે કુહરેણુ ગદ્ગદનદદ્ગાંધારગી ધારયાં
મંધાલમ્બિત મૌલિનીલશિશ્વરઃ ક્ષોણીશ્વરોદક્ષિણાઃ
અન્યોન્ય પ્રતિષાતમદ્ગુલચલત્કાલ્કાલકોલાલ્કલઃ

સ્તાલાન્ત દ્વમે ગમીરમ્પયમઃ કલ્પ્યાઃ મરિચ્ચન્નમાઃ

જનસ્થાન તે અત્યારનું નાસિક સમજીએ તો ‘ગદ્ગ-
દનદદ્ગાંધારગીધારયઃ’ અને અન્યોન્યપ્રતિષાત

મદ્ગુલચલત્કાલ્કાલકોલાલ્કલઃ’ આ પદો અપુણ્યાર્થક

થાય છે. એનો કલ્પિત વર્ણનની અતિશયોક્તિ સમ-

જવાં એમ કદાચ કાઢ કહેશે. પરંતુ, ઉપર સમર્થન

કરવામાં આવેલું અનુમાન આનું હોય તો એવા કલ્પના

ગોદાવરી આવશ્યકતા રહેતી નથી. કવિ પંચાનના વસ્તુ

સ્થિતિનું જ વર્ણન કહે છે એમ માનવું અંગિત્યજરેલું

છે, તેમજ આ શ્લોકમાં મજ્જિમાઃ એ ગદ્ગદચલવાણું

પદ છે. અત્યારની નાસિક પંચવટી ક્યાંએ તો ત્રણ

અથવા વધારે મંથોના અથાવે આ બદ્ધચલવાણા

પદનો પ્રયોગ જણસરેલા અથવા અતિશયોક્તિપૂર્ણ

માનવંશ પડશે. પરંતુ ગોદાવરીના સાતમુખ પાસેની

પંચવટી ક્યાંએ તો અનુ વર્ણન અધમેસનું આવે છે.

ઉપર ચાલરામાયણનો શ્લોક (યાકતત્ત્વાર્જ્જ્ઞં ચિઃ

અં ૨૦ શ્લોક ૭૦)

અને અનર્થગાથવતાં પચન (આગ્રધ્રવિપચ-

લ્લક્ષ્યાઃ૦ વિશેર) સંકષ્ટા છે તેમાં ૨૫૮ કૃત્યું છે

ગોદાવરીના સાત શમુદ્ર મંથમ છે એવી રીતે આપણા

વિમલસૂરિ:—આ એક જૈન ગ્રંથકાર. છે. તે ત્રીજી શતાબ્દીમાં થયો હશે એવું અનુમાન છે. તેણે ‘પદ્મચરિત્ર’ (પદ્મચરિત) નામક પ્રાકૃત ગ્રંથ રચ્યો છે. તેનાં જૈનાગમાનુસાર રામચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. આજ ગ્રંથના આધારથી પ્રસિદ્ધ જૈનશાસ્ત્ર હેમચંદે ‘જૈન રામાયણ’ નામક સંસ્કૃત ગ્રંથ રચ્યો છે. પ્રત્યુત વિપવ-ના અંગે ૧૩૨ જોટલા શ્લોક હેમચંદના સંસ્કૃત ગ્રંથ-માંથી આપ્યા છે. ત્યાં વિમળસૂરિ વધારે માહિતી આપે છે ત્યાં પ્રાકૃતવચનો છાયા સહિત મૂક્યા છે.

પ્રાકૃત શ્લોકોની છાયા અર્થ વિગેરે બાબતમાં પ્રસિદ્ધ જૈનપણિત બેચરદાસે મને ઘણી મદદ કરી છે, તે વિશે તેમનો ઉપકાર માનું છું.

અગ્રીમ્યાથી નીકળ્યા પછી:—

અગ્રીમં શ્વાપદપદં નિર્મનુલ્યાં ઘનદુમામ્ ।
પારિયાગ્રાદર્થી પ્રાત્તજનિકોરામલક્ષ્મણા ॥૪૯૬॥
અભિધાનેન ગમ્भीરાં ગમ્भीરાવર્તભીષણામ્ ।
પૃથુગ્રવાદાં પથિતે સમીક્ષાશ્ચકિરે નદીમ્ ॥૪૯૭॥
ઉત્તતાર તતો રામો વુસ્તરાં તાં તરહ્નિણીમ્ ।
મસીતાલક્ષ્મણ: સાઘૈ: પ્રેક્ષિતસ્તૈસ્તદસ્યિતૈ: ॥૫૦૧॥
કૈકેયી ભરતોપહ્નિ: પ્રાપતુસ્તદ્દનંદિનૈ: ।
અપદ્યતાં દુમૂલેચ જાનકી રામલક્ષ્મણાન્ ॥૫૧૧॥
રામ: પ્રણમ્ય કૈકેયીં સંભાષ્ય ભરતં તથા ।
વિસર્જ્ય પ્રતરચેશ્ચ કકુભં દક્ષિણાંપ્રતિ ॥૫૧૮॥
સૌમિત્રિ મૈથિલસુતા સહિતોઽથરામો
ગચ્છન્નતીત્ય ગિરિમધ્યગિ ચિન્તૃટમ્ ।
આસાદયત્કતિપૃથૈર્દિવસૈરવન્તિ
દેશૈક દેશમવનિસ્થિત દેવદેવ્ય: ॥૫૩૧॥

સર્ગ ૪

મૂળ પ્રાકૃત ગ્રંથમાં એવું વર્ણન છે કે રામ ત્રિવ-
દૃથી ચાર મહિને અવન્તી ગયા. પછી એક નિર્જન
પ્રદેશને ઇતિહાસ આપેલો છે. પછી રામ ઉત્તરવિતી
પહોંચ્યા.

રામસ્તત્ર નિશાં નીત્વા સસીતા લક્ષ્મણ: પ્રગે ।
ગચ્છન્નક્રમેણ સમ્પ્રાપદેશં કમપિ નિર્જલમ્ ॥૮૮॥

સર્ગ ૫

પ્રાકૃતમાં નીચેના શ્લોકો છે તે ઉપરથી દેખાય છે
કે તે દેશ નિર્જલ ન હતો અને તેનું નામ કૃપપદ હતું.
ઈવંતે મન્દમન્દા, દસરંહતળયા મેદુની સશ્વરન્તા
ગાળાગન્ધાઇપુણે તરુણતરુફલે મુજ્રમાળા પમુપ ।

પસાતે કૃવવહ્ વહુમ્બળ મહાવઘવારી સમિદ્દં
ઉજાણે સંણિવિદ્ધા વિમલકુસુમિપ મત્તમિદ્દંજુણીયા ॥૭૪૮॥

ઉદ્દેશ ૩૩

છાયા-ઈવં તે મન્દમન્દં દસરથતળયો મેદુની
સશ્વરન્તો
નાનાગન્ધાનિપુરુપાનિ તરુણતરુફલાનિ મુજ્રાનો
પ્રમૂતાનિ ।

પ્રાતે તો કૃપપદં વહુમ્બળમહાવઘવાપીસમૃદ્ધં
ઉચાને સન્નિવિદ્ધો વિમલકુસુમિતે મત્તમિદ્દંજુણીયોતે ॥
અરુ. આગળ ચાત્રતાં હેમચંદે કહે છે:

.....કાકુત્સ્થસ્તસ્યો તત્રંદિનત્રયમ્
નિશાશિપે સુત્પજને સસીતાલક્ષ્મણો યયો ॥૧૧॥
પ્રાપક્રમેણ રામોઽપિનર્મદામુત્તતાર ચ
પથિકૈર્વાયમાણોઽપિ વિન્ધ્યાટળ્યાં વિવેશચ ॥૧૦૧॥
વિન્ધ્યાટળીમતિક્રમ્ય પ્રાપતાપીમહાનદીમ્ ॥૧૧૩॥
તાપીમુતીર્ણ ચ ક્રામંસ્તેદેશ પ્રાન્તરતિતમ્ ।
અરુણપ્રામ નામાનં રામો પ્રામમથાસદન્ ॥૧૧૪॥
તે ગચ્છન્ત: ક્રમાદ્વા પુરણ્યમપરં મહત્
કજ્જલરયામજલદ: કાલઘ સમુપાયેયો ॥૭૩૧॥
તત: પ્રાગૃચ્ચતીતાયાં..... ॥૭૬૩॥
તે ક્રામન્ત: પ્રતિદિનં જાનકીરામલક્ષ્મણા: ।
ત્યક્ત્વારણ્યાનિ વિજયપુરં સન્ધ્યાક્ષણે યયુ: ॥૭૬૮॥
રાત્રિશેષે તતોરામ: સસીતા લક્ષ્મણેઽચાઢન્ ।
ક્રમાદ્દિનાનિ લઙ્કિતાપ્રાપક્ષેમાઙ્ગલિં પુરીમ્ ॥૧૪૭॥
નિશાયોં નિર્ચયો રામ: સાયં પ્રાપ્ ચ પત્તનમ્ ।
વંશશ્યલં નામવંશશ્યલાલ્યાદિ તદ સ્થિતમ્ ॥૮૯૧॥

વંશરથળ છેડ્યા પછી રામ દેશરૂપ સર્વપમાં
આવેલી કૃષ્ણવા નામની નદી પાસે આંધ્યા, ત્યાં તે
લક્ષ્મણને કહે છે:

તત્વ સમુદાસત્રે કાઠણં આલયં પરિવસામો ।
યણિઠં મ લક્ષ્મણેયા જહાપયેસિ ત્રિ પવેયમ્
ઉદ્દેશ ૪૦-૧૪

છાયા:-તત્રસમુદ્રાસત્રે કૃત્વા આલયં પરિવસામ: ।
મણિતં ચ લક્ષ્મણેન યથા જ્ઞાપયસિ ઇત્યેવંદમ્ ।

ત્યાં અમુક કાળ રહ્યા પછી—

અચેતે ઘળતરુગહણં લઙ્કચઙ્ગણં ચ પવ્યપ યદ્દેવ ।
અરુમન્તરં પવિદ્ધા તસ્તારણંસ્ત ભવરહિયા ॥૪૨-૫॥

છાયા-અર્થતે યનતરગદ્ગન લઢઘવિત્ત્વા ચ
પર્વતાન્યહન

અમ્યન્તરં પ્રવિશાસ્તસ્યારણ્યસ્ય મયરહિતાઃ॥

તે અરણ્યમાં કૌંચરવા નદીને કંઠે ત્રણ જણાએ વધોકાળ વીતાડ્યો (૪૨, ૩૫). શ્લોકો આપીને વધારે જ્યાં રોકવાની હઠ્યા નથી; માટે એટલું જ કહ્યું છું કે આગળ અનુક્રમથી અર્ષણુખાવિદ્પકરણ, ખરદ્વણાદિવધ, સીતાહરણ, વાસિવધ, સુગ્રીવ-સખ્ય, ઇત્યાદિ પ્રસંગોનો ક્ષતિહાસ છે.

અહીં આ સુધી જોવામાં આવેલો ક્રમ આપણને બતાવે છે કે જનસ્થાન અને કિંકિંધા આ બન્ને સ્થાનો દંડકારણ્યના આગેય પૂણે આવેલા સમુદ્રની પાસે અને કર્ણુરવા નદીની પાર-એટલે દક્ષિણે-હતા. વિમળ-મરિ એમ કહે છે. કર્ણુરવા અને કૌંચરવા નદીઓ નર્મદાતાપીથી દક્ષિણે જ હોવી જોઈએ. ત્યાંથીય દક્ષિણે જનસ્થાન-કિંકિંધા હતાં. રથક્રાતુક્રમથી એમ લાગે છે કે કર્ણુરવા તે ગોદાવરી હોવી જોઈએ અને કૌંચરવા તે ગોદાવરીનું એકાદ મુખ હશે. એક વાત તો સ્પષ્ટ જ છે. જનસ્થાન સમુદ્ર પાસે આવેલું હતું-વિમળસરિના મત પ્રમાણે-અને તે સમુદ્ર પૂર્વ સમુદ્ર જ હોઈ શકે. અર્થાત્ વિમળસરિનું જનસ્થાન અત્યારના નાસિક-જનસ્થાનથી જિલ છે.

પ્રવરસેન-એ રાજદિવિ પ્રિં સનના આરંભે યદ્ ગયો છે. એમનું દશમુલ્લવધ અથવા સેતુચન્દ્ર નામક પ્રાકૃત કાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે.

કાવ્યના પ્રથમ આસ્વાસમાં કિંકિંધાથી રામપ્રયાણનું વર્ણન કરતી વખતે કવિએ ક્રૂત ત્રણ જ પર્વતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે: (૧) વિંધ્ય (૫૪); (૨) સલ (૫૬); અને ગિરિનદીઓનું ઉલ્લંઘન કરી (૩) મલય (૫૯). હજી આસ્વાસમાં મહોદ્દ પર્વતનો ઉલ્લેખ છે (૨૨), પરંતુ તે સામાન્ય સ્વદેશનો હોવાથી તેનાથી પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં વિશેષ બોધ થતો નથી. મહાયાત્રકથી લંકામાં આવેલ સુવેલ પર્વત સુધી બાંધેલા સેતુનું વિસ્તૃત વર્ણન સાતમા આસ્વાસમાં છે; પરંતુ તેનો અને ઉપયોગ નથી. કિંકિંધા પછીના માર્ગમાં વિંધ્યનો નિર્દેશ છે; તેથી કિંકિંધા અને અર્થાત્ જનસ્થાન અને

પંચવટી વિંધ્યથી ઉતરમાં આવેલા હોવાને કારણે એવો પ્રવરસેનનો અભિપ્રાય દેખાય છે. તે જૂનો વિષયક ઇતર માહિતી કંઈ આપના નથી માટે. જ લખી શકાય તેમ નથી.

કાલિદાસ:-આ કવિનું નામ સૌને જાણ છે. તેનો સમય ખ્રિસ્તપૂર્વ પ્રથમ શતાબ્દીનું હિ યાર્ધ છે એમ હું માનું છું. તેના રઘુવંશના આધારે નિર્માદિતી આપવામાં આવે છે.

રઘુવંશના બારમા મર્ગમાં રામના દશિષ્ પ્રવાસની ક્રમીકૃત આપેલી છે. ચિત્રકૂટથી નિકળ્યા પછી રથલોને અને વૃતાંતોનો અનુક્રમ નીચે પ્રમાણે: (૧) અનસૂયા-અનિતો આશ્રમ; (૨) ત્રિવંધ્ય (૩) પછી અગસ્ત્યાદેશથી પંચવટીનિવાસ; (૪) ત્યાં અર્ષણુખાવિદ્પકરણ, ખરદિવધ અને સીતાહરણ (૫) જનપક્ષ જટાપત્નું દર્શન; (૬) કંબધવધ; (૭) સુગ્રીવસખ્ય; (૮) અંતે સીતાશુદ્ધિ. પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને લંકાથી પાછા આવતી વખતે સ્ત્રી દેખાતા રથનોત્તમનોત્તર વર્ણન 'તેરમા' મર્ગમાં: (૧) લંકા છોડતાં સમુદ્રોલ્લંઘન પછી પ્રથમ જનસ્થાનનું વર્ણન છે; (૨) નંતર, માલ્યવાન પર્વતનું વિરલાવરથ રામ. વધોકાળમાં રહ્યા હતા; (૩) પંપા સરોવર; (૪) ગોદાવરી નદી; (૫) અનુએ આવેલી પંચવટી; (૬) અગસ્ત્યાશ્રમ; (૭) પંપા સરોવર; (૮) સુતીક્ષ્ણાશ્રમ; (૯) સારલમાં (૧૦) ચિત્રકૂટ; (૧૧) હવટમાં ગંગામુખના નદિ પવેરે. આખા રઘુવંશમાં કિંકિંધાનું નામ નથી. જ જનસ્થાનનો ઉલ્લેખ ત્રણ રથને છે: ૬૧. ૬૨. ૧૨૧. ૬ અને ૭૩. ૧૨ માં. પંચવટીનો ઉલ્લેખ બે ક્રમમાં ૧૨૧. ૩૭ અને ૭૩. ૩૬ માં. ગોદાવરીનો બે ક્રમ ૭૩. ૩૬ અને ૭૩. ૩૬ માં. વિંધ્યપર્વતનો નિર્દેશ પાંચવાર છે: ૬૧. ૭૧. ૩૯. ૭૬. ૩૧. ૭૬. ૩૧.

આ ઉપરથી શું અનુમાન કરી શકીએ? એક, એ કે લંકાથી આવતાં સમુદ્ર પછી તરત જ જનસ્થાન આવે છે. એટલે તે અત્યારના નાસિક પાસેનું જ હોય. જનસ્થાન પછી પંપા-પંચવટી આવે છે; તેમ જ તેમ જ બતાવે છે. અત્યારનું નાસિક પંચવટીથી જિલ

માં બહુ દૂર આવેલું છે. બીજું એ કે, અગસ્ત્યાશ્રમ પહેલાં પંચવટીનો ઉલ્લેખ છે તેથી પંચવટી અગસ્ત્યાશ્રમથી દક્ષિણે હોવી જોઈએ. અગસ્ત્યાશ્રમ પૂર્વ-સમુદ્રના કાંઠે હોતો તે આપણે પૂર્વે જોયું છે ત્યારે પંચવટી પણ પૂર્વ સમુદ્ર પાસે ગોદાવરીની દક્ષિણે આવે છે. એટલે તે અત્યારની પંચવટી ન હોઈ શકે. ૧૨૩૩ માં ‘કથું’ છે કે રામ અગસ્ત્યની આજ્ઞાથી પંચવટી રહેવા ગયા. તે આપણા અનુમાનને વધારે મજબૂત કરે છે.

‘રઘુવંશના ૭૬૧ સર્ગમાં ઇન્દુમતી રવયંવર-ચર્ચન છે. રવયંવરમાં આવેલા લુદ્ધ લુદ્ધ રાજાઓની માહિતી મુનંદા ઇન્દુમતીને આપે છે તે વખતે ‘ઉરગ-પુરનાથ’ પાંડવ રાજાનું ચર્ચન કરતાં મુનંદા કહે છે:—

અર્ધ હરાદાસ્પષ્ટતા દુરતાપં ચેનેન્દ્રલોકા વિજયાય-
દુષ્ટપ: ૧

પુરા જમસ્થાન વિમદંશંકયા સંઘાય લઘ્વાધિ-
પત્તિ: પ્રતસ્થે ॥ ૬૧ ॥

‘ભાવાર્થ—આ પાંડવ રાજાને શંકર પાસેથી અર્ધાધ્ય અત્રની પ્રાપ્તિ થઈ હતી; તેથી રાવણને બંદીક માગી કે સખ્યને અભાવ જનસ્થાન—જે પ્રદેશ ખર-કપણાદિ રાવણના બાંધવોથી વ્યાપ્ત હતો તે—પાંડવ રાજા આકાંક્ષ કરશે. માટે પ્રથમ તેની સાથે સંધિ કરી પછી રાવણે કન્દિલોક વિજયાય પ્રયાણ કર્યું.’

આથી આપણે અનુમાન કરી શકીએ કે જનસ્થાન પાંડવ દેશની પાસે અથવા પાંડવ દેશની સરહદ ઉપર આવેલું હોયું જોઈએ. નહિ તો રાવણને પાંડવ રાજાથી ઇન્દ્રવાનું કારણ ન હતું. આ પાંડવ દેશ ક્યાં નેનો અનુમાનો મોથા સ્થાનમાં ક્યાં છે. દિગ્વિવ્યાપાર નીકળેલા રઘુએ દક્ષિણ તરફ જતાં પ્રથમ કલિંગ, પછી તરન જ પાંડવ દેશ જવાનું વળુંન કવિએ કહ્યું છે. કલિંગ એટલે અત્યારનો ઓરિસા પ્રાંત અને ગોદાવરીથી ઉત્તર તરફનો પ્રદાસ-કાશાનાં થોડાં ભાગ. ગોદાવરીનો દક્ષિણ કાંઠો પાંડવ દેશની ઉત્તર સરહદ જોઈએ. ૬૧૨ ઉપરથી

પણ તેમ લાગે છે. તેમાં પાંડવ રાજાને ‘ઉરગપુરનાથ’ કહ્યો છે. ઉરગપુર તે અત્યારનું નાગાપટ્ટણ કદાચ હશે, જે રાજમહેદી પાસે છે. કાવેરી અને તામ્રપણી નદીઓ પાંડવ દેશમાં હોવાનું ૬૧૨ અને ૬૧૦ માં મુશ્યું છે. તેથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે કાલિદાસના અભિપ્રાય પ્રમાણે, ગોદાવરી-કાવેરી વચ્ચેના પૂર્વ સમુદ્રના કાંઠા પરના પ્રદેશનું પાંડવ નામ હતું.

દમણાં જ આપણે જોયું કે જનસ્થાન પાંડવની સરહદ પર આવ્યું જોઈએ. પૂર્વે અનર્ધરાધવના રીકા-કાર ક્ષિપતિનું એક વાક્ય મેં ઉધ્ધૃત કર્યું છે—
‘જનસ્થાનં મલયાગ્રિસમીપે રત્નોવાસસ્થાનમ્’
તેને માટે સખ્ય, પ્રત્યંતર એવી રીતે રઘુવંશમાં જડી આવે છે. આ પ્રમાણે જનસ્થાન તે પાંડવ દેશની પૂર્વ સીમા ઉપરનો પ્રદેશ એમ નિશ્ચિત થયા પછી, રામાયણ-કાલીન પંચવટી અત્યારની નાસિક પંચવટીથી જુદી હોવી જોઈએ એમ પણ નિશ્ચિત થાય છે.

નિષ્કર્ષ:—અત્યાર સુધી આપણે દમ ગ્રંથકારોના કથોનું કુંકમાં પર્વાલોચન કર્યું. તેનો સારાંશ જોતાં નીચે પ્રમાણે રિખિત છે: દમ કવિમાં એક, કુમારદાસ કાંઈ માહિતી આપતા નથી; બે, પ્રવરસેન અને ભટ્ટિ થોડી આપે છે, તે આપણા અનુમાનને બાધક જેવી લાગે છે; પરંતુ તેઓનું જુગોળનું જ્ઞાન બહુ જ અદ્ય દેખાય છે, અને તેઓએ આપેલું વર્ણન પણ સુસંગત નથી. માટે તેઓનો પુરાવો નિઃશંક રીતે ગ્રાહ્ય મનાય તેવો નથી જ્યારે રક્ષા સ્ત્રાવ કવિએ તેઓનો જનસ્થાનની બામતમાં એક મત છે—પૂર્વ કાંઠા પર, ગોદાવરી સમુદ્ર સંગમ નજીક, અગસ્ત્યાશ્રમ પાસે નાસિક-પંચવટી-જનસ્થાન હોવાં જોઈએ. બીજા એક વાત પ્લાનમાં લેવા જેવી છે. આ સાત કવિઓમાં, કાલિદાસ સૌથી પૂર્વ, શ્વિરત પૂર્વકાળમાં થઈ ગયો છે; જંપદેક, સૌથી છેલ્લા, શ્વિરતની ૧૪ મી સતામ્પીમાં થયો છે. તેથી એમ માનવામાં બાધ નથી કે લગભગ ૧૪૦૦-૧૫૦૦ વરસ સુધી રામાયણકાલીન જનસ્થાન પૂર્વમાં હોવાની માન્યતા અપ્રતિહત આકતી આવી હતી—અત્યારની માન્યતાનો ઉગમ કેવી રીતે થયો હશે તેનું વિવેચન કરવાનું આ પ્રયત્ન નથી.

આંરંભમાં કહ્યું છે તેમ અધ્યાત્મિકતાના આનુષંગિક જનરથાન; જનરથાનનો એક વિભાગ પંચવટી. પ્રાચીન આધાર પર આપણાં અનુમાનની દૃષ્ટિએ રચાય છે. ઇતિહાસમાં નાસિકનો ઉલ્લેખ પંચવટી સાથે મળતો નથી. રામાયણાદિ ઇતિહાસનો મૂળ આધાર છે કે નથી એવો અર્પણબાનાસિદ્ધાન્ત છે. ત્યાં થયું માટે ગ્રામી પ્રજા સાદુ અને શ્રીતે ઉદ્ભવશે. પણ તેની ચર્ચા પંચવટીને જ નાસિક પ્રાચીન કાલમાં કહેવામાં આવતું કે અત્રે ન થઈ શકે. રામાયણાદિ ઇતિહાસનો અર્થ નહિ તે હું, કહી શકતો નથી. તેમ હોય તો નાસિક નામનાં પુરાણોનો આધાર મળે છે એટલું જ હું કહું. કહેવાની એ રચણા ગણવાં જોઈએ. પરંતુ હાલમાં નાસિક તે જ રજા લાકડા. બનશે તો તદ્વિષયક ચર્ચા બીજા એક પંચવટી મનાય છે. તે રૂઢિને અનુસરીને મેં નાસિક-પંચ-વટી નિબંધમાં કહેવાનો વિચાર છે. વટી એક ગણવાં છે.

અંતમાં, બીજો એક પુલાસો કરવો જોઈએ. નાસિક અને પંચવટી એ લગભગ પર્વાય સખ્દો તરીકે મેં વાપર્યાં છે. વાર્તાવિષય તેમ નથી. દંડકારણ્યનો એક વિભાગ

હનુમંતરાવ બલવંતરાવ સિંગે

રાજપુતોમાં જન્યુતિ

પાંચેક વર્ષ ઉપર અનાયાસે એવું બન્યું કે કેટલાક રાજાઓ તથા રાજપુતો ભરજીવાનીમાં એક પછી એક મરણ પામ્યા. આ પછી કોપનાં કારણો શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન થયો. મરણનાં પ્રત્યક્ષ કારણો તો દારૂનું વ્યસન અને વ્યભિચાર કહેવાતાં હતાં. તેમાંના ધણા-ખરાને માનસિક શિક્ષણ બાળવયે ઈશ્વરમાં મળેલું. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના વિરોધીઓને લાગ્યું કે જો આ જીવાનીઆ સ્વદેશમાં રહ્યા હોત તો જગદત નહીં. કુટુંબી માણસોના તથા સ્વજનના વાતાવરણમાંથી દૂર જનાર માણસો સ્વછંદી થાય એ સંભવિત છે. નાનપણમાં હટપાટ છુટ મળે અને પૈસાની સગવડ હોય તો અવળે રૂને જરૂર દોરવાંપ. પણ જે ક્ષત્રિય જીવાનીઆ સ્વદેશમાં રહેલા, પોતાના ગામમાં જ રહેલા તે પણ તેવી જ રીતે જગડ્યા હોય છે તેવું શું કારણ? શુભરાત, કાઠીઆવાડ, મેહારાષ્ટ્ર, રાજપુતાના એ સર્વે પ્રદેશના રાજપુતો કે ક્ષત્રિયોમાં સડો પોડેલા છે, તેઓ દુર્વ્યસની થઈ રહ્યા છે, આજસુ તથા નિરૂદ્ધ થયા છે, કરજમાં હુબેલા છે, ધર્મહીન જીવન ગાળે છે તેવું કારણ શું? ઉઠો વિચાર કરીને નિર્દોષ તો કારણ એક જ છે—ક્ષત્રિયો પોતાના ધર્મથી વિખુટા પડ્યા છે. ક્ષત્રિયોનો ધર્મ સત્યનું પાલન અને સત્યનું રક્ષણ કરવાનો છે. જરૂર પડે તો સત્યને માટે લડવું પણ પડે અને મરવું પણ પડે. સ્વદેશના પાલન તથા રક્ષણનું કાર્ય તો પરદેશી અંગ્રેજ લોકો સુંટવીને બેઠા છે. હિંદનું રક્ષણ હિંદીઓને માટે નહી પણ હિંદમાં અંગ્રેજ કારભાર કાયમ રહે નંટલા માટે બધી ઉચીનીચી અમલદારી અંગ્રેજ લોકોનાં હાથમાં છે. રાજપુતો કલે સિપાહી-ગીરી કરે પણ ‘અદસર’ થઈ શકે નહીં. જેની રીતે આપણા હુમરઉદ્દોગો ધીમે ધીમે નાશ પામ્યા તેવી જ રીતે આપણી સ્વરક્ષણ કરવાની શક્તિ નાશ પામી. આપામ અને મરદાની ખેત્ર તથા શીકાર નગ્ન જોડ-

કારી અને અણગમો દેશયો. લશ્કરી તાલીમ જૂલી જવાઇ. શારીરિક નળખાઇ આવી. ધંધા ગયો તેને લીધે આર્થિક નળખાઈ આવી. કોઇ દેશી રાખરજવાડામાં કંપતાનની પદવી મેળવી હોય તો પણ શું? ક્યાં કોઈ દિવસ લગાઇમાં જવાનું હતું કે મારી બંદુક ફેડવાની હતી! જો કાંઇ ચોર લુટારા આવે તો મરકારી પોલીસ કે લશ્કરની મદદ માગવાનો વખત આવે. આવી રીતે રાજપુતો તથા અન્ય ક્ષત્રિયોની અધોગતિ થઇ. પોતાના ધર્મ તથા ધંધાથી છુટો થયેલો માણસ ખોટો માર્ગે ચડી બન્ય તેમાં શું નવાઇ? હિંદુસ્તાનના રાજા તથા રાજપુતોની રિયતિ દયાને પાત્ર છે. હજી તેમનાં શરીર સશક્ત હોય છે, તેમનામાં જીરૂસો પણ હોય પણ તે વાપરવા માટે પ્રસંગ પ્રાપ્ત ન થાય એટલે તે જોર અવળે માર્ગે ખર્ચાય, તેમાંથી ખરાબ સંગત થઇ કુકર્મી મડે અને અંતે દારૂ વિગેરેના ભોગ થઇને કવખતે મરણ પામે.

રાજપુતોને હિંદી લશ્કરમાં નાની મોટી તોફારીઓ નથી મળતી તેથી બેવડું નુકસાન થાય છે. લાખો માણસો ધંધા વગર સ્વડે છે અમર ભૂખે મરે છે, અને તેમની જગ્યાએ ધણા ભારે ખર્ચે અંગ્રેજ લોકો આવે છે. અંગ્રેજ અમલદાર તથા સિપાહી પાછળ ખર્ચ થાય છે તેમાંથી રોડ માણસનું ભરજીવોપણ થાય. ત્યારે હિંદીઓએ લશ્કરમાં પેસવા માટે ખૂમરાણુ કરી મકી ત્યારે હોર્ડ રૂઝને “ક્રેડે ડોર” સ્થાપીને લોકોને છેલ્તયા. યુરોપની મોટી લગાઇ પછી દેહરાદૂનમાં ડોલેજ કાઢી પણ તેથી કાંઈ હિંદુસ્તાનનું દારિદ્ર્ય શીટવાનું નથી, હિંદી પ્રજાને સ્વરક્ષણ કરવા જેટલી તાલીમ મળવાની નથી. ગઇ ધારાસભામાં ત્યારે હિંદી લશ્કરમાં વધારે હિંદી અમલદારો વધારવા વિશે ચર્ચા થઇ ત્યારે ઉઠતા અને અપમાનકારક જવાબ મળ્યા હતા. ત્યારે આ મહાન મુશ્કેલીનો વિષય શા?

ઉપાય એક જ છે અને તે શોધવાનો નથી રહ્યો. શિક્ષણ, જ્ઞાનકળા, વ્યાપાર તથા ઉદ્યોગ એ ચારેની ખીસવણી આપણે હાથમાં લઇ લેવી પડશે. પરદેશીઓ તરફથી મદદ કે સહાનુભૂતિની આશા રાખવી એ કેવળ મુખાર્થ જ છે. પરદેશીઓ પોતાના પગ ઉપર કુહાડો મારીને આપણું ભક્તું કરે એટલા બધા આત્મભોગની આશા શા માટે આપણે રાખવી ? ત્યારે, જેમ શિક્ષણ તથા હુન્નરઉદ્યોગમાં આપણે સ્વાયત્તથી ધવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ તેવી જ રીતે સત્રિયા પોતાની કંઠજ અન્ના કરી શકે, પોતાના વતનીય ધર્મનું પાલન કરી શકે, તેટલા માટે તેમને શિક્ષણની તેમ જ ધંધાની સગવડ કરી આપવી જોઈએ. જે રાજપુતો ઉધે છે તેમને જગાડવા, જે બચી શકે એવા હોય તેમને પાળવા, એ હિંદી પ્રગતનું કર્તવ્ય છે. પોલિસ ખાતામાં, આખ-કારીના ચુંદા અટકાવવા માટે, તથા હરકરમાં તેમને ન્ય નોકરીઓ મળવી જોઈએ. તે વ્યવસ્થા કરવા તે કાયદાસર હડત કરવી. જે બની શકે તો સ્વરક્ષણ તે તદ્દન નોખી ચોળના રચવી અને તેને માટે જમીન ળવી. ખેતી અને ક્ષાત્રધર્મ સાથેસાથે જઈ શકે છે, નેતુ પાલન સાથે થઈ શકે છે. એ જ સ્વાભાવિક અને હર વ્યવસ્થા કહેવાય. આજની હલપાર 'ગરીબાધમાં ાવી જ વ્યવસ્થા સંભવી શકે છે. રક્ષણનું કાર્ય સ્વેચ્છા. 'જ નવીકારી લેવાનું' હોય. યુરોપના જેવા કાયમ-પગારદાર હરકરની પદ્ધતિ અન્યતઃ હલકી અને સમાનુષી છે. સિપાહી જનવર જેવો થઈ જાય છે. અમે-કાએ એ પદ્ધતિને ધીકારી કાઢી છે. એટલે અતે દરેક ધંધાનો મુખ્ય આધાર ખેતર અને ખેતી ઉપર આવી પડે છે. ખેતી અને ખીસ હુન્નરઉદ્યોગોથી જ પ્રગતનું રક્ષણ, પોષણ થાય અને 'ધર્મ' સચવાય.

આ મહિનામાં ભાવનગરની પાસે આવેલા વરતેજ ગામમાં રાજપૂતોની પરિપદ બરાવાની છે. રાજપૂતોની રાજકીય, ધાર્મિક તથા સામાજિક પરિસ્થિતિ મુધારવા માટે પરિયત્ન મળે છે. રાજકીય સ્થિતિમાં તેમની આર્થિક ઉન્નતિનો વિચાર નરૂદ થશે. પણ મુખ્ય ચીજ તો ધાર્મિક-ઉન્નતિની છે. શૌર્ય અને સેવાની ભાવના કેવી રીતે સચવન થાય એ બતાવવું પડશે. શૌર્ય અને સેવાનું પાલન કેવા માર્ગે થઈ શકે તે બરાબર સમજાવવું પડશે. સેવાના માર્ગમાં કેટલી ધીરજ તથા આત્મ-ભાગની જરૂર છે તેના ખ્યાલ આપવો જોઈએ. પંથુ તેની સાથે તેમને કાંતલો ખાવાને મળે તે તરફ પણ લક્ષ આપવું. તેમને થતા અન્યાય દૂર કરવા જોઈએ, તેમની બેકારી દૂર કરીને સ્વમાન જળવી શકે એવું કામ મોંપવું પડશે. આજે હિંદુસ્તાનમાં ૭૦૦ નાના મોટા દેશી રાજ્યો છે, તેમાં માત્ર કરોડ માણસો વસે છે. દેશી રાજ્યોએ રાજપૂતોનું પાલન રક્ષણ કરવું જ પડશે. દેશી રાજ્યોમાં તેમને હરકરી તાલીમ મળવી જોઈએ, તેમને નોકરીઓ મળવી જોઈએ.

રાજપૂત પરિપદ માત્ર રાજપૂતોને માટે જ ન હોય. રાજપૂત એ હિંદી સમાજનું એક અગત્યનું અંગ છે. તે અંતની તજજાણથી આખા દેહને નુકસાન છે. રાજ-પૂતોના મુધારાથી જનસમાજમાં નવું લોકી રેડશે, નવો જુસ્સો આવશે. સ્વરક્ષણની શક્તિ વિના કોઈ પણ પ્રજા સ્વમાન કેળવી શકે નહીં. કાકીઆવાડની પ્રજાએ તન મન અને ધનથી રાજપૂત પરિપદને મદદ કરવી જોઈએ.

યરોડાની લડતો

ગાંધીજી મહાત્મા અને દેશભક્ત ખરા, પણ મળે તો અસહ લડવા. જેમ શરીરની જડતા અને મનની નબળાઈ સામે લડે તેમ સમાજના વિકાર ને સરકારની સેતાનીઅત સામે પણ ઝૂકે. જેઠામાં તો સત્યાગ્રહી બધા નિયમ અંશિશુદ્ધ પાળે, જરૂર પડે ત્યારે શાંતિ અને વ્યવસ્થા જાળવવામાં અમલદારોને મદદ પણ કરે. છતાં ગાંધીજીને પહેલેથી તે છેવટ સુધી કંઈને કંઈ લડત કરવી જ પડેલી તેનો દુઝા સાર અત્રે આપું છું.

યુરોપીઅન યાદમાં અમે ગયા તે પછી થોડા વખત સુધી તો અદ્યુત શાંતિ બોગવેલી. રમણ જેવું પવિત્ર અને રમણીય લાગતું તેવી જ શાંતિ સૌખ્ય અને અલગ હતી. જેમ ગાંધીજીની પ્રાર્થનામાં લખતો ગયો, ઉપક્રાંતિ અને રાત્રે કેટલીએ વાતોનો પ્રવાહ વહેતો ગયો તેમ તેમ વાતાવરણ ધાર્મિક થતું જણાયું. તેમાં વળી એક રાત્રે ગાંધીજીએ જ દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા કૃષિક સ્ત્રીઓ અને પુરૂષોના મનુ' (ટ્રીપ્લટ મોનેસ્ટરી અને કોન્વેન્ટનું) ઘણા જ રમણી વિગતવાર વર્ણન કર્યું એટલે તો અમે જાણે મધ્યકાળના કોઈ મંદિર સાધુઓ હોઈએ અને ગાંધીજી મહાપતિ હોય એવું લાન થયાં કરતું.

પણ આ સ્થાન લાંબો વખત ટક્યું નહિ. સરકાર સાથેના પત્રવ્યવહારની પેન્સિલની નકલો ગાંધીજીએ રાખી હતી તે છ વરસમાં કેદ જગદી જય માટે શાહીશી નકલ કરવાનું કામ અમને સોંપવામાં આવ્યું. એ કાળે જોમ વાંચતો ગયો તેમ મોરી આંખ ઉઘડતી ગઈ. કાળે તો ઘણાખરા પ્રકટ થઈ ગયા છે. છતાં વાયકની નજર આગળ સમગ્ર ચિત્ર રજુ થાય તે માટે તેનું રક્ત્ય પણ જોઈ જવું પડશે.

નાની નાની લડતો

યરોડામાં પહેલા થોડા દિવસમાં ગાંધીજીને નળી આવતો માટે વિનવણી કે તકરાર કર્યા કરવી પડેલી એ જોઈને સ્વાભાવિક રીતે કહ્યું. જ કુઝ થયું. સ્પેશીઅલ ટ્રેનમાં ગાંધીજીને પતે ઉતાર્યા ને વખતે તેમણે સાંજનું ભોજન લીધેલું નહિ—તેમણે તે જેઠામાં જ લેવા ધારેલું. છતાં કનંધ ડીએને તેમને અનુકૂળ આવે એવો કંઈ જ ખોરાક ન આપ્યો એટલું જ નહિ પણ ગાંધીજીની સાથે આવેલું દૂધ, દૂધ ધગેરે પણ ઓદિસ-માં જ ઉતારી દીધું. આમ અર્થ ઉપવાસથી જ યરોડામાં મંગલારણ થયું. બીજે દિવસે તો રેડીઆની તેમ ખોરાકની આખતમાં ગાંધીજીના નિયમ મુપરિ-ન્ટેન્ડન્ટના મગજમાં ઉતર્યા એટલે તરત જોઈતો અધો સામાન ઓદિસેથી અને જાગરમાંથી મંગાવવા માંડ્યો.

ગાંધીજી આવ્યા તે દિવસે તો સાધારણ દેહીની માફક તેમને ઝોરડીમાં બંધ કરી દીધા. બીજા દિવસથી તો ચાર સાડાચાર વાગે બંધ કરે. ગાંધીજીએ હંમેશાં જ્હાર ખુદી હવામાં સુવાની પોતાની ખાસીઅત મુપરિ-ન્ટેન્ડન્ટને જણાવી. પણ નરત કંઈ વળ્યું નહિ. આટલા વહેલા બંધ કરવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે કશું કે છ વાગે જોલ બંધ કરવાની એટલે ચારક્યાગે શરૂ કરવું જ પડે. પણ તેમણે સરકારમાં તરત પુછાવ્યું તો હશે જ. પરિણામે સાત દશ દિવસમાં ગાંધીજીની કોટડી દબેશ ખુદી રાખવાનો હુકમ થયો.

નેમને જતી મળતાં થોડો વધારે વખત લાગ્યો. તેને અભાને સત્રારના સમયનો પૂરો ઉપયોગ તેઓ કરી શકતા

• યુરોપીઅન યાદ' પાંચ વાગે બંધ કરતા. સાબરમતીમાં તો પહેલાં અને છેલ્લે છ વાગે જ બંધી હતી જોઈ છે.

નહિ. પણ વધારેમાં વધારે મુસીબત તો એ હતી કે આખા યાર્ડમાં પણ કંઈ જ બત્તી નહિ તેથી વચલી ચારેક ઓરડી વરાળીને પાપખાનાની ઓરડીમાં જતાં કંઈક વાગી એસવાની કે પડી જવાની હમેશાં દહેશત રહેતી. એકવાર ગાંધીજીને જરા વાગેલું પણ ખરું. આ બધું તેઓ જોત-સાહેજને કલાં જ કરતા. પરિણામે જે બત્તી પહેલા દિવસથી જ વજુમાએ ગાંધીજી આગળ ધરવી બેઠતી હતી તે એ ત્રણ મહિના સુધી કચ કરીને આપી.

અંધુ જેલમાં સ્વાભાવિક રીતે જોખમભરેલું શસ્ત્ર ગણાય છે. તે ન આપવાની છદ્દ અમલદાર કરવા ગયા પણ ગાંધીજીએ તો એક ઘાંથી બે કક્ષ કર્યા: “કાં તો અંધુ આપો નહિ તો ફળ અને રોડી પણ લઇ લો.” ઉપવાસ કરવાની ધમકી તરીકે નહિ પણ છરી પિના આ બીજો ખાવી ન ફાવે તે માટે. આ સત્યાગ્રહ મુપરિ-ન્ટેન્ડન્ટથી ન જ છડવાયો અને ગાંધીજીને—ખરું જોતાં તેમના યોડરને—દિવસે અંધુ આપવાનો અને રાત્રે તે ઓફિસે ધૂધી આવવાનો હુકમ થયો. આ નાટક કેટલાએ મહિના ચાલ્યું. દરમ્યાન ભાઈશંકરલાલને પોતાની તેમ જ ગાંધીજીની સવારે ખાવાની રોડી રાત્રે જ કાપી મૂકવી પડતી. અને છેવટ સુધી પણ રોડી માટે સાધારણ રીતે વપરાતી લાંબી છરી તો તેઓ જેલમાં જોવા ન જ પામ્યા. તે તો ગાંધીજીની મંજૂરીથી મેં માગી ત્યારે જ અમરા નવા યાર્ડમાં દાખલ થઈ.

જુના યાર્ડમાં પહેલાંના કાઠકેડીને માટે લગભગ વચ્ચે-વચ્ચે સુનાથી એક લીટી દોરેલી હતી. ગાંધીજી ત્યાં આવ્યા પછી યોડરને કંઈ ખાસ સચના ન મળી એટલે તેણે તેમને માટે પણ આ લીટીની મર્યાદા કાયમ રાખી. મૂળ સાત કોટડીના યાર્ડ, તેની એક જ બાજુએ ફરવાનું નાલું ચોગાન અને તેમાં પણ આ લીટીનું બંધન! ગાંધીજી તો ઘણી મુસીબતની સાથે આને પણ પી ગયા. તેમને ફરવાનો તો ઘણો જ શોખ છતાં આ વર્તનને છેક નજીવી ત્રણીને અથવા સરકારના હુકમરૂપ ગણીને તે વિષે અમલદારો સાથે કંઈ વાત પણ ન કરી. અચાનક એક ભણા પારસી મેજસ્ટ્રેટ તેમને મળવા આવ્યા. તેમણે કંઈ ફરિયાદ પૂછી. ગાંધીજીએ હમેશા મુજબ કંઈ કહેવાની ના પાડી. પણ તે તો તેમને છોડે જ નહિ. “આજે તો તમારે કંઈક કહેવું જ પડશે.” આ આગ્રહને વશ

થઈને ગાંધીજીએ લીટીની વાત કરી, તેના મગજ તરત જ તે ઉતરી, એકદમ ઓફિસની મોંઘણી તે વિષે શેરો કર્યો. તે મંજૂર થયો તે તેનો અમ થયો. પછી મુપરિન્ટેન્ડન્ટે તો કહ્યું: “કેવી ગેરસમજ તમારે માટે તો લીટી હતી જ નહિ. યોડરની જ બૂલ, આવી નજીવી બુલોથી પણ બિચારા કેડીઓને આથી વિષમ વેદનાઓ સહેવી પડે છે !”

હકિમ સાહેબ પર કાબેલા કાગળમાં ગાંધીજીએ ચોપડી આ મંજૂરી શરૂઆતની તકલીફ જણાવી છે. સાબરમતીના સાધારણ રાજદ્વારી કેડીઓને ઓછામાં ઓછી છ ચોપડીઓ રાખવા દેતા હતા તેથી આ વિષે કાંઈને કંઈ વાંધો પડે એ ધણું જ વિચિત્ર લાગેલું. છતાં ગાંધીજીને જ પોતાની એક ચોપડી ન રાખવા દેવાનો અને કેવા જેલનાં પુસ્તકો પર જ રાખવાનો દુરાગ્રહ સરકારે કર્યો આ વિષે એક વખત ગાંધીજીએ અતિશય રમરમી વચન કહ્યું. હવું: “મને એક વખત એમ લાગેલું કે કદાચ મારી બધીયે ચોપડીઓ લાઇ લે. તો હું શું કરું! મારે કેવલ છ નાજી જપ પર નબી રહેવું જોઈએ, પણ તેમ તો હું ન કરી શકું. તેથી મને થયેલું કે સરકાર મારી બધીયે ચોપડીઓ ખુશ્કી લે તો મારે કદાચ આદારનો પણ ત્યાગ કરવો પડે !”

પણ ચોડા મહિનામાં તો સરકારે ગાંધીજીને પૂરી છદ્દ આપી તેથી છેવટે તો ‘તેમની’ આખી કોટડી ભર-ચક ભરેલા પુસ્તકોલય જેવી જ લાગતી.

પચારીની વાત પણ કંજુસરસિક ન હોય તો રમુજ લાગે. ગાંધીજીને સાબરમતીમાં તો પહેલા જ દિવસથી ખાટલો, પચારી, નવી ચાદરો, કામળા વગેરે આપેલું. પણ યરોગની શરૂઆતની ઓરડીઓ તો પ્રમાણમાં ઘણી જ ખરાબ—નીચી ને લોપણવાળી—છતાં સુવાને માટે તેમને માત્ર કાયાની સાદી અને બે ગરમ કામળો જ આપી! હકિમ સાહેબના કાગળમાં ગાંધીજીએ આ કામળોનાં ઘણાં જ વખાણ કર્યાં છે તે વાસ્તવિક છે. પણ તે ઉપર-થી તેમની રિયલિટીનો પૂરો ખ્યાલ ન આવી શકે. ગાંધીજી-એ સાદી પર એક કામળો અને તેના પર પોતાની ચાદર પાંચરી, અને ચોપડીઓના તકીઓ કર્યો. તેવામાં જંદારથી પૂરી પચારી થી. અનન્યાએને મોકલી તે તો તરત જ પાછી વાળા: જેમ યોરાકમાં તેમ બીજા સોમના માં જેલ આપે તેથી જ નંલાવવાનો અડગ-તિથય હતો

શ્રી. રાજગોપાલાચારી ગાંધીજીને થોડા જ દિવસમાં યરોડામાં મળ્યા ત્યારે તપ્તીઆનો વાત ચર્ચાઇ. પછી ગાંધીજીને તે મળ્યો પણ ખરો. પણ બાકીની સ્થિતિ તો એવી ને એવી જ રહી. નહિ ખાટલો કે નહિ પધારી.

થોડા વખતમાં ગાંધીજી જરા માંદા પડ્યા. સુપરિન્ટેન્ડન્ટને ધારતી લાગી કે બેજવાળી બ્લીન પર આમ સુવાધી જ ગિમારી લાગુ પડી. તેમણે તરત જ ખાટલો તેમ જ ગોદડું મોકલી આપ્યાં. ખાટલો તો ગાંધીજીએ ત્યારથી વાપરવા માંડ્યો. પણ ગોદડું તો ખુબ માંદા-માંદાવાળું તે શી રીતે વપરાય ? ને આવી બાબતમાં ફરિયાદ તો થાય જ નહિ. એટલે પળી તે કેટલાંએ વખત સુધી ખુણામાં જ પડી રહ્યું. છેવટે તે બદલાયું ને નવા ગોદડા પર બેવડો કામળો પાથરીને ગાંધીજીએ સુવા માંડ્યું.

કાગળ બંધ

હવે મુખ્ય હડતો નેહજી. ગાંધીજી યરોડામાં આવ્યા તેને બીજે જ દિવસે અચાનક ત્રિમાસિક સમિતિ તપાસ કરવા આવી. તેમણે લાઇ સંકરલાલને પોતાની સાથે રાખવાની ખાસ વિનંતિ કરી તેની ઉધી જ અસર થઈ. સમિતિ રવાના થઇ ને તરત જ લાઇ સંકરલાલને છૂટા પાડી ‘અંધારી’ માં લઇ ગયા. તેથી ગાંધીજીને કેટલો ડારી ધા લાગ્યો તે હકિમ સાહેબ પર લખેલા તેમના કાગળમાંથી જણાય છે. થોડા વખત પછી અડધોએક કલાક સંકરલાલે ગાંધીજીને પાંજરાવા શીખ-વા આવવા માંડ્યું પણ તે તો કંઈ જ વાત ન કરવાની થરતે. તેથી ગાંધીજીને શાંતિ કેમ વળે ? સાથે ગીતા વાંચવાની રત્ન માગી તે ન મળી. છેવટે ગાંધીજીએ બંદુક ફોડી. તેઓ જાણતા જ હતા કે એક ફેદી બીજા વિષે કંઈ ન લખી શકે, અને એક વાર સરકાર સાથે હડત બંધે પછી તો તેઓ નમ્યું ન જ આપે. પણ તે બધુયે નેહમ ઘડેરીને, ગાંધીજીએ સંકરલાલ વિષે પોતાની અપાર વેદના હકિમ સાહેબના કાગળમાં પ્રકટ કરી.

સાધારણ ફેદીઓના કાગળો તો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જ પસાર કરે. પણ ગાંધીજી વિષે દરેકે હુકમ તો ગવર્નર સાહેબ પોતે જ આપતા. તેઓ તો ભારે ટદી માણસ. તેમને તો ગાંધીજીને ડવંતા, જ ફક્ત કરવા હતા. બીજા ફેદીને મુકામલે કંઈક વધારે બંધન જ તેમને તો

મૂક્યાં હતાં. જે, કંઈ અનુકૂલતાઓ આપી તે પણ ઉદાર દિલથી એક સામટી નહિ પણ ક્યવાતે મને નંછુટકે જાણે ગાંધીજીને ટટળારી ટટળારીને આપી. તેઓ યરોડા-ને યાત્રાનું સ્થાન ન થવા દે તેમ તેઓ લાંચી ગાંધીજીને તાર્તા તીર પણ ન મારવા દે. કાગળ નામંજુર થયો. ગાંધીજીએ તકરાર લીધી અને એ કાગળની ના-મંજુરીની અને ભવિષ્યમાં કંઈ કાગળ ન લખવાના નિશ્ચયની હકિમ સાહેબને બીજા કાગળથી ખબર આપી. તે પણ નામંજુર કરીને ગવર્નર સાહેબે હા વાળી !

જેલમાં પણ ગાંધીજી નિરંતર મત્યાગ્રહનું અસિ-ધારાવત પાલે. અપમાન સહીને કંઈ હન ન જ ભોગવે. તેથી ગવર્નર સાહેબની મરજીમાં આવે તેટલી કાપકપ કરીને તેઓ કાગળ કેમ લખે ? એટલે બે વરસના તેમના કારાવાસ દરમ્યાન ગાંધીજીને એક પણ હાથદરકત જેલની દુર્ગમ દીવાસને બેઠીને બહાર નહિ જ આવ્યો હોય. સન ૧૯૨૨ ના ડીસેમ્બર માસ સુધી, તો નિયમ-સર તથુ મહિને એક મુલાકાત લઇને જ મિત્રોને મંત્રાપ માનવો પડતો. તેવામાં સરકારે નિયમ બહાર પાડ્યો કે તથુ મહિને એક કાગળની અને એક મુલાકાતની ફેદીઓને છૂટ છે તેની તેઓ અદલા-બદલી કરી શકે—અર્થાત્ જેને ફાવે તે બંને કાગળની કે બંને મુલાકાતની મેળ ભોગવી શકે. આ પંક્તી તથુ માસે બે વખત ગાંધીજીનાં દર્શન થવા લાગ્યાં.

મુલાકાતનાં ટેક

પણ ગાંધીજીને તરબીએ જેલમાં હમેશાં હડવાનું જ સરજાએલું. તેથી નવી છૂટની સાથે જ નવું વિધા આચું :

સાધારણ નિયમ એવો છે કે પાંચ સગંજોને અથવા બે મિત્રોને ફેદી મળી શકે. છતાં કેણે જાણે સાથે કારણથી પહેલેથી જ ગાંધીજીને ગમે તે પાંચ જણને મળવા દેતા. તેમ તે વિષે નેહતી મંજુરી પણ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જ આપતા. પણ સન ૧૯૨૨ ના ડીસેમ્બર માસમાં જાપામાં બંદોર થયું કે હકિમ સાહેબને પંડિત મોતિ-લાલજી ગાંધીજીને મળવા જાય છે. આ નેહતે ગવર્નર સાહેબની આંખ ફાટી. આ તો જેલમાં પણ રાજખટ-પટ ! તરત જ આંખો મીંચીને તેમણે આ મુલાકાત રદ કરી. આથી સ્વાભાવિક રીતે સુપરિન્ટેન્ડન્ટે માનું લાચું અને તેમણે ગાંધીજીની તમામ બાબતમાંથી હાથ ધોઈ નાંખ્યા. ગાંધીજીને નિયમિત રીતે મળનાર

તેમનાં સંગઠ્યે ચરણ કરી તે પશુ તેઓ તો કને દાઢ દધને સરકારના હુકમની જ રાહ જોતા છે. આથી પૂજ્ય કસ્તુરબા ગાંધીજીની બિમારી વિષે સાંભળીને દરવાજે આવેલાં તેમને લાચારીથી પાછાં જવું પડ્યું અને 'વીસ દિવસ' સુધી સરકારની મંજૂરી માટે રાહ જોવી પડી !

આમ હકિમ સાહેબ, પંડિતજી ને લાઇ મજી-લાલની મુલાકાત નામંજૂર થઇ તેમ જ પૂજ્ય કસ્તુરબાને પણ રાહ જોઈને છેવટે લાઇ પ્રજુદાસ અને બેન રામા સિવાય જ મળવું પડ્યું તેથી ગાંધીજીએ સખત લખાણ શરૂ કર્યું. તેમ તેમણે એ પણ સંકલ્પ કર્યો કે સરકાર આ બંધી જોડકની વિષે ઘરેલો ખુલાસો ન કરે અને ભવિષ્યની મુલાકાત વિષે સંતોષકારક ધોરણ ન ધરે ત્યાં સુધી કોઈને મળવું જ નહિ. છેવટે સરકારે મુલાકાતની બંધી વિષે જરા વિનયથી ખુલાસો કર્યો. પૂજ્ય કસ્તુરબાને થયેલી અગવડ માટે દિલગીરી જણાવી ને ભવિષ્યમાં જેમને મળવું હોય તેમનાં નામ પહેલેથી સરકારની મંજૂરી માટે મોકલવાનું સૂચ્યું. આથી ગાંધીજી કંઈક સંતોષ પામ્યા, તરત જ સમગ્રગંધી-ગોની લાંબી યાદી મંજૂરી માટે મોકલી અને પછી આશ્રમમાંથી નવાં નામ આવે તે પણ તેમની જ મારફત મોકલાય એમ ઠરાવ્યું.

સાફલાયે આમ જ અનેક નામ સરકારમાં મોકલાયાં તે સૌ નિર્વિધિ પસાર થયાં. સરકાર ખીલું કરે પણ શું ? તે જણતી જ હતી કે હવે એક પણ નામનો નકાર જણાશે એટલે ગાંધીજી કાયમને માટે મુલાકાત બંધ કરશે. તેમણે આશ્રમમાં પણ સાફ કહાવેલું : “જે નામ હવે મોકલે તે જોઇ વિચારીને મોકલજો. ચુપ્ત રાજદારી માણસનું નામ મોકલશો તો મને જરાયે વધો નથી. પણ તેવું નામ નામંજૂર થશે તો પછી છપે વરસ સુધી હું કોઈને મળી નહિ શકું. માટે જો મુલાકાત કાયમ રાખવી જ હોય તો આગળ પડતા માણસનું નામ હાલ ન મોકલવું.”

આમ નવી મુલાકાતની નવી ઘટમાલ ચાલી. પણ તેમાં વળી વિશેષ તો આવ્યો જ. ગઈ સાલની આખરમાં સરકારને રૂઢી રૂઢીને મુશ્કેલું કે બીજાને બે જ મિત્રો મળી શકે અને ગાંધીજીને પાંચ કેમ ? તેથી તેમને પણ બે મિત્ર કે પાંચ સમાજના કાયદે લાયક

પાઠવાનું ઠરાવ્યું. અમારે માટે તો આ ધોરણ મુશ્કેલી હતું. તેથી ગાંધીજીને પોતાની ખાસ છુટ માલતી જ હતી. તે દર થવાથી તેમના દિલને તો શાંતિ જ થઈ

પણ છેવટે, ગાંધીજી તો હિન્દુસ્થાનમાં—દુનીઆમાં એક જ ને અને...તો કીક સરકારે ધરેલા સખત નિયમ માંથી પણ નવાં સુપર-ટેન્ડન્ટ કર્મીલ મરેએ રસ્તે કાઢ્યો. એક વખતે પૂજ્ય કસ્તુરબાની સાથે બે મિત્રો તો જ સ્વર્ગસ્થ રમાબાઈ રાનડેની મુલાકાત મંજૂર થઇ. આ વિષે ગાંધીજીએ કર્મીલને પૂછ્યું ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે : “હું તો જોવો હિસાબ ગણું છું કે, જો ગંધી અઢી મિત્રની એટલે ગણતરીની સરકારની ખાત બે મિત્રની થરાબર. તમને એક ગંધી મળે એટલે ત્રણ મિત્રની જગ્યા ખાલી રહે. તેમાં મેં કંઈ જ પક્ષપાત કર્યો નથી ! આ અંકગણિતથી અને સૌ ખુબ જ હસી પડ્યા. તે વળી ૧૦-૧૨ સુધીનાં બે જો છોકરાં મુલાકાત વખતે ગણતરીની બહાર આવી શકે તે તો જુદાં !

જેવા જેનો ટેક તેવો તેનો પ્રલાય.

છાપાનું ફારસ

ગાંધીજી જેલમાં ગયા પછી થોડા જ વખતમાં જ એમનલાલે વિનીત પક્ષની પરિપદમાં જનર કરેલું કે તેમને છાપાં મળે છે. તેથી તે પરિપદ અને જનર પ્રત જરા ભરમાએલી. પણ ધારાસભામાં ભરમ મૂકી અને માલમ પડ્યું કે વર્ગત સમાલોચક જેવાં નિર્ણય માસિક પણ તેમને નથી મળતાં ને છાપાં નામે માં સરસ્વતી નામનું હિન્દી માસિક જ મળે છે.

જેલમાં જતાં આ વાત યોક્ત થઇ. પહેલો છાપાંની છુટ આપતા હોય એમ બતાવ્યું. કોનીકસને જોડે ટાઈપસ્ટ—અટાપિક ટાઈપસ્ટ માર્યું. તે પણ નામંજૂર થયું. મોડર્ન રીચુ ને પછી કન્ડીઅન રીચુ માર્યાં. તેની પણ ના જ. ચુગડાનીમાં ગાંધીજીએ વર્ગત ને સમાલોચક માર્યાં જ કર્યાં. સરકારે ના કહી પણ ખુલાસો ન કર્યો તેથી ગાંધીજી તો લખતા જ રહ્યા. અંતે દરરોજકર જનર સાહેબે જણાવવાની મહેરબાની કરી કે તેમનાંથી વધારે હવે અધિકારીએ આ પત્રો નંખાસ કર્યા છે ! ગાંધીજીએ એ વાતમાં વધારે કસ ન લેતાં એટલે તે પડતી મુશ્કેલીના ગવર્નર સાહેબ ગયા છુટાઇ માસમાં છોકરી વાર જેલ જેવા આગ્યા ત્યારે તેમણે ગાંધીજીને કંઈ

કલેક્ટર હોય તે જણાવવા ખાસ સૂચન્યું. તેમણે તરત-જ જાપાની વાત રજુ કરી. દેશરેશાંતરની નિર્દોષ દક્ષિ-
ન્તથી જેલમાં પણ વેકફર રહેવાની ખાસ જરૂર જણાવી.
પણ ગેવર્નર સાહેબ ન જ પીગળ્યા. તેમણે હસતે હસતે
કહી દીધું: “ હું દિલ્લીગીર છું કે આ જામતમાં કંઈ જ
નહિ કરી શકું. જેલમાં જાપાં ન જ આવવા દેવાય એવું
અમારું ધોરણ છે. એકને પણ મળે તો બીજાની પાસે
જતાં રોકી ન શકાય.”

જતાં ગાંધીજી બહારના સામાન્ય જ્ઞાનથી છેક બે-
તસીય નહોતા રહેતા. પહેલાં વજુ મહિને અને પછી
મોટું બે મહિને મુલાકાત થતી તે વખતે તો
તેમને રાજદ્વારી તેમ જ બીજી દક્ષિત જુદીથી કહેવામાં
જાવતી. તે બધું સવાલ પૂછ્યા વિના ગાંધીજી સાંભળી
લેતા. પણ તે સિવાયનું ગાંધીજીનું જેલનું નિયમિત
ઝાંખું તે તો મેજર ધોર્ન. તે લગ્ન મેજસ્ટ્રેટ પોતે જ
કેહી લગાડમાં ઉઠેના હાથમાં કેદી તરીકે આગિરામાં
મુપડાયા હતા. પોતાને વીતેકી તેથી કેદીઓ માટે
તેમના દિશમાં બધું જ દાઝ રહેતી. તેમણે પહેલી જ વાર
ગાંધીજીને જાપાં વિષે પૂછીને કહ્યું કે હું તમને
ગંધી, દક્ષિત આવવાનો છું, જેનું બોલ્યા તેજુ જ
પાળતા. પંદરેક દિવસે આવે ત્યારે ગાંધીજીની પાસે
પંદર વીસ મિનીટ મુધી ઉભા રહીને બને તેટલી
દક્ષિત આવે. અલગત તેઓ તો ટાઇમ્સમાંથી જ બંધી
જાતમી મેળવે—તેમનું દરિયનું પણ સાધારણ એન્ગ્લો-
ઇન્ડિયનના જેવું, હિન્દુ-મુસલમાનનાં તોફાનની કે
પાંચ દશ માણસનાં માથાં રંગાવાની, કચિસમાં વૃટ પડવાની
કે ધારાસભાની ધમાલત્રી વાત જરા હસતે હસતે
કંઈક કરડાગી કરતે કરતે પણ કરે. જતાં ગાંધીજી
એવે તો શુદ્ધ સહાનુભૂતિથી ને નિષ્પાત્રસ દિલથી બધું
કહેતા. બર્તીઅરની મુસાફરીની ચોપડી ગાંધીજીને
વાંચવા આવવાને માટે તેમણે જેલને બંદ કરી. ગયા
ડીસેમ્બરમાં ત્યારે વરસેકની રમ લઈ વિસાવતની
સંકેરે ગયા ત્યારે ગાંધીજીને કહેતા ગયા: “ હું હમ્મું
હું કે હું પાછો આવું ત્યારે તમે અહીંઆ નહિ મળે. ”
ગાંધીજીએ તરત જ હસીને કહ્યું કે “ સરકાર સાથે
સમાધાન થાય તો જ હું છુટી શકું ને હું તો મોત્ય
સલાહ કરવા તૈયાર જ છું. ” ગાંધીજીના છુટકારાની
વાત સાંભળીને લગ્ન મેજર ખુશ જ ખુશી થયા હશે.

આ ઉપરાંત ગાંધીજીને અને મને / બીજાં કેટલાંક
જાપાં પણ મળતાં. હિન્દી પત્રોમાં સરસ્વતી
ઉપરાંત માધુરી અને કવચિત્ હિન્દી, પ્રચારનાં કંઈક
ગોપાનીઆં મળતાં. તામિલમાં તે જ વિષયનું પત્ર પ્રકટ
થાય છે તે પણ કવચિત્ આવતું. શુભરાતીમાં શુભરાત
માસિક નિયમિત રીતે મળતું. મુગધર્મનો આપો અંક
એક જ મળ્યો, બીજા સારક અંકના અમુક ભાગ મળી
શક્યા, ને પછી બંધ! ગાંધીજીને માટે નિષિદ્ધ દરા-
વેશ વસંતનો પણ એક અંક બૂલેચું મને મળેલો!
વળી સમાજજીવન ને જાતજીવન પણ ગાંધીજીને હમેશાં મળ્યે
જતાં. તે બેંધને અમને બધું હસતું આવતું તો પણ
તેમાંથી બને તેટલો છત્ર કાઢવા સુક્તા નહિ.
ઉપરાંત મહાસલાના ખાદી વિભાગ તરફથી ભાષ
મગનલાલ પત્રિકાઓ પ્રકટ કરે છે તે પણ હમેશાં મળતી.

આ ઉપરાંત જાતમી મેળવવાનો એક છુપો રસ્તો
હતો તે પણ હવે ખુલ્લો કર્યો જોઈએ. હું યરેરાડમાં
નવા સભા હતો તેવામાં એક દિવસ ભાષ મંડરઅલી
કલકત્તાનું “ મુસલમાન ” પત્ર મને આવવા આવ્યા.
તે બેંધને હું નવાઈ પામ્યો. તેઓ તો જુના બેંગી.
તેમણે સહેજમાં સમજાવ્યું કે: “ અધારી સેપરેટમાં
આમાં જાપાં હમેશાં ચોરીથી આવે છે તે, યારેરાડ જતાં
આવતાં લઈ આવે. તમે વાંચીને સજાગવી દેજો. ગાંધી-
જીને તે દેખાડશો નહિ. પણ જાંબી કુંડી વાત કર્યા
સિવાય તેમને કંઈ મુદ્દાની માહિતી હોય તે આપશો તો તેઓ
સાંભળશે. ” આમ યંગ ઇન્ડિયા ને કોનિક્શના પણ
કેટલાંકે અંક આવ્યા. તેમાંના કેટલાકમાં તો મૌસાના
હઝરત મોહાનીએ ખુશ નિશાની કરીને સ્વયેવંતું પણ હોય
કે આ ગાંધીજીને ખાસ વંચાવજો. પછી મુસ્લી પેટાનો
કિસ્સો થયો, અમારા યારેરાડને બહાર જવાની બંધી
થઈ અને જાપાંનું વહેણ મુકાઈ ગયું.

ગાંધીજી કંઈપીતાલમાં ગયા તેવામાં જ મૌસાના
સાહેબને ફાંસી જેટમાંથી બહારની અંધારીમાં લાવવામાં
આવ્યા. ગાંધીજી છુટપા તે પછી તો રાતે પણ
અમારા દરવાજાની બારી ખુશી રહે અને જ્ઞાનના
યારેરાડ આવજી કરી શકે. એટલે તો મૌસાના સાહેબે
પૂર જોમુથી છાપાનો મારો ચક્ર કર્યો. ખિત્તાલતનું ઉર્દુ
જાંખું દરરોજ આવે, દર અંકવાડીએ મરાસા ને કોઈવાર
કોનીકવ પણ. ઉપરાંત ગીટી લખીને ખાસ વધારાની

ગાતમી પણ આપે. તેઓ સાહેબ જેલમાં છે છતાં આ બધું નિર્ભયપણે લખી શકાય છે. કારણ કે તેઓ દરરોજ અમલદારોને સાફ કહેતા કે “મારા પર તમે ગમે તેટલા અંકુશ મૂકો તો પણ મને તો છાપાં મળ્યાં જ દરે છે ને મારી ચીડીચપાડી પણ આણે જ છે.” જેમણે જેલના એક એક નિયમનો વીણી વીણીને ભંગ કરવાનું ખુશી રીતે ખીડુ ઝડપેનું તેમના જેવો નિર્ભય કણ ?

ખાસ હુકમો ઇનકાર

સૌ રાજદારી કેદીઓને ખાસ સગવડો આપવાનો ઠરાવ ધારાસભામાં પસાર થયો હતો. છાપામાં પણ તે વિષે ખુબ ચળવળ ચાલી હતી. તેને પરિણામે ગઈ સાલની શરૂઆતમાં કેટલાક ખાસ નિયમો બહાર પાડીને અમુક સારી કેદના કેદીઓને તેમની સામાજિક પ્રતિષ્ઠાના કારણસર ભૂદા વર્ગમાં ગણી ખાસ હક આપવાની સત્તા સરકારે પોતાને હસ્તક લીધી. પછી ગાંધીજીને અને ભાઈ શંકરલાલને તરત જ આ ખાસ વર્ગમાં મૂક્યા. શંકરલાલ તો તે ભોગવવા રજા નહિ. અને ગાંધીજીએ નવા નિયમો પ્ધાનપૂર્વક વાંચીને તરત સરકારમાં લખી દીધું કે ભાઈ જયરામદાસ, ભણસાલી જેવા મારા જેવી જ અથવા મારાથી ચઢીઆતી સામાજિક પ્રતિષ્ઠાવાળા કેદીઓને કેવલ સખત કેદની સજાના કારણસર જ આ વર્ગમાં મૂકવામાં ન આવે ત્યાં સુધી માફ નામ તેમાં દાખલ કરશો નહિ. સરકાર આનો કંઈ જવાબ તો ન જ આપે. ગાંધીજીની ચોપડી પર “ખાસ વર્ગ” એમ પણ લખાઈ ગયું. રહેણ જમવાની તો તેઓ જેવી અસાધારણ સગવડો ભોગવતા કે જે ખાસ વર્ગના એકલા કેદીને પણ ન મળી શકે. પણ ખાસ વર્ગને અંગે ગાંધીજીને દર મહિને એક કાગળ અને એક મુલાકાતની—તેમને હિસાબે બે મુલાકાતની અચોત્ વળ મહિને છતી છુટ હંતી તેને બદલે તેઓ બે જ ભોગવીને મેંતોળા માનતા. ગાંધીજીનો આ ‘સત્યાગ્રહ’ છેવટ સુધી કાયમ જ રહ્યો.

ગવર્નર સાહેબની મુલાકાત વખતે આ પાત પણ ગાંધીજીએ છેડી. તેમણે બે ચોખ્ખાં મુદ્રા રણ ક્યાં: (૧) મારા જેવા જ ગુન્હાવાળા જે કેદીઓને કાંઈ મેલ-રૂંદેરું કુનમાં આપીને સજાનું કેદની રાજ દરી હોય તેમને

પણ આ વર્ગમાં દાખલ કરવા નોંધ્યો; અને (૨) કાયદાની મુસીબતને લીધે તેમ થઈ શકતું ન હોય તો તમારે વિખમતા દર કરવાને ખાસ હુકમ કાઢીને આવા કેદીઓને સખત મજુરીમાંથી મુક્ત કરી-સાદી કે આપવી નોંધ્યો ને પછી આ વર્ગમાં મૂકવા નોંધ્યો. ગવર્નર સાહેબે રોડથી જણાવ્યું કે આ નિયમો મેં જ ઘડ્યા છે ને હું જાણું છું કે આ બેમાંથી એકે પરતું ભરવાની અગતે સત્તા નથી. તેમણે તરત મેજર બેન્સને પૂછ્યું. તેમણે પણ વગર સમજાયે હાથઘો ભણે. ગાંધીજીને તે જ વખતે થયું કે આ ગંભીર બુદ્ધ કરે છે. તેમણે તે વિષે કાગળ લખવાની તૈયારી કરી. “હું જેલમાં છું એટલે મારી આગળ ગમે તેમ બોલાય એમ ગવર્નર સાહેબ કેમ માને ? અહીં આ પણ હું બગતો બેઠો છું એમ તેમણે જાણવું જ નોંધ્યો.” બન્ને ગાળતોમાં ગાંધીજીએ તકરાર લીધી અને આ વર્ગીકરણમાં તો સરકારની છેતરપટી જ છે એમ સાફ જણાવ્યું. ગવર્નર સાહેબના માનની ખાતર કહેવું નોંધ્યો કે તેમણે તરત જ બન્ને ગાળતોમાં પોતાની જાણ કબજ કરી ને સારી કેદની સજાથી તો મેજરદેરા કેવલ બંધન જ મુઠ્ઠે છે તેથી તેવા જ ખાસ કેદીઓને કેટલીક સગવડો આપવાનું થોડું ધાર્યું-છે એમ લખ્યું. પણ આથી ગવર્નર સાહેબની બેધડક બેદરકારી અને અડગ અભિમાન-શક્તિની છાપ કેમ બૂંઝાય ?

મુદ્રા પેટાણું મંગલસાચરણ

મુદ્રા પેટાના કેદીઓને મારવામાં આવતા કૃતકનો જે મામલો ગઈસાલ જુન મહિનામાં અવધિગે પહોંચ્યો; તેના મણેશ ફેલ્ડઆરી માસમાં ડાવા. તે વખતે ગાંધીજી જુન યાર્ડમાં હતા. એક દિવસ તેમણે કંઈ ચીસો અને કૃતકની વાત સાંભળી ને સામા બોગાનમાંથી કંતાનના ખડખડાં કપડાં પહેરીને તેમ જ દુઃખથી વત્તા વળીને ચાલતા ચાર પાંચ કેદીઓને નેત્રા. પછી વળી પગાર થતા એક બેડીવાળા કેદીને પૂછતાં માસમ વડયું કે કૃતક મુદ્રા પેટાવાળાને જ માર્યા છે. જેલમાં જાણીતું હતું કે તેમને ઘણાખરાને ઘંટીનું કામ આપવામાં આવતું અને તે તેમનાથી પૂરું થતું ન હતું તેથી તેમને થોડી-ઘણી સજાઓ થયાં જ કરતી. પણ તેઓ તો શુદ્ધ સત્યાગ્રહી હોવાનો દાવો કરે તેથી તેમનું વર્તન ને તેમની ગમગમી ગાંધીજીને ખુબ જ માલતી.

ગાંધીજીએ તરત જ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને ખાનગી પત્ર લખીને વિનંતિ કરી કે આ કેદીઓની ફરજ સમજવવાને તેમને મળવાની રજા આપે. પણ ગાંધીજીને આવી રજા આપવાનું બોન્સ સાહેબનું શું ગળું? એટલે ગાંધીજીએ વળી સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કાને વાત નાંખીને આ ધર્મકાર્ય માટે બીજાને આકરે રસ્તા પશુ લીધો. તેમની પાછળની એક કોટડીમાં ભાઈ જયરામદાસ હતા. તેમને છેક વાડ આગળ બોલાવ્યા તે પૂરું કામ કરી સળંગોની નામોદીમાંથી ગયી જ્યાં મુશ્કેલી પેદાવાળાને સમજવવા તેમને મુશ્કેલું. ભાઈ જયરામદાસે આ કામ ગરાબર પાર પાડ્યું. પણ તેઓ પોતાની હદ ઓળંગી વાડ સુધી ગયા તે વિગે યોડરે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને ફરિયાદ કરી. એટલે નિયમસર તેમણે જયરામદાસને એક અડવાડીઉં તેમની કોટડીમાં બંધ રાખવાની સજા ફરમાવી. આ વિગે સાંભળીને વળી ગાંધીજીને દુઃખ થયું. જયરામદાસની વિધિમાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટની સંમતિ પણ હતી છતાં પણ તેમણે સજા કરી. તરત જ પોતાને પણ એવી અથવા એથી વધારે સખ્ત સજા કરવાને મિત્રભાવે બોન્સ સાહેબને લખ્યું. તેમણે ગાંધીજીને સમજવવું કે મારી આગળ ‘ખટલો’ આવે તો મારે નિયમસર કંઈ કર્યાં સિવાય આને નહિ તેથી જ સજા કરી છે, ‘તે વળી ગાંધીજીએ પોતાની હદ ઓળંગી પણ નથી. આથી ગાંધીજી શાંત થયા. છતાં બ્હાર કેઈ છાપામાં તો એવું આવેલું કે જયરામદાસના જેવી સજા સુપરિન્ટેન્ડન્ટે ગાંધીજીને ન આપી તેથી તેઓ પોતાની મેળે જ જાણીનેઈને સાત દિવસ સુધી કોટડીમાં ભરાઈ રહ્યા. આ વાત ગાંધીજીએ સાંભળી ત્યારે તેઓ ખુબ જ હસ્યા.

છેલ્લા ફટકા

આ પછી ફટકાની વાત શમી ગઈ તે છેક જુનની આખરે પાછી ઉભળી આવી. તે દિવસે નવેક વાગે અમારે યોડર ખબર લાઇ આઘો કે મુશ્કેલી પેદાવાળા છ—તેમાં કોઈકે તો પંકાએના—કેદીઓને ફટકા મારવામાં આવ્યા છે. આવી વાત ઓચીંતી સાંભળીને ગાંધીજીને ભારે દુઃખ થયું. તેઓ નિયમસર રેડીઓ મકાનવાત બેસા હતા. તેમની ઓળંગીઓ તો પોતાનું કામ કર્યે જ જતી હતી. પણ તેમના અંતરમાં અમિ સજાગવા લાગ્યા. તેમની સુખમુદા અને આંખો જરા લાલ થયાં. તેમનો અવાજ સહેજ થરડો અને ભારે લાગ્યો. યોડીવારમાં કાકટર

મહેતા આવ્યા. તેમણે ફટકાની વાત સંભળાવી. પણ ગાંધીજીને તો તેનો પૂરો ઇતિહાસ જાણવો હતો. તેમણે થોડો કહ્યો ન કહ્યો—ગાંધીજીની અસાધારણ ગંભીરતા બેઠ જરા ચમક્યા—કહેલું પણ થોડું. બુરસી વાળવા ગયા—ગભરાયા ને ચાલવા ગયા. ગાંધીજી તેમના પર ખુબ જ ચીડાયા. અચંત આવેશથી અને પ્રયત્ન આપ્યા. થી તેમણે કહ્યું: “કાકટર, તમે જાણો છો—ફટકાની વાત સાંભળી ત્યારથી હું તો સમસગી રહ્યો છું! આજે તમે આટલી વાત કરી છે તો ગમે તેટલી તપાસ કરીને પણ આજે તમારે મને પૂરી વાત કહેવી જ પડશે. એટલે પછી મારે શું કરવું તેની મને સૂઝ પડે.” ગાંધીજીના ઉમ સ્વરૂપ ને તેજ લાપા પરથી અમે તરત સમજા ગયા કે આ વખતે તો ગાંધીજી કંઈ ગંભીર પગલું લેશે જ.

આ વિગે પૂરી વિગત માગવાને તે જ દિવસે ગાંધીજીએ પહેલા કાગળ લખ્યો. તેમાં જ જણાવ્યું કે “આગની ખબર ઉપરથી...મારે કંઈક કરવું જ પડે એમ મને લાગે છે. પણ કંઈ અવિચારી પગલું લેવા માગતો નથી.” બીજે જ દિવસે સવારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ બન્ને આવ્યા. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે બધી વાત પણ કરી: “ગઈ અગીઆરશને દિવસે મુશ્કેલી પેદાવાળાઓએ ઉપવાસ કરવાની રજા માગી, તે મેં આપી. પણ એવી સરતે કે તેમણે પૂરું કામ તો કરવું જ. પણ તેમાંના કેટલાએ ઘણું ઓછું કામ કર્યું. તેથી મેં થોડી ધણી શિક્ષાઓ કરી. આની બીજાઓને ખબર પડી એટલે મઠ કાલે સવારે છએ જણાએ જણાવ્યું કે અમારા માણસોને આવી ખોટી સજાઓ કરો છો એટલે અમે કોઈ હવે કામ નથી કરવાનો. આ તો ચોખ્ખું બંડ જ કહેવાય. જેલમાં તે કેમ સહન થઈ શકે? એટલે મેં ફટકા આપ્યા.” ગાંધીજીએ આ વાત માની લીધી. પણ તેથી તેઓ શમી ન શક્યા.

સત્યાગ્રહની ચર્ચા

આવી અવિચારી ને સખ્ત સજા કરવા માટે ગાંધીજીએ મનમાં પણ સુપરિન્ટેન્ડન્ટનો વાંક ન કાઢ્યો. તેમને વાંક તો એ બાઇઓનો જ વરસો: “ચક્કી આપી હોય તો તે ફરવી જ નેહાએ. કામ પૂરું થાય ત્યાં સુધી કર્યા જ કરવું બીજાએ. ને કળથી અને ફરજ સમજીને કરે તો પૂરું પણ થઈ શકે. પણ ન થાય તોયે શું? ધડી

કરને કરતે બેલાન થઈ તેના આગળ પડી મરી જતું સાઈ પણ આવી સળંગો દેમ બવાય ? અને સળંગો કરે તો તેની પણ સત્યાગ્રહીએ તો બરડાસ કરવી જ જોઈએ. ત્યાં સુધી ખાસ અંગત અપમાન કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સામે ન થવાય ને દુલ્લહ પણ ન જ કરાય.”

૨૯ મીએ બપોરે ગાંધીજીની કોટડીમાં અમારી સભા મળી. ત્યાં સુધીમાં એવું પણ બનણવામાં આવ્યું હતું કે ફટકાની સળંગી આશરે સાત દસ મુસ્લી પેટાવાળા કંદીઓએ ઉપવાસ શરૂ કર્યા છે અને તેથી તેમને સર્કલમાંથી અંધારીમાં લાવીને બધ કર્યા છે. હવે પોતે શું કરવું એ સવાલ અમારી આગળ મૂકીને ગાંધીજીએ પોતાની વિચારસરણિ રજૂ કરી: “મારી આગળ તો એક જ વિચાર આવે છે કે આ કંદીઓને બદલે જા કે દેવદાસ હોય તો હું કેવી રીતે વર્તું ? તેમને ફટકા માર્યા તેથી હું સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પર ક્રોધ ન કરું. તેઓ ઉપવાસ કરે તેથી જ કંઈ ઉપવાસ પણ ન કરું. પણ ત્યારે હું મૃત જાનીને બેસી જ રહું ? હું જેલ સુધારવા અહીંઆ નથી આવ્યો તેમ સત્યાગ્રહી તરીકે અહીંઆ અગવળ કરવાની પણ મારી ફરજ નથી માનતો. પણ તેથી હું માણસ મરી નથી જતો તેમ હું સમાજ-સેવક છું તે પણ જુદી નથી શક્તો. એટલે જે મને એમ થાય કે મારો પુત્ર પણ અજ્ઞાનને લીધે ન કરવાનું કરે છે અને તેથી ખુશ હોરાન થાય છે તો મારી એટલી ફરજ. તો ખરી જ કે મારે તેનો ધર્મ સમજવી કેકાણે લાવવો, પણ જી છેવટે ન જ સમજે તો તેને કમરને શરણે છોડી દઈને શાંત થઈ બેસવું, પણ આટલું તો મારે કરવું જ જોઈએ અને તેમ કરવાની મને પૂરી સગવડ પણ સરકારે આપવી જ જોઈએ.

“પણ સરકાર તે ન આપે તો ? તો મારે સાક એક જ રસ્તો રહ્યો. —ઉપવાસ કરી પ્રાણ આપવાનો. બહાર હોઈએ તો અગવળ કરીએ, બીજાં પગલાં લઈએ. પણ અહીંઆં તો છેવટનું જ શસ્ત્ર ઉપાડવાનું રહ્યું. અને તે પણ સરકાર સામે—સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સામે ક્રોધથી નહિ. પણ મોરો ભાંકે અજ્ઞાનથી દુઃખી થયાં કરે તેનો હું અપાંગ સાક્ષી જાની ન રાહું તેથી મારા આત્માની ચાંતિ સાક જ.”

આ સાંભળી અમે તો દિગ્મંદુર જાની ગયા—લેવાઈ ગયા. આવા અસાધારણ વિકટ સંયોગોમાં આવા મહા પુરુષની સાથે આવી જોખમભરેલી ચર્ચામાં ઉતરવાનો આ પ્રયત્ન અમારે માટે તો પહેલો અને કદાચ છેલ્લો જ હતો. એ મહાત્માની છવનદોરી અમારા હાથમાં મુકાઈ હોય—હિન્દુસ્થાનના ભાવિનો ભાર અમારે માથે પાડી પડ્યો હોય એમ ધડીબાર અમને લાગ્યું.

અમે ચર્ચા કરવા ગયા. અમારી નાનાકરી દલીલ તો એટલી જ હતી: “કાઠી પર કટક ચડાવવા જેવું આ નથી ? છેવટનું શસ્ત્ર ઉપાડવા જેટલો આ પ્રયત્ન જલોર ગણાય ?” પણ ગાંધીજીનું દિલ તો અંધારીમાં પુરાંબેલા મુસ્લી પેટાના ભાઈઓ સાથે પ્રેમભાવે એક-તાર થયેલું હતું. અને તેમના દિલનો દારૂ પણ નિશ્ચય થઈ ચુક્યો હતો. પછી કા ર્દિપ્તિતાર્યસ્થિરનિમ્ન્ય મન: પયમ્મ નીમ્નાભિમુલ્લં પ્રતીપચેત્ ?*

ગાંધીજી ઉપવાસ કરે તે પૂરો ક્યારે થાય ? તે વિષે સમાધાનની એ શરતો ગાંધીજીએ ધડી તે પણ અમને બહુ વસમી લાગી. એક તો ગાંધીજીને મુસ્લી પેટાવાળા સાથે સર્કલમાં રાખવા જોઈએ કે જ્યાં તેમને ધંડીનો પાડ જરાબર આપી શકાય અને ફરીથી તેમને કંઈ સજા થવાનો પ્રયત્ન ન આવે. આ તો અમને કેવલ અશક્ય જ લાગ્યું. પણ અલખત જુદા રાષ્ટ્રીને પણ બરડા પર ત્યારે છુટકી આ કામને સાક અમલદારોની હાજરીમાં તેમને મળવા દે. તોયે ગાંધીજીને સંતોષ હતો. પણ ગાંધીજીને હવે આટલાથીયે સંતોષ થાય એમ ન હતું. તેમની ખાતરી થઈ ચુકી હતી કે બધું કરતે છને પણ કાઈ ગમે તેવો ભલો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ કંઈ પણ નહવા કારણસર ચુરસામાં આવી જઈને કાઈ સત્યાગ્રહીને ફટકા લગાવી બેસે. એ સ્થિતિ હવે તો અટકવી જ જોઈએ. તેથી ફટકા મારવાની સભા સુપરિન્ટેન્ડન્ટની પાસેથી લઈને પંચ કમિટી કે સરકારના હાથમાં રાખવાની બીજી સંસ્ત ગાંધીજીએ મૂકી. આ પણ સરકાર કેમ કબૂલ કરે ?

આ બધા વિષે અમે કેટલીયે વાર સુધી જુદી પાંગળી દલીલો કર્યાં જ કરી. પણ અમારા બોલ અમને જ નજીકના કાઈ શો ને તેવનાં પાણી ગોળે કાણ અટાવી શકે ?

લાગે તો પંછી તેની ગાંધીજીના પ્રચંડ નિશ્ચય પર શી અસર થાય ? છેવટે ગાંધીજીની આ જીવલેણ લડત અનિવાર્ય છે એમ માની લઇને, લવિષ્યની ચિંતા કરતાં અને છુટા પડ્યા.

પહેલું પગલું

તરત જ ગાંધીજીએ તૈયાર કરેલા કાગળમાં છેવટના સુધારા કરીને તે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને રવાના કર્યો. તેના છેલા પેરામાં ઉપવાસ જેવું જલદ પગલું લરવાની કંઈક આગાહી પણ આપી. પણ સરકારમાં તે તરત સમમત નહિ—કે તેની પરવા ન થઈ. ગમે તે કારણસર દરેક દિવસ સુધી તે કાગળ વિચારાયા વિના જ પડી રહી.

દરમ્યાન દરરોજ નેત્ર સાહેબ સાથે ચર્ચા ચાલ્યાં જ કરતી. તેઓ પોતે જ આ બધા ઉત્પાતનું મૂળ. છતાં તેમને લડતનું રહસ્ય બરાબર સમજાવવામાં ગાંધીજી પૂરા ફેરફાર કર્યા. જેમને લુહમી રાક્ષસ તરીકે છાપામાં બદનામ કરવામાં આવતા તેમના જ લુહમી સામે-શુદ્ધ સત્યાગ્રહ કરનાર તો રોજ તેમની સાથે હસીને મિત્રભાવે ચાલતા કંપી જ કરતા.

એક બાલુએ ગાંધીજી મીઠી વાતો કરતા હતા તેમ બીજી પાસે 'પોતાનો' નિશ્ચય પણ કેળવતા જ હતા. તેમના દિલના એક ખુણામાં અગ્નિની નાનીશી ઓજાગરી જલતી જ હતી. રોજ ઉપવાસ કરનાર ફેડીઓની વધવટની, તેમની વધતી જતી અશક્તિની, ને ઘટતા જતાં વજનની વાતો સાંભળતાં જાણે અલપણે એ ઓજાગરી પ્રવલસિત થતી હતી. પણ એ અગ્નિ શાંત અને નિર્ધૂમ હતો. તેના હુમાણથી ગાંધીજીની આંખ ઘેરાતી નહિ, તેમ ભુદ્ધિ અસ્થિર થતી નહિ. સાક્ષાત અગ્નિ-નારાયણને પણ પેટમાં જીરવનારા પ્રાચીન મહર્ષિઓ પણ કંઈક આવા જ હશે !

આમ સરકારના જવાબની વાટ નેતાં દરેક દિવસ વધી ગયા. છતાં તે ન જ આવ્યો. ગાંધીજીને થયું કે આટલી આગેશી બસ છે. તેમણે ગ્રામબાજુ જેવી કલમ હાથમાં લીધી. વિધાતાના લેખ જેવો કાગળ લખ્યો. સરકારને નોટિસ આપી કે દરમ્યાનમાં કંઈ મંત્રાપકારક ખુલાસો નહિ મળે તો ઝીલ્લ દિવસની સવારથી પાછી અને મીઠું સિવાય તમામ આહાર છોડીશ. એ કાગળ પણ અમારી આગળ રજુ થયો. અમારા હાંન નરમ

થઈ ગયાં. હવે અમને ગાંધીજીની સાથે અમારી પણ ચિંતા થવા લાગી. સરકાર હવે શું કરશે-ગાંધીજીને ક્યાં સુધી ઉપવાસ કરવા દેશે-બહાર ચળવળ થશે તે કેમ સમાવશે-તેમને અમારાથી જુદા પાડશે કે નહિ-ને ખાસ તો એ કે અમારે પણ ઉપવાસ કરવા કે નહિ-એ બધા સવાલો અમને ખુબ મલરાવવા લાગ્યા.

આ ચમકાવનાર કાગળનો સાર સુપરિન્ટેન્ડન્ટે તરત જ ટેલીફોનથી સરકારમાં જણાવ્યો, પછી રવાના કર્યો. સેક્રેટરીએટમાં દોડદોડ થઈ ગઈ ને બન્ને કાગળો તરત જ ગવર્નર સાહેબની આગળ મૂકાયા. તેઓ ચોંક્યા—ચિંતામાં પડ્યા.

ઉપવાસની તૈયારી

તે પછીના એવીસ કલાક અમારા અંતરમાં અમર અક્ષરે લખાએલા રહેશે. તેવો પુણ્ય પવિત્ર દિવસ કદાચ ફરીથી નહિ જોઈએ. તેવા તપના નિકટ દર્શનથી કદાચ ફરીથી પાવન નહિ થઈએ.

સોમવારે બપોરે ગાંધીજીનું મૌન પૂરું થયું. તે પછી પણ તેઓ તો નિત્ય નિયમમુદ્દર જ કામ કરે જ રતા હતા. તેમની શાંતિ અભંગ હતી. તેમનું વહન એવું જ દસતું અને આનંદી હતું. પણ વાતાવરણ કંઈક વધારે ગંભીર લાગતું હતું. તેઓ પરમ ધર્મભાવથી—પ્રેમભાવથી અતકાળની મધાધોમ તૈયારી કરે જતા હતા. તેમણે પાછલા પહોરે જણાવ્યું : “ કાલથી કાર્યક્રમમાં મણા ફેરફાર કરીશ. અને તેટલો વખત ઉપનિષદમાં જ એકાગ્ર થઈશ. ઉર્દુ પણ ચાલુ રાખીશ. (તે વખતે - પેશબર સાહેબના સોજનીઓ વિશે મૌલાના શીખલીની ચોપડી વાંચતા હતા) એટલે બધું ધાર્મિક જ વાંચન. બીજું વાંચવાનું કમી જ કરી નાંખીશ.

“ જ્યારે ઉપવાસ કરે ત્યારે ટેડીઓ ચલાવવાનું તત તો બંધ થાય છે. છતાં પહેલા બેત્રણ દિવસ તો ચોડા થોડો વખત ચલાવીશ. પછી તો પડી જ રહેવું પડશે એટલે ટેડીઓ નહિ થાય.”

વળી બીજે પ્રશ્ને જણાવ્યું : “ મને લાગે છે કે તમે સરકારને મમાધાન નહિ કરવું હોય તો મને તમારાથી છુટે પાડશે જ. તે માટે તમારે તૈયાર રહેવું. મારી પાસેથી જે ચોપડીઓ જોઈએ તે આપે જ લઈ લેજો. તેથી જ રીતે મારે પણ તમારી પાસેથી લઈ લેવી

પડે.” ક્યું તે પ્રમાણે કર્યું. અમતે સૂચના આપી તે પ્રમાણે અમે ચોપડીઓ ગાંધીજીની ઓરડીમાં મૂકી દીધી.

સાંજ પડી. મેજર નેન્સ ગાંધીજીને સમજાવવા આવ્યા: “ગવર્નર સાહેબના હાથમાં બન્ને કાગળો આવે જ મુકાયા છે. તેમને નિર્ણય કરવાને ચોવીસ કલાકની મદદતલ તો આપવી જ નેહજી. એટલે એક દિવસ ઉપવાસ મુલતવી રાખો તો સારું.” ગાંધીજીએ તરત પૂછ્યું: “ગવર્નર સાહેબે પોતે જ મને ખાત્ર કહાનું છે!” તેનો રપષ્ટ ઉત્તર નેન્સ સાહેબ ન આપી શક્યા.

એટલે ગાંધીજીએ ક્યું: “જે તમે તમારી પોતાની ખાતર મને સેકાવાનું કહો તો હું તરત સેકાઈ જઈશ. પણ એનો અર્થ તમારે રપષ્ટ રીતે સમજી લેવો નેહજી. તે એ કે તમારે સરકારમાં પણ મારા પક્ષની વધીશાત કરવી નેહજી—તમારું બધું વજન તમારે મારા પક્ષમાં નાંખવું નેહજી. એ રીતે તમે કહી શકો તો હું આ થીડીએ અટકી જઈશ.”

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ: “તમે મારી સલાહનુશ્ચિત તો જાણો છો. પણ મારે માથે આવી જવાનુંદારી તો ન લાઈ શકું. મારી ખાતર તો કંઈ જ ન કરશો.”

એટલે ગાંધીજીએ તો ઉપવાસ શરૂ કરવાનો મક્કમ નિશ્ચય જમાવ્યો. પોતે નિષ્કળ થયા તેથી નેન્સ સાહેબ કંઈક તારાજ થયા—ખીજ્યા. તેમણે એક પગે જમીન ખળેને ખળેતે—તેના પર નીચે જોને જોને જવાની તૈયારી કરી. ઝોન્ડીતું જ તેમનું અવિચારી સાદસિક રવરૂપ પ્રકટ થયું. કંઈક ઓર જ તોફાની તેજથી આંખ ચમકાવીને તેમણે ક્યું: “હિક ત્યારેમિ. ગાંધી, તમે જાણો છો—જે સરત દોરે (હીડ રન્સ ધ રેસ)...” તક્ષણ જ ગાંધીજીએ યા ત્રીસી લીધા: “...ને જ નોખમ વ્હોરે (...રન્સ ધ રિગ્ડ) એ હું મારી પેટે સમજું છું ને તે મારે તૈયાર છું.” નેન્સ સાહેબ તરત વિદાય થયા.

આમ યિદિ નિષ્કળ થઈ. પહેલા દાવ રમાઈ ગયા. તક્ષણે જ ખબરી મળી. કપે ખરેખર જંગ જામશે એમ ચોક્કસ લાગ્યું.

પુણ્ય પ્રભાત

નિર્જન મુજબ સવારે ચાર વાગ્યાથી જ ગાંધીજીએ ઉપવાસ શરૂ કર્યો. પ્રાર્થના પછી તરત જ તેઓ હમેશાં

ગરમ ખાણીમાં ખાટું લીંછુ નાંચાવી મીઠું નાંખીને પીએ. તેમાંથી તેમણે લીંછુ ખાતલ ક્યું.

પણ ઉપવાસનું પ્રત્યક્ષ દર્શન તો આસરે સાંજ વાગે થયું. હમેશની માફક ગાંધીજી તો ખટકામાં ફોડે સુતે ચાંતિથી વાંચતા હતા. પણ તેમની પાસે પહેલા તાના ટેબલ પર તો ગરમ ખાણી પીવાને તાંસણું ને ચમચો જ દેખાયાં. પહેલે દિવસે ક્યા નહિ મંગાવેલા એટલે તે ક્યાંથી હોય? ને ક્યા કે લીંછુ સરખું પણ લેવાનું નહિ એટલે ચાપુ પણ શા મારે, રાખે? ક્યા લેવાનું નહિ તેથી તે ભરવાનું માપ નહિ કે બપોર મારે માયવવાનું પાટ પણ નહિ. બીજા પ્રતિજ્ઞાનો આ સમારણ નેહજી પહેલી જ વાર અમારા દિવસમાં ઉડે મળી બોધાયું.

અમારાથી ગાંધીજીનો સાથ થઈ શકે નહિ તેમ તેમની આગળ નજાણા બનાવી શકાય નહિ તેથી અમારું દુઃખ વિશેષ. ભાઈ મંજરઅલીએ પહેલા જ દિવસથી ઉપવાસ શરૂ કરવાનો કંઈક વિચાર કર્યો. તેમને સમજાવવા મને ગાંધીજીએ સૂચવ્યું. મેં તેમને ક્યું: “આપણાથી ગાંધીજીના પેંગડામાં પમ ન મુકાય આપણે કંઈ લડત લીધી નથી, તે મારે આપણને કંઈ કારણ પણ નથી. આપણાથી તેમનો ખાલી વાદ કેમ થઈ શકે?” પછી ૧૯૧૮ માં અમદાવાદના વણકૌલી હડતાલ વળતે ગાંધીજીની સાથે ભાઈ ચંકરલાલ અને શીમતી અનુચ્ચાએને ઉપવાસ કરવા ધારેલા ને તેમને અટકાવેલાં તે પણ સમજાવ્યું. ભાઈ, મંજરઅલી માની ગયા. પણ ગાંધીજીને બે ત્રણ કલાક થાય—તેઓ નજાળાથી પધારીવરા થાય ત્યારે અંગત ભાવને વશ થાને શું કરીશું તેનો અમને જરાયે ભરસો નહોતો.

સાત વાગ્યા ને ક્યા આવ્યું. ગાંધીજીએ વાંચણનો ખડખડત સાંભળ્યો. તરત જ ચેતીને પધારીમાં નેડા થયા. પોતાનું બધુંયે ક્યા પાછું લઈ જવાની મહેતા કરી. ક્યા લઈ આવનાર દરિયાનાકના માણસો પણ જ ભાવિક. તેમાં પણ એક છુટ્ટો તો રાજ ક્યા આપીને ગાંધીજીના પગ આગળ શિર ઝુકાવીને જ વિદાય થાવ નેહજીમાં તો ગાંધીજીએ દર રૂવિવારે ચોવીસ કલાકના જ ઉપવાસ કરેલા એટલે ક્યા ન ભરવાનો દુઃખ પહેલી જ વાર સાંભળીને એ બિચારાઓ સડક જ પડ્યાં ગયા. મૌનાં મૌનાં પડી ગયાં આવું ક્યાં સુધી ચાલશે—ક્યારે અટકશે?—એવી ક્યા સૌના પ્રેરમાં પડી.

“પણ દૂધવાળો અમારો દરવાજો છોડીને પૂરો દૂધ કેદમ નહિ ગયો હોય એવામાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, સર્જન્ટ વગેરે આવી પહોંચ્યા. તેમણે દૂધવાળાને પળુ સાથે લીધો. મેજર સાહેબ પણ ઉપવાસનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરીને નરમ પડી ગયા. તેઓ અમલદારીનો રોજ છેક છોડીને કેવલ મનુષ્ય બની આવ્યા. તેમનું દિલ રોત્તેજભાવે—કંઈક પૂજ્યભાવે દ્રવતું હતું.

તેમને જોઈને તરત જ ગાંધીજી રીતસર ઉભા થયા. સાધારણ ખચરખચતર પૂછાઈ. પછી દૂધ વિષે પૂછ્યું. ગાંધીજીએ હસતે હસતે કહ્યું: “તમે જાણો જ છે કે મારો ઉપવાસ આજથી શરૂ થાય છે.” ફરીથી ચોતીસ શ્વાકને સાફ તે મુક્તતરી રાખવાની સુપરિન્ટેન્ડન્ટે માગણી કરી. ગાંધીજીનો જવાબ તો તૈયાર જ હતો: “મારી ક્યાં ના છે? તમે મારી સાથે રહેતા હો તો તમારી ખાતર જરૂર મુક્તતરી રાખું.” જેન્સ સાહેબ જરા વિચારમાં પડ્યા. હવે ટકાર કે તીરબાજી માટે કંઈ અપકાશ ન હતો. ઉપવાસનો હાઉ તેમની સામે જ ઉભો હતો. તેને આટલી વારને સાફ દૂર ન કરી શકે તો સરકારમાં પણ તેમની નામના થતે. સહેજ વારમાં જ તેમણે બીડુ ઝડપ્યું: “હા, મિ. ગાંધી, મારી ખાતર પણ મુક્તતરી રાખો.” ગાંધીજી તરત કમ્પ્લેટ થયા. એકદમ સૌનાં વદન પર આનંદ અને ઉદ્દાસ ઝળગી રહ્યો. અમલદારોએ તરત દૂધ મંગાવ્યું અને ગાંધીજીનાં પાત્રોમાં રેડાવવા માંડ્યું. પણ હજી ગાંધીજીનું પૂરું પારખું અમે નહોતું જોયું. તેમણે વાતમાં દમતે હસતે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કહ્યું: “હવે તો હું દૂધ લઇશ અને ફળ પણ મંગાવો. પણ હું તમને ખરું જ કહું છું કે મારું મન મેં ઉપવાસની દિશામાં એટલું જઈ ‘વાળી દીધું’ છે કે હમણાં તરત તો મારા દાંતમાં રસ ઉતરવો પણ મુશ્કેલ છે. અત્યારે ઉપવાસ તોડવા કરતાં કાયમ રાખવો એ મને વધારે સહેલું લાગે.” આ વાત સાંભળી વળી સૌ વિસ્મય પામ્યાં તે મનોજલની સાક્ષાત્ મૂર્તિ રૂપ મહાત્માજીને સૌએ અંતઃકરણથી પ્રણામ કર્યાં.

તે જ દિવસે બપોરે ગાંધીજી સાથે મસલત કરવાને તેમના પૂર્વ પરિચયવાળા એક ઉંચા અમલદારને ગવર્નર સાહેબે મોકલ્યા. ચાર પાંચ દિવસ સુધી રોજ બપોરે બે ત્રણ કલાક મસલતે આવી. તેના પર ગાંધીજી-

એ પડતે રાખ્યો છે ને તે ઉધાડવાની અમને પણ મનાઇ છે.

સમાધાન

છેવટે સમાધાનની શરતો નક્કી થઈ. ગવર્નર સાહેબના એલચી અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટની હાજરીમાં મુસ્લી પેટાના લાઇબ્રેરો મળીને સમગ્નવવાની રમ ગાંધીજીને આપી. તેમ જ ભવિષ્યમાં કોઈ પણ કેદીને સરકારની મંજૂરીથી જ ફટકા મારવાનો હુકમ બધી જેલના ઉપરીઓને આપવાનું નક્કી થયું.

તે જ દિવસે સાંજે એ ચિરમરણીય પ્રકરણની પૂણ્યહુતિ થઈ. મુસ્લી પેટાના લાઇબ્રેરો લગભગ ૧૪-૧૫ દિવસના કઠાક થયા હતા. તેઓ ધણ જ લેવાઈ ગયા હતા તેમ તેમને એ બધાય વખત કોટડીમાં જ પૂરી મકયા હતા. આટલે દિવસે તેમના બે આગેવાનોના દરવાજા ખોલીને તેમને ખુલ્લામાં લાવ્યા. તેમણે તો અમારા યાર્ડમાં ચાલીને આવવાની દિશા બીડી. છતાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટના હુકમ મુજબ તેમને ઉચ્છેદને જ અમારી લાઇબ્રેરી પાસે લઈ આવ્યા. ત્યાં અમલદારો ને ગાંધીજી તો પહેલેથી જ બેસી ગયા હતા. ગાંધીજીને તેમણે નમ્રભાવે પ્રણામ કર્યાં. સામે આશીર્વાદ આપીને ગાંધીજીએ હસીને પૂછ્યું: “કેમ મરણની તૈયારી કરી શું?” પીર સૈનિક ઝળગી ઉઠ્યા: “એટલામાં મરાય છે શાનું?” પછી મુદ્દાની વાત ચાલી. તેમણે પોતાની હકિકત સંભળાવી તે ગાંધીજી સહેજમાં પી ગયા. પછી તેમણે સત્યાગ્રહીનો ધર્મ સમગ્નવવા માંડ્યો. તેટલામાં વરસાદે વિશેષ કર્યો. તરત બધા ઉઠ્યા. ઘાંડોરાએ બધી ખુરશીઓ લાઇબ્રેરીમાં ગોઠવી દીધી અને વાત આગળ ચાલી. ગાંધીજીની સલાહ સહેજમાં એ લાઇબ્રેરોને ગળે ઉતરી, તેમને પોતાની બૂજ સમજાઈ, અને સૌનો ઉપવાસ પૂરો કરવાનું વચન આપ્યું. પણ એટલાથી ગાંધીજી કેમ સતોપાય? તેમણે તરત જ પોતાનું દૂધ મંગાવ્યું, તેમાંથી જન્ને લાઇબ્રેરોને થોડી થોડી પ્રસાદી ત્યાં ને ત્યાં જ આપી. વાન પૂરી થઈ ને સૌ ઉઠ્યા.

આ અસાધારણ પ્રમંગની અમલદારોના મન પર પણ ઉડી અસર થઈ. તેમનાં દિલ પણ પીગળી ગયાં. સુપરિન્ટેન્ડન્ટની પણ ખાતરી થઈ મુકી કે આ કોઈ જુઆ કેદીઓ નથી પણ ખરેખરા સંસ્કારી સન્નતો છે.

તેમણે પોતાનું દક્ષિણિન્દુ ગાંધીજીને સમજાવેલું તેની પણ તેઓ કદર કરી ચક્રા. આટલા દિવસ તેમણે દુઃખ વેઠ્યું તે મારી જ ભૂલથી એવું કંઈક પણ તેમને લાગ્યું, તેમથી એકને પોતે ચાલુક મારેલા. બન્નેને જંગલી પશુની માફક ભૂખ્યા પૂરી મૂકેલા. તે બન્નેની સાથે મિત્રભાવે લાયકીલાગ્યા. “તમને આ બધું વીત્યું તે માટે હું દિલ-ગીર છું. હું પણ કંઈ સંપૂર્ણ નથી. મારી પણ બૂલ થઈ હતી.” એ ભાષણોને સુપરિન્ટેન્ડન્ટની પાસેથી પચા-તાપતાં આવાં જ કંઈક વખત જોઈતાં હતાં તે મળ્યાં. એટલે તેમના આજ્ઞાં દિલને ટાકે વળી.

“છેવટે એક સવાસ ગાંધીજી ન જ ચૂક્યા: “આ સૌને ચોંદ ચોંદ દિવસના ઉપવાસ થયા છે તેમને હવે શ્રી જોરાકાં આપશો?” સુપરિન્ટેન્ડન્ટે ઉદારપણે તેના નિઃસ્ર ગાંધીજી પર જ છોડી દીધા. તેઓ તો ઉપવાસના પાકા અનુભવી એટલે તેમને વિમાર કરવાનો હોય જ શાનો? તેમણે તરત જવાબ: “જરૂરને ત્રણ રતલ દૂધ, બે નારંગી, એક ખાટુ લીંબુ અને એક અધોળા જોળા આપો.” આ “રેશન” ચાર પાંચ દિવસ માટે મંજૂર થયો અને સૌ મિત્રભાવે છૂટા પડ્યા.

પરોડાએ છેલ્લાં ત્રીસ ચાલીસ વરસમાં કંઈક ફેદીઓ ને અમલદારો, કંઈક ત્રાસ ને ભુતમ, કંઈક કસબ ને કિસ્સા નીલાળ્યા હશે. પણ એ વર્ષાઋતુની સાંજ ને શાંતિ, એ એલચીનો ખાખી, લરકરી પોશાક ને ડંડા મીઠા મીઠાજ, એ સુપરિન્ટેન્ડન્ટનાં ચંચલ નયન ને મિંતાગુર ચહેરો, એ મહાત્માજીનાં ખુરસીના ખુણામાં સમાતાં સુંકામલ ચંચ ને પ્રહસ્ય પ્રેમલ હાસ્ય ને તેમની સામે શિષ્યભાવે બેઠેલા ચોંદ ચોંદ દિવસના ઉપવાસી અડચ ગુદ્ધ સંનિધા—એ મિત્ર તો અદ્ભુત ને અવર્ણનીય જ ગણાય. જેમણે તે દરથી નીલાળ્યું છે તેઓ અણમેળા રતનની પેઠે હલથમાં તેવું જતન કરશે અને સર્વતાવિજયી ગુદ્ધ સત્યાગ્રહના મુખ્ય સ્મારક તરીકે તેને પ્રેમથી પૂજશે.

હળમળો ફરસો

આ ગંભીર મામલો પાર પડ્યો તે પછી થોડાં જ અઢવાડીયાંમાં કંઈક રમુજ પ્રકરણ જાગ્યું.

સુસ્તી પેટાના સમાધાનની બધી વાત ખાનગીમાં જ બની. છતાં તે વિષે થોડી ઘણી ખરી ખોટી બીના જામાંમાં આવી ગઈ. આથી જેલનું કંઈક પોશાજ પર-

ખાયું. તેથી સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કંઈક હપડા પણ મળ્યા હશે. એટલે તેમણે અમારા, યાર્ડની જાકીની જેલ માથેનો અંધ બને તેટલો, કાપી નાંખવાનો ઠરાવ કર્યો. અમારા યોર્ડરને યીડીના કે પરચુરણ કામે પહોંચતા બિલ-કુલ અટકાવ્યા અને દરવાજા પર ખાસ નવા યોર્ડરને ભેગા ર્યો. અમારો કંઈ સામાન લઈ આવે તે માલુમો દરવાજા પર જ ઉભા રહી ખૂમ મારે એટલે અમારા યોર્ડર વગેરે ત્યાં જઈને લઈ આવે. સૌ ઝાડુવાળા કુંડા-વાળા આખો દિવસ અમારે ત્યાં કામ કરી રાત્રે સફલ-માં બંધ થતા તેમને અમારા જ યાર્ડની ટ્રાસીઓમાં બંધ કરવા માંગ્યા. અને સૌની હળમત કરવાને મંજૂર ને શુદ્ધારે હળમ સફલમાંથી આવતો તેને બદલે એક નવા હળમને અમારા યાર્ડની જ સેવામાં રાખી રાત્રે ત્યાં જ પુરવા માંડ્યો.

આ બધું નાટક ગાંધીજી જોતા ગયા તેમ તેનું રહસ્ય પણ સમજતા ગયા. ઝાડુવાળા વગેરે સાંજે સ્કલમાં બંધ થાય ત્યારે બેગા મળાને દિલ ખોલી શકે અને કવચિત્ પીડી તમાકુ પણ મેળવી શકે. આ બધો આરામ વિરામ પોતાને લીધે જ બંધ થયો. એ ગાંધીજીને ખુણ સાલવા માંડ્યું. આ વિષે તેમણે સુપરિ-ન્ટેન્ડન્ટને પૂછ્યું પણ ખરું. પણ તેમણે નિખાલસપણે કહી દીધું કે તમારા પર શંકાથી નહિ પણ મારા જમાન-ની ખાતર જ આ પગલાં લીધાં છે. કેટલું જાણે કેમ થોડીવારમાં બીનત બંધાતો નથી પરિસ્થિતિથી ટેવાઈ મથા. પણ હળમ એટલો અડચ જ રહ્યો. તેને યાર્ડમાં બંધ થવાનું ન જ ગોડયું. કવિયાદ કરવાથી ન વળ્યું ત્યારે છેવટે તેણે હસતાજ પાડી—સૌની હળમત કરવાનું બંધ કર્યું. એટલે તેને કોટડીમાં સાત દિવસ બંધ કરવાની સજા થઈ. આથી વળી ગાંધીજી આજ્ઞાના ને તેમણે, સુપરિન્ટેન્ડન્ટને તે વિષે વાંત કરી. તેમણે એ હળમને બદલીને બીજાને ત્યાં લાવવાનો દુકમ કર્યો. તેણે પણ થોડા દિવસમાં વેસ કાઢ્યો ને ગાંધીયવાનો રોજ કર્યો. એટલે તેને પણ કોટડીમાં બંધ કર્યો.

આથી તો ગાંધીજીને દહ થએલી લાગી. આમ પોતાની ખાતર જ એક પછી એક હળમ અડીઆ. બંધ થાય, તેથી કામ ન કરે ને તેને સજાઓ થતાં કરે તે ક્યાં સુધી સહન થાય? તેમણે પોતે તો આવા સંધેશોમાં હળમની સેવા વિના જ મંલાવી લેવાનો અને માથું અને

દારી વાળ કાપવાના ઝીણાં સંચાથી જ હાથે સાફ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.* દંકિણ આફ્રિકાની જેલોમાં તો અસ્થા દાખલ થતા જ નથી અને સૌને આવા સંચાથી જ ચલાવી લેવું પડે છે એ પણ જણાવ્યું. 'મે' નમ્રતા પૂર્વક કહ્યું: "આમ આપ ચલાવી લેશો છતાં યાર્ડના બીજા પંદર વીસ માથાસને માટે તો હળમર રાખવો જ પડશે એટલે, આપને અંદાજાથી બીજા લઈ જાય તે સિવાય આમ તો આ મુસીબતનો અંત નહિ જ આવે." પણ મારી દલીલ છુ ગઇ. ગાંધીજીએ પોતાનો નિશ્ચય સુપરિન્ટેન્ડન્ટને સમજાવ્યો, ને બાલ કાપવાનો સંચા માગ્યો. તેમણે તરત જ તે માટે હુકમ આપ્યો. દરમ્યાન ગાંધીજીએ પાંચ છ દિવસ દારી વધવા દીધી. છેવટે સંચો તો આગ્યો. પણ તે જરણે જારીક ન હતો. ગાંધીજીએ તરત જ લાઇ મંજરઅલી પર તેનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો. તેમના ગાલ ચીમડીઓ લરાવાથી સોરાયા, પણ એક વાળ ઉતર્યો નહિ. પોતાની હળમત પણ ન જ થઈ શકી.

આ અખતરો નિષ્ફળ થયો એટલે વળી ગાંધીજી વિચારમાં પડ્યા. જેલમાં તેઓ બધાંયે નિર્ણય કરતા પહેલાં તે વિષે અમારો મત પૂછીને અમને માન આપતા. પણ આ વિષે મને રીતસર પૂછવાનું રહી ગયેલું. સંચો નિષ્ફળ ગયા પછી ગાંધીજીએ વાત કાઢી. ત્યારે મારી દલીલ ફરીથી રજુ કરીને રીતસર હળમત કરાવવાને ખાસ વિનંતિ કરી. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે પણ આગ્રહ કર્યો. ગાંધીજીએ ઉદાર દિલથી નમ્રું આપ્યું. સદલાગ્યે નવો હળમ આગ્યો તે જરાયે ગાંડો થયા સિવાય છેવટ મુધી નળી રહ્યો તેથી ફરીથી કંઈ મુસીબત નડી નહિ.

અઠવાડીઆનો અર્ધ ઉપવાસ

ગાંધીજીની લડતોનું જે પૂરું રહસ્ય ન સમજીતેને એમ જ થાય. કે થોડે થોડે વખતે તેમને લડવાનું શરૂ થતી આવે છે અને તેથી ગમે તે પ્રયોગમાંથી સહેજમાં લડત જવાની જોસે છે. એમ જ ગયા સપ્ટેમ્બર માસમાં રેવનું ગલ થઈ ગયું. ખોરાક ને દવાના ધણા ધણા પ્રયોગો કર્યા છતાં પણ

* શનદારી પેઢીએને પોતાના સામાનથી હળમત કરવાની છૂટ હતી. માત્ર અઠો બેઢીસમાં રાખતા અને જોડે ત્યારે આપતા. ચરેડા તેમ જ સાબરમતીમાં ધણાખરા લાઇઓ આ સત્તવડો લાભ લેતા.

લાઇ મંજરઅલીના હાથ પરથી ખસ ન ખસી. ગાંધીજીની સૂચનાથી તેમણે મીઠું પણ છોડ્યું હતું પણ તેથી સફર નહોતા થયા. છેવટે ગાંધીજીએ સૂચવ્યું કે બાકી રહેલા ઘેંઠ માસ માટે તેમણે દાળ ને શાક તેમ જ માંખણનો પણ ત્યાગ કરવો ને તેની અવેજમાં બેને બદલે ચાર રતલ દૂધ અને લીલાં ફળ લેવાં ને રાંટી તો કામમ રાખવી. લાઇ મંજરઅલીએ આ અખતરો પણ કબ્જ કર્યો. એટલે ગાંધીજીએ આ ફેરફાર મેજર જોન્સની મંજૂરી માટે રજુ કર્યો. તેઓ જરા વિચારમાં પડ્યા. પછી તેમણે જણાવ્યું કે હું બેને બદલે ચાર રતલ દૂધ તો આપું પણ ફળ તો તેમને પોતાના પૈસામાંથી જ મંગાવવાં પડશે. ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો: "અમે અમારા પૈસામાંથી તો કંઈ જ ન મંગાવીએ. હું તો એમ ધારતો હતો કે તમે લાઇ શંકરલાલને હમેશાં છૂટથી બંધુએ આપતા હતા ને તેમના પ્રમાણમાં તો લાઇ મંજરઅલીએ અત્યાર સુધી ધણી જ કરકસરથી ચલાવ્યું છે એટલે હવે બાકી રહેલી કુંટી મુદત માટે તમે ખર્ચનો બારીક વિચાર નહિ કરો." પણ મેજર સાહેબના મનમાં આ દલીલ ન ઉતરી. પછી ગાંધીજીએ દાંતરી દરિયી સમજાવ્યું કે કેવલ દૂધના આહારના પ્રતિકાર તરીકે પણ ફળની જરૂર છે. જોન્સ સાહેબે તેરત કહ્યું કે હું દૂધ લેવામાં આવે તો એવા પ્રતિકારની જરૂર રહે જ નહિ. ગાંધીજીએ આ વાત તરત પોતાને માટે પણ પકડી લીધી: "ત્યારે તો હું પણ હું દૂધ લઉં તો મારે પણ ફળની જરૂર નહિ જ ને ?"

જોન્સ સાહેબ ઉતાવળમાં બોલી ગયા: "નહિ જ."

"વળી એકલા દૂધનો અખતરો કોઈ દિવસ કર્યો નથી તે કરવાની પણ મને તક મળશે" ગાંધીજીએ ઉમેર્યું.

પણ આથી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તો ખુબ ખીજવાયા. ગાંધીજીની તખીયત મારે મેં ફળની જરૂર સૂચવી. તરત જ કરડગીમાં આંખો ચમકાવી કહ્યું: "પણ હું શું કરું ? હું મંજરઅલીને ફળ નથી આપી શકતો તેથી મિ. ગાંધી પણ તે છોડે છે. તેમને ફીક લાગે તેમ કરે." ગાંધીજીએ પોતાનું દરિયું સમજાવવા આંડ્યું પણ વ્યર્થ.

એટલે બીજા દિવસથી ગાંધીજીએ નારંગી લીંછુ છોડ્યાં અને કેવલ ચાર રતલ હંડા દૂધ પર જ રહેવા

લાગ્યા. અમારી તો, ખાત્રી જ હતી કે ગાંધીજીને આથી નુકસાન જ થશે. અને યશુ : પણ એમ જ. તેમને ચાર રતલ દૂધ પચાવવું પણ ભારે. લાગ્યા માંડ્યું તેથી કંઈક કમી. ક્યું. નળગાઈ તો વધતી જ ગઈ. અઘવાડીએ વળતું યશુ : ત્યારે ગાંધીજી ૧૦૪ પરથી ૧૦૧ રતલ પર આવેલા માલમ પડ્યા.

ફરીથી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાથે વાત થઈ. અત્યાર સુધીમાં વળી તેઓ ગાંધીજીનો અખતરો સમજી ગયા હતા. પણ તેવું પરિણામ સાંજળીને ચમકી ગયા. ગાંધીજી કહે: “તમારી સંમતિ હોય તો હું તો આ પ્રયોગ ચાલુ રાખવાને ઘણો જ ખુશી છું. ત્રણ રતલ જવાથી હું કંઈ ગભરાતો નથી.”

પણ જોન્સ સાહેબ કંઈ માને? “મહેરજાની કરીને આ અખતરો બંધ કરો. હવે આ વિષે હું જરૂરે જવાબદારી લેવાને તૈયાર નથી. ને મંઝરઅલીને પણ જે ફળ જોઈતાં હોય તે લે લે.”

“બાકી મંઝરઅલી તો હાલ દાળથી ચલાવી લેવા ને ફળનો અખતરો ખુદાર જઈને જ કરવા તૈયાર” ગાંધીજીએ ઉમેર્યું. પણ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે તે પર કંઈ ન ન આપ્યું. તેમની ભલમતસાધ પર ગાંધીજી આફ્રન થયા ને ખીજ દિવસથી તેમણે ને મંઝરઅલીએ ફળ ચોતું શરૂ કર્યું. ખીજ એક બે અઘવાડીઆમાં ગાંધીજીનું રીર પાછું ટેકાણે આવ્યું ને સૌનાં દિલને ટાક વળી.

છેલ્લી લડત

ગયા ઓક્ટોબર માસમાં મેજર જોન્સની જગ્યાએ રૈલ મરે આવ્યા. ને એક માસમાં તો તેમની સાથે ગાંધીજીની દાંડણ લડત જમી ગઈ.

ઓક્ટોબરની આખરમાં ભાઈ મંઝરઅલી છુટયા ને તે પછી બે ત્રણ દિવસમાં ભાઈ અબ્દુલ ગુનીને ખાસ વર્ગમાં દાખલ કરીને અમારે ત્યાં લાવ્યા. જુદા હતા ત્યારે તેમને યુરોપીઅનોનો ખોરાક મળતો હતો તે અમારે ત્યાં પણ આર પાંચ દિવસ કાયમ રહ્યો. છતાં ગોરાંતો તેમણે તુરત જ છોડી દીધું. નવાં આહારની યાદી ગાંધીજીની સલાહ લઈને તેમણે તૈયાર કરી ને રીતસર મરે સાહેબ આગળ રજુ કરી. તે વખતે તો તેમણે ને

મંજુર કરી. હોય એવો ભાસ થયો. પણ ફરી, મલ ત્યારે તેમણે વાંધો, લીધો: “ખાસ વર્ગના નિયમ પ્રમાણે કેદીઓના ખોરાક પર સરકારને એક પાઈ જ વધારે અર્થવાની છે જ નહિ. તેથી યુરોપીઅનો ખોરાક પ્રમાણે તમારા ખોરાકની જેટલી કિંમત ચર્ન હોય તેની હદમાં જ રહીને તમને જે જોઈશે તે આપ સકશો. વધારે જોઈએ તે તમે તમારા પૈસામાંથી મંગાવ સકશો.”

ગાંધીજીએ હલીલ કરી: “પણ માફ અને માર સાથીઓના આહારનું જે પત્રક અમે ધડીએ છીએ તે જ અત્યાર સુધી પસાર કરવામાં આવ્યું છે. હવે જો ભાગનીને તમે જુદા ધોરણસર ખોરાક આપો તો તે અમારી વચ્ચે પકિતબેદ થાય તે અમારાથી સહન થાય.”

કર્નલ મરેનો જવાબ ચોખ્ખો હતો: “તમે તો માંદા અશક્ત માણસ છો. તમારે હાલનાં કરતાં પણ વધારે ખોરાકની જરૂર છે. બાકી ખીજને માટે મારા પહેલાંના અધિકારીએ જે ધોરણ રચ્યું હોય તેમાં હું કંઈ ફેરફાર કરવા નથી માગતો. પણ હું પોતે તો નિયમનો જ અર્થ જે સમજ્યું છું તે પ્રમાણે જ તેનો અમલ કરીશ. તેથી વધારે કંઈ કરવાની મને સત્તા જ નથી.”

આથી ગાંધીજીના દિલને ભારે ઘોટ લાગી. તેમની ખાત્રી હતી કે જે ખોરાક તેમને પહેલા જ દિવસથી આપવામાં આવ્યો હતો તે માંદગીના કારણસર નહિ પણ તેમની જીની ટેવને માન આપીને જ મંજુર કર્યો હતો. તે જ રીતે ભાઈ ગનીને ખોરાક ન મળે તો તેમણે પણ કેવલ દૂધ પર જ રહેવાનો અખતરો પૂરો કરવાનો અને તે છેવટે નિષ્ફલ નીવડે ત્યાં જ ફરીથી ફળ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ સાથે વાત થતાં સુધી આ નિશ્ચયનો અમલ સુલતવી રાખવાની મરે સાહેબે સૂચના કરી તેને ગાંધીજીએ માન આપ્યું. એમ સાતે દિવસ સુધી રાહ જોઈ. દરમ્યાન કર્નલ મેલ ને આવ્યા એટલે ગાંધીજીએ સરકારને કામગીરી લખાવી કેવલ દૂધ પર જ રહેવાનું શરૂ કર્યું.

અને તો પહેલેથી જ સચવ્યું હતું કે તેમની તબીબી અન આવા કંઈ અખતરો સંધી શકે એમ નથી અને

વળી અડવાડીઆનો પ્રયોગ કર્યો તે પણ નિષ્ફળ જ ગયો હતો. પણ ગાંધીજીના દિલમાં એ વાત ત.જ વસી.

ધાર્યા મુજબ પહેલે જ અડવાડીએ ફરીથી ગાંધીજી ૧૯૪ થી ૧૦૧ રૂતલ પર આવ્યા. તે પછી મરે સાહેબ ત્યારે આવે ત્યારે પૂર્વેમાં કે બીજાં ફળ લેવાનો આગ્રહ ધણી જ મીઠાશથી કરી ન કરે. પણ ગાંધીજી પોતાનો અખતરો પૂરો નથી ગયો એમ કહીને વળી હાથ ગતી તરફ ધ્યાન ખેંચે: “તેઓ બિચારા પૂરી ખાંડ ને દૂધ ન. મળવાથી બૂખ્યા રહે છે તે વખતે હું ફળ શી રીતે લાઇ શકું?” એટલે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ વળી નિયમના બંધનથી પોતાની લાચારી, બતાવે ને ગાંધીજીને વળી ફળ લેવાનો વધારે આગ્રહ કરે.

એમ કરે અડવાડીએ ગાંધીજીનું વજન ઘટતું જ નવું ને નખળાઇ વધતી જ નવત. આ પ્રયોગ ચાર અડવાડીઆં આવ્યો તેમાં ગાંધીજી લગભગ ૯૭ રૂતલ સુધી ઉતરી ગયા. એટલે તો મરે સાહેબે અને અમે પ્રયોગ સંકેતી લઈ ફળ લેવાનો ખુબ જ આગ્રહ કરવા માંડ્યો. ફળ એકદમ ન જ લેવાં હોય તો તરતમાં ચોરી કરાઈ ચોરી લેવાને પણ ધણી જ વિનંતિ કરી. ગાંધીજી પોતે પણ એવો કંઈ વિચાર કરતા હતા. છેવટે તેમણે ચાર ને બધલ ધણી રૂતલ દૂધ લાઇને સાંજ સવાર ચોરી ચોરી ચોરી લેવાનું શરૂ કર્યું. થોડા દિવસ તો કિક લાગ્યું. પાંચમે અડવાડીએ એકેક રૂતલ વજન વધ્યું પણ ખરે. પણ એ બધું ફોક્કટ ! વળી ચોરી ન કરાવી. એટલે ગાંધીજીએ તે બંધ કરી ને દૂધનો ઘટારો તો કાયમ રાખ્યો. ‘હરે અડવાડીએ ગાંધીજી ૯૬ રૂતલ પર પહોંચી ગયા ! છતાં ૯૦ રૂતલ પર આવતાં સુધી અમને ખામોશ રાખવા સચડું !

દરમ્યાન બહારથી કોઇ મિત્રોએ ગાંધીજીને મારે કંઈ ફળ મોકલ્યાં તેમણે તે અમને સોંપી દાધાં. પણ જેમને ફળની આટઆટલી જરૂર. તેઓ. તેનો છરણ-પૂર્વક ત્યાગ કરીને આવું દાણું કંઈ સહન કરે ત્યારે અમારાથી તે શી રીતે ખવાય ? બીજી પાસ ચાર પાંચ અડવાડીઆં સુધી ટકાવેલા અખતરો એમ એકાએક ફળ આવવાથી તોડવાનું પણ કેમ કહેવાય ? અમારે ધર્મસંકટ પ્રાપ્ત થયું. પણ મારાથી આ વિષય ત્રિયતિ ન મંડી શકું. તે મેં હા લીધી કે ગાંધીજી જરા પણ

ચાખે તો જ ફળ લેવું. તેમણે મને સમજાવ્યો પણ મારી હડવર્તીને તેને શરણે ચલા. કંઈક કચવાઈને જરાક ફળ લીધું ને પાછા પોતાને રસ્તે વળ્યા. મને શિરપાવ પણ મળ્યો: “શંકરલાલ તો આંવા અખતરો કરવા દે જ નહિ. તમે કરવા ‘દીધો એટલે આમ એકાએક હેરાન કરજો એમ નહોતું ધાર્યું.” અમે હાથ ધસતા રહ્યા.

ગાંધીજીએ ચોરી લીધી ત્યાં સુધી કહ્યાં જ કરે: “મને હજી એવી નખળાઇ નથી લાગતી કે મારે કામ કરવામાં મને જરાયે હરકત આવે.” કંઈક નખળાઇ લાગી તેથી ચોરી લીધી પણ તેથી તે હકવાને બદલે વધી. તે છોડ્યા પછી બીજે અડવાડીએ તો અવધિ આપી. તેવામાં અમે દરરોજ ગાંધીજીની સાથે તખીઅત વિશે વિશેષ ચર્ચા કરતા હતા. તે મુજબ એક દિવસ સવારે તેમના ખાટલા આગળ હું દીનલાલે ઉભો હતો ત્યારે તેમણે કહ્યું: “હવે મને લાગે છે કે મારો અખતરો પૂરો જ થયો. આજે સવારે લોટા ઉપાડતાં પણ મારો હાથ કુણ ઉડ્યો. એટલે હવે તો ફળ લેવાનો જ વિચાર કર્યો છે.” આ સાંભળીને મુખી કે કુખી થયું તેની મને સમજણ ન પડી.

તે જ દિવસે પૂન્ય કસ્તુરબાઈ ને બીજા સંબંધીઓની મુલાકાત હતી. તેઓ તરત જ ગાંધીજીની હાલત વર્તી ગયાં. તેમને કમને પણ પોતાની બધી વાત કહેવી પડી. સૌએ અખતરો માંડી વાળી ફળ લેવાનો ધણી ઘણો આગ્રહ કર્યો. ગાંધીજીએ તે કબૂલ રાખ્યો. ને આ વાત અમને કહેતે કહેતે તેમણે એ પણ ઉમેર્યું કે “દાર પર ચડતાં ચડતાં પણ મારા પગ એવા કુણ ઉડ્યા કે હવે તો મારે બીજો રસ્તો રહ્યો જ નથી.”

બીજે જ દિવસે કર્નલ મરે સાથે વાત થઇ. તેઓએ લાઇ ગતીની બાખતમાં તો એક તસુભર પણ ચર્યા નહતા. પણ ગાંધીજીએ ફળ લેવાનું કબૂલ કર્યું એ જાણીને ઘણા જ ખુશી થયા. તેમણે તે ઉપરાંત દરરોજ અડધો

આ વખતે પૂન્ય કરતુરબાઈને કર્નલ મરે સાથે રમુજ વાત થઈ. કર્નલે એવી મતબબતું કહ્યું કે મિ. ગાંધી આ બધું કરે છે તેમાં મારો કોયે વાંક નથી. પ. બાએ તરત જવાબ આપ્યો: આજ તો માય હબ્બંડ... એકાએક મીઠાશથી (હું મહુ) છ મત્તા પતિને હંમેશાં કંઈક તોડાન કરવાની ટેવ છે.”

શેર રોડી ને અધાણ મધ લેવાની સલાહ આપી તે પછી ગાંધીજીએ કબૂલ રાખી. ગાંધીજીએ જેવો કડક ઉપવાસ કર્યો તેવાં જ ઉદાર પારણાં પણ કર્યાં !

વ્યાધિ ને વિદાય

ગાંધીજીનો નવો આહાર તો પહેલાંને મુકાબલે મીઠા-બાની જેવો જ ગણાય. પણ તે પૂરા દશ બાર દિવસ પણ નહિ ચાલ્યો હોય એટલામાં તો ભયંકર વ્યાધિએ તેમને ઘેરી લીધા. નન્યુઆરીની પાંચમી તારીખે સવારે ગંગાપાને ખુણ પાણી ગરમ કરતો જોઈને હું નવાઈ પામ્યો. તેણે જણાવ્યું: “મદરાસજુ બોત કંડા સગતા હૈ.” મને સમજણ ન પડી. ગાંધીજી પાંચે ગંગા ત્યારે ડેજની માફક તેમના હાથમાં ચોપડી નહિ અને ચાંત યછને સુધ રહેલા જોયા. મેં ઠંડી વિષે પૂછ્યું. તેમણે ધણા નરમ અવાજે કહ્યું: “હું તો સખત ધવાયો છું. આખી ચાંત ધણી જ સખત આંકડી આવી છે ને જરાએ ઉધ નથી આવી. ઉસડી કરવાને પ્રયત્ન કર્યો પણ ન ચલ. લુલાખ લીધા છે તેની પણ કંઈ અસર નથી.”

ત્યારથી જ ગાંધીજીનાં અનજળ જેલમાંથી ઉઠ્યાં. બીજો દિવસે તેમની આંકડી શમી. ત્રીજો દિવસે તાવ ઉતર્યો. ‘ચોથો’ દિવસે શ્રી. અનસયાએન મને મળ્યાં ત્યારે બધી હકિકત ઈંદ્રીને મેં નિશ્ચિત રહેવા કહ્યું. ‘પણ મને ધરનના સંકેતની ક્યાં ખબર હતી? વળી ગાંધીજીએ ઉચ્ચે આપ્યો. પેટની એક બાજુ પર દર્દ બદમતું જ ગયું. એક જ રથને એકત્ર થતું ગયું. કર્નલ મેડક જેવા આવ્યા. “એપેન્ડીસાઇટીસ” ની વાત થઈ ને પાછી શમી ગઈ.

બારંમીએ સવારે ગાંધીજીએ કહ્યું: “મને લાગે છે કે આજે મને દરેપીતાસમાં લઈ જ જવા પડશે. દર્દ વધતું જ માલમ પડે છે.” મેં તરત ડાકટર મહેતાના કોનમાં પૂંક મારી. તેમણે મરે સાહેબને કહ્યું. તેઓ તરત જોયા આવ્યા. તેમને પણ દિશનિ. કંઈક વંચીર ચતી લાગી. તેઓ કર્નલ મેડકને ખબર આપવા ગયા. ગાંધીજીએ મને બોલાવીને તેમની ચોપડીએ કપડાં વગેરે વિશે સૂચનાઓ લખાવી. કંઈક અંગત વાત કરતી હતી તે બપોર પર સુલતરી રાખી. પણ જોતજોતામાં કર્નલ મેડક: આવી પહોંચ્યા. તેમણે ગાંધીજીને તપાસ્યા ને તેમને નરન જ ઈન્ડિતાસમાં લઈ જવા

માટે પોતાની મોટર અંદર હેઠે ચાર્ટના દરવાજા પર લાવવા ઉપડ્યા. અમે દોઝદોઝ કરીને ગાંધીજીનાં કપડાં ને ચોપડી-ઓની ઝેળાં તૈયાર કરી. જરા વાત કર્યા બેા એટલામાં તો દરવાજે મોટરનું બુંગણું તાપ્યું. ગાંધીજીને તેમના ખાટલામાં જ ઉપાડી દરવાજે લઈ ગયા. તેમને એક તકીઓ મોટરમાં ગોળાઓ ને પછી આવી તબીબતમાં પણ જરા સેતાપીથી ગાંધીજી તેના પર ગોઠવાઈ ગયા.

ગાંધીજી તો અમારા ચાર્ટના અધિપતિ. તેમના જવાની ખબર તરત ચારે બાજુએ ફરી વળી. ગોરાઓ પોતાના વિલામને છેડે આવીને ઉભા. ઝાડુવાળા ને કુંડાવાલાં, જર-દારીઓ ને ઘોડેરા સૌ છેક દરવાજા પર ધસી આવ્યાં. જેલર સાહેબે બ્રમ મારી: “દર રહેા.” સૌ જરા પાછા હડ્યા પણ તેમની નજર તો ગાંધીજી પર જ રહી રહી. કંઈ અગમ્ય લાવથી સૌ શેવા જેવા યઈ ગયા. સૌએ નમી નમીને પ્રણામ કર્યાં. ગાંધીજીએ તે ઝીલા. તેમની મોટર ચાલી. આખા ચાર્ટમાં સુનકાર વર્તી રહ્યો.

સૌના દિલમાં એમ વસી જ ગયું કે હવે ગાંધીજી અહીંઆ પાછા નહિ આવે. અમારી—આખા દેશની દીન-વાણી દીનદયાણે સાંભળી ને એક મહિનાની અંદર ગાંધીજી છુટા થયા.

આમ ગાંધીજીની કંઈકંઈ સડતાં પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી ચાર્ટનાં જ રહી. તેમાંની મુખ્ય તો બે ગણાપ: એક મુસ્લી પેટાના દંદીઓ સંબંધી અને બીજી દોઢ મહિનાના અર્ધ ઉપવાસની. પહેલી સડતમાં ગવર્નર સાહેબ વખત: સર સમન્થા ન હોત તો શું ચાંત તેનો વિચાર કરતાં કાળજી કંપે છે. પણ ગાંધીજીનું પરમ તપ તે તો દોઢ માસનું દેહદમન. તે સહેતાં તેમને શું લાગેલું તે તો તેઓ જ કહી શકે. તે જોનાર સૌના હૃદય તો ખુબ જ જળેલો. પણ તેથી જ કદાચ ગાંધીજીનું કામગીરી શરીર છેક જ નળણું પડી ગયું. પછીનો ઉદાર આદાર તેમનાથી નજીરવાયો ને તેમના મંદવાડ ને બુદ્ધિમતાનાં યદ બીજા એકા વખતે ઉડાં રોપાયાં. જેવું કાણ તપ કર્યું તેવું જ અણધાર્યું કશ મળ્યું. કંઈક ધાર્યું ને કંઈક જ નીપળ્યું !

વિધિનાં વિધાનને કાળ વર્તી શકે !

શ્રી રમાબાઇ રાનડે

આ સાધ્વી સ્ત્રીનું અવસાન ગયા મહિનાની ૨૬ મી તારીખે પૂનામાં થયું. તેમની ખોટ સમસ્ત હિન્દુસ્તાનને લાગશે—વિશેષ કરીને મહારાષ્ટ્રને. શ્રી રમાબાઈ દક્ષિણમાં જેટલાં જાણીતાં થયાં હતાં તેટલાં મુળ-રાતમાં થયાં નહોતાં. પરંતુ તેમનું કાર્યક્ષેત્ર એટલે પૂનાનો સ્ત્રી સમાજ—અને તેમના લાભાર્થે ચાલતું પૂનાનું 'સેવાસદન' એમની સેવાશક્તિનો પ્રતિરત્ન છે. એ સંસ્થા એટલે શ્રી રમાબાઈ રાનડેનો આત્મા. એ બહેનના હૃદયમાં સેવાશક્તિની લાવના ઉદ્ભવી હોત નહિં તે અત્યારે સેવાસદન ચાત નહિં. અને જે હબર દોઢ હબર વિધવાઓ અને અનાથ સ્ત્રીઓ ઉદ્યોગ—ઉજળા મધ્યા રીખાને સ્વાર્થ અને પરમાર્થનું કામ કરવાને તૈયાર થઈ રહી છે તેમની અધોગતિ ચાત.

આપણા દેશની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ વિષે હજી કાંઈ પણ સ્ત્રી પુરુષે મંભીર વિચાર કર્યો નથી. છટાછવાયા અનેક પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. પણ સ્ત્રીઓની અવનતિનાં મળજૂત જે એ મળુ કારણો છે તેનો તોડ ત્યાં સુધી થયો નથી ત્યાં સુધી આ પ્રયત્નોનાં ઈષ્ટ ફળ આવવાનાં નથી. અને પુરુષના સર્વ ઉચ્ચાર્થોનાં અંતરામજૂત જ થશે. બાળસમ, સ્ત્રીઓનું અસાન, અને સ્ત્રીઓની આર્થિક પરાધીનતા. આ ત્રણે કારણોને લીધે જ સ્ત્રીઓમાં સ્વમાન જેવી લાવના રહી નથી. અને ત્યાં સ્વમાન નથી ત્યાં ઉન્નતિને અવકાશ જ નથી. અને વારંવારે કહ્યા છતાં ફરી કહેવું પડે છે કે અંત્યજેની માદક જ સ્ત્રીઓને કચેરીલી રાખ્યાનું પાપ આપણા દેશને ભોગવવું પડે છે. તેનું નિરાકરણ નહિં થાય, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત નહિં થાય ત્યાં સુધી સ્વરાજ્યનાં સ્વમાં સ્વમાં જ રહેશે.

આવા અંધકારમાં જે કાંઈ વ્યક્તિ ધક્કો મારીને આગળ જવાનો અને આગળ કહાડવાનો પ્રયત્ન કરે તેને

સમાજે વધાવવા યોગ્ય છે. આજકાલ રાજકીય ચળવળમાં ઘણી શક્તિનો વ્યય થાય છે. એટલે સામાજિક વિષયો તરફ દુર્લક્ષ જણાય છે. અને સામાજિક કાર્ય કરનારને ઉત્તેજન મળતું નથી. જનસમાજમાં જૂની રૂઢિને લીધે જે દુર્દશા થઈ છે તેનું નિકંદન કર્યા શિવાય પ્રગતિ નથી.

શ્રી રમાબાઈ રાનડેએ પોતાની દીન બહેનોની સ્થિતિ સુધારવા માટે જીવન અર્પણ કરીને પોતાનું વૈધવ્ય દાખવ્યું હતું.

અગાંઆર ખાર વર્ષની કુમળી વયે તેમનું લેખ શ્રી મહાદેવ ગોવીંદ રાનડે સાથે થયું હતું. જે વખતે પતિને ઘેર આવ્યાં ત્યારે પતિ તરફથી બહુ આવકારની આશા નહોતી. કેમકે ત્યાં મ. રાનડેને પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ લગ્ન કરવાની તેમના પિતાએ તેમને ફરજ પાડી હતી. સાસુ, સસરા, અન્ય વડીલો પુત્રવધૂ તરફ કેવી શક્તિ રાખે છે તે તો સડું બને છે. આવી સ્થિતિમાં પણ આ પતિધરાયણ સ્ત્રીએ પોતાનો મંસાર અંદજૂત રીતે દાખવ્યો. અને દંપતી યુગલમાં અસ્પૃશ્ય એટલો સ્નેહ અને લાવ ઉત્પલ થયો કે તેમનું જીવન આદર્શજૂત ગણવા લાગ્યું.

શ્રી ત્યા. મ. રાનડે: સાર્વજનિક કામોમાં સતત મુંધાયવા રહેતા. પણ એમના સદગુણોને લીધે એમના આયુષ્યનો સાર્વજનિક લાભ જેટલો મહત્વનો અને ચિર-સ્મરણીય થયો છે તે જ પ્રમાણે સાધુસંતને છાત્રે એવા એમના સ્વભાવને લીધે એમનો ખાનગી આયુષ્યકમ પણ અત્યંત હૃદયંગમ અને મોષદાયક થયો છે.

આજકાલ જમાનો એટલો જલદી આરળ વધે છે કે પાંચ વર્ષ ઉપર ધઈ ગમેલા બનાવો, તેમ જ સ્ત્રી પુરુષોનું વિરમરણ થાય છે. ન્યા. મ. રાનડેના પવિત્ર અને ઉચ્ચ જીવનમાંથી અનેક સહબોધ લેવા જેવા છે. સાદું સરળ જીવન, ઉચ્ચ વિચાર, જન સમાજની ઉન્નતિ માટે સતત પ્રયાસ એ તેમનો જીવનમંત્ર હતો. આવી એક વિશ્વતી સાથે જેમણે સત્તાવીસ વર્ષો સહધર્મચારિણીના સંબંધથી જાયાની પેઢે ગાળ્યાં, જેમનાં અંતુ નૈસર્ગિક તેજ શિક્ષણથી અને એમના સહવાસથી ધણું વધ્યું, અને જેમનું મન તેમની ભક્તિમાં નિમગ્ન થઈ ગયું તેથી પત્નીનો જીવનક્રમ ઉચ્ચ ધડાય તે સ્વાભાવિક જ છે. એક ઉત્તમ આર્થાને અનુકૂળ તેમણે પોતાનું જીવન, પોતાનો પ્રેમ પતિની સેવામાં અર્પણ કર્યો હતો, તેમાં જ ધન્યતા માની હતી, અને તેમાં જ પતિના અવસાન પછી પણ પતિને પ્રિય કાર્યમાં પોતાનું જીવન નિવેદિત કર્યું હતું. આ મનોધર્મ દળરો વર્ધના સંસ્કારનું અને પરંપરાનું ફળ છે.

પતિએ મળથી તેમના શિક્ષણનું મંડાણ કર્યું હતું. હુબમમાં સાસુ નણુંદતી સહાનુભૂતિ તેમના શિક્ષણ રસ્કે જરા નહોતી. ઉલટા તેઓ ધણું જ શરસે થતાં અને તુચ્છકાર કરતાં. તેથી રાત્રે ધરનું કામકાજ પરવાર્ય પછી વાંચવાનો આરંભ થતો. આસપાસની સ્ત્રીઓ મસ્કરી કરતી, અભ્યાસ મૂકી દેવાનું સમજાવતી પણ પતિના શબ્દમાં જ વિશ્વાસ રાખીને અનેક ત્રાસ વેડીને તેમણે મેરાડી તેમ જ સાધારણ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. કાંઈ સ્ત્રી કાગળ કે વર્તમાનપત્રનો કંઈક નીચે વાંચતાં તેમને જુલે તો કહે : “ત્હમરી એણીસ મેડી પર છે ત્યાં ત્હમે વાંચો કે નાચો. અમારું અપમાન કરશો તો ખબરદાર ! અમારી પહેલી ભાભી હતી જ તો ! એમને ભાઈએ લખતાં વાંચતાં બધું શીખવ્યું હતું. તે અમારી વયની જ હતી. તો પણ તેણે અમારા દેખતાં એક પણ અક્ષર વાંચ્યો નહિં. એને અંગ્રેજી શીખવવા સાડે એમણે ધણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે સાધી સ્ત્રીએ તેમાં લક્ષ જ આપ્યું નહિં. એમને દસ વાતો કહે તેમાંની એક તો કરવી પડતી પણ આમાં નમરો ન હતો” વગેરે વગેરે અનેક બોલ સાંભળવા પડતાં. વારંવાર તેમને ચતું કે ક્યાં મ્હારી કુમળપત્ની લાગી કે મ્હે અંગ્રેજીનો આરંભ દીધો ! વારે વારે તેમને રડવું આવતું પણ આ વાત

પતિને પસંદ નહિં એટલે એક શબ્દ પણ પતિને કાને નાખતાં નહિં. રાહન કરવું એ મંત્ર તો તેમના હૃદયમાં સદાનો ઘેતરેલો હતો. અને પતિ તેમના મનનું વારંવાર શાંતિથી સમાધાન કરતા. એટલે આનંદથી કામ ચતું. અને પ્રત્યક્ષપ્રત્યક્ષ અત્યંત ત્રાસ છતાં અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો અને પતિના અનેક વ્યવસાયમાં ઉણોગી થયાં—ખાસ કરીને ન્યારે તેમના પતિની આંખો ગ્રહ અને કેવળ અસહાય સ્થિતિમાં આવ્યા ત્યારે વાંચવા લખવાનું બધું કામ તેમણે ઉપાડી લીધું. અને તેને પરિણામે પતિના સ્વભાવના અનેક સાધુ અને ઈશ્વરી અંશનો તેમનામાં સંચાર થયો.

અસહના લોકોને સ્ત્રીશિક્ષણ વગેરે સમાજસુધારાની બાબતમાં જે અનેક અગ્રણી, ખમ્બી પડતી હતી તેની હાલના લોકોને કંપના પણ નથી. પરંતુ પ્રદેશના લોકોને તેથી કેટલો ત્રાસ ખમવો, પડ્યો છે અને તે સહન કરી સમાજ પર તેમણે કેટલા બધા ઉપકાર કર્યા છે એ આપણે ભૂલી જવું એ કીક નથી.

નવું શિક્ષણ, નવી કંપનાઓ અને નવી પરિસ્થિતિથી વિચારને તથા આંયુષ્યક્રમે નવું વલણ મળ્યું. છતાં પ્રાચીન આર્યધર્મની મનોભાવના તેમનામાં કાયમ રહી એટલે પતિના સ્વર્ગવાસ પછી તેમણે પતિને પ્રિય વિષય ‘સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ’ માં જ પોતાનો કામરૂપ કરવા માંડ્યો. અને સેવાસદનનો પ્રારંભ પોતાના ઘરમાંથી જ કરવા માંડ્યો. બેચાર સ્ત્રીઓને પાઠશાળાથી એકડી કરીને વાંચતાં લખતાં શીખવવા માંડ્યું. તેમાંથી ક્યાંકિં પહેલની રાક્ષાત યર્ષા તેમાંથી શીવણ વગ ઉલોમ વર્ગ ઉઠાડ્યો. ગોડીંગની વ્યવસ્થા થઈ. પોતાને સંતતિ નહિં પણ અનાથ વિધવાઓ. ઉપર સ્નેહનો વરસાદ વરસાવીને સહુનાં મનનું આકર્ષણ કર્યું. અને સેવાસદનની આજની સ્થિતિ આણી.

અલગત આ મહાન કાર્યમાં રા. ભાઈ ગોપાળ કૃષ્ણ દેવધરની તેમને અત્યંત મદદ હતી. દેવધરની મહેનત અને શ્રી રમાબાઈની ભાવના અને સેવા-શક્તિે લીધે જ સેવાસદનનું કાર્ય સફળ થયું.

પોતાની બહેનોના જીવનવિકાસ માટે અયાગ શ્રમ વેડીને, અનેક બોમ આપીને પતિના આત્માને સતોષો

છે તેમના જોવાને વધવ્યતું દુઃખ રહેતું નથી. જો કે સંદેશ્યુદાંબી, દેવાંશી પતિના વિરોગથી તેમને બે-શુંમાર દુઃખ થયું હતું. કારણ કે કદિ પણ પતિથી છૂટા રહેલાં નહિં. અને પતિભક્તિ અને પતિપ્રેમને એ જ એમતું મહાન સુખ હતું. એ વારંવાર કહેતાં કે “રાગની રાણી કે મોટા મોટા ધનાઢંધ સરંદારની ઝીઝી કરતાં હું મહારાં પતિના પ્રેમના સુખમાં મને પોતાને વધારે ભાગ્યરાણી સમજું છું, અને અનેક ફિકરોમાં પણ હું સુખ માંતું છું.” તે પતિના સંદાના વિરોગ વખતે તેમને લાગ્યું તે તેમણે ઉગાર કર્યાં “કે જે દિદિધમાન, તેન્નેમય, સૌભાગ્યસર્થના પ્રકાશમાં હું ધણા ભૂખણી અને આનંદથી તતાવીસ વર્ષ સુધી રહી હતી, તે પ્રત્યક્ષ સેવાવક્ષા સર્થ મ્હને મઝી ગયાને લીધે અત્યંત દુઃખ

રૂપ અધારમાં ફોરો મારતી રહેવાનો અસંગ આવી
 પહોંચ્યો. તે દિવ્ય સર્વ એકાએક અરત પામી સર્વત્ર
 અધકાર પડ્યો. શિવ ! શિવ ! દેહલી હું ભાગ્યહીન !
 પરંતુ સર્વ દુઃખથી મન વાળીને તેમણે પંતિને પ્રિય
 સેવાધર્મ સ્વીકાર્યો અને જીવન અકળ કૃષ્ણ.

એમના જેવી એવિધ, સહનશીલ, પ્રેમ, શાન્ત, જાતવ્યથમાન આદિ સ્ત્રીઓ જે રાષ્ટ્રને હાલના સમયમાં મળી તેને પોતાની હાલિ રિચિત્તને માટે નિરાશ થવાનું કારણ નથી.

મજા એ બહેનના આત્માને ચિરંકાળ શાન્તિ આપે !

સૌ. શ્રીરદા મહેતા

પુસ્તક પરિચય

लायना सुष्टि-लेखक प्रो. विष्णुप्रसाद रणछोड-
 दास विवेदी एम. ए. प्रकाशक, युगान्तर कार्यालय,
 कृष्णपीठ सुरत. किंमत रु. ०-१०-०. लेखकना 'त्रैलोक्य'
 नामे 'वसन्त' 'वीरभूमी' 'सुदी' 'जेतन' 'नवजेतन' वज्रोदमा
 प्रसिद्ध थयेना अंग्रेज प्रकाशना लेखे यहाँ अंकन
 करेना छै.

પ્રણયપુંડ—પ્રયોજક શં. રા. રત્નેશ્વ ભવાની-
શંકર. લેખિત પાંદખેય ગ્રંથમાત્રા-પુ. ૧૦. પ્રકાશક કૃષ્ણ-
પ્રસાદ મણિશંકર સાસ્ત્રી, સાંકડી મેરી, ખીજડાની પોળ
અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૨૦૦. શરદ બાણીની 'ચરિત્ર હીન'
નામની નવલકથાની મળ વસ્તુમાં થોડો ફેરફાર કરી આ
નવલકથા લખેલી છે.

जैनतर दृष्टिपर जैन—संश्लेषक मुनिश्री अमर-
विजयल महाराज, छापाणी प्रसिद्ध करेनार या. आवाला
हसपतला. मु. लक्ष्म. वास्तव्ये उपाध्ये, लोकमान्य टिण्ड,
या. आनंदराज उपा. ध्रुव वगेरे हिंदुस्तानना विज्ञानना
तथा दर्शन, नैजाली वगेरे पाश्चात्य विज्ञानना लेजा
आभा भंडारला छे.

પુનર્જીવન—અનુદોષક કુમેરભાઈ જવેરભાઈ પટેલ,
ઉત્તરમંડા. પ્રકાશક અમીન એન્ડ કંપની, સિનાર, વડો-
દરા. કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦. મૂળ હિંદી નવલકથાનો આ
અનુવાદ છે. આધુનિક ભ્રમણનો વિચારો. અને સમાજનું
પ્રતિબિંબ આપવા લેખકે પ્રયત્ન કરેલો છે.

भनुष्यभांधी महात्मा—लेखक हरश्रवण कवि-
दास महोता. विधेसोद्विज्ज कुसुमभागा कुसुम रत्न.
श्रीभक्त व्याना दश.

पञ्चनशुद्धि अने पञ्चनशुद्धि—विधिसाक्षिक
पत्रिका नं. १. लेखक हरचरण कालिदास महेता. प्रकाशक
लेखीशंकर गोवर्धनराम लक्ष्मी.

શતરદા—તંત્રીઃ ગોકુલદાસ ડા. રાયચુરા. વાર્ષિક
 લવાજમ રૂ. ૩-૮-૦; પરદેશના 'રૂ. ૭-૮-૦.
 'રંજીત' બંધ ચવાથી અથવા તેના (તંત્રી જણાવે છે
 તેમ) 'નવચેતન' સાથે જોડાવાથી સાહિત્યમાંથી એક નિયત-
 કાલિક ઘટે છે ત્યારે ખીજા બાલુ આ નવું માસિક
 દેખા દે છે. સમસ્ત ગુજરાત જોતાં હાલ માસિકા બહુ
 વધી પડ્યાં છે એમ અમે કહેતા નથી. હજુ પણ
 માસિકા વધે, અને આપણા માસિકાને ખરેખર સમૃદ્ધ કરે
 એ ઇચ્છે છે, પણ અત્યારના જોણીતા લેખકો અને
 માસિકાની મંખ્યા જોતાં, હવે નવાં માસિકાથી ઉત્તમ
 સાહિત્ય એ પ્રમાણમાં વધે એવી આશા એકંદરે રાખી
 શકાતી નથી. આ માસિકમાં ખાસ વાંચવાલાયક લેખ
 જામને શ્રી. વિજયરાય કલ્યાણુરાય વૈદ્યનો લાગ્યો છે.
 "કાકીઆવાડનું-લોકસાહિત્ય," કાકીઆવાડની રહેણી,
 જનતાના સૌંદર્યભાગ્યપ્રેમી, કાકીઆવાડની જૂની ઇતિહાસ.
 આઠાં આઠાં—વિસરાઈ જતાં—રમરમો",—એ વિષયોને

આ માસિકતું ખાસ લક્ષણ બનાવવાનું તંત્રી પોતાના અગ્રલેખમાં બજાવે છે. પણ અત્યારે કાકીઆવાડના લોક-સાહિત્યની જ છેલ્લાં ત્રણેક વરસમાં અનેક ચોપડીઓ બહાર પડી છે તે જોતાં, આપ્યું તેવા લોકગીતથી એ હેતુ સરસી એમ અને નથી માની શકતા. હવે ચિત્રો અને કાવ્યો વધારે ઉચતભાવશાલી અને વાર્તાઓ પણ સ્વતંત્ર પ્રતિભા બક્ષી કરનારી જોઈએ. આ સર્વ કાવ્યમાં ઉત્સાહી તંત્રી ક્તેહ પામે એમ અને ધ્રુષ્ટીએ છીએ.

ખીલતું પ્રભાત—તંત્રી અને પ્રકાશક વૃત્તિદરામ શંકરલાલ વડીલ. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧-૪-૦

શ્રી લાલન નિકેતન મહડા અને તેની શાખા પ્રશાખા—પ્રકાશક શાલુ શિવજી દેવશી, મંત્રી, લાલન નિકેતન, મહડા.

સદ્ગુરુ ચરિત્ર—લેખક અને પ્રકાશક ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ, નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મુલ્ય ૦-૧૨-૦. પાનાં ૧૬૦.

શ્રી સહજનંદ સ્વામીનાં પાંચ પ્રમુખ શિષ્યો મુક્તાનંદ સ્વામી, ગોપાલાનંદ સ્વામી, નિત્યાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી, અને શુકાનંદ સ્વામીનાં હુંકાં જીવનચરિત્રો આ પુસ્તકમાં બાહ વ્યાસે આલેખ્યાં છે. પુસ્તકનું મૂલ્ય ૧૨-૦. ‘સહજનંદી જીવન-પત્ર’ રાખેલું છે. આ સહી વાંચવાને સહજનંદ સ્વામીએ આરંભેલા પત્રમાં તરફી કરતી, અર્ધર્પણ કરી, તેમનું કાર્ય યશસ્વી કર્યું હતી. શબ્દમાં જ વિનંદ અને બ્રહ્માનંદ સ્વામી ગૂજ-તેમણે મરાઠી તેમ જ સાંધેલ છે. ગોપાલાનંદ, નિત્યાનંદ ક્યો. કાષ્ઠ સ્ત્રી કાગળ કે વર્તમાન લેખક અને દીકરાઓ હતા. તેમને જુવે તો કહે : “તમારી મીના મળે મોટા શુભ-ત્યાં તમને વાંચો કે નાચો. અમારે આ જીન કરેલો તો ખચરદાર ! અમારી પહેલી લાબી હતી જ તો ! એમને બાહ્યે લખતાં વાંચતાં ગુણ શીખવ્યું હતું. તે અમારી વધની જ હતી. તો પણ તેણે અમારા દેખતાં એક પણ અક્ષર વાંચ્યો નહિ. એને અંગ્રેજી શીખવવા સારું એમણે ધણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે સાધી સીએ તેમાં લક્ષ જ આપ્યું નહિ. એમને દસ વાતો કહે તેમાંની એક તો કરવી પડતી પણ આવાં નખરાં ન હતાં” વગેરે વગેરે અનેક ગોલ સાંભળવા પડતા. વારંવાર તેમને થતું કે ક્યાં મારી કમખખતી લાગી કે મ્હેં અંગ્રેજીના આરંભ કીધો ! વારે વારે તેમને રડતું આવતું પણ આ વાત

ગોપાલાનંદ સ્વામી સહજનંદ સ્વામીના જુના જુના નહિ પણ નવા છતાં અગ્રણી શિષ્ય હતા. પોતા દેહોત્સર્ગ સમયે એમને સહજનંદ સ્વામીએ જ આચાર્યોના મધ્યસ્થ, અને સર્વે સંત મંડળના પ્રમુદાન્યા હતા. એમના એક શિષ્ય નિર્ણયપ્રમુદ એમના જીવનના ઘણા પ્રસંગો પોતાની ‘વાતો’ દાંક્યા છે. એ હકયોગી હતા, અને હક યોગની અંસિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. સાથે સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વદ્દોષ ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર છત્રાદિના દીકરા હતા.

આ પાંચ ચરિત્રો પૈકી બ્રહ્માનંદ સ્વામીનું આ ભાષ વ્યાસે બહુ સરસ લખ્યું છે. બ્રહ્માનંદ કાવ્યની પ્રવનામાં એમનું ચરિત્ર વધારે વિસ્તારથી લખાયેલું. પણ આમાં એક બે નવા પ્રસંગો પણ છે.

સહજનંદ સ્વામીની માફક નિત્યાનંદ સ્વામી પણ ગૂજરાતને પોતાની સેવા અર્પણ કરી હતી. તે લખની જિજ્ઞાસા છતાં મોક્ષની શોધમાં ફરતા ફર સહજનંદ સ્વામીના શિષ્ય થયા હતા. એ સમ્રાટ વ્યાસ ગણાય છે. એમની વિદ્વતા ચરિત્ર અને શર ત્રણે ભારે હતાં.

શુકાનંદ સ્વામી આખા ત્યારથી સહજનંદ સ્વામીના ખાનગી મંત્રી જેવા થઈ પડ્યા હતા. ‘વચન મૃત’ ની ભાષા એ શુકાનંદ સ્વામીની કલમ લેખ છે. સત્સંગી જીવન વગેરે ગ્રંથોમાં પણ એમનો હા પુષ્કળ છે. એમનું ચરિત્ર વધારે વિગતવાર લખાવું જોઈ હતું. કારણ કે એમને મળેલા અથવા એમના નિકે સંબંધમાં આવેલા શિષ્યોને મળેલા સતો હજુ હયાત છે. બાહ વ્યાસે આ પુસ્તક લખી સાંપ્રદાયિકોને સાંજના આખો છે. હજુ વધારે હકીકતો મેળવી હોત તો સંતતિ નીસાર થાત. વળી લેખક કવિ છે; એમણે ધા વરસાદ વર. ચરિત્રનાયકોનાં કાવ્યોની કાંઈક ઉદાહરણો સેવામહનની માસોચના કરી શકત.

અલગત ધી ખામીમાં એનાં ચિત્રો છે; ચિત્રો રૂબરૂ દેવધરની તો દરકત ન હતી. પણ આ ચિત્ર મહેનત અને શ્રાપ્ત પહેંચાં છે. સહજનંદ સ્વામી જીવિતે હોય જ નહીં વધારે ચીડાવાતાં ચિત્રો ઉપરખખ નહીં પાળુ રહેજો મળી શકે એમ નહીં. ‘પોતાની’ બહેન ઓછી રાખી દેતા તો સારું હતું. વેદિને, અનેક ગો.

બુદ્ધ જયંતિ

વંશાખ સુદ પર્ણિમા (૧૮ મી મે) ને દિવસે ભગવાન બુદ્ધની બોધિજયંતિ છે. દલક્રતા, મુંબાર્ધ જેવાં નવા શહેરોમાં નવાં મંડળે તે નિમિત્તે સભ્યઓ ભરશે તેમ એ મહર્ષિના પાદપંકજથી પુનિત થએલાં કપિત્થ-વસ્ત્ર^૧ અને કુસિનારા,^૨ ગયાછ^૩ અને આરનાથ^૪માં પણ ઉત્સવ ઉજવાશે.

બુદ્ધ ભગવાનનું પરિનિર્વાણ થયે આશરે અઠી હજાર વરસ થયાં આવ્યાં. તેમના પછી આશરે બસે વરસમાં તેમની જયંતિ ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં—કંકે કશિણમાં પણ પ્રસરેલી મહારાજા અગ્રોકે આ ધર્મનો સ્વીકાર કરી તેનો સારા ભરતખંડમાં અને સીલોનમાં, ગાંધારમાં અને બેક્ટ્રીઆમાં પ્રચાર કર્યો. તેમજ ચીન ને તાર્તરી, મીસર ને ગ્રીસ સુધી ધર્મરાજ્ય સ્થાપવાને અનેક બૌદ્ધ માર્ગઓને મોકલ્યા. જોતજોતામાં જાપાનથી તે ગ્રીસ સુધીના સમગ્ર એશીઆ ખંડમાં બુદ્ધ ભગવાનની આજીવની રહી.

પણ તે આ દેશમાં બદ્ધ વાર સુધી અરુખિત તો ન થાવી. પ્રાચીન ધર્મનું પુનર્જીવન અને બૌદ્ધ ધર્મનું ખંડન ધીમે ધીમે થવા માંડ્યું. બ્રાહ્મણો અને જિહ્વુઓની શાસ્ત્રીય ચર્ચાઓથી સારો દેશ ગાજી રહ્યો. છેવટે કુમારિલ ભટ્ટ અને શ્રી શંકરાચાર્યના પ્રયત્ન પ્રવાસથી બૌદ્ધ ધર્મ તેની જન્મભૂમિમાંથી પરવર્યો. પણ તે પહેલાં હિન્દુઓએ બૌદ્ધોની મર્તિપૂજા અને માયાવાદ સ્વીકાર્યાં. અને બૌદ્ધોએ પોતાના સરલ ધર્મમાં અનેક દેવતાઓ અને અટપટાં વિધિવિધાનો દાખલ કર્યાં.

આ વિનિમયને લીધે શ્રી શંકરાચાર્ય પ્રવચન બૌદ્ધ કહેવાયા. ને બૌદ્ધ ધર્મમાં મહાપાનની નવી શાળા નીકળી.

પછી ચીન ને જાપાનમાં, સીલોન ને બ્રહ્મદેશમાં અને મધ્ય એશીઆના પ્રદેશોમાં જ એ ધર્મનાં ધામ રહ્યાં. આપણા દેશમાં તો તેની સ્મૃતિ પણ લગભગ ભૂંસાઈ ગઈ, એટલે સુધી કે સો વરસ પર તો અહીં આ બૌદ્ધ ધર્મને કાંઈ જગલે જ પોષાનતું. ધીમે ધીમે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચાયું. મિ. હ્રીસ ડેવીસ અને તેમનાં પત્ની જેવાં ધર્મનિષ્ઠ વિદ્વાનોએ આ ધર્મના મૂળ પ્રથિ સીલોનમાંથી મેળવી રામન લીધીમાં ખદાર પાડ્યા તેમજ તેનાં ભાષાંતરો પ્રકટ કર્યાં. એટલે જોતજોતામાં યુરોપ અમેરિકાના સૌ ધર્મવિવેચકોનું ધ્યાન આ ધર્મ પર ને ખાસ કરીને તેના સ્થાપકની અરુણત મોહક મૂર્તિ પર રિયર થયું. તેનો પ્રયોગ આપણા દેશમાં પણ પડ્યો અને આજે વધારે ને વધારે હિન્દુઓ પણ જાણે અજાણે બુદ્ધ ભગવાનના જીવન અને ઉપદેશમાં લીન થતા જાય છે.

આ અરુણત મોહિનીનું શું કારણ? એક તો દેખીતું છે. રામ અને કૃષ્ણની ક્યા ગમે તેટલી સમિક અને બોધદાયક હશે. પણ આજે તે ઐતિહાસિક નથી લાગતી. ત્યારે બુદ્ધના પરિનિર્વાણથી પહેલાંથી હિન્દુ-સ્થાનનો ઐતિહાસિક યુગ શરૂ થાય છે. એટલે વસ્તુવાદનો આ યુગ તેમને ઐતિહાસિક ધર્મપુરુષોની હારમાત્રામાં કન્ડુશીબસ અને મોહેરીસની સાથે—તેમનાથી પણ ઉત્તર ને પવિત્ર સ્થાને નિઃશંકપણે મૂકી શકે છે.

૧ તેમની જન્મસમિ.

૨ પરિનિર્વાણ (અવસાન)નું સ્થાન.

૩ બુદ્ધ યથા તે સ્થાન. ને તે દિવસની જ આ જયંતિ.

૪ તેમણે પહેલો વપરંગ કર્યો તે સ્થાન. (કાશી પાસે)

બીજું કારણ બુદ્ધ ભગવાનના મૂળ આદેશોમાં આપણને અનુદ્ધ લાગે એ અરુખિત બુદ્ધિવાદ, જુના મિથ્યાવાદ અને નિધિન્માન નેમણે અવનંતપણે

પૃથક્કરણ કર્યું. તેની સામે હિંમતથી બંડ ઉઠાવ્યું. સંસારદુઃખમાંથી તરવાના અને નિર્વાણ મેળવવાના કેવળ સુદ્ધિગમ્ય શાસ્ત્રીય નિયમો તેમણે સ્થાપ્યા. તેમાં નહિ કંઈ છુપેા ભેદ કે નહિ કંઈ અંધશ્રદ્ધા. ન મળે ઇશ્વર કે આત્મા. નહિ સ્વર્ગ કે પાતાલ. કેવલ કર્મ જ. તેનાં બંધનને તોડીને નિર્વાણ પામવાનું.

પણ આટલેથી તો સુદ્ધિનો વિલાસ યાય; જીવન ન રચાય. તેથી તેમના આકર્ષણનું ધીનું કારણ એમનો વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ અને ધર્મ નિયમનું પાલન.

હાલની વિરાનસુદ્ધિને શુદ્ધ લગવાનું અદિતીય સ્વચ્છ પૃથક્કરણ ગમે છે. તેમ જ સારી દુનીઆમાં ચોપાસ ધસતા જડવાદ ને હિંસાનાં તોફાની વહેણ પ્રેમ અને શાંતિના અગાધ સાગરને શોધે છે.

સુદ્ધિ અને હૃદયનો આવો વિરલ સમન્વય બીજા કોઈ ધર્મમાં નજરે નથી પડતો. શુદ્ધ લગવાનની શાંત અને સંયમી, પુણ્ય અને પ્રેમક ભૂતિ પણ આપણાં દિલને હરે છે. પણ તેમના પ્રત્યે જાગૃક્ષા નવા લાવતું એ પણ રહસ્ય ન હોય કે તેમની માફક આપણને પણ ફેરિયા અને વિધિઓનાં ઘણાં જંગલો સાફ કરવાં છે, ઘણીએ કંચોલકલ્પિત કથાઓ અને અસત્ય સિદ્ધાંતોનું ખંડન કરવું છે અને જમાનાના જડ જીવનકલહને તરીને પરમ શાંતિ મેળવવી છે ?

ગુજરાતી વિદ્યાપીઠ

ભાવનગરમાં સાહિત્ય પરિષદ ભરવા માટે તૈયારીઓ થઈ રહી હતી ત્યારે ગુજરાતી વિદ્યાપીઠ સ્થાપવા વિષે કાંઈક ચર્ચા પત્રિકા દ્વારા થયેલી પણ તેમાં કાંઈ વિગતવાર હકીકત નહોતી. વિષયનિયામક સભામાં ઠરાવ રજુ થયેલો તેમાં પણ કેવળ ગુજરાતી વિદ્યાપીઠના ઉદ્દેશો વિષે ખુબ વિચાર કરીને તે સ્થાપવા વિષે આગ્રહ કર્યો એમ ન બન્યું. અમદાવાદમાં ઠરાવ થયેલો કે ગુજરાતી કોલેજ કાદવી એટલે આ વખતે એક પાથરી આંગળ વધીને વિદ્યાપીઠના વિચાર-બહાર મુકાયો હતો એવું અત્યુમાન કરી શકાય. પણ અમદાવાદની સાહિત્ય પરિષદની એક પછી તો 'ગુજરાત વિદ્યાપીઠ'ની સ્થાપના થઈ તે. આખત જાણે સાક્ષરો ભૂલી ગયા હોય કે ભૂલી જવા માગતા હોય એવો ભાસ થતો હતો. ગુજરાતી ભાષા દ્વારા હિંદુ શિક્ષણ આપવું એ એવો હોય તો

તેની વ્યવસ્થા ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં થઈ ચૂકી છે. ગુજરાતી ભાષા તથા ગુજરાતી સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરવો હોય તો તેને માટે પણ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મહાવિદ્યાલય તથા પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં ઉત્તમ વ્યવસ્થા થઈ છે. જો સાહસ પરિષદ એક નવું ગુજરાતી વિદ્યાપીઠ સ્થાપે તો તેની વિશિષ્ટતા કયા પ્રકારની હોય ? ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં

(૧) ગુજરાતી ભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાય છે. જે વિષયોમાં આજે નથી આપાતું તેની મુશ્કેલી નવા વિદ્યાર્થીને પણ જરૂર નડે.

(૨) ગુજરાતી અધ્યાપકો શિક્ષણ આપે છે. ગુજરાતી ભાષા નહીં બોલનારા અધ્યાપકો રાખ્યા છે તે થોડા વખતને માટે.

(૩) ગુજરાતી સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ, ઇતિહાસનું સંરોધન વિગેરે માટે સગવડ વિદ્યાપીઠમાં છે.

(૪) ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ, તેમ જ પ્રાકૃત, માગધી, પાલી વિગેરેનો પણ થઈ શકે છે.

(૫) સંગીત કે ચિત્રકળામાં હજી ગુજરાતી 'સંપ્રદાય' સ્થપાયો નથી પણ તે બન્યું. વિષયને ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં સ્થાન આપ્યું છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં એક પ્રકારનું સ્વદેશવાતવરણ છે, તેમાં સેવાભાવ, દેશહિતને માટે આત્મજોગ આપવાની શક્તિ, સ્વાવલંબન, સ્વમોન વિગેરે કેળવાય એવી આશા રખાય છે.

વિદ્યાપીઠમાં નહીં બોલનારા શિક્ષિત લોકો એમ કહે છે કે

(૧) ઘણા અધ્યાપકો પરંપરાનીય હોવાને લીધે ગુજરાતી ભાષા દ્વારા શિક્ષણ નથી આપાતું.

(૨) સરકારી વિદ્યાપીઠની વ્યવસ્થામાં કાંઈ પણ સંબંધ ધરાવતા ભાષાઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ભાગ નથી લઈ શકતા, નિયામક સભામાં દાખલ નથી થતા. હુંકામાં રાજકીય મતને પ્રાધાન્ય અપાય છે અને શિક્ષણપદ્ધતિ વિષેના અભ્યાસ તથા ચિન્તન માટે દરકાર ઓછી રહે છે, અને તેને પરિણામે યોગ્ય અધિકાર-વંચરના સમ્મો નિયામક સભામાં દાખલ થઈ શકે છે. રાજકીય વિષયમાં તટસ્થ હોય એવા અથવા કેળવણીમાં નિષ્ણાત હોય પણ રાજકારણમાં 'અસહકારી' ન હોય નેત્રાને ખસે સ્થાન નથી.

(૩) ખાદીના જ લુગડાં પહેરવાં જાહેરમાં એ શરત તો સ્વીકારાય પણ પદવીદાન વખતે માત્ર કક્ષી જ પહેરવી, ડગલો ન પહેરાય એવી રીતની સંકુચિત શરતો ઉપરથી એવો ખ્યાલ ફેલાયો છે કે એ સંસ્થા માત્ર ચુસ્ત “અસહકારીઓ” માટે જ છે. ત્યારે ખીનઅસહકારીઓ તેમાં શી રીતે લખે અને કેવી રીતે એ સંસ્થાને પોતાની ગણે ?

૧. ગુજરાતી અધ્યાપકો યોગ્ય પગારકામ કરવા શક્તિમાન નથી હોતા. તેમાં વળી ખીનઅસહકારીઓને બાદ કરવાના એટલે પરપ્રાંતીય અધ્યાપકો લેવા જ પડે છે, અને માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાનું બની શકતું નથી.

(૪) પરપ્રાંતીય અધ્યાપકો ગુજરાતી જીવનમાં લગ્નો શક્યા નથી, સમજી શક્યા નથી અને તેને લીધે કોઈક દુરના દૂર રહ્યા છે. અધ્યાપકોમાં અરસપરસ કોઈક અવિશ્વાસ પેદા થયો છે, કોઈ કલેશ પણ ઉત્પન્ન થયેલો તે વિષે ખરીબોટી વાતો ગુજરાતમાં ખુબ ફેલાઈ છે. પણ અતિશયોક્તિ તથા ખોટી વાતો બાદ કરતાં પણ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ વિશે થોડો અસંતોષ રહી જાય છે.

જુદા જુદા પ્રકારની ચીજો વચ્ચે સરખામણી કરવામાં અનેક અન્યાય થવાનો સંભવ રહે છે તે છતાં અમે માનીએ છીએ કે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની કૉલેજનું વાતાવરણ ગુજરાત (સરકારી) કૉલેજ કરતાં ઘણું ઉત્તમ છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ હજી બાદવાવરથામાં છે અને હજી તેનો ઘણો વિકાસ થશે અને તેમાં પ્રકાશ વધશે. પણ એક ચીજ જરૂર કરવાની રહી છે. વિદ્યાપીઠનો ૧૯૨૪ અસહકારની લઘુઅર્થમાંથી થયો છે. ૧૯૨૭-૨૯ માં અસહકારીઓ પૂરે જોશમાં હતા. તેમનામાં સત્તાના મદ આપ્યો હતો. અમે કરીએ તેટલું જ ખર્ચ અને ખીનું બધું નકાસું એ પ્રકારનું અભિમાન હતું. જે વિદ્યાર્થીઓએ અસહકાર નહીં સ્વીકાર્યો તેમના તરફ તિરસ્કાર વૃત્તિથી વર્તન થતું. અન્ય મતને બૂસી નાંખવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો હતો. વિનીત પક્ષની સલાહો વિખેરી નાંખતા હતા. અસહકારીઓમાં પોતાની કીમત વધારે ઓછાતી હતી. આ વિચિત્ર જમાનાના વાતાવરણમાં જે કોઈ (સ્વાભાવિક) સંકુચિત મનોવૃત્તિ તથા અસહિષ્ણુતા જેવામાં આવતી હતી તેની છાપ વિદ્યાપીઠમાંથી નીકળી જતી જોઈએ. અનની ઉદારતા એ આર્થ મંરૂતિ

ની વિશિષ્ટતા છે. ધોળી ટોપી પહેરે કે ઉઘાંટ માથે ફેરે, કે દાઢીનું જંગલ ઉગારે પણ એવા બાહ્યોપચારોથી ક્રોધતા મેળવી શકાતી નથી, કે નથી તેથી ખરે ખારજે જવાનું.

અમે હમ્મીએ છીએ કે દરેક મતના વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં લઈ શકે, અધ્યાપકોની લાયકાત માટે તેમના ચારિત્ર્યની પરીક્ષા જરૂર થાય પણ બીજા કેટલીક છુટછાટ મુકાય, વિદ્યાપીઠની વ્યવસ્થામાં માત્ર અસહકારમાં રંગાયલા ભાષણો સિવાયના પણ લેવામાં આવે એવી ઉદાર કાર્યપદ્ધતિ સ્વીકારારી જોઈએ. ત્યારે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગુજરાતની સંસ્થા ગણાય. આજે તો તે એક નાના સંપ્રદાયની સંસ્થા થઈ ગઈ છે અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા દિનપરદિન ઘટતી જાય છે. જ્યારે મહામાણ ગુજરાતમાં પધારે અને એમના પવિત્ર સત્યાગ્રહશ્રમમાં મુકામ કરે ત્યારે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જે કોઈ દોષ હોય તે દૂર કરે એવી અમારી વિનંતિ છે.

કન્યાઓની ઉચ્ચ કેળવણી

માત્ર એ કન્યાઓથી આરંભ કરેલી ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ જે આજે ગુજરાતના દાનવીર શેઠ સર વિશ્વદાસ દામોદર દાકરસીનાં માતૃશ્રી શ્રીમતી નાથી-બાઈના નામથી જાણે છે તેનો દિનપરદિન વિકાસ થતો જોઈને સર્વને આનંદ થયા વગર રહેશે નહિં.

માતૃભાષા દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ,
શ્રી ઉપયોગી વિષયોનું શિક્ષણ,
લલિત કલાનું શિક્ષણ, અને

મગજમારીથી શરીર તથા મગજને નુકશાન થાય એવી પરીક્ષાઓનો અભાવ એ આ સંસ્થાની વિશિષ્ટતા છે.

આ વર્ષની આ વિદ્યાપીઠની જૂદી જૂદી પરીક્ષાઓમાં એકંદરે પદ વિદ્યાર્થીનીઓ કુતોદ્ભવે થઈ છે.

પહેલાંના વર્ષોમાં જ્યારે એકંદરે પાંચ સાત વિદ્યાર્થીનીઓ બેસતી તેને બદલે આજ આટલી મોટી સંખ્યા ઉત્તીર્ણ થઈ છે તે ખરે જ આશાજનક ચિન્હ છે.

પાંચ વિદ્યાર્થીની ગૃહીતાગમાની પરીક્ષા એટલે-જેન્સી, G. A. ની પરીક્ષામાં પામ થઈ છે.

આઠ વિદ્યાર્થીની બીજા વર્ષમાં પાસ થઈ છે.
પંદર વિદ્યાર્થીની પ્રથમ વર્ષમાં પાસ થઈ છે.
સત્તર વિદ્યાર્થીની પ્રવેશક (entrance) માં
ચૌદ વિદ્યાર્થીની વર્નાકુલર ફાઇનલમાં.

ઉપર આપેલા પરિણામમાં ગુજરાતી પ્રવનને જાણીને
આનંદ થશે કે

ચાર ગુજરાતી વિદ્યાર્થીની શ્રદીતાગમાની પરીક્ષામાં.
તેમાં સૌ. નંદગૌરી કંકાર (સે. કલા.) પહેલે નંબરે
અને જાહેન કુસુદ કંકાર

„ બીજે નંબરે.

પાંચ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીની પ્રથમ વર્ષમાં. તેમાં

„ જાહેન સરલા મહેતા (ફર્ટ કલા.) પહેલે નંબરે.

„ જાહેન મંજુલા મહેતા (સે. કલા.) ત્રીજે નંબરે.

અગીઆર ગુજરાતી વિદ્યાર્થીની પ્રવેશકમાં. તેમાં

„ જાહેન સુમતી કંકાર (સે. કલાસ) બીજે નંબરે

„ સોહેલા તૈયબજી

„ ચોથે

„ વાસંતિકા પાઠકજી

„ પાંચમે

„ કુસુદ રાયજી

„ છઠે

બે આઠ વર્નાકુલર ફાઇનલમાં ઉત્તીર્ણ થયાં છે.

એટલે એકંદર આઠવીસ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીની પાસ
છે. અમદાવાદની વનિતા વિશ્રામ મહિલા વિદ્યાલય,
ઝેદરાની મહારાણી હાઈસ્કૂલ, અમદાવાદની ગુજરાત
હિલા પાઠશાળા તથા વડોદરાની ચીમનાબાઈ મહિલા
પાઠશાળા આ સંસ્થાઓના પ્રયાસથી ગુજરાતનું નામ આ
દિશામાં દીપ્તું છે. આ દરેક સંસ્થા ઘણું સારું કામ
કરી રહી છે. પરંતુ જનસમાજ તરફથી હજી જોઈએ
તેવી સહાનુભૂતિ મળી નથી તેથી કાર્યકર્તાઓને ઉત્તે-
જન મળતું નથી. તેમ જ સરકાર તરફથી ચાલતી
સંસ્થામાં કાંઈ પ્રિયિત શ્રદ્ધા હોવાને લીધે નવે ચીલે
ચાલવાની આપણા લોકોમાં હિમત નથી. તેને લીધે
સંસ્થામાં જોઈએ તેવા વધારા નથી થતા. અને નાણાંની
લીડને લીધે કાર્ય દીપી શકતું નથી. લોકસમૂહ તરફ-
થી સહાનુભૂતિ મળે અને આર્થિક મદદ મળે તો આ
સંસ્થાઓ ઘણું સુંદર કામ બતાવી શકે. દરેક ઉત્તીર્ણ
થએલી જાહેનને અને પંચવાદ આપીએ છીએ. અને
જે જાહેનો શ્રદીતાગમાની પરીક્ષામાં પાસ થયાં છે
તેમના તરફથી આશા રાખીએ છીએ તેમ જ વિનંતી
કરીએ છીએ કે પોતાની વિદ્યાના લાભ અન્ય જાહેનોને
આપવાનો તેઓ પ્રયાસ કરશે. શિવા દાનેન શોમતે!

અનુકરણીય

જાહેન પ્રેમસીલા મહેતા મુંબઈ યુનિવર્સિટીની
બી. એસ સી. (વિજ્ઞાન વિશાલ)ની પરીક્ષામાં પાસ થઈ
તે મોટે નેતે પણ અમે અભિનંદન આપીએ છીએ.

છેલ્લાં પરીક્ષેક વરસથી વિજ્ઞાન શીખવાની જરૂર
છેડરાઓમાં સમજાતી ગઈ છે. સ્વદેશીની ચળવળથી તે
પ્રવાહને પોપણ મળ્યું. જન પરદેશી માલનો બહિષ્કાર
કરવા હોય ને સ્વદેશી જ પાપરવા હોય તો દરેક ચીજ
મોટે નવા હુત્તર ઉઠોચી શીખવા જોઈએ. તે સૌના
મુળમાં વિજ્ઞાનનો હોય જ. એટલે વિજ્ઞાનની કેળવણી
એ દેશભક્તિનું એક ચિહ્ન થઈ પડ્યું.

પણ આપણે પશ્ચિમની રીતે નવા કારખાનાં કાઢીએ
કે પુરાણી રીતે ખેતી કેંદીઆથી સંતોષ પામીએ તો
પણ શુદ્ધવન અને શુદ્ધકલાઓ—ખોદાક પસંદ
કરવાની ને પકાવવાની, ધર ને કપડાં સાફ રાખવાની ને
બાળકોની તંદુરસ્તી સાચવવાની—તો કાયમ રહેશે જ.
એ બધી લાલ કટાઈને મેલી થઈ ગઈ છે. તેની સફાઈ ને
સુધારામાં દેશના એકેએક માણસનું સાનુકૂલિત સમાજેલું
છે. તેની ખરેખરી જવાબદારી આખી આશમે
સ્ત્રીઓ પર જ નાંખી છે. તેની સામે કોઈક દિવસ સ્ત્રીઓ
જે પણ ઉગ્રવશે. તેનાં કંઈક ચિહ્નો પશ્ચિમમાં દેખાય
પણ છે. પણ તે કાયમ છે ત્યાં સુધી તેને પૂરી દીપાવવાને
સ્ત્રીઓને વિજ્ઞાનના જ્ઞાનની ધણી જ જરૂર છે. તેથી હવે
છાકરીઓને વિજ્ઞાન શીખવવાની જરૂર કંઈક કંઈક
સમજાતી જાય છે.

છતાં સાધારણ રીતે વિદ્યાર્થીનીઓ વિજ્ઞાનને ઘણો જ
કડિન વિષય ગણી ગભરાય છે. જાહેન પ્રેમસીલાએ ત્રણ
વરસ આ વિષયનો અભ્યાસ કરીને પહેલ કરી છે. તેનાં
ઉત્તરવલ આદર્શનું ખીજ જાહેનો અનુકરણ કરશે એવી
આશા અમે રાખીએ છીએ.

આનંદ, બજાર

ચોડાં માસ પર આ માસિકમાં “પ્રકટ” થએલી
શાંતિનિકેતન સંબંધી લેખમાત્રામાં આનંદ બજારની
આનંદલાલક ચોજના વધુ વવામાં આવી હતી.
તેના લેખકના નામિલ્લાલને હાલ આણંદ મુંબઈ

કર્ચે છે તેથી જ કદાચ ત્યાંના ચંદાનર કેળવણી મંડળે તેના છેલ્લા ઉત્સવ પ્રસંગે આનંદ બજાર ભર્યું હતું. ગયા માસમાં, ગુજરાતી વિદ્યાપીઠને હસ્તક આલતી નવી ગુજરાતી શાળાના વાર્ષિક સંમેલન પ્રસંગે પણ એ ઉત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. સાંતિનિકિતન જેની આત્મીય સંસ્થામાંથી આવા આનંદોત્સવો આટલે દૂર આપણા પ્રાંતમાં પ્રસરે એ નવી જગતિનું શુભ ચિહ્ન છે.

અત્રેના આનંદબજારમાં છોકરા છોકરીઓએ મળીને ખાર ચૌદ દુકાનો કાઢી હતી. કોઇએ પાન મોપારીની તો કોઇએ મસાલાદાર દૂધની, કોઇએ લીલામુકા મેવાની તો કોઇએ 'માવામીકાકની, કોઇએ ચોપડીઓની તો કોઇએ ખાદીની. ઘણાખરે માત્ર શિક્ષકોની સહાયથી જંગલ અને ઉધાર જ લાવેલાં. પણ બજારોની ખરી ખુબી તો એ હતી કે છોકરાઓ તેને અચ્છી દત્તિ મુધી પોતે જ કરેલું કાર્પ સમજતાં. બે દિવસ બજારની ધમાક કરીને કેટલાક પૂરા બે આના પણ નહિ કમાયા હોય. પણ તેમને ઉત્સાહ ઉમંગ કંઈ જોર જ હતો. સંમેલનને આગલે દિવસે રસ્તા પર આવીને કોઇ કોઇને ખરીદી કરવા છોકરાઓ વાડીમાં લઈ જતાં. સંમેલનને દિવસે તો તેમનાં માથાપ અને સગાં સંબંધીઓ આવ્યાં. એટલે તો તેમના ઉત્સાહ-ઉન્માદની કંઈ હદ જ ન રહી. પોતાના ધરનાં બાળકોને વેપારી બનેલાં જોઈને સૌને લઈ ન માપ અને તેમને ખાવાપીવાનું વેચવાની હોંશમાં છોકરાઓ ગાંડાં જ ચર્ચ જાય. સંમેલનમાં મુખપાક પણ છોકરાઓએ ખુબ રસચૂંત-ન્યથી લખવેલા. પણ તેમાં તો પાક પણ કોઇએ લખેલા અને કોઇએ શીખવેલા. ભારે દુકાનોનો માત્ર ને માલિકી પોતાનાં તેમ જ પોતપોતાના દસળ પ્રમાણે નફો નુકસાન થવાનાં. તેથી બાળકોનાં દિલને આનંદ ઉત્સાહ ને તનમનાટ ખંખરો આનંદ બજારમાં જ રેડાયો ને ઉભરાયો.

તેમ આ બજારમાં શિક્ષકો અને શિષ્યો, બાળકો, તેમનાં 'માથાપ' ને ભાઈભાંડુ સૌએ મળીને છૂટથી ભાગ લીધો. શાળા આમ જોજની સીમાઓને ઝોળાંચીને સારા સામાજીકવનમાં મળી ગઈ. આમ બજારો અને સંમેલનો, રમતગમતો અને નાટ્ય પ્રયોગોની મારફત વિદ્યાર્થીજીવનની મીઠી સેરે વખતો વખત સમાજ-જીવનની વિશાળ સરિતામાં, મેળે ને તેમાં કંઈક જોર જ પ્રેમપ્રેરણાનું મિશ્રન કરે ત્યારે જ તે ખરેખરી સાર્થક થાય.

ગામડાનું સંગઠન

આમ્ય પ્રજાની ગરીબાઈ તથા ગરીબાઈને લીધે ઉત્પન્ન થતી સુલામી દર કરવાને માટે ગાંધીજીએ હાથકંઠામણતો ઈલાજ પ્રજા સમક્ષે મૂક્યો. ચરખાનો પ્રચાર વધ્યો, સાકે નરસું સુતર કંતાયું, સારી નરસી ખાદી જથ્થાબર લેંડરિમાં એકઠી થઈ, અને પછી ઉત્સાહ મંદ પડ્યો. ખાદીપ્રચારના એક અગ્રગણ્ય ચાલક અને પ્રચારક ભાઈ લક્ષ્મીદાસ રામેશ્વરા નામના ન્હાના ગામડામાં જન્મે જોશ અને તેમને જે અંતુલવરો થયા તેનું હંક વણુન ગુજરાત ખાદી પ્રચારક મંડળના પ્રથમ વર્ષના હેવાલમાં આવ્યું છે. આ અહેવાલ ખાનગી જાણ મટે જ છાંપ્યો છે તેથી તેનું સમાલોચન કરવું ઠીક ન ગણાય પણ તેમાં આપેલી કેટલીક લઘીકનનો ઉપયોગ કરવામાં હરકત નહીં હોય.

આપણા દેશના ગામડાઓમાં નવચેતન શી રીતે લાવવું એ પ્રશ્નનો વિચાર દરેક દેશસેવકને હંમેશા કરવો પડે. આમ્ય પંચાયતની સંસ્થાથી ગામડાંનું પ્રજાજીવન વ્યવસ્થિત થવું જોઈએ, પણ જે ગામડાં-ઓમાં એવી સંસ્થા હોય છે તે પ્રજાની જાગૃતિને કારણે સ્થાપાયતી નથી હોતી પણ સરકાર જેવી જ્ઞાતની સત્તાની 'જાકીસ' હોય છે. આમ્ય 'પંચાયતોને લીધે એકસપી વધવાને બદલે કલેશ તથા કંઠાસ વધે છે અને ન્હાના મોટા અમલદારોની ખુશામત પણ જરૂર વધવાની. તેથી એવી પંચાયતોથી ધારેલા ફાયદો નથી થયો. ગરીબ પ્રજાને નાણાંની મગત કરી આપવા માટે સહકારી મંડળીઓ રચાઈ છે. આપણા દેશમાં આને એવી હજારો મંડળીઓ છે. પગારદાર તેમ જ બીનપગારદાર ભાઈઓ સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવા તથા તેમને સુધારવા માટે મધી રહ્યા છે. પણ એકંદર પરિણામ જાદુ સાકે નથી આવ્યું. નિષ્ફળતા નહીં પણ ઝોઝાં ફળ પ્રાપ્ત થયા તેનાં કારણો ઘણાં છે, તે બધાં આ નોંધમાં ચર્ચાઈ ન શકે. આપણી ઘણીખરી મંડળીઓ માત્ર સહકારી આંદોલનવાર માટે છે, શાહકારોના હાથમાંથી તદ્દન છુટી શકાય તેને માટે લાંબા વખતને માટે પૈસા ધીરાતા નથી, ગામના લોકો કેટલીક મંડળીઓને કારણે પોતાના હાથમાં લઈ લે છે, અને સહકારી મંડળીઓને કારણે આપણે આપણે આપણે પ્રજાકીય છે તેવો અહીં

નહીં હોવાને લીધે આ હિંસ્યાલ તરફ પ્રજાવર્ગમાં અચ્છા પણ જોવામાં આવે છે.

આ બંધાં કારણે ઉપરાંત એક અતિ અગત્યનું કારણ છે. આપણી આખી પ્રજા કરજમાં કુછી ગંધેલી છે. તેના પાક શાહુકારને ત્યાં જાય છે. જમીનની માલીકી ખેડુતની હોય કે શાહુકારની હોય પણ પાકની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા ખેડુતના હાથમાં રહેતી નથી. જરૂરી માલ લેવા વેચવા માટેની સહુકારી મંડળીઓ કાઢવા માટે ભરોસાદાર વ્યવસ્થા નથી. ખેડુતના સાંસારિક ખર્ચ ઉપર અંકુશ નથી. આ બધી હકીકત શ્રી લક્ષ્મીદાસના લેખ ઉપરથી સારી રીતે સમજાયે. ચાર મહિના ઉપર યુગાધમાં દિંદી આર્થિક પરિપદમાં ડૉ. જૉન મેથાઇએ બતાવ્યું હતું કે હાલમાં શાહુકારો જે કામ કરી રહ્યા છે તે બધું કામ સહકારી મંડળીઓ ન કરે તો માત્ર આંટ વધારવાથી કે વેચાણની મંડળીઓ સ્થાપવાથી કંઈ વળી નહિ શકે; અને જ્યાં સુધી ખેડુતો કરજમાંથી મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી ખેતીના સુધારાની બડીબડી વાતો નકામી છે. ડૉ. મેથાઇએ એવી દલીલ રજૂ કરી હતી કે આખા હિંદુસ્તાનના બધા ક્ષાત્રાઓમાં સહકારી મંડળીની પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ ગયેલી જ કહેવાય કારણ કે આ ચળવળને લીધે ખેડુતો કરકસર કરતાં શીખ્યા નથી, આજે આપણા દેશમાં ખેડુતો કે શહેરીઓ કરકસર કરી શકતા નથી કારણ કે સામાજિક રીતરિવાજનાં બંધનો એવાં જબરો છે કે અસાધારણ હિંમત સિવાય કોઈ પણ વ્યક્તિ એવાં બંધનોમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરી શકે જ નહીં. આ બાબતમાં ભાઈ લક્ષ્મીદાસને યથેલો અનુભવ જણાવા જોયો છે. લક્ષ્મીદાસના જેવા ઉચ્ચ ચારિત્રના નેતાઓ બહુ પાકતા નથી. પાકશે તો ખરા એવી આશા આપણે રાખીએ પણ આજે તો જણાતા નથી. આજે આપણે એટલું ચોક્કસ ચોક્કસ જોઈએ કે આખી જીવનમાં સુધારે કરવો હોય તો તે એક જ પ્રવૃત્તિ સર્વ કરવાથી નહીં થઈ શકે. નિરાશ અને વાંચનાકચોથી કાંઈક કાપવો થાય, સહકારી મંડળી થી પણ થાય; ખેડુત સભા, ગ્રામ્ય પંચાયત એ બંધાં ઉપયોગી છે, પણ જ્યારે એક નેતા ગાંધીના જીવનમાં જોતજોત ચળે ત્યાંના ધાર્મિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક, સામાજિક, માનસિક સર્વે પ્રશ્નોમાં દોરે નહીં ત્યાં સુધી છુટકે પ્રયત્નોનું પરિણામ થઈ

અસતોપકારક નિષ્ફળતાનું. સંગઠન તથા આત્મશુદ્ધિના અખતરાઓ કામકામ ગુજરાતમાં દેખા દે છે, તે અખતરાઓનો અભ્યાસ થાય, સફળતા નિષ્ફળતાનાં કારણોનું સંશોધન થાય ત્યારે ગ્રામ્યજીવન પીલવવા માટે શું કરવું તેની સમજણ પડે.

પાણીની તંગી

વડોદરા રાજ્ય નધણીઆતું ધર્મ ખેડું છે. ત્યાં અધિરતું સામાન્ય ફેસાઈ રહ્યું છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલા કડી પ્રાંતમાં આશરે નવ લાખ માણસની વસ્તી છે. ગયા વર્ષે જોછો વરસાદ પડેલો તેને લીધે આજે ગામેગામ પીવાના તથા ધોવાના પાણીની તંગી માલમ પડે છે. તળાવો સુકાઈ ગયાં છે. કુવાઓ પણ સુકાઈ જાય છે. વરકામાંથી પણ પુરતાં પ્રમાણમાં પાણી મળી શકતું નથી. ડેટલેક ડેકાણે આપ્પી રાત પાણી ભરે તો પણ આખા દિવસ પુરતું પાણી એકઠું નથી થતું. અમારી ખાત્રી છે કે અમલદાર વર્ગે લખાણે કયાં હશે. એક લખાણને બદલે પાંચ કરવાંએ વડોદરાની કાર્યપદ્ધતિ છે. વડોદરાનું રાજ્ય કારકૂનો ચઢાવે છે. લખાણો કયાં તેનો અમલ થવો જ નોંધે એમ નથી. મહારાજાનું યૂરોપ ગયા છે. ત્રોટા અમલદારે હંડવાળી જગ્યાઓ શોધી રહ્યા છે અને કડી પ્રાંતની ગ્રામ્ય પ્રજા માત્રી ન શકાય એવાં કુખ સહન કરી રહી છે. વડોદરા રાજ્યમાં પ્રજામત ફળવાયો નથી. કડી પ્રાંતમાં પ્રજાકીય આગેવાનો નથી. વડોદરાનાં પતેમાં પાણીની તંગીને લીધે યતા ત્રાસની ખૂબ થાપે છે. પણ રાજ્યમાં કોઈ સાંભળનાર નથી.

કાડીઆવાડ રાજકીય પંદરિપંદ

કાડીઆવાડના રાજકીય ચોદાઓએ રણસિંહ વગાડીને શાન્તિમય તથા સવિનય હુકમભંગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તેમને ગાંધીજીએ સંદેશ મોકલ્યો છે કે "આ બધી સ્થિતિ જોનાં મને લાગે છે કે સ્વાતંત્ર્ય મંડળે ભાવનગરમાં પરિપક્વ ભરવાનો આગ્રહ ધોડી દેવો." ગાંધીજીની સલાહને હુકમ તરીકે માથે યાગ્યા વિના છુટકો નથી કારણ કે તેમ ન થાય તો રાજકીય કાર્યવાહકોમાં ભાગલા પડી જાય. કાર્યવાહક સમિતિએ ભાવનગરમાં જ સભા ભરવાનો આમંત્ર. કર્યો તે વખતે કાડીઆવાડના કાર્યવાહકોને ગુજરાતના કાર્ય

સાહેબ તરફથી ઉત્તરન મળ્યું હતું પણ પછીથી તે લાઈઓ સંતોષ ગયા હોય એવું જણાય છે. લાવનગરમાં સત્યાગ્રહ કરવો પડે તો તેને માટે પચાસેક નામો નોંધાયા છે તેમ બીજા લાઈઓ તૈયાર થવાની વધી છે એમ અમે જાણ્યું છે. તેમાંના કેટલાક નાગપુર, પણ જઈ આવ્યા છે. લાઈ ટ્રુલચંદ, બળવંતરાય તથા અમૃતસાક્ષીશંકર એ ત્રણ નામો સાંભળીને આપણી ખાત્રી થાય છે કે તે સત્યાગ્રહ શરૂ થયો હોત તો તેમાં વિનય બૂઝી જવાત નહીં. જે લાઈઓ જુદા જુદાને ગાંધીજીને મળી આવ્યા તેમની તૈયારી કેટલી હતી તે અમે જાણતા નથી.

“સૌરાષ્ટ્ર” માં લખ્યું છે કે “જેને અમે મહા-રક્ષીઓ માનતા, તેમને પણ આજે “અમારો સંપર્ક” “અમારી સ્થિતિ” રૂપી અંતરના દુઃખનોએ પરાગિત કરી નિષ્ક્રિય અને નિરર્થક બનાવ્યા છે.” આ રીતે ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે કેટલાક અગેવાનો જે પદ્મી સાહેબથી પીગળી ગયા નહોતા તે ગાંધી સાહેબ આગળ ઠંડાગાર થઈ ગયા છે. ૧૯૨૮-૨૯ ની સાલમાં આખા હિંદુસ્તાનને જે મહાન પુરો આગળ ધસાવ્યું તે આપણી યુટિઓ જોવામાં શકાય છે. યુટિઓ એક વખત નહીં પણ દસ વખત જોવી. આત્મનિરીક્ષણ વારંવાર કરવું જોઈએ. પણ સત્યને માર્ગે આગળ ધપવામાં સગાજને જે શીખવાનું મળે છે તેવા પ્રયોગ પર હંડુ પાણી નાંખવાથી ઉત્સાહનો ભંગ થાય છે, આજે જે સલાહ ગાંધીજી આપે છે તેવી સલાહ ૧૯૨૮-૨૯માં વિનીત પક્ષવાળા આખાં જ કરતા હતા, પણ સત્યના અતિમ ખોય તરફ જ એક લક્ષ્ય રાખીને ગાંધીજી આગળ ધપ્યા. એમના લજ્જાવેસા પાક દિલો પ્રગ્ત ભૂલી શકતી નથી. માર્ગ પણ એ જ છે. સર પ્રભાશંકર, પદ્મીના આગ્રહને હદપાર માન અમારું છે અને, મુત્સદ્દીપણનો વિનય થયો છે. અમેરિકાના પ્રેસિડન્ટ વિલ્સને કહ્યું હતું કે પાશ્વર્ય પ્રદેશોમાંથી છુટું મુત્સદ્દીપણ ઉમેડી નાખવું જોઈએ; પણ મુલેલ થયા પછી અંતેજ છુપા કાલકારો થયા. સત્યાગ્રહીઓમાં મુત્સદ્દીપણ (જે પ્રચલિત અર્થમાં વપરાય છે તેવું) ન પેસે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

ગાંધી મુધારામાં સત્યાગ્રહ

નવજનન (૧૩-૪-૨૪) માં ગાંધીજીએ આ વિષય ઉપર એક લેખ લખ્યો છે તે દરેક ગુજરાતીએ યાચવા અને મનન કરવા યોગ્ય છે. આપણી ન્યાતોમાં અનિષ્ટ રીતરિવાજો ઘર ધાલીને બેસા છે અને તેમાં કેટલો મુધારો કરવો, કેવી રીતે ફેરફાર કરવો, અને સત્યાગ્રહનો ઉપ-યોગ કરવો કે કેમ એ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા છે. જુદી જુદી ન્યાતોની પરિપક્વ ભરાય છે ત્યારે માત્ર કરાવા પસાર કરીને છુટા પડવાથી સંતોષ થતો નથી. દરેક-નાતિકિતચિંતકને લાગે છે કે કરાવો ઉપરાંત બીજું કંઈ થવું જોઈએ, આજઠાસની ફેશન પ્રમાણે રચના-ત્મક કાર્ય થયેલ છે, તાત્કાલિક ફેશનવાનો પ્રચલ થાય છે. પણ પોતાના વિચાર કે મતને આચારમાં મૂકી, શક્તો નથી કારણ કે સામાજિક બહિષ્કારનું લાયકર શસ્ત્ર આંખ આગળ આવીને ખડું થાય છે. એ લખ-કર શસ્ત્રથી ટરી ન જાય એવી વ્યક્તિઓ દરેક તાત્કાલિક તૈયાર થવા માંડી છે. તેમણે પુરેપુરી શુદ્ધ જુદી તથા નિષ્ઠાથી પોતાની વર્તણૂકને માટે સજ્જ સહન કર-વાની તૈયારી સાથે અસહકાર અથવા સત્યાગ્રહ કેવી રીતે કરવો તેની ચર્ચા ગાંધીજીએ ઉપર બતાવેલા લેખમાં કરી છે. આજથી પાંચસેક વર્ષ ઉપર મુધારા તરફ એટલો સખત અણગમો હતો કે જુવાન વર્ગ સ્વાભાવિક રીતે સામે થવાને કટિબદ્ધ થયો. તે વખતની લગ્નકાંડમાં ઉદતાઈ જરૂર હતી. પચીસેક વર્ષ ઉપર તાત્કાલિકને તોડવામાં મોટાઈ મનાતી. છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં અત્યંત ફેરફાર થઈ ગયો છે તે આજનો જુવાન વર્ગ કળી ન શકે. તે છતાં હજી ઘણો ફેરફાર કરવાનો ખાત્રી રહ્યો છે. પોતા-ની આસપાસના વાતાવરણમાં કે પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર થાય તે પ્રમાણે દરેક સચેતન વસ્તુમાં ફેરફાર થયાં જ કરે છે. પણ સમાજ કે તાત્કાલિક તેવો ફેરફાર એકદમ થતો નથી. જરા પવન બદલાશે એટલે સમાજમાં ફેર થાય એ ઇચ્છના જેવું પણ નથી. છેલ્લાં પચીસ પાંચસ વર્ષનો મુધારો અમુક ઉચ્ચ ગણાતી તાત્કાલિકમાં જ થયેલો. આજે દરેક ન્યાતમાં ખજાણાટ થઈ રહ્યો છે.

મુધારું લોકમત ફેળવવો, ધીરજ રાખવી, અહંતા હોય તો તે દગાવી દેવી, અને મેવા કરવી. આવી તૈયારી કર્યા બાદ પ્રેમમય અસહકાર શરૂ કરવો. નવજનનના લેખમાં નવ નિયમો આપ્યા છે તેવું સંપૂર્ણ, પાલન મહાત્માઓ જ કરી શકે. ગાંધીજી પોતે જ લખે છે કે

■ આ નોંધ લખાયા પછી ખજાર પડી છે કે સ્વતંત્ર સમિતિએ, પરિવહન બેઠક સંબંધી ઉવટને નિર્ણય કરવાઈ ત્રણ માસ ‘મટે’ મુજતવી રાખ્યું છે.

“ઉપરના નિયમોનું પાલન લગભગ અશક્ય છે એમ કેટલાકને અથવા ઘણાને લાગશે. તો એ સત્ય છે. તીવ્ર સંયમ વિના શુદ્ધ અસહકાર અશક્ય છે.” જે નિયમો ગણ્યાબ્યા છે તે રાજકીય અસહકારને પણ અશ્વરશઃ લાગુ પડે છે. “સુધારાને એક પગ છે તેથી લગગડો ચાલે છે” એ અમે માનીએ છીએ અને તે લીકા પણ રાજકીય સુધારાને લાગુ પડે છે. “જમાનાથી ચાલ્યા આવતા ખરાબ રિવાજો એક ફાળુમાં નાણુંદ ઘષ્ટ શકતા નથી” એ પણ રાજકીય પરિગ્રહિતિને માટે ખરું છે. મહાત્માજીની સલાહ આદર્શરૂપ છે.

પણ ગાંધીજીએ ૧૯૨૦-૨૧ માં રાજકીય લડતનો ઝંઝો ઉપાડ્યો તે વખતે સત્યાગ્રહને માટે નેતાઓની તેમ જ સૈન્યની તૈયારી ઘણી જ થોડી હતી. મુખ્ય નેતાની ભારે તપશ્ચર્યાને લીધે આજે કેટલા બધા માણસો તૈયાર થયા છે! આખા શુભરાતના વાતાવરણમાં સંયમ, નમ્રતા, આત્મભોગ ફેલાઈ રહ્યાં છે. ગાંધીજી જેવા પુરૂષ સહેલાઈથી પાકતા નથી, પણ તેમના મંથનમાં આવેલા પુરૂષો (તથા સ્ત્રીઓ) સંયમ તથા તપશ્ચર્યાની કિંમત સમજ્યા છે, તપ કરતાં શીખ્યા છે અને આવા માણસો માત્ર ‘અસહકાર’ની ટોળીમાં જ નથી પણ બીજા કેટલાં પણ દેખાય છે. આજે જાતિમાં સુધારકોની મનોરસિત કવિ નર્મદાશંકરના ધુગની નથી પણ તદ્દન જુદા પ્રકારની જ છે. તેમણે સંપૂર્ણ વિચાર કરીને સુધારો કરવાને મથવું જોઈએ અને તેમના કાર્યમાં મ. ગાંધીજીએ પ્રોત્સાહન રેડવું જોઈએ. એમનો લેખ જાણે લગડાવવા માટે લખ્યો હોય એવો ભાસ થાય છે. અનધિકારીઓને પ્લીવ-પ્રવવા, તેમને ચેતવણી આપવી, ખામોશ રાખવાનું કહેવું એ આપણા નેતાનું કર્તવ્ય છે. એમની મહાદ ગુરુરાત મારે ચાપરે રહે, પણ કાલકાલે વજન પ્રેર્યા-હનનાં શબ્દ તથા શાશ્વતીના ઝોખાર સાંભળવાની આશા પણ રાખે છે. જે રાજકીય વિષયોમાં સત્ય અને ન્યાયની ખાતર સત્યાગ્રહ કરવા પડે તો તેના તરફ ગાંધીજીની મહાનુભૂતિ અને દીક્ષાજી હોય. તેટલી જ સહાનુભૂતિ સામાજિક અન્યાય અને અમન્ય દર કરવા માટે આદરેલા સત્યાગ્રહ તરફ હોવી જોઈએ.

અંત્યજ પરિપદ

રાજકીય પરિપદની સાથે ઓરસમાં બીજી બે પરિપદો મળી હતી—એક ધારાગાની અને બીજી અંત્યજની. ધારાગા પરિપદમાં ધારાગા ઓછા જ હતા—અંત્યજ પરિપદમાં તો પૂરા પચીસ અંત્યજ લાઈઓ પથુન હતા. એ મોટી રુદિ બાદ કરીએ તો જન્મે પરિપદે મહત્ત

થઈ હતી. ધારાગા પરિપદના પ્રમુખ શ્રી રવિચંદ્રનું અને તેમાં જ શ્રી વલ્લભલાલનું ભાષણ બોધદાયક તેમ જ માર્મિક હતાં.

અંત્યજ પરિપદના પ્રમુખશ્રીનું ભાષણ આ વખતે પહેલી જ વાર અપાદને વહેંચાયું. સૌએ વાંચવા અને મનન કરવા યોગ્ય છે. કેવળ અંત્યજનેની જ ઉન્નતિમાં ઇવન સમર્પણ કરનાર પ્રમુખ પણ પરિપદને પહેલી જ વાર ખાખા તેથી તેમનું કથન અંત્યજને મંથનથી આપણા સાહિત્યમાં ઉંચું સ્થાન લેશે. તે ઉપરાંત તેમણે મોં-એથી ઘણું જ પ્રોત્સાહક ભાષણ કર્યું. હવે તેની પણ શ્રોતાવર્ગ ઉપર સારી અસર થઈ હતી.

એ પરિપદને ગાંધીજીએ મોકલેલા સંદેશ પણ કદાચ વધારેમાં વધારે મર્મસ્પર્શી હતો. અંત્યજનેની ઉન્નતિને મહાસભાના કાર્યક્રમમાં સ્થાન આપ્યું છે તેથી તેમને સ્વરાજ્યની રમતમાં મોંઘટા કપે કાઢી મળી, લે તેથી ગાંધીજીએ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું કે:

અસ્પૃશ્યને વટાવવાના વિચારથી તમે અને હું... પ્રવૃત્ત થયા નથી. અસ્પૃશ્યતાનિવારણમાં સ્વરાજ્યની માની જાઈ હોય. પણ એ પ્રશ્ન સુધારકે ધર્મને જ છે. આ કાર્યમાં હું તો સ્વરાજ્યની સ્વાર્થને જાણ સ્થાન ન હઉં. ખરું છે કે મહાસભાના કાર્યમાં તેને સ્થાન આપવામાં સારી હાથ છે. પણ તે રાજ્યપ્રકરણી દષ્ટિએ નહિ પણ કેવળ ધાર્મિક દષ્ટિએ... પરિપદ વખતે મારું સારી તો જુદામાં હશે. પણ મારી આભા તમારી નજીક હશે એ અનિવાર્ય માનજો.

ધારાગા ને રજૂતો, ટોળી ને બીલો પણ મૂંઝેલમ લડેલા. તેમને કેળવશે સીપાહીએ કે સત્યાગ્રહી બનાવી શકાય. ૧૫ અંત્યજ તો ખિચારા નમુના ને બતાવે તેમની સેવા કેવળ ધાર્મિક દષ્ટિએ ને પ્રેમભાવે જ થઈ શકે. આ તરફને પ્રકાશમાં લાવીને ગાંધીજીએ આખા વિપદને ઘણું જ પવિત્ર ભૂમિકા પર મકેવો છે.

પણ પરિપદના ગ્રીષ્મ દરારમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે અંત્યજનેની ઉન્નતિનો ખરો આધાર તો તેમના પર જ રહેશે તેથી તેમણે સર્વ રીતે સુધરવું તો જોઈએ જ. ઉપરાંત આવી પરિપદે પણ અંત્યજ મંડળોએ જ ભરવી જોઈએ—કમમાં—કમ તેના સ્વાગત. અંત્યજને પ્રમુખ તો કાઈ અંત્યજ લાઈ જ હોવો જોઈએ—અંત્યજ યુવક જ તેના સ્વયંસેવકો હોવા જોઈએ—અંત્યજ બાળાઓએ જ ગીત સંગીત સંભાળવામાં જોઈએ—ને અંત્યજ ભગતોએ જ ભગન કીર્તનની ધુન જગાવવી જોઈએ. આવતી પરિપદ કંઈક આવા ધોરણે મેર ભરાશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

બોરસદની પરિષદ

મઠ સામ્રાજ્યમાં “ બોરસદે ગુજરાતને શોભાવ્યું છે. બોરસદે સત્યાગ્રહ કરી બોમ્બેમાં કરી પોતાની ને હિન્દુસ્થાનની સેવા કરી છે.” તેથી ત્યાં જ મળવાની ગુજરાત રાજકીય પરિષદની બેઠક વિશે ઘણી ઘણી આશાઓ રાખવામાં આવી હતી. તેમાંની કેટલીક નિષ્ફળ મઠ. એક અણધારી સર્વોત્તમ ઘટના સિદ્ધ થઈ. અને સાધારણ રીતે ત્રણ દિવસ સુધીમાં ૧૦-૧૨ કલાક રાજની બેઠક બે દિવસમાં પાંચ કલાકની અંદર કામ પતાવી પૂરી થઈ.

મોટા આગેવાનોની ગેરહાજરી

માંથીજ આ પરિષદમાં પધારશે એવી અફવા ફેટકાંએ વખતથી ફેલાઈ હતી. પરિષદના જવાબદાર કાર્યકર્તાઓએ સીધી કે આડમતરી રીતે તેને ઉત્તરજન આપ્યું. છેલ્લા પખવાડીઆમાં તો તેઓ નહિ જ આવે એવી ચોક્કસ ખબર પડેલી હતી પણ તે પ્રકટ ન કરી. પરિણામે પરિષદ પહેલાંના છેલ્લા નવચપ્તમાં માંથીજ એ બોરસદ આવવાની પોતાની અશક્તિ સાફ રીતે બહાર કરી ત્યારે હજારો લોકોએ તે નિરાશ થયાં અને દશેક હજાર માણસને સાદા બાંધેલા વિશાળ મંડપમાં પૂરાં બે હજાર માણસ પણ ન દેખાયાં.

તેમ જ દેશયત્રુ દાસ ને પંડિત મોતિલાલજી, શ્રી વિદ્યલભાઈ પટેલ અને અલી લાહોએ વગેરે મોટા દેશનાયકો પણ આવશે—આવવાની વધી છે એવી વાતો તો બોરસદમાં છેલ્લા દિવસ સુધી હતી હતી. તેમાંથી કોઈ ન આવ્યા એટલે વળી પ્રગ્નના ઉત્સાહ પર વધારે ફેટકાં પાણી રેડાઈ, એવા મંચોગોમાં પરપ્રાંતીના—સારા ભારતવર્ષના પ્રતિનિધિ તરીકે ઉદાર ભાવ ને ખાનદાનીની મતિ મેળા એક જમનાલાસજીની અધરામણી ને તેમના

મીઠા કાલા બોલ અતિશય આનંદદાયી નીવડ્યાં. છતાં તેથીયે પ્રગ્નના ઉત્સાહમાં ધારેલો ઉલટો ન આવે એ સ્વાભાવિક હતું.

આ ખીનામાંથી ભવિષ્યના કાર્યવાહકોને સાર પ્રદર્શ કરવાનો છે. જે અગ્રણીઓના આગમનની આશા મુઠી દેવામાં આવી હતી તે વિશે શુદ્ધ સત્ય વખતસર પ્રકટ ન કરવામાં બોરસદના લાહોએ ગંભીર ભૂલ કરી છે. આમ પ્રગ્નને ખોરી આશાઓ આપીને પછી તેને નિરાશ કરવાની રીત હવે તો છોડવી જ જોઈએ.

વ્યવસ્થા

પરિષદની વ્યવસ્થા વિશે પણ મિત્રભાવે બે ચમ્પ કહેવા માટે કાર્યકર્તાઓ મારી આવશે. રાજકીય અને અંત્યજ પરિષદના પ્રમુખો અને તેમના સાથીઓ સાંને માટે એક જ મોટો બોરસદ. તેમાં જ શ્રી વલ્લભલાલ, અખંડાસ સાહેબ વગેરેના પણ મુકામ. અને તે જ પ્રાંતિક સમિતિની તેમ જ વિપ્લવવિચારણી સમિતિની પણ મર્યાદા. એકાંત કે ખાનગી ચર્ચા માટે કંઈ સ્થાન જ નહિ ! આ અને બીજા બોરસદોની બહાર જોડા મુકાવાના અને તેની પાસે જ પાણીનાં માટલાં ! ને તે બધી ગંગાગોળીઓ જ ! એનાં એ ચંચળ દેખાતા અંદર બોળાવ ને વળી ગમે તેને જોડે પણ મંડાવ ! અને સંચારે આવ્યાં જણાવ્યામાં કલાકનાં દીનપાટ જોયાં ત્યારે તો અગુદ્ધિ અને અસહિષ્ણતાની અવધિ લાગી !

* સારા ચરોતરમાં પરિષદના જ દિવસોમાં ઘણા નવપ્રસંગ સોમગી. પણ લોકોની હાજરી પર ઘણી અસર થઈ હતી.

દીનપાટ અને વાલદીઓનો મદિમા જેમ સલા-
રયાનમાં તેમ રસોડામાં. પણ દેખાયો. દૂધ ને દહિં,
દાળ અને શાક સમભાવે આ પાત્રોમાં પીરસાતાં. પણ
રસોડાની ખૂરી ખુબી તો એ હતી કે દરરોજ સાંજે
ઘીગોળની કંઈક, કંઈક મીઠાખાની અપાતી. અચેતર
પોતાંતો ભાગ ભગવ્યા વિના ન જ રહ્યું !

એડાં છંહો સિવાયનાં સૌ પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકો-
ને વિનયમૈદિરનાં જે વિરાળ મકાનમાં ઉતાર્યા હતા
તેની આંગળ જ મોટા હોજ છે. તેમાં કેટલાયે વખત-
થી પાણી ગંધાતું હતું. વાંસનાં પાલાં પણ તેમાં ભોળી
રાંખેલાં તેથી દુર્ગંધ વધારે મારતી હતી. જે પરિપક્વ
કાયમની સત્યાગ્રહ ધાવણીની અને સ્વયંસેવકોના મોટા
સૈન્યની સહાય હતી તે આ હોજ પહેલેથી સાફ કરાવી
શકેત. છતાં ખારમીએ રાત્રે સેંકડો લાઈબ્રેટો વિનય-
મંદિરમાં આવેલા લાગ્યાં તે જ વખતે એ ગંધાતું પાણી
ઉતારવાથી ઉલેચાને યોગાનમાં ઇંટાવા લાગ્યું ! ને ત્રણે
દિવસમાં પણ તે પૂરું પાલી ન જ થયું તેથી તેનો
પાસ સારા યોગાનને પાવન કર્યો જ કરેતો.

આ બાબતો છેક નહીં લાગશે. પણ આજે
પાપણે રચનાત્મક કાર્ય કરવા બહાર પડ્યા છીએ તે
વખતે આ એક એક કાર્યને ધણું જ મહત્ત્વ આપતું
નેતૃઓ દ્વારા તો પ્રાંતિક સમિતિ થરે એટલે સ્વામત
સમિતિની કાર્યકુશળતા તો આવાં જ કાર્યોમાં દેખાય.
વળાં, સુજરાતમાંથી અને ભોરસદમાંથી ઘણાંજે લાઈઓ
કાવવા, લોહીમાં જઈ આવ્યા છે. એટલે જુજ
કહેયું એ આપણે કંઈક રહી શકાય તેનો પદાર્થ પાડ
સુજરાત માથે ચડાવે તો. ભવિષ્યનાં સંગેહનોની
હનનાં શબ્દ તથા શોષનાં પાપની સહાય તે કોઈ
આશા પળ રાખે છે. જે રાજકીય ન્યાયની આનર સત્યાગ્રહ કરવા પડે તો તેનાં તરફ
ગાંધીજીની મહાનુભૂતિ અને દીક્ષાદેવ હોય તેટલી જ
મહાનુભૂતિ સામાજિક અન્યાય અને અસત્ય દર કરવા
મુદિ આદરેલા અન્યાય તરફ હોવી જોઈએ.

અત્યજ પરિપદ

રાજકીય પરિપદની સાથે ભોરસદમાં બીજી એ
પરિપદો મળી હતી—એક ધારાળાની અને બીજી અત્યજની.
ધારાળા પરિપદમાં ધારાળા ઝોળા જ હતા—અત્યજ
પરિપદમાં તો પૂરાં પચીસ અત્યજ લાગ્યાં પણ ન હતા.
એ મોટી ત્રુટિ ખાદ કરીએ તો જન્મે પરિપદો મકલ

મન થાય છે. તેમણે ધારાસભાની કડખી ચર્ચા બાતલ
કરી તે દિક કહ્યું. પણ દેશના ગંધ સાક્ષર્ણ 'રાજકીય
જીવનની સદંતર ઉપેક્ષા કરી એ અયોગ્ય લાગે; તેમ જ
“આપણે દબાએલો અને મોટામાં મોટા વર્ગ
તો સ્ત્રી જાતિ છે” એમ જણાવીને તેમની ઉન્નતિને
રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં તેમણે કદાચ પહેલી જવાર યોગ
રચાન આપ્યું. ત્યારે બીજી પાસ, સમગ્ર રાજકીય
ચર્ચાના અનુસંધાન સિવાય “સમાજને તુંકસાન પહે-
ચાડનાર ત્રણ વર્ગ છે” એમ જણાવીને તેમણે સર-
કારી મોકરોની, પરદેશી કાર્પડનાં વેપારીઓની અને ખાસ
કરીને વકીલોની ઝાટકણી કાઢી એ જરા અપ્રયત્ન લાગી.
પણ આ તો તેમના રાજકીય લાપણતું ઉપાંગ જ મણાય
તેની કિંમત તો રચનાત્મક કાર્યની સર્વદીપ અને
વિચારપૂર્ણ મીમાંસા ઉપરથી જ આંકી જોઈએ.

હરાવોની સુસીખત

પરિપદમાં પ્રમુખશ્રીનું વ્યાખ્યાન થયું તે પહેલાં જ
વિષયવિચારણી સમિતિને હરાવો ધડવાને મળવાનું
હતું. પણ હરાવોનો કંઈ ખરડો તૈયાર નહિ તેથી પાંચ
દસ અગ્રણીઓએ વિચાર કરીને તે ધડવામાં મલેક
કલાક માખ્યા.

ગાંધીજીની મુક્તિ ને દીર્ઘાયુષ્ય વિશે, નાગપુરના અજ
સત્યાગ્રહ વિશે તેમ જ ભોરસદના વિવિધ વિષે દરેક
સહેલાઈથી ઘડાયા. પણ બીજા હરાવો શા વિષે ધડાવો ?
હિન્દુ સુસલમાનના ઐક્યનો જે સવાલ હાલ ધણો વધારે
દર્શન લાગે છે તે વિષે પહેલાંના જેવો સામાન્ય દર્શન
ધડવાથી શો લાભ ? અને તેના નિરાકરણની ચાંપણી
ગાંધીજીએ પણ દહીં જતણી નથી તે આપનાર આપણે
કણ ? ગામડાંના રચનાત્મક કાર્યને આજે પ્રધાન
પર જ એમાં કેવળ કાર્ય જ કરવાનું છે તેમાં હરાવોથી
જ. ઉપરાંત

ભરથી નેતૃત્વ પ્રમુખ તો કોઈ અત્યજ સુધેક જ અત્યજ જાણાઓએ જ. જે જુજા ઉડા ઉતર્યા.
જોઈએ—અત્યજ ભગનો દિશો કરી કરીને પગથોડ
જમાવવી જોઈએ. આપતી પાસ ભારડોની આદર્શ
મર ભરડો એવી આશા રાખીને કાર્યકર્તાને આજે

‘કરવાનું’ કાર્ય હવે તેમ હવે બોરસદ વિશે કરવું કે તેઓ કરાવનારીએ તો નારબોણ કે રામેશ્વર કે અન્ય સ્થળે જે ભાષ્યજેનોએ ઉડાં મૂકીયાં નોંખ્યાં હોય તેઓ પોત-પોતાને સ્થાનકથી જાણું કામ ઉઘાડી લઈને બોરસદમાં નવો વાસ કરે ? પણ આમ એક જ તાલુકાને તૈયાર કરી તેની મારફત સ્વરાજ્ય લેવાની શ્રદ્ધા આપણા કાર્ય-કર્તાઓમાં નથી એમ લાગ્યું. આવી જાણી ચર્ચા થયા પછી છેવટે નીચેના ફરાવ થયાયો :

(૧) ગુજરાતમાં કે તેના કોઈ પણ વિભાગમાં સ્થાનાત્મક કાર્યક્રમ સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કર્યા વિના તે સ્વરાજ નાંદ મેળવી શકે કે ભાગવી શકે, તેમ સચિવન્ય બંનેને મારે પણ તૈયાર ન થઈ શકે; તેથી સ્થાનાત્મક કાર્યક્રમને એકાગ્રપણે નિર્ણય અમલ કરવાનો આ પરિષદ કાર્યકર્તાઓને તેમ જ સમાજને આશ્રદ કરે છે;

(૨) ગુજરાતનાં અધિક ક્ષેત્રે અને કોમોની સર્વેશ્વર સેવા કરી તેમને સ્વરાજ માટે તૈયાર કરવામાં જે જાઈ-બહેનોએ જીવનવ્રત લીધાં છે તેમને આ પરિષદ અલિનંદન આપે છે, અને તેથી જ રીતે ચોવાને અનુકૂળ લાગે તે કોમો અને ગામમાંની સેવા માટે કમર કસવાને ઉત્સાહી કાર્યવાહકોને આ પરિષદ આશ્રદ કરે છે;

(૩) આમ જુદાં જુદાં ક્ષેત્રો કે કોમોમાં અત્યાર સુધી થયેલા સમગ્ર કાર્યનું બારીકાઈથી અવલોકન કરી તેની પ્રગતિ અને તેના સંપન્ન થવા માટે સ્થાનાત્મક તૈયાર કરી તેમજ દેશસેવાનું જીવનવ્રત લેનારા ગુજરાત વિદ્યાપીઠના પદ્મી-ધરા અને બીજા યોગ્ય યુવકોના એક પ્રતિક સેવામંડળની યોજના થકી તે પ્રતિક સમિતિની આગળ બે મહિનાની અંદર રજૂ કરવાને આ પરિષદ નીચેની સમિતિ નીમે છે.

આ ફરાવ પરિષદમાં પસાર પણ થયો તેથી તેમાંની ત્રણ ગાજતો ખાસ ખાનમાં રાખવી નોંધ્યો. (૧) પહેલી તો એ કે અત્યાર સુધીમાં કોઈ આખા તાલુકાની જ સેવા પર ખાસ ભાર મૂક્યો દતો ત્યારે આ ફરાવથી એક કે વધારે ગામમાંના ગમે તેવડા ક્ષેત્રની કે અલ્પજન કે કાળીપરજન, કાળી કે ધારાળા જેવી કુદરતી કોમની સેવાને લગભગ પહેલી જ વાર ખાસ સ્થાન આપવામાં આવ્યું.

સેવાનું જીવનવ્રત

(૨) એથીયે પ્રધારે મહત્વની વાત તો એ છે કે અધિક ક્ષેત્ર કે ગામની સેવાનું જીવનવ્રત લેવાનો

આશ્રદ પરિષદે પહેલી જ વાર કર્યો. ત્યારે બારડોલીનું કાર્ય શરૂ થયું ત્યારે તો તરત સ્વરાજ લેવાનું હતું એટલે સૌ થોડી જ મુદતને સાદમથી પડવા દતો. ફરી-થી તે કીડું ત્યારે પણ હુંક સમયને માટે જ. બોરસદનો વિજય થયા પછી સત્યાગ્રહ જાવણીના મૈનિકાએ તાલુકાની સેવા કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી તે પણ એક વરસને માટે જ. આ સૌમાં રાજકીય જીત સ્પષ્ટ રીતે વધારે પ્રધાન હતી. પણ સેવાના જીવનવ્રતમાં તો ધર્મ-ભાવ જ મુખ્ય હોય અને તેથી જ શુદ્ધ સ્વરાજ ફળ પણ વહેતું સાંપડે. આમ જીવનવ્રત લેવાનો ફરાવ કરીને આ પરિષદ ગુજરાતના રાજકીય જીવનમાં નવું પાનું ફેરવ્યું છે.

(૩) પણ એ સવાલ સહેજે ઉત્પન્ન થાય કે આમ ગમે તેટલા કાર્યકર્તાઓ સ્વતંત્ર રીતે છુટાજવાયા કાર્ય કરે તેનો પ્રાંતિક સમિતિ સાથે મંજૂર થી રીતે સંપવાય અને તે સમિતિ તેમને થી રીતે સહાય કરી શકે ? આનો જવાબ આ ફરાવના ત્રીજા ભાગમાં આપ્યો છે. હાલ તો સૌ ચાલુ કામનું અવલોકન કરી તેની પ્રગતિ અને સમન્વયને સાદે યોગ્ય સ્થાનાત્મક ધડવાને સમિતિ નીમાઈ છે. તેમ જ જીવનવ્રત લેવા પદ્ધતિના જ્ઞાતકો અને અન્ય યુવકોનું એક સેવામંડળ સ્થાપી યોજના પણ તે જ સમિતિને ધડવાની છે. તે સમિતિ જેલ્લાની યોજનાઓ પ્રતિક સમિતિ આગળ બે માસમાં જ રજૂ કરશે એટલે ગુજરાતના નવયુવકોને સેવા માર્ગ પણ સહેજે જરૂર ને હાલ ચાલતા કાર્યમાં સેવકો ને સાધનોની નવી શેર ધરશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

ગાંધીજીનો સંદેશો

તેમની તારીખ પ્રમુખનું ભાષણ થયા પછી રાત્રે દરેક વાગે વિષયવિચારણી સમિતિની સભા મળી. તેમાં પહેલા ત્રણ ફરાવો સહેલાઈથી પસાર થયા. પછી સ્થાનાત્મક કાર્ય વિશે ઉપરનો ફરાવ વંચાયો. સૌએ શાંતિથી સાંભળ્યો. તરત તે ન સમજાયો તેથી અમ-ણીઓએ જરા વિવેચન કર્યું. પણ બોરસદના મદા મૈનિકાને તેથી શાંતિ ન થઈ. તેઓ તો ફરી ફરીને પૂછ્યાં જ કરે—“ પણ ગાંધીજીના-ગુપ્તજીના સંદેશાનું શું !—નેનો જ્ઞાન્ય આ ફરાવમાં ક્યાં છે ? ” પ્રમુખ

સાહેબે તરત કબુલ કર્યું. રણુ કહેલા વિચારો દરાવ-
માં બોરસદનો અભાવેશ ચાલ અરે પણ ગાંધીજીના મંદિરા
મુજબ તેને જ ઉદ્દેશને પ્રતિજ્ઞા સેવાનો દરાવ નો
લુદો જ ધરાવે છે. તરત ને ધર્યો. રણુ
થયે તેમાં કોઈકે તોએને જ—એટલે બોરસદના જ રવય-
સેવકોને તે તાંત્રિકોની સેવામાં જીવન સમર્પણ કરવાનો
આગ્રહ કરવામાં આવ્યો. મોને લાચુ કે અર્ચા દરાવ
પસાર થઈ શકે નો તેટલાથી જ આ પરિપદ પરમ
લાચરણી ગણાય. પણ તે મુજબ પ્રતિજ્ઞા લેવા કષ્ટ
તરત તૈયાર હોય તો જ તે દરાવ શોભે તેથી બોરસદની
જાવણીના સરદારશ્રી ગોપાળદાસ અને બીજા મંદિરોને
તે વિષે પૂછવા માંડ્યું, સરદાર સાહેબે તો તરત બીજા
જડ્યું. બીજા એક બે પણ તૈયાર થયા. પણ
કેટલાક પ્રભાવશાળી સુબેદારોએ મંદિરોની
જ આસ સલામાં આ સવારનો નિર્ભય દરાવનું
અચર્યું. ને સૈનિકદળ દબાઈ કરે તો દરાવ પરિ-
પદ આગળ રણુ દરાવની સમિતિએ મંજુર આપી.

હાવણીમાં મધરાત

તરત જ સરદાર સાહેબે સૌ મંદિરોને જાવણીમાં આવવાનો
હુકમ આપ્યો. મધરાતે આશરે એકવારે સૈન્યની સલા મળી.
સૌ બહુએ ચક્રિયા હતા. સૌને ખુબ ઉગારા થયા હતા.
પણ પ્રમંથ અહીંના હતા તે કેમ ચૂકાય ? સૌ ગોળ
કુંડાળોમાં બેઠા. કોઈકે જરા જરા મોઢાં ખાતા હતા.
ચિત્ત ચાંબીર શાંતિ થતી રહી.

શ્રી ગોપાળદાસે ગાંધીજીનો મંદિરા રણુ કયો: ને તે
મુજબ બોરસદની જ સેવામાં પોતાનું જીવન સમર્પણ કરવાનો
અગ્ર નિશ્ચય જણાવ્યો: 'કોઈકે તાંત્રિકોમાં રહીને તો કામ
કરવું જ છે તો પછી અહીં આ કેમ નહિ ? આપણે સૌ
મળીને આ નિશ્ચય કરીશું તેથી બાપુજી કટકા ખુટી
થશે અને એકલા લોકોએ તોયે મુંઝવે એકલા પણ લોકોની
સેવામાં ખતમ થઈ શકે. મારે હવે જેનો આવો
નિશ્ચય થતો હોય તે વિચાર કરીને કહે.

આમ શુભ મંગલાચરણ થયું. નીચારની—અર્ચા
એક જ હાલની હાલના પીસાં વરસની સેવા કરનાર કે.
પ્રત્યેકે લોકોએ મળી: તરત જ બીજા અગ્ર: સરદારશ્રી
લેવું હોય તો કોઈકે તાંત્રિકોને તૈયાર કરવો જ મંદિરા. અર્ચે

સારા અગ્ર: રતેમાં બોરસદ જેવો બીજાં વાવડ ત્રાકા
નથી. મારે બાપુજીએ સુચવતી પ્રતિજ્ઞા લેવી નહિ
તેને વધારે પ્રતી મુશ્કેલ માનવાની દરો વધાર નથી
બીજા પાસ એ પણ સુચવવામાં આવ્યું કે સૌ
રચનામકે કાર્યનું સરવૈયું કોડીને કમિટી બે સાસના
લખિયેને મારે લગામણો કરશે તે તે ઉપર ગાંધીજીનો
સલા મળી શકશે. તો આવી ચાંબીર પ્રતિજ્ઞા લેવા
પહેલાં તેટલી કુટ મુદતને માટે શા મંદિ ન થોભો
કરવું ? જીવન પર્યંત દેશસિવા કરવાનો: ધણુ ખરાનો
નિશ્ચય હતો. માર ક્ષેત્રની મર્યાદાં આકેવા વિષે જ કે
લોકોને કોઈકે હતી. બીજા પાસ ખરી ખુબી તો એ
હતી કે આકે દરો લાખીએ—કેટલોકે મંદિરે એકામથી
બગીને—શ્રી ગોપાળદાસે સુચવેલી બીજા પ્રતિજ્ઞા લેવાનો
નિશ્ચય કુલના દગની મારકે આનંદથી સીધી લીધી.

સલા પરી ચક્ર: સરદાર એકલાનો નિશ્ચય હોય
તો પણ પરિપદ આ દરાવ પસાર કરત: પણ હવે તેમની
સાથે તો દરોકે મરણીઆ સીપાઈઓ પણ હતાં તેથી
સલાનો પરિણામની ખબર પડતાં સૌ અગ્ર: લીધો ખુબ
ખુશી થયા, પરિપદ આગળ દરાવ મકવાનું તેમણે કુટ
કયું અને તેમાં જ આ પરિપદનું પરમ મંદિરા મોને
જણાવ્યું.

જીવન સમર્પણ

પહેલાં ત્રણ દરોનો પસાર થયા પછી શ્રી ગોપાળ-
દાસે જ નીચેનો દરાવ પરિપદ આગળ રણુ કયો:

આ પ્રસંગે બોરસદ તાંત્રિકોને ઉદ્દેશને મહામા ગાંધીજી
એ જ સરદાર એકલા છે તેને આ પરિપદ દરોકે
વધાવી લે છે અને તે મુજબ આ તાંત્રિકો હોય કોઈકે ગાંધી
સિવાય બીજા કોઈ ન વાપરે કે ન ખરીદે: તેમાં કોઈ પણ
પરદેશ કે મિલના કાપડનો કુકાન ન હોય: તેમાં કોઈ કમ
આંખે કે અહીં ન વાપરે: કોઈ ચારી બાંધીયાર ન કરે:
તેમજ તાંત્રિકોનાં બાલકો અને બાલિકા—પણી લોકે તે અંતર
કે બીજા—તાંત્રિકીય શાળામાં જ ભણતાં હોય: કેટલા
દિશાદ હોય નહિ અને કયાંય હોય તો તેનો નિશ્ચય મારે
થાય: દિવસ મુસલમાન બાઈ સમાન થઈ રહે અને અંતર
ને અપનાવવામાં આવે—એવી સ્થિતિ કલપન કરાવે જીવન
સમર્પણ કરવાનો પ્રતિજ્ઞ લેવાનો. પરિપદ બોરસદના
અર્ચકોએ આગ્રહ કરે છે.

તેઓ ભાષણ કરતા દતા તે દરમ્યાન તેમનાં પત્ની સૌ ભક્તિપૂર્વકે પણ જીવનભર ઐતરસદની જ સેવા કરવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. એટલે વળી સૌને એર જ રંગ ચઢ્યો. શ્રી કૃષ્ણચંદે તેને અનુમોદન આપ્યું. શ્રી વલ્લભભાઈએ પરિપદનું પોતાનું ભાષણ આ કરાવ પર જ કરીને તેનું મહત્ત્વ ખીલવ્યું. ઉપસંહારમાં તેમણે કહ્યું: “તમે (સરદાર સૈનિકાએ) આ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પાર પાડવાની શક્તિ તમને ઈશ્વર આપે. તમને આશાવાદ આપવાનો મારો અધિકાર નથી. એ તો આપણા પ્રાપ્તિ પ્રમુખ છે તે આપશે. અને ખીલ્લે આ પ્રતિજ્ઞા લેવાવનારા આપશે. હું તો એટલું જ કહું છું કે આ પ્રતિજ્ઞા પાળતાં મારી કંઈ જરૂર પડે ને બોલાવશો તો હું પાતાળમાંથીયે આપીને તમારી સેવામાં ઉભો રહીશ.” પ્રમુખ સાહેબે છેવટે આશીર્વાચન આપતાં કહ્યું: “શ્રી કૃષ્ણના સમયથી તે આજ સુધીના યુગરાતના ઇન્દ્રિયસમાં આ કરાવથી પરિવર્તન થયું છે.” આ શબ્દોમાં સહેજ પણ અતિશયોક્તિ કાઢીને ન લાગી.

આ પછી ઉપર ઉતારેલો સમિતિ નીમવાનો ફરાવ પસાર થયો. વીર સેનાપતિ અને જલ્દાર મુલરાએ તાત્કાલ જ જીવનગત લીધાં તે પછી આ કરાવના ખીલ્લ

ભાગમાં તમને અભિનંદન આપવાના શબ્દો પણ વધારે સાર્થક લાગ્યા.

સમર્પણનો સંદેશ

આમ ગાંધીજીએ ઐતરસદમાં સમરાત્ન સ્થાપના પ્રતિજ્ઞા લેવાનો સંદેશો મોકલ્યો તે મુજબ ઐતરસદના મુલિયર શુદ્ધ સત્યાગ્રહીઓએ તાત્કાલી સેવામાં જીવન સમર્પણ કર્યું. પરિપદે તેમને અભિનંદન આપીને અન્ય યુવકોને પણ યોગ્ય ક્ષણે તે પ્રગતી સેવાનું જીવનગત લેવાનો આગ્રહ કર્યો. આમ જુજ જુજ સમય જુદે જુદે અથગે દામ કરવાને બદલે અસુક જ પ્રજા—સેવની સેવામાં સાદું જીવન અર્પણ કરવાનો મદેશો લઈને સૌ વિદાય થયા.

હું પરિપદમાં કંઈક જાન—કંઈક પ્રેરણાનો પાઠ ખીખવા ઐતરસદ ગયો હતો, અને એ વીર દંપતીને તે એ ગરા મનિદગળને વિવર ભાવે પ્રજામ કરી પાડો કર્યો.

કન્દુલાલ યાગ્નિક

યુગધર્મ

પુસ્તક ૪

વેઠ, ૧૯૮૦

અંક ૩

ભીલ પરિપદ

(૧)

રાજપુતાના સેવાસંધના એક પ્રતિનિધિ બાઈ દરિયે દાહોદમાં ૧૭-૧૮ એપ્રિલના રાત્ર મળેલી બીલ રિપ્ડ આગળ નીચેનું હૃદયદ્રાવક ગીત ગાયું હતું. તે કોઈ બીલ કવિએ જ બીલોની બાપામાં બનાવ્યું છે અને હબરો દીકરી તે બહુ જ ભાવથી ગાય છે.

ભારતમાતકો. અરજી

અરજીયાં પર અરજીયાં દેવાં ભારતમા...તા
દેવાં મારી જનની કા...રજ કરજે એ...
કા...રજ કરજે, —દુઃખડો હરજે; ગરીબોંકા
હેલો^૧ થોડો મુનજે મારી જનની
મુનજે ભારતમા...તા કારજ કરજે એ...ટેક.

રાત્ર તો સંભાળે નહીં રાજપાટકા કામને,
અન્યાયી વૂટે છે દોષગ્રાહી^૨ ધનધામને,
સીસાગ્રો કરાં તો ઉશ્કરા રહે મારી જનની
રહે ભારતમા...તા કા...રજ કરજે એ...૧
કારજ કરજે,

પંચાયત કર દુઃખ કેવાંતો ઉઘડી બાત જ આવે એ,
ખુદ કરેાં પર છુરી દેખ કર મ્હાને નાચ નચાવે એ.
થોડા બી લોપેાં તો ઉઘડા ફેરે મારી જનની
પીટે ભારતમા...તા કારજ કરજે એ...૨
કારજ કરજે.

મારે પીટે માન બીચાડે બોધમે^૧ કે દેવે એ...
અબલા ભત લુભાચેાં^૨ યા મ્હુતે બી લે લેવે એ.
દુઃખ કેતાં આંખોસુ આંસુ છુટે મારી જનની
છુટે ભારતમા...તા કારજ કરજે એ...૩
કારજ કરજે.

થારે^૪ સરણે આજુ પડ્યા જાં દુઃખ મોઝા
મુજી હીજે એ
અડભયાં^૫ સત્યાગ્રહ માટે તાકત ઇતરી^૬ દીજે એ.
હમુ^૭ તો પાખ્યાં કે ભાટો^૮ પુટે મારી જનની
ફેરે ભારતમા...તા કારજ કરજે એ...૪
કારજ કરજે.

(૨)

...^૧ બીજામાઘબોના પ્રતિનિધિ તરિકે આ પરિપક્વ^૨ સ્વાગત કરતાં બીજ સેવા મંડળના પ્રમુખ થી. અમૃતલાલ વિ. કહે
નીચેનું ભાષણ આપ્યું હતું:

બીજ સમાજ અનાદિ કાળનો છે. અરવલ્લી પર્વત-
ની છાંયમાં વસનારો હોઈ ત્યાંથી દેશતો દેશતો
ઉત્તર ગુજરાત, દક્ષિણ ગુજરાત, ખાનદેશ, નાસિક, અદમ-
નગર સુધી ગયો અને સત્યાગ્રહ પર્વતમાં અમારી 'ખાવરા'
બીજને નામે જોળખાતી પેટા કોમ પ્રખ્યાત થએલી છે.
છપ્પતીઆના દુષ્કાળમાં અને ત્યાર પછી અમારા અધ્યાપ
ભાઈએ દક્ષિણ રજપુતસ્થાનમાંથી દક્ષિણ સિંધમાં
દંડાગાદ અને ચરપારકર જિલ્લાઓમાં જઈ વસ્યા છે.
બે માસ પહેલાં જ સિંધના સકર શહેરમાં તમામ
હલિત વર્ગોની પરિગ્રહ ભરાઈ હતી, તેમાં અમારા
સિંધમાં જઈ વસેલા બીજભાઈઓએ હાજરી
આપી હતી.

અમારી આજની રિયનિ જુદી દીન અને
દરિદ્ર થએલી છે. અમારા બાપદાદાઓને આયોજી

મારી મારીને ફળદ્રુપ પ્રદેશમાંથી દડાવી દડાવી
કુંગરાળ પ્રદેશમાં તથા ગ્રામી- જંગલમાં લઈ નીચે
નાંખ્યા. આથી અમે જંગલના ફળપુલ ઉપર તથા તેમાં જે
કાંઈ થોડી ઘણી ખેતી થઈ શકતી તે પર અમારો
ગુજારો કરતાં શીખ્યા. જંગલોમાં વસવાટ કરવાની અમારી
ટેવથી અમે ટાલ તડકા ચારી રીતે વેડતાં શીખ્યા, થોડા
ઘણા આદારથી ઇવનનો ગુનસે કરતાં શીખ્યા, અને
રાતી પથુઓ—વાય દીપડા—ની સાથે બેટા કરવાની
અમારી આદતથી નિર્ભય થનાં શીખ્યા. પણ આ જંગલ-
માં આજ્યા છતાં પણ અમારી પાછળ પડેલા આયોજી
અમને છોડ્યા નહિ. અમે જંગલોમાં રાજ કરતા હતા,
ત્યાં આવીને પણ આયોજીઓએ અમારાં રાજો મારી
કુરીને પડાવી લીધાં, કુંગરીઆ બીજનું રાજ્ય તે કુંગર-
પુરના રજપુત રાજાનું રાજ્ય થયું અને મતા બીજનું

૪ અમને. ૫ ઉલ્લેખન કરવું. ૬ એક નવતું ચોકડું. ૭ સીઆની. ૮ તમારે. ૯ મુઠાવી દેવા. ૧૦ ભેટી

રાજ્ય તે મુંઝરામંપુરનું રાજ્ય થયું. આજ પણ અમારા :
લીલ રાજ્યઓનું રાજ્ય સુરત એજન્સીના ડાંગના
જંગલોમાં તથા ઝંઝરેશ્વર નામનું પણું રહેલું છે. આવા
શરા રાજ્યઓનાં સંતાનો અને આજે વીંધાં બે વીંધાં
ખેડી ખાનારા કે સાત આઠ પૈસાની દારૂ કરનારા
થઈ પડ્યા છીએ. આજે અમારું શરાતન બધું સંતાઈ
ગયું છે. જંગલખાતાના કે આબકારી ખાતાના દરખાસ્ત
રૂપરૂની સીપાઈના તથા શાહુકારના પડાણના અને
મુજે મોઢે ગોદા અને ગાળો ખાયાં કરીએ છીએ. દોહદ
શહેરમાં જ અમારી લશ્કરી ટુકડી હતી તે સને ૧૮૬૩
માં જ વીખેરી નાખી અને આ મંડપથી થોડે જ દર
આનેલી તેની હલુ ઉભેલી ટાટડીઓની લાખના અને ખાલી
પડેલું ક્વાંચતનું મેદાન એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. હલુ
માળવામાં અમારી લશ્કરી ટુકડી સુલાએ રહેલી છે.
તેથી અમારા રીક્ષેનો ઝાંખો ઝાંખો પડાણો ક્યાંક
ક્યાંક દેખાય છે.

લીલ હિન્દુ કહેવાય કે નહિ

છેલ્લાં ત્રણ વસ્તીપત્રકર્થી એટલે કે ૧૯૦૧, ૧૯૧૧
અને ૧૯૨૧ ની વસ્તીની ગણતરી વખતે અમારા ધર્મ
હમે, એમ પૂછતાં, અમારા ધર્મ સરકારી દસ્તરે મોટે
ભાગે હિન્દુ નહિ પણ એનીમીસ્ટ—એટલે કે જૂતગ્રેતને
માનનારા ગોંધાણો. છેલ્લી ગણતરીમાં વળી અમારામાંની
અડધાને હિન્દુ અને અડધાને જૂતગ્રેત પિશાય અને
મારીનાં થોડા વિગેરે પૂજનારા ગણ્યા. છતાં ૧૯૨૧ નો
મુંબઈ ઇલાકાનો વસ્તીપત્રકાર અમને હવે પછી તો
હિન્દુ ગણવાની લલામણુ કરે છે, એ પણ અમારા
સારા નસીબની વાત છે. એ લલામણુને ખિસ્તી પાટરીઓ
ટોકા આપે છે એ પણ તેમનો ઉપકાર થયો છે.
પણ અમે હિન્દુ નહિ તો કેવા ? અમે હિન્દુ દેવેલીઓને
માનીએ છીએ અને સ્તૂતિયંધન રાખીએ છીએ અને
હિન્દુ તહેવારો પાળીએ છીએ. છતાં અમે હિન્દુ નહિ તો
કેવા કહેવાઈએ ? આનો જવાબ આપવાને કાંઈ પુરાણી
કે શાસ્ત્રી કે વેદાન્તીની જરૂર હોય એમ હું માનતો નથી.
અમે હિન્દુ નહિ તો પછી મુસલમાન નહિ અને ખ્રિસ્તી
પણ નહિ તો પછી કેવા ? સાદી સીધી સ્પષ્ટ વાત
છોડીને ધારી લીધેલી મનસ્વી વાતચાંચથી લાંબી ચર્ચા
કરવાની હું જરૂર નોતો નથી.

આર્ય-આર્યેતર વચ્ચેનું અંતર

ખરી દ્રષ્ટીએ તો એમ થયેલી છે કે અમારાથી
ઉંચા કહેવાતા હિન્દુ ભાઈઓની અને અમારી
વચ્ચે એટલું બધું અંતર પડી ગયું કે પરદેશી
અને પરદર્શીઓને સહેજે સંકે પડી જાય કે આ હિન્દુ
નહિ હોય. તેમાં તેમનો દોષ જરાયે ન કાઢી શકાય.
પરાયા તો જુએ તે પરથી અનુમાન બાંધે. અમેને
જંગલી પ્રદેશોમાં હાંસી કાઢવા પછી ઉચ્ચહિન્દુઓ કાં તો
માહોમાહિના ઝગડાને લીધે કે પોતે પોતાનું જ રક્ષણ
કરવામાં રોકાઈ ગયેલા હોવાથી અમારી જરાયે સાંભળ
લઈ શક્યા નહિ. તેમ જ ધર્મ સંબંધી લેશ માત્ર જ્ઞાન
અમને આપી શક્યા નહિ. અમે જાણે કાંઈ દરિયાપારથી
આવેલી કામ હોઈએ અથવા આફ્રિકાના મધ્યભાગમાંથી
એટલે કે સીદીઓના મુસલમાની આવીને વસ્યા હોઈએ
તેમ અમારી સાથેનો તમામ વહેવાર ઝોળો કરી નાંખ્યો
અને અમને એકલવાયા કરી નાંખ્યા. આથી અમે
પણ તેમને પરાયા ગણવા લાગ્યા. તેમ અમને તેઓ
બીલગ, ચોર વગેરે તિરસ્કારવાળાં વ્યતોધી સંભો-
ધવા લાગ્યા, અને અમે પણ બાણિયું, તરકું, વગેરે
તેલકાં જ તિરસ્કારવાળાં વ્યતોધી તેમને માટે અંદર
ચાંદર વાત કરતા થયા. પ્રેમ એ સારા મંબંધનું મૂળ
છે, અપ્રેમ, દેવ એ વૈમનસ્યનું અને દુશ્મનાવટનું મૂળ
છે. આજથી ૫૦ વર્ષ પહેલાં લખાયેલું સરકારી ગેઝી-
ટીઅર કહે છે કે તે વખતથી ૫૦ વર્ષ પહેલાં એટલે
કે આજથી લગભગ સો વર્ષ પહેલાં ભારે. શહેરમાં
ભાણે જ આવતા જતા હતા. તેઓ જેમ અને તેમ
શહેરના લોકોથી દુરના દુર જ રહેતા હતા. હવે અંગ્રેજ
રાજ્યે સૌને સરખા કરી મૂક્યા તેથી કહો કે પ્રભુએ તમને
સારી મતિ સુઝાડી તેથી કહો, ગમે તેમ હો પણ હવે
અમારા ને તમારા ભાઈઓને દહાડે દહાડે વધતો જાય
છે. અને પ્રભુ કરશે તો હાલ જેટલું અંતર અમારી
તમારી વચ્ચે રહેલું છે, તેટલું પણ થોડા સમયમાં
જુસાઈ જશે. હાલ તમે અમારા હાથનું ભરેલું પાણી
પીતા નથી. અમારા પૈસા તથા અમારી મહેનત મલુરી
તમને ખર્ચે છે. પણ આમ હોવામાં અમારા પોતાનો
પણ દોષ હશે અને છે. છતાં ભવિષ્યમાં અમે તમારા
સંસ્પર્શમાં આવવાથી સ્વચ્છ થઈશું અને અમારા પ્રત્યેની
તમારી ધુણ કાઢી નાખવા મથશું. અમને સ્વચ્છ કરવાની

તમારી ફરજ છે. અમને મેલા, ગંદા, કહીને ફર રાખવા ક્યાં સુધી પાલવશે? અમને તમારા વિના ચાલશે નહિ, તમને અમારા વિના ચાલશે નહિ; તો પછી અમારા તમારા વચ્ચેનો ભેદ ઝાઝો થાય—નાખદ થાય, તેવી નગરૂતિ અમારામાં આણવી એ તમારું કર્તવ્ય નથી ?

સંખ્યા

વળી અમારો જશો પણ નાનોસુનો નથી. અમે મેલા, ઉદેપુર, માળવા, નીમાડ, દેવાકાંકા, મહિકાંકા, ખાનદેશ સુરત, નાસિક, અહમદનગર, પંચમહાલ, રાજપીપળા, ધરમપુર વિગેરે અનેક ભાગોમાં ફેલાયલા છીએ. આજળું હું કહી ગયો તેમ અમારી અર્ધલાખ વરતી તો દક્ષિણ સિંધમાં પણ છે. અમારી એટલે એકલી જાણે કોઈની વરતી આખા દેશમાં ૧૬ લાખની છે. આ સંખ્યા નાનીસુની છે? આ ઝોગણીસ લાખ લેકો દારિદ્ર અને અઘાનમાં રાતદિવસ હુમેલા રહે તેમાં લાલ છે કે અમારી દશા—માનસિક તથા આર્થિક—સુધરે તેમાં લાલ છે? ૧૬ લાખ માણસ પશુની સ્થિતિમાં રહે તેમાં તમારી ચઢતી છે કે હિંમતવાન મદદ અને અને તમારા લાઇઝ ઝોંની મારફત તમારી ડાળી બહાવ જેવા ચઢને ખડા રહે તેમાં દેશને લાલ છે? અમને અઘાન, નવસા, અને દીન દશામાં રાખી તમે ઘાનની તથા ઉચ્ચ દશાને નહિ પહોંચી શકો. અમારા રોગ અને મેલનો ચેપ તમને લાગ્યા વિનાં નહિ રહે, અમે આ જિલ્લામાં તો લગભગ બધા ખેડુત જ એટલે કે કંચુખીઓ છીએ, ધરતીમક્તાને ખેડીને અનાજના પેદા કરનાર છીએ. હજારો મધુ મકાઈ અને ચણાનાં ગાંડાંની દારો લાવીને તમની બળવેરમાં ભરી દેનારા છીએ તે યાદ રાખશો. અમને ઠીક કરશો તો તમે વધારે ઠીક થઈ શકશો.

કેળવણીની ખામી

અમારો કેળવણીની ખામી છે, સંસ્કૃતિની ખામી છે અને તેથી અમે પાછળ રહી ગયા છીએ, તે વાત સાચી છે. અમે અક્ષરજ્ઞાન વિનાના છીએ અને તેના સિવાય હવે આ જમાનામાં ચાલી શકતું નથી. અમે સંદેહ છેતરાઈએ છીએ—અમારા હેલુદારો સવાયા, દોડા કે બમણા કુરે છે તે અમે સંમત થઈ શકતા નથી. તેથી જ અમે તરી શકતા નથી. અમારે ને હિંસાળને બારેનો ચરમા છે.

કોઈ સોળપંચા ગાસી કહે કે ચોરાશી કહે તે બધું જ સરખું હોય છે. પણ અમારા પૈમે એટલે ખેડુતના પૈમે તમારા છોડરાઓ શહેરોમાં લખે છે. ગામડામાં અમારા માટે નિશાળ કાંદે છે કોણ? અને કદાચ કોઈ સારા નસીબે સરકારે કાઢી તો ઉજળીઆત વર્ષન મારતરને અમારા ગામડામાં શહેરની મોજમજા ન મને તેથી નિશાળ કેમ વહેલી બંધ કરવા વારો આવે એ જ શોધ્યાં કરતો રહે છે. આનું પ્રિણામ હાલ તો એ આવ્યું છે કે અમે ટેડ-ભંગી, ડબંગરા કે અમાર વિગેરે બધા વર્ણના કરતાં ઝોળા-લણેલા રહ્યા છીએ. તમારી સામે પેલા પડદાપર દોષ્ટ લખીને ટાંગેલું છે તે ઉપરથી જણાશે કે વાણીઆઓ અમારા કરતાં ૧૮૮ ગણ લણેલા છે, પાટીદારો ૧૦૬ ગણા લણેલા છે, ટેડ પણ સોળ ગણા લણેલા છે. અરે! ભંગી પણ ૭ ગણા ભણ્યા છે. ને વાધરી પણ બમણા ભણ્યા છે. અમારા જેટલી ખીછ કોઈ પણ દોમ કકકાને કુટી મારે તેવી નથી. અમે નિશાળો કાઢવાને માટે સરકારી લોકમદદને કર પાટીદાર, કણ્ણી કે ખીછ કોઈ પણ ખેતી કરતી દોમ કરતાં ઝોલો ભરતા નથી. પણ અમારે નસીબે નિશાળો આવતી નથી. કોઈ એમ કહેશે કે અમે છોડરાઓને લણાવવા મોકલતાં નથી તો તેના જવાબમાં હું કહીશ કે તેમણે લીમડી ગરવાડાની કે નંજુવાની બીજ સેવા મંડળની શાખાઓ ઉપર એકવાર નજર કરી આવવી. ત્રણ ત્રણ માઈલથી ત્યાં છોડરાઓ લણવા આવે છે. વચમાં નદીનાળાં કે જંગલ આવે તેને વડાવીને તેઓ લણવા માટે કેવા, દોડા, દોડા આવે છે તે નજરે નેત્રથી જ આંત્રી થાય. હા; થોડા સહાનુભૂતિ અને આર્થિક મદદની અમને જરૂર છે. અમારા છોડરાઓને નિશાળે જવા સોચ કપડાં તથા લણવાનાં સાહિત્યો, પૂરતું પાઠ્યનાં નોંધએ તેને માટે અમારી પાસે ધન નથી. અમે માંડમાં એ ટંક આવતું મેળવીએ છીએ તેમાંથી કપડાં કે ચોપડીઓ વેચાતાં લેવાને અમારી પાસે કાલતુ પૈસા નથી. પણ તે ઉપરથી એમ ન સમજતા કે અમે અમારા છોડરાઓને લણાવવાનો લાલ નંજુતાં નથી, પેટમાં ખાટો દોષ ત્યાં સુધી લણવાનું કેમ મરે ?

દાડ

દાડ અમારી કાંમતો મોટા દુરમન છે, અમારો લોહી ચુરી લેનાર છે. દાંડનો દુખનદાર બીજાની કમાણી

થી જ કામ છે અને દારૂનો ઈન્ટરદાર હજારો ને લાખો રૂપિયા સરકારને ભરે છે, તે અમારી પાસેથી જ લઈને. વેવિશાળ થાય તો દારૂ લઈ ચાલે તેથી દારૂ અને મરણ વખતે અથવા કાપટા એટલે દહાડા-પાણી વખતેયે દારૂ પશુ હું આપને એક પ્રશ્ન પૂછું છું કે આ કુમારે અમને અકાવનાર કાણ છે? અમારાં મન હરણ કરી લેવાને, અને અમારું જ્ઞાન જુલાવવાને માટે મરકારે છેકેકાણે દારૂની દુકાનો ન ખોલી હોત તો અમારું વ્યસન આટલું વધત નહિ. ત્યારે ત્યારે હું કોઈ પશુ દારૂડીઓને દારૂ છોડવાને સમજાવું છું ત્યારે છેવટનો ઉત્તર એટલો જ તે આપે છે કે “મારી સાથે આટલી માયાકુટ કરો છો ત્યારે સરકારને કહીને આ દુકાન કેમ બંધ થાય તો નથી કે જેથી પીવાની લાલચ જ રહે નહિ?” કોઈ બાળકની પાસે ગોળ કે ખાંડનો વાડકો ભરીને મૂકીએ અને પછી તેને એમ કહીએ કે આમાંથી તું જરાયે ખાતો નહિ એ બેટલું મુખાંધણીનું લાગે છે તેટલું જ મુખાંધણી ભરેલું કામ દારૂની દુકાન નજીક હોય છતાં બીજાને કહેવું કે તું કદિ દારૂ પીતો નહિ એ છે.

હાલમાં જ મુંબાઈની ધારાસભાની એક કમિટીએ દારૂની રાજનીતિ સંબંધી એક રીપોર્ટ જાહેર પાડ્યો છે તેમાં દારૂની બધી બંધ કરવા માટે એક એવો ઉપાય સૂચવ્યો છે કે એક અમુક ગામના અથવા ચાર પાંચ ગામના જગ્યાના તમામ લોકોને મત લઈને પૂછવું કે તમારી દારૂની દુકાન રાખવાની મરજી છે? અને જો વધારે મત દુકાન બંધ કરવાની તરફેણમાં આવે તો તે દુકાન બંધ કરવી જોઈએ” આ “લોકલ ઓપિશન” ની પદ્ધતિને આ બીજા પ્રદેશમાં પણ અજમાવવામાં આવે તો પણ મારી ખાતરી છે કે લોકોનો મોટો ભાગ દારૂની દુકાન ઉઠાવી લેવાની તરફેણમાં જ પોતાના મત નોંધાવે. અને તેમ થાય તો દારૂનો ધણો ખર્ચ ઓછો થાય. કદાચ આનો જવાબ કોઈ એમ આપે કે તેથી ગેરકાયદે દારૂ ગળીને ધણું લોકો પીતા થશે તો તેનો જવાબ બહુ સહેલો છે. ચોરી કરવી નહિ એવો સમાજના લાંબા માટે કાયદો કર્યો અને તે કાયદો કેટલાકો તોડે છે. પંથુ તેથી એ કાયદો રદ કરવાનું કોઈ પશુ ગણે માણસ કહે નહિ. ચોરીના ગુન્હા પકડવાની અને ન્યાયાધીશ પાસે ગુન્હા કરનારને શિક્ષા કરાવવાની કોઈ પશુ ના કહે નહિ. તેમ જ કાયદા

વિરુદ્ધ દારૂ ગળનારને પકડીને શિક્ષા કરવાની કોઈ પશુ આટલો આવે નહિ. જેમ ચોરી કરવાનાં સાધનો પૂરાં પાડી શકાય નહિ તેમ દારૂ પીને માણસને દીવાના બનવાનું સાધન શાણી સરકારે તો ન જ પૂરું પાડવું જોઈએ. જેમ બને તેમ જલદીથી દારૂની દુકાનો બંધ થવી જોઈએ અને તેથી જ દારૂની બધી થોડા વખતમાં જ નાબૂદ થશે. આ સંબંધમાં એટલું મારે કહેવું જોઈએ કે મહાત્મા ગાંધીની આત્મશુદ્ધિની અગવળે બીજા પ્રદેશમાં પણ અસર કરી છે. પાંચ વર્ષ પહેલાં દારૂનો ખર્ચ હતો તેના કરતાં હાલ ધણું ઓછો થયો છે. વળી એ વાત પણ ખ્યાનમાં રાખવાની છે કે દસ વાર વર્ષ પહેલાં જાણીતા ધણેશા ગુરૂ ગોવિંદના ઉપદેશથી પણ સેંકડો, બેકડે હજારો લોકોએ દારૂનો બીલકુલ ત્યાગ કર્યો છે. હાલ પંથુ તેઓ એ કામમાં લાગેલા રહ્યા છે અને દારૂ, માંસ, ચોરી વગેરે ખરાબ વસ્તુઓથી દૂર રહેવાને હંમેશા ઉપદેશ કર્યાં કરે છે.

આપક સ્થિતિ

ગુરૂશો ! અમારી આર્થિક સ્થિતિનો ખ્યાલ તમને થોડાંધણો તો આવ્યો હશે. ગામડાઓમાં અમારાં ઝુંપડાંઓની મુશ્કાલત લીધા વિના આ શહેરમાં બેસા બેસા અમારી સ્થિતિનો ખ્યાલ તમને ન આવી શકે. અમારાં કામમાંની લિતિનાં વગર કમાણાં ઝુંપડાંઓ આવીને જોડા, અમારું રાચરચીવું તપાસો, અમારી કોડીઓ કે કચ્છીઓમાં મકાઈ કેટલી ભરેલી હોય છે તે જોડો તો જ તમને અમારી જાહેરજવાહીનો કે દારૂનો ખ્યાલ આવી શકે. કડકડતી ઠંડીમાં અથવા તો ચોમાસાની મેંઘડી રાત્રે આવવાનું હું નોતરું આપું છું. અને અમારું ગુજરાન કેટલા થોડા ખર્ચમાં ચલાવીએ છીએ તેનો ખ્યાલ તમને આવવો કઠણ છે. ‘ભીરૂ સેવા મંડળ’ની બોર્ડિંગ શાળાઓમાં અમારા ઊંઝરાઓનો ખોરાકો ખર્ચ દર માસે ઊંઝરા દીઠ રૂ. ૩) આવે છે. તે ઉપરથી જમે કેટલા ઓછાથી સતોપ માનનારા છીએ તે તમે કહી શકો છો. અમારા કુટુંબોમાં તો અમારો ખર્ચ તેથી પણ ઓછો આવતો હશે આ ઉપરથી અમારી મરાસરી આવક કેટલી હશે, માણસ દીઠ વાર્ષિક પચાસ રૂપિયા હશે કે ત્રીસ હશે કે તેથી પણ ઓછી તેનો ખ્યાલ કરી શકો છો. જમે કેવાં અને કેટલાં વર્ષો વાપરીએ છીએ તેનો ખ્યાલ પણ તમને આ મેળાવડામાંથી નહિ

આવી શકે. તેને માટે તો કોઈ સૂચનું કામ ચાલતું હોય ત્યાં જઈને અમારા કામ કરતા લાઇઓની છબી ઉતારી લેવી. અમને ઉદાળામાં નોંધાઈ તેવી મજુરી પણ મળી શકતી નથી. તે માટે મજુરીના કામો ખોલવાની ફરજ જાણે સરકારને માથે ન જ હોય એમ તે વર્તે છે. ચાલુ સાલ અમારા પાક સારો થયો ન હતો તેથી આ વરસ અમારા માટે ધણું જ કાઠું હતું. પ્રભુ-કૃપાએ રેલ્વેનાં બે કામો ખુલાં ત્યાં તથા શીવરાજપુરની ખાણમાં કામ કરવા અમારા ધણા લાઇઓ ગયા અને ત્યાંથી બે પંચા કમાઈ લાવ્યા. તેનાથી આ વરસ નબી ગયું. પોલિસના અમલદારો પણ કહે છે કે આ સાલ ચુન્દાનું પ્રમાણ ધણું જ કમની છે. મજુરી મળે અને તેમાંથી સુજનનનું સાધન મળે તો પછી અમને ચોરી કરવાની વૃત્તિ કે હુલ્લુટ કરવાનો શોખ ન જ થાય. પેટનો સુખરો કરવાનું ખીલું કંઈ પણ સાધન ન મળે તો તે ચોરી વિગેરે ચુન્દા કરવા પ્રેરાય જ. જુઓ માણસ ગમે તે કરે. દર સાલ મજુરીનાં કામો કાઢવાની કાળજી અમારે માટે સરકાર અથવા મહાજન રાખે તો અમારે માટે તેથી ખીલું વધારે સાફ શું હોય ?

સમાજને વિનંતિ

આપની રજા લેતાં પહેલાં અસાર મુશીના કહેવાતા ઉચ્ચ વર્ગોની બીજા વિગેરે અસહી વતની કામો તરફની બેઠકારી સંબંધી બે વચન કહેવાની મને જરૂર લાગે છે. લીલ, કાળીપરજ, દુબળા, ગ્રંતાલ, ગોંડ, સળર, નાગા વિગેરે અનેક અસહ વતની કામો દેશના જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં વસે છે. તેમને માટે સમાજે—ખાસ કરીને હિન્દુ સમાજે શું કામ કર્યું છે ? તેમને ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન આપવાને, તેમને ઉદરનિર્વાહ રહેલાઈથી યથાશક્તિ તેને માટે તેમને અક્ષરજ્ઞાન આપવાને માટે આપણે શું કર્યું છે ? નિષ્પક્ષપાત રીતે ઉત્તર આપતાં કર્યું નથી કર્યું એમ મુંડી નીચી રાષ્ટ્રીને કહેવું જ પડશે. આપણાં પોતાના જ દાહોદ ઝાલોદ તાલુકાઓમાં બે ખિસ્તી મોશનો—આઈ. પી. ગીશન અને મુક્તિદોજ—કેટલાં વર્ષોથી લીલાલાઈઓની વચ્ચે કામ કરી રહ્યાં છે, તે મારે કહેવાની જરૂર નથી. કેટલી શાળાઓ તેઓ સ્થાપી રહ્યા છે, પોતાના ધર્મનું કેટલું જ્ઞાન તેઓ

તેમને આપી રહ્યા છે તે ઉપર આપે કાંઈ વખ જવાળદારીપૂર્વક વિચાર કર્યો છે ? આપણા હિન્દુઓનાં જ્ઞેનોનાં, શિવમાર્ગીઓનાં, સ્વામીનારાયણનાં, વૈષ્ણવનાં તેવાં મોશનો લીલાલાઈઓમાં જઈને તેમને ધર્મ જ્ઞાન કેમ ન આપે ? હજારો માઈલ દુરથી—પરદેશ અને પરખંડથી આવીને અન્યધર્મીઓ તેમને ધર્મ પહેલ આપે તે શું આપણે બેસરમ થઈને બેસ જ કરવું ? આપણે કેવળ લીલામાંથી કમાણી ન કરવાનો વિચાર રાખીએ અને તેની કમાણીમાંથી આપણે સહેરામાં મેડીઓ બંધાવીએ અને તેમને એ ઝુંપડામાં નિશાળ પણ કાઢી ન આપીએ ? અથવા તેમને એક નાનકડું મંદિર પણ ન બંધાવી આપીએ આપણે આપણા પોતાના ધર્મલાઈઓ તરફ કેટલા બેઠકાર બની ગયા છીએ ! લાઈઓ ! આ બાબતનો શાન્તપદ વિચાર કરો. પોતાના પેટનું ભરણપોષણ તો પશુપક્ષીઓ પણ કરે છે. મનુષ્ય, બુદ્ધિમાન મનુષ્ય જરૂર તેથી વિશેષ કરવું જોઈએ. નીચે પડેલા માણસને હાથ આપીને બેઠો કરવો જોઈએ. લંગડા માણસને લાકડીને ટેકા આપવાનો વિચાર બે પગવાળો નહિ કરે. તો કાણ લંગડો કરવાનો હતો ? આંધળાને દોરવાનો વિચાર બે આંખવાળો નહિ કરે તો જરૂર આંધળો તો આંધળાને નહિ જ દોરી શકે. આપણે આપણા નીચે પડેલા લાઈઓને માટે ધર્મની સંસ્થાઓ, કેળવણીની સંસ્થાઓ, ઉદ્યોગની સંસ્થાઓ, વગેરે કાઢવી જોઈએ. તેને માટે આપણે ગ્રંથકાર તરફ કે મુંબઈ જેવા શહેર તરફ તાકીને ન જોવા કરવું જોઈએ. પણ આપણાથી બને તે—કુલ નહિ તો કુલની પાંખડી—આપણે કરી બતાવવું જોઈએ. પડેલાઓને ઉઠાડવા વિના, સિદ્ધિ નથી, સ્વાર્થ નથી, સ્વરાજ નથી. પડેલાઓને શક્તિ આપીને ઉઠાડવાથી તેઓ જ આપણા સહાયક થશે. આપણને બળ આપશે. માટે જ નરસિંહ મહેતાએ ગાયું છે કે :

હરિના જન તે મુક્તિ ન માગે
માગે જનમોજનમ અવતાર ર.
નિત્ય સેવા નિત્ય કીર્તન એવજ
નિરખવા નંદકુમાર । રે—
જીવળ લકિત પદારથ મોહું.

(૩)

લીલ પરિપદના પ્રમુખ દીનજી એન્ડ્રુસે નીચેનાં બાપજી દિનીમાં કહ્યું હતું:

હું આજે થોડા જ શબ્દોમાં જે મારે કહેવાનું છે તે કહીશ. પણ મને આશા છે કે તેમાંથી તમને આત્મિક સૂચના મળી રહેશે. પ્રથમ તો મારે જણાવવું જોઈએ કે હું તો મહાત્મા ગાંધીજીના શ્રેષ્ઠ તરીકે અહીં આવ્યો છું. તમારે માટેની મહાત્માજીની લાગણી ઘણી હોય છે; તેમ જ તમને એમને માટે અનંત માન છે તેથી મહાત્માજીને આ પરિપદમાં હાજર રહેવાની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી; પણ તેમનું શરીર લાંબી રેલ મુસાફરીનો શ્રમ ઉપાડી શકે એમ નથી. પરિપદ વિષે વાતચિત્ત યતાં મારે પ્રમુખસ્થાન લેવું એવી એમની આશ્વસની સલાહ થઈ એટલે તેમનો સંદેશો લખ હું અને આવ્યો. તેમનો સંદેશો આ પ્રમાણે છે:

ગાંધીજી તો સંદેશો

“ તમે જેકુતો છો અને જેકુત જ રહેજો. તમારા આપદાદાની ભૂમિને વળગી રહેજો. અને ત્યાં મુઠી જમીન ખેતી નિર્વાહ કરજો. હું મને પોતાને જેકુત ને વણકર તરીકે જાણપાવવામાં માન સમજું છું. ખેતી કરતાં નવરાશના સમયમાં ઘેરેઘેર કાંતવા પીંજવાનું ને વણવાનું કામ હાથ ધરશો તો તમે સ્ત્રી પુરુષ સ્વતંત્ર થઈ શકશો.”

આ મહાત્માજીના સંદેશો ઉપર લક્ષ આપવા હું મારા ખરા અંતઃકરણથી તમને વિનવું છું. ખાસ કરીને તમારામાંથી જુવાન વર્ગ થોડા પગાર ને મજૂરીની લાલચે પોતાની ખેતી છોડી શહેરમાં જ્યાં લલચાણ છે તેમને આ સંદેશો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈ છે.

x x x

અસહી રિવાજો

મુધરેલી જાતિને માટે અમુક રીતરિવાજો ત્યાજ્ય હોય છે. એમાંના કેટલાક તમારી જાતિમાં કાયમ છે; પણ હું તમને ખાતરી આપવા માગું છું કે આવા રિવાજો છોડી દેવાથી તમારી જાતિય સ્વતંત્રતાને ધોષા નહિ પહોંચે—અહીં આવી ખરાબ રીતિઓનો ત્યાગ કરવાથી તમારું સ્વાતંત્ર્ય ઓર વધશે. તમારા ખોટા રીત-રિવાજોમાંના કેટલાક વર્ણવું છું. દાસ્તાંડીનું પીંજું,

તેમ જ બાંગાંગાનું સેવન એ જુરી દેવો છે. તમારી જાતિની શુદ્ધિની તમને દરહાર હોય તો આ જુરી દેવો તો છોડો જ છૂટકો. વળી તમારી કેટલીક કામમાં મુલેલા તેમ જ રોગી દોરનું ગમે તેવું સરેહું માંસ ખાવાનો રિવાજ સાધારણ થઈ પડ્યો છે. આ એક દુષ્ટ રિવાજ છે એટલું જ માત્ર નહિ પણ તેના પરિણામે અતિ ભયંકર રોગ થાય છે અને છેવટે મૃત્યુ પણ નીપજે છે. હિંદુ વા કોઈ પણ વ્યવસ્થિત સમાજમાં તમારે નાખલ થવું હોય, તો તમારે તમારાં લક્ષ્ય વિગેરે પૂર્ણ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ભેવાં જોઈશો. એટલે કે લક્ષ્ય તે જોડી છુટે નહિ એવી ધાર્મિક પ્રતિજ્ઞા છે. ભૂતકાળના ખોટા રિવાજો માટે હું તમને દોષ દેવા માગતો નથી. આ રિવાજો તો આપદાદાઓથી વારસામાં ઉતરી આવેલા હતા. પણ આપણે જાણવું જોઈએ કે વખત બદલાતાં આપણે પણ બદલાવું જોઈએ. આવી રીતે ખોટા રિવાજો ને છોડવા હું તમને વિનંતિ કરું છું. અને તે સાથે દાસ્તાંડીના ભાર દખતે કહેવા માગું છું કે તમારા અસહી સારા રિવાજોને તો તમે વળગી જ રહેજો. તમે ગામડાંની ને વગડાંની ખુદશી હવામાં તંદુરસ્ત જીવન ગણો છો તેથી શહેરમાં સાધારણ થઈ પડેલા રોગો તમારામાં ભેવામાં આવતા નથી. આનું નિરોગી મુંદર આખજીવન ગાળી તમે મુંદર શરીરવળ ધરાવો છો. મોજશોખમાં તમે જીવન ગાળતા નથી. તમારી રહેણી-કરણી સાફી છે. તમારી તંદુરસ્તી એ તમારા સંતોષી જીવનની સાક્ષીરૂપ છે, તેથી કરીને પૈસાની લાલચે કે ખીજ શહેરી ભલકા તરફ ખેંચાઈ આ સારી દેવો છોડશો નહિ. આખજીવન એ તો સર્વ રીતે મુંદર છે. કોઈ પણ ગમે તેવા સારા શહેર કરતાં ગામડાંની આખો-હવા ઉત્તમ હોય છે જ. શહેરની પાંચગણી કમાણીને જતી કરીને પણ આવી તંદુરસ્તી તમારે સાચવવી ધટે છે. દારિદ્ર્ય દુઃખ કેટલું અસહ્ય થઈ પડે છે તેવું મને લાગ છે. છતાંયે હું તમને કહેવાની હિંમત કરું છું કે જો નમે દારૂની બદીમાંથી ને શાકુકારના પંચમાંથી મુક્ત થાઓ તો તે દુઃખ પણ તમને હળવું થશે. આ ઉપાય ખેતી છોડવાના વિનાશકારક ઉપાય કરતાં કાયદાકારક નીવડશે.

અંગાળના સંતાલ

અંગાળમાં આવેલા મારા રહેઠાણ બેલપુરના શાંતિ-નિકેતનની આસપાસ વસતી 'સંતાલ' નામની તમારા જેવી જાતિનો મને સારો પરિચય છે. હરહ્રેશ હું તેમના ગામડાઓમાં જઈ છું અને તેમનું શાંત અને સ્વતંત્ર જીવન નિરખું છું. આસામના મ્હાના બગીચામાં મલુરી કરતા તે કલકત્તામાં નોકરી કરતા એના એ જ સંતાલોને મુડીદારોના પંખમાં સપડાયેલા મેં જોયા છે. આવી રીતે સુખમાંથી દુઃખમાં અને આરોગ્ય-માંથી રોગમાં તેમને પથારી જતા જોઈને મને ઘણું દુઃખ થયું છે. મેં તેમને ઘણીયે વાર પોતાને દેશ પાછા ફરવા વિશે પૂછ્યું છે, જવાબમાં તેઓએ જણાવ્યું છે કે “શું કરીએ! માથે દેવું ઘણું છે.” “તમને રોજ શું મળે છે?” એમ પૂછતાં જવાબ મળ્યો “રોજ સારો મળે છે પણ એ બંધીયે કમાણી દેવામાં તેમ જ પરચુરશુ નકામા ખર્ચમાં હોમાઈ જાય છે.”

છેલ્લા દશ વર્ષથી આ સંતાલ કામ સાથે મારો સંબંધ ગાઢ થતો ગયો છે. મારા મિત્ર લાઇ પીઅર-સન તેમને પોતાના ખરા દીક્ષથી મદદતા હતા અને પોતાનું ધણું ખર્ચ આપુણ્ય તેમને માટે સમર્પણ કર્યું હતું. અને જો હું તમારી પડખે આવી વસું તો હું પણ તમને તેમના જેટલો જ ચાહું. તેથી તમે એમ ન માનતા કે હું અભણા પરદેશી તરીકે બોલું છું. મારા અનુભવના તારણુ રૂપે મારી તમને ખાસ લલામણુ છે અને મદદતાશુ પણ એને અનુમોદન આપે છે કે તમે ખેડૂત રહેજો, ખેતી છોડતા નહિ અને શહેરની લાલચો-થી લલચાઇ ગામડાં છોડતા નહિ.

વેઠ

ભાંધણ પૂરું કરતાં પહેલાં એક વાત કરી નાખું. તે વાત તમારી કામ-માટે નહિ પણ તમારી કામ ઉપર

રાજ્ય કરતી હકુમતને સંબોધીને છે. મને પૂરપુરી ખબર છે કે આ પ્રદેશમાં તેમ જ અન્ય પ્રદેશમાં વેકેનો રિવાજ સાધારણ થઇ પડ્યો છે. ઘણા વર્ષોથી આ બદી સામે હું લડતો આવ્યો છું. આલમોડ પાસે કુમાઈ જિલ્લામાં (હિમાલયમાં) કોટગીરીની ટેકરીઓમાં અને એવા બીજા ભાગોમાં મારા મિત્ર લાઇ રોકસ સાથે કામ કરતાં એક સમયે તો આવી લડતમાં મારે નસીબે જોલ જવાનેયે પ્રસંગ આવેલો. આ વેકેની પદ્ધતિને ઉધારી પાડીને નાણુ કરવા મેં માફ જનતું કર્યું છે. રાજ્યુતાનાના ઉદેપુર રાજ્યના બીલોમાં કામ કરનાર મારા મિત્ર લાઇ પથિકના આમંત્રણથી હું એક વખત તે સવાલ હાથ ધરવા માટે તૈયાર થયેલો. વેકવારાની પદ્ધતિને નિર્મૂળ કરવાનો તે વખતનો મારો ધર્મ હતો. મારી માંદગીને લીધે અને બીજાં પ્રસંગે પૂર્વ આફ્રિકામાં મારે અણધાર્યું જવાનું થયાથી એ પ્રશ્ન હું હાથ ધરી શક્યો નહિ. ભવિષ્યમાં અનુકૂલતાએ આ પ્રશ્ન હાથમાં લેવાની ઈચ્છા રાખું છું. પણ તે પહેલાં દેશી ગ્રાંજરજવાડાઓને વિનંતિ કરું છું કે તેમણે પોતાનું જનતું કરી આ વેકેને નિર્મૂળ કરવી. વળી રાજ્યની આવકમાં આબકારી આવકથી સારી વધારો થાય છે એ માનવાની હું ના પાડું છું. આવી આવકને પરિણામે અનહદ બદીઓ પેદા થાય છે. આખા રાજ્યની અવનતિ થાય છે; કારણુ કે ખેડૂતો અનીતિ-માન થઇ જાય છે.

લીલ લાઇઓ! વેકમાં સંજગતા તમને તો મારે આ-ગ્રંથમાં એટલું કહેવાનું છે કે ન્યારે તમારા ઉપર વેકેનો જીલમ કરવામાં આવે ત્યારે સંઘર્ષને કરીને તેનો અટકાવ કરશો. જીલમ સામે એકસંખી સંઘર્ષનો પ્રતિકાર એ એક માત્ર રામબાણુ ઉપાય છે.

લીલજગૃતિ

જંગળ ને ઓરીમાના કાલ ને સંતાલ તેમ ગુજરાત ને રાજપુતાનાના કોળી ને બીલ દેશના મૂળ વતનીઓ-મેટલે આપણા વડા ભાઈ કહેવાય. તેમાં કોળીઓ તો 'હુધરી'ને હિન્દુધર્મ-સમાજમાં દાખલ થઈ ગયા. માત્ર બીલો જ જંગલી રહ્યા ને હિન્દુ પણ ન ગણાયા. તેથી તેમની જગૃતિ ને ઉત્તરિનો સવાલ થયો રસિક ને ભાષદાયક લાગે છે.

બીલની કુલ વસ્તી આશરે ૮ લાખની છે. તેઓ રાજપુતાનાથી અહમદનગર સુધી ને ઇરંચથી તે માળવાની કદ સુધી કોઈ કોઈ ઠેકાણે પથરાયેલા છે. તેઓ મૂળથી જ હાંચેયા ને હુંડારા. જંગલની પેદાશ ને કોરના થન ઉપર ગુન્તરો કરનારા. ખેતીની નહિ પરવા આવડ. જંગલો ને ડુંગરાડુંગરીથી ભરપૂર તેમ જ રાહ વગરની ને રસકસ વગરની જમીન જુઓ, તેમાં કોકેકોણે પંચદશવીસ ઝૂપડાનાં જુદા જુદા જથ્થા જુઓ, કમરે લગેટી, માથે ફાળીઆં, અને હાથમાં તીરકામકાંવાળા ઉંચા કાળા પાતળા પુરોને જુઓ, ને હાથે પગે પીતળીઆંની હારમાળાથી જડાયેલી છોટા મારી અર્ધનગ્ન અવરથામાં નિર્ભયપણે વિહરતી બીઓને જુઓ ત્યારે એ બીલનો મુલક નજીવો.

આવી પછાતકોમ પણ કાળબળે જગતી જાય છે. રાજપુતાનાનાં અનેક રાજ્યો બીલ ખેડતો પર કર્નો વધારે ને વધારે ભાર ભરતાં જ ગયાં. તેમની ધીરજ ખુટી ને મરણીઆ થયા. ઘરા સલાહકારોની સરદારી નીચે પાંચ પાંચ વરસ સુધી તેઓ લક્યા ને રાજ્યને રાતી પાઈ ન આપી. કોઈ કોઈએ તોફાનો યયાં, તોયો ને ખંડુકો તેમની સામે મંડાઈ, સેંકડોનો ઘણું નીકળ્યો ને કેટલાંએ ઘર ગામ સળગીને ઉજ્જડ થયાં. ત્યાં પથિકજી જેવા કોઈ પવિત્ર સેવકો હજી પણ જોઈને શોભાવે છે ને કેટલાકની ઉપર હંજી પણ કારાવાસનું વાદળ ઝૂમ્મે છે.

પણ રાજપુતાના કે ઇરંચ-અહમદનગરના બીલો આ લેખનો વિષય નથી. પંચમહાલ જિલ્લાના કોહદા જિલ્લા તાલુકાના આશરે એક લાખની વસ્તી વિષે જ અગ્રે લખવા ધ્યાન છે.

ધર્મજગૃતિ

આ લોકમાં દશ બાર વરસ ઉપર પહેલી ધાર્મિક ચળવળ થઈ. તેમના મુખી ગુરૂ ગોવિંદ હતા. ગુરૂ મૂળ ઇરંચ તરફના વણગારા. તેમને 'ભક્તિની લગ્નની લાગી. પર્થદત્ત કરતે કરતે તેમણે બીલ લોકોને અપનાવ્યા. રથને રથને તેમણે ધૂણી ધખાવવા માંડી. "તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં ભજનની ઝડી જામે, હજારો બીલ બીલડીઓ દર્શને આવે અને જેમના દિલમાં રામ" રમે તેઓ દરરોજ ન્હાવાઘોવાના" ને દારૂચોરી છોડવાના સોગન લઈ ભગત બને. આમ ભગત થએલાં સેંકડો બીલ કુટુંબો અને ગુરૂના ખાસ સાગરીતો આખાં મુલકમાં અને ખાસ કરીને જિલ્લા તાલુકામાં આગે પણ નવા સરકાર સાચવી રહ્યાં છે.

પણ કંઈ ને કંઈ કારણસર ધર્મ સાથે રાજપ્રકરણ લગી જ જાય છે. એવું ગુરૂને પણ થયું. દિવસે દિવસે તેમનો પ્રભાવ વધતો ગયો. જ્યાં જાય ત્યાં હજારો બીલ તીરકામકાં લઈ ટોળે મળે. આ બધી જમાવટમાં સરકારને રાજસત્તાની લત દેખાઈ. સુંધરામપુર રાજ્યના એક ડુંગરપર ગુરૂએ અખાડો જમાવ્યો. હજારો બીલોનું લારી દલ તેમની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યું. રજવાડામાંથી વીખરાઈ જવાનો ડુકમ છુટયો તે બીલોએ ન માન્યો. છેવટે અગ્રેજી પ્રમટન આવી ને ડુંગર સામે તોપ મંડાઈ. ગુરૂના પ્રભાવથી અંતર્ગત ગએલા બીલોએ તેનો પણ હિસાબ ન ગણ્યો. છેવટે તોપ ચાકી, સેંકડો બીલો ધવાયા અને મરાયા, ગુરૂ ગોવિંદ પકડાયા ને કેદમાં નંખાયા. અને ને કે અચુક હદ ન યોગગવાની

સરતે થોડે વરસે તેઓ છુટયા તો પણ તે દિવસથી બીલોનાં ઉત્સાહવહેણુ પાછાં વળ્યાં ને ઢામ ઘણી હતાશ ચઇ ગઈ.

“ હોમરૂમ ”

સન ૧૯૧૬ માં મીસીસ એન્ટો હોમરૂમ લીમ રચાયાં. ૧૯૧૭ ની અધવચ સુધીમાં તેની ચળવળ આખા દેશમાં ફરી વળી. મીસીસ એન્ટો ને તેમના સહ-કારીઓને સરકારે નજરકેદ કર્યાં તેથી એ ચળવળની અવધિ આવી. ખાસ કરીને મદાસ અને મુંબઈ શુજરાતમાં તે ખુબ જોસથી ચળગી ઉઠી. તે વખતના હિન્દી વહર મિ. મોન્ટેયુએ સ્વરાજ્ય વિષે જાહેરનામું દાદયું તેથી પણ તે ન સમી. પછાત પંચમહાસના ઘણા જ અસ્થાન બીલોને પણ તેનો ખાસ લાગ્યો. નવેમ્બર માસમાં પહેલી શુજરાત રાજકીય પરિષદ મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે ગોધરામાં મળી ત્યારે વિશાળ મંડપના એક પુણ્યામાં થોડા બીજા પ્રતિનિધિઓએ બેઠા દેખાયા. તે વખતે રાણે ધાર્ણ દશે કે તેમના જ મુલકમાં ત્રણ ચાર વરસમાં કોઈ પરિષદ ભરાશે ત્યારે હજારોની સંખ્યામાં તેઓ મંડપમાં ઉભારાશે ?

ગોધરાની પરિષદનો વધારેમાં વધારે મહત્વનો કારણ વેક બંધ કરવાનો જ ગણાય. તે કારણને શ્રી વામનરાય મુકાદમ અને બીજા લાઇઓએ આગાદ ચતુરાઈ અને હિંમતથી તરત જ ઉપારી લીધો. સન ૧૯૧૮ ની શરૂઆતમાં વેક ન કરવાની પહેલી પત્રિકા બહાર પડી તેનો પણ બીલોમાં ખુબ પ્રચાર થયો. આથી તો રાજકીય ચળવળ બીજાના ગામમાં અને ઝુપડામાં પહોંચી ગઈ. તેનાં મીઠાં ફળ તેમણે તરત જ આપવા માંડ્યાં, અને તેથી જ આજે પણ સ્વરાજ્ય કે અસહકારના કરતાં દરદરના બીલો “ હોમરૂમની કમેટીઓ ” ને સંભારીને દુવા દે છે.

સેવાની શરૂઆત

સન ૧૯૧૮ નું ‘મોમાસ’ નિબંધ નીવડ્યું. શુજરાત કાંડીઆવાડમાં દુકાળ પડ્યો. તેના નિવારણ માટે મુંબાઈમાં અને રચળે રચળે કમિટીઓ સ્થપાઈ. ૧૯૧૯ ની શરૂઆતમાં એક પાસ કાળા (સેલેટ) કાપડા સભે જોસબેર ચળવળ ચાલી અને બીજા પાસ ધાસના ડ્યા ને અનાજની શુણે મોબેર રવાના થવા લાગી.

પણ નવખાતું ‘નંસીળ’ તો ‘નંચળું’ જ. ગિચાનો બીજા અબણુ ને જંગલી. તેમની દાદ રાણું સોંપીને ? સરકારે વસુલાત સુલતવી. તો રાખી ને દુકાળના જેવાં કંઈક ઢામ પણ, જોડ્યાં. પણ તરત રીતસર દુકાળની સ્થિતિ જાહેર ન કરી તેથી ઢામ પર દરદરથી માણસો આવે તેમને, ‘પેટપુરું’ ખાવાના પૈસા ન મળે ને દેડકાએ નિરાશ ચઇ ઝુપડાંને બારણે થોરીઆ નાંખી રજવાડામાં ચાલ્યા જાય. ને આથી નિબુર અમલદારો ઢામ પર હાજરી કરી ગણીને લોખાની સ્થિતિ સારી ગંણે અને દુકાળના પૂરા ઢામ આપવાની નાં પાડે !

આ બધું તરકટ જોઇને બીજા લોખાના સાચા સેવક લાઈ મુખદેવનું દિલ ઉઠ્યા આવ્યું. તેમણે તરત જ મુંબાઈ અમદાવાદના ઢામ કરનારને બધી સ્થિતિ સમજાવીને જાણત કર્યાં. મુંબાઈની દુકાળ કમિટીએ ખાસ પ્રતિનિધિઓને મોકલ્યા. તેમણે મામલતદાર માર્સેટ રમાતી વગવરીલાની કમિટી તોડી નાંખી અને નવેમ્બર સાચું સદાયક મંડળ રચ્યું. તેના શુભ પ્રયાસથી ને મુંબઈના ઉદાર આશ્રયથી આ મુલક પર ધાસ ને અનાજનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. સરકારી કામો હતાં તે દરેકની નજરમાં અનાજની દુકાળો જોલાઈ, સરને રે વાસ વેમાવા લાગ્યું ને કાપડ તથા અનાજ, પણ ચોગ્ય માણસો ને મક્ક આપવા માંડ્યું.

આ વિશાળ કાર્યની વ્યવસ્થા કરવાને શ્રી અમૃતલાલ દમર વખતસર આવી પહોંચ્યા ને તેમના હાથ નાંમે ચરોતરના ૧૦-૧૨ સુવેદોએ ત્રામડાંની શાખાઓ હાથમાં લીધી. તે વખતે દોહદ શેશન પાસે રોનો (કેટલ) કેપ દાહેલો અને વેપારીઓ તથા સેવકોએ મળીને આ મુલકમાં ખરા જગરથી પેટનું જ શર્ કરેલું તેનાં ગંભીરણાં આજે જેવાં ને તેવાં તાજાં ને મીઠાં લાગે છે.

લીલ પરિપટા

એક કરતાં ૧૯૨૬ નું માદસાર વરસ આર્ય. ગાંધીજીએ એક વરસમાં સ્વરાજ્ય મળવાની આશા આપી ને મદાસભાએ અસહકારનું તથીઆર ઉઠાવ્યું. મોબેર ચાતાવરજીમાં વીજળી પસરી ગઈ. સીસે પોત પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે લખિયના પોડ કર્યાં. બીજા પણ રાખા જગી ઉઠ્યા. જોના ને વેક માંક મુખમાં તેમણે સ્વપ્નાં રચ્યાં, ને “ કમેટીઓ ” માં —

લુતો જતાં જવા માંડ્યો. ધારાસલા વગેરેના બહિષ્કારની તો તેમને બહુ સુખે જોઈ નહિ. પણ દારૂને તેમણે મેદાને લાગ કર્યામાંથી ને પીકાં દેવાં લાગ્યાં.

દરમ્યાન ગોવિંદ શરૂ થઈ ગયા હતા. લીલોને બચેલ કંઈકને દોહડમાં તાલુકા પરિવહન ભરવાનું નક્કી થયું. તેની આગલી રાતે શરૂ પણ દર રજવાડામાંથી આવી પહોંચ્યાં. તેમનાં દર્શન હજારો માણસો આવવા લાગ્યાં પણ છૂટકારાની સરતનો લગ થયેલો અણીને સરકારે શરૂને મધરાતે પકડ્યા. છતાં લીલો વીખગઈ ન ગયા. દોહડની પરિવહમાં હજારોની મેદની જતી. મવારથી ચારે બાલુએથી લીલો આત્મા જ કરે. તેમને લાગણ સંભળાવવાને ચાર પાંચ માંચડા ઉભા કરવામાં આવ્યા. અને જે કે એકવાર એથી તો કંઈક અવાજ થતાં પોલીસની બીકથી લીલોમાં નાસલાગ થયેલી તો પણ બીજાવળગતિનું એવું ગંભીર દસ્ય પહેલાં કે પછી ગેવામાં આવ્યું નથી.

થોડાં જ અંકવાડીમાંમાં કાસોદમાં તે તાલુકાની પરિવહન મળી. તેમાં પણ લીલો ખુબ સંખ્યામાં ઉતરી આવ્યા, પણ તેની ખાસ ખુબી તો એ હતી કે ત્યાં દારૂને વિષે વધારે પાકા બંદોબસ્ત થયો. દારૂનો કાચ દીતકર રહ્યો થયા પછી એક પછી એક બીજા મધ્યસ્થાને મુકેલી ગાંધીજીની મોટી છબી આગળ આવી પ્રણામ કરે ને દારૂ નહિ પીવાના સોગળ લે. એમ મેંકડો. લીલોએ પ્રતિજ્ઞા લીધી. લાલિક લીલોના ધર્મલાવનું આ દર્શન હમેશને માટે અંતરમાં અંક-એકું રહેશે.

રેડીઆનો પ્રચાર

એક પાસ કાસોદ પરિવહની તૈયારીઓ ચાલતી હતી ત્યારે બીજી પાસ લીલોના દુઃખ નિવારણ માટે વ્યવસ્થા થતી હતી. એક વરસને અંતરે વળી સન ૧૯૨૦ નું ચોમાસું લગલગ નિષ્ફળ ગયું. સરકારે થોડીએક વસુલાત. મુલતલી રાખીને સતોષ માન્યો. પણ તેથી શું વળે ? માથાપર હોળી આવવા લાગી તેમ લીલોની ખર્ચાં ખુદી ગઈને ખાવાના ફાદા પડવા લાગ્યા. જે ત્રણ મહિના તેમને નભાવવાને કંઈ પણ કામ આપવાની જરૂર જણાઈ. તરત શુજરાત પ્રાંતિક સમિતિએ તેમને રેડીઆનું કામ સોંપવાને સ્થાનિક કમિટીને મદદ આપી અને ગેલગેલામાં જન્ને

તાલુકામાં રહેજનથી દૂર દૂર આવેલાં દરોઢ ગામે ઉત્સાહી સ્વયંસેવકો ગોઠવાઈ ગયા, રેડીઆના વર્ગો ખુલ્યા અને સેંકડો ભીલ સ્ત્રી પુરુષો ને છોકરા છોકરીઓએ રોજના જે આના ને છ પૈસાના દરે આખો દિવસ કાંતવા માંડ્યું. આ અણધારે અધીરા લોકોને નવા ચંદ્ર પર દલાઈ સુધી ગેસીને ધીમે ધીમે સુતરના તાર ખેંચતા ગેવામાં ઘણી જ મજા પડતી તેમ કેટલાકને નવો કસ્ય હાથ કરી લેતા બેઈ નવાઈ લાગતી. આમ ચારે બાલુએથી શીખાઉ બડા સુતરના હજ થયા. એટલે પછી પાટીની ને છેવટે સેવંજની સાથે નંખાઈ. ને તે કામમાં પણ કેટલાક છોકરાઓ પ્રતીષ્ઠા થયા ત્યારે દોહડના વેપારીઓ ભુની અંખે નવો તમાશો બેતા હોય એવું તેમને લાગ્યું. કાઈ કાઈ ઉત્સાહી સુવર્ગોએ લીલોની સુતરમાંથી થોડા થોડા ચાર ખાદી પણ વણાવીને લીલોના ઈતિહાસમાં નવું પાનું ફેરવ્યું.

રેડીઆ પ્રવૃત્તિ મુખ્ય હતી પણ સૌ સ્વયંસેવકો તે ઉપરાંત મદત કપડાં ને અનાજ આપતા, તેમ જ મહા-સલાનું બીનું પણ કામ કરતા. એક લાઇ દાકતર હતા તેમણે દવા આપવા માંડી. ત્યાં જ ચોરી થતી તે અટકાવવાને રાતે પહેરો ભરવા માંડ્યો. ધાણા જલ્લામાં વસેલા ધીમંત શુજરાતી કુટુંબના જે નખીરાઓએ તો હદ વાળી. લીલો માટે તેમના પ્રેમ-ઉત્સાહનો પાર જ ન હતો. એક લાઈ આવા દુઃખાળના વખતમાં પણ ગમે તેટલાં નાણાં લઈ મધરાતે મુસાફરી કરે. ને બીજા લાઇએ પંદરેક દિવસ સુધી ખલુર ને રોપડ ખાઈને દસ ચાર લીલ ગામેમાંથી મહાસલાના ૮૦૦ સલા-સદ નોંખ્યા ને ગામપંચ રચાવીને કેટલીએ તકરારો મુકવી. આ બધા લાઇઓ વખતો વખત મળે ત્યારે આ બેહાલ કોમના કાપમના ઉદ્ધારની ચોજનાઓ પણ ઘડે. અને જે આજે ચીરાખેડીની ટેકરીને ડાખ બાળક-નો લીલ આશ્રમ શોભાવે છે તો તે માટે લીમડી રણી-આરમાં ત્રણ વરસપર જમણ કરતા પ્રથમ સેવકગણનો પણ આભાર માનવો ધટે છે.

સન ૧૯૨૧ નું ચોમાસું બેડું એટલે બંધું કામ મંકસાણું ને સ્વયંસેવકો રસ્તે પડ્યા. પણ હુલાંએ તે ચોમાસુમે સફલ ન નીવડ્યું. કવખને અતિશયિ થવાથી મહાઈ ઘણેખરે ટેકાણે ઉંચી આવી જ નહિ અને ખાઈલો વરસાદ કમી થવાથી ઘઉં ચણાને પણ ટુંક-

માન થયું. છતાં સરસાઈ કંઈ છુટ સુધ્યા વિના તે સાધ-
નું પૂરું મહેસુલ અને આગલી સાલની તથાવી લેવાનું
કરાવ્યું. તેથી બીજારા લીસોને માથે વળા
વાદળ ધવાયું. વળા દોહદની કમીટી બન્યત યથુ,
ને શ્રી અમૃતલાલ દક્ષરે ફરીથી કામ કરવાની હામ
ભીટી. લીસોની રિયલિટ પત્રોમાં પ્રકટ થઈ એટલે પૈસા
ને માણસોની સેર કુટી ને થોડા જ વખતમાં વળા આ-
દશ સ્થળે સ્વયંસેવકો રેડીઆની ને બીજા મદદ
આપવાને જોડવાઈ ગયા. સદલાએ ત્યાં સુધીમાં મીરા-
બેરીનો આશ્રમ ને એક બે ગામીય સાળાઓ સ્થપાતાં
હતાં તેથી કામ વધારે સરસ થયું. વળા એ પશુ
ગોખુ ટેપાણું કે આમ વરસે બે વરસે આ મુલકમાં
નહતી જરૂર પડે જ છે તો ફરી ફરિને લાણનાં ખર્ચાં
ને ઉપાડી લેવાં, લુના માણસોને દર વખતે રળ આપી
વળા નવા માણસોને શોધવા ને શેઠવા—તેને જલ્દે હવે
તો લીસોની સેવા માટે કાપમનાં જ ચાંણાં નાંખવાં
જોઈએ. આવા કંઈક વિચારને કીધે જ આ વખતે એક
ગામમાં કુશળના ચાણાની સાથે નરી નિશાળ પશુ ખુલી
તેમ તે માટે થોડી મદત જમીન પશુ લેવાઈ અને બીજા
ગામે ખુણ ખાદી વણાવતે વણાવતે અત્યજ સાળા પશુ
ઉપાડવામાં આવી.

લીલ સેવા મંડળ

સન ૧૯૨૨ નું ચોમાસું બેઠું ત્યારે વળા તાલુકાકી
કામ તો પૂરું થયું ને તે સમેટાવા માંડ્યું તે વખતે
શ્રી અમૃતલાલ દક્ષરે કાપમની રચના વિશે નિર્ણય
કરવાનો અવસર આવ્યો. તેમને આ મુલકનો લગભગ
સાડાચાર વરસનો સારા સંગીત અનુભવ. એક છેડાથી
તે બીજા છેડા સુધી તેમણે જાને તાલુકા ખુણ જોયેલા
ને તપાસેલા. તેમની પાસે પાંચ સાત અનુભવી ને
ખાદોશ સંવેદક પશુ મોલુદ હતા. બે ત્રણ સંસ્થાઓ
નવાવવાની જવાબદારી પશુ લેવાએલી, ને ખાદી
વગેરેનું કેટલુંક લુનું કામ પશુ યાને પાડવાનું હતું. આ
સમય રિયલિટનો સંપર્ક વિચાર કરીને શ્રી દક્ષરે
લીસોની સેવામાં ઇવન સમર્પણ કરવા સાથે બીજા સેવા
મંડળ સ્થાપીને સારા ગુજરાતને સદાકાલને સાથે ઝલ્લી
કર્યું છે.

આ મંડળના ઉત્તરણ કાર્યનો પહેલો વાર્ષિક રેવાક
બંદાર પડી સુધ્યો છે. મંડળને લુદી લુદી મુદતને માટે

આઠ દર્શન સરસ કાર્યકર્તાઓ મળ્યા છે. તેમની સહય
યી મંડળે ગંગોદ ને જેઠાવાડામાં નવા આશ્રમો ખોલ
છે, સુલતોરા ને બંલુઆ જેવાં દૂર દૂરનાં ગામે સાળા
સ્થાપી છે, ને પુલ આદિક ગામે લુદીલુદી સંસ્થા
ચલાવે છે. દોહદમાં મંડળનું મુખ્ય દવાખાનું ચાલે
અને ત્યાંથી મોકલાતી દવાઓ સાળાનાં સૌ માં
વહેંચાય છે. બીસોની સેવાની નવી નવી યોજનાઓ
ઘડવામાં અને નવા સેવકો તથા વધારે પૈસા મેળ
વામાં શ્રી દક્ષર હમેશાં ગુચાએલા રહે છે અને ચો
વખતમાં આપો મુલક મંડળની પ્રગતિથી જાણ રહે
એવી આશા પડે છે.

લીલ પરિપદ

અર્ધ સાલની આખર સુધીમાં વળા ગુરૂ મોર્ગિ
સાખરમતી જેલમાં પૂરી સગ બોગચીને પાલ આપી
પહોંચ્યા. તેમની અને લીસોની પરસ્પર લાગિ દહ
જેવી ને તેથી જ છે. તેમને પગલે હજારો બીસો દહ
ચાલે છે—તેમનાં દર્શન કરવાને કેટલાયે માઈ આદીને
બીસો દહ જાય છે.

ગયા એપ્રિલ માસની ૧૭-૧૮ તારીખે સેવામંડળ
તરફથી બીજા પરિપદ બોલાવવામાં આવી તેમાં ગુરૂ
પધરામણીની આશા રખાઈ હતી. પશુ શાયે કારકુન
છેવટે તેઓ ન જ આવ્યા. કદાચ તેથી જ સ્વયંસેવકો
તથા શ્રી દક્ષરના ધણાયે પ્રયાસ છતાં પશુ બંદ
ભાઈએ થોડી જ સંખ્યામાં હાજર થયા. બેરજારી
ધારાગા ને અત્યજ પરિપદને સુકાળલે બીસોની મંખ
સંતોષકારક ગણાય. પશુ મંડળની તપશ્ચયોને કે ૧૯૨૧ની
પરિપદને સુકાળલે તો તે લુજ જ લાગે.

ઉશ્મતિના ઉપાય

આથી પરિપદના અપ્રણીઓને વિચારે ખાંસ કરીને
કરવો પડ્યો કે હવે બીસોની ઉત્તિ ને જાળિતો રી
સા નવા ઉપાયો લેવા જોઈએ ?

પહેલી તો બીસોની મંડીખાઈ જ સૌને સારે છે.
પશુ તે કમી કરવાનો ઉપાય શો ? મહેસુલ તો સરેરાશ
એકરે એક રૂપીએ જ છે તે બુદ્ધ ન કહેવાય. ત્રીસેક વરસ
ઉપર આકાર હતો તેમાં મકાઈના ભાવના ફેરફાર પ્રમાણે
પશુ વધારા કરવામાં આવ્યો નથી. સારી ખાદી
મોસમ પ્રમાણે વસુલાત સુલભની કે માત્ર કાપવામાં
આવતી નથી એથી બીસોને ખાંસ થાય છે ખરું જ

એથીયે વધારે ત્રાસ તો શાહુકારોનો છે તેનો શા ઉપાય કરવો ?

દર વરસે ઉન્હાળાના ત્રણ ચાર મહિના ભીલોને ખાસ મંજુરી નોંધએ જ. તેથી કારખાનાં કે ખાણવાળા સાથે પત્રવ્યવહાર કરી ભીલોને વખતસર કામનાં થોડાં દામ સરવવાને એક સરકારી અમલદાર નીમાવે નોંધએ એવી સચના થઈ. હવે પહેલાંના કરતાં વધારે છૂટથી ભીલો બહારગામ કામે નાથ છે અને હમણાં જ સેકંડો ભીલો શિવરાજપુરની ખાણમાં અને દોહદ પાસેની રેલ પર કામે લાગ્યા હતા તેથી જ તેઓ આ ઉન્હાળો તરી ગયા. પણ આ મુલકમાં રેંટીઆ બે સાલ ચલાવ્યા છે તે ન ચલાવી શકાય ? જવાબ મળ્યો કે અહીં આ કે પાકું નથી અને બહારનું રેલાવીને આ અણધાર લોકો પાસે કંતાવવામાં વરસો સુધી ભારે નુકશાન થાય તે કેમ થોડાંય ? અને વળી પાસે રેલના જેવું થોડી રોજનું કામ નીકળે ત્યારે તો કોઈ રેંટીઆને અડકે જ નહિ !

આખરે ભીલોની સમગ્ર આર્થિક સ્થિતિ તપાસીને થોડાં પગલાં લેવાને નજર મંડળોને વિનવિ કરવાનો ઇરાવ પસાર થયો.

ભીલોમાં દારૂની બધી ધણી છે. લક્ષનાં બંધન ધણું શિથિલ છે. દીકરીના દામ લેવાનો ખરાબ ચાલ છે. તેઓ નથી નહાતા કે હાથપાણી લેતા. આ બધી બાબતોમાં ધણીએ વાર ઠરાવો થાય છે ને વીસારે પડે છે. તેને બંધનકારક કેમ બનાવાય ? પ્રમુખ સાહેબે ફોજના અનુભવ પરથી સ્થિતિબદ્ધતા લાભ ગણાવ્યા. રાજપુતાનાના ભીલ સેવક દરેક ગામની પંચાયત રચવાની સલાહ આપી. છેવટે પંચાયતોને સારૂ ધારાધારણો ધરવાને પરિપદે એક કમિટી નીમી.

આ બન્ને કમિટીનું કામ પાર ઉતરે તો તેથી ભીલો આપાદ ને ગજલ થાય ખરા ?

ભીલોનો મુખ્ય નિભાવ ખેતી અને, ઢોર પર. તે બન્નેમાં સરસ સુધારા થવા નોંધએ. તે માટે મુકોની અને જાનની જરૂર પડે. તે બન્ને સારી સહકારી મંડળોઆ પૂરાં પાડી શકે. ભીલોમાં પણ આ મંડળો આ છે. પણ તેમાં પ્રાણ નથી. તે કેમ લાવી શકાય ?

... તે જ પ્રમાણે જુની ન્યાતોમાં ધર્મનું તત્ત્વ હતું તેથી તે ટકી. રાજપુતાનાનાં પંચ રજવાડા સામે લડવાને રચાયાં હતાં. પણ કેવલ સામાજિક દૃષ્ટિથી રચાએલાં પંચ ટકી કે દાખ પાડી શકશે ખરા ?

મંદિરોથી ધર્મનગૃતિ

ત્યારે ભીલોનું ભવિષ્ય કઈ રીતે સુધારવું ?

છેલ્લાં થોડા વરસની ચળવળ પરથી જણાય છે કે ભીલોમાં બે વાર ઉભરણ આવ્યું હતું. (૧) પહેલું ચૂર ગોવિંદની સરદારી નીચે સુધરામપુરના હુંગરમાં ધર્મની ધુણી ધખાવેલી ત્યારે; અને (૨) સન ૧૯૨૧ માં “હોમરમ” ની—સ્વારાજ્યની હાલ સાંભળીને ભીલો હમરોનાં ટોળાંમાં દોહદ ઝાલોદની “કમેટીઆ” માં આવ્યા ને તેની સલાહ મુજબ દારૂ ન પીવાના સોગવ લીધા ત્યારે. બન્ને પ્રસંગે નગૃતિની ઉર્મિમાલાઓ ખુબ ઉચે ઉછળેલી. એક ધાર્મિક હતો અને બીજો રાજકીય. જગતના ઇતિહાસમાં પણ પ્રગ્ન નગૃતિનાં મૂળ હમેશાં આ બે પ્રવૃત્તિઓમાં જ જણાયાં છે.

હાલ દેશભરમાં રાજકીય ચળવળ મંદ છે. ધણા ખરાને તે વિષે નથી ઉંચી આશા કે નથી ઉંડી શંકા. એટલે ભીલોમાં હાલ તે રીતે બહુ કામ નહિ જ થઈ શકે.

એટલે રહ્યો કેવલ ધાર્મિક માર્ગ. તે સારૂ સમય ધણો અનુકૂળ છે. ગાંધીજીએ આજે ગરમ પ્રવૃત્તિ કારે સુધી છે—આત્મશુદ્ધિ અને આત્મપરીક્ષા કરવાની તેઓ સલાહ આપી રહ્યા છે. ચૂર ગોવિંદ આટલે ધરસે નિશ્ચિત યદને ફરીને પોતાના પ્રિય મુલકમાં ફરીને બેસા છે અને ભજન કીર્તનની ધુન જગાવે છે. ભીલોમાં હિન્દુઓ જેવાં કંઈ મંદિરો નથી તેથી એ સલાહ જાગ્યો છે કે તેઓ હિન્દુ છે કે નહિ ? તેના જવાબ ધણીએ અપાય છે. પણ ખરૂં જોતાં તેનો એક જ જવાબ હોઈ શકે. આ ચુલક ધર્મહીન મુલકમાં મંદિરો અને ધર્મશાસ્ત્રો રચવાનો અને ભજનમંડળોની ધુન ને વલસીવનનો સુવાસ ચોમેર પ્રસારવાનો.

ભીલોની ધર્મશુદ્ધિ મંદિરોમાં એકમ થશે ને ખીલશે. ભગતો વલસીનાં સ્થાનકોમાં મળીને એકતારાનાં ભજનો-

થી વાતાવરણને ભરી મુકશે. શૂર જે મદિરા ને સ્થાનકને પાવન કરશે તે તેમનો સ્મારક તરીકે નિરંતર ધર્મભાવ પ્રેરશે. આ મદિરાની જાંઘામાં જ નિશાળો જન્મશે અને પંચો ભરાશે—તેના ખેતરમાં જ કપાસના પહેલા છાંડ વધારે ને રેંટીઆના પાંડ ફરીથી શીખવાશે —ખેતીના સારામાં સારા અખતરો થશે ને સહકારનું સાચું તત્ત્વ સમજાશે. બીચોની સર્વદેશીય જાગૃતિની ગંગા આ મદિરાની જલાધારીમાંથી જ વહેવા માંડશે.

પણ આ કાર્યની એક શરત દેખીતી છે. મદિરાની આ પ્રવૃત્તિ સાચા ધર્મપુરુષો જ કરી શકે. જેવા ભાવથી કામ કરીશું તેવું જ ફલ પામીશું. જે બીચોના મુધારાના એક સગવડ ભરેલા સાધન તરીકે જ મદિરાનો ઉપયોગ કરવા ધારીશું તો તે કેવલ નિષ્ફળ જશે. જેઓ ખરેખર ધર્મમાં જ હૃવનનું રહસ્ય ભુલે છે અને મદિરાને ખરા દિલથી પૂજે છે તેમણે જ આ માર્ગે વળવું જોઈએ.

જે આવા શ્રદ્ધાળુ સેવકો બીચોને ધર્મનો પેશામ પહોંચાડશે, મદિરામાં તેને મૂર્તિમંત કરશે, અને સૌ

મુધારાનું સંગમરચાન તેને બનાવશે તો ચાવડાં સોલંકીઓના, રોડોડો ને ચાહાણોના વારાથી દતિદાઓ પંકાએલી આ પુણ્યો પ્રભા નવા યુગમાં નવા તેજે ને નવા અર્થે ભારતમાતાની સેવા કરશે.

અને દરમ્યાન દર દર રાગસુતાનાના હુંચેમથી હમરો ભીલ ભીઓનાં દુખી દીલમાંથી નીસરતા આ કંચુ દવર ફરી ફરીને કાનમાં રમ્યાં જ કરે છે:

અરખ્યાં પર અરખ્યાં દેવાં બારતમા...તા
દેવાં મારી જનની દા...રજ કરને જે.....
દા...રજ કરને દુખડો દરને મરીજોડો
હેલો * શોડો મુણને મારી જનની
સુનને બારતમા...તા કારજ કરને જે.....

આ અરજ ભારત માતાનાં કાન કાન સંતાનોના દિલમાં ઉંડી ઉતરે—તેઓ આ બીચારી બાં બહાદુર કોમની સાત્વિક સેવા કરવા પ્રેરાય એવી પ્રાર્થના છે.

દંડુલાલ યાજ્ઞિક

જે ફારસી લેખ

શ્રી ફાર્સ સુજ્ઞાતી સભાના સંપદમાં કેટલીક ફારસી સનદો તથા કેટલાંક ફારસી ફરમાનો છે, તેમાંથી થોડાંએક ઉપયોગી લેખનું ભાષાંતર ભાવનગરમાં ભરાયેલી સાતમી સુજ્ઞાતી સાહિત્ય પરિષદ પાસે રજૂ કરેલું. ને લેખનો મોટો ભાગ શાહજહાન બાદશાહ તરફથી જીવંતિસાની વિરુદ્ધ નીકળેલાં ફરમાનોનો છે, અને તે મેળવનાર અમદાવાદનો સાંતીદાસ નામે અંગ્રેજી દત્તો. ઉપરાંત ઔરંગઝેબ બાદશાહ કે જે તે વખતે માત્ર શાહજહાન દત્તો તેણે આરકાને તેમના રંગાસરની બાબુમાં મહેરાજનો આદાર બનાવી મસ્જિદ

મહેરાજ ખમ્મેડી નાંખી દેરાસરનો ખીનદરરો ઉપરોવ નેતોને કરવા દેવા બાબત બાદશાહે ફરમાન કરેલું ને પણ ત્યાં રજૂ કરેલું છે. આ લેખમાં એ બીજા બીજા લેખનો અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે, એક લેખ એ જ સાંતીદાસના કાલમાં નીકળેલો, અને બીજો લેખ ત્યારે ઔરંગઝેબ બાદશાહ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાના હમદોનો તરફ ફેરી વર્તમાનક રાખવા માંડી તેનો કોઈક ખ્યાલ આપે છે. અમદાવાદ પાસેના શ્રીમદ્ ગામમાં પીરશા પંથની ગાદી છે, અને તેને સગવડ જ એ ફરમાન નીકળ્યું છે, એટલે એ પંથમાંના

(૧)

આ લેખ નક્કલ છે. અસલ નથી. બાદશાહી મહોર સિક્કાની પણ નક્કલ જ છે. મહોરી મહોર, અણુલ મુઝફફર શહાબઉદ્દીન મહમદ સાહેબ કેરાની શાહજહાન બાદશાહ ગાઝીની છે.

ત્યારે હમારી પવિત્ર સેવામાં અરજ થઇ કે ચિંતા-મણ, શેત્રુંજી, સખકેસર (મંકેશ્વર ?) તથા હમારી (?) નાં દેરાસર—ધણા જૂના વખતથી—હમારા ગાદીએ આવતાં પહેલાં પણ (હયાતીમાં) હતાં અને (વળી જીવું) એ ત્રણ (?) અમદાવાદમાં, બીજાં ચાર ખંભાતમાં, એક મુરતમાં, એક રાધણપૂરમાં, શાંતીદાસના કબ્રસ્તામાં છે, ત્યારે હમારી સર્વોપરી અને ઉંચા દરજ્જાની દરબારમાંથી હુકમ કાઢવામાં આવે છે કે કોઇ પણ માણસે એ જગાઓએ વાસો કરવો નહિ તથા મજદૂર જગાઓમાં ઉતરવું નહિ—ઉતારો રાખવો નહિ, કારણ એ જગાઓ એને જણેશ આપી દેવાઇ ગઇ છે; વળી ત્યાં પોતાનાં ધર્મ પુરતકા વગેરે ભલે તેઓ વાંચે. તેઓ ભલે મુજરાત સુબા (પ્રાંત)માં રહે, અને માહિ-માંહે તકરાર કરે નહિ, તથા હુકમથી વિરુદ્ધ વર્તે નહિ, અને હમારી હમેશ ચલતી યાચ એવી પ્રાર્થના કરવામાં મશગૂલ રહે. એ જગાઓના હકિમ તથા અમલદારોએ આ હુકમ પ્રમાણે વર્તી કોઇ પણ માણસને હેરાન કરવું નહિ: લખ્યા તારીખ ૨૧ મી આઝર માહ, છતાલી સને (૫૨) બાવન.

આ લેખ આસરજીન આરજત મોકલેલો.

(૨)

આ લેખનાપર ત્રણ મહોર સિક્કા છે. તે આવકમ-ગીર બાદશાહના છે. એ પણ નક્કલ છે.

અમદાવાદ સુબાના હાલના તથા લવિષ્યના હકિમ તથા તેમનાં માણસોને (મુમાસ્તાને) માલમ થાય કે

મજદૂર શહેરનો વતની, ત્તાજો (નવો) થએલો મુસલ-માનખ નામે કાઝ મહમદ-મુસતાન પનાહની દરગાહમાં આવ્યો ને તેણે ફરીઆદ કરી કે કારી, વહાલો, બોલો, અંબા, વગેરે કાફરની આખી જમાત ને એ શહેરની આસપાસ અને બાબુમાં રહે છે અને જેઓ પાપીઓને માણી બહુનાર સૈયદ હમામ ઉદ્દીનના પંથના છે, કે જે સૈયદ સાહેબની મુબારક દરગાહ (કબર) મોજે ગીર-મકાની હદમાં આવેલી છે, અને જેઓ તે પવિત્ર સૈયદના રોગની મુનવરગીરી કરે છે, તેઓ (લાં) આખો દીવસ પીળા રંગના તેલનો દોલો બાળે છે, અને કાફરોને હાથે એવાં જ જે પીળાં કામો થાય છે તેવાં કામ ખુશી રીતે કરે છે, અને એ રોગની જોડે નિસબત રાખતી જે મસ્જિદ છે તે મસ્જિદમાં એક પણ મુસલ-માનને નિમાજ પઢવા દેતા નથી, અને રાંદે વગેરે ખીલ્ત મુસલમાનો કે જે એ સૈયદ સાહેબના અનુયાયી-ઓ છે તેમને એ રોગની ઝિયારત (જત્રા) કરવા દેતા નથી. વળી આ કાફરોની જમાતના મહોલો લાગે તો એક વખત મુસલમાની ધર્મ કબૂલ કરી પછી પાછો તે છોડી દીધેલો છે, તેથી હવે હુકમ કરવામાં આવે છે કે આ બાબતમાં સાચી દ્રષ્ટીકત શું છે તેની પાછી તપાસ કરી, એ લોકોને મજદૂર કૃત્યો કરતાં અટકાવવા અને તેમને એવી તો ધમકી ને શિક્ષા આપવી કે જેથી હવે પછી કોઇ પણ માણસ એવાં નિંદા કામ કરવા હિંમત કરે નહિ, અને મજદૂર પાછા હિંદુધર્મમાં વટલી ગયેલાઓની બાબતમાં આપણા શરે (ધર્મ) પ્રમાણે જે સાબિતી જોઇએ તે મળ્યા બાદ આપણો પ્રશ્નોત્તર ધર્મ (શરીઅત) ને હુકમ કરે તે મુજબ અમલ કરવો: આ બાબતમાં બાદશાહી હુકમને માન આપી તેનાથી ઉલટું યા વિરુદ્ધ વર્તવું નહિ. લખ્યા તારીખ ૧૨ મી, માસ ઝીલહજ્જ, હી સને ૧૦૭૨.

મુબાહ } કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ
તા. ૧૭ મી એ ૧૬૨૪ } એવરી

* કારત્તીમાં સબ્દ “ નવ મુસલેમ ” છે, તેના અર્થ હું આપેા કરું છું: Bayley's History of Gujarat માં ખીજે અર્થ આપેલો છે: તે એ છે કે શરૂઆતમાં હિંદુસ્તાન પર હુમલો કરવા આવેલા મોઝહોમાંથી જેઓ પાછા રહી ગયેલા અને જેમણે ઇસ્લામી ધર્મ સ્વીકારેલો તેવા મુસલમાન.

“આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ” નો સિદ્ધાંત સર્વમાન્ય છે, એ સિદ્ધાંત ઉપર જ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિની અને શ્રમણ સંસ્કૃતિની દીવાલો ચણાએલી છે, એ બન્ને સંસ્કૃતિના પુસ્તકોમાં પણ એ સિદ્ધાન્તને જ વારંવાર ગાવામાં આવ્યો છે. એ સિદ્ધાંતના પાળનારે—માનનારે—રાખથી રંદે સુધીના અને સંન્યાસીથી ચમાર સુધીના દરેક આત્માઓને પોતાની પેટે જ સમજવાના છે, ‘અમુક ઉગ્યો છે, અમુક નીચો છે, અમુક અધિશર તો અમુક-ને જ છે’ એ પ્રકારનો જાતિભદ્ર રાખવાનો નથી, કોઈ પણ કોમના મનુષ્ય તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોવાનું નથી, ‘પોતે જે હકને ભોગવી શકે છે તે જ હક સમગ્ર મનુષ્યજાત પણ ભોગવી શકે’ એ, એ સિદ્ધાંતનું રહસ્ય છે. મનુષ્યજાત સર્વ પ્રકારના વિકાસોનું કેન્દ્ર છે, મનુષ્યજાતમાંથી જ જરૂરોત, શુદ્ધ, મહાવીર, મહામ્મદ, ઈસુ અને શંકર જેવા મહાપુરુષો યજ્ઞેશ છે, કોઈ પણ જાતના મનુષ્યને આત્મવિકાસની સામગ્રી મળી આવે તો એ જરૂર મહાપુરુષ થઈ શકે છે માટે જ સમગ્ર માનવજાતને સર્વ પ્રકારના વિકાસનો હક હોવો જોઈએ.

પોતાના સ્વાર્થને લીધે એમાં ‘નતુ ન ચ’ કરનારાઓ ઉપરના એ પવિત્રસિદ્ધાંતથી વેગળા રહે છે. આજે મહાત્માજીએ પોતાના ચારિત્રતેજથી એ સિદ્ધાંતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરીને આપણી આંખો ઉધારેલી છે. આજથી ૨૫ સદી પહેલાં યજ્ઞેશ ભગવાન શુદ્ધ અને ભગવાન મહાવીરે પણ અદિસાના સિદ્ધાંતને સમજાવતાં સમગ્ર મનુષ્યજાતના સમાન હકના સિદ્ધાંતને પણ ખૂબ સ્પષ્ટ કરેલો છે એટલું જ નહિ પણ તે બન્ને મહાપુરુષોએ પોતપોતાના શ્રમણસંઘમાં અને

શ્રમણોપાસકસંઘમાં અનેક શબ્દો અને અતિશયોને ભોળવીને વિકાસને માર્ગે આજોક્ષા છે.

જૈન ધર્મની દૃષ્ટિએ સંસારમાં જે સ્થાન બ્રાહ્મણનું છે તે જ સ્થાન ચાંડાળનું પણ છે, જે હક્ક બ્રાહ્મણના છે તે હક્ક ચાંડાળના પણ છે, ચાંડાળ પણ અધ્યયન કરીને વિકાસ થઈ શકે છે, સંયમ કરીને—આત્મિક ગુણોને ખીલવીને—શુરૂપદને મેળવી શકે છે અને આત્મવિકાસની હવટની સ્થિતિએ પહેંચી ભગવાન મહાવીરની દશા સુધી પણ પહેંચી જાય છે, આ અને આવી ખીણ અનેક ઉદારતાને લીધે જ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિથી શ્રમણ સંસ્કૃતિની વિશેષતા છે.

અતિશયોની સાથે પણ હળવા મળવાના બ્યવહાર પરત્વે જૈનધર્મ જે કાંઈ કહે છે, તે જૈનો અને જૈનો-તરીનાં મ્યાન ઉપર લાવવું આજે જરૂરનું છે માટે જ વાચકોની સમક્ષ જૈનમત્ર ઉત્તરાધ્યયનમાં ગવાએશ અને ભગવાન મહાવીરની દશાએ પહેંચેશ એવા એ પવિત્ર ચાંડાળની હકાકતને અહીં મૂકવા ધારી છે.

× [“બળકેદુ નામે કોઈ હરિકેશ ગંગાકડિ રહેલો હતો. તેને ગૌરી કરીને સ્ત્રી હતી અને બળ કરીને પુત્ર હતો. એ નાનપણથી જ કદપો અને કટ્ટયાણો હતો, વસંતની ઉનાળી આવી ત્યારે હરિકેશો ભેગા થઈ ખાઈ પીને નાચવા લાગ્યા અને લુવાન ચઢેલો એ બળ તો ઠોકરાંઓ સાથે લડવા લાગ્યો. એનો આ લડવાનો સ્વભાવ કોઈથી ન ખમાયો એથી એના પ્રિયજનોએ પણ તોફાની બળને ખીંગામસ્તી કરતો અટકાવ્યો અને એક કોરે બેસાડી દીધો. બેડો બેડો એ બળ બીજા હરિકેશોની રમત ગમતને જોવા લાગ્યો, એવામાં ત્યાં

* હરિકેશ એટલે ચાંડાળ અને હરિકેશી એટલે ચાંડાળનો નાતવો.

× [] આ નિશાનમાં આવેલો ભાગ દીકરો છે.

અચાનક એક મોટા સાપ આવી ચડ્યો, સાપને એ હરિકેશીએ મારી નાંખ્યો. ફરીવાર એ જ જગ્યાએ એક બોરીકું ફરતું ફરતું આવી પહોંચ્યું, હરિકેશીએ તો એની સાચું પણ ન જોયું અને એને છવતું જ જવા દીધું.

આ હરીકેશી જોઈ પેલા બેરેશા બળને વિચાર થયો કે, આ મારા ભાઈએ એ એરી સાપને મારી નાંખ્યો અને ખીલ જે વિનાના સાપને કંઈ ન હતું; એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, પ્રાણિઓ પોતા-પોતાના યુદ્ધોને લીધે મુખ પામે છે અને દોષોને લીધે દુઃખ પામે છે.

હું પણ મારા ભાઈએને દોષ ગમતો નથી એનું કારણ મારા જ દોષો છે માટે હું દોષોને છોડી દઈને મારામાં રહેલા યુદ્ધોને પ્રકટાવું. આમ વિચાર કરીને એ બળ, કોઈ ગામને પાદર ઉતરેલા કોઈ જૈનશ્રમણ પાસે ગયો, શ્રમણે એને યોગ્ય ધર્મોપદેશ કર્યો, પરિણામે એ પણ શ્રમણ થયો. બળશ્રમણે પોતાની દુર્જિતિઓને વશ કરવા આકાશ તપ આરંભ્યાં, લોકો દલે એને માનંગ મહર્ષિ તરીકે, જોગબવા લાગ્યા અને શ્રમણ-સંસ્કૃતિની ઊંચામાં જાતે ચાંડાળ એવો એ બળશ્રમણ પોતાના યુદ્ધો દ્વારા શુદ્ધપદને પણ શોભાવવા લાગ્યો.

પોતાના પવિત્ર ચરિત્રથી પૃથ્વીતળને પાવન કરતો એ બળશ્રમણ ફરતો ફરતો બનારસમાં તિલક નામની મોટી ત્રાહીમાં આવીને ઉતર્યો. આંતરજાતીઓને વશ કરવા, લાંબાના યુદ્ધને કેળવવા અને સહજનનંદો રવાદ ચાખવા એણે (બળશ્રમણે) તીવ્ર તપ, વ્રત આદ્ય-વ્રતને પારણે લિહાનો સમય થયે એ (બળમુનિ) લિહા લેવાને નીકળ્યો, અને સૌથી પ્રથમ એ બ્રાહ્મણોના યજ્ઞગાડામાં ગયો.]

તપસ્ત્રવાથી દુબળા થએલા એ મુનિને જોઈને બ્રાહ્મણો દસવા લાગ્યા, જાતિના ગર્વથી ઘેરાયેલા, યજ્ઞમાં દિસા કરનારા એ બ્રાહ્મણોએ મુનિને કહ્યું કે, વિદ્યાગ પિયાચ જેવો તું શણ છે ? શી આસાએ અહીં આવ્યો છે ? જા, ચાલ્યો જા, શા માટે અહીં ઉભો છે ?

મુનિ—હું શ્રમણ છું, ક્ષત્ર્યધર્મ પાળું છું, ક્રોધ પરિ-

અહ રાખતો નથી, યાચનજીવી તપસ્વી છું

• આ હરીકેશી મૂળ સુત્રમાં આવેલી છે.

અને લિહાનો સમય થએલો હોવાથી તમારું વધુ ધટ્યું જાન લેવાને અહીં આવ્યો છું.

બ્રાહ્મણો—અહીં તો માત્ર બ્રાહ્મણોને માટે જ રંધણું છે, બ્રાહ્મણો સિવાય બીજાને તે આવી શકાય એમ નથી [અમારા 'શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, “ શ્રદ્ધોને મતિ ન દેવી, યજ્ઞતું અત્ર ન દેવું, વ્રત ન દેવું, અને ધર્મોપદેશ પણ ન કરવો ”] તો યજ્ઞતું આવું ઉત્તમ અન્ન અમે તને નહિ આપીએ. તું શા માટે અહીં ઉભો છે ?

મુનિ—જેઓ ક્રોધી, અહંકારી, દિંસક, ખોટાગોવા, ચોરી કરનારા અને પરિવ્રાદી છે તેઓ બ્રાહ્મણો પણ બ્રાહ્મણ નામને શોભાવતા નથી. મહાનુભાવો ! તમે વેદોને ભણીને પણ એનો મર્મ સમજ્યા નથી. જે કોઈ બ્રાહ્મણ-શ્રમણો શાંત, નમ્ર, અદિસક, સત્યવ્રતી અને અપરિવ્રાદી છે એ જ અમારા બ્રાહ્મણ નામને દોષાવે છે. શ્રમણો તો લિહાને માટે ઉંચા નીચા એવા બધે ઘેર જાય છે એમાં તમે આટલા બધા શા માટે કોરો છો ?

બ્રાહ્મણોના વિદ્યાર્થી—તું આવો કેવો ધીક છે, કે અમારા હેખતાં અમારા ગુરુની સામે બોલે છે ? હું નિર્ઘંધ ! ભલે અમારું આ શંધિહું મુડી જાય પણ તને તો નહિ જ દઈએ.

મુનિ—હે મહાનુભાવો ! શ્રમણો દંડિયોને જિતવાનો પ્રયાસ કરે છે, સમાધિના માર્ગે તરફ પ્રગતિ કરી રહ્યા છે અને મન, વચન તથા શરીરથી ક્રોધનું પણ અકટ્યાણ થવા દેતા નથી. તેઓ તરફ આક્રોશ કરવાથી તમને શો લાભ થશે ? આક્રોશ કરવાથી તો આ તમારા વસ પણ સંજ્ઞ નહિ થાય.

બ્રાહ્મણો—અરે અહીં કોઈ કશિયો, રસોઈયાઓ, અધ્યાપકો કે છાત્રો છે ? જાઓ, આ મુંડિયાને મારો અને ગળતી પકડીને બહાર કાઢો.

કેટલાક ત્યાં આવેલા કુમારો લાકડીવળી, નેતરવતી, ચાણકવતી એ મુનિને મારવા લાગ્યા. તેવામાં ત્યાં

ક્રોધાગ્રસ્તના રાગની બહેન ભદ્રા આવી, રોમે લરાએલા એ કુમારને એણે શાંત પાડ્યા અને કહ્યું કે, આ શ્રમણ તો મહાત્મા છે, જિતેન્દ્રિય છે, બ્રહ્મચારી છે, તપસ્વી છે અને રાગઓને પણ વંધ છે માટે એનું અપમાન ન કરે. આ સાંભળીને પેલા બ્રાહ્મણો બોલ્યા કે, હે શ્રમણ ! તમે તો મહાતુલાવ છો, શાંત છો, અમે જે તમારું અપમાન કર્યું છે તે માફ કરશો, અમારું માથું તમારે ચરણે છે, તૈયાર થયેલું અમારું આ અન્ન તમે લેવા કૃપા કરો.

બ્રાહ્મણોના વિશેષ આગ્રહથી એ જળશ્રમણે ત્યાંથી અન્ન લીધું અને પોતાને સ્થાનકે ગયો.

બ્રાહ્મણોએ શુણેને લીધે એક અતિશ્વરને પણ અપનાએ અને યતના દર્શાવ્યું દાન લીધું તેથી કેવો ઉદ્ધ થયા, પુષ્પોત્તી પ્રદિ ચર્ચ અને દુકુલિઓ ગાથ ઉડ્યાં. છેવટ અંતરિક્ષાવાણી થઈ કે,

‘ મંસારમાં સાક્ષાત્ રીતે શુણો—તપનો—ત્યાગનો—સંયમનો મહિમા છે, કાઈ કામ કે ભવનો મહિમા નથી, જુઓ, આ શ્રેષ્ઠ (ચાંડાળ) કુલમાં જન્મેલા પણ બળ મહર્ષિ જેના સંયમ શુણથી પૂરવને પામ્યા છે. x

જનનુરોમાં આવેલી આ અને આવી બીજી કથાઓને વાંચતાં ભગવાન મહાવીરનો વિશ્વપ્રેમ તરી આવે છે.

તારણ

આ કથા ઉપરથી તે વખતની જે ધાર્મિક અને મામાજિક રીતિ જણાઈ આવે છે તે આ પ્રમાણે છે:

* આ બાઈ બ્રાહ્મણને વસાવેલી હતી.

x મૂળ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના બીજા અધ્યયનમાં આ કથા આવેલી છે, આ અનુવાદ એ મૂળનો ભાવગ્રાહી છે. મૂળમાં તો આ કથા લાંબી છે પણ અહીં એને હૃદયવામાં આવી છે.—કેપલક.

૧. બીજા શહેરીઓની જેમ ચાંડાળો પણ વસ્ત્રો ઉત્તરવતા હતા.

૨. ચાંડાળો કાંઈ નિમિત્તને લીધે પોતાનું આત્મ નિરીક્ષણ કરવા જેવી ઉચ્ચવૃત્તિને પણ ધરાવી શકે છે.

૩. જૈનશ્રમણો ચાંડાળોને પણ છોડીને ધર્મોપદેશ કરતા હતા.

૪. ચાંડાળો શ્રમણપંથને વગર મોકલે મેળાં સહતા હતા અને બ્રહ્મજાનના પ્રેર અધિકારી હતા.

૫. બ્રાહ્મણોનો મોટો ભાગ યન કરતો હતો, કમણે તરફ અસદભાવવાળો હતો, મુખ્ય કર્મકાંડમાં ક્રમાએ હતો અને એથી પોતાના ખરા બ્રાહ્મણત્વને સમજી શકી ગયો હતો.

૬. જૈનશ્રમણો બીજાના વધ્યાવરણ, અસદ ભિક્ષાર્થિ કરતા હતા અને કાંઈ ભવતો બેદ રાખ સિવાય દરેકને ઘેર ભિક્ષાને માટે જતા હતા.

૭. એવા પણ સરળ બ્રાહ્મણો હતા કે જેને સમજમાં આવતાં પોતાનો દોષ કમળી લેના અને કાં ભવતો બેદભાવ રાખ્યા વિના શુણની પૂજામાં મીઠા આતા નહિ.

૮. એક વર્ણવાળો બીજા વર્ણ સાથે વિવાદમાં જોવાઈ શકતો.

૯. સ્ત્રીઓ પણ અવળે માર્ગે જનારા પુરોને સમજવવા જેટલું સાસ્ત્રીય પદાપંજ ધરાવતી.

આ કથા આપવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે વાચક ભગવાન મહાવીરની એ મૂળ સંસ્કૃતિના યથાર્થ દર્શિતાસ તર પોતાનું લક્ષ્ય કરે અને એ સંસ્કૃતિની ઉપયોગિતા વિ તરતજપણે વિચાર કરે.

જેચરદાસ જીવરાજ દાસ

ઈસ્લામના ઓલીઆ

(૩)

તપસ્વી હાતમ આસમ

આ તપસ્વી પુરુષનો સત્યપ્રેમ, સહિષ્ણુતા, વંરાગ્ય અને પ્રેમ અદિતીય ગણાય છે. તેઓ ઘણુંખડં ખોરા-સાનમાં જ રહેતા. ધ્યાન અને ભાવના તેમના ઇવનનો આસોચ્છવાસ હતો, સત્ય અને પ્રેમને ઓળખીને તેમણે એક ઝગલું પણ નથી લધું. મહર્ષિ જવનિદે કહ્યું છે કે “ હાતમ આસમ જેવા સત્યનિષ્ઠ પુરુષ આ સંસાર-માં દુર્લભ છે. ” તપસ્વી હાતમ સાહેબના લખેલા કેટલાક ઉલ્લેખ અન્યો હયાત છે. તેઓ ખોલવામાં પણ તેટલા જ નિપજુ હતા.

એક દિવસે તેમણે પોતાના શિષ્યોને પ્રશ્ન કર્યો કે, “ તમને કદાચ કોઈ પૂછે કે તમે આટલા દિવસ મારી પાસે રહીને શું શીખ્યા તો તેનો તમે શો ઉત્તર આપો ? ”

શિષ્યોએ જવાબ આપ્યો કે “ અમે આપની પાસેથી ઘણું શીખ્યા છીએ, એવો જ જવાબ વાળીએ. ”

“ પણ તેઓ કદાચ એમ કહે કે હાતમ પાસે વિદ્યા કે શુદ્ધિ જેવું છે જ શું તો તમે શું કહો ? ” હાતમ સાહેબે ખીલું વાર પ્રશ્ન કર્યો.

“ વિદ્યા કે શુદ્ધિ ભલે ન હોય, પણ આપની પાસે જે તત્ત્વજ્ઞાન છે તેની કોણ ના કહી શકે તેમ છે ? ” શિષ્યોએ ઉત્તર આપ્યો.

“ પણ ધારો કે હાતમ સાવ મૂર્ખ છે એમ જ કોઈ કહે તો તમે શું કહો ? ”

શિષ્યો મુઝાયા. તેઓ કંઈ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યા નહીં. તેથી એવી સ્થિતિમાં સેધોને શું કહેવું તેનો ખુલાસો કરવાની મુશ્કેલી પોતાને જ વિનવી કરી.

તપસ્વી હાતમે કહ્યું કે “ તમારે માત્ર એટલો જ જવાબ આપવો કે હાતમ પાસેથી અમે માત્ર બે વાતો જાણી મુમજી લીધી છે: (૧) જે કંઈ મને તેટલાથી સંતુષ્ટ રહેતું અને (૨) પારકી આશા સદાય નિરાશા. ”

ખીજે એક પ્રશ્નને તેમણે પોતાના મિત્રો અને સ્નેહીઓને બોલાવી કહ્યું કે “ હવે આ ધર્મસંસ્થાઓનો ભાર ક્યાં સુધી મારી પાસે ખેંચાવશો ? કોઈ એક યોગ્ય પુરુષની પસંદગી કરી, નીમી દો તો ફીટ. ”

કોઈએ જવાબ આપ્યો કે “ અમુક લાઇ ઘણી લગાઇઓમાં ફોટ મેળવી આવ્યા છે તેમને માથે એ બોલે નાંખીએ તો ? ”

હાતમ સાહેબે કહ્યું કે “ તેઓ ગાઝી ની પદવીને લાયક ગણાય, પણ આ ધર્મસંસ્થા માટે લાયક ન ગણાય. ”

“ ત્યારે ફલાણાલાઈ મહોદા દાનવીર ગણાય છે તેમને નીમીએ તો ? ” મંડળીમાંથી ખીજા એક સ્નેહીએ પૂછ્યું.

હાતમ સાહેબ બોલ્યા: “ તેઓ સખી પુરુષ ગણાય એટલું જ. ”

“ તો પછી અમુક લાઇ કે જેણે અનેક વાર હજ (મંકાવાત્રા) કરી છે તેમને એ કામ સોંપીએ તો ? ”

હાતમ સાહેબે જવાબ આપ્યો કે “ તેઓ હાઇ ગણાય. મારે તો એવો પુરુષ સ્નેહીએ કે જે આ સંસ્થા માટે વધી રીતે લાયક હોય. ”

“ તો પછી આ પોતે જ કહો કે તે પુરુષમાં ક્યા ક્યા ગુણો ખાસ કરીને હોવા જોઈએ ? ”

* ગાઝી એટલે કાફરવિરુદ્ધી.

“મારે એવો પુરુષ જોઈએ કે જે પ્રભુથી હારેલાં
હરતો રહેતો હોય અને પ્રભુ શિવાય કોઈની આશા ન
રાખતો હોય.” હાતમ સાહેબે પ્રુક્ષાસો કર્યો.

એક વાર એક શ્રીમંત પુરુષે તપસવી હાતમ
આસમને પોતાની દોલતમાંથી થોડો ભાગ સ્વીકારવાની
પ્રાર્થના કરી. પરંતુ તપસવીએ તે કબૂલ ન કરી. તેમણે
કહ્યું કે “તમારા મત્સ્ય પછી મારે સ્વાર્થનાં આંસુ
ખેરવાં પડે એ સ્થિતિ મને ન જોઈએ.”

એક નારિતકે તપસવીને પૂછ્યું કે “તમને રાજ
આવાવીવાનું ક્યાંથી મળે છે ?”

તપસવીએ જવાબ આપ્યો કે “ધર્મના અક્ષય
ભંડારમાંથી.”

“એક તો લોકોની કમાણી ઉપર આધાર રાખો
અને વળી લોકોના જહલે ધર્મરતો ઉપકાર માનો એ
ન્યાય તો મને વિચિત્ર લાગે છે.”

તે પછી તેમની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે ચર્ચા થઈ:

“મેં તમારી પાસેથી કદિ કંઈ લીધું છે ?”

“ના.” નારિતક પુરુષે જવાબ આપ્યો.

“તો પછી શું સ્વર્ગના દેવો આવીને તમને
આવાનું આપી ગય છે ?” નારિતકે પ્રશ્ન કર્યો.

“કેવળ મને જ નહીં, પણ આખી દુનિયાને સ્વર્ગ
તરફથી જઈ પુરું પાડવામાં આવે છે.”

“તમે હાથપગ દહાડ્યા સિવાય એક પચારી પર
પડ્યા રહો. પછી જોઈએ, તમારા મોઢામાં કોણ કોણાઓ
સુકી ગય છે ?”

“બાળવયમાં જ્યારે છેક અશક્ત અને અજ્ઞાન
હતા ત્યારે મને કોણે પોષણ આપ્યું ?”

“પણ દુનિયામાં એવી કઈ સ્ત્રીજ છે કે જે વાપ્યા
વિના ઉગી નીકળે ?”

“તમારા માથાના વાળોના જ દાખવો. હો. તમે
કયે દિવસે તે વાવવઠ નયા હતા ?”

“વાર, તમે એકલા આદ્યમાં રહો તો શું કરો ?”

“પછીએ કંઈ જુપ્યા થોડા જ રહે છે ? પછીની
જેમ મારું પણ પેટ ભરાય.”

“અને તમને પૃથ્વીના ગર્ભમાં પૂર્ણ હોય તો ?”

“તો ત્યાં પણ કીડીમંદારી પોતાનું પેટ ભરી
લે છે તેમ હું પણ માથે નિર્વાહ કરું.”

ચર્ચા પૂરી થતાં નારિતક નથી પડ્યો. તપસવીની
ચક્ષુ જોઈ તે ગળગળા થઈ ગયો અને થોડીવાર અપ-
માંપ લેતો રહ્યો. તે પછી જાણે તપસવીની ક્ષમા
ચામતો હોય તેમ બોલ્યો: “મને કંઈ ઉપદેશ આપવાની
મહેરબાની કરશો ?”

તપસવીએ ફરમાવ્યું કે “કોઈની પાસે કંઈ જ
આશા ન રાખો. તમે જે કોઈની આશા નહીં રાખો
તો કોઈ તમારી આશા પણ નહીં રાખે. જૂન એકાંત
સ્થાનમાં, કોઈ ન જાણે તેમ, ધર્મરતો આરાધના કરો.
પ્રભુ તમને જાહેરમાં—સર્વ સમક્ષ—નવાજશે. લોકોની
નમે સેવા કરશો તો લોકો પોતે તમારી સેવા કરવા
ઉત્સુક રહેશે.”

તપસવી હાતમ એક સ્થળે કહે છે કે “કાંઈ
સવારમાં શયતાન અને પૂછે છે કે ‘આજનું શું ખાધું ?’
હું કહું છું કે ‘બીજું કંઈ નહીં’ મળે તો ઉચ્ચે મૃત
પ્રાણીનું માંસ ખાધરા. પછી તે શયતાન પૂછે છે
કે ‘આજનું શું પહેર્યું ?’ હું ઉત્તર આપું છું કે
‘બીજું કંઈ નહીં’ મળે તો કોઈ મરેલા માણસનું
ઉતરેલું વસ્ત્ર પહેરીને ચલાનીશ. વળી તે પૂછે છે કે
‘આજે તું ક્યાં રહેશે ?’ હું જવાબ આપું છું કે
‘બીજે ક્યાંય રહેવા પૂરતી જગા નહીં મળે તો આખરે
કબ્રમાં જઈને પડેલા રહીશ.’ મારા ઉત્તરો સાંભળ્યા
પછી શયતાન અને કમનસીબ કહી, ધિક્કાર આપી
પુર્વ જ લાગી ગય છે.”

હાતમ આસમને એકવાર પરદેશ જવાની ફરજ
પડી. તેમણે પોતાની સ્ત્રીને બોલાવી પૂછ્યું કે “મારે
ચારેક મહિના સુધી જહારશામ જવું પડશે. તમારે
મારે જરૂરપોષણનો કેવા પ્રકારનો જઘોગરત કરી ?”

સહધર્મિણીએ કહ્યું કે “જંદોગરત કરશે ટીપ
તો ઇવનપર્ષતનો જ કરતા ગયો.”

“ઇવનની કંઈ કોઈને ખબર પડે છે ? તમારે
ઇવન કંઈ મારા હાથમાં છે ?”

“જે મારું ઇવન તમારા હાથમાં નથી તો મારી
આઝમિકા પણ તમારા હાથમાં નથી. જેણે ઇવન

આપ્યું છે તે ઉપર નહીં આપે ? તમે નિર્બિંતપણે સીધાવો. ”

સ્વામીના મુખ પછી કાઢ એક પાડોરાણું તપસ્વી હાતમની સ્ત્રીને પૂછ્યું કે “ તમારા પતિ તમારે માટે આજીવિકાની શી વ્યવસ્થા કરી ગયા છે ? ”

પાડોરાણુંને જવાબ મળ્યો કે “ મારા સ્વામી આજીવિકાને ઉપભોગ કરનાર માત્ર જ હતા, બાકી આજીવિકા આપનાર જગતનો સ્વામી તો મારી પાસે જ છે. ”

હાતમ બહારગામ જવા નૈવાર થયા તે વખતે એક શિષ્યે ઉપદેશની અર્જ કરી. હાતમ સાહેબે કહ્યું કે “મિત્ર નોષ્ઠતા હોય તો પરમેશ્વર બસ છે, સંગ્રાથ નોષ્ઠતા હોય તો વિધાતાનો સંગ્રાથ બસ છે, સન્માન નોષ્ઠતું હોત તો સંસાર બસ છે, સાત્યન આપનાર નોષ્ઠતા હોય તો કુદાન બસ છે, કંઈ ઉદ્યોગ નોષ્ઠતો તો તપશ્ચર્યા બસ છે અને ઉપદેશ નોષ્ઠતો તો મૃત્યુનું રમરણ બસ છે. મારું આ કહેવું તમારે ગળે ન ઉતરે તો તમારે માટે નરકનિવાસ બસ છે. ”

તેઓ કેટલીક વાર કહેતા કે જે દિવસે હજાર પાસે કાઢ પશુ પ્રકારનો ગુન્હો ન થાય તે દિવસ પરમ માંગ-સિક્ક સમજવો.

એક વાર એક જણે હાતમને સમાચાર આપ્યા કે કુલાણી બાઈ ખૂબ રૂપિયા કમાયા છે. હાતમે સવાલ કર્યો કે “રૂપિયાની સાથે એટલું બીજું આપુપ કમાયા કે નહીં ? રૂપિયા હશે અને આપુપ નહીં હોય તો એ રૂપિયાનું શું થશે ? ”

એક જણે એક દિવસે તપસ્વી હાતમને કહ્યું કે “તમારે કંઈ નોષ્ઠતું હોય તો ખુશીથી મારી પાસેથી માગી લેજો. ” તપસ્વીએ તેને જવાબ આપ્યો કે “ તમારે મારી પાસે આવવું ન પડે અને મારે તમારી પાસે ન આવવું પડે એટલું જ હું તમારી પાસેથી માગી લઉં છું. ”

એક રૂઝરે હાતમની પાસેથી, તેમની નમાજવિધિ વિષે કંઈક અણુવા માગ્યું. તપસ્વી હાતમે પોતાની નમાજવિધિ નીચે પ્રમાણે કહી મંત્રજાણી:

“ નમાજનો સમય થતાં હું અણુ કરું છું. બાપ અણુ પાણીથી કરું છું અને આંતરિક અણુ પથાત્તાપથી કરું છું. પછી મસહમાં જઈ કાળા મદિરનાં દર્શન

કરું છું, મહાત્મા ઇબ્રાહીમનું સ્થાન નજર સામે રાખું છું. પછી સ્વર્ગલોકને જમણી બાજુએ અને નરકલોકને ડાબી બાજુએ રાખી, મેરાત નામક મંસારની પેલેપાર લઈ જનાર પૂલને પગ નીચે રથાપી, મારું હૃદય ઇશ્વરને અર્પા દઉં છું. પછી શ્રદ્ધાપૂર્વક તકબીર (સ્તુતિ) કરું છું, સન્માનપૂર્વક ઉભો થઈું છું, લયપૂર્વક સન્દોચાર કરું છું, વિનયપૂર્વક પીઠ વાળું છું, આજીજ સાથે મારું માથું પૃથ્વી ઉપર નમાવું છું, ગંભીરતાપૂર્વક બેસું છું અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સદામ કરું છું. મારી નમાજ એવી રીતે પૂરી થાય છે. ”

પડિતાના મંડળમાં તપસ્વી હાતમે સૌને મંબોધી કહેલું કે “ જો આ પ્રશ્ન અવરથામાંથી તમે પસાર ન થાઓ તો નરક જ તમારે માટે નિર્મિત છે એમ સમજી લેજો: (૧) વિદાય થતા દિવસ બદલ ખેદ પામવો. (ખેદ એટલા માટે કે દિવસ ચાલ્યો ગયો, પણ કંઈ ઇશ્વરભજન કે તપજ્ઞ ન થયાં, પાપને માટે. ક્ષમા પણ ન વાગી. આપણે જો ગઈ કાલના પાપ માટે આજે પથાત્તાપ કરવા બેસીએ તો આજનું કામ ક્યારે થાય ?) (૨) આજના દિવસનું મુશ્ક સમજી પોતાના કલ્યાણથી તેનો ઉપયોગ કરવો અને શુભુઓને પણ સતોષ આપવો. (૩) મૃત્યુ કાલે અચાનક ઝડપી લે તો તેને માટે આજથી જ તૈયારી કરી લેવી. ”

હાતમ આસમ બગદાદ પધાર્યા ત્યારે. ખલીફાએ તેમને એક પરમ વૈરાગી પુરૂષ માની પોતાને ત્યાં સન્માનપૂર્વક નોતર્યા. તપસ્વી હાતમ જેવા ખલીફ પાસે પહોંચ્યા કે તે જ હાલું હાતમ બોલી ઉઠ્યા કે “ હું વૈરાગી પુરૂષ ! હું તમને પ્રણામ કરું છું. ”

ખલીફ પ્રશ્ન કર્યો કે “ વૈરાગી પુરૂષ તમે કે હું ? મારી આસામાં લાખો નરનારીઓ રહે છે, ચાતરફ મારી ગજસત્તા પ્રવર્તે છે. હું શી રીતે વૈરાગી ગણાઉં ? ”

“ તે ગમે તેમ હો; તમે ખરેખરા વૈરાગી પુરૂષ છો. ” હાતમે બીજી વાર પોતાનો અભિપ્રાય સ્થાપિત કર્યો.

“ પણ તે કેવી રીતે તે જરા સમજવડો ? ” ખલીફે જીજ્ઞાસાથી પૂછ્યું.

“ પ્રશ્ન એ પોતે કહ્યું છે કે “ સંસારની સંપત્તિ તો કંઈ ખીસાતમાં પણ નથી. તમે સ્વર્ગની પરમ સંપત્તિ નો ત્યાગ કરી આ તૃણવત સંપત્તિને પોતાની માની

લીધી એ તમારો વૈરાગ્ય નહીં તો બીજું શું ? હું તો જરાય વૈરાગી નથી, કારણ કે પારલૌકિક પરમ સંપત્તિ મેળવવાનો હું ઉમેદવાર છું. એટલે જારૂં જોતાં, તમે જ વૈરાગી-પુરુષ છો.”

વચનામૃત

અર્ધકાર અને લોભથી સાવચત રહેજો. કોઈ પણ અર્ધ-કારીને તેના પોતાના જ કોઈ હલકામાં હલકા કુટુંબીજન દ્વારા દુર્વૃત્તિએ પકોંચાડવા વિના પરમાત્મા તેને આ સંસાર-માંથી ઉપાડી લેતો નથી. અને લોભીનું ગળું બૂબ તથા તરસને લીધે જ્યાં સુધી ન શૂંઝગાય ત્યાં સુધી પરમાત્મા તેને આ સંસારમાંથી લઈ લેતો નથી.

એક વરફ પડિતો અને વૈરાગી પુરુષોનો અર્ધકાર મૂકે અને ખીજ તરફ શ્રીમંતો તથા રાજાઓનો અર્ધ મૂકે; પડિતો અને વૈરાગીઓના અર્ધકારવાળું હાથડું ભારથી નમી જશે.

મનના ચાર પ્રકાર છે: મૃત મન, રોમી મન, આજસુ મન અને નીરોગ મન. ધર્મદ્રોહીનું મન મૃત, પાપીનું મન રોમી, લોભી-સ્વાર્થીનું મન આજસુ અને લલત પુરુષનું મન નીરોગ સમજવું.

રૂપદા ત્રણ પ્રકારની છે: ભોજની રૂપદા, બોલવાની રૂપદા અને જોવાની રૂપદા. ભોજ વખતે પરમાત્મા પાસે જ છે એમ યદ્યપી માનજો, બોલતી વખતે સત્યનું રસણ કરજો અને જોતી વખતે સાધુતા સાચવજો.

ત્રણ પ્રસંગે આત્મનિરીક્ષણ કરજો: કંઈ સારી શુભ ક્રિયા કરી ત્યારે તમે નિષ્કપટ છો કે નહીં ? દાન દેતી વખતે બદલાની કંઈ આસા રાખો છો કે નહીં ? ધન એકઠું કરતી વખતે કૃષ્ણતા પ્રવેશે છે કે નહીં ?

વૈરાગ્યની ત્રણ અવસ્થા છે: ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ એ જહોલી અવસ્થા, સદનશીલતા એ ખીજ અવસ્થા અને ઈશ્વરપ્રીતિ એ છેલ્લી અવસ્થા.

ઈશ્વરનો બંદાસ મેલવવો હોય તો દરેક રિચિતિમાં સતોષ રાજતાં થીજો.

તપસ્વી ઈશ્વારીય આપદ

ઈશ્વારીય પોતે એક રાજા હતા, પણ પાછળથી સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી અપૂર્વ કપરી ધારણ કરી હતી. તેઓ પ્રભુથી ડરનારા, પૂરા સત્યનિષ્ઠ અને કઠોર સાધક હતા. તેમનો ધર્મપ્રેમ તથા વ્યાકુળતા અદિતીય હતાં. તેઓ અનેક તપસ્વી પુરુષોના સમાગમમાં આવ્યા હતા; મુખ્ય ધર્મોચાર્ય અથૂ હતીકે તેમના ખામ મિત્ર હતા.

મહર્ષિ જ્યનિદે કહ્યું છે કે “કોઈ પણ જ્ઞાનજાર એવો નહીં હોય કે જેની આવી તપસ્વી ઈશ્વારીય પાસે ન મળે.” એકવાર અથૂ હતીકેની રાજામાં, કેટલાક શ્રીમાત્માના મુખમાંથી ઈશ્વારીયને અપમાન પદોએ એવા ઉદગાર નીકળી ગયાં. અથૂ હતીકે તેમને વાર્ધા અને કહ્યું કે “ઈશ્વારીય મારે મન પરમ સન્માનને પાત્ર છે.” સભાસભાએ મનણવા માગ્યું કે “ઈશ્વારીય પ્રત્યે એટલો બધો સદ્ભાવ રી રીને રુક્યો ?” અથૂ હતીકે ઉત્તર આપ્યો કે “તે પોતાનો બધો સમય પ્રભુલક્ષિતમાં જ ગાળે છે. આપણી જેમ નજીક કાર્યોમાં તે પોતાનો વખત વેડી નાખતો નથી. તેથી જ હું તેને અંતઃકરણ પૂર્વક આહુ છું.”

ઈશ્વારીય વાજ્ય રાજ્યના ધણી હતા. તેમની સગા નીચે વિરાળ પ્રદેશ અને અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો હતાં. એક રાત્રિએ તેઓ પોતાના મહેલમાં એક પલંગ ઉપર સતા હતા, તેટલામાં એકાએક અગાશી ધૂળવા. લાગી. ઈશ્વારીયની ઉંધ ઉડી ગઈ, અગાશીમાં જાણે કોઈના પગમાં દેરથી પડતાં હોય એમ લાગવાથી ઈશ્વારીય પૂછ્યું કે “અત્યારે અગાશીમાં કાણ છે ?”

આવનારે જવાબ આપ્યો: “કાંઈ દુરમન નથી. માત્ર મારો ઉંટ ખોવાયો છે તેથી તેની તપાસ કરવા અહીં આવ્યો છું.”

ઈશ્વારીયને નવાઇ લાગી. તેમણે પૂછ્યું: “ઉંટ અને તે વળી અગાશી ઉપર ? કેવી વિચિત્ર વાત કરો છો !”

નવા આવનારે કહ્યું: “વિચિત્ર વાત લાગે છે ! તમે પોતે સોનાડપાથી મહેલા સિંહાસન ઉપર બેસી, રેશમ અને જરીથી ભરેલો કામતી પોશાક પહેરી, ઈશ્વરને મેળવવા મથી રહ્યા છો તેમાં તમને કંઈ વિચિત્રતા નથી લાગતી અને હું અગાશીમાં ઉંટ શોધવા આવ્યો તેમાં તમને વિચિત્રતા લાગે છે ? વિચાર કરી. જુઓ કે આપણા બેમાંથી કાણ વધારે મૂર્ખ છે ?” એટલું કહીને પેલો આવનાર ત્યાંથી રવાના થઈ ગયો. ઈશ્વારીયના દીલ પર એ શબ્દોની ગળળ અસર થઈ. તેના મનમાં અસાંતિની આગ સળગી ઉઠી. તે શોક અને ચિંતાના પ્રવાહમાં તણાવા લાગ્યો. તે દિવસથી તેનો અધો આનંદ ઉડી ગયો.

એક દિવસ ઈશ્વારીય, રાંજગાદી પર બેસી રાજકાજ વિષે, પોતાના અમલદારો સાથે ચર્ચા કરતા હતા. આસ-

પાસ પહેરગીરાં અને અંબરકુડો ઉભા રતા. એટલામાં એક તેજસ્વી પુરૂષ ત્યાં આવી ચડ્યો. ને એવા ક્વાળ અને વેગથી દાખલ થયો કે કોઈ પણ પહેરગીર તેને “આપ કોણુ છે ? શું કામે આવ્યા છે ?” એમ પૂછવાનું સાદસ ન કરી શક્યો. તે તેજેમય પુરૂષ વચમાં ક્યાંય ન અટકતાં સીધો સિંહાસન પાસે આવી ઉબો રહ્યો.

રાત્રન ઈશ્વારીમે પૂછ્યું : “આપને શું લેજો ?” નવા આવનારે ઉતર આપ્યો : “મને બીજું કંઈ જ નથી લેજું. હું આ ધર્મશાળામાં આવ્યો દિવસ માત્ર પરી રહેવા માયું છું.”

“આ કંઈ ધર્મશાળા નથી. આ તો રાત્રનો મહેલ છે.” ઈશ્વારીમે ખુલાસો કર્યો.

“તમારા પહેલાં આ ઘરમાં કોણ રહેતું હતું ?”

“મારા પૂત્ય પિતાજી.”

“તે પહેલાં કોણ રહેતું હતું ?”

“મારા પિતામહ.”

“અને તે પહેલાં ?”

“મારા પ્રપિતામહ.”

આ પ્રમાણે ચાર પાંચ પ્રશ્નો અને ઉત્તરો થયા. રાત્રન ઈશ્વારીમે એક પછી એક પોતાના પૂર્વજનાં નામ આપ્યાં. તે માંભળી હીંધા પછી પેલા તેજેમય પુરૂષ બોલ્યા કે “જે રમજો એક પછી એક માણસો આવે છે, ઉતરે છે, રહે છે અને પાછા આવ્યા જાય છે તેને ધર્મશાળા નહીં તો બીજું કંઈ નામ છે ?”

એમ કહીને ને પુરૂષ પહેલાંની જેમ ઝપાટાથી પાછો ફર્યો. ઈશ્વારીમે પણ તેની પાછળ પાછળ દોડ્યો ચોરે દર ગયા પછી ઈશ્વારીમે પૂછ્યું કે “ક્યાં કરીને, આપ કોણુ છે તે જરા કહેજો ?”

“હું બેચર.” (બેચર એક પયગમ્બર મનાય છે, મુમક્કમાનો નેમનો અગર માને છે.)

ઈશ્વારીમે રતોસતો આતંદ શરમ થયો. તેતે દવે રાજકુળમાં કે રાજકુલમાં બધે ઉદાસીનતા જણાવવા માગી. તેનું નિબાધ લદમ આ ઘટનાનું રદમ્બમલત્ત તસપાપા થયું.

તે પોતાના ઘોડા પર સવાર થઈ, નોકરમાકરને સાથે લઈ જંગલ તરફ ચાલી નીકળ્યો. તે વનમાં આમ નેમ ઘણું ભટક્યો, પણ પેલા તેજસ્વી પુરૂષનાં બીજા વાર દશન ન થયાં. સંવના માણસો પાછળ પડી ગયા તેનું પણ તેને લક્ષ ન રહ્યું. તે મન્યચિત્તે આગળ ને આગળ ચાલ્યો ગયો.

એટલામાં “જગ ! જગ !” એવા શબ્દો તેના કાનમાં અથડાયા. તે ચમકીને ઉબો થઈ રહ્યો. બીજા વાર અને ત્રીજા વાર પણ એના એ જ શબ્દો તેણે સાંભળ્યા. ચોથી વાર જાણે આકાશને વાયા કુટની હોય તેમ તેણે સાંભળ્યું કે “ઈશ્વારીમ ! મૃત્યુ પેને આવીને તને જગોડે તે પહેલાં જ તું જાગી જા !” આ અને એવા બીજા વેરાઅમુક શબ્દો સાંભળી ને સ્તબ્ધ થયો. એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખ્યો અને એકે એક શબ્દ વિશે વિચાર કરવા લાગ્યો.

જેનજેનામાં તેના અંતરંમયુ ઉદયર્યાં, ક્ષયર્મનું મદારાજ્ય ખુલ્લું થયું અને તેની આંખમાંથી આનંદ અને અનુતાપનાં આંશુ વરી નીકળ્યાં.

તે જંગલનો મુખ્ય માર્ગ છોડી એક ફેરી ઉપર થઈ આગળ જતા લાગ્યો. માર્ગમાં એક ભરવાડ જેવો માણસ સામે મળ્યો. તેણે ફાટલાં વટલાં કપડાં પહેલાં હતાં. માથા ઉપર એક રોપી હતી તે પણ મંદી અને ચીથરેદાસ હતી. ઈશ્વારીમે પોતાનો રાજવંશી પેશાક ઉતારી પેલા ભરવાડને આપ્યો અને તેના મદલામાં તેનો દીન વેશ માગી લીધો.

ઈશ્વારીમે એક મરીબ ફકીરને ડાંગે તેવાં મેજાં અને ફાટલાં કપડાં પહેલાં, ઘોડા જંગલમાં છોડી દીધો. તે પગપાળો જંગલમાં ભ્રમવા લાગ્યો.

તે ફરતો ફરતો, વારંવાર પગપાળાં આંશુ પાડતો એક દિવમે નેશપુર પાસે આવેલી એક યુક્ત પાસે આવી ચડ્યો. ત્યાં ને લગભગ નવ વર્ષ મુખી રહ્યો. એ નવ વર્ષ દરમિયાન તેણે ખૂબ ફોર માળના અને હિમ નપથમાં ફરી. ત્યારે કહીને બુખ સામે અને ન રહેવાય નારં જ ને યુક્તની પ્દાર નીકળી, જંગલમાંનાં સદાં સાકડાં એકાં ફરતો અને પોતાના માથે ને બારે ઉચ્ચી તેશપુરમાં જેથી આવતો. બારાના જે પેલા મંત્રી તેની ને મારફી લેતો અને એ

સાદલીમાંથી અર્ધોઅર્ધ લાગ ગરીબ દ્રાહ્યની આપી, આપીને અર્ધો લાગ પોતે ખાઈ લેતા. હંમેશા શુક્રવારે નેશાપુરની સાધારણ મરજીદમાં જઈ બધાની સાથે નમાજ પઢતા. એ નવ વર્ષોમાં ઈશ્વાહીમે ઘણાં ઘણાં દુઃખ, કલેશ અને પરિતાપ વેઠ્યાં. એક વાર એટલો બધો બરફ પડ્યો કે ઈશ્વાહીમ તેની નીચે સાવ દબાઈ ગયો. એક વાર એક અજગરના મોંમાં પણ સપડાઈ ગયો, છતાં ઈશ્વરકૃપાથી તેને બહુ ધન ન થયું.

એમ કહેવાય છે કે ઈશ્વાહીમ રાજપાટનો ત્યાગ કરી વનમાં ચાલી નીકળ્યો ત્યારે કોઈ એક ધાર્મિક, પુરે અક્ષરઆત્ પ્રકટ થઈ પ્રભુના નામનો મહામંત્ર લજ્જાવી દીક્ષા આપી હતી. ત્યાર બાદ પેલા તેજેમય પુરુષ બેજરનાં પણ તેને દર્શન થયેલાં. તેણે ઈશ્વાહીમને કહ્યું કે “તને જેણે પ્રભુનો મહામંત્ર લજ્જાવી દીક્ષા આપી છે તે બીજે કોઈ નહીં, પણ મારા ભાઈ અક્ષીયામ જ છે.” પછી તેમની વચ્ચે ઈશ્વરવિષયક કેટલીક વાત-મીત પંજી થયેલી. એક રીતે બેજર પોતે જ ઈશ્વાહીમના શરૂ હતા, અને તેમણે જ ઈશ્વાહીમને રાજપાટનો ત્યાગ કરાવી મુકિતનો માર્ગ દર્શાવ્યો હતો.

લગભગ ચૌદ વર્ષ પર્વત જૂદા જૂદા ગામો અને અરણ્યોમાં ભ્રમતા ભ્રમતા રાજર્ષિ ઈશ્વાહીમ એક દિવસ મક્કા આવી પહોંચ્યા. ત્યાંના લોકોને એ સમાચાર મળતાં ભારે આનંદ થયો. તેઓ ઈશ્વાહીમનો સત્કાર કરવા વિવિધ પ્રકારની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા. એ વાત ઈશ્વાહીમના જાણવામાં આવી. પોતાને કોઈ ઝાળખી નું શંકે એવી ઇચ્છાથી એક વ્યાપારીના કાદલામાં તેઓ સંતાઈ ગયા. મક્કાના એક શહેરીએ ઈશ્વાહીમની શોધ કરવા માંડી. શોધતાં શોધતાં તે અનાયાસે ઈશ્વાહીમની પાસે આવી ચડ્યો. તેણે ઈશ્વાહીમને પોતાને જ પૂછ્યું કે “આટલામાં ક્યાંય મહાત્મા ઈશ્વાહીમ છે? મક્કાના તમામ ફકીરો અને ધર્માચાર્યો તેમનું સ્વાગત કરવા માગે છે.”

ઈશ્વાહીમે જવાબ આપ્યો: “ઈશ્વાહીમ તો મોટામાં મોટો પાખંડી છે, તેનું સ્વાગત કરવાથી તમને શો લાભ થવાનો હતો?”

એ શબ્દો સાંભળી પેલા મક્કાવાસીને કેવડે ક્રોધ ભ્રામ્યો. તેણે મહાત્મા ઈશ્વાહીમની નિંદા કરનારનું મળું પકડી ખૂબ માર માર્યો.

“ઈશ્વાહીમ જેવા માણુ પુરુષને તું પાખંડી કહે છે? લેતો જા, દરામખોર! તું પોતે જ પાખંડી છે!” એમ કહી તે પોતાને રસ્તે રવાના થયો.

ઈશ્વાહીમે માર તથા અપમાન સુંઝે નહોતે સહી લીધાં. તેમણે તે સામે એક શબ્દ સરખો પણ ન ઉચ્ચાર્યો. તેઓ પોતાના મનને ઝીંબોધીને બોલ્યા કે “મનવા! તને તારા પાખંડીની જેવી જોઈએ તેવી ચોંચ જ સળ મળી છે!”

તેઓ ઈશ્વરનો ઉપકાર માનતા મક્કામાં દાખ થયા. ધીમે ધીમે લોકોએ તેમને ઝાળખ્યા. પેલા મક્ક વતીને ત્યારે ખબર પડી કે પોતે જેને એક વાર પાખંડી માની ખૂબ માર માર્યો હતો તે પોતે જ મહાત્મા ઈશ્વાહીમ હતા, ત્યારે તેને પારાવાર પશ્ચાત્તાપ થયો. મહાત્મા પાસે આવી તે રડ્યો અને અંતઃકરણપૂર્વક તેમ ક્ષમા ચાચી.

મક્કામાં તેમને અનેક તપસ્વી પુરુષોનો પરિચય થયો. તેઓ પોતે મહેનતમજુરી કરી કંઈ કમાવ તેમાંથી પોતાનો નિર્વહ કરતા. કોઈ વાર જગન્નમાં જ લાકડાંનો ભારો લાવી, જગન્નમાં વેચી આવતા. કોઈ વા શાક કે ફળફૂલ વેચવા બેસતા. અને એ રીતે પોતાનું જીવન ચલાવતા.

તેમણે ત્યારે મંત્રારનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે તેણે પોતાની પાછળ એક ધાવણું બાળક મૂકી આવ્યા હતા બાળકે હવે ઉમરલાયક થઈ ચૂક્યો હતો. તે પોતાની માતાની સાથે, પિતાનાં દર્શન કરવા મક્કા આવ્યો. એ દિવસોમાં મહાત્મા ઈશ્વાહીમ રોજ પ્રાતઃકાળે મજુરી કરવા આવ્યા જતા અને સાંજે સૂપારત સમયે પાછા ફરતા. મજુરીના પૈસામાંથી ખાદ્ય પદાર્થ ખરીદી, થોડું ગરીબો અને ધર્મખંધુઓને વહેંચી બાંટાનું પોતે આપત-મતા. નહોતે ભાગે આટો ખરીદી, પોતાના હાથે રાંધી સાંજની ઉપાસના પૂરી થયે જતી લેતા.

રાજકુમારે પોતાના પિતાને માથે લાકડાંનો ભારો ઉચ્છેદી આવતા જોયા અને તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ નીકળ્યા પડ્યાં. તેમની સ્ત્રીનું હૃદય પણ પતિનો આવો દરિદ્ર વેળ જોઈ ભરાઈ આવ્યું. કાળા મંદિરની પાસે સૌએ પરસ્પરને ઝાળખ્યા અને ખૂબ રડ્યાં! ઈશ્વાહીમે પુત્રને રોદપૂર્વક ખતી સરખો આંખો અને

મર્વ કુટુંબીઓના કુશળ સમાચાર પુછ્યા. સમય જતાં રાજકુમારે મક્કામાં જ પોતાનો દેહ છોડ્યો હતો.

એક રાત્રે મહાત્મા ઇશ્વાહીમને એક ધર્મબન્ધુ એકાએક મંદિર પહોંચે. ધરને દરવાજા કે બારણાં જેવું કંઈ ન હતું અને સખ્ત ઠંડો પવન ઝુંકારો હતો. પેલા બીમાર ભાઈને શરદી ન લાગે એટલા ખાતર મહાત્મા ઇશ્વાહીમ આખી રાત્રે બારણામાં ઉભા રહ્યા. સવારમાં તેમને ત્યાં ઉમેશા નેપ થોડો રોગીએ પૂછ્યું કે “ અલીઆ કેમ ઉભા થઈ રહ્યા છો ? ” મહાત્મા ઇશ્વાહીમ બોલ્યા કે “ રાત્રિનો ઠંડો પવન તમારા કુર્બાન શરીરને હાનિ ન કરે એટલા માટે હું અહીં ઉભો છું. ”

તેઓ એકવાર એક સાધુ પુરૂષની સાથે દેશબ્રમણ કરવા નીકળ્યા પડ્યા. માર્ગમાં પોતાના સહવાની બીમાર થયા. રાત્રિમાં ઇશ્વાહીમે દાસ દઈને તેમની સેવા સુધા કરવામાંડી. એમ કરતાં પોતાની પાસેના તમામ પૈસા ખર્ચાઈ ગયા. આખરે સહવાનીનો એક ગર્દભ હતો તે પણ વેચી નાખવાની તેમને ફરજ પડી. પેલા બીમાર ભાઈ સાજ થયા ત્યારે તેમણે ગર્દભ વિના હવે મારું શું થશે એમ કહી ભારે દિલગીરી દર્શાવી. મહાત્મા ઇશ્વાહીમે કહ્યું કે “ તમે કોઈ વાતે ગભરાશો કે મુંઝાશો નહીં. તમે ખુશીથી મારી કાંધ ઉપર બેસી જાઓ. હું મારાથી બનશે ત્યાં સુધી ગર્દભની ગરજ સારીશ. ” અને ખરેખર બરાબર ત્રણ દિવસ સુધી પેલા સાધુ પુરૂષને પોતાના ખબે ઉંચકી મુસાફરી કરી.

લોકસંસર્ગનો ત્યાગ કરી, ફરતાં એક એકાંત જંગલમાં તેઓ સાધના કરવા ગયા ત્યારે એક દિવસ કંઈ જ ખાવાનું ન મળ્યું. તેમણે તે બદલ ઇશ્વરનો ઉપહાર માની પોતાનું ઇશ્વરભજન ચાતુ ગામ્યું. બીજો દિવસ પણ એ જ રીતે પસાર થયો. એમ કરતાં એક અકબચિયું વીતી ગયું. સાત દિવસના ઉપરાઉપરી અનાદારથી તેમનું શરીર સાવ લેવાઈ ગયું, ઉઠવા બેસવાની તાકાત પણ ન રહી. પરમાત્માને ઉદ્દેશી પ્રાર્થના કરી કે “ હે વિશ્વનિયંતા! હવે મારા પેટની સંભાળ લે તો ઠીક. ” એટલામાં એક નીલુવાન ત્યાં આવી ચડ્યો. તે તેમને પોતાને ત્યાં એક અતિથિ તરીકે લઈ ગયો. થેર લઈ ગયા થઈ પેલા નીલુવાનને ખબર પડી કે જે મહાત્મા ઇશ્વાહીમની પ્રીતિ આખી દુનિયામાં ઘેરઘેર ગવાતી હતી તે જ મહાત્મા પોતાને ત્યાં અના-

પાસે અતિથિરૂપે પધાર્યા. છે ત્યારે તેના આનંદનો ખર ન રહ્યો. તેણે મહાત્માની દિવાળનીથી સેવા કરી. અને અતે અતિ વિનયપૂર્વક કહ્યું કે “ મહાત્મન, હું આપનો દાસાનુદાસ છું, મારી પાસે જે કંઈ માન-મીલત છે તે આપના ચરણે ધરી, હું કૃતાર્થ થાઉં છું. ”

મહાત્મા ઇશ્વાહીમે કહ્યું કે “ તમે જે કંઈ મને ધરો છો તે હું તમને પાછું સોંપું છું. હવે મને રજા આપો એટલે વિદાય થાઉં. ”

મહાત્માએ મનમાં ને મનમાં ઉંચે આકાશ ભણી નજર કરી કહ્યું કે “ પરમાત્મન! મેં તો આપની પાસે રોટલીના એક ટુકડાની જ પ્રાર્થના કરી હતી. મને ફરી ફરીને આ સંસારની માયામાં શા સાર લપટાવે છે ? ”

એક ગૃહસ્થે મહાત્મા ઇશ્વાહીમ પાસે એક હજાર રૂપીઆની થેલી મૂકી, તે રૂપીકારવાની પ્રાર્થના કરી. મહાત્માએ જવાબ આપ્યો કે “ હું ગરીબ લોકોની પાસેથી એક પાઇ પણ લેવા નથી માગતો. ”

“ હું કંઈ ગરીબ કે દરિદ્ર નથી. મારી પાસે આવું પુષ્કળ ધન છે. ” પેલા ધનિક ગૃહસ્થે જવાબ આપ્યો.

“ તમે પેસાદાર હશો એ હું કબજ કરું છું, પણ તમારા ધનભંડારમાં હમેશાં ઉમેરો થાય એમ તો તમે ઇચ્છો ખરા ને ? ”

ગૃહસ્થે એ પ્રશ્નનો હકારમાં જવાબ આપ્યો. એટલે મહાત્મા ઇશ્વાહીમે કહ્યું કે “ જે લોકોની ધનપ્રજ્ઞા દષ્ટ નાશ નથી પામી તેમને હું સંસારના સૌથી વધારેમાં વધારે ગરીબ માણસો લેખું છું. ”

મહાત્મા પોતાના મનમાં બોલ્યા કે “ અરેરે! હું દીનતાની પાછળ થેણે યઇને બેઠકું છું, તેને બદલે આ અર્થ સામે આવીને કાં અધગતું દશે ? ”

એક વેળા ઇશ્વાહીમ રસ્તાની એક બાજુએ ઊભા માના આત્મા જતા હતા. જતાં જતાં એક બેરોશ બની ચયેલા દારૂડીઆના દેહ ઉપર તેમની નજર પડી. તેનું આખું શરીર કુર્બાન મારતું હતું. તેણે દષ્ટ દમચૂં જ વખત કરેલું દોતાથી, સામે જોવામાંથી પણ ચિતરી ચડ્યા વિના ન રહે. મહાત્મા ઇશ્વાહીમે પાણી લાવી પેલા દારૂડીઆનું મોં સ્નેહપૂર્વક સાફ કર્યું અને

કહ્યું કે “જે મુખમાંથી પવિત્ર પરંસાતમાનું નામ નીકળે, તેને આમ ગંદુ અને દુર્ગંધી રહેવા દેવું એ અરેખર અન્યાય છે.”

જેલો દારૂડીઓ લાનમાં આઓ ત્યારે કોઈએ મહાત્મા ઇબ્રાહીમની જેવા અને તેમનાં વચને વિષે વાત કરી. તેને પોતાના અનાચાર માટે બહુ જ પશ્ચાત્તાપ થયો અને તે દિવસથી દારૂનો સંદંતર ત્યાગ કર્યો.

મહાત્મા ઇબ્રાહીમે માર્ગમાં દૈવી સંદેશ સાંભળ્યો: “ઇબ્રાહીમ! તે મારી પ્રેરણાથી એક પાપીનું મ્હોં ધોધું, તેના બદલામાં હું તાર્ અંતઃકરણ ધોવા તૈયાર છું.”

મહાત્મા ઇબ્રાહીમ એક વાર મેદાનમાં ચંદને ચાહ્યા જતા હતા. એક પહેરેગીર સૈનિક ટપાર્થા કે “કાણુ છે એ ?”

મહાત્માએ ઉત્તર આપ્યો કે “એક શુદ્ધાત્મ.”

પહેરેગીરે પૂછ્યું: “ક્યાં રહે છે ?”

ઇબ્રાહીમે જવાબ આપ્યો કે “કષ્ટસ્થાનમાં.”

આથી પેલા પહેરેગીરને ખૂબ ખીજ ચડી. તેને લાગ્યું કે આ મેલાધેત્રા જેવો માણસ મારા જેવા એક અમલદારને બનાવે તે હીક નહીં. પહેરેગીરે મહાત્મા ઇબ્રાહીમને સપ્ત માર માર્યો.

અતે તેણે જ્યારે જાણ્યું કે આ મુરૂપ મહાત્મા ઇબ્રાહીમ પોતે જ છે ત્યારે તે શરમગે માર્યો અંખ-વાણી પડી ગયો, અને મહાત્માના ચરણમાં માથું ઝુકાવી માફી માગી.

મહાત્મા ઇબ્રાહીમે તેને સંપૂર્ણ શાંતિપૂર્વક પાસે બેસાડી કહ્યું કે “તમારા પ્રહારથી મને કંઈ જ નુકસાન નથી થયું. એથી ઉગટું મારે સ્વર્ગનો માર્ગ વધુ સાફ અને સરળ થયો છે. મને તમારા પ્રત્યે જરાય કડવાસ કે અભાવ નથી ઉપજ્યો. પરમાત્મા તમને સદૃશદિ અર્પે. એમ હું અંતઃકરણપૂર્વક કહ્યું છું. અને મેં મારી વળતે શુદ્ધાત્મ તરિક્કે ઓળખારી તથા નિવાસ-સ્થાન તરિક્કે કષ્ટસ્થાન ઓળખાવ્યું એમાં મેં ખોટું શું કર્યું ? આપણે બધા જ પ્રભુના શુદ્ધાત્મ—એવક છીએ, અને આપણે બધા જ એક વાર કષ્ટમાં જઈ આરામ પામીશું. કષ્ટસ્થાન, એ જ આપણું ખરૂં નિવાસસ્થાન નથી ?”

તેઓ એક વાર વહાણમાં બેસી નદી ઓળંગવા હતા. વહાણમાં બીજા પણુ કેટલાક ઉતારે હતા. કેટલાક તોફાનીઓએ મહાત્મા ઇબ્રાહીમને ગારોધેલા માણસ સમજી, ઉચકીને નદીમાં ફેંકી દીધા. પરમાત્માની કૃપાથી તેઓ ગમે તેમ કરીને કીનારે પહોંચ્યા અને છવ જગ્યા છતાં એ વખતે પણુ તેમના મુખ ઉપર પરમ શાંતિ અને પ્રકૃષ્ટતા ઝળકતી હતી !

એક દિવસે ઇબ્રાહીમ, એક ફકીરને પોતાની વર્તમાન સ્થિતિ વિષે ભારે અફસોસ કરતો બેઠો. તે ફકીરની સાથે કંટાળી ગયો હતો. મહાત્માએ તે ફકીરનું દુઃખ અને ગમગીની જોઈ કહ્યું કે “આ નિવાસ લલા પાણુસે ફકીરી વિના મૂંઝે લઈ લીધી છે તેથી જ તેને આ સ્થિતિ અસહ્ય અને દુઃખદાયક થઈ પડી છે. કિંમત લખાં વગર જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તે આખરે બોળરૂપ થાય એમાં નવાઈ નથી.”

કોઈએ પૂછ્યું કે “આપે આપની ફકીરીની કેટલી કિંમત ભરી છે ?” મહાત્મા ઇબ્રાહીમે જવાબ આપ્યો કે “મેં તો માફે બાલ્ય રાજ્ય આપી આ ફકીરી મેળવી છે. હું મારી ફકીરીની બરાબર કિંમત સમજું છું.”

એક જણે મહાત્મા ઇબ્રાહીમને પૂછ્યું કે “આપ તો એક મોટા રાજ્યના ધણી હતા. આપને એવી શી અકળામણ આપી કે સંમત રાજ્યની શિદ્ધિ-સમૃદ્ધિનો સર્વથા ત્યાગ કરી દીધો ?”

તત્કાલી ઇબ્રાહીમે ઉત્તર આપ્યો કે “એક દિવસે હું સિદ્ધાસન ઉપર બેઠો હતો. મારી સામે એક મોઠો અરીસો પડ્યો હતો. અરીસામાં જોયું તો મને મારો આખો મહેલ સ્મશાન જેવો લાગ્યો, સર્વ મિત્રો અને સંબંધીઓ મારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા હોય એમ મને લાગ્યું. બરાબર પ્યાન આપીને જોયું તો એક મોઠો નિર્જન માર્ગ દેખાયો. મારે હજી કેટલો પ્રવાસ કરવાનો છે તેનું મને લાન થયું. માફે લાતું ક્યાં ? એ પ્રશ્ન થયો. ઘોડી વારે એ અરીસામાં જ એક ન્નાથી પર્મ-રાજને મેં જોયા. મેં મારો જવાબ કરવાની દિગ્મત કરી, પણ મને જવાબે એવી એક વાણુ દર્શાવે હાથ ન આપી. હું મુંઝાયો, રાજ્યનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને આખરે મધણું તજી મ્મિ ચાલી નીકળ્યો.”

“ મેં મારા જીવનમાં કોઈ પાર વિનાનાં પાપ કર્યા છે, મને એવો કોઈ માર્ગ જાતોવો કે હું નિષ્પાપ થઈ પવિત્ર જીવન ગાળી શકું.” એક દિવસ એક જણે મહાત્મા ઇબ્રાહીમ પાસે આવી પોતાનું આત્મજીવન નિવેદન કર્યું.

“ જે દિવસ પાપમાં પડે તે દિવસે તમારે પરમાત્મા તરફથી પ્રાપ્ત થતું અન્ન બિલકુલ ન લેવું જોઈએ.” મહાત્માએ જવાબ આપ્યો.

“ પણ પરમાત્માએ ઉગાડ્યો ન હોય એવો એક દાણોય ક્યાંથી મળી શકે ? ”

“ તો પછી પરમાત્માનું અન્ન ખાવું અને તેની આત્મા વિરૂદ્ધ વર્તવું એ કેમ બને ? કાં તો અન્નરૂઢ ખાવું તથા દેવ અને કાં તો પરમાત્માની આત્માને અનુસરે. બે એટલું પણ ન બની શકે તો તમારે ખુશીથી પાપ કરવું. પણ એક સરત પાળવી. તમારે પરમાત્માની પવિત્ર રાજહદમાં કોઈ પાપ ન કરવું.”

“ ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ, બધે પરમાત્માનું જ રાજ્ય પ્રવર્તે છે એ. રાજ્યની હદનો આરોપ તારો જ ક્યાં છે ? ”

“ એક તો પરમાત્માનું આપેલું અન્ન ખાવું, તેના જ રાજ્યમાં રહેવું અને તેના કાયદાનો ભંગ કરવો એ કંઈ ન્યાય હશેવાય ? ”

“ એક મીઠો માર્ગ જાતોવું. તમે તમારે પાપ ક્યાં કરજો. પણ જ્યારે મૃત્યુ આવીને તમારે મૃત્યું પકડે ત્યારે તેની પાસેથી થોડો સમય પશ્ચાત્તાપ માટે માગી લેજો.”

“ મૃત્યુએ કયે દિવસે કોઈની પ્રાર્થના કચ્છલ રાખી છે કે મારી આજીવ કચ્છલ રાખે ? ”

“ તો પછી મૃત્યુ પહેલાં, અત્યારે, આ ક્ષણે જ તમારાં જીવનનાં પાપો માટે પશ્ચાત્તાપ કરી કાં પવિત્ર બનતા નથી ? ”

“ એમ નથી બની શકતું એ જ હુઃખ છે.”

“ તો તમે એક કામ કરો. ક્યામતના દિવસે તમને જે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે તેના જવાબ અત્યારથી જ તૈયાર કરી રાખો.” પછી જ્યારે પાપાત્માઓને નરકમાં ધસડી જવાનો દૃકમ થાય ત્યારે તમારે ચોખ્ખી ના પાડી દેવી.”

“ પણ હું નાં પાહું તેથી શું વળે ? જન્મરક્ષનીથી લઈ જાય તો ? ”

“ તો હવે તો એક જ રાજમાર્ગ તમારે માટે ખુલ્યો છે. પાપ કરવાનું સાવ માંડી વાળો, અત્યારથી જ નિષ્પાપ બનવાનો પ્રયત્ન કરવા મારો.”

આ સંવાદની પેલા પાપી પુરૂષ ઉપર સરસ અસર થઈ. તે જ દિવસથી તેણે સંસારના પ્રપંચોનો ત્યાગ કર્યો અને મૃત્યુ પર્વત જીત્યો ત્યાં મુખી અધર્મ કે અનીતિ ન કર્યાં.

એક જણે મહાત્મા ઇબ્રાહીમને સવાલ કર્યો કે “ તમે તમારી જીને કેમ સાથે રાખતા નથી ? ”

તેમણે કહ્યું કે “ મને પોતાને અન્નપ્રજનાં સાંત્રાં પડતા હોય તો મારી જી મારી સાથે રહીને શું કરે ? મારામાં સ્વામી બનવા જેટલી યોગ્યતા જોઈએ ને ? મને પોતાને તરતાં આવડતું ન હોય અને તે ઉપરાંત એક જીને મારી પીકે. ઉપર બેસાડું તો અમારા જન્મેના શા હાલ થાય ? મારાથી બની શકે તો હું પોને જ પોતાનો ત્યાગ કરવા માથું હું.”

કોઈએ પૂછ્યું કે “ હું પરમાત્માને ખૂબ મોટા સાદથી બોલાવું છું, છતાં કાં તેઓ કંઈ જવાબ નહીં આપતા હોય ? ”

મહાત્મા ઇબ્રાહીમ બોલ્યા કે “ ઇશ્વરને બોલાવવા માત્રથી શું વળે ? તેની એકાગ્ર ચિત્તે સાધના કરવી જોઈએ. તમે ઇશ્વરના મહેશ્વાદક—પંચગમ્યરૂપને તો પીછાનો છો, પણ તેમની આઠાવું કેટલે અંશે પામન કરો છો ? ઇશ્વરનું આપેલું દાન લો છો. પણ તેના બદલામાં તમે તેના કંઈ ઉપકાર માનો છો ? ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓ એક કાળે સ્વર્ગમાં જશે એમ મુખથી કહો છો પણ તમે એ શ્રદ્ધામાર્ગમાં કેટલો પંથ કર્યો ? પાપીઓને નરકમાં સ્થાન મળશે એમ જાણો છો, પણ પાપ કરતાં કોઈ વાર પાહું વાળીને જુઓ છો ખરા ? ગયતાન આપણા મોટામાં મોટો દુરમન છે, એમ ઉચ્ચારો છો, તો પછી એ શત્રુ સાથે સામેસામી રાત્રી કાં નથી રાખતા ? મૃત્યુ છે એ વાન બે ચોક્કસ હોય તો મૃત્યુ માટે તમે શી શી તૈયારી કરી રાખી છે ? પિના, માના, બાળક અને મિત્રોને

કલ્પમાં 'દટાતો' જુઓ' છે, છતાં તમને 'કાષ' દિવસ
મંસાર પ્રત્યે કાં વૈરાગ્ય નથી ઉપજતો? તમે પોતે
પાંપમાં રચ્યાપચ્યા. રહો છે, છતાં બીજાના દોષો
જોવામાં આનંદ માનો છે. તમે જ કહો કે પરમાત્મા
શા સાથે તમને જવાબ આપે?"

વચનામૃત

બીજા બધા આશ્રય તણ દઈ એક પરમાત્માનું ચરણ
સ્વીકારો.

જે બંધનમાં છે તેને મુક્ત કરે અને જે મુક્ત છે
તેને જરાબર બંધનમાં લેવો. અર્થાત તમારી જે સંચિત
તીલ્લીમાં કે થેલીમાં બંધાયેલી પડી છે તેને તમારા ધર્મ-
બન્ધુઓ તથા ફીન જોનાના હિતાર્થે ફરી મૂકી દો અને
આહુતોહુતે જરૂરનારી તમારી જાન્યોને સંપૂર્ણ વરા કરો.

જીવનયાત્રામાં જે ચાર વાહનનો જ ઉપયોગ કર્યો છે:
કયાંયથી ધનહોશત મળે તો કૃતજ્ઞતાના વાહન ઉપર સ્વારી
કરી આગળ વધું છું, પ્રભુપૂજન કે આરાધના સમયે પ્રેમને
વાહન બનાવું છું, ઉપાધિ કે આદેશ વખતે ચંદનશીલતાના
વાહન ઉપર ચડી જોડું છું અને કંઈ પણ થઈ જાય તો
પદ્માસાપ રૂપી વાહન ઉપર સવાર થાઉં છું.

તપસ્વી અહમદ હર્ષ

અહમદ હર્ષ એક મહાન્ન સાધક, વૈરાગી અને
માની પ્રેમ હતા. તેઓ પ્રાયઃ નેશાપુરમાં જ રહેતા.
તપસ્વી ધ્યાનમાં એક વાર પોતાના મિત્રોને કહેલું
કે "હું મારે ત્યારે મારે માથું તપસ્વી અહમદ હર્ષના
ચરણમાં નમેલું હોય એવી મારી આકાંક્ષા છે."

નેશાપુરમાં બીજા એક અહમદ નામનો વ્યાપારી
હતો. તપસ્વી અહમદ હર્ષ જેવા ધાર્મિક હતા તેવો
જ તે વ્યાપારી અહમદ સ્વાર્થી હતો. એ વ્યાપારી
અહમદની વાત આગળ જતાં કરીયું.

અહમદ હર્ષ કાષ કાષ વાર પ્રજુના રટણમાં એવા
તસ્લીન થઈ જતા કે તેમને બીજા કાષ વસ્તુનું લાભ
ન રહેતું. એક દિવસે, તેઓ હજમત કરાવતા હતા
અને મુખથી પરમાત્માના નામનો ઉચ્ચાર સતત કર્યો
કેરતા હતા. ઉચ્ચાર કરે એટલે હોડ તો ફૂટે જ. હજમતે
તપસ્વીને અરજ કરી કે "એકાદ" એ ફાણ હોડ
'ફૂડાવવાનું' બંધ કરે તો હોડ ઉપરના વાળ જળવીને
ફૂડાં કરી વાળું."

અહમદ સાહેબે ઉત્તર આપ્યો કે "તું તારા કાષ
કર્મો કર, હું મારા કાષ કર્યો ફૂડું. હજમત
ખાતર મારા બહાસા પરમાત્માનું નામ ન બોલું કે
કેમ બને?"

તેમણે જપ ચાલુ જ રાખ્યો. હજમતે પણ પોતા
કાષ ચાલુ રાખ્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે તપસ્વી
હોડ ઉપર ત્રણ ચાર સ્થળે સંપત કાષા પડ્યા. એટલે
છતાં તેમણે પ્રજુનું લગ્ન ન મુક્યું.

એક વાર તપસ્વી અહમદ ઉપર તેમના કાષ એક
મિત્રે કાગળ લખ્યો. તપસ્વીએ તેનો જવાબ લખ્યા
ઘણીવાર મનસુબો કર્યો, પણ લખવાનો જેમ ન
મળ્યો. એવી રીતે કેટલાય દિવસ નીકળી ગયા. એક
વાર તેઓ નમંજ પડવા ઉભા થયા અને પેલા પત્ની
વાદ આપી. તેમણે પોતાના શિષ્યને હંકમ કર્યો
કે "અત્યારે ને અત્યારે પેલા પત્નીને જવાબ લખી
નાખ, અને તેમાં લખ કે, હવે પછી મહેરબાની કરીને
મને પત્ર ન લખે. મને કાર્કના પત્નીને જવાબ લખવાની
કુરસદ નથી. પ્રજુમાં જ સૌ તસ્લીન રહો એમ કહ્યું
છું. છેવટે મારા સલામ લખી પત્ર બીટી દેજે."

એક વાર અહમદની માતા એક રાખીમાં કુકડાં
રંધેલું માંસ લઈ આવ્યાં. અહમદને કહ્યું કે "મેટા!
આ કુકડાં આપણે ઘેર જ પાપ્યો, હવે, એટલે તેને
આહાર કરવામાં કંઈ વિધિ-વિશ્દ નથી."

અહમદે કહ્યું કે "મેં એક દિવસે એ કુકડાંને
આપણા પડોશીના આંજણમાં દાણા મણુતો જોયો
હતો અને માતૃશ્રી, આપ જાણો છો જ કે આપણું
પડોશીએ કંઈ ન્યાય કે નીતિથી નથી કરતા. અન્યાય
કે અનીતિથી કરાએલા દાણા જેના પેટમાં ગયા છે
એવા કુકડાનું હું માંસ ખાઉં તો મારી જીવિ પણ
બ્રહ્મ થયા વિના કેમ રહે? મારાથી એનો સ્પર્ધ પણ
ન થઈ શકે."

હવે પેલા મંસારી—વ્યાપારી અહમદની તસ્લીનતા
જોઈએ. તે ધનનો ભાર લાકડાનું હતો. પેલાને પરમેશ્વર
જ સમજી તેની પૂજા કરતો. પેલાની પાછળ તે પોતાનું
ખાનપાન પણ જીતી જતો.

એક વાર તે પહારથી વરમાં દાખલ થતાં જ એક
ઉંચો કે. "કાણુ હાજર છે? જગદીશી આવ્યાં
લઈ આવ્યો."

બોજનને આવતાં જરા વાર લાગી એટલે. તે પોતાના ચોપડા ઉધામવા અને થેલીમાંના પૈસા મળુવા મંડી ગયો. એક દાસી બાજનની યાળી લાવી. પણ શેકને મોટા હીસાળી કામમાં ગુચવવેલા બેઠ, કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના ત્યાંથી ચાલી ગઈ. થોડી વાર પછી બીજી વાર યાળી લઈને આવી. આ વેળા તેણીએ બે ત્રણ વાર જોરથી બૂમ પાડીને શેકને બોલાવ્યા, પણ શેક સાહેબના ધ્યાનમાં વાત ન ઉતરી. વસ્તુતઃ તેઓ પૈસાનો હીસાળ કરવામાં એવા તો બેલાન બની ગયા હતા કે તેમને બૂમ તરસતું કંઈ લાન ન રહ્યું. બીજી વાર દાસી નિરાશ થઈ ચાલી ગઈ. ત્રીજી વાર આવી ને શેકને બોલાવવા છતાં કંઈ જવાળ ન મળ્યો એટલે યાળી લઈને ચાલી ગઈ. ચોથી વાર આવીને બોલાવ્યા. પણ ઉત્તર ન મળ્યો. એટલે દાસીએ શેકની પાસે જળવળીને બેસી, યાળીમાંના રસાની બે ત્રણ આંગળી શેકને ચટાડી. શેક સાહેબ ધ્યાન આપ્યા વિના દાસીની આંગળી ચાટી ગયા, પણ ફીપીઆના વિચારમાંથી તેમનું ચિત્ત ન ચળ્યું. થોડી વાર પછી હિસાળી કામ પુર્ણ થતાં તેઓ ધ્યાનમાંથી જાગ્યા અને જોયું તો હોડ ઉપર બોજનની એક ચોટી રહેલી. તેમણે માની લીધું કે બોજનવિધિ તો ક્યારનીયે પૂરી થઈ ગઈ છે. ઉઠીને કોઠળા કપાં અને પાછા હીસાળી કામમાં વળગી ગયા. પોતે પુરેપુર્ણ ખાધું છે કે નહીં તેનું પણ લાન ન રહ્યું.

તપસ્વી અહમદને એક પુત્ર હતો. તે ભારે બચ્સની, દુરાચારી અને અવિવેજી હતો. એક વેળા નેશાપુરના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો અહમદ સાહેબને ત્યાં મળવા આવ્યા. પેલો છોકરો દાડમાં ચકચૂર બની, લયડતો લયડતો, તેમની પાસે થઈને ધરતી બહાર નીકળ્યો. સમાગત ગૃહસ્થોને પ્રણામ કરવાનું કે વિનયના બે શબ્દ બોલવાનું પણ તેને લાન નહોતું. મળવા આવેલા ગૃહસ્થોને આવી કંઈક માફ લાગ્યું. અહમદ સાહેબ તેમના મનનો ભાવ કળા ગયા. તેમણે ખુલાસો કર્યો કે “એક રાત્રિએ મને એક ગૃહસ્થ તરફથી જેટ તરીકે થોડી મીઠાઈ મળી હતી. હું તેને નિર્દોષ માની ખાઈ ગયો. પાછળથી મને, ખચર પડી કે એ મીઠાઈ રાજદરબારમાંથી આવી હતી. એ જ રાત્રિએ આ પુત્ર મર્લાફે ઉત્પન્ન થયો. મને તાગે છે કે ખાપથી

ભરેલા રાજદરબારના મિદ્યાન બોજનના પ્રતાપે જ મારો પુત્ર કુપાત્ર અને દુરાચારી થયો હશે.”

તપસ્વી અહમદના ધરતી પાસે જ બહેરામ નામનો એક વેપારી રહેતો હતો. તે અમિની ઉપાસના કરતો. દેશવિદેશમાં તેનો વેપાર ધમધાકાર ચાલતો હતો. એક વાર તેણે વિદેશમાં વ્યાપાર અર્થે મોડલેલી કેટલીક કીમતી વસ્તુઓ હુટાઈ ગઈ. તપસ્વી અહમદ, બહેરામને આશ્વાસન આપવા પોતાના મિત્રવર્ગ સાથે તેને ત્યાં ગયા. બહેરામે ખૂબ આદરમાનપૂર્વક તેમનો સત્કાર કર્યો, આસન બીજાવી બેસાડ્યા અને બોજન માટે તૈયારી કરવા માંડી. તે વખતે દેશમાં મોટો દુકાળ પ્રવર્તતો હતો, તેથી બહેરામે માની લીધું કે તપસ્વી પોતાના મિત્રવર્ગ સાથે આવ્યા છે તે માત્ર બોજન માટે જ આવ્યા હશે. અહમદ સાહેબે બહેરામને કહ્યું કે “બધી ઉપાધિ રહેવા દો. તમે શાંત વિતે મારી પાસે બેસો અને હું કહું તે જરા સાંભળી લો.”

બહેરામ નિરાતિ બેઠો એટલે તપસ્વી અહમદે કહ્યું કે “બોજન કરવાનો અમારો લેશમાત્ર ઉચિત નથી. અમે સાંભળ્યું કે દેશાવરમાં તમારો કીમતી માલ હુટાઈ ગયો છે તેથી તમને આશ્વાસન આપવા માટે ખાગ ઇરાદાપૂર્વક તમારી પાસે આવ્યા છીએ.”

“મારો માલ ચોરાયો છે એ વાત સાચી, પણ મને તેથી જરાય ખેદ કે ક્રોશ નથી થયો. મારે તો હિલો પરમામાનો ત્રણ કારણસર ઉપકાર માનવો જોઈએ: પહેલું કારણ તો એ જ કે મને કોઈનો માલ લૂંટવાની દુર્લ્લુહિ ન થયી; બીજું, લૂંટારાઓ લૂંટવા છતાં મારી બધી મીઠકત નથી લૂંટી શક્યા; ત્રીજું મારે સાંસારિક ધન ભમે હુટાઈ ગયું, પણ મારું ધર્મ ફીપી ધન તો મારી પાસે હજી જેવું ને તેવું જ હયાત છે.”

બહેરામની આ વાત સાંભળી તપસ્વીને ધણે આનંદ થયો. તેમણે પોતાના મિત્રવર્ગ સાથે જોઈ કહ્યું કે “તેવું ? બહેરામના વાક્યોમાંથી ધર્મભાવની કેવી સુંદર સુગંધ નીકળી રહી છે ?”

“હવે, તમે જે અમિની ઉપાસના કરો છો તેનો શું હેતુ છે ?” તપસ્વી અહમદે, બહેરામને શાંતિપૂર્વક પૂછ્યું.

“ પરલોકમાં અમને અમિતેવ કંઈ ત્રાસ ન આવે, અર્થાત્ બાળ કે દગડો નહીં. એ અમારી પુનની, સુખ્ય ભાવના. અને પુષ્કળ દૃષ્ટિ પામી તે મંત્રુ થાય તો અમને ઇશ્વર પાસે લઇ જાય એ અમારી સુખ્ય હેતુ. ” બહેરામે જવાબ આપ્યો.

તપસ્વી અહમદે કહ્યું કે “ પણ એ તમારે મ્હોટામાં મ્હોટો ભ્રમ છે. અમિ પોતે કંઈ જ કરવાને અસમર્થ છે. તમને તે ઇશ્વર પાસે લઇ જાય અથવા પોતાનો બાળવાનો કે દગડાનો સ્વભાવ છોડી દે એ અસંભવિત છે. એક ન્હાતું બે વર્ષનું બાળક પણ બે ધગધગતા અગ્નિ ઉપર પાણીના કોળાણ કરે તો અગ્નિ છુટાઇ જાય. જે એક બાળકના સામાન્ય કોળાણથી એકલાલઇ જાય તે મનુષ્યનું પોતાની મેળે શું કલ્યાણ કરી શકે? અગ્નિની પાસે તમે એક ન્હાનામાં ન્હાની કાંકરી મૂકશો તો પણ તે તેને ખસેડી નહીં શકે. એવો દુર્બળ અગ્નિ તમને પરમાત્મા પાસે શી રીતે લઇ જઇ શકે એ સમજવું મુશ્કેલ છે. વળી, અગ્નિમાં તમે ગમે તેવો મંદો કે ગમે તેવો સુખે પદાર્થ નાંખશો તો પણ તે બાળાને ભસ્મ કરી નાંખશે. તેની પાસે વસ્તુની કશી કિંમત નથી હોતી. આવી અજ્ઞાન વસ્તુ—અગ્નિની તમે સત્તર વર્ષથી ઉપાસના કરો છો. હવે એકવાર આપણે તેની કૃતગતાની પણ કસોટી કરીએ. તમે સત્તર વર્ષ પર્વત તેની પૂજા કરી છે, અને હું તો તેની કદિ પણ પૂજા કરતો નથી; આપણે બન્ને જણા અગ્નિમાં હાથ નાખીએ, બે તેનામાં

કેંકે કૃતગતાનો ગુણ હશે તો તમારાં હાથને ધીમ નહીં કરે. ”

બહેરામે, તપસ્વીનો ઉપદેશ પૂરેપૂરી શક્તિ સાંભળ્યો. તેનું હૃદય ખીગળ્યું, અને તેણે એકેશ્વરના અખત્યાર કર્યો.

તપસ્વી અહમદે ભાગ્યે જ કોઇ રાત્રિએ સતા હશે. એકવાર તેમના મિત્રે તેમને કહ્યું કે “ એક રાત આરામથી ઉઠો તો શી મ્હોટી જોડ જવાની હતી? ” અહમદે સાહેબે જવાબ આપ્યો કે “ જેને સ્વર્ગનું રાજ્ય, મધુર સ્વરે બોલાવતું હોય, અને જેના પગ નીચે નરકનો અમિકુંડ સળગી રહ્યો હોય તેને સુખની નિદ્રા શી રીતે આવે? ”

વચનામૃત

જે લોકો મારા પ્રત્યે દુરમનાવટ દાખવે છે, અને મારી નિંદામાં મશગુલ રહે છે તેમને, મારાથી બને તો ખૂબ નાણાં આપી નવાણ દઉં. કારણ કે તેઓ પોતાની દુરમનાવટ તેમ જ નિંદાથી પણ મારે એક રીતે તો કલ્યાણ જ કરતા હોય છે. મારી સંપત્તિના ખરા વારસદાર પણ તેઓ જ હોઈ શકે.

પ્રમુદી ઠરી ઠરીને ચાલે. બની શકે તેટલી તેની ઉંચાં સના કરજો. સંસારે બાળ સુધીમાં અસંખ્ય મનુષ્યોને ઉતાર્યા છે, તમે ન ઉતરો તો તેનું લક્ષ શબ્દો.

લીમણ હરણવન સુશીલ

મધપાનનિષેધ

દેશી દારૂનો વ્યાપાર સરકારે પોતાને હસ્તક રાખ્યો છે, અને જુદી જુદી રાજ્યો તથા નિયમોને આધારે તેમાંથી લાંબો રૂપિયાની આવક થાય છે. આપણા મુખ્ય ધર્માગ્રામાં સને ૧૯૧૮ માં વરસાદની તંગી હતી, ઘણા જિલ્લાઓમાં દુષ્કાળ જેવી ગંભીર સ્થિતિ આવી રહેલી, તે છતાં દારૂ તાડી વિગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થતી આબકારી આવક લગભગ ડાઁ કરોડ રૂપિયા જેટલી થઈ. પાપનો ધડો ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે ભરાનો

ગયો, અને અતે તે ધડમાં ફાટ પડ્યાના ચિહ્ન જણાય છે.

મધપાનનિષેધની અગવળ એ આત્મશુદ્ધિની અગવળનું એક અંગ છે. સાદાઈ તથા વ્યસનનો નિષેધ એ સ્વાભાવિક રીતે આત્મશુદ્ધિના પહેલાં પગથીઆ છે. ૧૯૧૪ ની સાલમાં લડાઈ જંગી તે વખતે પાપનો ધડો પુરેપુરો ભરાઈ રહ્યો હતો. લડાઈના ભડાકા તથા ભયંકર અપમાનથી વર્તણૂકથી માણસ માણસ આત્મ-

પરીક્ષા થઈ થઈ, રવસુધારાબાનો પવન થાયો. આ પવનના એક પરિણામ રૂપે દારૂનિષેધની ચળવળ શરૂ થઈ, અમેરિકામાં, યુરોપમાં, એશિયામાં, આખી દુનિયામાં. 'અમેરિકાએ દારૂનિષેધનો કાયદો ઉતાવળથી પસાર કર્યો. દિંદુરતાનના દરેક ક્ષેત્રમાં દારૂનિષેધ માટે મારાબી થઈ. બેપાળ તથા ભાવનગર જેવાં દેશી રાજ્યોએ (એક મુસલમાન અને બીજું દિંદુ) દારૂના વેપારનો અટકાવ કર્યો. અસહકારની ચળવળમાં દારૂનિષેધને મથાન મળ્યું, દુકાનોના પહેરાના (પિકેટીંગના) હથીઆરનો ઉપયોગ થયો અને તે નિષ્ફળ નીપડ્યો. પણ પ્રગ્નમન કેળવતો ગયો, મુઆઈની ધારાસભામાં ખુબ ચર્ચા થઈ. સરકારે એમની દરદમશની ક્ષતી લગતી દલીલ રજૂ કરી કે આળસરી ઝોળતની રાજ્યનીતિ દારૂની ખપત ઓછી કરવા છતાં આપક વધારવા માટેની છે. છેવટ દારૂનિષેધ કરવો કે કેમ, કેવી રીતે કરવો, સરકારની આપકમાં ઘટાડો થાય તે માટે આપક વધારવા માટે કેવા નવા કરો નાંખવા વિગેરે બાજતોનો નિર્ણય કરવા માટે એક સમિતિ ૧૯૨૨ ના ન્યુયોર્કની મામમાં નીમાઈ. તેનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો છે. તેના પર ચર્ચા થયો, ધારાસભામાં નિયમ નિષેધ રજૂ કરવા પડ્યો અને બંધિયમાં શું થયો તે ઈશ્વર જાણે !

સરકારી સમિતિનો રિપોર્ટ

આ રિપોર્ટ ૧૯૦ લાંબાં પાનાનો બહાર પડ્યો છે. કેટલીક વિવાદાસ્પદ બાજતો નાદક દાખલ કરવામાં આવી છે. પહેલા એટલે ઐતિહાસિક ભાગમાં દારૂનો ઉપયોગ અટકાવવા માટે ભુદા ભુદા દેશોમાં જે પગલાં લેવાયાં છે તેનું ટુંકું વર્ણન આપ્યું છે. આપણે ભલભૂએ છીએ કે આપણાં રાજ્યોમાંથી જે મતનું મુશ્કેલ કરવું હોય તેને લાયક સ્વેચ્છા મળી શકે છે તે પ્રમાણે આ પ્રકરણમાં આવેલી હકીકતમાંથી આચાર્યશ્રીઓને આચાર્યનક દલીલત મળશે અને નિરાશા-પ્રાદીઓને તેનાથી ઉત્તરા પ્રકારની હકીકત મળશે. ૧૯૧૬ ની સાલમાં શ્રેષ્ઠ સિટનમાં માધ્યા દીઠ (બાજક બન્ધો ગણે) દારૂનો ખર્ચ ૨. ૧૨૫ હતો. આ બર્ચકર રિથિને સુધારવા માટે પાર્લામેન્ટે ૪૦૦ કાયદા કર્યા હતા તે છતાં પરિણામ સાફ આવ્યું નથી. ત્યાં સુધી રાજ્ય ક્ષતિઓમાં પ્રમાણિકતા ન હોય અને પ્રગ્નમાં સુધારા માટે તીવ્ર ઈચ્છા ન હોય ત્યાં સુધી માત્ર કાયદાથી કોઈ થઈ ન શકે.

નવાનના આકુશીરી એટની દલીલત જાણવા જેવી

છે. આ નાના સરખા એટમાં ખુબ દારૂ પીવાતો. સુભાએ પ્રગ્નએ ઠરાવ કર્યો કે કોઈએ દારૂનો ઉપયોગ કરવો નહીં. તે એટમાં આર્થિક રિથિત સુધરી ગઈ. સારાં થયો જંઘાયાં, સારા રસ્તાઓ થયા, અનાજના કાકારો બરાબ, ખેતીમાં સુધારો વધારો થયો, નિશાનો ભરાઈ મછ, મુન્દા છત્રી થઈ ગયા અને ત્યાં રામરાજ્ય ચપચાપું. તુર્કીમાં દારૂનિષેધ માટે પ્રગ્નકીય મારાબી થઈ છે અને કમાલ પાસાએ સમનિ દર્શાવી છે. ઇરાન દેશમાં આ જ પ્રકારની ચળવળ ચાલી રહી છે અને સરકારે દારૂનિષેધની રાજ્યનીતિનો સ્વીકાર કર્યો છે.

બીજા પ્રકરણમાં સિટિશ પ્રગ્ન દિંદુરતાનમાં આવી ત્યાર પહેલાં આળસરીની કેવી રિથિત હતી તેનું વર્ણન આપ્યું છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં દિંદુર સરકારની આળસરી રાજ્યનીતિ બતાવી છે અને ચોથામાં મુંબઈ સરકારની કારકીર્દિનું વર્ણન છે. આ પ્રકરણ વાંચવા લાયક છે, છેક ૧૯૩૬ની સાલમાં અંગ્રેજ અમલદારો સરકારને લખે છે કે તેમની આળસરી રાજ્યનીતિને લીધે જ દારૂની ખપત વધતી જાય છે, પ્રગ્ન મરીયાઈમાં કુશળી જાય છે, નિષ્ક્રમી થાય છે અને તેમનું નૈતિક જળ નષ્ટ પામે છે. (પા. ૩૮) ૧૯૫૨ ની સાલમાં ચતારાની પ્રગ્ન સરકારને અરજી કરતાં લખે છે કે અમે અંગ્રેજ સરકારના લાય નીચે આપ્યા છીએ માત્ર તેટલા માટે દિલગીર નથી, પણ અંગ્રેજ રાજ્યની સાથે દારૂ પણ હમેશ પગ પેસારો કરે છે તેથી અમે ગભરાયા છીએ. સરકાર વખતે એમ કહેશે કે પ્રગ્નએ શું આપ્યું અને શું પીવું તે બાબતમાં તટસ્થ રહીશું, પણ દારૂથી કેવી જરવાઈ થાય છે, કુટુંબોનું નિકંદન થાય છે તે તરફ લગ્ન આપવું જ પડશે. (પા. ૪૦) સરકારની પાપરીઆ દલીલ એક જ છે. જે અમે દુકાનો નહીં છાંદીએ તો પ્રગ્ન ચોરીચુપકીથી દારૂ ગાળશે. મરકારની આળસરી રાજ્યનીતિથી કેટલી મોંઝાણ મંઝાવ છે, મરકારી અમલદારો પોને કેટલી લાંચ લે છે, આળસરીના દુકાનદારો અને કાન્ટ્રેક્ટરોની સત્તા કેટલી વધી જાય છે તેના આંકડા શી રીતે મળી શકે ? આ રાજ્યનીતિથી પ્રગ્નની અધોગતિ થાય છે, એટલું જ નહીં પણ સરકારનું નૈતિક જળ નષ્ટ પામે છે. એ મરકારી બચાવનું એક દર્શન નીચે દાંડ્યું છે. ૧૯૦૭-૦૮ ના આળસરી વાર્ષિક રિપોર્ટમાં એવું બતાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે કે દુકાનોની મંખ્યા ઓછી થાય છે, દારૂ ઓછો જસદ વપરાય છે અને ભાવ એવા વધારવામાં આવે છે કે દારૂની ખપત ઓછી થાય.

સુખધર્મ, ઇતિહાસ (સુખધર્મ બેર સિવાય)

	૧૯૬૭-૬૮	૧૯૮૭-૮૮
દેશી દારૂની ' દુકાન	૪૬૭૩	૨૨૧૮
" " ની ખપત. ગેલનસ	૧,૮૮૪,૪૨૨	૨,૭૦૪,૩૫૪
કર	૨,૩૨૨,૮૬૪	૭,૬૦૧,૫૨૨
વસ્તી	૯,૮૪૨,૦૨૮	૧૪,૫૪૭,૨૦૪
કેટલાં માણસે દુકાન	૨૧૦૬	૬૫૫૬
પ્રદેશ	૬૧૭૭૧	૭૫૮૮૬
કેટલા માણસે ૧ દુકાન	૧૩	૩૪
માથા દોડ કર	૨.૩-૮	૨.૮-૪

આજ સાલમાં પુણાની પાસે ખંડકીમાં એક દુકાન હતી તેની સંપૂર્ણ તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે ઇન્કારદાર પરવાનાની સરતો તોડ્યા સિવાય કમાઈ શકે જ નહીં. તેને

- (૧) ફરેલા વખત ઉપરાંત ચોરી સુપ્રતીતી વેચતું પડે.
- (૨) નિયમથી ફરેલી વેચાણની કિંમતમાં વધારો રહેો પડે.

(૩) દારૂ આપવામાં કસર રાખે.

(૪) અને પીનાર આહકને અન્ય રીતે છેતરે.

ારકારની, આખકારી રાજ્યનીતિની કેવી બનીહતી ? મેવી સામાન્ય માન્યતા છે કે કેટલાક કંબુસ મખખી-ચુસ માણસોના પૈસા જેની પાસે જાય તેનું સત્યાનાશ વાળે છે. આખકારીના પૈસા તે પ્રકારનો છે. અમલદાર તથા પ્રજા, ઇન્કારદાર તથા પીનાર એ સર્વેની નૈતિક અવનતિ થાય છે, લાંચ ફત્વત જડ ઘાલીને મેસે છે, સારા સારા અમલદારો મોર બને છે અને લુચ્ચા લોકો રાજ્યતંત્રને સર કરી લે છે. આ વર્ણનમાં કાંઈ અતિશયોક્તિથી નથી. જે માણસ બાણી બોલેને આંધળો થવા ન ઈચ્છતો હોય તે મોકળે ચોકડું નોંધે શકે છે કે આખકારીને લીધે રાજ્યોમાં ગંભીર ગોટાળા થાય છે.

છઠ્ઠા પ્રકરણમાં સરકારની આખકારી રાજ્યનીતિ પર ચર્ચા કરીને સાતમામાં સ્થિતિએ ચોતાના વિચારો દર્શાવ્યા છે. સરકારી અમલદાર માને છે કે દારૂનો ઉપયોગ અટકાવવા માટે (૧) તેની કિંમત પુંજ વધારી છે. (૨) દારૂની દુકાનો ઝોઝી કરી છે (૩) ચોરીથી

દારૂ ગાળવાનું તથા પ્હારથી લાવવાનું બંધ કર્યું છે (૪) દારૂની જલદ કમતી કરી છે (૫) નાનાં હોકરોને દારૂ વેચવાનું અટકાવ્યું છે (૬) સામટો લાઇ જવાના દારૂનું માપ ચોકસ કર્યું છે અને (૭) અમુક કસમિ સુધી જ દુકાનમાં વેચાણ થઇ શકે છે. આટલા ઉપાયો સિવાય બીજું કરવાનું રહેતું નથી. ને દારૂ બંધ કરવામાં આવશે તો લોકો ગાળાને પીશે, અથવા બીજા પ્રકારની કેશી વ્યસની ચીજ પીતા થશે. આ સરકારી અભિપ્રાય પ્રબળગતિને કમુલ નથી. તેમની દૃઢ માન્યતા એવી છે કે સરકારે જે સમગ્ર કરી આપી છે તેને લીધે જ દારૂ પીવાનો પ્રચાર વધી ગયો છે અને ને દારૂ મળવાની સુરેકેલીની સાંચે સમાજ તથા જ્ઞાતિનો અણગમો કેળવાય અને રપટ થાય તો દારૂનિષેધ ફતેહમંદ થાય. દારૂનો ઉપયોગ શહેરોમાં બહુ વધી ગયો છે અને ત્યાં દારૂ ગાળવાનું શક્ય નથી. ગામડાંઓમાં દારૂ ગાળવાનું પકડી શકાય અને જંગલોમાં તો આજે પણ પુષ્કળ દારૂ ગળાય છે, એટલે એકંદરે દારૂનિષેધની રાજ્યનીતિ, ફતેહમંદ થઇ શકે.

વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય

પણ, દારૂ પીવાનો બંધાવ કરનારા કહે છે કે ને કાંઈ માણસને રીતસર દારૂ પીવે હોય તો તેના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય પર તરાપ કેમ મારવી ? આ સવાલ અગત્યનો છે. દારૂ એ ચીજ એવી છે કે જેની અસર મગજ અને જ્ઞાનતંત્ર ઉપર થાય છે. સંયમની શક્તિ કમી થાય છે એટલે સામાન્ય રીતે દારૂ પીનારામાંથી ઘણી ચોરી સંખ્યા તેનો ઉપયોગ હદપાર કરે છે. જ્યારે માણસ કેટલેક

અંશે મેલાન થાય છે ત્યારે જ તેને આનંદની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. વધારે અને વધારે પીવાનું મન થયાં જ કરવાનું. આ દારૂનો સ્વભાવ છે, અને બદ્ધ થોડા માણસો હમેશાં મન ઉપર કાબુ જાળવી શકે. તેટલા પરથી તેના ગુણ અવગુણની કિંમત અંકાવી નોંધી નહીં. દારૂના વિશેષ વપરાશથી યતા અવગુણ તે દેખીતા છે. શરીરને પાયમાલ કરે છે. અનેક રોગો પેદા થાય છે. યુરોપના દવાખાનામાં કામ કરેલા દાકતરો તે વિષે સાક્ષી પુરી શકશે. દારૂને લીધે નૈતિક અધોગતિ થાય છે. કુટુંબમાં સ્ત્રીછાંદરાં નેરે કંકાસ, છાંદરાંઓના શિક્ષણ તરફ બેદરકારી, પાડપડોશી નેરે ટંટારીસાદ તથા મારામારી થાય, દારૂની સાથે વ્યભિચાર પણ થાય છે, અને વ્યભિચારીઓને યતા બે મહાન દુષ્ટ રોગો, પ્રમેદ અને ચાંદી (ગોનોરિયા તથા સીસીલીસ), એ બન્ને ને લીધે હજાર જાતનાં દુઃખ વધે છે. બીજા અનેક રોગો પેદા કરે છે. એ રોગોનું ઝેર શરીરમાં ફેલાઈ જાય તો બહેતર છે તે મરી જાય. એવા દુષ્ટ રોગો થઈ પડે દારૂની ધેનમાં પ્રાપ્ત થાય છે. રોગ, ગરીબાઈ, દુઃખ, અતાન, એવાં પરિણામ દારૂના કાંપથી ઉપરોગથી તથા છાંદરાંપણથી આવે છે. મધ્યમ વર્ગનાં માણસોને તો દારૂનો છાંદ હરામ હોય. ખાનદાન કુટુંબને તો બીજકુલ ન જાને. આવી દુષ્ટ બીજનો બહિષ્કાર થાય એ દરેક સમજી માણસ —હિંદી—ને લાગતું જ નોંધીએ. ધર્મ અને કર્મભ્રષ્ટ થયેલા હિંદીઓના અભિપ્રાયને માન આપવાનું હોય જ નહીં. તેથી કરીને હિંદુ તથા મુસલમાનના સમજી લોકોની એવી જ માગણી હોય કે દારૂનો બીજકુલ નિષેધ કરવો. જે બીજ હાનિકારક છે, માત્ર વ્યક્તિને નહીં પણ કુટુંબ તથા સમાજને નુકસાનકારક છે તે અટકાવવી એમાં ખોટું નથી. અટકાવવાની ફરજ છે. આપઘાત કરવો એ કાયદા વિરૂદ્ધ વર્તણૂક છે, અને કોશીસ કરનાર માણસ શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. ધર્મના કાયદામાં પણ એવા રીતરિવાજ છે કે જે સામાજિક કાયદાને લાંબી વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અટકાવે છે. મુસલમાનના રાજ્યમાં હુકમ ન જ ખવાય. હિંદુના રાજ્યમાં ગાય ન જ કપાય. આજના જમાનામાં વડોદરા રાજ્યમાં કોઈ છાંદરાંને બાર વર્ષ પહેલાં ન જ પરણાવાય, કોઈ છાંદરાંથી બીટી ન જ પીવાય, બીટી વેચનારને પણ મૃત્યુ થાય, કોઈ છાંદરાંથી અસિસિત ન જ રહેવાય, કોઈ પણ સ્ત્રીમાં જનું જ નોંધીએ, મુનિસિપલ શહેરોમાં અમુક જાતની વ્યવસ્થા

કરવી જ પડે, તમારી મરજીમાં આવે તેવા નંગો ન જ મુકાય, દટ્ટણ જાળવે ને રખાય. તમારા ઘરમાં ઇન્ડિયન કટર છુસી શકે, તપાસ કરી શકે. સામાજિક જીવનમાં સ્વાતંત્ર્ય વધે છે કે બંધન એ વિચાર અહીં ન કરીએ, પણ દારૂડીઓને ઉત્તેજન આપવા માટે આ દલીલ વાપરનારને ધિક્કાર હોય.

એમ કહેવાય છે કે દરેક માણસને કોઈ કોઈ પ્રકારના વ્યસનની તીવ્ર તૃષ્ણા હોય છે. જો આ હકીકત ખરી હોય, તો તેને ઉત્તેજન આપતું કે શમાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરવો નોંધીએ? કોઈ કહેશે કે માણસને એક કરતાં વધારે સ્ત્રી નોંધીએ, તેને ગમે તે સ્ત્રી સાથે રહેતું હોય (promiscuity) તો સમાજ તેને છુટ આપશે? તેના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને સાચવશે? તેને સગવડ કરી આપશે?

હાલની સરકારની આગકારી રાજ્યનીતિથી દારૂની ખપત વધી ગઈ છે, નહીં પીનારી પ્રજાને નવો શોખ લાગી પડ્યો છે. સરકારે અનેક પ્રકારની સગવડ કરી આપી છે. મોટા સારા રાજ્યમાર્ગ ઉપર દુકાનો ગોઠવી દીધી છે, ગામો તથા ગામડાંમાં છુટી દુકાનો ઉઘાડી છે એટલે દારૂ મેળવવા માટે ખાસ તરફી પણ લેવી ન પડે. મેળા, હાટ, બજારમાં ખાસ દુકાનો ઉઘાડીને પ્રજાની સગવડ સાચવે છે. દુકાનદારો વળી તેના કરતાં વધારે સગવડ કરી આપે તેમાં તો નવાઈ જ શી? બ્રિટિશ સરકારનું અનુકરણ કરવામાં દેશી રાજ્યો પહોંત નથી હોતાં,—ખાસ કરીને ખરાબ બાબતોમાં; અને દેશી રાજ્યોના મોટા અધિકારીઓ બ્રિટિશ અમલદારોને દુષ્ટતામાં વટાણે એવા હોય છે—વધારે બડેખાં, વંધારે, લુચ્ચા, વધારે મંકુચિન દણિવાળા, વધારે આપમુદીવાળા, કારણ કે તેમને કરવાનું છે અનુકરણ અને સિદ્ધાંત તથા નીતિનો વિચાર એક બાજુએ રહે છે. આજે દેશી રાજ્યોમાં દારૂનું જોર વધારે છે. દારૂમાંથી ઉત્પન્ન થતી આવક વધારવા તરફ જ લક્ષ્ય હોય છે. વાંસદા, ધરમપુર, રાજપીપળા અને વડોદરાની રાજ્યનીતિ તપાસી જુઓ. ત્યારે, દારૂ પીનારને સગવડ કરી આપવાને બદલે બને તેટલી અગવડ વ્યયમાં નાખવી નોંધીએ. માત્ર છુટ એટલી જ હોય કે દારૂ પીવો તેને સરકાર ગુનેહી ન ગણે.

પ્રજનમત

દાડ પીવા એ દરમિયાન છે, હલકા લોકોને અને એવું છે, કોઈ પ્રજા સમાજ કે મંડળો કે ન્યાતને ન સોમે, કારણ કે એ દુષ્ટ દેવને લીધે વ્યક્તિ ને કુટુંબને તથા સમાજને બધું જ નુકસાન થાય છે એવી મત કેળવવો એ પ્રજનન કામ છે. આ રિપોર્ટના પ્રકરણ ૨૦ માં આ પ્રજનની ચર્ચા કરી છે. દાલમાં માધ્યમિક શાળાઓમાં પણ પાઠ દાડ વિષે શીખવવામાં આવે છે તેથી પુરતું શિક્ષણ મળતું નથી, તેથી યુજ વધારવું એવી સચવા સમિતિએ કરી છે. જે સંસ્થાઓ મધ્યપાનની વિરૂદ્ધ કામ કરે છે તેને મદદ કરવાની જરૂર જણાતી નથી એવું સમિતિએ દર્શાવ્યું છે. પ્રજનમત કેળવવાના દબાર રસ્તા છે. ધર્મશુદ્ધિઓ તેમાં કીમતી મદદ આપી શકે. સારા ચિત્રો, આકર્ષક મેલિક લેન્ટર્નનાં ચિત્રો, શીલ્પો, ન્હાની ચોપડીઓ અને રસિક વાતો, સલાઓમાં, ન્યાતો દ્વારા, યુવક મંડળો માર્ફત, સેવા મંડળો તથા શાળાઓ માર્ફત પ્રચાર થઈ શકે. તેમને આર્થિક મદદ કરવાની જરૂર છે. ગ્રાન્ટ-ઇન-એઇડથી જ આપી શકાય. પણ સમિતિને આવા માર્ગોમાં શંકા નથી. શી રીતે હોય ? બધા મધ્યમ વર્ગના, પૈસાદાર શુદ્ધો સમિતિમાં ભરાયલા તેમાંથી લાગે એક મરીજ પ્રજાની બેડે રખડીને સુધી શકે એવો હોય તેમના તરફથી એવી આશા શા માટે રાખવી ? જે પ્રજનમત સારી રીતે ન કેળવાય તો દાડનિવેધ માટે જે માર્ગો સમિતિએ બતાવ્યા છે તે નિષ્ફળ જવાના. તદ્દન નિષ્ફળ બનને ઉપાયો સાથે સાથે એજમાનીએ, એક તરફથી નૈતિક જળ કેળવવાનું અને બીજી તરફથી સરકારી સગવડ કાઢી નાંખવાની. સામાજિક દળાણ (જુલમ નહીં), એ પ્રજનમત કેળવવાનો એક માર્ગ છે. જે સહાનુભૂતિથી, પ્રેમથી વપરાય તો તેથી પરિણામ સાફ આવે, અને તેની સાથે દાડ મેળવવામાં સુરક્ષી હોય તો આજની ભયંકર સ્થિતિ ટળી જાય.

તાડ અને ખલુરી

! એક પ્રમ અંધવા સુરેલી ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે જે પ્રદેશમાં તાડ અને ખલુરી કુદરતી રીતે પુષ્કળ ઉગે છે તેવું શું કરવું ? અને સમિતિએ ૨૧ તથા ૨૨ મા પ્રકરણમાં સૂચવ્યું છે કે ઔદ્યોગિક વપરાશને માટે

દાડ આળવો, કે સરકો કરવો. તાડનાં ચક્ર, તાડીન, તાડનાં પાર્તરો, એ બધાં ઔદ્યોગિક ઉપયોગનાં છે. તાડીનમાંથી બટન થઈ શકે છે એટલે ત્યારે આપણે દેશમાં ઘેર-ઘેરે કરવાના ઉદ્યોગોની બરાબર ખીલવણી થશે ત્યારે આ કુદરતી ઝાડો જરૂર ઉપયોગી થઈ પડશે. પણ એક બીજા જુલાવી ન નિષ્ક્રમે કે આને દારૂતાડીની આવક એવી સારી થઈ ગઈ છે કે જમીનના માલિકો એની કરવાને બદલે ખલુરી વાવે છે. આ કૃત્રિમ આવકનો નાશ થશે એટલે જમીનનો મફતપોચ થશે, અને એની મેળે. ઉગી નીકળતાં ઝાડોમાંથી સાદરીઓ અને ટોપકીઓ, પંખાઓ, વિગેરે અનેક ઉપયોગી ચીજો બનશે.

દેશી રાન્થો

આપણે ખ્રિસ્તી રાન્થોમાં દારૂનો નિષેધ કર્યો તો પાસેનાં દેશી રાન્થોમાંથી દારૂ આવશે, અને સરકારી પ્રજા રાન્થોમાં જઈને દારૂ પી આવશે, એ ચોરી સુરેક્ષી અમલદારો રજુ કરે છે. આ દલીલ કેવળ જુદી છે. ખ્રિસ્તી મરકાર અને દેશી રાન્થો બન્ને આ દલીલ વાપરે છે અને મામા પકાને દાલ તરિક આગળ ધરે છે. રાન્થો યુમ પાડી રહ્યાં છે કે અમે તો દુકાનો ઝાંઝી કરવાને તૈયાર છીએ પણ તેમ કરવાથી માત્ર ખ્રિસ્તી સરકારની કમાણી વધવાની. આ હાઇને જાહેર પ્રજા આગળ ખુલ્લી પાડવાની જરૂર છે. રહેલી લાઇન સરકારી તેમ જ રાન્થોની દરમિયાની બધ ત્યારે અનેક પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવાની હોય છે તેની સમજૂતિ થઈ શકે છે, ચોરી પકડવાની હોય તો અરસપરસ મદદ કરવામાં આવે, જાકત લેવાની હોય તો તેની વ્યવસ્થા થાય, દેશી રાન્થોમાંથી ચળવળનું નિકંદન કરવું હોય તો સ્પષ્ટ અથવા અસ્પષ્ટ દુકાનો અપાય, રસ્તા સુધારવો હોય તો તેમાં એક બીજાના પ્રદેશમાં આવતો ભાગ તૈયાર કરી આપવો પડે એવી સુદર સુચવસ્થિત ગોડવણ થઈ શકે છે. પણ ત્યારે મર્ધ બીજોતો અમલ ન કરવો હોય ત્યારે આ બધું જુલમ દલીલ તરિક કુદી પડે છે, એ જાણ માનશે ? એવી જોડી દલીલથી કોણ છેતરાશે ? ત્યારે સરકારને પ્રેમ એકંદરે આગ્રહ એકંદરે દેશી રાન્થોમાં કરાવવો હોય કે અંધક ગુરતકાનો પ્રચાર બંધ કરવો હોય તો માત્રો દેશી રાન્થોની ગરદન પકડીને જોડીની વ્યવસ્થા

યદ્યપ શકે છે, પણ દારૂનિવેધ વખતે દેશી રાત્રીના વ્યક્તિગતતાનું વિચાર કરવો પડતો હતો! ખરી હકીકત તો એવી છે કે જે બ્રિટિશ સરકાર દારૂનિવેધનાં પગલાં લેશે તો દેશી રાત્રીનો તેમ કરવાને આગુર થશે. લાવનગર લીમડી ને બોપાળમાં આબકારીની આવક ઘણી નથી તે છતાં પણ પ્રગમતને માન આપીને જે આવક હતી તે પડતી મુકી છે. જે દેશી રાત્રીના ખુશીથી તૈયાર નહીં થાય તો તેને માટે કુચીઓ છે. પણ એટલું ચોક્કસ છે કે દેશી રાત્રીને લીધે આપણી ચોગનાં સંપૂર્ણ નહીં થાય એ દલીલ ખોટી છે.

આવકમાં ઘટાડો

નાનાં છોકરાંઓને જીવનગણવા માટે 'હાઉ' હોય છે તેવા કેટલાક 'હાઉ' સરકારી પટારાઓમાં રાખી મુક્યા હોય છે. દેશી રાત્રીના 'હાઉ' જેવો બીજો 'હાઉ' સરકારી આવકનો છે. જાણે સરકાર ખેતી કરીને પાંચાનાં ત્રાડ ઉછેરી તેમાંથી ગત મહેનતથી પૈસા મેળવતી હોય એવો રોજ કરે છે. સરકારી ખર્ચને પહેંચી વળવા માટે શું કરવું એ પ્રશ્નની ચર્ચા આ રિપોર્ટના ૧૫ મા પ્રકરણમાં કરી છે, અને નવી આવક ઉત્પન્ન કરવા માટે જે સંચના કરી છે તેને હાસ તપાસવાની જરૂર નથી. સરકારી ખર્ચમાં અનેક ઘટાડા કરવાની અગત્ય છે. તે ઘટાડા તદ્દન શક્ય છે. બ્રિટિશમાં તેમ જ દેશી રાત્રીમાં જમા ખર્ચનો મેળ કેવી રીતે લાવવો તેની વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ આજે જે લોકોને સિર આપી પડી છે તેમના તરફની સુધારાની આશા રાખવી ખોટી છે. એક ને એક ચીજે ચાલનારાં પ્રાણી જે આસપાસ યતા ફરકાશે જેવાની તરફ ન લે અથવા જેમની શુદ્ધિ જડ થઈ ગઈ હોય તેમની માર્ફત નવા સુધારાની આશા રાખવી નકામી છે. સુધારા કરવા માટે સતેજ શુદ્ધિ હોવી જોઈએ, જનસમાજમાં શ્રદ્ધા, દર-અદેશી કદમ્બાશક્તિ અને મુરકેલીઓ ખડી થાય તેને દૂર કરવા જેટલું ધૈર્ય અને હિમ્મત હોવાં જોઈએ. જે માણસ રડતો જાય તે મુઆની જ ખખર લાવે. સરકારી આવકની જમમાં ચોટું સત્ય અને ચોટું અસત્ય છે. આબકારી આવકમાં થવાનો ઘટાડો એકદમ નથી થાય. એમ ધારો કે દરેક વર્ષે પાંચ ટકા જેટલો ઘટાડો કરવામાં આવે તો પણ ૨૦ વર્ષ થશે. ૨૦ વર્ષમાં

પ્રજાની શક્તિમાં ઉમેરો થવો જ જોઈએ. કાળીપરજ લોકોએ દારૂનિવેધ કર્યો અને જે મક્કમ રહ્યા તે એક વર્ષની અંદર પેસે ટકે સુખી થયા. પ્રજાની ઉદય-શક્તિમાં વધારો થાય તો નવા ઉલોગો શરૂ થાય. સરકારને કર લેવાની શક્તિમાં વધારો થાય, જમીન પણ વધારે લાર ખમી શકે. તે ઉપરાંત દારૂની ઉપજ પૈસા પે જતી રહેશે એમ માનવાને કારણ નથી. વીસ વર્ષમાં આપણે એવી સંપૂર્ણ ત્યાગી રિયલિટી આવી પહેંચીએ એટલો બધો પ્રગમત કેળવાય એ વિષે બે મત હોઈ શકે; પણ ઘણો જ ઘટાડો થઈ શકશે એવી શ્રદ્ધા તો ધણી છે. દારૂનિવેધથી સરકારી આવકમાં ઘટાડો થશે તેના નિવેદો કેવી રીતે આવશે?

૧. મુખ્ય બીજ તો એવી છે કે જલ્દી તોડો એકદમ આવવાનો નથી.
૨. સરકારી ખર્ચમાં ખુબ ઘટાડો થઈ શકે.
૩. જમીન મહેમુલ, જકાત, તથા આવકવેરામાં વધારો થશે.
૪. જરૂર પડે તેટલી રકમ બીજા કોઈથી ઉધારની લેવાય. આ ખાગત સમિતિએ સંચના કરી છે તે શારી છે.
- આજે મુંબાઈ ઈલાકાની આબકારી આવક આશરે રૂપીઆ ત્રણ કરોડની છે તેને નાબુદ કરવામાં આવે તો નીચે પ્રમાણે વધારાના કર નાંખવા (આટલા બધા વધારાના કરોની જરૂર પડશે જ નહીં):

વારસા પર	કર	રૂ. ૫૦ લાખ
વોડાની સરત પર	"	૨૦ "
સદા પર	"	૫૦ "
લોકલ ફંડો વિશેષ	"	૩૦ "
આકરીઆત પર	"	૪૦ "
તમાકુ પર	"	૫ "
મુસાફરી પર	"	૨૦ "
અન્તિમ	"	૫૦ "
		રૂ. ૨૬,૫૦૦,૦૦૦

સમિતિની સચનાઓ.

આખરારી સમિતિએ જે સચનાઓ પ્રકરણ ૧૭ માં આપી છે તેની વિગતવાર ચર્ચા પાંચ હં પ્રકરણોમાં સમગ્રવી છે. તે પૂરેપૂરી વાંચ્યા સિવાંય સચનાઓ ઉપર ટીકા થઈ શકે નહીં. પણ જેમને એ લખાણ વાંચવાની હરકત હોય તેમને માટે નીચે આપેલી હકીકત પુરતી છે.

(૧) પ્રગ્નહિત માટે તથા પ્રગ્નમતને અનુસરીને સરકારે પોતાની લવિષ્યની આખરારી રાજ્યનીતિ બદલે છે. સરકારને ઉદ્દેશ દારૂના તદ્દન નિરોધ તરફ હોવાથી તેને ગાળવા તથા વેચવા ઉપર અંકુશ મુકીને કેસ દારૂની ખપતમાં ઘટાડો કરવો, અને દર વર્ષે ઘટાડો કરીને થોડા વર્ષમાં આ કુદૃષ્ટ ઉદ્યોગ સદંતર બંધ કરવો.

(૨) અમુક લત્તામાં, ગામ ગામડાંમાં કે, ગામડાંમાં છુટ્ટામાં, દારૂને વેચાણ થવા દેવું કે નહીં તેનો નિર્ણય કરવાની સત્તા સ્થાનિક પ્રબળને આપવી, અને તેને માટે સરકારે જરૂર પુરતા કાયદાકાનૂન ધરાવ્યા. આ સત્તાને અંગ્રેજીમાં 'લોકલ આપ્પોઇન્ટમેન્ટ' કહે છે. સ્થાનિક લત્તા કેવી રીતે પાડવા તેનો નિર્ણય સરકાર કરશે એમ રિપોર્ટમાં સૂચવ્યું છે. એ ગંભીર જાણ થઈ છે. લત્તાની જોડણીમાં એવી ઉત્તાદી કરી શકાય કે જેણે પ્રમાણમાં મત ન મળી શકે. એ સ્થાનિક લત્તા જેમ ન્દાના હોય તેમ સાર, કારણ કે તેમ કરવાથી પ્રગ્નમત કેળવી શકાય. મ્યુનિસિપાલિટી કે લોકલબોર્ડના સભ્યોના મત લેવામાં અર્થ નથી પણ સ્થાનિક પ્રગ્નનો મત લેવો અને સ્ત્રીઓને પણ જરૂર મતાધિકાર આપવો. જે દુકાન બંધ થવાને લીધે સરકારી આવકમાં ઘટાડો થાય તો તેને ભાર તે લત્તાપર નાંખી શકાય નહીં. એ તો આખા દેશમાં જામવો. એવી સચના પણ વિધનસભાની લેખિકાએ કરેલી કે દારૂ પીનાર લેખિકાને જ મત લેવો કારણ નહીં પીનારાને લીધે પીનારાને નુકસાન થવાનું. આવી ખુશી નફ્ટ સચના સારા લેખિકા કરી શકે છે એ જ નવાઈ જેવું છે. એક વખત દુકાન ઉખેડી જાય તો તે ફરી આણી શકાય નહીં. જે દુકાન રાખવાનું ફરે તો થોડે થોડે વખતે ફરી લોકમત અજુવાનો પ્રયત્ન કરવો.

(૩) મુંઝવે ધરાવતાં દરેક દુકાનને અમુક માપમાં દારૂ આપવામાં આવે છે. આ માપમાં વધે ઘટાડો

કરવો. દાખલા તરીકે જે દર વર્ષે પાંચ ટકા જેટલો ઘટાડો થાય તો નિદાન ૨૦ વર્ષમાં દારૂ તદ્દન બંધ થઈ જાય. આ ઘટાડો દેશી તથા પરદેશી દારૂને સરખા જ પ્રમાણમાં લાગુ પાડવો, અને દાલમાં જે ગામડાંઓમાં દારૂની ખપત ઓછી છે અને ગેરકાયદેસર દારૂ ગાળવાની સગવડ છે ત્યાં લાગુ પાડવો નહીં.

(૪) હવેથી સરકારે કોઈ પણ ટેકાણે નવી દુકાન કાઢવી નહીં—તાડીની, દેશી દારૂની કે પરદેશી દારૂની માત્ર ન્યાં આવશે દારૂની દુકાન હોય તેને રદ કરીને તાડીની કરવી હોય તો તે કાઢી શકાય.

(૫) દારૂની દુકાનમાં દારૂ વેચાય પણ પીવાની સગવડ ન હોય. હોટેલ વિગેરેમાં પણ માત્ર પીવાને માટે લોકો જતા હોય તો તેનો અટકાવ કરવો, અને માત્ર જમતી વખતે જ દારૂ આપી શકાય.

(૬) હાલની હરરાજની પદ્ધતિ ચાલુ રાખવી પણ વર્ષ દરમિયાન અમુક માપમાં દારૂ ખપાવવાની શરત રાખવી નહીં.

(૭) હાલમાં દુકાન બંધ કરવામાં આવે છે તે પદ્ધતિ સારી છે પણ એટલું લક્ષમાં રાખવું જેણે દેશી દારૂની દુકાન બંધ થઈને પરદેશી દારૂની ખપ વધવી જેણે નહીં. દુકાન બંધ કરતી વખતે આખરારી ખાતાની તથા સલાહકાર મંડળની સલાહથી છુટ્ટા લત્તાની જરૂરીઆત પ્રમાણે ઘટાડો કરવો.

(૮) દુકાન ક્યા લત્તામાં કે રસ્તા પર ઉઠાડી તેની સત્તા સલાહકાર મંડળને સોંપવી એવી સમિતિની સચના છે; પણ મોટા રાજગારો, અગ્રણી મોટા જગતો વિગેરેમાં જોડાવી નહીં. ન્યાં નિસાણો હોય, સ્ત્રીઓ પાણી ભરવાનો રસ્તો હોય, મંદિર કે દેવાલયમાં જવાનો માર્ગ હોય ત્યાં દુકાન ન જોડાવ.

(૯) મેળા, ઓરસ, દાટ કે કોઈ પણ વધારે માણસોના મેળાવડા હોય ત્યાં દારૂ વેચવા દેવો નહીં.

(૧૦) મીસે અગર કારખાનાંની પાસે દારૂની દુકાન હોય તો તે બંધ કરવી. ન્યાં મજૂરો રહેના હોય ત્યાં દુકાનમાં દારૂને વેચાણ થાય પણ અંદર બેસીને દારૂ પીવાય નહીં. મીસ બંધ હોય તે દિવસે દરમિયાન બંધી દુકાનો બંધ કરવી અને જે દિવસે પચાર આપવામાં આવે તે દિવસે પણ બંધ કરવી.

(૧૧) દુકાનોને ખુલ્લી રાખવાનો વખત કમતી કરવો. ગામોમાં ૧૦-૩૦ થી સુર્યાસ્ત સુધી અને ગામરાં-માં ૧૦-૩૦ થી બપોરના બાર અને બપોરના ત્રણથી સુર્યાસ્ત સુધી ખુલ્લી રાખવી.

(૧૨) દેશી દારૂની કિંમતમાં હવે વધારો કરવો નહીં. જે પરદેશી દારૂ સોંધી પડતો હોય તેના પર કર નાંખવો.

(૧૩) દેશી દારૂને ઓછો જલદ કરવો.

(૧૪) કોઇ પણ ૨૦ વર્ષની અંદરના દસમને દારૂ વેચવો નહીં અને કોઈ પણ દુકાનદાર ૨૦ વર્ષની અંદરનો હોઈ શકે નહીં.

(૧૫) સલાહકાર મંડળ—જે લતામાં દુકાન હોય તેને માટે એક સલાહકાર મંડળ હોવું જોઈએ. તેમાં કે સભ્યો સુંદાયલા અને કે નિમાયલા હોય, અને તેને નીચેની બાબતનો નિર્ણય કરવાની સત્તા હોવી જોઈએ:

૧. દારૂતાડીની દુકાન કમતી કરવા વિષે.
૨. દુકાન કેટલા કલાક ખુલ્લી રાખવી તે વિષે.
૩. કઇ જગ્યાએ દુકાન ખોલવી તે વિષે.
૪. દારૂ કેટલો જલદ વાપરવો તે વિષે.
૫. દુકાન તથા માંડવામાં કેટલી તાડી વેચવા દેવી તે વિષે.

(૧૬) હોટેલ, છમખાના વિગેરેમાં પરદેશી દારૂ માત્ર મેખ્યરોને જ વેચવાનો ખાસ પરવાનો આપવો. તાડીને માટે જરા ભુદા નિયમો સૂચવ્યા છે પણ તે વિષે લખતાં ખુબ લખાણ થઈ ગય.

અંગ્રેજી રાજ્યકારભારમાં એક એવી પ્રથા પડી ગઈ છે કે પ્રખ્યાત માગણી અથવા ખૂમરાણને સાંભળવાં નહીં—જે સાંભળ્યા વિના છુટકા ન રહે તો એક કમિટી કે કમિશન નીમવું. તે કમિટી રિપોર્ટ કરે એટલામાં ખૂમ મારનારા મરી પરવાર્યા હોય, કે કોઈ બીજો પ્રશ્ન આગળ આવી પહોંચ્યો હોય અને મૂળ માગણી પ્રત્યે પ્રજા ઠંડી થઇ ગઈ હોય. આ સમિતિ નીમવાનો ઠરાવ ૧૯૨૧ ના ઑગસ્ટ માસમાં પસાર થયો. ૧૯૨૨ માં સમિતિ નીમાઈ, તેના પ્રમુખ ગ. બ. સાહે મરી પરવાર્યા, અંગ્રેજી સભ્યો બદલાયા, અને અઢી વર્ષ રિપોર્ટ આપણા હાથમાં આવ્યો છે. હવે સરકાર વિચાર કરશે, ધારાસભામાં ઠરાવ આવશે, વળી પાછી સમિતિ નીમાશે અને કોઈ દિવસે સારું પરિણામ આવે એવી આશા આપણે રાખીએ. ગુજરાતનો દક્ષિણનો ભાગ આખા હિંદુસ્તાનમાં વધારે છાકટો હોવાનું અતિમાન ભાગ્યે છે તેમાંથી તેને સુધા કરવા હોય તો મુંબઈ ધારાસભાના ગુજરાતી સભ્યોએ આ પ્રશ્નની પાછળ પડવું જોઈએ, અને તેની સાથે ગુજરાતની પ્રજાએ પ્રબલમત કેળવવા માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો પડશે. દરિયાના કાંઠા પર જે મુશ્કેલી આવ્યો છે ત્યાં કોળી લોકોની વસ્તી છે અને તે ભાષાઓ દેશપરદેશ જઈને કીટ પેસો કમાઈ આવે છે. પંછી પોતાને દેશ આપીને દારૂતાડીની અંદર બોળાઈ રહે છે. આખો વખત છાકટા થઇ રહે છે. આવી સ્થિતિ સ્વરાજને ન શોભે. ધર્મપ્રચારકોએ પણ આ પ્રશ્ન હાથમાં લેવો, અને મંદપાનનો તદ્દન નિષેધ થાય તેને માટે મથી રહેવું જોઈએ.

કાળીપરજનું ગીત^૧

સલાઈ દેવી આવી, ધુણું મળેતું લાવી—મારી બેનો
દેવીની સાચી શીખ છે.

ગાંધીના નામે આવી, ધુણવાનું સાથે લાવી—મારી બેનો.

ભગત ભુવા કીધા, 'પાટલા ચંભાવી' દીધા—મારી બેનો.

દેવીના દર્શને દોડ્યા, નારિયેલ સૌએ ફેડ્યા—મારી બેનો.

ગામમાં આવી બાપા, મ્હાટ પીને મલકાયા—મારી બેનો.

દેવીનાં દર્શન કીધાં, માન તો સૌએ લીધાં—મારી બેનો.

દેવીએ દેવું કાપ્યું, સૌ લોકોને સુખ આપ્યું—મારી બેનો.

પછાડી આવે મામો,^૪ ખરાં તમારાં કામો—મારી બેનો.

તેલના દીવા કીધા, પૈસા બચાવી લીધા—મારી બેનો.

દેવીની બાધા લીધી, તાડીને દરી સીધી—મારી બેનો.

લોકોએ ટેક લીધી, તાડીને સૌએ મુકા—મારી બેનો.

સૌને ચોખ્ખા કીધા, મરઘાં બકરાં વેચી દીધાં—મારી બેનો.

રોજ સવારે નહાતું, લોટો લેઈ બહાર જતું—મારી બેનો.

વહેમ કાઢીને કાઠી, તરતું પીલું નાખ્યું કાઠી—મારી બેનો.

જૂત વેતરને ઊરાડ્યા, દરીઆપાર કાંઠો કાઢ્યા—મારી બેનો.

દેવીનું નામ લેજો, પ્રભુને મનમાં આણુંજો—મારી બેનો.

૧ કાળીપરજનની જગૃતિના ચિન્હરૂપ આ કાઠું ગીત તેમની સ્ત્રીઓ અત્યંત આનંદ અને ઉત્સાહથી ગાય છે. તે એક કાળીપરજી ભાસ્કરે જ બનાવ્યું છે. ૨. 'પાટલા ચંભાવી' દીધા એટલે મંદિર બનાવી - દીધાં. ૩. ફાટવારી ઊડ્યા પછી તેમણે મ્હાટ ખૂળ પીવા માંડેલી. ૪. મામો તે બીજે કાંઈ નહિ પણ ગાંધીજી જ. દેવી મા, તેના બાઈ ગાંધીજી તેથી મામા.

સ્ત્રીઓ વિશે કાંઈક

તુર્કિસ્તાનની સ્ત્રીઓએ અનેક પત્ની કરવાના રીવાજ વિરુદ્ધ ચળવળ કરવા માંડી છે. અને તે મંબંધી કાયદો પસાર કરવાની માંગણી કરી છે. હાથમાં તેમનામાં એવો રીવાજ છે કે ખાનગી જાહેરાત આપીને પરદામણી પાછી આપી દેખે પુરૂષ છૂટાછેડા લઇ શકે છે. તેને બદલે ત્યાંની સ્ત્રીઓએ એવી માંગણી કરી છે કે કાયદેસર છૂટાછેડા મેળવવા માટે તબ્તીજ થવી જોઈએ. આગળનીમાં સ્ત્રી પુરૂષના ડબ્બાઓમાં પડતા રખાતા દતા તે દર કરવામાં આવ્યા છે. મુસ્લીમ સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા વધતી જતી જોઈએ એક જુવાન ધર્માચાર્યે તેની વિરુદ્ધ ઉગ્રાર કહાડ્યા તેથી તેને એક વર્ષની કેદની શિક્ષા કરવામાં આવી. જુરખા કહાડી નાંખ્યા તેમ જ ધંધા રોજગારમાં સ્ત્રીઓને પડતી જોઈ તે તેનાથી સંબંધ થઇ શકે નહિ તેથી એવા ઉગ્રાર કહાડ્યા. પરંતુ તુર્કીની પ્રજા પ્રગતિને પથ ચડવા માંડી છે. તે કાદમી રોકાએલી રહેશે નહિ. ધન્ય છે ત્યાંની સ્ત્રીઓને ! પોતાની જાતિની ઉન્નતિ પોતાની મેળે જ કરી રહી છે. એટલા પછાત મુસ્લીમ દેશમાં એટલી અપારાધક પ્રગતિ થાય છે તેનું કારણ એ જ છે કે મંબંધાઈ સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ કેળવણી લઇને જહાર પડી છે અને તેમણે જ સ્ત્રીઓની કેળવણી તેમ જ દરેક પ્રધારના ઉત્કર્ષનું સુધાન હાથમાં લીધું છે.

જે પ્રમાણે તુર્કીની સ્ત્રીઓ પ્રગતિ કરી રહી છે તે જ પ્રમાણે હેરીઆ એટલીને દેશ છે કે જ્યાં સ્ત્રીઓના ઉત્કર્ષમાં છેલ્લાં દશ વર્ષમાં આશ્ચર્યકારક પ્રગતિ થઈ છે. એ દેસને જાપાને કચરી નાંખ્યો છે. પરંતુ હવે તેણે માથું ઉચકવા માંડ્યું છે, અને આદમસુધારણાનું રચનાત્મક કાર્ય હાથમાં લીધું છે. અને તે કાર્યમાં મદદનું કાર્ય સ્ત્રી કેળવણીનું છે. પહેલાં અધ્યાપિકાની હાજરી ચાર દહર (૪૦૦)ની હતી તે વધીને અત્યારે

બેતાળીસ દહર (૪૨૦૦૦) થઈ છે. સમ થતાં પહેલાં હેકરીની મંમતિ લેવાય છે; સાસુનો ત્રાસ નાશુદ થયો છે; સ્ત્રીઓને પોતાના સોદાખરીદી પોતાની મેળે કરવાની છૂટ આવામાં આવી છે;—પહેલાંના વખતમાં સ્ત્રીની મગદૂર નહોતી કે એક વસ્તુ વેચાતી લઇ શકે; સ્ત્રીઓ છૂટથી મુસાફરી કરી શકે છે; સભાઓમાં સ્ત્રીઓ માટે પડતા સખવામાં આવતા તે કહાડી નાંખવામાં આવ્યા છે; સ્ત્રીઓ દુધાન પર, દારખાનામાં બધે છૂટથી કામ કરી શકે છે; પરદેશની સ્ત્રીઓ પહેલાં શિક્ષણનું કામ કરતી તે હવે લાંબી જ સ્ત્રીઓ કરે છે, દશ વર્ષ ઉપર ત્યાં સ્ત્રીઓની એક પણ મંસ્થા કે સમાજ નહોતી તે આજ સરકાર તરફથી નોંધાયેલી ૫૮ સ્ત્રી સમાજને દસ્તી ધરાવે છે.

કૃષિપ્રતિષ્ઠા આગમન સદંતર નાશુદ થવા માંડ્યાં છે. ત્યાંની સ્ત્રી સમાજ જે માત્ર ત્રણ વર્ષ ઉપર જ સ્થાપવામાં આવી હતી તેણે ત્યાંની ધારાસભા પાસે કાયદો પસાર કરાવ્યો છે કે જ્યાં વખતે હેકરીની વય ૧૮ વર્ષની હોવી જોઈએ, અને હેકરીની વય ૧૬ વર્ષની હોવી જોઈએ. આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓએ વિવિધ મેળવ્યો છે. અત્યાર સુધી ત્યાંની સ્ત્રીઓને જરા પણ આગળ પાડવામાં આવી નહોતી. પડતાને હાથ પુકળ હતો તેથી વ્યવસ્થિત કામ કરવું બહુ મુશ્કેલ પડ્યું. હવે આ પ્રથમ હત મળી છે તેથી આ સ્ત્રી સમાજ પુરૂષની માફક જ કેળવણીના સમાન દર માટે માંગણી કરશે, મુસ્લીમ સત્તનની રૂઢિ નાશુદ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે, સ્ત્રીઓને જળજેરીથી વેચીને દલદા ધંધામાં (white traffic) રોકે છે તે દહામે પુધાર ઉઠાવશે, કાંઈ પણ કારણ વગર પુરૂષ તસ્લાક આપી શકે તે કાયદામાં ફેરફાર કરાવશે, તેમ જ ખાસ કારણ વગર સ્ત્રીની દવાતીમાં એક કરનાં વધારે સ્ત્રી આથે પુરૂષ સત્તન પડી ના શકે તે માટે બી-

બસત કરાવશે. આ રીતે પોતાનું સ્વમાન સાચવવાને દરેક માર્ગે પ્રયાસ કરશે. આપણી સ્ત્રી સમાજે આ પ્રકારના પ્રશ્નો ક્યારે હાથમાં લેશે? સ્ત્રી સમાજે સંખ્યાબંધ આપણા દેશમાં છે, પરંતુ આ પ્રકારનું સ્વનાતમક કાર્ય કોઈએ કર્યું નથી.

‘ચીન જેવા અસહ્ય વિચારના દેશમાં જીવાન કન્યાઓએ માથું ઉંચું કરવા માંડ્યું છે. લાંબા એક વર્તમાન પત્રમાં હકીકત આવી છે કે પેટ્રીંગની એક અરાહ વર્ષની કુમારિકાએ એક ચાઇનીઝ છાપામાં જલ્દર કર્યું છે કે “મહારા માતા પિતાએ અમુક યુવકના પિતા સાથે સ્હાંકે વેવિરાળ કર્યું છે તે મારે કષ્ટ નથી. આ સગાઈ હું ત્યારે છેક બાળક હતી ત્યારે કરવામાં આવી હતી અને મને તે ઈષ્ટ નથી. તેથી મારાં સર્ગાંગ્રમધીઓને હું જલ્દરાતથી જણાવું છું કે એ મંબંધ મારે નાનુક છે.”

બાળપણમાં વેવિરાળ કર્યાની સ્હાંકે સંખ્યાબંધ મહિલાઓ થાય છે.

વરીસના આદેશની સ્હાંકે બાળક થાય તે ઈષ્ટ નથી એ સત્ય વાત છે. પણ તેની સાથેજ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે વરીસોએ હાપણ વાપરવું જોઈએ. લગ્નની બાબતમાં ક્યાં સુધી માતા પિતાએ પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરવો એ બહુ ગંભીર બાબત છે. સ્વતંત્ર વિવેકશક્તિ કેળવવાની છોડીએને બહુ જરૂર છે. દીકરી ને ગાય ત્યાં ટોચે ત્યાં જાય એ ગુલામી ક્યાં સુધી? યુનિવર્સિટીમાં કેળવાયેલી, શિક્ષણ લીધેલી મંદકારી છોડીઓ પણ જો આ બાબતમાં પોતાની વિવેકશક્તિનો ઉપયોગ નહિ કરે તો આપણો અંસાર ક્યારે ઉંચો આવશે? એવી છોડીઓ પાસે આપણે એટલી તો આશા રાખીશું કે માત્ર પરજીવા ખાતર, અથવા પેસા ખાતર જેમ તેવા વરને કષ્ટ નહિ કરે! સમજ ના શકે એટલી તેમની ઉંમર નથી હોતી છતાં, બીજ વર, ત્રીજ વર, ચોથ વર, બે છોડરતો બાપ, ચાર છોડરતો બાપ, છ છોડરતો બાપ પોતાનાં દરેતાં વીસ વર્ષ પચીસ વર્ષ મોટા વર કષ્ટ રાખે એ પરજીવત અને ગુલામગીરીના ખાડામાંથી આપણી બહેનો ઉઘી નાં આવે તો તે કેળવણી ઉપર પાણી ફેરવું કેવલ !

“જે પ્રથમ અથવા દેશ પોતાની સ્ત્રીઓ પ્રત્યે સન્માનની દૃષ્ટિ ના રાખે તે દરિ ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચે નહિ. આપણી પ્રજાની આટલી અધોગતિ થઈ છે તેનું મુખ્ય કારણ એ જ છે કે મહાન શક્તિની સાક્ષાત મર્તિનું અપણું અપમાન કર્યું છે. પવિત્ર દિવ્ય માતાના જીવંત જન્યત વ્યક્તિઓ, ઉત્કર્ષ નહિં થાય તો આપણી ઉન્નતિનો એક પણ માર્ગ રહેશે નહિં.” આ વાક્યો મહાન દેશભક્ત સ્વામી વિવેકાનંદનાં છે. ત્યારે ભારત દેશની પ્રગતિના વિચાર તેમના મનમાં આવતા ત્યારે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિનો પ્રશ્ન તેમની આગળ ખરો થતો. પુરુષનાં સ્વાર્થપણાને અને દાબને લીધે સ્ત્રીઓ ક્યારાઈ ગએલી, દબાઈ ગએલી જોઈને તેમનું હૃદય બળી ઉઠ્યું. છેક જ અસહાય સ્થિતિમાં અને પરાધીન વાતાવરણમાં સ્ત્રીઓને રાજાવામાં આવતી જોઈને તેમનું મન દટણી ઉઠ્યું. અર્થ વચરની રીત અને રીતરીવાજોના સંકેતમાં સ્ત્રીનું વ્યક્તિત્વ નાશ થતું લાગતું.

હજી પણ આપણી દશા સહેજ પણ સુધરી નથી. સ્ત્રીની ઉન્નતિનો પ્રશ્ન તે અરણ્યફલ જેવો જ છે. મનના ઉચ્ચ વિકાસ માટે, હૃદયની વિશાળતા માટે ઉચ્ચ જ્ઞાન આવશ્યક છે. તે વિના જીવન સંકુચિત રહે, પરજીવ રહે. નિત્યનાં ગૃહકાર્ય કે ગૃહધર્મ એ મુખ્ય ધ્યેય નથી. માત્ર જીવનસાંકલ્યનું એક સાધન છે. ધાર્મિક કે માનસિક જ્ઞાન કોઈ જ સ્ત્રીઓને અપાતું નથી. દરેક સ્થળે પગલે ને પગલે બાળજનનો અંતરાય પડે છે. શારીરિક, માનસિક, નૈતિક, દરેક અધોગતિનું જી શોધીશું તો બાળજન જ છે. મનની દૃઢતા, દિનમ, આત્મક, વિચારનું સ્વાતંત્ર્ય એ સર્વ આપણી બહેનો માંથી નાશ થયું છે, દરેક કાર્યમાં પરાધીન રહેવાની ટે પડી ગઈ છે, અને તેને લીધે પુરુષ વર્ગ ઉપર એક ગોળાકાર થઈ પડે છે.

અસહન વખતમાં પોતાના કાર્યમાં તો સ્ત્રીઓ ઉત્કલ સારી રીતે લાગી શકતી હતી. હવે તો એટલી પણ શક્તિ રહી નથી. આપણી પ્રાચીન સ્ત્રીઓનાં દશાન્તો વાંચી તેમના આશય પ્રહણ કરી તેમજ પારદેશી સ્ત્રીઓનાં ઉત્તમ દશાન્તો લખી તેનું અનુકરણ કરતું એ જ રસ્તો છે.

આપણી બહેનોના ઉત્કર્ષમાં આડે આવતા બીજા અનેર અંતરાય છે. આને સ્ત્રીઓને અનેક પ્રશ્નો

નો નિકાલ કરવાનો છે. પરંતુ એ સર્વે પ્રશ્નોનો નિકાલ
કેવી રીતે કરવો ? દરેકનો તોડ કેળવણીથી જ લાવી
શકાશે. જે પ્રમાણે સ્વરાજ્ય માટે રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ માટે
સ્વદેશી મત, અંત્યજનો ઉદ્ધાર એ બે માર્ગ ગણાય છે
તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિનો માર્ગ હાથમાં લેવાની
જરૂર છે. બહેનોની ખુશામત કરીને, તેમને પટાવીને
ઉન્નતિને માર્ગે નહિ ચલાવ પણ તેમને રૂઢિનાં બંધનો-
માંથી મુક્ત કરીને, ઉચ્ચ કેળવણી આપીને જ તેમનામાં
વાલિમાન લાવી શકાશે. તેમનાં દષ્ટિબિન્દુમાં વિશાળતા
આવશે તો જ રાષ્ટ્ર ઉન્નતિના પ્રશ્નોમાં રસ લેતાં થશે.
માફી તો ‘ શુદ્ધ ભક્તિ ’ની અસર ન્યાં સુધી રહેશે ત્યાં
સુધી તેમનાં ગીતો ગાશે. પણ તેથી આગળ તેમના
વિચાર જવાના નથી.

જે પ્રમાણે સ્વામી વિવેકાનંદનું હૃદય સ્ત્રીઓની
અધોગતિને લીધે કંટાળી આવતું તેવું દરેક વિચારકનું
હૃદય બળી ઉઠશે, તેમના દરેક અન્યાય તે
અન્યાય લાગશે ત્યારે જ સ્થિતિ પદ્ધતિ. હજી તો
અન્યાય લાગતો જ નથી. ત્યાં સુધી નિરાશા જ

છે. પુરૂષો સ્વાર્થમાં અર્થ ઘર્ષ ગયા છે, સ્ત્રીઓમાં
ભુદ્ધિ નથી એ નિકાલ - કયે. કાણે આવવાનો ?
ત્યાણ લાઈઓ અને વિચાર કરી શકે એવી બહેનોને
એટલો જ આગ્રહ છે કે બહુ જ, અમુક ઘર્ષ ગયું છે.
છતાં એતો અને બહેનોને બળતી બચાવો. દાખલા આપવા
બેસું તો પુરતો ભરાય. પણ કોઈનું અગવડું નથી. આંખ
આંધ કાન ઘાય છે. પણ હેવટ તુકશાન એકતરશી
નથી. સમસ્ત દેશ છેક જ છેલ્લે પગથીએ છે. હજી તો
પગ સરખાએ ઉંચકાયો નથી તો પાપરી પૂરી કેમ થશે ?
બહેનોને ઉંચી કેળવણીનો માર્ગ સરળ કરો એ જ એનો
બહુમત્ર છે. કેળવણી કેળવણીના કંડા વગાડો અને ખરી
સંગીન કેળવણી આપો અને પછી પરિણામ જુઓ. હજી
તો ખરી કેળવણી અપાઈ જ નથી એટલે પરિણામ કહેવાય
જ શી રીતે ? તમારી બહેનો, પત્નીઓ, પુત્રીઓનાં મન
વિશાળ કરો અને તેમને માટે ધાર્મિક અને માનસિક
માનનાં દાર ખુદશાં કરો !

શ્રી. શાશ્વત મહેતા

વેદ અને અવેસ્તાની તુલના

હું આજે આપ લાઈઓને વૈદિક અને અવેસ્તિક
એ બે ધર્મેનું સામાન્ય સ્વરૂપ દેખાડવા ઇચ્છું છું. હું
આજે સર્વ પ્રકારના આર્થો માટે ખડો છું. અત્યાર
સુધી મને કેવળ વૈદિક આર્થો સમજા બોલવાની તક
મળતી હતી; પણ આજ સુદેવે આ સમાના અવેસ્તિક
આર્થો સમજા બોલવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. આ
બે આર્થો વચ્ચેનું સગપણ આપણે જોવાનું છે. શક્યઆત-
માં સર્વ આર્થો એક જ રથને વસના હતા, એક જ
ભાષા બોલતા હતા, એક જ ધર્મ પાળતા હતા. વખતના
વહેવા સાથે તેઓમાં બે પક્ષ થયા. એકનું નામ દેવ
પડ્યું અને બીજાને અસુર એ નામ ધારણ કર્યું. દેવ
અને અસુર પક્ષના આર્થો જે કાળમાં એકત્ર રહેતા

હતા તે વખત કયો, રથળ કયું, એની તપાસ કરવા
માટે આપણને ધણા પાછલા વખતનો વિચાર કરવો
પડશે. ઇતિહાસકારો આ વખત કાળેના ધુમ્મસમાં
છે એમ કહે છે. એવા ઇતિહાસપૂર્વક વખતમાં આર્થોને
આર્થત્વ પ્રાપ્ત થયું. સર્વ આર્થો પ્રથમ ઉત્તર મુવ સ્થાને
હતા એ સિદ્ધાંત સ્વ. લોકમાન્ય ટિળક એમણે વેદ
અને અવેસ્તાના અંતર્ગત પ્રમાણે ઉપરથી પોતાના
“ આર્કિટિક હોમ ઇન ધી વેસ્ટ ” એ ગ્રંથમાં પ્રસ્થા-
પિત કર્યો. આજે ઉત્તર મુવની આસપાસ પાણી છે.
પેશું એક વખતે તે રથને મારી જમીન અને માણસોને
રહેવા લાયક જમીન અને પાણી હતાં. વખત જતાં
ત્યાં આર્થો ઉપર હિમપ્રવળનું મંડપ ઘાટી પડ્યું. આ

આદિતનો વખત ઈ. સ. પૂર્વે બાર તેર હજાર વર્ષોનો છે. આ આદિતને હાથે લોકોને ત્યાં રહેલું અશક્ય યજ્ઞ પડ્યું. ઉત્તર ધ્રુવ-આગળ રહેનારા લોકોમાં પ્રથમ એ પક્ષ થયા. આર્ય અને અનાર્ય. વેદ અને અવેરતામાં આર્ય અને અનાર્ય એ બન્ને નામો મળી આવે છે. વેદ અને અવેરતામાં અનાર્યનાં નામો દનુ, દર્યુ, યાતુ, રક્ષુ વિગેરે છે.

આર્ય અને અનાર્યના બેદ કેમ પડ્યા ? જે લોકો-એ અંશિનો શોધ કર્યો તેઓને આર્ય (શિષ્ટ) નામ મળ્યું. અંશિ વગરના રહ્યા તેમને અનાર્ય નામ મળ્યું. અંશિના શોધથી મનુષ્યની સ્થિતિમાં એકદમ ફેરફાર થયો. અંશિના અભાવે માણસ જાતની સ્થિતિ કેવળ પશુ જેવી હોઈ શકે. તેમની પાસે ગાયે અજવાળા મારે પ્રાધન હોય નહીં. તેમને અનાજ રાંધતાં આવડે નહીં. પણ અંશિની શોધથી આર્ય માણસ અતિ બલવાન થયો. મળતું લાકડું (ટ્રાળીશ) એઓ પાસે એક હથીઆર મળ્યું. વેદમાં ઈંદ્ર દેવતા છે, તેણે જત્રને માર્યો. મનુષ્યનો મોટો શત્રુ અહિં. જત્રને વેદમાં અહિં કહ્યો છે અને ઈંદ્રને ‘યજ્ઞમ’ (વેદમાં) કહ્યો છે. ઈંદ્રના વજ્રને ‘કુલીશ’ કહે છે. એ ઉપરથી મરાઠીમાં ટ્રાળીશ અને અંગ્રેજીમાં ‘કોલ’ એ શબ્દો બન્યા હોવા નોંધ્યો. આગળના વખત-માં કોલબસની અમેરિકાની શોધથી યા આજના માર-કાનીના વાયરલેસની શોધથી યુરોપમાં જેવી રીતે ક્રાંતિ યવા પામી છે તેવી જ ક્રાંતિ ઉત્તર ધ્રુવ થાસેના આર્યોમાં અંશિની શોધથી થઈ હોવી નોંધ્યો. આજના વખતને આપણે વિજ્ઞાનોના યુગ કહીએ છીએ. તે આગળ વરાળ-યુગ હતો. અને સર્વના આરંભમાં અગ્નિયુગ હતો. વિજ્ઞાની અને વરાળના શોધકોને આપણે માનની નજરે નોંધ્યો છીએ. પણ જેમણે પ્રથમ જ અંશિનો શોધ કર્યો તેમના આપણે કેટલા નક્કી છીએ એમ જીક-સરીદે પૂછ્યું છે.

આ પહેલા અંશિશોધક આર્યો જે વેદમાં જણા-વ્યા છે તેમનાં નામો ભૂયુ, અંશિરસ અને અથર્વન છે. અવેરતામાં અથર્વનનો ઉચ્ચાર ‘આથવણુ’ છે, આપોએ-અંશિનો શોધ કેવી રીતે કર્યો તેનું બ્યાન વેદમાં છે. ઉપર જણાવેલા ત્રણે અગ્નિઓએ આ શોધનું જ્ઞાન પોતાનાં છોકરાઓને જ આપ્યું. બીજાઓને દીધું નહીં. આગ કમળ છુપો ગમવાની સાથે ઘણા પ્રાચીન કાળથી

સાલી આવી છે. મસના આર્યો ઉત્તર ધ્રુવ આગળ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫ હજાર વર્ષો પર હતા. ત્યાં જ મહીના રોત્રિ અને જ મહીના દિવસ હતા એનું વર્ણન વેદ અને અવેરતામાં આપેલું છે. પછી ત્યાં બંધ પડવાની આદિત આવી ત્યારે આર્ય અને અનાર્યો સમગ્રા તે રમળ છોડી સાલી ગયા. આર્ય મધ્ય એશિયામાંથી ધ્રાન તરફ ગયા. અનાર્યો યુરોપ તરફ ગયા. મધ્ય એશિયામાં આર્યો ઉપર જડપ્રલય (રેલ) ની ખીજ આદિત આવી. અગાઉના જરફને હાથે રેલ આવી તેથી મધ્ય એશિયામાંથી આર્યો નીચે પ્રથમ ધ્રાનમાં અને ત્યાર બાદ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા. ધ્રાન એ જડ આર્ય જડ ઉપરથી ગયો છે. આ રેલનું વર્ણન બાબી-લોનીઅન અને ખાદીઅન પુરાણોમાં પણ છે. મધ્ય એશિયામાં આર્ય લોકો ૪ હજાર વર્ષ સુધી ભટકતા હતા. આ દૃત યુગનો કાળ કહેવાય છે. ‘કૃત્ત સંવત્ત ચરન્’ એવી રીતે વેદોમાં લખ્યું છે. ત્યાર બાદનો ત્રેતા યુગનો ત્રણ હજાર વર્ષનો કાળ આવે છે. ત્રેતા યુગના આરંભમાં વૈદિક આર્યો હિંદમાં આવ્યા. ત્યાર બાદ દ્વાપર યુગના એ હજાર વર્ષ અને કલિયુગના એક હજાર વર્ષના વખતમાં આર્યો અહીં આશવર્તમાં જ રહ્યા. એકંદરે આ ચાર યુગના દશ હજાર વર્ષનો મહાયુગ કાળ છે. દરેક યુગની આગળ પાછળ મળી ખીજ એ હજાર વર્ષ ઉમેરીને મનુસ્મૃતિ વિગેરે મંથોમાં મહાયુગ કાળ બાર હજાર વર્ષનો કહે્યો છે. આ બાર હજાર વર્ષનો મહાયુગ કાળ અવેરતામાં પણ જણાવ્યો છે.

અનાર્યો ક્યાં ગયા ? દનુ, દર્યુ, યાતુ, રક્ષુ વિગેરે અવેરતામાં જણાવેલ અનાર્યો હિમાપ્રલય વખતે યુરોપ-માં ગયા એમ હું કહી ગયો છું. સદર નામો હિંદુ-સ્થાનમાં હાલ વસતી કાંઈ પણ જગલી જાતિઓના નામોમાં દેખાતાં નથી; પણ યુરોપીઓનાં હાલમાં પ્રચલિત નામો સાથે મળતાં આવે છે. ‘દનુ’ એ ‘ડેન્સ’ એ નામ સાથે મળતું છે. જર્મન લોકો પોતાને ‘ગ્રાએદર’ કહેવડાવે છે. એ વેદમાંના ‘દર્યુ’ છે. ‘યાતુ’ એટલે જટકાઓના લોકો છે. ફ્રેન્ડીનેવીઅન પુરાણોમાં એ લોકોને ચેટક અને જાદ કરનારા લોકો એમ જ્ઞાતા છે. ‘રક્ષુ’ એ હાલના ‘રશિયન્સ’ છે. એ પ્રમાણેનાં વેદોમાં વર્ણવેલા અનાર્યોનાં સર્વે નામો યુરોપીઅન

પ્રજના નામોમાં મળી આવે છે. છેલ્લાં ત્રણસો ચારસો વર્ષમાં યુરોપીઅનોએ સારી જાણજાણી પ્રાપ્ત કરી છે. તે અગાઉ એટલે આર્થ લેડિંગ ત્યારે જાણજાણીની ટોચે પહોંચ્યા હતા ત્યારે, હાલના યુરોપીઅનોના વચ્ચા-ઓ પોતાના શરીરે રંગ લગાડી વસ્ત્રહીન સ્થિતિમાં ભટકતા હતા. હાલ યુરોપની મોલયાલા આવે છે. એ લેડિંગે અનેક શોધ કરી. ભૌતિક શાસ્ત્રોમાં શોધખોળ કરી અપરંપાર પ્રગતિ કરી. એ સળખે યુરોપીઅનો પોતાનો ધણી મોટા સમજ્યા લાગ્યા. માણસ ત્યારે સત્તાધારી થાય છે ત્યારે તેને એક પ્રકારનો મોટાદનો ખ્યાલ આવે છે, અને પોતાનો સંબંધ પ્રાચીન વખતમાં નામના મેળવેલા લેડિંગ સાથે જોડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ માનવી સ્વભાવનો એક પ્રકાર છે. યુરોપીઅનોએ પોતાનો સંબંધ પ્રથમ એક લેડિંગ સાથે જોડ્યો અને પોતાને હંસનના વંશને કહેવડાવવા લાગ્યા. ત્યાર-બાદ શોધખોળ કર્યા પછી યુરોપીઅનોને એમ જણાયું કે આર્થ લેડિંગ બહુ મોટા હતા એટલે તેઓ પોતાને આર્થ લેડિંગ કહેવડાવવા લાગ્યા. તરત જ યુરોપીઅનોએ ‘એથોક્ષાઇ’ ના નેર પર પોતે આર્થ હોવાનો દાવો ‘સિદ્ધ કર્યો, અને યુરોપીઅનોના માથાની જોપરીની લંબાઈ તથા પહોળાઈ સાથે જે લેડિંગના માથાની જોપરીની લંબાઈ તથા પહોળાઈના મેળ ન બેડો તે લેડિંગને અનાર્થો કરાવવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. એથી એવા અનાર્થોમાં વૈદિક અને અવેસ્તિક આર્થોની મજબૂતી થવાનો વખત આવ્યો. વાસ્તવિક રીતે ‘એથોક્ષાઇ’ એટલું એક જ પ્રમાણ સંસ્કૃતિમાપનને માટે પુરતું સાધન નથી. ધાર્મિક આચાર વિચારોની પરંપરા ઉપરથી જ આર્થ અનાર્થની પરીક્ષા થવી નેહંએ.

આર્થ લોક મધ્ય એશિયામાંથી નીચે ધરાનમાં આવ્યા પછી તેઓમાં માહોમાહિ તડ ઉત્પન્ન થયાં. એ જે પક્ષ દેવ અને અસુર કહેવાયા. ઈદ્ર અને વરુણ એ બેમાંથી મોટા કોણ એ સવામ ઉપર પ્રથમ મતબેદ ઉત્પન્ન થયો. વરુણ ભક્તોએ પોતાને ‘અસુર’ કહેવડાવ્યા અને ઈદ્રના અનુયાયીઓએ પોતાને ‘દેવ’ કહેવડાવ્યા. દેવ અને અસુર શબ્દ મૂળ ઋગ્વેદમાં સારા અર્થમાં આવેલા છે. ઈદ્ર અને વરુણને એ બેઉ વિરોધણી ક્ષગાડેલાં જોવામાં આવે છે. ‘અસુર’ એ શબ્દ ઋગ્વેદમાં સારા અર્થમાં આવેલો છે. ‘વરુણ’ બહુ મનોહર, મેધાવાન (God of Intelligences) અને ન્યાયી (God of Justice)

એમ કહ્યું છે. એ જ અસુર આર્થોના ‘અસુરમઝ્દ’ એટલે ‘અસુર મેધિષ્ઠ.’ મેધિષ્ઠ એટલે જુલિવાનો-માં ક્રોધ. એ પ્રમાણે ઈદ્રભક્તોમાં અને વરુણભક્તોમાં પક્ષભેદ ઉત્પન્ન થયા. ઈદ્રભક્તોએ પોતાને દેવ કહેવડાવ્યા અને અસુરોને એટલ વરુણભક્તોને હલકા ગણવા લાગ્યા. એથી ઉલટું વરુણભક્તોએ પોતાને અસુર કહેવડાવ્યા. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં આ પક્ષભેદો સ્પષ્ટ-પણે દેખાય છે. હાલના ‘મોડરેટ’ અને ‘એક્સ્ટ્રો-મીસ્ટ’ અગર ‘ફેર’ અને ‘નાફેર’ પક્ષે પ્રમાણે જ આ પક્ષભેદો હતા. વખત જતાં, એક બીજા સાથેના સંબોધો અતઙ થયા લાગ્યા. વેદો ઉપરથી જણાય છે કે, કેટલાક ઋષિઓ બનને પક્ષે તરફ જતા હતા. વિશ્વામિત્ર અસુરોને ત્યાં પણ યજ્ઞ કરતા અને દેવોને ત્યાં પણ યજ્ઞ કરી દક્ષિણ લેતા હતા, એમ ખુશી રીતે દેખાઇ આવે છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં ‘અસુર’ શબ્દ ખરાબ અર્થમાં વપરાયો છે, તેમ ‘દેવ’ શબ્દ અવેરતામાં ખરાબ અર્થમાં વપરાયો છે. ડા. દાદા એમણે અવેસ્તામાંના ‘દેવ’ શબ્દના ખરાબ અર્થ જાણત આશ્ચર્ય જતાચું છે.

અર્થવેદમાં અને અવેસ્તામાં સર્વ વિધિઓ, મંત્રોત્તરો વિગેરે માટે એક જ અગ્નિની જગ્દે બતાવી છે. અર્થવેદ, એ સર્વ આર્થોના પ્રાચીન પિતૃશ્રે કે જે મૂળ અગ્નિશોષક હતા, તે જુલુ, અગિરસ, અને અર્થવન પછી અર્થવનના નામે ચાલે છે. પારસીઓના પેગંબર ‘ઝરથુષ્ટ્ર’ પોતાને ‘અથ્રવણ’ (અર્થવન) કહેવડાવે છે. ‘ઝરથુષ્ટ્ર’ એ શબ્દ જરત્તન-જઝઝ (જુદું ઉંઠ) એ ઉપરથી થયો હોય એમ યુરોપીઅનોના મત છે. પણ મારા મત પ્રમાણે એની ઉપપત્તિ જુદી સંભલે છે. જરત્ત એટલે જુદ અગર સ્તુતિ કરનાર. જ્યજ્ઞ એ વૈદિક દેવતા છે. એટલે જુદ ત્વષ્ટ્ર અગર ત્વષ્ટ્ર દેવતાની સ્તુતિ કરનાર એમ હોતું નેહંએ. અમારા વૈદિક આર્થોમાં જુદ મણિષ્ઠ, જુદ ગર્જ એવા શબ્દપ્રયોગો રૂઢ થયેલા છે. તે પ્રમાણે જ આ ઉપપત્તિ હોવી નેહંએ.

હાલમાં યુરોપીઅન પરિતોએ વેદોની અને અવેસ્તાની સર્વ પ્રકારે પૃથક્કરણપૂર્વક શોધ કરવાના પ્રયત્નો ચલાવ્યા છે. તેઓના પ્રયત્નો ભારે છે એ વાત જો કે ખરી છે, તો પણ તેમના મત આપણા માટે પૂર્વસદ્ધી દિપ્તિ થયેલા હોવાથી તે લેડિંગ પોતાના ધિસ્તી પક્ષને જ

વળગી રહે છે. વેદ અને અવેસ્તાના વખત તે લોકો બાધળાક પૂર્વે હનર પંદરસો વર્ષોથી વધુ દૂર લઈ જતા નથી. ઓલક ઈસ્ટામેન્ટમાં દુનિયાના ઉત્પત્તિના વખત ખ્રિસ્ત પૂર્વે ૪૦૦૧ વર્ષનો છે, એમ એ લોકો માને છે. પણ આ સિદ્ધાંતો આજની સાચીય શોધોના વખતમાં નહીં શકે એમ નથી. વેદોનો કળા અમારા તરફના રવ. શં. બા. દિક્ષીત નામના એક મહા પંડિતે તેમાંના અંતર્ગત પ્રમાણો ઉપરથી દેર્યો છે. શતપથબ્રાહ્મણ એ ગ્રંથ અએદની સાથે સરખાવતાં બહુ નજીકના વખતમાં લખાયેલો છે. તેમાં કૃત્તિકા નક્ષત્ર એકસરખું પૂર્વમાં ઉગે છે, એમ લખ્યું છે. તે ઉપરથી એ કાળગણતરી પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૦ વર્ષ સુધી જાય છે. એ વાત ડૉ. બુલ્હર જેવા જર્મન પંડિતે માન્ય પણ કરી છે. પણ યુરોપીયનો પોતાના યોગમાં એ બાબતનો ઉલ્લેખ નહીં કરતા નથી. ક્રિસ્તીય યુનિવર્સિટીએ હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ અને ૧૬૨૧માં છપાવ્યો છે. તેના પહેલા ભાગમાં વેદોનો કળા ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ વર્ષનો જ આપ્યો છે. તે આલે ઓટા ઇતિહાસ આપણને આપણી યુનિવર્સિટી શિખવે તો હવે પછી વેદ અને અવેસ્તાના સંશોધનનો પ્રયત્ન આપણે જનને જ કરવો પડે છે. અને આપણી સંસ્કૃતિના આધારે જ એ સંશોધન થવું જોઈએ. આપણે આ યુરોપીયન 'અંત્ર-મૈત્ર્ય'નો રસ્તો છોડી આપણા આર્થ રસ્તા તરફ જવું જોઈએ. એવી બુદ્ધિ 'અરથુમ્' અમોને આપો એવી પ્રાર્થના કરી મારે ભાષણ પૂરું કરું છું.

૨

આર્થ ધર્મનું રહસ્ય અગ્નિઉપાસના છે. પછી તે આર્થ વૈદિક હોય કે અવેસ્તિક હોય. વેદની માફક અવેસ્તામાં પણ અગ્નિસ્તુતિના અનેક મંત્રો છે. આર્યોને અગ્નિની શોધ વડે જ આર્થત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. એવા તે અગ્નિને દેવ સમજીને તેના વડે તેઓએ પોતાના સર્વ વ્યવહારો ચલાવ્યા. અગ્નિની ઉપાસના કરે તે આર્થ; એથી ઉલટું અગ્નિની ઉપાસના જે

કરતાં નથી તે અર્થાત્ 'અપજવા' અનાર્થ. ગઈ કાલે જો આર્યો ઇરાનમાં અને હિંદુસ્થાનમાં આત્મા અને અનાર્થો યુરોપમાં ગયા એમ તેઓનાં નામો ઉપરથી સિદ્ધ કર્યું છે. વૈદિક કાળના અનાર્થોના નામોના અપરોપ જ આજના યુરોપીયનોના નામોમાં કેવી રીતે જણાઈ આવે છે તે ગઈ કાલે બતાવ્યું. પણ હાલના વખતમાં યુરોપીયનોની યોગબોધાને લીધે તેમના અનાર્થત્વ મારે શંકા ઉપરિચત થઈ. આજના વખતમાં યુરોપીયનો વિદ્યા અને હુન્નરવાળા છે. વેદ, અવેસ્તા, ટાકમ્બ, કેરાન, બાઈબલ વિગેરે સર્વ ધર્મગ્રંથોનો અભ્યાસ આજે જર્મનીમાં ઓટા પ્રમાણે ઉપર ચાલુ છે, એ વાત પણ ખરી છે. આજે તેઓ પ્રાચીન આર્યો કરતાં પણ ઔદ્ય છે. છતાં તેઓના નામો ઉપરથી તેઓ અસત્તા અનાર્થોના વંશજો હોવાનું જણાય છે. દત્ત, દસ્યુથી તેમની ઉત્પત્તિ છે. ઔદ્યિતમાંના 'દેદર' લોકો દત્તના વંશજો કહેવાય છે. એ બાબતની માહિતી પ્રો. હીસ એમણે બ્રિટિશ એનસાયક્લોપીડીઆમાં 'દેદર' એ શબ્દના સદરમાં આપી છે, તે વાંચવાથી જણાઈ આવશે.

ઇરાની અને સપળા હિંદુ આર્યો છે. ઇરાની અમુરે આર્યોમાંથી કેટલાક 'અદુર્મઝ્દ'ને માને છે. કેટલાક માનતા નથી. કાઈ ઇરાને માને છે, કાઈ માનતા નથી. એ બધા આર્યો એશિયામાધનરમાં રહેતા હતા. 'અરથુમ્' પોતાને 'અથર્વન' કહેવડાવે છે. એ અથર્વન આર્યો અગ્નિના કંપમાં રહેતા. ઇરાનમાં અમુર આર્થ અને હિંદુસ્થાનમાં વૈદિક આર્યો રહેતા હતા. પુલનાતમક, પુરાણાત્મ અને મસ્તિકમાપનસાત્ર (mythology and ethnology) ઉપરથી આ સિદ્ધાંત હું પેશ કરું છું. દયુદન્સ, ગોલ્ડ, ઈન્ડીસ એ બધા અનાર્થો છે.

આર્યો અગ્નિઉપાસકો છે. એ અગ્નિઉપાસના હાલમાં ફક્ત પારસીઓમાં અને અમારા વૈદિક આર્યોમાં રહી છે. વૈદિકમાં પણ તે એકસરખી જોવામાં આવતી નથી. હાલમાં તેને બદલે અનેક વિધિઓ દાખલ થઈ છે. અગ્નિઉપાસનાની જગ્યાએ વૈદિક આર્યોમાં મોટે ભાગે મુર્તિપૂજન દાખલ થઈ છે. વેદધર્મની વિધિઓ આવી છે. વિધિ ઔદ્યે પ્રાયશ્ચિત્ત સાથેના કાપડો. પીનક-કાડમાં જે પ્રમાણે ચોરી કરવી નહિ એમ કહી તે વિકૃત અધરણુ મટે સિંચા, દંડ-વિગેરે પ્રાયશ્ચિત્તો કર્યા છે, તે પ્રમાણે વેદમાં અગ્નિઉપાસના રહી ને,

* આ ભાષણ થયા પછી ડૉ. હનવાલા (એચ. એ. પી. એચ. ડી. જર્મની) એમણે યુરોપીયન લોકો આજે નહો-જવાહીમાં છે, તેમણે અનેક શોધો કરી છે, તેથી આખી દુનિયાપર ચત્તા ચલાવે છે, તેથી તેઓ અનાર્થ ન હોતા જોઈએ, એમ શંકા બતાવી હતી. તેવું નિવારણ બીજા ભાષણમાં કર્યું છે.

મર્તિપૂજન નથી. ભગ્નપૂજન કરે, દાન કરે, પણ અગ્નિઉપાસના કરવી જ નોંધાયે. ન કરે તો તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરેલું છે. વૈદિક ધર્મ પ્રમાણે સાલવા-વાળાએ અગ્નિઉપાસના કરવી જ નોંધાયે. અવેસ્તા અને વૈદિકા બેઉ અગ્નિઉપાસના જ છે. અવેસ્તામાં અને વેદમાં બીજી, સૂર્ય ઉપાસના છે. પારસીઓમાં પણ ઘણે ઠેકાણે એ ચાલે છે. વૈદિકા સપારે બપોરે અને સાંજે એમ ત્રણે વખત સૂર્યને અર્ધ આપે છે. આ એક પ્રકારનો યજ્ઞ છે. યજ્ઞ એટલે દાન. આ રથએ અર્ધો જલ વડે જ આપવાનો હોય છે. અંધા એટલે સમ્યક્ધ્યાન. એ ધ્યાન ગાયત્રી મંત્ર વડે સૂર્યના તેજનું જ્વતાયું છે. આદુર્નવૈત વડે પારસીઓ સૂર્યને નમે છે. અદુર્ન અને ગાયત્રી એ અતુલ્ય અવસ્થિત અને વૈદિક છંદો છે. મંત્રનો વિષય સૂર્ય દેવતા છે. વેદમાં સૂર્યને 'સવિતા' 'મસવિતા' 'જનાનામ્' એટલે સર્વ લોકોને ઉપન્ન કરનાર કહ્યો છે. અહીં સૂર્યના તેજનું ધ્યાન છે. તેના રમૂલ શરીરનું નથી. ઋષિઓ સૂર્યના તેજને માને છે. તેના શરીરને માનતા નથી. " ચિત્રં દેવાનાં ઉદગાદની સં ચરુ-મિત્રચ્ચ વરણસ્વાત્નેઃ " એમાં સૂર્યની સાથે સર્વે તેજે ઉગ્યા, તે વરુણાગ્નિની આંખ છે, એમ કહ્યું છે. યજ્ઞમાં પણ સૂર્યને અદુર્મઝદની આંખ છે, તેના ઘોડા ચપળ છે વિગેરે કહ્યું છે. આપણી આંખો પણ રમૂલ છે. ભવાની મૂળ શક્તિ આપણા મગજમાં છે. અહીં રમૂલ શરીર વડે આત્મિક તેજ ભેવાનું છે. તેથી વૈદિક ગાયત્રીમાં માણસને સૂચના તેજનું ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે. સૂર્ય પાસે માણસે કંઈ ફલ માગવાનું કહ્યું નથી, પણ શક્તિ માગવાની છે. આપણને શક્તિની જરૂર છે. માણસને એ શક્તિ શુદ્ધિ વડે પ્રાપ્ત થાય છે. જનાવરો કેવળ શરીરજન ઉપર નિર્વાહ ચલાવે છે. આ જ શુદ્ધિનું જલ અને તેજ સૂર્ય પાસેથી માણસ માગે છે. આ પ્રમાણે અંધ્યામાંનું વૈદિકાનું ધ્યાન છે.

પારસીઓમાં પણ સૂર્યની (ગિરની) પ્રાર્થના છે. માણસને તેજ મેળવવા સારૂ ગિત્ત, વરુણ વગેરે દેવતાઓની જરૂર છે. અહીં આ માણસનો સ્વાર્થ જ નજરે આવે છે. એને ખાનર આપણે દેવતાઓને હવિ (આહુતિ) આપી તેનું ધ્યાન કરીએ છીએ. દેવ એટલે ચળકે તે, તેજસ્વી, એટલે તેજસ્વી દેવ પાસે તેજ જ માગવાનું હોય. આ તેજ સૂર્યના કિરણોમાંથી અગર અગ્નિની જવાળામાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. સૂર્ય માણસના ક્યબજમાં નથી; પણ

માણસ અગ્નિને હરહમેશ પોતાના ક્યબજમાં રાખી શકે છે. અગ્નિની શોધ યજ્ઞ તે પહેલાં માણસો જંગલના દવમાં અગ્નિ દેખતા હતા તે ઉપરથી થયો છે; પણ માણસ પોતે ઉત્પન્ન કરી શકતો ન હતો. પણ પછી લાકડા ઉપર લાકડું ધસીને ધર્ષણ વડે માણસે અગ્નિ મેળવ્યો. અગ્નિમાં તેને મોડું તેજ માલમ પડ્યું. એમાં મોટી મૂઢ વિદ્યા સમાયલી છે એમ તેણે જાણ્યું. એ અગ્નિની ઉપાસનાની વિધિ મોટગોટા માણસોએ કરી છે. એ અગ્નિનો યજ્ઞ વૈદિકામાં અને પારસીઓમાં છે. માણસ એ સમાજમાં રહેનાર પ્રાણી હોવાથી તેને પોતાને માટેના વ્યવસ્થિત અને સમાજ ચારેના તે સામશ્લિક એવા બે પ્રકારનાં કર્મો કુદરતી રીતે આદરવાં પડે છે. માણસ સમાજમાં રહેવા લાગે છે કે તરત જ તે નીતિના બંધનમાં આવે છે. ચોરી કરવી નહીં, વિગેરે શર્વ નિયમો માનવ સમાજને લગતા નિયમો છે. પશુ પોતાના શરીરજન ઉપર એકલો રહેતા હોવાથી તેને નીતિ અનીતિ, ધર્મ અધર્મ વિગેરેનું બંધન નથી. તે રસ્તામાં કાંઈયું ખૂન કરે તો તેના ઉપર કોઈ કાર્દમાં કામ ચલાવતું નથી. નીતિ એ શબ્દ નય લાઇ જતું —લઇ જનાર તે નીતિ—એ ઉપરથી બન્યો છે. જે માણસને તેના અંતિમ ખ્યેય તરફ લઇ જઇ શકે છે તે નીતિ. માનવ સમાજની ઉત્પત્તિમાં જ દરેક માણસની ઉત્પત્તિ સમાયલી હોવાથી, માણસે પોતાની ઉત્પત્તિ સાથે જ સમાજની પણ ઉત્પત્તિ કરવાની છે. આ માનવ સમાજ સંબંધી નીતિમાં જ સત્ અસત્ એટલે સારા-નરસારો ઉગમ થાય છે. માણસ સિવાયના પ્રાણીઓમાં સત્ અસત્ (good, bad) નો વિચાર નથી. સત્ અસત્ના ખ્યાલો સમાજમાં રહેનાર માણસોમાં જ જન્મી આવે છે. અર્થાત્ નીતિ વિના માણસને ધર્મ પણ નથી, અને રાજ્ય પણ નથી. કેવળ રાજસાસનમાં નીતિ પૂર્ણત્વને પહોંચતી નથી. રામના સર્વ કાયદા નિષેધક (negative) સ્વરૂપના હોય છે. ચોરી કરવી નહિ, ખૂન કરવું નહિ, વિગેરે રામ કરી શકે છે. પણ યજ્ઞ કરે, દાન કરે, તપ કરે, એમ રામ ફરમાવી શકે જ નહિ. ચોરી ન કરે તો કેવળ તેટલાથી માણસ પૂર્ણત્વને પામતો નથી. તે માણસ તરિકે જણાય, પણ તેટલાથી ન તેને દેવત્વ પ્રાપ્ત થશે નહિ. દેવત્વ મેળવવા માટે તેણે (positive good) યજ્ઞ, દાન, તપ, વિગેરે આદરવાં નોંધે. આ યજ્ઞ,

દાન, તપ વિગેરે વિધિઓ ધર્મમાં સમાય છે, રાજ-
શાસનમાં સમાતી નથી. તેથી ધર્મમાં, પૂર્ણ દેવ-
શાસ્ત્રમાં માણુસની ઉત્તતિ-સમાગેલી છે.

અવેરિત ધર્મ નીતિતત્ત્વો ઉપર વધારે આધાર રાખે
છે. તેણે ફક્ત માણુસની નૈતિક મનોવૃત્તિનો જ વિચાર
કર્યો છે. અમારા વૈદિક અનુયાયીમાં સાંખ્ય એ દુનિયાનો
વિચાર કરનાર છે. તેમાં પ્રકૃતિ (moving) અને
પુરુષ (not moving) એવું દ્વંદ્વ માન્યું છે. શ્રીક
તત્ત્વવેત્તા હીરકલીટસ એ પણ યુદ્ધ અને શાંતિ, આકર્ષણ
અને ઉત્સારણ, એ બે દ્વંદ્વને માન્ય કરી દુનિયાની
વ્યવસ્થાનું વિવેચન કરે છે. આવા તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઝરયુદ્ધી
ધર્મ પ્રવેશ કર્યો નહિ. એવું દ્વંદ્વ 'અંત્રમૈન્યુ' (bad
mind) અને 'રપેન્તમૈન્યુ' (pure mind) એ છે.
વૈદિક અને અવેરિત બાપાઓના શબ્દોમાં જ તેના
અર્થોનો સાર (essence) સમાયેલો હોય છે. 'રપેન્તમૈન્યુ'
એટલે સ્વેત મન—શુદ્ધ મન. 'અંત્રમૈન્યુ' એ શબ્દનો ધૂરો-
પીઓનોએ બહુ વિચાર કર્યો છે. પણ તેઓને એ શબ્દની
ખરી ઉપવિત મળી નથી. વૈદિક બાપામાં 'ઋ' એ
ધાતુ છે. એના ઉપરથી જ 'ઋત્' એટલે સત્ય એ શબ્દ
થયો છે. આ ઋત્ શબ્દ ઉપરથી અંગ્રેજ 'રાઇટ'
(right) શબ્દ થયો છે. વેદમાં પણ શબ્દોનો ઉચ્ચાર
લિપ્ત લિપ્ત પ્રકારે કરવામાં આવે છે. ઋગ્વેદમાં
'હંસ' એ શબ્દનો ઉચ્ચાર સરળ અનુનાસિકથી
થાય છે. જ્યારે યજુર્વેદમાં એ જ શબ્દનો
હંસ (હયંસ) એવો પ્રાસ ઉચ્ચાર થાય છે. વૈદિક
નિયમ પ્રમાણે અંત્રમૈન્યુ, અંત્ર = અણ = અંત્ર,
એટલે ખરાબ મન એ અર્થથી વપરાયેલો હોવો જોઈએ.
ઝરયુદ્ધે દુનિયાને 'રપેન્તમૈન્યુની' પાછળ જવાનું કહ્યું છે.
અંત્રમૈન્યુ મોહમાં નાખે છે. તેના ધર્મમાં યત્ન (લાગ)
નથી. 'અસુરમેધિષ્ઠ' નો અર્થ ગ્રો. મેક્સમુલરે બહુ
સુંદર બતાવ્યો છે. અસુરમેધિષ્ઠતામાં ઉચ્ચ જ્ઞાન
(living highest wisdom) એ માણુસે
પ્રાપ્ત કરી લેવાનું છે. વેદમાં પણ જ્ઞાન વડે જ
માણુસને મોક્ષ મળે છે એમ કહ્યું છે. ઝેરિરેટાલ
પણ પરમ સત્ય (thought of thoughts)
ની પ્રાપ્તિમાં જ માણુસની પૂર્ણતા ગાંતે છે.
અહુરમઝ્દ પણ રપેન્તમૈન્યુના રસ્તે જ જવાથી
પ્રાપ્ત થાય છે એમ ઝરયુદ્ધે કહ્યું છે. આ આધ્યાત્મિક

(spiritual) કલ્પના શબ્દોમાં શુભ રીતે વાસ કરી
રહી છે. તે ઉદ્ધવની તાકાત માત્ર હોવી જોઈએ.

'અહુરમઝ્દ' એ યત્ન વડે પ્રાપ્ત કરવાનો છે. સર્વ
નીતિનો પાયો દાન ઉપર એટલે યત્ન ઉપર રચાયેલો છે. ઝેરિ-
રેટાલના સદૃશ્યો (virtues) પણ યત્ન ઉપર જ આધાર
રાખે છે. ધીરજ, દાતૃત્વ વિગેરે સર્વ સદૃશ્યો યત્ન
ઉપર આધાર રાખે છે. એ યત્ન એટલે દાન (offering)
અર્થે વડે થાય છે. ભવિષ્યકાળમાં વધારે
શુભ મેળવવા માટે માણુસ એ દાન કરે છે. આ
તેજસ્વી દેવોએ અમેા યત્ન કરનાર માનવોમાં જ વધતું
મોખ્ય છે. અને તે પ્રમાણે માનવ શરીરમાં જ તેઓ
પેદા થાય છે. પણ તે માણુસો યત્ન કરનારા હોવા
જોઈએ. જ્યો સ્વાર્દ લોલંકાવાચ, તુલકા વ્રજ પદો નાવે
એટલે ધણું કષ્ટો સહન કરવાથી જ સ્વરૂપ ધારે મોક્ષ
માણુસને મળે છે એમ તુકારામે કહ્યું છે. વસુમત્સોદ-
નના પાસે યત્ન સિવાય પહોંચાતું નથી. વિગેરે યત્ન
મહત્વ અવેરિત ધર્મમાં પણ બતાવ્યું છે.

વૈદિકધર્મમાં અગ્નિહોત્ર એ જ અતિ ઉચ્ચ
ધર્મ છે. હાલમાં એ ધર્મ વૈદિક પ્રાદેશોએ પડ્યો
મર્યો છે. ઐત અગ્નિહોત્ર ધર્મમાં મણુ મુખ્ય
અગ્નિ કહા છે. બીજા, રમાર્ત ધર્મમાં એક જ
અગ્નિ હોય છે, એ અર્થવેદમાં બતાવ્યો છે. 'અવેસ્તા-
નો મંબેધ અર્થવેદ માથે છે. યરનમાં બતાવેલી
ક્રિયા (rituals) મુખ્ય વૈદિક અગ્નિહોત્રની ક્રિયા
પ્રમાણે છે. યરનમાં રોજની માદી ક્રિયા વર્ણવી છે.

ઝરયુદ્ધી ધર્મ ઉપર ધણું સંકેતો આપ્યાં. એલેક્-
ઝાંડરની ચઢાઇ એ પહેલી મોટી આક્રમ. પછી સાસેની અને
વંશના વખતમાં એ ધર્મની જગ્યા ઉન્નતિ થઇ. ત્યાર
બાદ મુસલમાનોની મોટી ધાડ આવી. એથી એ ધર્મ
ધણી નખલો પડી ગયો. ધરાનમાંના હાલના મુસલમાનો
એ અસલ ઝરયુદ્ધી ધર્મના હતા. હાલમાં પારસી લેક્ષર્સ
સંખ્યા ધરાનમાં જુજ અને હિંદુધર્મમાં ધણી મોટી જ
છે. મહામહેનતે અત્યાર સુધી પારસીઓએ પોતાન
ધર્મનું રક્ષણ કર્યું છે. હવે હાલના વખત-શાંતિનો છે
એટલે વધુ પિયાર કરવાને સગવડવાળો છે. હાલ ઉત્ત
વાળો જેનાં દોષો તપાસ થાય, તે અવેરિત ધર્મ જાણ
ની ધણી બાળતોનો ઉદ્ધવ થઇ શકશે. હવે જેણે તે

પોતાના જ ધર્મ તરફ નજર રાખવાની નથી, પણ તે સાથે અવેરિત, વૈદિક, અસુરી, ગ્રીક, ઇલિપ્શિયન વિગેરે સર્વ ઉપસબ્ધ ધર્મોના તુલનાત્મક વિચાર કરવો જોઈએ. આ ધર્મોના એક બીજા સાથે નિકટ સંબંધ છે. પાસીઓ અને વૈદિકોએ એકબીજાના ધર્મની શોધખોળ કરવી જોઈએ. આપણે યુરોપીયનોની પૃથક્કરણની અને ઐતિહાસિક (analytical and historical) શોધખોળ કરવાનો પ્રદર્શિતો હાથ ધરવી જોઈએ. આપણે

આપણા ધર્મો યુરોપીયન પ્રદર્શિતો પોતે જ તપાસવા જોઈએ. જેમ આપણે આપણા હોટર ઉપર વહાડકાપતું દામ ખુદ આપણે કરીએ તે પ્રમાણે આ શોધખોળનું દામ કરવું જોઈએ. વહાડકાપ કરતી વેળા આપણું હૃદય દક્ષણ હોવું જોઈએ, છતાં તે આપણા હોટરો છે એ ખ્યાલ પણ આપણે ભૂલવો ન જોઈએ. એટલે આ દામ નવા ઈંગ્લેસા યુવાનોનું છે. તે કરવાની શુદ્ધ હાથર તેઓને આપો એવી મારી તે શુદ્ધિદાતા પાસે પ્રાર્થના છે.

આપણા સમાજસુધારે

અસહકાર અને સામાજિક સુધારાના સંબંધ વિષે મુજબતના અગ્રણ્ય ઈંગ્લેસાના મત મેળવવાને તેમને એક પત્ર * મોકલવામાં આવ્યો હતો, તેના જવાબમાં મળેલા પહેલાં લેખ નીચે પ્રકારે કર્યો છે.—ત્રી

૧. પ્રત્યેક પ્રજામાં હમેશા કેટલીક વ્યક્તિઓ એવી હોય છે જે પોતાના સમાજની બીજી વ્યક્તિઓ કરતાં આગળ વધી મળેલી હોય છે અને ઘણી દૂર દૃષ્ટિ ધરી શકે છે. સામાન્ય પ્રજાજન કરતાં તેમની સર્વ શક્તિઓ સ્ત્રી-આવી હોઈ તેઓ તેમના નેતા બને છે.

આપણા દેશમાં અંગ્રેજ અમલની સ્થાપનાની સાથે તે પહેલાંની અંધાધૂંધી દૂર થઈ શક્તિને સમય આવ્યો

અને તે પ્રજાના સંપર્ક તેમ જ તેમના ખોલેલા વિદ્યાના માર્ગને પરિણામે જનસમાજના અગ્રણીઓને પ્રજાજનના પહેલું તરફ નજર કરવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક થઈ અને અવકાશ પણ મળ્યો. તે વખતના દૃષ્ટિ-બિન્દુથી રાજકીય પ્રકરણ પૂર્વ થયું હતું. બીજા પરદેશી પ્રજાઓ આવીને સ્થપાયા તેમ આ પ્રજા પણ સ્થાપિત થઈ—સ્વીકારાઈ અને તત્કાળ તેનાં સુરજ પણ મળ્યાં.

૨. રાજપ્રકરણ સમાજજનનું એક અંગ છે. તેથી કેટલાયે વખતથી એ સવાલ જુલ ચર્ચાયા છે કે આપણા દેશની કનતિ માટે કયા સુધારો પહેલો કરવો—રાજકીય કે સામાજિક?

મદદાત્મા ગાંધીજીએ ૧૯૨૦-૨૧ માં આદેશી અસહકારની હલતમાં પડેલી જ વાર સુધારાના બંને કામને સંકલિત કરવામાં આવ્યા. તેમાં રાજકીય જુરસાથી સામાજિક સુધારાના નેટલાયે કામને વેગ મળ્યો અને તેથી યજ્ઞ સ્વરાજ્યના કાંઈમાં મોટી ભરતી આવી.

બારોડાની હલત બંધ રાખવામાં આવી તે પછી આજ સુધી જે સ્વાતંત્ર્ય કાર્યક્રમને મદદસાથે અગ્રણ્ય આપણું છે તે આપણી પ્રજાને અંદરથી એકત્ર, સજલ અને સંઘર્ષિત કરવા માટે જ સ્થપામાં આવ્યો છે, અને તે સિદ્ધ થયા સિવાય સવિનયમંગની હલત કરવાથી કે ખુદ સ્વરાજ્ય બંધારણ મળવાથી કંઈજ વળગતું નથી એમ તેમણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે. આજ સમાજની આંતરિક શુદ્ધિ અને વિકાસનું તત્ત્વ ગાંધીજીએ જુદા સ્વરૂપમાં સમજાવ્યું છે.

દરે આગળ વધવા માટે આપણે વિચારવું જોઈએ કે:

(૧) સન ૧૯૨૦-૨૧ ની ચળવળે સમાજમાં કઈ સારી રચિતો, અને શાવનામોને કેટલું પોષણ આપ્યું? કોઈને રોજી કે કાળી ખરી?

(૨) ન્યાતલના બેદ, સીસાની કનતિ, લગ્નવરની શરિયા, અંત્યજનો કજાર વગેરે વિષયમાં, વિચારમાં અને વર્તનમાં કેટલી પ્રગતિ થઈ?

(૩) ૧૯૨૨ ની સાલમાં બારોડાની હલત બંધ પડ્યા પછી આજ સુધીમાં સમાજ સુધારામાં કંઈ તેજ આવી છે કે મંદી? આવી હોય તો તેનાં કારણ શાં?

(૪) ભવિષ્યમાં સામાજિક વિકાસ માટે મદદસાથની ખાતરી અને અત્યજની પ્રગતિ પર જ આધાર રાખવા જોઈએ કે તેને માટે સ્વતંત્ર પ્રગતિ કરવી જોઈશે? કાંઈ નેઈએ તો તરતમાં કયા વિષયમાં અને કેવી રીતે?

આમ અસહકાર અને સામાજિક સુધારાના સંબંધ વિષે કપરના તેમ જ બીજા જે કંઈ સચાલ તમને શોધ્ય હોય તે પર તમારા વિચાર લખી મોકલવા વિનંતિ છે. આવી વિચારમાળા મુજબમાં પ્રકટ કરી તેની સમાયોજના કરવાને આમંત્ર્ય છે.

હવે, માત્ર સમાજસુધારણા કરવાની રહી એમ તેઓને લાગ્યું હોય એમાં નવાઈ નથી. સમાજના પુધારણની ખામીઓ તેમના લક્ષમાં આવી ગઈ અને તે દૂર કરવાના ઉપાય તેમણે ચોજવા માંડ્યા.

આ રીતે સમાજ સુધારા તરફ આપણી પ્રગતિ પહેલી વળી એ તો જાણીતી વાત છે. ન્યારે સ્વાતંત્રતાની લાવનાવાળી પ્રગતિ પોતાના રાજકીય આદર્શોનું પૂર્ણ લાભ આપણી પ્રગતિ નેતાઓને થયું હ્યારે રાજકીય સુધારણાનો પ્રશ્ન તેમની આગળ ખડો થયો, અને તે પ્રાપ્ત કરવા ગોચ્ય પ્રયત્નો તેમણે આદર્યો. બને ધ્યેય સાથે જ પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર તેમને સમજાઈ હતી, જો કે રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય માટે લાગણી મેળવ્યા વગર મંચે તો પણ તે સ્વાતંત્ર્ય છારવાસી નહીં એમ તે વખતના દીર્ઘદષ્ટિવાળાઓને લાગતું છતાં તે માટે રાહ જોઈ બેસી રહેવું અને એક પછી એક પ્રયત્નો કરવા એવો તેમના ધણી લાગનો તો અલિપ્રાય નહોતો જ. અત્યારે પણ ગાંધીજીનું એ જ કહેવું છે કે અંત્યજ્ઞેદાર વગેરે સામાજિક શુદ્ધિ વગર સ્વરાજ્ય મળશે જ નહીં તે સમાજની આંતરશુદ્ધિ વિના તે ટકાવી પણ નહીં શકાય. આજન્ય જમાનામાં રાજ્ય કરતી પ્રગતિ કુશળ મુત્સદ્દીઓએ લોકનેતાઓને સામાજિક સુધારા તરફ જ માંડ્યા રહેવાની અને પછી રાજકીય સુધારણા તરફ લક્ષ આપવાની વારંવાર સલાહ આપેલી. Deserve and deserve (લાયક બનો અને પછી ઇચ્છા કરો)—એ લુની શીખામણ અમુલ્ય છે જ અપાતી પણ રામમોહનરાયના જમાનાથી જ અને દિશામાં એક્સામ્બી પ્રગતિ કરવાની જરૂરીઆત સમજાઈ હતી. અને અસહકારની લડત સાથે ગાંધીજીએ તો કેમિસના કાર્યક્રમમાં સામાજિક સુધારણાનો અરપર્યજ્ઞેદારનો પ્રશ્ન શામેલ કર્યો. એ પ્રશ્ન સંસાર સુધારકાએ ક્યારેનોયે જીવ્યો હતો. ગાંધીજીએ રાજકીય ઉદ્ધારના સાધન તરીકે, તેના અંગ તરીકે સામાજિક સુધારણાને ગણી તેથી તેમ જ તેમના પોતાના આદર્શોથી સમાજસુધારાના એ લાગ (અંત્યજ્ઞેદાર) ને કાંઈક વેગ મળ્યો. ન્યાય, અક્તિસ્વાતંત્ર્ય, મનુષ્ય જાતિનું અધુત્વ એ ધોરણોથી સંસારસુધારકા પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા મથતા હતા અને રાજકીય સુધારણાથી અલગ રહેવા માગનાર જનોને પણ પોતાનો કાર્યમાં સામેલ રાખતા. પરંતુ આપણામાં અમુક દોષ છે. આપણે તે દૂર કરવા જોઈએ એ વાત સામાન્ય

રીતે લોકોને જણાવતી નહીં તેમ જ હૃદિનાં બંધ તોડવા માટે જે સામર્થ્ય જોઈએ તે પણ સહસા મળે નય તેમ નહોતું.

પચાસ વર્ષ પૂર્વે સુધારકાએ જે બુદ્ધિ બેસીને તૈયાર કરી, જે લોકમત ફેળવ્યો તેને પરિણામે જો સંગીન કાર્ય તો ન થયું પણ કેટલીક દિશામાં પ્રગતિ થઈ એ નિર્વિવાદ છે. ખાસ કરીને બાળજન, સ્ત્રી શિક્ષણ, અને વિધવાઓ પ્રત્યે સમભાવ એ બાબતમાં લોકમતની વિરુદ્ધતા ધણી જ ઓછી થઈ ગઈ. હજી બાળજનો અસંખ્ય થાય છે, હજારો અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ છે અને લાખો વિધવાઓ દુઃખી છે તથાપિ એ સર્વ અનિષ્ટ છે એમ તો લોકો સમજવા લાગ્યા છે એમાં કાંઈ સંશય નથી. ગાંધીજીના કાર્યક્રમથી આ બાબતોમાં તેમ જ ન્યાતમતના બેદ, સ્ત્રીઓની સામાન્ય નિયતિ વગેરેમાં કાંઈ ધ્યાનમાં લેવા જેવા ફેરફાર થયા હોય એમ જણાતું નથી. કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય, સમ-મરણના ખર્ચ વગેરેમાં પણ અસહકારથી ફેરફાર થયો છે. દષ્ટિગોચર થતો નથી. રામનંત જગતમાં એવું એ કાર્યબળ વ્યાપ્યું છે, તેના વેગ ચીન, તુર્કિસ્તાન, હાલ, અફઘાનિસ્તાન જેવા દેશોમાં પણ પ્રવેશ પામ્યો છે તે હિંદુસ્તાન જેવા સુસંસ્કારી દેશમાં તેની અસર થાય છે અને એવી અતીવ સુયોગ્ય હશે ગાંધીજી જેવા લોકમાન્ય પુરુષ પ્રગતિ આત્મસુધારણાને પંથે ફેરી શકે. પરંતુ તેમણે પોતાના કાર્યક્રમમાં સમાજસુધારણાનું સર્વ અંગોને સ્થાન આપ્યું નથી. અંત્યજ્ઞેદાર અને મન-નિષેધ એ એમણે સ્વીકારેલાં છે, તે બેમાં પ્રગતિ આંગે વધારે એમ ચિદ્ધ જણાય છે. જેઓ રાજકીય કાર્ય ક્ષેત્રમાં જ કાર્ય કરતા તેઓ આ બેને પોતાના કાર્યક્રમમાં કાંઈક થવાથી ટેકા આપી રહ્યા છે એટલા વધારે કામ કરનાર એ બને માટે પ્રાપ્ત થયા છે. એ રીતે એ બે કાર્યમાં તેજ આવી છે એમ કહી શકાય. પરંતુ સંસારસુધાર કરતાં રાજકીય હયાતી તરીકે તેમની પ્રગતિ છે તે તો દેખીતું જ છે. છતાં ગમે તે માગે એ બેને પહોંચાઈ તો ઈજ સિદ્ધિ છે એમ સર્વ સંસારસુધારકા માને છે.

અસહકારના પ્રસાર પછી દેશના સર્વ લાગમણી કાર્ય કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાવાળા સ્ત્રીપુરુષો આજન્ય પડમાં અને તેમનાં ધણીકે રાજકીય મુદ્દા ન ઉઠાવતાં

સાંત પ્રવૃત્તિથી લોકસુધારણાનું કાર્ય હાથમાં લીધું છે. અલગત તે કાર્ય તેમના રાજકીય મતોના રંગથી રંગાએલું તો છે જ પરંતુ લેખિકાની ખામીઓ દર્શાવી તેમને સર્વ પ્રકારે લાયકાત પ્રાપ્ત કરાવવાના શુભ હેતુથી તેઓ કાર્ય કરે છે. ગામડાંમાં જઈ ગામડાંના લેખિકાને નિમ્નમુક્ત કરવા, તેમનામાંથી મધ્યમાન વર્ગે વ્યક્તો દૂર કરવા, કુટુંબાદિસ કારો ચી પતાવવાને બદલે સમાધાની કરાવવી, બાલકોને શિક્ષણ આપવું એ સર્વ કાર્ય ધણાં ગામડાંમાં એ પ્રકારના કામ કરનારા કરે છે. બોરસદમાં બાપણ કરતાં શ્રી કાલેશ્વરે પણ એ જ કાર્ય હવે કે આવા કાર્ય કરનારા પેદા કરવા માટે વિદ્યાર્થી રચના છે. એવા કાર્ય કરનાર યદુ બધા ગામડાંઓમાં અકેદ્ર બળે જાય તો પણ દેશનું ધણું કામ થાય. આ વાત પર ગાંધીજી પણ ધણે ભાર મૂકે છે અને દેશસેવકો પાસે ગરીબાઈના મતની અપેક્ષા રાખે છે. આપણા દેશમાં હજારો ગામડાં છે અને સાંતી રિયતિ તપાસતાં જણાય છે કે સાં કામ કરવાનું ધણું છે. જ્યાં કાંઈ રાજકીય ચળવળની અસર ત્યાં ઉતરી છે પણ સામાજિક રિયતિ તો જેવી ને તેવી જ છે. રાજકીય કારણોને લઈને, રાજકીય પ્રકરણના સાધન તરીકે કેટલાંક ગામડાંમાં આત્મસુધારણાના પ્રયાસ જણાય છે; પણ તે અલ્પ કાળ દે છે અને કાર્યમય રચના નથી પામતા. ગામડાંમાં સલામતો ભરાય તે પછી કુલ વખત તેની અસર રહે ને પાછું જેવું ને તેવું જ. બે કામ કરનારા ત્યાં સુકામ કરીને રહે તો તેની અસર થાય છે. આ કામ કરનારા પણ સંસારસુધારાના સર્વ પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવાનું માથે લેના નથી. બાળકન, ન્યાતમતના બેદ અને લગ્ન-વરાના અર્થ એ સર્વ પર ભાર મૂકતા નથી. ગાંધીજીના કાર્યક્રમમાં આવેલા પ્રશ્નોને જ અમલમાં મૂકવા તરફ તેઓ પ્રવૃત્તિ કરે છે એમ જણાય છે.

ખાદોંપ્રચારને સામાજિક સુધારણાના અંગ તરીકે મણી શકાય નહીં. તે આર્થિક બાબત છે, સાદાઈને પોષનાર તરીકે તેની કાંઈ બીજી ગણના થઈ શકે અને સ્વદેશી તરીકે રાજકીય હથીઆર પણ ગણાય. પણ સમાજસુધારણામાં, સંસારસુધારામાં તેના પ્રચારથી કાંઈ પ્રગતિ થવા સંભવ નથી.

અત્યંતેદાર એ સંસારસુધારાનો પ્રશ્ન છે અને તે તરફ મતિ કરવાથી સંસારસુધારાને વેગ મળે એ નિઃસંશય છે.

માત્ર એ બે કરવાથી દેશમાં સમાજસુધારણાની પચાસિ નહીં થાય. સમાજસુધારણાના બીજા પ્રશ્નો જે પ્રજાવલિમાં ગણાવ્યા છે તેને માટે કાયમના, નેસ-બેર પ્રયત્નો કરવાની જરૂર છે, અને રાજકીય સુધારા સાથે તે સીધી રીતે જોડાઈલા નહીં હોવાથી તેમાં કામ કરનારને ટેકા પણ ઓછો મળવા સંભવ છે, કારણ કે રાજકીય હક સૌને પ્રિય છે અને પોતાની ઉણપો ભેવી સફળે કડવી લાગે છે. ઉણપો જણાય તો પણ ફરિયાદો બંધોએ આપણી પ્રજાને જે બળથી જંકડી રાખી છે તેનો ખ્યાલ જે જે જાતિઓમાં તેવાં બંધનથી તેમને આવેલા મુશ્કેલ છે. નાનામાં નાની ફરિયાદોનારને મહા-ભારત શિક્ષા થાય છે અને જનસમાજમાં રહેવા ઇચ્છનાર એટલો ભોગ આપવા સહેલાઈથી તૈયાર ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. સુશિક્ષિત વર્ગ જેમને હંદે દેશની દાઝ છે તેમણે સમાજસુધારણાની સર્વ પ્રવૃત્તિઓને ટેકા આપવો એ તેમનો ધર્મ છે.

હલ હાઉસ અને અન્ય સંસ્થાઓ

અમેરિકન સ્ત્રીઓની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ તો અચ્છિત છે. ટેટલીફિ તો સમાજસેવા એ એમનું જીવન બનાવી દીધું છે. આમાંની મુખ્ય સત્કારી મીસ જેન મેડમ્સ છે. એ બાઇનું નામ જગપ્રસિદ્ધ છે. અમેરિકામાં મેને સર્વાનુમતે એક ઉત્તમ સમાજસેવક તરીકે ગણવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓની 'Peace League' ની સ્થાપના એણે કરી હતી. દુનિયામાંથી લડાઈ કેમ નાશુદ્ધ થાય એ એનું ધ્યેય છે. મીસ એડમ્સે ગયે વર્ષે જ હિંદુ-ધાનની મુલાકાત લીધી હતી. મીસ જેન એડમ્સ એ હલ હાઉસ ની અધિષ્ઠાત્રી છે. અમેરિકામાં 'સેટલમેન્ટર'-(આશ્રમો) શું કામ કરે છે તે વિષે મેં આગળ કંઈક જણાવ્યું છે. 'હલ હાઉસ' એ અમેરિકાનો પ્રૌથી જુનો અને સૌથી મોટો આશ્રમ છે. એની સ્થાપના રોકગેમાં ૧૮૮૬માં થઈ હતી. મીસ એડમ્સ ત્યારથી જ એના પ્રમુખ તરીકે કામ કરે છે. 'હલ હાઉસ' વેપે કંઈક માહિતી આપ્યાથી બીજા આશ્રમો શું કામ કરે છે તેનો ખ્યાલ આપી શકશે.

એના જ શબ્દોમાં કહીએ તો એ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ: આ પ્રમાણે છે:

"નાગરિક અને સામાજિક જીવન કેળવવાનું કેન્દ્ર-સ્થાન બનાવવું, કેળવણી માટે અને લૅક્ષણપોષી સંસ્થાઓ સ્થાપવી અને ચલાવવી, શિક્ષણના ઔદ્યોગિક લક્ષ્યોમાંના કામદારોની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો અને સુધારવી."

"To provide a centre for a higher civil and social life, to institute and maintain educational and philanthropic enterprises, and to investigate and improve the conditions in the industrial districts of Chicago."

રહેવા ખાવાનો ખર્ચ આશ્રમવાસી પોતે જ અર્પે છે. ગમે તેને ત્યાં રહેવાની પરવાનગી મળતી નથી. આશ્રમના કામમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેને જ ત્યાં રાખે છે. અમુક સંખ્યામાં જ ત્યાં રહી શકાય છે. જ્યાં આવી પડે ત્યારે જ નવાને લેવાય છે. નંગ આવનાર છ મહિના રહે ત્યાર પછી આશ્રમવાસીઓની સલામાં તેને રાખવો કે નહિ તેના પર હાથ નાખ છે, જોખમાં આપું એ વર્ષ લગી રહેવાનું તો દરેક જણે વચન આપવું જ જોઈએ. પહેલાં તરીકે જનારને માટે વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.

મોટી વયનારે માટે ત્યાં વર્ગો બનાવવામાં આવ્યા છે. ત્યાં સાહિત્ય, ભાષાઓ, ઇતિહાસ, ગણિત અને ગ્રંથકલાનું શિક્ષણ આપાય છે. પરદેશીઓ માટે ખાસ આશ્રમનો વર્ગ કદાચો છે. સાથે ચોખ સહેરી શી રીતે ચવાય તે વિષે પણ જ્ઞાન આપાય છે. પરંતુ મુખ્ય તો ઉદ્યોગ અને કલાના વર્ગો છે. મારીનાં વાસણ બનાવવાનું, લાકડા પર ફાતરકામનું, ધાતુનું કામ, વિગેરે ત્યાં શિખવાય છે. ચિત્રનું અને સંગીતનું પણ જ્ઞાન આપાય છે.

ઉદ્યોગમાં દાષપરાઈથી-જ, પુરતક બાંધવાનું કામ, કાંતવા અને વણવાનું કામ શિખવાય છે. ત્યાં એક ઉદ્યોગ પ્રદર્શન રાખેલું છે. હલ હાઉસની આસપાસની વસ્તી, મીક, ઇટાલીઅન, રુસાવ, સીરિયન, જર્મન, આઈરીશ વગેરેની બનેલી છે. દરેક જણ પોતપોતાની દેશમાં જે રીતે કાંતવા હોય તે રીતોનું પ્રદર્શન થાય છે. પ્રદર્શનમાં બીજા પણ સામગ્રી છે કે જેનો લાભ મીલમાં કામ કરનારાઓને મળે.

શુદ્ધઉદ્યોગમાં સ્ત્રીઓને માટે રાંધવાના વર્ગો છે. તે ઉપરાંત ટોપી બનાવવાના અને કપડાં ગિવવાના વર્ગો

પણ રાખ્યા છે. છોટરાઓને માટે મોટાનું કામ શિખ-
વાય છે—તેમાં ખાસ તો બેડા સાંધવાનું. અને સુતારી
કામ પણ શિખવે છે.

હલ હાઉસનો લાભ આસપાસની ગરીબ વસ્તી ખીછ
રીતે પણ લે છે. ત્યાં એક નાનું પ્રસ્તકાનય છે તેને અંગે
એક વાંચનનો ઓરડો છે. ત્યાં વારંવાર આલતા બનાવો
પર લાપણો થાય છે. આ ઉપરાંત સ્ત્રી, પુરૂષ, છોટરા
અને છોટરીઓની જૂદી જૂદી ક્લબ છે. કેટલીક તો
દરેક દેશવાર ક્લબ જેવી કે ગ્રીક ક્લબ, ઇટાલીઅન
ક્લબ વગેરે છે. આનંદને માટે આવી ક્લબો તરફથી
સંગિતનો જલસાઓ, બાળકની ક્લબ તરફથી નાટકો
વગેરે થાય છે, કમરતજાણીને અંગે પણ જૂદી જૂદી
મેચો જેવી કે બોર્લોંગ મેચ, કુસ્તી વગેરે થાય છે.

‘‘છેક’’નાના બાળકોને માટે ‘‘ડે નર્સરી’’ જેવું ગ્રામ-
વાસી આપ્યું છે. એટલે આખો દિવસ મા કામે હોય
તેટલો વખત છોટરાને ત્યાં રાખી નવ. એ છોટરાની
બધી રીતે જ ત્યાં સંભાળ લેવાય. એને ન્હવાડે, વખત
ધાય ત્યારે દૂધ પાય, મોટાં હોય તો ખવાડે અને ઉઘાડે.
રમવાને માટે યથુ રમકડાં વગેરે આપે. બાળકોને માટે
હવાખાનું પણ રાખ્યું છે. માતાને માટે બાળઉછેર
વગેરેના શિક્ષણ માટે વર્ગો પણ રાખવામાં આવ્યા છે.

નવળા બાળકોએ હમેશા ખુશી હવામાં રહેવું નેહએ
માટે ‘‘ફૂ રૂમ’’ એટલે, એમને માટે અગાસી ઉપર
નિશાળ રાખવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત ખુશી હવામાં
ઘણુંખરે ફરવાને માટે પણ બાળકોને લઇ જવામાં
આવે છે.

મજૂર મંડળોની સહાયતા વારંવાર હલ હાઉસમાં
બરાવ છે. દરેક જાતની રાજકીય ચર્ચાનું પણ એ કેન્-
સ્યાન બન્યું છે. આગમ કેવો હોવો તેબંધે તેનો ખ્યાલ
આ રેખાચિત્ર પરથી આવી શકશે. અમેરિકામાં આવી
જાતના—આનાથી કેંઈક સંકુચિત દેવતાના આગમો
ઘણા છે. કેટલાએક ખાસ પરદેશીઓના લાભાર્થે છે તો
કેટલાએક બધા જ ગરીબ વર્ગને માટે છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જે સ્ત્રીઓ આમાં મુખ્ય
કામ કરે છે તેમને તો આ કાર્યમાં મોટાનું હવન
રમખૂણું કરવું પડે છે. કેટલાંક શ્રોતો એવા છે કે

‘જે આખી છંદગી પવત ચાલે પરંતુ તેમાં આખો
વખત દહાડવો પડે નહિ. આવી એક સંસ્થા Big
Sisters (મોટી બહેનો) ની અને Big Brothers
(મોટાભાઈ) ની છે. અહીં ફક્ત ‘મોટી બહેન’ની સંસ્થા
નિવે જણાવીશ. આ સંસ્થા Juvenile Courts
(બાળક મુન્દેગાર)ની અદાલતને અંગે છે. આ અદાલતને
માટે અમેરિકા ઘણી મગજની ધરાવે છે. મોટા મોટા
શહેરોમાં લગભગ દરેક કેસો આવી અદાલતો છે.
અમેરિકન કાયદા પ્રમાણે સોળ વર્ષની અંદરનું બાળક
મુન્દેગાર ન જણાય. પરંતુ સોળ વર્ષની અંદરના
બાળકમાંથી ઘણાંએ મોટી તેમ જ ખૂન પણ કર્યાં છે.
આવાં બાળકો ન્યાય બાળકની અદાલતમાં ચાલે છે.
આ અદાલતના બે વિભાગ છે. પહેલાં વિભાગમાં સરકારી
કમરોના જેવો જ દેખાવ કરવામાં આવે છે. પહેલીવાર
જેણે મુન્દો કર્યો હોય તેવાં બાળકોને ત્યાં લાવવામાં
આવે છે. બાળકોનો ‘કેસ’ તૈયાર કરતી વખતે એની
મગજશક્તિનું માપ લેવાય છે. બીજી પણ શારીરિક
તપાસ થાય છે. મુન્દો કરવો એ માનસિક રોગનું પરિ-
ણામ ગણવામાં આવે છે. મુન્દો પુરવાર થતાં ન્યાયા-
ધીશ બાળકને એના મગજ પર મુન્દોના ગાંધીર્ષન
છાપ પાડવા ધમકાવે છે. ને મુન્દો પ્રમાણે જ, મહિન
આઠ મહિના ‘પ્રેમેશન’ પર રહેવાની શિક્ષા ફરમાં
છે. એટલે એ મુદતમાં બાળક પોતાની સારી ચાકર્ય
બતાવી આપવું કે આગળ જતાં એ ફરીથી મુન્દો નહિ
કરે. ને બાળકના મગજની ખાડને લીધે આ પરિણામ
આપ્યું હોય તો તેને માટે ઉપાય લેવાય છે. ‘પ્રેમેશન’ની
મુદત દરમ્યાન બાળક-બાળકી હોય તો એને ‘મોટી
બહેન’ને સાંપવામાં આવે છે. આ બાઈ એ છોટરીના
પર ઉપરથી દેખાંબ રાખે છે. એને દરેક જાતની મદદ
કરે છે. એના હવનમાં રસ લે છે. એક ખરેખરી મોટી
બહેન હોય તે પ્રમાણે વર્તે છે અને છોટરીને આરો
માર્ગે જતી અરકાવે છે.

અદાલતનો બીજો વિભાગ તો કંઈક ‘Consulting
Room’ જેવા વધારે ઘામે છે. અહીં જેણે એક કરતાં
વધારે વાર મુન્દો કર્યો હોય તેવા બાળકને લાવે છે.
ન્યાયાધીશ બાળકને ખૂબ શિખામણુ દે છે. મુન્દો ભય-
કર હોય તો એને ‘ફૂરમેટરી’ માં મોટલી આપે છે.
બીજીવાર માગ્યા પોને જ બાળકને ચલાવનમાં મમડી

લાવે છે અને ફરિયાદ કરે છે કે એનું બાળક કલામાં રહેતું નથી—જમને તે પ્રમાણે વર્તે છે. આવા બાળકને નિશાળમાં મુકવામાં આવે છે. ત્યાં પણ જરોબર ન આવે તો 'રેફરમેટરી' માં મુકે છે. ઘણીવાર માયાપના પર ફરિયાદ કરવામાં આવે છે કે છોકરાંની જરોબર સંભાળ લેતાં નથી અને બાળકોને રખડતાં રાખે છે અથવા ધરમાં એકલાં એધી રાખે છે. માંબાપને કાં તો દંડ કરવામાં આવે છે ને ન માને તો છોકરાં એમની પાસેથી લઈ લેવામાં આવે છે. 'મોટી બહેનો' સલાહ આપવામાં, બાળક પર દેખરેખ રાખવામાં બહુ જ ઉપ-ગોગી થઈ પડી છે.

સારી બાળકજીવણીના અભાવે બાળકો જોડે રસ્તે ચડે એમ સાધારણ માનવામાં આવે છે. તે કે અમે-રિકામાં કેળવણીનો પ્રચાર થયો વધારે છે છતાં કેવી જતની કેળવણી આપવી એ સવાલ ત્યાં પણ ઉઠેલાયો નથી. ન્યૂયૉર્કમાં એક નિશાળ છે ત્યાં હાલત વિવાર્ધ-ઓ શિખે છે ! ત્યાંની એક શિક્ષિકા સાથે મેં એની સુલાકાત લીધી, અને બહાર નીકળતાં હતાં ત્યાં એણે મને પૂછ્યું કે 'કેમ અમારી નિશાળ વિશે શું ધારો છો ?' એ પ્રશ્નનો જવાબ પણ એણે જ આપ્યો: 'મને તો આ એક મોડું કારખાતું લાગે છે. ઘંટીમાં એક સરખા લોટ નીકળે તેમ અહીં પણ કાદવું વ્યક્તિત્વ ખાસ જુદું પડી આવતું હોય એમ લાગતું નથી.' બાળકજીવણીનો સવાલ અમેરિકામાં દંષ વિશેષ ધ્યાન ખેંચી રહ્યો છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને આ પ્રશ્ન બહુ જ મહત્વનો થઈ પડ્યો છે. ત્યાંની સ્ત્રીઓની સંસ્થા (Association of University Women) આ સવાલ ઉઠતવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. એક બાબતે એ કામ પર ખાસ નીમી છે. એ લગભગ અમેરિકા ફરી ત્યાં જુદી જુદી પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરી કહ્યું. ધોરણ સૌથી ઓછા ને પર હવાલ લખી પોતાનો અભિપ્રાય બાંધે છે. 'એસોસિએશન ઓફ યુનીવર્સિટી વીમેન' એ સંસ્થાની મુખ્ય ઓફીસ તો લંડનમાં છે પણ દેશદેશ એની શાખાઓ છે. કમકસામાં પણ એની શાખા છે ને કે ત્યાં શી પ્રતિતિ ચાલે છે તેની ખજાર આ તરફ પડતી નથી. સૌથી વધારે પ્રગતિવાળી તો અમેરિકાની શાખા છે. ગયા જુલાઈ મહિનામાં એ લોકોની મોટી પરિષદ ભરાઈ હતી તેમાં પરદેશીઓને પણ આમંત્રણ આપ્યું હતું. આમાં મુખ્ય પ્રશ્ન તો બાળકજીવણીનો લીધો

હતો અને બીજાને 'ઇન્ટરનેશનલ ફેલોશીપ' નો એક મોટો ફેલોશીપ ક્લબની જેથી એક દેશની સ્ત્રી બી-દેશમાં જઈ લાણી શકે. એનથી જે બાઈ ચાલી હ-તેણે એ અમેરિકન બાઈઓને એનેમાં લણવવાને ત્યાં યુનીવર્સિટી તરફ એ ફેલોશીપ આપવાનું જાહેર કે આપણી પણ એકાદ યુનીવર્સિટી એ પ્રમાણે કરે તો દેશની બે સ્ત્રીઓને ત્યાં લણવાનો લાભ મળે ખરો !

આ તો બધી મોટી પ્રગતિઓ. સ્ત્રીઓનાં શરૂ-જવનનું કેન્દ્રસ્થાન તો સ્ત્રીઓની સીટી કલબ (સરે સમાજ) છે. આ નામે કે જુદે નામે પણ દરેક શહેર આ સંસ્થા છે. વાંચનાશય અને કસરતશાળાનો લ લેવા ઉપરાંત સ્ત્રીઓ ત્યાં શહેરસુધારણાને લ સવાલોની ચર્ચા કરે છે. ક્લીવલેન્ડની સ્ત્રીઓ હ-હતી ત્યારે ધુમાડાની રહામે લડત ; ચકાવતી હતી. શહેરમાં યુષ્કળ ધુમાડો ચૂતો હતો. આ આખત સ્ત્રીઓ સામ્રાટ મળી ત્યાંના મેયરને ફરિયાદ કરી હતી. તે પ્રમાણે શહેરમાં કોઈ પણ જતની ગંદકી થાય અ-તો સુધરાઈ તરફથી જરા પણ બેદરકારી થાય સ્ત્રીઓની આ શહેરી સમાજ તરત જ ઝુકો છે. શહેરના વિભાગ પ્રમાણે એટલે હરેક-વર્ડ પ્રમાણે એક સ્ત્રીને નીમી છે, કે જે એ વોર્ડની સંભાળ ર-ત્યાં રહેતી બીજી સ્ત્રીઓને પોતાના મતનો ઉપ-કામ કરવો અને શહેરના લાલ મંદિ શી રીતે ઉપ-કામ એ પણ સંમજાવે. આ રીતે કામ થતું અર્થ થાય. કોઈ પણ વોર્ડમાં ફરિયાદ હોય તો આખી સ-એ પ્રશ્ન ઉઠાડી લે. સ્ત્રીઓને મતનો અધિકાર છે એ આવી લડતમાં પોતાનું જોર બતાવી શકે છે. આ રીતે આ સમાજ તરફથી જાહેર વ્યાપ્તિનો નાર થઈ જ કરે છે. ખાસ કરીને પરદેશથી આવનારક-હમેશા જોલાવવામાં આવે છે. પરદેશ વિષેનું જ્ઞાન રીતે જ-એ-લોકો દંષક ટાળી શકે છે. સ્ત્રી સ્ત્રીઓને લાપણ કરવાનો તો શોખ છે પણ સંભાળ પણ એટલો શોખ કે ન પૂછો વાત. લાપણકર્તા ને ધર્ષ જ કરવો હોય તો અમેરિકામાં જ થઈ તેમાં જો જરા સારા જોતનારા હોય તો તેમને કમાવાની પંચાત ખેડ નહિ કારણ આવી કલબો થી પુષ્કળ આમંત્રણ મળે. એક સ્ત્રીનામે અમેરિક

'National Frailty' * એ મધ્યાના નીચે કવિતા
લખી છે કે :

The American people,
Were put into the world,
To assist foreign lecturers.
When I visited them
They filled crowded halls

To hear me tell them Great Truths,
Which they might as well have read
In their own prophet Thoreau.
They paid, me for this,
Three hundred dollars a night,
And ten of their mandarins
Invited me to visit at Newport.
My agent told me

If I would wear Chineso costumes
on the platform
It would be five hundred.

સીચોની રાજકીય ચળવળ વિષે તો હવે પછી,
જે કે ત્યાંની રાજકીય ચળવળ એ સમાજના લાભાર્થે
છે એટલે એને સામાજિક ચળવળથી છૂટી પાડી શકાય
નહિ. માત્ર ફર એટલો જ કે રાજકીય શત્રો વડે
સમાજને લાભ થઇ શકે એટલા પુરતી એ રાજકીય
ચળવળ ગણાય.

સૌ. હંશા મહેતા

પક્ષભેદની પરિસીમા

હાલના પક્ષભેદથી હવેનું યજ્ઞેથી સમગ્ર રાજકીય પરિસ્થિતિ વિષે આ લેખ લખ્યો છે. તેથી બન્ને પંક્તીની સામ-
સામાની દરિએ ટીકા પણ આપી છે. આ કડિન વિષયનું વિવેચન ધર્મરૂપે જણાવાથી જ કદું છે. પણ તેમાં મદદગાર
પ્રત્યે પાલનવારમાં અવગત સુરત પણ પ્રતિ અનુસારમાં કંઈ ફરતિ નહિ જ લાગે એવી આશા છે.

ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં જે પક્ષભેદ થયો હતો તે
તેમની હાજરીથી છેક સમી જશે એમ તો ડોહાએ ભાગ્યે
જ ધાર્યું હશે. પણ જુદામાં કેટલાયે અકવાદીઓ સુધી
ગાંધીજીએ પડિત મોતિલાલજી સાથે અને હેન્ડર થી
દોસની સાથે મસલત કરી તેથી એ પક્ષ વચ્ચે યોગ્ય
સમજુતી ને સમાધાનનો પટ્ટો નિર્ણય થયો એમ
ધારવામાં આવેલું. આખરે ધારાસભા વિષે ગાંધીજીનાં
અને દાસ-પડિતનાં મતપત્ર પ્રકટ થયાં ત્યારે એ આશા
સાફ થતી લાગી. 'પણ પછીથી યોગ જ' દિવસમાં
મદાસભાના તંત્રમાં એક જ પક્ષનો સર્વસ્વામિત્વ આપ-
વાની ગાંધીજીએ ભલામણ કરી છે તેથી તો એ પક્ષ વચ્ચે

પૂરેપૂરી તુટ પડશે એમ હવે ચોક્કસ લાગે છે. વળી
મદદારમિતિની આપત્તી વાંક આગળ ગાંધીજી ને સત્તના-
ઓ પ્રકટ કરવાના છે તેથી તો સુરત પક્ષમાં પણ
ખુબ અજલજાલ થશે. ગાંધીજીના આ બધા વિચારો
મદાસભામિતિ સ્વીકારે કે નામંજુર કરે તોયે મંબીર
પરિણામ આવવાનાં જ છે. તેનો વારાવર ક્યાસ કરવા
માટે આ પક્ષભેદની મીમાંસામાં જરા ઉતરવું પડશે.

હુનો મતભેદ.

પહેલી તો એ વાત સ્પષ્ટ રીતે ખ્યાનમાં રાખવી
એટલે કે પક્ષભેદ છે ને તો નથી પણ ભગવદ્ ગ્રંથમાં

જેટલો જ લુટો છે. અમતસરની, મહાસભામાં જેમ સુધારાના કાયદા વિષે દેશનાયકો સાથે ગાંધીજીને મતભેદ થયો તેમ તે જ વરસમાં સુસહમાન અગ્રેસરો, સાથે અસહકારની અળવળ વિષે પણ થયો હતો. સન ૧૯૨૦ ની અર્ધવચ્ચ સુધીમાં હંદર કેમિટીનું પોક્ષણ પ્રકટ થયું ને ખિલાફત ખતમ થઇ એટલે વળી મહાસમિતિની અને ઇસ્લામીઓની લુદ્ધી લુદ્ધી સભાઓ મળી. જન્મેમાં અસહકારનું એક જ સત્ત્વ ચલાવવાનો ગાંધીજીનો અપ્રતિમ આગ્રહ લગભગ અરપચડન જેવો નીવડ્યો હતો. મહાસમિતિમાં પંજાબના નરેન્દ્રસીંઝે સાફ પૂછ્યું હતું કે અધ્યાનિરતાન તરફથી રખેને હુમલો આવે તો શું સરકારના સૈન્ય સાથે અસહકાર કરીને ઘર-ગામ ને માલ-આખરે લુટાયા દર્શાવું ? છેવટે મહાસભાની ખાસ બેઠક ખોલાવવાનું નક્કી થયું.

તે મળી તે પહેલાં દેવચોગે ગાંધીજીની તરફેણમાં વળવા લાગ્યાં. થોડા દિવસમાં તે જ નરવીર જળના નિદોષ સ્ત્રીપુરુષોના લોહીથી ખરડાયેલા ચવાળા અમલદારો સાથે હાથ મીલાવવાની ના પાડી ધારાસભાના બહિષ્કારની હિમાયત કરી. યુગરાતની મિતિએ અને પછી પરિપદે અસહકારના સમગ્ર ક્રમને ધાવવામાં પહેલ કરી. છતાં ત્યાં પણ વિરોધના કંઈકે નિ ઝેલળાયા ને અસહકારનો દરાવ વધુમતે જ ઠાર થયો.

કલકત્તામાં મતભેદ

પાંચમી રજીસ્ટર વિષે ખરેખરો મતભેદ ને ચર્ચા જ મહત્વનો ઘર્ષ પડે ગાંધીજીએ અહિંસામંદ (Association of Non-Violence) રીત સત્યાગ્રહકર્તાઓને પ્રવૃત્ત કરી રહી છે. આખ્યાં-કામ પર ખાસ નીમી છે. એ લગભગ ગામેગામ કે-ત્યાં જુદી જુદી પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરી કયું પિરેણ સીધી ક્રિય તે પર દેવાડ લખી પોતાનો અભિપ્રાય બાંધે. 'એસોસીએશન ઓફ યુનીવર્સાલિ ધીમેન' એ સરેરાશી મુખ્ય આશીસ તો હંડનમાં છે પણ દેશેદેસ એની શાખાઓ છે. કલકત્તામાં પણ એની શાખા છે જે કે ત્યાં શી પ્રગતિ ચાલે છે તેની ખબર આ તરફ પડતી નથી. સૌથી વધારે પ્રગતિવાળી તો અમેરિકાની શાખા છે. મયા લુલાઈ મહિનામાં એ લોકોની મોટી પરિપદ લરાઇ હતી તેમાં પરદેશીઓને પણ આમંત્રણ આપેલું હતું. આમાં મુખ્ય પ્રશ્ન તો બાળકોના સ્કૂલો

રસિલી ચર્ચા થઇ ગાંધીજીનો વિજય થયો પણ સામેના મતની સંખ્યા છેક નજીવી ન હતી. શ્રી હાલા લગ્નપતરપે મહાસભાનું વિચારન કરતાં ટીકા રૂપે જે લાપણ થ્યું હતું તે ધણું જ અપ્રારોગિક અને અગવડભર્યું લાગ્યું હતું. છતાં ગાંધીજીની શ્રદ્ધાલક્ષિ સામે લુદ્ધિશાળી વર્ગના વિરોધ તરિકે તે ધણું જ સચક હતું.

આમ મતભેદ તો રહ્યો. છતાં ગાંધીજીના ચમત્કારિક પ્રયોગને અનુકૂલ ચંવાતી ખાતર એક પછી એક પ્રાંતમાં મહાસભામાં સામેલ રહેલા લિખમતવાદીઓએ પોતાની ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લીધી. ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ રચાપવાની અળવળ ચલાવી તેમાં પણ તેઓ વચમાં ન પડ્યા. છતાં મતભેદ સાથે તો ખરો જ ! ગાંધીજી ને અલીલાછઓ શ્રી દાસને લાકમાં મૂક્યા ત્યારે તેમની સાથે ક્રાંટિ ઉપાયે પંજુ સમાધાન કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

એક વરસનો એકમત

સન ૧૯૨૦ ની આખરે નાગપુરમાં મહાસભા મળી ત્યાં મુધી મતભેદ તો કાયમ હતો. તેથી શક્યાતમાં જન્મે પક્ષના સંખ્યાળળ વિષે ખુબ રસાક્ષી આશ્ર વાતાવરણ ખુબ તોફાની હતું. જંગાળાના પ્રતિનિધિઓ વિપવિચારિણી સમિતિના મુખ્યો. નીમવા મળ્યા-લોં આંગેમોરી પણ ચઇ. છતાં ગાંધીજી ને શ્રી દાસની વચ્ચે ખાનગી મસલત આલ્યાં જ કરતી. પરિણામે દાસ-ગાંધીજીનો દરાવ વિપવિચારિણી સમિતિમાં સૌ અગ્રણીઓની સમિતિ સાથે લગભગ એકમતે મંજુર થયો ત્યારે સૌ સાનદાઈમાં લીન થયા.

છતાં આજે આપણે શાંતિથી વિચારી શકીએ કે પૂરેપૂરું એમત ચર્ચાં હતાં ? ઉત્તર નકારમાં જ એકરો. અસહકારનું સત્ત્વ નીચી અને તેજસ્વી પ્રમતઓ અપાર લાગતી. તેની અળખાવશયી રીતમાં સ્વરોજન્ય મેળવવાની આશા ગાંધીજીએ આપી. તેથી પ્રત્યવર્ધના હેતુસાદ ને નજરતમાં પૂર આવતું દેખાયું. આ બધું જોઇને અગ્રણીની થંભી ગઈ. આપણા મતભેદથી ગાંધીજીનો નન્ય પ્રયોગ સફળ ન થાય તો શું. ગાંધીજી એક મુખી મહેતલ માગે છે, ને જાહે આમીએ-તર્ક-લિખી

વિતર્કને બાલુએ. મુશ્કેલી ગાંધીજીની સરદારી નીચે વરમળર સીપાઇગીરી કરી નેહએ ! "આવું કંઈક તેમને લાગ્યું હશે. તેમની હુકિ તે અડગ ને અલિપ્ત રહી. પણ ગાંધીજી પ્રત્યે પૂજ્યભાવથી, ને પ્રભુમંડળ તરફ વફાદારીથી તેમણે લડતમાં બેશબેર ઝંપલાવ્યું.

સ્વરાજ્યની સીપાઈગીરી

જેની શક્તિ રાખી તેવાં કુળ પણ તરત તો મળ્યાં. પડિતજીની મારફત શ્રી દાસે પણ લાખો રૂપિયાની વકીલાત છોડી. તેમની કાકશથી હળવેર વિદ્યાથીએ સરકારી સાળાઓમાંથી નીકળી આવ્યા. બેઝવાડની "સૈન્ય, સાધન ને સંપત્તિ" ની માગણીના તેમણે ઉચે સ્વેર થોપ કર્યો. પરદેશી કાપડની હોળી કરવામાં પણ તેઓ શ્રી ગાંધીજીની સાથે આગે રહ્યા. વરસ પૂરે થવા આવ્યું ત્યારે ગાંધીજીની સાથે તેઓ પણ આંધીરા થતા ગયા ને દિલ્લીના સવિનય લંગના દરાવને તેમણે આનંદથી વધારી લીધી. તેમણે સૌએ પોતાવું આક્રિત્વ ગાંધીજીમાં ઉકળ વિલીન કરી દીધું લાગ્યું. તેમની પૂરી વફાદારી ને શરી મુબેદારી નેહને શ્રી મક્કિત થયા.

પછી યુવરાજના આગમન પ્રસંગે (૧૯૨૧, નવેમ્બર, ૧૯) મુંબઈમાં તોફાન ચર્ચા. ગાંધીજીએ ઉપવાસ કર્યો, ને સારા દેશમાં શાંતિ જળવી રાકાય ત્યારે જ લડત ઉપાડવાની સૂચના આપી. આથી વરસમાં પહેલી જ વાર આ વખતે ગાંધીજીની અને આ સદાયકાતી વચ્ચે મતબેદની નાનીસી લંહેર આવી ગઈ. એમ બળવામાં આવ્યું છે કે ગાંધીજીએ તો થોડા વખત સાફ કોઈ પણ બંધોમાં કાયદાની લાંબ ન કરવાનો દરાવ ધર્યો હતો, તે શ્રી દાસ સાથે ખુબ ગર્વ થયા પછી જ ત્યાં મોઝો કર્યો. છતાં તેમણે ગાંધીજીને સમજાવ્યા તેમ પોતે પણ રંગાયા, ને થોડા જ દિવસમાં પૂર્વ બંગાળના તોફાને નહેરુના મુલકમાં જાહેર નહરે કર્યું કે આપણા તોફાની વર્ગ ઉપર પૂરો ક્રોધ મેળવ્યા પછી જ આ લડતને આગળ ચલાવી શકશે.

આમ ત્રણ જુદી પડે એમ હતું. બારડોલીની

તેજારી પણ કસ્ટી હતી. તે વખતે મરદાર ઝાંચીતી ન્હાઈ આવી. બંગાળ ને બિહાર, સંયુક્ત પ્રાંત ને પંજાબમાં સલાઓ અને સ્વયંસેવકોની તેણે બંધી કરી. બેનબેનામાં લાલાજી અને પડિતજી, દાસ અને સેન બીજા હળવેર સેવકોની સાથે જેલમાં પુરાઈ ગયા. પ્રભુભાગદમાં મહા ક્રોધ થયો ને તેના ઉત્સાહની ઉર્મિમાત્રા ખુબ ઉચે ઉછળી જણાઈ.

અમદાવાદની મહાસભાએ આ ક્રોધ ને તોફાનમાં ટકી કરી. થોડી જ વારમાં બારડોલીમાં બેઝા બળવો થવાની અને રાપાટામાં સ્વરાજ્ય હાથ કરવાની સૌને આશા આવી. દરમ્યાન ગંબીર સવાલો નીપજે, તેના નીકાલ તરત કરવાના હોય, એવે તે ગમે ત્યારે પકડાય, તેથી આવે અશુભિ પ્રસંગે ગાંધીજીને સર્વસત્તાધિકાર સોંપવાનો પણ દરાવ થયો. ડીસેમ્બરની ૩૧ મી રાત્ર ને સ્વરાજ્ય ન મળ્યું. પણ તેથી શું ? હળવેર નરરનોએ જેલને મહેલ તો ગણી. ને હવે બેતબેતામાં ગાંધીજી રામચાણુ ચક્રાવર્તી એટલે બેઝા પાર !

લડત બંધ

પછી તરત જ ગાંધીજીએ બારડોલીમાં જ ધાણું નાંખીને પ્રજાને કેળવવા માંડી. તાલુકાના વિભાગ કર્યા, દરેકમાં મુબેદારો ને સીપાઇઓ ઝોડવાયા, પ્રજાને પાનો નહર્યો, ને ગાંધીજીએ બધું બેઝ તપાસીને સરકારને લડતનું કહેણ મોકલ્યું. સરકારે જવાબ આપ્યો તેનો રદીઓ ધડતો હતો તેવામાં જ ચૌરીચૌરામાં અદિશા પર પાણી ફેરવાયું. ગાંધીજી લડત ખેલવામાં જેવાં થયા તેવા જે તેને પાછી ખેંચવામાં પણ નીડર. તેમણે તરત જ લડત બંધ રાખી ને બારડોલીમાં કાર્યવાહક સમિતિ બોલાવી. તેણે થોડા વખત મુશ્કેલી કેવળ રચનાત્મક કામ પર એકાગ્ર થવાની પ્રજાને ભલામણ કરી. ત્યારથી જ કદા મતબેદનાં—પક્ષબેદનાં બીજા રાપાયાં.

બારડોલીના કરાવ દિલ્લીની મહાસમિતિ આગળ મંલુરી માટે આવ્યો. અદિશાના રહસ્ય વિષે જે સદમ મતબેદ ગાંધીજી અને દાસપણ વચ્ચે પહેલેથી જ હતો તે આ સભામાં ખુબ ભમુકી ઉડ્યો. લાલાજી અને પડિતજીએ જેલમાંથી પણ કહ્યું કે દેશના કોઈ ખુલ્લામાં આવાં જગદલાં થાપ નેથી લડત બંધ ન જ

યાપ. અહિંસાના અત્યાગ્રહ માટે ગાંધીજી પર અવિશ્વાસનો દરવા પછુ રહ્યુ યદ્ય ગયો. અર્થાં ખુબ ગરમ ને લાંબી યદ્ય અને જો કે એકંદર નજીવા મુધારા સાથે ગાંધીજીનો મુત્સદ્દો પસાર થયો તો પછુ મહારાસ્ટ્રાના ગંધારજીની પહેલી કક્ષમાં “મત્ય” અને “અહિંસા” નું રહસ્ય પરખાવવાનો ગાંધીજીનો પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો. પછી તરત જ ગાંધીજીને જેઠ સીધાન્યા એટલે તે ચલાની સાથે જ ગાંધીજીનું જાહેર જીવન પછુ અટકી ગયું. તેથી તેની સાથે જ અનુસંધાન સાધીને આજે ગાંધીજી ચોતાનો નવો માર્ગ પડે છે.

સ્વરાજ્યપક્ષની રચાપના

અહીં આ ધડિલર અટકીએ. આપણે આગળ જોઇ ગયા કે ગાંધીજીની સરદારીમાં શ્રદ્ધાથી ને વરસમાં સ્વરાજ્ય મેળવવાની આશાથી દાસપક્ષનો મતભેદ મોકકર રહ્યો હતો. પછુ ગાંધીજીએ એકાએક બારડોલીની લડત બંધ રાખી એટલે એ શ્રદ્ધા નષ્ટ થઇ. તેમ જ સ્વરાજ્ય માટે કંઈ મુદત રહી નહિ તેથી આશા પછુ અટક્યુ યદ્ય. આમ ઉત્સાહનાં પૂર નીચે ઉતર્યાં એટલે વેગથી જીંદગી સંક્રાંતિ કરીથી નાગૃત થઇ. વળી ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં ચોતાના જ નેરથી જે શસ્ત્ર વાપરી શકાય તે જ સૌ અમળીએ જેલમાં ને જ્વાર કોષવા લાગ્યા. ત્યારે પંચવિધ બહિષ્કારનું ચોકકું શિથિલ કરી સરદારની સામે કંઈક જુની—કંઈક નવી રીતે લડવાની તેમને જરૂર લાગી ત્યારે તેમ કરવાનો માર્ગ જોવતાં, પછુ તેમને ઘર ન લાગી. જુદાજુદા સમૂહમાં લખનીમાં મહારાસમિતિ મળી ત્યારે સવિનય ભંગો કે એવો બીજો કંઈ માર્ગ મેળવવા વિશે વિચાર કરવાને સમિતિ નીમાઇ. સમિતિએ શરૂઆતથી કાટલા સવાલો ઉપરથી જ તેનાં હેતુ વિશે જે સંક્રાંતિ યદ્ય હતી તે તેવું કાર્ય જોતાં દૃઢ થતી ગઇ. દરરવાન શ્રી દાસ છુટવા. તેમની અને સમિતિ વચ્ચે મથકત યદ્ય. પરિણામે મારાસભાની તરફ ને વિદેહ સમિતિમાં સરખા મન પડ્યા. સુરત પડે તેમના પર દેશમાં તડ પાડવાનો અને રચનાત્મક કાર્યને નુકશાન પહોંચાડવાનો આરોપ મૂક્યો. મારાસભાના દિમાપતીએ સમિતિને સમપ્રમુદ્ધતા અને કાર્યદક્ષતા માટે અભિનંદન આપ્યું. અચાજની ગેરકામાં મેની વચ્ચે ફેંચલો થયો. મારાસભાનો કરાવ

વધુમતે નપાસ થયો. છતાં કલકત્તામાં આમ થયા પછી તેના દિમાપતીએ નરમું આપ્યું હતું તેને બદલે અચાજમાં જ તે મતની પ્રુષ્ટિ ને પ્રચારને સાર સ્વરાજ્ય પક્ષની રચાપના યદ્ય.

મુસલમાનોમાં ફરી

સ્વરાજ્યની સાથે મળથી પંજળ ને ખિલાફતના મુદ્દા સામેલ હતા. તે વિશે પછુ પ્રશ્નનું વલણ બદલાતું ગયું. પંજળનો સવાલ જુનો થતો ગયો તેમ તે વિશે માગણીઓની મંજુરી અશક્ય લાગતી ગઇ. પછુ ખંડ પરિવર્તવ તો ખિલાફત વિશે થયું. ૧૯૨૨ ની આખરમાં કમાત્ર પાસાએ એશીયા માઇનરમાંથી ત્રીક લેફેને હાંકી કાઢ્યા અને કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ-રત કર્યું તેથી મુસલમાનોને કાળજે ટાક વળી. ગયાજીની મહારાસા વખતે લોસેનમાં માલતા કોલકારમાં કંઈક પડવાનો સંભવ લાગતાં ખિલાફત પરિપદે તરત સવિનય ભંગ કરવાનો દરવા કર્યો. પછી શરતો ધમકાઈ; નામંજુર યદ્ય; ફરીથી ધમકાઈ ને હેવરે પસાર થઇ. જુની ખિલાફત—સાલત નતની રાખમાંથી આમ નવું તુર્કી ખીલ્યું ને મહારાષ્ટ્ર એટલે હિસ્ત્રીઓની બધી વરાળ શમતી ગઇ છે. હમણાં નવી સરકારે ખુદ ખિલાફતને જ નાશુદ કરીને ખલીફાને પરદેશ રવાના કર્યાં છે. તે વિશે ખિલાફત કમિટીએ લાંબાં લખાણ કર્યાં છે અને જરા કુદકાં પછુ ચર્ચા છે. છતાં તેથી સરકાર સામેની લડતમાં કે રચનાત્મક કાર્યમાં કંઈ નવું જોઈ આવે એમ જગરે લાગતું નથી.

આમ મુસલમાન ભાષણો કંડા પડ્યા એટલે તેઓ મોટી સંખ્યામાં સ્વરાજ્ય પક્ષમાં જોડાતા ગયા. એટલે સુધી કે ગઈ સોલની શરૂઆતમાં ઘટકર અસારી સિવાય એક પછુ મુસલમાન સરદાર સુરત પક્ષમાં ન હતા. મૌલાના અબુલક હકામ આમદ તે અસારમાં જેલમાંથી નીકળ્યા ત્યારથી તેમણે સુન પક્ષમાં મુદ્દારવાને બદલે બન્નેની વચ્ચે સમાધાન કરાવવાનું બીકુ ઝડપું. અસહકાર તો મળ મુસલમાનોનો જ. તે તેઓ જ આમ જુદી પડ્યા એટલે હિન્દુઓ પછુ વધારે દિમનથી સ્વરાજ્યપક્ષમાં ભગવા ગયા.

તે પછીનો આ પક્ષના વિજયનો ઇતિહાસ તાન્હે છે. ફેબ્રુઆરી (૧૯૨૩) ની આખરે જે સમાધાન થયું તેમાં ખરૂં જોતાં સુરત પક્ષે જ હાર આપી. એપ્રિલ માસમાં નાગપુરમાં પૂજા સત્યાગ્રહ શરૂ થયો પણ પહેલાંની માફક જેલમાં એકદમ મોટી ભરતી ન થઈ—લડત જરા ધીમી અને લાંબી નીવડી—સ્વયંભૂ કરતાં વધારે યોગિક લાગી—સ્વરાજ્ય પક્ષને ગંખો પાડવાનું આજ તેના પર મુકાયું—અને તે પણ છેવટે શમી ગઈ એટલે સ્વરાજ્ય પક્ષના વિજયનો માર્ગ ચોખ્ખો થયો. દિલ્હીની ખાસ બેઠકમાં મૌ. મહમદઅલી આવી પહોંચ્યા. તેમણે મુસલમાનોની ઘૂમિતે શરૂ થઈને લગામ લીધી મૂકી ને સ્વરાજ્યવાદીઓને ધારાસભામાં જવાની છૂટ મળી. દાદનાડાની બેઠક પહેલાં તો તેમણે થોડી વધારે મંખ્યામાં સરકારી ગઢમાં પ્રવેશ કર્યો હતો તેથી દિલ્હીની મંજૂરી સહેલાઈથી કાયમ રહી.

ગયા ફેબ્રુઆરી-માર્ચ માસમાં સ્વરાજ્યવાદીઓએ બધી ધારાસભામાં પહેલા ધા કર્યા—કંઈક સફલ થયા, વધારે નિષ્ફલ થયા, એટલામાં ગાંધીજી છુટયા. એટલે તેમની સાથે મસલત ચાલી ને હવે બન્નેના મતપત્રો ઉપર વિચાર કરી પ્રગળે ફેંચલો આપવાનો છે.

પુણિતું બ'ડ

ઉપરના અવલોકન ઉપરથી ઇતલાક મુદ્દા ચોખ્ખા તરી આવે છે:

(૧) છેક ૧૯૧૯ ને ૧૯૨૦ થી દાસપક્ષ ને ગાંધીજી વચ્ચે ઉઠા મતભેદ દેખાયો હતો.

(૨) ગાંધીજી વિશે શ્રદ્ધાથી અને સ્વરાજ્યની આરાધી અમુક મુદતને સાથે તે પક્ષે પોતાનો મતભેદ ગ્રહી લીધો.

(૩) બારડોલીના દરારથી એ શ્રદ્ધાને આધાત પહોંચ્યો ને એ આશા નિષ્ફલ થઈ એટલે વળી તેમની છુદ્દિએ સ્વતંત્ર થઈને બંડ કરવા માંડયું.

(૪) તેથી જરૂરી જણાતા ફેરફાર કરવા સાથે સવિનયભંગ જેવી દોષ સમિતિની સ્થાપના અને સ્વરાજ્ય જેવા દોષ પક્ષની ઉત્પત્તિ સ્વાભાવિક—લગભગ અનિવાર્ય હતી. તેથી તે સમિતિ અને તે પક્ષ પર થતા ધણાખરા આક્ષેપોને અજસમણ અને નિરર્થક ગણવા જોઈએ.

એકમતના મુદ્દા

હવે જે પક્ષના મતભેદ ગણાવતા પહેલાં તેમના એકમત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ:

(૧) હાલનું આપણું રાજ્યતંત્ર સત્વર નાશુદ્ધ કરી સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો બન્નેનો હેતુ છે. સ્વરાજ્યમાં કેવળ મુદ્દીભર મુદ્દીદારોની જ નહિ પણ આમ વર્ગનો ને તેના મુંડાએકા પ્રતિનિધિઓની સત્તા હોવી જોઈએ એ પણ બન્નેને કષ્ટમ છે.

(૨) આ માટે છેવટનો ઉપાય કાયદાના ભંગને અને કર ન આપવાનો જ છે. તેમ કરતાં આવી પડે તે બધાં દુઃખ શાંતિથી સહન કરવાં.

(૩) સમગ્ર પ્રજા અથવા તેના મોટા ભાગ આવી લડત તારીમગધ લડી શકે તેમ જ સ્વરાજ્ય મળે ત્યારે તે બરાબર ભોગવી શકે તે માટે રચનાત્મક કાર્ય કરીને તેને તૈયાર કરવી.

મતભેદની રેખાઓ

સ્વરાજ્યપક્ષે આ એકમત ઉપર ઘણો ભાર મુક્યો છે. પણ તેણે કે તેનાં પત્રોએ મતભેદની મુખ્ય રેખાઓ જરાયે દાંડી નથી. તેના મુખ્ય વિગત નીચે મુજબ છે:

- (૧) અસહકારના હેતુ ને અર્થ વિશે;
- (૨) બહિષ્કારના પ્રયોજન ને રીત વિશે;
- (૩) રચનાત્મક કાર્યક્રમ ને યોજના વિશે;
- (૪) સવિનય ભંગ ને કર ન આપવાની લડત વિશે;
- (૫) અહિંસાના પ્રયોગ વિશે.

(૧) અસહકાર

ગાંધીજીએ તો કરી કરીને અસહકારનો પોતાનો હેતુ સમજાવ્યો છે. જે સરકાર પંચતજના અત્યાચાર અને ખિલાફતની છુટમાં સામેલ થઈ તેમ જ જે દેશના આમ વર્તેને દોષ વધારે ને વધારે દબાવવી ને સુસતી બંધ છે તેને સદાય કરવી કે તેમાં સામેલ થવું એ પાપમ છે. તેની સામે અસહકાર કરવો એ જ ધાર્મિક

ને નૈતિક દુરવ છે. તેની સાથે વ્યાવહારિક દલીલ પણ ચોટ છે કે આવું તંત્ર પ્રજાના સહકારથી જ ટકી શકે છે તેથી તેનો અસહકાર કરે કરે સંપૂર્ણ થતાં તે તંત્ર મુકાઈ ગયેલા પ્રજાની ગાંધક તુટી જ પડે તે સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય.

આ બંને હેતુ સામાન્ય રીતે શાંએ માન્ય કર્યા છે. પણ સ્વરાજ્ય પક્ષ તેને ધાર્મિક સ્વરૂપ નથી આપેલો તેમ જ તેને એક અમળ ને અક્ષય ભાવના તરીકે પણ નથી પૂરતો. તે તો તેને સ્વરાજ્યની લક્ષણના એક સત્ત્વ તરીકે જ ગણે છે. સરકાર સાથે રાષ્ટ્રપ્રજાથી સહકાર કરવા સિવાયની તેની સાથે લડવાની બધીયે રીત તે અસહકારની. તેમ તેમાં સમય વર્તીને ગોત્ર મુધારા વધારા પણ કરવા જ જોઈએ. તે એમ પણ કહી શકે છે કે જેટલે અંશે સુસ્ત પક્ષ તાર ટપાલ વાપરે કે અથવા કર આપે છે તેટલે અંશે તે પણ પૂરા અસહકાર કરી શકતો નથી. તેથી એકંદર આ સવાલ સેદ્ધાંતનો નહિ પણ રાજપ્રશ્નથી કુનેહગાઇનો છે.

(૨) બહિષ્કાર

પંચવિધ બહિષ્કારનો પાઠ આપણે ભણ્યા છીએ. પણ ખરી મુશીબત ધારાસભા નિશાળો ને કાર્ટો વિષે જ લાગે છે, તેથી તેનો જ વિચાર કરીએ. આમાં ધારાસભાનો સવાલ બીજા બેથી જુદો છે. ગાંધીજીના સિદ્ધાંત મુજબ ધારાસભામાં કોઈ પણ હેતુસર પ્રવેશ કરવો એ અસહકારથી વિરૂદ્ધ ગણાય—તેમની દૃષ્ટિએ પાપરૂપ પણ મનાય. પણ સ્વરાજ્ય પક્ષ તો તેની સમગ્ર મુજબ તે સભામાં દાખલ થઈ લડવામાં અસહકારનો નવો દાવ ખેલે છે એમ જ ધારે છે. શ્રીયુત દાસ અને પંડિત મોતિલાલજીએ એ પણ બેધક રીતે જણાવ્યું છે કે જો એમની બાબમાં કોઈ કશું ન રાખે તો તેઓ “અસહકાર”—એ શબ્દને કારે મુકીને પણ ધારાસભાની લડતને વળગી રહેવા તૈયાર છે.

તે જ પ્રમાણે સરકારી તિરાણો ને અદાલતોનો કંઈ પણ અંશે આશ્રય લેવો એ ગાંધીજીની દૃષ્ટિએ નિષિદ્ધ છે. સ્વરાજ્ય પક્ષને પણ તેનાયસંદે તો છે જ. પણ તેના બહિષ્કારની અળવળથી દબે કંઈ વધે એમ નથી એવી તેની ખાતરી મવાથી તે વિગે તે દાલ આપદ ન ગણે

તેમ સરકારી નિશાળમાં હાકરાં મોહનનાની કે વકાઈની સહામથી કંઈ રાજકીય કામ થઈ શકતું હોય તે તે છૂટી કરી લે.

પરદેશી તેમ જ મીલના કાપડ ને કપડાઓ વિશે પણ એવી જ રીતે મતભેદ રહે છે. ગાંધીજી આગે પરદેશી કે મીલના કાપડના વેપારીને વજેરને મહાસભા કાયવાદક મંડળમાં રથાન ન આપે ત્યારે સ્વરાજ્યપક્ષ તેમાં પણ કાર્યસાધક દૃષ્ટિથી જ વળે.

(૩) રચનાત્મક કાર્ય

ગૌરોચૌરાના અભ્યાસારથી ગાંધીજીને લાગ્યું કે બહિષ્કારની અળવળથી વણી દેવરતિ વેપાર છે, તેથી તેમણે સુધાન ફેરવ્યું ને સૌની સદાય લઈને કેવળ રચનાત્મક કાર્ય ઉપર જ એકાગ્ર થવાનો આપદ કર્યો. છતાં તેમના દિવસમાં એટલે વસેલું જ હતું કે પૂરા પૂર્વરૂપ બહિષ્કાર કરનારના જ હાથમાં આ કાર્યની લગામ રહેવી જોઈએ. વિનિત પક્ષ સ્વતંત્ર વર્ષ કે વર્ષોસ ધારાસભાઓ તો મહાસભાના અંકુશ નીચે રહીને બહારથી જ સદાય કરી શકે.

આ વિગે સ્વરાજ્યપક્ષની માન્યતા સ્વાભાવિક રીતે છેક જુદી છે. બહિષ્કારની અળવળને દબે નિર્ધાર ગણીને રચનાત્મક કામમાં જોડાઈ ગમત દોષ તેમને સૌને સાથે મળી કામ કરવા તેઓ આમંત્રણ આપે છે. દિલ્લી બંને કેડનાડમાં ધારાસભાનો મન મંડુક થયો છતાં પણ મહાસમિતિમાં બંને પક્ષ સામેલ રહ્યાં તે આવી જ રામજયી. પણ ગાંધીજી તો બહિષ્કારની કેષાઓને સખત ને તિસ્ત માનતા હોવાથી તેઓ તે કાયવાદક મંડળમાંથી સ્વરાજ્યવાદીઓને તેમ જ અર્ધ-દબ અસહકારીઓને દૂર જ રાખે.

(૪-૫) સચિનય બંધ ને અધિસા

આ બે વિગે પણ મતભેદ રપ્પ જ છે. ગાંધીજી મામ કાયદાનો બંધ કરે કે કર ન આપે તો મુખ્યત્વે

૦ મીલના માલોશ કે વેપારીઓને રથાન આપમે તો પણ મીલના ગોદોડરો—આશીરોત્તું શું કે તેમને બહિષ્કાર સમયે જ આ સવાલ પણ મહાસમિતિને વિષય રતો પડ્યો.

કરીને જીવનગારનો જીવન શાંતિથી સહન કરીને તેને પ્રેમથી જીતવાને. આમ ગાંધીજીની રીત આત્માના સનાતન પ્રેમધર્મ પર રચાયેલી છે. ત્યારે સ્વરાજ્ય પક્ષ તો સાફ રીતે સરકારના તંત્રને તોડવાને જ કાયદા તોડે કે જળવો કરે. તે પણ શાંતિ તો જળવે જ પણ તે સામાના તરફ પ્રેમવૃત્તિથી નહિ પણ સરકારને જીવ અત્યાચાર કરવાનું કારણ ન આપવાના હેતુથી.

આ બેદ પણ અહિંસાની સમજમાં પણ સ્વાભાવિક રીતે જિતે છે. ગાંધીજીને મનવચનમાં પણ અહિંસા બેદજી ત્યારે સામા પક્ષને કેવળ કર્મમાં જ. અને લડતના ક્ષેત્રમાં શાંતિ હોય ને દેશમાં કોઈ ઠેકાણે “અસહકારીઓ” તોડાન જગાવે તો તો ગાંધીજી તરત લડત મોકુફ રાખે ત્યારે સ્વરાજ્ય પક્ષ આમ રોકાયા સિવાય આગળ ઝોકાએ જ જાય.

અહિંસા-બુદ્ધિનો ભેદ

આ મીમાંસા પરથી એ પણ વચ્ચે ખરેખરો ભેદ મૂળ દષ્ટિબિન્દુમાં હોય એમ લાગે છે. ગાંધીજી દરેક પગલે ધમ ને લાવનાના પ્રકાશથી આવે છે ત્યારે સ્વરાજ્યપક્ષ કેવળ રાજકીય લડતની અને તાર્કિક ક્ષત્રી દૃષ્ટિથી જુદાવે છે. એક પક્ષમાં સત્ય-અહિંસા પ્રધાન છે, બીજો રાજકીય જીવનના વ્યવહાર દૃષ્ટિ જ વર્તે છે. એક દિવ્ય અદાથી ગ્રેગર છે બીજો જીવિ અનુભવને મેલે છે. આ બેદ જીડો ને તાત્વિક છે—ગ્રામીન—સનાતન છે તે મનુષ્ય સ્વભાવના મૂળમાં તેનાં બીજ રહેલાં છે. તેને શમાવેલો કે અવગણવો એ અશક્ય છે. ત્યારે હવે શું કરવું ?

ગાંધીજીની આતશયતા

આને બેય પક્ષનો શંખમેલો મહાસભામાં આવે છે તે ગાંધીજીની સહન થતો નથી. તેથી તેમણે હાથમાં કાતર લીધી છે. બેની વચ્ચે કાપ મૂકી છુટા છેડા કરવાને તેઓ તૈયાર થઈ ગયા છે. તેઓ સ્વરાજ્યવાદી-ઓને અને વકીલોને, માંહના ને પરદેશી કાપડના વેપારીઓને—સૌને મુખ્ય મંડળોમાંથી દૂર કરવા ઇચ્છે છે. તેઓ ન જાય તો પોતે ન રહે એવો ભય રહે છે. મહાસભાને જે પક્ષ ખર્ચે હોય તેને સુધાન મોંપે—પણ બે માથે તો ન જ નબી શકે.

પણ ગાંધીજી આમ બે પક્ષો વચ્ચે જ ફેંસેલો કરવા નથી ઇચ્છતા. ચુસ્ત પક્ષમાં ધણાયે નજળા માણસો ભરાઈ બેઠા છે. તેમને પણ ગાંધીજી દૂર કરવા ચાહે છે. તેથી સત્ય અહિંસાના સિદ્ધાંત વિષે, ને પંચવિધ બહિષ્કાર વિષે તેઓ ચોક્કસ મત લેવા માંગે છે ને સૌ કાર્યવાહકો દર મહિને ઓછામાં ઓછું દશ નંબરનું પાંચેર ચુસ્ત કાંતીને ખાદીસમિતિને મોકલો આપે એમ મચલે છે. આ મચનાઓ ઘણી જ આકરી લાગે છે. તેનાથી મહાસમિતિમાં—મહાસભામાં ઘણું જ શોભે થશે ને પુષ્ટજ વાદવિવાદ થશે એ પણ નિઃશક છે. તેની સાથે એ પણ દેખીતું છે કે બે ગાંધીજી ૧૯૨૧ ના અસહકારશાસ્ત્રને અસરે અસર વળગી રહે તો તેમનાથી કદાચ બીજું થઈ પણ ન શકે.

લાવિધ્ય

લાવિ લાખણું ચુસ્કેલ છે. તેના પર શંકાઓનું વાદળ જવાઈ જાય છે.

ધારો કે ગાંધીજીની સચના પસાર થઈ. તો સ્વરાજ્ય પક્ષ મહાસભામાંથી નીકળી જાય ને પોતાની જુદી સભા રચાવે. રચનાત્મક કાર્યક્રમનો પણ કદાચ વિરોધ કરે, પ્રબળમાં મતભેદ વધે અને એકંદરે મહાસભાનું, તંત્ર નજળું પડે. પણ આમ ફારગતી કરવાથી મહાસભાનું આંતરિક કાર્ય કંઈ વધારે મંચીન. ધશે—તેને વધારે મેલકો મળશે—પ્રબળમાં વધારે નેસ આવશે ? દાખલા તરીકે કાકનાડામાં ખાદીના કાર્ય માટે તેના ચુસ્ત દિમાયતીઓનું એક જુદું મંડળ નીમાયું છે તેને હાલ કંઈ એવી અડચણો પડે છે, કે જે આ સુધારાથી દર થાય અથવા કંઈ નવી સમસ્યા કે સહાય મળશે ? હાલ તો એમ લાગે છે કે હાલ નહીં થશે ત્યારે હાનિ ઘણી જ મંચીર થશે.

અને ગાંધીજીની દરખાસ્તો ન પાસ થાય તો ? તો ગાંધીજી સમજ નહોતે પ્રતિષ્ઠામાંથી ફારગ થાય : અથવા તો જુદું મંડળ રચાવી મહાસભામાં બહુમતિ કેળવવાને પ્રયાસ કરે એવો સંભવ રહે છે. આથી પણ હાલ જે કંઈ પણ કામ ચાલે છે તેને પ્રથમ તો તુકશાન જ પડેવિ એવો ભય રહે છે.

વળી આ સમિતિ કે મહાસભા ગાંધીજીની સૂચનાનો શાંતિથી ને પૂરી જવાબદારી સમજીને નિઃશય કરે તો તો સારું. પણ હાલ તેમ થઈ શકશે ખરું ? ગાંધીજી લગભગ બેઠી વરસે મહાસમિતિમાં વિરાજશે. બેલગામમાં મહાસભાને ત્રણ વરસે દર્શન દેશે. તેમના કારાવાસથી દળાઈ રહેલો પ્રબળો ગ્રેમ આવે પ્રમુખ બેસથી ધુટી નીકળે અને તેના આગેશમાં તે ગાંધીજી જે કહે તે પડે સમજ્યા વિના મંજૂર કરે તો ? તો ગાંધીજીને ઘણા જ અન્યાય થાય ને તેમની આશા છેવટે નિષ્ફળ થાય. આવા પુરૂષોના જીવનની એ કાયગતી કડ્ડણતા હોય છે કે તેમના પ્રતિ અંગત ભાવ ને તેમના વિચારોના અનુરાગ વચ્ચે સેળમેળ થઈ જાય છે અને પ્રબળ ખરું વલણ પરખાતું નથી.

ભરતી ને ઝોટ

આ સ્થિતિમાં જે પાસ પહોંચું નમે તે પાસ ગુસ્સાનું જાણ છે. હાલની રાજકીય દુર્દશા તેમ જ પક્ષોનો ગોટાળો અસહ્ય લાગે છે. છતાં તેમના પૃથક્કરણથી જ કાર્ય સધાશે એમ પણ નથી લાગતું.

જાને પક્ષમાં નળજાણનાં મુજ ઉઠાં છે. ગાંધીજી પ્રજામાં ફરીથી શ્રદ્ધા ફેળવવા માગે છે. પણ શ્રદ્ધા ચમત્કારથી જ જામે. ગાંધીજી દેશમાં પધાર્યા ત્યારથી કાળ ને સ્વદેશીતા, અંતર્યત્નેની ઉન્નતિનો ને રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો ઉપદેશ આપતા હતા. પણ પંચનળ ખિલાફતના મામલાથી પ્રજામાં અસંતોષ લાગી ઉઠ્યો ને વરસમાં સ્વરાજ્ય મેળવવાની આશા આવી ત્યારે જ પ્રજાએ એક સપાટે ગાંધીજીની સૌ વાત કહી રાખી. તેથી પ્રજામાં મોટી ભરતી આવી ગઈ. વળી જે વરસથી ઝોટ ચાલે છે. હવે ગાંધીજી કંઈ નવા ચમત્કાર કરવાની આશા નથી આપતા કે સરકાર સામે સત્તર લડવાની તૈયારી નથી બતાવતા. માત્ર શાંતિથી સ્વતંત્રતા કેમ પાર પાડવાનો આગ્રહ કરે છે. અને તેનો રાજકીય સ્થિતિ સાથે મેંદબ ધણીખરાને દરનો ને પરાક્ષ લાગે છે. મહાસભા ધડિલાર સમાજસેવક મંડળ હોય એટલી રાજપ્રદરણથી વિરુદ્ધ જણાય છે. આવા સંયોગોમાં પ્રજામાં નથી શ્રદ્ધા કેમ જામે અને સત્તર કાર્યસિદ્ધિ કેમ થાય ?

ખીજ પાસ સ્વરાજ્ય પક્ષ ઉપર તો જરાયે આશા હતી નથી. જે ગાંધીજીનો દંડીનો પાંચ વરસમાં પ્રબળ

હોતો લાગે છે તો ધારાસભાની રચાઈથી તો કે વરસની છેક પુરાણી પદ્ધતિ છે. સ્વરાજ્યપક્ષ જે તેટલા કાયદા ને અંદાજપત્રો નપાસ કરે ને ગમે તેટલી ખાંડો લાપણી આપે તેથી હવે નથી કોઈ અંતવાનું નથી કોઈ આશા રાખવાનું. પ્રબળના અંતરમાંથી પરિવર્તન થયું તો જ એમ જાણે લાગે છે. પણ શી રીતે થાય ?

અમર આશા

આમ ચોમેર અધકાર છવાય છે. હિન્દુ મુસલમાનના વિખવાદ તેને છેક જ ધમધાર જનાં છે. તે ક્યારે કેપી રીને ફેડાશે—દિવ્ય જ્યોતિ ક્યારે પ્રગટે ?

દંડે થેરા વાદળને ઉઠળી દાર હોય એવી અંગ્રેજી કહેવત છે. 'હજારો એ નિરાશમાં અમર આશા છુપાઈ છે' એમ આપણા કવિ ગાંધી બધા છે આશાપૂર્વક આજે પણ આશાનાં ઉઠળાં ફિરજો નાં શકે એમ છે.

દાસ-પંડિતજીએ ધારાસભાના પત્રમાં એવી આશા આપી છે કે એક જાણીએથી તેઓ ધારાસભામાં બેઠા જ્યારે જહાર નીકળશે અને ખીજ પાસ સ્વતંત્રતામક કાર્ય પ્રબળ રાખીને તૈયાર થશે એટલે કંઈયે થોડા જ વખતમાં સૌ સાથે મળીને સવિનય ભંગની ગંજવર સુધે ચલાવીશું. પણ ધારાસભાનો અકાંચ એવો છે કે અંદાજપત્ર થયેલો જહાર લાગે જ નીકળી શકે. તેમ અંતિમ લડતની પદ્ધતિ ને અધિકાર વિષે પણ જાને પક્ષ એકમતિ દરની અને અનિશ્ચિત લાગે છે. કાલનાં વ્હાણે શણે જોવાં !

પણ આજે જ સ્થિતિ પર એક શુભ ખબર મળે છે. સન ૧૯૧૬-૨૧ સુધીની રાજકીય ચળવળથી પ્રજાનું મન ખુબ હોલ પામ્યું ને ખેડાયું. અમર આશાની સર્વદેશીય પ્રશંસા તેમાં અનેક ગામગામ કાર્યનાં શુભ ખીજ નંખાયાં. ત્યાં સુધી રાજકીય ચળવળ પ્રધાન રહી ત્યાં સુધી એ ખીજને ખીજવાનો પૂર્વ અવકાશ ન મળ્યો. પણ રાજપ્રદરણનાં પૂર્વ ઉત્તરો પછી ભાવ-ભીની પ્રજામાં અનેક શુભ પ્રશંસાએ ભરપૂર પાક ઉગી નીકળ્યો છે. કાળપરની દેશી

અને કાળીઓનાં મંમેલન, -ચંદ્રાતરના લેઉઆ અને કાકીઆવાડના કડવા પાટીદારોની નત્યુત્તિ, -ધારાળાનો સત્યાગ્રહ અને બહારવટાની ગંધી, -સનાતનીઓ અને આર્યસમાજીઓની, અસહકારીઓ અને સહકારીઓની અત્યજ સેવા-સુકાસમા-ઝાંઝાનાં સ્વયંસેવક દળ ને સમસ્ત રાજપૂત પરિપદ-ન્યાત-માતની ને કામકામની પ્રવૃત્તિ-આ કાર્યની દારમાળા આંખને ધારે છે ને દિલમાં ઉત્સાહ પ્રેરે છે. સૌ એક કે શીલ રીતે વિશાળ અર્થમાં રચનાત્મક કામ જ કરે છે-કેટલાક તો ખમુસ કરીને રેડીઆખાદોનો પ્રચાર પણ કરે છે.

મંભવ છે કે કદાચ મહાસલાના કરતાં પણ તેમાંથી મૂળ પ્રેરણા મેળવનાર આવા સમાજ સંઘો મળીને થોડા પખત દેશની સંગીન સેવા કરે અને એ પાંચ વરસમાં રાજપ્રકરણમાં વળી મોટું મોણું આવે ત્યારે તેને ઝીલવાને ને સાર્થક કરવાને પ્રબળ વધારે સમર્થ બનાવે !

એમ ભરતીઓટના-આશાનિરાશાના વારાફેરાથી જ સંસારની પ્રગતિ થાવ છે:

नीचैर्नच्छन्त्युपमि च दशा चक्रेनेमिकमेण ।

ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક

જ્ઞાનગોચરી

મુંબઈ ક્ષણિકામાં કેળવણીની પ્રગતિ

મુંબાઈ સરકારના કેળવણી ખાતાએ સને ૧૯૧૭ થી ૧૯૨૨ સુધીમાં કેળવણીની પ્રગતિ યથા તે વિષે નિવેદન બહાર પાડ્યું છે, તેમાંથી કેટલીક બાબતો નળણવા જેવી હોઈ નીચે ટાંકવામાં આવે છે:

(૧) સરકારી તથા ખાનગી પ્રાથમિક શાળાઓમાં ૮૦૨,૩૮૦ છોકરાં અભ્યાસ કરે છે. પ્રાથમિક કેળવણીને ફરજીયાત કરી હોય તો જે સંખ્યાને શિક્ષણ આપવું પડશે તેના ૨૨.૫ ટકા આજે શિક્ષણ લે છે. (પેજા. ૬)

(૨) છેલ્લાં પાંચ વરસમાં, શિક્ષણનો લાભ લેતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં નીચે પ્રમાણે વધારો થયો છે:

મધ્ય વિભાગમાં ૪૪૬ ટકા
દક્ષિણ " " "
ઉત્તર " " ૬૬ ટકા

(૩) શાળાનાં (સ્કૂલ ફાઈનલ) પરીક્ષામાં સૉર્ટ લેન્ડ, ટાઈપીંગ, ચિત્રકળા, સુતાર કામ, દિસાળી કામ, આપારી પત્રવ્યવહાર, તથા ખેતીનું શિક્ષણ, આટલા ઔદ્યોગિક વિષયો ૧૯૦૫ની સાલથી દાખલ કરવામાં આવ્યા છે, પણ તે વિષયોનો અભ્યાસ લગભગ ખીલ

કુલ થતો નથી. આપણે અભ્યાસક્રમ ગમે તે પ્રકારનો ગોઠવીએ પણ વિદ્યાર્થીઓનું લક્ષ એક જ બાબત પર હોય છે કે અમુક શિક્ષણથી સરકારી નોકરીમાં શું ફાયદો થશે ?

(૪) શિક્ષણનો પ્રચાર કરવા માટે ખાનગી સંસ્થાઓ રથપાછ છે તે ઘણીખરી મુંબાઈ તથા મહારાષ્ટ્રમાં જ છે:

૧. ડેક્કન એડ્યુકેશન સોસાયટી	} પુણા
૨. શિક્ષણપ્રસારક મંડળી	
૩. પુણા નેટીવ ઇન્સ્ટીટ્યુશન	

૪. અહમદનગર એડ્યુકેશન સોસાયટી	
૫. ડીપ્રેન્ડ ક્લારીસી મીશન	
૬. સેવાશ્વદન.	પુણા
૭. "	મુંબાઈ
૮. પારસી બેનેવોલન્ટ ઇન્સ્ટીટ્યુશન	"
૯. કુરતમજી જમશેદજી હજીભાઈ શાળાઓ	"
૧૦. ગોરખદાસ તેજપાળ શાળાઓ	"
૧૧. આર્બન એડ્યુકેશન સોસાયટી	"
૧૨. જનરલ " "	"
૧૩. ઇન્ડીઅન " "	"
૧૪. કોંકણ " "	મહાડ
૧૫. સાર્વજનિક " "	સુરત

૧૬. નવસરાય હિરાનંદ એકેડેમી સિધ્ધ
 ૧૭. હિન્દુ મિશન એસોસીએશન " "
 ૧૮. બીરીઆ એડ્યુકેશન સોસાયટી " "
 ૧૯. સિંગાયત એડ્યુકેશન એસોસીએશન બેંગ્લગામ
 ૨૦. ઇર્ણાટક " સોસાયટી ધારવાડ

ગુજરાતની ધણી સંસ્થાઓ અસહકાર કરીને મુંગાઈ સરકારથી છુટી પડી તે યાદ રાખવાનું છે અને તેથી ચરોતર તથા ભરૂચ એડ્યુકેશન સોસાયટી જેવી સંસ્થાઓનાં નામ ઉપરના લીસ્ટમાં જણાતાં નથી. તે છતાં એટલું કહેવું જ જોઈએ કે દક્ષિણમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે સંસ્થાઓ જોમ્મોર વધતી જાય છે.

(૫) હજી મુંગાઈ યુનિવર્સિટીની મેનેજમાં માત્ર ૨૦ દલા જેટલા સ્થળો ચુરંછૂંધી જાય છે. મુંગાઈ શહેરની કે ઇલાકાની પ્રજા એનાથી અગ્રગ રહે તેમાં નવાઈ નથી, અને જો જમશેદજી દાદાજી ઉચ્ચ કેળવણી માટે બાદશાહી સખાવત કરીને બેંગ્લોરમાં પેસા આપ્યા, મુંગાઈમાં નહીં. મુંગાઈની દૈનિક કોલેજ આફ સાયન્સની કેજેતી કાણુ નથી જણતું?

(૬) માધ્યમિક કેળવણીને માટે ન્હાનાં ગામોમાં હાઈસ્કૂલો સ્થપાય છે તેની મુશ્કેલી ઘણી છે. શિક્ષકો પગાર વધારે માગે છે અને રચાયી રહેતા નથી. તે મુશ્કેલી દૂર કરવાના બે માર્ગ છે:

૧. ૨૦ વર્ષ કામ કરવાને બંધાય એવા સ્તાં સેવકોનું મંડળ કરવું; અથવા

૨. ચાલતાં મંડળોએ નાનાં ગામોમાં મુલો ધારૂં, માસ્ટરોને સરેરાશ પગાર નીચે પ્રમાણે આપવો પડે છે:

મુધગાઈમાં	લોહલ બોડમાં	ખાનગી
૫૫.૬	૭૨.૭	૮૬.૭

(૭) પ્રાથમિક શાળાઓના માસ્ટરોને પગાર ઘેરૂં હોય છે તેમાં વંધાગે કરવા માટે સરકારી શાળામાં નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા છે, તે દરેક શાળાને લાગુ પડતી નથી.

પોસ્ટ ખાતામાંથી વેતન	રૂ. ૬ થી ૧૦
સેનીટેશનનું કામ	રૂ. ૨
જન્મ મરણની નોંધ	રૂ. ૧
સહકારી મંડળોના મંત્રી તરીકે	રૂ. ૫ થી ૧૦

જોઈ કેટલીક બાબતો પણ સચવી રાખાય એમ છે:

કસરન તથા રમત શિક્ષણ માટે
 કોતવા તથા વજીવાના શિક્ષણ માટે
 ક્યાકાર્તન કરવા માટે
 કારીગર અથવા મલુરીઆત વર્ગ માટે રાત્રિશા
 ગામ પંચાયત લવાદ વિગેરેનાં દફતર લખવા

(૮) મોલ કારખાનાંમાં મલુરી કરતાં છોકરાંએ શિક્ષણના આંકડા જોતાં ખાતી થાય છે કે જો મેં માલેકો ધારે તો ઘણી મદદ કરી શકે.

શાળાઓ

વિદ્યાર્થીઓ

મલુરી કરતાં છોકરાંની સંખ્યા

જેટલા દલાને શિક્ષક મળે છે?

(૯) કન્યાઓની માધ્યમિક શૈક્ષણિક:

નિયામો	વિદ્યાર્થીની
૧૯૧૬-૧૭	૫૮ ૬૬૬૭ (૮૪૦ હોદ્દાઓની શાળામાં)
૧૯૨૧-૨૨	૬૪ ૮૮૬૪ (૧૪૧૫ ")

સરકારી શાળા સંસ્થા છે તેમાંથી ૭ મહારાષ્ટ્રમાં યુરી ગઇ છે: યુબા, અમદાવાદ, ચાણા, નાસિક, અદ-મદનગર, ધારવાડ, ખીનપુર.

(૧૦) મોટી હંમરની કન્યા તથા સ્ત્રીઓ માટે વર્ગો કાઢવામાં આવે તો તેને સરકાર તરફથી મદદ મળી શકે છે. તેમાં શિવળ, ભરતકામ, શુંધણ, સંગીત, શૃદ્ધા, આરોગ્યશાસ્ત્ર, પાકશાસ્ત્ર, માવજત (નર્સિંગ) અગ્રેજ તથા સ્વભાષાવાન, વિગેરે શીખવી શકાય. આ પ્રકારના વર્ગો શુભરાતમાં ધણા જ યોગ્ય છે.

(૧૧) માત્ર ૩૮,૨૬૬ અંગ્રજ હોદ્દાં યુગાર્થ ઇલાકામાં ભણે છે. મહારાષ્ટ્રમાં જેટલો વધારો થયો છે તેવો શુભરાતમાં નથી થયો. " ગાંધીના શુભરાત " ને શરમવા જેવું છે.

(૧૨) ધારાળાઓ માટે અંગ્રાજીમાં ખાસ શાળા છે.

કાળીપરજ માટે ગોડસંજામાં શાળા છે.

" " ખેરગામમાં બીજી શાળા છે.

બીલો " દોદમમાં શાળા છે.

દીવામાં ભીલ, તળાવીઆ તથા કેળીને શિક્ષણ મળે છે.

મહારાષ્ટ્રના પક્ષભેદ

આ વિષય પર કલકત્તાના મોરન રીવ્યુના તંત્રી બાજુ સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે લખે છે:

મહારાષ્ટ્રમાં ગાંધી અને સ્વરાજ પસંદા મતપત્રોથી દુસ્મરને રાહ થવાપાતું રહ્યું નથી. સ્વરાજવાદીઓ ધારે તો રચનાત્મક કાર્યક્રમો અમલ કરવામાં સુરત અસહકારીઓની સાથે મળીને કામ કરી શકે તેમ છે. પણ ભૂતકાળનો અનુભવ જોતાં ધારાસભાની ધાંધલ પછી રચનાત્મક કાર્ય જેવું કંઈ અને લેફાની નજરે ન ચડે તેવું કામ કરવાને માટે તેમના હૃદયમાં થોડી જ શક્તિ, સમય અને પ્રેમ રહે એમ લાગે છે. ધારાસભામાં સર-

કારને હાર પર હાર ખવરાવવી, તીખાં તમતમતાં ભાષણો કરવાં અને લેફાની વાલવાલ મેળવવી એવું સરસ કામ મૂકીને લેફાની નજરે ન ચડે એવું કામ કરવાનું ધારાસભાના સભાસદો પસંદ કરતું અતિ મુશ્કેલ છે. અને એથી અમને તો નથી દેખાતું કે રચનાત્મક કાર્યક્રમની બાબતમાં સ્વરાજવાદીઓ સુરત અસહકારી-ઓને કાંઈ ખાસ મદદ કરી શકે.

સ્વરાજવાદીઓ કહે છે કે " વડી ધારાસભામાં અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં જે જગ્યાઓ સુદૃષ્ટીથી પૂરાય છે તે અમે પૂરીથી; અને અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો જ્યારે જ્યારે કોઈ કમિટી નીમારો ત્યારે ત્યારે તેમાં પણ અમે અમારાથી બનશે. એટલી સંખ્યામાં દાખલ થઈશું." આ વિચારવૈભવી જરા આગળ લંખાય તો સ્વરાજવાદીઓનો એમ પણ અભિપ્રાય બંધાય કે પ્રધાનોની જગ્યા પણ ખરી રીતે તો સુદૃષ્ટીથી જ પૂરાય છે. અને જો સરકાર આ ચેતવણીથી ચેતી જાય અને મધ્યપ્રાંતની ધારાસભાના પ્રધાનોની સુદૃષ્ટી કરવાનું જાહેર કરે તો સ્વરાજવાદી સભાસદો પ્રધાનોના હોદ્દા પર હલચલ જરૂરે કંઈ વિના આવી શકે !

" વર્તમાનની વાદળીના રંગ આ બદલાય છે "

એમ સ્વરાજવાદીઓ વિશે કહેવાનો લાવિષ્યમાં કોઈને પ્રસંગ ન પ્રાપ્ત થાય એટલી જ અમે આશા રાખીએ છીએ.

સ્વરાજવાદીનો ધારાસભાનો કાર્યક્રમ મહારાષ્ટ્રના રચનાત્મક કાર્યક્રમ કરતાં ઘણો જ સ્તરે અને મરને પસંદ પડે તેવો છે. સરકારની સામે પડવામાં કે સરકારને ઉતારી પાડવામાં લોકમતને સાથે રાખવો એ જાદુ મોટી વાત નથી. એને માટે જાદુ શક્તિની કે મહેનતની પણ જરૂર નથી. પોતાની એમો અને નિર્જાનતાઓ છુપાવવાને માટે સરકારની સામે કંઈ જામરાણ મચાવવું એ તો આજકાલ એક જાદુનો કિમિયો થઈ પડ્યો છે—સરકાર એટલી બધી

લોકોના દિલથી ઉતરી ગઈ છે. પણ રચનાત્મક કાર્ય-ક્રમની દૈરે બાબત અમલમાં મૂકવા માટે તો પેટમાં કટારી ખોલવાની છે. કેટલીક બાબતો તો કાળજીથી ફિક્કો અને પુરાણી પ્રથાઓનો વિરોધ કરનારી છે અને એથી અમલમાં મૂકી બહુ જ આકરી છે. છતાં એ જ બાબતો રાષ્ટ્રની શક્તિ, એકતા અને સત્યનિષ્ઠા માટે જરૂરી અને અનિવાર્ય છે, અને એથી રવરાજના પાયારૂપ એ જ બાબતો છે એ સત્યની સામે આંખ મીંચાય તેમ નથી.

ગાંધીજી અને અન્ય ચિન્તકો

એ મથાળા નીચે 'વસન્ત' ના તંત્રી શ્રી આનન્દશંકર દુબે પોતાના પત્રના ચૈત્રના અંકમાં નીચેના મતનીય વિચારો દર્શાવ્યા છે:

'અબેદમાર્ગપ્રવાસી' 'મણિલાલ નલુભાઈ ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય સર્વની સુન્દરતા એક કસોટીથી તપાસતા અને તે અભેદ: નેટલે અંશે કાઢી પણ સંરચા-કૌટુંબિક સામાજિક કે રાજકીય-બંધે કવિતા પણ-પ્રકૃતિની કે મનુષ્યસ્વભાવની-અભેદાનુભવમાં અનુકૂલ થાય તેટલે અંશે તે સારી એમ જો માનતા. મણિલાલ પછી આવ્યા જ પણ જુદા એક દષ્ટિબિન્દુથી સર્વ વિષયોને અવલોકનાર, મર્વ આચાર, વિચાર એક જીવનસૂત્રમાં પરિવર્તાર, તત્ત્વચિન્તક ગુજરાતમાં ગાંધીજી છે. મણિલાલ કરતાં બળમાં ઉતરતા પણ વ્યાપકતામાં ઘણા ચટીઆતા વસ્તુચિન્તક ગાંધીનંરામ હતા. પણ તે દૈરે વિષયને બધા દષ્ટિબિન્દુથી 'on its own merits' એટલે કે વસ્તુચિન્તકને જ સરણે રહીને અવલોકતા, ને કે તેમાં ઘણીવાર એમના હૃદયનો રંગ છુદ્ધિને લાગી જતો; તો પણ એક જ વિચારસૂત્રમાં કે જીવનસૂત્રમાં આચાર વિચારના સઘળા મણુકા પરોવવા એ એમની રીત નહોતી. એથી એમની સાથે ગાંધીજીનું સામ્ય નથી. આ વાતમાં ગાંધીજી મણિલાલને મળતા આવે છે.

ગાંધીજીના માનસિક બંધારણનો પૂર્વોક્ત પ્રકાર નોતાં, એમના હિન્દુધર્મના વિચાર ઉપર એ ધર્મના ઇતિહાસનો બોલો લાદવો, કે એમની રાજકીય પ્રવૃત્તિને ઈન્દ્રેસના રાજ્યશાસ્ત્રથી તપાસવી, કે એમની ખાદી ગંબીરી દેશનાને આર્થશાસ્ત્રની દષ્ટિએ અવલોકવી - એ

વ્યર્થ છે. હિન્દુ ધર્મ અમુક સત્ય ઉપદેશો છે એમ પોં માને છે, પણ કાષ્ટ પ્રતિપક્ષી એ સામે વચનો દાંબ બતાવે કે હિન્દુ ધર્મ એમ ઉપદેશો નથી તો એવું એમના મતમાં ફેર પડે મહિ, કારણ કે એમની દા આસ્થા છે કે જે સત્ય ન હોય તે હિન્દુ ધર્મ ઉપદેશો નહિ, અને ઉપદેશો તો તે ધર્મ ન કહેવાય. વળી રાજકીય વિચારના પ્રદેશમાં પોતે માને છે કે અત્યંત ગોખલે જીવતા હોય તો સરકાર સાથે એ બંધ અસહકાર કરે. જ્યો સત્યનિષ્ઠાથી દેશનું રાજકીય ક્રિય કરવા છુટે છે તેને માટે અસહકાર સિવાય બીજો માર્ગ જ નથી: જે સત્ય હું જે આચરવામાં મોળપ શી કે ઇતર-સુખદુઃખ, લાશાસાંપ જ્યાંજ્યાના-આતુરગિક વિચારોથી એને ઢીલું કેમ પાડી શકાય ? જેનું માત્ર તેનું જ બીજું, બંધે એની જ સાથે અભિમ વણાએકું ગાંધીજીનું સ્વ અહિંસા અને એનું મૂળ પ્રેમ. સરકાર સાથે- પાપી રાજ્ય' સાથે પણ દ્રેષ નહિ, પણ પ્રેમ: અને પ્રેમ તેથી જ અમર કાર. પ્રેમ સામામાં શુદ્ધિ છુટે અને એ શુદ્ધિ સાધવા માટે પોતામાં તે બાળવવા માટે જ નહિ. પણ સામામાં સાધવા માટે, એ એની સાથે અસહકાર કરે છે. પરંતુ પ્રેમમાં અસહકાર જ હોય, બંધેકાર ન હોય. એ લાઇ અન્યાય કરે તો બીજો લાઇ ધર છોડીને માથે જાય, પણ પહેલા લાઈને મારીને ઘરબહાર કાઢે નહિ. ગાંધીજીની ખાદીની દેશના પણ પરદેશી માલને દેશ માંથી હાંપી શકવા માટે નથી, પણ હિન્દુશાસન, અર્થપ્ય ગરીબોને, પ્રેમથી શેટલો મેળવી આપવા માટે છે. આમ હોવાથી હિન્દોના ગરીબ વર્ગ જે રીતે સુખ થાય તે જ રીતે ગાંધીજીના અર્થશાસ્ત્રમાં માન્ય થઈ શકે. વળી એમના સુખના વિચારમાં સાદાઈ અને શુદ્ધિ પણ ભળેલી છે: આખા ત્રેલોક્યનું રાજ્ય મળે, હેનની વૈભવ મળે, પણ તેમ ઘટાં મહારો આત્મા ગોઈ તો એ રાજ્ય અને એ વૈભવ મહાર ન લેઈએ: આ

જ આ જ ધોરણે હું પરદેશી કાપડને બદલે સ્વદેશ કાપડ પહેરવાનું મત સમગ્રી શકું છું. પણ પરદેશી કાપડને 'દોષી' મહારાષ્ટ્રી સમગ્રી શકાતી નથી. કાંઈક સમગ્રાય છે તો એ રીતે કે અત્યાર સુધી મહારા-દેશબંધુઓની સ્થિતિ અવજજીને કરેલા મહારા મોન્સોનખેતરો પમાતાપ છે. પણ પમાતાપ તો ડાહો અને માનસિક પણ દોહા શકે. બોરી (frantic) અને આક્રમકી દોખાની શી જરૂર ?

હોવાથી, અર્થશાસ્ત્ર જે 'high standard of living'—એટલે કે ભૌતિક યાને આર્થિક દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ જીવનની લક્ષ્યામણ કરે છે, અને તે રીતે ખાદ્યોત્પાદનો વિશેષ કરે છે, એની ગાંધીજીના મન ઉપર કોઈ જ અસર થતી નથી. એમની સામે મિલનના ઉદ્યોગનો સ્વદેશી તરીકે બચાવ કરેલા કે પરદેશી માસના બહિષ્કારના સાધન રૂપે બચાવ કરેલા કે અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ રેડીઆનો સ્થાને મિલ જ આવવી જોઈએ એમ કહેવું એ ગાંધીજીનું દૃષ્ટિબિન્દુ બહીને દલીલ કરવા જેવું છે: સામા પક્ષનાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ કેવલ રાજકીય અને આર્થિક હોય ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તસૂત્ર યાને જીવનસૂત્રમાં ગોઠવાતાં નથી.

આમ અમુક જ દૃષ્ટિબિન્દુથી વગર વિલોપવાની ગાંધીજીની રીત અણિલાસ સાથેનું એમનું સામ્ય મત્સવે છે એટલું જ નહિ, પણ એ રીતને અને બાંધેલા સિદ્ધાન્તમાં પણ એમની અને મણિલાસની વચ્ચે એક મોટું મળતાપણું છે; તે એ કે ઉત્પન્ન—ત્રીગ ડો. ટગોર માફક અને ગૂજરાતના જ પૂર્વતર ચિન્તક શ્રેષ્ઠીએ તો ચોથા નર્મદની માફક—પૂર્વ અને પશ્ચિમની ભાવના વચ્ચે તાંત્રિક ભેદ લુપ્ત છે. નર્મદને ઉત્તર વચમાં 'મુધારો' બુલભરેલો લાગે તો એટલા માટે કે પશ્ચિમની ભાવના મંસારની અને પ્રજ્વલિત છે, પૂર્વની પ્રમીની અને નિષ્ક્રિય છે, મણિલાસે એ ભેદ પ્રજ્વલિત અને નિષ્ક્રિય નહિ, પણ સમજિભાવના અને વ્યક્તિ-ભાવનાનો યાને અભેદ અને ભેદનો ભેદો. વ્યક્તિભાવના યાને Individualism એટલે હરીફાઈ (competition) કલહ, અંશાન્તિ; સમજિભાવના યાને Socialism એટલે સહકાર (co-operation), શ્રેય, શાન્તિ. ડો. ટગોર પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે આ ભાવનો જ ભેદ માને છે, પણ જાને એક બીજાથી છૂટા ન રહેતાં, એસિયાના હૃદયસ્થાનીય ભારતે, પૂર્વની ગંભીરિને પુનર્જીવિત કરીને, પશ્ચિમની ગંભીરિના વિરુદ્ધ સ્વર સાથે એનો સ્વર ભેગવીને, એક સુસ્વર વિશ્વગીત રચવું એવી એમની વિશ્વભારતીમાં કેળવવા પારેલી ભાવના છે.*

ગાંધીજી પૂર્વોક્ત વિચારોની જ શ્રેણિમાં છે. કાકને સ્થિરિત રાજ્યથી હિન્દની રાજકીય તો કાકને આર્થિક પ્રાપ્તિથી યજોલી દોસે છે. ગાંધીજીને હિન્દ 'ધર્મશ્રેષ્ઠ' થવું હોવાય છે એ પશ્ચિમના સંબંધથી મોટામાં મોટી દાનિ છે. નર્મદની માફક એમને પણ પશ્ચિમને 'મુધારો' તે મુધારો લાગે છે અને મણિલાસની માફક એમને પણ પશ્ચિમના 'મુધારો'નાં હરીફાઈ કલહ અંશાન્તિ કેવાં ઉભાં કરે છે.

આથી જ પશ્ચિમનાં દેવમંદિરના દેવ-સાંચા-એમને ગમતા નથી. ખાદ્ય એમને પ્રિય છે, મિલ અપ્રિય છે.

કવિશ્રીનું ભાષણ

તા. ૧૬ મી મે ના રોજ સુરતમાં મળેલી જૈન સહિય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે ભાષણ કરતાં કવિ શ્રી નાનાલાલે બોલ્યું કે:

મહાકવિ કવિદાસના મેપદ્મ 'કાવ્યની ગોહિની સંસ્થાપીએને પણ લાગે છે, એ કાવ્યમાંથી પદ્યનું, ઉદ્ભૂત વિગેરે જોનામાં કેટલાંક અનુકરણો થયાં છે. ઉદ્ભૂત કાવ્યના કલાંચે પાતાના સુર જોના સુરતમાં હતા તેમને જોધપુરથી થાતુમાંસ દરમ્યાન ચંદ્ર મારસ સંદેશો 'સાચ-સા' અને 'મુધારો'ના જન્મ પછી જ થયેલી અર્થશીન સંસ્કૃતિ છે, અને એ જ પરિસ્થિતિ આચારે હિન્દમાં ઉત્પન્ન થવા લાગે છે તો એ જ નતની સંસ્કૃતિ આપણે ત્યાં પણ સંભવે છે. પૂર્વે હિન્દ કેવળ ધર્મ અને નિષ્ક્રિય મુક્તિ હતું એ હવના ઉત્તિહાસદૃષ્ટિએ સાચી નથી. આ વિષયમાં હમણાં થોડાક માસ ઉપર કક્ષતા 'યુનિવર્સિટીના 'પ્રાચીન હિન્દના ઉત્તિહાસ અને સંસ્કૃતિ'ના એક પ્રોફેસર ડો. કાલિદાસ નાય જે કચીન્દથી રચીનદ્રનાથના કંઠા હોય વિશ્વભારતીમાં પણ કામ કરે છે, તેમણે બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં એક ભાષણ આપ્યું હતું. કચીન્દથી પણ ઉપરિચિત હતા. ભાષણ-કાર્તો ઉપર મનવનો પ્રસ્તાવ કરતાં મહારે ઉપર બોલેલા મહાસ વિચાર નિખાસપણે અને સ્પષ્ટતાથી જણાવવા પડ્યા હતા. સમા વિષયનું થવા પછી મહારે ડો. ટગોર સાથે એ સંબંધમાં વાતચિત થઈ હતી; એમાં મત્સ કાળના યુરોપ અને હિન્દની ધર્મભાવના પરત્વે એમણે એક વાત કહી કે મત્સ કાળના યુરોપમાં 'Doctrine of Sin'—પાપને 'દુ' પાપી હું' એવી બુદ્ધિ વ્યાપેલી હતી એને આપણા ધર્મમાં નહોતી અને નથી. પણ વસ્તુતઃ જીવ માયામાં રૂબેલો છે એ આપણા હિન્દનાં તત્ત્વતઃ પૂર્વોક્ત 'પાપ' નો સિદ્ધાન્તથી ભુલો નથી. એ ધર્મ વચ્ચે ઝીલવટથી અનેક ઝીલ્વાઝીલ્વા ભેદ બતાવી શકાય, પણ તેને મોટા આંખે જોઈ એવા સંસ્કૃતિના

* પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે દોરેલો આ ભેદ અતિહાસિક દૃષ્ટિએ મને ખરાબ લાગે છે. મત્સકાળના યુરોપની અને પ્રાચીન હિન્દની સંસ્કૃત વચ્ચે મને તાત્ત્વિક ભેદ હોખોતો નથી, બંને બંનેની પુષ્કળ એકતા હોવાય છે. એને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ કહેવામાં આવે છે એ વસ્તુતઃ મત્સ ;

મોકલાવે છે. કામમાં લેધપુર, અમુદાવળ, સિદ્ધપુર, અમદાવાદ, વડોદરા, ભરૂચ અને સુરતનું ઉત્તમ વહુન કરવામાં આવેલું છે. સુરતનું વહુન કરતાં મજૂર કામમાં જાણ-વેણમાં આવ્યું છે કે તે વખતે સુરત ધણી જ ઉત્તર દશમાં હતું. અધા દેશીના વેપારીઓ અને વહાણો સુરત આવતાં હતાં. જૈન સમુદાયનો મહિમા આ કામમાં ધણી જ સુંદર રીતે ગાવામાં આવ્યો છે. તેમાં ગોપીપુરાના જૈનોની ખાસ પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. એ ગોપીપુરામાં જૈન સાહિત્ય પરિષદની પહેલી બેઠક મળે તો તેમાં શું નવાઇ ? સુરતનો ગોપીપુરા વિભાગ હંમેશા મઠિ સાહિત્ય પ્રદેશમાં નામના મેળવી ગયા છે.

સમસ્ત ગુજરાતી પરિષદથી નિરાળી એવી આ પરિષદ શું કામ ? જૈન સાહિત્ય પરિષદ ભલે જુદી બસય. તે પોતાનું પૃથક્ હિત ભલે સાધે, પણ તે ગુજરાતી સાહિત્યની પાષાકજ હોવી જોઈએ. વર્તમાન સાહિત્યમાં જૈન સાહિત્યને ધણી અન્યાય થયો છે. તે અન્યાયનું કારણ જૈન-તરી તેમ જૈનો પોતે પણ છે. જૈનોએ પોતાના જ્ઞાનબંધારો પ્રસ્તા કરી પ્રકાશમાં લાવવા જોઈએ. મહાવીર સ્વામીના સમયમાં ક્ષત્રિય ધર્મેષ્વરેશો થયા હતા. તે વખતે ક્ષત્રિયોના વંશમાં ફરીન પ્રાપ્ત થયું હતું. મહારાજ ભાઈદેવી અને ગોપીચંદ એ ક્ષત્રિય મંત્રાણીઓ જ હતા. ઉપદેશ અને શિયામાં કોઈ પણ ધર્મ ખરી અહિંસક હોય તો તે જૈન ધર્મ જ છે. છાંદ ધર્મ હવે અહિંસક રહ્યો નથી.

ગુજરાતને જૈનોએ જ અહિંસક બનાવ્યું છે. ઓસવાજો રાજપુત હતા. તેઓ જૈન બનવાથી તેમની તલવારના ગળ બની ગયા. યુરોપના કેટલાક કવિઓ ભવિષ્યના સત્યયુગનું વહુન કરતાં જણાવે છે કે 'એવો સત્યયુગ આવશે કે ત્યારે તલવારનાં હથ બની જશે.' આવા સત્યયુગનો પ્રચાર મહાવીર સ્વામીએ અઢી હજાર વર્ષ ઉપર કર્યો હતો.

જૈનોના અંગે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતીમાં લખાયા છે. જૈનો જેવી ચતુર્વિધ સંધાની કલ્પના હિંદુઓમાં એક રીતે દેખાતી નથી. હિંદુ મહાસત્રાએ જૈનોને હિંદુ તરીકે ગણ્યા છે એ ખુશી થવા જેવું છે. જૈનોમાં તત્ત્વજ્ઞાન પણ છે, ધર્મ પણ છે અને સંસ્કૃતિ પણ છે.

જૈનો અને હિંદુઓની સંસ્કૃતિ કેટલીક વાર નિરાળી હતાં પાછી એકમેક જેવી થઈ ગય છે. ગુજરાત સાથે જૈનોનો ઐતિહાસિક સંબંધ ૧૯૬ ની સાઘથી શરૂ થાય છે, એ વર્ષમાં શીવગુપ્તસુરિના ઉપાશ્રયમાં રાણી રપતુંકરીના જેટ વનરાજનો જન્મ થયો હતો. એ ઐતિહાસિક પંચાસર આજે પણ છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજે કુમારપાળના સમયમાં ચોકડો હતમ અંગે લખ્યા હતા. અમદાવાદમાં પણ અંગેના જૈન

સાધુ લોકારા સુધારક સાધુ તરીકે જાણીતા છે. વજ્ર તે જ અમદાવાદમાં ધર્મસિંહ મુનિએ ૧૭ ચુરો ઉપર ટંખા દેશ છે. આ ટંખા દેશ ફીરકાએને માન્ય છે. હીરવિજયજીએ જેઓ આકબર બાદશાહના કહેવાથી ગુજરાતથી ફિરકપુરો ગયા હતાં, તેમના ઉપદેશથી આકબર બાદશાહે 'વસત્કે' માસ મઠિ અહિંસાનાં ફરમાનો કાઢ્યાં હતાં, તેમ જ જૈન લોથોની રક્ષા મઠિ પણ વાળ્ય ફરમાનો બહાર પાડ્યાં હતાં.

આનંદધનજીનાં બજનોમાં એટલો ઉદાર ભાવ છે કે તે બજનો કોઈ પણ ધર્મવાળાને પસંદ પડે. જૈન અંધારોને વનરાજ આવડાના વખતથી રાજ્યાશ્રય સારો મળ્યો હતો. વિમળશા, વસ્તુપાળ, ભામાશા વિગેરે મહાન જૈન મંત્રીશ્રેણી તરીકે જાણીતા છે.

જૈનોમાં ધણા આજે પણ સુખી છે. શોક ચંદ્ર મેયંજી ઉપરથી નીકળેલો છે. અમદાવાદ સુરત વિગેરે સ્થળોમાં નજરોરે જૈનો જ છે.

જૈનો પોતાના બંદારો ઓલે ત્યારે જ જૈન સાહિત્ય ખરી કિંમત અંકાય. આત્યારે તો જૈન સાહિત્ય ખાંધારામાં રહેલું છે. કોઈ આવીને લૂંટી નય તે શી જૈનોએ બંદારોને તાળીં માયાં; પણ પરિણામ એ આવ્યું કે તેઓ નિરક્ષર રહ્યા. જૈનોના બંદારો હવે પ્રસ્તા પૂર્ણ જોઈએ. સમેતાસખાજી, સિદ્ધાવળજી, અમુદાવળજી, વજ્ર વિગેરે સ્થળોનાં કેશરોમાં જૈનોની ઉત્તમ કલા સાથે પડે આવે છે. સુરત અને અમદાવાદમાં અનેક સુંદર જૈન મઠિ છે. આ પ્રમાણે વૈરાગ્યમાં, કલાસિકતા ક્યાંથી આવીને એક સવાલ છે. જૈન સ્ત્રીઓ રસિયી, યાદી અને ચણેલો છે. પણ હમણાં હમણાં નારાજીપણ આવી ગયું છે તે પાંચનું જોઈએ.

જૈન સાધુઓ ખરા પરિમાણકો છે, તેમણે જ ફિરકે મોહ ખરી રીતે ઇંગ્રેજો છે. તેઓ રેલથી સુસજ્જી મી રાકતા નથી, તેમ તેમનાથી નદી જોળથી રાકાતી નથી. જૈન સાધુઓનાં ત્યાગ અને તપ ખાસ વખાણવા લાયક છે. જૈન સાધુઓ એ જૈનોનું અણુમોલું ધન છે. હિંદુઓ, ચૈત્યો અને સ્વામીનારાયણજીમાંથી સાધુઓની પ્રથા નહ પાછી છે. ન્યાં સુધી જૈનોમાં સાધુઓ નિવૃત્તમાન છે, ત્યાં સુધી ગુજરાત યુગ્મશ્રમિ છે એમ માનવું.

જૈનોએ હવે પોતાના બંદારો પ્રસ્તા મૂક્યા જ જોઈએ. અને તો એક મધ્યસ્થ બંદાર કરવાની. ગોંડવણ પણ થવી જોઈએ. હજી એક વાત આપને કહેવાની છે અને તે જૈન કોલેજની. જૈન કોલેજ કાઢવા માટે સંકલ્પબળ સિવાય તમારી કમી બધાં જ સાધનો છે. જૈનોએ લશ્મીનો સદુપયોગ કરી મોં કોલેજ તો કાઢવી જ જોઈએ.

જેનોએ હવે બીજા ધર્મોના ખંડન પાછળ કાળજી કરવે ન જોઈએ. ચોતાના સાહિત્ય કેમ ખીણે તે તરફ તેમણે લક્ષ આપવાની પહેલી જરૂર છે.

એ પછી કવિશ્રીએ તરંગાવડી નામનું પુસ્તક જે બીજા સંક્રાંતિમાં પ્રાદલિપ્તાચાર્યજીએ લખ્યું હતું તેના જર્મન ભાષા-નંતર ઉપરથી સાંતિનિકેતનવાળા શ્રી નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલે કરેલ ગુજરાતી આપાન્ટરનો હાખરો આપી જેનોની

ચોતાના સાહિત્ય પ્રત્યેની બેદરકારી સંબંધી ગંભીર ચિત્ત-વણી આપી હતી.

ત્યાર બાદ જૈન ધર્મ ઉપર ગાંધીજીએ લખાવ્યું કે જૈનધર્મ વિશ્વધર્મ યવાને યોગ્ય છે. જેનોએ હવે ઉપા-શ્રયમાંથી જાગૃતના ચોક્કમાં આવવું જોઈએ. જેનોએ હવે દુનિયાભરને અહિંસાના મંત્રની દિશા આપવી જોઈએ. જેનોએ સમગ્ર વિશ્વના ધર્માચાર્ય યવાની જરૂર છે.

પુસ્તકપરિચય

કાન્તમાલા*

ગમે વર્ષ ૧૯૧૬ માં જો કાન્તમાલા પૂર્વાશય પ્રસિદ્ધ થયો. તેને સમગ્ર ગુજરાતે અપૂર્વ આદર અને ઉન્નાદથી આવકાર આપ્યો અને તેમની પાસેથી 'નવ-યુગનો નવજ સાદ' મુજબાને ઉત્સુકતા બતાવી. પણ વિધિનું નિર્માણ કાંઈક ભુલું જ હતું. તે જ દિવસે કાન્તનું અવસાન થયું. એ આદર, એ ઉત્સુકતા અને આવી વિચિત્ર ઘટનાથી થયેલ ઉદયશીલ અને આધાતનું યોગ્ય પ્રકટીકરણ સ્મારક જ છે. અને જેમણે આખું જીવન વાહમયની અત્યંત સેવામાં જ ગાળેલું હતું તેમનું સ્મારક પણ વાહમય હોય એ સમુચિત છે.

આવાં સ્મારકો કરવાનો શિવાજી આપણા સાહિત્ય-માં હજી નવો જ છે. અને એ જોતાં અમારી પાસે આવેલી યોગ્ય ૪૩૪ પાનાની કાન્તમાલા, તેની સર્વાંગ મુંદરતા, તેમાં ૧૦૮ લેખોએ આપેલ સહકાર, તેના લેખોનું વસ્તુ, અને એ સર્વથી કોઈ રીતે ન્યૂન ગણાવા યોગ્ય નહિ એવું એનું વખતસર, બરાબર કાન્તની સંવત્સરી ઉપર પ્રકાશન એ સર્વને માટે તેના સંપાદકોને અભિનંદન ઘટે છે.

આ પુસ્તકના પાંચ વિભાગો પાડેલા છે. પહેલામાં દુકી વાતોનો છે, બીજો બીજી ગદ્ય કૃતિઓનો છે, ત્રીજો પદ્યવિભાગ છે. તે પછી કાન્તવિભાગ આવે છે જેમાં કેટલાંએક કાન્તનાં અપ્રકટ કાવ્યો અને તેમના પત્રો તથા એમના જીવનની દ્રષ્ટી રૂપરેખા અને પરિચયના બે લેખો તથા તેમના જીવનના બનાવોની સાલ-વારી છે. છેલ્લા વિભાગમાં કેટલીએક મોટી આવેલી જણપદ્ય કૃતિઓનો સંગ્રહ કરેલો છે. ઉપર જણાવ્યા તેમાં કાન્તનાં અપ્રકટ કાવ્યો તથા તેમના જ પત્રોમાંથી રા. બ. રમણભાઈએ 'મણિસંકર'નું હૃદય અને એમના કેટલાક આશયો 'પ્રકટે કરેલા છે તે લેખ તેમ જ તેમના પત્રો તથા તેમના જીવનની સાલ-વારીના લેખો ઉપર લેખનો અંક મુક્યો નથી એ સિવાયના ૧૦૮ લેખોની આ કાન્તમાલા થયેલી છે. પુસ્તકની રચના, જેને આપણે ઉપચારથી તનન્યુક્રિત કહીએ, તેમાં સંપાદકે સારી બ્યવસ્થા બતાવી છે.

* ગુજરાતી લેખ લેખિકાઓના સહકાર મેળવીને પ્રકટ કરનાર

૧. બ. હરગોવિંદલાલ દ્વારકાંદાસ કાંડવાળા
૨. રા. આનંદશંકર બાપુભાઈ મુવ
૩. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ
૪. રા. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
૫. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ

૬. રા. વિશ્વનાથ પ્રજ્ઞારામ વેદ
 ૭. રા. રવિશંકર મહારાજકર રાવળ
 ૮. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય કાકોર
- સોલ એન્ટ: " ગુજરાતી " વર્તમાનપત્રની ક્રેડિટ.
સામન બિલ્ડિંગ, સફલ, મુંબઈ ૧. મલ્લ રા. ૪-૦-૦

બાકર્ષક છે. 'રામરાજ્યાભિષેક' 'રાજા દશરથની અંત-
રડી' 'સાપગ્રંથમ' 'કુન્તી અને દિવાકર' 'યુધ્ધ-
કુલેખાં', 'કાન્તે 'વસન્તવિજય'માં શરૂ કરેલ કાવ્યોની
ગ્રંથીમાં છે. અને દરેકમાં પોતપોતાનું વિશિષ્ટત્વ છે 'સાપ-
ગ્રંથમ' સ્વર્ણચંદ્ર નર્મદાશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટનું છે. તે પહેલાં
પ્રકટ થયેલું 'પણુ 'વસન્તવિજય' સાથેના તેના
ગ્રંથધને' લીધે અહીં પ્રકટ કર્યું છે તે યોગ્ય કર્યું છે.
યુધ્ધ-કુલેખાંનું કાવ્ય જરા ભિન્ન પ્રકારનું છે; તેના
ખંડ હરિગીતમાં શેખ સાદીની મુળ કડી સમરત ગુચેલી
છે અને છેવટે એક અપભ્રંશ દ્રહાનો અર્થ 'પદ્યમાં
પૂર્યો છે તે એની ખાસ ખૂબીઓ છે. ખંડ કાવ્યોથી
નૂત્તર લાવરૂપ કાવ્યો પણ છે. થી બલવંતરાયનું 'વિરહનું
આંસુ' એક મોતી જેવું યુગ્મ નિર્મળ મૌકિક છે.
ભાવોની ભરતી 'અણુદીક જનુદગર' 'વહી જ' વગેરે
અનેક ભાવપ્રધાન કાવ્યો છે. 'દર્શન' ભાવના અને તત્ત્વજ્ઞાન
મનોનું કલાત્મક મિશ્રણ છે અને કાવ્યની રીઠ નવી
જ દિશા તેમાં પ્રકટ થાય છે. 'સોનળા' પણ એક
અતિકરુણ લોકકથાનું કાવ્ય છે એ તરીકે નવી દિશાનો
પ્રયત્ન છે. દરેક કાવ્ય અને લેખમાં અમને કંઈક
વેશિષ્ટ કહેવા યોગ્ય લાગ્યું છે. અને સદગત સાક્ષરને
માન આપવામાં જેમણે જેમણે સફાર દર્શાવ્યા તે
પ્રવર્તના પ્રયત્નો આદરણીય છે પણ રચકસંકોચને લીધે અમે
ત્યારે લખી શકતા નથી. વાંચનાર વાંચીને જાણી
શકશે કે આપણી કાવ્યકલા કાંઈ 'અણુદીક જનુદગર' થી
બાકર્ષક ફરફરના કાંઈ નવીન ધાટ તરફ પ્રયાણ કરે
કે; આપણું સાહિત્ય નવા વિચારો, ભાવો,
જોયોને કલામાં મૂર્ત કરવા, પ્રયત્ન કરે છે અને 'નિવે-
ન'કાર સાથે અમે પણ સંમત થઈએ છીએ કે "છેલ્લાં
પંદર વર્ષને મુકાબલે આજથી આરંભાતાં પંદર વર્ષ
મોળાં નહિ પડે, ધણુંખરૂં તે સવાયાં નીવડશે."

આ પછીનો કાન્તવિભાગ છે. તેમાં 'પ્રિયા કવિતાને
આધ્યાત્મન' નું લાંબું કાવ્ય, અને કાસ્તીરથી મોકલેલું
'અન્તિમ પ્રાર્થના'નું કાવ્ય ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે અને
નીચાં તેમની પશ્ચિમ વયમાં તેમણે પ્રકટ કર્યા છે તેવાં
ટુંકાં કાવ્યો છે. તે ટુંકાં છે પણ વાંચનાર ન્યાં ન્યાં
કાન્ત સાથે સમભાવ કરી શકશે ત્યાં લાં તેને તે કાવ્યો
પણુ ખીન્ન જેટલાં જ મીઠાં પ્રાંદ અને ઉત્તમ ભાવ-
સાગાં લાગે.

તેમના પત્રો તો આ પુસ્તકનું મૌથી કીમતી અંગ
છે એ દરેક સ્વીકારશે. કાન્તના કવિત્વ માટે, ભાષાના

પ્રભુત્વ માટે, વક્રત્વ માટે, વિચાર માટે આપણને
જેટલું માન થાય છે તેટલું જ એક પત્રો લખનાર
તરીકે પણ તેમના તરફ માન થવું ઘટે છે. તેમના
પત્રોમાં એક કવિનું, અને પ્રાકૃત માણસ તો રામજી
પણુ ન શકે એવું દર્દવાણું દિલ આપણને પ્રત્યક્ષ થાય
છે. તેમના પત્રોના ઉતારાની 'પત્રધારા' આપેલી છે,
તે ખરેખર પત્રધારા જ છે, એટલું જ એક ધારરૂપે
એમનું આર્દ્ર હૃદય તેમાં વહે છે, એટલું જ એકધારું,
ઝૂટે કે સ્પષ્ટન વિનાનું તેમની ભાષાનું વહન છે;
વાંચનાર તેમના હસ્તાક્ષરના નમુના ઉપરથી સ્પષ્ટ જોઈ
શકશે કે એમની વાણીનો પ્રવાહ કલમમાં પણ એવો
જ નિર્મળ અને અસ્પર્શિત વહેતો—લાગણી સંયમમાં
ન રહી શકે એટલી પ્રળાવે હોય ત્યારે પણ. આપણે
પત્રસાહિત્યમાં ધણું જ તરિફ છીએ અને આ સદગત
સાક્ષરતા પત્રોના વિવેકી પ્રકાશનથી આપણું સાહિત્ય
એકદમ સમૃદ્ધ થશે એમ અને માનીએ છીએ.

એ સાહિત્યમાં પ્રકટ થના મનોભાવો, પ્રકૃતિ,
વગેરે માટે અમે કશું કહેવા માગતા નથી. એમના
કવનનું ખરૂં રહસ્ય તો ત્યારે એમના યથા પત્રો
છપાશે ત્યારે કદાચ સમજી શકીશું. પણ જે કાંઈ જાણીએ
છીએ તે ઉપરથી અમને માત્ર આદર જ થાય છે અને
આ પ્રસંગે બીજી કાંઈ દૃષ્ટિ અમને અસંમીયીન પણ
લાગે છે. આ સ્મારકમાં સદકાર કરનારાઓને અમારે
માત્ર અભિનંદન જ આપવાનું છે.

અમિયાનપ્પદીપિકા—અંખાદક મુનિ ગ્નિનચિન્મય,
આચાર્ય, યુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર. પુ. ૧૯૦૦-૧૯૨.
મલ્લ ૩. ૫.

યુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર ગ્રંથાલયીનો આ નંબરો
ગ્રંથ છે. આ પુસ્તક પાસી ભાષાનો કાસ છે. તે
અમરકોશની ઘાટીએ રચાયો છે. રાજદ તુરત જડે એ
માટે પુસ્તકની છપામણીમાં મુળ શ્લોક ઉપરાંત
માર્જિનમાં તે રાજદનો સંસ્કૃત પર્વાય આપેલો છે તેથી
સંસ્કૃત ભણેલો પાસી રાજદનો અર્થ પણ સહેજાઈથી
જાણી શકશે, અને જાને ભાષાની મરખામણી અનાનાસે
થઈ જશે. અંદાઃ આપેલા યથા પાસી રાજદો પાછા
કક્કાવાર છેવટે આપેલા છે જેથી કાંઈ પણ રાજદ શોધવો
પણુ જાડું સરલ પડશે.

હવે આપણે અહીં પાલીનો અભ્યાસ વધવા લાગ્યો છે અને સંસ્કૃતના અને આધુનિક હિંદી ભાષાઓના અભ્યાસ માટે પણ, પાલી, ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે એટલે આ પુસ્તક વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓને ઘણું સહાયકતાં થઇ પડશે.

બે નળાખ્યાન—ગ્રંથોદ્ધત કરી ઉપોદ્ધત તથા દીકા સાથે પ્રકટ કરનાર રામલાલ સુનીલાલ મોદી. પાટણ. પ. ૨૪+૧૪૪. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

ગંધાર્દકે પ્રસ્તાવનામાં હાયપ્રતોની માહિતી આપી ઉપોદ્ધતમાં ભાક્ષણના સમય, તેના જીવન સંબંધી મળી તે દૃષ્ટિકત પરીક્ષા કરીને આપી છે. તે પછી તેના પ્રથે વિશે ચર્ચા કરી છે. ગંધાર્દક માને છે કે બીજા નળાખ્યાનમાં પ્રત્યેક કથાને અતે ભાક્ષણનું નામ છે પણ બારીકાઈથી તપાસતાં એ ભાક્ષણની કૃતિ હોવા વિષે શંકા રહે છે. તે પછી મળ સંસ્કૃત નળાખ્યાન અને તેના પરથી રચાયેલા નૈપથ્યચરિતની સાથે, ગૂઢરાત્રી નળાખ્યાનો, એટલે ભાક્ષણનું, જૂનાંમાં અને પ્રેમાનન્દનું, નળાખ્યાં છે અને રસની દૃષ્ટિથી તેની ચર્ચા કરી છે. પછી કહી રહ્યા પછી, પોતાના વિષય તરફ પક્ષપાત ન કરતાં, તેઓ પ્રેમાનન્દના નળાખ્યાનને, તેના ઘણાં કોષો છતાં પ્રથમ પકિતએ અને તેની પછી ભાક્ષણના નળાખ્યાનને પ્રકે છે તે જોગ્ય કરે છે. છેવટે બીજા નળાખ્યાનો ઉપર દીકા આપેલી છે. અને તેમાં અગત્યના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ પણ આપેલી છે. આખું પુસ્તક બેઠ પ્રાચીન ગૂઢરાત્રીના વધતો જતો અભ્યાસ જોઈ દરેક સાહિત્યરસિકને હર્ષ થવા વિના રહેશે નહિ.

તરંગાવતી—પ્રેકેસર હાયમેનના જર્મન અનુવાદ ઉપરથી યુગરાત્રી કરનાર નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ. પ્રકાશક બળદચંદ્ર દેશવલાલ પ્રે. મોદી. હામપટેલ પોળ-અમદાવાદ. કિ. રૂ. ૦-૧૨-૦

જૂનામાં ઘણા જ આદર પામેલી આ કથા મળ પાદવિભાગ્યે લોકમાયામાં ઘણા પ્રાચીન કાળમાં કરેલી. તે પછી ઘણા સમયથી તે હાય લાગતી નથી પણ તેનો સંક્ષેપ અનુવાદ નેમિચંદ્રગણિએ આશરે ૧૬૪૪ ગાથામાં કર્યો. આની એક પ્રત પુરાણ ભંડારમાંથી મળી આવેલી રા. રા. દેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદીએ પ્રો. યાદવગીને મોકલેલી અને તેમણે પોતાના મિત્ર

ડૉ. હાયમેનને આપેલી તેમના જર્મન લેખ ઉપરથી આ અનુવાદ કરેલો છે.

મળ લેખક કે અનુવાદનો સમય નિર્ણયિત થઈ શક્યો નથી પણ આ ભાષાનંતર ઉપરથી પણ બહુ શક્ય છે કે વાર્તાનું મળ વસ્તુ ઘણું પ્રાચીન છે. અને તેમાં ઘણા પ્રાચીન કાળની વસ્તુસ્થિતિ અને સામાજિક સ્થિતિનું ચિત્ર છે. વારતા મળ કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તના દૃષ્ટાન્ત તરીકે છે પણ તેમાં વારતાનો રસ છે, શૈલીની ખુબી અને હાલની ઘણી વારતાઓનાં વર્ણનકા, બનાવો વગેરેનું મળ દ્રવ્ય આપણને આમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને તે અતિપ્રયોગથી નીરસ થયેલાં નહિ પણ તાજા અને નવીન દ્રવ્યમાં.

આ પુસ્તક જોઈને વિચાર થવા વિના રહેતો નથી કે જૈન જેવી ધર્મગ્રંથી અને સાધનસંપન્ન કામનું પ્રાચીન સાહિત્ય અહીંથી પશ્ચિમમાં જાય અને ત્યાંથી તેનું આપણે પાશું ભાષાનંતર કરતું પડે એ કેવી સ્થિતિ છે? રાષ્ટ્રીય રીતે અભ્યાસ કરી આ કામ શું હોઈ આપણે વિદ્વાન ન કરી શકે, અથવા એમ કો કરી શકે એટલું ધન જૈનો ન આપી શકે? હવે તો કેવળ લોકતંત્રને આધારે કામ કરતી સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ ક્યાં નથી? અને અત્યારના ઉત્સાહના અને નવજીવનના સમયમાં એ નહિ કરીએ તો પછી ક્યારે કરીશું?

જૈન અને જૈનેતર સર્વ આ વાર્તાને આદર આપશે એમ અમે માનીએ છીએ.

સરસ્વતીચંદ્રનું અવલોકન—કર્તા વિશ્વનાથ પ્ર. વૈદ. બી. એ. ઝેરીસ્ટર-અટ-જો. વાલ્સ પ્રેસિડન્ટ બોમ્બે હેલ્થ રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી.

જે પુસ્તકનો ઉપોદ્ધત સદગત મણિલાલ ન. દિવેદી જેવા વિદ્વાને લખ્યો હોય અને જે પુસ્તકનું અવલોકન રા. બ. રમણભાઈ મ. નીલકંઠે જેના દીકાકારે એકવાર કર્યું છે તેનો પરિચય અમારે વિશેષ કરાવવાનો રહેતો નથી. આ પુસ્તક પ્રથમ ૩૫ વરસ ઉપર પ્રસિદ્ધ થયેલું અને એ રીતે તે સમયના સાહિત્યના નવા વિચારો, તેમાંના અત્યારે ફેટલા દહ થયા, ફેટલા બહલાયા એ જાણવાને માટે પણ એ ઉપયોગી છે. તે સાથે જ જાણાવતું જાંઘી કે સર્વને મને યુગરાત્રી

સાહિત્યમાં પ્રથમ પંક્તિની ગણાએલી નવલ-કથા ઉપર પણ અપભ્રંશનું સાહિત્ય હલુ એવું જ છે. આવાં પુસ્તકો અત્યારે લાંબે સમયે ફરી છપાય છે તે સાહિત્યની નવીન જાગૃતિ જણાવે છે એ રીતે આપણે ખુશી થઈએ પણ એ દિશામાં વધારે નિષ્ણ અને અભ્યાસથી યુવાન વર્ગે પ્રયત્ન કરવા જોઈએ એમ પણ એમાંથી કહિત થાય છે.

નવી આગતિની તક લેવા ક્ષતાએ પોતે આ આગતિ વિદ્યાર્થીઓમાં મક્ત આપવાની ઉદારતા બતાવી છે તેની વાંચનાર વર્ગ કદર કરશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

અજ્ઞેતામૃત—વેદાન્ત ચર્ચાની વાર્તા. અનુવાદાત્મક લેખ. કર્તા વિશ્વનાથ પ્ર. પંથ. એમ, આર. એ, એસ. મિર્ઝે.

વીસમી સદીની શુભાશી—અનુવાદક પ્રભુભાઈ વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા, શંકરદાસ પાર્શ્વતીશંકર શાસ્ત્રી. નવયુગ પ્રકાશન મિન્દર સુરત. કિ. ૦-૮-૦ મહાત્મા ટોલ-સ્ટોપના *Slavery of Our Times* ના પુસ્તકનો આ અનુવાદ છે. પુસ્તકની પ્રસ્તાવના રૂપે શ્રી દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેશકરે 'મેતવણી' લખેલી છે. ટોલસ્ટોય કોઈ એક જ દેશ કે એક જ સમયનો વિચારક નહોતો, સમસ્ત જનતાનો વિચારક હતો. અને ટૂંકે કે તેના કેટલાએક વિચારો તેના જ દેશકાલને લાગુ પડતા હોય પણ તેનું રહસ્ય આપણે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. અને એ વિચારો જ એટલા પ્રબલ છે કે તેથી વાંચનારને પણ પોતાની સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરી લાગુ પાડવાની ફરજ પડશે જ.

રાગત રાણી—સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય શ્રેણી વર્ષ ૧, ક્રમાંક ૧. કિંમત ૦-૧૦-૦. અનુવાદક અવેરચંદ મેઘાણી. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે જીવન વખે લખેલા નાટકનો આ અનુવાદ છે. નાટકની ભાષા, સંવિધાન, હાસ્ય વગેરે ઉપર કવિની અપરિપક્વતાની છાપ સ્પષ્ટ છે છતાં કલ્પનાનું પ્રૌદત્વ અને ઉચ્ચગામી ભાવના તેમાં દેખાયા વિના રહેતાં નથી. ભાષાન્તર સાદા ગદ્યમાં હઈું છે તે અમને વાનગી લાગે છે. કેટલાએક શબ્દો અને ફીટિંગો સાદી કરવા જતાં તેમાં કાવિઆવાદી પ્રાન્તિકત્વ આવી ગયું છે તે છતર પ્રાન્તનાને રાજ્ય નથી લાગતું તે તરફ અમે અનુવાદકનું હૃદય ખેંચીએ છીએ. મળ સાથે અમે સરખાવી શક્યા નથી પણ

પુસ્તક વાંચનાં અંદરનો પદભાગ સાદો સરલ અને સચિત્ર અમને લાગે છે. ગુજરાત આ પુસ્તકને અંમાન આપશે.

મહાત્મા ગાંધીજીનો વારસો—આ નાનો લેખ મહાત્મા ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં જ સુંદર રીતે છપાવ્યો છે અને તેમાં ગાંધીજીની અને ગાંધીજીની છબીઓ તથા ગાંધીજીના જીવનને લગતા કેટલાએક ધીંગળા પણ ફોટોગ્રાફો છે. મળ લેખ ૧૯૧૬ માં લખાયેલો તે શ્રી કરસનદાસ જ. ચીતલીયા. મંત્રી, ભગિની સમાજ પ્રકટ કરી પોતાની મંરથા તરફથી મુંદર શ્રદાંજલિ આપેલી છે. પુસ્તક વેચાણનો નફો ગાંધીજીને અર્પણ થનાર "વેક્સો"માં જશે.

માલિની—અનુવાદક ભક્ત નરસિંહભાઈ રામભાઈ, જાત વિશ્વભારતી, શાન્તિનિકેતન. કીંમત પાંચ આના. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની એક નાટિકાનો અનુવાદ છે.

શેરને માથે સવાશેર—લખનાર 'કોઈપણ' અંપાદક ગુજરાત નૃતન કાર્યાલય. કિંમત ચાર આના.

નવજીવન કેળવણી અંક ૧-૨.—નવજીવન અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠની આ સહકારી નવી પ્રગતિને અમે આવકાર આપીએ છીએ. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો જોગ જોમ અનુભવ વધતો જાય તેમ તેમ તેની ચર્ચા પણ વધારે થવી, અને એ ચર્ચા જનસમાજ સમક્ષ મક્કાવી જરૂરી છે. વળી આમાં કેટલાંએક કારણભરી કાર્યોની પ્રસિદ્ધિ પણ થાય છે તેથી પણ વિદ્યાર્થીની સમજત પ્રગતિ વિશે લોકો માહિતગાર રહી શકશે.

લેખો અમને સંતોષકારક લાગ્યા છે. ધણાખરા લેખો આ પ્રદેશમાં કામ કરનારા પ્રસિદ્ધ લેખકો, શ્રી ધર્મા. નન્દકાંતશંખી, શ્રી ગિરજાશંકર બેપ્પેકા, શ્રી દત્તાત્રેય કાલેશકર, શ્રી હરિશંકર ત્રિવેદી, શ્રી કિશોરલાલ મશાવળા વગેરેના છે. અમને માત્ર ખેદ એટલો જ છે કે સહકારી શાળાના અનુભવી શિક્ષકોએ આમાં હલુ મહકાર દર્શાવ્યો નથી. અમે આશા રાખીએ છીએ કે શિક્ષણના ખરિત કામમાં સર્વ શિક્ષકો ખુલ્લા દિલથી સહકાર કરશે અને શિક્ષણની પ્રગતિ કરશે.

ગોખલે સાંવત્સરિક—ભગિની સમાજ પત્રિકા-માળા નં. ૮૫. લેખક રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દોવેડીઆ. પ્રકાશક કરસનદાસ જ. ચીતલીયા, ભગિની. સમાજના મંત્રી, સેન્ટ્રલ સેડ, ગિરગામ, મુંબાઇ.

રાષ્ટ્રીય રત્નકલિકા—પ્રકાશક ચંદુલાલ નંદલાલ દેસાઈ. 'જન્મભૂમિ' ગ્રંથમાલા નંદીઆદ. વર્ષ ૧ હું. પુસ્તક ૧ હું. વાર્ષિક લવાજમ ચાર રૂપીઆ. ટપાલ સાથે.

શ્રુદ્ધિણી ભૂરણુ—જાનવર્ધક પુસ્તકમાળા પુ. ૪૦ સું. સંપાદક અને પ્રકાશક શ્રવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ. કિંમત ૮-૧૦-૦ ગૃહવ્યવસ્થા, બાળઉછેર, સ્ત્રી શ્રવન વગેરે સ્ત્રી-ઉપયોગી વિષયો ઉપર કાળજીપૂર્વક લખાયેલા નિબંધોનો સંગ્રહ છે. અનાજ રસોઇ વગેરે સંબંધી અંદર શાસ્ત્રીય વિવેચનો છે અને આપણી રસોઇમાં રહેલા શાસ્ત્રીય નિયમો પણ સ્પષ્ટ કરેલા છે. પુસ્તક સર્વોપયોગી છે.

આંતરસરિતા—પ્રવાહ ૧. ૨મી પ્રસિદ્ધતા પ્રજ્ઞાંકર નરભેરામ વ્યાસ. પ્રગતિ મંદિર, વિપક્ષોની કાર્યાલય. અમદાવાદ, મુદ્રત. મૂલ્ય રૂ. ૦-૪-૦. કેટલાંક કાવ્યોનો સંગ્રહ છે.

શ્રીકૃષ્ણાધ્યાય—૨મી છપાવી પ્રસિદ્ધતા. શ્રી હિન્દરાનન્દ લલિતાનંદ પંડિત. નાગર કળીયા-મુદ્રત. મૂલ્ય ૧-૮-૦.

અંત્યજ-દિહાર (ગીતાદર્શન)—વેપક અને પ્રકાશક મોદનસીંગ રામસીંગ કાકર. હાલુ ભાગોળ-નંદીઆદ. કિંમત ૦-૨-૦.

નોંધ

સુદાના સવાલ

આ (જુન) માસની ૨૭ થી તારીખે મહાસમિતિ અમદાવાદમાં મળવાની છે તેના પર સૌ રાજપુરુષોનું તેમ જ પ્રજનવર્ગનું ધ્યાન એકાગ્ર થવું જાય છે.

દરમ્યાન ગાંધીજીની અતિમ સૂચનાઓ વિશે અનેક અગ્રણીઓ અને પત્રો પોતાના મત પ્રકટ કરતાં જાય છે. ભાગ્યે જ કોઈ તેમની સાથે સંમત થતા જણાય છે. પંડિત મોતિલાલજી પૂછે છે કે અસહકારના સંપૂર્ણ કેમ વિશે તેમની ગમે તે માન્યતા હોય તે છતાં પણ તેમની પ્રાંતિક સમિતિ તેમને મહાસમિતિમાં ચુટે ત્યાં સુધી તેઓ તેમાંથી બહાર કેમ નીકળી શકે? વળી બંગાળ જેવા કોઈ પ્રાંતમાં સ્વરાજ્ય પક્ષની જાગૃતિ હોય તો ત્યાંથી તો સ્વરાજ્યવાદીઓને વધુ સંખ્યામાં પણ ચુટાતા કેમ અટકારી શકાય? અથવા દાલના બધા-રણમાં પ્રાંતિક સ્વતંત્રતાનું ધોરણ સ્વીકારેલું છે તેમાં મોટા ફેરફાર કર્યા સિવાય ગાંધીજીની સૂચનાઓનો અમલ થઈ શકે નહિ.

ઘણાંખરો પત્રો જણાવે છે કે બન્ને પક્ષ રચનાત્મક કાર્ય વિશે તો એકમત છે તેથી તે વિશે બન્નેએ સાથે મળીને જ હાથની માફક કામ કરવું જોઈએ. કોઈક એમ પણ સૂચવે છે કે સરકારી નિશાળ પ્રોફેસરોને જાહિર કરી પૂરેપૂરું પાલન કરનારા જ મહાસમિતિમાં રહી શકે પણ દિલ્હી-કાકનાડાની મહાસભાએ ધારાસભા વિશે ચોખ્ખા શબ્દોમાં છૂટ આપી છે તે પછી ધારાસભાઓને તો મહાસમિતિમાંથી બાતલ ન જ કરી શકાય.

આમ એકંદરે દેશ સમસ્તનું વલણ ગાંધીજીની સૂચનાની વિરુદ્ધ દેખાય છે. ખરેખરા સવાલ એ જણાય છે કે

(૧) આજે દેશને વિશેષ જરૂર શાની છે—પરિવર્તન જાહિર કરી કે રચનાત્મક કાર્યની ?

(૨) હાલ સંપૂર્ણ જાહિર કરી એ રચનાત્મક કાર્યનું આવશ્યક અંગ છે કે આ કાર્યને જુદા રાખીને પણ તેને સાધી શકાય ?

(૩) જે બહિષ્કારને હાથ મોકલે રાખીને રચના-
મક કાર્ય પર જ એકાગ્ર થવું હોય તો તે વિષે થકા
ખનાર પણ સર્વાંગે પૂરે બહિષ્કાર ન કરનારની
મલાવે સહાય લઈ શકાય કે નહિ—તે માટે
પ્રધિકારી મંડળમાં તેમને રાખી રાખાય કે નાહ ?

(૪) આમ બહિષ્કારને ગૌણ ગણવો હોય તો અ-
હિકારના કારણમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ ખરો ?

પહેલા સવાલનો નિકાલ તો સહેલો છે. પણ બીજા
નીચ નિષે ખુબ મતભેદ થશે. રચનાત્મક ક્રમ વિષે
રહા રાખનાર જ અધિકારી મંડળમાં રહેવા જોઈએ
કે પણ સૌ કણ્ઠ કરશે એમ લાગે છે. છતાં થકાના
વંશમાં તો બદ રહેશે જ. ગાંધીજી કહે છે કે કેવલ
માદીનો ક્રમ સિદ્ધ કરવાથી પણ સ્વરાજ્ય મળી શકે.
વારે થણાખરા રાજપુરો ખાદીની એટલી કિંમત ન
શકે છતાં દેશની ગરીબાઈના નિવારણનું તેમ જ પર-
થી માનને હકાવવાનું મુખ્ય સાધન ગણીને જ સંતોષ
પાને. તેઓ સૌને કે પોતાને માટે પણ રેડીઓ
સાવવાનો મહાધર્મ ન સ્વીકારે પણ અનુદાન ક્ષેત્રોમાં
રેડીઆ ચલાવવાની અવરજી કરવાની અને યોગ્ય
વયસ્કેકા ફેળવવાની આવશ્યકતા કબૂલ રાખે. આવા
વાદોએ રેડીઆ વિષે થકા છે એમ ગણાશે કે નહિ ?
અને તે કોઈ મારાસલાના સલાસદ હોય કે તેમનાં
માળકા સરકારી શાળામાં લણતાં હોય તેથી તેમને
અધિકારી મંડળ માટે નાકામક ગણવામાં આવશે ?

ગાંધીજીએ એ પણ ચૂરચૂં છે કે વપરીએ વગેરેને
અધિકારી મંડળમાં રાખવા હોય તો કારણે વગેરેના
બહિષ્કારને અસહકારતા મળ કરાવમાંથી કાઢી નાંખવો
જોઈએ. અમને લાગે છે કે દિલ્હીનાં કરાવથી ધારાસભા-
નો મળ બહિષ્કાર તો મર્યાદિત થયો જ છે. અને
જે બીજા બહિષ્કારને પણ હવે ગૌણ ગણવા હોય તો
મળ કરાવમાં ખાસ ફેરફાર જ કરવો પડે કે તેનો જરા
તરમ અર્થ સમજાવાથી પણ ચાલી શકે ?

આમ ગાંધીજીની સૂચનાઓનો અણિગ્રહ અમલ
કરવાને બંધારણ સુધારવું પડે—કદાચ મળ કરાવને પણ
વધારે કડક કરવો પડે. તેમ સામા પક્ષની સમજીત

• એ જણાવવાની તો જરૂર ન હોય કે જે કાર્યના
અધિકારી મંડળમાં ને હોય તેણે પોતે તો તે પરિપૂર્ણ સિદ્ધ
કરેલું હોવું જોઈએ. હાખજા તરીકે ખાદીની સમિતિમાં નીમા-
નાર પગથી શિખ સુધી ખાદી તો પહેરતો જ હોય. પણ
તે પોતે રેડીઓ પણ ચલાવતો જ હોનો જોઈએ એમ
મા માટે ?

સ્વીકારવી હોય તો બીજી રીતે કરાવોને સમજવા કે
સુધારવા પડે. મહાશમિતિમાં સૌએ પોતપોતાની
સાચી માન્યતાઓ, તેનો અમલ કરવાની પોતાની
શક્તિ વિચારીને પ્રકટ કરવાની છે. આ વિષે સમિતિનો
નિર્ણય સ્વચ્છ પ્રમાણિક અને ઉપયોગી નીવડશે.

ચુલ્લરાતનો તનમનાટ

સન ૧૯૨૧માં સમગ્ર પ્રજાના એક જ સરદાર
ગાંધીજી હતા. બીજા સૌ કાં તો તેમના સુલટ થયા કે
અધારમાં ઢંકાઈ ગયા. તેમની ગ્રેસણાથી સૌનામાં પ્રાણ
આવતા. તેમના વિચાર પ્રમાણે સૌ વર્તવા ચલાતા.
તેમના હુકમથી દેશ આગળ ધપતો ને તેમનો રોકો
તે શકતો.

પણ એ વરસે ગાંધીજી જેલમાંથી છુટીને આવ્યાં
તે પછી ? પ્રજાએ ગાંધીજીનું માન્યું તે કરતાં વધારે ન
માન્યું હોય એમ જણાય છે.

સ્વરાજ્ય પક્ષનું બંડ તો કાયમ જ છે. તે અસહ-
કારને તિલાંજલિ આપે પણ ધારાસભા ન જ છેડે.

અકાલીઓને લડત મોકલે રાખવાની ગાંધીજીએ
સલાહ આપી—ખાસ કરીને ૫૦૦-૫૦૦ ના ગંજવર
જથ્થા ન મોકલવાનો ખાસ આગ્રહ કર્યો. પણ લડત
બંધ ન રહી તેમ જથ્થાનું સંખ્યાબંધ પણ કાયમ
રહ્યું. અકાલી આગેવાનોએ ગાંધીજી સાથે ધણી
મીઠાસથી મસજત કરી છતાં પોતાના મળ નિશ્ચયમાં
તો મક્કમ જ રહ્યા.

વાઈકામની લડતને ગાંધીજીએ વધાવી લીધી. તેમની
પ્રચનાથી એકવાર ત્યાં સત્યાગ્રહીઓ ઉપવાસ કરતા
રોકાયા પણ ખરા. પણ તેમનું મન તો નહિ જ
માનેલું તેથી ફરીથી લાંબણ કરવા તૈયાર થયા.
તેમ જ બીજા પ્રાંતમાંથી કે અન્દિંદુઓ પાસેથી કંઈ
મદદ ન લેવા ગાંધીજીને ફરી ફરીને આગ્રહ કરવો પડ્યા
એ પણ ત્યાંના કાર્યકર્તાઓની લિજ્જત વૃત્તિ સચવે છે. ને
ગાંધીજીની સ્પષ્ટ સૂચના વિરૂદ્ધ શિખ લાંબરખાનું
ખોલીને શિખોએ તેમ જ સ્થાનિક પ્રજાએ તેમની ચોખ્ખી
અવગણના કરી છે.

આજ તનમનાટ જેમ દેશમાં તેમ ચુલ્લરાતમાં પણ
દેખાય છે. ભાવનગરનો કિસ્સો તાજે જ છે. ત્યાંના
રાજ્યનો વિરોધ વર્તા પછી કાઠીઆવાડના આગેવાનોએ
ત્યાં જ પરિગ્રહ ભરવાનો કારણ કર્યો. ગાંધીજીએ રાજ્યના
હુકમ સામે સત્યાગ્રહ ન કરવાની અને સેનગદમાં પરિ-
પદ ભરવાની સલાહ આપી. તે વિષે સ્વામત સમિતિએ
દશ ક્લાસ સુધી ચર્ચા કરી ! અને છેવટે ? ગાંધીજીની

સચંના માન્ય કરવાને બદલે સંમિતિએ નિરાકરણ ગ્રન્થ
મારા સારે મુલતથી રાખ્યું.

સીધપુર-વઢવાણનાં તોફાન તો ગાંધીજીની ગેર-
હાજરીમાં થયાં. પણ વીસનગરનું છગકહું તો હમણાં જ
થયું. પ્રાંતિક સમિતિના એલચીઓ સમાધાન કરવા ને
અશક્ત નીવડ્યા. પછી ગાંધીજીએ ખુબ સમજુત ને
સલાહ આપી છે. પણ તેથી હિંદુઓનાં દિલ શાંત થયાં
નથી ને તેમના આગેવાન લાંબા ખુલાસા ક્યે જ નામ
છે. ને મુસલમાનો—મોટા આગેવાનો તેમ જ સ્થાનિક
ખીરાદરો તો મુપકી વાળીને જ બેઠા છે!

હિન્દુ મુસલમાનના લેખથી મારા દેશમાં તેમ ગુજ-
રાતમાં પણ કેટલાયે વર્ગો ચીંતાયા ને મુંઝાયા છે.
આપ્યુંદ ને મુંબાઇ જેવા સ્થલામાં ગુજરાતી આર્ય-
સમાજીઓએ ગાંધીજીની વિરૂદ્ધ દરારો પસાર કર્યા
છે. તેમ ગાંધીજીના મતની વિરૂદ્ધ સમાજીઓ અને
હિન્દુસભાવાળાઓ ગુજરાતનાં ગામડાંમાં શુદ્ધિ અને
સંગઠનનું કામ શાંતિથી ખતાં આપ્રહથી ક્યે જ નામ છે.

પણ આથી કાંઈ એમ ન સમજો કે ગાંધીજી વિષે
દેશસમસ્તને કે ગુજરાતને પ્રબળભાવ જરાયે કમી
થયો છે. શ્રી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ ગાંધીજીને કેદ કર-
વાની ગંભીર સૂચના આપતે આપતે પણ ગાંધીજીની
સુંદર સ્વતિ કરી હતી. તો પછી પ્રજા પુરાણા જ—કદાચ
વધારે ભાવથી ગાંધીજીને મહાત્મા માને તે છતાં તેમના
મતનો જુદો આંક બાંધે એ સ્વાભાવિક છે. બે વરસ પર
તો સ્વરાજ્ય અર્પવાની તેમની શક્તિ પર પ્રજા મોહિત
થઈ હતી. દરરોજ નવા નવા કુદતા તેમના વિચારોથી
પ્રજા અંગાઈ હતી. હવે તે મોહ કંઈક ઝાસરી ગયો છે
એટલે તે સ્વતંત્ર ભાવે વિચાર કરવા લાગી છે. તેથી
હવે તે દરેલખણે જે વિચાર કરશે તે જ પાકા અને
સંગીન થશે. સત્તાડીને નહિ પણ ખુદલી રીતે જીજ્ઞાસીને
જ સૌ પોતાની તેમ જ ગાંધીજીની સાચી સેવા કરી શકશે.

પણ બીજી પાસ ગાંધીજીનું શું? એમરથી તેમની
સામે વિચારતરંગો ઉછળી આવતા દેખાય છે. તેમની
પર જવાતાં વાદળ દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે
ઘમઘોર બને છે. પણ તેમનો મારગ તો શરાના છે.
સાચું કહેવામાં જેવા નિર્દય છે તેવા સામી જાતીએ ધા
ઝીલવામાં તેઓ અરવીર છે. તેઓ તો શેશનાગની શક્તિથી
સહસ્ર છબે નિરંતર સત્યનો થાપ કરશે—સહસ્ર હાથે
લખશે ને દહડશે ને સારા દેશને જગતો રાખશે. ને
કદાચ કાંઈક દિવસ પ્રેમધર્મના ગગનચુંબી શિખર પર
અડુલા ને એકલા ઉભા રહેશે ત્યારે તેમનું તેજ મારી
આલમને આવરી લેશે.

કાળીપરજની આજની વિધિતિ

અણવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો, આત્મશ્રદ્ધાને તોડી
પાડવી એ બન્ને કામ સહેલાં છે. એકની એક બુધ
હજાર વખત પાડી હોય તો તેમાં ગમે તેટલું અસન
હોય તે છતાં તે માનવામાં આવે. અસંત્ય લાંબા વખત
સુધી ટકી શકતું નથી પણ થોડા વખત સુધી તે
જરૂર દેવાય. કાળીપરજને માટે એક એવી અકચા હી
રહેલી છે કે તેમણે ફરી દારૂ પીવાનું શરૂ કર્યું છે. આ
અકચાનું સંત્ય તપાસવાની જરૂર છે.

દરેક પ્રકારના કાળીપરજને દારૂનિષેધ કમી જ નહોતો.
દાખલા તરીકે કુળાળાઓ અને કુકણામાં દારૂનિષેધનો
ચળવળ પગપેસારો, ફરી શકી નહીં કારણ કે એ
પ્રશ્ન ઘણી જ અગાન અને નિરાધાર છે. તેમને એ
ફેરા પીવાનો પ્રશ્ન છે જ નહીં કારણ કે તે હમેશા ઘે
પીતા આવ્યા છે. કાળીપરજની કેટલીક કોમોમાં ગળી
આવી છે અને તે પોતાનું દિતદિત સમજેતા થયા
છે એટલે તેમણે દારૂતાડીનો નિષેધ કર્યો. દરેક ગામમાં
ઉકરડો હોય છે તેમ દરેક ગામમાં નવળા મનબ
ચંદ્રજીદ અગર લુચ્યા લોકો પણ હોય, તેમાંના કેટલો
દારૂ પીવાનું શરૂ કર્યું છે. તેમને દારૂના ઇન્દરદાર તથા
થી લાંચ આપવામાં આવેલી સાંભળી છે, મફત ઘે
થોડા વખત માટે અપાઓ છે. કુકા પગારના અધિકુ
સરકારી તોફારો ઇન્દરદારને મદદગાર થાય એ બનવી
જેવું છે. પ્રજા દારૂ પીએ એવું કહ્યુંનાર સ્વાર્થી માણ્યો
એવું કહેતા ફેર છે કે નવાપુરામાં બધા દારૂ પીએ
તમે માત્ર ભગત થઈને બેઠા છો કારણ કે તમે થર્મ
છો. અમુક પાસેના ગામડાંઓમાં દારૂ પીવાય છે તમે
શા માટે નથી પીતા? અમુક નંદીની ઉત્તરે જતી
કહે કે દક્ષિણમાં દારૂ પીવાય છે તમે જ એકલા રહી
ગયા છો. પછી દક્ષિણમાં જંબને તેનાથી ઉલટું જ કહે
કે ઉત્તરમાં દારૂનિષેધ ટકી શક્યો નથી તમારો ક્યાં
સુધી ટકી રહેશે? એવી રીતે શંકા ઉત્પન્ન કરી ગરીબ
અગાન પ્રજાનું બળ તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન થાય છે
એવી હકીકત સાંભળાઈ છે. સ્વાર્થી લોકો ગમે. તેમાં
નીચ કમો કરવા તૈયાર હોય છે. હિન્દુ મુસલમાન મહો
ગાંધે લડે તેમાં પણ ઘણા માણસો રાજ હોય છે, અને
આતિશયોક્તિ કરીને લાડાઈ જમાવે છે, બળતામાં લી
હોમે છે. કાળીપરજને માટે પણ બગડયું, બગડયું
એમ કહીને પ્રેરકાર થઈ રહ્યા છે, તેમાં કેટલુંક સત્ય
કેટલુંક અસત્ય છે. પણ મુખ્ય હેતુ તો વધારે બળા
વાનો છે. બે એ ગરીબ પ્રજાની આત્મશ્રદ્ધા રાખી

હોય તો તેમને ટેકા આપવો જોઈએ, હિંમત આપવી જોઈએ, નહીં પીવામાં મક્કમ રહે એવી સલાહ આપ્યાં કરવી જોઈએ.

કાળીપરજનમાં જ્યારે માતાનો પવન ધુંકાયો ત્યારે દેખાદેખી અને ન્યાતના આગેવાનોની ઉચ્ચેરણી તથા બ્લીક્ટી ધણી લેખિકાએ દાંડતાડી પીવાનું છોડી દીધું. સુરત છલ્લામાં સરકાર તરફથી ખાસ દયાણુ થયેલું નહીં. વડોદરા રાજ્યમાં દયાણુ ખુબ થયું, અને હલકા નોંદરાએ ત્રાસ પણ ધણો આપ્યો. આજે કાળીપરજનની જેટલી ઉંચી ડોમ છે તેમાં દાંડનિષેધ કાયમ રહ્યો છે. એક વર્ષના અનુભવમાં તેમણે જોયું કે શુલાભીમાંથી જયપાનો એક જ માર્ગ છે. દાંડતાડી છોડી દેવાથી તેમના ઘરમાં પંસો થયો, ઝુંપડાં સુધરી, ધાતુનાં વાસણો વધ્યાં, ખાવાનું સુધર્યું, પહેરવેશ સુધર્યો, બીજી પ્રગતી સાથે બેસવા ફરવાનો પ્રસંગ આવ્યો, પ્રતિજ્ઞામાં વધારો થયો, સ્વમાનનું ભાન થયું અને ભુલમ ઘટ્યો. આજ સુધી જોરભુલથી દોઢ બે આનામાં મંભુરીએ જરૂં પડતું હતું તે સ્થિતિ બદલાઈ ને મજુરીનો દર વધ્યો, મજુરીએ જ્યાં નહીં જવાની છૂટ મળી. જ્યારે કોઈ ઉજળીઆત સામે મળે તો તેનાથી દર નાસતા કારણ કે તે કાંઈને કાંઈ કામ મફત કરાવતા, તે જરૂં રહેલું. એટલે જે લોકો દાંડતાડી પીવાનું છોડી બેઠા છે અને બાર મહિનામાં થયેલ પ્રત્યક્ષ સુધારો સમજે છે તે જરૂર મક્કમ રહેવાના. આજે ધણી ભાગેમાં એવા માણસો છે. આખાં ગામડાં ને ગામડાંમાં નિષેધ કાયમ થઈ ગયો છે અને સુખર્થ તથા વડોદરા સરકારે કેટલીક દુકાનો ઉઘાડી લીધી છે. બારડોલી તાલુકામાં બે આશ્રમે છે ત્યાં શીખેલા કાળીપરજનોએ બીજા બે આશ્રમે કાંતવા, પીંચવા, વણવા માટે સ્થાપ્યાં છે. તેના વાતાવરણની અસર આત્મ-પાસ ધણી જ સારી થશે. નવીન પ્રધારના ઉલોગો શીખ-વવાની જરૂર છે. વડોદરાના કેળવણી ખાતાં તરફથી સુતાર-કામ શીખવાય છે અને હાલમાં ઘર ઉલોગ તરફકે દીવા-મળી જતાવવાનો અખતરો ચાલી રહ્યો છે. તાંબાનાં ખાત્રાં, તાંબુજી, અનેક પ્રધારના ઘાસ, વાંસ વિગેરેમાંથી સાદડી-ઓ, બટન, પંખા, પડા, ટોપલાઓ અને નાલુક ટોપલીઓ (ગાસ્ટેટ) વિગેરે જનાવી શકાય. એવા ઉલોગો ખીસવવાની જરૂર છે. ચોગ્ય કાયદાતવાળા કાળીપરજને પટેલાઈ મળવી જ જોઈએ. આજે તો જ્યાં ત્યાં દાંડના ઈજારદારને પટેલાઈ મળે છે. કોઈ પણ સરકારી નોકરને ગામડાંમાં ફરતું હોય તો તેમની સગવડ દારના ઈજારદારો સાગવે. તેમનો ખર્ચ પણ ઉપારી લે. મોટા અમલદારો

ફરે ત્યારે તેમને મોટી મીજગાનીઓ મળે, લામ પ્રસંગે કોમટી ચાલ્યા થાય, બક્ષિસો મળે, એટલે ધીમે ધીમે ઈજારદારોની સત્તા હલપાર વધી પડી છે. તેને સમુજગી નાશ કરવાની જરૂર છે.

કાળીપરજનની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી છે, તેમનામાં નૈતિક જળ વધ્યું છે, પણ હંવ જે સુધારો ફેલાવવો જોઈએ તેના પ્રચાર માટે આત્મચળવળના સાધુચરિત પુરુષોની જરૂર છે. જે લોકો ભણેલા નથી, પોતાનું દિવાલિત સમજતા નથી તેમને સુધારવા માટે ધર્મના ચંરકાર ફેલાવવા જોઈએ. પવિત્ર જીવનનો સત્સંગ, તથા સાદા ધર્મોપદેશથી ધણી અસર થઈ શકે. સાદાં સંગીત તથા લોકગીતથી અદ્ભુત પ્રેરણા થઈ શકે છે. ક્યારેપે પણ ધણી સાદા ઉપદેશ આપી શકાય. ભાષા સરળ હોય અને સાદું સંગીત હોય તો બહુ જ પ્રચાર થઈ શકે. એવા પ્રચારકોની આશ્ચર્ય માટે વેતનની ગોઠવણ થવી જોઈએ. મીશનરીના ઉત્સાહથી કામ થાય તો જ તે સારું નીવડે. ખીરિત મીશનરીઓ હાલના રૂપીઆનો ખર્ચ કરીને નીરાળો તથા દવાખાનાં બાધી છે. કાળીપરજને ધર્મબ્રજ કરવા માટે મુસલમાનો પણ મથી રહ્યા છે. કંઈ પહેરાવીને મુસલમાન ધર્મમાં વટાળે છે. દિંદુઓ તો નથી દેખાડતા દયા કે ભાતભાવ, ન મળે કાંઈ જનતનું ધર્મભિમાન કે પરમાર્થનો છટા. જો કાળીપરજને શરૂ તરિકે દિંદુ કામમાં સાચવી રાખવા હોય તો હાલની ઉદાસીનતામાં બેસી રહેવાશે નહીં પણ ઉભા થઈને કામ કરવું પડશે.

બારડોલીના કાળીપરજ

સૌ મુલકના કાળીપરજની સ્થિતિ ઉપર વર્ણવી છે. એકંદરે જ્યે ટેકા જેટલા પાછા દાંડતાડીમાં હુખી થયાનું ને કુડાં મર્યાની લાલચને વશ થયાનું સંભળાય છે. દર દર કુંગનાં જંગલોમાં પણ દેવીની પૂજા ચાલેલી. પણ ત્યાં બ્હારથી કાઈ પહોંચી ન શક્યા એટલે સ્થાનિક ભુલમગારોએ તેને મહેતાઈથી દયાવી દીધી.

સહભાગે જે હજી જ્યાં ગયા છે તેમાં બારડોલી તાલુકાના ચોધરાઓને ઉંચે સ્થાને મુક્યા જોઈએ. તેમને ગાંધીજી ને દેવી તરફથી મળ પ્રેરણા મળી તે ખાદીના કાર્થથી પાટી ને સ્થિર જતી છે. તેથી કેટલેક રમણે એવાં મંગલ પરિણામ આપ્યાં છે કે તે જોઈને કાંઈને પણ ખાદીની ખાનદાનીમાં શ્રદ્ધા બેસે ને આ કાગીતોળી પ્રજા માટે હેતુથી હેયું ભરાઈ જાય.

ગાંધી સાત દેવીની ચળવળને અંગે કાળીપરજની ગંજવર પરિપદ મળી હતી. ત્યાં આવેલા તેમના કેટલાક આગેવાનો માથે બારડોલીના કાય કર્તાઓને મમલન થઈ.

પરિણામે બારડોલીમાં વણાટશાળા ઉઘાડવામાં આવી તેમાં કુલ યોધરા વગેરેના જ આશરે પંદર હોદરાઓ દાખલ થયા. આજ સુધીમાં તેમાંના ઘણાખરા કપાસ પીંચવાથી તે વણવા સુધીની બધી કામગીરી લગભગ શીખી ગયા છે. સૌ હોદરાઓ નમ્ર અને સેવાલાવણીય છે. તેઓ ખાદ્યમંડળમાં કામ કરશે કે બહાર રહેશે ખજુ તેમને જીવન પર્યંત પોતાની કામની જ સેવા કરવી છે એ તો ચોક્કસ.

પ્રાંતિક સમિતિ જેમ આ શાળા ચલાવે છે તેમ તેણે પ્રજાને કંઈવા વણધારામાં સરલતા આપવાને પ્રયત્ન મથકે પણ જોઈએ છે. તેમાંના બે વેદાંતો ને અલગદ ગમે ખાસ કાળીપરજ માટે થોડા જ વખતથી ઉઘાડવામાં આવ્યાં છે. બન્ને ગામ છેક જંગલી મુલકમાં આવેલાં હાગે. યોધરાનાં છુટી છુટી ઝુંપડીઓનાં જ તે ગામ. એટલે ત્યાં કામ કરવાનું વધારેમાં વધારે સુકેલ. પણ એ લોકોની તબય્યાએ સૌનાં દિલ હરી લીધાં છે. ઝંઝ સામ પરિવદમાં ખાદી રેડીઆના દરાવ થયા એટલે આ ગામેના કેટલાકે માણસોએ ખાદી તેમ જ રેડીઆ પણ વેચાતા લીધા. પોતાનું ક પાક્યું તે કેટલાયે તો હાથે કાઢી નાંખ્યું. પછી તોર ચઢાવવાનાં સાદાં કામકાંથી તેમણે તે જેવું તેવું પીંચ્યું. ઘણાની પાસે ત્રાક નહિ તેથી પણ હાથી નહિ. ગમ તે અણીદાર કાંઈ સળી વાપરીને જેવું તેવું સુતર તેમણે કાંસું. તે વણાવવાને કાંઈ કાંઈ આગેવાનો ખાદીનાં મથક પર જવા હાગ્યા ને પોતાને ગમે કામ જમાવવાને નોતરાં આપવા મંડ્યા. છેવટે ખાદી સેવકોનાં દિલ પીગળ્યાં. તે વખતે કેટલાક યોધરા લાઇઓ વણાટશાળામાં તૈયાર પણ થયા હતા. આમ આતુર શ્રદ્ધાળુ પ્રજા, તેની જ કામના કેળવણિલા સેવકોને ખાદીનું તન—આ ત્રણેનો શુભ સંયોગ થવાથી બન્ને રચણે જોડોને ને પુરુષાં અતિશય ઉલ્લાસથી પીંજે છે ને કંતિ છે—કાંઈ કાંઈ વણતાં શીખે છે ને વણે છે, ને સંકટો ઝુંપડીઓ ને, સીપુરો સુતરથી ને ખાદીથી ઉજળાં થતાં જાય છે.

આ વિષે પહેલું તો એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આર્થિક ઉગતિના સાધન તરીકે નહિ પણ તેના ચિહ્ન રૂપે જ રેડીઆ વસાયા છે. દારનાડી હોડ્યાથી ઘરદાક વરસે સો દોરસો રૂપીઆનો ફાપો થયો તેથી આ લોક કપડાં છેક આજ પહેરતા હતા તેને જલ્દે સામાન્ય ખાદીનો સદો વેશ ફારણ કર્યો, સ્ત્રીઓએ હાથ પગ પરથી પીતળીઆની હારમાળા ઉતારી ને ઉંચા વર્ગની ઓરતોની માફક કાંઈ પહેરવા માંડ્યાં, ઘર ઉજળાં ને ચોખ્ખાં થયાં, ને તાંગાપીતળાં વાસણથી તેમના

વાસ ઝળાટી રહ્યા. રેડીઆના મંદકારથી તેઓ ઉલગી થયા ને નવે ધર્મમાર્ગે ચિયર થયા. પણ એના કેવળ આર્થિક લાભની તેમણે ગણતરી નથી કરી; તેમણે પરવા પણ નથી રાખી.

આથીને વધારે મહત્ત્વની વાત એ છે કે તેમની નિયતિ રાજકીય નહિ પણ ધાર્મિક છે. દેવીની પ્રેરણાથી જ તેમણે બધા સુધારા કર્યા તેમ રેડીઆ પણ વસાયા છે. ગાંધીજીને મામા કહે છે પણ માતા તો ફેરી જ. તેથી તેમનું જીવનરહસ્ય તેમના ઉજળા આપાસ કે તેમના સુતરના ટગ કરતાં તેમનાં ગામેગામ રચણિકાં મંદિરોમાં જ જણાય છે. લીલની માફક આ લોકમાં પણ બે વરસ પર તો છંક જ ધર્મદીન દેવીની પૂજા ચાલી એટલે ધર્મલાવ નિયત થયો અને તેને ચિયર કરવો મંદિરે રચાયો. આ મંદિર એટલે ધણુગઈ ચારે બાજુએ ખુલ્લું ઝુંપડું. ઘણાખરામાં કંઈ જ ન હોય, કેટલાકમાં સીતારામની, રાધાકૃષ્ણની, ગાંધીજીની છબીઓ હોય. અડવાડીએ એક દિવસ ગામના લોકો આ મંદિરમાં બેઠા થઇ ભજન કીર્તન ગાય ને દેવાની પૂજા કરે. તારીના માંડવામાં તારી આવે ત્યારે ધનનરદાગ ધન ચલાવે છે. પણ આ મંદિર પર તો શુદ્ધ ધર્મધ્વજ સદાય ફરકતો જ હોય છે. અને ત્યાં સુધી એ ભજનની પૂજા કાયમ રહેશે ને એ ધૂળ ફરકશે ત્યાં સુધી એ બોળાં સ્ત્રી પુરુષાની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થયાં જ કરશે.

ધારાળાની નિયતિ

વરસો પર ચંદ્રોત્તરના ધારાળાઓમાં દારૂંચાના ઉપદેશથી નિયતિ આપી હતી. તેઓ દારૂંચોરીના સોમન લેવડાવતા ને કંડી બંધાવતા. ધીમેધીમે તેમના સંસ્કાર ભૂંસાયા, ભગતોની સંખ્યા ઓછી થઇ ને ધારાળા કામ બહારવટાને માટે આપણા ઇલાકામાં પંકાય ગઇ. એક વખતના ઇતિશે ને સીરાસદારો ખુદી ચોર ને ધાનકી હંડારો બની ગયા.

છેવટે તેમના ત્રાસની અવધિ આપી. તેમાં બોરસદ તાલુકામાં તો બહારવટીઆનો પૂરા દોર નમ્યો. કાંઈ દહાડે સરીઆમ રસ્તા પર હુલ થાય બહારવટીઆ ગામ પાસેથી ને રકમની માગણી કરે તે ધરી ફેરી પડે. નહિ તો ભરવટીમાંથી ગમે તેને લઈ જાય ને કાઢી સું કે ચાં ન થઇ શકે. આથી ન પને તો ગામને પાદે બે બુંદકરી ફાંડે એટલે તો બધાનાં હાથ નરમ પડી જાય ને માગેનાં નાણાંની નજર થાય.

સરકારે છેવટે કંદાળીને બરડાચાવરા નાંખ્યો. પ્રમંથે આમે સત્યાગ્રહ કર્યો, શ્રી ભોવાળામની સરદારી નીચે બોરસદમાં સત્યાગ્રહ હાથથી ચાલ્યા ને તાલુકામાં સુખ

ગામે સૈનિકોનાં યાણાં નાંખ્યાં. સરકારે હારીને કર કાઢી નાંખ્યો. પણ ખરેખરે શુભ પરિણામ તો એ આપ્યું કે લડતમાં સૈનિકોએ ધણીખરા સ્વયંસેવકોએ એક વરસને માટે—હવે તો કેટલાકે છવન પર્વત તાણકાની સેવા કરવાનું વ્રત લીધું.

આ પ્રવૃત્તિની થોડી ધણી અસર પ્રગ્નના સૌ વર્ગ પર થઈ છે. પણ સરસમાં સરસ સરકાર તો તેના મૂળ કારણરૂપ ધારાળા—ગરાસીયા પર જ પડ્યા છે. તે સૌમાં મહિ નદીના કાંડા પર ને કોતરોમાં વસનારા જ વધારે તોણાની ગણાય. એ ત્રણ ગામમાં તો મોટા ભાગના લોકો પહારવડાને જ પંથો કરનારા. જ્યારે ટોળા હુંદ કરવા નીકળે ને પાછી આવે ત્યારે ગામના સૌ સ્ત્રીપુરુષો બેગા મળી વળાવવા તેમ જ વધાવવા આવે. આંદામાન જઈ આવેલા પણ કેટલાયે માણસો ત્યાં મળી આવે. ધણીખરા જેલના અનુભવી તો ખરા જ. ને આજે પણ ત્યાંના કેટલાયે માણસો સરકારની પરણાગત ભાગવે છે. આવા ગાળામાંથી પહારવડું ને ચોરી છેક નાશુક થયાં છે, ફારૂ સગભગ બંધ થયો છે ને અરીણુ ઘણું કમી થયું છે. નથી ફેજહારી ટંકા કે નથી દીવાની કેસ. આ પ્રગતિ અત્યંત અમલકારિક જ ગણાય.

કાંડાના એ વિભાગ છે—એક પૂર્વનો અને બીજો પશ્ચિમનો. પૂર્વ વિભાગ માટે પદ્મપુર ગંદરે સ્વયંસેવકોનું યાજું મંડાયું છે. તેના પ્રયાસથી હજી તો એ જ ગામમાં મળીને આસરે ૩૦૦ રંડીઆ ચાલુ થયા છે; ને થોડા વખતમાં ત્યાં સાળા નાંખવાની પણ જરૂર પડશે. બીજા વિભાગમાં રંડીઆનો પ્રચાર કરવાનું બની રાક્યું નથી. છતાં ત્યાં પણ પ્રગ્નજનિતાં ચિહ્નો ચોખ્ખાં દેખાય છે. આંકલાવ પાસે હથીપુર ગામે એક ભગત પોતાના જ ઉત્સાહથી પત્રીસેક છોડારીને લખાવે છે. કાંઈ અસહકારીઓ ત્યાં જાય તો તેની આસપાસ છોડારીઓ તો તરત વીંટાઈ વળે. ગામના મહેરરા તેમ જ યુવાના પણ 'જે મહારાજ' કરી પણ લાગે. અને યુવતીઓ અને આયેડ સ્ત્રીઓ પણ એવા જ ભાવથી વધાવે. સૌ ફેજ નહાય ને ચોખ્ખવટ પાળે. સૌના અંદર પર અને વર્તનમાં કંઈ ઝોર જ નવ્રતા ને મીઠાસ લાગે. આ પ્રગ્ન પુત્ર આગળ વધવા ને તૈયાર થયેલી છે. અને જોરસદની હાવણી મોણુક છે ત્યાં સુધી તેની પ્રગતિ થયાં જ કરશે એવી આશા પડે છે.

લગનસરાનું નાટક

લક્ષ્મી મોચમ પુરી થઈ છે. લક્ષ્મીને પ્રસંગે ધણી આનન્દનો હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ લગ્ન ઉજન-

વાની હાલતી રીતમાં આપણી અધોગતિનાં દર્શન થયાં કરે છે. પોતાની રાક્ષિની ઉપરાંત ખર્ચ કરીને લગ્ન ઉજવનાં એ મુખ્યોર્ધ્વની પરાકાષ્ટા છે. બે જોડી મોટાઈ ને લીધે ખર્ચ થતો હોય તો પણ એવી ઉતરપીડી ખોટી અને નકામી છે કારણ કે તેનાથી કાંઈ ઉતરારા નથી. આપણા દેશમાં ખોટાં ઘરેણાં પહેરવાનો રિવાજ નથી, પણ બીજા કાંઈનાં માગી લાવીને પહેરવામાં લાજ કે સરમ માનતા નથી. જુદાણાથી મોટાઈ શી રીતે મળે ? લગ્ન પ્રસંગે કન્યા પક્ષને કેવી રીતે ખર્ચના ખાડામાં નાંખવો, તેમની પાસેથી વધારેમાં વધારે પૈસા કાઢવવા એવી જ મસલતો ચાલ્યાં કરે. જુજ નાટી બાળતોમાં ખોટું લાગે, રીસાઈ જાય, મનાવવાં પડે, એ પુરુષાર્થવાળી પ્રગ્નને જાગે નહીં, નામદો જ એવા ચાળા કરે. લક્ષ્મીને નામે કલેસ કંકાસના બીજ રોપાય, દેખ અને ઈર્ષ્યા ફેલાઈ રહે એ કેમ સહાઈ શકે ? વર પક્ષમાં પૈસાનો લાભ અજળ પેદા થાય છે. જરા પણ લાજ વગર મામા પક્ષને નીચોવાય તેટલો નીચોવવાનો જળેરા પ્રયત્ન થઈ રહે છે.

અનિયમિતતા એ લગ્ન પ્રસંગેના દ્વાવો લેવાનો માર્ગ છે. ન મળે ખાવાનો નિર્ધારિત સમય, ન મળે મુવાનો વખત. મિત્રા સંબંધીઓને નોતર્યાં હોય તે વખત પછી એ ત્રણ ક્ષણે વરધોડા નીકળે, જમણુ થાય. જમણુ જેમ મોડું થાય તેમ વધારે મોટાઈ. મધરાતે હનરો લોકોને જગાડીને વરધોડા નીકળે. મહેમાનોને ન મળે કાંઈ પણ જાતની સગવડ કારણ કે અસગવડતા, અવ્યવસ્થામાં જ ખરા આનન્દ મનાવશે છે. ઘાંટો બેસી ગયો હોય, ઉજનગરાથી અંખિા લાસ ચર્મ હોય, લડાઈ ટંકાથી મીઠાજ ખારા થયો હોય, આનવમિત જમણુથી મેંડું લેવાઈ ગયું હોય ત્યારે જ લગ્નમાં મહાલ્યાં ગણાય.

અને કેટલો ગજળ ગંદવાડ ? રસ્તામાં પતરાળોનો ટગલો પડ્યો હોય અથવા પવનને લીધે ઉડતાં હોય. નીકાલી જનરોડ ખોટાસા ઉપર રસ્તાની પાસે હોય છે. તેને સાફ ચતાં બેયાં હોય તો જણાય કે કાણી કોલમાંથી બેયું નીચું રસ્તા પર પડ્યું હોય. તે રસ્તાપર પાણી છાંટીને લોહા જમવા બેસે. પાણીનો જંદગી એવા પ્રકારનો કે મંદી સીજ જતી ન રહે પણ મુશ્કી હોય તો બીની થાય. તે જગ્યાએ બેઠાને જમતું એ કાંઈ પણ સમજી સિલિન માણસને કેમ શોભે ? રાગો સંબંધીઓ ચારી રાખ્યામાં જાય તેમને માટે પુરતી વ્યવસ્થા ન હોય. સ્ત્રીઓથી પુરી લાજ મર્વાદા સાચવી ન શકે. શું જનરની મુશીબત !

શું લોકોનો વિચિત્ર પહેરવેશ ! ત્રણસો કૂપીઆની સાદી અને ઉઘાડપગાં ! ખાદી તો જાણે જાયકેટ યદ્ય હોય. દીંગના દીંગલીને ત્રણપારી (?) ને આદીમાં ગોઠવી દીધેલાં. ખીચારો કેટાળોને ઉંઘી બપોળ એટલે બધું અપ્પવ-રિચત યદ્ય જાય. લામ મંડપમાં નાટકના પડદા ગોઠવ્યા હોય. હસવિધિમાં કેટલાક રીતવિધાજનું પાલન ચાલુ જાય છે ગંભીર વાતાવરણ હોતું જોઈએ તેનું કાષ્ટને ભાન પણ નહીં. વરવહુને પણ નહીં. આજના જમાનાની શી સંસ્કૃતિ ? લોકોનાં પ્રધાવાળાં રૂઢો ઉપર કૃદસનના દીવા, ગંધાતા ચીથરેલાં મનુષ્યોને માથે ચાલેલાં હોય તે શીકા જીવાનીઆ ઉપર રાશની નાંખી રહ્યા હોય. કેટલાક જીવાનીઆએ કમરમાંથી ટાઈટ ક્રેટ પહેરેલા તેમને જોઈને મંદોડા સાંભરી આવતા. વરઘોડામાં પંદરેક યારો આંતરે એક વાળનું બેન્ડ. કાળરચીતરા વાળના જેવા પહેરવેશ. કાષ્ટને કપડાં મોટાં પડે અને કાષ્ટને ટુંકા પડે તો શી પરવો ? અને જર્મનીથી મંગાવેલાં મોટાં મોટાં તાળાનાં વાળમાંથી ગળનબેદી—(મનુષ્યના કનનો તો શો દિસાળ ?)—આવાજ, પાંચાલ નાટકોના કે લોકોનો તો માંથી કકરા, કે નાચવાનું સંગીત, તથા હિંદી સંગીત એ બંનેનું અમિશ્રિત મિશ્રણ—એ ગળુંસાંભળીને આનન્દ શી રીતે માની શકાય ? એક બેન્ડના ઉપરિને વિનંતી કરી કે લાઈ કાંઈ સુદર મધુરી ચીજ વગાડો તો હર-કત છે ! તેણે કહ્યું કે જરૂર, પણ આ લોકોને પસંદ ન પડે તેમને તો ધોંધાટ જોઈએ છે. કાંમાંની યાળાઓ અને ધાસલેટના ઝળ્યા દસવીસ અપટયા હોય તો ધોંધાટ તો સારો યદ્ય શકે. આપણાં હિંદી વાજીત્રોની શી મધુરતા ! શરણાર્થની અંદરજરેક લાવ ઉતારી શકાય છે, અને લામ પ્રસન્ને આનન્દના જ રાગ સાંભળવાની ઇચ્છા થાય સારા નસીબે પરદેશી રાગોનો ભાન થોડા જ માણસો સમજે જાય તો અપ્રાસંગિક સંગીતથી મનને પીડા થાય. કંઈના સંગીતથી કેટલો આનન્દ અને ઉલ્લાસ પ્રદર્શિત કરી શકાય ? અને કેટલીક ઉચ્ચ ગુણોની ન્યતોમા જોડકાણું ગવાય છે તેમાં દેસ. આપખણી, નિંદા અને મહેણાં સમાયલાં હોય છે અને તે છતાં કેટલાક વ્યાવસાયિક શિક્ષિત માણસો તેને વખાણે છે. એમ કહેવાય છે કે જોવી નિર્દોષ ગમ્મત શા માટે તથા દેવી ? તે નિર્દોષ હોય તો જરૂર તજવી નહીં, આનન્દ તથા ઉલ્લાસના પ્રસંગોમાં ખુબ મેલાવતું, પણ તેમાં પ્રેમ તથા અદિસાનું પાલન થતું જોઈએ; તેને બદલે કડાસ અને ઝેરથી કડવાસ પેદા કરવી તેમાં શો ફાયદો ?

દરેક વર્ષે આવી મુખાઈ થાય છે. આપણે રીત-વિવાળોમાં જ કુળી ગણેલા છીએ. ખરો આનન્દ બહુ જ થોડો થાય છે. પણ જરા પણ ફેરફાર કરવાની હિમત કાંઈ માણસમાં નથી. ગાવતું આપ્યું છે તેવું. ચાલવા દો, એ નિર્મલ્ય પ્રગતું સર હોઈ શકે.

રાજપૂત પરિવ્રજના પ્રમુખ

ગઈ તારીખ ૧૧-૧૨-૧૩ મીએ વરતેજમાં સમસ્ત

રાજપૂત પરિવ્રજ મળી તેણે શ્રી મનુભા સાહેબને પ્રમુખ-રથાને નીમીને જ આડી કતેહ મેળવી છે. પ્રમુખશ્રી જ રાજપૂત ગ્રંથાલનના મુખ પ્રયોજક. પેલે સુઝાસમા ગીરા-સીયા એટલે તેમણે સુઝાસમાનું મંડલ રચાવવામાં ને તેમનું સ્વયંસેવક સૈન્ય રચવામાં પહેલ કરી. આ મંદરાઓએ થોડી જ વારમાં પોતાનું પાણી પરખાવ્યું. મંડલે પહેલે જ સપાટે દત્તક લેવાનો વિવાજ બંધ કર્યો. દર વરસે દાવાઓમાં હજારો કૂપીઆ ખરચતી કોમને કોરડોના હાથિકાર કરી બધી તકારારો પંચથી પતાવવાનું પણ મંડલે કરમાવ્યું ને આ કંડકે કરાવેલી વિરૂદ્ધ જે વર્તે તે ન્યાતપ્તકાર ને વ્યવહારપ્તકાર ! મંડલે કમુંગાપણી પણ જોણાં કર્યા, કેળવણી માટે દાણ ઉધરાવી કાઢ્યા છતાં ને કામમાં ખાદી રેડીઓનો પ્રચાર કર્યો. સ્વયંસેવકો રાતમધરાત મંડળનું કામ કરે ને ગામની તેમજ ખજાની રક્ષા કરે, પરિણામે પ્તાર-વડીઆથી ત્રાસેલા આ મુકદ્દમાં પણ સુઝાસમાનાં સૌભાગ્ય ગામનું કોઈ નામ ન લે !

શ્રી મનુભાએ સુઝાસમાનું મંગલ કરીને પછી તેમના પડોશી જાસાએને પ્રેરણા કરી. તેઓ માટે ભાગે લીમડી દરવારના ભાષાત છે. દરવાજા તરફથી 'કંઈ' નુંકરાન થવાની તેમને હમેશાં દેશત રહે છે. છતાં તેઓ સ્વાભિમાની ને ગહાદુર છે. તેમણે પણ મંડળ ને સેવકજીની રચના કરી લીધી. ને બ્યારે એક ગામે સિંકોના સરદાર નીમવાને મુલા મળી ત્યારે ભોઈકુંભારનું કેટલુંક હલકું ગણતું કામ કરીને તેમણે સેવાશિત જીજ્ઞાસી તેમજંદુક થી નીશાન તાકીને જીતી શક્તિવિદાને મળવન કરી. પણ શ્રી મનુભાને આટલેથી સંતોષ કેમ વળે ? તરત તેમણે સમસ્ત રાજપૂત કોમના સુધારાને મંગલનાં દરદર્શી સ્વપ્નાં રચ્યાં. આ પરિવ્રજથી તેનું મંગલાચરણ થયું તેથી તેમને જ 'વધારેમાં વધારે આનન્દ' થયો હશે.

તેમણે 'ગોતાના કાર્ય' સારે હાલની અળવળમાંથી ઉત્તમકલ્પન તો મેળવ્યું છે. પણ તેમને મળ પ્રેરણા તો ધર્મે જ આપી છે. તેઓ વરસોથી ચુંસ્ત આર્થિકસમાઈ ને સમાજસુધારક છે. સારો દિવસ મીઠાસ ને સુસદી-પણથી કામ લઈને રાત્રે તેઓ મધુર સ્વરે ભજનની ધુન જગાવે ત્યારે જ તેમનું ખરું સ્વરૂપ પ્રકટવું લાગે.

પ્રમુખશ્રીનું ભાષણ

આવા પ્રમુખની પાસેથી જેવા ઉત્તમ અને વ્યાવહારિક ઉપદેશોની જે આશા રાખી શકાય તે સંપૂર્ણ રીતે સંશ્લેષ થઈ છે. રાજપૂતોના ઉજ્જવલ ઇતિહાસનું અને હાલની અધ્યામતિનું વિશ્લેષન કરીને, તરત જ તેમના પાપોને એકત્રાર કરવામાં સારા ગુજરાતની આગળ આજેહુત દિશતરો ને અપાર નીતિગળનો સરસ દાખલો તેમણે બતાવ્યો છે. ને તેમાં પણ પડેલું પાપ વિધવા-

ઓળી અવગણનાનું—અર્થાત્ તેમને મિતવાદન મળી માત્ર જીવાઈ જ આવવાનું—મળ્યાનું છે. નેમ આગળ જતાં પડશે નેહવાની, દુન્યાએને કેળવણી આપવાની જે સાદ સલાહ આપી છે ને પણ પારીદાર જેની બીજી અનેક કામને પણ અનુકરણીય છે. પહેલાંના વારામાં ક્ષત્રિયા સ્ત્રીઓના કીયળનું રક્ષણ કરવા માટે પંધાયેલા છે. આજે નેએ સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતાની લડતમાં પહેલ કરે નો કંઈ જ નવાઈ નહિ !

નેમણે દુર્વિસન ને કુલ્યાઓરીના પાપમાંથી પણ સત્તર તરી જવા બોધ આપ્યો છે. પણ આટલેથી જ તેઓ અટક્યા નથી. કામની અધોગતિનાં બીજ સામાજિક દુર્દશા ને કુદિપ્રપંચમાં રહેલાં છે એમ તેઓ વરસોથી માને છે. તેથી સામાજિક સ્થિતિનું ચારીકાષ્ટી પૃથકરણ કરીને લક્ષ્યાંનાં કારસ પર અને પેટા ન્યાતાની વચ્ચે લક્ષ્યવહારની બધી પર નેમણે અચૂક રીતે આગળી મૂકી છે. જાત ને કુળનું અભિમાન રાજપુતો જેવું બીજા યોદ્ધાને જ હશે. જતાં જુના સો ભેદ-ભાવને સાક કરીને સમસ્ત કામમાંથી જે કોષ યોગ્ય વરકન્યા મળે તે પસંદ કરવાની સલાહ નેમણે નીડર-પણે આપી છે. પાપનો એકદાર કરવામાં તેમ પુણ્યનો માર્ગ સૂચવવામાં બીજી કોષ કામના આગેવાને આરી હિંમત જતાવેલી જણવામાં નથી.

નેમણે આદી પહેરવાની તેમ જ એજન્સી ને દેશી રાજ્ય સાથે દક રાડે દહવાની પણ બસામણ કરી છે. દત્તનેનો ગિવાજ કાઢી નાંખવાનો આદર છે એ નેમ મોઢા દીકરાને કુલ વારસો આપવાનું સૂચવ્યું છે. પણ તેમના આકીના લાખજોના વધારેમાં વધારે ભાગ તો તત્તવારની પૂજાનો છે. નેમણે જણાવ્યું :

“તમારી આંખો મીચી તમારા દીઘ સન્મુખ ફરીજ ચિત્ર ખડું કરો તો પહેલી તલવાર દેખારો અને પછી પુરખ દેખારો.....

તલવાર તો આપણા પૂર્વજોનો આપણને મળેલો મહા-મહા વારસો છે. તે આપણું સાચું ધન છે.....આપણી બાબાઓ લગ્ન હરે છે તે આપણી તલવારની સાથે.....

તલવાર તો આપણી માતા. જે આપણી જન્મદેખા, આપણું એના પુત્રો. આપણા આખા ઈતિહાસ એટલે તલવારનો ઈતિહાસ.....દેવ વગરનાં મંદિર જેમ સૂનાં સૂનાં લાગે તેમ તલવાર વગરની બાલઓ સૂની સૂની લાગે છે.

.....આકાશને જનોઈ રાખવાનો પરવાને હોય તે જ આપણે તલવાર રાખવાનો પરવાને માંગવાને હોય. જ્યાં આજે પોતાની બધી જ ધૃષ્ટતાપૂર્વક સરકાર આપણી પાસે પરવાના માગી રહી છે.....પણ એમાં હું સરકારનો હોય નથી જોતો. સરકારને આપણે કહ્યું છે જ કયે દિવસે કે તલવાર વિના આપણે નથી ચલાવી શકવાના ?.....

આપણે આજે તેને આપણું દિલ કહીએ પણ તે પહેલાં આપણે આત્મપરીક્ષા કરીએ, દેહતા જમાવી લઈએ.

આપણી તૈયારી એટલે ક્ષત્રિયજાતો એક એક માનવી એટલે સુધી તૈયાર હોવો જોઈએ કે તે સર્વશ અને સર્વદ તલવાર સાથે જ ફરો. અને તે કશા પણ લેખી પરવાના વગર ફરો; સરકાર હા પાડશે કે ના પાડશે તેથી ફરો; ગમે તેવું જોખમ

વેદીને પણ ફરો. આટલો આપણી તૈયારી હોય તો જ આપણે સરકારને કહેવા જઈએ કે તલવાર વિરજનો કાયરો... ..ફર ફરી.....આપણું પ્રામાણિક અને ધર્મભર્યું બળ જોઈને સરકાર જરૂર આપણી વાત સ્વીકારશે. અને તે નહિ સ્વીકારે તો આપણે તેની પાસે સ્વીકારાવીશું. એમ કરવામાં જે કંઈ જોખમ વિપત્તિ કે દુઃખ વેઠવાં પડે તે આપણે ધોતે વેદીને પણ સરકારને ફરજ પાડીશું.”

તલવાર વિષે આટલો લાખિ ઉતારો આપ્યો છે કારણ કે નેમાં કદરેલી સચના અતિશય મંબીર છે. તત્તવારની પૂજા સુરે ગોવિંદસિંગની વાદ આપે છે. તત્તવાર વિષે મત્તવારની વાત અકાલીઓની કરપાણી લડતની ઝીંખી દરાવે છે. શ્રી મનુલા એકેએક શબ્દ તોળીને આવે એવા છે. નેમણે કામના બીજા આગેવાનો સાથે આ વિષે મસલન કરી હશે એમ પણ ધારી શકાય. જતાં ને નવીન ને સાહસિક છે. ને વ્યાખ્યા છે એમ કુખસ ગૂખીએ તો પણ તેને ધાર્મિક નો ન જ ગણી શકાય. તેમ કરપાણી કમરે લટકાવીને પણ શિખોએ જેવું અહિંસા-બળ, સદનશક્તિ ને સંઘબલ ખીમત્યાં છે તે રાજપુતોનાં માં આજે તો નથી જ ને તે માટે કેટલોક વખત રાહ જોવી જ પડશે. આ વિષે પરિપક્વ ને કામ પૂરો વિચાર કરીને જ દરાવ દરશે ને પગલાં ભરશે એવી આશા રાખીશું.

સ્વાતંત્ર સમિતિના પ્રમુખ કેપ્ટન શ્રી જોરાવરસિંગ-જીએ તલવાર સિવાય લગભગ એના એ જ મુદ્દા પર સરસ વિવેચન કર્યું છે. સહાયર્થ વિષે નેમનો આગ્રહ અત્યંત આવશ્યક હતો. ને નેમણે જે સામાજિક સુધારાનો બોધ આપ્યો તેનો પૂરો અમલ કરવા માટે રાજપૂત સેવાશ્રમ સ્થાપવાની અને રાજપુત મંન્યારીઓ કેળવવાની સૂચના કરી તેને પરિગદ જરૂર વધારી લેશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

ગાંધીજીનાં સ્મૃતિવિધાન
યોગ્ય વખત પર “ત્યાગમર્તિ” એ કીર્તીક નીચે નિધવાઓ વિષે ગાંધીજીએ એક સરસ લેખ લખ્યો હતો. તેમાં વૈધવ્યના સંયમ વિષે જે પૂર્વજોવાવ પ્રકટ કર્યો હતો તે સોના દિલમાં સહેજે ઉતરી જાય. પણ તે લેખના અંતભાગમાં પંદર વરસની અંદરની અથવા તે પછી એક વરસની અંદર ખડિત યંચેલી વિધવાને જ પરણાવવાની સૂચના કરી છે. ને વિષે મતભેદ હોષ શકે. પંદરની જ વય કેમ ને ૧૮-૨૦-૨૫ ની કેમ નહિ ? ૧૬ પછીની વિધવા પોતાની ઇચ્છાથી પરણી શકે—તેને પિતાને પરણાવવાની ન રહે—એવો ગર્ભિત ભાવ તો નહિ જ હોય.

સૌ દેશની લગ્નવયસ્કા મનુષ્યોની સર્વ કૃતિ-ઓની માફક અપૂર્ણ જ હોઈ શકે. પણ આપણા દેશની લક્ષ્યકૃતિઓ તો અતિશય કૃત્રિમ અને મંકુચિત છે એ જણીતું જ છે. પોતાની ન્યાતના—પેટા ન્યાતના વાઙમાં જ લગ્ન કરી શકાય—તેમાં પણ અમુક ગામનો યોગ

હોય તો તેના સાકડા વળી જાય—ને તેમાં પણ કુલનું બંધન હોય તો અમુક ભુજ ધરમાંથી જ વરકન્ધાની પસંદગી કરવાની હોય. તે પસંદગી પણ પરજીવાર બંધને ન કરે—ન કરી શકે, પણ તેમનાં માથાપ—ખરે જોતાં બુઝાં દાદાદાદીઓ કરે. આવી દશમાં વધારેમાં વધારે અક્ષય વાપરીને પરજીવેલાં સ્ત્રીપુરુષ દુઃખી થાય ને સાચા લગ્નસુખથી વંચિત રહે. છતાં ૧૬ પછી સ્ત્રી વધવા થાય તેને મારે સંસાર સુખનાં દાર સદાને માટે બંધ જ થાય !

વળી કન્યાને પંદર વરસે પરજીવો તો તેનો પતિ સાધારણ રીતે ૨૦-૨૨ વરસનો હોય. આ વયે સ્ત્રી-પુરુષ માતાપિતાના ગંભીર ધર્મ પાળવાને—તેમનાં સંતાનો, યોગ્ય કળવણી આપવાને લાગુ થયાં કહેવાય ? વળી ૧૫ વરસની કન્યા જેમ સ્વતંત્ર રીતે ધર ન ચલાવી શકે તેમ ૨૦ વરસનો યુવક ભાગ્યે જ ક્રમતો થયો હોય. આવી રિયતિમાં જે લગ્નસંબંધ થાય તેમાં ઘણી જ બાલિકતા ને કૃત્રિમતા હોય છે—પૂર્ણ પત્નીભાવ કે પતિ ભાવ મંજિલતો નથી. તે તો આછામાં જોણી ૧૬-૨૦ ની યુવતીમાં અને ૨૫-૨૭ વરસના યુવાનમાં જ ખીલી શકે. તેથી સંયમના કડકમાં કડક સિદ્ધાંતને માન્ય રાખીને પણ ૨૦ વરસ સુધીની વિધવાને પરજીવાનું ઉત્તેજન આપવું જ નોંધ્યો. એટલે તેથી મોટી વયની વિધવાઓને જોઈની અંગત સ્વતંત્રતા આપોઆપ મળી રહેશે.

માંધીછએ મરજીની વરા બંધ જ કરવાનો અને લગ્નનાં ખરચ બધું કરી દરવાનો આગ્રહ કર્યો છે તેમ જ શેડીનહેવાર હોય ત્યાં શેડીનહેવાર કરવાની—અર્થાત્ પેદા ન્માતોની દીવાલો તોડી નાંખવાની પણ સરસ સમજા તેમણે કરી છે. અહીંયા અશ્વત્થ એમ પ્રજાએ કે જમવામાં સાતિતો જરાએ બેઠ ન રાખનારા સ્ત્રી-પુરુષોની સંખ્યા વધતી જાય છે. તેથી દિવસે દિવસ ક્ષતિ સંસ્થાઓ ઉપર પણ અસર થશે ને જમણું, સાતિવાર નહિ, મિત્રમંડળનાં જ થશે. આમ જમવાની છટ થશે ત્યારે સાથે સાથે લગ્નની પૂરેપૂરી છટ પણ નહિ જોડાશે ? અને જો સમાજ આ રસ્તે વળેલી જ છે તો આજથી જ જમણી સાથે લગ્નની પણ પૂરી છટ શા માટે ન આપવી ?

આવા મતબેદ છતાં પણ સમાજશાસ્ત્રના આવા વિષયમાં માંધીજના પ્રવેશને શા વધારી લેશે તેથી એટલે સાર્માજિક સુધારાના વિચાર ને વર્તનમાં વેગ આવશે એ પણ મોકલસ છે.

અખાડાની આવશ્યકતા

હિન્દુ મુસલમાન વિષે જે વિસ્તર લેખ માંધીછએ પ્રકટ કર્યો છે તે વિષે મુચિતે હાથ મોકૂફ રાખીએ છીએ. પણ તેમાં અખાડા વિષે જે વિચાર ને લાવ જતાખ્યા છે તે વિષે બે શબ્દ લખવાની જરૂર જણાય છે.

હિન્દુ મુસલમાનની તફારમાં સાધારણ રીતે મુસલમાન જાલીમ તરફિ ને હિન્દુ બાયલાની માફક વર્તે છે એમ માંધીછએ જણાવ્યું છે. પછી એવી મુચના આપી છે કે હિંદુએ શુદ્ધ સાત્યાગ્રહી બની એક આંગળી પણ ઉગામ્યા સિવાય પણ સામી છાતીએ મુસલમાનના ધા ત્રીવધા એ ઉત્તમ છે. પણ જેનાથી તેમ ન થઈ શકે તેણે બાથલા બની નારી બવાને બદલે શરીરબદલી ને સ્તનબદલી પણ પોતાનાં—કામનાં સ્ત્રી બાલકાનું રક્ષણ કરવું નોંધ્યો. પણ તે આવું રક્ષણ ક્યારે કરી શકે ? માંધીછ કેવલ હૃદયબળ કળવવાની—બાળકાને રાત-મધરાતે બહાર મોકલવાની ને લાળપંપાળ ન કરવાની સલાહ આપે છે.

પણ સૌનો એ અતુભવ છે કે માણસ રાત્ર એટલો બહાર જાય તે કરતાં સાથમાં બીજો હોય તો, તેને વધારે હિંમત આવે; તેમ તેની પાસે લાકી કે ધારીક હોય તો તે વધારે નીડર બને. ને સાથીનાં જોર-કે સસ્તની શક્તિની માફક હાથપગની તાકાત પણ માણસને બહાદુર ને નીડર બનાવી શકે. તેમ એ પણ દેખીતું છે કે જો કોઈ દિવસ રક્ષણ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો સાધારણ નખળા પાંખળા માણસ કરતાં કોઈ પણ હસરતખાજ તેના શત્રુને હાથવામાં વધારે સફલ થાય. આમ હૃદયબલ ને અંગબળ વચ્ચે નિષ્ઠ સંબંધ હોવાથી ખાસ આપવાદ સિવાય સાને અખાડાની—તેના જેવી કંઈક કંઈક તાલીમ લેવાની જરૂર છે.

માંધીછએ મુદ્દામ અખાડા વિષે લખ્યું છે તેમાં આ વાતનું વિમરણ જણાય છે. તેઓ શરીર સુધારવાને અખાડાની ભલામણ કરે છે પણ સ્વરક્ષણની શક્તિ કળવવાને નહિ. એટલું તો કમજૂ કરી શકાય કે કેવલ મુસલમાનોની સામે જ રક્ષણ કરવાની ઘસિયી અખાડા કાઢવામાં આવે તો દેવભાવ વધે ને તોફાન સળગી ઊઠે. પણ જે નખળા ને ગાયલા હશે તેમને આજે મુસલમાનોનો તો કાલે કાણલીઓનો, ને પછી બહારવટીઓનો પણ ભય રહેશે. જે માણસ સંસારમાં વસે છે તેને કોઈ પણ કામ કે વર્ગના કુલોજોની સામે જનમાલોતો બચાવ કરવાને તૈયાર રહેવું જ નોંધશે. જરા લાંબો વિચાર કરીએ તો આપણને સ્વરાજ્ય મળશે ત્યારે તો સારી દુનિયાની સામે આપણી સર-હદની ગિરિસિખંડોની ને કરાંચીથી કસકાત સુધીના જંગલોની રક્ષા કરવાને ભાણી સીપાહીઓ પર નહિ પણ નાગરિકોના સૈન્ય પર આધાર રાખવો પડશે.

તેથી સ્વરક્ષણ માટે જરૂર જેટલી હિંસા કરવાનો સિદ્ધાંત માન્ય રાખીએ તો યોગ્ય પ્રસંગે પૂરેપૂરું શરીર-બળ અજમાવવાને અખાડાની તાલીમ પણ જોઈએ જ.

આ માસિક અમદાવાદ સિવિલ હોસ્પિટલની સામે પાનાલાઈની વાડીમાં વસતું મુદ્દાસયમાં ગીમનલાલ ખંજીરાલાલ મહેતાએ હાથું અને નંદલાલ મણિલાલ શાહે યુગધર્મ કાર્યાલય માટે અમદાવાદ ભદ્ર પાસે આવેલા એ કાર્યાલયના મહાનમાંથી પ્રમિદ્ધ થઈ.

ગાથાંક

પૃથક ૪

અક્ષર ૧૦૦

સંગ્રહ ૬

ગાથાંક
મુદ્રણ મહેન

સંગ્રહ ૬

૧ ભારતવર્ષની પ્રાચીન ઇતિહાસ	૨ રાજ્ય મેન
૨ મી. જા. ૧૦૦	૩ મહાત્મા મહેન
૩ અભિજ્ઞાન પરિવર્તન મહેન	૪ ડો. પી. મહેન
૪ 'સાધના' સંગ્રહ	૫ રાજ્ય મહેન
૫ અભિજ્ઞાન પરિવર્તન મહેન	૬ રાજ્ય મહેન
૬ રાજ્ય મહેન	૭ રાજ્ય મહેન
૭ રાજ્ય મહેન	૮ રાજ્ય મહેન
૮ રાજ્ય મહેન	૯ રાજ્ય મહેન
૯ રાજ્ય મહેન	૧૦ રાજ્ય મહેન
૧૦ રાજ્ય મહેન	૧૧ રાજ્ય મહેન
૧૧ રાજ્ય મહેન	૧૨ રાજ્ય મહેન
૧૨ રાજ્ય મહેન	૧૩ રાજ્ય મહેન
૧૩ રાજ્ય મહેન	૧૪ રાજ્ય મહેન
૧૪ રાજ્ય મહેન	૧૫ રાજ્ય મહેન
૧૫ રાજ્ય મહેન	૧૬ રાજ્ય મહેન

યુગધર્મ

પુસ્તક ૪

અધ્યાય, ૧૮૮૦

અંક ૪

ભારતવર્ષની પ્રાચીન ઈસ્પીતાલો

ઈસ્પીતાલ આધુનિક ઁરયા છે એમ સાધારણ રીતે
મનાય છે. અંગ્રેજો આ દેશમાં આવ્યા, એમણે પોતાનું
રાજ્ય જમાવ્યું અને પોતાના દેશમાં ચાલતી દાકતરી
વિદ્યાની જગવણી શરૂ કરી તે સાથે જ વિદ્યાવતના ધારણ
પ્રમાણે ઈસ્પીતાલો પણ ઉભી કરી. આપણા દેશની વર્ત-
માન ઈસ્પીતાલો પોતાના આદર્શને કેટલે અંશે અનુસરે
છે એ વિચાર બાલુ ઉપર રાખી દાકતરી ઈસ્પીતાલોની
સ્થાપના થઇ તે પહેલાં શી સ્થિતિ હતી તે જોઈએ.
અત્યારે તો ઈસ્પીતાલોની આવશ્યકતા અનિવાર્ય લાગે છે.
ઈસ્પીતાલો વગર કેટલાં બધાં ગરીબ રોગીઓ રખડી
જાય એ વિચારથી કંચ છુટે છે. ઈસ્પીતાલો દ્વારા ભય-
ર રોગોથી પીડાતાં નિરાધાર દરદીઓને જે આરામ
મળે છે તે કલ્પનાતીત છે. છતાં આ વીસમી સદીમાં
આ દેશનાં લાખો ગામડાંઓ ઈસ્પીતાલ વગરનાં છે. કુદા
મોટાં મોટાં શહેરોમાં જ ઈસ્પીતાલો છે. અને ઘણાં
ગામડાંઓ તો ઈસ્પીતાલવાળાં કોઇ પણ શહેરથી એટલે
દૂર હોય છે કે એ જામોની સામાન્ય વસ્તીને કોઇ દિવસ
ઈસ્પીતાલનો લાભ મળે નહિ.

અંગ્રેજો આ દેશમાં આવ્યા તે પહેલાં આજે જે
સ્થિતિ ગામડાંઓની છે તે જ સ્થિતિ શહેરોની હતી.
અત્યારે મોટાં શહેરોમાં જે ઈસ્પીતાલો જોવામાં આવે
છે તેનાં દર્શન નહોતાં થતાં. ગામડાંઓમાં અને શહેરોમાં
બધે સરખી સ્થિતિ હતી. અવ્યવસ્થા વૈદ્યો અને દકત્રીઓ
રોગીઓને દવાઓ આપતા; એથી ઘણા બધા ઈસ્પીતાલો
પણ થતા હશે. પણ મોગલ સમયમાં કે તે પહેલાંના
મુસલમાની સમયમાં નિરાધાર દરદીઓનો બરાબર ઉપ-
ચાર થઇ શકે અથવા નિર્વિધિ સત્ક્રિયા થઈ શકે એ
મોટે ભાગેની ઈસ્પીતાલોને મળતી કોઇ સંરચના
હોય એમ જણાવું નથી. પાદશાહો, શાહજહાંઓ
અને મોરા અમીરો માંદા પડે ત્યારે એમના મહેલનો
અમુક ભાગ ઈસ્પીતાલના રૂપમાં રૂપાંતરિત થઈ જાય
રહ્યો અને વૈદ્યદક્ત્રીઓને પ્રાકિરણસ્કં કુર્ચીત
હશે, એ એક જાનકારક પ્રિયંવદૈરુપાસ્યમાનો
સાધનસંપન્ન વૈદ્ય યથેષ્ટમાનીત ।
નિરાધાર દૈશ્વપન્તવાશુકયાભિર્વિગ્નયેદનાઃ ।
બીજી જાનકારક વૈદ્યસ્તો વૈદ્યસ્તો વૈદ્યસ્તો વૈદ્યસ્તો ॥

કે શસ્ત્રોપચાર માટે રાજ્યને ખર્ચે કે પ્રજાને ખર્ચે ચાલતી લોકોપયોગી સામાન્ય મંરથાઓ મુસલમાની સમયમાં હોય એવો પુરાવો જાણવામાં નથી. છતાં ભારતવર્ષે અંગ્રેજો આવ્યા પછી જ ઈસ્પીતાલો બેંક એમ નથી.

ગુપ્ત સમય

ઈ. સ. પાંચમા શતકની શરૂઆતમાં (ઇ. સ. ૪૦૫ થી ૪૧૧ સુધી) આ દેશમાં યાત્રા અર્થે પ્રવાસ કરનાર ચીનાર્થ બૌદ્ધ સાધુ ફાહિયાન મગધદેશની એ વખતની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં લખે છે: “મધ્યદેશનાં બીજાં શહેરો કરતાં મગધનાં શહેરો મોટાં છે. લોકો મુખી અને સમૃદ્ધ છે અને ધર્માચરણમાં જાણે એકબીજાની સ્પર્ધા કરતા હોય તેમ વર્તે છે. ધર્મદા મંથાઓ ઘણી છે. ધોરી રસ્તાઓ ઉપર મુસાફરો માટે ધર્મશાળાઓ છે. અને રાજ્યધાનીના નગરમાં સંસ્કારી તથા પરોપકારી નગરજનોના દાનથી ઉભી થયેલી ધર્મદા ઈસ્પીતાલો છે. કાંઈ પણ જાતના રોગથી પીડાતાં કાંઈ પણ દેશનાં ગરીબ અને નિરાધાર દરદીઓ આ ઈસ્પીતાલોમાં આવે છે. તેઓની પૂરી ંભાળ લેવાય છે. ચિકિત્સકો તેઓનો રોગ તપાસે છે તથા હિપચાર કરે છે. જરૂરીઆત પ્રમાણે પદ્ય અને ઔષધ તેઓને આપવામાં આવે છે. આ રીતે દરદીઓ આ ઈસ્પીતાલમાં પૂરા આરામથી રહી શકે એવી બધી સગવડ છે. અને જ્યારે તેઓ માર્ગ થઈ જાય છે ત્યારે ખુશીથી જઈ શકે છે.”

(Travels, Ch. XXVII)

હોય એમ કહેવાતું નથી. જે એક શહેરના દાનધર ધાર્મિકોને સૂચ્યું તે બીજા શહેરના દાનધરોને ન સૂચ્યું હોય એમ માનવાતું કારણ નથી. સ્થળે સ્થળે સંકોલ મંથાગારોને નલાવનાર શ્રીમન્તો મોટાં મોટાં શહેરોમાં એક બે ધર્મદા ઈસ્પીતાલોને પણ નલાવે એ સંભવિત છે.

આવો મંભવ માનવા માટે કારણો છે. ચીનાર્થ પ્રવાસીએ મગધના મુખ્ય નગરમાં જોયેલી ઈસ્પીતાલ કાંઈ અકસ્માત્ પાંચમા શતકની ‘શરૂઆતમાં એ જ સ્થળે ઉગી નીકળી નહોતી. અલ્પજાત, એટલું ખર્ચે જેમ ગુપ્ત યુગમાં, આ દેશની સર્વ વિદ્યા કળાઓમાં અસાધારણ જોજ પામ્યું હતું તેમ આ ઈસ્પીતાલની મંરથામાં પણ મહારાજાધિરાજ ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના સમયમાં, ઘણી ઉન્નતિ થઈ દરો. પણ એ મંરથાનું મૂળ જોવા માટે તો મૌર્ય સમયના ઇતિહાસમાં તથા આયુર્વેદના પ્રાચીન સાહિત્યમાં દ્રષ્ટિપાત કરવો પડશે.

મૌર્યકાલ

પ્રિયદર્શી મહારાજા અશોકના ઉત્કીર્ણ શિલા-લેખોમાં એક એવો ઉલ્લેખ છે કે “દેવાનાં પ્રથમ પ્રિય-દર્શી રાજ્યએ પોતાના રાજ્યમાં અને મિલોન, સતીપ-પુત્ર, કંરલપુત્ર વગેરે પાંડાણી રાજ્યોમાં સર્વત્ર મનુષ્યો અને પશુઓ માટે ચિકિત્સાસ્થાનો બંધાવ્યાં હતાં અને દવાઓ, ત્યાં ન હોય તે, મંગાવીને રાખી હતી તથા રોપાવી હતી” (Rock Edict II). મહારાજા

આયુર્વેદમાં ઇતિહાસ

તે. ઇતિહાસ જેવી સંસ્થા વિદ્યમાન હોય તો એ સંસ્થામાં, કામ કરનાર ચિકિત્સકોના સાહિત્યમાં. એ સંસ્થાની યોજના તથા વ્યવસ્થા માટે મુચનાઓ હોવી જોઈએ. અને ખરેખર આયુર્વેદના પ્રાચીનતમ ગ્રંથોમાં ઇતિહાસો મળેથી કેટલાંક મુચનો મળે છે. ચરકચંદિતાના ચરકચર્યાના ઉપકરણનીય નામના ૧૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે “પહેલાં તો વાસ્તુવિદ્યામાં કુશળ માણસે (એન્જીનીયર) એક બાલુએથી જુદી હવા આવે એવું પથ્થુ પવનના કપાટા ન આવે એવું, અંદર સહેલાઈથી દરદર થઇ શકે એવું, આડાં મોટાં મહાન વગરનું, ધમાકડા, તડકા અને ધૂળ અંદર ન આવી શકે એવું તથા અનિષ્ટ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ પ્રવેશ ન કરી શકે એવું તથા જ્વર પ્રમાણે પચ્ચીઆં પાચ્યાનું, સ્નાનભૂમિ (આયુર્ધમ) રસોડું વગેરે વાળું મજબૂત તથા મુંદર થર કરવું.” *

આ પ્રશસ્ત ગૃહમાં “શીલ, શૈલ, આચાર, અનુગ્રામ, દક્ષતા વગેરે ગુણોવાળા તથા બધા કામમાં હુશીઆર એવા રસોડયા, ન્હયરાવનારા, સંવાહક (ચંપી કરનારા), દરદીને હેરવેંદેર કરનારા, પયારી કરનારા, ઔષધ ખાંડનારા વગેરે પરિચારકો રાખવા” (ચ, સુ-અ-૧૬). આ પરિચારકો ઉપરાંત દરદીના મનને ખુશી રાખવા ગાયન, વાદન, કથા, આધ્યાત્મિક, ધર્મકામ, પુરાણ વગેરેમાં કુશળ એવા દરદીના મનના અભિપ્રાય સમજી જનારા-લાઠીધોને તથા પડીઓને તેમ જ હરિણ વગેરે પશુઓને પણ આ ગૃહમાં રાખવાની ચરકચાર્યે ભલામણ કરે છે. વળી ગાય રાખવાનું ખાસ કહ્યું છે તે તો એનું દૂધ દરદીના ઉપચારમાં આવે એ માટે હશે. દરદીને સુવા ખેસવા માટે યોગ્ય સાધનો, પયારી, ઓઝાડ, ઓશીકું, જળપાત્ર, ચમચા, તેજ માલીશ કરવાનાં સાધનો, સ્વેદ આપવાનાં સાધનો,

તથા ૧. કુદે નિવાતે પ્રધાતૈકલેશ મુગ-પ્રવિચારમનુપત્યકં. ધૂમાતપરજન્મામનમિગમનોય-મનિષ્ઠાનાં ચ શબ્દસ્પર્શરૂપસ્મગધાનાં સોપાનો-ત્ત્વલમુમલવર્ચઃસ્થાનસ્નાનમૂમિમહાનમોપેતં ધાસ્તુવિચાકુશલઃ પ્રશસ્તે. ગૃહમેય તાવત્પૂર્વમુપ-સ્ત્પચેત્.

ચરકમંહિના-સુ-અ-૧૬.

ગ્રાહ, પીશાખ, તથા ઉત્તરી માટે યોગ્ય પાત્રો, ગંસતી (એનીમા) નાં સાધનો; દૂધ ખોલવાનાં સાધનો તથા સસ્તકર્મ માટે ઉપયોગી શસ્ત્રો, તથા જુદા જુદા યજ્ઞ ઉપયોગવાળી દવાઓ વગેરે બધી સાધન સામગ્રી આ ઘરમાં આગળથી રાખવી એમ ચરકચાર્યે મુચના કરી છે. (સામાન્ય વાંચનારને આ બાળંતની વિગતો નિરૂપયોગી હોવાથી અહીં નથી આપી. જુઓ ચ, સુ-અ-૧૬.)

મુશુત

આ વર્ણન મર્વ સાધનસંપેદ ઇતિહાસનું જ છે એમાં શંકા નથી. મુશુતે સામાન્ય ઇતિહાસનું જુદું વર્ણન આપ્યું નથી પણ સસ્તકર્મ કરવું હોય ત્યારે શું શું પહેલેથી તૈયાર રાખવું તથા પાસે કોણ માણસો રાખવાં ને કહ્યું છે (જુઓ મુશુત, સુ-અ-૨). વળી “જેના ઉપર શસ્ત્રચિકિત્સા કરી હોય તેને માટે ખાસ મુંદર, સ્વેદ જુદ કરાવવું જોઈએ એમ કહ્યું છે; પ્રશસ્ત વાસ્તુવાળા, પવિત્ર, તડકા ન લાગે એવા તથા પવનના કપાટા વગરના ઘરમાં જેના ઉપર શસ્ત્રચિકિત્સા કરી હોય તેને રાખવાથી તેને શારીર તથા માનસ શેગો થતા નથી. આવા ગૃહમાં શરીરને ખૂંસ નહિ એવી, મુંદર, પૂર્વ દિશામાં ઓશીકાવાળી દરદીની પયારી રાખવી. આ પયારીમાં મીઠાખોલા તથા અનુકૂળ મિત્રો સાથે દરદીએ થયેલ ગેસનું સુત, કારણ કે અનુકૂળ, મીઠાખોલા તથા આપ્ત-સન આપતા મિત્રો કથાઓથી વર્ણનાં વેદનાને બૂલાવી દે છે.” *

મુશુત, સુ-અ-૧૯

x ત્રિણિનઃ પ્રથમમેવાગારમન્વિચ્છેત્તચ્ચા-

ગાર પ્રશસ્ત વાન્તવાદિકં કાર્યમ્ ૧.

પ્રશસ્તવાન્મુનિ ગૃહે શુચાયાતપર્જિતં ૨.

નિવાતે ન ચ રોગાઃ સ્યુઃ શારીરાગન્તુમાનસાઃ ૩.

તસ્મિન્શયનમસંસ્પાદે મ્યાસ્તીર્ણમનોહં.

પ્રાકિશરસ્કં કુર્વીત ૪.

તસ્મિન્મુદ્ધિરનુકૂલૈઃ પ્રિયંવદૈરુપાસ્યમાને

યથેષ્ટમાનીત્ ૫.

મુદ્ધો વિહિપન્ત્યાંશુકયામિર્ધનવેદનાઃ ૬.

આશ્વાસ્યન્તો ચહુશસ્ત્યનુકૂલાઃ પ્રિયંવદાઃ ૭.

આ પ્રમાણે એ મહાન શત્રુચિકિત્સકે (સર્જને) પોતાના વહાડકાપ કરવાના ઓરડા (ઓપરેશન રૂમ) તથા તેના દરદીઓ (સર્જકલ વોર્ડ) વિષે જ સૂચના આપી છે.

ચરકાચાર્યે ઉપર દહેશી સામાન્ય ઈસ્પીતાત્ર ઉપરાંત ખાસ ચિકિત્સાગાર (યુવાવરીની ઈસ્પીતાલ) બંધાવવાની તથા એમાં આગળથી શું શું રાખવું તથા કોણ કોણ માણસો રાખવાં એ સંબંધે સચિત્તર સૂચના કરી છે (જુઓ ચ, શા-અ-૮). અલબત્ત, આ સૂચનાઓ હાલના શાસ્ત્રીય નિયમોને અનુસરીને નથી પણ એ વખતના જ્ઞાન અને રિવાજને અનુસરતી છે.

ચરકાચાર્યે કુમારાગાર કેવું કરવું તથા એમાં કંઈ કંઈ વસ્તુઓ રાખવી એ વિષે પણ સૂચના કરી છે (જુઓ ચરક, શા-અ-૮). પણ આ કુમારાગાર રોગી બાળકોની ઈસ્પીતાલ રૂપ નથી પણ તંદુરસ્ત બાળકોને રાખવા માટેનું ખાસ ઘર છે. એટલે એનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી.

આ ઉપરાંત યુદ્ધ વખતે તલવાર, બાણ વગેરે હથિયારોના જે ધા વાગે તેના ઉપર ખાટાપીંડી માટે શત્રુવૈદની જરૂર પડે એ સ્વાભાવિક છે. આપણા દેશમાં તો શત્રુચિકિત્સાનો વિકાસ આ યુદ્ધની શત્રુક્રિયાને મંજે થયો છે. શત્રુ વૈદક માટે શસ્ત્રતંત્ર નામ આયુર્વેદના પ્રારંભ કાળથી વપરાય છે. બાણનાં ફળો, કોટી, કંઠી, કચરો વગેરે બહારના પદાર્થો શરીરમાં પેસી જઈને પીડા કરે તે શસ્ત્ર. એ શસ્ત્રને બહાર કાઢી શરીરને ફરી તંદુરસ્ત બનાવનાર શત્રુ તે શસ્ત્રતંત્ર. આ રીતે શસ્ત્રતંત્ર શબ્દમાં જ શત્રુચિકિત્સાના વિકાસનો ઇતિહાસ ગૂઢ રહ્યો છે. અને લશ્કરમાં જેને ધા વાગ્યા હોય તેને સક્ષમપદ્ધા વગેરે કરવા માટે કામચલાઉ ઈસ્પીતાલ જેવું જૂના વખતમાં પણ ઉભું કરવું પડતું હશે. સુશ્રુને લખ્યું જ છે કે :

સ્વસ્થાવારે ચ મહતિ રાજગૃહાદનન્તત્તમ્ ।

મયેત્સન્નિહિતો નિત્યે સર્વોપકરણાગ્નિયતઃ ॥

સુસુત, સ્-અ-૩૬ સ્ત્રો. ૧૨

અર્થ : “ જોરા લશ્કરમાં રાગના ઘર (તંબુ) પાસે જ (પાસેના જ તંબુમાં) બધાં સાધનો સહિત હમેશાં વેળે હાજર રહેવું. ”

આ લશ્કરી દાકતરનું મુખ્ય કાર્ય એ વખતના ધોરણ પ્રમાણે રાગના દેહનું શત્રુએ થોડેલા ઝેર, ધા વગેરેથી રક્ષણ કરવું એ હતું (જુઓ એબન સ્કો-૩). પણ આ લશ્કરી દાકતરનાં તંબુમાં ઝેર, ધા વગેરેથી પીડાતાં બધાં માણસો (સિપાઈઓ) આવતાં અને તેની ચિકિત્સા આ વેળે કરવી પડતી. સુશ્રુને જ સ્પષ્ટ કહ્યું છે :

તત્રસ્યમેનં ધ્યજવવપદઃ સ્વાતંત્રમુચ્ચિત્તત્તમ્ ।

ઉપસર્પન્ત્યમોહેન વિવશલ્યા મયાર્દિતાઃ ॥

એબન સ્કો-૧૩

અર્થ : “ ત્યાં રાગની પાસેના તંબુમાં રહેલા ધ્યજ પેટે યશ અને ખ્યાતિથી ઉંચા દેખાતા વૈદ પાસે ઝેર અને શસ્ત્રથી પીડાયેલા બધા જૂઠા વગર આવે છે. ”

હાલની ઝેરી હવા પેટે યાત્રુના રસ્તામાં પાણી, અનાજ, ખડ વગેરે ઉપર ઝેરો નાંખવાના પ્રયોગો શત્રુએ તરફથી બહુ કરવામાં આવતા અને વેદોને લશ્કરને સાવચેત રાખવું પડતું તથા ઝેરની અસર થયા પછી તેના વાતણના ઉપાયો કરવા પડતા. લશ્કરમાં ઉપયોગી હાથી, ઘોડા, બળદ વગેરે પંશુઓને પણ ઝેરની અસરમાંથી બચાવવાની સૂચના સુશ્રુએ આપી છે (જુઓ સુશ્રુત કપરચાન અ-૩). વેદના આ કોર્મની કોટિલ્પના અર્થશાસ્ત્રે પણ નોંધ કરી છે. “ આ બધા ઉપરથી જુના વખતમાં કોઈક જાતની લશ્કરી ઈસ્પીતાલો હતી એમ સ્પષ્ટ લાગ્યા છે. ”

આ બધા પુરાવાઓ ઉપરથી જૂના વખતમાં કોઈક જાતની ઈસ્પીતાલો હોવા બાબત સંકો રહેતી નથી. પણ ચરકે સૂચવેલી ઈસ્પીતાલ આમ પ્રજાને ઉપયોગી બંધેર ઈસ્પીતાલ નથી. ચરકાચાર્યે તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે : રૂઢ ભલુ રાજાને રાજમાત્રે અન્યે વા વિપુલ-પ્રલયે સંચૂતત્તમંભારે ઇમને વિરેચતં વા પામયિતુ કામેન મિજજા । મતલભ કે “ રાજા કે રાજા જેવા પુરુષને દ્રવ્યવાળા અને બધા સંભાર એકઠા કરી શકે એવાને વસન કે વિરેચન પાવાની દુષ્કાંવાળા વેલે ” આ બધી ઈસ્પીતાલની તૈયારી (દરદીને ખરચે) કરવી. કુંડમાં નાનકો, શ્રોમન્ત લોહા તથા લશ્કર માટે જ શરૂઆતમાં, કોઈ જાતની ઈસ્પીતાલની સમય આપણા દેશમાં થઈ છે. પરંતુ આ ઈસ્પીતાલોને બધે ઈસ્પીતાલમાં શું શું આમથી નેહએ વગેરે આનંદ

વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ ચરકમુશ્તુતના વખતના વૈદ્યોએ કરી લીધા હતા.

બૌદ્ધ ધર્મની છાપ

આ સ્થિતિમાં બૌદ્ધ ધર્મની દયા અને દાનની ભાવનાની અસર નીચે શ્રદ્ધાળુ ધર્મનિષ્ઠ શ્રીમન્તો નિરાધાર અને ગરીબોને અર્થે ધર્મોદ્ધાર ઇસ્વીતાત્વ માટે મોટાં દાન આપવા તૈયાર થયા હશે. બૌદ્ધ ધર્મના એક પ્રાચીન મન્યમાં લખ્યું છે કે વિશાખા નામની બૌદ્ધ સાધ્વીએ ભગવાન બુદ્ધ પાસે આઠ વરદાન માગતાં એક વરદાનમાં એણે માગ્યું કે પોતાના જીવનપર્યંત રોગી માટે પથ્ય-રોજના, પરિચારક માટે ભોજન-વ્યવસ્થા અને રોગી માટે ઔષધ-વ્યવસ્થા એટલું સંધમાં પૂરું પાડવાની પોતાને રાજ આપવી. કારણ કે આ જામતની યોગ્ય વ્યવસ્થા ન હોય તો રોગી ભિન્ન યોગ્ય પથ્ય તથા યોગ્ય ઔષધ વગર વધારે મોઢા પડે કે મરી જાય અને પરિચારક ભિન્ન પોતાના ભોજન માટે બહાર જવું પડે તો એ દરદીની પરિચર્યા શી રીતે કરી શકે (જુઓ મહાવક્ર, ૮-૧૫-૬.) ત્યારે ઇસ્વીતાત્વની ઉત્પત્તિનું મૂળ આ વાતમાં જરાજર કહ્યું છે. ઉપરના ઉતારામાં પરિચારકની આવશ્યકતા દર્શાવી છે. ચરક-મુશ્તુતમાં પણ પરિચારકને વૈદ્ય એટલો જ આવશ્યક માન્યો છે. સ્પષ્ટ ઉપચારના ચાર અંગોમાં વૈદ્ય અને રોગી સાથે પરિચારક પણ એક અંગ છે. પરિચારક “ઉપચારમાં સમજવાળો, ડાહ્યો, દરદી ઉપર પ્રીતિ વાળો, અને પવિત્ર હોવો જોઈએ” એમ ચરકે કહ્યું છે (ચ, સૂ-અ-૧ સ્કો-૬). આજની પેઢે જુના વખતમાં માત્ર સ્ત્રીઓ જ પરિચર્યાનું કામ કરે એવું ધારણ નહોતું પણ પુરૂષો પાસે પુરૂષ પરિચારિકા અને સ્ત્રીઓ પાસે સ્ત્રી પરિચારિકાઓ એવું ધારણ દેખાય છે.

મહાવક્રનો ઉપર કહેલો ઉતારો જોતાં કદાચ મહારાજા અશોક પહેલાં જ નહાના પાયા ઉપર ધર્મોદ્ધાર સાર્વજનિક ઇસ્વીતાલો ચાલુ થઈ હશે પણ મહારાજા અશોકે એ સંસ્થાને સાર્વજનિક રૂપ આપ્યું અને રાજ્ય તરફથી ધર્મોદ્ધાર ઇસ્વીતાલો ચાલુ કરવાનું ધોરણ દાખવ્યું. એટલે મહારાજા અશોક પછી તો ધર્મનિષ્ઠ શ્રીમન્ત લોકોનાં દાનોથી તથા રાજ્ય તરફથી એમ બેય રીતે ચાલતી ઇસ્વીતાલો, આ દેશમાં થોડી ઘણી સંખ્યામાં હોવાનો મતલબ છે. વળી પાછળથી જેમ વાગ્યું, કુવા

તળાવ, ધર્મશાળા વગેરે બંધાવવાનું મોટું પુણ્ય આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોએ ગણાવ્યું છે તેમ આરોગ્યશાળા (ઇસ્વીતાલો) બંધાવવાનું પણ ઘણું પુણ્ય જુદી જુદી સ્થિતિઓમાં કહ્યું છે. હેમાદ્રિએ ચતુર્વર્ગ ચિન્તામણિમાં વિશ્વામિત્ર, સંવર્ત, અગત્ય, સૌરપુરાણ, નન્દીપુરાણ તથા રુદ્રપુરાણનાં અનેક વચનો આરોગ્યદાનનો તથા આરોગ્યશાળા બંધાવવાનો મહિમા બતાવનારાં ઉતારાં છે. દાખલા તરીકે રુદ્ર-પુરાણનું વચન જોઈએ:

આરોગ્યશાલાં યઃ કુર્યાત્ મહાવૈધપુરસ્કૃતાં ।
મર્ધાપકરણોપેતાં તસ્ય પુણ્યફલં શૂણ ॥

x x x

બ્રહ્મહરિયઃ શિવશુદ્ધાન્તરાગાતાન્પરિપાલ્ય ચ ।
ચપુણ્યં મહદાપ્નોતિ ન તત્સર્વમિદમલઃ ॥

“મોટા વૈદ્યની દેખરેખવાળી તથા બધાં સાધનોવાળી આરોગ્યશાળા જે કરે તેનું પુણ્યકળ સાંભળો. રોગથી પીડાતા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રને (આરોગ્યશાળામાં) પાળવાથી જેટલું પુણ્ય મળે છે તેટલું મોટા યજ્ઞથી પણ નથી મળતું.”

હર્ષવર્ધન

આખી આરોગ્યશાળાઓ મહારાજા અશોકના વખતથી ચાલુ થયેલી તે ઘણાં વર્ષો સુધી આ દેશમાં ચાલુ રહી. ઉપર શ્રમ સમયનો દાખલો આપ્યો છે. પણ એ વખતે ઇસ્વીતાલોનો પ્રચાર સામાન્ય હોવાના બીજા પણ પુરાવા છે. પ્રખ્યાત ચીનાઈ મુસાફર હુવેનસાંગ શ્રીહર્ષવર્ધન શીશાદિવત્ની રાજ્યપ્રયાનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે “તેણે (હર્ષવર્ધને) આખા આર્ષાવર્તમાં બધે સહેલાં અને ગામડાંઓના મોટા રસ્તાઓ ઉપર ડેકાણે ડેકાણે પુણ્યશાળાઓ બંધાવી છે, જેમાં મુસાફર તથા ગરીબો માટે અન્નપાણીની વ્યવસ્થા સાથે મફત દવાઓ આપવા માટે વૈદ્યોને રાખેલા છે” (Beal's Record Vol. I, p. 214). વળી એ જ મુસાફર સિંખ્યુશુત વિશતિ-ક્રાંતિના પિતાએ પોતાના, ધરથી દિમાસ્ય સુધી એક પછી એક પુણ્યશાળાઓ બંધાવ્યાનું તથા તેમાં કામતી દવાઓ મુસાફરોને મળી શકે એવી વ્યવસ્થા પોતાના સેવકો મારફત કર્યાનું લખે છે (જેઝન Vol II p. 188). આવી પુણ્યશાળાઓ આ દેશમાં સર્વત્ર હોવાનું તથા સારા રાજ્યો પણ આવી પુણ્યશાળાઓ બંધાવના

આ પ્રમાણે એ મહાન શસ્ત્રચિકિત્સકે (સર્જને) પોતાના વહાડકાપ કરવાના ઓરડા (ઓપરેશન રૂમ) તથા તેના દરદીઓ (સર્જિકલ વોર્ડ) વિષે જ સૂચના આપી છે.

ચરકાચર્ય ઉપર કહેલી સામાન્ય ઈરૂપીતાલ ઉપરાંત ખાસ સ્તિકાગાર (સુવાવડીની ઈરૂપીતાલ) બંધાવવાની તથા એમાં આંગળથી શું શું રાખવું તથા કાણુ કાણુ માણુસો રાખવાં એ સંબંધે સવિસ્તર સૂચના કરી છે (જુઓ ચ, શા-અ-૮). અસખત, આ સૂચનાઓ હાસના સાત્ત્વીય નિયમોતે અનુસરીને નથી પણ એ વખતના જ્ઞાન અને વિવાજને અનુસરતી છે.

ચરકાચર્યે કુમારાગાર કેવું કરવું તથા એમાં કંઈ કંઈ વસ્તુઓ રાખવી એ વિષે પણ સૂચના કરી છે (જુઓ ચરક, શા-અ-૮). પણ આ કુમારાગાર રોગી બ્રાજકોની ઈરૂપીતાલ રૂપ નથી પણ તંદુરસ્ત બ્રાજકોને રાખવા માટેનું ખાસ ઘર છે. એટલે એતો વિચાર કરવાની જરૂર નથી.

આ ઉપરાંત યુદ્ધ વખતે તલવાર, બાણ વગેરે હથિયારોના જે ધા ધાગે તેના ઉપર પાટાપીડી માટે શસ્ત્રવૈદ્યની જરૂર પડે એ સ્વાભાવિક છે. આપણા દેશમાં તો શસ્ત્રચિકિત્સાના વિકાસ આ યુદ્ધની શસ્ત્રક્રિયાને અંગે થયો છે. શસ્ત્ર વૈદક માટે શસ્ત્રતંત્ર નામ આયુર્વેદના પ્રારંભ કાળથી વપરાય છે. બાણનાં કળ્યાં, કટિયા, કાંકરી, કચરો વગેરે બહારના પદાર્થો શરીરમાં પેસી જઈ તે પીડા કરે તે શસ્ત્ર. એ શસ્ત્રને બહાર કાઢી શરીરને ફરી તંદુરસ્ત બનાવનાર શાસ્ત્ર તે શસ્ત્રતંત્ર. આ રીતે શસ્ત્રતંત્ર શબ્દમાં જ શસ્ત્રચિકિત્સાના વિકાસને ઇતિહાસ શૂદ્ધ રહ્યો છે. અને લગાઈમાં જેને ધા વાગ્યા હોય તેને મક્કમપદ્ધતિ વગેરે કરવા માટે કામચલાઉ ઈરૂપીતાલ જેવું જૂના વખતમાં પણ ઉભું કરવું પડતું હતું. સુશ્રુતે લખ્યું જ છે કે:

સ્વસ્થાધારે ચ મહતિ રાજગંહાદનન્તમ્.

મયેત્સંનિહિતો નિત્યં મર્ચાપકરણાગ્નિયતઃ ॥

સુશ્રુત, સ્-અ-૩૬ સ્ત્રો. ૧૨

અર્થ: “ મોટા લશ્કરમાં રાજના ઘર (તંત્ર) પાસે જ (પાસેનાં જ તંત્રમાં) બધાં સાધનો સહિત હમેશાં વૈધ હાજર રહેવું.”

આ લશ્કરી હાકતરનું મુખ્ય કાર્ય એ વખતના ધોરણ પ્રમાણે રાજના દેહનું રાત્રીએ ચોળેલા ઝેર, ધા વગેરેથી રક્ષણ કરવું એ હતું (જુઓ એબન સ્કો-૩). પણ આ લશ્કરી હાકતરના તંત્રમાં ઝેર, ધા વગેરેથી પીડાતાં બધાં માણુસો (સિપાહીઓ) આવતાં અને તેની ચિકિત્સા આ વૈદને કરવી પડતી. સુશ્રુતે જ રપ૯ કહ્યું છે:

તત્રસ્થમેનં ધ્વજવચશઃસ્વ્યાતેતસમુચ્ચિતમ્ ॥

ઉપસર્પન્ત્યમોહેન વિષશલ્યા મયાદિતાઃ ॥

એબન સ્કો-૧૩

અર્થ: “ ત્યાં રાજની પાસેના તંત્રમાં, રહેલા ધ્વજ પેટે વશ અને ખ્યાતિથી ઉંચા દેખાતા વૈધ પાસે ઝેર અને શસ્ત્રથી પીડાયેલા બધા બૂલ વગર આવે છે.”

હાલની ઝેરી હવા પેટે રાત્રીના રસ્તામાં પાણી, અનાજ, ખડ વગેરે ઉપર ઝેર નાંખવાના પ્રયોગો રાત્રીઓ તરફથી બદ્ધ કરવામાં આવતા અને વૈદને લશ્કરને સાવચેત રાખવું પડતું તથા ઝેરની અશ્વર થયા પછી તેના વાતણના ઉપાયો કરવા પડતા. લશ્કરમાં ઉપયોગી હાથી, ઘોડા, ગળદ વગેરે પંથુઓને પણ ઝેરની અસરમાંથી બચાવવાની સૂચના સુશ્રુતે આપી છે (જુઓ સુશ્રુત-કરપરધાન અ-૩). વૈદના આ કાર્યની દૈરિલ્લના અર્થશાસ્ત્રે પણ નોંધ કરી છે. આ બધા ઉપરથી જુના વખતમાં કોષક જનતની લશ્કરી ઈરૂપીતાલો હતી એમ રપ૯ જણાય છે.

આ બધા પુરાવાઓ ઉપરથી જૂના વખતમાં કોષક જનતની ઈરૂપીતાલો હોવા બાબત સંકેત રહેતી નથી પણ ચરકે સૂચવેલી ઈરૂપીતાલ આમ પ્રગળે ઉપયોગ જાહેર ઈરૂપીતાલ નથી. ચરકાચર્યે તો રપ૯ કહ્યું છે કે: દ્વદ સ્વત્વ રાજાને રાજમાર્ગ અગ્નિ વા વિપુલ પ્રજ્વલં મનુસંતમારં યમનં વિરેચનં વા પાયયિત્વ કામિન મિજજા ॥ મતલબ કે “ રાજ કે રાજ જેવા પુષ્કળ દ્રવ્યવાળા અને બધા સંભાર એકઠા કરી શકે એવાને યમન કે વિરેચન પાવાની ઇન્છાવાળા વૈધ” આ બધી ઈરૂપીતાલની તૈયારી (દરદીને ખરચે) કરવી. કુંડામાં રાજાઓ, શ્રોમન લોકો તથા લશ્કર માટે જ સહઆતમાં, કોષ જનતની ઈરૂપીતાલની રાખવડ આપણા દેશમાં થઈ છે. પરંતુ આ ઈરૂપીતાલોને અંગે ઈરૂપીતાલમાં શું શું આવશ્યક વેદકી વગેરે આવશ્યક

લાઈએ છીએ.’ ‘સવાચાર તો ન આવું. હું તો વણુ આવીશ’, કહીને એ ઉડવા માંડ્યું. એટલે પેલો કહે ‘વાર તીઆરે પાવલી ખુબખટતીની આપને.’ હું કબૂલ થયો. થોડા વખતમાં હોડી ઉપર પહોંચ્યા. ડોસો પોતાના એક દીકરાને લઈને હોડી હંકારતો આવ્યો, અને હેરાત પમાડે એટલી ત્વરાથી ડોસાએ મદ ચડાવ્યો, જાડા, ભારી રાંધ્યાને કપાટાબંધ એવીને તંગ કર્યો. ‘છેક, હાથે પવને જવાનું છે એટલે તમને મોડું થવાનું, નીતો તમને એક કલાકમાં પુગાડતે.’ છુતક ઉપર મુકાન ઝાલી ડોસો બેસો, સાચા માઠા ઉપર દોકરો બેઠો.

સંસારસાગરના આઝાચવળા પ્રવાહમાં ચાલતી જીવન-નૌકાની જેમ અમારી નાવડી આડીઅવળી ગતિએ કપાટાબંધ સરવા લાગી. પવનનો ખૂબ સપાટો હોવાને લીધે નાવનું એક પાશું છેક પાણીની સપાટીએ પહોંચતું હતું અને બીજું તેની સાથે જ અંચોનો ખૂણો કરતું હતું. પહેલો તો અસાવધ દોવાથી હું ગબડ્યો. ડોસો કહે, ‘ગલરાના તો, એ તો એડીએમ જ ચાલે. તળાંબે ખૂબ પથરા લયરા છે, એટલે માથેાડા પુરે ઉચાં મોભાં હોય ને અંદર પાણી આવતું જાય તો પણ એ એડી ઉઠતવાની નહીં.’ પા અરધા કલાકમાં ફાંછ, કંઈયુ માયનના આશેડી અવરોડીને કાન અનુકૂળ થવા માંડે તેમ આ નાવના આરોહી અવરોહી પણ મને મધુરા સામંચા માંડ્યા. કાકવાર વીરવેગેરસતો કાપતી નૌકા પાણીની ઝીણી ફેરમ અમારે ગાંઘે ઉરાડેતી. મારી પાસે યંગ ઈડિયા હતું, તે તરત તરત હું વાંચી ગયો, અને પછી પેલા ડોસાની સાથે વાતે વળ્યો.

‘ડોસા, તમારી બોલી આવી કેવી ? તમે ઘડીકમાં કહો છો; ‘છાડ દે બેટા’, ઘડીકમાં કહો છો, ‘અજ્યા છોડી દે રે.’ આમ મુસલમાની શબ્દો પણ આવે છે, અને તમારાં બેરોતો તો એકે શબ્દ મારાથી ન સમજાયો.’

‘હા, છે, અમારી બોલી જુદી, તમારી જુદી. પણ તમારી હા અમને આવડે.’

‘પણ તમારામાં હિંદુસ્તાની વાક્યો આખાં આવે છે તે તમે મુસલમાન છો ?’

‘ના...આ. અમે તો હિંદુ. મદાદેવના ભગત.’

‘આ હોડી તમારી કે ?’

‘દંબ. ચાર હોડી ઉઠી મારી. પછી ધીમે ધીમે કાંટી લાખી. પોયરા થોડા પનેગમાં મરી ગીઆ એટલે પછી વેચી લાખી. અને અમણાના પોયરા તો તમે જાણો કેની, બાપનું કેમલું કાંઈ માને ?’

‘કેટલા પોયરા ઉતા ?’

‘લાઈ મને ઉતા તો નવ પોયરાં, પણ ૭ પલેમમાં મરી ગીઆ, તેના બેરાં અને પોયરાં હોઉ છે જ તો. મારી હાથે ની રેતા ઉતા, બધા મોટા થેયલા એટલે જુદા રહેતા ઉતા.’ માડા ઉપર બેઠેલા છોકરાને બતાવી, ‘આ નાટલો છે તે હાથે રે છે.’

‘એક હોડી તમને કેટલી ચાલે ?’

‘હાડ, હાડ, પોણોહો વરહ ચાલે. આ હોડી એ વરહ ઉપર બંધાવેલી. હું ધરડા થવા તો કુધી ચાલવાની. મારા પોયરાના પોયરા એને વાપરદે.’ પોયરાના પોયરા બોલતાં ડોસાના મોં ઉપર સ્વાભાવિક અનંદ દેખાતો હતો.

‘તમારી ઉમર કેટલી થઈ, ડોસા ?’

‘એહીં ઉપર થઈ. પોયરાને ઘેર પોયરાં ને તેને ઘેર પોયરાં છે.’

એનું શરીર અને એનું બળ નોંધને આ જવાબથી હું તો દંબ થઈ ગયો. હું કાંઈ બોલું તે પહેલાં તો તેણે જ શરૂ કર્યું: ‘એડી હોળહે’ કૃપીઆની બંધાવી છે. ચાર એડી ઉતી, પાશું અભિમાનથી તેણે કહ્યું—‘ચારની ઉપર ભાર મૂકોને—’ તણુ વેચી આધી. કાનાથી ઉઠવેડ ચલ ? પોયરા હવે જાણવા મળુવા લાગ્યા. અમારા લોકાના પોયરા પણ હવે લાજે. થોડા તો અંગ-રેજમાં પણ જતા છે.’

‘લણી ગણીને કમાતા થયા તે સાઈ કે આ તારો ધધો સારો ?’

‘લપથા તે હાઈ તો ખરૂં જ ને. નાટલા નાટલા પોયરા મર્યાના નીક વીક કૃપીઆ લાવે. પાંચ મર્યાના ચાપ એટલે દો’ કૃપીઆ ગળી લેવાના.’

‘તનેયે મું બોલું છે ?’

‘ના, બોલું તો ની મને. મારા આપને મેં જોયલોઆ ની. મારી માથે મને મેરો. કહેલો. ધરતીમાં લાન

બહિષ્કૃત પરિવહના પ્રમુખનું ભાષણ

[વા. ૧૦-૧૧ એ ના રોનું બાર્સિમાં મળેલી પ્રાંતિક બહિષ્કૃત પરિવહના પ્રમુખસ્થાનેથી ડૉ. લામરાવ આર. આમ્બેડકર * આપેલું વ્યાખ્યાન.]

આપણે આ દેશમાંના એક મુખ્ય અંગ છીએ. આ દેશમાં જે ધડલાંગ ચાલી રહેલી છે તે સાથે આપણે સંબંધ હોવાનો જ. જે પ્રમાણે એક વહાણમાં પ્રવાસ કરનાર મુસાફરોને, કોઈ પણ મુસાફરની ઓરડીમાં છિદ્ર પડ્યે, ધોધા આવવાનો જ, તેવી રીતે એવી કોઈ પણ ધડલાંગ નથી કે જે મંબંધી આપણું અહિત થયા વિના આપણે ખેંચવા રહી શકીએ. તો પણ કેટલીક વાતો દરની અને કેટલીક નજીકની હોય છે. તે પૈકી નજીકની બાબતો પર પ્રથમ વિચાર કરવો ગોઝ ધારી આપણા લોકોની સ્થિતિ આજ કેવી છે, તેના મૂળમાં કયાં કારણો, અને તે સુધારવા શા શા ઈલાજ કરવા બેઠાં, નો હું હુંકમાં વિચાર કરીશ.

આપણા વર્ગના વિચારી પુરોને માટે આપણા કમી કેવી સ્થિતિ છે, તેનું વર્ણન કરી બતાવવાનું હજી કારણ નથી.

દેશની હુદ્દશા

પ્રભુકૃપાથી જે માતૃભૂમિના બોળામાં આપણે ર્યા છીએ, તેની સમૃદ્ધિ અને ફળદ્રુપતા એવા પ્રશ્ન- છે કે, આખી પૃથ્વી પરનાં હવા, પાણી, અને જમીન

આપણા દેશમાં છે; સર્વ દેશોમાંના વૃક્ષો, વનસ્પતિ ઔષધિ, દ્રવ્યો, અને ધાન્ય આપણી જમીનમાં પુષ્કળ અને રહેજમાં પાકે છે; પૃથ્વી પરની આખી લોક મંબ્યાની વસ્તીનો છઠો ભાગ આ દેશમાં રહે છે; અહોન જમીન સારી; અહીંઆ દરેક જાતની હવા; વેપારન વહાણો ચાલે એવી મોટી મોટી નદીઓ; અહીંન જંગલોમાં અને પર્વતોમાં ન મળે એવું એક પણ જાતના વનસ્પતિ મુરકેલ; ઘણી ખરી ધાતુઓની ભેદ્ય તેટલ આવક; ત્રણ હજાર વર્ષની આ દેશની પુરાતન પ્રગતિ યુરોપનાં ગ્રાફ્ટો અઠાનઅંધકારમાં ઉંઘતાં હતાં તે વખતે અનેક પ્રકારની વિદ્યા અને કલામાં પ્રવીણતા મેળવ્યાથી આ દેશની આજ સુધી આખી પૃથ્વી ઉપર માણ-રહેલી કીર્તિ. આવા દેશની સ્થિતિ આજે કેવી છે!

ઈસાઈમાંના દરેક મુખ્યની સરાસરી જે વાર્ષિક આવક છે, તેમાંથી તેનો 'વાર્ષિક ખર્ચ' ખાદ કરતાં, તેની પાસે આસરે ૪૨ ફીડા વધારે અથવા શિશ્વકના રહે છે. આ શિશ્વક રકમમાંથી તે મોજ કરે છે, અથવા અગ્ર્યણના પ્રસંગ માટે રાખી મૂકે છે. હિંદુસ્થાનના લોકોની સ્થિતિ તદ્દન જુદા જ પ્રકારની છે. 'સરકારી અંદાજ' પ્રમાણે આ દેશના અત્યેક ઇસમની સરાસરી

* ભાઈ આમ્બેડકર એક અતિ વિદ્વાન અને કુશળ ગૃહસ્થ છે. તેમને જન્મ અંરયજ-ગદાર-કામમાં કથેલો કોવા છતાં તેઓએ વિશ્વવિદ્યાલયોના ઘણી જ ઈન્ચો પદ્વીઓ મેળવી છે. અર્થશાસ્ત્રના વિષયમાં તો તેઓ તદ્દન (expert) જણાય છે, તથા તે સંબંધમાં એક મોટું પુસ્તક કમ્પી ઇંગ્લેન્ડમાં બહાર પાડેલું છે. તેમને શ્રી માધવરાવ ત્રકાદે શિષ્યવૃત્તિ આપી વિવાહત અલ્લાસાઈ મેકલ્યા હતા. ત્યાંથી પાછા ફરતાં વડોદરા સમયમાં તેમને જંગલો દોરો જાણી હતો, પણ તેમને રહેવાને યોગ્ય ઘર નહોતું મળી શક્યું તેથી તેમને તે નોકરી છોડી-દેવી પડી હતી. આ માત્ર દિંદુ કમાનને સરમાવનારી છે, કે આવા વિદ્વાન ગૃહસ્થને રહેવાનું ઘર બાકું લખને પણ ફાળે આપ્યું નહીં. અત્યજ કામની એક સંસ્થા, જેનું નામ બહિષ્કૃત ભારત સમાજ છે... તે ભાઈ આમ્બેડકરની મહેનતનું જ ફળ છે. આ સમાજ ગદાર માઈએ ચોતે જ ચલાવે છે, અને તેમાં કમ્પ વર્ણના કોઈ દિંદુઓનો હાથ નથી, એ આનંદની વાત છે, ભાઈ આમ્બેડકરનું, નાં ભાષણ મનનીય હોવાથી અંમે મરાઠીમાંથી તેનું બાંધાંતર કરાવી અંને આપ્યું છે.

વાર્ષિક આવક ૨૭ રૂપીઆ પડે છે, અને દર માણસ દીક વાર્ષિક ખર્ચ આઠામાં આઠો ૩૦ રૂપીઆ હોય છે. એટલે કેવળ પ્રાણરક્ષણ કરવા માટે નેટલા પૈસાની જરૂર છે, તેટલા પૈસા પણ તેને મળતા નથી. તેમાં પણ ત્રણ રૂપીઆની ખોટ પડે છે ! ઉત્પન્નની કે આવકની આ સ્થિતિમાં હિંદુ લોક જીવે છે કેવી રીતે, એવો પ્રશ્ન રહેજે ઉભો થાય છે. આ ખેદજનક પ્રશ્નનો ઉત્તર હિંદુસ્થાનની મૃત્યુ સંખ્યાના આંકડો નેવાથી તરત જ મળી આવે એમ છે. હિંદુસ્થાનની મૃત્યુ સંખ્યાનું પ્રમાણ કેટલું બહાણું છે તેની આપણા લેકિને કલ્પના પણ નહિ હોય. દુકાળમાં જ મૃત્યુ સંખ્યા વધારે હોય છે એવું નથી, આબાદાનીના વિસ્તારમાં પણ તે જ સ્થિતિ હોય છે.

દુકાળનાં વર્ષો	મૃત્યુસંખ્યા
૧૮૭૭	૪૭,૮૪,૬૧૬
૧૮૭૮	૫૧,૬૩,૯૯૬
૧૮૭૯	૩૬,૭૦,૦૦૮

સારાં વર્ષો	મૃત્યુસંખ્યા
૧૮૮૬	૫૦,૧૬,૮૭૭
૧૮૮૭	૬૫,૦૮,૪૫૪
૧૮૮૮	૫૦,૮૭,૧૩૮

કુલ. ૧,૩૬,૧૮,૬૨૩

આ આંકડાઓની તુલના કરતાં, દુકાળમાંના ત્રણ વર્ષોમાં નેટલાં માણસો મર્યાં તે કરતાં આબાદાનીના ત્રણ વર્ષોમાં ૨૬,૯૩,૮૪૬ માણસો વધારે મરણ પામ્યાં એ વિલક્ષણ સ્થિતિ અખેદાર્થ્ય ઉપજાવે છે.

આબાદાનીમાં દુકાળ કરતાં વધારે માણસો કેમ મરણ પામ્યાં, આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એટલો જરૂર, દુકાળમાં જેમને અન્ન મળતું નથી તેઓનો નાશ થયા પછી. તેમની સાથે રોગનું બીજ પણ જતું રહે છે; અને જેઓ બાકી રહે છે, તેઓ કૃષ્ણ હોવાથી ટકી રહે છે. આબાદાનીના વર્ષોમાં તેવું હોતું નથી. બધાને જ થોડું થોડું અન્ન મળતું હોવાથી, કેવળ ઉપવાસને લીધે મરણ સંખ્યા વધારે હોતી નથી એ જો કે ખરું છે, તો પણ ધણાખરા લેકિ દુર્બળ થઈ ગયેલાં હોવાથી,

તાવ વિગેરે રોગોના વાવરને લીધે તેઓ વધારે અશક્ત અને દુર્બળ થઈ જાય છે. અને એકંદરે દુકાળના વર્ષો કરતાં આબાદાનીના વર્ષોમાં જ મૃત્યુસંખ્યા વધારે હોય છે.

૧૭૯૩ થી ૧૮૬૦ સુધી યૂરોપ ખંડમાં જે લઘાઈઓ થઈ, તેમાં એકંદર ૪૫,૦૦,૦૦૦ લોક મૃત્યુવશ થયાં હશે, એવો અંદાજ કર્યો છે. એટલે આ સત્તાણ વર્ષોમાં દરેક વર્ષે આશરે ૫૦ હજાર માણસો ખરી ગયાં; પરંતુ આ હિંદુસ્થાન દેશમાં ૧૮૮૦ થી ૧૮૮૮ સુધીનાં આઠ જ વર્ષમાં બીજાં કારણોને લઈને. થયેલાં મરણો શિવાય ફક્ત તાને જ લીધે જ ૪૩,૪૬,૬૨૨ માણસો વધારે મરણ પામ્યાં. આ બન્ને આંકડાઓની તુલના કરીએ તો ચોક્કસ જણાઈ આવે છે કે, સત્તાણ વર્ષ પૈકી કોઈ પણ એક વર્ષમાં લઘાઈને લીધે યૂરોપમાં નેટલાં પ્રાણહાનિ થઈ તેથી દસગણી કે અગીઆર ગણી પ્રાણહાનિ ૧૮૮૦-૮૮ ની દરમ્યાન પ્રત્યેક વર્ષે હિંદુસ્થાનમાં થઈ.

વધારે જુની વાત રૂંધા માટે ? ચાલો યૂરોપમાંની લઘાઈના આર વર્ષોમાં નેટલાં માણસો મરણ પામ્યાં તેથી કેટલાએ ગણાં હિંદુસ્થાનમાં ગયા ઇન્કુબેન્સના વાવરથી એક વર્ષમાં જ મૃત્યુશરણ થયાં. ...

આવા બહોળા પ્રમાણમાં થતી મૃત્યુસંખ્યાનું કારણ નેધએ તો તે ગરીબાઈ જ; કોઈને પેટ ભરીને ખાવાનું મળે, તો શરીર લોકવા નેટલું કપડું ન મળે; કોઈને કપડું છે, તો રહેવાને ઝૂંપડી સરખી પણ નથી. રાત-દહાડો દુકાળની ધાસ્તી, અપુર્ણ અન્ન અને વસ્ત્રને લીધે ગાલ ભેસી ગયેલા, આંખો લાંડી ગયેલી, મર્વ શરીરથી ત્રાસી જઈને જીવનથી કંટાળેલા, આવી આ હિંદુસ્થાન દેશની સ્થિતિ છે ને ? મેં જે સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે તે હિંદુસ્થાનમાંના તમામ સાણસો અને સમાજને લાગુ પડશે નહિ. આ સ્થિતિ સરાસરી છે તે કરતાં કેટલાકની ઠીક દરે અને કેટલાકની એ કરતાં વધારે ખરાબ હશે. ગમે તેમ હોય તો પણ અમારી સ્થિતિ આ સરાસરીથી ઠીક રહેવી અશક્ય જ છે. થાય તો એથી ખરાબ થઈ શકે. આર્થિક બાજુમાં આપણે તદ્દન નીચલી પાયરી પર છીએ એ નિર્વિવાદ છે. ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર, અને ક્રિનિડ નોકરી એવા ધન પ્રતિપાદન કરવાના એક જુની કહેવન મુજબ વર્ષો કરવામાં આવ્યા છે. હાલની

પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં વેપારને અધિષ્ઠાન આપવું પડશે. પરંતુ એની વાત બાબુએ મૂકીએ; તો પણ આપણા લોકોને કહેવા જેવી એટલે કે ઉપજીવકાને માટે જોઈએ, તેટલી ખેતી નથી. અમાર અને દોર * લોક વિશેષતઃ ખેતીનો ધંધો કરતા નથી. ચાંચળ લોકોને ખેતી નથી જ. ખેતી જે છે તે મહારને જ છે. અને તે પણ તદ્દન નજીબી.

વેપારમાં ફક્ત અમારો શિવાય બીજા કોઈ નહીં. મહાર લોકોને તો કાર્મી જાતનો વેપાર છે જ નહીં. ચાંચલ લોકોને માત્ર રસોઈ અને દોરીઓનો જ ધંધો. એ કોઈ સરકારી કે ખાનગી તોકરીમાં જોવાને પણ ન જડે. એવી રીતે ઉત્તરના બધાં દાર બંધ થયેલાં હોવાથી અમે તરિદી —ગરીબ—રહીએ એ અનિવાર્ય છે.

અસ્પૃશ્યતા ને શુભામી

જે દેશ એટલો ગરીબ તેમાં અમે દરિદ્રતામાં સંઘાં કરીએ એ સ્વાભાવિક છે, એમ કાર્મી કહેશે. પણ આથી ઉલટો પ્રશ્ન એવો છે કે, આ દેશની સ્થિતિ જો મુધરે તો તેની સાથે અમારી સ્થિતિ મુધરશે એવો બીલકુલ સંભવ નથી, અને એ જ અમારી મોટી તકરાર છે. અમારી સ્થિતિ ખરાબ છે એ મોટી દિલગીરીની વાત છે, પણ અમારી સ્થિતિ અમે પરિશ્રમ વડે પણ મુધારી ન શકીએ એ જેટલી ઉત્સાહભંગ કરનારી તેટલી જ અન્યાયી બાબત છે. અમારી ઉન્નતિને આડે અમારી અસ્પૃશ્યતા છે એ નિર્વિવાદ છે. આ અસ્પૃશ્યતા કેવી અને ક્યારે અસ્તિત્વમાં આવી, આ સુદા પર કેટલાક આગસુ લોકોએ અનેક પ્રકારનાં થોથાં લખી મૂક્યાં છે. પરંતુ એ ઐતિહાસિક લાંબગડમાં પડવાની આપણને કાંઈ જરૂર નથી. અસ્પૃશ્યતા આપણને કેવી રીતે બાધક છે અને તે કાઢી નાંખવાને આપણે કયા કયા ઉપાયો ચોજવા જોઈએ, એ જ ખરી રીતે આપણી ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ મહત્વનો પ્રશ્ન છે.

ધન્ય છે કે અસ્પૃશ્યતાએ અમને શુભામ તરીકે લેખ્યા નથી, નહિ તો કુકાનમાંની સ્ત્રીજ વસ્તુ અથવા દોર હાંખર પ્રમાણે જાનરમાં કે પડાવમાં અમારું વેચાણ થયું હોત. પણ એવા પ્રકારની શુભામગિરીમાં અમે સપડાયા નથી, એ માટે કોઈએ સમાધાન માની લેવું

ન જોઈએ. કારણ એવા પ્રકારની શુભામગિરી અમારી હોત તો તેમાંથી જલદી છુટા થયા હોત. પ્રાચીન કાળના રામ, શ્રીસ, ઇત્યાદિ રાષ્ટ્રોમાં દાસત્વનો એટલો શુભામગિરીનો સાક્ષ હતો. અનેક કારણોને લીધે એ દેશમાંના લોકોને શુભામ જનવાની વારી આવતી. અને એટલા માણસ શુભામની યાદીમાં દાખલ થયો, એટલે જ વસ્તુ પ્રમાણે તેની સ્થિતિ થતી અને પ્રજાજન તરીકેનો પોતાનો હક્ક તે શુભાવતો. હિંદુસ્થાનના અસ્પૃશ્ય લોક રામન લોકોના શુભામોની પેઠે જડ વસ્તુની સ્થિતિને પહોંચ્યા નથી. એ દૃષ્ટિએ જોતાં હિંદુસ્થાનમાંની અસ્પૃશ્યતા રામન અને શ્રીક લોકોની શુભામગિરી કરતાં સારી, એવું કોઈ કહેશે અને એક દૃષ્ટિએ જોતાં એ ખરું પણ છે; પણ બીજી દૃષ્ટિએ જોતાં અસ્પૃશ્યતા એ શુભામગિરી કરતાં અત્યંત ખરાબ છે. શુભામ લોક શુભામગિરીમાંથી મુક્ત થઈ સ્વતંત્ર પ્રજાજનની સ્થિતિએ જઈ પહોંચ્યાની સાક્ષી, આખો રામનો ઇતિહાસ આપે છે. પણ હિંદુસ્થાન દેશના ઇતિહાસમાં અસ્પૃશ્યતા સ્પૃશ્ય થયેલાનો એક પણ દાખલો આપી શકાતો નથી. રામન લોકોની શુભામગિરી એ સામાયિક સ્થિતિ હતી, અને તેમાંથી મુક્ત થવાના અનેક માર્ગો ખુલ્યા હતા. એથી ઉલટું અસ્પૃશ્યતા એ ત્રિદાસાધાપિત એવી સ્થિતિ છે અને તેમાંથી મુક્ત થવાનો કોઈ પણ માર્ગ નથી. જન્મતઃ જો અસ્પૃશ્ય તે મરતાં મુખી અસ્પૃશ્ય, એવો જળરહસ્ય નિયમ હોવાથી મટીઓની મટીઓ થઈ ગઈ તો પણ અસ્પૃશ્ય સમાજ અસ્પૃશ્ય જ રહી છે. એ સિવાય બીજા બાળ્યોમાં પણ હિંદુસ્થાનની અસ્પૃશ્યતા રામન લોકોની શુભામગિરી કરતાં ખરાબ છે એવું જ કહેવું પડે છે. રામમાંના શુભામોની ઉન્નતિને આડે જેટલી તેમની શુભામગિરી આવતી હતી, તેથી અનેક ગણી રીતે અમારી આડે અમારી અસ્પૃશ્યતા આવે છે, એવું કહેવામાં બીલકુલ હરકત નથી. અમારા લોકો ઉપર, એ ગંદા ધંધા કરે છે, દોરોને ચીરે છે, પાપખાના તે મટી સાફ કરે છે, ગંદાં કપડાં પહેરે છે, ભક્ષ્યાભક્ષા ખાય છે, અનેક પ્રકારના બિલતમ દેવોની પૂજા કરે છે એવી રીતના અનેક આરોપ મુકવામાં આવે છે આરોપ કરવા બદલ સહેલા છે, પણ આ આરોપ માટે જવાબદાર કોણ છે તેનો આરોપ કરનાર પૂરો વિચાર કરતા નથી.

ખરું કહીએ તો જોઓ આરોપ કરે છે તેમન

પરં જ આવી જવાબદારી આવે છે. મનુષ્ય સમાજમાંની પેટીએ એક પછી એક મરી નવ્ય છે, પરંતુ પાછળની પેટી પોતાના મૃત્યુ મંદ્રદાય, ચાલરીત, ધર્મલાવના વિગેરે સર્વ સંસ્કૃતિ, પોતાની આગળની પેટી પાસેથી શીખી લે છે. તેથી કરીને સમાજમાંની વ્યક્તિઓ જો કે અદશ્ય થાય છે તો પણ સમાજના સંસ્કાર તો અચ્છાદિત માત્ર રહે છે જ. અમારા હિંદુ સમાજમાં એવા પ્રકારનું સંઘટન બીલકુલ હોતું નથી. અમારામાંના જુદેવો અમારી સાથે કોઇ પણ કાળે સંબંધમાં આવતા જ નથી. પછી એમની રીતભાત અમારામાં દાખલ પણ કેવી રીતે થાય ? ઉપનિષદમાંનાં તરવે જો તેઓ અમને સંભળાવવાને તૈયાર નથી તો પછી અમારી મરી-માની (ક્યુબર-દેવની) પૂજા કેવી રીતે નહિ થાય ? વેદ અમારે સાંભળવા નહિ એવી જો એમની સમ્પત્તિ આપણે છે તો અમારાં બીલસ ગીતો કેવી રીતે છૂટે ? અમને ઉપવીત સંસ્કાર કરી જતેઈ પરેરાવવાનો તેઓ નિષ્ક્રમ કરે તો અમે શયિર્જીત થઈ નહિ શકીએ કે ? મંત્રકથ કે અમારામાં નિંદા બાબતો દાખલ થઈ છે એવો આરોપ કરવામાં આવે છે, તો એને અમારો ઉત્તર એવો છે કે સારાનું શિક્ષણ અમને કોણે આપ્યું છે ? ક્ષાલણના બાળકોમાં ક્ષાલણની રીતભાત, અથવા અમારામાંથી ખિસ્તી થઈ ગયેલાઓમાં ખિસ્તી લોકોની રીતભાત કેવી રીતે આવે છે અને ક્ષાલણના રીતરિવાજ અમારા અસ્પૃશ્યોમાં કેમ દાખલ થતા નથી એનો બારીકાઈથી વિચાર કરીએ તો જણાઈ આવશે કે, એવા પ્રકારના સંસ્કાર દાખલ થવા માટે ઉચ્ચ પક્ષમાં નજીકના અન્યોન્ય સંબંધ હોવો જોઈએ. અસ્પૃશ્યતાને લીધે હિંદુસમાજમાંના વરિષ્ઠ અને કનિષ્ઠોમાં તેવાં પ્રકારનો સંબંધ આવવો અશક્ય છે, અને તેથી જ તે સમાજના સારાનરસા રીતરિવાજો તે સમાજને વંચાતી રચ્યા છે. રામન લોકોની શુભમગિરીમાં એવા પ્રકારની અસ્પૃશ્યતાની છાંટ ન હોવાથી વરિષ્ઠ લોકોમાંના યુગ કે અવયુઓનો પાક નિત્ય તેમની નજર આંખે રહેતો, એટલું જ નહિ પણ તેઓ તે રાજ ધુંટતા પણ ખરા !

દેશાંતર

અસ્પૃશ્યતાને લીધે આવી દીન સ્થિતિને પ્રાપ્ત થવાથી, આ કલંક કેવી રીતે ધોવાઈ જશે એ તરફ આપણામાંના બધા લોકોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. અનેક પ્રકારના ઉપાયો સૂચવવામાં આવ્યા છે. કેલ્લા લોકોનું એવું કહેવું છે કે અસ્પૃશ્ય લોકોએ દેશાંતર જવું.

એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે કે જે દિવસે નિરાશ્રિત અદાપકારી મંડળની સ્થાપના થઈ. તે દિવસે એક વરિષ્ઠ વર્ગના ગૃહસ્થે એવી સૂચના કરી કે, આ અસ્પૃશ્ય લોક પોતાની પીડા બીજા કોઈ દેશમાં જઈને કેમ ટાળતા નથી ? આવા પ્રકારના નિરસ્કારયુક્ત ઉપદેશ કરનારા ગૃહસ્થો ઊંચા મનાતા વર્ગમાં આજે બહુ નથી એ મંતોષની વાત છે, પરંતુ કેવળ આપણા લોકોના હિતની દૃષ્ટિએ જોતાં આ દેશાંતર જવાની સૂચનામાં પુરુષ લાલ રહેલો છે, એવું કહેવામાં બીલકુલ હરકત નથી. દુકા રાટલાના કકડા માટે ગામમાંના બધા નાના મોટાની લાતો ખાવા કરતાં પીણું, ઈસ્ટઆફ્રિકા, ન્યુ ગીની વિગેરે દેશમાં જઈને નશીળ અજમાવવું એ દિતકારક જ છે. હિન્દુસ્થાનમાંના લોકોને પરદેશમાં જવાથી ત્યાંની પ્રજા પ્રમાણે સમાન દ્રષ્ટ મળતા નથી, એ દુર્દેવની વાત છે, તો પણ મારી ખાતી છે કે, હિંદી તરીકે આપણને પરદેશમાં જે નામ થશે, તે હિંદુ કહેવડાવી આપણા પરદેશમાં આપણને જે નામ થાય છે, તે કરતાં કોઈ પણ પ્રકારે વધારે થશે નહિ. એટલું જ નહિ પણ આપણા દેશમાં હિંદુ ધર્મના બંધનને લીધે ધન મેળવવાના માર્ગો બંધ છે તે મંપૂર્ણ ખુલ્લા થવાથી આપણા લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરશે એમાં બીલકુલ શંકા નથી.

ધર્માંતર

પરંતુ બધા લોકોને માટે દેશાંતર જવું શક્ય નથી. જો થાય તો બહુ ઘોડા જ કરી શકે. ત્યારે આ દેશમાં રહીને જ અસ્પૃશ્યતાની જડ ઉખાડવાના માર્ગ શોધી શકવા જોઈએ. તેવા પ્રકારનો બીજો માર્ગ તે ધર્માંતર.

કોઈ પણ ધર્મ તરફ આપણે તાત્વિક, તેમ જ આવહારિક દૃષ્ટિએ પણ જોવું જોઈએ. તાત્વિક દૃષ્ટિએ હિંદુધર્મ કોઈ પણ ધર્મથી દારશે નહિ, એવું માટે મન છે. એટલું જ નહિ પણ કોઈ પણ ધર્મ કરતાં તે શ્રેષ્ઠ જ ગણાયો. આ હિંદુધર્મનું "જૂનમાત્રમાં એક આત્મા" એવું મૂળ તત્ત્વ છે. આ ઉદાત્ત તત્ત્વને અનુસરીને જો સમાજપદના થઈ હોત તો જે પ્રમાણે દીવાને ચરના ઉપર કંઈ પ્રકાર પાડવો અને બીજા ઉપર અંધકાર પાડવો એ અસાધ્ય છે, અથવા જે પ્રમાણે શ્વેત જેને કાંઈ ઉત્કેષ્ટ કરે છે અથવા જે તેને પાણી પાવ છે, એ જાન્યેને સરખી જ શીતલ ધ્યાવે આપે છે, અથવા પાણી જે પ્રમાણે ગાવતી તૃણા

હરી લઈ વાંચને વિપત્તિ ધરને મારી નથી નાંખતું, તેવી જ રીતે હિંદુઓની સમક્ષિદ્ધિ થવી જોઈતી હતી. પરંતુ જે ધર્મ આવા ઉચ્ચ તત્ત્વના પાયા ઉપર રચાયો છે, તે ધર્મનું આવહારિક સ્વરૂપ કેવું સુગ આવે એવું ખરાબ થયું છે ! આચાર અને વિચારનો ક્યાંયે ભેજ છે ખરો ? જે લોકો સર્વ જૂતમાત્રમાં એક આત્મા છે એવું ઉચે સ્વરે કહે છે તે જ લોકો માણસ જેવા માણસને અપવિત્ર અને અસ્પર્શ માને છે એ નવાઈ નથી ? પણ એથીયે વધારે ગીડ ચર્તે એવી બીજી વાત એ છે કે જે લોક હિંદુ ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા રાખતા નથી તેમને માત્ર અમારા વરિષ્ઠ હિંદુઓ સમદૃષ્ટિથી લુએ છે. ખ્રિસ્તી લોક અપવિત્ર પણ નથી અને અસ્પર્શ પણ નથી. વરિષ્ઠ હિંદુઓ એમના સ્પર્શથી અલગતા નથી અને એમની કાચ નીચે કામ કરવામાં એમને નાનામ પણ લાગતી નથી. તેવી જ રીતે, એક દૃષ્ટિએ મુસલમાન લોક હિંદુમાંના કાષ્ઠ પણ અતિ નીચ વર્ગ કરતાં વધારે અસ્પર્શ અને અપવિત્ર છે એવું કહેવા જેવું લાગે છે, કારણ કાષ્ઠ પણ હિંદુ ગાયધ કરીને તે માંસ ઉપર ઉપજીવિકા કરતો નથી. મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી લોકોને તેમ કરવામાં અડચણ નથી; છતાંયે મદાર, માંગ, ટેડ, ટોર વિગેરે હિંદુઓ કરતાં તેમને પવિત્ર અને સ્પર્શ માનવામાં આવે છે, તેમનો અને ઉચ્ચ હિંદુઓનો દરેક પ્રકારનો બાહ્ય વ્યવહાર ચાલે છે, તેમના ઝાંકણોમાં એક નિશાળમાં અને એક વર્ગમાં ભણે છે, તેઓ એક જ રસ્તે આવળા કરે છે, એક કુવા ઉપર પાણી ભરે છે, અને બીજી બાબતોમાં પણ સમાન વૃત્તિથી વર્તે છે. પરંતુ અમે કે જેમને વૈદિક ધર્મ શિરસાવંધ, જેઓ વિચાર આચારમાં હિંદુ, તેમનો માત્ર તેઓ નિરસ્કાર કરે છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ અમને જનાવર કરતાં પણ કમી દરજ્જાના સમજે છે.

જે ધર્મનાં તત્ત્વો આટલાં ઉચ્ચ પણ જેનો વ્યવહાર એટલો નીચ છે તે ધર્મમાં રહીને અમારી ઉત્પત્તિ યશે કે નહિ એવો પ્રશ્ન સહેજે પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ આપણા લોકોએ ધર્માતર કરવું કે નહિ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો કઠિન છે. ધર્મ એ મનુષ્યને આવશ્યક છે કે નહિ એ વાદઅરત પ્રશ્નમાં ઉતરવાની મારી મળ્યા નથી. એટલું માત્ર ખદ કે કેટલાક લોકોને અને ખાસ કરીને હિંદુઓને જે પ્રાણ કરતાં કંઈ પ્રિય દોષ તો તે મંગ જ છે. તે પાંજ જે ધર્મમાં મનુષ્યને મનુષ્ય

નથી, એ ધર્મ શા કામનો ? જે ધર્મ પોતાના અનુયાયીઓને માટે ઔદિક અને પારમાર્થિક સુખનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરવાને બદલે તે બંધ કરી તેમને અધોગતિમાં મૂકાયાં કરે છે તેવા ધર્મને વળગી રહેવામાં શા અર્થ છે ? તેથી ઉક્ત ધર્માતર કરવાથી જે તે જ લોકો આપણી માણસમાં ગણતરી કરી આપણી સાથે સમાનતાથી વર્તે છે તો ધર્માતર શા માટે ન કરવું જેમણે એ મને સમજાતું નથી. આને વાપશામમાં ચાલી રહેલા સત્યાગ્રહની જ વાત લઈએ ! જે રસ્તા ઉપરથી અસ્પર્શ વર્ગને જવાની મનાઇ છે તે જ રસ્તા ઉપરથી ખ્રિસ્તી મુસલમાન અને બીજી અ-હિંદુ જાતિઓને જવાની પરવાનગી છે. આ પક્ષપાતનું કારણ પૃથ્વીએ તો ખુલ્લું-ખુલ્લું એમ કહેવામાં આવે છે કે અસ્પર્શ એ હિંદુઓ છે અને તેથી જ તેમને આ રસ્તા ઉપરથી જવાની મનાઈ કરવામાં આવે છે, એવો જ ને હિંદુ ધર્મનો નિયમ છે તો ધર્માતર કરીને આપણે આપણા છુટકા દેમ કરી લેવો ન જેમણે ? મારી ખાતરી છે કે જે આપણે આજે ધર્મભાગ કરીએ તો—છે તેને બદલે મારા મતે દ્વિમહમદી ધર્મ સ્વીકારવો સારો—જે હિંદુલોક આપણા તિરસ્કાર કરે છે તે જ આપણને માન આપશે, આપણે આજે જે બદિષ્ટ છીએ તેને બદલે એક મોટા સમાજનું અંગ થઈ પડીશું, અને જોતજોતામાં આપણે આપણી ઉન્નતિ કરી લઈશું.

નાર્મોતર

દેશાંતર અને ધર્માંતર સિવાય નાર્મોતર એ એક અસ્પર્શ્યતા નિવારણાર્થે નવો ઉપાય કહેવામાં આવે છે. અસ્પર્શ્યતા પોતાને આદિહિંદુ કહેવડાવવા એમ આજકાલ મુચવવામાં આવે છે. આ બાબતમાં મતભેદ થવાનો જ, કારણ પોતાને કશું નામ કીક લાગે છે એ યંજે લાગે હોંસનો પ્રશ્ન છે, તેથી આ પ્રશ્નનો નિવેડો વાદવિવાદથી આવશે એવું કહેવું નિરર્થક છે. છતાંયે આ નામાભિધાનના પ્રશ્નમાં કાંઈ નથી એમ કહું ચાલશે નહિ. એટલું જ નહિ પણ નામાભિધાનમાં બધો સાર સમાયેલો છે એમ કહેવું બીલકુલ અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી એવું માફ માનવું છે. એનાં અનેક કારણો છે.

અસ્પર્શ્યતા જોતિભેદવિપયક જે વાદવિવાદ થાય છે તેમાં જોતિભેદ અને અસ્પર્શ્યતા જો શાસ્ત્રાત્મક છે એવું ધારવામાં આવે છે અને તે અનુસાર ગ્રામીણી

વ્યવહારાદિ ઉપાયો સ્વયંવચામાં આવે છે. અસ્પૃશ્યતા અને નતિભેદ એ શાસ્ત્રાત્મક છે એટલે લોકો પાળે છે એમ કહેવામાં ને કાંઈ સાર હોય તો કાયદાથી હિંદુઓને શેરીખેરી વ્યવહારની છુટ અપાય તો તેમણે તે અમલમાં મૂકવાની પોતાની તૈયારી જતાવવી જોઈએ. પણ ખરી રીતે જોતાં લોકો તેની તૈયારી ખતાવતા જ નથી એ નિર્વિવાદ છે. એકબીજામાં ખેડીવ્યવહાર કરવાનો કાંપદો પસાર થયે આજ ત્રણ વર્ષ થયાં. પણ એ કાયદાનો લાભ લીધો હોય એવું વિશેષતઃ સાંભળવામાં નથી. આનું ખડું કારણ મારા મતાનુસાર એવું છે કે, નતિભેદ અને અસ્પૃશ્યતા એ શાસ્ત્રાત્મક નહિ પણ ભાવનાત્મક છે અને તેથી તે ને આપણે નષ્ટ કરવાં હોય તો આપણે શાસ્ત્ર ઉપર પ્રહાર ન કરતાં આ ભાવના નિર્મૂલ કરવાના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. આ ભાવના આપણે કેવી રીતે નષ્ટ કરી શકીએ એનો મેં અનેક વાર વિચાર કરેલો છે, અને છેપટે મારું એવું ચોક્કસ મત થયું છે કે, અસ્પૃશ્યતા અને નતિભેદ એ ક્રૂર નામને લીધે જ રહેલાં છે.

ઉચ્ચ વર્ણના લોક આપણો તિરસ્કાર કરે છે તે ક્રૂર આપણા નામને લીધે. ‘મહાર’ કહેતાં જ સાંભળનારના મનમાં અમુક એક પ્રકારની તિરસ્કારમય ભાવના પેદા થાય છે. ‘મરાઠો’ કહેતાં જ જુદા પ્રકારની ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે જ ‘બ્રાહ્મણ’ કહ્યું કે આદરાત્મક ભાવના સાંભળનારના મનમાં ઉદ્ભવે છે. આ વાત અસત્ય છે એમ કોઈ પણ કહી શકશે નહિ. આના કેટલાએ દાખલા આપી શકાશે. ગુજરાતમાંના ટેડોને અસ્પૃશ્યતા કેવી પ્રખર લાગે છે, એ કાંઈ કહેવાની જરૂર નથી. તે પછુ તેઓ મુંબઈમાં આવ્યા બાદ દક્ષિણી મરાઠાઓની પાઠોશમાં રહે છે, એટલું જ નહિ પણ તેમનો તેમની સાથે શેરીવહેવાર થયેલો પણ મેં જોયો છે. એથી ઉલટું મહારાષ્ટ્રમાંના કોઈ પણ અસ્પૃશ્ય ગુજરાતમાં જાય તો પોતાને દક્ષિણી કહેવડાવી બ્રાહ્મણોની વીસીમાં તે રહી શકે છે, એ વાત સર્વશ્રુત છે. હાલ બે ત્રણ વર્ષમાં ઘણા મદ્રાસથી મુંબઈમાં પેટ ભરવા ખાતર આવી લાગ્યા છે, અને તેમાં મદ્રાસના ઘણા અસ્પૃશ્યો પણ છે. પણ આ મદ્રાસના અસ્પૃશ્યો મુંબઈના હિંદુઓના વિશ્રાંતિગૃહોમાં જાણી રીતે ખાઈ પીએ છે. એમને માટે કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ નથી. એક લાગમાંના અસ્પૃશ્ય બીજા લાગમાં જાય

તો તે સ્પૃશ્ય થાય છે, એ એક વિલક્ષણ પ્રકાર જ છે. પણ આ વિચિત્ર પ્રકારનું કારણ શોધીએ તો એવું જણાઈ આવશે કે, અસ્પૃશ્યતાના ચિન્હો કે સિમ્કાઓ દરેક લાગમાં એક જ હોતા નથી, અને એક લાગના સિમ્કાઓની ને બીજા લાગને ખબર નથી તો એક પ્રાંતનો અસ્પૃશ્ય, સિમ્કાઓની માહિતીને અભાવે, બીજા પ્રાંતમાં સ્પૃશ્ય ગણાય છે. માણસ તરીકે માણસ કે જાત તરીકે જાત અસ્પૃશ્ય નથી. અમુક એક નામ ધારણ કરનારા લોકો અસ્પૃશ્ય ગણાય છે. તે નામ જેમને નથી તે સ્પૃશ્ય ગણાશે. આવો સાધારણ રીતે સમાજનો એક તાળો બંધાઈ ચુક્યો છે. નહિ તો અસ્પૃશ્ય માણસોની રચનામાં, ચર્ચામાં, રૂપરંગમાં, સ્પૃશ્ય માણસો કરતાં કાંઈ જુદું છે એવું નથી કે જે પ્રમાણે સીદી લોકોને યુરોપીયનોથી, અથવા એ બંનેને ચીની બપાનીઓથી જેમ અલગ કરી શકીએ તેમ અસ્પૃશ્યોને સ્પૃશ્યોથી જુદા કરી શકાય.

સા કેવળ હિન્દુ જ !

નામ ત્રિપાય અસ્પૃશ્યોને ઓળખવાનું બીજું ચિન્હ કે મુઠા કાંઈ નથી. મારા મત પ્રમાણે નામાંતર કરવું છટ છે. અહીં સુધી ને લોકો નામાંતર કરવાનું કહે છે તેમનો ને મારો એકમત છે. પરંતુ મુંબઈ છલાકામાંના અસ્પૃશ્યવર્ગ પોતાને આદિહિંદુ કહેવડાવવું એમાં શો સાર છે તે મને સમજાતું નથી. આથી અસ્પૃશ્ય વર્ગમાં ગણાતી બધી કેમોનું એકીકરણ કરવાનો ને ઉદ્દેશ હોય તો ‘બહિષ્કૃત’ એ નામ શું બોલું છે ? આના જેવું બીજું અર્થપૂર્ણ અને તીવ્ર લાગણી ઉત્પન્ન કરે એવું નામ જરૂર કે નહિ, એની મને શંકા રહે છે. આદિહિંદુ એ નામથી અસ્પૃશ્યતા નષ્ટ થશે, એવો ને આ નવા ધોરણનો હેતુ હોય તો તે કેવળ ગ્રામ્ય છે. મહાર લોકો કોઈ કોઈ વાર શરમને લીધે કોઈ એમને પુછે તો હું જોણા (એ નામનો મહાર લક્ષત થઈ ગયો તેના નામથી ઓળખાવે છે) છું એમ કહે છે. તેથી જ રીત ચમાર હું શીદીદાસ છું એમ કહે છે. પણ એક નામથી તેઓ જેટલા અસ્પૃશ્ય તેટલા જ બીજા નામથી પણ અસ્પૃશ્ય છે. મદ્રાસમાં અસ્પૃશ્ય વર્ગ પોતાને આદિ-દ્રવિડ કહેવડાવે છે, પરંતુ તેથી કરીને તેમની અસ્પૃશ્યતા નષ્ટ થવાની કોઈ સાક્ષી પુરતું નથી.

અસ્પૃશ્યતા અને નતિભેદ એ નામમાં જ સમાયેલાં

છે એ ખરૂં છે, અને એ નામો નહિ થયા વગર ચાલવાનું નથી; પણ અમે એકલા અમારાં જાતિવાચક નામો છોડીએ તેથી કંઈ થશે નહિ. અમારી સાથે દરેક જાતિએ પોતાનાં જાતિવાચક નામો મૂકીને સર્વ સાધારણ એવું એક નામ ધારણ કરવું જોઈએ. મારા મત પ્રમાણે બધાએ જ પોતાને હિંદુ તરીકે કહેવડાવવું અને જાતિવાચક પેલા નામો કાઢી નાંખવાં. કાંઈએ પોતાને બ્રાહ્મણ, મરાઠા, મહાર, અમાર, માંગ ઇત્યાદિ ન કહેવડાવતાં ફક્ત હિંદુ કહેવડાવવું. તેથી કરીને સમાજમાં એકદમ સમતા ઉત્પન્ન થઈ એકી થશે. હિંદુ કહ્યાથી કાંઈએ કાંઈનો તિરસ્કાર કર્યો એમ લાગશે નહિ. કાંઈ કાંઈને હીન ગણશે નહિ, અને કાંઈ કાંઈને શ્રેષ્ઠ માનશે નહિ. ઉપરાંત વ્યક્તિ વ્યક્તિમાં એકબીજાની સહાનુભૂતિ જાતિવાર હોવાથી આને સમાજમાં જે અન્યાય, અને બેદીક્ષી થઈ છે તે, હિંદુ સમાજની જે અનવરથા થઈ છે તે, નહિ થશે. આને મરાઠો હોય તેને બીજે મરાઠો પોતાની સહાનુભૂતિ જતાવે છે. તેવી જ રીતે બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણો શિવાય બીજને સહાનુભૂતિ જતાવવા તૈયાર થતા નથી. પરંતુ જ્યાં બધા જ હિંદુ ત્યાં સહાનુભૂતિની આડે કાંઈ જ નથી. સુસહમાન સમાજમાં આને જે એકી છે તેનું પણ કારણ એ જ છે. તેમનામાં સુસહમાન કશું કે થયું, તે પોતાનો થયો. તેવી રીતે હિંદુઓમાં થવા માટે તેમને સર્વ-આધારણ એવું નામ જોઈએ, અને એ હિંદુ એ જ હોવું જોઈએ એવું મારું મત છે.

સ્વરાજ્ય

આખું અજો તે મોટું સુદૃઢ. પણ આખું યાજ એટલા માટે આપણે શું કરવું જોઈએ, એ મોટા મહત્વનો સવાલ છે. કેટલીક બાજુઓમાં રાજદંડ લાગુ થયાં વગર સામાજિક અન્યાયો નિર્મળ થવા અશક્ય છે, તેથી સામાજિક અને ધાર્મિક બાબતોમાં જ્યાં જ્યાં અન્યાય થતો હોય ત્યાં ત્યાં કાયદો કરીને, સુધારો કરવો કે નહિ, એ સંબંધી પુષ્કળ ચર્ચા કરીને છેવટે એકજ સરકાર એવો કરાવ કર્યો કે જાતિ અને ક્ષત્રિ ઉપર કાયદાનું બંધન રાખવા તેઓ કષ્ટિ નથી. આ દૃષ્ટિએ જોતાં હિંદુસ્થાનને સ્વરાજ્ય મળવાનો યોગ આવ્યો છે, એ બહુ આનંદની વાત છે, એવું મને લાગે કારણ છે. બ્રિટિશનો રાજદંડ અમારા પર 'હોવાથી અટકાવ ન હોવાથી ખોટી થાય' એના જેવો છે.

આપણા લોકોને સ્વરાજ્યની ખોટી બીક લાગે છે, અને અમને સ્વરાજ્ય એટલે પેશવાઈ જ લાસે છે. પણ તેવું 'કહેવું' એ હલકા વિચારો જતાવવા જેવું છે. કારણ પેશવાઈના સ્વરાજ્ય અને આજના સ્વરાજ્યમાં મહત્વનો ફેર છે. પેશવાઈમાં એકવાર સ્થાપન થયેલા રાજ્યો વંશપરંપરા રાજ્ય કરતા હતા, એટલું જ નહિ પણ તેઓ પ્રજાની સંમતિથી રાજ્ય કરતા નહોતા. ભાવિ સ્વરાજ્યમાં રાજ્યશક્તિ પ્રજાની સંમતિથી ચાલવાનો હોવાથી તેમાં કાયમના એવા કોઈ રાજ થઈ શકશે નહિ. એવા પ્રકારના સ્વરાજ્યમાં જો પ્રજાના કિત પર લક્ષ અપાશે નહિ, તો તેવું સંવર્ધન બીજા કોઈ પણ પ્રકારના રાજકારણમાં થશે નહિ એવો આખો જગતનો અનુભવ હોવાથી પ્રજા-સંમત-સ્વરાજ્ય એ સર્વોત્તમ રાજ્ય અવસ્થા છે. એમાં કાંઈ જે મત થશે નહિ. આવા પ્રકારના સ્વરાજ્યથી આપણે શા માટે બીડું જોઈએ, એ મને નવાઈ લાગે છે. ઉલટું એની પ્રાપ્તિ માટે આપણે કોશીશ કરવાની વધારે જરૂર છે. માત્ર સ્વરાજ્ય એટલે યું એનો અર્થ આપણે ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ.

આને હિંદુસ્થાનમાં સ્વરાજ્ય સંબંધી જે વાદ-વિવાદ યાજ છે તેમાં, મુખ્યત્વે કરીને, બ્રિટિશ લોકોના હાથમાંની સત્તા કેવી રીતે, હતા હતાથી કે એકદમ, કાઢી લેવી, એ જ પ્રશ્ન ઉપર બધો ભાર મૂકવામાં આવે છે. કાઢી લીધેલી સત્તા કેવી સંમતિથી અમલમાં મૂકાય, એનો કોઈ જ વિચાર કરવું નથી. ધારો કે પ્રાંત ચર્ચેલી સત્તા જો એક જ વર્ગની સંમતિથી અમલમાં મૂકવામાં આવે તો આને બ્રિટિશના વર્ણવમાં જે રીતિ છે તેના કરતાં દસગણી વધારે ખરાબ કેમ નહિ યાજ ? એથી સત્તાના પ્રશ્ન જેટલો જ કે તેથી પણ વધારે મહત્વનો આ સંમતિનો પ્રશ્ન છે. અને અમારામાંના સ્વરાજ્યવાદીઓએ એને ગોણું ગણી એ તરફ દુર્લક્ષ કર્યું છે, તે ઉપરથી તેમને જનાપવાદની કેટલી પરવા છે તે પ્રશ્ન દેખાઈ આવે છે. આપણે માત્ર એ પ્રશ્નને છેવટ સુધી પકડી રાખવો જોઈએ. કારણ જે સ્વરાજ્ય મળશે તો તેમાં અમને બીજાઓની પેઠે સમાન અધિકાર જોઈએ છે. અને તેવો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે, આપણે મતદાનનો જે રાજકીય હક્ક છે તે પ્રાપ્ત કરી લેવો જ જોઈએ. હાલમાં મતદાનનો હક્ક એટલો સંકુચિત કરવામાં આવ્યો છે કે, આખા

હિંદુસ્થાનમાં સેંકડે બે જાણુને જ તે મળ્યો છે. તે વિસ્તૃત કરી લેવો એ આપણું પ્રથમ મહત્વનું કાર્ય છે, એવું હું માનું છું. એવી આપણને બેવડા લાલ યશો એક તો આજે ધારાસભા મારફતે આપણા તરફ જે બેપરવાહ બતાવવામાં આવે છે તે બધ યશો. જે લોકોને આપણે મત આપીને ચુંટી કાઢીયું, તેઓને આપણા હિત માટે બેપરવાહ રાખી ચાલશે નહિ, કારણ એમની લગામ આપણા હાથમાં છે. મતદાનના હક્કથી આપણને એટલો જ ફાયદો થશે એવું નથી. તેથી બીજો એક મહત્વનો લાલ એ છે કે આ મતદાનના હક્કથી વણા-શ્રમ ધર્મ ઉપર એક મોટા આઘાત થશે. રાજકીય બાળતોમાં સમાન આશ્રમ યથા એટલે સામાજિક બાળતોમાં વણાશ્રમ ધર્મ રહેવા અશક્ય છે. આજે રાજકીય બાળતમાં એક પ્રાણીય ઉમેદવારને જે લગી પાસે મતની લિસ્ટ મારવાનો વખત આવે તો વણાશ્રમ ધર્મ રહ્યો ક્યાં ? એવી રીતે રહેને રાજ થવાનો આ રાજમાર્ગ આપણે પ્રથમ હસ્તગત કરવો નેહ્યે. ઈંગ્લેંડમાંના મજૂરોની પણ કેટલાક વર્ષો પહેલાં આપણા જેવી દીન-દીન સ્થિતિ હતી. ૧૮૬૦ સુધી લીયરલ લોકો આપણે ઉદ્ધાર કરશે, એ આશાથી તેઓ મુખ ખેંચી રહ્યા. પરંતુ “જેણે બીજા ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો, તેનું કાર્ય થતુ દુર્લભ; જેણે પોતે કદ ઉઠાવ્યું છે, તે જ પાર ઉતરશે.”—એ રામદાસોક્તિ પ્રમાણે એમની ખાત્રી થઈ ચુકવાથી એમણે પોતાનો ઉદ્ધાર પોતે જ કરી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ તેમના કાર્યમાં તેઓએ મતદાનના હક્કને જ પ્રધાન સ્થાન આપ્યું હતું. અને તે હક્ક પ્રાપ્ત કરી લેવા માટે એમણે પોતાની સર્વ શક્તિ વાપરી. છેવટે એમનો જય થવાથી આજે તેઓ રાજ્યારૂઢ થયા છે; અને પોતાના ધ્યેય મુજબ સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક સુધારા કરાવી લે છે એવું મળ કારણ એ છે કે એમને મતદાનનો હક્ક વિસ્તૃત પ્રમાણમાં મળેલો છે. આપણે ને એ દિશાએ પ્રયત્ન કરીએ તો આપણે પણ આપણી ઉન્નતિ કરી લઈશું.

સંગઠન

પણ જે ધ્યેય આપણે આપણી આગળ મુકીએ છીએ, તે પ્યેયના આધારભૂત તરવો આપણા પ્રતિ-પક્ષીઓની સામે મુકવાથી કાર્ય સમાપ્ત થતું નથી, એ આપણે જાણવું ન નેહ્યે. કોઇ પણ એકાદ પ્રસંગ આવી પડે એટલે જે લોકો પર તે પ્રસંગ આવી પડે છે, તેઓ

પ્રથમ સિદ્ધિતા ઉપર વાદવિવાદ કરવા મંડી જાય છે. તે અમે મનુષ્યો નથી કે શું, કુતરાં ગિલામાં શું અમારા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એવા પ્રકારના સવાલોના વાદવિવાદ કરવા મંડી જાય છે. વસ્તુતઃ એમાં કોઇ ખોટું નથી. પરંતુ કેટલાક લોકોને એમ લાગે છે કે, તરવોની માળા પડેલી એટલે આપણો ખેડો પાર અને આપણે છતા. પણ એ ભ્રમ છે. એકલા તરવોથી કોઇ જનતું નથી, કારણ તેનું પરિણામ જગત રૂપી ચંક-માલિકા ઉપર એની મેળે થતું નથી. પરિણામ જ આવતું નેહ્યે, અને તેથી પરિણામની દૃષ્ટિએ, તરવો આગળ મુકવા કરતાં તે અમલમાં મુકવા સાડે ચોગ્ય એવી સંઘટના તૈયાર કરવી, એ તેના કરતાં વિશેષ મહત્વની વાત છે. જ્યાં સુધી સંઘટના તૈયાર થઇ નથી ત્યાં સુધી, જે તરવો માટે આપણે લડી રહ્યા છીએ તે તરવો આપણા પ્રતિપક્ષીઓને ક્ષુલ્લ હોય તો પણ, પોથીમાંનાં રીંગણાં મમલ પોથીમાં જ રાખવામાં આવશે, અને આપણું કહેવું અરણ્યરૂઢનવત શુષ્ક કરશે. જે પ્રમાણે નસીબ રૂપી ગાંડું હાંકવા માટે ચલ રૂપી સારથી નેહ્યે, તેવી જ રીતે તરવોનું ઇષ્ટ પરિણામ લાવવાની ખાતર સંઘટના હોવી નેહ્યે.

આ ઉપરથી નેતાં મને લાગે છે કે આપણામાં સંઘર્ષકિત ઉત્પત્ત કરવા માટે, આપણને સર્વ અરણ્ય જાતિઓને વ્યાપક એવી એક સંસ્થા હોવાની જરૂર છે. આવી સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવે એટલે, એ સંસ્થાની મારફતે આપણાં બે કાર્યો ધરો: (૧) આપણને સાર્વ-જનિક કામો માટે નેહ્યેતા પૈસા બેગા કરવાનું સુવલ થશે. દરિદ્રીના મનોરથ ઉપજતાંની સાથે જ લાયકા પામે છે એવી એક કહેવત છે; અને અમારો સમાજ ગરીબ હોવાથી અમારે લાયકા આ કાર્ય કેવી રીતે પાર પડશે એવી ઘણાખરાને શંકા હોય છે. પણ મારા મત પ્રમાણે આ કહેવત વિશેષતઃ વ્યક્તિમાત્રને લાયક પડે છે, સમાજને લાયક નથી પડતી. ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય એવી બીજી કહેવત પણ તમારા સંલગ્નવામાં આવી હશે જ. આપણો સમાજ ને કે ગરીબ છે તો પણ સંખ્યાથી નેવા જઈએ તો જ્યારેસ્ત છે. આપણામાંના ૨૪ લાખ લોકો પેટી ફક્ત બે લાખ માણસો જ દર વર્ષે ૮ આના જ આપે, તો દર વર્ષે ૧ લાખ રૂપિયાનું ફંડ તૈયાર થશે. અને એવી રીતે દર વર્ષે બે ૧ લાખ રૂપિયા જમા થતા જાય, તો આપણી

અંગ થાય છે. શકરને આપણા ધર્મ પ્રમાણે 'અર્ધનારીશ્વર' કહ્યા છે. કુંદરતે જ સ્ત્રીને 'જનની' બનાવી છે, અને તેને અંગે દયા, માયા, રત્નદ વગેરે ગુણોની જે સ્વાભાવિક આવશ્યકતા છે તે તેનામાં છે. માતા સંતાનની માત્ર હયાતીમાં જ આનંદ માને છે, પણ પિતા તેના કલ્યાણની પણ ધ્યાન રાખે છે. એટલે તેનામાં શુદ્ધિનું પ્રાધાન્ય છે. આમ સ્ત્રી રત્નદપ્રધાન છે, અને પુરુષ શુદ્ધિપ્રધાન છે. અને તે કારણે જ તેમના ગુણધર્મસ્વભાવ પ્રમાણે કર્મ-વિભાગ પડેલા છે. સ્ત્રી સંસારને ઉત્તમ સંતાનો આપે અને પુરુષ બહારનાં કંઠાર કામ કરી ધરસંસાર ચલાવે. જગતના બધા સમાજોમાં આ કર્મ-વિભાગ છે. એ કર્મ-વિભાગ તોડી નાંખીને સ્ત્રીપુરુષોનાં કર્મ-ક્ષેત્રોને એકાકાર કરી નાંખવાં એ સંસારને બ્રહ્મ કરી નાંખવા બરોણ છે.

આ સ્થિતિમાં સ્ત્રી આર્થિક વિષયમાં પુરુષને આધીન છે તો પુરુષ સંતાનવિષયમાં સ્ત્રીને આધીન છે. પણ એ આધીનતામાં ધર્મનો આત્મા છે. એ આત્મા જેટલે અંશે ઉઠી નવ્ય એટલે અંશે આધીનતા અસલ લાગે. બેશક આજે એ આત્મા રહ્યો નથી માટે જ આપણી આ સ્થિતિ થઈ પડી છે, અને સૌ. ત્યોત્તનાબ્દેને આમ લખવું પડ્યું છે.

કામદાને અન્યાયે નહિ પણ પુરુષે સ્ત્રી પ્રત્યે એકંદરે કરેલા અન્યાયે આજે નારીની પ્રતિષ્ઠા હલકી પડી ગઈ છે, તેની પદની પુરુષથી નીચે ઉતરી ગઈ છે. તેથી જ આજે સ્ત્રીએ કરવાનાં કામ હલકાં ગણાય છે. અન્યાય કરનાર અને અન્યાય સહેનાર બંનેનો હાથ છે. નહિ તો પુરુષમતને અનુકૂળ થઈને સ્ત્રી પોતાને ભાગે આવેલાં કર્મોને હલકાં માનત નહિ. સંતતિજનન એ તો સ્ત્રીનો જ ધર્મ છે, અને તેને અનુકૂળ ગૃહવ્યવસ્થા ગમે એવો ચતુર પુરુષ પણ સ્ત્રીના જેવી મુંદરે કરી શકે નહિ. એ વિષયમાં સ્ત્રીએ ગૌરવ લેવું જોઈએ, અને એ વિષયને ગૌરવગોચર બનાવવો જોઈએ; તેને જાહેર એ પોતાને આજે ભડીઆરી માનતી થઈ છે. એમાં સમાજનો અને એનો પોતાનો પણ હોય છે. માતા રત્નદને વશ થઈને બાળજન્યને જન્માડ્યા પછી જ પોતે જન્મે એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. પણ એને આજે એકુંભું ખાવું માનતા થયા છીએ એ આપણી ધર્મહીનતા જ છે. જેમ આજે આપણે હાથમજૂરીને ગૌરવ આપતા થયા છીએ તેમ સ્ત્રીઓએ પોતાના કર્મ-વિભાગને ગૌરવ આપવું જોઈએ અને ત્યારે જ સમાજ પણ એ વિષયને ગૌરવ આપશે.

બેશક શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીઓના તરફ અન્યાય કર્યો સમાજે પણ કર્યો છે. પણ તેથી ધર્મભાવનાનાં ઉત્તરોત્તર વેગળાં મૂકી એ અન્યાય ટાળવા તેવા જ ધર્મહી ઉપાયો લેખ્યું તો ન તો સ્ત્રીઓની કે ન તો સમાજનું ઉન્નતિ થશે. કામદો સંસારને ચલાવી શકતો નથી રત્નદથી જ સંસાર ચાલે છે એ આપણું દિનચર્યાના એકેએક વિષય ઉપર દૃષ્ટિ નાંખવાથી જોઈ શકાશે. જગતમાં અનન્યમાં અને રત્નદ વિનાન કુપડામાં ખાલી હાથે મૃતાં પણ આપણને ભય લાગે છે; નવવધુ રત્નદીજનની વચ્ચે પહેલી જ રાતે દરદાગીન લેઈને નિર્ભયતાએ સુએ છે. કામદો પોતાને રક્ષણ આપે છે એવું એને કશું જ ભાન હોતું નથી.

સ્થિતિ ભારે આ પ્રમાણે છે ત્યારે સ્ત્રીએ આર્થિક વિષયમાં સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કર્યાં છે એ ઉચ્ચ સ્થિતિમ મૂકાશે એમ માનવું જરા વિષમ લાગે છે. રત્નદાળ સંધરનાં બધાંને પોતાને આધીન બનાવી મૂકે છે. જેનાંમ રત્નદ નથી એથી સ્ત્રી આર્થિક સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કર્યો પણ તેના કન્યને લીધે જ વારંવાર હેરાન થાય છે. ખિરતી અને સુસલમાન સ્ત્રીઓને વારસાનો હક હોવા છતાં એ શું સ્વતંત્રતા પામી શકે છે? રોજરોજ અનેક પ્રકારની નવી નીકળતી વીમા કંપનીઓ આપણા પ્રશ્નનો ઉત્તર નકારમાં આપે છે. સમસ્ત માનવ સમાજમાં સ્ત્રીઓની પદવી પુરુષ કરતાં હલકી છે એ રીતે હિંદુસ્ત્રીઓની પદવી હલકી છે અને એ ગિયતિ બેશક દુઃખજનક છે. પણ આર્થિક વારસો પ્રાપ્ત કરનાર સુસલમાન સ્ત્રીઓ હિંદુ સ્ત્રીઓ કરતાં વધારે સુખી છે એમ કહેવાનાં આપણી પાસે કર્યાં કારણ નથી.

હવે ઘડીભર માની લઈએ કે સ્ત્રીઓને આર્થિક વારસો આપવાથી લાલ થાય છે. પણ વર્તમાન કાળે આપણા હિંદુ સમાજમાં વારસામાં ધન આપી શકે એવાં કુટુંબોની સંખ્યા ઘણી જ ઓછી છે. કેટલાંક તો પાનની કમાણી ઉપર જીવે છે. અનેક કુટુંબો તો દેવાદાર છે. ધનને માટે વારસાનો હક સ્ત્રીઓને જોઈ શકે તો અને કુટુંબને 'દેવું' હોય તો સ્ત્રીઓની સ્થિતિ શું થાય? પિતાના વારસામાંથી ભાગ આપવાનો હોય તો, અને તે વારસામાં કંઈ ન મળે એવું હોય તો પોતાનું પોપણ તે શોમાંથી કરી શકશે? કારણ કે વારસા સંબંધીના સ્પષ્ટ કાયદા થયા પછી પુરુષ સ્ત્રીનું પોપણ કરવાને બંધાયેલો રહેશે

નહિ; આર્થિક ભાવે એ બે જણ મળીને એક થવાને બદલે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ જ રહેશે તો એ કુટુંબ કેવા પ્રકારનું થશે એ જરા વિચારવા જેવું છે. એ સ્થિતિમાં પુરુષ અને સ્ત્રીએ પોતપોતાનો સ્વતંત્ર ધંધો કરવાને માટે કંઠાર સંસારમાં બહાર નીકળી પડવું પડશે. વસ્તુસ્થિતિએ ધંધેવાર્ધને આજે મીઠમજલુરોને મજૂરી કરવા મીઠમાં જવું પડે છે છતાંયે ધણીધણીઆણીએ કરેલી કમાણી બનેલી એકઠી રહે છે અને બંને એક સમગ્ર કુટુંબના અંગ તરીકે રહે છે. પણ ત્યાં આર્થિક સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાની ભાવના બેઝાય ત્યાં તો એ સ્થિતિ પણ ટળી જશે.

આ સાથે એક બીજો વિષય પણ વિચારવા જેવો છે. સંતાનને ઉચ્ચ પ્રકારની બનામીને સંસારને અર્થજી કરવાને બદલે જો સ્ત્રીઓ મોટીમોટી એજિંક્સોમાં કામ કરવા જાય, જગ જ બેરીસ્ટર બને, ધારાસભામાં મત આપવા જાય તો તેથી પણ હટ પરિણામ આવે કે કેમ એ બાબત શંકાસ્પદ છે. જગ અને બેરીસ્ટર થતાં ગમે તો એને પોતાના સ્નેહના ક્ષેત્રમાં રહીને વખતે ન્યાયને બદલે અન્યાય કરવા પડશે; અથવા તો ન્યાય આપવા માટે જીવિના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરીને સ્નેહનું ક્ષેત્ર છોડવું નોંધશે. અને માટે જ શિક્ષક, નર્સ વગેરેના સ્નેહ-ક્ષેત્રો દહણે પણ તેને માટે બીજા ધંધા કરતાં સારા મનાય છે. બેઝાય કવિ, કલાધરો વગેરે પુરુષોમાં સ્ત્રીભાવ જેમ પ્રધાનભાવે છે તેમ જ ફેદલીક સ્ત્રીઓમાં પુરુષભાવ પણ પ્રધાન હોય છે, અને તેની સ્ત્રીઓ કંઠાર કામ ઉપાડી શકે, પણ આ તો માત્ર અપવાદની વાત કહી.

પુરુષ પોતાના પશુબળને કારણે અનેક દુરાચાર આચરી શકે છે એ વાત સાચી છે. પણ તેનો દાખલો લેઈને સ્ત્રીઓએ તેવો દુરાચાર આચરવાનો દક્ષ માનવો કે કરવો એ તો સમાજની અધોગતિનું લક્ષણ છે. આપણા સમાજમાં વિધવાનાં દુઃખ ભારે છે પણ પુરુષો જે અનાચાર આચરે છે તેના સામે જોયે એ બિચારીનાં દુઃખ ટળવાનાં નથી. એની મુક્તિના ઉપાય યોગ્યતા નોંધશે અને સાથે સાથે પુરુષને ઉચ્ચ સદાચવાના પ્રયત્નો પણ કરવા પડશે. પુરુષ પડે તો સ્ત્રીને દોષે અને સ્ત્રી પડે તો પુરુષને દોષે એ વાત શું સાચી નથી ?

આ બધા ઉપરથી મને તો એમ લાગે છે કે આર્થિક સ્થિતિમાં પુરુષને સ્વાધીન રાખવો અને સ્નેહમય સ્ત્રીએ તેને પરાધીન કરવો. યદ્યપ્યવશ્યમાં સ્ત્રીને

સ્વાધીન રાખવી અને પુરુષે ભુદ્ધિબળે તેને સહાયતા આપવી. એકંદરે દમ્પતીમાં આર્થિક ભાવના કરતાં ધાર્મિક ભાવના પ્રબળ થવી જોઈએ, અને સંસારને મુંઝવે બનાવવો નોંધવો. કવિકુલશુર રતીંદ્રનાથ દાકુરે ચિત્રાંગદા પાસે અર્જુનને આમ કહેવરાવ્યું છે: “ નથી હું દરી કે નથી હું સામાન્યા. પૂજા કરી માથે ધરી રાખો તેની યે હું નથી તેમ અવગણના કરી પંછી માત્ર તેનું ભરણપોષણ કર્યું કરો તેમાંની યે હું નથી. સંકટના પથમાં મને આપની પાસે રાખો, આપની ગૃહ ચિંતામાં મને ભાગ લેવા દો, આપના કડિન વ્રતમાં સહાય થવા મને અનુમતિ આપો, આપના સુખદુઃખની મને સાચી બનાવો ત્યારે જ આપને મારો પરિચય થશે. આપના જે સંતાનને હું ગર્ભમાં ધારણ કરી રહી છું. તે જો પુત્ર અવતરશે તો બાળપણથી જ તેને વીર-શિક્ષણ આપી તેને બીજા અર્જુન બનાવી એક દિન તેના પિતાને ચરણે ધરીશ, ત્યારે જ મને ઓળખી શકશે. ” અને આ સ્ત્રી ભાવના અતિ મુંઝવે છે.

x x x x

પણ જો આર્થિક સ્વતંત્રતા ઉપર જ સ્ત્રીઓએ નિર્ભય થવું હોય, આજની યુરોપીયન ભાવનાને બલે જ સુખી થવા એમની દૃષ્ટિ હોય તો એ ભાવનામાંથી વિદ્વસતાં બધાં પરિણામો સ્વીકારવાની તૈયારી કરી રાખવી જોઈશે. યુરોપમાં મુદીવાદ (Capitalism) તરીકે પડ્યા બેઠો છે, મજૂરોનું જોર ચડી વાગ્યું છે, સમાજવાદ (Socialism) આવે છે, અને ત્યારે વારસો નામ જ નીકળી જશે. ધર્મ-ભાવનાથી આપણે આપણા સર્વ કામને માપના તેને બદલે હવે પેસે માપવાનું તો ક્યારનુંય દાખલ થઈ ગયું છે; અને પોતા પોતાના ભરણપોષણને માટે સમાજમાં સ્ત્રીએ અને પુરુષે કામ કરવું નોંધશે. એ સ્થિતિમાં પણ લગ્નો તો થશે જ, પણ ઉત્તમ પ્રકારના લગ્નની વ્યાખ્યા લીલીઅનથેસ (Lilienthal) બતાવે છે તે પ્રમાણે આમ થશે:

‘જે લગ્નોમાં પતિપત્નીને જુદી પેંઠાસ છે અને આર્થિક કારણોએ એકબીજાની સહાયતાની જરૂર નથી તે લગ્નો ઘણું દરીને સૌથી સારી અને હમી ભાવનાવાળાં છે.’

/ નર્સિસહુબાઈ ઈ. પટેલ

“The marriages in which husband and wife have separate incomes and do not need one another for any economic reasons, are often the best and most ideal.”

મણિભાઈની કવિતા વિશે કેટલીક અંગત માહિતી

[અમદાવાદ, તા. ૧૬-૬-૧૯૨૪ : ૨૫. કાન્ત (મણિભાઈ રતનજી લાટ)ની જયંતી નિમિત્તે વાંચેલું વ્યાખ્યાન]

પ્રારંભમાં જ એક વિનંતિ કરી લઈ છું; સદાનુભૂતિ માગી લઈ છું; ખાસ કરીને એટલા માટે કે આજનો વિષય અંગત માહિતીનો હોવાથી એમાં કેટલુંક મ્હારી જાત વિશે પણ બોલવું પડશે; વળી બીજું કેટલુંક એવું નહીં તથાપિ અતુદાર સાંભળનારને એવું લાગે એ પ્રકારનું પણ આવશે. આ સર્વને હું પદ આભારગુતિ વગેરે કેટલે દરજ્જે ગણવું, એ સવાલ આપ સૌના ચુકાદા ઉપર જ મેલી દઈ છું.

ઉપર ફરવા ગયા. પાવને જઈને ત્યાંથી પાછા મરીને લાઇન્સ; આ અમારી પહેલી લાંબી ચર્ચા; પાછો જોડન ટ્રેઝરી એથે વિભાગ, એમાંનાં કવિતાઓ અને કવિઓ, અમારો મુખ્ય ચર્ચાવિષય.

*"A boy's will is the wind's will,
And the thoughts of youth are long
long thoughts."*

આપણા સદાસુંદર દરિયાના સાક્યમાં અને નવે-ખરના ખુશનુમા આકાશ તથા રહે મચેલી આ મૈત્રી ભેતભેતામાં વધી ગઈ. ૧૮૮૮ ની સાલ અમે સાથે ગાળી. સ્વ. કાશીરામ સેવકરામ દવે વગેરે અગાઉ ફિલસુફી વિદ્યાર્થીઓનું એક નહતું મંડળ જ હતું, જેને બીજા છાત્રા M. A. S. એમએસ એટલે *mutual adaptation society* અન્યોન્ય સ્થિતિ-બાધેલાં મંડળ કહેતા, પરંતુ મણિભાઈ અને મહેન જોવા અમારા બેનો અભેદ લાગતો તેવો એમને કે મહેન બીજા કોઈ સાથે નહીં. ૧૮૮૯ ની આખરમાં અને ૧૮૯૦ ના આરંભમાં પણ અમે. ઘણો સમય સાથે રહ્યા. પછી મ્હારી રત્નજી-લાંબી તે હું મોટે ભાગે વડોદરા ગયો, અને એમની રત્નજીમાંથી કેટલાક દિવસ એઓ ખાસ રાજકોટ કે ભરૂચ આવતા. એક વખત અને જીનાગઢ, માંગરોળ અને પ્રભાસ વચ્ચે આપો ઉત્તરો સાથે ગાળ્યો હતો. ગિરનાર ઉપર ગાળવાને માટે નીકળેલા અને પછી તે સાલ ત્યાં પાણીની આપણ વખતે હોવાથી આ પ્રમાણે થયું હતું. એમના મોટા ભાઈ માધવજી તે વખત પ્રભાસમાં શાળામાસ્તર હતા. અને એઓની પ્રથમ તોફારી માંગ-

મણિભાઈ રાજકોટ કાઠિયાવાડ હાઇસ્કૂલમાં ભણવા આવેલા ત્યારથી અમે એકબીજાને ઓળખીએ. પરંતુ અમારી પ્રીતિ અને મિત્રતા જમી ગઈ મ. સ. ૧૮૮૭ ની આખરથી. એ સાલના નવેમ્બરમાં અમે ફર્ટ બી. એ. ની પરીક્ષાના મંડપમાં પાછા મળ્યા. સંસ્કૃત હું કોલેજની યાત્રિક કેળવણીમાંથી છૂટા થયા પછી જ શીખી શક્યો છું. દરેક પરીક્ષામાં મહેન સંસ્કૃતના વિષયને માટે ચિંતા રહેતી જ. આ વખતે પણ લેખી પરીક્ષાના જવાબો પૂરતા દોકડા, મળી રહે એવા ન લખાયા. રૂબરૂ પરીક્ષામાં પ્રોફેસર મિન્સીવાલે છાત્રાઓને ગૂંચવવામાં આનંદ લેતા તે જાણીતું હતું. મહેન રૂબરૂ પરીક્ષામાં પરીક્ષક પ્રોફેસર વેંચ તે અરસામાં છપાતા રસમગાધરમાંથી

મદન્તિ મદદન્તિ નાઃ

એઓ પોતાને વણેલું સમજી લેવાને માટે ચારેક ઘંટને બાળખંચોને જમાડ્યા પે છપેલા પાનામાં શ્લોક કેવળ સ્વાભાવિક છે. પણ એને આવ્યુંતો અને પાનાને માનતા થયા છીએ એ આપણી ધર્મશીલ સમજી હતી. આજે આપણે હાથમજૂરીને ગૌરવ આપતા પાનથી બોધિતાં સ્ત્રીઓએ પોતાના કર્મ-વિભાગને ગૌરવ આ ઉકલી તેના અને ત્યારે જન્મમાજ પણ એ વિષયને ગૌરવ નીકળું છું

કલાદૃતિની વતિ અથવા શૈલીના કરતાં ન્હાની બાળનો નેષ્ઠો. સોનેટો—આ ઉપહાર (૧-૨) અને પ્રણય-ની ખાતર જ પ્રણય (૭૫) એમણે ૧૮૬૧ અને ૧૮૬૩ માં લખેલી. મિસિસ ક્લાઉનિંગની-ખીંછ સોનેટોના અનુવાદ—પ્રણય વચન માટે પ્રાર્થના (૭૩), સ્નેહ માટે સ્વર્ગત્યાગ (૭૪), અને મ્હારા અદ્વિતીય દર્શન ઉપરથી સુચિત થતાં લખેલું અગતિગમન (૭૨), મૂલ લખેલાં સોનેટના રૂપમાં. પણ સોનેટ તરીકે તે અતિ લઘાં લાગતાં એ ત્રણેને ફરવીને હાથ છે તે પ્રમાણે લખ્યાં. આ પછી એમણે કોષ સોનેટ લખી હોય અથવા લખવાને પ્રયત્ન કર્યાં હોય, તો તે મ્હારા નજરમાં નથી.

સોનેટ જેવી યુરોપીય રચના ગુજરાતી કવિતામાં ફટ ફરવી એ પણ મુકાબલે મોટી બાળત છે. એથી જે ન્હાની બાળતો નેષ્ઠો, ખંડ શિખરિણી એમણે એક જ લખ્યો છે,—ઉદ્ગાર (૪૮), ચક્રવાદમિથુનના અરસામાં. અને પરંપરિત મળંગ કે અખંડ કે પ્રવાહી તોટક પણ એમની કૃતિઓમાં આપ્યા બે છે,—મિત્રને નિવેદન (૭૮), અને વતસલતાં નયનો (૭૯). વતસલતાં નયનો ૧૮૬૬ માં લખ્યું, ૧૮૬૬ ની આખરે વરોદરા હોયું પરંતુ એમ ખાતરી લાગે, એકએક બી. થઈને

લખી હતી, અને ચક્રવાદમિથુન ૧૮૬૦ ની પહેલી ટર્મમાં મુંબાઈમાં લખી હતી. એક દિવસ અમે સો. ખેડા હત્યા ત્યાંથી ઉડીને, મણિદાંડર નેરેના આરડામાં ગયા, સાંકળ વારી દોધી, અને પાએટ કલાકમાં ચક્રવાદમિથુનના બે શ્લોક, ૧૧ મો અને ૧૨ મો, નવા રચીને પાછા બહાર આવ્યા. અમે ખીંચતોથી છૂટીને ફરવા ચાલ્યા ગયા, ત્યાં આ શ્લોક સંભળાવ્યા, અને કહે, હવે પછીના ચિત્રનો આરંભ મંદાકાંતા વ્રતમાં કરવાનો, અને તેમાં એક વાત નરો છે. હમણાં, હવે, now, next, એ અર્થનો ગુજરાતીમાં એક કે બે ગુરુના માપનો શબ્દ જ નથી. મેં કશું કેમ નહીં, હમણાં, હવે, એનું કવિતાયોગ્ય રૂપ હાયાં. એમણે એ શબ્દ ઉચકાવી ઉચકાવીને ઉચ્ચારી નેયો, મંદાકાંતાના ચાર ગુરુના ચોમલામાં આરંભે મધ્યે અને અંતે ગોઠવી નેયો; પ્રથમ તો એમને એ શબ્દનો સ્વાદ ગોરુદિયાના જેવો જ લાગ્યો. બે ત્રણ દિવસ પછી એમણે ૧૩ થી ૧૬ સંભળાવ્યા, ત્યારે મેં પૂછ્યું, એમણે લાભ્યું કે શું—ઉપરાઉપર બે ચમચી લીધી. એમણે—પુસ્તકાલયમાં નેષ્ઠ આવ્યો; મારા કવિઓએ કાવ્યો પાઠ્યો.

છે. આ પ્રભુ વિશેની અંગત હકીકત અહીં આપું છું, પરંતુ તે પહેલાં વાંચનારાઓને સ્પષ્ટ બજાવવાનું હતું છે, જે એ કાવ્યો અંગત ઉર્મિગીતોના કરતાં પ્રધાનપણે અન્યોક્તિ વર્ગનાં છે. કાવ્યોનાં નાયકનાયિકાઓને તેમાંના અમુક અંશો જ પૂરેપૂરા લાગુ પડે છે; કાલ્પનિક અંશો જ પ્રધાન છે; અને તે આપું કાવ્ય ઐક્યગુણવિત શાય અને લાગણીની માત્રા આદિથી અંત મુખી એકસરખી જળવાય તેને માટે જોઈએ એવા યોગ્યતામાં આવેલા છે.

ઈ. સ. ૧૮૬૦ ના જાન્યુઆરી માસની એક સાંજે કોન્વેક્શનમાંથી બી. એ. ની ડિગ્રી મેળવે હું જ્યારે નીકળું છું, ત્યાં મહારી ખુશાલીમાં સાથ કરવા આવેલા મણિલાલ મહેને પગથિયે મળ્યા, અને રાજાપુરને સંબોધન એ અન્યોક્તિકાવ્ય મહારા હાથમાં મુક્યું. મહારા લગભગ આખો દિવસ લડેલી પાથરીની ઉપાધિ પેદા કરવાના આંદાજમાં ગયો હતો, તથાપિ બધા વખતે હું પણ એમનો જ વિચાર કરી રહ્યો હતો, ને ગ-અ-ચના ફા-ઉટ (ઈંગ્લેન્ડ તરફ) ની એક નક્કસ એમને માટે ખરીદીને જ કોન્વેક્શનમાં ગયો હતો. જે તેમાં કાગળ સાથે, એમણે આ કવિતાનું પર્ફિક્ટ મહારા હાથમાં મુક્યું, ને મેં એ ઘોષરી એમના હાથમાં હુદી દીધી.

મહારી પાસે આ સંબોધનની મળ પ્રત છે, નેમાં

રાખે રાજાહુંસ,

એમ મથાળું છે. અને અતે

“આહી પ્રવાસ બાકીનો મુખરૂપ થજે તને”

અલિનંદનં આપું છું પ્રિય, ઉદલાસથી નને.

હું છું તારે

સારસ.

એ પ્રમાણે અંત છે. પૂર્વાશાપમાં આ મથાળું અને અંત બંને હોડી દીધાં છે, તે મૈત્ર્ય જ હતું છે.

ફણ મુખતળી આવી પાછી કદાચ મળે નહીં. અવર વિસરી એકત્વે થા તું સાંપ્રતની અહીં!

એ પંક્તિઓ જ અંગત આશીર્વાદ કે સલાહ કે સામાન્ય ચિત્તની અનિમ રેખા તરીકે ઉદ્ભવે છે.

આજ સત્તરમાં ૨૩ મી ઓગસ્ટને પ્રોફેસરી ટપાલમાં નાખેલી દુનિતી પ્રાર્થના (૧૫) મહેને ૨૩ મીની

રહવારે મુંબાઈમાં મળી. આના મૂલ કાગળમાં મથાળે ઈંગ્લેન્ડમાં

To

Rati, the Goddess of Friendship એટલું વધારે છે. એમાં પંક્તિ ૧૨ માં વિમેદ-મથી શબ્દ મુંબાઈને માટે વાપર્યો છે. અંબાલાલ-લાંછ મુંબાઈને મોહમમી કહેતા. પંક્તિ ૧૪ માં “સમાગમ ચિત્ર” એ શબ્દો અને એ ચે થોડા વખત ઉપર માથે પડાવેલી છબીને માટે છે. આગળ ચાલતાં “રિફિ” અને “સિફિ” એ

બાલા એ રસાલ નવી વધે

દરિયામાંથી આગળ આવી પાછી

જલધિજલના નારાઓમાં

ઉતરી જાય છે, એ કદપના હિંદુ અને શ્રીક વિચારોનું રમ્ય સંમિશ્રણ છે. અને પંક્તિ ૩૩ માં “પ્રતિમા” છે, તે ઉપર કહેલી છબીમાંની પોતાની પ્રતિમા આદલા ખુશાસા વગર આ કવિતા સમગ્રાય એવી નથી. એમાં છેલ્લી લીરી

ક્યારે ક્યારે મને મળજે

કવિતાની પેલી નવ લીરીથી કેટલી વિરુદ્ધ છે, એ મેં અભિસંકરને કેટલીય વાર કહ્યું હતું, પણ એમણે એ ન ફેરવ્યું તે ન જ ફેરવ્યું. કદાચ, ખર્ચ કારણ એવું કે ફેરવવા ભય નો ધણું ફેરવ્યું પડે, આદિથી અંત મુખી રસની માત્રા (tono) એકસરખી સંભાવ એ પ્રમાણે ફેરવી નાખવી પડે, એકાદ એ કેટલું ફેરવવાથી કંઈ વળે નહીં, માટે એ તો જેની છે તેવી અમુક પ્રસંગ નિમિત્તે જે સંબાધ મળ તે પ્રમાણે જ એમણે રાખી. પૂર્વાશાપમાં ઉતરતી કવિતાઓની યાદી કરવા જઈએ, તો તેમાં આ રૂઢિને પ્રાર્થના મળ્યું જ પડે.

સંબોધન (૬૩) ઈ. સ. ૧૮૦૧ ની માણેકઠારી પૂતેમની રાતે લખી હતી. એ જ કવિતા મહેને બીજી વાર સુદર્શન માસિકમાં એ છપાઈ ગયેલી હતી તે પાતું કાઢીને ઈ. સ. ૧૯૧૬ માં મોકલી હતી, આજે વદ ૧મે જ ટપાલમાં નાખીને.

ઉપાસાલ (૩૪) અને પ્રભુચમાં કાલસંપ (૫૪) પણ મને ઉદ્દેશીને લખી હતી. એથી ઉત્તરું મિત્રને નિવેદન (૭૮) અને અજ્ઞાન સખા પ્રતિ (૬૬)

કવિ “Poor Ariel sends this...” એ જે સેશીની ઈંગ્લેન્ડ પંક્તિઓનાં સુખ કાન્ટમ્પમાં છાપ્યા છે.

જાણતાં જ એકથી વધારે મિત્રને મોકલી હતી; અને પડેલા સ્નેહીનો પ્રત્યુત્તર (૩૫), સ્નેહશંકા (૨૨), વગેરેમાં સખા, પ્રિયતમ સખા, આદિ આવે છે, તે દરેક દેહાણુ અમુક માણસને વા કાષ્ટને પણ ઉદ્દેશીને લખ્યું હતું એમ માની લેવાને માટે એ કવિતામાંના શબ્દો એકજાને પૂરતો પુરાવા ગણી શકાય નહીં. કવિતાનો આરંભ થાય સખીને કે સખાને સંબોધનથી, અને આગળ ચાલતાં રસ, વિષય, યત્તિ તમામ ફરી જાય, સખીનું સખા કે સખાનું સખી યથ જાય, એવી કલ્પનાલીલા ઘણીવાર બની આવે છે.

પૂર્વાશાપની કોઈ કાર્ષ કવિતામાં થોડા શબ્દ ભણકારમાંની કોઈ કવિતાના કે તેના જેવા લાગે છે; અને આ વિશે પૂર્વાશાપ પ્રકટ થયા પછી મને નિરાશુઓએ સવાલો પણ પૂછ્યા છે. પડેલા સ્નેહીનો પ્રત્યુત્તર (૩૫) એમાં

ગાંભીર્ય દૃઢતા અને સરસતા

એ અવતરણ છે; અમુકને આવાહન (૫૨) માં નથી પામે કોઈ પ્રિય દૃઢયને શાંત કરવા એ અવતરણ છે, બીજા દાખલા પણ છે. ભાવ અને વિચારના સામ્ય કે સામીપ્યના દાખલા એકજા અવતરણોના કરતાં વધારે છે. હવે, આવા દરેક દાખલામાં 'મ્હારે તે તે લખાણુ' પડેલું, મણિલાલનું મ્હારે એમણે લખ્યું તે પછીનું. અને સામાન્ય રીતે આવું કથન ગોપાલ કે વિશેષ સજ્જતા કે એવી જાતના દાવા જેવું જ ગણાય; માટે એનો પ્રુવાસો પણ જેવો છે એવો રળું કરું છું. મણિશંકરની કવિતાની પ્રિશિષ્ટતા અને સુંદરતામાં આ અવતરણો વગેરે એટલાં તો અદ્વાદશ છે કે તેમને એકદરે લેતાં પણ એમની સ્વતંત્રતાને કરી આંચ લાગે એમ નથી. વળી અમારો આવો અજેદ આટલા સમય સુધી ચાલ્યો તથાપિ મેં એમનું કંઈ નથી લીધું શું? કેમ નથી લીધું?—એ સવાલનો જવાબ તો એ જ દોષ શકે, જે મ્હારી પ્રકૃતિ મુશ્કેલી જ એવી. મ્હારી પ્રકૃતિ અને મ્હારી ભાવનાઓ. હું મણિલાલની કૃતિઓને, એમની પદ્યકૃતિઓને, એમની શૈલીને, એમના કવિતાપ્રવાહના લખને. એમની કરામતની ઝીણામાં ઝીણી વિગતને છૂટી અને હોમિ હોમિ ચૂંથના ખરા: દ્રશ્ય મંદાઓ દહાડી દહાડીને દેખાવમાં રમ્ય જુદી-રેખ તે પણ ઘટતો નથી, એમ જુદી જુદી ક્ષેત્રીએ રસી નનો જાનો: તોપણ બધા જ સમય એ દરેક

વિગતને એટલી તો સુંદર, ઊંચી અને નખતેદાર ગણતો, કે મને એમ જ વસતું જે મ્હારી પોતાની અજયક રચનાના સ્પર્શથી તો એ અલકાય,—એમાંનું કંઈ મ્હારામાં લઈ તો તુરત એ અવતરણની આશામાંનું મ્હારું લખાણ છેક કાળું પડી જાય. મ્હારા લખાણમાં મણિલાલનો અંશ પણ નથી, તેનું એક કારણ આ હતું, તો બીજું કારણ એથી છેક જ ઉલટી જતલું હતું. મણિલાલ તો આત્મીય, તથાપિ એમની પણ કંઈ જે સુંદરતા ઉછીની લખને હું આગળ ચાલું તો તેમાં મ્હારું શું વળે? એવી આજસુ ટેવો. ધાકું, તો મ્હારી પ્રકૃતિ જંધ જ પડે; ઊંચામાં ઊંચી કવિતાનો ય-માય પડ્યો પાડવામાં શું સીકે?—એ કરતાં તો ન લખતું બેઢતર. વિનમ્રતા અને ટેકના આવા મિત્રજીને માટે લોક વિધિવિધ મત બાંધે,—તે બેલાશક; તે મને કંઈ નડ્યા નથી, નડતા નથી, નડવાના નથી.

ઊર્મિગીત (Urmigīt) લખવાનું મણિલાલને સરસ, વર્ણનકાવ્યમાં પણ એમની સર્ગશક્તિ ચાલે, બીજી રીતે એમની સર્ગશક્તિ, દલા, અને કલ્પના અદ્ય: અને મ્હારે તો બધામાં જ એકઠે એકથી મોડવાનું. ઇ. સ. ૧૮૮૭ થી ૧૮૯૬ સુધીના દાયકામાં અમે ઘણા અખતરા કર્યાં, કામડી મ્હડાવેલી જ રાખી, અને દસ પરિક્ષિત જ મેળવી શક્યા, તેનાં મુખ્ય કારણ અમારી શક્તિઓની અલ્પતા, અને અમારા ઉપર નિયંત્રકોએ લારે દળાણ, અને આપણા દેશમાં જોઈતાં સાધન કેળવણી આદિનો દુકાળ.

જમા પાનું જોઈએ છીએ, તો જે કંઈ અમારામાં હતું અને અમને મળી આવ્યું, તેમાંથી અમે અમારું માનસિક પ્રેમભાવન લાવનામય વાતાવરણ મળ્યું અને ટકાવી રાખ્યું, એ જ અમને અમારા સમાજમતો અદિતીય બરહો. એ વાતાવરણનો દોષનો પરિવેશ અમારો ઊંચો મુખ્યભાગ હતો; અને અમારી પૂર્ણાંશુ સફલાનંદ્ય કૃતિઓ કૃતિભોજનાઓ અને કૃતિચર્ચાઓ કાલ્પનિક ચિરોભોમાંથી અંગતમાં અને વળી પાછી કાલ્પનિકમાં, પછી જેમ વાદળાં તજેથી બહાર પ્રદારમાં અને પાછા ન્હાનુંમોટું ચકકર મારીને ઊંચામાં મેલ્યા કે ને પ્રમાણે, રાંચમાં કરતી હતી, અને એ વાતાવરણની જ સંનતિઓ પાછી પોતાની માનદમાં મમાઈ તેને પોવી ખીસવી આનંદાનુભવે સજ્જન રાખતી હતી. આ કવિમિત્રતા, આ ક્યારાદકાર, આ સૌંદર્યો-

ધાનનું સાહચર્ય, આ જાનવિહારને સચવારો, દુનિયા-
દારીના સ્પૂલ વાતાવરણ તથા વસનાર લોક, ક્યાં
કરણે વા હલે કરીને ભેષ શક્યાનાં !

૩

મણિભાઈનું મહેલું લગન ન્હાની ઉંમરે થયું હતું.
અને સાથે સાથે મોટાં થતાં પતિપત્નીમાં કેટલીક વાર
અવર્ણનીય સુંદર મેળ જામે છે, તેમ આ મણિશંકર-
નર્મદાના ભેગાને જન્યું હતું. નર્મદા સુંદર, હસમુખી,
લહેરી, ઘરકામમાં કુશળ, ચકાર, તેજસ્વી, સાહસિક,
હીલી માનિતી હતી. દીંગણા દીંગલી ગંઢાય એવી રીતના
લગ્નમાંથી આવી લાયક પ્રતાપી સહચરી મળી ગઈ, એ
મણિભાઈનું મોટું સદ્ભાગ્ય હતું. તેમ એ અમને
વરોદરે નોકરી થઇ તે પછી થોડા વખતમાં જ મરી
ગઈ એ એમનું દુર્ભાગ્ય પણ બહુ મોટું હતું. “નદી”
મેડી હોય અને મણિભાઈ જનોઈ બાળે કે બાપિરમા
લ, એ સંભવિત જ ન હતું.

રતિને પ્રાર્થના (૫૫) માં નયન નમણું એ
બે લીટી રા. રા. ભાઈ લાલશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ આ
નર્મદાનું સૂચન કરે છે, એમ જણાવે છે. એની આગલી
લીટીમાં વિરલ ક્યથી એટલે આજા વાળ એવો અર્થ
નથી; જ્યાં જાત આગ્રહી શકાય એટલા બધા અને
એવા લાંબા વાળ, જે કાઢકને જ હોય છે, એવો અર્થ
છે; અને નર્મદાના વાળ હતા પણ એવા.

કલ્પના અને કસ્તૂરીમૃગ (૧૩) માં

મુજ નયનની સાથે થોડ્ય જોડું રચાય.

ખબર નહિ પર ન દીકીઆથી નચાય !

હયાના હોજમાંથી આ શું પાણી ઇલકાય છે ?

પ્રેમ છે એ નહીં બીજું, પ્રતીતિ એમ થાય છે.

—યગેરે વર્ણન છે, તેમાં નર્મદાનું જ અપારા રૂપે વર્ણન છે.

નર્મદાની હયાતીમાં એને વિશે લખેલી છેલ્લી કવિતા
તે ઉદ્દગાર (૪૮). આ કવિતાની બીજી વિશિષ્ટતા એના
હવાચાતુર્યમાં છે. આપણે દમણાં જ ભેથું કે વિરલ
એટલે આજા એ શબ્દને કય “અન્યુંત અવિરલ એ
અર્થમાં વિરલ ” એમ ઉલટાવી નાખે છે. પ્રિય અને
પ્રિયા એકબીજામાં ફીન થાય, એકબીજામય થઈ જાય,
જગનને વિમરી બધ, એને જગન “ પ્રમત્તાવચ્ચા ”

કહે છે. આથી ઉલટું ઉદ્દગારમાં કવિ પ્રિય અને પ્રિયાના
દર્શિત્રિફુને જ કુદરતી અવસ્થા ગણીને, પ્રેમી માણસ
પ્રેમને બૂલી બધ ને કાઢ કાઢ લણે જગન તરફ દર્શિ
નાખે, તેને પ્રમત્તાવચ્ચાની શણ કહે છે.

પૂર્વાશાપમાં વિપ્રયોગ (૬૨) ની કડી ચાર છે. મલ
બે જ લખેલી હતી.

આકાશે એની એ તારા:

એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારા:

તલુણિશા એની એ:—દારા

હ્યાં છે એની એ ?

એ તો હામાં નહિ જોવાની:

આખડલીએ નહિ હોવાની:

અંત સુધી મહારે રોવાની

દારા એની એ.

પૂર્વાશાપમાં કડી ૩ અને ૪ નથી છે એટલું જ નહીં
પણ તેમાં આ બીજી કડીને ઉલટાવી નાખેલી છે: કાણ
કહેશે કે આ ફેરફારથી કવિતા નથી બગડી ?

પ્રમાદી નાવિક (૫૮)ની છેલ્લી લીટીમાં નાવિક
પ્રિયાની પાછળ દરિયામાં પડીને આપઘાત કરે છે.
નર્મદાના મોત પછી આપઘાતના અને સંન્યાસી થવાના
વિચાર મણિશંકરને ફરીફરીને ઉપડ્યા કરતા હતા. ‘મે’
એ વિરલ પ્રેમીના પ્રેમતી કર ન કરી, એનો ‘પ્રેમ’
જમ દક્ષ તરીકે ભોગમ્યો જ, બદલામાં આ પ્રમાદી
આર્થી જીવ તરફથી એ શું પામી ? કેટલું થાડું !—
એ ભતનો ઉદ્દેગ પણ એમને વર્ષો સુધી—કદાચ
આખી જિંદગી સુધી—થઇ આવતો. પ્રમાદી નાવિક એ
કાવ્યમાંના આ બે અંશ વાસ્તવિક છે: બાકીનું કાવ્યનિર્દે
છે. વળી એ કાવ્યનું મલ નામ “નિરાશ નાવિક” હતું,
પૂર્વાશાપમાં આપવા માટે સાફ લખ્યું તેમાં બીજા પણ
ફેરફાર કર્યો, જેમાંના કેટલાક મદતના છે, અને બધા
જ કઈ સુધારા નથી.

વિષુદ્ધ કુરંગ (૬૦), એમાં પંક્તિ ૭મીમાંનો
“ચાય” તે મણિશંકર અને આ નર્મદાનો પ્રુવ-
પ્રાણુલાલ, એમાં પંક્તિ ૨૨માં “સ્વચ્છ” છે તે દં.
પરંતુ આ પ્રસંગે એમનાં અર્થ સ્વચ્છ તો ન્હારી બા
નીવડ્યાં. મણિભાઈએ રાજકોટ આવીને એક બે દિવસ-
માં આ કવિતા લખી. ન્હારો બા જેટલી વાર એ વાંચે
તેટલી વાર એમને, રાનું આવે. ‘મણિશંકર’ પણ રાજ

એકમે વાર નર્મદાને સંભારીને રૂવે. પંથી એ જ્યા તૈયાર થયા ત્યારે મહારાં બાએ સમ દીધાં. “જવું હોય તો અહીંથી સીધા એક દેકાણું જાઓ, બીજે કશે જાઓ તો મારા સમ.” થોડી દડાકત મહારાથી જાણે, એટલે એમણે મણિશંકરને પ્રથમ વચનથી બાંધી લીધા અને પંથી તે દેકાણું એમને જણાવ્યું, — “જામનગર, શંકરલાલ મારતરને ત્યાં.” મણિશંકર પણ એ જ કમાનાના માણસ, તે જમનાજાને વડીલ ગણીને એમનો ખોલ પાળ્યો, અને બન્નું પણ એમ કે મણિશંકર નવો સંબંધ લગલગ બાંધીને જ પાછા ફર્યા.

૪

ઉત્તાળામાં લગ્ન પણ થયાં. આ નવી નર્મદા અથવા નહાની વિશેની કવિતાઓ મુખ્યાને સંબોધન (૬૫) થી શરૂ થાય છે. અને એ “નહાનીમાલા” નો છેલ્લો મણકો આપણી રાત (૧૦૮) છે.

તાઈ રવાપણું અંતરમાં જ લહું:

કથા અદ્યુત એ જઈ કોને કહું?

સ્મરનાં જલમાંહિ નિમજ્જ રહું:

મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!

પંખીની કડીની પંક્તિ ૧—

રાત રૂપેરી રૂડી રસાળી હતી

એમ મૂલ લખેલી, તેમાં રૂપેરી ફેરવીને રૂપાળી લખ્યું છે તે રહતે તો સુધારો હોય એમ નથી લાગતું. રૂપાળી રૂડી એમ ગણાડ્યું સંગીતમાં ચાલે, પણ કવિતામાં તો શબ્દે શબ્દે ભૂલ અને પોષક અર્થ લાગે તેમ છે.

માણિક્ષરી પૂર્ણિમાના વર્ણન અને પ્રશસ્તિમાંથી કવિ આ આખો ભવ તે જાણે રાત, માણિક્ષરીની તોપણ રાત, રવામીના પોતાના તેજથી અગ્નિજ્વલો પર લોક તે જ ખરો દિવસ,

નહિ જ નિશા આવે જ્યાં

એ ધાર્મિક તત્ત્વ અને શ્રદ્ધામય શાંતિની ઝાંખી ફરતો ફરતો, વિયોગ અને મયોગ, મૃગાર અને મૈત્રી અને ભક્તિ, દર્દ અને શાંતિ, જૂત અને ભાવિ, એમ માનવ જીવનનાં

“અંધ અંગના ઉત્તમ” યોગ,

પટોળાં લાગેલીજલ અને આખા જનમારની સંસિદ્ધ

* વિષયોગ (પૂર્વાકાપ, ૫ ૨૨)

હસા વડે સાધે છે અને જોતો. ઉપાય જ નહીં એવ દર્દને સારિતક હસાને લોકાત્તર મરહમ લગાવે છે.

વળી આ આપણી રાત અને મનોહર મૂર્તિ (૧૦૬) એ એ કવિતા એક જ શણે જન્મેલી એ મુંદ લાગિતીઓના જેવી જોડી છે, અથવા મણિલાલન માનસસરમાંની ગ્રેમરસે પોષેલી નદી અને નહાની. જે નર્મદાજોડીના જેવી કુમુદતીઓની ભેટડી છે, અને એ વાર આ એ જ ભૂમિગીતો વા હૃદયકાલ્પિના કહકહ સાંભળો, એટલે પંખી કાંઈ પણ કાળે ગમે તે એક વાંચત કે સાંભરતાં સાથે બીજીની છાયા વા યુતિ ભળે છે અને દિવસની ઉજ્જવલતા અને કૌમુદીની કંડક એ સાથે અનુભવતા હૃદયે એમ ઘણ રહે છે. શબ્દાત્ કવિતામાં અને ખાસ કરીને આ કમાનાનાં ભૂમિગીતો માં કાન્તની સુવિમલ મુકુમાર અન્યથા આવા શણ આભારી છે. વસંતવિનય અને ચક્રવાકમિયુનના ક્તાને ઉત્તમોત્તમ કવિતાતંતુ આ પ્રકારનો નીવડશે, એન પ્રથમપહેલી ઝાંખી આપણને દેવયાનીથી માંડીને જ કષ્ટક થવા માટે છે. ગાનાર પોતાના કંઠની લેખિતરત પાંચ મિનિટમાં જ સિદ્ધ કરી શકે, તેમ આવી કવિતા પણ છે. જે વાતાવરણનું એ અમર ફિસલપ છે, તેમ ભવ્યતા, સંગીતતા, કે જ્યાંને સ્થાન જ નથી.

મણિશંકર સ્વીચનબોર્ડો થયા તે સાથે એમને ધ્રુવ પ્રક્ટી કે પોતાની સ્ત્રી પણ એ સ્વર્ગ એ અવિનશ્વર અનંતતા એ અનન્ય સત્ય જીવે અને સ્ત્રીકાર. આવી આશા એમને લાંબા કાલ સુધી રહે અને વચ્ચે વચ્ચે લોભ અરે અતિલોભ જેવું ઉત્કટ અસહ્ય રૂપ લે એ સર્વ કંદરતી હઈ. જીવે આશાગીત (૬૭)—

અરે શું આવશે ત્યારે ફરીશું સાથ, એવો દિન કદાપી સ્નેહને સ્વર્ગ? કહે છે શું ખરે, આશા! અને શું ફલશે આખિર જગમ એ શુદ્ધ હૃયાના? અને એ આલશે સાથે? કથા કેવી કહે, આશા!

× × × ×
મને મીઠી રહી આસ્થા સદા તવ ગાનમાં, કેવી!
સ્વરો એ દિવ્ય જીવનને ભરે ને સાંભરે, આશા!
દે આશાદિ, તારા આ દિવ્ય સ્વરો ત્યારે ત્યારે
ઉઠે છે, ત્યારે ત્યારે આખા જીવનને ભરી નાખે છે,

* પૂર્વાકાપમાં ખરેખરું છે, તે અશુદ્ધ છે. મણિલાલ એ બંને એ ફેરફાર કરેલો હોય તથાપિ આગશે પાઠ જ વધારે સારો છે.

અને વળી પછી પણ તે લાંબા કાલ સુધી સાંભરે છે, સાંભર્યા જ રહે છે.

આવા આવા લોકભરું ઝાંધી વધારે સ્પષ્ટ દર્શન છે. સં. ૧૬૦૬ના જૂનની ૧૨મી તારીખે ચોલાવરથી એક કાગળમાં મોકલેલા પદમાં થાય છે. એ પદ પૂર્વા-લાપમાં ગદ્યોત્તે જાણેલું નથી, તે અહીં આપું ઉતારું છું. પદનું નામ અનંત સહચારની પ્રાર્થના છે.—
અત્યારે અખચરી મળિયે, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે
દૃઢ પરસ્પર હળિયે. ઓ પ્રિયતમે અત્યારે
લગ્ન થયાં તે આપણા પ્રભુધરમાં સહઅન્ધ,
રમરમ કરે ઓલી તારી—“શિરને સોંપું રૂઝવું”!
અત્યારે

લગ્નનો સંગમ, “સન્નધ,” તે સદ-અન્ધ છે, આપણે એક ગાંઠ ગંડાયાં તે પ્રભુના પરની ગાંઠ છે, એક ધર્મ, એક પ્રભુ, એક શ્રદ્ધા, એ રૂપની એ ગાંઠ હોય તો જ તે ખરી લગ્નગાંઠ. વળી તું પવિત્રમાં પવિત્ર વચનથી પણ ગંધાઈ ચૂકી છે, જે હું આકાશ તું પૃથ્વી, હું આત્મા તું દેહ, હું ઉત્તમાં તું બાકીનું શરીર; હવે વળી અને દૃઢ થે તારે વિચાર કરવાનો હોય !

હું અતિશયોક્તિ નથી કરું છો. વસ્તુસ્થિતિના જે રંગ દેતા તે દેતા તેથી સ્વર્ગ કંઈ ઝાંખા રહી જાય તો ભલે, પણ કોઈ એક બિંદુએ પણ દેતા તેથી તે વધારે તપ્ત ન જ આવેખાઈ જાય એને મટે કેવલ સત્યનિષ્ઠામાં મથી રહ્યો છું. માનવ ધર્મજ્યોતિની આ આજ અને આ ભુદામી સિતમગાર તાવણીમાં મણિભાર્ગ અને નહાની બીચારાં તવાઈ તવાઈને આખરે બીચારાં છૂટયાં છે, તેને વિશે હવે અતિશયોક્તિ થી !

વિચયની ઝોળી ઉઘાળી તરફ જ વળી જઈયે. મણિભાર્ગના તદ્દયમાં જેની ઉપલી બાજુ કુદરતી તેની જ કુદરતી તેની ગંધર્વિ રૂપ બીજી બાજુ જોઈએ. જે એક અંકિતો મ્હારી પામેથી તો વધારેમાં વધારે મુખ મેળવવાનો હક્ક, જે એક અસ્તિત્વું હું તો બાગધેય, તે બિચારી અજ્ઞાને જ મ્હારી આ નવી પ્રતિનિ અને પ્રગતિ કંડમાં કંઈ જુઠામાં જુઠું દુઃખ દઈ રહી છે, ખરે ન્હારું પોતાનું પણ નિરનિસય દુઃખ એ જ છે.—આ ભાવ પણ ઉપશા ભાવના જેવું મણિભાર્ગના તદ્દયપંજરનું પાંદેલું પેળી હતું. આ ભાવ-

માંથી ઉદ્ભવેલાં મણિભાર્ગનાં ઉર્મિગીતો એમનાં હૃદયની નિર્મલ કાંડાદને ક્ષિપે આપણી લાપાનાં મધુરમાં મધુર કરુણમાં કરુણ ઉર્મિગીતોમાં જપાઈ ગયાં છે. પ્રિયાને પ્રાર્થના (૬૪) જુઓ:—

મને તું એક દુનિયામાં રખે ઠપકો પ્રિયે દેતી !
રહી એ એક ઠપકાની મહત્તે પરવા : રખે દેતી !
મિત્રને નિવેદન (૭૮) જુઓ:—

ભવમાં તવ એક સહાય, સખે !
નયનો દ્રવને જ ચહાય, સખે !
દ્રવ એટલે એક મ્હારો સખા, એક મ્હારી સખી.
પ્રાર્થના અને પ્રતિજ્ઞા (૬૮) જુઓ:—
નથી એકલની નાથ ! હોડી, પૂંછ છે ના ઘોડી,
પિતાજીના રનેહની:

મારે વાંક રખે એ હુબાય ! અચાચો મહાગાથે !
પૂર્વોક્તિ જાણવાને આપી દાંધેલો તે પછી લખા-
વણી એમની છેલ્લી કવિતા, એમની અંતિમ પ્રાર્થના, માં જુઓ:—

મારી હોડી ખરાખામાં તૂટી ગઈ:
મારી જોડી હા ! મથા તે જૂડી ગઈ:
મારી હિંમત છેક જ ખૂટી ગઈ:
પ્રભુ ! તારફ ! સત્વરુદારી થયો !
અને છેક છેલ્લે ફરી એકવાર વાસલનાં નયનોનું
છેક ન્હારું પરંતુ પાતાળકુવા જેવું ઉડું અને છેક
તલ સુધી પારદર્શક મુંદરતાનું જ ભલે ચરમ દોષ
એવું ઊર્મિગીત જુઓ:—

નહિં તે કંઈ દોષભર્યા નયનો:
પણ નિર્જલ નેદસરેવર સારસ
—યુગ્મસમાં પરિપૂર્ણ ધ્યારસ:
એ જખમી દિલનાં રાયનો !

એક ઉદ્ગ્રેજ કવિએ માનવજીવનનાં દોષો પારી
પારીને જનેશા પોતાના દુઃખભાષ્યોને વિશે સાચું જ
કહ્યું છે:—

We learn in suffering what we
teach in song.

અસવંતરાય ક. હોડાર

જંગલી જાતોમાં કેળવણીનો પ્રચાર

સમસ્ત હિંદમાં કેળવણીનો પ્રચાર દિનપરદિન કેટલો વધતો જાય છે, તેનું માપ કાઢવાને માટે હિંદી સરકાર દર પાંચ પાંચ વર્ષે એક રીપોર્ટ પ્રકટ કરે છે. આપે પ્રથમ હેવાલ સને ૧૮૮૨થી ૧૮૮૭ સુધીના પાંચકાનો છપાશે. તાજેતરમાં, એટલે ચાલુ સાલમાં, ૧૯૨૨ની માર્ચ આખર સુધીના પંચવાર્ષિક આક્રમો હેવાલ હિંદમાં તથા ઉચ્ચાંડમાં એક સાથે બહાર પડ્યો છે. આ હેવાલમાં આખાં હિંદમાં તથા બાર મોટા પ્રતિક્રમાં લુદા લુદા કુટ્યા કેળવણી લેનારાઓની, છોકરા છોકરીઓની, મનરના ધાર્મિક, પ્રાથમિક, ધંધાની કે હુન્નર મનોધ્યાનાગી મંથાઓમાં શિક્ષણ લેનારા- પછીની કઠીની પાછળ ધણેલો ખર્ચ, ખર્ચની રાત રે' કટલા પ્રમાણમાં આવે છે તેના એમ મૂલ લખેલી, તેમસિક ખ્યાન મળી આવે છે. પ્રથમ છે તે નદને તો સુધારો જ આંકડાઓ સહીત, હોય છે; રૂઠી એમ ગણાડિયું મંગીકાણેક ફક્ત હોય છે. તો શબ્દે શબ્દે લુદા અને પ્રકરણ "ખાસ જાતો તથા માણેકારી પ્રશ્નમાના. જેકાઓની કેળવણી પાછળ દુવિ આ આપો લવ તે જાણે છે તેવીકાઓમાં કેટલો તોપણ રાત, રવામીના પોતાના તેજથી ગળાવતાં આ લોક તે જ ખરે દિવસ,

નહિં જ નિશા આવે ન્યાં

એ ધાર્મિક તત્ત્વ અને પ્રદામય શાંતિની ઝાંખી કરતો કરતો, વિરોધ અને મરોધ, યુગાર અને મંત્રી અને ભક્તિ, દર્શ અને શાંતિ, જૂત અને બાવિ, એમ માનવ જીવનનાં

"અંગે અંગતો ઉત્તમ" યોગ,

ખેડામાં લાગેલીજા અને આખા જનમારાની સમિલ

* વિષયોગ (પૂર્વાપ, ૫૨૨)

૫. અસલ વતની અને જંગલી કામો;
૬. યુન્સા કરનારી કામો;
૭. કારખાનાઓ અને ચ્હાના બગીચામાં કામ કરનારા મજૂરો;
૮. ખેડેરા, મુંગા અને આંધળાઓ વિગેરે.
ઉપરની આઠ જુદી જુદી કામો પછી અસલ વતની અને જંગલમાં વસતી કામોમાં કેળવણીના ફેલાવા સંબંધીના પ્રકરણ ઉપરથી આ લેખ, અસલમાં થોડો ફેરફાર અને વધારો કરીને લખવામાં આવ્યો છે. આવી કામોની વસ્તીસંખ્યા આખા હિંદમાં એક કરોડ ને સાં લાખની છે. તેઓ કેળવણીની બાબતમાં સર્વથી પછાત છે એ કહેવાનું હોય નહીં.

તેમના અજ્ઞાનનાં કારણો

આપણી અત્યંત કામો હિંદુસ્તાનના બધા ભાગોમાં જ્યાંય વસે છે, તેવી રીતે અસલ વતની અને જંગલ પહાડમાં રહેનારી કામો રહેતી નથી. પણ ફેશના અમુક જ ભાગમાં, જ્યાં તેમને ઘણા કાળ પહેલાં આપણા પૂર્વજોએ મારીને હાંપી કાઢેલા ત્યાં છુટાં છવાયા વસે છે. તેઓ મોટે ભાગે ખેતીના અથવા ટેલ ચરાવવાનો ધંધો કરે છે. તેમના છોકરાઓને કારકુની કે મહેતાગીરી કરવાનો લોભ કે હોંસ હોતાં નથી. વળ તેઓ બીજી કામોના સમાજમમાં બંદુલુજ આવે છે તેથી બીજી કામો કરતાં પોતે હલકા છે તેવો ખ્યાલ, તથા તેથી પેદા થતો અસતોષ, તેમને અત્યંત કામોની માફક થને મળી. આવી કામો બંદુજ અદ્યપંતો'થી હોય છે. સંયુક્ત રવજેના થાડ લેખિના સંબંધમાં એક અધિકારી લખે છે તે 'મને નથી લાગતું કે થાડ લેખિ લખવા ગણવાને માં હોં ર થયા હોય. પોતાના જંગલના રહેઠાણમાં તેમ સુખ અને સતોષ હોય છે. કેટલીક બાબતમાં તે જોતે જો નીચેની કામો કરતાં ચોખ્ખાકની બાબતમાં તેઓ સારા જાણતા છે. તેમના જંગલના વાસમાં બાબતરોની ક્ષો

ઉપયોગ કે કાંઈમત હોતાં નથી. ધાર્ડ લોકો શહેરોમાં અથવા ગામડાંઓમાં તો વસી શકતા જ નથી.” વળી આ પહાડોના ઉપર રહેનારા લોકોની ભાષાઓ પણ જુદી જુદી હોય છે, અને તે ભાષાઓમાં સાહિત્ય તો કશુંયે હોતું નથી. થોડાં વર્ષો થયાં ખ્રિસ્તી મિશનરી લોકોએ આવી કેટલીક ભાષાઓની લિપી તૈયાર કરી છે. આસામ પ્રાંતના નાગા પર્વતોમાં અંગામી, આઓ, હોહાટા, અને સેમા નામની જાતોને માટે જુદી જુદી ભાષાઓ અને જુદી જુદી નિશાળો હોય છે.

આસામના ખાસીઓ

આસામના ખાસી લોકો નાગને પૂજનારા છે પણ થોડાં વર્ષો થયાં તેમને જ્યાં મિશનરીઓએ ખ્રિસ્તી જનાર્યા છે, અને તેથી તેઓ ખીજ પાડોશી કોમો કરતાં વધારે સુધરેલા અને ચઢી-આતા બન્યા છે. આસામની ટેકરીઓ ઉપર વસતી કોમોની કેળવણી મોટે ભાગે ખ્રિસ્તી મિશનોના જ હાથમાં છે. વેસ્ટના મેથોડિસ્ટ મિશનરી ૩૯૦ નિશાળો છે, અને ખીજ મિશનોની ૮૬ છે. ૧૯૨૨ સુધીના પાંચ વર્ષમાં ખાસી જાતના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૧,૨૦૦ ઉપરથી વધીને ૧૩,૮૦૦ ની થઈ છે. છોકરા છોકરીઓ બંન્નાં સાથે જ ભણે છે, કારણ કે ખાસી કોમમાં મામાની દિકરી સાથે પરણવાને રિવાજ સર્વસાધારણ છે.

અંગાળ બિહારના સંતાલો

અંગાળ પ્રાંતના સંતાલોગાના પહાડી પ્રદેશમાં વસતી કોમોને માટે ઘણી નિશાળો છે. તેમજ મિદનાપુર અને બાંકુરાના જિલ્લાઓમાં વસતા સંતાલ લોકોને માટે કેળવણીની બે ખાસ કમિટીઓ છે. દિનાજપુર જિલ્લાની સરકાર પણ સંતાલ લોકોને માટે પણ કેટલીક નિશાળો ખોલવામાં આવી છે. પણ સંતાલ લોકોના મુખ્ય વસવાટ બિહાર અને ઓરિસાના પ્રાંતમાં છે. ત્યાંની પ્રાંતિક સરકારે તેમની કેળવણીને માટે કેટલીક ખાસ વ્યવસ્થા કરી છે. તેમની નિશાળોની તપાસણીને માટે બે ડેપુટીઓ અને ૧૩ મદદનીશ ખાસ જુદા રાખેલા છે. તે ઉપરાંત ત્રણ ટ્રેનિંગના વર્ગો કાઢ્યા છે અને મિશન ખાતા તરફથી આવતા પાંચ ટ્રેનિંગ વર્ગોને આર્થિક મદદ આપે છે. સંતાલના છોકરાઓ માટે ઘણી ખાસ સ્કોલરશીપો રાખી છે. આ પ્રાંતમાં સંતાલ કોમના ૫૦,૩૦૦ છોકરાઓ અને ૬,૦૦૦ છોકરીઓ નિશાળોમાં ભણે છે, જેમાંથી ૩૬ છોકરાઓ તો કોલેજોમાં શિક્ષણ લે છે.

મદ્રાસના પહાડીઓ

મદ્રાસ ઇલાકામાં (૧) મેચુ, (૨) લંગાડી અને (૩) ઈલા કોમો માટે ખાસ નિશાળો કાઢવામાં આવી છે. ગંજમ જિલ્લામાં ઉદયગીરી ગામે જોડ અને પાનો કોમોને માટે ટ્રેનિંગ વર્ગ ખોલવામાં આવ્યા છે. નીલગીરીના પહાડ ઉપર વસતા ટોડા કોમમાં કેળવણી વધતી થઈ ચકી છે, અને ઉતાકામંડી હાઈસ્કૂલમાં ટોડાના છોકરાઓને માટે અનેક ખાસ સ્કોલરશીપો કાઢી છે.

મુંબાઈના ભીલકોળીઓ

મુંબઈ ઇલાકામાં ભીલ, કાળી, અને એવી ખીજ અસલ વતની કોમોની કેળવણીમાં આ પાંચ વર્ષમાં સારો વધારો થયો છે. આ લોકોમાં પ્રાથમિક કેળવણી તો ઠીક છે પણ અંગ્રેજ કેળવણીના લાભ તેઓ હજી લેતા થયા નથી. તે કોમોના ૧૨,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ પૈકી પુરા ૧૦૦ પણ માધ્યમિક કેળવણી લેતા નથી. આ કોમમાંથી શિક્ષકોની સંખ્યા દહાડે દહાડે વધતી જાય છે. સુરત જિલ્લાના જંગલવાળા પ્રદેશમાં રહેતી કાળોપરજ કોમમાં કેળવણીના છેલ્લાં થોડાં વર્ષો થયાં ઠીક વધારો થયો છે. પ્રથમ તો કાળોપરજના ગામડાંઓમાં ઉચ્ચ વર્ણના શિક્ષકો મોકલવામાં આવતાં હતાં, પણ એવો જંગલી પ્રદેશ તેમને અનુકૂળ ન હોવાથી, સંદરક નિશાળો કેમ બંધ થાય તેની તેઓ શુક્રિયો કરી કરતા હતા. પછી કાળોપરજ કોમના જ છોકરાઓને શિક્ષકો જનાવવા માટે જોડાઈયા ગામમાં એક ઉચ્ચ ધોરણની નિશાળ કાઢવામાં આવી. આ નિશાળમાંથી અત્યાર સુધીમાં બહુ ઉત્તમ કામ થયું છે. અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રવેશક પરીક્ષામાં ઉચ્ચ કોમના ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષામાં આ નિશાળના છોકરાઓ ત્રણ વર્ષ પહેલે નંબરે આવ્યા છે. આ નિશાળમાંથી ૭૦ છોકરાઓ પસાર થઈને પોતાની કોમની નિશાળોમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરી રહ્યા છે. આ નિશાળની સાથે ખેતીના અને કારીગરીના વર્ગો ખોલવાની તબવીજ ચાલે છે. ભરૂચ જિલ્લામાં દેવા ગામે ભીલ તથા કાળોના છોકરાઓને માટે જોડાઈયા જેવી જ ઉચ્ચ ધોરણની શાળા છે. તેમજ પંચમહાલમાં દાહોદ ગામે ભીલ તથા પટેલીઆ કોમોને માટે આવી શાળાઓ છે. અને તે જન્મે શાળાઓ ભીલ કોમમાં કેળવણી વધારવાના કામમાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડી છે.

વરતેજની રાજપૂત પરિપદ્

પરિપદ્ની વિશિષ્ટતા

જુનની ૧૧મી તારીખે, મળરકાની ગાડીમાં અને વરતેજ રેલેને ઉતર્યા. અમારી સાથે ઓછામાં ઓછા લગભગ ૫૦૦ રાજપૂત ઉતર્યા હશે. અને તો અત્યાર પહેલાં ઘણી પરિપદ્ અને મહાસભાઓમાં જઈ આવેલા, ઘણા સ્વયંસેવકાની સેવાનો લાભ લીધેલા, કેટલીક વાર સારો આદરસત્કાર પણ આવેલો. અમારી દૃષ્ટિ કોઈ સ્વયંસેવકને શોધવા ચોતરફ ફરી વળી. પણ એમાં નિરાશ થયા એટલે અમારી આંખ ઉઘડી કે આ તો ક્ષત્રિયોની—સડયંયાઓની પરિપદ્ ! અહીં વળી વાતવાતમાં સ્વયંસેવક કેવા ? અને હજી તો કોઈ મજુર કે ગાડીનો બંદોબસ્ત કરીએ તે પહેલાં તો એકએક રાજપૂત, પોતાનો સામાન બગલમાં ભરી અર્ધો માર્ગ કાપી ગયો ! અને અમારી દુર્બળતા માટે શરમાયા ! પાંચ કે દસ શેરનો બોલો ઉચાટી રમતાં રમતાં એક કે અર્ધ માઈલ પગપાળો નું જઈ શકે તેને આવી પરિપદ્માં આવવાનો અધિકાર ન હોઈ શકે એ આફડે સત્ય અને મુશ્કેલી અને પેલા રાજપૂત ભાઈઓની પાછળ ચાલ્યા. માર્ગમાં પરિપદ્ના વિશાળ મંડપની, ઊવણી-ઓની, ટીકટ ઓફીસની અને એવી બીજી ઘણી પરિચિત દ્રશ્યનાઓ થઈ. પણ એમાંય અને જોડા ઠંડા. જે આખાવાડિયામાં પરિપદ્ના મહેમાનો ઉતર્યા હતા ત્યાં જઈને જોયું તો જુદા જુદા વસ્ત્ર નીચે મોટી જુગલો પાથરી રાજપૂત ભાઈઓ જોઈ કે પોતાના ધરઆંગણે અથવા ચોરામાં ધવરો ભરીને બેઠાં હોય તેમ લાગ્યું. ઉપર આકાશમાં મધ્યાહનો સૂર્ય તપતો હતો અને સૂર્યની ગતિ સાથે હાંપણ તેમ જ આસનો પણ બદલાતાં હોય. ટીકટ ઓફીસ જેવું પણ કંઈ જ ન મળે. છતાં ઉતારા કે પાગરણ માટે અસતોષ કે ફર્માનો એક સબ્બ પણ કોઈએ ઉચ્ચાર્યો નહોતો. દિવસે તો પ્રાંતની જાવાની ગરજ રહે પણ ગમે

તો હળવે પ્રતિનિધિઓ પાસેની જ નદીમાં મોટા કાંકરા અને પત્થરવાળા ખડખડા પટમાં, એકાદ જુગલ પાથરી નિરાતે ઉંઘતા હોય. સાદા, સંયમ અને તિતિક્ષાનું આનું સુંદર દ્રશ્ય લડપુડોની પરિપદ્ સિવાય બીજે ક્યાં હોય ?

કાંડિયાવાડમાં એક એવી કહેવત પ્રચલિત છે કે “ગરાસિયા તે કંઈ ઘાડિયા હોય ?” અને હોય તો કંઈ પુરૂ-પાંચડે કામ કરે ? પણ અહીંયા પરિપદ્માં જોયું તો એ ગરાસિયા ભાઈઓએ પોતે જ એક ન્હાનીશી નવી સડક પોતાના પરિશ્રમથી જ તૈયાર કરી વાળેલી ! સાંભળવા પ્રમાણે પરિપદ્ને લગતું તમામ કામ કોઈ બહારનાની મદદ કે મજુરી વિના રાજપૂતોએ જ પાર પાડેલું !

પરિપદ્ના સમીપના પાસે જ એક યત્રમંડપ હતો. ત્યાં રાજપૂતોને ઉપવીત આપવાને લગતી તૈયારીઓ થઈ રહી હતી. પહેલાં તો અમને થયું કે બ્રાહ્મણો પોતે જ જ્યાં ઉપવીતનો અર્થ જૂલી ગયા છે ત્યાં આ બ્યર્ધનો બોલો ક્ષત્રિયો ઉપર શા સાફ લાદવામાં આવતો હશે ? પણ વિચાર કરતાં લાગ્યું કે રાજપૂતો પોતાના આચાર વિચાર, સ્વચ્છતાથી એટલા બધા હેઠે ઉતરી ગયા છે કે ગામડાના ગરાસિયા અને કોળીનાળી જેવા કાંડિયા વર્ણ વચ્ચે કંઈ જ તફાવત નથી રહ્યો. આવા બ્યર્ધ-પતનમાંથી તેમને બચાવી લેવા, અને તેમને આત્મ-ભાન કરાવવા અર્થે આ વિધિની જરૂર પડી. બાકી ઉપવીત પહેરી લેવાથી, બીજી જ ફાળે તેઓમાં ક્ષત્રિ-વદ આવી નહય એવી ખોટી આશા તો કોઈ નહીં રાખતું હોય. આ ઉપવીત સંસ્કારમાં ઘણું કરીને આર્થ-સમાજના આગેવાનો અને પ્રચારકોનો જ મુખ્ય ઉત્સાહ હતો. છેલ્લે દિવસે કેટલાક રાજપૂતોએ યજ્ઞના કેવિત્ર અર્ચિત સમગ્ર દારૂ-આશીર્વાદ વિગેરેના વ્યયનો તજજ્ઞની પ્રતિનાઓ લીધેલી.

પ્રમુખોનાં ભાષણો

એ વિષે યુગધર્મના ગયા અંકમાં દિગ્વિત ઉલ્લેખ આવી ગયો છે. વસ્તુતઃ એ બન્ને ભાષણો રાજપૂત જાતિના સાહિત્યમાં સ્થાયી સ્થાન મેળવશે. બન્ને ભાષણો એકબીજાની પૂર્તિરૂપ હતાં. એકમાં ભવ્ય ભૂતકાળના ચમકાર, રાજપૂતોની પ્રતિજ્ઞાની ઉલ્લાસક પ્રેરણા તો, બીજામાં નવું દર્દ અને હૃદયલ્પતા ભર્યાં હતાં. એક જ શોકસંગીતના જાણે બે સંવાદી-કેષુ સર ન હોય? કેપ્ટન જોરાવરસિંહજી પોને એક વાર પૂર્ય છે. રાજપૂતકાળના ભવ્ય ઇતિહાસની અને ગૌહલકાળના સૌંદર્યની કથા, તેમના સિવાય અન્ય કોઈના મુંબમાં કદાચ આટલી ન દોષા! શ્રી મનુભાઈ પોતે ધમશયી જ ભરેલા છે. પાંખાના ઈંકેશર અને સામાજિક દુર્દેશા ઉપર આંધુ દાળવાનો તેમનો અધિકાર સ્વયંસિદ્ધ છે. તે ઉપરાંત એ બન્ને વ્યાખ્યાનોમાં પરિપદના ભાવી કાર્યકર્મનું સરસ સૂચન છે. પ્રમુખોએ દોરી આપેલે ચોક્કસ રાજપૂત જાતિ પોતાનો રથ, આંખો મીચીને ચલાવે જાય તો પણ ક્યાંય માર્ગ ભૂલવાનું ન રહે. ઉલ્લાસ બે દિવસમાં ડરાવો વિષે જે કંઈ કહેવાનું અથવા સમજાવવાનું હતું તે બધું પ્રમુખોએ આગળથી જ કદી નાંખ્યું હતું. પ્રમુખોના ભાષણો બે ભૂમિકા તૈયાર કરવા પૂરતા હોય તો બન્ને પ્રમુખો પોતાના ઉદ્દેશમાં પુરેપુરા ફોટામંદ થયા હતા.

ડરાવો

પરિપદે લગભગ ૧૫-૧૬ ડરાવ કર્યાં. પણ તે બધામાં (૧) “રાજપૂત સમાજ સ્થાપના” ને લક્ષ્યો ડરાવ તથા (૨) દારૂ-અશીષુના લાગનો, કુટુંબની વિધવાને ન કનડવાનો, માસ-યાસ ન વેચવાનો તથા બનતાં સુધી ગીરાસનો ભાગ અણખેડામેલો ન રાખવાનો; એ બે ડરાવ મુખ્ય હતા. સાંભળવા પ્રમાણે વિવચનિષ્ઠાઈક સમિતિમાં એ વિષે ખૂબ ચર્ચા થયેલી. એટલે કે મુકેશ વિવેચન તથા વારાધાટ પછી જ ને પરિપદમાં આગા અને મંજુર થયા. રાજપૂત પરિપદે બીજા ડરાવ ન કરતાં કેવળ આ બે ડરાવ જ કર્યાં હોત તો પણ પરિપદની સફળતા સંપૂર્ણ મિદ્ધ થઈ શકી હોત. પ્રમુખોએ પોતાના ભાષણોમાં આત્મ-મુદ્દિનો વિષય ઘણી સંચારતાથી ચર્ચા કરી, એટલે એ ડરાવો ઉપર લાંબા ભાષણોની જરૂર ન હતી. અને રાજપૂત કામ કંઈ લાગણ્યકાંતી કામ નથી એ તો

ચાખજી દેખાજી આવતું હતું. માત્ર ડરાવો જ કરવાના હોત તો પરિપદનું કામ કેવળ દોઢ દિવસમાં જ આરોપાયું હોત.

વિશેષ સહભાગ્ય

પણ ડરાવો અને તેને લગતાં વિષેયનો ઉપરાંત આ પરિપદને શ્રીમાન પદ્મશીલ, શ્રીયુત વલ્લભભાઈ પટેલ અને ઈશ્વરી ન્હાનાલાલના પ્રાસંગિક ઉપદેશ સાંભળવાનો લાભ મળ્યો એ આ પરિપદનું એક વિશેષ સહભાગ્ય ગણાય. જે સલાહ આપતાં કોઈ પણ રાજપૂત સેવકને ખચકાતુ પડત અને જે સલાહ આપતાં પટેલાં પોતાના અધિકાર સિદ્ધ કરવો પડત, તે સલાહ શ્રીયુત વલ્લભભાઈ અને ઈશ્વરી ન્હાનાલાલે નિર્ભયતાથી આપી. શ્રી વલ્લભભાઈએ રાજપૂતોને નિર્ભય, બદાકર અને નિર્ભયની બનવાનું કહ્યું. તેમણે કહ્યું: “તમારા પ્રયત્ન શરીરને, હું ત્યારે દસ ફેપરીના એક પરાવાળા પાસે નમતું બેઠું છું ત્યારે મારે કાળજી બળીને રાખ થઈ જાય છે. તમે નિર્ભય બનશો એટલે તમારી પાસે તક્કાર નહીં હોય તો પણ તમે દુરમનની તક્કારને ખ્યાન કરાવી શકશો. તમે તો હિંદુસ્થાનની ઈજ્જતના ચોરીદાર છો.” અખિલ ગ્રીષ્મ અને ગુજરાતના રાજપૂતોને આવી સરસ પ્રેરણા, ગુજરાતના સરદાર સિવાય બીજા કોણ આપી શકત? “રાજપૂતો તો દરજીનાં ટોળાં, એમ હું માનતો હતો. મહેજ અવાજ સાંભળીને નાસી જાય. પણ નમારી ઉભાંતિ પ્રભુએ જ નિર્મી હોય એમ લાગે છે. તમે તમારા બાળકોને રાજપૂતાઈનો વારસા આપતા જાઓ. અદીથી એક જ મીજ તમારી સાથે લઈ જાઓ અને ને મૃત્યુની અલયના.” અલયના જ મનુષ્યને સિંદ કે બકરી બનાવે છે. ત્યાં અલયતા નથી ત્યાં સરસ્વ સૈનિક પણ ગરીબ બકરી જેવા બની જાય છે. અને ત્યાં અલયતા હોય છે ત્યાં સ્વચ્છ-સ્વચ્છ વિનાનો કંગાલ મનુષ્ય પણ સિંદનું સામર્થ્ય ધરાવતો હોય છે. શસ્ત્રો સુલ્કવા વિષે આ પરિપદમાં ભારે ઉલ્લાહ દેખાઈ આવતો હતો. પણ શસ્ત્રો તો ઉપકરણ છે. ઉપાદાન નથી એ વાત શ્રીયુત વલ્લભભાઈએ કોઈ પાડીને કદી દીધી. અને આખરે તેમણે એ જ સલાહ આપી કે “હું કહ્યું છું કે કોઈ પણ રાજપૂત પોતાની તક્કાર કોઈ કંઈક પાસે ન નમાવે.”

શ્રીમાન પદ્મશીલના વ્યાખ્યાનમાં મુસદ્દીગીરી અને મહાદેવનાં મીડું મિત્રજી યાદનું હતું. રામચંદ્રો

કહેવા જેવી વાત તેમણે આ પરિપદમાં ખુલ્લી કહી જતાવી રાજપૂતોનાં દિલ છતવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એ તેમની મુસદ્દીગીરી અને તેને વીરળાઈ વળતો તેમનો ગળગળો સ્વર એ તેમની સહૃદયતા. તેમણે પ્રયુષ્માને તેમના ભાવજીની વિનયશીલતા બદલ અભિનંદન આપ્યું અને “રાજપૂતો રાજ્યનું જ એક અંગ છે, રાજપૂતોની તલવારની પ્રાસાદી જ મ્હોટા રાજ્યો ભોગવી રહ્યા છે, રાજપૂતો ન્હાની ગાદીના માલેક તો રાજ્યો મોટી ગાદીના માલેક” — એવી એવી કેટલીક કહાઈમુર વાતો રસિક ભાષામાં કહી. નેમણે રાજપૂતોને અપનાવવાની રાજકર્તાઓને સલાહ આપી. પણ રાજકર્તાઓના ગળે આ કડવો ધુટેડો ઉતારવો એ કંઈ રહેલી વાત નથી. આજે તો દેશરાજ્યનો દરેક રાજા પોતાની આવક વધારવાનાં નવાં નવાં માધનો ઉમેરતો જાય છે. ભાષાતો કે મૂળ ગરાસિયાઓ તેની હડકેટમાં આવી જાય તો રાજકર્તા પોતાને માફ ન કરે તો ખીલું શું કરે ? તે તો એક જ વાત કહે છે કે “નવી જગીન જો કાંઈ ઝટે પાકતી હોય તો અમે અમારા પોતાના ભાષાતોને શા સાંકે કનડીએ ? અમારે તો આવક વધારવી છે, અમે કંઈ અમારા સગા ભાઈઓને કનડવા નથી માગતા. અમારી આવકની હડકેટમાં ભાષાતો આવી જાય તો અમે દિલગીરી દર્શાવવા સિવાય બીલું શું કરીએ ?” રાજકર્તાઓનો આવો પ્રકટ કે અપ્રકટ મનોભાવ છે. શ્રીયુત પટ્ટણીએ એ મનોભાવ પલટાવવામાં દેશી રાજકર્તાઓને મદદરૂપ થાય, એવી દરેક રાજપૂતની અંતઃકરણની ઘાંસ છે.

કવિશ્રી ન્હાનાસાહે રાજપૂતોને એ ત્રણ જાણ સમયોચિત વાતો કહી. એક તો એ કે “રાજપૂત એકના અર્ખે રહી છે, હજી તમે વર્ષ રહ્યા છો, જાનિઓમાં છિત્તભિન્ન નથી થયા એટલે તમે વણિયા-બ્રાહ્મણથી શાસ્ત્રની સમીપે છો.” બીજી એ કે “ગીરાસ રાખવો હોય તો રાજ્યનું જેનું કરતા મા. વણિયાના દિસાજ સામે કરિયાદ હોય, પણ રાજ્યના દિસાજ સામે નથી.” અને ત્રીજી એ કે “ભરનખંડમાં વીસમી. મદીના સત્રિયો માટે રાજગાર નથી. દેમાંડના શત્રિયો માત્ર પાંચ વર્ષથી જ બીનગેલગાર છે, છતાં તેની ચિન્તાથી દેમાંડનું પ્રધાનમંડળ આકુળ જાયું છે; ભરનખંડના શત્રિયો સં. ૧૮૫૧ પછી આજ લગભગ વીસ વર્ષ થયાં નવરા પેલા છે.” અને

એ નવરાશને હાથે જ વસનોમાં ગળા સુધી ફળી ગયા છે. કવિશ્રીનું આખ્યાન ઉપસંહાર અથવા સરવૈયાતી ગરજ સારે તેનું થયું. ધૂમકેટુની જેમ ગગનવિહાર કરનાર કવિ વ્યવહારની ઝીણી ગુચો ઉકેલવામાં સમર્થ થયા.

ઓઝલ-પડે!

કાઠિયાવાડની લગભગ સઘળી તાર્તિઓમાં ઓઝલ તો વત્તા-એણ પ્રમાણમાં આદર છે. ખાસ કરી રાજપૂતો તેને પોતાનું મ્હોટામાં મ્હોટું ગૌરવ અથવા ટેક માને છે. કહ્યું અને વિક્રમ જેવા. દાની ચાલ ગયા અને તેને બદલે જેમ મ્હોટાની, શુંકદાની અંમ મચ્છરદાની દાખલ થયાં તેમ રાજપૂતની ખીજ ઘણી સારી ટેકા ઘસાઈ-ભુસાઈ ગઈ પણ ઓઝલની મિથ્ય ટેક હાથમ રહી ગઈ ! આ ઓઝલનો સવાલ, પરિપદમ ચર્ચાગો હતો, પણ એ વિષે પૂરતો. લોકમત કેળવાયે ન હોવાથી પરિપદે હાંસ ટુર્તમાં તો મીન જ સેન છે. ઓઝલની હાડમારીનો ખ્યાલ એટલા પરથી જ આવે શકે કે એક સામાન્ય રાજપૂત - કુટુંબમાં એક પુર ને ત્રણ ચાર યૌરંગો હોય પણ પુરુષ ત્યાં સુધે સાંકે ખેતર કે વાડીમાંથી ઘેર પાછો ન ફરે અને પોતા જતે પાછી ભરી ન લાવે ત્યાં સુધી નજીકમાં જ ફરવા કે તળાવ હોવા છતાં, બાળ બચ્ચાં અને યૌ પાછી વિના તરફડે ! આ તે રાજપૂતોની ટેક કહેવા કે મિથ્યા બહેમ તેનો નિર્ણય હજી કેટલાક મિથિત સુસ્ત ભાઈઓ દરી શક્યા નથી. શ્રીયુત પટ્ટણીએ ખાસ એ વિષે અડધો કલાક પરિપદમાં આગ્રહ કર્યો પણ તેમનો આગ્રહ નિષ્ફળ ગયો. રાજપૂત સ્ત્રી સભામ પણ એ વિષે રાજપૂત સગારીઓએ ચર્ચાઓ કરી પરન્તુ જહારથી તેનું કંઈ પરિણામ દેખાયું નથી.

બાપુજીનો સંદેશ

બાપુજીના સંદેશ વિષે કંઈ ન લખું તો અ આપું ?નાન્ત અપૂર્ણ ગણાઈ જાય. બાપુજીએ શ્રીયુત વજ્રભાઈ મારફત “ગરીબોના રક્ષક બનવાનો અંદેશીઆ ચાલુ કરવાનો” સંદેશ મોકલેલો. પણ જ તલવારોના અને હક્કના ગંભીર અવાજ ઉડતા હો ત્યાં રેડીઓનો ફીણ સ્વર પી રીતે સંભળાય ! અં તેથી જ શ્રી વજ્રભાઈને કહેવું પડ્યું કે “મદામાજી નો સંદેશ રાજપૂતો ઝીલી શકશે કે નહીં તે હું કંઈ કહી :

આજે રાજપૂતોના મોટા ભાગ લગભગ નિરુદ્ધ થઈ પડ્યો છે એ ઉઘાડી વાત છે. અને નવરો માણસ શી રીતે નબોદ વાળે તેના દાખલા પણ જોઈએ તેટલા મળી આવે છે. એક નવરો રાજપૂત ચોરે બેસી અરીછુના કમુબા કાટે-કઢાવે, નિંદા કુથળી કર્યા કરે, ગાળા-ગાળી અને મારામારી પણ કરી 'બેસે; પરંતુ તેનાથી રેંડીઓ ન ચલાવાય. અને રેંડીઓ ચલાવે તો સાત પેઢીની લાજ જય એ ભૂત તેમના મગજમાંથી કાણ કાઢે? જો ચોડા જ બહાદુર રાજપૂત યુવકો ચોરે બેસી રેંડીઓ ચલાવતા ધધ જય તો એ જ રેંડીઓ તેમની કઠાયલી તલવાર કરતાં સહજગણો લાલ કરી આપે. રાજપૂતો પોતાને ગામધણીના ગૌરવભર્યા ઉપનામથી ઝાળખાવે છે. જો ગામધણી પોતે જ, ગામના ચોરે બેસી રેંડીઓ કતે તો એકેએક ધરધણી તેના પગને ચાલવા મહે, એટલું જ નહીં પણ ચોરાના નિત્યનાં વ્યસનો, ક્લેશો અને એકીપણનું પણ કંઈક મટી જાય.

પરિપદનો પોતાનો ભાર

હવે માત્ર એક જ વાત કહેવાની રહે છે. પરિપદ-માં દરેક રીતે સાદાઈ અને કરકસર દેખાઈ આવતી

હતી. છતાં સંચારકો ત્યારે એકંદરે અર્થનો સરવાળો કરશે ત્યારે તેઓ આશ્ચર્યચકિત થયા વિના નહીં રહે. લગભગ ૧૫ હજાર માણસને માટે ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી, કંઈ પણ સપાળમ કે બદલા વિના ખાન-પાન વિગેરેની વ્યવસ્થા કરવી એ કંઈ નહોતોમુનો અર્થ ન કહેવાય. પારકી મદદ ઉપર આ બધું ક્યાં સુધી નબે? અને જો આ રીતે જ પરિપદનું તંત્ર ચાલે—એટલી ખીલે સવાયું કરી જતાવવાના મોહમાં તણાય તો પરિપદ પોતે જ પોતાનો ભાર સહન ન કરી શકે. હવે પછીની બેઠકમાં માત્ર દોઢ કે બે દિવસમાં જ કામ પતાવી લેવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવે અને દરેક પ્રતિ-નિધિ પોતે જને પોતાનું ભાત સાથે બાંધેતો આવે એવી વ્યવસ્થા થાય તો પરિપદને કાઈ કાળે ઉની આંચ આવવાનો ભય ન રહે. હજી તો પરિપદનો જ-મકાળ છે. તેની માગણીમાં બાળકના ભોલની મીઠાશ છે, પણ ત્યારે તેના સ્વરમાં મરદાનગી શુંજશે ત્યારે અધિધારીઓ તેનું તેજ નહીં છરવી શકે. અને એ જ વખતે પરિપદની સાદાઈની ખરી કસોટી થશે.

લીમજી હ. મુશીસ

રજનું ગળ

શીશી ઉપર નામ વાંચી ખાટલામાં સતાં સતાં દરડીએ કહ્યું: “એ જુવારી? ચે ક્યા કિયા તુમને? કિસકા નામ લિખાયા.”

જોહારમલ્લ અને ક્ષિત્તિક્ષોર એ બે સાંધાવાળાનાં પુરબિયાં નામે આ વિરમગામના પાટીદારોને અધરા પડતાં હતાં તેથી અને પરદેશમાં મરકરી કરવા ચાથ તેથી કુટુંબમાં તેમને જુવાર બાજરી કહેતા. જુવારીએ જવાબ આપ્યો: “સાળ, મેં તો આપકા નામ બૂઝ ગયા ધિસે બાણુછકા નામ લિખાયા. ઇસ વજેસે કુજ વુંકસાન નહિ હોગા. હકીકત બરાબર કી હે.”

“કેમ ભાઈ? શું થયું” કહેતો એક જુવાન ધરમાંથી બહાર નીકળ્યો.

“આ તારા જુવારીએ ડોક્ટરને ત્યાં મારે બહલે તારું નામ લખાવ્યું. આખો દેશ જ બેવફા છે.”

બન્ને ભાઈઓ ખૂબ હસ્યા. નાનાએ કહ્યું: “એ જુવાર બાજરીમાં જુવાર બાજરી જોટલીએ અમલ નથી.”

મોટાભાઈ રમણલાલને નિશાળમાં ઉનાળાની રળ પડી હોવાથી રળ ગાળવા તે પોતાના ભાઈ મણિલાલને ત્યાં આવ્યો છે. મણિલાલ મહેરાનપુરનો ફેશન માસ્ટર છે. રળઓ પુરી થવા આવી ત્યારે જ બરાબર રમણ-લાલને ટુંડીઉં થયું. તેથી તેણે ગામના ડોક્ટર પાસે જુવારી સાથે દવા મંગાવેલી હતી.

મણિલાલએ કહ્યું: “કાંઈ નહિ ભાઈ એ તો ટુંડીઆની એક જ દવા આપે છે. આ દવા પી નવો આલે ડોક્ટર નીકળવાનો છે તેની પાસેથી દવા લઈયું.”

બધે ટુંડીઆના વાપરા હતા તેથી રેલવે ડોક્ટર ટ્રેનમાં એકાંતે કરેતો.

બીજે દિવસે મણિભાઈએ દવા માગી.

“કિસકે સિયે ?”

“બકાલાઈ આપા હૈ ના ! ઉરકે સિયે.”

“અચ્છા !”

“ઝોર ઉરકા વેકેશન બી પૂરા હોતા હૈ. ‘ગઈ પરસુ’ તો ઉસકો જાનેકા થા.”

“કુછ ફિકર નહિ. મેં દેસ કરતા હું. નામ કયા ?”

“રમણલાલ.”

ડૉક્ટરે આર. પી. પટેલ મોટેથી બોલતાં ટુંકમાં લખ્યું અને ધધી વગેરે પોતાની મેળે પૂરી લીધું. મણિભાઈ ડબ્બાની બારીમાંથી ઉભો ઉભો જોતો હતો તેણે કહ્યું: “ભાઈજી ઉમ્મર તો પેંતીસ વરસકો હૈ. વીસ તો મેં હું.”

“અચ્છા, લેકિન દોનો ભાઈ બહુત બુવાન દિખા જતા હૈ. ઉમ્મરસે કુછ ઓરાક (ડાઝ) મેં ફરક નહિ હોતા હૈ.”

પોતે હોય તે કરતાં ઝોછી ઉમ્મરનો દેખાય છે એ સૌભાગ્ય કેનિનથી ગમતું !

રમણલાલ ચંડીસરની મુખ્ય મ્યુનિસિપલ નિશાળનો હેડમાસ્ટર હતો. શિક્ષક તરીકે કામ થયું સાફ કરેતો, વિદ્યાર્થીઓનો ખાસ પ્રિય હતો, ગામમાં થયું વરસથી રહી લેકિમાં ઝોળખાણ પિજાણવાળો થયો હતો, બોલવામાં જરા બટકોબોલો હતો અને તેથી જ તેની સાથેના માણસોમાં જેમ કેટલાકનો પ્રેમપાત્ર તેમ કેટલાકનો તિરસ્કારપાત્ર પણ થયો હતો અને ઉપરીઓ સાથે તેને આ કારણથી બનતું નહિ. અસહકાર શરૂ થયો કે તરત જ તેણે અસહકારનો ઝંડો ઉઠાવ્યો અને પોતાની વગથી અને તન-તોડ મહેનતથી નવી રાષ્ટ્રીય શાળામાં પ્રજ્ઞા વિદ્યાર્થીઓ આજ્ઞા અને શાળાનું કામ સરસરીતે ચાલવા માંડ્યું. આથી તેને શાળાની વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં રાખવો પડ્યો હતો. જો કે તે બીજા વ્યવસ્થાપકોને ગમતી વાત નહોતી.

રત્નજો પૂરી થઈ અને શાળા જુન માસમાં ઉઘડી છતાં રમણલાલ ન આવ્યો. શાળાની વ્યવસ્થાપક સમિતિ બીજે દિવસે મળી અને સમિતિના મુખ્યોને આજ્ઞા, માસ્ટર નહિ આવ્યાથી શાળામાં કેમ ચાલે છે, ત્યાં કોઈ તરત કરવા જેવું છે કે કેમ એમનો એકેય વિચાર આવતો નહોતો. તેઓ તો માત્ર રમણલાલ વિશે જ અનેક વિચારોનામાં મગ્ન થતા.

મગનલાલ—હો જોયું ! પહેલા જ વેકેશનમાં ન આવ્યા !

છોટાલાલ—હું કહેતો હતો કે એ ટાકીઆવાડીનો વિશ્વાસ જ ન કરવો.

વિરમગામીને એ ખાસ ગેરફાયદો છે. ટાકીઆવાડીઓ તેને મુજરાતી તરીકે અને મુજરાતીઓ તેને ટાકીઆવાડી તરીકે હુમ્મો ધારે છે.

મિ. દુર્ગાશંકરે ઘડપણને લીધે વકીલાત છોડી દીધી હતી તે બોલ્યા—મારો પહેલેથી જ માસ્ટરને સમિતિમાં લેવા સામે વાંધો હતો. રકુલની ઉપરની દેખરેખનું કામ સમિતિનું છે અને માસ્ટર રકુલના કામ માટે જવાબદાર છે તેમને સમિતિમાં ન જ રાખી શકાય.

છોટાલાલ—તે તારમાં શું લખે છે ?

મગનલાલ—તા. ૧૭ મી સાંજે હુંડીઉ થયું એમ લખે છે.

દુર્ગાશંકર—તે મહેરાનપુર ક્યાં આવ્યું ? ત્યાં શું કરતા હશે ?

છોટાલાલ—મધ્યહ્નમાં નાનું શું સ્ટેશન છે. ત્યાં તેનો ભાઈ સ્ટેશન માસ્ટર છે. ત્યાં આપણા લેકિ જગરા વ્હેપારી છે તેમની સાથે ખટપટ કરી શિક્ષક રહી જશે અને પછી વ્હેપારમાં પડશે. તેમાં ભાઈસાહેબ રોકાયા હશે.

દુર્ગાશંકર—આ લેકિ તો અસહકારમાં કમાવા જ આવે છે.

એટલામાં રમણલાલ માસ્ટર જરા ઠીંગાતા ઠીંગાતા આવ્યા. બધાએ ‘આવો’ ‘આવો’ કહ્યું અને પછી પોતાના મનના વેગને પ્રત્યાઘાત લાગ્યો હોય તેમ થોડી વાર ચૂપ રહ્યા. છેવટે મગનલાલે કહ્યું—માસ્ટર કોઈ હુંડીઉ બરાબર શાળા ઉઘડવા ઉપર જ થયું ?

રમણલાલ—હા. એ બાબુ સખત વાધરા છે. કાંઈ ઘર ખાલી નથી, અને કોઈને છોડતું નથી. હું તીકળ્યો તે રાતે મારાં લાભીને શરીર ફાગતું હતું. ઠીકે પછી નિશાળનું કેમ છે ? હું તો પરલાયો આવ્યો છું. નવો શિક્ષક રાખવાનો હતો તેની અરજીઓ આવી છે ? શિક્ષકો બધા હાજર થયા છે ? શાળામાં સંખ્યા કેવી છે ?

દુર્ગાશંકર—તમે પોતે મોડા આવ્યા પછી બીજાનું તો કહેવું જ શું ? અને બીજાને શું કરી શકાય ?

રમણલાલ—શું કરી શકાય કેમ ? બહુ કરી શકાય. અને મને પચ્ચ કરી શકાય. હું તો શાળાનું પ્રજ્ઞા જ આવ્યો હતો. હમો જાઉં. અને મારી રત્ન બાળત. તમારે જે વિચાર કરવો હોય તે કરો.

દુર્ગાશંકર—ના એમ તો શાળાના સર્વ કામ માટે

તમે જવાબદાર છો છતાં સમિતિમાં શાળાની ચર્ચામાં તમે રહેો છો ના !

રમણલાલ—એટલે ? મારે સમિતિમાં નરહેવું એમ તમારે કહેવું હોય તો હું ન રહું ?

છોટાલાલ—ના, ના. અમે ક્યાં એવું કહીએ છીએ ?

કેમ મગનલાલ ! આપણુ ક્યાં એવું કહીએ છીએ ?

મગનલાલ—ના આપણે ત્યારે એમ કહીએ છીએ ?

બીછ કોઇ જગ્યાએ રાષ્ટ્રીય શાળાના મહેતાજી સમિતિમાં નથી અને તમે છો છતાં અમે ક્યાં તેના વાંધા લઇએ છીએ ?

દુર્ગાશંકર—ના. સરકારી શાળામાં વેકેશન પછી શિક્ષક નિરાજ ઉઘડનાં હાજર ન થાય તો તેની આખી રજા કપાને પગારે ગણાય છે.

રમણલાલ—પણ રજા સંગ્રંથી નિયમો થવા જોઈએ એમતો હું કહેતો જ આવ્યો છું. એમ ન હોવાથી દરેક રજાની અરજી મારે સમિતિ પાસે જાવવી પડે છે. રજાના નિયમોની ચર્ચા ચાલતી વખતે તમે જ—

દુર્ગાશંકર—ના. પણ હલુ બધુ રિયર થાય પછી જ રજાના નિયમો ધરી શકાય. હલુ આપણી સંરચા તો ઉછરતી છે.

મગનલાલ—મારા સાળાને ન્યુમોનિયા થયેલો અને સિવિલ સર્જનનું સર્ટિફિકેટ રજુ કર્યું તો પણ તાજર ન થવાના બ્રબજથી આખી રજા કપાતે પગારે ગણાય અને આખી સર્વિસને ધક્કો પહોંચેલો, તમે જાણો જ છો તો !

રમણલાલ—તે તમે કહો તો હું પણ સર્ટિફિકેટ રજુ કરું. પણ તેની જરૂર છે ? તમે જુઓને આ મારા સાંધા હલુ સ્વી ગયેલા છે.

માસ્તરે પગ અને હાથનાં આંગળાં બતાવ્યાં પણ કોઇએ સાચું ન જોયું, એક માણસ જુડો છે એમ માનવાનો માંડ મજેલો પ્રસંગ પાછો ખોટો પડી જાય ના !

છોટાલાલ—ના. અમને ક્યાં વહેમ છે ? આપણે ક્યાં એવા સરકારી ધારાના બંધાયેલા છીએ ?

છેવટે માસ્તર ઉપર શક નથી એમ અનેક વાર કહીને નક્કી કર્યું કે માસ્તરે રહેવે ડૉક્ટરનું સર્ટિફિકેટ તો રજુ કરવું.

આઠ દિવસ પછી એ જ બાળન ભરાયલી સમિતિમાં નીચે પ્રમાણે ચર્ચા ચાલી.

દુર્ગાશંકર અરમાં ચઢતી હાથમાં તાર અને સર્ટિફિકેટ રાખી બોલ્યા—રહે. તમે તા. ૧૭મીએ માંડ

પડ્યા. હુંડીઈ ન થયું હોય તો તમે અહીં વખતસર આવી શકત ખરા ?

રમણલાલ—હા. ૧૭મીની રાત્રે મહેરાનપુરથી નીકળી તો અહીં ૧૮મીની બપોરે આવત અને રૂઢલ ૧૯મીએ ઉઘડી.

દુર્ગાશંકર—કીક. પણ ત્યારે તમે દવા દેક ૧૯મીએ કેમ લીધી.

રમણલાલ—૧૮મીએ રેલવે ડૉક્ટરને નીકળવાનો વારો નહોતો એટલે ૧૮ મીએ ગામના ખાનગી ડૉક્ટર પાસેથી લીધી. અને ૧૯ મીએ રેલવે ડૉક્ટરની લીધી.

દુર્ગાશંકર—તમારા ભાઈનું નામ શું છે ?

રમણલાલ—મણિભાઈ. કેમ તેનું શું છે ?

છોટાલાલ (ખડખડાટ હસતો)—હું સાન્નાકું રહેતો ત્યારે મારી પડોશમાં બે ભાઈઓ રહેતા. બન્નેના ઈનિસિયલ એક એટલે એક જ રેલવે પાસથી મુસાફરી કરતા.

રમણલાલ—તે તમે મારા ઉપર આવો હક્કો વહેમ લાવતાં શરમાતા નથી !

મગનલાલ—તે હું ક્યાં કહું છું કે તમે એમ કહ્યું છે ?

દુર્ગાશંકર—માસ્તર તમારો કેસ કોણે કડાવેલો ?

રમણલાલ—મારા ભાઈએ જ.

દુર્ગાશંકર—ત્યારે આમાં ૩૦ વરસ કેમ લાખ્યાં છે. તમને તો એખ્યાં ૩૫-૩૭ છે.

રમણલાલ—તે તો હું શું જાણું ? કંઈ સરતચૂક ચઈ દરો. આટલી ઉંડત તપાસ કરો છો તે કેમ કાંઈ હું જુ-હેગાર છું શું ?

દુર્ગાશંકર—જુ-હેગાર તો નહિ પણ આમાં તો તા. ૨૩મી સુધી દવા લીધી છે. તમે ૨૧મીથી તો અહીં છો !

રમણલાલ—તે તો મને તેમ થયું હોય. પણ તે ઉપરથી તમારે કહેવું છે શું ? શું મેં સર્ટિફિકેટ બોલું બનાવ્યું ?

મગનલાલ—રેલવેમાં કંઈક ગોટાળા થાય છે. તેનું કાંઈ કહેવાય નહિ.

રમણલાલ—ત્યારે તમે મંગાવ્યું શા માટે ? તમે પોતે જોઈ શકતા હતા કે મારા સાંધા મજેલા હતાં. અને તે વખતે કહ્યું હોત તો મને તે રૂઢાનિક ડૉક્ટર પણ સર્ટિફિકેટ આપી શકત. અહીં આવ્યો ત્યારે પણ મને અસર પૂરેપૂરી હતી.

છોટાલાલ—તેમાં પાછા બીડાઓ છો શાના ? પૂછીએ એટલામાં ? આ તો બમ કાંઈ પૂછાય જ નહિ.

રમણલાલ—તો ત્યારે તમારે માનવું હોય તે માનો.
લખો કે રળ કપાતે પગાર ગણવી.

કુર્ગીશંકર—અમારે કાંઈ પગાર કાપવો નથી. પણ
જાહેર સંસ્થા રહી માટે વહેમ ન પડે તેવું કરવું જોઈએ.
તમે ત્યાંના ખાનગી ડોક્ટરનું સર્ટિફિકેટ મંગાવોને.

રમણલાલ—એ તો નથી મગાવાય એમ. માંધાવાળાને
માફ નામ યાદ નહિ રહ્યાથી તેણે મારા ભાઈનું નામ
કેસમાં લખાવેલું.

મગનલાલ અને છોટાલાલ ખડખડાટ હસે છે.—
જેવું અંદરથી શું નીકળ્યું !

રમણલાલ—ત્યારે તમને મારા કહેવા ઉપર વિશ્વાસ
જ નથી એમ કહોને. એમ હોય તો મારે રાહનાથું
આપવું જોઈએ.

મગનલાલ—હા—એટલે આખા ગામમાં ખટપટ
કરો તે હીલચાલને ધક્કા લગાડો.

કુર્ગીશંકર—તમને ખબર છે ! લોકો પાસે નિરાળ
ચલાવવાની જવાબદારી અમે લીધી છે. અમારે અમારા
નાકે સામું ય જોવું ના !

રમણલાલ—પણ જો હું જુદો જ હોઉં તો મને
રાખ્યાથી એ જવાબદારીમાંથી શી રીતે મુક્ત થશે ?

છોટાલાલ—ભાઈ જવા દો ને આ વાત જ. હું તો
સર્ટિફિકેટ મંગાવવાનીયે વિરુદ્ધ હતો. કોડી ધોયે કાઢવ
પંજીખાને, આ બધા કાગળો ફાંદલ કરી દો ને રળ મંજુર
જનવું નહિ. અસહ.

અસહકારનો ઝંડો ઉઠાવ્યું મારી વાત માનવી નથી, મને
તોડ મહેનતથી નવી રાષ્ટ્રીયતાં મારી જગા ઉપર રાખવો
આપણા અને શાળાનું કામ સરસ મારે વેકેશનનો પગાર
આથી તેને શાળાની વ્યવસ્થાપક સા.

પડ્યો હતો. જો કે તે બીજા વ્યવસ્થાપકોને જ
નહોતી.

રળએ પૂરી થઈ અને શાળા જીન માસમાં ઉધડી
છતાં રમણલાલ ન આવ્યો. શાળાની વ્યવસ્થાપક સમિતિ
ચોક્કે દિવસે મળી અને સમિતિના મર્યાદાને આજે, માસ્તર
નહિ આવ્યાથી શાળામાં કેમ ચાલે છે, ત્યાં કાંઈ તરત

જેવું છે કે કેમ એમની એક વિચાર આવતો
તેઓ તો માત્ર રમણલાલ વિશે જ અનેક ત્રિચારો
મશગૂલ હતા.

મગનલાલ—હો જો ! પહેલા જ વેકેશનમાં ન
આખા !

કામ ચાલવાનું હતું માટે તે પ્રેક્ટિસ છોડીને અસહકારી
થયો, મગનલાલ અસહકારના પૈસા ઉપર વેપાર ચલા-
વતો હતો, અને છોટાલાલ બદમાશ હતો. રમણલાલે
દલીલથી અને દહતાથી બતાવ્યું કે આ દરેક જુદું છે
એટલું જ નહિ પણ અસાધ્ય અને અસંભવિત છે. પણ
તેઓ સર્વ આ અને આથી બીજા ગમે તે અને ગમે
તેટલી વાતો અસહકારીઓની વિરુદ્ધ માનવા, તૈયાર
હતા પણ રમણલાલને ટુંટીઈ થયું હતું એ વાત લેશ
પણ માનવાને તૈયાર નહોતા તે તેમના મોં પર સ્પષ્ટ
જણાતું હતું. આથી ગામમાં અનેક ગપ્પાં ચાલ્યાં અને
બે દિવસમાં ગામનાં છોકરાં પણ વાતો કરવા લાગ્યાં
કે માસ્તરે પગારની ચોરી કરી.

હવે કાચર થઈને માસ્તર પોતાના ભાઈની મદદ
થી મહેરાનપુરના વેપારીઓ સાથે રહ્યા. તેના
ભાઈએ ધરને માટે રમણલાલના જ કેસ નીચે બે વખત
ટુંટીઆ માટે ફયા લીધેલી એ જાણવામાં આવ્યું. પણ
તેથી શું ?

ચંડીસર ગામ તો માસ્તરના જવાથી અપૂર્વ દર્શ
અને ઉત્સાહમાં આવી ગયું. માસ્તર જુઝ્યા હતા,
વિરમગામ કાફીઆવાડમાં નથી છતાં તે કાફીઆવાડી
હતા, કાફીઆવાડીઓ જુઝ્યા હોય છે, માસ્તરે પહેલે-
થી જ મહેરાનપુરના વેપારીઓ સાથે રહેવાની પેરવી
કરતા હતા, તેમણે નિરાળાને પાપમાલ કરવાને માટે
સહકારીઓ જોડે ખટપટ કરેલી એમ સમિતિના
સભ્યોને મન સિદ્ધ થઈ ગયું. અસહકારીઓ જુઝ્યા છે,
સ્વાર્થી છે, તેમનામાં કાઈ મારો માણસ ટકી શકવાનો
નથી, એક અસહકારી માસ્તરે ખોડું સર્ટિફિકેટ મેળવ્યું
એમ સહકારીઓને મને સિદ્ધ થઈ ગયું. ઉત્સાહ
એટલો વધી પડ્યો કે બંને પક્ષે બે રચાનિક અંવા-
ડા કાઢવાનો તે જ દિવસે નિશ્ચય કર્યો.

શિલેક કામ માનવ હીણો છે, નીચ છે, એવા ભાવ
ફાલ થતો પરમ રસ, જે કવિઓએ અનુભવ્યો નથી
તો કહેવાળ્યો નથી, તે રસમાં આજે આખું ગામ નાઈ
રમણ. માનવ જીવનને સુલભ એ જ મહાન રસ છે !!

અને મ

આજે

તમારે

દ્વિરેદ

મહાત્મા ગાંધીજીને પ્રકટ પત્ર

પરમ પૂજ્યશ્રી,

જેલના અંદરના દરવાજા આગળથી આપને છઠ્ઠાથે તાલમાં વિદાય કરતાં ઉદ્વિગ્ન દિલે પ્રણામ કર્યાલે તે આપના છુટવાની તો કંઈક આશા દઈ ને અધિષ્ટ્રી સ્વપ્નામયે ન હતું કે આ સુંદરતા જોઈએ કે નહિ કાર્યક્રમ વિશે જાહેરમાં જ રહ્યો. તેથી વળી જોઈ પ્રકટ પત્ર લખવો પડે તેવોતાના અર્થ કરી સાદામોડી શબ્દોમાં સેવામાં તેમની મહાસલામાં વધુમતિ મેળવવાની સીપાઈગીરી કરનાર એમ પણ કહે છે કે અન્યાર પત્ર લખતાં કેટલું દર્દ નહિ કરીએ નીમાતા એ જોડું તો સહેલાઈથી સમજી શક્યું તેઓ બહાર નીકળવાને બદલે બંદર ન હોય કે કેવળ તેમના નામનો—આશ્રય લઈને આવો પત્ર ન જ લખે જોડું થશે. ગમે તેમ થાય, પણ વરસ દરમિયાન આપના અને અધિષ્ટ્રીઓની એકમિતિ વિશે ચાર શંકાઓથી ધેસુધારો થવાનો સંભવ નથી.

તો આ લખત 'ધરિભર માનીએ' કે મુક્ત પક્ષનો છવાએલું છતાં તો પરિણામ શું થાય? એક તો એ કે દરેલી, પણ હાલ્યવાદી ધારાસભાઓમાં રાખત થયા જે દશા મોડી મંડોળામાંથી હસી જાય પણ તેમના જ વચ્ચે ગમે તેમના આધાર રૂપ અનુયાયીઓનો મોટો વર્ગ છે, તેમજ અધિષ્ટ્રીમાં કાયમ રહે. ને ધારાસભા વિશે કેવળ સૌની બધા પરદેશી કાપડનો, સરકારી અદાલતોનો, નિરાજો-ભય દેહકોનો અને કોઈનાયતા કરાવથી ફેરવાયો હોય તેટલે અંશે ધારાસભાઓ—એ પંચવિધ બદિધાર હજી પણ મહાસભાના કાર્યક્રમના અંગ્રેજ છે તે વરસ સુધી મહાસભાના મતદારોનું આ મહાસમિતિ પ્લાવ ખેંચે છે, ને તેથી જે મતદારો આ કાર્યક્રમમાં માનતા હોય તેઓ તે કોઈનાડાના અપવાદ સિવાય આ પાંચે બદિધારનું પર્દ પાલન ન કરતા હોય તેમને કોઈ સમિતિઓમાં ન જુટે એ હજી એ છે ને આપા જે દાલ સમિતિઓમાં જુટાએલા દોષ તેમને પોતાની જગ્યાનું રાજનાશું આપવા મહાસમિતિ વિનંતિ કરે છે. •

પ્રાણો દુકમ સુખરાત પ્રાપ્તિ સમિતિ આપે તો કોઈ છઠ્ઠામાં—દાખલા નરીકે પંચમહાત્મ છઠ્ઠામાં—ત્યાં ચો બેગા મળીને કામ કરતા હોય ત્યાં વળી ચર્ચા—કદાચ વિખવાદ જામે, તેથી જે કંઈ થોડું કામ થતું હોય તે અટકવાથી દાનિ જ થાય. વળી ભાઈ વામનરાવ મુકાદમ જેવા જુના કાર્યકર્તા મંત્રીપદેથી ચલિત થતાં તેમની કાર્યસમિતિ કમી થાય. બીજી પાસ તેમનાથી કોઈ વધારે ચોચ સત્તરજન તો તરત મળે નહિ તેથી કદાચ આપના છઠ્ઠામાં મહાસભાની રચના અસક્ય થઈ પડે.

આપના મુક્ત પ્રાંતમાં પણ કોઈ ધારાસભાઓને જણી-જીજીને કોઈ સમિતિમાં અગ્રસ્થાને મુક્યા હોય તો તે ખાદીના કે ચોપા કામના કારણસર જ. તેમને ખાતલ કરવાથી પણ કેવળ દાનિ જ સંભવે.

આ બધું વિચારતાં આ કારણ કરતાં પણ તેની નીચે રહેલી કાર્યપદ્ધતિ વિશે કોઈ શંકાઓ થાય છે. માફ નમ્ર નિવેદન એ છે કે હાલ કુદરતી રીતે જે વિષમ રિયલિટી ઉત્પન્ન થઈ છે તેમાં ઉપરિ મંડોળના સખ્ત દારોથી નહિ પણ પ્રજનમતની કમિક અથવા સત્વર જરૂરિયાતો જ ચોચ સુધારો થઈ શકશે.

અદાલતોનો બદિધાર

મહાસભાને ચોપડે અદાલતોનો બદિધાર તો હજી જરાયે અંદરનો નથી. છતાં ખાસ કરીને છેલ્લા બે વરસમાં પ્રજાનું મન તેનાથી કેટલું દૂર ચલ્યું છે તે નીચેના મુદ્દા પરથી જણાશે:

(૧) વડીલો અને અરીસો મુદ્દાંત સૌ એ તો કુણ્ણ કરે છે કે આ બદિધારની અગવગમી ફેરોની પ્રતિજ્ઞા લણી જ પડી ગઈ છે.

(૨) મન ૧૯૨૧માં પ્રમાણમાં ધણી લુજ વડીલો-એ વડીલાત છોડેલી. તેમાંથી ધણી પાછા જોડાયા છે—તે કોઈ વડીલાતની કિંમત સમજીને નહિ પણ નિર્વાદ સાદે લાચારીથી. હવે કેળવણી સુવાનોનો વડીલાત વગર ધસારો ખાસ જોઈ યતો જણવામાં નથી.

પણ એકંદરે વિજ્ઞાનની અને ઉદ્યોગની દિશા શોધવાની હિતભરી વધતી તો જાય છે જ.

(૩) આરી જાણ મુજબ ૧૯૨૧માં જિહાર પ્રાંતમાં જ પંચાયતો મોટા પ્રમાણમાં સ્થપાયાલી. અને તે સિવાયના બીજા મુલકમાં અસીલોએ તો કોઇ આસ અપવાદ સિવાય લાગ્યે જ બહિષ્કાર કરેલો.

(૪) આજે પ્રજા અને તો પંચાયત મારફત દિવાની અને ફાજદારી ટંટા પતાવવા રાજી છે ખરી. પણ તેની મારફત દાદ ન મળે તો છેવટે કોરટમાં જતાં ન અચકાય. બેરસદ અને પેટલાદના જે લાગમાં પંચાયતનું કામ સારામાં સાદું ચાલેલું—કંઈક દાવ પણ ચાલે-છે, ત્યાં પણ ત્યારે દાદ ન મળી ત્યારે દાવા કોરટમાં નોંધાયા છે.

(૫) ૧૯૨૧માં આપની સચનાથી વજાલોને કાર્ય-વાહક મંડળોમાંથી ફર રાખેલા. પ્રજામાં તેમને વિશે ખુબ અણગમો—દેવ પણ ફેલાયેલો. તે સ્થિતિ વર્તન બારડોલીમાં આપે બહિષ્કારની ચળવળ મોકુફ રાખી તે પછી વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં વજાલો મહા-સભાનાં મંડળોમાં ચુંટાતા ગયા છે. ધારાસભીઓ તો થોડા હોય પણ વજાલો તો ઘણા. તેથી આપણા જેવા સુસ્ત-પ્રાંતમાંથી કેટલીક સમિતિઓએ કોઇ કોઇ વજાલોની 'ખાસ કિમત' પીછાની ને તેમને મહાસમિતિ સુધીનાં મંડળોમાં ચુંટવા છે.

આવી સ્થિતિમાં કેવળ બહિષ્કાર તરફ જવા દોરવાથી કંઈ મહત્વનો ફેરફાર થાય નહિ એ તો આપ જાણો છો. વળી આ બહિષ્કાર જેઓ પૂરેપૂરા માળતા હોય તેમને જ અધિકારીઓ તરીકે ચુંટવાનો ને તે સિવાયના બીજાને તેમાંથી રાજનાયુ અપાવવાનો ફરજ કરવાથી જો લાભ થાય એ સમજતું નથી. તેના બે હેતુ હોઈ શકે : (૧) મંડળોમાં દાખલ થયેલા વજાલો પાસે વજાલાત છોડાવવાનો; અને (૨) બીજા અધિકારીઓ પાસે અસીલ તરીકે પણ કોરટનો ત્યાગ કરાવવાનો. હવે આવા કરાવથી કોઇ વજાલો વજાલાત છોડે એવો તો થોડો સંભવ છે. પંચાયતો નિયમમતર સ્થપાય તે સિવાય દાવ કોઇ પણ અધિકારીઓ ગુસ્સાન વેદીને કોરટને—અને પોતાના હઠને જતાં ફરે એ પણ જાણજાણ અસંભવિત છે. વળી જે હજારો સલાસદો પોતે રોજ કોરટનાં પગથિયાં ધસે છે તેઓ બહિષ્કારની લાવનામાં જ માનવાથી પોતાની જ માફક કોરટ

મહાનગરને કે વજાલોને વ્યાખ્યાની રીતે ચુંટણીમાંથી કેમ ખાતલ કરી શકે ?

આવા કરાવનો મણ સુરત પ્રાંતના જ વાતાવરણમાં પડેલ અમલ, યર્થ શકે. પરિણામે અપવાદ ફરે લીધેલા કોઇ સારા વજાલોને તરત તિલાંજલિ આપી પડે. અસીલ તરીકે પણ કોરટ ન જનારને જ ચુંટવા હોય તો તો ઘણાખરા તાલુકા અને ગામડાંમાં સમિતિઓ વધે ફરવી પડે.

આમ આ કરાવથી ઉધાર પામું જ વધી જતું જણાય છે. મારા નત્ર મત મુજબ તો દાવ પંચાયતોના સુધારાવધારાથી જ આ બહિષ્કાર વધારે સિદ્ધ થતો જશે, ને આવા કંઈ કરાવનો પૂરો અમલ કરવાથી તો દાવ ચાલતા કામને પણ મોટે ભાગે ગુસ્સાન થશે.

શાળાઓનો બહિષ્કાર

મહાસમિતિની છેલ્લી બેઠકમાં કોરટે જતા અસીલો ને વિશે જરા છૂટ મુકવાનો આપનો ઇરાદો હતો. પણ શાળાઓ વિશે તો આપને કંઈ જ દીલ મુકવાની જરૂર લાગી નહિ તેમ સ્વરાજ્યપક્ષે કંઈ મળી પશુ નહિ. તેથી તે વિશે ચર્ચાની ખાસ જરૂર જણાય છે.

પ્રથમ તો સ્થિતિ તપાસીએ :

(૧) ધારાસભાથી બીજે નંબરે પણ કોરટો કરતાં વધારે અંશે શાળાઓનો બહિષ્કાર ૧૯૨૧ માં થયો હતો. કુલે સેંકડો અધ્યાપકો અને શિક્ષકો અને કદાચ લાખો વિદ્યાર્થીઓએ સરકારી શાળાઓ અને કોલેજો છોડી હતી. એક વખતે એમ પણ લાગેલું કે અસહકારના મહાપ્રલયમાં બધીયે સરકારી સંસ્થાઓ છુટી જશે. ૧૯૨૨ થી પાણી વળતાં ગયાં, રાષ્ટ્રીય શાળાઓની અને તેના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘટતી ગઈ ત્યારે બીજા બાલુ સરકારી સંસ્થાઓમાં ભરતી થતી ગઈ. આજે પણ એ ઉલટો પ્રવાહ કાષ્ઠ છે અને તે ક્યાં અટકશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

(૨) અંગ્રેજો મહાવિદ્યાલય અને ગ્રેજીયાટરી હાઈ-સ્કૂલ, લાવનગર અને ચરોતરની શાળાઓ વગેરે પંકા-એલી સંસ્થાઓ પ્રત્યે લેફિનો લાવ સાંકે છે; ને કે આ શાળાઓના પણ ઉંચા—ખાસ કરીને ઉંચાં વર્ગમાં સંખ્યા ઘટતી જાય છે. વિદ્યાર્થીની શાળાનાં પૂરીશમાં બેસનાર ઉમેદવારોની સંખ્યા પ્રતિ વરસે ઘટતી જાય છે.

(૩) કેટલાંક ગામડાંમાં અપૂર્ણ વિનય મંદિરો આવે છે તે લેફિનો ગાદ ગમે છે, પણ તે રાષ્ટ્રીય છે

તે કરતાં ઇંગ્લેન્ડ લખાવે છે તે સારૂ જ. તેના નિલાય ને મકાન સારૂ પણ લોકો બેઠતા પૈસા આપે છે તે પણ મુખ્યત્વે એ જ, કારણકર. એમાંની કેટલીક સંસ્થાઓ સરકાર તેમ જ વિદ્યાપીઠથી પંજી સ્વતંત્ર રહે છે અને જે વિદ્યાપીઠ સાથે બેઠાય છે તેના પણ ધણીખરા છોકરાઓ પંજીથી સરકારી શાળાઓમાં જ અભ્યાસ જાય છે.

(૪) જે થોડાં રાષ્ટ્રીય કુમારમંદિરા હજી સુધી ગામડામાં ટકી રહ્યાં છે તે પર લોકોનો નહયે જ ભાવ દેખાય છે અને તેથી તેને મારે પૈસાની પણ ઘણી જ ઓછી — અધૂરી મદદ કરે છે. કેટલીક શાળાઓ તે સરમભરેલી હાલતમાં છે. ધણેખરે કેટલાં શાળાના ગાળિયામાંથી પહેલી તકે છુટી જઈને વગર પૈસે સરકારી શાળાઓમાં છોકરાઓને લખાવવાને લોકો ઇતેન્નર થતા જાય છે.

(૫) ગામડામાં લોકલેયોડ તો નાનાં મોટાં શહેરોમાં મ્યુનિસિપાલિટીઓ સરકારી મદદ લઈને પ્રાથમિક શાળાઓ ચલાવે છે. આપણા આખા પ્રાંતમાંથી મ્યુનિસિપાલિટીવાળાં ત્રણ જ શહેરોએ અસહકાર કર્યો ને કાયમ રાખ્યો છે. બાકીની તમામ મ્યુનિસિપાલિટીઓ તો આ બધાય વખત સરકારની મદદથી જ શાળાઓ ચલાવતી આવી છે અને ત્યાં સ્વતંત્ર કુમાર મંદિરા થોડાં જ સ્થપાયાં છે. એટલે એ બધાં ગામે તો પહેલેથી તે આજ સુધી કેળવણીમાં અસહકાર થયો જ નથી એમ કહી શકાય.

(૬) આથી આપણા જેવા ચુસ્ત પ્રાંતમાં પણ કેવળ રાષ્ટ્રીય શાળામાં જ બાળકો મોક્ષપાત્રને મહા-સલાનાં મંડોમાં નીમવાની પ્રથા કદિ પણ શરૂ થઈ નથી. તેમ મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલેયોડના સલાસદો તરીકે સરકારનો પૈસો લઈ શાળાઓનો વહીવટ કરનારાને સમિતિઓમાંથી બાતલ કરવાનો પણ કોષ્ટકો વિચાર કર્યો જણાતો નથી. એ સંસ્થાઓની સ્થિતિ પારખીને તેનો બહિષ્કાર કરવાનો કરાવ ભરૂચની પરિષદ (૧૯૨૧ જુન) માં લાવવામાં આવ્યો હતો પણ તે નામંજુર થયો હતો.

પણ હું જુલો. સુજરાત વિદ્યાપીઠ સ્થપાયા પછી થોડા વખતમાં અસહકારના અંગે અંગત પાલન કરનારને જ નિવામક સભામાં સ્થાન આપવાનું કરાવવામાં આવ્યું હતું એમ યાદ છે. એમ હોય તો એ પણ જૂલ જ થયેલી. કારણ કે આપે જ સરકારીઓ અને અસહ-

કારીઓ—સૌ મળીને એ વિદ્યાપીઠ ચલાવે એવી ઇચ્છા આરંભમાં દર્શાવી હતી.

પરિણામ

આવી સ્થિતિમાં શાળાનો પૂરો બહિષ્કાર કરનારને જ સમિતિઓમાં નીમવાનો કરાવ કરવાથી નીચનાં પરિણામ આવી શકે:

(૧) અમદાવાદ સિવાયની તમામ મ્યુનિસિપાલિટીઓના તેમ જ લોકલેયોડના સલાસદોને સમિતિઓમાંથી રાજીનામાં આપવાનું પડે. યંદુલાલ દેસાઈએ ગમે તેટલી સ્વાર્થત્યાગ કર્યો હોય, અને મહાસભાનું ગમે તેટલું સારું કામ કરતા હોય; પણ ભરૂચની મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે સરકારની મદદ લઈને શાળાઓ ચલાવતા હોય એટલે, તેમને પણ આપણે ખોવા જ પડે.

(૨) સરકાર સામે અસહકાર કરનાર ત્રણ શહેરો સિવાયનાં તમામ મ્યુનિસિપલ ગામોની તેમ જ રાષ્ટ્રીય શાળા વગરનાં તમામ ગામડાંની પણ સમિતિઓ બંધ કરવી પડે. કારણ કે સરકારી પાસવાળા શાળામાં બાળક ન લખાવનાર થોડા જ કાર્યવાહકો ત્યાં મળી આવે.

(૩) અલગત, આથી ઉલટું એ પરિણામ પણ આવી શકે કે કોષ્ટક કોષ્ટક બહિષ્કારીઓ બાળકોને સરકારી શાળામાંથી ઉઠાડી લઈને રાષ્ટ્રીય શાળામાં મોકલે. પણ જે મોટા ભાગનાં ગામડાં અને શહેરોમાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓ જ નથી તેનું શું અંશગત, ત્યાં કાર્યવાહકો તરફ બાળકો મારે નવી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ખોલી શકે અથવા પોતાનાં બાળકોને છુટાં મુકી શકે. પણ શાળા ખોલવાની શક્તિ નથી ને તે સિવાય છોકરાને ઉઠાડી મુકવા બેટલી બહિષ્કારમાં અદા નથી. તેથી આનું કંઈ થવાનો સંભવ લુજ જ દેખાય છે.

આમ ત્રીજું પરિણામ લગભગ અસંભવિત છે. પહેલાં એ પરિણામ આવે તો કેવળ અર્થનર્થ જ થાય. તેથી બહિષ્કારને સિદ્ધ કરવાને આપે સચચેલો માર્ગ અપોચ જ લાગે છે.

પણ આપનું દિલ તો આને રચનાત્મક કામ પર — એટલે આ વિષયમાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓના વધારાને સુધારા પર જ એકાગ્ર છે. તે હેતુથી જ આપે બહિષ્કારને વધારે સખ્ત કરવા ધાર્યો છે. પણ મારા નેત્ર મત મુજબ તો આથી વિપરીત જ માર્ગ ગ્રહણ કરવાની — અર્થાત્ શાળાઓને સુધારી વધારીને બહિષ્કાર પાકો કરવાની જરૂર છે.

અને છેવટે એ સવાલ તો આમાં પણ રહે જ છે કે સભાસદો પોતે જ સરકારી મંદચાઓમાં બાળકોને મોકલતા હોય તેઓ બહિષ્કારના દિમાયતી બનીને તેમના જ જેવા આગેવાનોને અધિકારી મંડળમાંથી કેમ બાતલ રાખી શકે? ત્યાં રાષ્ટ્રીય શાળા હોય ત્યાં તો પ્રત્યવર્ગ તેમ જ અગ્રણીઓ તેનો લાભ લેતા હોય એટલે આ ઠરાવ નિષ્પયોગી નીવડે.

હક્કાબોનો બહિષ્કાર

હક્કાબધારીઓ થોડા જ હોય ને તેઓ લાગે જ આપણી સમિતિઓમાં ભળે એટલે તેમને વિષે થોડું જ કહેવાનું રહે છે.

આ ચળવળથી હક્કાબોનો કિંમત પ્રભમાં ઘટી છે એ તો તે ધરાવનારા પણ જાણે છે. પણ તેમની સામે પહેલાં દેખાવા જતમ્મો હતો તે હવે કંઈ શમ્યો છે એટલે કેટલાંક દેશસેવાનાં—આદી જેવાં કંઈક દામ તેમના અને અસહકારીઓના સહકારથી થઈ શકે એવી કંઈક આશા પડતી જાય છે.

આ સ્થિતિમાં આ બહિષ્કારને પકડ કરવાનો હેતુ પણ સમજાતો નથી. સરકારના પૈસાનો વહીવટ કરનાર મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડના સભાસદોને બાતલ કરવાનું આપે લાગે જ ધાર્યું હશે. એટલે પ્રાંતની ધારાસભાથી માંડીને ગામડાંની સહકારી મંડળ સુધીની અનેક સરકારી મંદચાઓના સંબંધીઓને આપ સમિતિઓમાં રાખો ને છતાં હક્કાબધારીઓને જ હક્કો એ વ્યાજબી લાગે છે? ને કોઈ પદવીધારી આફ્રો આદીભક્ત હોય તેમને હક્કાબના જ કારણસર આપણાં આદી મંડળોમાંથી દૂર રાખીશું? અલગત આમાં પણ આપણી સાથે સામેલ થયેલા કોઈ સંજ્ઞન હક્કાબ છોડે એવી આશા રહે. પણ તે આજે તો લાગે જ ફળે.

મીલ કાપડનો બહિષ્કાર

આપે મળના ઠરાવમાં તમામ મીલ કાપડનો બહિષ્કાર સૂચવ્યો છે એ જોઈને કોઈ નવાઈ પામશે. કલકત્તાના ઠરાવમાં તમામ પરદેશી માલનો જ બહિષ્કાર કરમાવ્યો છે. નાગપૂરની મહાસભાએ કલકત્તાના ઠરાવને આપવા ઉપરાંત તમામ પરદેશી વેપાર કાપી નાંખવાની તેમ જ હાથકંતામણ અને હાથવણાટને પ્રચાર કરવાની સૂચના આપી છે. ૧૯૨૧માં મુંબાઈની મહાસમિતિએ પરદેશી કાપડના જ ત્યાગ પર ભાર મુકીને

તેની દોળીઓ સળગાવવાની આજ્ઞા આપી હતી. તે પછી દિલ્લીમાં મળેલી મહાસમિતિના ઠરાવમાં આકસ્તરી રીતે એવું સૂચન મળે છે કે મહાસભાના કમનું પાલન કરનાર કેવળ આદી જ પહેરવી જોઈએ. છતાં ત્યાં પણ તે ધોરણ જેટલું જનાર સ્વયંસેવક માટે જરૂરમાનું છે. તેથી સૌ કાર્યકર્તાઓને સાફ આદીના ઉપયોગને તમામ મીલના કાપડના બહિષ્કારના રૂપમાં આપે કદાચ હાલ પહેલી જ વાર રજુ કર્યો હોય એમ જણાય છે.

આ બહિષ્કાર પૂરેપૂરો કરનારને જ સમિતિઓમાં સુદંવાનો ઠરાવ ઉપરઉપરથી તો સરળ લાગે છે. જેઓ આદી ન ખોરવાતા હોય તેઓ મહેલાછપી પહેરી શકે અને તેમ ન જ કરે તેઓ નીકળી જાય તો જલ્દ નુકસાન ન થાય.

આપે આવી સલાહ આજે અને આવા સ્વરૂપમાં આપવાનું કેમ શોચ ધાર્યું હશે?—એવો સવાલ થાય ખરો. બારડોલીના ઠરાવ પછી એકંદરે આખા દેશમાં આદીનો પ્રચાર વધ્યો જાણવામાં છે. સ્વરાજ્ય પક્ષના અગ્રણીઓએ પણ આદીમાં જ સળગ થઈને ધારાસભાઓને શોભાવી છે. છતાં એ પક્ષના કોઈ કોઈ પ્રધાનપુરૂષો મીલનું કે પરદેશી કાપડ પાછું સ્વીકારતા જણાયા છે. અને તેથી જ કદાચ આ બહિષ્કારનો આગ્રહ કરવાની આપને જરૂર જણાઈ હશે.

પણ કેવળ આદી પહેરવાથી જ આ બહિષ્કાર પૂરો સંધાય ખરો? આપની સલાહ મુજબ તો તે સાફ મીલ ચલાવવાનું કે તેનું કાપડ વેચવાનું પણ બંધ કરવું પડે. આવો અર્થ ઉપરના દિલ્લીના ઠરાવમાં સ્વયંસેવકને માટે પણ નથી આવ્યો. તે કેવલ નવીન જ લાગે છે—તેમાં મહાસભાના ઠરાવનો અંતિમ પ્રયોગ જણાય છે. આવા બહિષ્કારનો આગ્રહ કરવાથી તીવેનાં પરિણામ આવવાનો સંભવ છે:

(૧) અત્યાર સુધી આપે પરદેશી કાપડ અને આદી વચ્ચે જ વિરોધ કર્યો હતો. આપે ફરી ફરીને જણાવેલું વાદ છે કે, મધ્યમ વર્ગનાં અને તવંગર લોકો પરદેશી કાપડને જલ્દે આદી પહેરે તો તે જંગમી શકે અને દેશી મીલોનું સોધું કાપડ તો ગરીબ વર્ગ વાપરી શકે. લગભગ પહેલી જ વાર આપ આ ઠરાવથી દેશી મિલોની વિરોધ કરતા જણાયા છે. તેથી મીલમાત્રીકા પામેથી સહાય મેળવવાની આશા આપે આજ સુધી રાખી

છે—તેથી તેમને ઘણી વિનંતિઓ પશુ કરી છે—તેને માટે ભવિષ્યમાં થોડો જ અપ્રકાશ રહેશે.

(૨) પશુ એથી વધારે ગંભીર પરિણામ તો એ આવશે કે તમામ કાપડના વેપારીઓ સમિતિઓમાંથી ચાલત ધર્મ જશે. કેવળ પરદેશી કાપડના વેપારીઓને બહિષ્કાર સમજી શકાય. પશુ કેવળ ખાદીના વેપારમાં કંઈ કમાણી નથી તેથી તેના ઘણાખરા વેપારી સાથે-સાથે થોડાઘણા દેશી મીલોનો માલ વેચે છે. આવા કેટલાયે વેપારીઓ પોતે કેવળ ખાદી પહેરે છે, તેને ખરા દિલથી ઉત્તેજન આપે છે, ને તેની ઉત્પત્તિ અને વેચાણમાં સહાય આપે છે. તેમને સમિતિઓમાંથી ચાલત દુરવાથી ખારીના તેમ જ મહાસલાના કાર્પાસ પશુ લાલ કરતાં વધારે હાનિ થવાનો સંભવ લાગે છે. મારી આંખ આગળ લાઘ્ય કુંવરજીનો દાખલો તરી આવે છે. આપની જ સહયોગી ચારેક વરસ પર તેમજી સુરતમાં સ્વદેશી વસ્તુબંધાર કાર્યો. તે વખતે તો આપની સ્વદેશીની વ્યાખ્યા મુજબ તેમજી પરદેશી સુતરનો દેશી મીલોમાં વજીલો માલ પશુ રાખ્યો. અસહ-કારને અંગે આપે વ્યાખ્યા સુધારી એટલે કેટલીક ખોટ ખાઈ ને તેમજી પરદેશી સુતરનો માલ કાઢી નાંખ્યો. હવે જો મીલના તમામ માલનો બહિષ્કાર કરવો હોય તો બંધાર બંધ કરવો પડે. એટલે એક આદર્શરૂપ તાલુકા તૈયાર કરવા સાથે આખા દેશમાં નામના ગેળવનાર આ વીર સેવકને આજે એ તાલુકાનું તંત્ર છોડવાનું કે પોતાની આહુતિકાની દોરી કાપવાનું ધર્મસંકટ પ્રાપ્ત થાય એમ છે. સારા દેશમાં આવા નાના મોટા કંઈક કુંવરજી હશે તેમને - ખોવાથી કેટલું નુકસાન થાય એ આપ સહેજે સમજી શકશો.

(૩) અત્યાર સુધીમાં પશુ કોઈક કોઈક કાર્યકર્તાઓ કંઈક તરેહવાર અને કંઈક અનર્થકારક દલીલોથી મીલના કાપડનો ત્યાગ કરવા બોધ આપતા હતા. હવે મને વધારે વેગ મળશે. એટલે પરદેશી કાપડ ને પારીઓની સામે - દુષ્કાવ પેદા થશે છે તેમ હવે લેના માલિકા અને દેશી કાપડના વેપારીઓ સામે જ ઉત્પન્ન થાય. આપે ત્રણ બહિષ્કારની જાળવણ તો બંધ કરી છે. પશુ ખાદીના પ્રચાર માટે લે કાપડની વિરૂદ્ધ નોંસબેર ચળવળ ચલાવવામાં આવશે તો નૈતિક તેમ જ વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ પશુ છુરાં રિણામ આવવાનો સંભવ છે.

(૪) કોઈ વસ્તુના નકાર—બહિષ્કારની ચળવળનું અંતિમ પરિણામ તે તેના પહેરો. ગુજરાતમાં પશુ દારૂના પીકેનો, સરકારી નિશાળોનાં અને પરદેશી કાપડની કુકનોનો પહેરો આપણે કરી ચૂક્યા છીએ. છેલ્લો પહેરો આદરવામાં આવ્યો ત્યારે ખાદીના પ્રચારથી તેનો હેતુ સિદ્ધ કરવાની સૂચના કરવામાં આવી હતી. પશુ તે સમિતિને રૂચી નહિ. કેટલાયે ગામે પહેરા શરૂ થયા. કેટલાક વેપારીઓએ આગળથી ચેતી જાડે, કેટલાકે છેવટે કંટાળીને નવું પરદેશી કાપડ ન લાવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. પછી થોડી જ વારમાં તેના પર પાણી ફેંચ્યું. આ ઉપરથી હવે સૌની ખાતરી થઈ જશે કે પરદેશી કે મીલના કાપડનો બહિષ્કાર શીખવીને નહિ પશુ ખાદીના મીડા ગુણ ગાળીને જ તેનો વધારે પ્રચાર થઈ શકશે.

આ અર્થા ઉપરથી પશુ એ જ અનુમાન પર આવવાની ફરજ જણાય છે કે આપના કરાવમાં જેટલે અંશે કેવળ ખાદી વાપરવાનો જીનો આગ્રહ છે તેટલે અંશે તે ઉપયોગી છે. પશુ તેને આપે સ્વરૂપની નવીનતા આપી છે તેમ જ તેના અર્થના વિસ્તાર કર્યો છે તેથી અળખાતાં ખાદીના જ પ્રચારને હાનિ પહોંચશે એવો ભય રહે છે.

તરસાળો

હવે તરસાળો કાઢીએ. મહાસલાના ઘણાખરા મહાસાહેબ પોતે ધારાસભા માટે મત આપ્યા છે તેમ તેમજી સમિતિઓમાં સ્વરાજ્યવાદીઓને અને ધારાશાસ્ત્રીઓને ચુંટ્યા છે. તેમજી પોતે સરકારી અદાલતોના ત્યાગ નથી કર્યો તેમ જ સરકારી શાળામાંથી બાળકા ઉઠાવી નથી લીધાં. તેથી જ તેમજી તેમના જેવા મોળા અસહકારીઓને સમિતિઓમાં તેમ જ મહાસભામાં ચુંટ્યા છે. તેમજી પોતે થોડી જ ખાદી પહેરી છે, તેથી જ જરા વધારે ખાદી પહેરનારને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે પસંદ કર્યા છે. આમ પ્રજાની જ નજાબતનું પ્રતિનિધિ તેના પ્રતિનિધિઓમાં જોઈ શકાય છે.

ને છતાં આવા અપૂર્ણ પ્રતિનિધિઓ મહાસભામાં મળીને દર વરસે અસહકારના સમગ્ર ક્રમને હોંસબેર ટીકા આપે જાય છે અને તેનું થોડું જ પાલન કરનાર સમિતિઓ વરસભર તેનો પ્રચાર કરવાની જવાબ-દારી ઉઠાવે છે. પશુ આમાં કેવળ દોષ તો નથી. તેનો અર્થ તો એટલો જ કરી શકાય કે પ્રજામાં ને તેના

અમણીઓમાં સારા ક્રમનો અભિપ્રાય અમલ કરવાની શક્તિ નથી, છતાં ભાવના તરીકે—કમે કરે પહેંચવાના ફરના લક્ષ્યસ્થાન તરીકે તે બહુ જ પસંદ છે. ૧.

જાનામિ ધર્મ ન ચ મે પ્રવૃત્તિ: ।

જાનાન્યધર્મ ન ચ મે નિવૃત્તિ: ॥

—આમ સત્ય કે અહિંસાની—ધર્મ કે નીતિના કોઈ સિદ્ધાંતની તરફ સૌ કોઈ ખરા દિલથી મત આપે અને છતાં તેનો અમલ તો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે થોડા જ કરી શકે તેમ આ બહિષ્કારના કડક ક્રમ વિશે અણેહું નેવામાં આવે છે.

મહાસભા પ્રજાની પ્રતિનિધિરૂપ ગણાય. તેથી જો તેણે મોટેભાગે પશુ હવે અસહકારનું પાલન કર્યું હોય તો તે વિશે ફરીથી ઠરાવ કરવાનો જરૂર રહે નહિ. ને જો આટલાં વરસમાં પશુ મહાસભા તેનું કોઈ પાલન ન કરી શકી તો હવે તે ઠરાવ કેમ કરી શકે? આ કારણે ઉક્લેષવાને પશુ માનવું જ જોઈએ કે મહાસભા હવે તો ઉન્નત ભાવના રૂપે જ બહિષ્કાર ફરમાવી શકે.

આથી ઉશ્કેડું જો આપના ઠરાવોનો પૂરેપૂરો અમલ થાય તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘણીખરી તાલુકા અને જિલ્લામાંની સમિતિઓ બંધ થાય ને મહાસભા સમગ્ર પ્રજાની નહિ પણ તેના ઘણા જ નાના યર્ગના પ્રતિનિધિ રૂપ બને.

ખીજી રીતે પણ એ જ વિચારનું સમર્થન થાય છે. સ્વરાજ્ય મળ્યા વિના ધારાસભાને પૂરેપૂરો બહિષ્કાર કરી શકાય. પણ આપણા દેશના વિસ્તારના પ્રમાણમાં કંઈક પણ સંગીન સંખ્યામાં પંચાયતો અને રાષ્ટ્રીય શાળાઓ નીકળે તો પછી સ્વરાજ્ય મેળવવાની શક્તિ પ્રજામાં સહજમાં ધ્રુવી નીકળે. તેમ એમ પણ લાગે છે કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો તેમ ખાદીનો ક્રમ દેશભરમાં તો સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી જ સિદ્ધ કરી શકાશે. એટલે સ્વરાજ્ય મળતા પહેલાં તો બહિષ્કાર અપૂર્ણ જ હોઈ શકે.

આ ઉપરથી આપ જોઈ શકશો કે હાલ તો મુખ્યત્વે કરીને કેવળ ભાવના રૂપે જ બહિષ્કારનું સેવન થાય છે. આમ રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિના ક્રમમાં આ ભાવનાને અમળ સ્થાન આપવાનો જ આપનો ઇરાદો હો તો તે મળેથી ઠરાવને આવતી મહાસભામાં કાયમ રાખી શકો. પણ જો તરત અથવા નજીકના ભવિષ્યમાં તેનો અમલ થાય તો તે રાષ્ટ્રીય શકાય એમ આપ માનતા હો તો તેમાં કંઈ ફેરફાર કરવો પરંતુ એમ લાગે છે.

હવે આ બહિષ્કાર તરફ પ્રજાની ગતિ બે રીતે તારિત કરી શકાય: (૧) આપે સમજ્યું છે તેમ સૌ કાર્યવાહકોને તેમના જ ઠરાવના શબ્દોથી બાંધીને—તેનું અક્ષરસઃ પાલન કરાવીને—તેમનો આદર્શ પ્રજાની આગળ મુકીને; (૨) અને પ્રજાજ્ઞના રૂઢિપ આમ વર્ગમાં જ નવ-જનન સિદ્ધિને—અને તેમાંથી જનનરસ ધીમે ધીમે ઉચ્ચનીચ સૌ વર્ગમાં પ્રસારાવીને. પહેલી પદ્ધતિ પણ કોઈ વખત કાર્યસાધક નીવરે. પણ આજે આગેવાન વર્ગમાં સમગ્ર પ્રજાની જ નબળાઈ દેખાય છે, તેથી તેનો ધૃનિમ બે પાટી તેની પાસે બહિષ્કારનો સંપૂર્ણ અમલ કરાવવ જતાં ઉપર સમજ્યા મુજબ મોટે ભાગે નુકસાન જ થા એમ છે. આ રિથિતિમાં ફરીથી પ્રજાજ્ઞવણીનો જ ધીમા પણ સંગીન માર્ગ જ આપણી સમક્ષ રહે છે.

જો જનવણી પણ તથા રીતે આપી શકાય:

(૧) મીલકાપટ કિંવાપના પહેલા ચાર બહિષ્કાર રૂપ રીતે રાજકીય છે. તેથી કોઈ પણ મહાપ્રકરણને અં રાજકીય અળવળ જોસનેર આવે તો જ બહિષ્કારનો અ અનાયાસે વધારે અમલ થાય. પણ આવી અળવ કંઈ ઇરાદાપૂર્વક હાથે જ ચલાવી શકાય—મોડું વહે કોઈ મોડું મોડું આવે તેની થોડી વાર શહ જોવી પડશે.

(૨) સરકારી શાળા કારણે વગેરે પ્રત્યેકની સ ફરીથી અળવળ ચલાવીને. પણ તેથી તો પ્રજાના જો વર્ગોની સામે દ્વેષભાવ જ જનવાય ને વળી છુરાં પાં જીવ આપે એ આપે જ જણાવ્યું છે. વળી હવે સજી પણ હાથે જ થાય.

(૩) ત્રીજે રસ્તે રચનાત્મક ક્રમને પ્રેમ ને શાંતિ ખીલવવાનો ને સુધારવાનો છે. સરકારી સંસ્થાઓ ત્રાગને લીધે જ તેને રચાને રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ આ કાલવા માંડી છે. શરૂઆતમાં તો કેટલાય લોકોએ રા કીય-આવેશમાં આવીને અને ભવિષ્યનો કંઈ જ કંઈ વિના સરકારી સંસ્થાઓ છોડી દીધી હતી. હવે તો લડત લંખાઈ. એટલે રાષ્ટ્રીય રચના જેમ સં થતી જશે તેમ તેને જોઈ તપાસીને, જ હ સરકારને તિશ્તાંજલિ આપવાનો વિચાર રા રાષ્ટ્રીય કાર્યની લાભ હમાંરત જેમ જેમ જ જશે તેમ તેમ જ લોકો સરકારી મહેલને છોડીને આવતા જશે. તેમ જ ખાદીનું કાર્ય પણ ખીલશે કેલાશે તેમ તેમ અનાયાસે તમામ મીલનાં કા અખત ઓછી થતી જશે.

પ્રાર્થના

૧. બહિષ્કાર એ આપણી ઢાલની એક ગાણ છે; રચનાત્મક કાર્ય એ બીજી છે. બહિષ્કારથી સરકારના સાંધા ઢીલા કરવા છે; રચનાત્મક કાર્યથી પ્રજા ફરીને સર્વોચ્ચ સમર્થ કરવું છે. એકતો પ્રેરક ધણુંબધું દેવ હોય છે; બીજાનો આત્મા કેવળ પ્રેમ જ મંલેવે.

૨. આપાર સુધીની ચળવળથી બહિષ્કારની જગ તો પ્રજાના મનમાં ઉઠી ઉતરી ગઈ છે. હવે જેમ બહિષ્કારની સીધી ચળવળ કરવાથી તેમ આપની સચવા, મુજબ અગ્રણીઓ વિષે તેનો આગ્રહ કરવાથી વિખવાદ ને પ્રપંચ, પક્ષપક્ષી અને દૂપલાવ જ વધે એમ લાગે છે. આપ તો બહિષ્કારની સર્વ પ્રગતિ શુદ્ધ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ કરી શકા છો. પણ દુર્ભાગ્યે આમ-વર્ગની પામર શક્તિઓ તેમાં અચક લગીને તેને વિટલ કરે છે. તેથી સરકારી સંસ્થાઓ કે દેશી-પરદેશી કાપડ વિષે બહિષ્કાર દૃષ્ટિને હજી પણ વધારે ગોણ રાખવા આપને અંતઃકરણપૂર્વક વિનંતિ કરું છું.

૩. બહિષ્કારની અસ્તિત્વાશયી પ્રજાના મન અને જીવનના કંઈક કંઈક વિચારો જળાને ભરમ થઈ ગયા છે. તેમ જ તેનાથી પ્રજાજીવનની જે વારો બધાઈ ગઈ છે તે હવે સૌ મરી આંખે નોંધ શકે એમ છે. હવે પ્રજાજીવનના જે ક્ષેત્રમાંથી થોડાં ધણાં ખડ ને ફૂંડાં શાક થઈ

ગયાં છે તેમાં નવીન રચનાના અતિશય કામગીરી હોય ખીલે છે. કોઈક કોઈક પર કંઈક સુંદર કુસુમકલિદાઓ પણ બેસવા આવી છે. સૌ પક્ષના સૌ વર્ગના પ્રજાજીવનો તેની પર મીઠી ચિતાની નજરે લુએ છે. એને બહિષ્કારની ઉની આંધ જગાયે ન લાગવા દેશો ને પ્રેમ-રક્તો અનન્ય અનુતરસ એ જાગરૂકોને ભરીભરીને પાણી એવી નત્ર ભાવ આપને પ્રાર્થના કરું છું.

આપે યંગ ઇન્ડિયા (૨૯-૫-૨૪) માં ખાદીનાં બીપણ અને મંગલ—એમાં બે સ્વરૂપ વર્ણવ્યાં છે. કેવળ ખાદીનાં જ નહિ પણ તમામ રાષ્ટ્રીય રચનાનાં એવાં બે સ્વરૂપ દર્શાવી શકાય. પણ ૧૯૧૯ અને ૧૯૨૧ માં પ્રજાએ જે બીપણ સ્વરૂપ જોયું છે તેનો તેને છંદ લાગ્યો છે અને હાલ તેનું દર્શન ન ચલાયી તે મંદ થઈ ગઈ છે. પણ હવે એ દ્વાવતારનો સમય નથી. હવે તો મંગલપર્તિ પિયુષ ભગવાનનું શાન્ત શિર્ષ સુચરમ—એવા ભદ્ર સ્વરૂપને પ્રદર્શવોને આપણી ગરીબી ને દુખીઆરી પ્રજાને તેમ જ તેના સંતાન ને છિન્નભિન્ન સચેતા પ્રજ્ઞતાઓને પ્રેમરક્તથી પાવન અને સજીવન કરવા દીનભાવે આપને વિનંતિ કરીને આ પત્ર પૂરી કરું છું.

લિ. કંદુલાલના સા. ડ. પ્રજામ

કોળી કોમની જાગૃતિ

કોળી કોમ એ પાછળ પડેલી જાતિઓમાંની એક છે. મુજબનામાં એની એકંદર વસ્તી આશરે ૧૫-૨૧ લાખ છે. મુરત જિલ્લામાં આશરે એક લાખની વસ્તી છે. આ લેખ મુરત જિલ્લાને ઉદ્દેશીને લખવામાં આવ્યો છે.

પૈથ વર્ગ

તળખદા:—આ વર્ગ કોળી કોમમાં સર્વથી ઉચ્ચ મનાય છે. એ વર્ગ આશરે ૮૦ ટકા છે. ધંધામાં, શારીરિક બાંધામાં, રૂપરંગમાં, ને બીજા રીતરિવાજોમાં પાટીદારને મળતો છે. પાટીદારમાં મત્રમાંસનો પ્રચાર

નથી અને આ વર્ગમાં છે તેથી તેટલે જ દરજ્જે એ પાટીદારથી ઉતરતો છે.

મતીઆ:—આ વર્ગનું પ્રમાણ આશરે ૪-૫ ટકા જેટલું છે. અમદાવાદની નજીકમાં પીરાણા કરીને ગામ છે ત્યાં એમના ધર્મનું મુખ્ય સ્થાન છે. એમના મતને સત્પર્ષ કહેવામાં આવે છે. એ મતના મુખ્ય સ્થાપક હિમાલશા કરીને એક મુસલમાન હતા. આ વર્ગ પણ તળખદા જેવો જ છે. તળખદા કરતાં ખાસ બાળત એક એમાં એ છે કે એ વર્ગમાં મુઠમાંસનું બીલકુલ સેવન નથી.

શુભામ:—આ વર્ગનું પ્રમાણ આશરે ૧૦-૧૫ ટકા જેટલું છે. આ વર્ગ તળબદામાંના જ હોય એમ જણાય છે. આર્થિક નબળાઈ અને ખીન્ન કેટલાક કારણોસર દેસાઈ લોકના કબજામાં તળબદા પેટીનાં જે જે કુટુંબો તેમના શુભામ તરીકે રવાં હતાં કે સપડ્યાં હતાં તેને શુભામ કોળી તરીકે કહેવામાં આવે છે. આ માટે લોકવાયકા ચાલે છે કે, એક વખત એ વર્ગ દેસાઈઓના કબજામાં એટલે મુઠ્ઠી સપડાયો હતો કે દેસાઈ લોકનાં બચ્ચાંનાં મળમળ સુદ્ધાં એ વર્ગની સ્ત્રીઓને ઊપડ્યાં પડતાં. હાલમાં એ વર્ગમાં શુભામી જેવું નથી. કેટલાક ખેડૂત છે અને મોટા ભાગ મજૂરી-આત છે. પણ તળબદાના જેટલા આર્થિક સ્થિતિમાં ને રીતરિવાજમાં ચડીઆતા નથી. એ વર્ગનો વહેવાર એ વર્ગમાં જ ચાલે છે. ત્યાં ત્યાં અનાવિલો ને દેસાઈ-ઓની વસ્તી મોટા પ્રમાણમાં છે ત્યાં ત્યાં એ વર્ગના લોક ખાસ વસેલા જેવામાં આવે છે. હજુ પણ અનાવિલો ને દેસાઈઓને ત્યાં એ વર્ગની સ્ત્રીઓ પૈસા લઈને માંગલિક પ્રસંગે ગીત ગાવા જાય છે. આ વર્ગમાંથી ઘણાં કુટુંબો મુંબઈમાં જઈ વસેલાં છે. મુંબઈમાં ખાસ ધંધા થોડાગારી હાંકવાના છે. આ ઉપરથી ખીન્ન લોકો અને મુંબઈમાં થોડાવાળાના નામથી જાણાય છે. સમય જતાં વિદ્યાનો કંઈક પ્રચાર થવાથી મુંબઈ ખાતે છાપખાનામાં કમ્પોઝીટર, ટરનર, ઈજનેર, વગેરે ધંધામાં પણ હવે જેડાતા જાય છે.

આરૈયા:—આ વર્ગની બહુ વસ્તી આ જિલ્લામાં નથી. એકાદ ટકા જેટલું પ્રમાણ હશે. ધંધામાં ને રીતરિવાજમાં તળબદા કરતાં સ્થેજસાજ જ ફેરફાર હશે.

સામાજિક સ્થિતિ

ઉપર બતાવેલા તમામ વર્ગોના ભોજન ને કન્યા આપલેના વહેવાર પોતપોતાના વર્ગોમાં જ થાય છે. તળબદા વર્ગ કવચિત્ શુભામ વર્ગમાંથી કન્યા લે છે પણ આપતો નથી. બાળલમ, શુભાશુભ પ્રસંગે હદ ઉપરાંતનાં ખરચો, મદ્યમાંસનું સેવન એ બધી-મોટા પ્રમાણમાં છે. મદ્યમાંસનું સેવન ફક્ત મતીઆ વર્ગમાં નથી. નામકરણસંસ્કાર, લગ્ન, મરણ પછી સદ્ગતિએ પહોંચાડવાની શ્રાદ્ધની ક્રિયા, વગેરે-બાલજી સરફત ચાય છે. ફારગતી—છૂટાછેડ, ને પુનર્લગ્ન—નાતરનો રિવાજ છે. કન્યાવિક્રય ખીલકુલ નથી. ફારગતી અને પુનર્લગ્નનો રિવાજ હિપ્પાસી શુદ્ધ સાથે બાળકો આપવાના

પ્રસંગે આવતા નથી પણ કવચિત્ કોઈ જદને પુનર્લગ્નની ધૃષ્ટિ થાય તો, તે સમાન વયની સ્ત્રી પરણે છે.

આતનો વ્યવહાર બરાબર ચકાવવાને માટે અમુક અમુક ગામના જગ્યાઓ બાંધેલા હોય છે. એ દરેક જગ્યાનાં કંઈક કંઈક ખાસ નામો હોય છે. જગ્યામાં જેટલાં જેટલાં ગામો આવેલાં હોય તેટલેટલા ગામો-માંથી વસ્તીના પ્રમાણમાં આગેવાનો ચુડી-કલાટેલી જગ્યાની ખાસ એક પંચ હોય છે. એ પંચ ધારાધારણ ઉપર દેખેરેખ રાખવાનું તથા સુધારાવધારા કરવાનું ને તકરારી બાબતોનો નિકાલ કરવાનું કામ કરે છે.

આર્થિક સ્થિતિ ને ધંધા

ખેતી:—૮૦ ટકા ખેતીનો ધંધો કરનારા છે. એમાંથી આઠમા ભાગના ખેડૂતો સારી સ્થિતિવાળા એટલે દેવાથી રહિત અને સાધનસંપન્ન, અડધા ઉપર ભાગના સાધારણ સ્થિતિના એટલે ખેતી અને સાધનો-વાળા ખરા પણ કેવાદાર સ્થિતિમાં. બાકી રહ્યો થોડો ભાગ. એ પોતાની માલીકીની જમીન નહિ જેવી જ ધરાવનાર પણ સંધિભાગે ખેતી ખાનાર. આ વર્ગની પૈસા મેળવીની હાલત ઘણી જ ખરાબ.

નોકરી, વેપાર, પરદેશગમન:—નોકરી શાળા ખાતામાં શિક્ષકોની, તકારીની ને કારકુન વગેરેની. વેપારમાં તો ગણ્યા માંડ્યા જ છે. પરંતુ જે થોડા વેપાર વગેરે કરનારા છે તે પૈકીમાં ઘણા સરસ ધંધો કરનારા પણ છે. બીમપોર, કુમસ વગેરે સ્થળના કેટલાક કલ-કતા, મુંબઈ, અને એવાં ખીન્ન-સ્થળોમાં રહેવે વગેરેમાં કંદાકટ રાખી કામ કરનારા છે તેઓ લાખો રૂપીઆની ઉચ્ચપાયાલ કરે છે. પરદેશગમનમાં આંક્રિકા, ઝાંક લેંડ અમેરિકા, શીછ, વગેરે સ્થળે ધંધાથી જઈ વસેલા છે. એ વર્ગ સાધારણ હીક કમાણી કરી લાવે છે. પરદેશમાં મોટા ભાગ સાકલાઈ, રૂબરૂનાદિ વગેરે ફરીને વેચવાનું કામ જ મોટા પ્રમાણમાં કરે છે. નોકરી તો જતલજે જ અને કોઈ કોઈ દુકાન રાખી વેપાર કરનારે હોય છે.

મજૂરી:—૫ ટકા વર્ગ મજૂરી કરનારો છે. આ વર્ગ પાસે માત્ર રહેવાનાં ઘર—મુંબઈ-સિવાય ખીન્ન કોઈ સાધન નથી. ખેતી વગેરે દેવામાં જતી રહેવાના પરિણામે નિરાધાર થયેલાં તે જ કુટુંબો મજૂરીની હાલત-માં છે. ગામડામાં, વસ્તી મજૂરી કરનારને રહેવાની

સાથે ચોકળી હવા ને સૂર્યનો પ્રકાશ મળી રહે છે. પરંતુ મુંબઈ જેવાં શહેરમાં જઈ વસી ધોડગાડી હાંકવાના ધંધામાં રોકાયેલાં કુટુંબોને તો તમેલાની ગંધાતી હવા ને ઘીચ વસ્તીને પરિણામે અંધારું એ શેટલાની સાથે મળેલું હોય છે. મલુરી કરનારા વર્ગમાં એક પ્રયા ધણી જ ખરાબ છે અને તે એ કે સમુદ્ર કિનારાનો ભાગ જે હાંકાના નામથી ઓળખાય છે તે ભાગમાંની સ્ત્રી વર્ગ બહાર ગામ છૂટના કારખાનાઓમાં મલુરીએ જાય છે. પાંચ સાત માસ ત્યાં રહે છે. સ્ત્રી વર્ગ પુરૂષો વિના એકલો જ જાય છે. આ વર્ગ કોઈ પણ જાતના અંકુશ વિનાનો હોય છે એટલે એમાં શા શા અવગણ્યા આવે તેની કલ્પના વાચકો કરી લેશે. પુરૂષો વિના સ્ત્રી વર્ગ બહારગામ એકલો જ મલુરીએ જાય છે એ કોળી કોમને માથે મોટું કાંક છે.

ધાર્મિક ક્રિયાતંત્ર

કોળી કોમને બ્રાહ્મણ ગેર તો હોય છે જ. પણ તે સંસ્કાર કરાવવા પુરતું જ કામ કરે છે. ઉપરેશ કરતા નથી. ઠેકણે ઠેકણે રામાનંદી, કબીરપંથ વગેરેનાં મંદિરો હોય છે. આ મંદિરમાં કંઠી બંધાવી ચંદા બનવાનો રિવાજ છે. અર્થાત, મંદિરોનો લાભ કીક પ્રમાણમાં લેવાય છે; પરંતુ “એનો માલપુડાનો બૂખો ને બાવો અડધાનો બૂખો” આ પ્રમાણે હાલત એટલે ઉપરેશ હોય જ છતાંયે કોમને ઉપરેશ વિના સાવ અંધારું હોય એ સ્વાભાવિક જ છે.

કેદરી પદાર્થોનું સેવન

કેદરી પદાર્થના સેવનમાં બધે એકસરખું નથી. કોઈ ભાગમાં પ્રમાણ વધારે તો કોઈ ભાગમાં ઓછું. કેટલાક ભાગમાં શુભાશુભ પ્રસંગમાં એ ફરજિયાત હોય છે તે કેટલેક ઠેકણે ફરજિયાત ન હોતાં વ્યક્તિગત હોય છે. દારૂ ઉપરાંત તાડીનું સેવન સુરત જિલ્લામાં બહુ છે, કારણ કે ખલુરાં ને તાડની વસ્તીએ આ જિલ્લા ઉપર કૃપા કરેલી છે. કોળી કોમમાંથી આ દારૂ-તાડીનું સેવન નીકળી જાય તો પાટીદાર જેવી જ આ જાત ગણાય. દારૂતાડી નીકળે તો માંસનું સેવન પંજી નીકળે.

ચળવળની શરૂઆત

ઈ. સ. ૧૮૬૧ માં ઓરપાડ તાલુકાના કોળીઓએ એ તાલુકાના સમિતિ લાઈબ્રેરીની એક મોટી સભા ભરી

હતી અને દારૂતાડી બંધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. ત્યાર પછી ૧૯૦૬ માં બીજી સભા એ જ વિભાગમાં ભરેલી. ૧૯૦૬ થી ૧૯૧૨ સુધીના ગાળામાં સતત કામ ચાલુ રહેલું ને તેને પરિણામે દારૂ બીજકુલ ન વેચવાથી છ પીડાં એ ભાગમાંથી સદંતર ઉઠી ગયેલાં. ૧૯૧૧-૧૨ માં કોળી હિતવર્ધક મંડળ સ્થાપન કરી કાસદ નામનું એક માસિક પંજી કાઢવામાં આવેલું. આ માસિક ત્રણેક વરસ ચાલી બંધ થયું હતું. માસિક કોમિક ન હોતાં સામાન્ય હતું. ઓરપાડ તાલુકાની આ દિલચાલના મુખ્ય પ્રાણરૂપ પદોપકારી નાગર શૂદ્રસ્થો સ્વ. મોતીલાલ મોટાભાઈ દેસાઈ તથા તેમના પુત્ર રા. પ્રમોદવદન મોટાભાઈ દેસાઈ તથા ગા. કમૈયાલાલ નાનાભાઈ દેસાઈ વગેરે હતા. ઈ. સ. ૧૯૧૫ માં કાસદ પત્ર બંધ થતાંની સાથે આ પ્રયત્નોએ ઠંડી પડી ગઈ.

ઉપર બતાવેલા સમયમાં મુંબઈ ખાતે પણ છૂટા-છવાયાં મંડળો કંઈ કંઈ કામ કરી રહ્યાં હતાં. પણ તે પ્રયત્ન મુંબઈની બહાર ગઈ ન હતી. એ જ અંશમાં જલાલપુર તાલુકાના નાગધરા ગામના સમી ગૃહસ્થ સ્વ. છીખાલાઈ રતનજીએ આર્યસમાજની સ્થાપના કરી આલુબાલુમાં સુધારા કરવાની શરૂઆત કરી હતી. એ ચળવળના પરિણામે લગભગ ૪૦-૫૦ ગામોમાંથી દારૂ-તાડીનું સેવન કમી થઈ ગયું હતું અને આજે પણ એ ૪૦-૫૦ ગામમાં આખા જિલ્લા કરતાં દારૂતાડીનું પ્રમાણ ઓછું જ છે—નહિ જેટલું જ છે.

ઓરપાડ તાલુકાના કોળી ભાઈઓના પ્રયાસથી ૧૯૧૧-૧૨ માં કાસદ માસિક નીકળ્યું હતું તેની મારફત કોળી કોમમાં જનશૃતિનો પવન દેશદેશાન્તરમાં ફેલાયો. આક્રિહ ખાતે જઈ વસેલા તાતિલાઓએ કાસદ વાંચી ત્યાં ૧૯૧૨માં ‘દ્વાંસપાલ કોળી હિતવર્ધક મંડળ’ની સ્થાપના કરી અને ફરજિયાત કરી વિચાર્યો-એ માટે ગેરરીંગ બોલવાનો કારણ કર્યો. ૧૯૧૫માં કેટલાંક કારણસર કાસદ બંધ થયું, ત્યારે આક્રિહવાસીઓમાં કંઈક મંદતા આવી. પણ ઈ. સ. ૧૯૧૬માં જલાલપોર અને ચીખડી તાલુકાનાં કેટલાંક યુવકોએ ‘કોળી યુવક મંડળ, સુરત-વિભાગ’ નામનું મંડળ સ્થાપ્યું ને વિચાર્યો આશ્રમ તથા એક માસિક કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો. ૧૯૧૭ માં નવસારી ખાતે આ મંડળે કોળી વિચાર્યો આશ્રમની સ્થાપના કરી અને

કોળી સુબોધ નામનું માસિક કાલયું. કોળી સુબોધ માસિક મારફત આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા, વગેરે પરદેશમાં વસતા જાતિયાઓને આશ્રમની ખબર પડી અને ટેક-ટેકાણેથી મદદ આવવા લાગી. એ મધ્ય વરસમાં કોળી સુવકમંડળ ને કોળી વિદ્યાર્થી આશ્રમ એ દેશપરદેશમાં વસતી તમામ કામને માસિક મારફત જાણીતાં થઇ ગયાં. એ મંડળ, આશ્રમ ને માસિક નવસારી ખાતે અઘાપિ ચાલુ છે.

વલસાડ તાલુકામાં પણ સુધારાની ચળવળ લાંબા વખતથી ચાલુ છે. છેલ્લાં પંચેક વરસથી વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપ આપવાનું કામ પણ એ તાલુકા યથા-સક્રિય કરે છે.

કોળી પરિપદ

સને ૧૯૧૧-૧૭માં આશ્રમ, માસિક વગેરે પ્રવૃત્તિથી કામમાં દેશપરદેશ બધે જાગૃતિ આવી તે ઉપરથી જલાલપોર તાલુકાના વતની બાઈશ્રી રામજી ગોવિંદજીને કોળી પરિપદ ભરવાની ઉત્કંઠા થઈ. પરિણામે ૧૯૨૦માં નવસારી ખાતે જલાલના નમામ ભાગોમાં આમંત્રણ મોકલી એક સભા મેળવવામાં આવી. આ સભાએ કોળી પરિપદ કમિટીની સ્થાપના કરી ને પરિપદ માટે ચળવળ શરૂ કરી. જે વખતે ઉન્નતિની ભાવનાનું પ્રચંડ મોઝું પ્રવર્તતું હતું તે વખતે આ ચળવળ કદાચ તેમાં જે ચાઈ જાય એ જ નહોતો જાણ્યો, કારણ કે એના કાર્યવાહકોમાં મોટા ભાગ સરકારી નોકરીવાળા હતા. પરિણામે ગયા લુન માસની તા. ૮-૯ના રોજ જલાલપોર તાલુકાના વેડજા ગામે આ પરિપદની બેઠક સળી હતી. આ પરિપદ બેઠકએ તે પ્રમાણમાં વિચારી થઈ પણ હવે પછી મન મુકાને, સમય અને સક્રિયતા બોગ આપી કાર્યવાહકો કામ કરશે તો લાભ થશે.

ઉન્નતિના ઉપાયો

સામાજિક ઉન્નતિમાં આ કામ માટે ખાસ ઈલા-યતી ચળવળથી કામ ચાલુ તેમ નથી કારણ કે, એના રીતરિવાજ પારીદાર ને એવી બીજી કામોના જેવાં જ છે. ઉપરની કામોમાં સુધારાં થશે ત્યાર આ કામ વગર ચળવળે અનુકરણ કરશે. ધાર્મિક બાળતમાં પણ એવું જ છે.

આર્થિક સ્થિતિ પરત્વે કામનો મોટો ભાગ ખેડૂત છે એટલે બધા ખેડૂતની ઉન્નતિ માટેના જે ઉપાયો તેજ એમને માટે પણ ફક્ત પેટકા જે મલુરી-આત છે તેમને માટે વલુકરનો ધંધો આવકારદાયક છે અને તે માટે ખાસ પ્રયાસની જરૂર છે. એકાદ મંડળ એવું ઉભું થાય કે જે મલુરીઆત કુટુંબોમાં ઘેર ઘેર વલુવાની સાથે દાખલ કરવાનો પ્રયાસ કરે તો આ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થાય.

ખાસ કામ:-આ કામમાં દારૂતારીનું જે સેવન છે તેને માટે ખાસ ચળવળ આપી કામ માટે એકસરખી રીતે ઉપાડી લેવાની ધણી જરૂર છે. આ કામમાં મોટામાં મોટી જે કાઈ બદી હોય તો તે આ જ. આ બદી નીકળી જાય તો સામાજિક, ધાર્મિક ને આર્થિક ઉન્નતિમાં આ કામ પોતાની મેળે જ આગળ વધે. દારૂતારીની બદી ન હોય તો આ કામ પારીદારથી બીજી કાઈ રીતે ઉતરે તેમ નથી.

કેળવણી:-આ સંબંધમાં ખાસ ઈલાયતી સંસ્થાની જરૂર નથી. મોટા ભાગ ખેડૂત એટલે બીજા ખેડૂતો માટે જે કેળવણીની ગોઠવણ થાય તેમાં જ એ સમાઈ જાય એમ છે.

જવણજી દુલ્લભભાઈ પટેલ

ઈસ્લામના આલોઆ

(૪)

તપસ્વિની રાણેયા

ઈસ્લામના તપસ્વી મહાપુરુષો સાથે એક નારીનું જીવનચરિત્ર કેટલાકોને અચ્ચતે જાણશે. પરન્તુ મહા-પુરુષ મહમ્મદે જ કહ્યું છે કે: " પ્રભુ; કોઈની બાહ્ય આકૃતિ તરફ ન જોતાં સૌનાં મન અને સંકલ્પનો જ તોલ કરે છે. " તપસ્વિની રાણેયા પોતે સ્ત્રી હોવા છતાં

તેના ત્યાગ અને સંયમ કાઈ પણ પુરુષને શરમાવે તેવા છે. મહર્ષિ હુસેન ખસારી, પોતાની ધર્મસભામાં જ્યાં સુધી તપસ્વિની રાણેયાને ન જોતા ત્યાં સુધી પોતાની ધર્મ-ચર્ચા મુજતબી રાખતા. રાણેયા ઈશ્વરભક્તિના અંતઃ-પુરમાં વેરાઅના પડદા પાછળ રહેનારી એક તપસ્વિની નારી હતી.

તેનો જન્મ બસરામાં એક દરિદ્ર કુટુંબમાં થયો હતો. અરબી ભાષામાં રાખા શબ્દનો “ચલુર્થ” એવો અર્થ થાય છે. રાખેયા પોતાના દરિદ્ર પિતાની એથી પુત્રી હોવી જોઈએ. ન્હાનપણમાં જ તેનાં માતપિતા ગુજરી ગયાં અને બીજે જ વર્ષે બસરામાં મોટો ફકાળ પડ્યો. રાખેયાને પોતાનું ઘર છોડવું પડ્યું. માર્ગમાં તેને નિરાધાર માની કેટલાક બદમાશોએ પકડી અને નજીવી રકમે એક શ્રીમંતને ત્યાં દાસી તરીકે બેચી દીધી.

રાખેયાનો માલીક—શેઠ ધણો જ રૂ. માણસ હતો. તે તેની પાસે સખ્ત મજૂરી કરાવતો અને દિવસનું કામ પૂરું ન કરી શકે તો નિષ્કુરપણે માર મારતો. અપમાન અને મુજબ રાખેયાને અસલ લાગ્યાં. તેથી એક દિવસે લાગ જાઇ પોતાના શેઠને ત્યાંથી નાસી છૂટી. ઉતાવળમાં શ્વાસનેર નાસવા જતાં માર્ગમાં તે પડી ગઇ અને તેથી તેના એક હાથ લાંબી ગયો. તેની આંખ આગળ સર્વત્ર અંધકાર ફરી વળ્યો. આવી અવસ્થામાં શું કરવું તેના તે વિચાર કરવા લાગી. પાછી તે પોતાના જુના શેઠને ત્યાં આવી અને દિવસની સખ્ત મજૂરી પુરી થયે રાત્રિએ પ્રભુની ઉપાસનામાં ઘણાંખરો સમય ગાળવા લાગી.

એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ નીકળી ગયા. એક વાર રાત્રે ઘરઘણી અચાનક ઉઘમાંથી ઉઠ્યો. તે વખતે રાખેયા પોતાની ન્હાનીરી ઝોરડીમાં પૃથ્વી પર માથું હુકાવી, નિત્યના નિયમ પ્રમાણે પરમાત્માની પ્રાર્થના કરતી હતી. રાખેયાનો અવાજ સાંભળી, ઘરઘણી તેની ઝોરડી તરફ ગયો. ત્યાં જઈને તે જુએ છે તો રાખેયાનું મુખ અપૂર્વ દેવી તેજથી પ્રકાશનું હતું. ઘરઘણીને લાગ્યું કે પોતે જોને એક યુગ્મામી—દાસી માની હતી તે કાઈ સામાન્ય સ્ત્રી નથી. તે દિવસથી તેણે રાખેયાને પૂજનીય નારી માની પોતાની સેવામાંથી મુક્ત કરી. તે પછી રાખેયા પોતાના શેઠની રજા મેળવી બહાર નીકળી પડી અને તેણે કોર તપશ્ચર્યા શરૂ કરી દીધી.

કુરાન એ તેનું અત્યંત માનીતું ધર્મપુરતક હતું. રાતદિવસ તે કુરાનના જ વાંચન અને વિચારમાં તસ્લીન રહેતી. કોઈ વાર મહર્ષિ દુસેન બસોરીની ધર્મ-સભામાં પણ હાજરી આપતી. ગોગાબાસ માટે કેટલોક વખત તેણે નિર્જન અરણ્યમાં પણ ગાળ્યો હતો. ત્યાર બાદ તે મક્કા તરફ ચાલી નીકળી અને મક્કામાં જ તેનું અવસાન થયું. મક્કા ગયા પછી તપસ્વી હિંદુઓ આધમ

સાથે કેટલીક વાર ધર્માચર્યા અને વાર્તાલાપ થયેલાં. તે આખર મુઘી કુમારી જ રહી હતી, અને ઈશ્વરની સેવામાં જ પોતાનું સમગ્ર જીવન અર્પું હતું. આજે એ વાતને લગભગ ૧૨૦૦ વર્ષ થયાં હશે.

મહર્ષિ દુસેન અઢવાડીઆમાં માત્ર એક વાર ધર્મોપદેશ કરતા. એક દિવસ તેઓ ઉપદેશ કરવા બેઠા. તેમની નજર સભામાં ચારે તરફ ફરી વળી, પણ તપસ્વિની રાખેયાનાં દર્શન તેમને ન થયાં. તેમના મુખમાંથી કંઈ ઉપદેશ ન નીકળ્યો. કાંઈએ સભામાંથી કહ્યું: “આ ધર્મસભામાં ઘણા વિદ્વાન અને પ્રતિષ્ઠિત પુરોહિત પધાર્યા છે. રાખેયા જેવી એકાદ વૃદ્ધ સ્ત્રી ન આવી હોય તેથી શું થયું? આપ આપનું બાળ્યાન ચલાવો.”

મહર્ષિએ જવાબ આપ્યો કે “જે શરબત હાથીના પેટ માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યો હોય તે કંઈ જાડીઓ ન પી શકે.” તેઓ પોતે કેટલીક વાર કહેતા કે “મારી વાણીમાં જે તેજ આવે છે તે ખરે જોતાં રાખેયાના હૃદયનું જ તેજ હોય છે.”

“તમે વિવાહ કેમ નથી કરતાં?” રાખેયાને કાંઈએ પૂછ્યું.

“મારે શરીર જ ક્યાં છે? મેં માઈ શરીર તો પ્રભુને અર્પી દીધું છે. તેમની આજ્ઞા પાળવા સિવાય આ શરીરથી બીનું કંઈ કાર્ય ન થઈ શકે.” રાખેયાએ જવાબ આપ્યો.

દુસેને રાખેયા પાસે જાણવા માગ્યું કે “તમે આવી ઉચ્ચ જમિણ કેવી રીતે મેળવી શક્યાં?” રાખેયાએ ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે “મેં માઈ મર્વસ્વ અર્પાને આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી છે.”

મુશુના સ્વર્ગ જિંમે રાખેયા કહેતા કે “સાતજિમે પ્રભુના સ્વર્ગપતી ગમે તેવી બાળ્યાઓ બાંધે: હું તો તેને અકષ જ માનું છું.”

કંઈ વાતનો પ્રસંગ નીકળતાં મહર્ષિ દુસેને રાખેયાને કહ્યું કે “સ્વર્ગ ગયા પછી જો પ્રભુસંવામાં એક ક્ષણનો પણ મને પ્રમાદ થશે તો હું એવી ચીસો પાડીશ કે સ્વર્ગના દેવોને પણ મારી દેવા આવ્યા વિના નહીં રહે.”

રાખેયાએ કહ્યું કે “સ્વર્ગ ગયા પછી એવી પ્રભુલક્ષિત કાયમ રહે તે માટે આપણે આ જન્મમાં જ તૈયાર કરી વાળવી જોઈએ. આ જન્મમાં એવી સ્થિતિ ન થાય તો પછી સ્વર્ગમાં એ અમંભવિત છે.”

એક વાર રામેયાએ પોતાને મળવા આવેલા કેટલાક શુદરથોમાંના એકને પૂછ્યું કે “ તમે પરમેશ્વરની ઉપાસના શા સાર કરો છો ? ” તેણે જવાબ આપ્યો: “ નરકના ભયમાંથી બચી જવા સાર. ” બીજાએ કહ્યું કે “ સ્વર્ગનું અપાર સુખ મેળવવા સાર. ” રામેયાએ ખુલાસો કર્યો કે “ નીચી પકિતના ભક્તો જ કોઈ પણ લાભ કે ભયને નજરમાં રાખી ધર્મસ્થાપિત કરે છે. સ્વર્ગ કે નરક જેવું કંઈ ન હોય તો તેઓ ધર્મનું સ્મરણ પણ ન કરે. પરંતુ સાચા ભક્તોની રીત તો સૌથી ન્યારી હોય છે. તેઓની ભક્તિ નિષ્કામ અને નિર્દોષ હોય છે. ”

રામેયાના દેહ ઉપરનું ફાટકું વસ્ત્ર નોંધને એક શુદરથે કહ્યું કે “ તમારા ઇસારા માન્યથી તમે નોંધએ તેવાં નવીન અને મુશાયમ વસ્ત્ર મેળવી શકો છો. છતાં કેમ કોઈને નવાં કપડાં માટે નથી કહેતાં ? ”

રામેયાએ જવાબ આપ્યો: “ સાંસારિક જરૂરીઆત પૂરી પાડવા કોઈને કંઈ કહેવું એ મને શરમભરેલું લાગે છે. આ સંસાર ધર્મનું મહાશત્રુ છે. ધર્મ સિવાય હું કોઈની પાસે બીજા નથી માગતી. ”

રામેયાની રહેણી વિષે એક જણ કહે છે કે “રામેયાને ત્યાં જાંઘને મેં નોંધું તો તેના રહેવાના ઘરમાં એક લાગ્યો પાણીનો ઘડો પડ્યો હતો. એ ઘડામાંથી જ તે પાણી પીતી. પાચરવા માટે એક જુની સાદી પડી હતી. એશીકા તરીકે એક ઈંટ મુકી હતી. મને આ દેખાવ નેવાથી દુઃખ થયું. મેં કહ્યું: ‘તપસ્વિની ! મને ઘણા પૈસાદાર મિત્રો છે. આપની આટલા હોય નો આપને માટે હું તેમને વાત કરું.’

રામેયાએ ઉત્તર આપ્યો: “ મિત્રોની મદદ સિવાય હવે પછી મન મુકું નહીં. ભોગ આપી કાર્યવાહકો કામ કરશે તો દરિદ્રીએ પહોંચી જશે. ”

ઈસ્લા:

તપસ્વિની રામેયા

• ઇસ્લામના તપસ્વી મહાપુરોહો સાથે એક ન જનચરિત્ર કેટલાકોને અરથાને લાગશે. પરંતુ પુરૂષ મહામંદ જ કહ્યું છે કે: “ પ્રભુ, કોઈની આદતિ તરફ ન જોતાં સૌનાં મન અને સંકલ્પ તોજ કરે છે. ” તપસ્વિની રામેયા પોને સી હોવા

સ્મરણ કરે એવાં નિયમ છે. હવે પછી મારી પાસે કોઈ વાર સંસારની વાત ન કાઢતા. ”

એક દિવસ એ ફકીરો ફરતા ફરતા રામેયાનાં દર્શન કરવા આવી ચડ્યા. તેમને કંકડીને બૂખ લાગી હતી. તેઓ અંદર અંદર વાંતો કરવા લાગ્યા કે “ હવે તો બે કંઈક ખાવાનું મળે તો શાંતિ થાય. ” રામેયાએ પોતાની પાસે એ રોટલી હતી તે તેમની પાસે રજુ કરી. એટલામાં એક બીખારી ત્યાં આવી ચડ્યો. તે પણ ખૂબ બૂખો હોય એમ લાગવાથી રામેયાએ પેલી બે રોટલી બીખારીને આપી દીધી. ફકીરો આ દેખાવ નોંધને આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયા. થોડી વાર પછી એક દાસી, હાથમાં કેટલીક રોટલીઓ લઈ ત્યાં આવી પહોંચી અને કહ્યું કે “ મારી શેઠાણીએ આ રોટલીઓ આપને આપવાનું મને ફરમાવ્યું છે. ” રામેયાએ રોટલીઓ ગણી જોઈ તો તે અઘાર થઈ. તેણીએ તે રોટલી પાછી વાળતાં જણાવ્યું કે “ આમાં કંઈક ભૂલ થઈ હોય એમ લાગે છે. તું તે પાછી લઈ બે. ” દાસીએ ફરી ફરીને કહ્યું કે “ એમાં કંઈ જ ભૂલ નથી થઈ. મારી શેઠાણીએ ખાસ આપને આપવા માટે જ મને રવાના કરી છે. ” રામેયાએ-તે કબૂલ ન કર્યું અને રોટલીઓ પાછી લઈ જવાનો આગ્રહ કર્યો. દાસી ન હજી રોટલીઓ પાછી લઈ ગઈ, અને પોતાની શેઠાણીને સંધ્યો જતાંત કહી સંભળાવ્યો. શેઠાણીએ બીજી બે રોટલી ઉમેરી દાસીને પુનઃ રવાના કરી. રામેયાએ ગણી નોંધી તો રોટલીની સંખ્યા વીસ થઈ. રામેયાએ તે સ્વીકારી અને પેલા બે ફકીરો પાસે મૂકી.

જમતાં જમતાં ફકીરોએ વાત કહારી કે “ પેલી બે રોટલીઓ બીખારીને કેમ આપી દીધી, અને અનાયાસે આવેલી અઘાર રોટલીઓ કેમ પાછી વાળા એ વિષે અમે પ્રશ્નો વિચાર કર્યો, પણ અમારા મનનું સમાધાન થતું નથી. ”

રામેયાએ ખુલાસો કર્યો કે “ તમે બૂખ્યા થયા છો એમ તો હું તજીતી જ હતી. પણ માત્ર બે રોટલીઓથી શું વળવાનું હતું ? એમ ધારીને મેં તે રોટલીઓ પેલાં બીખારીને આપી દીધી. તે પછી મેં પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે ભગવન, તમે પોતે જ કહ્યું છે કે દાનનું દસગણું ફળ મળતું નોંધએ. આજ મારે આંગણે એ બૂખ્યા અતિથિ આવ્યા છે. મારી લાજ રાખવી હોય તો મારી બે રોટલીનું મને દસગણું દાન

આવી કૃતાર્ય કરે.' પ્રભુએ મારી પ્રાર્થના સાંભળી. પણ પ્રથમ જે રોટલીઓ આવી તે ગણી નેનાં અદાર નીકળી. મને લાગ્યું કે આમાં કંઈક ભૂલ થઈ છે. તેથી મેં તે પાછી વાળી. પછી ત્યારે પુરેપુરી વીસ થઈ ત્યારે જ મેં તે રૂપીકારી, કારણ કે એક રોટલીનું દસગણું ફળ મને બરાબર મળતું જ લેખ્યું.

રામેયાના કંઠમાંથી ધણીવાર એકાએક કારમી ચીસ નીકળી જતી. એક વાર કોઈએ પૂછ્યું કે “તમને કંઈ રોગ કે પીડા હોય એમ દેખાતું નથી, છતાં કેમ તમારા દીવમાંથી ચીસ નીકળ્યાં કરે છે?” તેણીએ જવાબ આપ્યો કે “મારો રોગ બહારથી કળી સકાય તેવો નથી, માફ દર્દ આંતરિક છે. મંસારનો કાઈ વેલ તેની દવા કરી શકે એમ નથી, પરમાત્માનાં દર્શન એ જ મારા રોગનું એક માત્ર ઔષધ છે.”

કેટલાક પુરોએએ રામેયાના ઉત્તરપાશ્વ પરીક્ષા કરવાના હેતુથી પૂછ્યું કે “ઘણાખરા દેવી ગુણો હમેશા પુરોએને જ વરે છે. પુરોએ કેડ બાંધીને ત્યારે કર્મસેનમાં દૂર છે, ત્યારે તેમની બરાબરી બીજ કોઈ જાતિ કરી શકતી નથી. ધર્મપ્રવર્તક પણ હમેશાં પુરોએ જ હોય છે, છતાં તમે ધર્મની બાબતમાં માથું મારતાં કેમ શરમાતાં નથી?”

રામેયાએ કહ્યું કે “તમાફ કહેવું બરાબર છે. વીરતામાં પુરોએ અદ્વિતીય હોય છે તેવા જ અદકારમાં, સ્વાર્થસાધનામાં, અને પોતાનું પ્રભુત્વ ગ્રાપવામાં પુરોએ એકા હોય છે; ‘અમે જ તમારા ધણી છીએ, અમારી પૂજા એ જ ઈશ્વરપૂજા છે’ એમ હજી સુધી કોઈ સ્ત્રીએ કહ્યું નથી. પુરોએ ત્યારે કાયર બને છે ત્યારે તે બાપલો ગણાય છે. સ્ત્રીમાં એવો અધઃપાત નથી મંબવતો.”

એક દિવસે, હુસેન બસોરીએ રામેયાની ઝુંપડી પાસે જમરાના એક પ્રતિષ્ઠિત શ્રીમંતને રૂપીઆની એક થેલી માથે ઉભેલો જોયો. તેના મ્હેરા પર ગમગીની તરી આવતી હતી. હુસેન બસોરીના સવાલના જવાબમાં તે શ્રીમંતે કહ્યું કે “હું તપસ્વિની રામેયા માટે યથા-શક્તિ બેટ લાગ્યો છું, પણ અંદર જવાની દિગ્મન ચાલતી નથી. તેમનો તીવ્ર ધેરાગ્ય અને ત્યાગ જોતાં મારા જેવા પામરની બેટ પાછી ફેલે તો? પણ આપ પોતે લલામળું કરો તો કદાચ મંભુર રાખે.” હુસેન સાહેબ કહે છે કે “તે પછી હું ઘરમાં ગયો અને પેસા શીમંતની અરજ રામેયા પાસે રજુ કરી. રામેયાએ

મારી તરફ તીવ્ર દષ્ટિપાત કર્યો અને બોલી કે ‘જેઓ જીવનપર્યંત ઈશ્વરની નિંદા કરે છે, તેમને પણ ઈશ્વર પોતાની મહેરબાનીથી નવાજે છે. તો પછી જેમની નસેનસમાં પ્રભુલક્ષિત ભરી હોય તેમને તે શું ભરણ-પોષણ ભેટવું આપવામાં પણ કંલુસાઈ કરે? ઈશ્વરનો અપાર મદિમા બપવા પછી કોઈ પણ માણસ મંસાર તરફથી કંઈ આશા ન રાખી શકે, તે સિવાય શીમંતો જે કંઈ આપણને આપે તે ન્યાયોપાર્જિત છે કે અન્યાયો-પાર્જિત છે, તેનો નિર્ણય આપણે શી રીતે કરી શકીએ? અને એવો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી તેનો રૂપીકાર પણ કેમ કરાય?”

અબ્દુલવાહિદ આમર લખે છે કે “એક દિવસે હું અને સુરીયાન, રામેયાની માંદગીમાં તેની ખજર લેવા ગયા. રામેયાનો તપઃપ્રસાવ અમને એટલો બધો ઉમ્મ લાગ્યો કે અમારા મુખમાંથી કંમે કરતાં વાયા ન નીકળી. રામેયાએ પોતે સુરીયાનને કહ્યું કે “તમારે જે કંઈ કહેવાનું હોય તે ખુશીથી કહી નાખો.”

સુરીયાને જણાવ્યું કે “આપ જો અંતઃકરણપૂર્વક એક વાર ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરો તો જરૂર ઈશ્વર આપનું દર્દ દૂર કર્યા વિના ન રહે.”

આટલું સાંભળતાંની સાથે જ રામેયાની આંખમાં કંઈ અનેક તેજ અમક્યુ. તે બોલી “સુરીયાન! મને જે દર્દ થયું છે તે જાની ઇન્જાથી? શું તેમાં ઈશ્વરનો પોતાનો જ હાથ નથી? અને જો એ ઈશ્વરની ઇન્જા અને અલિપ્રાયને અનુરૂપ હોય તો તેની વિરૂદ્ધ અરજ કરવી એ તેનું પોતાનું અપમાન કરવા બરાબર નથી? કોઈ પણ લક્ષ, પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા અને ઇન્જા વિરૂદ્ધ કંઈ કરી શકે?”

સુરીયાને પૂછ્યું: “આપને કંઈ ખાસ ખાવાની ઇન્જા હોય તો હું તેનો બદોબસ્ત કરું.”

રામેયાએ જવાબ આપ્યો કે “સુરીયાન, તમને હું એક જાની પુરૂષ માનું છું. છતાં તમારા મુખમાંથી આવો પ્રસ નીકળે એ જોઈ હું અન્યથા થઈ છું. દસીને વળી પોતાની ઇન્જા જેવું હોઈ જ શું શકે? આજે દસ વરસ થયાં મને ખોર્મો ફળ ખાવાની લાલસા રળાં કરે છે. જમરામાં એ ફળ ધણાં સરસ થાય છે. છતાં હજી તેને મેં હાથ સુકાં નથી લગાડ્યો. હું જાણું છું કે મારી એ લાલસા પ્રભુઈજાની વિરોધી છે.”

સુરીયાન કહે છે કે “બીજ વાર, એક આખી રાત

હું તપસ્વિની રામેયારી બ્રુપીમાં જ પડ્યો રહ્યો. મેં જોયું તો રામેયારી અખંડ રાત પ્રભુની ઉપાસના કરવામાં જ ગાળી દીધી. મેં પણ એક ખૂણામાં બેસી પ્રભુનું ધ્યાન કર્યું. પ્રાતઃકાળે રામેયારી કહ્યું કે “સારી રાત મને પ્રભુએ પોતાનું ધ્યાન કરવાનો અવકાશ આપ્યો તે ઉપકારનો બદલો હું પામત શી રીતે વાળી શકવાની હતી ?”

રામેયારી પ્રાર્થના

“પરમેશ્વર ! તેં આ જગતમાં મારે માટે જે કંઈ નક્કી કરી રાખ્યું હોય તે નાસ્તિકાને આપી દે અને પરલોકમાં જે કંઈ રાખી મુક્યું હોય તે તારા પોતાના ભક્તોને આપી દે, મને તો તું પોતે જ જાણ છે. હું તારા સિવાય ખીણ કાંઈ ચીજની અપેક્ષા નથી રાખતી.

હે ઇશ્વર ! તો હું નરકના ભયથી તારી ભક્તિ કરતી હોઉં તો બદલેતર છે કે એ જ નરકના અગ્નિકુંડમાં મને હડસેલી દેજે, અને જે સ્વર્ગની આશાથી હું તારી ભક્તિ કરતી હોઉં તો એ સ્વર્ગ પણ મારે માટે દરામ છે. હું કેવળ તારા શુદ્ધ સ્વરૂપની જ તરસી છું, તારા ઉજ્જવલ સૌંદર્યના પ્રકાશમાં મને ઘેરી જા.”

વચનામૃત

ઇશ્વરની ભક્તિ અને પ્રાર્થના કરતાં, મનુષ્યને હૃદય પ્રાપ્ત થાય છે. પણ એ હૃદય પોતાની પાસે ન રાખતાં પાછું પ્રજુના ચરણમાં જ જે સમર્પી દે અને તેની સારસંભાળ રાખવાનું કામ પણ પ્રજુને જ સોંપી દે તેને સાચો સંત બધો.

લીમજી હરજીવન મુશીક

લંડનની કેટલીક સંસ્થાઓ

લંડનના અમારા અર્થશાસ્ત્ર વિદ્યાલય (લંડન સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમિક્સ) ના સમાજશાસ્ત્ર (Social Science)—એ કમનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને યુનિવર્સિટીના પહેલા ટર્મમાં દર અકવાડીએ જુદી જુદી સંસ્થાઓ નેવા મોકલવાનો રિવાજ છે. આ કમનો અભ્યાસ કરનારા સમાજસેવાનું કાંઈ કામ કરતાં અથવા હવિષ્યમાં કરવાનાં હોવાથી તેમને આ સંસ્થાઓ નેવાથી ઘણો લાભ થાય છે. મેં આ કામ લીધો હોવાથી કેટલીક સંસ્થાઓ નેઈ હતી તેનું સક્ષિપ્ત વર્ણન આપું છું.

ચેદસી વર્ક હાઉસ—જે ગરીબ વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોને પોષણ કરનાર ફાઇ ન હોય અને પોતે કામ કરવા અશક્ત હોય તેમને માટે આ સંસ્થા છે. જે જલ્દી ધરડાં ન હોય તેમની પાસે સંસ્થાનું કેટલુંક કામ કરાવવામાં આવે છે. જુગલો પોતાનું, સંધવાનું, વસ્ત્રો સીવાવું, ફોટો કંપમાં સાંધવાનું, વિગેરે કામ થતાં અમે જોયાં છે. અશક્ત સ્ત્રીઓ એક ઝોરડામાં પોતપોતાના ખીજના પાસે બેઠી હતી. તેમની સાથે અમે વાત કરી. આજ સંસ્થામાં એક વિભાગ ખાસ બાળકો માટે રાખવામાં આવ્યો છે. તેમાં નજી દીધેલા બાળકોને રાખવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત જે બાળકોનાં માતૃપિતા તેમનું

જરાજર પોષણ ન કરતાં હોય અથવા તેમના તરફ બેદર-કારી કે કૂટતા જતાવતાં હોય તેમને પણ રાખવામાં આવે છે. બાળકો છ વર્ષનાં થાય એટલે તેમને સંસ્થા સાથે સંબંધ ધગવતી એક બોર્ડિંગ-સ્કૂલમાં મોકલવામાં આવે છે. બાળકો માટે શીબેલી નર્સો રાખી છે. અને તેમને રમવા માટે રમકડાં પણ રાખ્યાં છે. આખું મકાન સ્વચ્છ છે. આ સંસ્થા તરફથી દર અકવાડીએ જે ગરીબ કુટુંબોમાં પુરુષને કાંઈ ધંધો ન મળતો હોય તેમને જોરક-નાં પાર્સલ આપવામાં આવે છે. દરેક પાર્સલમાં એક અકવાડીનું ચાલે તેટલો લોટ, દૂધનો ડબ્બો, માખણ, મ્હા, ખાંડ વિગેરે મેકેલાં હોય છે. લગભગ ત્રણસો કુટુંબોનું આ રીતે પોષણ થાય છે. સંસ્થામાં ગરીબ સ્ત્રીઓ માટે પ્રસૂતિશુદ્ધ પણ છે. લાંની મજબૂત અને સ્વચ્છતા અનુકરણીય છે. સંસ્થાની નર્સો રાતદિવસ હાજર રહે છે. અને ફાઇ અધરો કેસ હોય તો જંહારથી દાખરને જોવાવે છે.

યુસ હાઉસ—આ સંસ્થા લંડન કાઉન્ટી કાઉન્સિલ*

* લંડનને વિસ્તાર મેટ્રો હોવાથી તેના સ્થાનિક વહી-વટની સંસ્થાને યુનિવર્સિટીને બદલે આ નામ આપ્યું છે.

તરફથી ચલાવવામાં આવે છે. તેમાં ગરીબ વૃદ્ધ પુરુષો માટે સસ્તાં ભાડાંના ગયાના ઓરડા રાખેલા છે. એક ઓરડામાં ઘણા માણસો સૂએ તે ઘણાને મનનું નથી. નેથી મોટા ઓરડાઓમાં ભાડાંનાં પાડીયાંથી ભાર પાડી ન્હાના ન્હાના ઓરડા બનાવ્યા છે. દરેકમાં એક માણસ સૂએ છે. તથા જાતના ઓરડા છે અને તેમાં ભાડાંના પ્રમાણમાં વધુ ઉત્તર સગવડ રાખેલી છે. દિવસે જેને ખ્વાર જતું હોય તેને જવાની રજા છે. જેમને ન જતું હોય તેમને માટે એક મોટા બેડકનો ઓરડા છે. તેમાં દોઢથી ત્રણ કરવા માટે મોટી સગીરો જાળી રાખે છે. સ્ત્રી ન્હાની લાઇબ્રેરી છે અને તેમાં રાજનાં વર્તમાનપત્રો પણ ધણાં આવે છે. આ સર્વના ઉપયોગ માટે ભુદા પૈસા લેવામાં આવતા નથી. જેમને સંસ્થામાં જ ખાવાની મરજી હોય તેમને માટે પણ મુગવડ છે. ખાવાના પૈસા ભુદા આપવા પડે છે. સરિર સાફ ન હોય તો જ ખાસ પરવાનગીથી દહાડે સ્નાન રહેવાય છે. કોઇ માણસ અણસમાં વધ રહે તો તેને ઉઠવાની ફરજ પાડે છે. કોઇ પણ માણસ માઠો થાય તો તરત દાખરને બોલાવવામાં આવે છે. અને દાખર સલાહ આપે તો તરત છટપીતાક્ષમાં મોકલવામાં આવે છે. રહેનારા માટે ન્હાવાની અને લુગડાં ધોવાની પણ ગોઠવણ રાખી છે.

ટાલેર સ્ટીર સ્કુલ—આ શાળા લંડનના ઇસ્ટ એન્ડ ત્યાં ધણી જ ગરીબ લોકોની વસતી છે ત્યાં આવેલી છે. 'શરીરમાં કાઠ પણ વાતની ખામીવાળાં બાળકો માટે આ સંગ્રહ શાખામાં આવી છે. સાધારણ શાળાઓમાં આવાં બાળકોને શાખતા નથી. બ્લેરનાં મુઠાં છોકરાં માટે ખાસ વર્ગો શરૂ થયા છે. નખળા હૃદયવાળાં બાળકોની મંજૂર ધણી જ છે. દસ વર્ષથી પણ ન્હાનાં બાળકોને આ પ્રાણીપાતક દાંતનાં ભાગ ચૂસેલાં બ્લેથ આપણને જાતુ દવા આવે છે. લગાઇ દર્મિયાન પૂરેતો ખોરાક ન મળવાથી આ દાંતનું પ્રમાણ વધી જાય છે એવી માન્યતા છે. તેર વર્ષના થયા પછી છોકરાઓને એક બીજી શાળામાં મોકલવામાં આવે છે. છોકરીઓને સાળ વર્ષની થતાં મુખી શાખવામાં આવે છે. છેલ્લાં પણ વર્ષમાં છોકરીઓને સામાન્ય અભ્યાસ ઉપરાંત ગ્રીવણ, લસત, શંખવાનું કે એવું કાંઈ ઉપયોગી કામ શીખવાય છે. અને અભ્યાસ પૂરા થયે પછી સેધી આપવાનું કામ પણ શાળા તરફથી થાય છે. ગાળકો

જાણે ઉત્સાહી અને આનંદી દેખાતાં હતાં. શિક્ષકો બધી જ
 જાણીએ છે અને ધીરજની ભૂતિ સમી છે. ગપોગપું
 જમવાનું પણ બાળકોને શાખા તરફથી આપવામાં આવે
 છે. આ મંત્રણા પણ સંજન પ્રાઉટી દાઉન્સીસ
 ચલાવે છે.

એકસો ફેફડી—બાળકાના જન્મનહેર ખોરાક
એકસોનું કારખાનું પણ એને બેસું. એકસો આ કાર-
ખાનામાં બનાવવામાં આવતું નથી. ન્યુઝીલેન્ડમાં એકબા
દૂધમાંથી બનાવવામાં આવે છે. આ તૈયાર લોટના મોટા
મોટા ડબ્બા લંડનનાં કારખાનામાં આવે છે. ખાસ
દેશના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ અહિં એને તપાસે છે અને
તેનાં તરવો બાળકોને માફક આવે તેવાં છે કે નહિ તેની
જરાજર ખાત્રી કરે છે. તેમ તે જાણીત છે તેની
પણ ચાકસી કરે છે. ત્યાર પછી એને મંચામાં ચાળીને
નાના ટાંગડામાં ભરે છે.

આ બે કારખાનાના એક ભાગમાં ગરીબ સ્ત્રીઓને મફત સલાહ આપવામાં આવે છે. શીખેલી નર્સો એ માટે રોકવામાં આવી છે. પોતાની તથા છોકરાંની તબીબી સંબંધી બે સ્ત્રીઓને સલાહ લેવી હોય છે તે અહીં આવે છે. એક એરડામાં બાળકોને ઉછેરવામાં રાખવી જોઈતી માંલખનાં ચિત્રો, નકસા અને નમુના રાખ્યા છે. બાળકને કેવો પોષાક અનુકૂળ થાય તેના નમુના પણ છે. આ પોષાક કેમ તૈયાર કરવા તેની સમજૂતી વાળી ચાપડી મફત પૂરી પાડે છે. ન્હાની છોકરી પાસે તેનાં લાંબુને આખો દિવસ કેડમાં ઉંચકાવી રાખવાથી તથા બાળકના મોંમાં ટોટી આપવાથી કેવાં નુકસાન થાય છે તે નમુના કરી આગેડું બતાવ્યું છે.

અર્ચકે મેટલમેન્ટ—આ સંસ્થા લંડનનો સાહિય-
કસ્ટ લાગ ને પણ ગરીબ વસ્તીથી વસાએલો છે
તેમાં આવેલો છે. આના બે વિભાગ છે. એક
વિભાગમાં મજૂર વગની સ્ત્રીઓનાં બાળકો માટે
‘કંથ’ છે. ને સ્ત્રીઓ કામ ઉપર જાય તેમનાં બાળકોને
આખો દિવસ ત્યાં રાખવામાં આવે છે. વખતસર તેમને
ખવડાવવામાં આવે છે અને છેક ન્હાનાં હોય તેને માટે
સવાનાં પારણાં પણ રાખ્યાં છે. થોડાં પૈસા તો સ્ત્રીઓ
પાસે લેવામાં આવે છે. પણ તે સાથે માનેએટલી ખાતરી
રહે કે તેનું બાળક તદ્દન સંતોષકામળ છે; અને તેથી
તે નિશ્ચિત મને પોતાનું કામ કરી શકે છે. આ જ
મજાનમાં એકેએક ફેક્ટરી માફક સ્ત્રીઓને મફત મલાહ

આપવામાં આવે છે. તેમનાં બાળકોને દર પંદર દિવસે નેત્રે છે. અને ને કાંઈ બાળક વજનમાં ઘટતું હોય અથવા નોંધે તેટલું વધતું ન હોય તો નોંધતા ઉપચાર કરવાની સલાહ આપે છે. બાળકના જન્મ પહેલાં બે ત્રણ મહિના અગાઉથી સ્ત્રીને મદત દૂધ આપવામાં આવે છે. દર અડવાડીએ સ્ત્રીઓને સલા બોલાવી જુદા જુદા વિષય ઉપર ભાષણ આપવામાં આવે છે.

આજ સંસ્થાનો બીજો વિભાગ એનાથી જરા દૂર છે. તેમાં પરગામનાં ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ ને લંડનમાં ભણતાં હોય તેમને માટે હોસ્ટેલ છે. આ માટે રિસાળ મકાન રાખેલું છે. એક બાજુ છોકરીઓની ને બીજી બાજુ છોકરાઓની હોસ્ટેલ છે. થોડા પૈસામાં વિદ્યાર્થીઓને બહુ સારી સગવડ મળે છે. સાંજે ટાઇપીંગ, શોર્ટહેન્ડ, અકાઉન્ટન્સી, મીવણકામ વગેરેના વર્ગો ચલાવવામાં આવે છે. અહિં પણ ધણીવાર સલાઓ લરાય છે. સંસ્થા સ્થાપનાર ગૃહસ્થ હજી હયાત છે. તેમણે પોતાનો પાંત્રીસ વર્ષનો અનુભવ અમને કહી સંભળાવ્યો.

મેરીડાઈ સેટલમેન્ટમાં પણ ઉપલી બે સંસ્થાઓ પેટે સ્ત્રીઓ તથા બાળકોની તબીબત સંબંધી સલાહ

અપાય છે. બાળકો માટે ત્યાં પ્રાથમિક શાળા પણ છે. દર રહેતાં બાળકો માટે ગાલીની સગવડ પણ ફરી છે.

ગરીબ કુટુંબોમાં માંદાં માણસોને દાકતરે મુલવેલો ખોરાક પૂરો પાડવાનું કામ ધણી સંસ્થાઓ અન્નવે છે. આવી સંસ્થા ‘ઇન્ફેલિડ કિચન’ કહેવાય છે. ધણી લોકોને મદત ખાવાનું લઈ પાડ લેવો ગમતો નથી. તેથી તેમની પાસેથી નજરું મુલ્ય (ધણીવાર રોજનો આનો) લઈ દૂધ, ક્રાંટ કે જે નોંધે તે આપે છે. આ બધી સંસ્થાઓની ઉન્નત સ્થિતિનાં બે મુખ્ય કારણો છે. એક તો પૈસાની છૂટ અને બીજું કામ કરનારાનો અપૂર્વ ઉત્સાહ. બીજું એક ખાસ નોંધવા જેવું એ છે કે ક્લસ્ટ હાઉસ સિવાયની બધી જ સંસ્થાઓમાં કાર્યવાહકો સ્ત્રીઓ છે. વ્યવસ્થાપક કમિટીઓમાં કેટલાક પુરૂષો હોય છે. પણ અહીં કામ કરવાનું સ્ત્રીઓના હાથમાં હોય છે. સ્ત્રીઓ પોતાની ફરજ બરાબર સમજે છે. મહેનતથી ચાકતી નથી કે નિષ્ફળતાથી નાદિગમત થતી નથી. લગાઇ પછીની અનેક મુશ્કેલીઓ ઉકેલવામાં પુરૂષવર્ગે શક્તિયો છે તેથી દેશના ગરીબ અને દુખી વર્ગોને ઉદ્ધાર કરવાનું કામ સ્ત્રી જાતિને માથે છે એ એમના મનમાં બરાબર હોય છે.

ડૉ. સરેન્જિની મહેતા

હિન્દુ-મુસલમાન

હિન્દુ મુસલમાન એકતાનો વિષય ઘણો જ અગત્યનો છે એ વિષે મતબેદ હોઈ ન શકે. અને માત્ર સ્વરાજ્યની દૃષ્ટિએ નહીં પણ મનુષ્ય જાતિની ઉન્નતિનો-વિચાર કરતાં પણ હાલ હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે જે ભેદોલી અને અશુચિત્વાસ ફેલાઈ રહ્યાં છે તે અત્યંત દાનિકારક છે એમ દરેક હિંદીએ સમજવું નોંધ્યો. સમજવું તો રહેતું છે પણ તે ઉપરાંત દરેક હિંદીના મનમાં સ્પષ્ટ હસી જતું નોંધ્યો કે હિન્દુમુસ્લિમ કુસંપને લીધે આપણી પ્રજા ઉન્નતિને માર્ગે ચડી શકશે નહીં, આપણી શક્તિઓ આપસ-આપસ લગાઈ કરવામાં વધરાઈ જશે, આપણી માનમિત્ત યંત્રિની અરોગિય શરૂ અને પ્રજા

તરીકે આપણે સુઝામીમાં સખર્યાં કરીયું. આ ગંભીર વિષય ઉપર મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાના અભિપ્રાય પ્રગટ વિચાર કર્યા પાઠ, પ્રસિદ્ધ કર્યા છે અને ત્યાર પછી તે વિચારો વિગે ટીકા થઈ છે તે જાણત લગભગ દરેક અડવાડીએ ચર્ચા આગે જાય છે. વિષય ઘણો જ મહત્વનો છે, સ્થિતિ ધણી જ ગંભીર છે અને એ વિગે લખતાં કાંઈ પણ ગેરસમજૂત ન થાય, કાંઈ કોમની લાગણી ન દુખાય એ દરેક લેખકે ગ્રાંભણવાનું છે. તેની સાથે એટલું પણ કહી દેવું નોંધ્યો કે આગેવાનો પોતાના પ્રેમાણિક વિચાર દગાવી રાખે તેમાં ઘણો જ ગેરફાયદો છે. અલગ વિચારોની પણ અસર થાય છે, તેથી મનમાં

અણુવિનાશ કે ગુસ્સો દયાની રાખને બદારથી મીઠું મીઠું બોલવામાં ફાવે નથી એટલું જ નહીં પણ ચોક્કસ ગુસ્સાન છે.

મહા-માઇએ 'હિન્દુ-મુસલમાન'નો લેખ લખ્યો સાર જાદ તા. ૮-૬-૨૪ ના નવજીવનમાં 'એકનાના દક્ષિણ' નો લેખ લખ્યો છે. તેમાં પહેલા લેખનો સાર ખેંચી કાઢ્યો છે. હિન્દુ-મુસલમાન બેદીલીનાં કારણોનો વિચાર કરતાં કાલીના બાણ ભગવાનદાસે પોતાના ઉંઘ વિચારો પ્રસર્યાં થયે ૪-૮-૮૩ (૧૬ જુન, ૨૪) માં છપાયા છે, અને તે પ્રતોના જવાબ માંથી છે એ જ અંકમાં પ્રકટ કર્યા છે.

બાણ ભગવાનદાસ સૂચવે છે કે હિંદુ પ્રજામાં નાતજાતનું ઉચ્ચાનિચાપણ તથા અત્યાચાર એટલું બહુ થી ગયું છે કે એક સર્વ સામાન્ય 'હિંદીપણ' ની સાચળી જ જુસાઇ ગઈ છે. નાની નાની ન્યાતજાત અને સંપ્રદાયો પોતાના યોગ જલ્દાનો જ વિચાર કરે છે; પોતે સર્વશ્રેષ્ઠ હોવાનો ખોટો દાવો કરે છે, ને બીજી બધી પ્રજા ભેદેના મંથન માત્ર નામનો જ રાખે છે. પણ મુસલમાનોમાં તો એક 'દીન દીન' ની ખૂબ પડી એટલે બધા મુસલીમો એકઠા થઇ ગયા. એ ન્યાતજાતના ભેદ અને અન્યાયપદ્ધતિ કે આબડોલોને લીધે હિંદુઓમાં ભેદને તેનું મંથન થઈ નથી, બીજા હિંદુઓ અને ખરી સાચળી ઉભરાની નથી અને તેથી દરારીસાદ વખતે હિંદુઓ માર ખાય છે.

ત્યારે વ્યવધોઈ બહુઓની મદદ મળવા વિષે શંકા રહે ત્યારે મદદના આજ્ઞા લડવામાં ડરકણ થવાય એ સ્વાભાવિક છે. મહા-માઇ આ દલીલને સ્વીકારતા નથી. એમણે જણાવ્યું છે કે હિંદુ મંથૂતિ દરમિયા વર્ષની પુરાણી છે અને હિન્દી ધર્મોમાં અદિમાને એટલું બહુ મદત્ત આપ્યું છે કે તે દરેક હિંદીના લોહી દાઢકમાં ગળી ગયું છે. હિન્દુઓમાં માત્ર શત્રુઓ જ લડતા અને તે શત્રુઓ ઉપર સ્વાર્થત્યાગી, લણેલા તથા આધ્યાત્મિક શક્તિવાળા માણસોનો અંકુશ હતો. જ્યારે આધ્યાત્મિક શક્તિ ઓછી થઈ એટલે આતમજાળથી લડવાની (અથવા સમાધાની કરવાની) શક્તિ ઓછી થઇ તેની સાથે અંગતજાળી લડવાની શક્તિ પણ ઓછી થઇ તેથી હિંદુઓ પહીકણ અને બાપલા બની ગયા.

પણ આ બાબતમાં પણ અતિશયોક્તિ થઇ છે તે સુધારવાની જરૂર છે. હિન્દુઓમાં રાજપુતો, ગરાડા, શિખો,

સુરખા, જાડ, દોષ્ટા આહિર, નાયર, તેસીંગ એ લડાયક પ્રેમો છે; અને જે સામાન્ય રીતે લડાયક નથી ગણાતા તેમાંથી પણ ઘણાખરા માણસોએ યોગ્ય પ્રસંગે શૌર્ય અને હિંમત ગતાવ્યાં છે. આપણા ગુજરાતમાં જ તજર કરીએ તો બીજા અને કાળીપરજ, ધારાજા અને કાળી એ કોં ખેતીમાં જેવા કાચા છે તેવા જ લડવામાં ચડા છે. અને નાનામોટા કાકીરોને જાળીરો મળી છે તે તેમણે પહેલાંના વારામાં રાત્રીની તરફ કે સામે તજ-વાર ચલાવેલી તેથી જ, ખરે જોતાં જિતકુલ ન લડનારો વર્ષ તો મુકીમર આઠજાણીઓનો જ કહેવાય. પણ તેની રિયનિ ખ્યાનમાં રાખીને આખા હિન્દુસ્થાનની જિતલડાયક પ્રેમો વિષે કીકા કરી હોય તો ખાદી જ પડે. ખરે જોતાં કુરતી રીતે તો જેવા મુસલમાન તેવા હિન્દુ પણ ચડા છે. તેમ જેવા હિન્દુઓ તેવા મુસલમાન પણ ડરકણ નીકળશે. પણ બાણ ભગવાનદાસે તદ્દન ખરી રીતે જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે મુસલમાનોમાં આંધળું મંથન થયે છે. હિન્દુઓમાં પણ મંથન થયે છે પણ નાતજાતના અસંખ્ય ભેદને લીધે તે એક જ થતાં વાર લાગે છે. માટે "હિન્દુઓમાં ધર કરી બેઠેલી નામદાઈ" એ માંથીકાની કીકા તદ્દન ખરી નથી.

પણ, આ બાબતનો વિચાર કરતી વખતે હિન્દુ-સ્થાનનો દલિદાસ લડમા રાખવા ભેદ છે. મુસલમાનોનું રાજ્ય હિન્દુસ્થાનમાં ફેલાય ત્યારે જે પ્રદેશમાં તેમની સત્તા જમી મળેલી ત્યાં સત્તાનો મદ પણ આવે એ સ્વાભાવિક છે, અને હિંદુઓ અમુક લક્ષ્યોમાં જ રહી શકે, કેટલાક રાજ્યમયો પર ઘેરોપાર થઈને ન જાય એવા રીતરિવાજ આજુ થયેલા. આજે અંગ્રેજના રાજ્યમાં આગાડીઓમાં હિન્દુ મુસલમાનોનું અપમાન થાય છે તે પ્રમાણે મુસલમાનોએ બીજા પ્રેમોને નીચી મણેલી એમ લાગે છે. અંગ્રેજોના કરતાં જલ્દી ઓછું કહ્યું દરો, રાજ્ય પાકાશાને પગર પડતી તો નેનો ખરો ન્યાય મળેનો એ દરકાન ખરી હોય, પણ મુસલમાનો પોતાને ઉંચા ગણના અને હિંદુઓ તરફ નિરકારરતિ બતાવતા. આ સત્તાના મદને લીધે તેમનો હાથ છુટો રહેતો અને થોડા થોડામાં હાથ ઉપાડતા. તે ઉપરાંત બીજાં જે કારણ છે: અજ્ઞાન તથા અદિગોનો અભાવ. રોટલો કમાવાને માટે 'પર-દેસથી જે મુસલમાનો આવતા તે મુખ્યત્વે કરીને મામુલી સાદસિક સીપાઇઓ. અને નેમનામાં હિંદી કે ફરિશાખી

સંસ્કૃતિની છાપ ઝોલી જ દરો. વટલાયલા હિન્દુઓ ધણીખરા તો હલકી કોમના હતા. આપા અત્તાન અને હિંસામાં માનનાર ટંટા વખતે આત્મજળને બદલે અંગળ વાપરતા હશે. અત્તાન અવિચારીપણું અને બોળપણ એ આજના ગરીબ મુસલમાનોનું લક્ષણ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. અવિચારીપણને લીધે તરત ઉશ્કેરાઈ જાય, તેને લીધે ગમે તે માણસો તેમને આડે માર્ગે ચડાવી શકે, અને એક વખત ખુનામરૂટી થઈ પડી ગમે તેટલી દિલગીરી પ્રદર્શિત કરે તેમાં શો ફાયદો ? એ અવિચારીપણું એ જ લડાઈનું મુખ્ય કારણ છે.

ગરીબ હિન્દુઓ પણ અવિચારી હોય છે પણ તેમનામાં અહિંસાની રૂઝિ થોડાંધણું અંશે નરી આપ છે. ક્ષત્રીમાં એ નંવા ધર્મ છે, તેમાં પણ અહિંસાનું શિક્ષણ આપુ છે એમ મહાત્માજી કહે છે, પણ તેની અસર હજી સામાન્ય વર્ગ પર થઈ નથી. યુરોપમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાયો છે, ને ત્યાં જરૂરને લીધે લડાઈઓ થઈ કરે છે તો પણ હસસ કાઈકેટનો પ્રેમ મય જીવનનો સંદેશ ધણી ખ્રિસ્તીઓના મનમાં ફરી ગયો છે. એવા પણ ખ્રિસ્તીઓ નોવા છે કે જે હાથ ઉગામ્મો, અપશબ્દ બોલવો, બીજની લાગણી દુખાવવી, કે જેને સ્વદે ગુસ્સેથી બોલવું તેને હલકા વર્તન તરીકે ગણે, અથવા આત્મપતન તરીકે સ્વીકારી લે. કેટલાક ઈસ્લામીઓ પણ આવા હોય છે પણ પ્રમાણમાં ઓછા.

મુસલમાનોની બાળતમાં એક બીજી હપ્તકત બાનમાં રાખવા જેવી છે. છેલ્લા યુગલ પાઠશાળોના વખતમાં મુસલમાનોની પ્રતિષ્ઠા ઓછી થઈ હતી. મરાઠા, બંડ વિગેરે લોકોએ મુસલમાનોની પ્રતિષ્ઠા તોડી પાડી હતી, અંગ્રેજોએ પણ શરૂઆતમાં તો મુસલમાનોના સ્વમાનને તરછોડી દાહવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ બ્યારે શિક્ષિત હિન્દુઓએ પ્રજાપ્રીય હક્કોની માગણી કરવા માંડી ત્યારે મુસલમાનોની પાંદ કોળીને તેમના તરફ પહોંચત બતાવવા માંડ્યો. હેતુ માત્ર કુસંપરકારાવવાનો જ હતો. સર સૈયદ અહમદે હિન્દુ તથા મુસ્લીમ બ્રોથરને દિંદી સુદનીની બે આંખની ઉપમા આપી હતી, પણ પછીથી અંગ્રેજોએ મુસલમાનોને નાની માનીતી સ્ત્રીની માફક ગણ્યા. બ્યારે સરકારની યોજનાઓમાં જંધારણનો તિગાર થયો ત્યારે અબા સંખ્યાવાળી કોમો માટે

વિશેષ હક્કો આપવાનું ધોરણ સ્વીકારાયું, અને ખિલાફતના પ્રશ્નને લીધે મહાત્માજીએ મુસ્લીમ કોમ તરફ વિશેષ પ્રેમ બતાવ્યો. આ બધા મંથિગોનું પરિણામ એવું આવ્યું કે મુસ્લીમ કોમ લાડપંક્તિ ઊંડારી જેવી બની રહી. રખે તેમની લાગણી દુખાશે, રખે તે જુદા પડી જશે એવી બહીક હિન્દુ આગેવાનોમાં પેડી. આજે મુસલમાનો વિશે કાંઈ પણ લખતાં કે બોલતાં લેખકે ગભરાય (nervous થાય) છે, અને મુસલમાનો અતિ-સુવાળા (hyper-sensitive) થઈ રહ્યા છે. આવી કૃત્રિમ પરિસ્થિતિ કાંઈ પણ પ્રગ્તને લાભદાયક નથી. જેમ 'બળીઆના બે ભાગ' ગણાય છે તેવી જ રીતે લાડવેલાના પણ બે ભાગની માગણી થાય. આ પ્રકારની અન્યાયી માગણી થાય એ જનસમાજને નુકસાનકારક છે.

તોડાનો વિષે

મહાત્માજીએ લેખ લખ્યો : છે તેમાં મુસલમાનો લાઈઓ તરફ કાંઈક વધારે પડતાં પ્રેમનાં ચિન્હ જણાય છે. જે દુલ્લટો થઈ તેમાં સત્યાસત્ય બોળી દાહવાની કેટલી બધી મુશ્કેલી હતી તે વિશે કોઈને શંકા હોવી ન જોઈએ, અને સત્ય જાણ્યા શિવાય કોઈને કંપકા થી રીતે આપી શકાય ? પણ ગાંધીજી કહે છે કે “ સરદારનપુરમાં મુસલમાનોએ ધર હુટ્યો, તીબેરીઓ તોડી, અને એક દાખલામાં તો એક હિન્દુ સ્ત્રીની લાજ પણ હુટવામાં આવી. આમાં હોય કેનો ? બેશકે આમાં મુસલમાનો તો પોતાના અધોર પશુકૃત્યનો કાંઈ રીતે જથ્થાવ ન જ કરી શકે પણ હું પોતે તો મુસલમાનો ઉપર તેમની ગુંગારાદી માટે રોષે ભરાવા કરતાં એક હિન્દુ તરીકે ત્યાંના હિન્દુઓની નામદાંતો વિચાર કરી વધુ ચરમાઈ છું. ” આ ગાંધીજીના વિચાર મને ગ્રાવ છે. પણ મુસલમાનોના રાક્ષસી કૃત્ય વિશે નોંધએ તેવો કડક અભિપ્રાય આપ્યો નથી, અને મુસલમાનોમાં એવી માન્યતા ન થવી જોઈએ કે અમને કોઈ દાખીને કહી શકવું નથી, કહેતાં લોકો અચકાય છે, નરસાને નરસું કહેતાં તેમની લાગણી દુખાશે તો હિન્દુ મુસ્લીમ અંકેષ નુરી જશે એમ ખબીએ છે. માપલા પ્રકરણની બાળતમાં ડા. મહમુદની હપ્તકત ઉપર સા માટે ભાર મુકવામાં આવ્યો છે ને પણ સમજવું નથી. ડા. મહમુદ ધણી સમજું અને શાણા છે પણ એમનો અભિપ્રાય આપીને ગાંધીજીએ જે માંડવાળ કરી છે તે સંતોષકારક નથી.

કારણ કે ડા. મહમુદ શિવાય ખીજા કેટલાક મુસ્લમાની હકીકત અને અનુભવ તદ્દન જુદા જ પ્રકારનાં હતાં. આગળ જતાં મહાત્માજી લખે છે કે “મુસલમાન, સહરાનપુર, આગ્રા, અજમેર વગેરે રથાનોમાં તો હિન્દુ-એને જ મીઠી ખમતું પકડું છે એ સૌ કોઈએ કબજ રાખ્યું છે.” પણ ગાંધીજીના લેખની શરૂઆતમાં જે એમના મુસલમાન મિત્રો પત્ર ટાંક્યો છે તે હખે છે કે “અજમેર, લખનૌ, મેરઠ, આગ્રા, સહરાનપુર, લાહોર અને ખીજાં ધ્યેયોમાં તેમને (મુસ્લીમોને) ટોરની પેઠે માર પડ્યો.” આ મુસલમાન મિત્રથી પક્ષ-પાત છોડતો નથી તે સૌ કોઈ જોઈ શકશે.

શુદ્ધિ ને સંગઠન

ગાંધીજીએ હિંદુઓને ખિલાફતના સવાલમાં મુસલમાનોની પડખે ઉભા રહેવા કહ્યું. પોતાને એ પ્રશ્ન ભેડે એકાકાર કરી દીધા તેથી એ પ્રશ્નને ખીજી રીતે કદિ ન મળત-એવડું મહત્વ મળ્યું. એમના ઉદ્દેશથી જ મુસલમાનો એક થયા અને તેમનામાં ભરૂત આવી: એથી જ મીઠવીઓને અગાઉ કદિ નહોતી એવી પ્રતિષ્ઠા મળી અને હવે ખિલાફતના સવાલ પુરો થયો એટલે જાણેલા મુસલમાનોએ હિંદુઓ સામે એક પ્રકારની જોડા પોશરી છે—આ પ્રકારનો આરોપ એમના પર મુકાયો છે એમ ગાંધીજી લખે છે. એ આરોપમાં ઘણું જ અન્ય છે એમ હરેક વાચક જોઈ શકશે. ગાંધીજીની મદદ વગર હિંદુના મુસલમાનોને કોઈ ભાંજળું નહોતું, અને તેમનું, તેમના મીઠવીઓનું અને આખા ખિલાફતના પ્રશ્નનું મહત્વ વધ્યું તે ગાંધીજીએ એ પ્રશ્નને લાસતવર્થીય કરી નાંખ્યો તેને લીધે જ થયું એ હરકોઈ કહી શકશે. મુસલમાનોમાં ભરૂત થઈ તેથી દરેક હિંદુએ રાજ થયું જોઈએ, અને દેશાભિમાની હિંદુઓ રાજ થયા છે જ. પણ કેટલાક ધર્મોધ મુસલમાનોએ આ મોક્ષાનો જેરઉપયોગ કરીને હિંદુઓને વટલાવવાનું જોસભેર શરૂ કર્યું. એમના જુલ-ભરેલા ઉત્સાહનો અંશ શુજ્ઞાનના ચરાનરમાં પણ જાણ્યો હતો, અને સિદ્ધપુર. વિસનગરના તોફાનમાં પણ એનો પડઝાયો દેખાયો. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં અને ખાસ કરીને પંજાબમાં હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે ખરાબ હરિકામ વર્ણોથી ચાલી ચાલી છે; આર્થસમાજીઓમાં જે ધર્મનું ઝનન છે તે મુસલમાનોના ઝનનમાં પ્રતિકાર છે. એટલે આર્થસમાજીઓએ શુદ્ધિનું કામ જોરથી ચલાવ્યું. જો એ કામ શાન્તિથી વગર નહોતેને થયું

હોત તો બધુ ગેરસમજીત-ન થાત. પણ સમાજીઓમાં જુમ્મો હોય છે, એમનો મંદ્રાદ્ય નવો છે અને તેમને આમગરસજી કરવા માટે લગાયક જુમ્મો કેળવવો પડ્યો છે. જો લોકો રાજખુશીથી હિંદુ થવા ઇચ્છતા હોય તો તેમની શુદ્ધિ થવી જ જોઈએ. લાક્ષ્ય આપીને શુદ્ધિ થાય ને તો નકામી છે કારણ કે લાક્ષ્યનું કારણ જાય ત્યારે વટલેલા માણસો ફરીને ધર્મ જાદલવાના. હિંદુઓ અત્યાર મુઠી વટલાયલા હિંદુઓને કે ખીજા કોમોને હિંદુઓમાં લખવા કરના ન હતા તે આર્થસમાજી-ઓએ શરૂ કર્યું છે. મારામાં એવો ધર્મોત્તર કરવાનો જુમ્મો ન હોય તો પણ તેવી પ્રવૃત્તિમાં હું કાંઈ જોઈ જોતો નથી. ખીજા કોમોની લાગણી દુખાશે, તેમને ખોટું લાગશે અને તેથી આપણું ઈક્ષ્વર તુડી જશે એ દલીલ અત્યંત લંગડી છે.

હિંદુમંદનનો પ્રશ્ન નો ઘણો જ અગત્યનો છે. હિંદુ-ઓમાં ઘણા મતભેદ અને ભાવિભેદ થઈ ગયા છે. આપણે ત્યાં તો ચાર વર્ણના નહીં, મુખ્ય ન્યાતોના નહીં. પણ વીસા, દસા અને પાંચાના ભેદ છે અને શરી-મેટી બવહારની બાબતમાં વિચિત્ર નિયમોનું પાલન થાય છે. આવા શરીમેટી બવહારના ભેદને લીધે હિંદુસમાજમાં ઈશ્વર અથવા એકદીલીને વધી આવતો નથી એમ કહેવું તદ્દન ખોટું છે. ધાર્મિક મંદ્રાદ્યોને લીધે પણ હિંદુ અગમતાને ભારે નુકસાન થયું છે. એ ભેદો કાઢી નાંખવાની જ જરૂર છે એમ અમારું માનવું નથી. જેમ હિંદુ મુસલમાનમાં એકદીલી થઈ શકે અથવા તે કરવાને આપણે મથીએ છીએ તેવી જ રીતે હિંદુઓમાં પણ એકદીલી થવી જોઈએ. તેને જ સંગઠન નામ આપાયું છે. એ ચળવળ શુદ્ધ છે, જરૂરની છે. રાજકીય પ્રવૃત્તિને માટે પણ જરૂરની છે. ત્યારે મોરડેમ લીગની શરૂઆત થઈ ત્યારે હિંદુઓ ચમકેલા અને હવે મુસલમાનો ચમકે છે. જાનની ચમક ખોરી છે, કારણ કે કોઈ પણ કામ કે ન્યાતમાં મંદન થાય, સ્વસુધારણા થાય તેનો ફાયદો માત્ર તે કોમને જ નથી મળતો પણ જનસમાજને થાય છે, હિંદી પ્રવનને મળશે.

મંદનની ચળવળમાં સ્વરસજીને માટે અખાડ કાઢવા એવી સૂચના થાય તે વાન્તવિક નથી. બાવામની જરૂર શારીરિક ખીસવણીને મારે છે. અખાડ હિંદુ મુસલમાન પારમી દરેકને આવશ્યક છે. “નામદાઈનું એસડ શરી-રિક કસરન નથી” એ ગાંધીજીની રીકામાં માત્ર અર્થ-

સત્ય છે. પહેલવાન જેવું શરીર હોય અને તે છતાં માણસ બ્હીકણ હોઈ શકે; પણ વ્યાયામની તાલીમને લીધે માત્ર શારીરિક બળ વધે છે એમ નથી, પણ આનંદબળ પણ વધે છે. સંયમ પણ વધે છે. અખાડામાં રમનારો કુતરીયાળ જલકણી નથી હોતો પણ સંયમી હોય છે એટલે ગાંધીજી કહે છે કે “આનો રસ્તો અખાડા કાઢવામાં નથી” તે બરાબર નથી. અખાડા કાઢવા જ નોંધ્યો, માત્ર તે દેવભાવથી નહિ પણ વ્યસુધારણાને માટે. અખાડા માત્રકત નાગરિકધર્મ (civicship) પણ કેળવી શકાય છે, પોતાના શહેર માટે સુધારણાનું કામ તથા સેવા થઈ શકે છે. તેથી ગાંધીજી કહે છે કે “મને અખાડા તરફ અણગમો નથી.” આને બદલે આપણે તો તેમની પાસેથી એવી સૂચનાની આશા રાખીએ કે ‘હિન્દુસ્થાનમાં લાખો અખાડા રચાવો અને તેમાં ઐક્ય તથા પ્રેમનો ઉપદેશ કરો.’

આર્યસમાજને વિષે જે ટીકા થઈ છે તેને સુધવામાં કાપવો નથી. આ બાળકમાં મતભેદ હોય એ સ્વાભાવિક છે પણ નો મહાત્માજીએ કહ્યું હોત કે “કારાનાના જેટલો નિરાશાદાયક પ્રયત્ન બીજો નથી જોયો” તો મુસલમાનોની લાગણી કેટલી કુખાત ? ગાંધીજીએ આયસમાજીએની લાગણીને જોઈએ તેટલું માન આપ્યું નથી એ સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઈએ. હું તો સાધારણ હિંદુ છું અને આર્યસમાજ કે ખલસમાજ કે પ્રાર્થના-સમાજ તરફ વલણ બતાવ્યું નથી પણ ગાંધીજીની ટીકા એમને હાજતી નથી. મૌલાના અબદુલ બાલીનાં વખાણ થાય કે નહીં, તે મહત્વનો સવાલ નથી; એ “ભયંકર મિત્ર” હોય કે દુસ્મન હોય તે તેમના કર્તવ્યથી જણાઈ આવશે. નીઝામ હૈદરાબાદમાં ખ્યાલપસન નીઝામીએ હિન્દુ મુસલમાન એકતા વિષેની પોતાની ધનતેજની ગાંધીજી સમક્ષ પુરવાર કરી આપી છે તેમને ભલે ધન્યવાદ આપે. અમ સામાન્ય માણસ તો એમના ધન્યવાદમાં ગીડું સુતરદીપણું જોઈએ છીએ. આર્યસમાજના સિદ્ધાંતો અને કાર્યપદ્ધતિ ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં કેવા મંજેગોમાં જતી ગયાં તેનો પૂરો ખ્યાલ ગાંધીજીએ કર્યો હોત તેમ જ સુધારા અને સેવાના તેના કાર્યનો પૂરો આંક કાઢ્યો હોત તો ગાંધીજીએ દંઈક લુહરી રીતે લખ્યું હોત એમ લાગે છે.

અહિંસા

હિંદુ મુસલમાન વિખવાદનું મુખ્ય કારણ અહિંસા-ધર્મનો અસ્વીકાર છે એ મહાત્માજીનો અભિપ્રાય તદ્દન

ખરો છે. “પ્રગતના વિચારી વર્ગને અહિંસા અગમે પડી હોય એમ જણાય છે.....અહિંસાને વિષે તેમની અદ્ધા ‘મુખમે’ રામ’ હતી.....આમ હું આજે જે દેખાવ મારી આસપાસ લાખી રહ્યો છું તે અહિંસાની ભાવનાના ફેલાવ સામે એક જગત્તર પ્રતિકારની ભાવના છે. હિંસાનો જગત્તર મોલો આવી રહ્યો હોય એમ મને લાગે છે. હિંદુમુસલમાન વિખવાદ એ અહિંસાને વિષે ફેલાયેલી બેદિલીનું એક તીવ્ર સ્વરૂપ છે.” અહિંસાધર્મ વિષે ઘણી ગેરસમજૂત ફેલાઈ રહી છે તેનું કારણ દરેક માણસે સમજવું જોઈએ. સંપૂર્ણ અહિંસાધર્મનો સ્વીકાર કરવો અને પાલન કરવું એ અપવાદરૂપે કાંઈ મહાત્મા કરી શકે બાકી તો અશક્ય છે. પણ ગાંધીજી કહે છે કે “એવો પરાક્રાંતાની દલો અહિંસા ધર્મ સ્વીકારવાનું કદિ જ કહ્યું નથી.” પણ બધારે મર્યાદા મુકવામાં આવે છે ત્યારે તેની વ્યાખ્યા અપાઈ નથી. અહિંસાનો અર્થ હજી અસ્પષ્ટ રહ્યો છે, તેથી લોકોને શંકા ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. ગાંધીજી લખે છે કે “હું નથી કહેતો કે હુદારા અને ચોરની જોડે અગર તો પરદેશીઓ હિંદુસ્તાન પર ચડી આવે તો તેમની જોડે પણ તમે અહિંસાધર્મથી વર્તો.” પણ કયા સમયે અહિંસાનું પાલન કરવું અને કયારે તબી તે વિષે ઘણી ગેરસમજૂત ચાલે છે અને તેથી અહિંસાધર્મ પ્રત્યે લોકોમાં ભારે શંકા પેદા થઈ છે. આજે એવો ઉપદેશ આપીએ કે એક ગાથ ઉપર તમારો મારે ત્યારે બીજો ધરવો, અથવા, કોઈ ઝગલો ઉપાડી જાય તો તેને પહેરણ પણ આપી દેવું—એ મત્ર તો ઉત્તમ છે અને એમધારે કે એક ગાંધીજી તેનું પાલન પણ કરી શકે. પણ સામાન્ય શહેરીને કાંઈક લુહરી શીખામણ આપવી પડે. જે દાંડ માણસ બીજા ગણને પણ તમારો મારે તે પ્રજા-મતને લીધે શરમીદો પડીને મારી માગે કે વર્તણૂક સુધારે એ ગમે ઉતરે એવી હકીકત નથી. અમે તો માનીએ છીએ કે અહિંસાધર્મની વ્યવહારમાં મુકી શકાય એવી વ્યાખ્યા આપવાની જરૂર છે, એની મર્યાદા ગાંધી જેવી પડશે. આદર્શ બહુ વિશાળ હોય પણ અમુક જોગમાં જોગ (minimum) નું પાલન થવું જ જોઈએ તે જ્ઞતાવનું પડશે. આ લેખમાં મહાત્માજીએ આવી મર્યાદા ગાંધી છે. “કામ કામ વચ્ચેના વહેવારમાં પોતાનું આચરણ ઘટવું રાખવા અને સ્વરાજ મેળવવા પ્રત્યે સ્વીકાર સુચ્યો છે. હિંદુ, મુસલમાન,

ખ્રિસ્તી, શિખ, પારસી—સૌ કામોએ એકબીજા કામો નોડેના આપસના મતભેદ માયાં ભાંગીને ન જ પતાવવા નોંધ્યે. સ્વરાજ મેળવવાનાં આપણાં સાધન પણ હિંદુ-સા-રહિત હોવાં નોંધ્યે. આ માર્ગને હિંદુસ્તાન આગળ નજાણા હથીઆર તરીકે નહીં પણ સજાણા હથીઆર તરીકે જ મુકવાની હું હિંમત કરું છું.”..... આટલી મર્યાદિત અદિસામાં આપણને શ્રદ્ધા આવે તો “અત્યારે હિંદુમુસલમાન કામ વચ્ચે વર્તી રહેલો વિખ-વાદ મોટે ભાગે શમી જાય.....બન્ને કામ વચ્ચે આટલી તો સામાન્ય સમભુતી થયેલી હોવી જ નોંધ્યે કે ગમે તેમ થાય તો પણ બેમાંથી એકે પણ નિરંકુશ બનીને કાયદો પોતાના હાથમાં ન લે પણ બંન્નાં બંન્નાં અને બ્યારે બ્યારે ક્યાંયે ઝગડો ઉભો થાય ત્યાં કચ્છા-ના બધા મુદ્દા પંચ પતાવે અગર તો મજદુર પડ્યો ક્ષીણતા હોય તો અદાલતમાં જાય.”

ગોવધ

ગોવધ વિષે મહાત્માજીએ પોતાના વિચારો અનેક વખત દર્શાવ્યા છે. ગાંધીજી કહે છે કે “અંગ્રેજોને વાસ્તે દરરોજ કેટલીયે ગાયોની કતલ થાય છે પણ એ વિષે તો આપણે ભાગ્યે જ કદિ શબ્દોચ્ચાર સરખો કરીએ છીએ.” આ હકીકત હિંદુઓએ વિચારવાની છે, પણ ખરું કારણ તો એ છે કે અંગ્રેજો પોતાની સત્તાનો ગરુડપયોગ કરે છે, તેમના નાનાં મોટાં સર્વ આપણુદી કામો પછવાડે તક્ષવાર, તોપ, ઝોરોપેદાનું બળ રજૂ છે. તે બળને પરબળ ગણવું કે આત્મબળ આગળ નજીવું ગણવું એ ખીજ વાત છે. મુસલમાનોના, રાજ્યમાં હિંદુઓ ભાગ્યે જ ગોવધને માટે મુસલમાનો નોડે ટોચે કરતા હોય. ગાયને નામે ચયેલા ટંદાને અતે એક પણ ગાય બચી નથી, ઉલટું મુસલમાનો વધારે આઘી બન્યા છે એ પણ ખરું છે. અને ગાંધીજી જે સલાહ આપે છે તે દરેક હિંદુએ ખુબ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે: “ગો-રક્ષાનો પ્રારંભ તો આપણે જ કરવો રહ્યો છે. હિંદુસ્તાન-માં દોરોની દુર્દશા છે તેવી દુનિયાના ખીજ કાંઈ પણ ભાગમાં નથી. હિંદુ ગારાંબાગાએને પોતાના માકાને લોય ધમેલા બળદોને નિર્દયપણે આરવાળી પરાણીથી કાંટા મેં નેધા છે. આપણે હિંદુઓ કસાધને ગાયો વેચીએ તગાડે છે. આપણે હિંદુઓ કસાધને ગાયો વેચીએ છીએ.” આપણે એ પણ ઉમેરીએ કે હાલની પાંચરા-પોળામાં દોરોને માટે દવાદારની અવસ્થા ફોટી

નથી, દોરના દાકતરને રાખતા નથી પણ ચામડાને માટે હરરાજ થાય છે. કેટલીક વખત મોટી પાંચરા-પોળામાં હજારો દોર રોગ (foot and mouth disease) થી મરે છે, તે માટે અદિ-સાધર્મમાં માન-નારા હિંદુઓ કાંઈ ઇલાજ લેતા નથી. ગૌચરો વધા-રવાં, ઘાસ ઉગાડીને મુધારવાં, ગાય બળદોની ઓસાદ મુધારવી એ મુખ્ય કામ છે.

વાજા

મરજીએ આગળ વાજાં વગાડવાનો પ્રશ્ન પણ નજીવો છે અને બન્ને પક્ષ તરફથી માત્ર ઝીંદને લીધે તક-રારો થયાં કરે છે. ઝીંદ અને ઇજત એ સામાજિક ટંદાઓનું મૂળ કારણ છે અને એ બન્નેમાં બહુ વલુદ નથી. બે માણસ પ્રાર્થનામાં લીન થઈ ગયો હોય તો તે બહારના અવાજોને ગણકારતો નથી, પણ જે માણસ લીન થયો નથી તેને ઝીંદ થયે એ સ્વાભાવિક છે. વળી દરેક સમજી માણસનો ધર્મ છે કે ખીજ માણસોની લાગણી નાહક દુખવવી નહીં. બન્ને પક્ષોએ આ બાબત વિચાર કરવા જેવું છે.

ઇલાજ

આટલી ચર્ચા કર્યા બાદ હિંદુ મુસ્લીમ એકતાના ઇલાજોને વિગતવાર વિચાર કરવો નોંધ્યે.

૧. હાલમાં જે અરસપરસ અણવિશ્વાસ ફેલાઈ રહ્યો છે તેને નાબૂદ કરવો નોંધ્યે. અણવિશ્વાસને લીધે દરેક ચિન્હનો ખોટો અર્થ થાય છે અને દરેક દલીલ અર્થહીન થઈ જાય છે. પ્રેમ બતાવ્યાથી પ્રેમ મેળવાય છે અને વિશ્વાસ રાખ્યાથી વિશ્વાસ મેળવી શકાય છે. પણ પહેલ-કાણ કરે કે જે સમજી હોય, જેનું આત્મબળ ખીજું હોય તે. આજેવાનો જરૂર પહેલ કરે પણ તે ઉપરાંત પ્રભ-મન કેળવવાને માટે બન્ને કામ તરફથી એકી વખતે પ્રયત્ન ચલે નોંધ્યે. ગાંધીજી લખે અને તેનો પ્રત્યુત્તર મુસલમાનોમાંથી ન મળે તો અણવિશ્વાસ કાયમ રહે. ખોટો વિશ્વાસ રાખવાથી અણવિશ્વાસ પેદા થાય છે અને આજેવાનોએ એ બાબત ખાસ મંલાજ રાખવી. જે મુત્સદ્દીપણું કહેવાય છે તેમાં અસત્યનો અંશ છે.

૨. ગાંધીજીની મુરકુંમી એ છે કે “તલવારના ન્યાયની જગ્યાએ ધરમેળે સમાધાનીનો ન્યાયસ્વીકારવો. પ્રમાણિક લોકમત એવી રીતે કેળવવો કે તકરારી પક્ષ કાયદો પોતાના હાથમાં લઈ રહે નહીં. દરેક કચ્છો ખાનગી ક્ષવાદ આગળ દુર્યાને માટે જાય અગર સર-

કારી અદાલતમાં નથી." લડાઈ જવાવાનાર માણસો અશિક્ષિત નથી હોતા અને જે દરેક ગામમાં અને દરેક કોમમાં સહિષ્ણુતાને આચારમાં મુકવાનું શીખવવામાં આવે તો તકરારો જાગે જ નહીં.

૩. ધાની સામે ધા વાળવો છોડી દહને અહિંસા-ધર્મનો અંગીકાર કરવો. અહિંસાધર્મ સ્વીકારવાથી નામદાઈ વધશે એ ખોટું છે, પણ તેની સાથે અહિંસા-ધર્મનું પાલન કરનાર માણસને તદ્દન ન છુટકે હિંસા કરવી પણ પડે. જેમનું આત્મબળ અપૂર્ણ રીતે ખીલ્યું નથી તે માણસમાં જેવું તેજ કે ઓજસ નથી હોતું કે સામા માણસને નમ્ર કરી શકે. વાધને મારવો પણ પડે, સાપને મારવો પડે, લુંટારોને મારવો પડે, દુરમનને મારવો પડે, પણ આપણી વૃત્તિ અહિંસામય હોય તો લડવાનો વખત લાગ્યે જ આવે. આપણી વૃત્તિ હિંસક હોય તો એક પળમાં તકરાર થાય. હિંસક પ્રાણીઓને મારવાં પડે, તથા નકામી હિંસા ન કરવી એ બે સરતો મર્યાદારૂં સ્વીકારાય તો અહિંસાનું પાલન લેવાને ગળે ઉતરે.

૪. હિંદુ મુસલમાન તથા બીજી બધી કોમોએ બીલકુલ શુદ્ધ વૃત્તિથી સંગમન કરવું. આ શબ્દનો જે અર્થ થયો છે, માટે હું "સ્વસુધારણા તથા સંપ" એ શબ્દ વાપરું. મુસલમાનો શરીર મજબુત થાય, શિક્ષણમાં આગળ વધે, ધર્મનો અભ્યાસ કરીને વધારે ધર્મિષ્ઠ થાય, પોતાના કુધારાઓથી છુટા થાય, પ્રગતિમાન, અંપીલા થાય, તો હું હિંદુ તરીકે ઘણો જ રાજી થાઉં. મારી મદદ સ્વીકારે તો હું મદદ કરું. જે તે કોમ અલગ રહે તો તેમાંથી શું શું પેદા થાય, જે ધર્મીય રહે તો લડાઈ સળગાવે એટલે હું તેમની દરેક પ્રકારની ઉત્તિથી ખુશી થાઉં, અને તે જ પ્રમાણે હિંદુઓમાં શારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક બળ વધે અને સંપ વધે તે માટે કામ કરું. જુના વખતમાં કેટલાક લોકો "સુધારા" શબ્દથી ગભરાતા હતા, આજે સંગદનથી ગભરાય છે. જે કોઈ સારી ચિંતનબળમાં દેવભાવ આવી જતો હોય તો તેમાં દાખલ થઈને દેવભાવ કાઢી નાંખવો નોંધવું; પણ સંગદનના નામથી કેટલાક લોકો અલગાય છે તે કેવળ જોમ છે અને ને. દર કરવા નોંધવું.

૫. ગોવધ અને મદ્યદ આગળ વાળના વગાડવાના પ્રશ્નો નીકાલ અરસપરસ વિચારના વાતાવરણમાં ચર્ચા જરો. એ જન્મે સવાલોને ખોલું દૈનિક મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે.

૬. ગ્રામપંચ પ્રતિનિધિ મંડળોમાં મતદારોનું પ્રમાણ વિશેરે નક્કી કરવાનું ગાંધીજી સામાયિકના સુચીક ગૃહમંત્રે સોંપી દેવાનું મૂલ્ય છે તે ક્યુલ કરવા જેવું છે.

૭. શુદ્ધિની પ્રગતિ મામે એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રતિબંધ કરી રાકાય નહીં. એ પ્રગતિએ નિખાલસ વૃત્તિથી થવી જોઈએ. તેના આગેવાનો ચારિત્રવાન અને દેશ-હિતનો વિચાર કરનાર હોવા જોઈએ. છુપું કામ થશે કે છુપ્યાઈ અને લાકડાનો ઉપયોગ થશે તેટલે અંશે મારામારી થવાની.

લોકમત ફળવવાનું કામ કાર્ય મહાન પુરે લેવું જોઈએ. હિંદુ તથા મુસલમાન બન્નેને તેમની પ્રાચીન શ્રદ્ધા હોય એવા પુરુષ હોવા જોઈએ. ગાંધીજી ઉપર આરોપ મુકાયો હતો કે મોપલા બંદ તથા મુસલમાનોનાં હુલ્લડ માટે એમને કોંઈ ગણુવા. એ આરોપ ખોટો છે. હિંદુમુસ્લીમ એકતાને માટે થયેલા પ્રયત્નના અણુધાર્મી પરિણામ તરીકે, તથા મુસલમાનોની નવી ગળગતિને લીધે એવી આડકતરી અસર ધર્મ હોય કે જ્ઞાની પરિણામ અનિષ્ટ આવે. મહાત્માજીના લેખમાં બચાવનો અણુસારો નોવામાં આવે છે. તેમણે જ આ પ્રશ્ન હાથમાં લીધો છે એ ઘણા સતોપની વાત છે. હિંદુ મુસ્લીમ એકત્ય અને અહિંસાનું પાલન એ બે પ્રશ્ન કરતાં વધારે અગત્યના પ્રશ્ન હિંદુ સમાજ આગળ છે જ નહીં. એ બન્ને પ્રશ્નોમાં હિંદુસરાજ આવી જાય છે.

અહિંસાના ઉપદેશમાં હિંદુસ્તાનની બહારની પ્રગતિ પણ સદેશ મળશે. અહિંસાની સાથે સત્ય તથા ન્યાયનો આગ્રહ હોવો જોઈએ. અહિંસાનો બ્હોળો અર્થ વિશ્વપ્રેમ થાય છે. તેને વ્યવહારમાં 'દેવી' રીતે મુકેલ અને તેના પ્રચાર માટે ઉપદેશકો ફળવવા એ કાર્ય મહાત્માજી જ કરી શકે. અહિંસાને લીધે મુસલમાનોને 'તરત શુદ્ધિ તરફથી કે મુક્તિ મારે ધમ' ની નિશિતિમાંથી બચાવી લે, અને જો હિંદુ સમાજ કુસંપથી લીખરાઈ ગયો હોય, જો હિંદુમાં શારીરિક તથા આત્મિક નબળાઈ હોય તો તેમને સોંપીલા તથા બળવાન બનાવે એના કરતાં ઉત્તમ કામ બીજું શું હોઈ શકે? આજે રાજકીય પ્રગતિ ખુબ ગુચ્છવાઈ ગઈ છે અને તેને ઉકેલતાં વધારે મુશ્કેલ થાય છે. ખરો ઉકેલ સામાજિક પ્રગતિમાં સમાવડો છે, અને જો સૌ લોકનાયકો એ સામાજિક પ્રશ્નો હાથમાં લઈને બેસે તો આપણે સ્વરાજની દિશામાં સપાટાપંથ આગળ વધીશું.

મહાસમિતિમાં મતભેદ

આશરે ચાર વરસ પર મહાસભાએ અસહકારનો દેશવ ક્યો ત્યારે તો વીજળીને વગે એક પછી એક ક્ષેત્રમાં સરકાર સાથે સંબંધ કાપી નાંખીને ભેતભેતમાં હસ્ત ખતમ કરવાની મુદ્દા હતી. તેમાં પંચવિંશ બહિષ્કાર એ તો માત્ર પહેલું જ પગલું હતું. સન ૧૯૨૨ના આરંભ સુધી એકંદર પ્રગતી શ્રદ્ધા વધતી ગઈ ને વધારે ને વધારે કાર્યવાહકો અંગે બહિષ્કારનું પાલન કરતા ગયા. પછી બારડોલીની હાલ બંધ રહી એટલે શ્રદ્ધા તથા શક્તિનાં પૂર ધંબીને ધીમે ધીમે પાછાં વળવા લાગ્યાં. એટલામાં જ ગાંધીજી જેલમાં ગયા એટલે તેમને તે રિયતિનો ઈલાજ લેવાનો અવસર ન મળ્યો.

એ વરસે પાછા આવતાં ગાંધીજીને તરમ પડેલી પ્રગતિ દર્શન થયું. દિલ્હી કોંગ્રેસના હાથથી બહિષ્કારની ફેટલીક દીવાલો તેમણે તુટેલી જોઈ, બાકીની સીમાનું ઉત્સંધન કરવાને ફેટલાકને તરફનાં જોવા, અને જે મોટા વર્ગે સૌ બંધનને કળુજ રાખતો જણાયો તેમાંથી પંચ ફેટલાકને કંઈક કંઈક રીધી કે આડકતરી રીતે સૂરી પડતા જોવા. આ ચક્રિત રિયતિ સુધારવાને ગાંધીજીએ અવહારમાં કડક પણ મિહાંતની દૃષ્ટિએ સરલ સ્વચ્છતાનું કે. જોયને મહાસભાએ કમ સારી પ્રવૃત્તિ પાસે પગાવવો હોય તેમણે પોતે તેનું અપૂર્ણ પાલન કરીને પ્રગતી સમક્ષ અણિગુહ આદર્શ રજુ કરવા જોઈએ.

આ નેમથી ગાંધીજીએ મહાસમિતિ આગળ રજુ કરવાને પહેલા ત્રણ દેશવ લગ્યા હતા. તેમાં કાર્યવાહક સમિતિએ તો નહવ જ સુધારા ક્યાં. પછીથી મહાસમિતિની ચર્ચા નીરખતાં, કંઈક કંઈક નવી હકિકત ગળતાં અને સ્વરાજ્ય પક્ષ સાથે મસહત થતાં તેમણે તે દેશવો ઘણા જ નવ સ્વરૂપમાં રજુ કર્યાં. તેમાંથી પહેલો મોટી વનુમનિધી અને ધીમા એ હજગજ સર્વો

નુમતે પસાર થયા, તેથી સ્વાભાવિક રીતે આનંદોત્સવ યોગે ઉજવાય છે.

પણ દુર્ભાગ્યે દેખીતી અને ખરી રિયતિ વચ્ચે ગંભીર ભેદ છે એ સમજવાની જરૂર છે. તેથી જુદા જુદા દેશવોની ચર્ચામાં જે મતભેદ ખુલ્લા થયા તે આપણે અનુક્રમે તપાસીશું.

ફેટીઆની ચર્ચા

કોતવા વિષે પહેલા જ દેશવની ચર્ચામાં અનેક પક્ષના મતભેદ જગમગ ઉઠ્યા. પણ તે પર આવતા પહેલાં તેની પૂર્વબુમિદા જોઈ લેવી જોઈએ. કલકત્તા અને નામપુરના દેશવમાં તો મિત્ર કાપડ શમય પ્રગતિ પૂર પડે એમ ન હોવાથી હાથે કાતેલી વણેલી ખાદીનો પ્રચાર કરવાનો આશય જ કરવામાં આવ્યો હતો. ૧૯૨૧ના જુલૈઝ માસથી પરદેશી કાપડના બહિષ્કાર પર ને કેવળ ખાદીની વપરાશ પર વધારે ભાર મુકાયા માંડ્યો. તે પછી

× ફેટીઓ અને ફેટીઆમાંથી ઉત્પન્ન થતી ખાદી સ્વરાજ સ્થાપવા માટે અગત્યનાં મનાયાં છે છતાં અને સવિનય ભંગ રાકે કરતાં પહેલાં તેમને સ્વીકાર એ મહાસભાએ આશયક સરન તરીકે માન્યો છે તો પણ આખા દેશની મહાસભા સંસ્થાના સભ્યોએ અચાર સુધી ઘોલવા વિષે દુર્લભ શબ્દ છે તેથી મહાસમિતિની આ એક દેશવ કરે છે કે જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં જુદાજેવા તમામ સભ્યોએ માંદગી અથવા સતત પ્રવાસના અથવા જેવા બીજા સંદેશો સિવાય દરેક જોણમાં જોણી અરથો કલાક કોતવું અને અખિલ ભારતીય ખાદી મંદગના મંત્રીને અથવા તેના વરંધી નીમા-એવા તેના પ્રતિનિધિયે પોતે કોલેશું સરજા અને વગદાર જોણ જોણમાં ૨૦૦૦ વાર સુતર આવવા જોઈએ મહિનાની ૧૫ થી લાંબી સુધીમાં ને ત્યાર પછી દર મહિને તે દારીએ મળે એવી રીતે મોકલી આપવું. આ પછી આમ ન કરનારને બાતલ કરવાની સભ પક્ષ મૂળ દેશવમાં દલી તે ઉપરે મારી નાંખવામાં આવી હતી.

દિલ્હીના ઠરાવમાં સચિનય ભંગ કરી જેલ જતાર સ્વયં-સેવક કેવળ ખાદી જ પહેરવી નોંધ્યો ને તેને કંતતાં પણ આવડતું નોંધ્યો એવો નિર્ણય થયો. તેથી દર મહિને અમુક પ્રમાણમાં સુતર કંતવાની સરત તો હાલ પહેલી જ વાર મહાસભાના ઠરાવમાં મુદ્રાઈ છે. અને તે જેલ જતાર સ્વયંસેવકો માટે જ નહિ પણ સૌ સમિતિઓના સભાસદોને માટે ઠરાવવામાં આવી ને વળી કાર્યવાહક સમિતિના ખરડામાં તો તેનો ભંગ કરનાર સભાસદોને તરત જ બાતલ કરવાની સખ મુકવામાં પણ આવી હતી, તેથી સૌ નવાઈ પામે અને ધણા અકળાઈ ગયા એ સ્વાભાવિક હતું.

આ ઠરાવની ચર્ચામાં સ્વરાજ્ય પક્ષે પહેલ કરી. તેના પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રી મોતિલાલ નેહરુએ સાફ સાફ જણાવ્યું કે અમારા આખા પક્ષને નજી મળું પકડીને મહાસભામાંથી ખજાર કાઢવાને આ ઠરાવ રચાયો છે ને તેમાં સરકારની આપજીદી ને પરબળનો ચોખ્ખો પાસ દેખાય છે. તેમજ બંધારણની દૃષ્ટિએ જાતાંયું કે રેંડીઓ ન ચલાવનારને સમિતિઓમાંથી જાતલ કરવાની પેટાકલમ તદ્દન ગેરકાયદેસર છે ને તેથી પહેલી જ રદ થવી નોંધ્યો. વળી તેમજ એ પણ ક્યું કે અમુક જ જતના પ્રતિનિધિઓ અને કાર્યવાહકોને સુરવાતું ફરમાવવાથી મહાસભાના મતદારોની સ્વતંત્રતા પર તેમ જ ઉમેદવારોના હક પર છીણી મુદ્રાય છે, તેથી એ ઠરાવ સારીઆલમના પ્રમુખશાસનના સિદ્ધાંતથી વિરૂદ્ધ છે. હેવટે તેમજ એ પણ જણાવ્યું કે આ ઠરાવમાં સખ નહિ હોય તો અમે બધા કંતવાને જનતા પ્રમાસ કરીશું. પણ સખ હશે તો જેનામાં આતમમાનનો એક છોટો પણ હશે તે તો હરગીઝ નહિ દાંતે.

ચર્ચા આગળ ચાલી. આ ઠરાવ વિષે ગાંધીજીની શુદ્ધ દૃષ્ટિ ફરી ફરીને સમજાવવામાં આવી પણ તે વ્યર્થ જ. પહેલા દિવસની ચર્ચાને અંતે સભાની કલમ કાયદેસર છે કે નહિ તે વિષે મત લેવાયા ને પ્રમાણમાં ચોડી જ. વધુમતિથી તે કાયદેસર કરી.

પણ તે વધુમતિ સ્વરાજ્ય પક્ષને હરાવવાને નહિ. વધાને જમ હતી. તેથી તેણે બીજે દિવસે નવી જાણ બેઠી. વધારે વિરોધ બર્થ સમજીને તેણે એ અને બીજા એવા જ ઠરાવોની ચર્ચામાંથી દૂર રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. આરંભમાં જ પડિતજીએ તે વિષે પોતાના પક્ષનું બંદેશનામું વાંચ્યું, ને પછી તરત જ આશરે ૩૫-૪૦

સ્વરાજ્યવાદીઓ મહાત્માજીને નમસ્કાર કરીને સભામાંથી વિદાય થયા.

સુસ્ત પક્ષમાં મતભેદ

સ્વરાજ્યપક્ષના આ અણધાર્યા ને અસાધારણ પગલાથી સૌ નવાઈ પામ્યા ને દિલગીર થયા. પણ ધણાએ એમ ધાર્યું હતું કે હવે જે સુસ્ત પક્ષ બાકી રહી તેમાંથી તો એક પછી એક પ્રાંતના પ્રતિનિધિ આનાટકી તૃટી જરાયે ગલરાયા વિના સમગ્ર ઠરાવ વિષે અગ્રમ શ્રદ્ધા દર્શાવશે. પણ જાન્યું તો ગોથી ઉઠતું જ. એક પછી એક લાઈએ ઉભા થઈને સભાની પેટાકલમ કાઢી નાંખવાને જ જીદી જીદી દલીલો કરી. કાઈએ તેને ખિન-જરી જણાવી, કાઈએ તેને અઆવહારિક ગણી પણ ખરું જોતાં સૌની પ્રકટ કે અપ્રકટ ખરેખરી દલીલ તો સ્વરાજ્ય પક્ષ સાથે તટના લયની જ હતી. આમાં શ્રી પ્રકાશજી ને પડિત સંતાનજી જેવા મધ્યસ્થ પક્ષના ઉપરાંત કાઈક ખરેખરા સુસ્ત લાઈઓ પણ હતા. આથીભયારે આ પેટાકલમ વિષે મત લેવાયા ત્યારે તે વધુમતે પસાર તો થઈ. પણ ભયારે ગેરહાજર રહેલા સ્વરાજ્યવાદીઓને વિરૂદ્ધ મતમાં ઉમેર્યા ત્યારે સરખાણે વધુ ધોખ્યા વિરૂદ્ધ માલમ પડી. તેથી ગાંધીજીએ અનુપમ ઉદારતા અને દક્ષતાથી તે પેટાકલમ રદ કરવાને જીદો ઠરાવ મુક્યો. તે સર્વાનુમતે પસાર થયો. પણ તે જ ક્ષણે સુસ્ત પક્ષમાંના ભેદ વધારે ચોખ્ખા થઈ ગયા. એક જાણુએ ગાંધીજીના આ ઠરાવની સામે કાઈ અતિમવાદીઓ કંઈક દલીલ કરતા દેખાયા ત્યારે બીજા પાસ તે પસાર થયો એટલે તરત ઉંચે સ્વરે અને અતિશય ઉદ્ધાસથી “મહાત્મા ગાંધીજીની જય” પોકારીને મી. શૌકતઅલીએ સ્વરાજ્ય પક્ષ માટે પોતાની સહાનુભૂતિ સ્પષ્ટ કરી.

આમ પહેલા જ ઠરાવની ચર્ચામાં ચાર પક્ષ દેખાયા: સ્વરાજ્ય પક્ષવાદી—તેમના વિચાર તો જાણીતા છે. (૨) મધ્યસ્થ—શ્રી પ્રકાશજી, પડિત જવાહરલાલ નેહરુ વગેરે, જેઓ ધારાસભાના હિમાયતી હોવા છતાં કાર્યપદ્ધતિ વિષે કંઈક કંઈક મતભેદ ધરાવે છે. (૩) સુસ્ત—મધ્યમ માર્ગી—મી. મહમદઅલી, મી. શૌકતઅલી વગેરે, જેઓ મહાત્માજીને પગલે પગલે અનુસરવાને તૈયાર હોવા છતાં સ્વરાજ્ય પક્ષનો સાથ રાખ્યા છુટે છે. (૪) સુસ્ત-અતિમવાદીઓ—જેઓ મહાસભામાં જન પક્ષના મિત્રજીવિ કેવળ હતાં છે એમ માને છે અને તેથી પહેલી તક જીદ પડી મહાસભામાં કે મહાસભા

બહાર કામ કરવા છુટે છે. આ ચોથા પદમાં થી વર્દાચારી, પડિત સુંદરલાલ વગેરે વિરાજે છે.

અતિમવાદ

બહિષ્કારનો આખો ફાવ આ અંગમાં બીજે રમણે ઉતારવામાં આવ્યો છે. તેના મળ ખરડના બે હેતુ હતા: (૧) દિલ્લી કોલનાડાના ફાવની રૂએ જેઓ ધારાસભામાં ગયા હોય તે સ્વરાજ્યવાદીઓને અને (૨) જે કોઇ બીજા ચાર બહિષ્કારનું પૂરું પાલન ન કરતા હોય તેમને—એ બન્નેને મહાસભાનાં યુદ્ધાંગેલાં તમામ મંડળોમાંથી બાતલ કરવા. પણ આ ફાવ મહાસમિતિ આગળ રજુ કરતા પહેલાં મહાસભાને બહુવચમાં આવ્યું કે ધારાસભામાં જનારને સમિતિઓમાંથી બાતલ કરવા વિશે કંઈ પણ સમજુત કે ફાવ કોલનાડામાં થયાં ન હતાં. તેથી ગાંધીજીએ મળ ફાવમાં કોલનાડાના ફાવનો ઉલ્લેખ કર્યો પણ તેનો અર્થ રપટ ન કરતા તે પોતપોતાની રીતે કરવાની સીને છૂટ આપી. તેમ તેમણે આ ફાવમાં આદેશને બદલે વિનંતિના સખ્દો સુધ્યા અને જે અપૂર્ણ બહિષ્કારીઓ તેને માન આપીને સમિતિમાંથી નીકળ્યા ન જાય તેમને વિશે મળ ફાવમાં સળ ફરમાવી હતી તે પણ રદ કરી.

સૌએ એમ ધાર્યું કે આવો સરળ ફાવ સર્વાનુમતે મંજૂર થશે. સૌ સમિતિઓ મહાસભાના જ ફાવોનો અમલ કરવાને નીમાય છે તો પછી કોલનાડામાં મળેલી છેલ્લી બેઠકની અવગણના તો કેમ જ થઇ શકે ! પણ અતિમવાદીઓથી આ ઉમેરો સહેવાયો નહિ. જે વરચથી જેમની સાથે લડતાં નિઠાવ નથી આવતો તેમને કમમના એક લીસોટાથી મહાસભામાંથી ફર કરવાની તેમણે આશા રાખી હતી. તે આમ એકાએક નિષ્ફળ થઇ એટલે તેમના આગેવાન થી વર્દાચારી ઉઠ્યા. તેમણે કાંપને સ્વરે અને ધુજતે ચીરે સુધારો મચવ્યો કે કોલનાડાને ઉલ્લેખ ફાવમાંથી કાઢી નાંખવો—અર્થાત્ ત્યાંના ફાવથી ધારાસભાના બહિષ્કાર પર કંઈ પણ અસર પડી છે એમ ન મણી સૌ ધારાસભીઓને સૌ સમિતિઓમાંથી કુખસદ આપી દેવી. આવો ફાવ તો દેશના સૌ પ્રતિનિધિઓ મળાને કાઈ મહાસભામાં કરી શકે. પણ તે સિવાય મહાસમિતિમાં આવ્યા ફાવની હિમાયત કરવામાં કેવળ મુખ્યાલયથી મહાસભાનું આવ્યું તંત્ર હાથ કરવાની જોખમી મુશ્કેલી જણાઈ આવી.

થી વર્દાચારીનો સુધારો તો ઉડી ગયો. ગાંધીજીએ આમ મહાસભાનું તંત્ર હસ્તગત કરવાની ઇચ્છાની રીક પણ કરી. છેવટે તેમણે સુધારોનો ફાવ લગભગ સર્વાનુમતે પસાર પણ થયો. છતાં અતિમવાદીઓના આપખુદી ઝગનથી કંઈક કડવાણ તો રહી જ ગઈ.

શ્રી ગંગાધરરાવને તિસાંજલિ

ઉપરના ફાવથી વકીલો તેમ જ અસીનો તરીકે સરકારી અદાલતોનો પૂરો બહિષ્કાર ન કરનારને પણ સમિતિઓમાંથી રાજીનામું આપવાની વિનંતિ કરવામાં આવી. આ વિશે ખાનગીમાં ચર્ચા ચાલતી હતી તે વખતે જ મહાસભાના મંત્રી અને ક્ષોડકના ધુરંધર કમલેશી શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપ્રીએ ગાંધીજીને જણાવ્યું હતું કે તેમની આખી જાગીર મંજૂરી કેમ કોરટમાં આવ્યો છે તેથી નકામું વકીલાત ન પહેલે તે મારે તેમને કોરટમાં રીતસર જવાબ કરવો પડશે. આ ઉપરથી અસીનોના આખા વર્ગ તરફ ગાંધીજીનું ધ્યાન ખેંચાયું અને તેથી તેને ઉપરના ફાવમાંથી બાતલ કરવાને છેક છેવટે ગાંધીજીએ એક ફાવ રજુ કર્યો. શ્રી ગંગાધરરાવ જેવા નાવકને ને દેશભરમાં પધરાયેલા નેમના જેવા ધણાં નાનામોટા ભાઈઓને ખોવાને કોઈ તંબાર ન જ હોય. ને અસહકારમંત્રના ચુકે ગાંધીજી પોતે જ લેણ વિચારીને અદાલત પિસે આવી છૂટ મુકવાનું યોગ્ય ધારે ત્યારે વાંધો કોણ લે ?

જ્યાં તરત જ આંતરેશના શ્રી હરિસર્વોત્તમરાવે મિદાંતની દૃષ્ટિએ ગાંધીજીના ફાવની સામે સખત દલીલ કરી. ને પછી સિંધના પરમસેવક ડૉ. ચોઈરામે કાનુની દૃષ્ટિએ વાંધો લાંબને પ્રમુખ સાહેબ વિનંતિ કરી કે મહાસભાના મળ ફાવથી આ વિરુદ્ધ તેથી તેને તરત જ ઉગરી દેવો. આ વિશે પ્રમુખ સાહેબ ગાંધીજીને પૂછ્યું, તેમણે ડૉ. ચોઈરામની વિનંતિ સ્વીકારી ફાવ રદ કરવાની મચાના આપી ને તરતે તેમ અમલ થયો. એટલે શ્રી ગંગાધરરાવે પણ એકદમ મહાસભાના મંત્રીપદનું રાજીનામું રજુ કર્યું, તેને સ્વીકાર થયો. ને જાણ રાજેન્દ્રપ્રસાદ તેમની જગ્યા નીમયા.

આ બધું એટલું મપાયાપે થયું કે તેની ગાંધીજીના દિવસ ઉડી ચોટ લાગી દશે એવો તે વખતે તો કાંઈ ખ્યાલ પણ નહિ આવ્યો હોય. ઉપર કોઈ

એમ અંદર અંદર પૂછતા હશે કે અદાલતો વિષે આમ દીલ મુકાય તો મુદીલર વધીલોને શા માટે ફાદી નાંખવા ? તે એમ શાળાઓ માટે પણ કેમ દીલ ન મુકાય ? પણ આ ચર્ચાનું છેવટે જે હકલબેદક પરિણામ આવ્યું તેથી તો સૌ ભુદા જ પ્રવાહમાં તણાઈ ગયા.

અહિંસા વિષે મતભેદ

ગોપિનાથ સહાના દરાવની ચર્ચામાં મહાસભાની અહિંસાની નીતિ વિષે ગભીર મતભેદ તરી આવ્યો તે પણ જરા બારીકાઈથી તપાસવો નોંધ્યો. આ વિષે ગાંધીજીના તથા શ્રી દાસના—એ બન્ને દરાવોમાં મિ. અર્નેસ્ટ ડેના ખુન માટે દિલગીરી અને અહિંસાના સિદ્ધાંત પ્રત્યે વફાદારી દર્શાવવામાં આવી હતી. પણ ગાંધીજીએ આવાં રાજદારો ખુનો સખ્ત રીતે વખોડી કાઢ્યાં હતાં અને સર્વિનય લંગ માટે અહિંસામતક વાતાવરણની ખાસ આવશ્યકતા બતાવી હતી ત્યારે શ્રી દાસે આવા ખુનોની નાપસંદગીને ગણ્ય રચાન આપીને તેના પ્રેરકરૂપ દેશદાત્રને ખુબ વખાણી હતી. ગાંધીજીના દરાવમાં સુખ્યત્વે કરીને ખુનના કૃત્યની સખ્ત નાપસંદગી હતી. શ્રી દાસના દરાવમાં તેના શુભ હેતુની ખુબ કંદર હતી. બેની વચ્ચે બદ માપખો હતા અને તે સંબંધી મત ઉપરથી અહિંસાની સમજની કસોટી થાય એમ હતું. અને ગાંધીજીએ આ વિષે યંગ ઇન્ડીઆમાં પોતાના વિચારો પ્રકટ કર્યા હતા તેથી આ ચર્ચામાં લાગ ન લીધો એ પણ ચોખ્ખ જ કહ્યું.

પણ છેવટે મતની ગણતરી થતાં ૭૮ વિરૂદ્ધ ૭૦ મતે ગાંધીજીનો દરાવ પસાર થયો ત્યારે શ્રી દાસને પોતાના દરાવની તરફેણમાં આટલા બધા મન મળ્યા એ નોંધ ઘણા નવાઈ પાડ્યા, ઘણા બહુ દુઃખી થયા. અહિંસામતક ચળવળનાં ચાર વરસ પછી મહાસમિતિ જેવા અઘરગણ્ય મંડળમાં આટલા બધા અહિંસાનું રહસ્ય બરોગર નથી સમજતા એમ જોઈને ખુદ મહાત્મા-જીના જ દિલને ધ્રોણ આઘાત પહોંચ્યો.

પણ શ્રી દાસને મત આપનાર ભાઈઓની ગતિ સમજવાને બે વાત ખાનમાં રાખવી નોંધ્યો. પહેલી તો

૧૯૦૫-૦૭ ની ચળવળના વખતથી લોકમાન્ય દિગ્ગજ અને શ્રી અરવિંદ ધોપ, શ્રી લાલા લજપતરાય અને બિપિનચંદ પાલ જેવા અઘરણીઓએ મહાભારત-ગીતા વગેરે આપણા ઉત્કૃષ્ટ આર્યગ્રંથોના આધારે ફરી ફરીને જણાવ્યું છે કે અમુક સંયોગોમાં શુદ્ધ હેતુથી હિંસા કરવી એ પાપ નથી એટલું જ નહિ પણ ધર્મરૂપ છે. અલગત મહાત્માજી આ ગ્રંથોનો ભુદો ને કંઈક નવીન અર્થ કરે છે અને અહિંસા વિષે અંતિમ મત ધરાવે છે. પણ જેમણે હાલ અહિંસાની રાજનીતિ જ સ્વીકારી છે તેમાંના ઘણાએ તે ધર્મ કે જીવનના સિદ્ધાંત રૂપે સ્વીકારી નથી, અને એવો પ્રાચીન અને તાત્ત્વિક મતભેદ આવે પ્રશ્નને પ્રકટ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

બીજી દષ્ટિ પણ આ ઉપરથી જ ફિત થાય છે. મહાત્માજીએ આપણને ફરીફરીને સમજાવ્યું છે કે તાત્ત્વિક મતભેદ બાજુએ મુદીને તમે રાજપ્રકરણમાં ફાસને માટે અહિંસા સ્વીકારી છે ત્યાં સુધી તો તમારે મન વચન ને કર્મમાં પણ એ જીત ઇંગવરી નોંધ્યો અને દેશભરમાં તે ખીલવવાને પ્રયાસ કરવો નોંધ્યો. એ તો ચોખ્ખ જ છે. તેમ અહિંસાધર્મનો સ્વીકાર કરનાર કોઈ ખુનામરૂપી કરે તો તેમના વિષે તરત નાપસંદગી બતાવવી એ પણ ધર્મ જ છે. પણ આપણા જેટલી જ દેશભક્તિથી પ્રેરાયેલા જે શહીદો આજની પરિસ્થિતિમાં હિંસાધર્મને જ સ્વીકારે છે તેમનું શું ? મહાત્માજી જેવા ધર્મપુરુષો તેમને ખાનગીમાં સમજાવતાં ભુદી દિશામાં વાળે એ પણ ઇષ્ટ ગણાય. તેમ તેમનાં ખુની કૃત્યો વિષે શોક દર્શાવવો એ પણ બ્યાજબી ગણાય. પણ તેમના પર વાગ્યા છોડીને ચરકારના જલ્લાદોના પંદમાં આપણે તેમને શા માટે નાંખવા નોંધ્યો ?.

આ ધર્મસંકટ સચરવા માટે એ દાખલા ગાંસ ચરો. ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનો પોતાના જ ધર્મને ઉત્તમ માને છે, તે પાળનાર જ સ્વર્ગે સીધાવે છે ને બીજા પર છે એમ સાચા દિલથી સમજે છે. તેથી તેઓ પરધર્મીઓને પોતાના ધર્મમાં દાખલ કરવા પ્રયાસ કરે એ સૌ ચોખ્ખ જ ગણે. પણ જો તેઓ બીજા તમામ ધર્મની અને તેના આચારવિચારની સામે બુદ્ધિશીલતાથી તો એ બ્યાજબી ગણાય ખરું ?

બીજો દાખલો યૂરોપની લડાઈ પૂરા પાડે છે. ઇંગ્લાંડમાં પણ સૌ તંદુરસ્ત પુરુષોને માટે લશ્કરી નોકરી ફરજિયાત કરવામાં આવી હતી. તે પહેલાં ને

* અને સ્પષ્ટ રીતે જણાવવું એક એ દે ગોપિનાથ સહાના : ૧૦ ગ્રંથો કે તેના જેવા ઘણા ખુન ઉપર નહિ પણ સહા-દિસાના સામાન્ય પ્રશ્ન વિષે જ સમિતિમાં અને તે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

પછી સિપાઇધર્મનો પ્રચાર ચોપાસ નેસભેર કરવામાં આવતો હતો એ પણ આવશ્યક જ હતું. પણ તે વખતે કેટલાક એવા શાન્તિવાદીઓ નીકળ્યા કે જેમણે હડવાની સામે ચોતાનો, ખરા દિલ્લો વાંધો બતાવ્યો. એવા માણસોને લશ્કરી નોકરીમાંથી કાઢેસર બાતલ પણ કરવામાં આવતા. છતાં ભરતીની અતિશય જરૂરી ચળવળ કરનારને પણ આવા અહિંસાવાદીઓની સામે ટીકા કરવાનો અધિકાર હોય ખરો ?

આ ઉપરથી એ દેખીતું છે કે ત્યારે અવિચારી ટોળાં તોફાન કરે અથવા મહાસભાના અનુયાયી યજ્ઞને કાંઈ અણસમજ અથવા આવેશથી ખુનામરથી કરે તેમની સખ્તમાં સખ્ત શસ્ત્રોમાં ટીકા કરવાનો મહાસમિતિને હક છે. પણ જે સ્વતંત્ર દેશભક્તો ખરા દિલ્લથી હિંસા-ધર્મ સ્વીકારે છે અને આચરે છે તેમનાં ફરિયાદો વિષે અતિશય ખેદ કે દુઃખ દર્શાવવા ઉપરાંત કંઈ વધારે ટીકા, કરવાની યોગ્યતા વિષે ખરેખરો મતભેદ રહે એ સ્વાભાવિક છે.

તેથી એ પણ જણાય છે કે શ્રી દાસના ૭૦ મત એ અહિંસાની રાજનીતિ સામે નહિ પણ તે વિષે ગાંધીજીની મીમાંસા સામે જ અપાયા છે એમ જણવું નોંધ્યો.

તેમ એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું નોંધ્યો કે સુરત પક્ષે તો ગાંધીજીના જ હારવને મત આપ્યા હતા. પણ લગભગ સૌ સ્વરાજવાદીઓએ તેમ જ કોઈ મધ્યસ્થ ભાષ્યોએ દાસબાણી તરફદારી કરી હતી. એટલે અહિંસાના વિષયમાં પણ સ્વરાજ્ય પક્ષ ગાંધીજીથી કંઈક છુટો મત ધરાવે છે એ સ્પષ્ટ જ છે.

પક્ષભેદનું ભવિષ્ય

આમ આ પક્ષભેદ ત્રણે મુખ્ય હારાઓની ચર્ચામાં પ્રકટ થયો. ઉપર ચાર પક્ષ જણાવ્યા છે તેનો હવે કેવી રીતે નિકાલ આવશે તે નોંધ્યો.

અહિંસાના મતભેદને સહજમાં બાણીએ સુકી દબાવે. કારણ કે તેમાં અહિંસાવાદીઓએ પોતે શું કરવું તે વિષે નહિ પણ એક તદ્દન સ્વતંત્ર પક્ષ પર કેવી ટીકા કરવી એ વિષે જ મતભેદ થયો છે.

હવે જે ઉપર મતવત્તા ચાર પક્ષને તપાસીએ તો અતિમ સુરત પક્ષ અને સ્વરાજ્ય પક્ષના ભેદ તો તરત સૌ પીછાની શકે છે. સુરત મધ્યમવાદીઓ (અલીભાઈ * વગેરે) અને મધ્યસ્થ સભાજો

(પંડિત જવાહરલાલ, પં. સંતાનમ્ વગેરે) થોડે કે વધારે અંશે સ્વરાજ્ય પક્ષ તરફ વલણને અંગે જ સુરત પક્ષથી જુદા પડે છે. તેથી મૂળ અને મુખ્ય મતભેદ તો સુરત અને સ્વરાજ્ય પક્ષોના જ બધી લાઈએ.

આ એ પક્ષ મહાસભાનાં મંડળોમાં સાથે રહીને કામ કરી શકે ખરા ? કે વાર્ષિક સભામાં જેમની બહુમતિ થાય તેમણે જ બધાં મંડળો દાખ કરીને બીજાને પહાર રાંધી પોતાનું છુટું તંત્ર સ્થાપવા ચૂચવતું નોંધ્યો ? આ સવાલો અત્યંત ગંભીર છે અને તેના નિરાકરણ પર બેજગમની સભાનું ભવિષ્ય બંધાયે.

હવે જે એ પક્ષ વચ્ચે કૌટલ્યનો એક પણ તંતુ ન હોય તો માથે રહેવાથી બનશે નુકસાન જ થાય. પણ એવું છે ખરું ? એ તો ચોખ્ખું જ છે કે કેવળ ધારા-સભા વિષે જ નહિ પણ પંચવિધ અહિંસાની સખ્તાઈ વિષે પણ બન્ને પક્ષ સંમત નથી. પણ અહિંસાની ચળવળ તો દાસ ચલાવવાની નથી ને તેના હેતુ કે પરિણામરૂપ રચનાત્મક કાર્યક્રમ વિષે કંઈક આચાર-ભેદ હોય તો પણ મતભેદ નથી. તેમ દેશ તૈયાર થાય કે સરકાર કંઈ તક આપે ત્યારે સવિનય લાગ કરવા વિષે બન્ને એકમત હોય એમ લાગે છે. એટલે મુખ્ય મતભેદ તો ધારાસભામાં જવા વિષે જ રહે છે અને તેથી જ મીલાના શૈક્ષણિક અનેક વાર જણાવ્યું હતું કે સ્વરાજ્ય પક્ષ સાથે ૬૦ ટકા જેટલો એકમત અને માત્ર ૧૦ ટકા જેટલો મતભેદ છે તેથી આપણે બન્ને સાથે કૌટલ્ય કરીને ભેતભેતામાં સરકારને હરાવીશું.

સ્વરાજ્યવાદીઓનો તેમ જ મધ્યસ્થ પક્ષોનો આ મત છે. મીલાના મહામંથલીને તેમ જ પંડિત જવાહરલાલ ને લડને પણ સૌ પક્ષની સંયુક્ત મહાસભા જ નોંધ્યો છે.

પણ સુરત અતિમવાદીઓ અને ગાંધીજી તો બન્ને પક્ષ સાથે રહીને કામ ન જ કરી શકે એમ માને છે. યંગ ઇન્ડીઆના છેલ્લા અંકમાં બન્ને વચ્ચે ભેદ બતાવતાં ગાંધીજી એ જણાવ્યું છે કે ત્યારે સ્વરાજ્યવાદીઓ ધારાસભામાં કામ કરીને સરકાર ને વિલાયત પર આધાર રાખે છે ત્યારે સુરત પક્ષ તો પ્રબળે યોગ્ય તાલીમ આપી સ્વરાજ્ય લેવા ઈચ્છે છે. આ મીમાંસામાં કંઈક અતિશયોક્તિ જણાય છે. મુનિમિપાક્ષિટી-ભોક્ષ યોડ દાખ કરવાથી તેમ ધારાસભામાં યુક્તિ ચલાવવાથી સરકાર કરતાં

પ્રભ પર વધારે અસર થતી જણાઈ છે—ને ન થઈ હોય તો પણ તેવો હેતુ તો હોય જ છે. તેમ સ્વરાજ્ય પક્ષે બિટિશ માલના બહિષ્કારની દિમાખત કરી છે તેથી અંગ્રેજ લોકો હસે કે સીધાપ છતાં તેનીયે કંઈક પણ ઉડી અસર પ્રભ પર જ થઈ શકે. અને સ્વરાજ્ય પક્ષ રચનાત્મક ક્રમને ચલાવે છે એ વાત પણ વિસારવી ન જોઈએ.

હવે સાથે રહીને ટામ કરવાનું સૌએ કશું કહ્યું હોત તો બેલગામની સલામાં વધુમાંત મેળવવાને બહુ અગવળ ન થાત. પણ ગાંધીજીની આ બહેરાતથી બંને પક્ષને મહાસલાનું તંત્ર હાથ કરવાનો પાતો ચડસે અને તેથી કદાચ રચનાત્મક કાર્યને કંઈક હાનિ થશે.

ને બેલગામ પછી ? સંભવ છે કે ત્યાંની સલા એ જ પક્ષને સમિતિઓમાં નીમવાનો વિચાર નાખેલ કરે. તો ગાંધીજીની ફરિયાદ કાયમ રહેશે. પણ કદાચ જો એકપક્ષા અધિષ્ઠારીમંડળ નીમવાનું નક્કી થાય તો ત્યાં જેઓ દારીને સૌ સમિતિઓમાંથી સીધાવશે તેઓ વળી ફરીથી વધુમતિ મેળવવાને અગવળ ચલાવશે. ને આમ તો આ રસાકસીના અંત આવે જ નહિ.

આથી ઉત્કટ જે મહાસલા એકત્ર રહે તો વધારે

શુભ પરિણામની આશા પડે છે. હાલ ગાંધીજીએ તેમ જ મહાસલાએ ખાદીના અને અંત્યજના, પંચાયતના અને શિક્ષણના સંગીન કામને અગ્રસ્થાને મુક્યાં છે. આપણે માની લઈએ કે સ્વરાજ્યવાદીઓ આ વિશે થોડા ધણા મોળા હોય છે. છતાં ચુસ્ત કાર્યવાહકો તો આવા સામાજિક કાર્યમાં સ્વતંત્ર પક્ષોની તેમ સ્વરાજ્ય પક્ષની પણ પૂરેપૂરી સહાય મેળવી શકે. અને એમ ચાલતાં એ કાર્યની સિદ્ધિ નરી આંખે દેખાશે તો સ્વરાજ્યવાદીઓ પણ વધારે જોશથી તેમાં કુદાવશે.

એકત્ર મહાસલા એ એકત્ર કુટુંબ જેવી છે. કુટુંબમાં મતભેદ થાય, કંડાસ થાય છતાં તેમાં રોલ અને એકત્રની દોરી છેક તુટે નહિ. પણ જો થોડાએક મતાંતરથી સૌ છુટા પડી જાય તો પછી તેઓ ધરના એકને બદલે શેરી ને બજારમાં દહડવા માટે અને મમતની ખાતર જેમાં ખરો મતભેદ ન હોય તેમણે તકરાર કરવા માંડે. મહાસલાને આવા ભયકર સંકટમાંથી બચાવી લેવા સૌ દેશનાયકોને ને તેમના શિશુ-મણિષ્ય મહાત્માજીને-વિનંતિ છે.

ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક

મુંબાઈ મ્યુનિસિપાલિટી

“દિંદુસ્તાનનું ઉત્તમ શહેર” એવો ઇલાજ મુંબાઈ શહેરે ધારણ કર્યો છે. મુંબાઈ ‘મુંદર’ કહેવાયું છે. કલકત્તાના મેદાનની આસપાસનો ભાગ ધણે જ મુંદર છે; કલકત્તાની વસ્તી વધારે છે કે મુંબાઈની એ વિષે મતભેદ હોય, પણ મુંબાઈ બેટના સૌન્દર્ય વિષે બે મત હોઈ શકે નહીં. કોંકણના જૂરા પર્વતો, મુંબાઈના બેંક, બે-તો દરિયા કિનારો તથા આડથી ઢંઢાઈ ગયેલી મસખાર દિલની ટેકરીની રમણિયતાને ટકર મારે એવી કાષ્ઠ પણ ચીજ કલકત્તામાં નથી.

મુંબાઈના રહેવાસીઓને મુંબાઈનું સૌન્દર્ય જોવાને નથી, કદાચિત તે જોવાને માટે આંખ પણ ન

હોય. મુંબાઈ વેપારનું મોટું મથક છે; વેપારી વર્ગ સહવારથી સાંજ સુધી દોડદોડ કરે છે, તેને ખાવાની જૂબ નથી, પચાવવાની શક્તિ નથી. જેમની પાસે પુષ્ટજ પૈસા છે તેમને તે નકામો છે, તેનો સદુપયોગ કરતાં ભાગ્યે જ આવડે છે, અને પોતાને સટે તન-દુરસ્તી, શાન્તિ કે આનન્દ મેળવી શકતા નથી. મધ્યમ વર્ગના માણસો માટે એ સ્વર્ગ તો નથી જ. મહાનની મોંઘવારી અને અગવડ જ્યાં હોય ત્યાં માણસ સુખી શી રીતે થઈ શકે ? ત્યાં સ્વર્ગનાં સ્વપ્ન પણ શી રીતે આવે ? જ્યાં આખો દિવસ મોટર અને ટ્રામની અગવડ તથા શીકાં ચિતાગ્રસ્ત માણસોની દોડધામ ચાલી રહી

હોય ત્યાં મનની શાન્તિ કેમ મળે ? ગરીબ વર્ગને માટે તો મુંબાઈની સરખામણી નર્ડ નોરે કરી શકાય. ગંદવાડ, અંધારું, ખરાબ વાસ, ગરીબાઈ, હુમ્મ્યાઈ, બદચ્છાઈ, રોગ અને દુઃખનું સામાન્ય ફેલાઈ રહ્યું હોય તે સિવાય બીજું નર્ડ ક્યાં હોય ?

ગીચ વસ્તી

પણ મુંબાઈની વસ્તી વધતી જાય છે. ૧૯૧૧માં ૬૭૯,૪૪૫ માણસો હતાં તે વધીને ૧૯૨૧ની સાલમાં ૧,૧૭૫,૬૧૪ થયાં છે. દસ વર્ષમાં બે લાખ માણસો વધ્યાં છે; અને બન્ને રેલ્વેની આસપાસ ધીમેધીમે નવાં ઘરો બંધાતાં જાય છે. વિરાટ અને થાણા સુધીનાં બધાં ગામડાંમાં મુંબાઈના લોકો વસે છે. તે છતાં મુંબાઈ શહેરની વસ્તી વધ્યાં કરે છે. દરેક એકરમાં ૭૮ માણસની વસ્તી છે.

મુંબાઈ શહેર તથા બેટનો વિસ્તાર ૨૪ ચોરસ માઈલ જેટલો છે; પણ કેટલાક લાગ ૬૭૫૨

હોવાને લીધે ગરીબ લતાઓમાં વસતી ઘણી જ ગીચ છે. કોઈ પણ ગામની સુખાકારી અથવા આરોગ્યની ખરીદા કરવી હોય તો ત્યાંનું બાલમરણ પ્રમાણ તપાસવું, એવું અનુભવથી જણાયું છે. છોકરાં જન્મે ત્યારથી બાર મહિનાની અંદર મરણ પામે તેના ઉપરથી બાળ-મરણ પ્રમાણ જણવામાં આવે છે. ૧૯૨૨-૨૩ ના વરસમાં દર ૧૦૦૦ બાળકોમાંથી ૪૦૩ પૂરા બાર મહિના સુધી છવી શક્યાં નહોતાં. છેલ્લાં દસ વર્ષના આંકડા તપાસીએ તો સરેરાશ પ્રમાણ ૪૮૦ નું આવે છે. ૧૬૦૦૦ છોકરાં જન્મે તેમાંથી માત્ર ૮૦૦૦ બાર મહિનાના થવા પામે એ જગ્યાને સ્વર્ગ તો ન જ કહેવાય, ને કે સાંભળવા પ્રમાણે સ્વર્ગ નર્ડમાં જન્મ મરણ યતાં નથી. નીચે બતાવેલા કોષ્ટક પરથી જણાશે કે જે કુટુંબો એક જ ઓરડીમાં રહે છે અને જ્યાં વસ્તી સ્વાભાવિક રીતે અત્યંત ગીચ હોય છે ત્યાં બાલમરણ પ્રમાણ પણ ઘણું જ જોવામાં આવે છે.

૧૯૨૨ની સાલમાં મુંબાઈમાં બાલમરણ પ્રમાણ

કુટુંબીક રહેવાની જગ્યા	જન્મ સંખ્યા	મરણ સંખ્યા	દર હજારે મરણપ્રમાણ
એક ઓરડા	૧૫૦૭૬	૭૧૦૨	૪૭૦
બે ઓરડા	૬૭૩	૪૨૪	૪૩૫
ત્રણ ઓરડા	૩૫૧	૧૪૮	૪૨૧
ચાર અથવા વધારે	૨૭૩	૮૨	૩૦૦
રસ્તા પર	૪૪	૧૭	૩૮૬
સુવાવડખાનામાં	૩૭૩૨	૪૬૩	૧૫૦
કુલ	૨૦૪૫૨	૮૨૩૬	૪૦૨૭

જેમ રહેવાની છૂટ વધારે મળી શકે તેમ મરણપ્રમાણ ઓછું થાય છે. પણ મુંબાઈ શહેરમાં ગરીબની વસ્તી વધારે છે. ૬૬ ટકા જેટલી વસ્તીના નસીબમાં દરેક કુટુંબ દીક એક ઓરડી જેટલી જગ્યાની વપરાશ મળે છે.

કેટલીક ઓરડીઓમાં એક કરતાં વધારે કુટુંબ વસે છે; ત્યાં જ રહેવાનું, રાંધવાનું, સુવાનું, અને સંસાર ચલાવવાનો આ લખકર ગરીબાઈના વિચાર કરીને તેના નિવારણ માટે મોગ્ય પગલાં લેવાને બદલે બાળસંરક્ષણની

ખર્ચાળ યોજનાઓ થાય છે. ગરીબ લોકોને સલાહ આપવાને માટે દિલ્લીમાં અને મહિનાના રૂ. ૫૦૦ની પગારદાર બે અંગ્રેજી બાઈઓ નોયેલી. તેમને પૂરું હિન્દી પણ આવડતું નહોતું. મુંબાઈની યોજના હાલ કેમ ચાલે છે તે અમને માહ્યમ નથી. થોડા વખત ઉપર તેની અસલ ગેરવ્યવસ્થાને લીધે એક લઘી દાકતર બાઈ જે આત્મભોગ આપીને સ્વયંસેવક તરીકે મફત કામ કરતી હતી તેને રાજીનામું આપવું પડ્યું હતું. બાકીનાં પ્રમાણે ઓછું કરવા માટે નીચે બતાવેલી યોજના અમલમાં મુકાઈ છે:

(૧) સગર્ભા સ્ત્રીઓને સલાહ તથા મદદ આપવા માટે ઘેરેઘેર ફરનાર દાયણો રાખી છે.

(૨) મુંબાઈ વખતે દાયણો મફત મદદ કરે છે.

(૩) ગરીબ સ્ત્રીઓને મુંબાઈમાં ખોરાક દવા વિગેરે.

ની મફત મદદ આપવામાં આવે છે.

(૪) મુંબાઈમાં કાઢવામાં આવ્યાં છે.

(૫) છોકરાઓને ચોક્કસ દૂધ મળી શકે એવી દુધનો કાઢી છે.

(૬) છોકરાઓને મફત તપાસવા, દવા આપવા, બાકીઉછેરને લગતી સગાઈ આપવા, ન્દાવાની ઓઠવણ કરવા માટે થાણાં નાખ્યાં છે.

અમારી સંસાના છે કે મુંબાઈની સુધરાઈએ આ ઉપરાંત નીચેનાં બે કામ કરવાં:

૧. મુંબાઈને લગતી સર્વ માહિતી મળે એવા વર્ગો (mothercraft) મુંબાઈમાં સ્થળે સ્થળે કાઢવા, અથવા જાનગી સંસ્થા નીકળી હોય તેમાં આર્થિક મદદ આપવી.

૨. દાયણ તથા નર્સોને માટે ઘણા વર્ગો કાઢવા. આખા દેશમાં નર્સો તથા દાયણોની અસંત જરૂર છે, તે મુંબાઈ શહેર સારી રીતે પૂરી પાડી શકે. જ્યારે મુંબાઈ બહારના લોકોમાં નર્સો તથા દાયણો પ્રત્યેના અજુગમે નીકળી જશે ત્યારે મુંબાઈની અગ્ર પક્ષ તેમનો ઉપયોગ છટકી કરશે.

દેખાવણી

૧૫૨ મરાઠી શાળાઓમાં ૧૬,૪૯૯ છોકરાં બાલુ છે.

૭૪ ગુજરાતી " ૭૮૬૮ " "

૧૦૮ ઉર્દુ " ૯૪૭૩ " "

૧૪૭ મદદ લેતી " ૧૫,૦૪૨ " "

જો વસ્તીનો દસમો ભાગ પ્રાથમિક શાળાઓમાં હોવો જોઈએ એવું ઓછું પ્રમાણ સ્વીકારીએ તો 'પણ' મુંબાઈમાં એક લાખ અને વીસ હજાર છોકરાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં હોવાં જોઈએ.

શિક્ષણ પદ્ધતિ રીખેલા ટ્રેનિંગ શિક્ષકોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:

મરાઠી શાળાઓમાં ૪૮૩ ટ્રેનિંગ; ૩૫૬ નહીં રીખેલા ગુજરાતી " ૨૮૭ " ૧૦૩ " ઉર્દુ " ૧૦૬ " ૩૩૩ "

ઉપરના કોષ્ટક ઉપરથી જણાય છે કે યોગ્ય લાયકાતવાળા શિક્ષકો રાખવામાં આવતા નથી અને તે પ્રમાણમાં શિક્ષણ નીચી પદ્ધતિનું હોય છે.

મુંબાઈનું રાજ્ય

મુંબાઈ સુધરાઈની વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૬,૭૫૩,૨૬૩ હતી, એટલે આખા વડોદરા રાજ્ય કરતાં વધારે અને મૈસુર રાજ્ય કરતાં ઓછી. સુધરાઈનો કર વધ્યા જ કરે છે તે ગયા પાંચ વર્ષના આંકડા ઉપરથી જણાશે:

વર્ષ	માથાદીઠ કર	રૂપીઆ
૧૯૧૮-૧૯	૧૫-૧૪-૨	
૧૯૧૯-૨૦	૧૬-૯-૨	
૧૯૨૦-૨૧	૧૪-૧૦-૬	
૧૯૨૧-૨૨	૧૬-૧૫-૩	
૧૯૨૨-૨૩	૨૦-૨-૪	

મુંબાઈ મ્યુનિસિપાલિટીમાં રાજ્યમહારાજના ખાનગી ખર્ચ થતા નથી તેથી નીઝામના દેદરાબાદની 'સંસ્થા' પછી મોટામાં મોટી સંસ્થા મુંબાઈ સુધરાઈની ગણી શકાય, તેનો ખર્ચ નીચે પ્રમાણે છે:

વસ્થા	લુટા આંકડા
૧ વ્યવસ્થા, દેખરેખ તથા આફીસો	૧૭,૩૭૯૦૦
૨ પાણીના નળ	૩૮,૪૭૦૦૦
૩-પ્રાથમિક કેળવણી	૨૨,૦૧૦૦૦
૪ માધ્યમિક "	૭૧૦૦૦
૫ આરોગ્ય ખાતું	૯,૧૬૦૦૦
૬ દવાખાનાં	૯,૬૩૦૦૦
૭ રસ્તા-જાનરની સફાઈ	૩૫,૭૮૦૦૦
૮ રસ્તા, અને પુલો	૪૩,૬૧૦૦૦
૯ શેશનાઈ	૭,૫૨૦૦૦

૧૦ ગટર	૩૮,૬૦૦૦૦
૧૧ આગળવા	૪,૦૨૦૦૦
૧૨ મકાનો પર દેખરેખ	૩,૮૮૦૦૦
૧૨ બાગ, ખુલ્લી જગ્યા	૨,૮૪૦૦૦
૧૪ શાક બગીચા, કસાઈખાના	૬,૧૫૦૦૦
૧૫ શહેર સુધારણા માટે	૧૭,૮૫૦૦૦

આટલો બધો ખર્ચ થયા છતાં ગરીબ લોકોને દરેક પ્રકારની હાડમારી હોય છે. જે કુટુંબને રહેવા માટે ઓરડી ન હોય તે અનીતિને માર્ગે ઉતરી જાય છે. એક તરફથી મોટાં લખમોટ ખર્ચ થાય, મોટરને માટે સીધા લીસા રસ્તાઓ બનાવાય, મહિને હજાર ફીઆથી વધારે પગારના અનેક અમલદારો નીમાય અને બીજી તરફથી હજારો માણસોને ટોરની માફક

એક નાની સરખી ઓરડીમાં પુરાઈ રહેવાનું હોય એવી સમાજવ્યવસ્થા નિંદાપાત્ર છે; તે બદલની નોંધએ. નહીં બદલાય તો તેમાં બોલ્યોવિઝમ 'નામનો' રોજ પેદા થશે. એ એથી રોજ છે અને તેનો એપ યુરોપથી આવ્યાં કરે છે, પણ અહીંની પરિસ્થિતિ અનુકૂળ નહીં હોવાને લીધે તે ફેલાતો નથી. ફાટનું મુંબાઈ, મલબારનું મુંબાઈ મુંદર છે પણ માંડવી અને કમ્બાઈપુરા વિષે શું? અને 'હિંદના રત્ન'માં ભયંકર બાલમરણ પ્રમાણ છે તેનું શું? મુંબાઈની પ્રગતિએ આ વિષે વધુ લક્ષ આપવું પડશે. મુંબાઈની સુધરાઈના સલામોએ એક પછી એક સુધારા કરવા પડશે, અને સલામાં માત્ર ભાવણો કરવાથી સુધારા થવાના નથી. દરેક સલામને પ્રગતિ આગેવાન થવું પડશે અને પ્રગતિ સાથે રાખીને ઉન્નતિને પંથે ચઢવું પડશે.

નોંધ

એક જ ક્રમ

મહાત્મા ગાંધીજીને રાજકારણમાં અસહકાર પદ્ધતિ ને તેમણે સુસ્ત પદ્ધતિ આગેવાન ગણી શકાય. છતાં હિન્દી મંત્રત્વિ અને સમસ્ત જનતાના પૂજ્ય પ્રતિનિધિ તરીકે સૌ પદ્ધતિ નજર તેમની તરફ જ વળે છે. તેઓ જેલમાં ગયા ત્યારે તેમના રાજકીય પ્રતિપક્ષીઓને તેમનો કારાવાસ જરૂરી જણાતો હતો અને અંતરમાં ઉડો ઉડો સાલતો હતો. અને તેઓ મરણપથારી પરથી ઉડીને મુક્ત થયા તેથી સૌનાં દિલ થોડે ધણે અશે ભાવ-બીનાં થયાં છે. ગાંધીજી લુઈ પદ્ધતિ ત્યારે સૌને સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ કંઈક એવી આશા હતી કે જેલમાં આટલી તપશ્ચર્યા આપ્યો પછી હવે વધારે ઉન્નત ને વિશાળ ધોરણ પર તેઓ કંઈ એવો ક્રમ મુકશે કે જેમાં સૌ પક્ષ સામેલ થઈને તેમને પગલે ચાલી શકે.

તેથી, “રાજ્યો અને મહારાજ્યો, નાદિરવાદીઓ અને સ્વરાજવાદીઓ, વિનીત અને સ્વતંત્ર સંજ્ઞાઓ, વર્ગો અને અંગ્રેજો—સૌ વિના મોઝાઈ નેહાઈ શકે એવો એક વિશાળ ક્રમ સચવાવો વિનંતિ” ગાંધીજીને

કરવામાં આવી છે. અસમ્પત, તે ક્રમ એવો તો હોવો જ નોંધએ કે જેથી સ્વરાજ્ય મેળવવાની પણ વધારેમાં વધારે ત્વરિત તૈયારી થઈ શકે. આ ઉપરથી ગાંધીજી એ વર્ગ ધ્વનીઆના ઉલ્લા (૧૦-૭-૨૪) અંકમાં એ મહત્વની સૂચના કરી છે કે:

(૧) સૌને સારૂ ખાદીના પ્રચારનો, હિન્દુ મુસલમાન એકમનો અને અસ્પર્શતા નિવારણનો—એવો ત્રિવિધ ક્રમ સચવી શકાય, અને સૌ ખરા દિલથી કામ કરે તો તે એક વરસમાં પાર પણ પાડી શકાય.

(૨) જે દેશસમસ્ત—અર્થાત્ સૌ પદ્ધતિ આગેવાનો આ ક્રમને અંતઃકરણપૂર્વક વધાવી લે તો એક વરસને સારૂ અસહકાર અને સવિનય લંગને મુલતવી રાખી શકાય. દુર્લાભે ગાંધીજીએ પોતાના રાજપ્રકરણી વિચારો પ્રકટ કર્યા પછી અને તે વિષે છાપામાં અને મહા-સમિતિમાં આટલી તીખી ચર્ચા થયા પછી આ સૂચના રજુ કરી છે, તેથી કદાચ તેનું મૂલ જરાબર નહિ અંકાય. તેમ જ આ લેખમાં જ રેડીઆ ખાદીની સર્વપ્રાકૃતિતા વિષે અને વર્ગોના વિનિતો વગેરેની પ્રગ્ન સાથે સહકાર

કરવાની શક્તિ વિષે ઉંડી સંકેત જાતાવી છે એથી પણ તેના સ્વીકારમાં અંતરાય આવે. છતાં પણ સૌ સહકારી અને અસહકારી લોકનાયકો અને કાર્યકર્તાઓ પોતાના મતમતાંતરને અળગા કરી સમાજસેવાના આવા શુદ્ધ કાર્યમાં સ્વર્ણપુ કંરે તે આપણા દેશમાં સોનાના સુરજ ઉગે.

આ વિષે પ્રગ્નતા પ્રયુક્તરની આશા ગાંધીજી રાખશે. તે કોના જવાબની? ચુસ્ત પક્ષ આ સૂચનાને વધાવી લે એવો મંતવ્ય દેખાતો નથી. સ્વરાજ્ય પક્ષે તો વિનિતોને ધારાસભામાંથી દૂર કરવા માટે જહેમત ઉઠાવી છે અને આવા સર્વદેશીય સહકારથી વિનિતોની પ્રતિજ્ઞા પ્રગ્નમાં વધી જાય એવી સંકેતી કદાચ તે પણ નકાર લખે. ત્યારે શું ગાંધીજીના પોતાના મત સુજ્ઞ આ ચળવળથી જે વિનિતો અને વક્ષો પ્રત્યે યોરોધણો દૂષભાવ કેળવાયો છે તેઓ આ આમંત્રણને ઉમંગથી વધાવી લેશે? ને રાજ્ય મહારાજાઓ અને અંગ્રેજ વેપારીઓ તો—ઈંગ્રેજ સુકાંત સર્વ—પરદેશી કાપડના બહિષ્કારની ગાંધીજીની નેમ જોઈને શાંત પાપમ લખીને અળગા રહેશે. જે કોઈ કુશળ દીકારા આ સૂચનામાં અસહકારના વીણી ધારે પ્રગ્નને ચલાવવાની ગાંધીજીની અશક્તિ વરતે તો પણ નવાઈ નહિ.

આ ઉપરથી જણાય છે કે આ સૂચનાનો પ્રતિષ્ઠાકરક જવાબ મળવાનો મંતવ્ય તો એણે જ છે. એટલે ખરૂં જોતાં સમગ્ર પ્રગ્નની નાઠ તપાસીને ગાંધીજીને આ ઉપાય યોગ્ય લાગે તો તેમણે જ તેનો અમલ કરવાની જવાબદારી લેવી જોઈએ. અને અમારી ખાત્રી છે કે પ્રગ્ન પર તેમ વિવિધ પક્ષ પર અચળ શ્રદ્ધા રાખી ગાંધીજી આ મજલ આદરશે તો તેમને ધાર્વા કરતાં ઘણી જ વધારે સહાય ને સહાનુભૂતિ મળશે.

પણ મનિા કે આ કાર્યમાં વિનિતોની અને અંગ્રેજોની નહીં જ મદદ મળે. તો પણ સ્વરાજ્યપક્ષની અને તેના બંધુક સ્વતંત્ર પક્ષની તો મંગીન સહાય મળે એમ તો ગાંધીજીએ ધારે છે. પણ તેઓ તેટલાથી જ અસહકાર સુલતવી ન રાખે એમ જણાવે છે. છતાં ખરેખરો સવાલ તો આજે એટલો જ વિચારવો જોઈએ કે જે રચનાત્મક કાર્યની સિદ્ધિ પર સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિનો આધાર છે તો તે કાર્ય વહેલામાં વહેલું ક્ષરિતે સાધી શકાય? અને જો હાલ અસહકારની તે બહિષ્કારની પૃત્તિને નરમ પાડવાથી સૌ સેવાભાવે હળામળાને આ

કદિન કામ કંઈક પણ વધારે વેગથી કરી શકે તો ગાંધીજીએ પોતે જ એવી સહાય આપવી ન જોઈએ? મહારાજાના જે સૌ પક્ષો રચનાત્મક ક્રમને વરેલા છે તેઓ પણ એકદીક્ષીથી આ કામ કરી શકે તોયે તેમાં કંઈ ઓર વેગ આવે ને પક્ષાપક્ષીનો કર્કષ કંઠાસ બંધ થાય.

તેથી આ વિષે મળતા જવાબો પરથી ધોરણ ન બાંધતાં ૧૯૨૦ ની માફક આજે પણ સ્વયુદ્ધી દેશનું સુકન હાથમાં લઈ સંચાલનકૂલ અને સુચોચ દિશામાં હંકારવા મહાત્માજીને વિનંતિ છે.

મતભેદથી દૃઢયભેદ

જો કોઈ અસહકારીઓ અને સહકારીઓ આ સૂચનાને નહિ વધાવી લે અથવા તેના અમલ નહિ કરે તો તેનું કારણ શું? એક જ—મતાંતર સદેવાની અશક્તિ. અસખત, ઘણાખરા આ ચિકિત્સા કુળ નહિ કરે. સૌ પોતાની નહિ પણ સામાની અસહિષ્ણુતાને જ વાંકે કાઢશે. પણ તેમની સામે તો શુદ્ધ લગવાનું સોનેરી સ્વઘરી શકાય કે—સરકારના તેમ પ્રતિપક્ષીઓના—મોધને બોધથી ને દૂપને પ્રેમથી છતવા જોઈએ. ને આવી સહાનુભૂતિ આજીને વસ્તુસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરીએ તો પણ અસહિષ્ણુતાનો આક્ષેપ સોને—ખાસ કરીને અસહકારીઓને કુળ રાખવો જ જોઈશે.

વાચકોને યાદ દરો કે અસહકારની ચળવળ જોસજોર ચાલતી હતી ત્યારે પણ લડત જરા પણ મીઠકુ રાખવાનું સૂચવ્યા સિવાય ખાદીના તેમ જ અસ્પર્શતા નિવારણના, કામકામના ઐક્યના અને અહિંસાના પ્રચારમાં સહાય આપવા ગાંધીજીએ વિનિતો વગેરે સૌ પક્ષને અનેક વાર વિનંતિ કરી હતી. ઘણાને એથી નવાઈ લાગી હતી. પણ દક્ષિણ આફ્રિકાનો જે ઈતિહાસ હાલ પ્રકટ થયે જાય છે તે ઉપરથી ગાંધીજીની સૂચના અતિશય જ્યવહારિક જણાશે. ત્યાં સરકારની સામે હિન્દીઓ જંગ મચાવતા હતા તે વખતે પણ કેટલાક ઉદારચિત ગોરાઓની સાથે નિરંતર એટલી મીઠાસ જળવાઈ હતી કે જેથી તેઓ હમેશાં મધ્યસ્થ પક્ષ તરીકે હિન્દીઓની વતી સરકારની આગળ વિઠિ ને સંધિ કરવા જતા. પણ જ્યારે ૧૯૨૧-૨૨માં અંગ્રે અસહકારીઓએ ધર્મશુદ્ધ આદ્યે ત્યારે વિનિત પક્ષ લાકડાને કેમ દૂર રહ્યો? શુદ્ધ ગાંધીજી જ જવાબ આપશે કે “આપણે તેમનો પીછો પકડવામાં શી બાકી રાખી છે?” અને સાર એટલો

જ છે કે ગમે તેટલા મનબેદ, છતાં પણ ગાંધીજીનું દિલ તો દરિયા જેવું અગાધ અને અનંત જ રહે છે; પણ તેમને અનુસરતાં આપણી જીવિની સાથે હૃદય પણ સંકુચિત થાય છે અને જીવિભેદથી એક વાર જુદા પડેલાની સહાય આપણે જોતજોતામાં છેક જ ખોઈ ખેસીએ છીએ.

અને પહેલાં જેમ વિનીતા સાથે તેમ હવે આજે સ્વરાજ્યવાદીઓ સાથે મતભેદથી હૃદયભેદ પડેલો જાય છે એ સૌ કોઈ ખેદપૂર્વક કબૂલ કરશે. આમાં પણ ગાંધીજીને વધારે સુરતપણે અનુસરનાર નાફેરવાદીઓનો જ વધારે વાંક કાઢવો પડશે. તેમાંના ઘણાપણે એમ માની જશે છે કે ગાંધીજી જેલ ગયા એટલે જાણે તેમની સામે કંઈક અંગત વિરોધથી જ સ્વરાજ્યવાદીઓએ બંકે કર્યું અને આવો બેદ ન પડ્યો હોત તો કેવું સરસ કામ થયું હોત તેનાં સોનેરી સ્વપ્નાં રચીને હજી પણ પ્રતિપક્ષીઓ સામે તેઓ રીસે ભરાયાં કરે છે. પણ જો તેમણે પહેલેથી જ આ મતભેદ શુદ્ધ જીવિનો ને પ્રમાણિક ગણ્યો હોત તો હાલના જેટલી કડવાશ ન થાત; અને તે કડવાશ જ આજે શાંત રચનાના કે ઉમ્મ લગતના સૌ કાર્યમાં અંતરાયરૂપ જણાય છે.

આથી જરા આગળ વધીએ. સ્વરાજ્યવાદીઓની સહાય મેળવવાની આશા તો આપણને થોડી જ છે. પણ મહાસંમિતિના ઉદ્દેશ કરાવને અંગે પંચવિધ બિદિષ્કાર ન પાળનારને સંમિતિઓમાંથી અગ્રગા કરીને પછી તેમની સહાય મેળવવાની ગાંધીજીએ આશા રાખી છે. અજ્ઞાત, થી ગંગાધરરાવ જેવા પરમસેવકો તો સર્વથા રાજીનામું આપ્યા પછી પણ કાર્યધુરા વહન કરશે જ એવી આશા રાખી શકાય. પણ તેની સાથે એ પણ નક્કી છે કે પહેલાંની મારફત હવે તો મનની સાથે દિલનો પણ સંકોચ ચર્ચો જ કરશે તો તેમના જેવા જે અનેક અસીલો ને વજાલોને, મિત્રકાપડના વેપારીઓને તેમ જ સરકારી રાજામાં બાળકોને મોહકનાર માથાપને તેમ જ ઘણીખરી મ્યુનિસિપાલિટી ને લોકલ બોર્ડના સલાહદોને સંમિતિઓમાંથી નીકળી જવું પડશે તેમને પણ આપણે થોડી જ વારમાં ખોઈ ખેસીશું. આમ સિદ્ધાંત વધારે ને વધારે કડક કરતા જઈશું તેમ તેમ કામ વધારે મુશ્કેલ થશે, ને કામ કરનારા ધટલ જશે તો ક્યારે ને કેવી રીતે પાર પામી શકીશું તે કળાતું નથી.

ગાંધીજી પોતા તેમમૂર્તિ છે તેથી બીજામાં પણ

મતભેદથી કંઈ દેખલામ થવાનો સંભવ ઓછો જ આંકે છે. પણ અત્યાર સુધીના અનુભવથી તેઓ કબૂલ કરશે કે તેમની ધારણા ધણે અંશે ખોટી જ પડતી ગઈ છે. ગુજરાતમાં તેમ જ દેશભરમાં પક્ષભેદથી પરસ્પર અવિશ્વાસ વધે છે ને મહેજમાં અંગત હેતુનાં આરોપણ થાય છે, દિલ ખાગાં ને છલ તીખી થાય છે; એ જ સ્વરાજ્યમાર્ગમાં મોટામાં મોટું વિઘ્ન છે. તે દૂર કરવામાં સૌએ પોતાને વિશે પહેલ કરવી જોઈએ. ને આમ દેશનું વાતાવરણ શુદ્ધ થાય ત્યાં સુધી તો પક્ષાપહાની અને અસહકારની ધાર તીણી ન કરવા અમે સૌને ભક્ષામણ કરીએ છીએ.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય

કેટલાક શ્રદ્ધામાં લોકલબોર્ડની ચુંટણીનો વખત નજીક આવે છે ને આજની સાક્ષી રાજ્યાતમાં થોડી-ધણી મ્યુનિસિપાલિટીઓની ચુંટણી ફરીથી થશે. તેથી તે વિશે મહાસભાએ અને અસહકારીઓએ કેવી રીતે વર્તવું એ વિચારવું જોઈએ.

હુલાંએ આ સવાલ પર ધટવું લક્ષ આપણું નથી. તે વિશે નાગપૂરમાં ખાનગી ચર્ચા થઈ હતી પણ તેમાં કંઈ નિર્ણય થયો ન હતો; અને જાહેર કરાવમાં તે જન્મે સંરચાઓના કેળવણીના વહીવટમાં સરકારી નાણાં ને અંકુસ ન સ્વીકારવા ભક્ષામણ કરવામાં આવી હતી. હવે લોકલબોર્ડનું શિક્ષણ તો ખરું જોતાં સરકારને હસ્તક જ હોવાથી તે વિશે આવો કરાય પહેલેથી જ નિરર્થક હતો. તેમ જ આખા દેશમાં ગુજરાતની ત્રણ જ મ્યુનિસિપાલિટીઓ સરકારી મદદ બંધ કરી શકી. એ જોઈને બાકીની મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને તમામ લોકલબોર્ડના કેવળ બિદિષ્કાર કરવાનો કરાય ભયમાં લાવવામાં આવ્યો. પણ વજાલો જાણીએ અને કોઈ અપ્રભુઓને નાગપુરના કરાવતાં આવો અંતિમ પ્રયોગ ન કર્યો એટલે તે પસાર થયો નહિ.

ત્યારથી તે આજ સુધીના વરસમાં ધણીયે નવી ચુંટણીઓ થઈ ગઈ પણ તે વિશે મહાસભા કે પ્રાંતિક સંમિતિએ કંઈ પણ નીતિ મુકરર ન કરી; તેથી જુદે જુદે સ્થળે થોડામણા અસહકારીઓએ મોડાવહેલાં જમીને પોતાની સ્થાનિક પ્રતિપક્ષી આ મંડળોમાં ચુંટાવને તેમ જ વધુમતિ, મેળવવાને છુટક છુટક પ્રયાસો કર્યો. કોઈ કસ્ટ્યા, કોઈ હાથો. પરિણામે કોઈ કોઈ ઠેકાણે અચક-કારીઓની વધુમતિ છે પણ ત્યાં મહાસભાના કરાવ

મુજબ શિક્ષણમાં અસહકાર કરવાનું તો કાયદી બની શક્યું નથી.

હમણાં જ ગાંધીજીને કોર્ટમાં આ વિષે પૂછ્યું હતું. તેમણે તો સ્વાભાવિક રીતે એવો મોખમ જવાબ આપ્યો કે જ્યાં અસહકારને પુષ્ટિ આપી શકાય ત્યાં જવું, બીજે નહિ. પણ રાજ્યમાં અમલદારો સ્થાનિક સંગોગોથી વધિક છે તેમણે તો વધારે નિશ્ચિત ઉત્તર આપવો જ જોઈએ.

આ વિશે ચાર રસ્તા લઈ શકાય:

(૧) આ સંસ્થાઓનો બંદિષ્ઠકાર; પણ આ માર્ગ તો પહેલાં તેમ આજે પણ સૌને અત્યાવહારિક લાગે એમ માની લઈએ.

(૨) આ સર્વે સંસ્થાઓને હસ્તગત કરવાને સર્વત્ર પૂરો પ્રયાસ કરવો, જે અસહકારીઓ દાખલ થાય તેમણે કેળવણીમાં સરકાર સાથે અસહકાર કરવાનો દરાવ મુકવો અને તે નિષ્ફળ થાય એટલે તેમાંથી રાજીનામું આપવું. શરૂઆતમાં કંઈ આવશે વિચાર ફેલાશેલો. પણ આમ અસહકાર કરવાનું હવે અનેક કારણસર અશક્ય બન્યાં છે. એટલે કે જેટલે રાજીનામાં આપવાં હોય તો તો મુંડણીની મહેનત ન કરવી એ જ યોગ્ય ગણાય.

(૩) ઉપર મુજબ બધાં મંડળોમાં જો તેટલી વધુ-મતિ મેળવવાનો અને અસહકાર આચરવાનો બનતો પ્રયાસ થઈ પડી તે નિષ્ફળ થાય તો પણ અંદર રહીને કેળવણીને જો તેટલી સુધારવી તેમ જ સ્વતંત્ર કરવી. ને એ પ્રયાસની કદર કરીને બંદિષ્ઠકારના તેમના અપૂર્ણ પાલનની મહાસભા દરમિયાન કરે.

(૪) છેવટે જેમને ઉપર મુજબ પોતાનાં ગામ ને છાત્રાની અહ્ય સેવા કરવાં હોય તેમને રાહત ન મળે તો તેઓ મહાસમિતિના તાબા હયા મુજબ બધી સમિતિઓમાંથી રાજીનામું આપી નીકળી જાય.

આમાંથી પહેલાં જો માર્ગ તો અશક્ય કે નિષ્પ્ર-યોગી છે તેથી છેવટના માર્ગ પસંદ જ પસંદગી કરવાની રહે છે. મુજબ પ્રાંતિક સમિતિને અરેબર્ડે એ જ વિચારવાનું છે કે મુનિશિપાલિટીઓ ને લોકલ બોર્ડ, ગ્રામ પંચાયતો અને સેનિટરી કમિટીઓ જો તેટલી પણ દાય કરવી એ જ છે કે નહિ? —અથવા બીજી રીતે કહીએ તો—તેના દરાવની રૂએ કે તેના વિના જ અસહ-કારીઓ આ મંડળોમાં જાય તેમના અપૂર્ણ બંદિષ્ઠકાર-ની જરૂર કરવી કે તેમને સમિતિઓમાંથી દૂર કરવા?

અમારી નજર સરના એવા છે કે જો આ રસ્તા અનુભવ પડી આપણે આ સંસ્થાઓનો બંદિષ્ઠકાર કરવા ઇચ્છતા નથી તો તેમાં જો તેટલી સંખ્યામાં દાખલ થઈ તેનો જો તેટલો કાણ લેવો જ જોઈએ અને ત્યાં જ કંઈ તેઓ કરી શકે તેથી મંત્રાપ-માનીને તેઓ સમિતિઓમાં પણ રાખવા જ જોઈએ.

જાપાનમાં સ્ત્રી શિક્ષણ

જાપાન અને અમેરિકાની વચમાં હજારો માઈલ લાંબો પાસિફિક મહાસાગર આવ્યો છે તે છતાં જાપાની પ્રજાના સામાજિક જીવન ઉપર અમેરિકાની છાપ ચોક્કસ જોઈ શકાય છે. જાપાની છોકરીઓ પરણતાં મુખી નોકરી કરે છે અને નોકરીમાં સારી કમાણી થાય તેટલા માટે ખાસ ઉપયોગી શિક્ષણ લે છે. જાપાનની હરીફત (year book, 1912) માં લખ્યું છે કે આશરે ૧૩ લાખ (૧૨૭૦૦૦૦) સ્ત્રીઓ ધંધાદારીના કામમાં રોકાયેલી છે.

૧૦ લાખ સ્ત્રીઓ નોકર તરીકે જીવન ગાળે છે
૧૨૬ " " બીજમણી છે.
૨ " " જાહેર સંસ્થાઓમાં નોકર છે.
૪૦ " " ખેતીના કામમાં રોકાયેલી છે.
૧૨ " " બાપારમાં છે.

જાપાનની પ્રાથમિક શાળાઓ તથા બાલમંદિરોમાં સ્ત્રી શિક્ષકની સંખ્યા વધતી જાય છે. બાલમંદિરોમાં આશરે બે હજાર સ્ત્રીઓ છે અને પ્રાથમિક શાળાઓમાં આશરે ૬૦૦૦૦ રોકાયેલી છે. યુરોપ તથા અમેરિકામાં કન્યાઓને પરણવાની મુરદેલી હોય છે તેવી જ રીતિ જાપાને અજાણ્ય જાપાનમાં વધતી જાય છે. જાપાનની પ્રથમ યુરોપીય રીતરિવાજોનું અનુકરણ કરવામાં ધંણું હુશિયાર ગણાઈ છે પણ તે રીતરિવાજો તેમના સામાજિક જીવનને ઉચ્ચપાયાલ કરી નાંખશે, તેનાં ઐનિક પરિણામો પણ ખરવા પડશે. કન્યાઓને પરણવાની મુરદેલી વધ્યાં કરે એ ઇચ્છવા જેવું નથી. પરણતાં મુખી કામ પણ ધંધા કરે તેને લીધે માનસિક તૃપ્તિ એવી ન થઈ જોઈએ કે પરણવાની - હોંસ અને સ્વાભાવિક ઉત્કંઠા નાશ પામે. છુના વિચારના લોહા જરૂર કંદેશે કે સ્વતંત્રતાના પવનને લીધે ક્રોડાનિક તથા સામાજિક જીવન પાપમાસ થતું જાય છે. જાપાનનો સુપ્રખ્યાત સુધારક નિરોએ સ્પષ્ટ કહી કે છે કે સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય "મારી શ્રદ્ધા, શાણી માના" એ સત્રમાં સમાયેલું

છે. કાઉન્ટ ગોકુમા જે આખા જાપાનમાં ઘણો જ લખ્ય વિચારક ગણાયો છે તે આ સંત્રને લુનું પુરાણ ગણે છે અને સ્ત્રીઓના માનસિક વિકાસ માટે ખુબ પ્રયત્ન કરવાનું સૂચવે છે. હિંદુસ્તાનમાં માત્ર મુંબાઈના પારસીઓને જ અંગ્રેજ સુધારો ગમી ગયો છે, હિંદુ મુસલમાન સ્ત્રીઓ પોતાની સંસ્કૃતિને અનુકૂળ સુધારાને સ્વીકારશે. ઉપરના આંકડા આપણી પ્રગતિને વિચાર કરવા જેવા છે.

ફરજિઆત લશ્કરી તાલીમ

દા. પરાંજપેએ મુંબાઈ વિદ્યાપીઠની નિયામક સભામાં એવો ઠરાવ રજુ કર્યો છે કે દરેક તંદુરસ્ત વિદ્યાર્થીએ હેવટની પદ્ધતિ મળતા પહેલાં લશ્કરી તાલીમ લીધાનું પ્રમાણપત્ર રજુ કરવું જ જોઈએ. આ જાણીને ઘણા નવાઈ પામશે પણ ખરે જોતાં એક દૃષ્ટિએ તે આભાવિક ને કંઈક આવશ્યક પણ ગણી શકાય. વાયકોને યાદ હશે કે જ્યારે સન ૧૯૧૬ માં મદાસભા ને મુસ્લીમ લીગે મળીને ઇંગ્લેન્ડની આગળ સ્વરાજ્યની યોજના રજુ કરી ત્યારે મિ. ક્લાયનક કોર્ટિસ ને ખીજા કેટલાયે સામ્રાજ્યવાદીઓએ સામી દલીલ કરી હતી કે હિન્દુ-સ્થાનીઓ પોતાનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ ન કેળવે ત્યાં સુધી તેમને સ્વરાજ્ય ન જ મળી શકે. અલગત, આ દલીલ ચકાવા જેવી છે. કારણ કે ત્યાં સુધી સ્વરાજ્ય નહિ મળે ત્યાં સુધી યોગ્ય હિન્દીઓને લશ્કરી અમલદારી અને તેની તાલીમ પણ નહિ મળે. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે લડાઈને પ્રસંગે કાયમના લશ્કર ઉપરાંત દેશના સામાન્ય યુવક વર્ગમાં સિપાઈગીરી કરવાનો જુસ્સો ખીતે એ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટે ઘણું જરૂરનું છે. આજે અસહ-કારની લડતથી એ વાત જરા વિસારે પડી છે છતાં તે બહુતી તો ન જ જાણે.

મિ. કોર્ટિસ વગેરેના દેશની કંઈક અસર ચર્ચ. કમર્ષ આગળ વધી તેથી ૧૯૧૭માં હિન્દુસ્થાનના રક્ષણ માટે સ્વયંસંવેકાની ટુકડી કાઢવાનો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. ઘણા 'હોમરૂલરો'એ પણ આ ટુકડીની ભરતીમાં આગેવાની લીધી. છતાં એકંદર યુવક વર્ગને પાણી ન જ ચઢ્યું. પછી મિસિસ ખેસ્ટર પદકાયાં એટલે ક્રિયાત બદલાઈ ગઈ ને ભરતી અટકાવે અટકી ગઈ. તે પછી ૧૯૧૮માં મદાસભાએ એકા જીલ્લામાં તે વિષે ચળવળ કરી પણ તેમનેય ત્રણેક મહિનામાં પૂરા ૧૦૦

માણસ પણ ન માયા. સુધારા થવા પછી વળી કંઈક જુદા ધોરણસર સ્વયંસંવેકાની ભરતી કરવામાં આવે છે; પણ તેમાં પારસીઓ સિવાય ખીજા કોઈક જ કોમના યુવાનો ભળ્યા હોય એમ જણાય છે.

ખીજા પાસે અસહકારની ચળવળ ચાલાં કરે છે. તેમાં અહિંસાનો પાઠ લણાવવામાં આવે છે તે દરેકના દિલમાં ફેટલો ઉડા ઉતરે છે તેનું તો માપ ન કાઢી શકાય. પણ દેશના રક્ષણ માટે સત્ર સજવનો આવેશ તો તેમાં ન કેળવાય એ ત્યાભાવિક છે. કોઈ ટીકાકારોને એમ પણ લાગે કે અહિંસાના ઉપદેશથી ને રંડીઆના પ્રચારથી યુવકવર્ગમાં કંઈક નામદારી આવતી જાય છે.

આવી ક્રિયાતિમાં દા. પરાંજપે જેવા વિનીત અગ્રણીઓ જુદે માર્ગે પણ પહેલી તકે સ્વરાજ્ય મેળવવા છૂટે છે તેઓ યુવાનોને લશ્કરી તાલીમ આપી નિર્ભય અને બહાદુર બનાવવા છૂટે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

અલગત, દરેક સ્નાતક માટે લશ્કરી તાલીમ ફરજિઆત કરવામાં આવે એ વિષે મતભેદને અવધારા છે. મિ. નટરાજન સૂચવે છે કે સૌ વિદ્યાર્થીઓને આવી તાલીમ લેવાની અનુકૂળતા આપવાથી આ દેશને હેતુ મરી શકે. આ વિષે પણ શંકા રહે છે. દુભોગ્ય આપણો યુવકવર્ગ એટલા નાહિંમત અને કમ-તાકાત યદ્ય ગયો છે કે તે આવી સજવડનો લાભ ભાગે જ લે. તેથી કસરતની માફક આવી તાલીમ પણ ફરજિઆત કરી શકાય. માત્ર જેમને સત્ર વાપરવા સામે ધર્મ કે અંતઃકરણનો બાધ હોય તેમને આ ફરજ ન પાડવી જોઈએ, એ તો દેખીતું જ છે.

આ વિષે સૌ જુદા જુદા મત ધરાવશે પણ સૌએ આ પ્રયોગનું ઘણા રસથી અવલોકન કરશે એવી આશા છે.

સુધારા

ગયા (જેકના) અંકમાં—પાન ૨૦૦ ની શરૂઆતમાં આવેલા કોષ્ટકને મથાળે આપેલી સામ ૧૯૬૭-૬૮ ને બદલે ૧૮૬૭-૬૮ વાંચવી.

આહુ (અપાડના) અંકમાં—પાન ૨૭૧ ઉપરના 'કાયદામાં સ્ત્રીને થયેલા અન્યાય' એ લેખની પહેલી લીટીમાં આવેલા 'લુહાણા' શબ્દને બદલે 'વશિક' શબ્દ વાંચવો.

આ માસિક અમદાવાદ સિવિલ હોસ્પિટલની સામે પાનાબાઈની વાડીમાં વસન્ત મુદ્રણાલયમાં સ્ત્રીમનસાલ પ્રશ્નિકાલ મહેતાએ જાણું અને નંદલાલ મણિલાલ શાહે યુગધર્મ કાર્યાલય માટે અમદાવાદ ભદ્ર પાસે આવેલા એ કાર્યાલયના મંત્રાનમાંથી પ્રમિદ્ધ કર્યું.

સ્વરાજ્ય પક્ષનું મુખ્ય વાજ્ય ! હિંદમાં ચૈત્રી વધુ ફેલાયલું !
મહાન દેશભક્ત લોકમાન્ય તિલકનું અત્યારે શ્રી ૦ નરસિંહ ચિંતામણી કેલકરના
તંત્રીપણા નિચે ચાલતું

પુનાનું મુખસિદ્ધ

“કેસરી”

ગુજરાતી ભાષામાં

“ગુજરાતી કેસરી”

નામે

તા. ૧ ઓગસ્ટ લોકમાન્ય સંવત્સરીના દિનથી પ્રગટ થઇ ત્યાર પછી દર આઠવાડીએ શુદ્ધવારે
મુંબઈમાં

પ્રગટ કરવામાં આવશે.

“ગુજરાતી કેસરી”માં (મરાઠી) “કેસરી”ના હિંદના સર્વ પ્રાંતની પ્રગતિને સરખા અમલ્યતા
એવા સર્વ લેખોનું સંપૂર્ણ કુદ્ધ કરજી ગુજરાતી ભાષાંતર આપવામાં આવશે. વળી “કેસરી”ના પૂના
મહારાષ્ટ્ર તથા દખણને લગતા લેખો “ગુજરાતી કેસરી”માં ન આપતાં તેને બદલે મુંબઈ, ગુજરાત
તથા કેન્દ્ર કાઠિયાવાડને લગતા ખાસ સ્વતંત્ર લેખો ગુજરાતી લેખકોને હાથે ત્રખાવેલા અપાશે. શ્રી
જમનાદાસ માધવજી મેતા, પ્રોફેસર સ્વામીનારાયણ, મિ. માધવજી M. L. C. વગેરે સ્વરાજ્ય-
પક્ષના આગેવાનોએ લેખો આપવા કહ્યું છે. શ્રી જજલાલ દેશવલાલ : હમરે ઉર્દૂ જજકેશવ પણ
આ કાર્યાલયમાં ભેઠાયા છે.

ચર્ચાપત્રો, મંથાવલોકન, ખજૂરપત્રો વગેરે ગુજરાતી પ્રગતિને ખાસ મહત્વના જ અપાશે.
ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને દેશવલોકમાં ઉત્સાહીએજન્ટો અને વિશ્વાસપાત્ર ખજૂરપત્રીઓ ભેઠાં છે.
સવાજમ વાર્ષિક રૂપિયા ૪). મુંબઈ તેમજ બહારગામ માટે રૂપાલ માયે.

છુટકે નક્કીનો દાહ આના

માલક તરીકે નામ નોંધવવા તથા જલદેખખરેના ભાવતાલ માટે લખો અથવા મળો:-

ચેનજર “ગુજરાતી કેસરી,” લોકમાન્ય ઓફીસ બિહારીંગ ગિરગામ, મુંબઈ ૪.

યુગધર્મ

પુસ્તક ૪

આવૃત્તિ, ૧૯૮૦

અંક ૫

ઘાતકમંત્ર

બ્રાહ્મણોઽસ્ય મુલ્કમાસીદ્વાદૃ રાજન્યઃ કૃતઃ ।

ઋક્ષઃ તદ્વસ્ય વર્ધ્નદયઃ પદ્મ્યાં શૂદ્રો અજાયત ॥

ત્યારે આર્યલોકો ઉત્તરમાંથી પંચજના સપાટ પ્રદેશમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ જાતે જ ખેતર ખેડતા; પોતાના માથાની આપણે જાતે જ કરતા; દમ્યુઓથી પોતાની સંપત્તિનું રક્ષણ જાતે જ કરતા; અને અમિ, સોમ, વરુણ વગેરે દેવતાઓની પ્રાર્થના અથવા ઋચાઓ જાતે જ બતાવતા. એટલે કે, ઉપર વર્ણવેલ વિશદ્ પુરુષના ચારે ભાગ પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં. યોગ્ય પ્રમાણમાં એકત્રિત થયા હતા. પરંતુ સમય જતાં આયોના વસવાટને રિચરતા મધ્યા પછી નાશાયણ નામના ઋષિએ ઉપરનો મંત્ર બતાવ્યા. ઋષિનું કહેવું એવું છે કે, આ વિશદ્ પુરુષનું મુખ બ્રાહ્મણ છે, હાથ ક્ષત્રિય છે, બાંધ વૈશ્ય છે, અને શરૂ આ વિશદ્ પુરુષના પગમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. વિશદ્ પુરુષનો પગ એ જ શરૂ છે એમ કહેવા

પણ આ ઋષિ તૈયાર નથી. શરૂ ફક્ત પગમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે એમ તેનું કહેવું છે. આ ઉપરથી શરૂવર્ગ માટે તેને કેટલી સહાનુભૂતિ હતી એ સ્પષ્ટ જ જણાય છે.

આ ઋચા કયા સમયમાં લખાઈ એનો વિચાર કરવાનું આ સ્થળ નથી. અહીં એટલું જ કહેવું પરંતુ યશો કે શુદ્ધભગવાનના જન્મ પૂર્વે ખેતણ મૈત્રા મુધી આ ઋચાની સત્તા આર્યસમાજ ઉપર સંપૂર્ણ હતી. બ્રાહ્મણ લોકો ખેતી કરતા નહોતા એમ નથી. ૧ કૃષિ-ભારદ્વાજ જેવો બ્રાહ્મણ ઉત્તમ ખેડત હતો, પરંતુ આજો બ્રાહ્મણસમાજ આ જાંતના વ્યવસાયને દેવળ આપદ્ધર્મ તરીકે જ સ્વીકારે. તક્ષશિલાના મુનિસિદ્ધ વિશ્વવિદ્યાલયમાં મોટેભાગે શુરુઓ બ્રાહ્મણ જાતિના જ હતા. તેઓ ધનુર્વિદ્યાદિ કલાઓ શીખવતા; પરંતુ ખેતી કેમ કરવી, વાંજ કેમ વણવું વગેરે સમાજને

ને કળાને લીધે પેરીમાં આટલું સામર્થ્ય આપ્યું એ યંત્રકળા શીખવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. પોતાની મોટાઈ અને ધંરબાર છોડી દહને હળદર બપોળી જુવાનીઆઓ યુરોપ અને અમેરિકા ગયા, અને તેમણે રાષ્ટ્રના અશ્વ્યુદયના કારણજનક યંત્રકલાનું જ્ઞાન પીસ પરીક્ષા વરસની મુદતમાં જ સંપાદન કર્યું. આથી ઉલટું, આપણા એક વજની સ્થિતિ જુઓ. અંગ્રેજોનો અમલ સંપૂર્ણપણે ખેડા અગાઉ, 'આ લોકો ક્યાંથી આવ્યા ? એમનામાં સારા સારા શુણ્ણ ક્યા ક્યા છે ? તે શુણ્ણ અને મેળવી શકીએ એમ છે કે નહિ ?' આ બધી બાબતોની કાળજી દાખલે જ ન લીધી. અંગ્રેજોનું રાજ્ય ક્યમાયા પછી પણ આપણે ને કાંઈ શીખી શક્યા તેની પરિસ્થિતિ વધીલાત અને ડાકટરીમાં જ આવી જાય છે. આથી પણ ને આગળનું 'ધ્યેય' નેહ્યે તે વિલાયત જઈને સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા પસાર કરવી. અને છતાં અંગ્રેજોએ અમને અમુક અમુક શીખવ્યું નહિ એમ કહી મોતાના હોય બીજાને માથે ઢોળી દેવા આપણે પાછા તૈયાર જ છીએ !

આપણા વરિષ્ઠ વર્ગમાં અંગમહેનત તરફ કેટલો તિરસ્કાર છે એવું તાત્ત્વ ઉદાહરણ બેંકનું હોય તો તે રેડીઆનું. પ્રત્યેક સમજી બુદ્ધિ રેડીઓ ફરવે એ જરૂરી છે એવું મહાત્મા ગાંધીજી માને છે. હંમેશાં કલાક બે કલાક રેડીઓ ફરવવાથી સ્વરાજ્ય વહેલું મળશે કે કેમ, એ અંગ્રેજીમાં મતભેદ હોઈ શકે. પરંતુ રેડીઆથી હિંદુ-સ્તાનની ગરીબાઈ કંઈક અંશે પણ દૂર થશે એ બાબતમાં તો કોઈને શક હોય એમ લાગતું નથી. બીજી વાત એ છે કે, રેડીઓ ફરવવામાં બહુ અગત્યની જરૂર નથી. કમળેર માણસ પણ રેડીઓ ફરવી શકે છે. તો પછી ગંધાર્થપોમાં કે ગંધાર્થ રમવામાં ત્રણચાર કલાક સુમાવવા કરતાં કલાક દોઢ કલાક આવા ઉપાગી કામમાં ગાળવા માટે શું હરકત છે ? આનો ખુલાસો એ જ છે કે આપણામાં શારીરિક મહેનત પ્રયેનો તિરસ્કાર હોયોહોય પેલી ગયો છે; અને તે છુપાવવા માટે રેડીઓ તરફ દુર્લભ કરવું પડે છે, કે તેની નિષ્કળતા બતાવવી પડે છે. આવી દુર્બળતાનું સમર્થન કરીને અંગ્રેજ જેવા અત્યંત વ્યવસાયી લોકો પાસેથી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરી લેવાનો આપણે હાથપાદ પગલા કરીએ છીએ !

હવે આ સિવાય બાકીના બાબતો ઉપાય શા ? એનો કુંકમાં વિચાર કરીએ. એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે નાગરજી નકપિના સમયમાં વિરાટપુરપના ને ભાગલા પાટી નાંખવામાં આવ્યા તે બંધા સંધિવાનો પ્રથમ તો બધાએ માથે મળીને પ્રયત્ન કર્યો નેહ્યે. ને છોકરો હાથપે સાવ કૃશ પણ કુટા મોટે જ પોપટ જેવો બોલતાને નીકળે તો માથાપને કેટલું દુઃખ થાય ? તેના હાથપગ બની શકે તેટલા સુદૃઢ કરવાના પ્રયત્ન શું માથાપ નહિ કરે ? પરંતુ વિરાટપુરપના પગ એટલે કે અંગમહેનતનાં કામો તે શું આપણે આપણાં બાળકો પાસે કરાવીએ છીએ ? કિંગ્ડોના, આવી નવતનાં કામોમાંથી. તેઓ વંશપરંપરા કેમ મુકત રહે, પગે ચાલવાનો પણ પ્રમંથ તેમને કેમ ઓછો આવે એ અંગ્રેજોમાં આપણાં વરિષ્ઠ વર્ગ નિરંતર પ્રયત્ન કરે છે, અમેરિકામાં બેસ્ટનમાં ફિશ વોરન (Fish's Warren) નામનો ધનવાન વેપારી છે. બેસ્ટનની આસપાસ તેની માલેકોની કેટલીક મીલો છે. આ મીલોમાં મજૂરોની સેના કેમ વધતી જાય, અને અંતે તે મીલો મજૂરોની જ માલેકોની યજ્ઞ જાય એવી એક નવી યંત્રના તેણે ફરી છે. તેને એક પુત્ર અને એક પુત્રી એમ બે જ સંતાનો છે. આ બન્નેને તેણે પોતાના બેસ્ટનમાં જ મજૂરોનું કામ સોંપ્યું હતું. બીજા મજૂરો જેટલો જ તેમને પણ પગાર મળે. બેસ્ટનના કામમાં તેની પુત્રી જેટલી બધી હેસિયાર થઈ છે કે, એક મોટી સંસ્થા મારફત, ઉત્તર ફ્રાંસમાં લગાડને લીધે નાશ પામેલી બેસ્ટનને પુનઃસ્થિતિએ લાવી મંકવા માટે તેને નીમવામાં આવી છે. પણ આ તરફ તો આંધી આવ વિરુદ્ધ જ બનાવ 'નેવામાં આવે' છે. બેસ્ટનમાં દર મહિને ૫૦ રૂપિયા મળવાનો મંત્રવ હોય તો પણ ૨૫ રૂપિયાની મરકુતી કરવામાં જ આપણે જુવણ માનીએ છીએ. એટલે ખૂબ પુત્રકાંડા વિતાવ શીખવતાં પહેલાં આપણા છોકરા છોકરીઓને અંગમહેનતની અભિરચિ ઉત્પન્ન થાય એની ખાત્ર કાળજી લેવાની નેહ્યે.

અંગ્રેજોએ શકે કરેલા શિક્ષણમાં હોય જણાયાથી મુશ્કેલી નથી દબે શિક્ષણ આપનારી કેટલીક સંસ્થાઓ હાલમાં અસ્તિત્વમાં આવી છે. પરંતુ તેમાં પણ છોકરાઓમાં અંગમહેનતની અભિરચિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવતી હોય એમ લાગતું નથી. ત્રણચાર મહિના અગાઉ એક સલામાં કાંઈ એક મુશ્કેલીમાંથી આવેલા તરણ વિતાવીએ મારા બેનામાં આવ્યા. તેમનો પોશાક

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં નજર પડતા કેટલાક લેવાઓ જેવા હતા. દરેકના હાથમાં વાંસનો એક લાંબો દંડ હતો અને તેને છેડે એક ચીથડું બાંધ્યું હતું. તેઓ કેટલીક ઝગ્યા-ઓ વૈદિક સ્વરમાં બોલ્યા, અને પછી પોતાના ગુરુ સાથે સભા છોડીને ચાલ્યા ગયા. તેમનો ને વેશ અને તેમનું કૃત્ય નોંધને હું તો મુંઝાદ જ ગયો. આવી કુમળી વયમાં 'આપણે બીજાં માણસો કરતાં વરિષ્ઠ પ્રકારના માણસ છીએ' એવા સંસ્કાર આ બાળકોનાં મન ઉપર સતત પડતો હોવો નોંધ્યો. અને પછી આવી વિદ્યાપીઠમાંથી આ તરુણો બહાર પડે એટલે સમાજની સેવા કરવાને બદલે 'સમાજ ઉપર જ' હવવાનો આપણો હક્ક છે એમ 'ને તેઓ માને તો તેમાં નવાઈ નથી. ગુરુકુળના અભ્યાસની ચોક્કસી કરતાં મને સમજ્યું કે ત્યાં છોકરાઓને સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી શીખવવામાં આવે છે; અને વ્યાયામની પણ કીક કીક કાળજી લેવાય છે. એટલે કે બ્રાહ્મણ વર્ગનાં અને ક્ષત્રિય વર્ગનાં—અથવા 'વિરાટપુરુષના મુખનાં અને હાથનાં કામો ત્યાં શીખવવામાં આવે છે; પરંતુ વૈશ્યવર્ગનાં અને શૂદ્રવર્ગનાં—અથવા વિરાટપુરુષની ભાંધનાં અને પગનાં કામો તરફ તેઓ ઉદાસીન થતી રાખે છે.

મુંબાઈની બુદ્ધસમિતિ (Buddha Society) ના આશરા હેઠળ ગુરુકુળના સંસ્થાપક સ્વામી શ્રદાનંદજીનું એક વ્યાખ્યાન થયું હતું. ઉપર બતાવેલ નારાયણ ઋષિનો વેદમંત્ર એ જ તેમના બાળપણનો વિષય હતો. ફર એટલે જ હતો કે, નારાયણ ઋષિ જન્મ પ્રમાણે વંશવ્યવસ્થા કરવાની ઇચ્છા ધરાવતા હતા ત્યારે શ્રદાનંદજી કઈ પ્રમાણે વર્ણવ્યવસ્થા કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે. તેમના ગુરુકુળમાં કેવળ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયનાં જ કામો શીખવવામાં આવે છે. આ કામો માટે જે લાવક નહિ હોય તે આપોઆપ જ વૈશ્ય અથવા શૂદ્ર બનશે એવું 'ને તેઓ ધારતા હોય તો કાણ નહિ? પરંતુ આવી માન્યતાને પરિણામે વિરાટપુરુષ બળવાન નહિ થતાં તે વધારે ને વધારે દુર્બળ થવા લાગશે. મોટેથી પોપટ જેમ બોલનાં ન આવડે તો કદાચ નક્કર;

પરંતુ જે પગ મજબૂત નહિ હોય તો માણસ કોઈ પણ જાતનો યુરુપાય કરી શકશે નહિ. એટલે ગુરુકુળ જેવા સ્વતંત્ર મંથાઓને અમે નમ્રતાપૂર્વક એવી વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેમણે ખેતી, વણાટ વગેરે અંગ-મહેનતનાં કામોને પ્રથમ સ્થાન આપવું. પગ મજબૂત થયા પછી વ્યાયામ વગેરેથી હાથ પણ મુદ્દ થાય એવી સ્વચર્યા કરવી, અને પછી શબ્દપારિત્ય માટે કાળજી લેવી. જે આવી જાતનો અભ્યાસક્રમ રાખવામાં આવે તો દેશસેવા માટે યોગ્ય તરુણ પુરુષો તૈયાર થશે, અને વિરાટપુરુષની બગડી ગયેલી પ્રકૃતિ પાછી પૂર્વસ્થિતિએ આવશે.

શિક્ષણનું ધોરણ કેવું હોવું નોંધ્યો એવો પ્રશ્નકોઈ કરે તો ભગદત્તની વાણીમાં થોડાક ફેરફાર કરીને અમે કહીશું કે:

કરે શ્લાઘ્યં કૃત્યં, ચરણયુગલં મ્યામ વિપુલં
મુલ્યે મન્યા ઘાણો, વિજયિમુજયોર્ધોર્ધ્યમતુલ્લમ્ ।
દ્વિદિ મ્વચ્છા ધૃતિઃ શ્રુતમધિગતં ષ ષયણયો-
વિનાયૈશ્વર્યં પ્રકૃતિમહતાં મણ્ડનમિદમ્ ॥

હાથ વડે સમાજોપયોગી કામ કરતા રહેવું, પગ સારા મજબૂત કરવા, સત્ય વાણી બોલવામાં લય ન રાખવો, સ્ત્રીઓ ઉપર અને દુર્બળ લોકો ઉપર ગુજરતા ભુલમનો પ્રતિકાર કરવા માટે સમર્થ બાદબાંધ કેળવવું, અંતઃકરણમાં સદા સદાસનાઓનો વિકાસ કરવો, અને કાન વડે સાધુસંતોનો ઉપદેશ સાંભળી લેવાની તત્પરતા રાખવી—આ શુભો મહા-પુરુષનું ખરૂં બુદ્ધિ છે; તે કામમાં તેમને સત્તાની કે પ્રેરણાની રૂઝડા નથી.

મતક્ષય કે, ઉપર આપેલા મંત્રનો વંશ આપણે હર્મરો વર્ષથી કરીએ છીએ, અને તેનાં દુષ્પરિણામ સેકેડો વરસોથી બોગમીએ છીએ. આ રિચ્છિત બદલાવવાનો એક જ ઉપાય છે: તે એ કે, આપણી સમાજવ્યવસ્થામાં અને શિક્ષણક્રમમાં અંગમહેનતને યથાચોગ્ય સ્થાન મળવું નોંધ્યો.

ધર્માનંદ કાશ્મી

જનસુધારણામાં સ્ત્રીઓ શું કરી શકે ?

થોડા પખત ઉપર એક લખમાં 'ગિયારા રાજ-કુમારો' એ શબ્દો વાંચવામાં આવ્યા હતા. ને બે શબ્દોએ દાર્ઘ અજબ અસર મહારા મન પર કરી હતી. મુઠ્ઠો એ હતો કે થોડાંક વર્ષો ઉપર એક પછી એક જુવાન ઉછરતા રાજકુમારો દારૂ પિંનેરે અનેક વ્યસનના ભોગ થઇને મરુવશ થયા હતા. માતાપિતા દુઃખી થયાં. જુવાન આશાલેલી પત્નીઓ નિરાશાર થઇ ગઇ. બાળકો પિતાવિહોળા થયાં. અને તેઓ પોતે-કામી ઉમરે મરુવશ થયા.

સર્વે અનર્થનું મૂળ દુર્વ્યસન હતું. આવા દાખલા એક નહિ પણ અનેક રાજકુમારોમાં ચમકેલા જતા તેથી ઉપરનો ઉદગાર લેખકે કહાડ્યો. પરંતુ આપણે રાજકુમારોની વાત શું કરવા કરવી ? આપણી પાતાની આસપાસ શું એવા દાખલા નથી જનના ? શ્રેષ્ઠ-અર્થે કુટુંબોમાં એવાં કાજગરો દેશાન્તે જોવામાં સાંભળવામાં આવે છે. ગિયારા રાજકુમારો શું કરવા ? ગિયારા અર્થે પામર પ્રાણીઓ ! એમ કહેવું જોઈએ.

રાજપૂત, દાવિય, વિગેરે લોકોમાં ધર્મ કે ક્રિષ્ટી દારૂ નિપિદ્દ ગણાયેલા નથી એટલે એ કામમાં તો મંદપાતની બદી બેસમાર છે. પરંતુ જાલણ, દાવર, વૈસ્ય કોમોમાં એ દુર્વ્યસન નિપિદ્દ ગણાયેલું છે. છતાં એ બદીનું જોર દારૂ દરજોરે જોડું નથી.

થોડાં વર્ષો ઉપર એવો ધવન દોર કે નર્થરલામાં ખપવા મારે મદપાન તો કરવું જ પડે. ધીમે ધીમે એ ધખત વડી ગયો. વચલા બે દશકા 'સાધારણ' ઠીક ગયા. ફરી જમનાં એવા આવ્યો છે કે એ ગદીનું જોર મરુ વધી ગયું છે. સ્વતંત્રતા, નિર્નયજલાનો પવન એટલો બધો વધી ગયો છે કે દેશની યજ્ઞ તમા કંટી, વડીલની પજ્ઞ સરમ રાખવી એ વ્યક્તિગત જ્ઞાનનું જોડું કહેવાય ! સ્વતંત્રતા અને સ્વેચ્છાચારનો

બંદ જતો રહ્યો. પંસાની કિમત રહી નહિ. લગાઇને લીધે પુષ્ટજ પંસો આપણા દેશમાં યજ્ઞ ગયો. આદ્ય ધન આવે તેનો ગેરઉપયોગ થયા વિના રહે નહિ. ખોટી સારીક મોજ પછવાડી ધન વાપરવાને તરત જમણ થાય છે, એ પ્રમાણે લખનુર પંસો આવ્યો તેના જ બનકુની પેકે ઉડી ગયો. પરિણામે અનેક દુરાચારનાં સખત રંગ દેશમાં પેટી ગયાં. કુશપતી સાથે-ખાસ કરીને ઇસ્લામ સાથે બહુ જ સંબંધ વધ્યો. ન્યાત-મતનાં બંધન શિથિલ થયાં; તેના પરિણામરૂપ આ મુસલમાન આપણા દેશમાં વધારે જળવાન સ્વરૂપમાં દેખાવ રવા લાગ્યા.

કાળી, નાળી, વિગેરે દલદા ગણાતી પ્રજામાં જે શંકા હતો તે મોટી મોટી કલબોમાં અને સમાજોમાં દાખલ થયો. એમાં એક લાડીરી ગણાવા લાગી. ધનવાન ક્યારે કહેવાય કે પુષ્ટજ મદપાન કરે, સરતોમાં ભાગ લે, નાચરંગ કરાવે, કિંમતી પોષાક પહેરે, પરદેલી મોટા દોડાવે. મહેલો જેવા મકાનોમાં રહે, એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓનો સંગ કરે, અને પોતાની પરિણિત સ્ત્રીઓને કિંમતી વસ્ત્રો અને આભૂષણો આપીને તથા બાળકોને કિંમતી રમકડાં આપીને મનોપવાનો પ્રયત્ન કરે. અમન ચમન એમાં જ પુરુષાર્થ ગણાવા લાગ્યા !

આ અધમ દશા આજ આપણા દેશની ઉચ્ચ કોમોની જગ્યાય છે. ખરી ધાર્મિકતા, મનુષ્ય ઇપનની ગંભીરતા, જનસમાજની અવદશા તરફ સહાનુભૂતિ, વગેરેનો-એકંદરે સકર્ષતનનો વિનાશ થઈ ગયો છે.

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્મર્ચતિ ભારત ।
અસ્ત્યુન્યાનમધર્મસ્ય તદ્દાત્માનં મુજામ્યહમ ॥
ગીતાહમાં ભગવાને આ પ્રમાણે કહેલું છે, કે જ્યારે જ્યારે ધર્મનો નાશ થાય છે ત્યારે અધર્મનું ઉગ્ગ્રહન કરવા કું મમર ચાઉં છું

ભાવિયં એટલે જ છે કે જ્યાં અધર્મ પરાક્રમ્યે પહોંચે ત્યારે કાંઈક જ્યોતિનો પ્રકાશ થાય. ઉદ્દેશમાં હોવત છે કે ઘેરાં વાદળાંની પાછળ રૂપેરી પ્રકાશની રેખા હોય છે. મનુષ્યમાત્ર આશાવાદી હોય છે એટલે લલિત્ય માટે શુભેચ્છાઓ રાખ્યાં કરે છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે એમ લાગ્યાં કરે કે આવી દુર્દશાએ કામચત્રી ના હોય, આધારણ સ્થિતિ આવી ના હોય. આ તો અસાધારણ ઉલ્લેખ જ હોયો જોઈએ. તેથી જ એમ લાગે કે લલિત્ય સુધારશે. અને પ્રગતિના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પણ એમ જ થાય. નીતિમય જાતરી રાત્ર્યમાં અનીતિ કે અમદંશ ગાત્રી પાર દટી શકે જ નહિ, કાયમનો વિજય તો મેળવી શકે જ નહિ. અનીતિ ને પ્રગતિબાધક છે; તેથી જ નીતિ સદાચાર જ કાયમનું સ્થાન લેશે એ ભાવના મન્ય કરે છે.

પ્રશ્ન એ છે કે આ દુર્દશા કયાં મૂંથી રહેશે, અને તેનું નિવારણ કંઈ રીતે થશે? મનુષ્ય પ્રયત્ન વિના આપોઆપ કાંઈ પ્રકાશ પડવાનો નથી. જે બીજા સંભેર આવી ગઈ છે તેનું નિકેદન કરવા માટે મદદ બજવાનું શક્તિની જરૂર છે. અને એ શક્તિ એ મમમ સ્ત્રીજાતિ છે.

આઈ સ્ત્રીઓનું આર્થિક કોઈ રીતે દહુ ઓપું થયું નથી. ધર્મનો અંશ, મદ્યર્પન નરક પ્રીતિ, અનીતિ પ્રત્યે તિરસ્કાર, એ ભાવના હયાંત છે. માત્ર એને વધારે જન્યત કરવાની જરૂર છે. પુરુષજન આગળ સૌશક્તિ દબાઈ ગયેલી છે. પણ જો એકવાર તેનું માર્ગ ઉઘું થશે તો મારે તરફ એની મજાની તલવાર ફરશે અને તેનું રાત્ર્ય જામશે.

હવે તે શસ્ત્રની જમાવટ કેવી રીતે કરવી તે જ આ ન્દાનકા લેખનો ઉદ્દેશ છે. સ્ત્રીજાતિમાં આ ઝંબીર પ્રક્રિયા ઉદાપોદ થાય ને અંતે હજી પરિણામ આવે તો ખરી અર્થસિદ્ધિ થાય. સ્વરાત્ર્ય મેળવવા માટે પ્રત્યેક વાસ્તુક કરી રવા છે. સ્ત્રીઓએ એવા સજ્જ-પ્રયોગો કરવાના નથી, પણ સક્રિય કાર્ય કરવાનું છે. અને તે શું છે? ધરમાં રહેતી જ તે કરવાનું છે. અને તે એ પ્રકારનું છે. એક તો પોતાના સંતાનોમાં ઉંચામાં ઉંચાં શ્રેયસ્કાર રેડવા, ઉત્તમ આદર્શ તેમની સામે રજુ કરવા, સ્વેચ્છ પવિત્ર વાનાવરણ તેમની આસપાસ ફેલાવવું, તેમની સાથે મિત્રાચારી કરવી, એવનું રાત્ર્ય સ્થાપનું, અને પોતાનું વર્તન અરખમિત ગખનું. આની

અસર નિર્મલશય મારી જ શકે. મમતા, વ્યસા, અનં કર્મણી નીતિનો મંચાર કરવો. અને અનીતિ પ્રત્યે અખચ્છો ભતાવવો.

ખીજું કર્મણ્ય એ છે કે પોતાના બધું, પતિ, પિતા, મતં પુરુષવર્ગમાં પોતાનું અસ્તિત્વ દદનાથી જતાવવું. અને તે અસ્તિત્વ કેવા પ્રકારનું? નીતિમય, મદાગારી ને સાથે તત્ર, સાક્ષ અને પ્રેમમય. પુરુષોએ જાણવું જોઈએ કે અમને નીતિ જ પ્રિય છે, અનીતિ પ્રત્યે તિરસ્કાર છે. પુરુષો તરફથી અપરાધો આપાય, મિત્રત્વ વચનોતો ઉચ્ચાર થાય, નિર્લજ્જ વાતાવરણ જામે તો તે મમાયમ ઝાડીને ફર જનાં રહેવું. મદપાન થાય, મદપાનની વાંના થાય, તેમાં રમુજ રેવાય. તેમાં પુરુષાર્થ મનાય તો તે રવાને પોતાનો ઉધારો તિરસ્કાર ભેલાગક બતાવવો. કદાચ આવાં વર્તનથી મત ઉંચાં થવાનો મંભવ છે. તેથી વખતે સાવધાની એટલી રાખવી કે આપણો ક્રૂપમ તોડવો નહિ, કોપવગ થવું નહિ; પરંતુ શાન્તિથી મનની જે કાગળી હોય ને પ્રગટિત કરવી, તેમાં નમનું કદાપિ આપવું નહિ. આધારણ રીતે સ્ત્રીઓને મદપાનની મેજમાર મુજ હોય છે. જનાં કેટલી સ્ત્રીઓ નેની મ્દાએ થાય છે? ઉપરેક આપવાથી પુરુષો નહિં સુધરે, પણ આમદ જનાચારી મપરશે. જન આમદ મય દમે તો તેનો જા્ય ધમે અંગ વાનાવરણ પવિત્ર થશેજ, પુરુષોને પણ સ્ત્રીઓની જરૂર છે એ વાતનું વિંમરણ ના કરશે. જેમ સ્ત્રીઓને પુરુષોની જરૂર છે તે જ પ્રમાણે જરૂર તેથી વધારે પુરુષો સ્ત્રીઓનો સંગ માગે છે. માટે જો સ્ત્રીઓ સ્વમાનમાં સમગતી થાય અને આગવી થાય તો વાનાવરણ પવિત્ર થવા વિના રહેજ નહિ. જો પવિત્રતા માટે, શીક માટે સ્ત્રીઓ આમદ બતાવે તો પુરુષો આપોઆપ નમનું આપે. શુદ્ધાત્મમાં સ્ત્રીઓને ખુદ જ મદન કરવું પડશે એ તો નક્કી જ છે. પણ અતે મુખના રિચે આપશે. જે પ્રમાણે જામે વખતે ઝાડની પર્વતી માટે ખુજસુરતીને પ્રથમ પદ આપવામાં આવે છે તે પ્રમાણે ઝાડાની પર્વતીમાં ઉત્તમ વર્તનું ને મિત્રાચારને મદન અપાવું હોય તો કેટલાં જામે મુખી થાય! આગકામ ઝાડાઓ શિશિન ઝાડીઓની, સાઈ ઘર શમકાર કરે એવી ઝાડીઓની મામળાં કમે છે. ત્યારે ઝાડાઓને માટે તો માત્ર પંખો કે બળુનર જોવામાં આવે છે. પરંતુ એ મિશિન ઝાડીઓ

પાસે જ આપણે એટલી દુન્યા રાખીશું કે એ હોકરીઓ એવા જ હોકરાઓને પસંદ કરશે કે જેઓના આદર્શ ઉન્નત છે, જેનામાં કોઈ પણ પ્રકારનું લેશમાન પણ વ્યસન નથી, શોખની ખાતર પણ જે મદ્યપાનનું સેવન કરતા નથી, જેનામાં દેશને માટે પ્રેમ હવંત વ્યવ્રત છે, દેશદામે જેમનું હૃદય બળી ઉઠે છે—એવા ચમકતા યુવકોને જ પસંદ કરશે ત્યારે જ આપણા મંસાર સુધરશે.

અમેરિકામાં મઘનિષેધને માટે જે ચળવળ ચાલી હતી અને જેને ધરિણાને દાડો સમજીને બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો તે કોઈ આકસ્મિક થયું નથી. અને જે થયું છે તે સુખ્ય કરીને સ્ત્રીઓના જ પ્રયાસથી થયું છે. જેમ જેમ સ્ત્રીઓ સમજતી ગઈ કે મદ્યપાનને લીધે ગરીબાઈ વધતી જાય છે, તંદુરસ્તીને હાનિ પહોંચે છે, બાલકો શેગી જન્મે છે, જાળમરણનું પ્રમાણ રાક્ષસી થતું જાય છે, આકાળમરણ વધતું જાય છે, સેરી, ક્ષત્ર્યા, ટંટાનો વધારો થયે જાય છે, એકંદરે અનાચાર વધતો જાય છે, હાંડગીનું સુખ નષ્ટ થઈ જાય છે—આ સર્વ અનિષ્ટનું મળી જોવા જતાં દારૂ જ

નીકળ્યું—ત્યારે સ્ત્રીઓએ હરેક રીતે તે કપી કરવાં માટે પ્રયત્નો કર્યા. સામે, દામ, બેદ, સર્વ પ્રયત્ન અજમાવ્યા. વીમેન્સ કિશીઅન ટેમ્પરન્સ યુનીઅને ચારા જગતમાં જે કાર્ય કરવા માંડ્યું છે તે ચમત્કારિક છે. મ્યુનિસિપલિટી, શાળાઓ, કોલેજીઓ, સર્વ દેશોમાં ચોતાનો યગચેસારો કરીને આ બળવાન સ્ત્રીઓએ ગરીબ અનાથ સ્ત્રીઓના આશીર્વાદ લીધા છે. જે ઘરોમાં ખાવાને અન્ન નહોતું, પહેરવાને વસ્ત્ર નહોતાં, રાંધવાને માટે વાસણ નહોતાં તે ઘરમાં આજે આનંદમય, શાન્તિમય સુખના વાસ થવા માંડ્યા છે. મેટાં ઘરોમાં ત્યાં બધો પૈસો દાકતરી દવામાં અને હોટેલોનાં બિલોમાં જતો હતો તે લોકો અનેક ધર્માંદા દાન કરતાં થયાં છે. આ બધો અદ્યતન ચમત્કાર સ્ત્રીઓએ જ કર્યો છે એમ કહેવામાં કોઈ પણ અતિશયોક્તિ નથી. તો આપણા દેશમાં પણ સ્ત્રીઓ આ પ્રમાણે સ્ત્રીઆચાર્ય વસાવવા માટે પ્રયાસ આદરશે અને સલામતી જનને તો હાથથી ગમેલી બાહ્ય પાંડી આવશે. અને જમતો આપણને આશીર્વાદ દેશે.

સૌ. શારદા મહેતા

અસહકાર અને સમાજજીવન

(૧)

લાઈ સુમન્તલાઈ મહેતા અને લાઈ ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક આપણી સામે પ્રશ્ન ખડો કર્યા છે કે “મામૈનિક વિકાસ માટે મહાસભાની ખાદી અને અંલંબની પ્રતિષ્ઠા પર જ આધાર રાખવો જોઈએ કે તેને માટે સ્વતંત્ર પ્રતિષ્ઠા કરવી જોઈએ ? કરવી જોઈએ તો તરતમાં કયા વિષયમાં અને કેવી રીતે ?” અને આ પ્રશ્ન ખરેખર જ સુદૃઢ છે. એમના આખા સરકુલર તરફ નજર રાખીને એકવાર મારી પારીદારની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા પ્રયત્ન કરીશ.

વેદાગમી એમ મનાતું આવ્યું છે કે બાલક જો કલ્પના સુખમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે માટે સૌથી ઉંચો અને શ્રેષ્ઠ, વૈષ્ણવ અને શૂદ્ર અનુક્રમે નીચેનાં અંગમાંથી

ઉત્પન્ન થયા છે માટે તે અનુક્રમે નીચા. આ ઉંચા-નીચાનો ભેદ આમ વેદાગમી જ ચાલતો આવે છે અને સંપૂર્ણ સમાનતાની ભાવના આશોમાં દૃઢ જ ખીલી નહોતી એમ કું માનું છું. આથી ઉંચી વર્ણનો પુરુષ નીચી વર્ણની સ્ત્રી સાથે છુટથી લગ્ન કરી શકતો; પણ નીચી વર્ણનો પુરુષ ઉંચી વર્ણની સ્ત્રીને લાગ્યે જ પામતો. આ જ ભાવનાએ વિકાસ પામીને આજે મુળાભિમાનનું રૂપ લીધું છે. વળી એ જ ભાવનાને વિકાસે ચાર વર્ણ તુટીને આજે દિંદુઓની અનેક નાનો થઈ છે.

ત્યાં ઉંચાનીચાના જડ ભેદ છે ત્યાં માનસિક સ્વતંત્રતા ના જ હોય, ત્યાં તો શાઈને દાહ પ્રકારની

● આ વિષે અમારી પ્રત્યક્ષિકાના જે જે જવાબ આવ્યા છે તે અંગે પ્રશ્ન કરીએ છીએ.

શુભામગિરિ જ હોય. અને સામાજિક-શુભામગિરિએ હિંદુઓને ખીજા અનેક પ્રદેશમાં શુભામ બનાવ્યા તેવી જ રીતે રાજ્યના પણ શુભામ બનાવ્યા. પણ તેમાં જે અંગ્રેજ રાજ્યના આપણે માનસિક, શારીરિક અને આર્થિક શુભામ બન્યા એથી તો અવધિ ! સાથે સાથે ધર્મીઓના અને નાતના પણ એવા જ શુભામ બન્યા.

મહાત્માજી ન્યારે લોકસેવા કરવા પ્રેરણા તારે લોકની સૌ નિર્જનતાઓમાં આ શુભામગિરિ એમની નજરે પહેલી પડી. આ શુભામગિરિ તોડવા વિના હિંદુઓનો અને દેશનો ઉદ્ધાર નથી એમ એમણે પહેલે જ તકડિ લેઈ લીધું તે તેથી એના ઉપર પહેલો ધા કરવા-પ્રેરણા. સન ૧૮૨૦-૨૧ની ચળવળમાં એમણે અંગ્રેજ સરકારની પ્રતિજ્ઞા ઉપર ધા કર્યો અને લોકને સરકારની માનસિક શુભામગિરિ ફેંટી દેવા પ્રેર્યા. મહાત્માજીની સેવાશ્રતિથી લોક એમના અનુયાયી થયા અને એમના પ્રેર્યા સરકાર સાથે અસહકાર કરવા પ્રેરણા. મહાત્માજીના શિષ્ય થવામાં લોકોને કેંઈ મારામાં સાફ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો સરકારની સામે નિર્ભયતા પ્રાપ્ત કરી, એટલું જ નહિ પણ સંમાજની સામે અને વડીલોની સામે પણ નવજીવાનો નિર્ભય બન્યા. પોતાને કેમે તે લોકજાળ છોડીને કરવા તત્પર બન્યા. પણ એ શુભામગિરિ ઠેક સુધી નથી ટળી; સાથેસાથે જ જાતે સારાસારના નિર્ણય ના કરી શકનારા અસહકારીઓએ મહાત્માજીની માનસિક શુભામગિરિ સ્વીકારી લીધી છે. મહાત્માજી પોતે જ સ્વીકારી લે છે કે હું હિમાલય જેવડી જૂલ કરી શકું; પણ આ વર્ષે મહાત્માજીના નિર્ણયમાં કદી કરી જૂલ જોઈ શકતા નથી. એક આગેવાન અસહકારી ભાઈ સાથે હિંદુસલમાનના પ્રશ્ન વિષે ચર્ચા કરતાં એમની સાથે. મારે હસેશાં મતભેદ થતો. મહાત્માજીએ જેલમાંથી છુટ્યા પછી 'નવજીવન'માં એ પ્રશ્નનો પૂરો ઉદ્ધાપોદ કર્યો પછી અમારો એ મતભેદ છેક જ ગળી ગયો !

ખાદીના પ્રચારને લીધે એના પહેરનારમાં અને નામ કરીને અસહકારીઓમાં કપડાંની સાદાઈ આવી. ખાદી હજી સારી થતી નહિ હોવાથી અને વળી કેમતે મોંઘી હોવાથી મીલનાં કપડાંના પ્રમાણમાં કેંઈ ઘટતી પડતી નથી ને પહેરનારને ઘણી વખત મુંઝાવે પણ છે. પણ પહેરવાનાં કપડાંની મંજૂઆ જોઈથી થઈ

જવાબી કેંઈક બદલો વળી રહે છે. લોકો ભાવનાના પ્રેરણા ખાદી પહેરે છે તો ખરા, પણ રૂપરૂપિતી એ સારી ને સસ્તી ના થાય હંમેશાં સુધી એ બંદાબંદ નહિ જાગે. વળી એને માત્ર આર્થિક; ક્ષેત્રમાં મુક્યે જ ના ચાલે; અનેક મરીજાની એથી રોગ ચાલે અને વળી મીલનાં મલુરનાં હળવ રોગાઈ જાય છે ને ધર ભાગી જાય છે એ ટાળવા માટે ખાદી પહેરવી એ દવાધર્મના ક્ષેત્રમાં તો એને ખાસ મુકવી જોઈએ. ખાદી પહેરનારના હૃદયમાં એ ભાવના જગતી જોઈએ ને એટલે અંશે હૃદયની શુદ્ધિ જાગત થતી જોઈએ.

અસહકારના સેવાહળમાં મોટેભાગે જીવાનીઆ છે, ખાંડ કહીએ તો આ ચળવળ જ જીવાનીઆની છે. એમનામાં સેવાશ્રતિ જગી છે. અસહકારીઓમાં ઉંચાતીઆના અને નાતજાતના બંધ ઢીલા પડી ગયા છે અને સ્વયંસેવકમાં તો મોટે ભાગે ટળી ગયા છે. નાતજાતના સંબંધમાં મહાત્માજીના અભિપ્રાયો અરપટ સેવાથી એમના જ અભિપ્રાયોને અનુસરનારનું વલણ પણ અરપટ છે.

પુરખોની પેઠે અસહકારી મંડળમાં લગભગ સૌઓમાં પણ નિર્ભયતા અને સાદાઈ આવી છે ને ઉંચાતીઆના બેલભાવ જોઈ શકાય છે. પણ ખીજી રીતે તેમની ઉન્નતિ થઈ નથી. સામાન્ય સ્ત્રીવર્ગને માટે કેળવણીની કમી પ્રગટિ આ ચળવળને લીધે નથી થઈ તેમ જ અસહકારી સ્ત્રીઓમાં પણ વિચાર કરવાની શક્તિ નથી વધી. પાટીદાર અસહકારી સ્ત્રીઓ લાગેનાં રિવાજ જોડતી જાય છે એ લાલ થયો છે. પણ તેની સાથે, સેવાને નામે હાથમાં ખાદીની ચેત્રીઓ લાખીને સ્ટેશન ઉપર ફરતી પણ થઈ છે.

નિર્ભયતા આવી, અને પરિણામે જેની જેની દરિયા મુખાજ ઉપર પડી તે તે ત્યાં ત્યાં પણ સુધારા કરવા પ્રેરણા જેમ બધે તેમ. પારીદારોમાં પણ સહેશે કરતાં શામડાંમાં અસહકારને પ્રચાર વધારે થયો છે. શહેરોના લોક કુળાલિમાનની પ્રતિજ્ઞાને વળગી રહ્યા છે ને ખાંદીને જોઈ અડે છે. પોતાનો સ્વાર્થ રંભો એટલે એ પ્રતિજ્ઞાને એ લોક ચાવટ્યો વળગી રહે છે ને એ પ્રતિજ્ઞા જાળવવા માટે લસતી, વરંતી અને ખીજી કોઈ સામાજિક ફેરિને જોડવા ઇચ્છતા નથી. લણેલા કુલીનની પણ આ જ મનોદશા છે. શામડાંમાં

અસહકારનો પ્રચાર વખો છે, એટલે ત્યાંની સ્થિતિ સુધરતી જાય છે. ગામડાંના પાટીદારો રોજ ને રોજ કંઈ કંઈ નવા નવા દરાવ કરીને રૂઢિઓમાં સુધારો કરતા જાય છે. આજ સુધી કન્યાપક્ષના કસા હક સ્વીકારતા નહિ, હવે કન્યાપક્ષ પોતાના હક ખડો કરતો થયો છે. પાટીદારોમાં લક્ષ્મી જન ત્રણ દિવસ રહે છે અને એક દિવસના વરનો ખર્ચ લગભગ પાંચસો રૂપિયા થાય છે. જન બે દિવસ રહે એવી ચળવળ હવે કેટલાક વખતથી થવા લાગી છે અને આ વર્ષે તો અનેક જનો બે દિવસ રહી છે. અસહકારની ચળવળનું જ આ પ્રત્યક્ષ પરિણામ તો નથી, તો પણ પરોક્ષ પરિણામ તો છે જ; કારણ કે આ બે દિવસની જનોમાં અસહકારીઓનો મુખ્ય હાથ છે અને હજી તો કુલીનો આ ચળવળને ગાંઠતા નથી જ.

પાટીદારોના કિસ્સાએ ચરોતરમાં, અને મોરસદ તાલુકામાં પણ, અંત્યજનો દશ જગાંએ સુધરી નથી. એમાં તો અસહકારીઓ એમના બીજા લાઇઓ કરતાં જરા એ આગળ અચ્છા દેખાતા નથી. અસ્પર્શતાનું પાપ જરા એ ઓછું થયું નથી અને અંત્યજને એની એ વેડ પાટીદારોની કરવી પડે છે, એનો એ માર પાટીદારોનો ખાવો પડે છે. અને એક અંત્યજ તો કહેલું કે આજે દરથી પાટીદાર ખાસડાંનો માર મારે છે, પણ અસ્પર્શતા દબા પછી કાન પકડીને જગ્યામાં ખામું લગાવશે !

અંત્યજોની શું, બીજા કોઈ વસવાવાની દશા અસહકારી કે બીજા પાટીદારને હાથે સુધરી નથી.

૧૯૨૨ની સાલમાં બારડોલીની લડત બંધ પડ્યા પછી પાટીદારોના સમાજસુધારામાં કંઈ મંદી આવી નથી ને ધીરે ધીરે તેજ જ આવતી દેખાય છે, કારણ કે મેં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ એને અસહકાર સાથે પ્રત્યક્ષ નહિ, પણ પરોક્ષ સંબંધ છે. રાજપ્રકરણને અસહકાર સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ હોવાથી બારડોલીની લડત બંધ પડ્યા પછી એમાં મંદી આવી ખરી અને એમ થયું કંઈક સકારણ હતું. પણ સમાજસુધારો તો અસહકારીઓમાં આવેલી નિર્ભયતાનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ છે, એટલે એ નિર્ભયતામાં કંઈ મંદી આવી નથી ત્યાં સુધી એમાં મંદી આવવાનો સંભવ નથી.

મહાસલાની ખાદીની અને ખાસ કરીને અંત્યજો-હારની ચળવળ પાટીદારોમાં જરૂર જ થવી જોઈએ, પણ એટલાથી સામાજિક વિકાસ મનમાન્યો નહિ થાય અને મારે તો સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ કરવી જ જોઈશે. એ પ્રવૃત્તિને ઇચ્છનાર લાઇઓએ એકલા યત્ન સૌ નાતની સમાન કુરુદિઓને શોધી કાઢવી જોઈશે ને તે ટાળવાનું સામાન્ય ઉપાય ચોજવા જોઈશે. નાતની અચૂક અચૂક ખાસ રૂઢિઓ ટાળવાના ઉપાય તો તે નાતના ઉત્સાહી લાઇઓ ઉપાડી જ લેશે.

નરસિંહભાઈ ઈ. પટેલ

(૨)

આપણા દેશની ઉન્નતિ પાક્ષ પાયા ઉપર રચવા માટે આપણે રાજકીય અને સામાજિક બંને પ્રયત્નો સાથે જ ઉત્ક્રમ કરવો પડશે. રાજકીય સુધારો પહેલો કરવો, કે સામાજિક—એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને કામ કરવા જતાં થાપ ખાવાનો સંભવ ઘણું રહે છે. હું તો નિઃસ્પર્શતા માનું છું કે આમ જરૂર થાપ ખાવાના.

આપણામાં શુદ્ધ દેશપ્રેમ ને પૂર જોડેલી ઉજળી રહે, રંગરંગ દેશહિત માટે અને તે ભોગ આપવાની આપણી તાકાદ વધતી જાય તો, જરૂર સામાજિક સુધારાને વેગ મળે. શુદ્ધ દેશપ્રેમ નાતવતતાના બેદ નહિ જુગો, અને ઉગાનીયાના વહેમ દર ગામશે;

દેશની પ્રગતિમાં જે જે આડખીલી નડતી હશે તે શુ દેશપ્રેમ તોડી ફોડીને ફેંકી દેશે. પરંતુ, અત્યાર સુધી આવા ઉત્તમ દેશપ્રેમી નોંધએ તેટલા પ્રમાણમાં દેશી નથી, એટલું દંભ કારે મૂકીએ તો, શુદ્ધ કે વિના છૂટકા નથી. દરેક સાચા કાર્યકર્તાનું હૃદય જ છે કે ઉપરઉપરથી મોટા રોજ દેખાય છે, તોયે દેશ મોડીમોડી વાતો કરનારાં ઘણાંયેનાં અંતઃસ્વાર્થમાં લસકારી રહ્યાં છે; અને ઘણાંયે મારાં સાધાં લાખિયેનો કેવળ પોતાના અધમ સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ સ્વરાજ્ય મેળવવા ઉત્સુકતા દાખવે છે. ને એમ હોત તો બારડોલીમાં નરહરિભાઈને, પોતાને

માનવી કોમનાં ભાઈબહેનોને લાન આપવા, અથવા તો, નેરથી ઠેકાણે લાવવા માટે ઉપવાસ ના કરવા પડત; પરંતુ નરહરિભાઈના દુબળાઓની ઉત્તિ મટેના પ્રયાસને ઉચ્ચ કોમવાળાઓ, એટલે દુબળાઓ પાસે ચલામગીરી કરાવી તાજ થનારાઓ, વિધ નાંખવાની બદલે વધાવી લેત. ને ખરેખરી રાખૂભાવના આપણામાં ઉદભવી હોત તો વાગરા તાણકાના આંકટ ગામમાં અંત્યજભાઈના એક નાના આડ વર્ષના નિર્દોષ બાળકના રમતાં રમતાં, ચામને કુંવે જવાથી, ઉચ્ચ કોમના ભાઈઓએ જે સંતાપ આપે તેનું રમખાણ મચાવી મૂક્યું હતું, તે ન મચાવી મૂકત. અરે! આટલા પંકાઈ રહેલા ખુદ બોરસદ તાણકામાં અંત્યજ ભાઈ-બહેનો તરફ જે સિરસ્કારભરી વર્તણૂક ધણીએ ઉચ્ચ કોમનાં ભાઈબહેનો ચલાવી રહ્યાં છે તે ને એમનામાં શુદ્ધ દેશપ્રેમ હોત તો ન ચલાવી રહ્યાં હોત; અને વાઈકામનો સત્યાગ્રહ તો આપણી આગળ મોજૂદ છે.

સામાજિક અવનતિ તે આપણા દેશની પડતીનું મૂળ કારણ છે, તે ખરે દેશપ્રેમી આપોઆપ જોઈ શકે છે. સામાજિક અવનતિ ન આવી હોત તો આપણામાં ધર્મને નામે જે ધર્મિય ચાલી રહ્યાં છે તે ન ચાલી રહ્યાં હોત; અને, જુદાજુદા ધર્મચર્યાપોતી માફક જ એમના શિષ્યો શુદ્ધ વર્તન ચલાવી રહ્યા હોત. સામાજિક અવનતિ ન આવી હોત તો, દારૂની ગદી ન હોત, પંડો પેસત નહિ, બાળસગ્ન હોત નહિ, અને પરિણામે આવી રહેલી શારીરિક નિર્જાતા અપવાદ-રૂપે જ દેખા દેત. તેમ જ સુધારાને નામે કેટલીક જગ્યાએ માનસિક નિર્માત્મ્યપણું છુપાવવાને દંભ ચાલી રહ્યો છે તે પણ ન હોત; આપણી સામાજિક અવનતિને લીધે આપણે ચારિત્ર્યશૂન્ય બન્યા, આપણામાં અંદર-અંદર દ્વેષ વધ્યો, ક્રોધ વધ્યો, અને આપણે પરતંત્ર થઈ પડ્યા. સામાજિક પડતીએ રાજકીય પડતી આણી મૂકી.

હવે પરદેશી સરકારની અન્યાયી રાજ્યપદ્ધતિને લીધે જગતની અન્ય સામર્થ્યવાન પ્રજાઓની ટુકડામાં, આજકામાં અને પેસ્ટેકે ભીખારી થવાથી આપણી પરતંત્રતા આપણને સાલવા માંડી છે; અને, જે કોરણે આપણા દેશપ્રેમી વિચારકો આપણી અવનતિનાં કારણો શોધી રહ્યા છે. જ્યાં સુધી પરદેશી રાજ્યસત્તા આપણા દેશમાં હશે ત્યાં સુધી આપણી અધોગતિ

વધ્યાં જ કરશે. એનું ખરેખર આ વિચારકોના અંતઃકરણમાં ઉતરવા માંડ્યું છે; પરંતુ, આપણી અવ-દશાનું મૂળ સામાજિક અવનતિ, તે જ્યાં સુધી આપણે દૂર નહિ કરીએ ત્યાં સુધી પરતંત્રતામાંથી નહિ છૂટીએ, એ પણ આપણા વિચારકોના અંતઃકરણમાં સચોટ ઉતરી ગયું છે અને તેથી જ મહાત્માજી જેવી ભવ્ય વ્યક્તિએ અસહકારની ચળવળમાં સામાજિક સુધારાને પ્રધાન પદ આપ્યું છે. મહાત્માજીએ પુકારી પુકારીને કહ્યું છે, અને કહ્યાં કરે છે કે ચારિત્ર્ય સુધારણા, અસ્પૃશ્યતાનું પાપ લોશો, હાથનું કાંતેલું વણેનું કાપડ પહેરશો, સમભાવના રાખી અનંદઅનંદનાં એર દર કરજો અને અધમ સ્વાર્થથી અળગાં રહેશો તો જ તમારી ઉન્નતિ છે.

રાજકીય પડતીનું આપણને પુરેપુરું લાન થવાથી જ સામાજિક અવનતિ તરફ આપણું ધ્યાન ખરેખર દોરાયું છે. સાચું છે જ, કેટલાંક ગણ્યાગાંઠ્યાં ભાઈ-બહેનોએ આપણી સામાજિક ઉત્તિ કરવા અગાઉથી જ ધ્યાન આપેલું; પરંતુ, હું એમ માનું છું કે એમાંથી ઘણુંખરુંએ તો દયાભાવથી દોરવાઈને જ, નહિ કે આપણી સ્વતંત્રતા પાછી મેળવવા માટે. અને તેથી જ એમના પ્રયાસોને ફીક ફીક સફળતા ન મળી શકી. ને એમણે સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે ભ્રમખંડીને સામાજિક ઉત્તિની વાતો કરી હોત તો કદાપિ તેઓ વધારે સફળતા મેળવી શકત. ગમે તેમ હો, તોયે એમણે પ્રજામત કેળવવામાં મોટો ભાગ લગવ્યો છે એમ કહ્યા વિના નહિ ચાલે. અસહકારની ચળવળે સામાજિક પ્રગતિને કંઈક નેર આપ્યું છે ખરું, તોયે, હજી ઘણો રસ્તો કાપવો બાકી છે. આ ચળવળ તરફ લાગણી બતાવનારાં અને ખાસ કરીને મહાત્માજીને બાદ કરીએ, તો એમાં મોટો ભાગ લગતી રહેલાં કાર્યકર્તાઓએ શુદ્ધ ખાદી શિવાયના સામાજિક સુધારણાના અસહ-કારની ચળવળમાં દાખલ કરેલાં બીજાં અંગો તરફ ચોરથી વાતો કર્યા ઉપરાંત પુરતું ધ્યાન નથી જ આપ્યું. ને આપણું હોત તો સામાજિક સુધારા સારા પાયા ઉપર આવ્યો હોત, અને પરિણામે અસહકારની ચળ-વળને નેર મળતાં આપણે સ્વતંત્રતાને રસ્તે ખૂબ આગળ વધ્યા હોત.

સામાજિક સુધારા વિના, સાચી, રાજકીય ઉત્તિ શક્ય નથી; અને રાજકીય ચળવળ વિના સામાજિક

સુધારો થવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ સ્થિતિ આમ છે તો હવે આપણે વિચાર કરવો રહ્યો કે કામ આગળ કેવી રીતે થયાવું.

હું એમ માનું છું કે અંતિમ ઉદ્દેશ એક હોવા છતાં બંને પ્રવૃત્તિઓમાં જુદાં જુદાં માણસો શેઠાં બેઠાં. સામાજિક સુધારાને રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં ઉંચું સ્થાન મળેલું હોવાથી, રાજકીય વિભાગમાં કામ કરી રહેલાં પોતાની ચળવળના બેરે સામાજિક પ્રવૃત્તિને વેગ આપી શકે, અને કેષ કષ્ટવાર સંગીન મદદ પણ કરી શકે. પરંતુ સામાજિક સુધારાનું કામ સારા પાયા ઉપર નહિ લાવી શકે, એ આપણે અત્યાર સુધીના ઇતિહાસથી જોઈ શકીએ છીએ. તેથી રાજકીય પ્રવૃત્તિને પુરેપુરી રીતે સમજનારાં પણ કેવળ સામાજિક કામમાં રચ્યાં પચ્યાં રહે તેવાં માણસો જ સામાજિક સેવા

ની શક્તિ. રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં ધાંધળીઆપણું કદાપિ

૧. પરંતુ સામાજિક કાર્યમાં સ્થિરતા એ આવ-તાજુકામ એટલું જ નેવાનું કે સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં એમાં તો બહારોજર સમય આવે નેખમ ખેડવાની જરા થે આગલી શક્તિ હોવી નેછએ. એમ નહિ જરા થે જોાહું મધ્ય છાપ નહિ પાડી શકે. નિર્માલ્ય પાટીદારોની કરવીજુસો જેમ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં આવો પડે છે. અને એકમાત્રામાઈમાં પણ નકામા જ પાટીદાર ખાસડાંતો મારે છે. હીચકારાને કેઈ દલ્યા પછી દાન પકડીને જકશકે પણ નહિ અને

ગોત્ર સમાજ-

ગુરતને માટે

આપણા દેશની ઉન્નતિ પાડા પાયા ઉપર રચાઈ માટે આપણે રાજકીય અને સામાજિક બંને પ્રશ્નોનો સાથે જ ઉકેલ કરવો પડશે. રાજકીય સુધારો પહેલો કરવો, કે સામાજિક—એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને કામ કરવા જતાં થાપ ખાવાનો સંભવ થયો રહે છે. હું તો નિશ્ચયપૂર્વક માનું છું કે આમ જરૂર થાપ ખાવાના.

આપણામાં શુદ્ધ દેશપ્રેમ જો પૂરે નેસુધી ઉછળી રહે, રંગેરંગે દેશહિત માટે ગમે તે બોમ આપવાની આપણી તાકાદ વધતી જાય તો, જરૂર સામાજિક સુધારાને વેગ મળે. શુદ્ધ દેશપ્રેમ નાતજાતના બેદ નહિ જુએ, અને ઉચાનીચાના વહેમ દૂર રાખે:

કદાપિ સાતિબેદ સારા હશે; પરંતુ હાલમાં તો ધણીયે વાર ખોટા સાતિઅભિમાનને લીધે કેટલાયે સારાં કામોને ખમનું પડે છે, અને પરિણામે દેશની પ્રગતિમાં ખલેલ પહેંચે છે.

શુદ્ધ આદોનો એટલે હાથે કંતેલા વણેલા કાપડનો ઉપયોગ જેમ જાને તેમ વધારતાં આર્થિક દૃષ્ટિએ આપણી આગાહી છે. પરદેશી કાપડ તજનું જ નેછએ. પરંતુ આપણી મીલોના કાપડનો વપરાશ વધે આપણા સમસ્ત દેશને ખાસ લાલ થવાનો સંભવ નથી. શહેરો-પૈસાદાર થશે, પણ ગામડાંઓ તો બૂખે જ મરશે. અર્થ-શાસ્ત્રીઓની ગણતરીએ આપણી સરેરાશ માયાદોડ આવક આશરે રાજનો આનો સવા આનો છે. આ તો માયાદોડ સરેરાશ આવક થઈ. પણ ખરી રીતે તપાસતાં આપણા માંથી કેટલાક કઠોડપતિઓ છે, અને કેટલાક લક્ષાધિપતિઓ છે, અને કેટલાક પાસે હજારો છે. એટલે આપણા દેશમાં કઠોડો એવાં પણ છે કે જેમને માયાદોડ રાજના બે પૈસા પણ નહિ મળતા હોય; અને કેટલાકને તો એક પૈસાથી પણ ઝોાઈ આવક હશે. આનો અર્થ એ જ કે કઠોડો બૂખે મરતાં હશે. આપણે જો આપણા આ બૂખે મરતાં લાઈ બહેનોને સાક કંઈને કંઈ ન કરીએ તો આપણી બધી દેશસેવાની અને સમાજસેવાની વાતો એ કેવળ ટોંગ ફરે છે. આપણી ખરી પ્રભુ—આશરે તેનું ટકા—ગામડાંઓમાં છે. અને તે જ હાલ ગરીબવસ્થામાં છે, તે હું અનુભવથી જોઈ શક્યો છું. આપણે આ પ્રગતને જૂખમરાથી છોડવા કાંઈ ઉપાય નહિ થોડએ, તો, પરિણામે આ પ્રજાના જોર ઉપર ઇવતાં, અને તાગડધિન્ના કરતાં શહેરોને પણ ખમનું પડશે. જેમને રાજનો એક પૈસો પણ મળી

નથી અને અજના સાંસાં પડે છે, તેમને રાજનો દેશપ્રેમના મળે તોયે ઘણું છે. આના બે આનાની આવા ઉંચા જીવિતદાન આપી શકે છે; તેનું દીધી નથી કામ કરી રહેલા સાધુચરિત સર વિના છૂટકે પુરવાર કરી આપ્યું છે. અને આ છે કે ઉપરખાનો સહેલામાં સહેલો રસ્તો આપણે મોટીમોટી ૧ સર પ્રફુલ્લચન્દ્ર શંખ જેવા અનુ-સ્વાર્થમાં લસડાં આની શક્તિ કેટલી છે તે જેમણે બાઈમહેનો કેવળ બીજા પુરાવાની વાટ નેવાન સ્વરાજ્ય મેળવવા એ જર્જાતિવિખ્યાત રસાયણ હોન તો આરેખના શાધખોળો માટે નીધીત

છે. એમની ગણતરીમાં અને એમના અનુભવમાં પણ જો આપણે વિશ્વાસ ન રાખીએ તો પછી આપણે એટલું જ સમજ લેવાનું કે આપણે પરત્વે તો લીધે છેક ભાન જૂલી ગયા છીએ અને આપણને એકાદ પરદેશી લેલાયુ સાંઢ માન છે, તેટલુંયે માન આપણા સમર્થ ગણતરીયાને સાંઢ રહ્યું નથી.

અત્યારે રૈડીઆ શિવાય ગામડે ગામડે પહોંચી નઈ ગરીબોને અનન્યેગા કરી શકે તેવું ખીલું એક પણ સાધન હોવાનું નથી. મીલોનું કાપડ તો ગામડાંને, છે તેનાથીયે વધારે બીખારી કરશે, અને ગામડાંના પૈસા ખેંચી લાવી તે શહેરોમાં ભરી દેશે. પણ એથી આપણે ઉલટા અધગ્રાધ મરીયું. આપણે તો ગામડાંને પગભર કરવાં છે, તેમને તોડવાં નથી. અને ગામડાંને પગભર કરવાં હોય તો ગામડાંમાં રહેનારાંઓ—આપણા અન્યાયોના ભૂખ્યાં ન મરે એવા ઉપાયો લેવા પડશે. ફરીથી કહું છું, કે સૌથી સરસ ઉપાય હાલમાં તો રૈડીઓ જણાય છે. પડી ગયેલા રૈડીઆ ઉપર પાણું 'ધ્યાન' ખેંચનાર અસહકારની ચળવળ હોવાથી ઘણા સમાજસેવકો ખાદીથી જાણે અભાગતા ન હોય તેવું વર્તન રાખે છે. મારે આમાંના કેટલાક સાથે વાત થયેલી છે. રૈડીઆની અગત્ય તેઓ સ્વીકારે છે; પરંતુ, રખેને અસહકારીમાં ખપી જવાય તે ખીલ્લી તેઓ શુદ્ધ ખાદી પહેરતા નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ રૈડીઆને પણ હરી કાંટે છે. અસહકારની ચળવળના વિરોધી હોવાથી તેઓ એટલા આંધળા બની ગય છે, કે રૈડીઆની મરફરી કરવાથી અને શુદ્ધ ખાદીના વપરાશની સામે થવાથી પોતે પોતાનાં જૂનેમરતાં ભાષળેનેને અત્ર મળતું અટકાવે છે તેનું ભાન પણ તેઓને રહેતું નથી. સહકારી હોય, સ્વતંત્ર પક્ષનો હોય, સરકારી નોકર હોય કે પછી ગમે તે હોય—અસહકારની ચળવળનો પોતે કટ્ટો શત્રુ હોય છતાંયે તેણે રૈડીઆનો વિરોધ તો ન જ કરવો ધટે. ખરા દેશહિત-ચિંતકનું એ કામ નથી.

વળી, આપણે એટલા જલદીથી મોજશોખને રસ્તે ગળડવા માંડતા હતા કે થોડી સાદાઈની આપણને જરૂર રહે છે. ખાદીમાં સાદાઈ છે; અને જો આપણામાં સાચી રસિકતા હોય તો સાદાઈમાં પણ આનંદ જન્મી શકીએ છીએ. દરેક સમાજસેવક

શુદ્ધ ખાદીથી દેશને કેટલો લાભ છે તેટલું સમજી ગય તો કેવું સાંઢ !

સારી વ્યાયામશાળાઓ ઠેરઠેર ખોલવી અને તેમાં આપણાં જાળકાને રસ લેતાં કરવાં એ પણ સામાજિક સુધારાનું મહત્વનું એક અંગ હું માનું છું. આપણી શારીરિક અધીનગતિ એટલી હદ સુધી પહોંચી ગઈ છે કે “દેખ બિચારી બકરીનો પણ કોઈ ન જતાં પકડે કાન” આ કવિશ્રી દલપતરામની લીટી બરાબર સીધા અર્થમાં આપણને લાગુ પડે છે. રખેને બકરી સિંગડું મારશે એ ભયથી આપણે બકરીનો કાન પકડતાં પણ ગલરાઈએ તેવાં થઈ ગયાં છીએ. આવી અંધમ દશા આપણી છે. મુંબઈમાં અને અમદાવાદમાં પડાણો ગમે તેવી રીતે ફેરે છે તે આપણે છેક નિર્માલ્ય થયેલા હોવાથી મોઢું વિકારીને જોઈ રહીએ છીએ. આપણામાં આપણા પોતાના શરીરબળથી આપણી માજહેનની આબરૂ બચાવવાની કે આપણી માત્રભીક્ષકતા સાચવવાની શક્તિ રહી નથી; તો પછી શરીરબળથી સ્વતંત્રતા મેળવવાની વાત જ શી ! આપણે આધ્યાત્મિક બળ ખીલવી શકીએ કે ના ખીલવી શકીએ, તોયે શરીર-બળ તો જરૂર ખીલવી જ શકીએ. વળી, દેશમાં વસેલો દરેક માણસ પોતાનું આધ્યાત્મિક બળ પુરેપુરું ખીલવીને પોતાનો બચાવ કરવાની શક્તિ પેદા કરી લે, તેવો સમય આવતાં તો સંકેતો વીતી જશે. અને સંકેતો સુધી, આધ્યાત્મિક બળ ખીલવવાની આશાએ આપણે મોટી મોટી વાતો કરી બેસી રહીએ તો જરૂર ભવિષ્યના ઇતિહાસકારો આપણને મૂર્ખામાં લેખે. આધ્યાત્મિક બળ ખીલે કે ન ખીલે, તોયે આપણી ભવિષ્યની પ્રજાના, અને આપણા પોતાના હિતાર્થે. આપણે શારીરિક બળ મેળવવું, એ આપણી ફરજ છે. શારીરિક બળ હશે તોયે જરૂર સરકાર આપણને થોડું-ઘણું માન આપતાં તો શીખશે જ. આધ્યાત્મિક બળથી ખીલે નંબરે શારીરિક બળ આવે છે, એ આપણે જુલું જોતું નથી. પહેલે નંબરે નહિ તો ખીલે નંબરે આવવા આપણે પુરતા યત્ન આદરવા જોઈએ. આનો અર્થ એમ નથી કરવાનો કે આપણે મારફાડ કરવાના ઉદ્દેશથી મજબૂત જાંધાના થવાનું છે. પરંતુ, આપણી સામે શારીરિક નિર્માલ્યપણાને લીધે, કોઈ પણ આંગળી ઉંચી ન કરે એ તો આપણા ઉદ્દેશ હોવો જ જોઈએ. શમ, કૃષ્ણ, ભીમ, બીમ, અર્જુન,

પરશુરામ જેવા આદર્શો જે દેશમાં છે, ત્યાંની પ્રજાને શારીરિક દુર્બળતા ન જ શોભે. કોં તો આપણે એમની વાનો કરવી મુશ્કેલી દેવી જોઈએ કે, કોં તો આપણાં શરોર અને શક્તિ એમના જેવાં બનાવવા પુરેપુરા

ચાલ આદરવા જોઈએ. એમનાં નામો આપણે જ્યારે જ્યારે આપણી આવી દશામાં ઉચ્ચારતા હોઈએ ત્યારે એમના આત્માઓ કંપી ઉઠતા હશે !

ચન્દુલાલ મણિલાલ દેસાઈ

બૌદ્ધ ધર્મમાં સ્ત્રીનું સ્થાન*

શુદ્ધ ભગવાનના સંઘમાં ઘણા ઉમરાવો પોતપોતાનાં ધરનો ત્યાગ કરીને જોડાયા હતા. તેમની પત્નીઓ પણ વૈભવ ભોગવવા ઇચ્છતી નહોતી. તેથી તેમણે પતિઓને અનુસરવાનો વિચાર કર્યો. તે બધી સ્ત્રીઓ સિદ્ધાર્થ-કુમારની પાસઠમાતા પ્રજાપતિ ગૌતમી પાસે ગઈ. તે બધાંએ મળીને શુદ્ધ ભગવાનને વિનંતિ કરી કે સ્ત્રીઓને પણ સંઘમાં દાખલ કરવી.

ભગવાન શુદ્ધને લાગતું હતું કે સ્ત્રીઓને સંઘમાં દાખલ કરવાથી સંસ્થાના વિરોધીઓ વાંકું બોલશે. પણ આ સ્ત્રીઓને નિરાશ. પણ કેમ કરાય ? આથી તેમણે કહ્યું કે તમે સૌ સાદાં, પવિત્ર ધોળાં વસ્ત્રો પહેરો અને પવિત્ર, શાન્ત, શુદ્ધ જીવન ગાળો તો તમારું કસ્ટ્યાણુ યશે.

પરંતુ આ શિષ્યામણુ ગૌતમીને ગળે નાં ઉતરી. તેના કહેવાથી તે સઘળી સ્ત્રીઓએ કેશ કપાવ્યા અને કંઠ્યા ધારણુ કરી. અને પછી ભિક્ષાપાત્રો લઈને શુદ્ધ પાસે ગઈ.

આનંદ નામનો શુદ્ધનો એક વિશ્વામુ શિષ્ય હતો. તેણે જ્યારે આ ઉમરાવપત્નીઓને આવી રિચતિમાં જોઈ ત્યારે તે તેમની શ્રદ્ધા અને લકિષ્મી જોઈ ચઈ ગયો અને તેમને શુદ્ધ ભગવાન સન્મુખ લઈ ગયો.

ભગવાન શુદ્ધ પણ તેમના ઉપર પ્રચન્ન ચયા અને કહ્યું કે: “બૌદ્ધ લોકો માત્ર પુરુષોના જ લક્ષા મારે કામ કરતા નથી. વિશ્વામા વિગેરે બીજી થોડી સ્ત્રીઓએ આ ધર્મ સ્વીકાર્યો છે. આ ધર્મ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ એ બંને મારે છે તેથી તમને સઘળાંને દે સંઘમાં દાખલ કરું છું.” આ પ્રમાણે ગૌતમ શુદ્ધ સ્ત્રી અને પુરુષને મરખાંજ વગરવાં.

પરં જોતાં બૌદ્ધધર્મ પ્રમાણે બધાં જ મનુષ્યો મરખાં છે. કોઈ જ અદિવાલું નથી કે કોઈ જ ઉતરતું પણ નથી. માત્ર સદાચરણી હોય તે અદિવાલું, પછી ભલે તે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ, રંક હોય કે તવંગર.

તો પણ જે જમાનામાં ગૌતમ શુદ્ધ સ્ત્રીઓને પુરુષો જેવો જ દરજ્જો અને હક્ક આપ્યાં, તે જમાનામાં સ્ત્રીઓનું પદ સમાજમાં એટલું તો નીચું હતું કે, જુદું આ પગલું ઘણું જ સાહસિક અને પ્રશંસનીય ગણાય.

એ જમાનામાં હિન્દમાં અનીતિનું તોર ઘણું હતું. વેદાભ્યાસ વિગેરેમાં પણ વિપરીતપણું આવતું. મુખ્ય દેવ ઈન્દ્ર ગણાતો અને તેને માત્ર નિરંકુશપણે સોમરસલું પાન કરનારો જ નહિ પણ બલિચારી પણ માનેલો. યજ્ઞો વિગેરે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરાવનાર ઘણા પુરોહિતો પણ વિપરીત હતા, અને કેટલાંક ભયંકર પાપનું પ્રાચલિત માત્ર વફુલદેવ કે સૂર્યદેવને થોડુંક દ્રવ્ય ધરાવવાથી ચઈ જતું. સ્વાભાવિક રીતે જ, આવી પરિસ્થિતિમાં સ્ત્રીઓ મોટેનો બંધનો મત હલકો જ હોય.

મહાભારતના આદિપર્વમાં છે કે: “સ્ત્રીઓ પહેલાંના વખતમાં ધરમાં લગાઈ રહેતી નહિ, અને પતિ અને સગાંસંબંધીના ધાકમાં રહેતી નહિ, પણ ફાવે ત્યાં જતી આવતી. પતિવ્રતા ના હોય તો પણ પતિત ગણાતી નહિ, કારણ કે તે વખત જ એવો હતો. હાલમાં પ્રજા-પક્ષીઓ કોઈ નીતિમાન જીવન ગાળે છે ? તે વખતમાં મનુષ્યો પણ એવું જ જીવન ગાળતા. મોટા મોટા ઋષિઓ પણ આ જાતના જીવનને અનીતિમાન માનતા નહોતા. અને હજુ પણ ઉતરના કુટુંબ લોક એવું જ જીવન ગાળે છે.”

* સ્ત્રી પી. જરમી નરહુના “સુધધર્મનું વરસ્ય” નામના પુસ્તકને આધારે આ લેખ લખ્યો છે.

વળી, ઉદ્યોગપદ્ધતિમાં પણ છે કે: “ઉચ્ચ અને આજીવ-દાર કુટુંબોમાં પુત્રીને જન્મ દુઃખદાયક જ ગણવો. કારણ કે સ્ત્રીઓ પોતાનાં પાપથી માળાપનાં કુળ અને સાસરાના કુળને ક્ષતિ કરે છે.”

મહાભારતમાં બીજી એક જગ્યાએ છે કે: “સ્ત્રીઓને કોઈ પણ પ્રમોગે સ્વતંત્રતા મળવી ના લેઈએ. ઉચ્ચ કુળમાં જન્મી હોય, સુંદર હોય અને ઉચ્ચ કુળમાં પદસ્થિ હોય તો પણ તેને પાપ કરવાનું મન થાય છે.”

સ્ત્રીઓ માટે જે વખતમાં આનું ધારવામાં આવતું હતું તે વખતમાં જુદા ભગવાન તરફથી સ્ત્રીપુરુષને સમાન ગણવામાં આવ્યાં તે કાંઈ જેવો તેવો સુધારો કહેવાય નહિ. આ સુધારાની અસર સમાજ ઉપર ઘણી જ ભારે થઈ. બૌદ્ધ ધર્મની ઘણી સ્ત્રીઓ જ્ઞાન અને બુદ્ધિશક્તિ માટે જુદી જીવન યાત્રા કરે છે અને ઘણીએ સ્ત્રીઓની નીતિ અને પવિત્રતા માટે પણ પંકાઈ છે. ઘણી મંત્રકારી સ્ત્રીઓ એટલી બધી જાની હતી કે પુરુષોને ધાર્મિક ઉપદેશ પણ કરતી અને ઘણી નિર્વાણ પામી હતી.

બૌદ્ધ ધર્મમાં ભિક્ષુઓ સ્ત્રીઓ સાથે કેવી રીતે વર્તવું અને ભિક્ષુણીએ પુરુષો સાથે કેવી રીતે વર્તવું તે વ્યાખ્યાન માટે ઘણા જ સમય નિયમો બાંધેલા છે. પરંતુ જુદા ભગવાનના ઉપદેશોમાંથી તરત જ જોઈ શકાય છે કે તેમની નજરમાં તો સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે કાંઈ ભેદ હતો જ નહિ. સારિપુત્રને તે બેટલું માન આપતા તેટલું જ બિશ્વિક્ષાર રાજની રાણી ખેમાને આપતા. બૌદ્ધ ધર્મમાં વિશાખાનું જે સ્થાન છે તેવું સ્થાન કોઈ પણ ધર્મમાં કોઈ પણ સ્ત્રીનું નથી. ત્યારે જુદા શિષ્યગણને ઉપદેશ આપતા ત્યારે હજારો સાધ્વીઓ પણ ઉપદેશ માંભળતી. પુરુષગણ ઉપર સ્ત્રીની જે મોહિની છે તેનાથી ચેતવાને ઉપદેશ જુદા ઘણીવાર કર્યો છે. પણ તે ઉપરથી એમ પુરવાર નથી થતું કે સ્ત્રીગણને જ તે અધિક ગણતા. કોઈ પર્વતની કાંડ પાસે ના જ્યાં માટે આપણે લોકોને ચેતવીયો તો કાંઈ એમ નહિ માનવાનું કે તે કાંડ પોતે ખરાબ છે. કેટલાક લોક તે કાંડ જોયા વિના જ અગાડી ધસે તે પડી જાય તો કાંઈ કાંડનો વાંક નહિ; વાંક તો તે લોકોનો જ. અને તે માટે જ પ્રથમથી જ કાંડ માટે લોકોને ચેતવવા સારા. તેથી જ રીતે કેટલાક પુરુષો જ એવા હોય કે સ્ત્રીઓ તરફ જોતાં જ જ્ઞાન જીવી જાય તો વાંક કાંઈ સ્ત્રીઓનો ? વાંક તો એવા પુરુષોનો જ. માટે તેમને પહેલેથી સ્ત્રીઓ માટે

ચેતવવા સારા. તેથી જ, ભગવાન જુદા સ્ત્રીઓને કંદી પણ હલકી ગણી જ નથી. માત્ર સ્ત્રીગણિતનું જે સ્વાભાવિક આકર્ષણ હોય છે તેનાથી ચેતવાનું નબળા મનના પુરુષોને કહ્યું છે.

જો કે બૌદ્ધ ધર્મમાં સ્ત્રી પુરુષને સરખાં જ ગણ્યાં છે તો પણ વ્યવહારમાં સ્ત્રીને જરી નીચી પદ્ધતી મળી છે ખરી. એમ માનવામાં આવે છે કે સ્ત્રીનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તેને માટે નિર્વાણપ્રાપ્તિ કાશ્ય થઈ પડે. નિર્વાણ માટે ઘણી જ પવિત્ર જીવન ગાળવી પડે અને ઘણાં જ કષ્ટસહન કરવાં પડે. ઘણા યોગ માણસો આવાં કષ્ટ ભોગવી શકે. અને ઘણે ભાગે સાધારણ સ્ત્રીઓ તે કષ્ટ સહન કરી ન શકે. વળી તેમનાં મન ચંચળ ગણાય છે. એટલે પવિત્ર જીવન પણ ગાળી ના શકે અને તેથી ભાગ્યે જ તેમને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય. બાકી ધર્મ પ્રમાણે તો એમ જ છે કે જે સ્ત્રી કષ્ટ ભોગવે અને પવિત્ર જીવન ગાળે તો પુરુષની માફ જ તે પણ નિર્વાણ પામે.

બૌદ્ધ ધર્મમાં આત્મમંચમ અને આત્માશક્તિને ધણું જ મહત્ત્વ આપ્યું છે. તેથી દરેક વ્યક્તિ જીવિ ગણાય છે. બીજા ઘણા ધર્મોમાં એમ મનાય છે કે સ્ત્રી તે પુરુષનું અડધું અંગ છે, અથવા સ્ત્રી પુરુષ અન્યોન્યની ન્યૂનતા પુરે છે. એવું તેવું બૌદ્ધ ધર્મમાં નથી. સ્ત્રી કે પુરુષ જે હોય તે આખાં જ છે. અને સ્ત્રીને સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર વ્યક્તિ ગણવામાં આવે છે.

બ્રહ્મદેશના લોકો બૌદ્ધ છે, તેથી તેમના રીવાજ પરથી આ ધર્મનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે. આ લોકો વિષે લખતાં મિ. ડ્રીઝ ડેવિસ લખે છે કે “ત્યાંની સ્ત્રીઓ જગ્યાનામાં પુરાઈ રહેતી નથી. દરેક પર્વ કે તહેવાર વખતે તેઓ મનમસ્તી મજા કરી શકે છે. અને ઘરમાં પણ તેમની ગણના એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકેની હોય છે. ઘણીવાર તો તેઓ પતિ કે પિતાના કામકાજ ઉપર દખલદાર પણ રાખે છે અથવા મેજ પોતાની આજીવિકા પણ મેળવે છે. હિન્દુ કન્યાઓની માફક લગ્ન વખતે માળાપના જીવનનો ભોગ થઈને અને વિધિને વસ થઈને કોઈ અગવડ જ પુરુષ સાથે હંમેશાં માટે પોતાનું જીવન બાંધવાને બ્રહ્મદેશની કન્યાઓ કશુંલ થતી નથી. કોઈ પણ કન્યાને લગ્ન કરવાનું મન થાય તો તે પોતાની બારી ઉપર એક દીવો ચુકે, સારાં વસ્ત્રો પહેરે, સુંદર પુલના શય્યાગાર કરે અને ચોરડામાં સાંકડી ઉપર બેસે. ગામના યુવાનો પણ સાંજને પહેરે સારાં કપડાં પહેરીને

તૈયાર થાય અને જે જે ધરની બારી ઉપર દીવો બળતો હોય તે તે ધરમાં મળવા ન્યાય, અને પેલી કન્યા સાથે વાતોચિતો કરે. એમ દિવસો કે મહિનાઓ સુધી ચાલે. એ અરસામાં તે કન્યાને યુવાનોમાંથી એકની સાથે મૈત્રી થાય અને છેવટે તેઓનાં લગ્ન થાય. ”

બ્રહ્મદેશની સ્ત્રીઓ, નાનાં ગામડાંની હોય તો પણ વાંઝી લખે તો ગળે જ. કન્યા કેળવણી માટે ત્યાં વિશિષ્ઠ નથી હોતો. કન્યાઓ નાનપણમાં નિશાળે ન્યાય અને બૌદ્ધ ધર્મનાં પુસ્તકો બ્રહ્મી ભાષામાં કે પાલી ભાષામાં વાંચતાં લખતાં શીખે. નીતિ અનીતિ વિગેરેના આદર્શો, શરીરશાસ્ત્ર, આરોગ્યશાસ્ત્ર, વિગેરે બધું એ ધાર્મિક પુસ્તકોના અભ્યાસમાં જ આવી ન્યાય. બ્રહ્મી સ્ત્રીઓ પાંચ મુખ્ય યીતો નિશાળમાં શીખે—ધરની વ્યવસ્થા કેવી રીતે રાખવી, અતિથિનો સત્કાર કેમ કરવો, પતિવ્રત અને વફાદાર પત્ની કેવી રીતે થવું, કરકસર કેમ કરવી અને ચપલ અને હોશિયાર ગૃહિણી કેવી રીતે થવું.

ઉચ્ચ કુળની સ્ત્રીઓ પણ બુદ્ધ ઉદ્યોગ કરે છે અને હિન્દની સ્ત્રીઓની માફક દુરસદ વખતે હાથ બેડીને બેસી રહેતી નથી. વેચાણ ખરીદીનું ઘણું કામ સ્ત્રીઓના જ હાથમાં હોય છે, અને ઘણીવાર તો પોતાના વેપારને માટે બ્રહ્મી સ્ત્રીઓ ફેરાવર પણ ન્યાય છે. સીઆમમાં પણ પુરુષો ને સ્ત્રીઓ વ્યવહારમાં પણ સરખાં જ ગણાય છે. ટિબેટમાં પણ સ્ત્રીઓને સ્ત્રેષ્ઠ સ્વતંત્રતા છે. તેઓ પોતાનો ધર્મો શેઠગાર પુરુષોની માફક એકલ જ હાથે કરે છે.

બૌદ્ધ લોકોમાં લગ્નની ક્રિયા ઘણી જ સાદી હોય છે. સીયોન, ટિબેટ, મૅંગોલીઆ, જપાન વિગેરે બૌદ્ધધર્મ વાળા દેશોમાં બંને પક્ષ તરફથી માળાપ, પાલીઓ, મિત્રો, થોડાં સગાંઓ અને ધર્મચરુઓ એકઠાં થાય અને તેમનાં દેખતાં વરકન્યા એક અતપત્ર ઉપર સહી કરે, એટલે જ વિધિ હોય છે. બ્રહ્મદેશમાં ગામના વડીલોનાં દેખતાં સહી કરે. લગ્ન પછી બ્રહ્મી સ્ત્રીનું નામ બદલાયમાં આવતું નથી. અને વીંટી, માદળીયું, મંગળસૂત્ર, કાંડીયાં-સેર કે લોખંડી બંગડી એવું કોઈ જ તે પહેરતી નથી. એટલે કોઈ પણ સ્ત્રી પરણેલી છે કે કુંવારી તે પુછવાથી ખબર પડે તે જ, બાકી બીજા કોઈ પણ નિશાની હોતી નથી. માળાપને વેરથી જે કોઈ ત્રાવે કે છંદણીમાં જે કોઈ તે પોને કમાય કે મેળવે

તે બધું તેનું પોતાનું જ. હિન્દુધર્મ પ્રમાણે તો સ્ત્રી લગ્નમાં પરાધીન જ હોય છે—નાની હોય ભારે, માતાપિતાને, લગ્ન પછી પતિને અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રને. યુરોપીઅનોમાં સ્ત્રી લગ્ન પછી તેના પતિનાં નામ અને અટકથી ઝોળખાય છે. બ્રહ્મી સ્ત્રી તો પરણે તો પણ પોતાની જાતને જ આધીન રહે છે અને પોતાના જ નામથી ઝોળખાય છે. પતિની તો માત્ર સહચરી જ. તેમની યુરોપીઅન ભગિનાઓ જે લક્ષ મેળવવાને આજ કેટલાંકે વરસોથી નિષ્ફળ પ્રયાસ કરે છે તે તેના તો ‘ધર્મસિદ્ધ’ લક્ષ છે.

બૌદ્ધ ધર્મમાં નીતિના નિયમો સિવાય કોઈ પણ નિયમો પાળવાનું બંધન કરેલું નથી. તો પછી લગ્નનાં બંધનો કદી પણ ના હોય એવા તો કેવી જ રીતે હોય ! તેથી જ કોઈ પણ પુરુષ અને સ્ત્રીને એક બીજા ઉપર પ્રેમ હોય તો તેઓ લગ્ન કરે છે અને જીવન પર્વન્ત સાથે રહે છે. પરન્તુ, જો તે પ્રેમ કોઈ પણ કારણસર નાશ પામે તો પછી લગ્નનું બંધન પણ ગળુકારવામાં આવતું નથી. સખળ, કારણ હોય તો બંનેમાંથી ગમે તે પક્ષ તરફાક મેળવી શકે. પ્રાચીન દેશોમાં છુટાછેડા મેળવવા માટે કેટલાંક કારણો સખળ ગણવામાં આવે છે. બૌદ્ધ ધર્મીઓમાં તે માટેનાં કારણો તદ્દન જુદાં અને ઘણાં છે. અંશીય ખાવાની બહુ ટેવ, દારૂની ટેવ, સ્વભાવમાં તણવત, ઉગાઉપણું, વિગેરે ઘણાં સખળ કારણો ગણાય છે. વડીલો તરફાક આપવામાં મદદ પણ કરે છે. આ જાતની તરફાક માટે છુટા છે તે જતાં ઘણાં જ થોડાં લોકો તે, છુટનો ઉપયોગ કરે છે. વળી તરફાક મેળવવાનું આવડતું સહેલું છે. તેથી પતિપત્ની એકબીજા તરફ ઘણી જ કાળજીથી વર્તે છે.

ઘણીવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાંતથી ધૌરેબિક જીવનમાં ભંગાણુ થાય છે. ધર્મ જીવનના પાળનારા કેટલાંક લગ્ન જ કરતા નથી અને જેમણે લગ્ન કરેલું હોય છે તે ધરબાર, માતાપિતા, પત્ની વિગેરેને તજીને જતા રહે છે. બૌદ્ધ ધર્મ ઉપરનું આ તહોમત કોઈ આજકાલનું નથી. એ ધર્મનાં જુનાં પુસ્તકોમાં જ એક જગ્યાએ છે કે : “ રાજ્યહના લોકો ભિક્ષુઓને કહેતા કે, તમે તો યુવાન ઉમરાવોને તેમનાં ધરબાર તજવાની સલાહ આપો છો અને તેથી તેમનાં આનંદાન કુણોનો અન્ત આવે છે. આ વાત ભિક્ષુઓએ

ભગવાન બુદ્ધને કહી. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે લોકોને કહો કે અમે તો આત્મસંયમ, નીતિ અને સહૃદયતાનો ઉપદેશ માત્ર કરીએ છીએ.”

આત્મસંયમ, નીતિ અને સહૃદયતાના નિયમો અંપૂર્ણ વૈરાગ્ય અને પવિત્રતા વડે જ પળાય. અને તે પાળતાં કુળોનો નાશ થતો હોય તો. પણ શું ? કાર્ધ પુણ્યો કે

‘તો પછી મનુષ્યજાતિનો નાશ નહિ’ યર્થ જાય ? નાશ થાય એ વાત ખરી છે; પણ લગ્ન, જીવન, દરિદ્રતા, દુકાળ, રેલ, રોગ, વિગેરેથી મનુષ્યજાતિનો નાશ થાય તેના કરતાં આ રીતે નાશ થાય તે વધારે ઉચ્ચતર નથી ?

ત્રેમલીલા મહેતા

સાચી વારતા

અધવા

હિન્દુ સમાજના અધારા ખૂણામાં દષ્ટિપાત

મેં કહ્યું: હવે તો વખત નથી જતો. રાત પડી છે તે સ્ટેશને પણ કાંઈ માણસોની ચડ-ઘીતર થતી નથી કે જે ધડી જોઈને મન વાળાંએ.

પેસ્ટનજીએ કહ્યું: “ એ વાંક બધા તમારા છે. અમે હોત તો સેકન્ડ ક્લાસમાં બેસત અને સુવાડું મળત.” પેસ્ટનજી દારૂ ખાતાના ઈન્સ્પેક્ટર હતા.

મેં કહ્યું: “ પણ અમારા કેળવણી ખાતાનો તકીવટ છે કે સેકન્ડનું ભાડું ન ભરવું. મારા પહેલાંના મિત્ર તરફ તો તો બિલકુલ ટિકિટ જ ન લેતા. હું યાર્ડની તો લઈ છું.”

મી. સેંધા બોલ્યા: “ ટિકિટ ન લેતા પણ બેસતા તો સેકન્ડમાં કની ? ટિકિટ તો હું પણ નથી લેતો.” મી. સેંધા પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર હતા.

અંગ્રિજી ભાષાનો લાલ લઈ ડૉ. લિડે બોલ્યા: “ પેલી બેરીઓ પણ મોડું દાંડીને બેડી છે. ખુદ્દું રાખે તો જરા મ્હો સાચું જોઈને પણ વખત કાઢીએ.” સ્ત્રીનું શરીર માંસ મળતું બનેલું છે એવા જ્ઞાનથી વૈરાગ્ય આવે છે. એમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે તે ડૉક્ટરે જોડું પાડ્યું.

મી. સેંધા (અંગ્રિજીમાં)—હવે રહેવા દો ને. મોં ઉધાડશે ને કદાચ કદરૂપું નીકળશે તો બેસવું ભારે થઈ પડશે. એ કરતાં આ જ ઠીક છે.

મી. પેસ્ટનજી—આ મી. કેશવલાલ આપણને યાર્ડ ક્લાસમાં લઈ આવ્યા છે, મૂળ ગુન્હો એમનો છે માટે તેમણે હવે વારતા કહેવી જોઈએ.

મી. સેંધા અને લિડે—હા. હા.....

મેં કહ્યું: “ ભલે ”

મી. લિડે—પણ પંતુજ જેવી નહિ. અંદર બેરીઓ આવવી જોઈએ.

“ કણુસ.” મેં શરૂ કર્યું: મારે મી. વિજયરાયની સાથે તકરાર થઈ એટલે એમણે ખટપટ કરી મારી બદલી ભાંડરવા વિભાગમાં કરાવી. આ વિભાગ એટલો જંગલી છે કે અમે એને કાણું પાણી જ કહીએ છીએ. મારે તો ત્યાં મી. હેરિસનની સાથે ઝોળખાણ થઈ એટલે ઉલટો ફાંચો થયો. એ વખતે મી. હેરિસન આસિસ્ટન્ટની જગ્યા ઉપર હતા. અસારે તો એ બહુ હોશિયાર ઝોરીસર ગણાય છે પણ તે વખતે તો નવાસવા હતા. એવિસેક વરસના હતા. શિકારના શોખીન એટલે એ બાળુ કેપ કરવો એમને બહુ ગમતો. આખો દિવસ શિકારમાં ફર્યા કરે અને સાંજે આવી કારકુન કહે ત્યાં બિલાડાં ચીતરી આવે. પણ સેશન્સ કેસ આવે ત્યારે ન છૂટકે આખો દિવસ કામ કરવું પડે. એવો એક સેશન્સ કેસ આવ્યો હતો. એસેસરમાં મને અને તેલગદના એક વાણીયાને બોલાવ્યો હતો. અમે ગયા અને જરાબર ૧૧ વાગે કેસ શરૂ થયો.

તહોમતદારમાં બે બાઈઓ બુધટા તાણીને બેઠેલી હતી. એકે કાળો સાળુ પહેરેલો હતો અને આધેડ દેખાતી હતી. બીજીએ લાલ સાળુ પહેરેલો હતો અને જુવાન દેખાતી હતી. કેસમાં સાક્ષીઓ ધણા થોડા હતા. પહેલાં મંજીરગદના પોલિસ ડૉન્સ્ટેબલની

જુબાની લેવાઈ. તેણે કહ્યું: મરનાર કેશરીસિંહ વળેસિંહને જોળખું છું. તેનું ઘર ગામ બહાર થોડે દૂર ગામથી હસાન ખૂણામાં આવ્યું. મારા ચાણુથી તે ત્રણસેં ડગલાં દૂર થાય.—અહીં તેણે ગામનો યાણુનો અને મૈયતના ધરનો નકશો રજુ કર્યો—ચુન્નાની તારીએ હું ચાણુ પર હતો. રાત્રે ૯-૧૦ વાગે મરનારના ઘરમાંથી મેં એકદમ મીસ સાંભળી. મીસ તહો-મતદાર નં. ૨ બાઈ હરિની હતી. દોડો રે દોડો મારી નાંખ્યાં એવી મીસ હતી. તે ઉપરથી હું દોડ્યો. ઘરમાં જઈને જોઈં છું તો મરનાર બેસાન અવસ્થામાં તેના ઘરમાં પડેલો હતો. બાઈ હરિ, ચીસો પાડી રહી હતી. બાઈ રૂખી હેખકાઈ ગયેલી બેઠી હતી. બાઈ રૂખી મરનારની જૂની ઓરત થાય. અને બાઈ હરિ તેની નવી. ઓરત થાય. મરનારને તેની જૂની ઓરત સાથે બનતું નહોતું તેથી તેને બાર મહિને દસ રૂપીયા આપવા કરી જૂદી કાઢી હતી. કોર્ટ—ક્યારથી અણખનાવ હતો અને ક્યારથી જૂદી કાઢી હતી ?

જવાબ—અહીં વર્ષ ઉપર કેશરીસિંહ આ નવી બૈરી હરિને લઈ આવ્યો ત્યારથી તેને જૂદી કાઢી હતી ?

કોર્ટ—બાઈ હરિને તે ક્યાંથી લાવ્યો ?

જવાબ—તે હું જાણતો નથી.

કોર્ટ—બાઈ હરિને તમે ખુન વિશે તે જ વખતે કાંઈ પૂછ્યું ?

જવાબ—હાથ. તેણે કહ્યું કે મને મારી મોટી બહેનની દયા આવી. તેથી મેં એમને સમજાવ્યા કે આજ તેને કાંઈ બહાનું કાઢી નોતરે દો. પછી હું ઘરમાં રાંધતી હતી. મારા ધણી ઘરમાં બેઠા બેઠા હોંકા ભરતા હતા. તે લાગ જોઈને મારી શોક્યે મારા ધણીની તત્તવારથી મારા ધણીને માર્યો. એ પ્રમાણે બાઈ હરિએ મને કહેલું.

કોર્ટ—તમે બાઈ રૂખીને કાંઈ પૂછ્યું ?

જવાબ—હાથ; પણ તેણે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહોતો. મેં બાઈ રૂખીને કબજે કરી ચાણુમાં મોકલી. ગામના પંચોને મોલાવી પંચક્યાંસ કરાવ્યો તે રજુ કરે છે. મરનારને ડૉક્ટરને ત્યાં મોકલ્યો. આ કપડાં મૈયતનાં છે. તલવાર ત્યાં પડી હતી તે છે. આ માટલામાં બેઠેલી ધૂજ ચુન્નાવાળી જગામાંથી મેં લેવડતી તે છે.

કોર્ટ—ત્યારે બાઈ હરિને શા માટે અને ક્યારે કેદ કરી ?

જવાબ—ઈન્સ્પેક્ટર પોતે તપાસ કરવા આવ્યા હતા તેમણે તેને કેદ કરી. ત્રણ દિવસ પછી કેદ કરી.

મી. સેંધા—પણ બાઈ હરિને શા માટે કેદ કરેલો ?

મી. લિડે—એ હું કહું. મી. ક્રાવલાસ! નવી કૈં વધારે રૂપાળી હતી ખરી કે નહિ ? દેશી રાંધણે ઈન્સ્પેક્ટર રૂપાળી બૈરી આવતી હોય તો જવા દે કે મેં કહ્યું: મારી વાત ખરી કે ખોટી તમારે માનવો હોય તેવી માનજો પણ તે વારતા તો છે જ અને વારતા કહેનારને કીડ પડે તે રીતે વારતા કહેવાનો તેને હક છે. મી. લિડે—તો કાંઈ નહિ. વધારે જુવાન તો હતી જ એ તો એ જ કારણ.

મેં આગળ સલાયું: કોર્ટ પોલિસ તપાસ કાગળો લેવા તો તેમાં કાંઈ કારણ બતાવેલું નહોતું. કોર્ટ પૂછ્યું કે એ ઈન્સ્પેક્ટર કેમ જુબાની આપ નથી આપ્યા તો જવાબ એવો આપ્યો કે તે નોકરી છોડી જતા રહ્યા છે અને તે ક્યાં છે તેની ખબર નથી. પંચ કોર્ટ બન્ને તહોમતદારોને પૂછ્યું કે તમારે કાંઈ ઉધર તપાસ કરવી છે ? બેમાંથી કોઈ બોલ્યું નહિ. કોર્ટ બન્નેનાં મહો ખુલાકાં કરવાં કહ્યું તે પણ તેમણે ન કહ્યું. સિદ્ધાર્થ નો શોખીન જગજ હતાવેળા થતો હતો તેણે મારા તરફ જોયું. તેમને અનુકૂળ થવા મેં કહ્યું: “શી જાણ છે ?” કોર્ટ કહ્યું: “પણ નં. ૨ની તહોમતદારણ સમજી છે કે કેમ તે મારે જોવું છે. બે તે સમજી હોય તો કદાચ મારે છેવટે તેને છોડી મૂકી સાક્ષી તરીકે લેવી પડે.” મેં કહ્યું: “તહોમતદારોનો જવાબ લેવાનું થાય ત્યારે જોઈયું.” પછી મેં જ બાઈએને પૂછ્યું: “તમારે કાંઈ પૂછવું છે ?” બન્નેએ માથાં ધુણાવ્યાં. “ઉચ્ચ તપાસ નથી” લખી કામ આગળ ચાલ્યું.

બીજો સાક્ષી ડૉક્ટર ગિરજાશંકર પ્રાણશંકર મહેતા હતો. તેણે પ્રથમ મરનારના શરીર ઉપરની હાજ મેંથી ચુન્નાની રાત્રે કરેલી તપાસનો રિપોર્ટ રજુ કર્યો. પછી ત્રણ દિવસ પછી મરણ બાદ કરેલી તપાસનો રિપોર્ટ, પોસ્ટ મોર્ટમ રિપોર્ટ, રજુ કર્યો. કોર્ટ તે ઉપરની સહી જોઈ પૂછ્યું: “આના ઉપર સહી છ. પી. નેશીની છે તે કાણ ?”

જવાબ—એ મારા પહેલાંના ડૉક્ટરે કરેલા રિપોર્ટ છે. તેઓ રજા લીધા સિવાય આવ્યા ગયા છે અને તેમને પતો નથી. દવાખાનામાંથી આ એક બીજો ડાગળ પતો.

મળી આવ્યો છે તે રજુ કરવો હું મારી ફરજ સમજું છું. મરનાર કેશરીસિંહના મરણ પહેલાંના છેલ્લા શબ્દોની તે નોંધ છે. તેમાં પણ સંઘી બેશીની જ છે. “મને નવીએ માર્યો છે.” એટલા જ શબ્દો તેમાં છે.

કોર્ટ—રિપોર્ટમાં લખ્યું છે કે માયાની ધોરી નસ કપાઈ છે. તે કપાયા પછી માણસ જીવી શકે અને બોલી શકે ?

જવાબ—“નાહ, બે ગળાની ધોરી નસ કપાઈ હોય તો ગુરત મૃત્યુ થાય.” ઉલટ તપાસ નથી લખી જુલ્યાની બંધ કરી.

કોર્ટ—મંજરગઢના પોલિસ અમલદારને ફરી બોલાવી પૂછ્યું—મરનારને ધન થયા પછી તે ગુરત મરી ગયો ?

જવાબ—ગુન્હા પછી તરત હું ગયો ત્યારે બેભાન હતો પણ જીવતો હતો.

કોર્ટ—તેની જુલ્યાની લેવા તમે પ્રયત્ન કરેલો ?

જવાબ—“તે ત્રણ દિવસ જીવ્યો. પહેલા એ દિવસ હું બેવા ગયો ત્યારે તે શુદ્ધિમાં નહોતો. ત્રીજો દિવસ ઇન્સ્પેક્ટર આવ્યા તે બેવા ગયા. તેમણે આંખને બાંધ દરિને કંઈ કરી. અને તે પછી સદર કેશરીસિંહ ગુજરી ગયો.” કોર્ટ જુલ્યાની બંધ કરી.

હવે માત્ર લેહોમતદારની જ જુલ્યાની લેવી રહી. પહેલાં નં. ૧ ની બાંધ ફૂટીને ઉભી કરી તે હાથ બેઠી ઉભી રહી. કોર્ટ—તેને મોઢું ઉઘાડી નાખવા કહ્યું પણ પહેલાં તો તે ન માની. મેં સમજાવી કે કોર્ટ તો માખાપ કહેવાય ત્યારે મોઢું ઉઘાડ્યું.

હું તમને શું કહું ? જગતમાં ફપનો દેવ ગણાય છે તેવો કોઈ કદરૂપાપણનો દેવ છે ?

ડૉ. લિટ્ટે સંસ્કૃત અને વેદાન્ત બન્નેની મરકરી કરતા બોલ્યા : “ફપનો દેવ કામદેવ અને કદરૂપાપણનો દેવ નિષ્કામદેવ.”

મેં આગળ ચલાવ્યું : એના જેવા ફૂપડી સ્ત્રી મેં ક્યાંય જોઈ નથી. તેના હોઠ અતિશય બઝા હતા અને બહાર નીકળેલા હાંતથી તેની બઝાઈ પણ વિપમ થઈ ગઈ હતી. તેનું કપાળ હુંકું હતું અને આંખો ચક્રળ વક્રળ થયાં કરતી. તે વચ્ચેથી બહી માથે પગે પાતળા રમવાની મોર્ષ જેવી દેખાતી હતી. તેના ગાલ પર એક મોટો મસો હતો અને તેના પર તમારા નિષ્કામદેવે પોતાના વિજયધ્વજ જેવો એક મોટો સફેદ વાળ ફાંપ્યો હતા.

મી. લિટ્ટે—ત્યારે એ બિચારે બીજી ફરી તેમાં નવાઈ શી ?

મી. સેંધા—બાંધ દરિએ દયા લાવી પોતાની શોકાયને નોતરી એ બાળત પહેલાં મને અસંભવિત લાગતી હતી પણ હવે મનાય છે. આટલી કદરૂપી સ્ત્રીની ઈર્ષ્યા કરવાની જરૂર જ ન હોય.

મેં કહ્યું : હજી વાત અસંભવિત-અસંભવિત કહેવાનો વખત આવ્યો નથી. હજી વાત તો અધૂરી છે.

મી. સેંધા—હવે બાણી તમારી વાંત. અમે આવ્યા ફેંક કેસો કર્યા છે. કેસ ઘણા જ સહેલો છે. આટલા પુરાવા ઉપર પણ નં. ૧ ને ગુન્હેગાર કરાવી શકાય અને નં. ૨ ને સાક્ષી કરે તો તો તદ્દન સાબીત.

મેં કહ્યું : પણ ડૉક્ટરના રિપોર્ટમાં મરનાર પોતે કહે છે કે નવીએ માર્યો તેનું શું ?

મી. સેંધા—એ તો દરેક કેસમાં કંઈક તો સમંત્યા વિનાનું રહી જાય. પણ મારા અદાર વરસના અનુભવથી કહું છું કે ખૂતી તો બાંધ ફૂટી જ છે. હું તો એમ બેસતું છું કે ડૉક્ટર અને ઇન્સ્પેક્ટર બાંધ દરિ પર નવો કેસ કરવા ગયા તેમાં ફાત્તા નહિ તેથી જ નાસી ગયા. ધોરી નસ કપાયા પછી તે કોઈ જીવે ખરે !

મેં કહ્યું : પણ ત્રણ દિવસ જીવ્યો તેનું શું ? પણ એ જવા દો. મારી વારતા આગળ ચલાવું. બાંધ ફૂટીને જવાબ લીધો. તે અતિશય મૂઠ હતી. તેને પૂછતાં એણે એટલું જ કહ્યું કે અવાજ યવાથી હું ગઈ ને બારણું ઉઘડાવ્યું તો મરનાર ધાપલ પડેલો હતો. ઘરમાં નવી સિવાય કોઈ નહોતું. નવીએ મોઢું આગ ચલાવ્યું છે. કોણે માર્યો તે મને ખબર નથી. મને પોલિસ પકડી. હું કોઈ બજાણતી નથી. હું મરનારથી ત્રણેક વરસથી જૂદી રહું છું. મારે નવી સાથે કાંઈ પણ અણબનાવ નથી. મને નોતરે દીકું નહોતું.

હવે તો હકીકત ઘણી જ ગૂંચવાઈ. હવે નવી શું કહે છે તે સાંભળવા કોર્ટ અને અમે સંધ્યા ઘણા જ આગુર થઈ રહ્યા.

નવીને મોઢું ખોલવાનું કહ્યું પણ તેણે ખોલવાને બદલે ઉલટું શેવા માંડ્યું. કોર્ટ—મંજાઈ. મેં કહ્યું કે એ તો બધી સ્ત્રીઓ જુલ્યાની આપતાં પહેલાં આમ જ કરે. આપ પોલિસને કહે તો મનાવે અને એટલામાં કાંઈ કામગીરીમાં સહીઓ કરતી હોય તો ફરી લે. કોર્ટે શિરસ્તેદારની સાથે બેઠું. શિરસ્તેદારે કહ્યું કે એક કાચી

કેદનો કેદી છે તેને ૨૪ કલાક થઇ ગયા છે અને પાછો પોલિસ બપોરમાં મોંપવાનો છે તેની રજુવાત કરવાની છે.

તરત જ તેને બોલાવ્યો. અને બધા તો બાઇ હરિ તરફ જ જોયા કરતા હતા. અમારે લીધે નવો તદ્દામત-દાર તેના તરફ જોવા લાગ્યો. શિરસ્તેદારે સાધારણ પૂછ્યું: “અધ્યા શી નાત છે?” તે કહે “ઝોંગલો” મેં કહ્યું કે તો તો જરૂર કાંઈ ઝેરીની તકરાર હશે. શિરસ્તેદાર કહે “ના, ના. બળદની ચોરી છે.” એટલામાં હરિએ મોં ઉઘાડ્યું. તેને ફાળી કહી સકાય તેવી તે હતી. આંધો નાનો અને બેઠા ધાટનો, જેને ઉમર જળ્યાતી નથી તેવો હતો. વર્ણ મરેદ હતો પણ એવો સરેદ કે તેના સાંધું ભેગે આપણને લુગપ્પા ચાપ. મોંના અવયવો પ્રમાણસર હતા પણ એવા હતા કે તેના મનમાં શા વિચારો ચાલે છે તે જરાયે કળાય નહિ. આંખો માંજરી હતી અને સ્ત્રીઓ એમ જ કહે કે તેની આંખમાં સાપોલિયાં રમે છે. ટૂંકમાં તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ ફાળી હતી પણ તેના સામે જેમ જેમ જોઈએ તેમ તેમ કાંઈક અકથ અભાવ જ વધતો જાય. તેની પાસેથી જતાં રહેવાની કમ્પા ચાપ અને છતાં તેનાથી જ નજર ન ખસેડી સકાય તેવી તે હતી.

હું તેને નિહાળીને જોતો હતો એટલામાં પેલો ઝોંગલો ધૂલ ઉઠ્યો અને બે હાથ ભેડીને સાહેબને કહે “બાપજી, મારે અરજ કરવાની છે.” પોલિસે ચમક્યા કે કાંઈ પોલિસે માર માયાની કે એવી વાત કરશે. મેં જણ્યું કદાચ ચન્દાની કસુલત આપવાનો હશે. કોર્ટ કહે: “બોલ શું છે?”

ઝોંગલો—બાપજી પેલી ઝેરી મારી છે.

કોર્ટ કહ્યું: “કઈ પહેલા નંબરની કે બીજા નંબરની?” ભણે જગત આપું કોર્ટના નંબરમાં જ વિચાર કરવું હોય!

ઝોંગલો બોલ્યો: “બાપજી ધોળા છે તે” વાહી ઝાળખાવો હોય તેમ.

કોર્ટ—એવું નામ શું?

ઝોંગલો જરા અટકીને—તેજ.

કોર્ટ નીચલી કોર્ટનો બાઈ હરિને જ્યાં જોગ્યો તેણે નીચલી કોર્ટમાં કહ્યું કહ્યું જ નહોતું. તેવું નામ હરિ જ હતું ને બીજું કોઈ નામ લખેલું નહોતું. તેવું કહેલું એમ કોઈએ માન્યું નહિ. મેં મરકરીમાં શિરસ્તેદારને કહ્યું: “લુઓ ઝેરીની વાત નીકળી કે નહિ?”

કોર્ટે ઝોંગલોને ખડખડાવીને કહ્યું: “સાબીત કરી આપવું પડશે.”

ઝોંગલો—ઝેરી મારી-છે ને. એક કેતાં એકી યુગવા આપું.

કોર્ટે ઝોંગલો સાંધું ભેડ્યું પછી હરિ સામે જોઈને પૂછ્યું: “આ કહે છે તે ખરું છે?”

હરિ—હા સાહેબ.

અમારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. કોર્ટે હરિને કહ્યું: “તારી બધી હકીકત કહે.” હરિએ રાદ કહ્યું: “હું મેંજણના કાકિરની ખવાસણ છું. મારે સાંધું નામ વાલી છે.”

શિરસ્તેદાર—મેંજણના કાકિરની ઝાલી બાઈ વાલીને મંદરગદના કાકિરે નસાડી મૂકી એ બાજતમાં ત્રણ વરસ ઉપર તુમાર ચાલેલો તે આજ બાઈને માટે?

હરિ—હા સાહેબ.

કોર્ટ—તને શી ખબર.

હરિ—મેંજણના કાકિરને ત્યાં રહેતી હતી. ત્યાં મારે બહુ દુઃખ હતું. ત્યાં આ કેસરીસિંહ આપ્યો અને મને લઇ ગયો. જૂનીને જૂદી કાઢી બે ત્રણ મહિના રહ્યાં ત્યાં મંદરગદના કાકિરનો માણસ આપ્યો અને તેણે કહ્યું કે સરકારમાં તમારી તપાસ ચાલે છે તે રાજમાંથી જતાં રહો પછી આવતો. હું ને કેસરીસિંહ બન્ને નાહાં. રસ્તામાં કેસરીસિંહે મને સમજાવી કે આમ રખડતાં પકડાઇ જશો માટે થોડા મહિના તું કોઈ બીજાના ઘરમાં રહે. બહીકનાં માર્યા મેં હા પારી. પછી કેસરીસિંહે મને એક કુંભારને ત્યાં રૂ. ૭૦૦ લઇ પરણાવી અને મને કહ્યું કે છ મહિને તેમવા અતીત. છ મહિને બને તે ચોરીથી નસાડી લઇ ગયો.

કોર્ટ—તું કેમ ગઇ?

હરિ—મને કુંભારને ત્યાં ગમતું નહોતું.

કોર્ટ—પછી શું થયું?

હરિ—હું પાછી આવી. થોડા દહાડા તો લહેર ઉઘડી પણ પછી ફીપીયા થઇ રહ્યા એટલે ફરી મને ફાસલાવીને તેણે આ ઝોંગલોને ત્યાં પરણાવી. રૂ. ૬૦૦ લઇ પરણાવી. આડ નવ મહિને એ મને ત્યાંથી પણ પાછી લઇ ગયો.

ઝોંગલો—સાહેબ, મારાં ઘરેણાં પણ લઇ ગઈ છે. આ રાકમાં છે તે મારાં છે.

કોર્ટ—પીક, બાગળ કહે.

હરિ—પાછાં આવીને એ રૂપીઆ પણ ઉઝાડી ખાધા એટલે એણે આ ઘરેણાં માયાં. મેં કહ્યું એ તો મારાં છે. એણે મને ફરી બાપડમાં પરણવાની લાલચ આપી. મને કહે કે ત્યાં તો ઘરેણાં બહુ જ મળશે ને કામ પણ નહિ કરવું પડે. પણ મને ત્યાં ઝોળખાઈ જવાની બીક લાગતી હતી એટલે મેં ના પાડી. ત્યારે તેણે કહ્યું કે તારું નામ સરકારમાં નોંધેર ફરી દર્શ. છેવટે તેનાથી કાયર થઈ મેં આ કામ કર્યું.

કાર્ડ—તેં એને માર્યો ત્યારે જૂની પર આજ શા સાડ નાખ્યું ? એણે તારું શું બગાડ્યું હતું ?

હરિ—મેં એને માર્યો ત્યારે અવાજ થયો. તે સાંભળીને જૂની આવી ને ઘર ઉધાવવા લાગી. થોડી વાર તો હું કાંઈ ન બોલી અને ન ઉધાડ્યું. છતાં તે માની નહિ ત્યારે મારે એના ઉપર નાંખવું પડ્યું.

કાર્ડ—ત્યારે તારા ધણીને તેં માર્યો કેવી રીતે ?

હરિ—કાંઈ વાત એડે વાત નીકળતાં મેં કહ્યું આ આંધળા માણસો પોતાનાં ઘર શી રીતે શોધી કાઢતા હશે ? જુઓ નોંધએ મને આવડે છે એમ ફરી મેં મારી આંખે પાટા બાંધ્યા અને પછી કહ્યું કે મને તો કાંઈ જાણતું નથી. તમે કોરા નોંધએ. પછી તેમની આંખે પાટા બાંધી મેં કહ્યું પાણી લાવો નોંધએ. એ પાણી લેવા જતો હતો ત્યાં મેં તક્કવાર મારી.

આ હપીકતથી અમે બધા એટલા બધા યાચી રૂપા કે કોર્ટ મુક્ત પાડી.

ડૉ. લિડે—પછી કેસનું શું થયું ?

મેં કહ્યું : મારી વારતા અહીં જ પૂરી થાય છે.

મી. સેંધા—આજળ શી રીતે ચાલે ? ખોટી હોય તે ! કચ્છરના સર્ટિફિકેટનો તો કાંઈ ખુલાસો થતો નથી.

મેં કહ્યું : પણ તમે જ કહેતા હતા ને કે દરેક કેસમાં કંઈક તો સમજ્યા વિનાનું રહી જ જાય.

મી. સેંધા—પણ હરિને ખુન કરવું હોય તો એના ધણીને મધરાતે જ મારે નહિ ? પાટા બાંધવાનું નાટક શા સારું લખ્યે ? હું તો આ ન માનું. કેમ મી. પેસ્ટનશ તમને શું લાગે છે ? કેમ ડૉક્ટર ?

બન્ને—અવગત ખોટી છે.

“ ના ખરી છે ” અમારા ખાનામાં છેવાડે બેઠેલી બાઈએ ધીમે રહી કહ્યું.

મી. સેંધા—તેની ખાત્રી શી !

બાઈએ મોં ઉઘાડ્યું. ધીમેથી ખીસામણી એક રેલવે પાસ કાઢ્યો. આન્દામાનમાંથી ફરેલા કેદીને પાંજ દેશમાં જવા ને રેલવે પાસ આપે છે તે તે હતો. તેમાં છોડેલા કેદી તરીકેનું નામ બાઈ હરિ ઉર્ફે વાલી હતું.

તે તેની તે જ હરિ કે વાલી કે તેણ હતી. તેના સાથું જોતાં ડૉ. લિડેને પણ જુગુપ્સા થઈ. એના મનમાં શા વિચાર ચાલતા હતા તે અમે કોઈ કળા ચક્રા નહિ. તેની માંજરી આંખોમાં સાપોશિયાં રમતાં હતાં. તેની સામે જોતાં અમારા મનમાં કોઈ અકથ્ય અભાવ વધતો જ ગયો. ત્યાંથી જતા રહેવાની અમને ઇચ્છા થતી હતી અને છતાં તેના તરફથી અમે નજર ખસેડી શકતા નહોતા.

આખો રસ્તો અમે કોઈ એક શબ્દ પણ બોલી શક્યા નહિ.

દિવેરે

ગુજરાતમાં હિન્દુ મહાસભા

મહામારી ફેલાય છે, ને માણસને છતાંને સજે છે. બસ, આમ હિંદુસંગઠનનાં બીજાં રોપાવાં ને પ્રવૃત્તિ ચાલી. યુગઓથી માર ખાવો, ઓઓનાં રક્ષામાં નિષ્ફળ નિવડ્યું, છંસાદિથી જાણી આશ્વ્યં કે સંખ્યાબળ ધરાવતી છતી હિન્દુમતિ ભગંકરે રોગથી પ્રસિદ્ધ છે. ઘણાં વર્ષો

યાં હિન્દુસભાનાં અધિવેશનો થતાં હતાં, પણ બધા અંપ્રદાયો અને પન્થો તેમાં આવતા નહોતા, તેમ પ્રજા રસ લેતી નહોતી. પણ ત્યારે વાદળ ધેરામાં, ચારે તરફથી માર પડવા લાગ્યો, મુસ્લીમ અને ખ્રિસ્તી યુવા ધરપત્રો રચાયાં, અને ખ્રિસ્તી-મુસલમાન રૂપી પંપ

આનું 'રક્ત શોષણ' કરી રહ્યા હતા—આ સમયે હિન્દુ પ્રજાના કૃષ્ણધારીને ચિન્તા થઈ. કાશીમાં હિન્દુસભાનું ખાસ અધિવેશન ભરવાનો નિયમ થયો. ત્યાં શ્રદ્ધાન્દજી તથા પં. મદનમોહન માલવીજીએ હિન્દુઓને સંગઠિત થવા હાંકલ કરી, અને તા. ૧૯-૮-૧૩ના રોજ કાશીમાં હિન્દુમહાસભાનું પહેલું મહત્વનું અધિવેશન ભરાયું. પં. માલવીજી આ બેઠકના પ્રમુખ હતા. આન્દ તો એ હતો કે આમાં સનાતની, આર્યસમાજ, બૌદ્ધ, શીખ, જૈન, ખાલો, બધાપ સંપ્રદાય સમાવેના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા. હિન્દુમહાસભાના ઉદ્દેશો સમજાવવામાં આવ્યા. તે નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) હિન્દુ સમાજના જુદા જુદા સંપ્રદાયોમાં અધિક એકતા અને અખંડતા સ્થાપન કરવાનો ઉદ્દેશ કરવો, અને એક જ સરીરના લિપ્ત લિપ્ત અવયવોના રૂપમાં તેમનું સંગઠન કરવું.

(૨) હિન્દુઓ અને ભારતની અન્ય જાતિઓ વચ્ચે સદ્ભાવની થઈ કરવી અને મિત્ર ભાવથી તેમની સાથે જોડાઈ ઉદ્યોગ કરવો કે જેથી સંયુક્ત અને સ્વરાજસાધી થાય.

(૩) હિન્દુ સમાજના બધા વર્ગોની સાથે જ ઉત્તરતા પોની પણ દરવરસા સુધારવી, અને તેમની ઉન્નતિ થાય.

(૪) ત્યાં અને ત્યારે જરૂર હોય, તે પ્રસંગોએ હિન્દુઓના હિતની રક્ષા અને થઈ કરવી.

(૫) જાતિના ધાર્મિક, નૈતિક, શિક્ષણવિષયક, સામાજિક, તથા રાજનૈતિક હિતની થઈને પ્રયત્ન કરવા.

આ ઉદ્દેશો પર જ વિશાળ કાર્યક્રમ ચલાવવામાં આવ્યો. પં. માલવીજીએ રોમાંચકારી શબ્દોમાં હિન્દુઓની હીનાવસ્થાનું દશન કરાવ્યું. ભાષણમાં તેમણે હિન્દુઓની સારીરિક નિર્મલતા, હિન્દુ અસ્પર્શ્યો પ્રત્યેના તિરસ્કાર, હિન્દુધર્મમાં શુદ્ધિની આવશ્યકતા, અને હિન્દુ વિધવાઓની કુલ્યાજનક દશા પર ખૂબ પ્યાન બેસ્યું. મહાસભામાં નીચેના કારો પસાર થયા:

૧. પ્રત્યેક ગામ અને શહેરમાં હિન્દુમહાસભાની શાખાઓ સ્થાપવામાં આવે. એક સમાજસેવક દસ બનાવવામાં આવે, જે જાતિની સામાજિક સેવા અને જરૂર પડતાં આભરણ કરી શકે. ત્યાં ત્યાં જરૂર પડે ત્યાં એ સમાજસેવક દસ બીજા ધર્માનુયાયીઓ સાથે મળી શક્તિ સ્થાપવા મળે.

૨. મહાસભાઓની શુદ્ધિ માટે આ સભા અત્યંત આન્દ દર્શાવે છે, અને હિન્દુધર્મનું કાર જે પહેલાં બધું હતું તે સર્વને માટે ખુલ્લું કરે છે. જે કોઈ હિન્દુ-ધર્મમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છે તો તે શાસ્ત્રાનુસાર પ્રવેશ કરી શકે છે.

૩. પ્રત્યેક હિન્દુ સ્ત્રીપુરુષે હિન્દી-ભાષા જરૂર જાણવી જોઈએ.

૪. પ્રત્યેક હિન્દુ છોકરા છોકરીએ ધાર્મિક તેમજ અન્ય ઉપયોગી શિક્ષણની સાથે સાથે કસરત પણ કરવી જોઈએ, તેમ જ શ્રદ્ધાચર્ચનું પાલન કરવું જોઈએ.

૫. અદાર વર્ષ પહેલાં કોઈ છોકરાને તથા બાર વર્ષ પહેલાં કોઈ છોકરીને, કંઈ પણ પરજીવવામાં ન આવે, એ દરેક હિન્દુ યાદ રાખે.

૬. હિન્દુ જાતિના બધા અનાથો અને વિધવાઓની રક્ષા કરવી જોઈએ. તેમના ભરણપોષણ તથા ધર્મની રક્ષાનો યોગ્ય બદોળરત કરવો, એ દરેક હિન્દુની ફરજ છે.

૭. અસ્પર્શ્ય કહેવાતી જાતિઓના ઉદ્ધાર તેમજ તેમની કુળવણીની ઉન્નતિ માટે, જે કાંઈ કરવું જરૂરી હોય તે કરવું.

૮. તેમને માટે દેવમંદિરો અને કુવાઓ ખોલવાનો પ્રયત્ન કરવો.

૯. સ્વદેશી વસ્તુઓના પ્રયોગથી અને ખાસ કરીને હાથકામમાં અને હાથે વણેલાં કપડાંની વપરાશ વધારીને ઉદ્યોગ-ધંધાની ઉન્નતિ કરવી જોઈએ.

આમ હિન્દુમેગડનનો વાયુ વાયો. રથજે રથજે હિન્દુસભાઓ સ્થાપાઈ. યુગ્મરાતમાં પણ આની શી અસર થઈ તે આગળ જોઈએ.

પ્રવાગમાં તા. ૩૧-૧-૨૪ ને રોજ હિન્દુસભાના દ્વિતીય અધિવેશનમાં નીચેના કારો થયા:

આ સભા

૧. બંગાળ સ્વરાજ્ય પક્ષે ઘડેલા હિન્દુસભામ કરારને નાપસંદ કરે છે. હિન્દુસભા ત્યાં સુધી આવે કરારને સંમતિ ન આપે ત્યાં સુધી હિન્દુઓ આવે કરાર સ્વીકારી શકે નહિ.

૨. મહારાજાનિ વખતે મહા મદિનામાં મેળા પર, દ્વિઅમલદારોએ જે રોશન કરી હતી તે નાપસંદ કરે છે અને કહે છે કે સનાતની વ્યવસ્થા ભવિષ્યમાં હિન્દુઓની સમિતિને દસ્તક રહે.

૩. હિન્દુઓનું કર્તવ્ય છે કે, તેઓ હિન્દુ અંત્યજનેતા શિક્ષણ અને કલ્યાણની વ્યવસ્થા કરે, જેથી સ્વધર્મમાં તેમની શ્રદ્ધા અને લક્ષિત કાયમ રહે, અને વધે; તેઓ અન્ય ધર્માવલંબીઓની બુદ્ધભૂલામણીમાં ન દસાધ, અને સ્વધર્મથી ચ્યુત ન થાય.

૪. આજે હિન્દુઓને ધાર્મિક અને સામાજિક આસ્તો સામે શુભ્રવું પડે છે; સંભવ છે, કે ભવિષ્યમાં પણ તેમજ કરવું પડે. માટે આ સભા હિન્દુ ધર્મસાક્ષતા આપત્તિશલ ધર્મવિપયક અપવાદો ઉપર ધ્યાન ખેંચે છે કે જેમાં સ્પર્શદોષ ગણાતો નથી. અપવાદોઃ તીર્થયાત્રા, ઉત્સવ, વિવાહ, નાવ, સંગ્રામ, દેશવિષ્લવ ઇ.

૫. સાર્વજનિક વિદ્યાલયો, શાળાઓ, કોલેજો, ન્યાં અન્ય મતાવલંબીઓ પણ જાય છે ત્યાં ત્યાં જધે અંત્યજનેતા દેવા નેપથ્યે. ન્યાં જરૂર જણાય ત્યાં ત્યાં તેમના શિક્ષણાલયોમાં પણ પ્રવેશ કરવો.

૬. અંત્યજની દેવદર્શનની ઇચ્છા યોગ્ય છે; માટે આ મહાસભા, મંદિરોના અધિકારીઓને પ્રાર્થના કરે છે કે ન્યાં મર્યાદા અનુસાર તેઓ પ્રવેશ કરી શકતા હોય ત્યાં તે કરે, અને તેમને દેવદર્શન કરવાની વ્યવસ્થા કરી આપે.

૭. પ્રત્યેક હિન્દુસભા આલુખાલુના લોકોને સમજવી કોઈ અંતજ ભાષને કુવેથી પાણી ભરવાનો ત્રાસ ન પડે, એની વ્યવસ્થા કરી આપે. ન્યાં જરૂર હોય ત્યાં છુદા કુવાઓ પણ કરાવે.

૮. હિન્દુઓના સંગઠન અને અસ્પર્શ્યોના પ્રગતિના કાર્કમાં સફલતા મળે, એ માટે એ આવશ્યક છે, કે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમના શિક્ષણ અને પ્રગતિ માટે યતન કરે.

૯. મહામહાત્મા માન્યતા છે કે અંત્યજનેતા જનોઈ આપતી, વેદ લખાવવા, તેમની સાથે પ્રીતિભોજન કરવું, આ બધું સ્તાનત ધર્માનુસાર, શાસ્ત્ર અને લોકમર્યાદાની વિરૂદ્ધ છે. માટે આ મહાસભા એવા પ્રયત્નોશું અનુમોદન નથી કરતી અને જાહેર કરે છે, કે હિન્દુ મહાસભાને નામે અથવા અધિકારથી કોઈ તેવા પ્રયત્નો ન કરે.

૧૦. આ સભા ધર્મ પરિપક્વતા નીચલા કરાવતો સ્વીકાર કરે છે: "જે કોઈ અન્ય ધર્માવલંબીને હિન્દુ-ધર્મના પવિત્ર સિદ્ધાન્તોમાં શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ યદ જાય, અને તે હિન્દુ થવા હુએ, તો તે હિન્દુ ધર્મ

સંકે છે. પણ, તેનો કોઈ વર્તમાન વર્ણ અથવા જાતિમાં સમાવેશ યદ શક્ય નહિ.

૧૧. મહાસભાને, હિન્દુજાતિના શારીરિકબલ્લનો દાસ અને દિનપ્રતિદિન ઘટતી જતી સંખ્યા નોંધને દુઃખ થાય છે. માટે મહાસભા ધર્માચાર્યો, ઉપદેશકો, અને પ્રત્યેક નાત અને સમાજના નેતાઓને વિનંતિ કરે છે, કે છોટ્ટાછોટ્ટીનાં લઘુવિપયમાં મહાસભાના કરાવતો અમલ કરે અને પ્રત્યેક બાળકની શારીરિક અને ધાર્મિક ઉન્નતિ માટે બ્રહ્મચર્ય અને વ્યાયામ સાથે શિક્ષણનો પ્રબંધ કરે.

૧૨. આ મહાસભા અહિંસા અને પ્રેમની મર્તિ, મહાત્મા ગાંધીજીના સ્વાસ્થ્ય અને દીર્ઘાયુષ્ય માટે મંગલમય ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે, અને આશા રાખે છે કે તેમને દેશ અને જાતિના કલ્યાણ કરતા મેળવે.

૧૩. આ મહાસભા બંગાલ કરગરને હિન્દુઓના ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજનૈતિક હિતનો વિચારક ગણે છે, અને તેથી જ તેનો વિરોધ કરે છે, અને હિન્દુ નેતાઓને વિનવે છે કે હિન્દુસમાજ અને હિન્દુ મહાસભાની સંમતિ વગર આ બાબતમાં અતિમ નિશ્ચય ન જ બાધે.

૧૪. આ સભા આગ્રા-ઉપદ્રવ વખતે બંદમાસોના હાથથી શંકરમંદિરની રક્ષા કરનાં બલિદાન યજ્ઞશા પુજારી જ્વાલાપ્રસાદના આત્માની શાન્તિ માટે પરમાત્માને પ્રાર્થના કરે છે.

૧૫. આ સભા હિન્દુજાતિના ઉદ્ધાર માટે સતત પ્રયાસ કરનાર મહાસભા પ્રસિદ્ધ દેશસેવક 'હિન્દુ' દૈનિક પત્રના સંપાદક, શ્રી. કસ્તુરીગંગ આયંગરના અસામયિક મૃત્યુ પર શોક પ્રકટ કરે છે.

૧૬. અક્ષતી ભાઈઓ ઉપર જે સરકારી દમન પ્રવર્તિ ચાલુ છે, તેને અનુચિત સમજે છે, અને અક્ષતી ભાઈઓ પ્રતિ સહાનુજ્ઞિત પ્રકટ કરે છે.

શુન્દરાતમાં હિન્દુઓને વિધર્મી કરવાનાં કેટલાંય પદ્ધતિ રચાયલાં હતાં! આ બધાથી હિન્દુઓ અનજન હતા. અનેક વર્ષોથી ચિસ્તીઓ હાવણીઓ નાંખી, બીલો અને ટેડોને વિધર્મી કરવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા. આવામાં જોગજોના ધર્મશુર હિજ્રાહનેસ ધી આગાખાન સાહેબનાં મિશનો પણ ખૂલ્યો. આગાખાન સાહેબ દરમો નક્કંકે અવતાર મનાયા. ગામેગામ દેવગાઝાઓમાં નક્કંકે મંડળોની સ્થાપના કરવામાં આવી. પૈસા આપી ગરીબ અસ્પર્શ્યોને દસાવવામાં આવ્યા. તેમને

માટે રફલો, વજાટશાળાઓ, બોર્ડિંગો, ઉપદેશકો—એમ બધાની વ્યવસ્થા થઈ. આમ ખ્રિસ્તી અને જોન્નઓ, રામકૃષ્ણના પરમ ભક્તોને રાત્રિદિવસ જોને અને બલી બનાવવાની ફિકરમાં પડ્યા. હિન્દુઓની ઉપેક્ષાએ હનરોને વિષમર્ષી બનાવ્યા. ઇસાઇઓની મુકિતદોલે, રામન કેથોલિક મિશન, પ્રોટેસ્ટન્ટ એપિસ્કોપલ મિશન, અમેરિકન ચર્ચ, અમેરિકન સ્પર્ધર્ષી ઈત્યાદિ અનેક ચરચાઓ કામ કરી રહી છે. હાલમાં તો એવું દેખાય છે કે જનજો તે બધા જ અસ્પર્શી અને બીલોની ચોટલી ઉરાડીને જ રાત થશે! બાકીનાઓની પોતાના પૈસાના જોરથી મુજત કરાવવાની આગ્રાહના સાહેબ ઇચ્છા રાખતા જણાય છે. આ કામ માટે જ તેઓથી એકદેરાડ રૂપીઆ અને ૨૫૦૦૦ ઉપદેશકોના પ્રબંધ કરવા તૈયાર છે.

આ પછી મલકાનાઓની શુદ્ધિએ યુગ્મધર્મોમાં જોડા વધાર્યો, અને તરત જ યુગ્મરાતમાં પણ તળલીંગો સ્થપાઈ, જેનો ઉદ્દેશ પીર મોટાગીયાની પેઠે જ બીલો અને અન્ય ગરીબ હિન્દુઓને મુસલમાન બનાવવાનો છે.

આ બધી ઇન્દ્રબળો સામે વડોદરા આર્ચકુમાર સભાએ મોરચા મોડ્યા, અને તેને શુદ્ધિ સભાએ સાહાય્ય આપી. તેમણે ટેંકવાડાઓમાં જઈ આગાખાન સાહેબના અવતારવાદનું ખંડન કર્યું. આ જોઈ આ કામ આગળ વધારવા યોજના ધરાઈ, અને યુગ્મરાત પ્રાંત માટે યુગ્મરાત હિન્દુસભા સ્થાપવામાં આવી.

મુંબઈમાં શેઠ લુગલકિશોર બિરલાને ત્યાં ડૉ. કલ્યાણુદાસ, જે. દેસાઈ, બી.એ. એલ. એમ. એન્ડ એસ. પ્રમુખ મુંબઈ પ્રદેશ આર્ચપ્રતિનિધિ સભા, કુંવર ચાંદરજીજી સારદા, અને શ્રી. આત્મારામજી રાજયરત્ન, એલ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર વડોદરા—એમની એક મેઈક મળી. બિરલાજીએ હિન્દુસભા સ્થપાયા પછી એક મોટી રકમ માસિક આપવાનું વચન આપ્યું, અને ત્યાં જ મુંબઈ પ્રદેશ હિન્દુસભા સ્થાપવાનો નિશ્ચય થયો એમ કહીએ તો ચાલે.

આ નિર્ણય પ્રમાણે એક સભા મારવાડી વિદ્યાલય, મુંબઈમાં બોલાવવામાં આવી; અને મુંબઈ પ્રદેશ હિન્દુસભાની સ્થાપના થઈ. એકદમ કામ શરૂ કરવા માટે ધાંચ કેન્દ્રો નક્કી કરવામાં આવ્યાં: મુંબઈ, અંકલેશ્વર, વડોદરા, વ્યાજ્ઞદ અને અમદાવાદ. પ્રત્યેક શાખાનો એક ઉપમંત્રી નિર્માયો, અને તેના હાથ નીચે વૈતનિક તેમ જ અવૈતનિક બંને પ્રધરના ઉપદેશકો, પ્રચારકો અને સ્વયંસેવકો

રાખ્યા. આ વખતે કામની શરૂઆત અસ્પર્શી વર્ગોમાં કરવામાં આવી કારણ કે તેમને જ આગાખાનીઓ અને ઇસ્માઈઓ ફસાવતા હતા. જોળ અને ખ્રિસ્તી યજ્ઞેલા ભાઈઓની શુદ્ધિ કરવામાં આવી. અત્યાર સુધીના આંકડો ૬૦૦૦ પર પહોંચ્યો છે. દરેક વજાટકરવાસમાં હિન્દુધર્મ પર પ્રેમ. ઉત્પત્ત યાચ એવાં ભાષણો આપવામાં આવ્યાં, અને જાહેરમાં નકલક. મંડળના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું.

હાલમાં અંકલેશ્વર વિભાગમાં અશ્વતો તથા બીલો માટે ૮ રફલો છે, જેમાં ૬ તો રાત્રિશાળાઓ જ છે. એવી જ રીતે વડોદરા કેંદ્રમાં ૧૧ શાળાઓ, આંકલેશ્વર, વજાટરા, જ્યેષ્ઠાશ્રુ, નાપાડ, નવાગામ, ગોલાશ્રુ, હરખાપુરા (ધારાળાઓ માટે), ઉમેટા, અન્નામ, નરોડા, ધોળકા એટલે ટેંકણે છે.

આ રફલો અસ્પર્શી માટે જ ખાસ કરીને છે. આ રફલોનો ખર્ચ રાજ્યબહાદુર નારાયણલાલજી ખિત્તિ આર્ચકુમાર સભા માર્ફત આપે છે.

હવે યુગ્મરાતના કામની સરલતા માટે બે વિભાગ: ઉત્તર યુગ્મરાત, વડોદરાથી ઉત્તરે, અને વડોદરાથી દક્ષિણે, દક્ષિણ યુગ્મરાત—એમ કરવામાં આવ્યા છે. બે મંત્રીઓ છે: ૧. ઉત્તર વિભાગના મંત્રી આનંદપ્રિયજી ચા. પડિત. બી. એ. એલ. એમ. બી. છે. દક્ષિણ વિભાગના મંત્રી શ્રી નર્મદાસકર બાલાશંકર પંડ્યા છે. ઉત્તર વિભાગમાં ૨૦ અને દક્ષિણ વિભાગમાં ૫ વૈતનિક પ્રચારકો કામ કરી રહ્યા છે.

શ્રી કુંવર ચાંદરજી સારદા, આનંદપ્રિયજી તથા પંડ્યાજીના પ્રચારકથી સુરત, ભરૂચ, વડોદરા તથા અમદાવાદમાં હિન્દુસભાઓ સ્થાપવામાં આવી છે. વ્યાયામ અને સ્વચ્છચર્ચ પર પણ ભાષણો આપવામાં આવે છે તથા હિન્દુસભાના બીજા કરાવો પર પણ ભાષણો આપીને લોકોમાં જાગૃતિ લાવવામાં આવે છે. યુગ્મરાતમાં હિન્દુસભાના પ્રચારકી અસંખ્યને ઉદ્ધાર તો થશે જ. અસંખ્ય પર ટેકરોટણે જે સંકટો પડે છે, તેને યથાશક્તિ દૂર કરવામાં આવે છે.

આજ સુધી હિન્દુસભાએ અત્યંત જોડા હાલત સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો. સાથે સાથે હિન્દુસભાના કામથી પીસાણુઓમાં પણ હીક જાગૃતિ આવી છે. હાલમાં ઇમામશાહી પન્યમથી નીકળી અન્ય હિન્દુ સમુદાયોમાં મળી જવા લાગ્યા છે.

આ વર્ષના ફેબ્રુઆરી અને માર્ચમાં સ્વા. શ્રદ્ધા-
નંદજી, મુખ્ય, નવસારી, વલસાડ, સુરત, ભરૂચ,
વડોદરા, આણંદ નંડિયોદ અને અમદાવાદ ખૂબે
સ્થળોએ ફર્યાદ કરી. આથી આવી સ્વામીજીનાં બાપજીનો
વિરોધ કરવાં મુસલમાન ભાઈઓ મરી પડ્યા હતા.
ધણાં અલિલ-હેડપીલો તેઓએ કાઢ્યાં. અલિલ હાલને
લીધે ન મહાસભાએ કંઈ પ્રત્યુત્તર આપ્યાં નહોતા.

ધણે ઠેકાણે સ્વામીજી તથા બીજા કાર્યકર્તાઓને
શસ્ત્રાર્થનાં, આંદોલનો કરવામાં આવ્યાં હતાં જે
સ્વીકારવામાં ન આવ્યાં નહોતાં. હિન્દુસભા શસ્ત્રાર્થ
પદ્ધતિથી અક્રમ રહી.

સ્વામીજીના આત્માથી લોકોમાં ભયરૂતિ તો આવી
પરંતુ જીલના ટકોર ઉપરાંત શુદ્ધિ, વ્યાયામ અને
અંત્યજેદાર માટે હિન્દુઓએ કાંઈ ન કર્યું નહિ.

હિન્દુસભાના શુદ્ધિ વિભાગનું કામ રાત્રિદિવસ
મળ્યું. થવું જાય છે, અને લોકો તેની ઉપયોગિતા
જાણ્યા છે.

સમયાનુસાર હિન્દુસભાએ ઘોડી પત્રિકાઓ કાઢી હતી.
ખ્યાલ-હસન નિઝામી સાહેબના 'દાંડાએ ધરુલામ' નો
શુભરાતી ચાનવાદ લોકોમાં વહેંચવામાં આવ્યો હતો.
વળી જોડાં હેડપીલો કાઢવામાં આવ્યાં તેથી જરાય
કડવાય ન ફેલાય તેની પુરતી સાવચેતી રાખી હતી.

આમ કામ ચાલી રહ્યું છે. જાણમાં મુખ્ય મુખ્ય
કાર્યકર્તાઓ નીચે પ્રમાણે છે: ડૉ. કલ્યાણજીદાસ

જે. દેસાઈ, શ્રી એસ. પી. વેલ, શ્રી ન. વ. પડયા,
શ્રી આનંદપ્રિયજી, ભાઈ ચન્દ્રમેશી મો. સાહ, રામ
રાવળહાદુર નારાયણસોલંકી પિતિ, રાવળહાદુર શેક
ભુગલકિશોર ગિરલા, કુંવર ચાંદરજી. સારદા.

આ બધું કાર્ય મુખ્યત્વે કરીને રાંતો રાવળહાદુર
નારાયણસોલંકી પિતિ, અને દાનવીર શેક ભુગલકિશોર
ગિરલાજીની કૃપા પર જ અવલંબન કરી રહ્યું છે.

શુભરાતમાં કાર્યનાં અનેક ક્ષેત્રો છે. બધે જ
અજીતોને ખ્યાલ અને પ્રિયિત થતા બચાવવાના છે.
તેમના તાસ અને દુઃખો અને અતાન દૂર કરવાનાં છે.
બીજાને શિક્ષણ આપી ઉપર લાવવાના છે. સ્ત્રી શિક્ષામાં
કાંઈ ન થયી બની શક્ય. વ્યાયામ શાળાઓ તથા ઘડાયર્થ,
પર જોર દબને નવયુવકોને સાચા રાષ્ટ્રભક્ત બનાવવાના
છે. શુદ્ધ થવા ઈચ્છનારાઓને હિન્દુ સમાજમાં રથાન
અપાવવાનું છે. સાર્વજનિક મંદિરો અને કુવાઓના
હક્કો અંત્યજોને અપાવવાના છે. મુસલમાનોને અમારી
સ્થિતિ સમજવી અને તેમને આપણે સમજીને પરસ્પર
પ્રેમ વધારવાના છે. કામ બહુ પડ્યું છે. રચયસેવકો
અને ધનની બહુ જ જરૂર છે.

હવે શુભરાતીઓ નિદ્રામાંથી જાગશે, સમય સાથે
પત્રમાં માંડશે; અને આ ક્ષીણ યતી જતી હિન્દુજાતિ
અને આર્યસંસ્કૃતિને રક્ષશે.

પાંડિત આનંદપ્રિયજી

નિકેલાય લેનિન *

"મહાન, અગમ્ય, ભયાનક!" આ શબ્દો ગ્રેગના
એક ધનિક પત્રે લેનિનને વિશે કહ્યા હતા.

અને આ કંઈ ફરીફાન-શ્વેતયુષી અંતરમાં ઉભરાતા
આનંદનો કેદારવ ન હતો. પણ મનુષ્યની મનુષ્યની
ઉત્તમતાને છેલ્લી શ્રદ્ધાંજલિ હતી; એ શ્રદ્ધાંજલિમાં
રહેલા આનંદ—અભિમાનનો ટકાર હતો.

લેનિનમાં કાંઈ એવી મોહિની હતી—એવું જાણ
હતું કે એને જોતાં જ મનુષ્યનાં હૃદય એની તરફ
જેચાઈ આવતાં. એવું નિર્મળું હાસ્ય કાંઈ અજબ
આકર્ષક હતું. મનુષ્યની બુદ્ધિથી પરિચિત છતાં સાદાં,
ભોળાં લોકોની બાલકશુદ્ધિ પર એ એવું મુગ્ધ, ખડ-
ખડ હસી દેતા કે એને હસતા જોઈ એક ઇલાવીઅન

* રશિયાના હૃદયનાથ નિકોલાઈ લેનિન વિશે રશિયાના મુખ્યસિદ્ધ લેખક મેક્સીમ ગાકોએ પોતાના સંસ્મરણો
બહાર પાડ્યાં છે તેનો આ ધ્યાનવાદ છે. આ સંસ્મરણો વાંચતાં રશિયાના ધીસમી સદીના એ મહાન કમંદી
—લેનિન—અને માંધા—વચ્ચે જે સામ્ય તરી આવે છે તેની સ્થાના કરવાનું બાંધકામને જ સોંપી દું. —અનુવાદક

માધીમાર કહેતા: “આમ તો, લાઈ, કોઈ ઓલીઆ
—મજુનો માણસ જ હસી શકે.”

* * *

૧૯૦૭માં લંડનમાં મજૂરોની પરિષદ મળી
ત્યારે ધણી મજૂરોએ લેનિનને પહેલવહેલાં જોયા.
એકે કહ્યું: “લાઈ, યુરોપમાં આનાથી મોટા, દોશિ-
યાર માણસો હશે પણ આનાથી વ્હાલો લાગે એવો
તો કોઈ દેખાતો નથી.”

બીજાએ હસીને ઉત્તર આપ્યો: “લે, એ તો
આપણો પોતિકા હતી.” ત્રીજાએ કહ્યું: “પ્લીખાનોફ
પણ આપણો જ છે ના!”

અને મેં ચોથાને જવાબ આપતાં સાંભળ્યો:
“પ્લીખાનોફ તો આપણો ચુરુ, આપણો માસિક,
અને આ તો આપણો લ્હાઈ કહેવાય!”

* * *

આપણાં તોફાર આપણા સૌથી ઠડક પરીક્ષક હોય
છે એ જાણીતી વાત છે. લેનિનના શૌર્ય અને લેનિનના
જીવનની ધણી-લીલીસફા જોઈ છે. એ એના વિશે
એમ બોલતો સંભળાય છે:

“લાઈ, મારા શેક બીજા શેક જેવા નહિ તો.
એ લોશમાં અને મારા શેકમાં આરમાનજમીનનો
ફેર. એક વાર લોશ ખૂબ તોફાને ચઢેલા અને મારે એ
ટોળામાંથી મોટર કાઢી જતી. હું તો, લાઈ, ગલરાઈ ગયો
અને મેં તો ભુગણું(હોર્ન)વગાડ્યો જ રાખ્યું. પણ એટલામાં
તો શેક બારણું ઉઘાડીને મારી પાસે આવ્યા અને મને
કહે: ‘જીવ, ગલરાતો ના. હોર્ન ન વગાડ. બીજા હાકે
છે એમ હાકે રાખ્ય.’ અરે લાઈસાહેબ, સાંઈ થયું કે
શેક બહાર નીકળ્યા ત્યારે કોઈએ ઉચકીને ફેંકી ન
દીધા, નહિ તો...ગજબ થઈ જત. એ તો એ શેકની જ
જાતી ચાલે! બહુ જગ્યાએ તોફારી કરી પણ કયાંય
આવો શેક એવો નથી.”

* * *

લેનિન કામમાં એટલો મરાયુલ રહેતો કે પોતાને
વિષે વિચાર કરવાનો એને સમય જ રહેતો નહિ.
નિરંતર કામના બોજને લીધે એના આત્માની પાંખો
નંજો કપાઈ ગઈ હતી. એના હૃદયમાં ઘુસુલ તોફાનો
ઉડતાં પણ એ બધાને અંદર ને અંદર સમાવી દેવાની
એનામાં અજબ સ્વારસત હતી. એ વિશે એક શબ્દ
પણ તે હોઠ પર લાવતો નહિ. એક દિવસ મોટી મામમાં

નંદાનાં નંદાનો બાળકોને એ ખેલાવતો હતો ત્યારે
અચાનક એના મુખમાંથી નીચેના શબ્દો સરી પડ્યા:
“આપણા કરતાં આ ઊકારાઓને જમાનો સારો
હશે. આપણે વેહતું પડ્યું તે હવે તેમને નંધી વેહવાનું.
આપણા જેવી દુ:ખી જિંદગી હવે તેમની ઓછી જ
થવાની છે!”

પછી તેણે જરા વિચારમાં પડીને ઉમેર્યું: “છતાંય
હું તેમની અદેખાઈ નથી કરતો. આપણે જે કામ કર્યું
છે તે તો ઇતિહાસમાં અમર રહેવાનું છે. આપણે
કેટલીક વાર નિર્દય થવું પડ્યું છે પણ એ તો એક
દિવસ બધુંય સમજાશે, બધી યં ચોખવટ થઈ જશે.
કેમ નહિ દોરત?” એમ કહી એણે એક બાળકના
ખંભા પર ધીરે રહીને હાથ મૂક્યો અને બાળકની
ચિમ્મટ ગ્રાહી એને પ્રશ્ન કર્યો. બાળકે ઉત્તરમાં માત્ર
મીઠું મીઠું દરેકો અને જણે એ ઉત્તર ગંભી ગમે
હોય તેમ લેનિને પણ હસી દીધું.

* * *

જે હેતુ સિદ્ધ કરવાની હામ પહેલાં કોઈની ચાલેલી
નહિ તે હેતુ સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છાનો રવય અવ-
તાર ન હોય તેમ લેનિન ધણાને લાગે છે. પણ મને
તો ટોલ્સ્ટોય, પીટર ધી મેટ જેવા જે મહાન પ્રતિભા
શાળી, અલૌકિક, અદ્ભુત, દેવદત્તસમા પુરુષો રશિયાની
ભૂમિ પર અવતર્યા છે તે મહિનો આ લેનિન લાગે
છે. અને હું મારું હું કે આવા પુરુષો રશિયાની ભૂમિ
પર જ અવતરી શકે.

ધીરે તિમિરને અજવાળવા એણે એના હૃદયને
ચીરી એનો દીપક બનાવ્યો છે. એના આત્મભોગમાં
બહારનો ઝગઝગાટ નથી પણ એક સાંચ્યા રશિયન
કવિતાકારની લાગળ સાધુતા છે, બીજાઓના સુખને
સાથે દુનિયાનાં તમામ સુખોને તિલાંજલિ આપવાની
અસીમ ઉદારતા છે.

* * *

સાચ્યા મનુષ્યનેતાઓનું હામ આજે અમારુથી
રીતે યુરોલ થઈ ગયું છે. આજે અલુભાર પણ નૃતિમ
ન હોય એવો નેતા શોધવાનું રાકય રહ્યું નથી...
લેનિનની રાજ્યકાન્તિ રાગે વ્યવશિયત યોજના
ધડવામાં આવી હતી અને એ યોજનાની સામે લડ્યા
સિવાય લેનિનને છૂટકો નહોતો. એ વાત ન બધી
જોઈ. છતાંય જે લોકોએ આ મારે વરસ સુધી

આખા યુરોપમાં હતલ ચલાવી અને કરોડોના જન લીધા છતાં પણ “અતિમ વિજય” સુધી લાઇએ ચાલુ રાખવાનો હરેક પ્રયત્ન કર્યો તેવા લોકો રશિયાની “લોલીતરસ્તી” રાત્નકાન્તિ વિષે શિખા-મણુ કે કે ઉપદેશ આપે એ તો “કુકુ” કથરોટને હસે” એના જેવી વાત યદ.

એના પરિણામે તો આજે યુરોપીય સંસ્કૃતિ જોખમમાં આવી પડી છે, યુરોપની સંસ્કૃત પ્રગલ્ભા શ્રમિત અને પાછાં પગલાં ભરતી યદ ગઈ છે અને સાર્વજનિક મૂર્ખાઈના વિજય થયો છે; આજે પણ એની ફાંસી યુરોપની પ્રજાનું ગળું દાખી રહી છે.

લેનિન રશિયાના શુદ્ધિપ્રધાન વર્ગનો એક નાદર નમ્રો છે. એનામાં એ વર્ગની આત્મસંયમની, આત્મપરીક્ષણની, આત્મશિક્ષણની ભાવના સોજે છતાં એ ખોલી છે. “લોભા આવી રીતે ગરીબીથી રહે છે તો જોરે પણ એમ જ રહેવું જોઈએ,” એ લીઓનીડ એન્ડીવના કથાનાપોકોનું સત્ત એણે જીવનમાં ઉતાવળ છે અને એ એની અજ્ઞાન કમ્પ્લેક્ષિટીનું ફળ છે.

૧૯૧૬ ની સાલમાં ન્યારે બૂખનો અગ્નિ ચોખેર ભડકા સંગેથી રહ્યો હતો ત્યારે પણ જુદા જુદા પ્રતિભાઓ ગ્રેમી ખેડૂતો અને સિપાઈઓએ મોકલેલી ચીજોને અડતાં લેનિન શરમાતો. ન્યારે એ લોટ, સાંદર અને માખણના કંડીઓ લેનિનનાં માથુસો ઉઘાડી લેનિનના ન્હાનકદા ઝોરકામાં લાવતા ત્યારે લેનિનનાં લગ્ન ચડી જતાં, એને અપ્પર મુંઝવણ થતી અને એ બધી ચીજો બહાર કઢાવીને માંદાં અને ફૂળળ માથુસોને એ વહેંચી દેતો.

એક દિવસ એણે મને જમવાનું તોતરૂં આપ્યું કે ‘તું આવે તો તને અસ્થાપનાની મચ્છી ખવરાવું.’ અને એનું સોફ્ટીસટું લખ્ય કથાળ ચઢાવીને અને આંખો મીણી કરીને ઉમેર્યું:

“જેણે હું મોટા જમીનદાર ન હોઈ” તેમ બધા મારી પર ચીજો મોકલે છે. અને આમને શિક્ષણ પણ કેવી રીતે? મારાંથી ના પડાતી નથી કે રખેને એમને દુઃખ લાગે. અને અહીં આ તો બધાં બૂખે મરે છે! ... કેટલું ખરાબ !”

એને બીડી કે દારૂ, કાઈ ચીજનો શોખ નહોતો. પોતાની જાતની, તો-ફિકર જ નહોતી. માત્ર સાથીઓની

જ તેને ફિકર રહ્યાં કરતી અને મા દોકરાની સંભાળ રાખે એટલા જાતની એના સાથીઓની એ સંભાળ રાખતો. પોતે જરાયે આરામ લેતો નહિ અને પોતાની જે આરામની પણ બંચતી તે સાથીઓની સેવા-શુભાષામાં ગાળતો.

એક દિવસ એ પોતાના મેજ પાસે બેસીને કાંઈ લખતો હતો અને હું જઈ ચઢ્યો. એણે કાગળ પરથી કલમ ઉપાડી લીધા વિના જ મને આવકાર આપ્યો અને કહ્યું: “જરા ઉભા રહો. હું આ પૂરી કરી નાંખું. ... એક સાથીને કાગળ લખું છું. બીચારો જરા થાકી ગયો લાગે છે. કાંઈ મદદ તો કરવી જ જોઈએ; મને તો રોજ પણ કાંઈ જોવે તેવો નથી.”

મેં એના મેજ પર ટાઈસ્ટોપનું “War and Peace” નું પુસ્તક જોયું. મારી નજર તે પુસ્તક પર એકી જોઈ તેણે કહ્યું:

“હા, ટાઈસ્ટોપ.” આ પછી એણે કાગળ પૂરો કર્યો અને એક આરામપુરતીમાં લાંબા પડી, આંખો, અરધી મીચી અને અવાજ ધીરો કરી એણે જ્ઞાત, આગળ ચલાવી:

“કેવો મેર જોવો છે હે! તમને પણ એક કલાપર જ મળી ગયો છે! અને એનામાં ખીજું ખાસ અદ્યુત થું છે એ જણી જો! એની ખેડૂતની હલક, એની ખેડૂતના જેવી મનોદશા-એનામાં જ જરા ખેડૂત છપાયો છે. આ અમીર વિના આપણા સાહિત્યમાં કોઈ ખેડૂત પાક્યો નથી. એક પણ નહિ.”

અને પછી એણે મારી સામે એની ન્હાનીશી આંખો માંડીને પ્રશ્ન કર્યો:

“યુરોપમાં એની હારે મૂકીએ એનું કાણ છે?” અને પોતે જ પોતાના સવાલનો જવાબ આપ્યો: “કાંઈ નહિ.”

આ પછી એણે પોતાના બન્ને હાથ બેગા કર્યા, હસ્યો, ખૂબ ખુશ થયો અને તડકામાં બિલાડી અંખો મટમટાવે એમ આંખો મટમટાવી હાથ મસળવા લાગ્યો.

રશિયાનું એને અભિમાન હતું, રશિયાના નિવાસી-ગ્રામ્ય એને અભિમાન હતું અને રશિયાની કંજાલું પણ એને અભિમાન હતું. મને ઘણીવાર-તો લેનિનનું આ અભિમાન અનુભવું લાગતું પણ સમય જતાં એ

x ગાંધીએ ટાઈસ્ટોપનું જીવનચરિત્ર લખેલું છે.

અભિમાનમાં દુષપાયેલા રશિયા માટેના એના ઉંડા પ્રેમનો હર્ષજનિત, શરમાળ રવ હું સાંભળતાં શીખ્યો.

રશિયામાં આત્માનો મોક્ષને માટે કુઞ્ઞ સહન કરવાનો ઉપદેશ સર્વવ્યાપક અને સાર્વજનિક છે. રશિયાનું સાહિત્ય નિરાશાવાદમાં પુરોપનાં તમામ સાહિત્યને ટૂંકી નંચ છે. અમારાં બધાં પુસ્તકો એ જ વિષય પર લખાય છે: જીવાતીમાં અમારી જીવિતી અલ્પતા, અમારા પૈસાદાર વર્ગનો જીવન, અમારી ઓઝોની નિરકુશતા અને અમારા સંસારની અનર્થતાનાં શેઠાં રડાય છે; અને છુટાપામાં જીવાતીમાં કરેલી ભૂલો, માન્યશક્તિની ક્ષીણતા, દાંતની અનસ્તિત્વતા અને મૃત્યુની અનિવાર્યતાનાં શેઠાં રડાય છે.

જે કોઈ જેલમાં કે સાક્રમીરીઆમાં રાજકીય મુન્દાને અંજે જઈ આવે છે તે દરેક પોતાની કંચુ કંચાનું પુસ્તક રશિયાની વાંચકઆલમ આગળ રજુ કરવાની પોતાની ફરજ સમજે છે. પણ હજુ સુધી કોઈને છંદગીની મળ્યો. પર લખવાનું સમય નથી, ને કે આંખું પુસ્તક, જે દેશમાં લોકો મુખ્યત્વે પુસ્તકના જ્ઞાન પર જીવે છે તે દેશમાં સજી થવાનો પૂરો સંભવ છે, અને તે ઉપરાંત અનેક અનુયાયી મેળવવાનો પણ તેમાં શુભ રહેલો છે.

૧૯૦૭માં લંડનમાં મને લેનિને કહ્યું:

“કદાચ આપણુ બોલ્શેવિકો વિષે આમ પ્રગ્નમાં પણ ગેરસમજીત દેલાય, આપણને આપણા કામની શરૂઆતમાં જ પ્રગ્ન દેખી કે પણ એનો દિસાળ નથી. દિસાળ છે એ વાતનો કે કામદાર સિવાયની પ્રગ્ન આપણે એવી સડી ગઈ છે કે એ સડો સમગ્ર પ્રગ્નમાં દેવાઈ નય એનો ભય રહેલો છે.”

આ પછી કેટલેક વરસે—બાલ્કન યુદ્ધની શરૂઆત વખતે—મારી અને એની પેરિસમાં મુલાકાત થઈ અને એણે મને લંડનની વાત યાદ દેવાની કહ્યું:

“જેથું કે ? મારી વાત સાચી પડી ! ફાટકટ થઈ થઈ ગઈ ! જેઓ સાચી નજરે જુએ છે તેમને તો દીવા જેવું દેખાય છે કે આ મુડાનો ચેપ બધે ફેલાવાનો છે.

અને આ તો હજુ શરૂઆત છે. હજુ તો આપણે જીવીએ તો આખા ગ્રંથપતી લગાઈ નેહ્યું. અંદર-

અંદર જંગલીઓની માફક કાપાકાપી થશે. અને તે કોઈ રોજી શકશે નહિ. મજૂરવર્ગ પણ તેને રોકવા સમર્થ નીવડશે નહિ. અસખત, ખીનઓ કરતાં વેડું પડશે તેને જ વધારે—એ તો એના નરીજમાં લખ્યું છે પણ અંત્યાચારીઓ એમના જ વહેવડાવેલા લોહીમાં જુડી મરશે. પ્રગ્નના દુરમનોના અંગ દીવાં પડશે, એમના હાથ હેડા પડશે—આ પણ અનિવાર્ય લાગે છે.”

એણે દાંત પીરી બારી ખદાર નજર કરી અને ફર ક્ષિતિમાં નજર માંડી કહ્યું:

“અને વિચાર કરો ! દિવસમાં ત્રણ વાર ભોજન કરી પેટ પર હાથ ફેરવતા આ માણસો આ જુખ્યા માણસોને એકબીજાની કતલ કરવા શા માટે મોકલે છે ? આનો શો ખુલાસો છે ! આ મૂખાંજની પરિસ્થિતિમાં નહિ તો ખીનું શું છે ? મજૂરોને આને લીધે ખૂબ સોસનું પડશે પણ આખરે તો એમની જ ફતેહ છે. પ્રભુની જોડે ઈશ્વર છે.”

૧૯૧૮માં લેનિન પર ખૂની હુમલો થયો અને એમાંથી તે માંડમાંડ જામ્યો. આ વખત પહેલાં અમારે બેઉને મળવું બહુ જોડું થતું અને અમે ફર, રહા રહા જ અમારો વહેવાર ચલાવતા. પણ આ હુમલાની વાત સાંભળી મારાથી ન રહેવાયું. હું તેને મળવા ગયો. હું મળ્યો ત્યારે લેનિનના ગળે પાટો હતો અને હાથ પરનો પાટો થોડા વખત પર જ છોડ્યો હતો. મને લેનિનની આ દશા બેધ યુરસો ચઢ્યો અને મને યુરસો ચઢેલો, બેધ લેનિને મારી તરફ પ્રેમબીની નજરે જોઈ કહ્યું:

“એ તો લાકડાકા છે. એમાં તો આમ જ હોય. દરેક માણસ પોતાને ચોખ્ખા લાગે તેમ કરે છે.”

પછી વાતને પશ્ચે આપતાં એણે આગળ ચલાવ્યું. “અરે, પણ તમે તો કહો છો ને કે હું છંદગીને બહુ જ સોંદી બનાવી રહ્યો છું અને આ સાદાઈથી તો અસ્તિત્વ હણાઈ જશે !”

અને આમ કહી તે પોતાની રીતે “હા, હા...” કરી હસ્યો; અને મારી કંઈક કરડાકી કરી, નજર એણી કરી આગળ ચલાવ્યું:

“વારું તો પછી લાખો બેડોતો જેમણે હંધિયાર પકડ્યાં છે તેમનું શું ? તેઓ તમારા વિચાર પ્રમાણે સંસ્કૃતિને ભવિષ્ય નથી શું ? તમે એમ માનો છો કે આ બેડોતો તોફાને ચરે નો તેમને વ્યોચિત સરકાર

કળને રાખી શકે ? તો પછી તમારે તો અમારા કામની કદર કરવી નેહજી. કોઈ સાદી ચીજ, તેમના અને ઝટ ઉતરી નય એવી ચીજ રશિયાના લોકો આગળ મૂકવી જ નેહજી. સોવિયેટ અને પ્રજાવાદ એ સાદી ચીજ છે !”

લેનિન નિર્દય હતો એ પ્રવાર કરવાને ખૂબ લખાણું છે, અને બોલાણું પણ છે. એના બચાવ કરવા નેટલે હું ગમાર નથી, કારણકે હું બાણું છું કે પ્રતિસ્પર્ધાની નિંદા અને અપદ્ધતિ કરવી એ આજના રાજનીતિજ્ઞોની એક પ્રથા થઈ પડી છે. દુનિયાના મહાન પુરુષોમાં એક પણ એવો નથી જેની સામે લોકોએ ખૂબ ઉરાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી.

અદ્ભુત સૌંદર્યવાળી ચીજને કદર કરવાની જે વૃત્તિ આપણે ધણીવાર નેહજી છીએ તે વૃત્તિ અને અદ્ભુત વ્યક્તિની નિંદા કરવાની નીચ વૃત્તિ એ બન્નેનું ઉત્પત્તિસ્થાન એક જ હોય છે. આવી વ્યક્તિઓ સામાન્ય મનુષ્યોને મનપ્રસન્ન જીવન ગાળતાં રોકે છે. મનુષ્ય એના સામાજિક રીતરિવાજોનો વિશ્વાસ યાદે છે, વિસ્તાર યાદે છે, પકડો નહિ. આથી ધણીખરા મનુષ્યો એમ વારંવાર કહેતા સંભળાય છે: “કૃપા કરીને અમારા રીતરિવાજોની આડે ન આવો.” નિકોલાય લેનિને લોકોને તેમની આ રીતરિવાજોની ટેવો પ્રમાણે રહેતાં રોક્યા અને તેની પહેલાંના દોષ પણ મનુષ્ય કરતાં તેમના જીવનમાં વધારે અસરકારક અને ગ્રાન્થગળ પડેલા કરાવ્યો.

આથી તેણે દૂધ વધારે ઉત્પાદ કર્યો કે પ્રેમ ? તે હું કહી શકું તેમ નથી. જે દૂધ એણે ઉત્પાદ કર્યો એ તો દેખાતો છે, ઉડીને અખિ બાજે એવો છે; એના બરા ચેપી રોગશા ડાઘ યુક્તના તારાની માફક અગ્રજી છે. અને જે પ્રેમ એણે ઉત્પાદ કર્યો એ પ્રેમ, નિરાસ થઈ લમણે હાથ દેઈ ખેડેલા, યાત્રી ગયેલા લોકોનો એક ચમત્કારિક મહાપુરુષમાં જે અધવિશ્વાસ હોય તેના જેવો મને લાગે છે; એ પ્રેમ કોઈ ચમત્કારની આશા રાખે છે પણ કેટલાકના લોભને લીધે અને ધણીની જડતાને લીધે કંડા પડી ગયેલા પ્રજાશરીરમાં પોતાની શક્તિનો અગ્નિ પ્રગટાવવાનો એમાં પ્રયત્ન દેખાતો નથી.

મારે લેનિન સાથે રાજ્યકાન્તિકારીની ખૂતરેજીની રીતો માટે ખૂબ બોલવું પડતું. આથી તે વિસ્મય થતો અને જરા તપી જઈ જવાબ આપતો:

“ત્યારે તમે શું ધારો છો ? આથી ખૂતખાર લડાઈ-ઝોમાં મનુષ્યલ શક્ય છે શું ? કુળા દિલને અને હૃદયની ઉદારતાને આવી લડાઈઓમાં સ્થાન છે શું ? યુરોપે અમને યોગેરથી ઘેર્યા છે. યુરોપનાં મનુરવર્ગ પાંસે જે મદદની અમે આશા રાખતા હતા તે મદદ એણે છીનવી લીધી છે. રાજ્યકાન્તિ સામેની પ્રતિકાન્તિ રીંછની માફક અમને આલિંગન આપવા આગળ ધસી રહી છે. આવી સ્થિતિમાં અમારે શું કરવું ? શું અમારે હાથ બેડીને બેસી રહેવું, ન લડવું ? અમે કાંઈ મરણ નથી ! અમે બાણીએ છીએ કે અમારે જે નેહજી છે તે અમારા સિવાય કોઈ મેળવી આપે તેમ નથી. અને જે મને પોતાને આ વાતની ખાતરી ન થઈ ગઈ હોય તો હું અહીં આ રહું એમ તમે માનો છો !”

આ સવાલનો જવાબ હું કવિતામાં જે આપતો; કારણ કે આના સિવાય આ સવાલનો ખીલો કોઈ જવાબ નહોતો.

લેનિન જેમને પોતાના દુસ્મન સમજતો એમને મદદ કરતો અને એમના લવિષ્યની પણ ચિંતા રાખતો એ નેહજી મને આશ્ચર્ય થતું. એક વિતાનશાસ્ત્રી જનરલને કાંઈ યુન્દા માટે મોતની સજા થઈ હતી. મેં લેનિનને એને વિશે વાત કરી. લેનિને મારી આખી વાત ખૂબ ખ્યાનથી સાંભળી અને કહ્યું:

“હું, હું...ત્યારે શું એના છોકરાઓએ પ્રયોગશાળામાં બંદકો સંતોડેલી એ વાતની જનરલને ખબર નહિ એમ તમે કહો છો ? આ તો કોઈ બેદલરેલી નવલકથા જેવું લાગે છે ! હીક, પણ મારે એ વાતની તપાસ કરવી નેહજી. હું આ કામ કર...ને સાંપું છું. એ સત્ય શું છે એ શોધી કાઢશે.”

ચોડા દિવસ પછી એણે મને પેટ્રોગ્રાડમાં ફ્રાંક પર બોલાવ્યો અને ખબર આપી કે: “તમારા જનરલને છોડી મૂક્યા છે. એને ‘શું કામ નેહજી ?’

“હેનો-ઈમ્પ્રેસન.”

“અહાહા ! એમ કે ? સાહે, બનાવા દો. અને એ માટે શું શું નેહજી એ મને કહેવો.”

ઘોડા દિવસ પછી એ મને મળ્યો ત્યારે એણે પૂછ્યું:
“કેમ, તમારા જન્મરક્ષ કેમ છે? મનમાં છે ને?”

* * *

૧૯૧૬માં એક પૂણસરત સુદરી પેટ્રોઆઈના
બજારગીરનાના બોરણા પાસે આવી ઉભી રહેતી અને
રૂઆબથી કહેતી:

“હું પ્રિન્સેસ હતાણી. મારા કૂતરા માટે આવતું
આપો.”

એના વિષે એમ કહેવાતું કે બૂખતું દુઃખ અસહ્ય
થવાથી એણે તેવામાં રૂબીને આપઘાત કરવાનો નિશ્ચય
કર્યો, પણ એના ચાર કૂતરા એનો હેતુ કળી ગયા
અને એની પાછળ પડ્યા; અને નદી પર આવતાં એની
ગગનભેદી અને કણ્ણગ્ગનક શિક્કિયારી કરી મૂકી કે એમની
શેઠાણીને આપઘાત કરવાનો વિચાર જતો કરવો પડ્યો.

મેં આ વાત લેનિનને કરી. એણે મારા તરફ અચુ-
પડિયાળી આપે નોંધ, આંખો બંધ કરી અને ઉદાસ
થઈ કહ્યું:

“એ આ વાત બનાવવી હોય તો સરસ જનારી
કાઠી છે. રાજ્યકાન્તિની એ પણ ઠીક મરકરી છે!”

પછીથી તે ચૂપ થઈ ગયો અને મેજ પર પડેલા
કાગળો તરફ નજર કરી મંબીરતાથી બોલ્યો:

“ખરેખર, આ લોકોને (શ્રીમંતવર્ગને) પૂણ
સોસતું પડ્યું છે. ઇતિહાસ સાવકી મા કરતાંય બૂડા છે.
બદલો વાળવામાં તે જરાયે ચૂકતો નથી. ખરેખર,
આપણે કમૂલ કર્યો જ છૂટકા કે આ બીચારાઓને બહુ
જ—અતિશય સોસતું પડ્યું છે. ચતુરજન તો ચેતી
ગયા છે કે તેમનાં મૂળીઆ આ જમીનમાંથી ઉખડી
ગયાં છે અને હવે ફરીથી એ બાકે એમ નથી. છતાં
યુરોપ જાહેર રહેતું તેમને પસંદ પડે તેમ નથી, કારણ
કે ત્યાં તેઓ લખી જઈ શકે એમ નથી. કેમ, તમે
સું ધારો છો?”

“હું નથી ધારતો કે તેઓ યુરોપ જાય.”

“તો તો પછી તેમણે આપણામાં જ લખી જવું
એમ છે.”

* * *

લેનિનની એના સાથીઓ વિષેની કાળજી હું આગળ
વર્ણન કરી ગયો છું. પ્રમાણિક અને મહેનતુ નોકર
પ્રત્યે આશાક માલેક, જે માયા અને મમતા દર્શાવે છે
તેવા સ્વાર્થનો લેનિનની કાળજીમાં અંધ પણ નહોતો.

એમાં તો એક સાચા સાથીના, બરાબરીઆના બરા-
બરીઆ પ્રત્યેના નિર્મળ પ્રેમનો સાક્ષાત્કાર થતો. હું
બહુ ધું કે લેનિનની બરાબરી કરી શકે એવો કોઈ
માણસ એના પક્ષમાં કે સાથીઓમાં નહોતો, છતાં એને
પોતાને એમ કદાપિ લાગેલું નહિ, લાગવા દીધેલું
નહિ.

* * *

લેનિન પોતાની મુશ્કેલીઓની કદિ ફરિયાદ કરતો
નહિ. માત્ર એકજ વખત વાતવાતમાં એણે મેંકેમ
એન્ડ્રીવના આગળ કંઈક ફરિયાદ જેવું નીચે પ્રમાણે
કહેલું:

“તો કરીએ યું! અમારે લડવું તો નોંધએ જ.
લડવા વિના છૂટકા નથી. અમને લડવું આકર્ષે લાગે છે!
જરૂર આકર્ષે લાગે છે, મને પોતાને ‘તે આકર્ષે’ નથી
લાગતું એમ ધારો છો? કેમ! પણ જુઓને પેલો ખ...
કેવો દેખાય છે! કંઈ ઘઈ શકે તેમ નથી! દુઃખ પડે
તે વેડી લેવું બહેતર પણ આખરે તો ફેલે જ મેજ-
વડી એ નિશ્ચય છે.”

મારી આગળ એણે એકજ વાર ફરિયાદ કરી:

“અરેરે, આને મારોફ આપણી પાસે નથી. કેવો
સરસ માણસ, કેવો સોનાનો માણસ!”

મારોફનો એણે કયાં એકરાર વાંચ્યો કે

“રશિયામાં એ જ પ્રભુવાદીઓ છે—લેનિન અને
ટ્રોલેન્કા.” એને આ વાંચી હસવું આવ્યું. પાછળ
થી એ વિચારમાં પડ્યો અને એક નિસાસો નાખી
બોલ્યો: “કેવું મગજ! કેવું બુદ્ધિશાળી મગજ!”

એણે એની ઑફિસમાંથી એક સાથીને બહાર જતાં
નોંધ્યો એટલે એણે એની તરફ ખૂબ લાવથી આંખો
બતાવીને મને અભિમાનપૂર્વક કહ્યું: “એને તમે ઝોળાવો
છો! યુરોપના કોઈ પણ પ્રધાનમંડળનો પ્રધાન થાય
એની એનામાં શક્તિ છે!”

અને એના હાથ મસળી હસતાં હસતાં કહ્યું: “પણ
યુરોપમાં આપણા અહીંના જેવા મહાન પુરુષ છે
કયાં?”

* * *

લેનિન એક સાચો રશિયન હતો. તે લાંબો વખત
રશિયાની બહાર રહેલો પણ દૂર રહ્યો રહ્યો તે રશિયા-
નું જ રક્ષણ કરતો. દરથી રશિયા તેને વધારે સુલ-
—વધારે મોહક લાગતું. રશિયાની અત્યંત શક્તિની,

રશિયન પ્રજાની સોનેરી તારાની માફક ચમકતી અને ઇતિહાસના ગાદી તિમિરને પણ બેદતી હુદિપ્રજાની એણે કરેલી ગણતરી સાચી પડી.

“નિકોલાય લેનિને રશિયાને જાગૃત કર્યું—એવું જાગૃત કર્યું કે તે ફરીથી ઊંઘી જાય તેમ નથી. એ રશિયાના મજૂરને એની રીતે મ્હાલો, અને એ રીત કાંઈ ખોટી નહોતી.

નિકોલાય લેનિન, એ મહાન પુરુષ, એ સાચો પુરુષ મરણ પામ્યો છે. એના મરણથી એને જે ઝોળખતા તેમના હૃદયમાં કારી જખમ પડ્યો છે. પણ મરણથી કાળી રેખાથી દુનિયાએ એની કરેલી કિંમત અંકાઈ છે, મજૂરોને તે કેવો આગેવાન હતો તે વાત પરખાઈ છે. અને આજે તેના નામને ફરી વળતું કેપનું, નિંદાનું અને જુઠાણું વાળ છે તેથીયે ઘેર હોય તો

પણ પરવા નથી. ગાંડી બનેલી દુનિયાના ગાદી તિમિરને અજવાળવા લેનિને જે દીપક પ્રગટાવ્યો છે તેને કાંઈ હોસવી શકે એમ નથી. અને એ માટે વધારે વાદગાર જની રહે એવો માણસ આ પૃથ્વીતલ પર કાંઈ નથી.

નિકોલાય લેનિન મરણ પામ્યો છે, પણ એની હુદિના અને એની ઇચ્છાના વારસો હજી જીવતા છે. આખરે તો મનુષ્ય નહિ પણ મનુષ્યે સરજેલા સત્ય અને ન્યાયના યુક્તિ જ વિજય મેળવે છે. આ યુક્તિનો જ મનુષ્ય બને છે અને એની આગળ સૌ મરતક નમાવે છે.”

* * *

નંદલાલ મણિલાલ શાહ

કાળીપરજી મંડળનું નિવેદન

નવસારી પ્રાંતના કાળીપરજીની સેવા માટે સ્થપાયેલા “નવસારી પ્રાંત કાળીપરજી સંકેત નિવારક મંડળ” ના કાર્યના હેતુક, મંડળના મંત્રીઓએ તૈયાર કર્યો છે તે અને પ્રકટ કરીએ છીએ:—

નવસારી પ્રાંતના મહુવા, વ્યારા, સોનપલ અને વાંકળ વિગેરે રાની મહાલોમાં વસતી અને કાળીપરજી તરીકે ઓળખાતી સર્વે કામો, જેની કે, ચોધરા, દોડિયા, નાચકા, ગામતડા, વસાવા, કુકણા વિગેરે કામોને મહુવાન અને માંસાદાર જેવા દુર્વ્યસનોમાંથી બચાવી એમનું સામાજિક, ધાર્મિક અને આર્થિક જીવન સુધારવા માટે ચોક્કસ પગલાં લેવા અને ઉજળિયાત વર્ગ તરફથી એ કામો ઉપર યુગ્મરવામાં આવતા હુલસો જાને ત્યાં સુધી સમજાવટથી અને છેવટે કાયદેસર દાદ મેળવી દૂર કરવા અને પોતાની સામાજિક, ધાર્મિક અને આર્થિક ઉત્તતિ માટે કાળીપરજી કામો હાલ જે પ્રયત્નો કરી રહી છે, તેમાં તેમને વારંવાર ઉપદેશ કરી એ પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓને ટકાવી રાખવાના હેતુથી “નવસારી પ્રાંત કાળીપરજી સંકેત નિવારક મંડળ” તા. ૨૬-૪-૨૩ના રોજ સ્થાપવામાં આવ્યું. મંડળનું મુખ્ય સ્થળ નવસારી રાખવામાં આવ્યું છે.

મહુવાન અને માંસાદારનો ત્યાગ કર્યો હોય એવા ૧૬ વરસ કે તેથી વધારે ઉંમરના કાંઈ પણ કાળીપરજીનાં પુરુષ યા સ્ત્રી, આ મંડળના સામાન્ય સભાસદ થઈ શકે છે. અને કાળીપરજીના એવા સભાસદોને જ મદદ કરવાની પોતાની પ્રથમ ફરજ મંડળ સમજે છે. એ પ્રમાણે વગર લવાજમે અને કેવળ પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી લઈ સભાસદ બનાવવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવેલું, અને હાલમાં ૧,૦૦૦ કાળીપરજીનાં સ્ત્રી પુરુષ સભાસદ થયાં હતાં. પણ પછીથી મંડળના કાર્યમાં વિધિ ઉપરિચિત યવાથી એ કામ અટકી પડ્યું છે.

મંડળના ઉદ્દેશો સફળ કરવા માટે ૨૭ ગ્રંથસ્થાનું એક સામાન્ય વ્યવસ્થાપક મંડળ અને ૭ ગ્રંથસ્થાની કાર્યવાહક સમિતિ નીમવામાં આવ્યાં છે. વ્યવસ્થાપક મંડળના હોદ્દાદારો આ પ્રમાણે છે:

ડૉ. સુમન્ત મહેતા પ્રમુખ
શ્રી. વામન રામચંદ્ર તામ્હણકર ઉપપ્રમુખ
,, હરિરાવજી ચંદિરીકર મંત્રી
,, યુક્તાગભાઈ સુંદરજી ઝવેરી ,,
,, રંગીલદાસ મ. કાપડીઆ (વધારાના) ,,
,, શેઠ જ્ઞેહાલાલ રામજી અનનવી
કાર્યવાહક સમિતિના પ્રમુખ તરીકે શ્રી તામ્હણકરને
નીમ્ના છે.

મંડળ રચનામાં બાદ વ્યવસ્થાપક મંડળની સભા
૨ વખત નવસારીમાં, ૧ વખત વ્યારામાં, અને ૧ વખત
વડોદરામાં—એમ કુલ ૪ સભાઓ યજ્ઞ હતી.

કાળીપરજના લોકોને ગામેગામ ફરી બોધ આપવા
અને તેમને યતી કનડગતો બાબત તપાસ કરવા મંડળ
તરફથી મહુવા અને વ્યારા તાલુકામાં ચાર ચાર
પગારદાર પ્રચારકો રાખવામાં આવેલા. એ પ્રચારકો
પૈકી ૫ ઉર્જગિયાત અને ૩ કાળીપરજના હતા. વાંકળના
ફલીસ અને આ મંડળના સભાસદ રા. શિવરાગ નરહર
વડવળેએ વાંકળ તરફનું મંડળનું કામ વગર રેતને
કરવાનું કબજા કરવાથી તે તરફ પગારદાર પ્રચારકો
રાખ્યા ન હતા. સેનધક તરફ જંગલનો ભાગ વધુ હોવાથી
અને તે ભાગમાં કાળીપરજની વસતી ઘણી
ઓછી અને છેટે છેટે હોવાથી તેમ જ થોડા માણસો
અને નાણાંની અછતના કારણે, મંડળ સેનધક
તાલુકામાં—વ્યારા તાલુકાની પૂર્વ દિશાની હદની
નજીક આવેલા સેનધક તાલુકાનાં ગામે બાદ કરતાં—
અત્યાર સુધી નોંધ લેવા લાયક કંઈ પણ કામ કરવાને
અશક નિવડ્યું છે. તે પછી સેનધકના એક ઘાસના
વેપારી અને આ મંડળના સભાસદ, રા. જયશંકર
વિષ્ણનાથ જોષીએ પોતાથી બનતી મદદ મંડળને કરી
છે. પ્રચારક ઉપરાંત મંડળના વ્યવસ્થાપકો અને કાર્ય-
વાહકોમાંથી ધણાખરા ભાઈઓએ તેમ જ મુંગઈ શુળ-
રાતના અન્ય પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીપુરુષ સન્નજનોએ મંડળના
સભો સાથે અવારનવાર ફરી કાળીપરજના લોકોની
હાથતંતુ નીરીક્ષણ કયું હતું. એ ઉપરાંત બહારના તેમ જ
આ રાજ્યના અન્ય ભાગોના મુદ્દરોએ કાળીપરજની હાલત
નજરોનજર નોંધી માટે આવવાની ઇચ્છા બતાવી હતી.
પણ પૂર્વેના અભાવે અને કાર્યક્રમો અને કાળી-
પરજ આંગણવાડી સામે શ્રીમંત સરકાર તરફથી ઉપસ્થિત
કરવામાં આવેલાં લાગણક ફાળદારી કામેના રોક્ષણને
લીધે મંડળ એ સારુંદરોની સેવાનો લાભ લઈ શક્યું નથી.

વડોદરાનું “મઘપાન નિષેધક મંડળ” જે નેની તપાસના
પરિણામે જ મળકુર મંડળ રચાવવાની પ્રેરણા થઈ
હતી, તે મંડળ, મળકુર મંડળ તરફ સક્રિય સહાયબુદ્ધિ
ધરાવે છે. અને તે મંડળ મળકુર મંડળની વ્યવસ્થાપક
સભામાં પોતાના તથા સભ્યો સુઠી પોતાનો ખર્ચો મોકલે
છે. તે ઉપરાંત ત્યારે ત્યારે કાળીપરજના લોકોને વડોદરા
જવાનું થાય છે ત્યારે તેમના મુકામ વિગેરેની વ્યવસ્થા
કરી તે લોકોને ધરતી સમાહ આપી મદદ કરે છે.
મુંગઈમાં મયા નવેબર માસમાં ભરાયલી વેલ્ફેર વર્કસ
પરિષદે પણ કાળીપરજનો સવાલ ચર્ચા કર્યો હતો. અને
કાળીપરજને લગતો ઘટનો દરાવ પસાર કર્યો હતો. તે
ઉપરાંત મુંગઈ નિવાસીઓની નાજુ બાતર ખાસ કાળી-
પરજના સંબંધમાં સ્વતંત્ર સભા યોજાવી હતી.

એક વર્ષના અનુભવ ઉપરથી મંડળને જણાયું છે
કે, મુખ્યત્વે મહુવા વાંકળ અને વ્યારા તાલુકાના પશ્ચિમ
ભાગના લોકો અને રોડિયા લોકો મોટેભાગે દારૂતારી
નહિ પીવાના સવાલ ઉપર મક્કમ છે. નાપકા વિગેરે
કામે થોડા પ્રમાણમાં બગડવા માંડી છે. જે કાળી-
પરજના ક્રાંતિચંદારણો સિધ્ધિ કરવા ખાતર અધકિત
અંકુશો મુકવામાં ન આવત અને જે સ્વાર્થી લોકોની
દખલગીરી ન હતો તે બીજા કામે પણ મઘપાન નિષેધકમાં
મક્કમ રહી શકતા.

એકંદર પરિસ્થિતિ આ પ્રધારની છતાં જ પરિણામ
આવવા પારખું છે તે ઘણું મુંદર અને આશાજનક છે.
કારણ આ આત્મશુદ્ધિની અળવળ અગાઉ ઉર્જગિયાત
વર્ષ તરફથી કાળીપરજના લોકો ઉપર જે જુલમો શુભર-
વામાં આવતા તે મંડળના કાર્યને લીધે મોટેભાગે ફરે
થવા પામ્યા છે. ઉર્જગિયાત લોકો કાળીપરજના લોકોને
એક બે આના જેટલી નહી. મળકુરી આપી ધા-
પમજાથી કે જાગરદરતીથી મળકુરીએ લઈ જતા તે બંધ
થયું છે અને મળકુરીનો દર ૬ થી ૮ આના સંધી વધી
છે. ઉર્જગિયાત લોકો કાળીપરજ પાસેથી ફાવે તેમ વડે
કરાવતા તે હવે બંધ થઈ છે. તેથી અને મઘપાન જેવા
ફુલ્સનમાંથી મુકા થવાથી કાળીપરજ લોકો એતીને
માટે પૂરતો વખત મળવાથી પોતાની એતી કાળજીપૂર્વક
કરતા થયા છે. જે લોકોએ મઘપાન અને માંસાહાર
તત્ત્વમાં છે તે લોકોના આચારવિચાર સુધર્માં છે, અને
તેમની રહેણીકરણી અને દાનત પણ શુદ્ધ થઈ છે.
પરિણામે એ લોકોમાં હિંમત અને આત્મવિશ્વાસ આવ્યાં
છે. એ લોકો કેવળ અર્ધજાન. હાલતમાં રહેતી તે અંગ-

- બેર શુક્ર ખાદીનાં વસો પહેરતા થયા છે. માટીનાં વાસણોને બદલે ધાતુનાં વાપરતા થયા છે. બે વર્ષ અગાઉ જે લોકોને આખા દિવસમાં કેવળ એક વખતના ભડકા સિવાય અન્ય ખોરાક લાગ્યેજ મળતો તે લોકોને ખાન્ને ટંક પૂરતો ખોરાક હવે મળવા લાગ્યો છે. રાત્રનાં છાપરને ડેકાણે નળીએરી ધરો થયા લાગ્યાં છે. જે લોકો હાલપરના મઘપાન અને અધરિત ખરચોને લીધે સાહુકારોના દેવા તળે દટાર્ધ ગયા હતા તે લોકો, મઘપાનના ત્યાગથી અને અધરિત ખર્ચો બંધ થવાથી થયેલી બચત, અને કાળજીપૂર્વક કરેલી ખેતીની સારી ઉપજ વડે સાહુકારોનાં દેવાં પતાવી રહ્યા છે, અને સોના ચાંદીનાં ધરેણાં ખરીદી રહ્યા છે. વળી મઘપાનના ત્યાગથી કાળીપરજમાં એકંદર ચુલ્હાઓનું પ્રમાણ પશુ બહુ જ ઘટી ગયું છે. મંડળ તરફથી આવવામાં આવતી સાતી સલાહ અને મદદને લીધે એ લોકો પોતાનું હિત સમજતા થઈ મંડળના કાર્યમાં અડગ વિશ્વાસ રાખતા થયા છે.

ન્યારે કોઈ શુભ કામની શરૂઆત કરવામાં આવે છે ત્યારે વિરોધીઓની ખટપટને લીધે વિધિ ઉત્પલ થતાં ધણી અડચણો અને ગેરસમજૂતીઓ ઉભી થવા પામે છે. તે જ પ્રમાણે કાળીપરજના આ સ્વયંપ્રેરિત આત્મોન્નતિના પ્રયત્નોથી નુકસાનીમાં આવી પડેલા કેટલાક સ્વાર્થી લોકો કાળીપરજની વિરૂદ્ધ ખટપટમાં ઉતરી પડ્યા અને તેઓએ પાખા વગરના અનેક ગપગોળા ઉડાવી કાળીપરજના શુદ્ધ હૈતુઓને ખોટું સ્વરૂપ આપી, અને પોતે કાળીપરજના ખેરખર્ચા હોવાનો દાંઘ કરી કાળીપરજનાં હિતના બહાને પોતાને અનુકૂલ પડે એવા હુકમો કરવા અધિકારી વર્ગને ઉજેરી મૂક્યો. એટલે કાળીપરજની પ્રવૃત્તિને હાનિકારક હુકમો જ હાલ પડવા લાગ્યા. એટલાથી ધારવા મુજબનું પરિણામ ન આવવાથી માર્ચ (૧૯૨૩) મહિનામાં પ્રથમ મહુવા તાલુકા માટે ૨ મહિના માટે સભાબંધિના હુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો. પરિણામે કાળીપરજ ઉપર વિતતી કનડગતો વધી પડી

તેથી ત્રાસીને કાળીપરજના લોકો દાદ મેળવવા વડાદરે જઈ પહોંચ્યા, અને મઘપાન નિયેષક મંડળના કાર્ય-કર્તાઓને મળ્યા. એ મંડળે કાળીપરજની હાલત નજરે-નજર જોઈ નિવેદન કરવા માટે ડૉ. સુમંતના પ્રમુખપદ હેઠળ એક કમીશન નીમ્યું. તે કમીશનના સભાસદો નવ-સારી પ્રાંતના કાળીપરજની વસ્તીવાળા રાની મહાલોમાં ફરી આવ્યા. જે હકીકત તેઓના જ્ઞેવામાં અને બજાવામાં આવી તે ઉપરથી તેમણે પોતાનું નિવેદન મઘપાન નિયેષક મંડળ આગળ રજુ કર્યું. એ કમીશનની મદદમાં નવસારી એજન્સી સમિતિના કેટલાક સભાસદો મળ્યા હતા (માર્ચ-એપ્રિલ, ૧૯૨૩). એકંદર પરિસ્થિતિ જોતાં, તેઓને કાળીપરજની હાલત ધણી નિરાશાજનક અને દયાજનક જણાઈ. એ મળે અને મુંઝવણના એક ઉદાર શુદ્ધચિત્તી પ્રેરણા અને આર્થિક સદાયથી તેમ જ મઘપાન નિયેષક મંડળ તરફથી નિમાયકા કમીશનના પ્રમુખ ડૉ. સુમંત, સર્વેટક મોદી, ઇન્ડિયા સોસાયટીના સભ્ય રા. અમૃતલાલ વિ. કપ્પર, વડોદરાના રા. ગણેશ ભાસ્કર સાને અને અન્ય શુદ્ધચિત્તી મંમતિથી ઉત્તેજિત ધર્મ નવસારી પ્રાંત એજન્સી સમિતિના સભાસદો પેકીના કમીશન સાથે ગણેશ કેટલાક ભાઈઓએ શરૂઆતમાં જણાવેલા ઉંડાઈ 'નવસારી પ્રાંત કાળીપરજ સંકટ નિવારક મંડળ' રચાવ્યું. સપ્તાહનાં પેગલાં લીધા જતાં કાળીપરજના લોકો દયાવા નહિ પણ ઉલટું સ્વાર્થી ઉર્જાગ્રાત વર્ગના પાપનું પોલ બહાર પડ્યું અને પરિણામ અવળું આવ્યું. આથી ખટપટીઆ લોકો વધારે ભડક્યા અને બમણા વેગથી કાળીપરજ વિરૂદ્ધના પોતાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. અત્યાર સુધી એ ખટપટી લોકોને અલગ ડરપોક અને અસહાય એવા કાળીપરજના લોકો સાથે કામ લેવાનું હતું. પણ હવે તો મંડળની આડખીલી ઉભી થઈ એટલે એ ખટપટીઆ લોકો મંડળની વિરૂદ્ધ કાળીપરજ લોકોમાં અને અધિકારી વર્ગમાં ઉજેરણી કરવા મંડી પડ્યા. એના પરિણામે એક તરફ કાળીપરજ લોકોને મંડળથી અલગ રહેવા સમજવવા અને બીજી તરફ મંડળના મોક્ષક કાર્યકર્તાઓને મંડળ-માંથી દૂર કરવા મંડળના અન્ય સભ્યો ઉપર અધિકારી વર્ગ તરફથી દયાણુ શરૂ થયું. જે કાર્યકર્તાઓને મંડળમાંથી દૂર કરવા માટે આ આગ્રહ થતો હતો તે કાર્યકર્તાઓની પ્રવૃત્તિથી કાળીપરજના લોકોમાં હિંમત આવી અને કાળીપરજ ઉપર સ્વાર્થી ઉર્જાગ્રાત લોકો તરફથી શુનર-

* નવસારી પ્રાંત ફોજદારી ન્યાયાધીશનાં તા. ૩-૨-૨૩નાં બે બહેરનામાં: (૧) માતાના બંદારા નિમિત્તે કાળીપરજ પાસેથી પેસા કઢાવે છે તથા ખેતીનું કામ કરવા નવા દેવા નથી તેના અટકાવ થવા બાબત; અને (૨) માલગીની જમીનમાંના તાડ ખત્તમાં નહિ ખેડવા તથા તાડનાં અડ ઉપર ખુશીથી ચઢનારને દરખત ત્રાસ ન થવા બાબત.

વામાં આવતા અનેક પ્રકારના લુભમે પ્રકાશમાં આવવા લાગ્યા અને તેથી કાળીપરજન લોકોને ઉન્નતિયાત વર્ગના લુભમેમાંથી બચાવ થવા લાગ્યો. એટલે એ કાર્યકર્તાઓ સામે ઉન્નતિયાત લોકોના યુરસનો પાર રહ્યો નહિ. એ લોકોની ખટપટથી અધિકારી વર્ગમાં કાર્ય-કર્તાઓ સામે પડ્યા મત બંધાઈ ગયો. આખરે મંડળના કેટલાક કાર્યકર્તાઓને દબાવવા ખાતર તેમને કાચદાની મુગાળમાં ખેંચવામાં આવ્યા (મે-જૂન, ૧૯૨૩). પણ ફોજદારી કોર્ટમાં કામ ચાલતાં તેમાંથી તેઓ સર્વ નિર્દોષ જાહેર થયા. એ ફોજદારી કેસનો અંત આવ્યો તેવામાં જ તાડીનાં પીડાની હરરાજીનો પણ વખત આવ્યો. એટલે પીડાવાળાઓ તરફથી કાળી-પરજ વિભાગમાં જાહેરત કરવાની માગણી કરવામાં આવતાં, મહુવા તાલુકાના કાળીપરજ આગેવાનો સામે એક વર્ષ સુધી સારી ચાલ ચાલવાના રૂ. ૧૦૦૦)ના જમીન આપવા બાબત કેસો ઉભા કરવામાં આવ્યા. જવાબદારો ઉપર વોરંટ નીકળ્યાં, અને એક જગ્યાને તો હાથકડી પણ પહેરાવી નવસારી આપ્યો. એ કામના જવાબદારોને કામનો નિકાલ થતાં સુધી કાચા જમીન ઉપર ઊઠાડવાનો પ્રયત્ન થતાં એવા જમીન યનારને લાચરીના દાખલા આપવા તાલુકામાંથી ના પાડવામાં આવી. પણ વધુ હોહા થતાં જવાબદારોને કાચા જમીન ઉપર ઊઠાડવામાં આવ્યા હતા. એ કેસોમાં નવસારીના કાર્યકર્તાઓએ કાળપરજ આગેવાનોને વકીલ વિગેરેની જનતી કાયદેસર મદદ આપી જવાબ-દારોને જમીન ઉપર ઊઠાડવા અને કેટલાક જવાબદારોના જમીનો લેવાનો કરાવ કર્યા છતાં અપીલ કરાવી નીચલી કોર્ટના કરાવો રદ કરાવ્યા. ચોમાસાની આખરમાં મહુવા તાલુકાના કેટલાક પારસીઓની જમીનો, કે જે ભારે ગણિત અને અન્ય લુભમના લીધે રૂઢિ મુજબ ચોમાસા અન્વય જ કાળીપરજ ખેડુતોએ ખેડવાને માટે ના કહી હતી તે જમીનો ખેડાવવા સરકારની દરમ્યાનગીરીથી કાળીપરજ ખેડુતોની તામરજી છતાં મહુવા વહીવટદારે તેમના ઉપર દબાવુ કરી જમીનો ખેડવા માટે કબુલતા લખાવી લેવા માંડી, ત્યારે એ અધિકૃત દબાવુમાંથી કાળીપરજ ખેડુતોને મુક્ત કરવા ખાતર, જમીન મહેસુલના નિયમ મુજબ એ જરૂરિયાત થયેલી કબુલતા રદ કરવા માટે તે તે પારસી જમીનદારોને સંખ્યાબંધ નોટિસો આપવામાં આવી. એ કારણોથી

મંડળના ચોક્કસ કાર્યકર્તાઓ સામે સ્વાધીન લોકોને અને અધિકારી વર્ગનો વિરોધ વધી ગયો. પરિણામ એ આવ્યું કે સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૩માં એ મહિના સુધી રાત્રી મહાલોમાં સભાઓની હુકમ બહાર પડ્યો. એ હુકમ પાછળથી સુધારી કેવળ મથપાનનિયંધને લગતી સભાઓ ભરવા માટે ફ્રટ આપવામાં આવી હતી... એમ છતાં મંડળનું કામ કાચદાની હદમાં રહી ચાલુ રાખવામાં આવ્યું હતું અને તે સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૩ની આખરમાં એ જ પ્રકારનું જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરી કાળીપરજને દેવીના માંડવે જવાની અને દરેક જનતની સભાઓ ભરવાની છ મહિના સુધી મના કરવામાં આવી. એ જ અરસામાં મંડળની પ્રતિષ્ઠા બંધ કરાવવાના અને કાળીપરજને મંડળથી વિખુટા પાડવાના હેતુથી મંડળના ચાર કાર્યકર્તાઓની અને કાળીપરજની સ્વતંત્રતા ઉપર ત્રાપ મારનાર નવસારી ડિ. મેજસ્ટ્રેટનું જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ થયું (નવેમ્બર, ૧૯૨૩). વડોદરાના નગરસીક શેઠ હરિભક્તિ, શેઠ મહુભાઈ ઠાંઠાવાળા, રા. મણિ-ભાઈ વ. દેસાઈ, રા. જી. બી. સાને વિગેરે શુદરથોએ એ જાહેરનામા વિરુદ્ધ નાપ્રમદગી બતાવવાને માટે વડોદરાના નાગરિકોની જાહેર સભા યોજાવવાની તજવીજ કરવા માંડી. અને એ જ અરસામાં કાળીપરજના લોકોએ વડોદરે જઈ ઉપલા શુદરથોની મદદથી ચૂરોપથી તુરતમાં પધારેલ શ્રીમંત મહારાજ સાહેબની મુલાકાત મહામહેનતે લીધી, અને શ્રીમંતને રૂબરૂ-માં પોતાની અસહાય હાલત બાબત સર્વે હકીકત જાહેર કરી. એટલે શ્રીમંતે રોગ્ય જાહેરત કરવાનું જણાવી કાળીપરજના લોકોને આશાસન આપ્યું અને નામદાર દીવાન સાહેબે પણ ઉપર જણાવેલા શુદરથોની મુલાકાત લઈ કાળીપરજના સવાલ જાણીત થયાં કરી ઘટલું કરેલા પોતાની ઈચ્છા બતાવી. તે ઉપરથી વાટાઘાટ થતાં કરેલું કે:

૧. જાહેરનામોના અમલ સખતાઈથી કરવો નહિ.
૨. રાત્રી મહાલોમાં અનાવલ, મહુવા, ચારા, સોનપડ, વાંકળ અને ઉમરપાડા, એ રચણોએ મથપાન-નિયંધની સભા ભરવાની ફ્રટ આપવી અને એ સિવાયના રચણોએ એવી સભાઓ ભરવી હોય તો તેની ચલના જે તે તાલુકાના વહીવટદારને અગાઉથી મોકલી આપવી; અને
૩. કાર્યકર્તાઓ સામે જે પ્રતિબંધક નોટિસો કહાડવામાં આવી છે તે રદ કરવી, વિગેરે.

એ પ્રકરણ એટલેથી જ અટકાવવાને બદલે નવ-સારીના ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજસ્ટ્રેટ ઉપરના બહેરનામાના બોમ્બર્ડ પટેલા ચાર કાર્પકર્તાઓ સામે એક વર્ષ સુધી સારી ચાલના જમીન આપવા નોટિસો કહાડી. એ ચાર જણાઓ પૈકી બે જણા નવસારી સુધરાઈના સલાસદો હતા, તેઓ સામે સુધરાઈના કામે લેડિકા પાસેથી પૈસા લીધાના અને કાળીપરજીના કામમાં ઉત્તરિયાત વર્ષ પાસેથી પૈસા લેવાના બનાવડી પુરાવા ઉભા કરી તે બાબત ખુલાસો માગવામાં આવેલો. પણ એ ગંધા આરોપિનો એ બે જણાએ ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજસ્ટ્રેટ આગળ ચોખ્ખો ઇનકાર કર્યો અને એમની વિરૂદ્ધ જે જે ઇસમોએ પ્રતિજ્ઞા ઉપર જોડા સોગંદનામાં કર્યા હતાં તેઓ સામે ચોખ્ખ પગલાં લેવા ખાતર એ ઇસમોના સોગંદનામાંની નહોતા માગવામાં આવેલી પણ એ નહોતા આપવાની ના પાડવામાં આવી. એટલે લાંચ બાબતનું પ્રકરણ એવી રીતે સમાપ્ત થયું; અને જમીન લેવાના કામમાં પણ અધિકારી વર્ગને સારી સલાહ મળવાથી સમાધાની થતાં બેઉ પક્ષોને મોબો સચવાય એવી રીતે માંડવાળી કરી કેસો ખેંચી લેવામાં આવ્યા.

એવી રીતે જો કે કુખ્ધ થએલું વાતાવરણ થોડું શાંત થવા પામ્યું અને તોફાની વાદળો વિખરાયાં. તો પણ એ ધમાકડું અનિષ્ટ પરિણામ કાળીપરજી લોકને ખમતું પડે છે. કાળીપરજી લેડિકાની મુશીબતોનો નિકાસ જોખ્ખો તેવો થયો નથી, અને એ લેડિકાની સ્થિતિ નિરાંત જેવી દયામણી થઈ પડી છે. એ લેડિકાની અનેક રીતે ગેરકાયદે સત્તામણી હજી ચાલુ જ છે. કાળીપરજી લેડિકાને મોટા લાગ અજણ હોવાના સળખે કાયદાજ્ઞાનથી અગાત છે તેથી કાળીપરજી લેડિકાની અજણતાનો અને અજ્ઞાનતાનો ગેરલાલ હજીયે છટેચાક લેવાય છે. મતલબથી લેડિકા અનેક ગહામાં દાદી એ લોકને ડરાવવાનો અને ત્રાસ આપવાનો યત્ન કરી રહ્યા છે, અને તેથી એ લેડિકા દીલમાં ધોંડાક ઉચાટ દાખલ થવા પામ્યો છે. જો કે હાલ બહારની શાંતિ દેખાય છે છતાં જો ઉત્તરિયાત વર્ષના જુલમી અને ગેરકાયદે વર્તન ઉપર સરકાર તરફથી વખતોવખત અંકુશ મુકવામાં ન આવે અને કાળીપરજીને પ્રટ્ટી, રાહત આપી, પોતાની ઉન્નતિના પ્રયત્નોમાં તેમને ઉત્તેજના આપવામાં ન આવે તો નહીંકના લાવિષ્યમાં કાળીપરજી લેડિકાના દિલમાં

લોભની લાગણી ફરીથી પ્રગટ થવાનો સંભવ છે. માટે સરકારે પણ એકતરફી હકીકતોથી ન દોરાતાં કમીશન દ્વારા કાળીપરજીના સવાસની બાબતમાં ચોખ્ખ તપાસ કરાવી તે આધારે જ ચોખ્ખ પગલાં લેવાં જોઈએ. અને કાળીપરજીની આગાહીમાં જ આ રાજ્યના રાની મહાલોનો આગાહી છે એમ ખાસીપૂર્વક સમજી તે હાંસલ કરવા શક્યતામાં નુકસાન લેવાને પણ કાળીપરજીની માગણીઓને સ્વીકાર કરી તેઓની ઉન્નતિ માટેના પ્રયત્નો આદરવાની જરૂર છે.

કાળીપરજીની પ્રશ્નિમાં મંડળે કાળીપરજીને મદદ કરવાથી સરકારની આવકદારી આવડને અને ઉત્તરિયાત વર્ષની લોભમુલક આવડને નુકસાન પહોંચ્યું છે, એમ જે માન્યતા થઈ છે તે જૂલમરેલી છે. કાળીપરજીમાં જે વ્યથિત થવા પામી છે અને જેથી કાળીપરજીના લેડિકા આતમશુદ્ધિના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે તે મંડળના કોઇ કાર્યને આભારી નથી. પણ એ શુભ પરિણામ તો શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ કાળીપરજીની ઉન્નતિ કરવાના સ્વત્ય હેતુથી આજ લાંબા વખતથી બોર્ડિંગ રફ્ફો દ્વારા રાની મહાલોમાંના કાળીપરજી લેડિકાને જે શિક્ષણ મોટા ખર્ચે ઉદારતાથી આપી રહ્યા છે તે શિક્ષણને આભારી છે. આવા પ્રકારના લાંબા વખતના શિક્ષણપ્રસારને લીધે કાળીપરજીના શિષ્યોના લેડિકાને પોતાની કામની ઉન્નતિ કરવા અનેક વાર પ્રયત્નો કરેલા પણ સ્વાર્થી લેડિકાની અવગી ખટપટને લીધે કાળીપરજી લેડિકા અત્યાર સુધી એ પ્રયત્નોમાં કાલ્યા નહિ. પણ કેવળ ઇશ્વરી સંકેતથી કેટલાક સેવાચિત્તવાળા સન્નનોને તદ્દન અણીને વખતે 'કાળીપરજી સંકેત નિવારક મંડળ' સ્થાપવાની પ્રેરણા થઈ અને તેથી કાળીપરજીની ચાલુ પ્રશ્નિ મંડળ સ્થપાયા અવજન તેમનામાં ઉપરિચિત થવા પામી હતી તેને કેવળ ટકાવી રાખવાનું કાર્ય મંડળે કર્યું છે. કાળીપરજીના જયાવ ખાતર મંડળ તરફથી વખતોવખત ચોખ્ખ પગલાં લેવામાં ન આવત તો ઉત્તરિયાત વર્ષ પોતાના લોભી અને જુલમી વર્તનથી કાળીપરજી લેડિકાને ક્યારેનોયે ક્યારી નાંખત અને તેથી કાળીપરજીની હાલત જાદુ જ ભયંકર થઈ પડતી. મહામા ગોંધીજીએ લખાણ દ્વારા જે શાંત વાતાવરણ ઉત્પન્ન કર્યું હતું તેની અને દેશીના આતમશુદ્ધિના ઉપદેશની ઉંડી અસર કાળીપરજી લેડિકાના મન ઉપર થવા પામી હતી તેથી અને મંડળ તરફથી

વખતોવખત આપવામાં આવેલ યોગ્ય સલાહના કારણે તે લોકોએ ઉર્જાશીલતા વર્ધ સાથે અન્યાર મુખી શાંતિ જાળવી રાખી છે. હુંકમાં એટલું જ જણાવવાનું છે, કે મંડળે કાળીપરજની યથામતિ અને યથાશક્તિ જે કંઈ અદ્ય સેવા કરી છે, તેના પરિણામ તરફ જોતાં નિરાશાને બદલે મંડળને સતોષ અને એક પ્રકારના વ્યાજની અભિમાનની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદાર યુદ્ધરથો તરફથી પુરતી આર્થિક મદદ અને યોગ્ય કાર્યકર્તાઓ મળતાં, મંડળે કાળીપરજની ઉન્નતિનું જે કાર્ય હાથ ધર્યું છે, તે ક્રોધમંદીથી પાર ઉતારવા પોતે સમર્થ થશે એવી મંડળને અંપૂર્ણ ખાતરી છે.

અંતમાં મંડળના કાર્ય તરફ સહાનુભૂતિ રાખી

પોતાથી જનની મદદ કરનાર યુદ્ધરથો અને સંરચાઓનો, મંડળના કાર્યકર્તાઓ અને કાળીપરજના આગેવાનો ઉપર આવી પડેલા સંકટ સમયે વડોદરા, સુરત, અને નવસારીના વકીલ મિત્રોએ નિઃસ્વાર્થ મદદ આપેલી છે અને હજી આવી રહ્યા છે તે વકીલ મંડળનો, મંડળના મોજા ખાતર જેહમત ઉઠાવી રહેલા આરાના સ્વયંસેવકોનો અને આખા હિન્દુસ્થાનના વર્તમાન પત્રોના ચાલકોએ પોતાના પત્રોમાં કાળીપરજના પ્રશ્ન ઉપર વારંવાર ઉદ્ધાપોદ કરી કાળીપરજની જે અમૂલ્ય સેવા કરી છે તે સર્વનો મંડળ અત્યંત આભાર માને છે અને ભવિષ્યમાં પણ આ સત્કાર્ય તરફ સહાનુભૂતિ રાખી મંડળને યોગ્ય સલાહ અને તનમનધનની અતી મદદ આપવા દરેક સખી યુદ્ધરથને વિનંતિ કરે છે.

ટોલરેન્સના અનુભવ*

ટોલરેન્સ આમમાંથી મેરડો રહેવા ગયા ત્યારે રાહોની ગરિબાઈ જોઈને એ તાતુલ જ થઈ ગયા. પોતે ખાંચાણ દીલનો દોઈ, મરીબ લોડોના જીવનનો અધ્યાસ કરવા તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ તે પ્રેરાયો. ત્યાંના ગ્રીચી લતાઓમાં રહેલા લોડોની હાલતનું જોતે નિરીક્ષણ કરીને તેમને કંઈ મદદ કરવાનો પણ તેણે પ્રયત્ન આદર્યો, પણ જેમાં એ નિષ્ફળ નિવડ્યો. એણે કારણ—જેના જ શબ્દોમાં—એ હજી કે “હું એવા કાંઈ લોડોની રોષમાં હતો કે જે ખીચારા ગરિબાઈના કારણે કમનસીબ હાલતમાં વસતા હોય, અને જેમને આપણી હાલતના બંદારમાંથી કંઈ આપીને સહાય કરવી શક્ય હોય; પણ જેમાં હું નિષ્ફળ થયો, કારણ જે કાંઈ કમનસીબ માણસોનો મને ભેટા થયો, તેમનાં જીવન તો ખણી વખત અને સંવત્સરને બેારે જ સુધારી શકાય એમ લાગ્યું.” આ કમનસીબ લોડો તો—જેના જ શબ્દોમાં—કહેતાં—“કેટલાક આજનું માણસો, અમલદારો, લાઈબ્રેરો, હાઉસરો, લેકાર, લેખકો, દારૂગી, દારૂગી, વેરવાઓ, ડોક્ટરો વગેરે હતાં કે જેમને કેવળ આર્થિક સહાય દેવાથી કંઈ વળવાનું નહોતું; એવાઓને તો તેમની હાલતની પૂરેપૂરી ચોકસી કરીને પુરતી સંભાળ લેવાની અને કામ રોષી આપવાની જ કંઈ મદદ કરી શકાય.” પોતે દરનિશથી હોવાથી, ટોલરેન્સે આ દિશામાં પણ પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેમણે તે સફળ ન થયો. આખરે એને સમજણ કે “આવા લોકોને તો તેમની બંદારની દુનિયા સંભળીની બાવનાને પડાવીને જ મદદ આપી શકાય.” અને આમ “ખીલ કોઈની ભાવના બદલવાને મટિ પ્રથમ તો માણસે પોતાનો હૃદયદર આદર્શ નક્કી કરીને તે પ્રમાણે જીવન ગાળવું જોઈએ.” આજનું જતાં તે જણાવે છે કે “મારા જનસમાજવિષયક ખ્યાલ તેમના જેવા જ દોઈ તે પ્રમાણે જ હું જીવન ગાળતો હતો, અને તેને પરિણામે દુઃખ લેખવાલા લોકો જેમાંથી મુક્ત થાય તે મટિ તેને ફેરવી નાંખવાની મને જરૂર સમજાઈ.”

અને ટોલરેન્સના પોતાના જ શબ્દોમાં વર્ણવેલા સત્યનું તેને જે જે પ્રસંગો દ્વારા દર્શન થયું તે એના “ત્યારે આપણે શું કરવું?” એ નામના પુસ્તકમાંથી આ લેખમાળામાં વાચકો સમક્ષ રાખી દેવામાં આવશે.

* પ્રખ્યાત રશીયન લેખક અને તત્ત્વચિંતક કાન્ટ ટોલરેન્સના What shall we do then?—ત્યારે આપણે શું કરવું?—એ નામના પુસ્તકમાં ગરિબાઈનો સલાહ વિસ્તારથી વિચાર્યો છે. એક સન્મિતે દારીવારમાં પોતાના પિતાની ખાતર એ પુસ્તકનું આપાંતર કર્યું છે તેમાંથી ટોલરેન્સના મેરડોની ગરિબાઈ વિષેના કેટલાક રસિક અનુભવ આ લેખમાં આપ્યા છે.

૧

મેં મારી આખી જીંદગી ગામડાંઓમાં ગાળી હતી. ૧૮૮૧ના વરસમાં જ્યારે હું મોરડા રહેવા ગયો, ત્યારે તે શહેરની ગરિબાદી હું આશ્ચર્ય પામ્યો. ગામડાંની ગરિબાદી તો મેં જોઈ હતી, પરંતુ શહેરની ગરિબાદી હું અનુભવ્યો હતો, અને હું તે સમજી પડ્યો શક્યો નહીં. મોરડામાં રસ્તે ચાલતાં મારગનારાઓ મળ્યા વગર રહે જ નહીં. આ લિખારીઓની પાસે ગામડામાં નજરે આવતા લિખારીઓની માફક ઊંળા હોતી નથી, તેમ તેમની માફક તેઓ ઈસનું નામ પણ લેતા નથી. મોરડાના લિખારીઓ ઊંળા વગર ફરે છે, અને બીજા મારગતા નથી. સાધારણ રીતે જ્યારે તે સામા મળે કે આપણને તેની જાણમાં યદ્યપે જવા દે, ત્યારે તે આપણું ધ્યાન ખેંચવા પ્રયત્ન કરે છે, અને આપણો દેખાવ જોઇને પછી માગે કે ન માગે.

શ્રીમંત વર્ણના આવા એક લિખારીને હું ઝાળખું છું. તે ડોસા દરેક પગ પર ભાર મૂકતો ધીમે ધીમે ચાલે છે. જ્યારે તે સામા મળે ત્યારે એક પગ પર ભાર દબ, જાણે આપણને નમતો હોય, તેમ વાંકો વળે. જો આપણે ઉભા રહીએ, તો ટોપી ઉતારી, આપણને નમી, બીજા માગે; પણ જો આપણે ઉભા ન રહીએ તો તો જાણે તેની ચાલ જ એવી હોય, તેમ બીજા પગ તરફ નમતો હોય, તેમ વળી ચાલ્યો જાય. તે મોરડાનો એક ખરેખરો અનુભવી લિખારી છે.

x

x

x

૨

મોરડામાં દરેક જાતના અનેક લિખારીઓ છે. કેટલાક તો યુગ્મગનને માટે બીજાનો ધંધો કરી એકા છે. બીજા સાચા લિખારી છે. તેઓ મોરડામાં આવી કાંઈ પ્રકારે ફસાઈ પડેલા હોય છે, અને ગરિબાદી લીધે હેરાન થતા હોય છે.

આ લિખારીઓમાં ઘણીએ વખત ખેડૂતના પહેર-વેશમાં ગામડાંનાં ભોળાં સ્ત્રીપુરુષો હોય છે. મેં વખતો-વખત એવા ખેડૂતને જોયા છે. આમાંનાં કેટલાંક માંડાં પડેલાં અને ઇસ્પતાકમાંથી નિકળતાં, પોતાનું યુગ્મગન ચલાવવા કે મોરડામાંથી નિકળી જવા અશક્ત થઈ પડેલાં હતાં. બીજાં વળી મોજ પછી કરતાં હતાં. બીજાં કેટલાંક માંડગીમાંથી તરતનાં નિકળેલાં પણ આગમાં મિશ્રિત ખોઈ એકલાં કે જુદાં હતાં. કેટલીક ઇચ્છાવાળી

સ્ત્રીઓ હતી. જ્યારે કેટલાંક વળી સાવ તંદુરસ્ત અને કામ કરી શકે એવાં પણ હતાં.

આમાંથી બીજા મારગતા તંદુરસ્ત ખેડૂતો તરફ માફ ધ્યાન ખાસ ખેંચાયું. ધ્યાન ખેંચાવાનું એક કારણ તો એ પણ હતું, કે મોરડામાં આવ્યા પછી કસરત માટે સ્પેસ લીધા-તરફ રોજ ફરવા જવાનો અને ત્યાં લાકડાં વહેરનાર એ ખેડૂત સાથે કામ કરવાનો મેં નિયમ કર્યો હતો. રસ્તામાં જે લિખારીઓ મળતા હતા, તેના જેવા જ આ એ ખેડૂત પણ હતા. એકનું નામ પીટર હતું; બીજાનું નામ સમેન હતું, અને તે બીજા રાત્રની હદમાંથી આવ્યો હતો. એમની મિશ્રિત તો એમના હાથ અને શરીર પર જે કાંઈ હતું, તે જ. પણ તે હાથથી તેઓ સખત મહેનત કરી રોજ ૪૦ થી ૪૫ કાપેક કમાતા. અને તેમાંથી તેમણે કાંઈક બચાવ્યું પણ હતું — પીટર ડગલા માટે, અને સમેને પાછા ઘેર જવા માટે. આથી રસ્તામાં જ્યારે એવા માણસ મળતા ત્યારે તેમની તરફ માફ ધ્યાન ખાસ ખેંચાતું.

આ લેડિા બીજા માગે છે, ત્યારે પૈસા કેમ કામ કરે છે? જ્યારે આવો કોઈ ખેડૂત મળતો, ત્યારે સાધારણ રીતે હું તેને આવી સ્થિતિમાં આવી પડવાનું કારણ પૂછતો. એક દિવસ એક મજબૂત પાંધાને, “રહેજ સહેક થની દાદીવાળો ખેડૂત મળ્યો. તે કાણુ હતો, કયાંથી આવ્યો હતો, વગેરે મેં તેને પૂછ્યું. તેણે કહ્યું: “હું કાઝુગા-થી કાંઈક કમાવા આવ્યો છું. પ્રથમ તો મને તથા મારા ભાઈબંધને કાંઈક કામ મળ્યું હતું—આજવા માટે જૂનાં લાકડાં ચીરવાનું. પણ તે પૂરું થયું, અને બીજું કોઈમાં કંઈએ ન મળ્યું. ફરમિયાન મારો ભાઈબંધ મારાથી છૂટો પડી ગયો અને હું હવે આ બીજું અડવાડિયું ફોર્ડ મારું છું. મારી પાસેના બધા પૈસા ખરચાઈ ગયા છે અને હવે કરવત કે કુદાડી ખરીદવાને એક કાપેક સરખો પણ નથી.” મેં તેને કરવત લેવાને પૈસા આપ્યા અને કામ કરવાને ક્યાં જવું, તે પણ જણાવ્યું. તે આવે તો તેને મળવા તથા તેને માટે કોઈ નેડીદાર શોધી કાઢવા મેં પીટર તથા સમેનને પહેલેથી કહી રાખ્યું હતું.

“જરૂર આવજો! ત્યાં તો પુષ્કળ કામ છે.”

“અજબત, હું આવીશ જ” તેણે કહ્યું. “બીજા મારગવાળી યું લઈ ધવાનું છે? અને હું તો રોજના પ્રમાણનું કામ કરી શકું છું.”

રહેતો હતો. તે દેખાવમાં જીવાન, આયરફાર અને ક્રિક્કા ચહેરાનો હતો. તેણે બાંધ વગરનો સફેદ ડગલો પહેર્યો હતો. પહેલા ખૂણાની ડાબી બાજુએ ત્રીન્ને ઝોરડો હતો. અહીં એક માણસ સૂતો હતો. તે નિઃશ્વક પીધેલો હતો. એની પાસે એક સ્ત્રી હતી. તેણે આગળથી ખુલ્લી અને પાછળથી બંડેલી ગુલાબી ચોળા પહેરી હતી. ચોથો ઝોરડો પડદાની પાછળ હતો. એ ઝોરડામાં ધરધણીના ઝોરડામાં ધમને જવાતું હતું.

એ વિદ્યાર્થી પહેલાં ધરધણીના ઝોરડામાં ગયો, અને હું માર્ગ તરીકે વપરાતા ઝોરડામાં તે ડોસા-ડોસીને સવાલ પૂછવા શેઠાયો. એ માણસનો મુખ્ય ધધો છાપનારનો હતો. પરંતુ હમણાં તેને ગુજરાનતું કંઈ પણ સાધન નહોતું. તે ડોસી એક રસોવાની સ્ત્રી હતી. ત્યાંથી હું ત્રીજા ઝોરડામાં ગયો અને તે ચોળા પહેરેલ સ્ત્રી સતેલા માણસ વિશે પૂછ્યું. તેણે કહ્યું કે તે એક પરોણો હતો. મેં પછી એ સ્ત્રીને પોતાને વિશે પૂછ્યું. તેણે કહ્યું, કે તે મોસો શહેરની રહીશ હતી. મેં પૂછ્યું કે “તમારો ધધો શું?” તે હસી, પણ મને જવાબ આપ્યો નહિ. મારો સવાલ તે સ્વમજ નહિ હોય, એમ માની મેં તેને ફરીથી પૂછ્યું, કે “તમે શી રીતે તમારું ગુજરાન ચલાવો છો?”

તે બોલી: “હું વીશીમાં બેસું છું.”

હું તે સમજ્યો નહિ, એટલે ફરીથી મેં પૂછ્યું: “તમે શી રીતે ઉદર-નિર્વાહ કરો છો?”

તેણે મારા હસ્તાં જ કહ્યું પણ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ.

ચોથા ઝોરડામાં અમે હજી ગયા નહોતા, પરંતુ ત્યાં પણ કેટલીક સ્ત્રીઓના હસવાનો અવાજ સંભળાયો. એટલામાં ધરધણી તેના ઝોરડામાંથી નીકળી અમારી પાસે આવે અને જવાબની રીતે તેણે મારા સવાલો અને તે દુનિયા સાથે ભગવાયો હતો. એ સ્ત્રીના તરફ જણાતો હતો. આવા માણસને જાણે તેણે કહ્યું કે “એ પૂછતો, તો તે લગભગ મને હંમેશા અધિકારીઓની આપતો અને મોટું કરેલી પ્રાર્થનાની માફક અને તે પહેલી વિપતિઓનો દત્તિદાસ અને ખાસ કરી સતોપ શિશુ અનુસાર તેને મળેલી તેની પહેલાની ભવતાથી વિશે ઉત્સાહભરે કહેવાનું શરૂ કરતો.

તરફ

વળ્યો અને વળતાં જ તેના મોંની આકૃતિ ફેરવાઈ ગઈ. એ સ્ત્રીના સાથે જોયા વગર કુતરાને બોલાવીએ તેવી બાતના તિરસ્કારભરેલા અવાજો તેણે કહ્યું: “તું વીશીમાં બેસે છે? આવી જૂની જૂની વાતો કરવાથી શો લાભ? વીશીમાં બેસે છે? સીધું કહેને કે વેચ્યા છું.” તેણે એ શબ્દ ફરીથી બોલી બતાવ્યો. “પોતે શું કહેવાય તેની તેને ખબર નથી!”

એની બોલવાની રીતથી મને ખાતું લાગ્યું. મેં કહ્યું: “એને શરમાવવી યાગ્ય નથી. જો આપણે જ સર્વે પવિત્ર જીવન ગાળીએ તો એક પણ વેચ્યા રહે જ નહીં.”

ધરધણીએ કાંઈક કૃત્રિમ હાસ્યથી કહ્યું, “હા, એમ છે ખરું.”

“તો પછી તેમને કાંઈ પણ કહેવું ધટ્યું નથી. ઉલટી તેમને માટે દયા આવવી નેહાએ. એ કંઈ એમનો દોષ છે?”

હું શું બોલ્યો, તે મને યાદ નથી, પરંતુ ‘વેચ્યા’ કહેતો હતો એવી સ્ત્રીઓથી ભરેલા તે મકાનના જીવાન ધરધણીના તિરસ્કારભર્યા અવાજથી મને માથું લાગ્યું, તેમ જ તે સ્ત્રીને માટે મને દયા આવી; ને તે જાને લાગણી મેં તે વખતે દર્શાવી. જે પણ હું આ સમજે બોલ્યો, કે તરત જ જે ખંડમાંથી પહેલાં સ્ત્રીઓના અવાજ સંભળાયા હતા, તે ખંડમાં ખાટલાનાં પાટીમાં ખખડવા લાગ્યાં. અને તે પડે છે જે છત સુધી પહોંચતો નહોતો, તેની ઉપર લાક્ષણિક ચળકતું મોં, સૂઝેલી આંખો અને ગુચ્છાદાર હાથ વાળવાળું એક સ્ત્રીનું માથું દેખાયું. પછી ખીજું અને પછી ત્રીજું. દેખીતી રીતે તેઓ ખાટલા ઉપર ઉભાં હતાં અને ત્રણે જણાં ડોક લંબાવી શ્વાસ રોકી ચુપકીથી પ્યાનપૂર્વક અમારી તરફ નેહા રળ્યાં હતાં.

તે પછી ધડીલર સંક્રાંચથી બધાં ચુપ રહ્યાં, વિદ્યાર્થી પ્રથમ હસતો હતો, તે શંભીર ઘડ ગયો. ધરધણી અજાણ્યો ને આંખ નીચી કરી ઉભો. સ્ત્રીઓ તો શ્વાસ પણ લઈ શકતી નહોતી, ને મારી સાથે નેહા રહી. એ બધા કરતાં મને સૌથી વિશેષ અજાણ્ય મળ્યું ઘડ. મારા એક સહેજ શબ્દથી આવી અસર થશે, એમ મેં ધાર્યું નહોતું. જાણે મરેલા માણસનાં હાડકાંથી પથરાએલા ઈર્ષીકત્વના ખેનરમાં અજાત જંટાં દોય, ને મહાંઓ જીવતાં ઘડાં દોય, તેના જેવું લાગતું હતું. વિના વિચારે મારા મોંમાંથી એક પ્રેમનો—દયાનો

શબ્દ નીકળ્યો. અને આ સર્વે માણસો વ્તણે મહાં મટી ઇચ્છતાં થવાને માટે એ જ શબ્દની રાહ જોઈ રહ્યાં હોય, તેવી તેમના પર તેની અસર થઈ હવે સું ધાય છે, તે માટે તેઓ 'મારી સાસુ' જોતાં હતાં. જે કહેવાથી—કરવાથી આ લાડમાં પાછાં એકલાં મળે, લોભ-મર્મથી ભરાય, ને તેમાં જીવ પાછો આવે, તે માટે મારી આશા રાખી તેઓ હતાં હતાં. પરંતુ જે સર કહ્યું હતું, તે સાસુ રાખવાને માટે જે કહેવા કરવાની જરૂર હતી તે માંગથી થઈ શકે તેમ નહોતું. હાથમાં મને લાગ્યું, કે હું એ સર્વ અર્થે જોડ્યો હતો, હું પણ કેવળ તેમના જોડે જ હતો. મારે પણ કંઈ વિશેષ કહેવાનું નહોતું, એટલે મેં પાછું એ લાગણી રહેતાં સર્વ માણસોનાં નામ, ધંધા વગેરેની નોંધ લેવાનું સર કહ્યું.

આ પ્રમંડળી દુઝે એક નવા જમમાં પડ્યો. મને લાગ્યું, કે આ દુઝેની સ્ત્રીઓને પણ મદદ કરી શકાય. મારા અભિમાનમાં મને એ કામ સહેલું પણ જણાય. મારા મનમાં મેં વિચાર કર્યો, કે અત્યારે આ સ્ત્રીઓનાં નામ વગેરે નોંધી લઈએ, ને પછી આપણે એમનું પણ કંઈ કરીશું. (આપણે એટલે કાણ એનો મને વિચાર પણ ન હતો.)

મેં ધાર્યું કે, આપણે પુરોએ આ સ્ત્રીઓને પેટીઓ થયાં આવી કિંમતિમાં લાવી ખરીદી છે, તો એક શુભ દિવસે આપણે તેનો વિચાર કરશું અને એ સંધ્યા તરત જ મુઠાવીશું. ને છતાં વે ને વખતે મેં તે મુવાવડની મોંઘીથી પીગતી સ્ત્રીના આજને લીંચકા નાંખતી વિપરી સ્ત્રી માથે ધડેલી વાત માત્ર યાદ કરી હતી, તો આ ધારણા કટકી મળીદિલેલી હતી, તે સમજત.

અમે ત્યારે બાળક સાથે આ સ્ત્રીને જોઈ, ત્યારે એમને ધાર્યું કે એ તેનું બાળક હતું. અને તેણે તરત જ જવાબ આપ્યો, કે તે એક છોકરી (!) હતી. વેચ્યા હતી, એમ તેણે ન કહ્યું, તે લખકર શબ્દ તો તે ધરધણીએ જ વાપર્યો હતો. મેં ધાર્યું કે આ બાળક તેનું હતું. તેથી તેને એ કિંમતિમાંથી બહાર કાઢવાનો વિચાર આવ્યો. મેં પૂછ્યું:

“આ બાળક તમારું છે?”

“નહિ, આ સ્ત્રીનું છે.”

“ત્યારે તમે કેમ તેને લીંચકા નાંખો છો?”

“એ બાળકો મને કહ્યું છે, એ મરણ પધારીએ પડેલી છે.”

મારી ધારણા ખોટી પડી. છતાં મેં તેને એ જ ભાવથી સવાલ પૂછવાનું ચાલુ રાખ્યું. એ કાણ હતી? આ હાલતમાં સ્ત્રી રીતે આવી પડી હતી? વગેરે મેં તેને પૂછ્યું. તેણે ખુશીથી અને સરળતાથી પોતાની વાત કરી. તે મારફત શહેરના એક મલુરની છોકરી હતી. તે માત્રાપ વગરની થઈ પડી હતી, ને તેના માસીએ તેને પોતાના ઘરમાં રાખી લીધેલી હતી.

માસીને ત્યાં હતી, ત્યારથી તે વીણીઓમાં જતી. માસી તો હવે મરણ પામી હતી. મેં તેને પૂછ્યું: “તને તારી રહેવાની રીત ફેરવવાની ઈચ્છા થતી નથી?” પરંતુ મારા સવાલમાં તેને રસ પણ પડ્યો નહીં. ને આવી અસહ્ય જેવી વાતમાં કાંઈ માણસને રસ પણ કેમ પડે? તેણે હસીને કહ્યું:

“મને આ પોસિસની પીળી સ્ત્રીવાળાને કાણ રાખે?”

મેં કહ્યું: “હું તમારા માટે રસોયણની નોકરી શોધી આપું તો?”

આ સ્ત્રી મજબૂત બાંધાની, ગોરી અને બોળા દેખાતા બોળા મોઢાવાળી હતી. અને સાધારણ રીતે રસોયણનો દેખાવ એવો જ હોય છે, એટલે મને આ વિચાર આવ્યો: પરંતુ દેખીતી રીતે માત્ર શબ્દોથી ને નાખુરા થઈ હતી.

‘રસોયણ? પણ મને રોટી મેંદારે પૂરી આવતી નથી.’ તેણે હસતાં હસતાં કહ્યું.

તેણે કહ્યું કે રસોયણ તો નહીં. થઈ શકાય. પરંતુ હું તેના મોં પરથી જ જોઈ શક્યો, કે તેને રસોયણ ચવાતી ઈચ્છા ન હતી કારણ કે તે રસોયણનું કામ અને કિંમતિ હલકાં મળતી હતી.

ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રેમીમાંની વિધવા સ્ત્રીની માફક તેણે તે મંદવાડમાં પડેલી માતા માટે પોતાની પાસે જે કાંઈ હતું, તે સરળમાં સરળ રીતે આપી દીધું હતું; પરંતુ તે તેની સાથની ખીજ સ્ત્રીઓની માફક કામ કરી પેટ ભરનાર માણસની કિંમતિ હલકી ને તિરસ્કારને પાત્ર મળતી હતી. કામ ક્યાં વગર તેની આસપાસનાં માણસો તેને માટે જે વતવતી જાંદગી ત્યાંભાવિક ગંજુતાં હતાં, તે વતવતી જાંદગી માટે તેને ઉછરવામાં આવી હતી, ને તે જ તેના દુઝેનું કારણ હતું. એ કારણને લઈને તે આવી હાલતમાં આવી પડેલી હતી. અને એ હાલતમાં

રહી પોતાનું પૂરું કરતી હતી. આ રીતે તે વીસીમાં ભટકતી યદ્ધ પડી હતી. હવે એની છંદગીની બૂલભરેલી ભાવના આપણામાંથી કયો પુરુષ કે સ્ત્રી સુધારી શકે ? કોઈ પણ જાતનું ધામ કરી પેટ ભરનારની છંદગી આગસ્ટ માણસની છંદગી કરતાં વધારે આગ્રહાર છે, એવી દૃઢ માન્યતા હોય, અને એ જ માન્યતા પ્રમાણે પોતાની છંદગી ગાળતા હોય, તેમ જ તે યુગ્ય ક્રિયા

કરતાં કે તેમને માન આપતાં હોય, એવાં માણસો જ આપણામાં કયાં છે ? એ જો આ પાતનો વિચાર કરે હોત, તો મને તરત જ સમજત, કે મારાથી કે મારે ઝાળખાણવાળા કોઈ પણ માણસથી આ રાજ સુધાર શકાય એમ નહોતું. (અપૂર્ણ)

એસ. બી

વડોદરાનો રાજ્યકારભાર

વડોદરા રાજ્યના પહીવટનો ઉઠ્ઠો હેવાય હમણાં જ પ્રકટ થયા છે તે વિષે તે રાજ્યના અતુલની સમજન શ્રી સુત્યનંદજીનો લેખ અને પ્રકટ કરીએ છીએ. તેમાં રાજ્યની તેમ જ અમલદારોની ટીકા કરી છે તે જોમને અધોગચ કે અન્યાયી હોય તેમને ફરીલસર પોતાના અભિપ્રાય મોકલવા વિનંતિ છે.

—તંત્રી

વડોદરાના રાજ્યકારભારનું નિવેદન (૧૮૨૨-૨૩) સિદ્ધ થયું છે. આજથી બાર વર્ષ ઉપર વડોદરા રાજ્ય નમુનેદાર ગણાતું હતું. મહિસુર રાજ્યનો વહિવટ પણ એટલો જ સારો અને મુંદર ગણાતો હતો પણ તેની સુવ્યવસ્થા અંગ્રેજ કારભારીઓને આભારી હતી. વડોદરાનો રાજ્યકારભાર મહિસુરની સરખામણીમાં કેતરતી પંક્તિનો હશે તો પણ તેની લગામ એક દેશ-ભિમાની હિંદી મહારાજના હાથમાં હતી. શ્રીમાન સપાછાવ ગાયકવાડની ખ્યાતિ એક સ્વદેશપ્રેમી, પ્રગતિમાન, દરઅદેશી હિંદી તરીકેની હતી. એમને પોતાની પીસ લાખ માણસોની પ્રજાને માટે ધણાં ધણાં સારાં ધોમ આદર્શો. આખા રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણીનો પ્રચાર કર્યો, કાળીપરજ જેવી પહાત કોમોને માટે વસતિશુદ્ધિ સ્થાપ્યાં, અંત્યજનો ઉન્નતિ માટે અનેક પ્રયાસો કર્યા જેને પરિણામે આજે ૧૩૦૦૦ હાકરાં શાળાઓમાં અભ્યાસ કરી રહ્યાં છે. સ્વભાષા દ્વારા દુનનરઉલોચી શીખવવા માટે કળાભવન સ્થાપ્યું. પોતાના રાજ્યમાં દુનનરઉલોચની ખીલવણી થાય તેને માટે ખાસ નિયમો કાઢીને ઉત્તેજન આપ્યું. આપણી મહાસભા વર્ષોથી માગ્યાં કરતી હતી તેમ કાર્યભારી તથા ન્યાયખાનાને જુદાં પાડ્યાં. પુસ્તકાલયો તથા વાંચનાશ્રયોને માટે ગામગામડે અવરજા થઈ, એટલે દરજગે કે આખા

હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ જગ્યાએ એવી મુંદર વ્યવસ્થા થઈ નથી. સ્થાનિક સ્વરાજ્યને માટે સુધારાઓ તથા લોકલખોડોં સ્થાપ્યાં, ગામગામડે પંચાપતો સ્થપાઈ, ગામડાંમાં સ્થાનિક ઇન્સાફ મળે એટલા માટે ગ્રામ્ય મુનસફો નીમાયા, તથા લવાલોની વ્યવસ્થા થઈ. રાજ્ય-કારભારમાં સજાદ આપવા માટે ધારાસભા સ્થાપી અને પ્રજાની સામાન્ય ઉન્નતિને માટે તથા તેમની સમ-વડ માટે ખેતીવાડી ખાતું, વૈદ્યકીય ખાતું, સદકારી મંડળોનું ખાતું તથા આરોગ્ય ખાતું એવાં અનેક ખાતા-માં ઉત્સાહી અમલદારોને નીમીને સુધારા કરવા માંડ્યા. વડોદરા રાજ્યમાં ઠેકઠેકાણે રહેલોની સડક થઈ ગઈ છે, ગામગામડે ચોરા થયા છે, શાળાઓનાં સેંકડો મકાન બંધાયાં છે, દવાખાનાંની સંખ્યા વધતી જાય છે, પીવાને માટે સ્વચ્છ પાણી પુરું પાડવા માટે વૈદર વર્કસ બંધાયાં છે. પોતાની પ્રજાને આગળ ધપાવવા માટે શ્રીમાન મહારાજાએ મહાન સંકલ્પો કરેલા. તેમણે આખા હિંદુ-સ્તાનમાંથી સારાસારા માણસોને મુઠી કાઢીને રાજ્ય-કારભાર માટે પોતાની નોકરીમાં રોક્યા, અનેક જુવાની-આઓને યુરોપ તથા અમેરિકા અભ્યાસ માટે મોકલ્યા. આ બધું વડોદરા રાજ્યનું માર્ક. પાસું જતાયું છે.

વડોદરાના મહારાજાને અમલદારો તથા પ્રજા વર્ગમાં વિશ્વાસ ઓછો હતો અને તેથી જર્ણી સજા

પોતાના હાથમાં રાખેલી. નાની નાની નજીવી વ્યવસ્થામાં પોતાનાં હાથ ખરા એવી પરિસ્થિતિનું પરિણામ એક જ આવે—દરેક અમલદારનું કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈને પોતાનું કામ ખુબ સુંદર કરીને પોતાના ઉપરી અમલદારને ખુબ કરવા તરફ લક્ષ રાખું નહીં. ખુશામત તથા ખટપટને મહત્ત્વ મળ્યું. ઉપરી અમલદારોની અવગણના કરવાની છુટ મળી અને નોકરીમાં સંયમના પાત્રન (ડીસીપ્લીન) જેવી ચીજ રહી નહીં. આ અવ્યવસ્થાની અસર આખી પ્રજા પર થઈ. વડોદરાની પ્રજા નોકરશાહીના ભાર નીચે કચકાઈ ગઈ છે. મહિસુરના દીવાન સર શેશાદ્રિ આયરે કહ્યું છે કે દેશી રાજ્યોમાં આપખુદી રાજ્ય હોવાને લીધે આવી સ્થિતિ અનિવાર્ય છે. એકંદર મહારાજાએ અમલદાર વર્ગ તરફથી કે પ્રજાવર્ગ તરફથી પ્રગતિને માટે ઉમંગ કે ઉમંગો ના જોયો અને ત્રીસ વર્ષના સતત પ્રયત્ન અને અયાગ મહેનતનું પરિણામ બહુ થોડું જોયું. મહારાજાના ઉત્સાહનો ભંગ થયો. અંગ્રેજ સરકારે એમની પ્રતિષ્ઠા તોડી પાડવા માટે ૧૯૧૨ ના દિલ્લી દરબારના નજીવા પ્રસંગે મોટું ભવંકર સ્વરૂપ આપીને, કાગળો વાપ કર્યો. તેમને સખત સજા કરવાની વાતો ચાલી રહી હતી તે વખતે હિંદી પ્રજાના આગેવાનો એમને હિંમત આપવાને બદલે ચૂપ રહ્યા, તેથી તેઓ ખુબ નાસીપાસ થયા. હિંદી પ્રજાએ એમને ટેકા તથા આશ્વાસન આપવાં જોઈતાં હતાં. તે ઉપરાંત એમના ઉપર ઐક્યમિક દુઃખો ઉપરાઉપરી પડ્યાં, અને છેવટે મહારાજા હિંમત હારી ગયા. અકાળ વૃદ્ધાવસ્થાના ચિન્હ જણાયાં અને શારીરિક નજીબાણે લીધે સંધીવા જેવા રોગોથી પીડાઈને યુરોપમાં રહેવાનું રાખ્યું. ત્રીસ વર્ષના પરિશ્રમને લીધે રાજ્યકારભારને જે વેગ મળ્યો હતો તેને લીધે ગાફર આગળ આવે છે. નવી શક્તિ જોવામાં આવતી નથી, નવો વેગ મળતો નથી. અને એ પરિસ્થિતિમાં જેવો રાજ્યકારભાર ચલાવી શકાય તેવું વર્ષ ૧૯૨૨-૨૩ના નિવેદનમાં પ્રદર્શિત થાય છે.

વડોદરાનો રાજ્યકારભાર ઘણો ખર્ચાળ છે, હદ-પાર અસહ્ય ખર્ચાળ છે. હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજ લોકોએ નોકરશાહીનું રાજ્ય સ્થાપ્યું તેનું અવિચારી અનુદરણ વડોદરા રાજ્યે કર્યું છે. નોકરશાહીનો કુદરતી સ્વભાવ એવો હોય છે કે પોતાની સંખ્યામાં વધારો કર્યો જાય છે. નવી જગ્યાઓની જરૂર છે તે બતાવવાનું કામ પણ પોતાનું, અને નવી નીમણુંકા કરવાનું પણ પોતાના

હાથમાં, કારણ કે મુખ્ય કામવાહક સભા નોકરશાહીમાંથી જ ચુટેલા માણસોની બનેલી હોય છે, જે મુખ્ય આગેવાન છે—મહારાજા કે ગવર્નર—તે કવચિત્, અપવાદ રૂપે આવે. નોકરશાહીની ખીજ ખાસિયત એવી છે કે જોડું જોડું કામ વધાર્યાં કરે. વડોદરામાં જોડાં નકામાં લખાણોના દરિયા વહે છે. અંગ્રેજ ટીકા-ખોરા વડોદરાના રાજ્યકારભારને “કાગળોઆ રાજ્ય” કહે છે તેમાં કેટલુંક સત્ય છે. આ રાજ્યમાં એક દીવાન છે, એક અમાત્ય છે અને એક નાયબ દીવાન છે, એમ નિવેદન પરથી જણાય છે. “કોઈ નિશાળોઆને વતરશું ધણું” એ કહેવત અમને સાંભરી આવે છે. આખું રાજ્ય અમલદારોથી ભરાઈ ગયું છે. નાના, મોટા, વચલા વડના અમલદારને અમલદારનાં દર્શન થયાં કરે છે. કાંઈને લીધે વન ન જોવાય એવી સ્થિતિ વડોદરાની છે. અમલદારોને લીધે પ્રજા ક્યાં છે તે જણાતું નથી. તીકની માફક અમલદારો ઉભરાઈ ગયા છે. અમલદારોને અજ્ઞાત મહત્ત્વ મળે છે. આ નિવેદનમાં ત્રીજા પાના પર એક પરપોટા (અમલદાર) ને બદલે ખીન્તે આવ્યો તેને દેટકું મહત્ત્વ આપ્યું છે ? કુવામાં પડી રહેલા દેડકાની માફક તેમના આચારવિમાર જુના પુરાણા થયેલા માલમ પડે છે. એક તરફ ભંડૂમ અને ખીજ તરફ આણુંદ, ત્યાંનાં માણસો નોંડે સરખાવીએ તો માનસિક શક્તિમાં કેટલો તફાવત ?

ઈન્કેન્ડના એક મહાન પુરો (Sir G. W. Kekowich D. C. L. M. P.) કહ્યું છે કે “સારાં, સુચરિત્થિત, સુધરેલાં રાજ્યોમાં કારભારની સફળતા અને પ્રજાની પ્રગતિને માટે અતિ આવશ્યક છે કે રાજ્યની ઉંચી જગ્યાધારી ભરેલી નોકરીમાં સંપૂર્ણ લાયકાતવાળા મનુષ્યો જ હોવા જોઈએ; સારા રાજ્યકારભારનો આધાર માત્ર હુદ્દિગળ અને સાત્ત્વિક મનોદૃષ્ટિ ઉપર રહે છે.” વડોદરાના આજના રાજ્યકારભાર માટે કાણ કહી શકે કે ત્યાંના અમલદારો, સંપૂર્ણ લાયકાત તો બાનુએ રહી પણ, જોઈતી લાયકાતવાળા પણ છે ? વડોદરાની મુખ્ય કારભારી સભામાં ચારમાંથી બે ચકરોની મુખ્ય લાયકાત એટલી જ હતી કે તે મહારાજાના કુંડેળી હતા. આવી અવસ્થાને લીધે કેટલી ખટપટ અને ગરબા થવાનો સંભવ રહે છે તે કોઈ પણ માણસ સમજ શકે છે. વડોદરા રાજ્યના કેટલાક નોકરો મારી લાયકાતવાળા છે, ખીજ કેટલાક

મરાઠા હોવાને લીધે, અને કેટલાક દક્ષિણી-શુજરાતી-ઓનું સમતોલપણું સાચવ્યા માટે નીમાયા હોય છે. દરેક નથી નીમણુંક વળતે અપ્રાપ્ય ખેંચતાણુ થાય છે એમ કહીએ તો તેમાં અતિશયોક્તિ નથી. પક્ષપાતનું પ્રાપ્તિત્વ વ્યાપી રહ્યું છે અને નોકરીમાં હિસાબીન ન હોવાને લીધે યુરોપ અમેરિકામાં શિક્ષણ લઈ આવેલા જુવાનીઆ થોડા વખતમાં કેટલાં જીવે છે. ધણીખરા જડ થઈ જાય છે, અને જીવન વડોદરા છોડીને નાશી જાય છે. વડોદરાની નોકરશાહીના જેટલા અંગતોથી મનુષ્યો સારા હિંદમાં ન જડે. વડોદરા રાજ્યની નિંદા કરવામાં વડોદરાના અમલદારો પહેલે નંબરે આવે. વડોદરામાં એક સામાન્ય કહેણી છે કે જે મુખ્ય હોય તે કામ કરે, અને આ વાત અનુભવ-શિદ્ધ છે: ઉત્સાહથી કામ કરવાને લીધે જીવન અમલદારો ઉપતા હોય તેની જોડે અચરી પડાય અને તેથી કલેશ ઉત્પન્ન થાય. સાંધા રસ્તો એટલો જ છે કે પોતાના પગાર આગ્રુ રહે એટલું કામ, અને તે જેમ અને તેમ થોડું કરવું. કામ કરવા માટે કોઈનો આગ્રહ નથી અને કરવાથી કાંઈ ફાયદો નથી. જે કાંઈ નવા અમલદારને એક વિચાર રુઝ્યો તો તેને છુંદી નાખવા માટે આખી નોકરશાહી જતી થઈ. એનો બચાવ માત્ર મહારાજા કરે. આજે કાંઈ બચાવ કરનાર ન મળે.

વડોદરા રાજ્યની શિશુશક્તિ એવી છે કે ત્યાં અમુક કામ માટે નોકરો નીમાતા નથી પણ અમલદારોને શકવામાં આવે છે અને પછી તેમને માટે યોગ્ય કામ શોધી દાટવાનું રહે છે. આવી શોધમાં વરસેક નીકળી જાય છે અને તેટલામાં જે એ માણસમાં કોઈ આત્મ-શક્તિ તથા સ્વમાન હોય તો ને નાશી જાય છે અને ગામુશી માણસ હોય તો ગમ્મત કરે છે. જે માણસને પોતાના કામમાં શ્રદ્ધા નથી તે પોતાના રાજ્યનું કે દેશનું શું ઉત્કળણ કરશે? શુજરાતના કવિવર ન્હાનાલાલ કવિ એમનાં “ચિત્રદર્શનો” માં લખે છે:

“વડોદરાનો જુવાન અમલદાર વર્ગ નિરખી આંખ કરે ને આસા જન્મે એવું છે. ઇશ્વરે અમેરિકા સમગ્ર જીવિ-વૈશ્વની દૂર દેશવરમાં જઈ બુદ્ધિવૈશ્યને પ્રલબ્ધતાણુની કલ્પવૃક્ષપાત્રો વહેરી આવેલા ગાયકવાડ મહારાજના એ મહાન મહાપતા આરાયભિલાષકર્તવ્યપ્રેરણાવતા નૃપચંદન વહેરા મરતના ચક્રવર્તી પહેલા જ દરદોષમાં કેમ યાત્રી લખે છે? એમનાં વંશ ને લગામ અતિ દીર્ઘ છે કે અતિ સ્પષ્ટ? અસ્વારની યાજ્ઞકો લય એમને વિશેષ છે કે

પ્રેરણા? પ્રલબ્ધતાના કલ્પવૃક્ષે જલવાને બહલે આગે તો એ યોજનમંડલ અમલદારોની કલણમાં ખેલ ખેલે છે, ને એ હારજીવને જીવનની હારજીત માનવા જેવું કરે છે. મહારાજને ફારસી કહેવત મારિત ઉરો જ કે તેજને દોરો બસ છે.”

જ્યારે અમલદાર વર્ગ પોતાના કામમાં નિરસાઈ તથા બેદરકાર હોય ત્યારે કારકુની રાજ જન્મે છે. વડોદરાનો કારકુન વર્ગ બાહોરા, અત્યંત ખટપટી, અને મુલસદી છે. એમને પેશવાઈ મુલસદીપણુનાં છાંટા ઉડ્યા છે, કાંઈ અગત્યનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય તો તેનો છેવટનો નિર્ણય ક્યો વગર કંપી રીતે નીકાલ કરવા તે કારકુન જ સૂચવી શકે. પોતે કામમાં મુખી ગયા છે એમ જાતાવવાને ત્રવા રરતા શોધી શકે છે, રહેલાણી અમલદારો મોટી છોટી સહીઓ તાણુ છે, એક ચોકડી કરી હોય ત્યાં છોટી અને બે કરી હોય ત્યાં મોટી, આખી કારકુની રાજ્યની આકાશી છે.

આ તો જુવાન વર્ગ વિષે ટીકાં ધર્ષ; પણ કમ-નસીમે વૃદ્ધ વર્ગ પણ છે. વડોદરાના નોકરો ચાળીસ વર્ષે ધરડાય છે. શક્તિહીન અને ઉત્સાહ વગરના કેટલાંયે અમલદારો પોષાય છે! તેમને ક્યારનાએ પાંજરા-પોળમાં મુખી દેવા જોઈએ તેને બહલે દટાવી રાખવામાં આવે છે. પોતે કામ ન કરે અને જીવનને આંટો આપે એમ કરીને આખી નોકરશાહીને બગાડે છે.

કવિરાજ કહે છે કે “મહા આસપને અસાધે દક્ષિણી ને શુજરાતી, હંદેમણે આસણુ ને મરાઠા ને નાગર, જોવા ધોળ જેવું થયું છે.” પક્ષાપક્ષીને લીધે પ્રમથનો ને શક્તિનો જેરુવ્યથ થાય છે. જે સમયે શેષ રહે છે તે પગાર, પ્રયોશન, પેન્શન, બંદલીઓ, વિગેરેની કુધલી અને આડીચુગલી કરવામાં જાય છે અને વર્ષની આખરે બધા લોખંડાં લોખંડાં વાર્ષિક નિવેદનો ચીતરી કાઢે છે.

વડોદરામાં દેશરાત્રી સ્વારી નીકળે છે તે શુજરાતમાં વખણાય છે. સુંદર શાળાગરેલા મોટામોટા દારથીઓ પર મહારાજા તથા અમલદારો સહેરમાંથી પસાર થાય છે. બાણુ પર જે મહાનો આવેલાં છે તે એટલાં નાનાં, ફેંકાં, સાંકડાં અને દરિદ્ર છે કે સ્વાભાવિક રીતે વિચાર સ્ફુરે છે કે એકબાણુએ કેવો ભપંકા, ડોળ અને દમામ અને બીજી બાણુએ કેવી કંગાલ રિયતિ! વડોદરાની પ્રમા અગાન, જુવા વિચારની, નિરૂધ્ધી, સાદેસ વિનાની છે. લાઘ્ય અમદાવાદમાં વેપાર

ઉદ્યોગ વધે જાય છે, વડોદરા ભર ઉંઘમાં સુતું છે. વડોદરાની મીલો ધણીખરી વડોદરાની પ્રગતી નથી. વડોદરાના ઉચા અમલદારો વડોદરાની પ્રગતિમાંથી પેદા થયા નથી. વડોદરા કૉલેજ તથા કળાલયનના વિદ્યાર્થીઓ વડોદરા બહારથી ધણી જ આવે છે, આજે આળીસ વર્ષથી વડોદરામાં કૉલેજ છે પણ ખરા વડોદરા સહેરની પ્રગતિમાંથી કેટલા એન્ટ્યુએટ થયા? આજે વડોદરામાં મોટા વેપારી કેટલા છે? કેટલા ઝવેરી છે?

જેમ બ્રિટિશ હિન્દમાં નોકરો પેસા કમાઈને પોતાને દેશ ચાલ્યા જાય છે તે જ પ્રમાણે વડોદરામાં બહારના નોકરો નોકરી કરી, પેન્શન લઈને ગુજરાતમાંથી ચાલ્યા જાય છે. શિક્ષિત, અનુભવી તથા કૌશલ માણસો પ્રગતિથી ઉન્નતિમાં હિસ્સો આપવાને રહેતા નથી, તેથી વડોદરા રાજ્યને અત્યંત અન્યાય થાય છે. દુશીઆર અને મોરી આસાવાળા સભ્યોનો મુંબઈ કે અમદાવાદમાં જઈને વસે છે, એટલે વડોદરાના નરીજમાં માત્ર કચરો જ રહ્યો.

એકંદરે, આજે વડોદરામાં નથી મહારાજ, નથી સારો અમલદાર વર્ગ, નથી સારો પ્રગતિપ્રીય વર્ગ. આજપાસ ચોગરદમ સ્વરાજની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે ત્યારે વડોદરા કુંભકરણની ઉંઘમાં પડી રહ્યું છે. મુખ્ય દારભારી સભાને મદદ કરવા માટે કે સંગ્રહ આપવા માટે એક ધારાસભા છે; વડોદરા રાજ્યમાં ભાગ્યે એક પણ માણસ એવો હોય કે જેને ધારાસભા પ્રત્યે માનની લાગણી હોય. અમલદારોના મુત્સદ્દીપણને લીધે તથા પ્રજા નાહિમ્મત હોવાને લીધે ધારાસભા માત્ર ફારસરૂપ છે, અને હાલમાં વડોદરામાં રહેતા સુવિકાન મુદરસ રા. મહુભાઈ કંડાવાળાને તેમાં નીમ્યા ત્યારે સ્વમાનને ખાતર તેમણે અગ્રીકાર કર્યો. કવિ ન્હાનાલાલ ઠીક કહે છે: “ગમે તો ધરતીમાં દસ નથી, ગમે તો પૂરતા ખાતરપાણી નથી, ગમે તો એટલો ચતુર ને કાર્યદક્ષ બાગવાન નથી.” દારણ ગમે તે હશે પણ વડોદરા મૃત્યુપ્રાય છે, શુષ્ક છે, ભયંકર હાલતમાં છે. કવિશ્રી ન્હાનાલાલે મહારાજ સયાજીરાવનું ચિત્ર આલેખ્યું તેને ૭ સાત વર્ષ થયાં હશે. એ ભાષ ધણી જ ઉદાર મનના છે, હિંદી રાજ્યો માટે તેમને પુરૂષોર આદરભાવ છે. તેમણે વડોદરા રાજ્ય વિશે લખ્યું છે “તે લંબાણુથી ટાંકું છું”:

“મહારાજ સયાજીરાવના પાંચીસ વર્ષના અખંડ પરિચયને ઘણું ફળદ્રુપ આવ્યાં છે, છતાં એ અજે છે કે વડોદરાની વાહિઓમાંની કેટલીક હજી ફળી નથી. ‘આખું આખું’ હોયે ભાર્ય’ એવું વડોદરા રહ્યું છે, અને અમદાવાદ કે મુંબઈ જેવું થયું નથી. વડોદરાના સુન્દર રાજમંદિરો, વડોદરાનાં વિશાળ કોલેજ, કોઠી, ન્યાયમંદિર, પુસ્તકાલય, સંગ્રહસ્થાન એ સર્વ રાજમંદિરો, રથૂલ ને સૂફી ઉત્સવ રીતે મહારાજે ધરાવેલા પાટનગરના ઉપયોગી રાણગાર છે. પણ વડોદરાનાં પ્રભાવમંદિરો ક્યાં? મુંબાઈમાં રાજમંદિરની પંદોશમાં જ સારદામંદિર છે અને સેક્રેટરિયેટ, હાઈકોર્ટ ને તારબ્રિફિંગની માલ્લા સમીવડો જ ધારીબંદર ને પ્રભાવમંદિરના મહેલનો ચોક્કસ છે. અમદાવાદના પ્રાચીન કિલ્લાના વિશાળ ચોકમાં જ કારજ, ગુજરાત વનાંકુલર સેવસાયથી ને નામરિડોની પુસ્તકાલય છે. મન્દર વર્ગના હલ્લમાંથી હડતા હોય તેવા મિલચોમનીઓના ધુમાડા મુંબઈ અમદાવાદમાં ભણે પરમેશ્વર યાસે ફરિયાદ જતા આકાશમાં ડામકામ હડતા દેખાય છે. ગોદર, ઘોડાગાડી, ગામની ધમાક, ભણે દોડતા જતા હોય તેવી લોકોની ગિરદી, છલકાતી બરેલી દુકાને, ઉદ્યોગી ને ખેડીલા દુકાનદારો, સન્યાસી અસ્થાસી નગરનો મેળો હોય તેવી ધોરી માર્ગની બીડ; લોકસમુદાયની નયતિ અને પ્રવૃત્તિનાં એવાં ચિન્હો વડોદરામાં આવ્યાં નથી. અમલદાર વર્ગ પારો સત્ત્વ નહીં છે, એટલે સત્તાનો આડંબર વિશેષ રાખવો પડે છે. મહારાજને કરવાના અભિલાષો છે, કરાવવાના નથી. દેશી રાજ્યોમાં પ્રભાવકોને કાને રાજપ્રવૃત્તિથી નિરાશ અસ્તિત્વ કે સ્થાન હજી રચાયું જાણી છે. આ સંજોગમાં મહારાજના આદર્શ ને આકાંક્ષા છતાં સાધનના અભાવે પ્રભાવકસરું લક્ષ્ય હજી વડોદરામાં સધાયું નથી. ગાયકવાડના વેશયેલા પ્રાન્તો સમી ગાયકવાડની પ્રભાવે હજી વિજીત ને વેરાયતી જ છે. મહારાજના વિશ્વાસુ દારવર બહુરામના પુત્રરાલ ડૉ. સુમન્ત મહેતા અને રહેમનાં સદ્બાનાવખત્તાં ધર્મપત્ની અ. સી. સારદાજીરીને પોતાની પ્રભાવેલાની અભિલાષાઓ પરિતપવા સુરત ને અમદાવાદને આશ્રયે જવું થયું. ગમે તો ધરતીમાં કસ નથી, ગમે તો પૂરતા ખાતરપાણી નથી, ગમે તો એટલો ચતુર ને કાર્યદક્ષ બાગવાન નથી; ગમે તો કારણ હો પણ અગ્નિહોત્રના અખંડ અગ્નિ સમી મહારાજના અંતરની અભિલાષાવખાવા નિત્ય પ્રદર્શવતિ છતાં પ્રભાવકવનમાં હજી વસત્તની હજ્યા આવી નથી.”

વડોદરાના મહારાજના વાપ્ત્યાતુર્થી ઉત્તરાત્તા આવ્યા છે, અને સોડી મોટી ચોગનાઓની લાંબીકાંડી વાત કરનારા એમને આંછ રહે છે. કંડા મીનજનના, રાણા, ચોકુંબોલા માણસોની કિમ્મત ઠીક અંદાજી નથી. રાજ્યમાં સુધારા કરવાની એટલી ઉતાવળ હોય છે કે

આચકારીમાંથી રદ લાખ ફીઆની આવક થાય છે. વડોદરાના હિંદુ રાજા, અને તે પણ વળી સુધારક કહેવાતા, તેમણે દાર અટકાવવા માટે શું કર્યું? એવો પ્રશ્ન પૂછી શકાય. સરકારી રાજનીતિ હવે તો ખુલ્લી થઈ છે. કાળીપરજની મન્યતિ વખતે સરકારે મદદ કરી હોત તો એક લાખની ઉપરાંત માણસો દારમાંથી બચી જાત, પણ સરકાર તટસ્થ પણ ન રહી અને તેણે અનેક જ્ઞાને કનડગત કરી. સરકારી અમલદારોને કાંઈ ન સૂઝે તો “ન્યાય અને શાન્તિ”નું જ્ઞાનું હમેશ જડી આવે છે. નવસારી પ્રાંતમાં સરકારનાં પરાક્રમ કેટલાં ગેરવ્યાજખી હતાં તે સુખાની બદલી કરવાથી જણાઈ આવ્યાં છે.

વડોદરા રાજ્યની સુધારાઓ તથા લોકલખોડોમાં ખરે જીવ જોવામાં આવતો નથી. તેનાં કારણો અનેક છે. પેસાની તબોની લીધે મોટાં કામે ઉપાડી લેવાતાં નથી. સરકારી અમલદારો હજાર રીતે નરે છે, મુંટણીઓમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે માથું મારે છે અને પછીથી પણ તેમની કમસગીરી ચાલુ રહે છે. કેટલાંક ખોડોમાં સારી રકમ જમા રહી છે. તે નહીં ખર્ચવાનો દોષ પ્રજા પર મુકાય છે. પણ જે અમલદારો દરેક બાબતમાં માથાપ હોવાનો દાવો કરે છે તેમની ગેર-કાળજીને માટે તેમને સજા થવી જોઈએ.

વૈદક ખાતાનો મુખ્ય ખર્ચ વડોદરા શહેરમાં થાય છે, અને ગામડાંનાં દવાખાનાંમાં પુરતી દવા મળતી નથી. વડોદરાના દવાખાનાંનું મદદન બહુ સાફ છે પણ ત્યાંનું કામ વખણાતું નથી. પ્રજાને સારી સારવાર અને સત્વર મદદ જોઈએ તેને બદલે ડાળ અને દંભ કષ્ટ રહ્યો છે. ખાતાના ઉપર જોઈએ તેવી દેખરેખ નથી. ગામડાંના દવાખાનાંની સંખ્યા બહુ જ ધીમે વધે છે, અને એમ કહી શકાય કે આપું ખાતું તો ન દાનમેં અદાર્થ દાસ’ પણ આગળ ચાલતું નથી.

આરોગ્ય ખાતાની ફરજ ચોક્ખી જણાય છે તે બજાવવાને બદલે ખોડું જોડું કામ ચાલી રહ્યું છે. જે મ્યુનિસિપાલિટીઓ પાસે પેસા નથી તેને દર વર્ષે એકની એક સલાહ આપવામાં શો કામલો છે? રાજ્યના થળા ભાગોમાં ચોક્ખું પાણી પીવાનું સાધન નથી તેની વ્યવસ્થા આ ખાતું કરે, અને દરેક પ્રાન્તમાં પુરતું ગામકામ મેળવી આપે તો કીમંતી કામ કર્યું કહેવાય. સંખેડા તાલુકાના લોકોને પીવાનું પાણી પૂરું મળતું નથી

તે જરૂરીઆત પુરી પાડવાને બદલે આખા રાજ્યમાં રખડપટ્ટી કરવાથી પ્રજાનું આરોગ્ય શી રીતે સુધરશે? ચોક્ખું પાણી અને ચોક્ખી દવા એ પહેલી જરૂરીઆતો પુરી પાડવા પછી બીજું કામ હાથમાં લઇ શકાય.

સહકારી ખાતાનું કામ પણ થાણું મંદ ચાલે છે. મુંબઈમાં બીનઅધિકારીઓનું મધ્યસ્થ સહકારી મંડળ થયું છે તે રસ્તે વસણ થયું જોઈએ, અને સહકાર્યની વ્યવસ્થાને ખાતાએ બાકી રહેવાને બદલે બીનઅધિકારીઓને હસ્તક સોંપવાની તબીબી કરવી જોઈએ.

કેળવણી ખાતાનું કામ તો થાણું જ કાનું છે. પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રચારનો લાભ નીચી ગણતરી કામેને મળ્યો નથી. મુંબઈ છંદાકાના ૧૯૨૧ ના વરતીપત્રના રિપોર્ટમાં આ બાબત વિગતવાર ચર્ચા થયેલી છે. દી પ્રાન્તમાં હજારો કારક હોય છે તેમની કેળવણીને માટે શું છંદાને લેવાયા છે? કન્યકેળવણી માટે જોઈએ તેવી કેળવણી શિક્ષકોએ નથી. વડોદરા શહેરની હાઈસ્કૂલ શિવાય આખા રાજ્યમાં કોઈ કેણી કન્યાઓને અંગ્રેજી કેળવણી મળી શકે એમ નથી. પોલિસ ખાતાએ ધારપાડ્યોને પકડ્યા છે પણ ગામડાંઓમાં તેમનો ત્રાસ ઘણો હોય છે. રક્ષક હોવાને બદલે ભય કહેવાયા છે તે માત્ર શબ્દરમુજ નહીં હોય, પણ આંતર-વેદનાની બીસ હશે.

સુલક તથા જંગલખાતાના નિયમો એકત્ર કે પ્રજાના લાભમાં નથી; પણ કારકની રાજ્યમાં નિયમ, નિયમો, સકુલકો, સુધારાઓનું પુષ્કળ જોર છે. તે બધાને કાપડો કારકન તકારીઓને મળે છે, અને કુળ ગરીબ પ્રજાને છે. આ બધા નિયમોમાં સરકારી આવક વધારવા તથા સરકારના દક્ષ વધારવા તરફ લક્ષ આપાયું છે. તે બધાની ચોક્ખસ તપાસ કરી તેમાં જોઈએ ફેરફાર કરવો જોઈએ.

ખરી દરકાત એવી છે કે રાજ્યમાં કોઈ પ્રજાના હિતનું રક્ષણ કરનાર નથી; અધિકારીઓ ટુંકી દષ્ટિવાળા થઈ જાય છે અને સરકારને બહાના થવા લાયક છે. મારાસલાનો અવાજ કાંઈક સંભળાય છે, અને અપવાદ કે કેટલીક વખતે અમલદારો પણ સમજી નીકળે છે. પણ, જે રાજ્યમાં નોકરશાહીની અકુશળતા તથા તેના ઉપર દેખરેખની ખામી હોય તેને સુધારવાનો રસ્તો એક જ છે. જે પ્રજામાં મન્યતિ હોય તો નોકરશાહી રહેજમાં પ્રીધીવોર થઈ નાય. વડોદરાની

પ્રજા ઉદારીન છે. વડોદરાની પ્રજાને નોકરશાહીએ કચડી નાંખી છે. વડોદરામાં જાપખાનના સખત કાયદો છે એટલું જ નહીં પણ જાની યુગ કનડગત થણી છે એમ કહેવાય છે. તેનું પરિણામ કાઈ પણ માણસ જોઈ શકે એવું પુરુષ છે. સુરત અમદાવાદનાં જાણે ને છુટથી પ્રજામત જાહેર કરી શકે છે તેવું જાણું વડોદરામાં ટકી શકે નહીં. “ નવ યુગવાત ” ની ને દીકરો આપણે તદ્દન મોળા ગણી કાઢીએ તે વડોદરાની સુવાળી નોકરશાહીને અત્યંત કડક અને અસહ્ય લાગે છે. વડોદરામાં સલાબધીનો કાયદો એટલો સખત છે કે કાંઈ પણ જાહેર સલાબરવી મુશ્કેલ થઈ પડે. વડોદરા રાજ્યમાં પુસ્તકાલયો માટે સારાં મકાનો બંધાયા છે તેમાં જાહેર મલા માટે વિશાળ હોલ હોય છે પણ લાપણી થતાં નથી, કારણ કે અમલદારોને રાજ્યદોહની ગંધ ક્યારે આવશે તે કહી શકાતું નથી. આગળ પડતા દેશસેવકોના ટાંડીઆ તોડી નાંખવાનો પ્રયત્ન થાય છે અને સરકાર સામે દીકા કરનારને મોટે હુકમો મારવા પ્રયત્ન થાય છે. શ્રી, વિદ્યુલભાઈ પટેલ ડેપુટીશન લઈને મહારાજાને મળવાના હતા તે મળી શક્યા નહીં. અમદાવાદના શ્રી મંગલભાઈ ચતુરભાઈ પટેલને રાજ્યમાં આવવાનો મનાઈકુકમ થયેલો સંભળાય છે. તેઓ જ હુકમ સુરતના શ્રી દયાળજી ઉપર નીકળેલો. રાજ્યના જુના પ્રતિષ્ઠિત નોકરો શ્રી દેશપાંડે તથા શ્રી અખાસ તૈયબજી ઉપર સરકારની મહેરબાની નથી. અને નવ-સારીમાં કાળીપરજ પ્રકરણ વખતે દાકતર સુમનતી પજવાડે પોલિસો બંદુક લઈને સલાબોમાં બપાનું વર્ણન આ માસિકમાં જ આવ્યું છે. પેટલાદમાં શું થાય છે તે જોવાનું રહ્યું છે.

પ્રજા વર્ગના આગેવાનો ન્યાં સુધી સલામો ભરે ત્યાં સુધી તેમને ઉત્તરજન આપાય છે. સ્વતંત્ર ઈતિ જોવામાં આવી એટલે દુશ્મન થઈ પડે છે. અમલદારોથી જરા પણ દીકા ખમાતી નથી અને પ્રજાવર્ગને દલકી પાડવાની દીકા હમેશા કરે છે. પ્રજાવર્ગના આગેવાનો પોતાના વખતનો, પોતાના પૈસાનો વ્યય કરીને પોતાનાં બીજાં કાળો ઉપરાંત કામ કરે છે તે તેમના લક્ષમાં શાનું આવે ? પ્રજાવર્ગને મુશ્કેલીની, રહેવાના મકાનની શી સગવડ હોય ? એટલે તેમના કામમાં મેંકડો સુધી-ખત નડે. સરકારની ગેરમહેરબાની બોરી લેનાર પણ કેટલા નીકળે ? અને અમલદારને અત્યુક્ત ન પડે એવી

સ્વતંત્ર દીકા કરી એટલે ગમે તેવા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થને ચળવળાઆ તરીકે ગણી કાઢીને આખા રાજ્યનો સંચો તેને કચડી નાંખવાને મંડી નાંખ. વડોદરાના મહારાજાએ આ બાબત ખુબ વિચાર કરવો થયે છે. ન્યાં સુધી રાજ્યમાં પ્રમાણિક અભિપ્રાયને સ્થાન નથી મળતું ત્યાં સુધી પ્રજાની ઉન્નતિ થવાની નથી, અને અમલદારોના ત્રાસ એટલો થવાનો નથી. સંગીન પ્રજામત એ જ અમલદારના ત્રાસનું ચોક્કસ છે.

આશરે બે વર્ષ ઉપર સરકારી ખર્ચમાં કાપ-કુપ કરવા માટે એક સમિતિ નીમાઈ હતી, તેનો રિપોર્ટ હજી બહાર પડ્યો નથી, પણ તેની કેટલીક સૂચનાઓનો અમલ થતો હોય એવું સંભળાય છે. સરકારી નોકરી-માં માણસોની યુટીલી થાય છે તે પદ્ધતિ જ બીજ-કુલ જોડી અને બૂલભરેલી છે. પગારનો આધાર પણ રિથિત કે લાપકાત પર નથી હોતો પણ મહારાજાની મરજી ઉપર રહે છે. પગારમાં વધારો મળવાને માટે નિયમો છે તે ઉપરાંત દેશી રાજ્યજવાહના અનેક માગો હોય છે તે પણ આ રાજ્યમાં ઉઘાડા છે. કાપકુપ સમિતિએ મોટા કટકો કેળવણી ખાતા ઉપર માર્યો છે. સમિતિનું નિવેદન પ્રકટ થયા શિવાય એની દીકા કરવી મુશ્કેલ છે. પણ જે હકીકતો બહાર પડી છે તેના ઉપર-થી બે ચીજ તો નક્કી થાય છે કે. (૧) સમિતિએ રાજ્યકારભારના મૂળ સિદ્ધાંતો તપાસ્યા નથી; અને (૨) દરેક ખાતામાંથી થોડીકણી કાપકુપ કરી છે. હવે ખર્ચ જોતાં કાપકુપ તો એટલી બધી થઈ શકે કે લાખો રૂપીઆની બચત થાય, અને તેમાંથી થોડો ભાગ જે પ્રગતિ ખાતાં છે તેમાં વાપરી શકાય. પણ જે રાજ્યકારભારમાં નથી હોતો વિચાર કે નથી દેશહિતની દાઝ, તેમાંથી કેવી આશા રાખવી ? ગામડાંના ખેડુતની રિથિત ને તેની રહેણીકરણી સુધરે, તેને સારાં હવાપાણી અને ખોરાક મળે, તેને જ્ઞાન મળે, ગામપંચ માર્ગત ગામડાંના દરેક પ્રસનો તે નીકાલ કરતો થઈ નાંખ, પોતાના ગામને તંદુરસ્ત અને સુંદર બનાવે એવી રાજ્યની યંત્રણા હોવી જોઈએ. આજે તો તેને બધી સંસ્થાઓના ખોળાઓ-નું દાન કર્યું છે પણ જમીન મહેસુલમાં એવો નીચો નાખ્યો છે કે તેનામાં કાંઈ પણ પ્રકારના સુધારા કરવાનું જોર કે પેસો રહેતો નથી. પોતાના. છોડારને કેળવણી આપવી, રહેવાના ઘરમાં સુધારો કરવો, રોગ અટકાવવા માટે જરૂર પુરતાં પગલાં લેવાં, પંચાયતો તથા સલા-

ઓમાં ભાગ લેવો, આ સર્વને માટે સક્તિ તથા પૈસાની કોઈક છુટ હોવી જોઈએ (Surplus money and energy). રાજ્યકારભારીઓએ પ્રજામત 'પીડિતવો' જોઈએ. તેને માટે સંસ્થાઓ સ્થાપાય પણ પ્રજામત ઉપર અનેક રીતના અંકુશ મુકાય જોઈએ પ્રજામત કચાઈ જાય છે. જે સ્વતંત્ર વિચાર દર્શાવે છે તેમને લગભગ બહારવટીઆના જેવું જીવન ગાળવું પડે છે. આવી સંકુચિત રાજ્યનીતિથી દેશનું ભલું શી રીતે થાય? ધારાસભાના સભાસદોને અપમાસ કરવા માટે સારી વ્યવસ્થા નથી. પ્રજાવર્ગના આગેવાનોને જોઈતા રિપોર્ટ મેળવવામાં મહાન મુશ્કેલીઓ નડે છે. પ્રજામંડળ, જેકુનમંડળની પ્રવૃત્તિ તરફ અણગમો અને તિરસ્કાર ખતાવવામાં આવ્યો છે. જ્યાં સરકારનાં વખાણ ચતાં એવી પંચાયત પરિષદને પણ કૃપાસહ મળી છે. સરકારની અથવા સ્થાનિક અમલદારોની ખુશામત કરે તેવા પ્રજાજનોને આગળ પાડવામાં આવે છે, અને તેમની માફત પ્રજામતમાં કુચ જગાડાય છે.

આવી કુખબરેલી સ્થિતિ વડોદરા રાજ્યની છે. પીળું દેશી રાજ્યો કરતાં તે સારી છે કે નહીં એ પ્રશ્ન અગત્યનો નથી. દેશી રાજ્યે સ્વરાજ્યની ઝાંખી કરાવવી જોઈએ, તે વડોદરા કરાવે છે? જોરસદ તાલુકા કે સુરત જલ્દી વડોદરા રાજ્યમાં ખુશીથી આવે? દરેક અમલદાર મરાજ છે એવી દીકા કોઈ કરે જ નહીં. પણ રાજ્ય-તરભારનો ભંજો બગડી ગયો છે અને રાજ્યમાં કાઈ

કુશળ ઈજનેર જણાતો નથી. જ્યારે કારીગર પોતાના કામમાં લીન થઈ જાય ત્યારે જ તેનું કામ સુંદર નીવડે એવા કારીગરો વડોદરાના રાજ્યકારભારમાં છે? કે પોતાના સ્વાર્થમાં હુમેશાં હોય છે? નળી પ્રજા ખુશામતીયણ હોય છે તેથી અમલદાર વર્ગને મીઠાળાનીઓ આવે છે. પ્રમાણિક અને કર્તવ્યનિહ અમલદાર મીઠાળાની સ્વીકારે જ નહીં. પોતાના પગાર ઉપરાંત વધારે મેળવવાનો લોભ હોવો ન જોઈએ. એક અમલદારે વીક કલું હતું કે વડોદરામાં ભથ્થાના બધા પૈસા બચાવવા તરફ લક્ષ્ય હોય છે. મીઠાળાનીની બાબતમાં મોટા અમલદારો વધારે ચુન્દગાર છે. અમલદારોનું કામ પોતાના ધર્મ તરીકે સ્વીકારાયું નથી, રોજના મજુર તરીકે ગણાયું છે. તેમને અંતઃકરણની કામણી નથી, પ્રેમ નથી. મહારાજ સયાજીરાવના વડોદરાનું આજે ખંડીએર જેવામાં આવે છે. તેનું દર્શન આ નિવેદનમાંથી નહીં થાય પણ વડોદરા શહેરમાં ત્રણ દિવસ ગાળવાથી થઈ શકશે.

દેશી રાજ્યને માટે આવી સખત દીકા કરવામાં કોઈને આનંદ ન થાય. વડોદરાના મહારાજ જોધારે તો હજી સુધારો થઈ શકે. રાજ્યની, અધોગતિ અટકાવવા માટે જ આ દીકા કરી છે. ગમે તેવી નમાશી સમિતિ નીમવાથી સુધારો થવાનો નથી. જો આશિ સખત હોય તો ઈલાજ પણ સખત લેવા પડે છે. વડોદરા સખત બીમારી બોગવે છે. જોનું દર્દ સાધ્ય છે કે અસાધ્ય, તેને જોઈતો વૈદ્ય મળશે કે કેમ એ તો ઇશ્વર તણે.

સત્યાનંદ

હાયદામાં સ્ત્રીને થયેલો અન્યાય.

(એક જુલાસો)

'યુગધર્મ'ના વૈશાખ માસના અંકમાં 'કાંઈદામાં સ્ત્રીને થયેલો અન્યાય' એ નામે મેં એક લેખ મોકલ્યો હતો. અપાઠ માસના અંકમાં તેના ઉત્તર રૂપે રા. નરસિંહભાઈ પટેલે બીજો લેખ લખ્યો હતો. આ લખવામાં રા. નરસિંહભાઈની કંઈ ગેરસમજ થઈ હોય એમ કાગવાથી તેનો જુલાસો કરવાની અમત્ય મને જણાય છે.

મારા લેખમાં બતાવેલી ભાવતાઓનો આત્મક આર્થિક નિદિ પણ આર્થિક છે એમ તેઓ કહે છે તે સત્ય છે કારણ કે આ વિષય જ આર્થિક બાબતો છે. હિંદુ કાયદામાં વારસાની બાબતમાં સ્ત્રીને અન્યાય થયો છે. માત્ર એ બતાવવાનો મારા લેખનો હેતુ છે. તેને ખસેલે આર્થિક સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે સ્ત્રીને જતે કમાઈને ધન એકઠું કરવું, એવી મારો લેખની મતલબ

સમજીને રા. નરસિંહલાલએ આખો ઉત્તર લખ્યો છે. આણું ખોડું પ્રથમસૂત્ર (hypothesis) ઉત્પન્ન કરીને મેં નહિ કરેલી એવી દલીલના જવાબ તેમણે આપ્યા છે.

રા. નરસિંહલાલ લખે છે કે “સ્ત્રીપુરુષોનાં કર્મ-ક્ષેત્રોને એકાકાર કરી નાંખવાં એ સંસારને બદલ કરી નાંખવા બરાબર છે.” સ્ત્રી પોતાનું ગૃહ મુદ્દીને પુરૂષના કર્મક્ષેત્રમાં દાખલ થાય એટલે કમાવા જાય એવો ઉત્કલેષ કે સૂચના પણ મારા લેખમાં એકે ઉઠાણું નથી. સ્ત્રીએ અને કમાઈને આર્થિક સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવી, એ જો મારા લેખનો હેતુ હોય તો એમાં કાયદા બદલવાની શી જરૂર છે? કાયદો કંઈ સ્ત્રીને કમાવાની ના કહેતો નથી. તેમ જ સ્ત્રી કમાય તો પણ તે પૈન પુરૂષનું કહેવાય એવો કાયદો કાંઈ રચ્યો નથી.

તેઓ આગળ કહે છે કે “સંતતિને ઉચ્ચ પ્રકારની બનાવીને સંસારને આર્થિક કરવાને બદલે જો સ્ત્રીઓ મોટી મોટી ઓશીસોમાં કામ કરવા ગય, ૧૯૧૪ કે બેરીસ્ટર બને, ધારાસભામાં મત આપવા જાય તો તેથી પણ ઘટ પરિણામ આવે કે કેમ એ બાબત સંકારપદ છે.” સ્ત્રીઓએ ઓશીસમાં જવું, અથવા બેરીસ્ટર કે જજ બનવું એવું મેં ક્યારે અને ક્યાં લખ્યું છે? એવા અર્થનો એક શબ્દ પણ મારા લેખમાં જરૂર નહિ. માત્ર સ્ત્રીઓ ધારાસભામાં જાય તો સાઈ એવી સૂચના મેં કરી છે ખરી. કારણ કે જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ પોતે ધારાસભામાં જશે નહિ, ત્યાં સુધી એમને ચએલો અન્યાય કદી ટળવાનો નથી, એમ હું માનું છું. પુરૂષો પાસે એ આશા રાખવી વધા છે. પરંતુ સ્ત્રીઓએ ધારાસભામાં જવું એટલે બધી જ સ્ત્રીઓએ પોતાનું ગૃહ તથા દહને ધારાસભામાં દાખલ થઈ જવું એમ માનવાનું કંઈ જ કારણ નથી. અમે તે રિયલિટી હશે તો પણ સંતતિને કેળવવાનું કામ તો સ્ત્રીએ જ કરવું પડશે. મેં બીજો સ્થાને પણ કહ્યું છે કે સ્ત્રીઓએ જાહેર ઇન્દ્રિયમાં ભાગ લેવો એટલે બધી સ્ત્રીઓએ ધરખાર છોડી દેવાં એવો અર્થ નથી. સ્ત્રીનું પ્રથમ કાર્યક્ષેત્ર તો ગૃહ જ છે. પુરૂષો ધારાસભામાં જાય છે ત્યારે પોતાનો ધધિ છોડી દેતા નથી. તેની જ રીતે સ્ત્રીઓએ કરવાનું છે. સ્ત્રી તેમ જ પુરૂષ બંનેએ કુટુંબ પ્રત્યેની દરજ્જા પુરી કર્યા પછી જ જાહેર કામ કરવાનું છે. જે પુરૂષોને માથે કમાવાનો ખોળો વધારે હોય છે તેઓ જાહેર કામ કરી

શકતા નથી. જેમને ધંધાની મહેનત ઓછી હોય છે તેઓ જ તે કરી શકે છે. તેવી રીતે સ્ત્રીઓમાં પંથુ જેમને ન્હાનાં બાળકો ધણાં હોય અથવા ગરીબ રિયલિટીમાં ધરની જંગળ બુડ હોય, તેમનાથી જનસમાજનું કામ થઈ શકે નહિ. હાલ તો હિંદુસ્તાનમાં એવી હમણે વિધવાઓ છે, કે જેમને માથે ધર ચલાવવાની જવાબદારી ખીલકુલ નથી. વળી ધણી શ્રામત ધરની સ્ત્રીઓને ધરનું કામ ખીલકુલ કરવું પડતું નથી. ફેટલીક સંતાન વિનાની હોય છે. આ બધી સ્ત્રીઓ હાલ અશિક્ષિત હોવાથી તેમના સમયનો લાભ જનસમાજને કંઈ જ મળતો નથી. પરંતુ તેઓ જો કેળવણી પામેલી હોય તો ધારાસભામાં જઈને પોતાની જાતિનું હિત ધણું કરી શકે.

જનસમાજમાં પુરૂષે સ્ત્રીને હલકો કામ સોંપ્યાં છે એમ કહેવાનો મારો હેતુ ખીલકુલ નથી. સંતતિ જનનનું કામ તો કુદરને જ સ્ત્રીને સોંપ્યું છે. એટલે એમાં કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. ગૃહઅવસ્થાનું કામ હલકું છે એમ પણ મેં કહ્યું નથી. મારો લખવાનો અર્થ એટલો જ છે કે આ બે કામ સિવાય બીજાં સ્ત્રીઓથી થઈ શકે જ નહિ એવું પુરૂષે સ્ત્રીને સમજાવ્યું છે. બીજાં બહારનાં કામમાં સ્ત્રીઓ માથું મારે, તો પુરૂષની સ્વતંત્રતા જતી રહે એટલા માટે તેણે આમ ક્યું છે. ખાસ કરીને જનસમાજના નિયમો રચવામાં પુરૂષે સ્ત્રીનો અભિપ્રાય કદી પૂછ્યો જ નથી. પોતાને અનુકૂળ પડે તેવા જ નિયમો ઘડ્યા છે. વળી સ્ત્રીને અજ્ઞાન રાખવાનું કારણ એ હતું, કે તે અજ્ઞાન હોય તો જ પુરૂષને આધીન રહે. શિક્ષણ પામે તો પુરૂષની સત્તા નીચે રહેવાનું કષ્ટન કરે નહિ. રા. નરસિંહલાલ કહે છે કે “અન્યાય કરનાર અને અન્યાય સહેનાર બંનેનો દોષ છે.” તે મને સત્ય લાગતું નથી. જનસમાજનો કોઈ પણ એક સમુદાય બીજા સમુદાય પર સત્તા ચલાવે છે, ત્યારે તેને તે બાધી બેઠાને અજ્ઞાન રાખે છે. તેનો મોટો દાખલો આપણા દેશમાં અત્યંત કોમોનો છે. આપણે અત્યંતને એટલા માટે જ અજ્ઞાન રાખ્યા છે, કે તેઓ પોતાની પરતંત્રતા સમજી શકે નહિ. જો તેઓ તદ્દન અજ્ઞાન હોય તો પછી અન્યાય સહેવા માટે તેમનો દોષ કેવી રીતે કહાડી શકાય? તેની જ રીતે બીજાં દાખલો અમેરિકામાં શુદ્ધગોનો હતો. યુરોપીઅન પ્રજાએ જેમને પણ જેવા અજ્ઞાન રાખ્યા. તેવા શુદ્ધગો મુંજો મહેડિ અન્યાય સહન કરે, તેમાં તેમનો શો દોષ?

પોતાને અન્યાય થયો છે એવું જોતે લાન જ ન હોય, તે અન્યાય દૂર કરવાનો પ્રયત્ન શી રીતે કરે? આવી સ્થિતિમાં હું તો માત્ર અન્યાય કરનારનો જ દોષ ગણું છું. હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અત્યંત બેચેન અથવા સુધામો જેવી છેક ખરાબ નથી. પણ તેમની પ્રતિજ્ઞા હલકી થઈ છે, તે માટે સ્ત્રીઓનો પોતાનો દોષ બીલકુલ નથી એમ મને લાગે છે.

પિતાના વારસામાંથી પુત્રીને થોડો લાગ મળવો જોઈએ એમ મેં લખ્યું છે. તેનો અર્થ રા. નરસિંહલાલ એમ સમજ્યા છે, કે સ્ત્રીની આખી જીંદગી સુધી એમાંથી જ તેવું પોપણ થવું જોઈએ. એવો અર્થ નથી; કારણ કે દરેક પિતા કંઈ વારસો મંચી જતો નથી. પારસી, મુસલમાન વગેરે કામોના કાયદામાં સ્ત્રીને સંપૂર્ણ ન્યાય મળ્યો છે, એવું મેં લખ્યું જ નથી. માત્ર પિતાની મીલકતમાંથી પુત્રીને થોડો લાગ મળે છે, એટલું જ કહ્યું છે. તે ઉપરથી એમના કાયદા આદર્શરૂપ છે એમ શા માટે માની લેવું? હિંદુ સ્ત્રીના વારસાના કાયદામાં ધારો થાય, તો સ્ત્રી સંપૂર્ણ રીતે સુખી થઈ જાય, અથવા જનસમાજમાં તેની પદવી આદર્શરૂપ થાય એવું મારા લેખનું તાત્પર્ય બીલકુલ નથી. કાયદામાં સુધારો થાય તો સ્ત્રીના અતેજ દુઃખોમાંનું માત્ર એક ટળે, એટલું જ થાય.

રા. નરસિંહલાલ લખે છે, કે સ્ત્રીઓને વારસો આપવાથી લાલ થતો હોય, તો પણ હાલ હિંદુ સમાજમાં વારસામાં ધન આપી શકે એવાં કુટુંબ ઘણાં ઓછાં છે. ધારો કે આપણા દેશમાં હાલ ગરીબાઈ હોય અને ધનવાન કુટુંબ થોડાં હોય, તે માટે સ્ત્રીને વારસામાં હક ન મળવો જોઈએ એમ કહી શકાય? આપણે કાયદાના સિદ્ધાંતની વાત કરતાં હોઈએ, ત્યાં વસ્તુસ્થિતિ મને તેવી હોય તેથી શું તે સિદ્ધાંત ખોટો કહેવાય? સ્ત્રીને વારસામાં ધન આપી શકે એવું કુટુંબ હિંદુસ્તાનમાં એક જ હોય, તો તેને પણ ન્યાય મળવો જોઈએ. કદાચ એક ન હોય, તો પણ કાયદો અયોગ્ય હોય તો તે બદલવો જ જોઈએ.

પુરૂષને દુરાચાર કરવાની જેટલી છૂટ છે, તેટલી સ્ત્રીને મળવી જોઈએ, એમ મારે માનવું નથી. પણ સ્ત્રીનો દુરાચાર જેટલો નિંદ્ય ગણાય છે, તેટલો જ

પુરૂષનો ગણાવો જોઈએ એમ હું માનું છું. વિધવા સ્ત્રી અનીતિને માર્ગે જાય, તો કુટુંબનાં સર્વ જન તેને તણ જીને તેવું પોપણ કરવું પણ બંધ કરે છે. કાયદામાં પણ એવું છે કે તેને આજીવિકાનું ધન આપવાનું બંધ કરી શકાય. આ કાયદો ખરાબ છે એમ મને લાગે છે. કારણ કે વિધવાને આજીવિકાનું ધન મળતું બંધ થાય, એટલે તે અનીતિનો આચાર વધારે છે. તેના પોપણનો બીજો એક માર્ગ રહેતો નથી. આથી તેવું અધાપતન વધતું જ જાય છે. કુટુંબનાં માણસોએ અનીતિને માર્ગે ગમેલી વિધવાને સમજાવીને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેને કંઈ ઉદ્યમ શીખવવો જોઈએ. તેને તણ દેવાથી તો માત્ર દાનિ થાય છે.

ગાંતમાં ફરીથી કહું છું કે, સ્ત્રીએ પુરૂષથી સ્વતંત્ર થવા માટે જાતે ધંધો કરીને કમાવું એ મારા લેખનું તાત્પર્ય હતું જ નહિ. પરંતુ પુરૂષના મરણ પછી તેની મીલકતની વહેંચણી થાય, ત્યારે સ્ત્રીને કંઈ મળવું જોઈએ એટલી જ કહેવાની અતલબ છે. આ બે બાબતની ભિન્નતા દરેક વાંચનાર સમજી શકે એમ હું ધારું છું. મેં જે મહિંડવરનું દર્શાવ આપ્યું હતું તેમાં પણ આ બીજી બાબત હતી. કમાવા સાથે એને કંઈ જ સંબંધ નહોતો. વિધવા સ્ત્રીને પુત્રીને ઉછેરવા માટે પુત્ર જેટલું જ ધન મળવું જોઈએ. સંમુક્ત કુટુંબમાં મરણ પામેલા પુરૂષની સ્ત્રી તથા પુત્રીને બીજા જેટલો જ લાગ મળવો જોઈએ. વિલક્ષ્મ કુટુંબમાં પણ પુરૂષના મરણ પછી તેની સ્ત્રી તેની મીલકતની પ્રથમ વારસ તથા અધિકારી ગણાવી જોઈએ, અથવા પત્ની તથા પુત્રનો સરખોત જ હક મળવો જોઈએ. સ્ત્રીઓને માટે કાયદા દેવા હોવા જોઈએ એ ગણાવતી વખતે આ બંધાવિચાર મેં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યા છે. છતાં પણ રા. નરસિંહલાલ જેવા તેનો ઉધો અર્થ કરીને ભુલું જ સમજે એ ધણું શાચનીય છે.

રા. નરસિંહલાલ તથા બીજા દર્શાવેલી મારા લેખ બાબત ગેરસમજાવતી થઈ હોય, તેણે આ પુલાસો વાંચ્યા પછી એ લેખનું ખરૂં તાત્પર્ય શું હતું, તે સમજવો એવી આશા રાખું છું.

શ્રી. જ્યોત્સ્ના વિ. મહેતા

સંગીતસમ્રાટ તાનસેન*

સગાતાન પ્રાનાન મુનિઓએ પંચમ વેદ કહ્યો છે. આ વેદને સારી રીતે જાણનાર ઋષિઓએ એ વિદ્યાની બહુ જ પ્રશંસા કરી છે. એ વિદ્યાનોએ સંગીત-વિદ્યાનું શાસ્ત્ર પણ બનાવ્યું. પ્રાચીન કાળમાં આ વિદ્યાની હાથત કેટલી ઉચ્ચ દર્શાવી હતી તે ઇતિહાસ પરથી સ્પષ્ટ માન્ય પડે છે. મહારાજ વિક્રમાદિત્ય જેના દીપક આશાપી સમ્રાટ્ર આ જ ભારતવર્ષમાં થઇ ગયા. આજ સુધી સંગીતમાં ધણા ઉત્તરો ધર્ષ ગયા પરંતુ જેનું નામ સૌ કોઇના મોઢા પર હમેશ રહેલું છે એવો એક જ છે. એનું નામ તાનસેન.

તાનસેનનો જન્મ ક્યારે થયો એ વિષે ઐક્યસ ખબર પડતી નથી. પણ એમ મનાય છે કે એનો જન્મ જાલિયરની નજીકના એક વેલુદ નામના નાના ગામમાં થયો. કોઇ એમ કહે છે કે તાનસેન જાતે શ્રીકૃષ્ણભક્ત હતા. બીજા લોકો કહે છે કે, એ કાન્ય-કુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા. તાનસેનના પિતાશ્રીનું નામ મકરંદ પાંડવે. મકરંદ પાંડવે સંગીતમાં બહુ જ રસ લેતા તથા હરિકીર્તન પણ કરતા. બીજા એક અનુમાન ઉપરથી માનવામાં આવે છે કે તાનસેનનો જન્મ ઇ.સ. ૧૫૩૦ થાને એવત ૧૫૮૬ માં થયો. એ અનુમાનને ઐતિહાસિક ટેકા મળવો મુશ્કેલ લાગે છે.

“મિશ્રમધુવિનોદ” નામની હિન્દી ભાષાના ઇતિહાસની ચોપડીમાં તાનસેનનું નામ ત્રિલોચન મિશ્ર એવું લખ્યું છે, અને એના પિતાશ્રી તે વખતના જાલિયરના મહારાજશ્રી રામ નિરંજનના દરબારમાં હતા, અને એ જ મહારાજશ્રીએ ત્રિલોચનજીને “તાનસેન”ની ઉપાધિ આપી. તે સમયથી ત્રિલોચનજી તાનસેન ધર્ષ ગયા.

ઉપર જે બે વાર્તા કહેવામાં આવી તે ઉપરથી તાનસેન જાતે બ્રાહ્મણ હતા અને એ જાલિયરનો જ

રહીશ હતા એટલું સિદ્ધ થાય છે. એના પિતાશ્રીનું વતન ‘એક ક્ષત્રુલોના જગીયા’ હતું. તાનસેનના મંથનમાં એક વાત ચાલી આવી છે તે ‘એ કે’ એના પિતાશ્રી મકરંદ પાંડવે એને એક મુસલમાન સાધુ મહમદ ધૌસની ગાદમાં અર્પણ કરી તીર્થયાત્રા કરવા આજ્ઞા ગયા. કેમકે મકરંદ પાંડવેની પૂર્વ સંતતિ અપા-મુદી નિકળી તેથી તે વખતની માન્યતા પ્રમાણે પોતાના પુત્રને મહમદ ધૌસ સાહેબની કૃપાછતમાં રાખ્યો. હમણાં પણ કાઠ કાઠ ટેકાણે આ રિવાજ છે. પોતાનું સંતાન જ્યે નહિ ત્યારે દેવો કંઈ ઉપાય બોલે. એવું જ તાનસેનની બાળતમાં બન્યું. મહમદ ધૌસે આ બાળકની સારી રીતે સારવાર કરી તેનું ભરણપોષણ કર્યું.

તાનસેનનો કંઈ પહેલેથી જ સારો હતો. બધાને એનો અવાજ મીઠો લાગતો. જે જે લોકો એને સાંભળતા તે તે એના ઉપર મુગ્ધ થઈ જતા. તાનસેનમાં એક અસાધારણ એવી શક્તિ હતી કે જ્યારે એ પોતે ગાતો ત્યારે ધીના દિવાઓ સ્વયં પ્રગ્વલિત થઈ જતા હતા અને જંગલમાં બમણું કરનાર પશુ પણ એના ધ્વનિથી મુગ્ધ થઈ સંગીત સાંભળતાં હતાં. આ તો એક દંતકથા છે પરંતુ એ ઉપરથી તાનસેનનો સુરેલ ધ્વનિ એનાં પ્રેમ અને ભક્તિનો અવરય પરિચય કરાવે છે.

બીજી એક કથા તાનસેન વિષે કહેવામાં આવે છે કે તાનસેન દેવીનો મોટો ભક્ત અને ઉપાસક હતા. દેવીની પૂજાઅર્ચા દર્શા વગર કંઈ પણ પીઠ્ઠું કરવું એને જરાયે ગમતું નહિ. એક સમય એટલા બધા ગોરશી વરસાદ પડ્યો કે લગભગ આખા શહેરમાં પાણી પાણી ધઈ ગયું અને નદીમાં બહુ જ મોટું પૂર આવવાથી લગભગ બધું શહેર તણાઈ ગયું. તથાપિ તાનસેને પોતાનો નિઃશય

ન છોડ્યો. એવા કંઠથી સંજોગોમાં તાનસેન નદી પાર કરી દેવીના મંદિરમાં ગયો. તરત જ આ લક્ષ્મીનું ફક્ત તાનસેનને મળ્યું. દેવી એના ઉપર પ્રસન્ન થયાં અને સંગીતવિદ્યાનું વરદાન એને આપ્યું; અને “મધુરાં પાસે આવેલા જન્દાવનના શ્રી હરિદાસ સ્વામીનો પહેલો શિષ્ય થા; પછી મહમદ ધૌપ સાહેબ પાસે પાછો આવજો” એવા પ્રકારનો દેશીનો આદેશ તાનસેનને મળ્યો. તાનસેન દેવીના આદેશ પ્રમાણે મધુરાં જન્દાવન આવ્યો ગયો અને થોડાં વર્ષ શ્રી હરિદાસ સ્વામી પાસે રહી એમની પાસે સંગીત વિદ્યાનું ઠીક ઠીક અધ્યયન કર્યું.

નાદવિનોદ નામક સંગીત ગ્રંથમાં શ્રી હરિદાસ સ્વામીના જે આઠ શિષ્યો હતા તેમનાં નામો આપ્યાં છે. ત્યાં એવું લખ્યું છે કે “જન મહારાજકે આઠ શિષ્ય થે: ૧ बैजू, २ गोपाळलाल, ३ मदनराम, ४ रामदास, ५ दिवाकर पंडित, ६ सोमपंडित, ७ तन्नामिश्र (तानसेन), ८ राजा सौकासेन.” આ શિષ્યોના સંગ્રહમાં એ જ ગ્રંથમાં એવું લખેલું છે કે “ये सब दिष्य विचारजनके बाद अलग अलग प्रान्तोंमें संगीत प्रचारार्थ गये और वहां उन्होंने बड़ा नाम पाया। बैजू, गोपाळलाल, मदनराय दिल्ली चले गये, दिवाकर पंडित और सोमनाथ पंडित पंजाब गये और तन्नामिश्रजो रोवा संस्थानमें गये।” આ પ્રમાણે નાદવિનોદમાં હકીકત છે.

ઉપર જણાવ્યું છે કે હરિદાસ સ્વામીના આઠ શિષ્યો હતા. તેમના તન્નામિશ્ર (તાનસેન) રીવા ગયો. એવો પણ એક આધાર મળી આવે છે કે તાનસેન સુપ્રસિદ્ધ શેરખાનના પુત્ર દોલતખાનની પાસે પહેલાં ગયો. ત્યાં કેટલાક દિવસ રહી દોલતખાનના સહકારથી એણે ધણી ક્ષતિઓ પણ લખી. દોલતખાનના અવસાન પછી તાનસેન રીવા આવ્યો ગયો. તે સમયમાં રીવામાં રાજા રામચંદ્ર રાજ્ય કરતો હતો. તાનસેન ત્યારે દરબારમાં પહોંચ્યો ત્યારે તેનું ગાયન સાંભળીને રાજા રામચંદ્ર પ્રસન્ન થયો અને રાજ્ય એ તેને ચોતાનો ઉસ્તાદ બનાવ્યો અને તેને પુષ્કળ માન આપ્યું. રીવા મહારાજને સંબોધીને તાનસેન એક ક્રુપદ બનાવીને ગાઇ સંભળાવ્યું તો નોંધે મુજબ છે:

(રાગ યાગેશ્વરી—કાવ્યા ધ્રુપદ.)

અચલ છત્રપતિ બધેલા, જગતનારેશ, યુર
ગનેશ, શુદ્ધસુરેશ, સદશવિધ બનાધ,
છત્રપતિ સિંહાસન અચલ રહો બોલો, દધિસુખેર
મુખે સુલતાની—

તાનસેનના ગાયનનો પ્રભાવ થોડા જ દિવસમાં દેશ-દેશમાં ફેલાઈ ગયો. મોગલ સમ્રાટ અકબરે પણ તેની પ્રશંસા સાંભળી તેને પોતાના દરબારમાં બોલાવ્યો. રીવા મહારાજને પણ બાદશાહી નિમંત્રણથી આનંદ થયો. એમ પણ કહેવાય છે કે રીવા મહારાજે તાનસેનને વિદાય આપતી વખતે તેને બે અશ્વદ્વા સુવર્ણ કંકણ બેટ તરીકે આપ્યાં. તાનસેન પણ મહારાજના પ્રેમથી અત્યંત મુગ્ધ થઈ ગયો અને તે વખતે મહારાજની સામે એને એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે હવે પછી કાંઈ પણ અકિતને ત્રીધા હાથથી પોતે સલામ નહિ કરે. અને આજ પણ તાનસેનના ગાયક વંશજો આ નિયમનું બરાબર પાલન કરે છે. તેઓ હમેશાં ગાયા હાથથી જ સલામ કરે છે.

રીવાથી નિકળી તાનસેન અકબરના દરબારમાં ૪. સ. ૧૫૬૨માં પહોંચી ગયો. આ વાત વિન્સેન્ટ રિમથે પણ ચોતાની ‘અકબર ધી મેટ’ નામની ચોપડીમાં લખી છે. અકબર બાદશાહના દરબારમાં દેશ-દેશના ગાયકવાદકોની મોટી સંખ્યા હતી. આ સંખ્યામાં હિન્દુ, ઇરાની, પુરાની, અને કાસ્મીરી એ બધી ભતતના ગાયકો હતા. આ બધા ગાયકવાદકોના સાત વિભાગ કરવામાં આવ્યા હતા. દરેક વિભાગ હતામાં એક વખત ચોતાના ગાયનવાદનનો જલસો દરબારમાં કરતો. પ્રખ્યાત ધર્મદાસદાર અણુલક્ષ્મણ ચોતાની એની અકબરીમાં કહે છે કે બાદશાહના દરબારમાં ૩૬ ગાયક અને વાદક છે. એની અકબરીમાં આ છત્રીસ ગેવંયાની નોંધ પણ આપી છે. અને તેમાં માળવાના અધિપતિ બાજુ જહાદુરનું પણ નામ છે. એ બાજુજહાદુરને બાદશાહે એક હજાર ધોરેસ્વારનો મનસખદાર નીચો હતો. અણુલક્ષ્મણ એમ પણ કહે છે કે બાજુજહાદુરને સંગીતમાં કાંઈ પણ હરાવી શકે એમ નહોતું.

અકબરના સમયના મહાકવિ અને ભક્ત સરદાસની સાથે તાનસેનનો ગાદ પરિચય હતો એમ જણાય છે. વિન્સેન્ટ રિમથે કહે છે કે “સરદાસનો ‘એ પરમ’ નિમ’ હતો, અને જાલિયરમાં રાત્રી માનસિંચ (૧૪૮૬-૧૫૧૮) તોમરે સ્થાપેલી સંગીત પાંડેરાંઓમાં જ એણે બીજા સમ્રાટની મિત્રો સાથે ચોતાનો

સંગીતને ઘણાંખરા અભ્યાસ કરેલો. "આમાં બે વાત લખેલી છે. એક તાનસેનના સુરદાસની સાથેનો મંત્રાંધ અને વ્યાસિયરની સંગીત પાઠશાળામાં થએલું એનું સંગીતશિક્ષણ. પહેલી વાતને તો પુષ્ટિ મળે છે, કેમકે એક તો સુરદાસજીના પિતા બાપા રામદાસ પોતે ગાયક હતા અને તાનસેનના શુરૂંબંધુ હતા. શ્રી હરિદાસ સ્વામીની પાસે જે આઠ શિષ્યો હતા તેમાં રામદાસનું નામ છે તેથી સુરદાસ અને તાનસેનનો મંત્રાંધ થયો અત્યંત સંભવિત છે અને અણુસાંજે ગાયકવાદદાની જે યાદી તૈયાર કરી છે તેમાં રામદાસ અને તેના પુત્ર સુરદાસ એ બન્નેનાં નામો છે.

સુરદાસજી મહાન કવિ અને ભક્ત હતા. તાનસેન પણ અપ્રતિમ ગાયક અને કવિ હતા. તેની પ્રવંસા તે વખતના વિદ્વાનો પુષ્કળ કરતા. તાનસેને સુરદાસની પ્રવંસામાં કશું છે કે

કિયોં સૂરકો સર લગયો, કિયોં સૂરકો પોર,
કિયોં સૂરકો પગ લગયો તન મન ધુનત સરીર.

સુરદાસે પણ તાનસેનની પ્રવંસામાં કશું છે કે

વિધના વદ જિયં જાનિ કેં શોષ દિ દિયે ન કાન ।
ધરા મેઝ સઘ ઢોલતે તાનસેનકી તાન ।

એનો અર્થ એ છે કે તાનસેનની તાન સાંભળી શોષ ડેહશે અને કદાચ તેથી પૃથ્વી અને મેઝ પર્વત હાલશે એવા ડરથી બદરહે શોષને ક્યુંન્દિય જ આપ્યું નહિ ! આ ઉપરથી તાનસેન અને સુરદાસનો કેવો ગાઢ પ્રેમ હતો તે વ્યક્ત થાય છે, જેના તાન ઉપર મહાકવિ સુરદાસ પણ મુગ્ધ થયા હતા તેને અકબરના દરબારમાં સન્માન મેળવતું એ કંઈ કશું વાત હતી ?

અકબરે તાનસેનનું ભારે સન્માન કર્યું અને તેને પોતાનો ઉત્તાદ પણ બનાવ્યો. એમ કહેવામાં આવે છે કે અકબરે ત્યારે પહેલવહેલું તાનસેનનું ગાયન સાંભળ્યું ત્યારે સંતુષ્ટ થઈ બાદશાહે તેને બે લાખ રૂપિયા બક્ષીસ આપ્યા. એક સમય તાનસેનનું ગાયન

સાંભળી અકબર બાદશાહે અત્યંત સંતુષ્ટ થઈ એને પૂછ્યું કે તમે શાસ્ત્રોક્ત અને મીઠા સ્વરથી એવું મુંદર ગાઓ છો, તે તમારા શુરૂં કાણુ ? તાનસેને કહ્યું : "કુન્દા-વનવણી શ્રી હરિદાસ સ્વામી." એ સાંભળનાં જ બાદશાહે સ્વામીનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી. પરંતુ સ્વામીજી તો કુન્દાની વ્યવહારથી અવિમ રહેતા અને કોઈને મળવાની ના પાડતા. તેઓ તો પોતાના ભજનની ધૂનમાં જ રહેતા. એથી કાઈ પણ પરિવાર સાથે લીધા વગર બાદશાહ તાનસેનની સાથે નોડરના પેશમાં ત્યાં ગયો. પણ સ્વામીજીને એ વાતની ખબર પડી અને તેમને તાનસેનને બહુ જ ઇષ્ટા આવ્યો. પછી ત્યારે ભજનનો સમય થયો ત્યારે બધા સાથે આવ્યા. સ્વામીજીએ પોતાનું મંત્રીન સંભળાવ્યું. તે સમયના આનંદનું વર્ણન નાદિનોદકાર નીચે મુજબ કરે છે :

"અલંકારકે લગાતે દિ સારે મનુષ્ય ઔર ચરદ પરંદ ઉસ આનંદમેં અપનેકો મૂલ ગયે. હિરન, મીર, ગોં, ધાનર ઔર અનેક પક્ષી દત્તકે મુલારવિન્દકો દેમ રહેં. મેધ વરસને લગા યહાં તક પી પહાડ પાની હોકર વહને લગા. ઉમ સમયકા આનંદકા ઘર્ણન કયા કિયા જાય ? મહારાજને ઉસી રત્નમેસે મોતિયાંકી માલ્લા નિકાલ કર ફર્દ જાનવરોંકે ગલેમેં ઢાલ દી. બાદશાહકો દેમા આનંદ હુચા કી મહારાજસે પ્રાર્થના કી કિ મુઠેમી અપને ચરણોંમે રવિયે ઔર અપના દાસ જાનિયે. મહારાજને કહા કિ તેરે જેસા બાદશાહ ફિર નહિ હોગા. તેરે પૂર્વ જન્મકો વાર્તા હમ જાનતે હે."

બાદશાહ અને તાનસેન ત્યારે મધુરાંથી પાંચ વખા ત્યારે બાદશાહે તાનસેનને પૂછ્યું કે તમારા શુરૂના સંગીતથી મારી ઉપર જે અસર થયે તે તમારા સંગીતથી કેમ નથી થતી ? ઉત્તરમાં તાનસેને જણાવ્યું કે અમારા શુરૂજના અગાળમાં જે દેવી ચમતારીનો અનુલવ આપે લીધો તેનું કારણ એ છે કે અમારા શુરૂ બાદશાહનો બાદશાહ—જે આ સંદેશો કરનાર છે તેના ધ્યાનમાં હમેશ મગ્ન રહે છે. અને હું તો કેવળ આપની જ સેવા કરે છું. એથી કરીને મોદમાં અને સ્વામીજીમાં એટલા દેર દેખાય છે.

*He was a close friend of Surdas, and had, received along with many of his contemporaries much of his musical education at Gwalior where Raja Mansing Tomar (1486-1518) had founded a school of music.

છે. એ વખતમાં તાનસેન રીવા મહારાજના દરબારમાં તોફર હતો એમ લાગે છે, કેમકે ઇ. સ. ૧૫૬૨ માં અકબર બાદશાહે એને પોતાના દરબારમાં આવવાનું નિમંત્રણ આપ્યું એ તો હું ઉપર કહી ગયો છું.

તાનસેનના નામ ઉપર એક બીજી વાત આવતી આવી છે તેનો પણ વિચાર કરવો ઘટે છે. કહે છે કે તાનસેને મુસલમાન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો, કેમકે તે શાહી ધરની કાષ્ટ કન્યા પરણ્યો હતો તેને માટે તેને મુસલમાન થવું પડ્યું. વિન્સેન્ટ રિમધના અકબરમાં પણ જણાવ્યું છે કે, “સંગીતશાસ્ત્રીઓમાં ઘણાં ખરા નામ તો હિંદુનાં જ છે, પણ તેમનાં નામ પાછળ લગાડેલા ‘ખાન’ શબ્દથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે મુસ્લિમ દરબારમાં ધંધાદારી કરાકારને ઇસ્લામ ધર્મનો સ્વીકાર કરવાનું કદાચ સગવડભરેલું અને લાભદાયક લાગતું હશે.”* એ ઉપરથી તાનસેને મુસલમાન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હશે એમ લાગે છે. તાનસેનેને “મિરઝા” ની પદવી પણ મળી હતી. બીજી એક વાત તાનસેન વિષે આસે છે, તે એ કે જ્યારે તે નાનોપણમાં તેના મુસલમાની અવસ્થા પર આલીઅરના મહમદ ધૌસ સાહેબની પાસે હતો ત્યારે મહમદ ધૌસ સાહેબે તાનસેનની જીભને પોતાની જીભથી સ્પર્શ કરેલો. તે દિવસથી તાનસેન મુસલમાન થયો, અને સારો ગાયક પણ થયો. સારથી લેખકે તેને મિયાં તાનસેન કહેવા લાગ્યા. જલ લગાડવાની બાબતમાં મારો વિશ્વાસ છે જ નહિ પણ એમાં એક મુસલમાની રિવાજનો ધ્વનિ માત્રમ પડે છે, જે આજે પણ પ્રચારમાં છે. પૂજ્ય, આદર્શ પુરૂષ અગર વ્યક્તિને પ્રણામ કરી આશીર્વાદ લેવી વખતે તે વ્યક્તિનું હસ્તચુંબન કરી હાથનું અવધાણ કરવું, અને સામે પેલી પૂજ્ય વ્યક્તિએ પણ તે માથાસના મસ્તકનું અવધાણ કરવું એવી રીત છે. અને એ રિવાજ મારો પણ લાગે છે. આ રિવાજને અનુસાર મહમદ ધૌસ અને તાનસેન વચ્ચે ઘટના થઈ હશે.

તાનસેને મુસલમાની ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો એ વાત સાચી છે પણ તે જ્યારે અકબરના દરબારમાં ગયો ત્યારે જ એ સ્વીકાર કર્યો હશે એવું મારું માનવું છે. તે પહેલાં ન જ હોઈ શકે, કેમકે એના શ્રીગણેશચરિત્ર નામના ગ્રંથનો સમય ઇ. સ. ૧૫૫૬ છે. મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી શ્રીગણેશચરિત્ર બંધાવવું અશક્ય લાગે છે. તે ગમે તેમ હોય પણ તાનસેન મુસલમાન થઈ ગયો હતો એમાં શંકા નથી.

તાનસેનના મુખ્ય સુધી કુપદોનું ગાયન અત્યંત ઉચ્ચ સમઘનું હતું. ગાયનમાં કુપદ વસ્તુ ઉચ્ચતમ છે મંજીર અને શાંત રસ, તેમ જ વીર અને અદ્ભુત રસ એ બધાની એમાં પરાકાષ્ટા થાય છે. કુપદની પદ્ધતિ આલીઅરના મહારાજા માનસિંગ તોમરે નવી કાઢી અને પ્રાન્ત પ્રાન્તમાં તે દાખલ કરવામાં તેને પ્રયત્ન કર્યો. રાજા માનસિંગે પોતાના સમયમાં (ઈ. સ. ૧૪૮૧-૧૫૧૮ સુધી) એક ગાયનની પાઠશાળાં સ્થાપન કરી હતી જેમાં તાનસેને પણ કેટલાક દિવસ સુધી શિક્ષણ લીધું હતું એમ મનાય છે. તેને કુપદનું શિક્ષણ એ જ શાળામાં મળ્યું હશે એમ લાગે છે. અને ત્યાર પછી તે શ્રી હરિદાસ સ્વામીની પાસે ગયો હશે. કુપદનો પ્રચાર તે સમયમાં પુષ્કળ થયો હતો એમ લાગે છે. બીની અકબરીમાં લખ્યું છે કે રાજા માનસિંગે નાયકબંધુ, મજબુઓ ભાનુ, એ બધાની મદદથી લોકપ્રિય કુપદ નામક ગાયનનો પ્રચાર કર્યો અને તે વિદાનોને અત્યંત પસંદ આવ્યો. તાનસેનની વિશેષતા એ કુપદ ગાયનમાં જ હતી. આજ, પણ તાનસેનના વંશજો કુપદના ખાનદાનનાં જ ગણાય છે. કહે છે કે જ્યારે તાનસેન કુપદ ગાતો ત્યારે જાણે એવું ન વરસતો હોય એવો લાસ થતો અને કાર્ષક વખત એમ પણ લાગતું કે ઘણા માણસો ભેગા થઈ ગઈ રહ્યાં છે, અને લિન-લિન ભાતનાં વાઘો વગાડી રહ્યાં છે. આ વાત કેટલાકને અસત્ય લાગશે પણ મારો પોતાનો પણ એવો જ અનુભવ છે. ગયા કાગળ સાક્ષમાં હું જ્યારે કંઈ કામનિમિત્ત કાઠિયાવાડમાં દારકા ગયો હતો ત્યારે ત્યાંની વાયેર જોડિંગના એક બાળકનું સુંદર ગાયન મેં સાંભળ્યું. તે વખતે મારી સાથે મારા બીજા ગાયક મિત્રો હતા. તેમને પણ એ બાળકનું ગાયન સાંભળી અત્યંત આશ્ચર્ય થયું, કેમ કે તે બાળક વાઘના સાથ વગર ગાતો હતો છતાં એ ત્રણ ભતનાં વાઘો સાથે

“The fact that many names of musicians are Hindu, the title ‘Khan’ added, indicates that the professional artist at a Mohammedan court often found it convenient and profitable to conform to Islam.”

વાગી રજા હોય એવો વાસ થતો. સાંધારણ બાળકમાં એવી મોટી શક્તિ ધરતી રાખે છે એ વાત બેઈ તાન-સેનની વાત ઉપર મારો વિશ્વાસ દૃઢ થયો છે. નાન-પથુનો એક કિસ્સો તાનસેનની બાબતમાં સંલગ્ન છે. તાનસેન જ્યારે પોતાના પિતાના બાગની રક્ષા કરતો હતો ત્યારે પોતે ઠંડાઈ જઈ ફૂલ અને ફૂલ ચોરી જનારાને સિંહની ગર્જના જેવો શબ્દ કાઢી તે ડરાવતો. એક દિવસ એક મહાત્માએ બાગમાં આવી સિંહનો શબ્દ સાંભળ્યો, અને અંદર જઈ જોયું કે તે શબ્દ એક બાળક બોલી રહ્યો છે. બાળકને જોઈ તેમણે કહ્યું કે આ બાળક સંગીતમાં અત્યંત પ્રવીણ થશે. એ રીતે તાનસેનના ચરિત્ર ઉપરથી તેને નાનપણથી જ સંગીતનો શોખ હતો એમ જણાય છે.

તાનસેન હવે મોટો થયો હતો, વિદ્વાન થયો હતો, પૃથ્વ થયો હતો, કીર્તિ સંપાદન કરી બધાને પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. હિન્દુસ્તાનમાં મોગલનું રાજ્ય સમ્રાટ અકબરે દૃઢ કર્યું અને તાનસેન સંગીતસાધક થઈ ગયો.

તાનસેનના ઉવરના દિવસ અત્યંત મોજ અને વિલાસમાં ગયા હોય એમ લાગે છે. તેના સમકાલીન મુસલમાનોમાં જે દુર્ગુણો હતા તે બધા તાનસેનમાં આવી ગયા. રિમય કહે છે કે “તે જમાનામાં મુસલમાનોમાં પ્રચલિત દુર્ગુણોના એ લોગ થઈ પડ્યો એ દુર્ભાગીની વાત છે.” * તાનસેનના જેવા મહા પુરુષમાં એવા દુર્ગુણો હતા એ ખેદની વાત છે; અને તે ઉપરથી મુસલમાની સમયમાં વિલાસ કેટલો વધ્યો હતો તેનો ખ્યાલ આવે છે. સંગીતની સાથે ઉપાસનાને બદલે વિલાસિતા આવવાથી સંગીતનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તાનસેન પછી રહ્યું નહિ એ અત્યંત ખેદની વાત છે. કહે છે કે પોતાના હેલ્થ દિવસોમાં તાનસેન આલીશ્વર ગયો અને ત્યાં અકબરના રાજ્યના ચોરીસમા વરસમાં એટલે ઇ. સ. ૧૫૮૯ માં તેમનો દેહાન્ત થયો. એના મુસલમાન શૂર મહમદ પ્રીસ સાહેબની છત્રીની પાસે તાનસેનની કબર છે. એ કબર એક પુલકી ધમારત છે અને તે બાવીસ ચોરસ પુટ છે. બાલુના બાર અને વચલા ચાર મળી એકંદર સોળ

ચાંલલા એ છાટી ધમારતમાં છે. એ કબરની પાસે તાનસેન પોતે હાથે વાવેલું અને પાણી પાછો ઉછેરેલું એક આમલીનું ઝાડ છે. કહે છે કે જો કોઈ રમરથ-ચક્રિતહીન મનુષ્ય તે ઝાડના ચાર પાંદડાં ખાઈ જાય તો તે સારા રમરથવાળો થઈ જતો અને જો ખરાબ કંઠવાળો ખાઈ જાય તો તેનો કંઠ સારો થતો. તાનસેન વાવેલું એ ઝાડ એક સરકારી હાથીએ ઉખેડી ફેંકી દીધું; પણ એના બીજમાંથી બીજું ઝાડ પેદા થયેલું, જે આજે પણ મોલુદ છે અને જેનાં પાંદડાં આજે પણ પ્રેમી ગાયક લક્ષિતભાવથી ખાય છે.

અંત સમયે તાનસેનની ઉંમર ૮૦-૯૦ વરસની હતી એમ મનાય છે. કેટલાક કહે છે કે એનો દેહાન્ત ઇ. સ. ૧૬૧૦માં થયો. આ વાત સાચી હોય તો તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૩૦ પહેલાં થયો એમ મેં કહ્યું તે બરાબર લાગે છે. પણ રાજા માનસિંગ તોમરની પાસ-શાળામાં એનું શિક્ષણ થયું તે વખતે તેની ઉંમર ૧૦ કે ૧૫ વરસની હોવી જોઈએ એમ ધારીને તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૧૦ ઉપર નિશ્ચિત કરવાથી વિન્સેન્ટ રિમયના ઇતિહાસ સાથે મેળ રહેશે. તાનસેનના જન્મ અને અંત સમયની બાબતમાં બધારે કંઈ કહી શકાય તેમ નથી, કારણ હજી એનો મોઝસ પુરાવો મળ્યો નથી.

શ્રીયુત ભવાનરાવ પિંગળેએ બનાવેલા “હિન્દી સંગીતશાસ્ત્ર” નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે તાનસેનને એક લાઇ હતો. તેનું નામ શિકુદાસ. તે મહાભારતના સ્લેહિા અને પલો ભિન્ન ભિન્ન રાગરાગિણીઓમાં ગાતો. તાનસેનની માફક તેણે મુસલમાની ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો ન હતો.

તાનસેનને ચાર પુત્રો હતા. એકનું નામ સુરજસેન. તેને તાનતરંગ પણ કહેતા હતા. તાનસેન અને તાન-તરંગનાં નામ અકબરના દરબારી ગાયકોની યાદીમાં દેખાય છે. તાનસેનના વંશને આજે પણ હયાત છે. આલીશ્વરમાં અમીરખાં, જલપુરમાં નિહાલસેન, આ બે મોલુદ છે. ત્રીજા બહાદુર સેનખાનના દિકરા વજીરખાં દાલ રામપુર રાજ્યમાં છે. તાનસેન વિષે બેઠકણે દંતકથા સંલગ્ન છે તે અહીં આપી લેખ પુરા કરીશું.

૧. એક દિવસ તાનસેને દરબારમાં કદમાણ રામ સવારના સમયમાં સંલગ્નાવ્યો. બાદશાહે તાનસેનને મહેલું મારી કહ્યું કે કદમાણ રામ સાંજે ગવાય છે.

* “Unfortunately he permitted himself to be ensnared by the prevailing vice of the Musalmans in that age.”

તાનસેન દર્શાને બોલ્યો: “હું જાતે બ્રાહ્મણ છું, અને સવારના પહોરમાં બ્રાહ્મણ કલ્યાણ રાગમાં જ આશીર્વાદ આપે જેથી તમારું કલ્યાણ થાય. તાનસેને નીચેનો કલ્યાણ અકળરને સંભળાવ્યો:

જિયો કરો કોટ ચરસલોં આદમ,

અતિ મુલ પાયો તિહારે ધામ

તુરા ઉમ્મયાશ પા દોલત મુદામ,—જિયો. ૧

વહાને મહેમદ અલ હૈ મલામ—જિયો. ૨

૨. રીવાના મહારાજએ જ્યારે તાનસેનેને સોનાનાં કંકણ આપ્યાં ત્યારે તાનસેને પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું જાજી સીધા હાથથી કાઢને સજામ નહિ કરું. રીવાથી નીકળી જ્યારે તે અકળરના દરબારમાં ગયો ત્યારે તેને ડામે હાથે બાદશાહને સજામ કરી. તે વખતે બાદશાહની આતાનુસાર બિરજલે પૂછ્યું: “ક્યોં બાંચે હાથસે સજામ કરતે હો ?” તાનસેને જવાબ વાળ્યો કે “સીધે હાથસે મેને લાંગીતકકો સજામ ક્રિયા હૈ ઇસી કારણ મેને જગતકે બાદશાહકો બાંચે હાથસે સજામ કરના ઉચિત

સમજા.” તાનસેન જેવા મહા પુરુષે પોતાની પ્રતિજ્ઞાની ખરી હકીકત ન કહેતાં એવો કુટિલ જવાબ કેમ આપ્યો ? એનું કારણ બાદશાહના કચેરી પોતાને બચાવવા ખાતર એણે એમ કહ્યું હશે એમ લાગે છે. તે જમાનાનો વિચાર કરતાં એવી પણ એક કલ્પના સંભવે છે કે જ્યે તાનસેન કહેત કે મારો જમણો હાથ રીવાનરેશને માટે અર્પણ છે તો બાદશાહ તેમાં પોતાનું અપમાન સમજી જમણી સજામના સ્વામી રીવાનરેશનું જ માથું ઉઠાવી દેત. પોતાના પ્રથમ માસિકનું શિર બીજા માસિકના હાથેથી બચાવવા માટે બિચારા તાનસેને ઉપરગે દરબારી જવાબ આપ્યો હશે.

૩. એક દિવસ દરબારમાં તાનસેન ગાતો હતો. કોઇ રામના અપ્પણપથી બધા દિવસ બોધવણ ગયા ત્યારે તાનસેને દીપક રામ ગાયો. અને બધા દિવા પાછા સળગ્યા !

નારાયણ મોરેશ્વર ખરે

મહાત્માજીની મનોદશા

ગયા મહિનામાં મહાસમિતિ સમક્ષ જે હરાવો મહાત્મા ગાંધીજીએ રજુ કર્યો હતા તે અસામાન્ય અને વિચિત્ર હતા. થોડા જ દિવસ ઉપર રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદમાં જે હરાવો તેમણે સચવેલા તે પણ એવા જ હતા. એ બન્ને સચનાઓ વિષે ઘણી દીકા થઇ છે, અને હજી થશે. ગાંધીજી આવ્યા હરાવો શા માટે રજુ કરે છે, એમનો વિચારપ્રવાહ કઈ દિશામાં વહી રહ્યો છે, તેનો વિચાર આપણે પૂર્ણ ગંભીરતાથી કરવો જોઈએ. જે મહાન પુરુષ રાતદિવસ દેશહિતનું ચિંતન કર્યો કરે છે તેની સચનાઓનો હેતુ સમજવાનો. ખુબ પ્રયત્ન થવો જોઈએ. મહાસભાએ કયા પ્રકારનું રચનાત્મક કાર્ય કરવું તેમ વિષે જે સચનાઓ કરેલી તેનું સ્વરૂપ સમજવાને માટે મહાત્માજીની વિચારસૂત્રિ, એમની મનોદશા તપાસવી પડશે. શિક્ષણ પરિષદમાં ‘સુનરને તાંતણે સ્વરાજ’ વિષે બોલતાં ગાંધીજીએ પૂછ્યું કે ‘હું દીવાનો

થયો છું ?’ દરેક મહાન પુરુષ દીવાનો જ હોય છે, પણ તેમના ગાંડપણમાં સાધારણ માણસો સમજી ન શકે એટલું દુરબંધિથી હઠાપણ સમાવતું હોય છે. એમનાં દિવ્ય ચક્ષુ આગળ જે રચના ખડી થાય છે તે સાધારણ મનુષ્યો જોઇ શકતા નથી.

ગાંધીજીએ એ જ ભાષણના અંત ભાગમાં કહ્યું હતું કે “મેં સાંભળ્યું કે માત્રાપ આપણા શિક્ષણકર્મથી કાપર થયાં છે. છોકરાને માત્રાપા દારા શિક્ષણ અપાય છે તે તેમને સાલે છે. આ સાંભળાને હું દુઃસ્ગો. દુઃખ તો પાછળથી થયું. દુઃખના દાવાનાળ જ્યારે સળગે છે ત્યારે માણસ રડી નથી શકતો, હસે છે.” આ ગંભીર વાક્ય એમના હૃદયમાંથી ઝરી પડ્યું છે—એમના હમેશના સંયમ તથા સાવચેતીને એક બાલુએ ખસેડીને બહાર નીકળી પડ્યું છે. એ એમના દુઃખની કારખી બીસ છે, એમના દુઃખના પ્રતિબિંબની ઝીંખી રેખા બતાવી આપે છે.

પણ એ વિશાળ હૃદયમાં આટલું બહુ દુઃખ શા માટે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ એમની મનોદશાનું અવલોકન કરીએ તો જ સમજાય.

પ્રગતી તૈયારી

ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી સ્વદેશ પધાયાં ભારથી તેમણે એક પછી એક આંદોલન પ્રગટાવવાનું શરૂ કર્યું. એમની સાદાઈ તથા સાધુતાથી હિંદી પ્રગતિ એમના તરફ આકર્ષાઈ. એમના ચારિત્ર્યબળ તથા સત્યાગ્રહથી પ્રગતિ એમને નેતા તરીકે સ્વીકાર્યા. ૧૯૧૬-૨૦ તથા ૨૨માં એમની કાર્યદક્ષતા તથા અધ્યાગ મહેનતનાં દર્શન થયાં. પોતાના આત્મચંપળથી એમના સફળતા પ્રગતિમાં ઉતરતા ગયા. ખોટા સરકારી હુકમોની સામે થયાનું જોર એમણે અંધારણમાં જતાં. એમાં સત્યાગ્રહ અને નીડરતાનો પાક લણાયો. લડાઈને માટે ભરતીના કામમાં પોતાના હૃદયની વિશાળતા અને જે સરકાર જેને મતભેદ આપતો હતો તેમના તરફ પ્રેમ બતાવી આપ્યાં. જેકોતેની દરિદ્ર સ્થિતિ જોઈને કેદીઆનું સાહાત્મ્ય સમજાવ્યું. હિંદુ-મુસ્લીમ-ખ્રિસ્તી કોમમાં એકપ અને પ્રેમભાવ, શ્રદ્ધા અને એકદલી સાધવા માંડી. હિંદુસ્તાનને એક છેરથી જીતે એમ હજારો માઈલથી મુસાફરી કરતાં કરતાં જી કાંઈ ખામી દેખાઈ તેનું મજા કારણ જોઈ કાઢી તે દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો સામાજિક પ્રશ્ન પણ હાથ ધર્યો. અંતે દેશમાં પંચવિધ બહિષ્કાર પણ સ્વીકાર્યો, અને આખા દેશને સવિનય કાયદાલંગને માટે તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન થઈ ગયો. આખા હિંદુસ્તાનની પ્રગતિ અત્યંત ઉચ્ચાર, એક પ્રકારની શેષજામાં આવી ગઈ. એક વર્ષમાં સ્વરાજ્ય મેળવવાનું બીજું ઝડપાયું. આખા હિંદુસ્તાનમાં લડતને માટે તૈયારીઓ થઈ ગઈ. ગુજરાતમાંથી ગારડોલી તાલુકા સવિનય લંગને માટે ચૂંટાયો, અને સરકાર આખી બની ગઈ. ઇતિહાસ ભરે કહે કે ચૌરીચૌરાના તોફાનને લીધે સવિનય લંગ પડતો મુશ્કેલ અને ગારડોલીના કાંચા ખસાર થયા. ચૌરીચૌરા માત્ર નિમિત્તક હતા. ગાંધીજીએ વાદમંદોવને કાળજી લીધી તે પછી અહિંસામત્ત યુદ્ધની નીમણે પાળવી હતી ને દરમિયાન ગાંધીજીને બચાવું કે પ્રગતિ નૈસારી જરી અને સ્થાયી નથી પણ માર ઉતરણીને લઈને જ છે. સુનિશ્ચિત માટે પહેલી જ પ્રતિજ્ઞામાં અહિંસાના પાલન માટે આમંત્ર હતા તે નામનો જ રહ્યો હતો

એવી ખબર મળી. મુદ્દ સ્વદેશીની પ્રતિજ્ઞાનો લંગ પણ થતો હતો. ખુદ ગારડોલી તાલુકામાં પણ અસ્પૃશ્યતા દૂર થયા વિશે શંકા હતી. આખી રીતે દેશની તૈયારીમાં જુરસો નેચો પણ સાથે સાથે અસત્ય અને આખ-મીચામણ-પણ જેમાં, ગારડોલીનો સવિનય લંગ એક મહાન બળતો જેવું હતું એ તો એમની 'અંગદ પિટિ'માં જતાંથી દીધું હતું. આ અતિ મંજાર લડતના દિવસોમાં, લાખો માણસો પોતાનો જીવ આપવાને તૈયાર થયેલા તે વખતે, આ એકાદી આખા જેવું આત્મમંચન કરી રહ્યો હતો? પ્રગતિ તૈયારી વિષે, જે સ્વદેશને એમને મળતી હતી તે સત્ય નથી એમ હિંદી અમલદારો એમને સમજાવી રહ્યા હતા. કેટલાક દેશના આગેવાનો સવિનય લંગથી ભયંકર તેમણે પણ તૈયારી વિષે શંકા ઉઠાવેલી અને અતે ચૌરીચૌરાના સમાચાર આપ્યા. મુંબાઈમાં શ્રી મદનમોહન માલવિયા વિગેરે આગેવાનોને મળવા માટે ઉપડ્યા ત્યારે દ્રેષનમાંથી એમણે લખ્યું કે, "ન્યાં મુખી હું રાતિની શ્રદ્ધા જ નેચો કહી ત્યાં મુખી અનેક જોખમો ઉઠાવવા તૈયાર છું; પણ ન્યારે હું એમ નેહું છું કે મહારી પ્રજાતિને એરઉપોગ બીજા કરી લે છે ત્યારે મહારાષ્ટ્રી એક પણ ડગલું ન ચલાવ." ગાંધીજી હજી હયાત છે પણ એ રાષ્ટ્ર દ્રેષનમાં એમના મનની દશા (mental conflict) નું વર્ણન લાગે જ બહાર પડે.

ગારડોલીના કાંચા થઈ રહ્યા બાદ તરત એમણે "ધરનો ધા" ના લેખમાં પોતાના વિચારો ખાલી કર્યા. ચૌરીચૌરાનો બનાવ ધારના કાઢી નોંધણા ચિહ્ન-કેપે ગણી લીધો. દેશની તૈયારી વિશે એમણે લખ્યું: "હલુ નહાનામોટા એકેએક ગામમાં મહાસભાની સમિતિઓ આપણે રચાવી વળ્યા નથી. ન્યાં સ્વપાઈ છે ત્યાં મુકમનો રીતસર અમલ થતો નથી. મહાસભાના સભ્યોની ગંખ્યા બહુ થોડી થઈ છે. ચાલુ વર્ષનું ચાર આનાનું લવાજમ ધણાખરાએ ભર્યું નથી. સ્વયંસેવોની ભરતી દંગેલડા વગરની દબે ચાલતી નેવામાં આવે છે. પ્રતિજ્ઞાપત્રની બધી શરતો પાળવા નથી. મુદ્દ ખાદી વપરાતી નથી. હિન્દુ સ્વયંસેવકો અસ્પૃશ્યતાનો મેલ દેહ કઢાડ્યો નથી. દિસાગતિ પૂર્ણ નીકળી નથી. આપણે પોતે પાપ કરી જનાર છીએ. આપણે યાદ રાખવું તેમણે કે સત્ય અને અહિંસાને નમન કરવાનો કેવળ દંભ કરીને આપણે, કરી પણ

સ્વતંત્રતાના સ્વભાવમાં પ્રવેશ કરી શકવાના નથી. 'શાન્તિ' શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરતાં છતાં 'આપણે' મનમાં અદ્વાઈતને સેવીએ છીએ. મનમાં શુરસો ભર્યો છે. 'મુખમે' રામ, બગલમે છુરી' એવા બગલગત કંઈ સ્વર્ગે જઈ શકે ?' આવી રીતે મહાત્માજીને દેશની તથા કાર્યકર્તાઓની ખરી વૃત્તિ સમજાઈ. સામુદાયિક વાતાવરણનું અસત્ય તેમણે પારખ્યું, પણ બગલગત વ્યક્તિઓને નીંદી કહાડવાનો વખત રહ્યો નહિ.

જેલમાં અને જેલ પછી

જેલના એકાન્તમાં દરેક વિચારવંત માણસ આત્મ-નિરીક્ષણ કરે એ ત્યાગાધિક છે. યુદ્ધના આવેશમાં લડતા યોદ્ધાને રણસંગ્રામની વિગતવાર પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરવાનો વખત રહેતો નથી. તે લડાઈની સમાપ્તિ પછી જોઈ શકે છે. તે પ્રમાણે મહાત્માજીએ પોતાના શાગીર્થીની તથા પ્રજાવર્ગની ત્રુટિઓ તથા ભૂલોનો ખૂબ વિચાર કર્યો જ હતો. પ્રજા વર્ગની તેમ જ તેમના રાષ્ટ્રાનિક આગેવાનોની અપૂર્ણતા અને સ્વનિયમ ભંગ માટે જોઈતી તૈયારીની ખામી મનમાં ફરી ગઈ હોવી જોઈએ. હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચે યોદ્ધા ભારે અગાડ્યે જતાવી 'આપણું કે બન્ને કામ વચ્ચે એક જ માત્ર નામનું, અને સ્વાર્થચિંતિથી ઉદ્ભવેલું હતું. અસહકારીઓમાં પોતપોતાની અંદર અસહિષ્ણુતા આવેલી જોઈ તેમનું મન સ્પર્શ થયું હતો. મહાસભાના રચનાત્મક કાર્યમાં કોઈને પૂરી શ્રદ્ધા હોવાનાં ચિહ્ન જણાયાં નહિ અને મહાસભામાંથી ગ્રંથમનું પાલન (discipline) નાણદ થતું જોયું.

ત્યારે ગાંધીજી જેલની બહાર આવ્યા ત્યારે હિન્દુ-મુસલમાન અગાડો પ્રશ્ન ધણી જ ગંભીર થઈ પડ્યો હતો. અસહકારીઓમાં ધારાસભાપ્રવેશના પ્રશ્ન વિષે ફેર અને નાફેરવાદીઓ વચ્ચે ભારે મતભેદ જાણ્યો હતો. ખિલાફતનું સ્વરૂપ યોગ્યિતું બદલાઈ ગયું હતું. રચનાત્મક કાર્ય વિષે વાવિવાદ ચાલ્યાં કરતો હતો, પણ સંગીન કાર્ય થોડું જ થતું. આવી નિરાશાજનક પરિસ્થિતિમાં શું કરવું એ પ્રશ્ન એમની આગળ ખડો મળ્યો. પ્રશ્નને તેમ જ પ્રશ્નના નાષકાને આત્મશુદ્ધિની ધણી જરૂરીઓત છે એ એમને સ્વાભાવિક રીતે જણાયું. આખી રાષ્ટ્રીય ચળવળમાંથી ભૂલાઈ દાટી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. 'મુખમે' રામ સ્મૃતિ બગલમે છુરી' ઉપે ન ખપે. મંપૂર્ણ સાય અને પ્રમાણિતતા કેળવવાં જ

જોઈએ. અસહકારીઓ પરદેશી કાપડો, સરકારી અર્ધલતોનો, નિશાળોનો અને સરકારી હાથગોળો બહિષ્કાર ન કરે એ-અસહ ગણાવું જોઈએ. મહા-સમિતિએ જે કસાવ પસાર કર્યો તેને લીધે બહિષ્કારનું પુરું પાલન નહીં કરનાર માણસ સમિતિમાં ન ચૂંટાય એ ઈચ્છ ગણાવું છે, અને આપણે એવી પણ આશા રાખીએ કે મતદાતા પોને પણ તેનું પાલન કરતા થાય. શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડે જેવા નેતાઓને ગાંધીજીનું આપણું પરે તેા ભલે પણ મહાસભાનું વાતાવરણ તદ્દન સ્વચ્છ થવું જ જોઈએ. ગાંધીજીના દરાવોનો હેતુ એક જ શબ્દમાં કહી શકાય: આત્મશુદ્ધિ. એ આત્મશુદ્ધિના આગ્રહનું મુળ કારણ પારદીપ્તિમાં સ્વનિયમ ભંગના કાંઈ પુંકાયા તે દિવસથી તે સૌરીચારોના સમામાર આવ્યા તે દરમિયાન ચંચલી આત્મપરીક્ષા, પ્રજાની નયગાઈ અને જનજીવે-અનપરે પેસી ગયેલું અસત્ય. જેલના એકાન્તવાસમાં લાગણીની અતિતીવ્રતા (hyper-sensitiveness) પેદા થાય છે. જેલમાં જઈ આવેલા ઘણાખરા માણસોમાં આ અનૈસર્ગિક રિથિતિનાં ચિહ્ન જણાય છે. શ્રી અરવિંદ થોપ જેલમાંથી છૂટ્યા પછી એમેરિકાના ભગવાનનાં દર્શન કરી રહ્યા હતા. દેશખંડ દાસ છૂટ્યા પછીનાં તેમનાં પહેલાં ભાષણોમાં આવ્યાં જ તરવો જણાય છે. જડ માણસો સિવાય જે કોઈ જેલમાં જઈ આવે છે તેની માનસિક વૃત્તિમાં તેમ જ તેની લાગણીમાં પરિવર્તન થયેલું જણાય છે. જેલનું વાતાવરણ અનૈસર્ગિક હોવાને લીધે તથા જેલમાં જતા પહેલાં જીવનો જીવરો ક્યવાટ થાય છે તેને લીધે આ માણસોનું પરિવર્તન કંટરતી. ન થતાં વિચિત્ર કે અવજો સસ્તો લે. છે. સ્વાત્મભાવ (Self-consciousness) હાથપર વધી જાય છે, લાગણી ઉભરાઈ જાય છે અને કેટલીક વખત આત્મસંયમ નબળો પડે છે. ત્યારે સંયમ જાય છે ત્યારે લાગણી ઉપર રહેલો કાણ જતો રહીને હીરડી-રીચાના જેવી રિથિતિ આવે છે. પણ જે સંયમ સાચવી શકે છે તેનામાં ભાવપ્રધાનતા અને લાગણીનો ઉભરો તો હોય છે. વિચારશક્તિ તથા લાગણીનું મનોભાવણું સંયમપૂર્ણ રહેતું નથી. અને તેથી અસાધારણ વાતાવરણમાં નિયમ પર આવેલા વિચારો મનમાંથી ખસી શકતા નથી. નવા વિચારોની અમર યોદ્ધી થાય છે, પોતાના જેલના વિચારો કુદાયાં કરે

છે, તેને હૃદયાર મહત્વ આપવામાં આવે છે. ખુદા વાતાવરણના વિચારો જુદા પ્રકારના હોય છે તે દબાઈ જાય છે. આ રીતિને માનસિક પરિવેશન (obsession) કહેવાય. ભાવપ્રધાનતા (hyper-sensitiveness), સ્વાત્મભાવ (self-consciousness), લાગણીનો ઉભરો (emotionalism) અને જેનામાં સંયમ ઓછો થાય તેને હીરટીરીઆ—આ પ્રકારનું પરિવર્તન થાય છે.

ગાંધીજીનો મંત્ર આત્મશુદ્ધિનો છે, —આત્મશુદ્ધિ અને વાતાવરણની શુદ્ધિ. જે સ્વરાજની લક્ષણમાં કોઈ જુદાઈ ભળી ગયું હોય તો તેને દૂર કરવું, મનનો મેલ ઘોષ નાંખવો, દરેક વ્યક્તિએ દૈનિક પ્રતિજ્ઞાની સાવરણી લઈને આત્મશુદ્ધિ અને સ્વસુધારણા કરવી, એ મુખ્ય જરૂરીઆત જણાયું. જ્યારે પોતાના મનનો તથા આસપાસનો કચરો અને જળાં સાથે ચર્ચ જાય ત્યારે “જુદા ત્યાંથી ફરીથી મળે”નો સંદેશો આપી શકાય. આ આત્મશુદ્ધિનું સાધન યાત્રિક છે, અને તેનું સ્વરૂપ રેંડીઆમાં જલદાઈ ગયું છે. ગાંધીજીના મનમાં શુદ્ધિ અને સ્વચ્છતાના વિચાર રમ્યાં કરે છે, તેનું હૃદયીયાર રેંડીઓ છે, એટલે રેંડીઓનો જય શરૂ થયો છે. આ જગતનું કારણ અનારોગ્યતા (morbidity) હોવાનો સંભવ છે. મહાસભામાં તથા મહાસમિતિમાં કે પ્રાન્તિક સમિતિઓમાં ઠરાવ પસાર થતા તેનો અમલ ન કરતાં કેટલાક લોકો જુદા જુદા ઉદ્ધાવતા અને ઠરાવોનો અનાદર કરતા હતા. જે આવું જાંડ દાખવ રહે તો મહાસભાના કે સમિતિઓના ઠરાવોનું પ્રયોજન શું? આવી અવ્યવસ્થા દૂર કરવા માટે ગાંધીજીએ પોતાનો ઠરાવો મહાસમિતિ આગળ, એટલે હિંદુસ્તાનની પ્રજા આગળ રજુ કર્યા. રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંત પરિપદમાં પણ એમનો સંદેશ એ જ હતો, કારણ કે રાષ્ટ્રીય કેળવણી અસહકારને લોધે જ અસ્તિત્વમાં આવી હતી. રાજકીય અસહકાર કરો, અને બહિષ્કાર પાલો. રચનાત્મક કાર્યમાં રેંડીઓ, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને હિન્દુ-મુસલમાન ઝગડા પર લક્ષ્ય મોટાડો. ઉગતી પ્રજામાં રાજકીય આશયો રેડો. જે કરે તે પ્રમાણિતતાથી કરે નહીં તો રાજીનામું આપો. વિદ્યાર્થીઓ ન આવે તો હરકત નહીં, પણ તમે ચોક્કસ રહો. એની એ જ સલાહ આપી છે. આત્મશુદ્ધિ કરો, સત્યનું પાલન કરો, અને માળખે બદલે રેંડીઓ અસાવો.

હવે શું?

મહાત્મા ગાંધીજીની મનોદશાનું અવલોકન આપણે કર્યું. એમનો સંદેશો આપણે સાંભળી રહ્યા છીએ. કેટલાક પ્રમાણિક અને જહાદુર શિષ્યોએ કાર્યક્રમની અવલોકન સફળતા વિષે શંકા દર્શાવી છે. બીજા ઘણા શિષ્યોએ પોતાની શંકા અને મુશ્કેલી દર્શાવી દીધી છે. ગાંધીજીએ કહી દીધું છે કે જો મને આગેવાન તરીકે સ્વીકારવો હોય તો મહારે રસ્તે ચાલો. મહારી સાથે કોઈ નહીં હોય તો તેની મને ચિંતા નથી. મને જે રસ્તો સત્યનો લાગે છે તે રસ્તે હું તો ચાલો જઈશ. જેવી રીતે શ્રી શાસ્ત્રી, સમર્થ, સેતલવાડ, વાઘજી, મુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, મદનમોહન માલવીયા જુદા પડ્યા તેમ આજે ભલે તમે જુદા પડો. એમને કોણ અટકાવી શકે? શાને માટે? અને કેવી રીતે? જ્યારે આપણે આવી હૃદયાર કદોડી રીતિમાં પડ્યા છીએ ત્યારે દેશની ખરી સ્થિતિ ફરીને તપાસી જુઓ. જે સરકાર ૧૯૨૨માં ધ્રુજતી હતી તેની આપજુદીને સીમા નથી રહી. અંગ્રેજ અમલદારો તો રહેવાના જ અને તેમની સંખ્યા ઘટાડી શકાય નહીં. હિંદીઓને લશ્કરમાં પગપેસારો જરા પણ થયા દેતા નથી. લશ્કરી ખર્ચ પ્રજાને કચડી નાંખે છે. એક તરફથી પૈસાની તંગી છે ત્યારે અંગ્રેજ અમલદારોના પગારમાં વધારો થઈ રહ્યો છે. ધારાસભાઓમાં કારસ ચાલી રહ્યું છે. નાગપુરની ધારાસભામાં જે નાટક ભજવાયું તેથી દેશને શું કાચો થયો? આજે કાચા તરફ જોવું જ ન જોઈએ એ હકીકત વાસ્તવિક છે. ગવર્નર તથા વાઈસરોય વધારે આપજુદીથી સત્તા વાપરે છે. તેની સામે જે પ્રજાસત અથવા પ્રજેશ્વર થયો જોઈએ તે થતો નથી. નવી લોનો કાઢીને દેશના દેવામાં વધારો થયાં જ કરે છે. કેનીઆ વિગેરે દેશોમાં હિંદીઓને લાતો પડે છે. હવેથી અઢીલીએ જેલમાં પડ્યા છતાં આજે આજે દેશ ત્રાસી કેમ નથી રહ્યો? જે અન્યાય અને જુદાઈ આંખ આગળ થઈ રહ્યો છે તેની સામે પોકાર કરવાને માટે પણ ગાંધીજીની આગેવાની જોઈએ! ઈંગ્લંડમાં મજુરપદ સત્તામાં આવ્યો તે છતાં આપણું અપમાન થયાં જ કરે છે. શ્રી. શંકરન નાયરના ઈસમો આવું ઈંગ્લંડ વિરુદ્ધ પડી ગયું એમ કહીએ તો ચાલે. હિંદુ દેશના રાજકીય આકારમાં અવ્યવસ્થા તથા કુસંપન કાળાં વાઘાં જવાઈ રહ્યાં છે. જ્યાં નગર નાંખીએ ત્યાં

હજારો ચરચીર યોદ્ધાઓ ચિંતાચરત ચઢીને બેઠેલા નબરે પડે છે. વાતાવરણમાં અસ્પર્શ અણવિશ્વાસ ફેલાઈ રહ્યો છે. નાનીનાની તકરારો અને ટંટામાં કેટલાક લોકો રોકાઈ ગયા છે. કહેવત છે કે કાર્ય વિનાના માણસોને સપતાન ખોટા માર્ગે ચડાવે છે. આપણે એક બીજાની બૂલો શોધવામાં મગસલ ચર્ષી રહ્યા છીએ. આજે આખા હિંદુસ્તાનમાં ગાંધીજી સિવાય એક પણ નેતા નથી કે જે દેશસેવકોને આગળ ધપાવે. દાસ કે નહેરૂ, લજપતરાય કે માલવીયા, પટેલ કે કેશકર, મીસીસ નાયડુ કે બીસેંટ, —કોઈની સંપૂર્ણ સાયકાત જણાતી નથી. ગાંધીજી ઉપર જ આપણી આંખ ફરે છે. આપણે ગાંધીજીને વિનવીએ કે ફરીને આગેવાની લઈ લેા. આખું હિંદુસ્તાન એમને પૂજે છે. સંપત્તિ કુચી એમના હાથમાં છે. એમની આગેવાનીથી મૂંઝ પ્રસરી જશે. મૂંઝ આવશે એટલે ખોટી નજીવી તકરારો ઉડી જશે. પ્રત્નને એક માર્ગે કુચ કરાવી એટલે આજના ધણા પ્રશ્નોનો નિદાલ થઈ જવાનો.

ખોદા રૂપીઆ

પણ ને ગાંધીજી બધી ચરતોના પાલનની માગણી કરે તો ? એમને તો કરોડ રૂપીઆમાંથી બધા ખોદા રૂપીઆ ફેંકી દેવા છે. અમારી નમ્ર અરજ એટલી જ છે કે જે રૂપીઆને મહાત્માજી ખોદા ધારે છે તે તેવા નથી. છેક મોગલ પાદશાહીના વખત સુધીના રૂપીઆ ખોદા જ હતા. તે ખરા હતા. તેમાં ખર્ચ રૂપું હતું. આજના અંગ્રેજ કલદાર અવાજદાર રૂપીઆનો મોહ ગાંધીજીને ન જ હોય. અમારામાં રૂપું કેટલું છે તેની પરીક્ષા થવી જોઈએ. ખોટાં ધોરણ સગાડીને શા માટે તપાસ થાય ? દાખલા તરીકે અરપૂરપતાનિવારણું ધોરણ લેા. આ સામાજિક પ્રશ્ને રાજકીયમાં હદપાર ધુસાડી દીધો છે. આ આખતમાં મહારા મત વિષે ગેરસમજુત ભાગ્યે જ થાય. ૧૯૦૩ની સાલથી વરોદરા-

ની મોટી ઇસ્પીતાલમાં મેં અરપૂરપતાને ગણકારી નહોતી અને એક ફિરકાક બાલણે મહારૂં અપમાન કરેલું તે હસીને સહન કર્યું હતું. હું આ લેખમાં ક્યાં ધોરણ રાખવાં, ક્યાં કાઢી નાખવાં તે સ્વયવવા ખેંડો નથી. અમે તો મહાત્માજીને વિનવિ કરીએ છીએ કે અમે હિંદના કરોડો માણસો બોદા નથી, અને આપની પરીક્ષા ખરી છે કે કેમ તે ફરી તપાસવા કૃપા કરો. જેલમાંથી ઉદ્ધારેલી સામણીની તીવ્રતાને ધમ્મી નાંખીને પહેલાંના જેવા થઈ જાએ, અને તમારા બોળામાં પડેલાં નાણાંનો સંકુપયોગ કરો.

વૈદકીય સલાહ

દરેક વૈદ અને મનુષ્ય સ્વભાવનો અભ્યાસી જાણે છે કે વપરાતા સ્નાયુઓ મજબુત રહે છે અને વધારે જોરાવર થાય છે, નહીં વપરાતા રોચા પડી જાય છે અને હેવટે બીનઉપયોગી થઈ જાય છે. આ જ નિયમ સામણી તથા ભાવને લાગુ પડે છે. ચોક્કસ જાણે છે કે ચલણી નાણું ચળકતું અને ચોક્કસ રહે છે, બીન-વપરાશી ઉપર કાટ ચડી જાય છે. કાટ કાઢી નાંખવાના બે રસ્તા છે. એક, કરોડ રૂપીઆને ધસવા બેસવું અને પાણીમાં ધોઈ ધોઈને શુદ્ધ કરવા. બીજો રસ્તો એવો છે કે જો એ ખોટા ન હોય તો તેના વપરાશ કરવો. વપરાશથી કાટ ધસાઈ જશે. તે જ પ્રમાણે જે દેશ-સેવકોમાં તુટિઓ છે તે સ્પષ્ટ રીતે ક્ષી દેવી, લડતની ધમાલમાં ખોટા માણસો લશ્કરમાં ખેસી ગયા હોય તો તેમને બાતલ કરવા, સૈનિકને યોગ્ય કાર્યવતની ખાનર જરૂર કેટલીક શરતો રાખવી. કઈ જુની રાખ્યાં વિના ન જ ચાલે, કઈ નવી ચરત દાખલ કરવી તે વિષે મહાત્માજી ફરીને ખુલ્લે મને તથા શાંત, આનંદમય હૃદયે વિચાર કરીને, દેશનાં અસલ અપમાન તથા દુઃખ ટાળવાને સડત ફરી ચલાવે, એવી અમારી માગણી છે.

મુમુક્ષુભટ્ટ

મહાત્મા ગાંધીજીને પ્રકટ પત્ર: ખાદીપ્રકરણ

પરમપૂજ્યશ્રી,

કરાવનાં કારણ

મહાસતિતિની છેલ્લી જોડકમાં આપ પંચવિધ બહિષ્કારનો જે દરાવ રજુ કર્યો હતો તેમાં તો થોડો સુધારો થયો એટલે લગભગ સર્વાનુમતે તે પસાર થયો. પણ મહાસભામંડળના સૌ સપ્તેએ દરરોજ ઓછામાં ઓછા અડધા કલાક લેખે દરમહિને = ૦૦૦ વાર સુતર કાંતીને ખાદીમંડળને મોકલવાનો દરાવ આપે વધારે મહત્વનો ગણીને પહેલો રજુ કર્યો હતો અને તે વિષે જ વધારેમાં વધારે ચરમાગરમ ચર્ચા થઈ હતી. તેમાં બધારણની દૃષ્ટિએ ન કાંતનારનો બહિષ્કાર કરવાની પેટાકલમની સામે જ નહિ પણ કાંઈ પણ સુદ્ધેથી ફરેક સભાસદ પર કાંતવાની ફરજ નાંખવાની સામે જ વિશેષ દર્શાવવામાં આવ્યો હતો. તેથી સગતી કલમ કાઢી નાંખ્યા પછી પણ પડિત મોતિલાલજીએ એ દરાવની સામે વિરોધ કાયમ રાખીને તેને માત્ર વધુ મતિના દરાવ તરીકે જ ગણ્યો હતો.

એ દરાવ પસાર થયે લગભગ એક મહિનો વીતી ગયો છે, અને સુતરની આંટીઓ મોકલવાનો પહેલો દિવસ (૧૫મી ઓગસ્ટ) નજીક આવતો જાય છે. દર-આનમાં અનેક રીતે માત્રમ પડતું જાય છે કે સુરત પસના પણ થોડા જ માણસના ઓતરમાં રેંટીઆ વિષે શ્રદ્ધા કે ધર્મભુદિ ઉતરી છે અને જે તેમાંના ચોમા-લણા આજે કાંતે છે તો તે મુખ્યત્વે કરીને આપના તરફ અંગત ભક્તિભાવથી અથવા આપની સરદારી કાયમ રાખવાને જ તેમ કરે છે.

આમ લગભગ એ વરસની ગેરહાજરી પછી ખાદી-પ્રચારનો જે તરીક માર્ગ આપે મુશ્કેલી છે તેથી આપના ધણાખરા અનુયાયી કાં તો ચકિત કે મુશ્કેલી થયા છે અથવા કોઈથી તપી ગયા છે. તથા તે વિષે આપનાં કારણોની મીમાંના કરવાની બર-જણાય છે.

આપનાં મુખ્ય કારણ ત્રીજે મુજબ જણાય છે:

૧. આ માર્ગ નવીન નથી પણ જુનો જ છે અને અસહકારના દરાવમાં તે જળથી સમાયેલો જ છે.

૨. રજ દરાવમાં તેનો સમાવેશ ન ગણીએ તો પણ તેનો અમલ કરતાં કરતાં એવી દશાએ પહોંચ્યા છીએ કે જેથી આગળ વધવા માટે કમમાં કમ મહાસભા મંડળના સભાસદોએ તો રેંટીઆ ચલાવવા જ જોઈએ.

૩. દરાવોનો ગમે તે અર્થ કરો તો પણ કેવળ પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવાથી પણ સ્વરાજ્ય મળી શકે એમ છે માટે અને તેટલા માણસોએ ખાદી કામમાં સામેલ થવું જોઈએ.

૪. જેઓ સચિન પંડ્યાદાલગંથી જ સ્વરાજ્ય મેળવવાની આશા રાખતા હોય તેમણે પણ અને તેટલા ચોખ્ખે સ્વયંસેવકોને આત્મશુદ્ધિની તાલીમ આપવા માટે રેંટીઆનો અને તેટલો પ્રચાર કરવો જોઈએ.

૫. આપ તો કેવળ ધાર્મિક અને આર્થસંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ પણ રેંટીઆનો સાર્વત્રિક પ્રચાર હમ્મો છો.

૧. મહાસભાના દરાવ

અસહકાર પહેલાંની પ્રવૃત્તિ અહીંયાં તપાસવાની બર નથી. છતાં સન ૧૯૧૭ની શરૂઆતમાં આપે પાદરીઓની સભા આગળ સ્વદેશી વિષે આખ્યાન આપ્યું અને તે વરસની આખરે પહેલી ગુજરાત રાજકીય પરિપક્વના અધ્યક્ષરથાનેથી આપે ભાષણ કર્યું, ૧૯૧૬માં કાળા કાપડાની લડત બંધ થયા પછી આપે સ્વદેશી સભાઓ કાઢી અને અમૃતસરની મહાસભામાં પહેલીવાર રેંટીઆ વિષે દરાવ થયો—તે સૌમાં આપનાં પ્રથમ મતંત્ર જણાય છે:

(૧) સ્વદેશીધર્મના જ પાલનમાં સારા જગતવું કદયાણુ રહેલું છે—અર્થાત્ દરેક માણસ પોતાની પામેમાં

પાસે ઉત્પન્ન થતી ચીજોનો ઉપયોગ કરે તો જ દેશ-દેશાંતરના વિગ્રહ અને વિરોધનો અંત આવે અને સર્વત્ર શાંતિ અને સુખ્યવરદા ફેલાય.

(૨) ખાસ કરીને હિન્દુસ્થાનને સ્વરાજ્ય જોઈતું હોય તો તેણે પોતાને જોઈતી બધી ચીજો ને ખાસ કરીને કાપડ તો ઉત્પન્ન કરતાં શીખવું જ જોઈએ. આમાં ખાસ કરીને આંતરિક શક્તિ કેળવવાની જ દૃષ્ટિ હતી. અને દેશને જોઈતું બધું કાપડ મિલોથી પૂરું પાડી શકાય એમ ન હતું તેથી તેમાં પુરતી કરવાને રેડીઆ અને ખાદીનો પ્રચાર કરવાની જરૂર જણાવી હતી. સન ૧૯૧૬માં આપે સ્વદેશી મત પ્રકટ કરી હતાં તેના પહેલા નંબરમાં 'પણ હિન્દુસ્થાનનું કે હાથે કે મિલમાં કંઈકું અને વજોલું હોય તેનો સમાવેશ હતો. તેથી તે વખતે આપ મિલને તેમ ખાદીને સાથે ચલાવવાને તૈયાર હતા એ ચોખ્ખું દેખાય છે.

(૩) સન ૧૯૦૫-૭ થી સ્વદેશીની દૃષ્ટે ચળવળની પ્રાણ બહિષ્કારની લાવના કંઈક કંઈક ગોળુરૂપે રહેતી હતી. પણ તે મોટે ભાગે બ્રિટિશ માલના બહિષ્કારની. પણ આપ તો આ જતિની સામે વારવાર વિરોધ દર્શાવતા તેથી આપની સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિમાં શુદ્ધ રાજકીય દૃષ્ટિ થોડી જ જણાતી.

આ અસહકારની પૂર્વબંધિ. આમાં તો મિલનો કાપડનો નિભાવ કરવામાં આવતો તેથી આપના મુસ્ત અનુયાયીમાંથી થોડા જ મહેજ સહેજ ખાદી પહેરતા. તો પછી સૌને રેડીઆ ચલાવવાની તો ફરજ હોય જ શાની ?

અસહકાર પછી

ચાર વરસ પર પહેલી ઓગસ્ટને દિવસે મુંબાઈની ખિલાફત કમિટીએ અસહકારનો ઝુંડો ફરકાવ્યો. પણ એ બહુ આશ્ચર્યની વાત છે કે તે જ દિવસના જાહેરનામાંમાં સરકારી ઈલેક્ટ્રિક અને લોન, નિરાણ અને ફાર્મટોના બહિષ્કારનો ઉલ્લેખ છે; છતાં તેમાં ધારાસભાના કે પરદેશી કાપડના ત્યાગની વાત નથી. પછી તરત જ આપની પ્રેરણાથી ગુજરાત રાજકીય પરિષદ અમદાવાદમાં મેળવવામાં આવી. તેનો સ્વદેશીનો ઠરાવ પણ પુરાણી પદ્ધતિએ ઘડાયેલો છે ને તેમાં રેડીઆ કે ખાદી માટે કંઈ આવેશ જણાવવામાં આવ્યો નથી.

કલકત્તા અને નાગપૂરના ઠરાવોમાં પહેલી જ વાર બહિષ્કારની રાજપ્રકરણી દૃષ્ટિ જણાય છે. તેમ દેશની

ગરીબાઈ ટાળવાને માટે પણ ખાદીના પ્રચારની જરૂર જણાવી છે. છતાં તેમાં પણ મિલની પુરતીમાં જ ખાદી ઉત્પન્ન કરવાનું સૂચન છે. તેથી અસહકારના સાંખ્યા ઠરાવની છેક છેવટે જ તેનો સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

હવે સન ૧૯૨૧નું કાય જોઈએ. પહેલા ત્રણ મહિના તો નિશાળો અને અદાલતોના બહિષ્કારની ચળવળમાં ગયા. બેંગલોરની મહાસંમિતિએ કરોડ રૂપીઆ અને કરોડ સભાસદો મેળવવાનો ઠરાવ કર્યો તેમ ૨૦ લાખ રેડીઆ ચલાવવાનો પણ નિશ્ચય કર્યો. અહીંમાં સહેજ અટકવું જોઈએ. કલકત્તા નાગપૂરના ઠરાવથી બહુ રેડીઆ ચાલતા ન થયા તેથી આવો ખાસ ઠરાવ કરવાની જરૂર પડી. અને એ કે પછીના ત્રણ મહિનામાં કરોડ રૂપીઆ ભેગા કરવા પર સૌનું મન એકાગ્ર થયું તો પણ આ ઠરાવને પરિણામે પહેલાંના કરતાં ઘણા વધારે રેડીઆ ચાલતા થયા. મળ ઠરાવ પ્રમાણે આ પણ આવરયક હતું. માત્ર એ તોફાનું જોઈએ કે ગરીબ બાઈ ટાળવાના ઉદ્દેશથી જ રેડીઆ ચલાવવાના હોવાથી યોગ્ય લેકામાં તેનો પ્રચાર કરવાનું જ ફરમાવવામાં આવ્યું હતું. તે સાથે અસખત રેડીઆધારના પાકા અનુજબી સ્વયંસેવકો તો જોઈએ જ. પણ તે સિવાય રેડીઆ ચલાવવાનો સર્વસાધારણ ધર્મ સમજાવવામાં આવ્યો ન હતો.

જુન માસમાં કરોડ રૂપીઆ ભેગા થયા એટલે નાણાંની ચિંતા ન રહી. પછી કંઈક એમ માલમ પડ્યું કે દેશભરમાં રથને રથે રેડીઆ તો ચાલતા થયા છે અને યોગ્યધં ખાદી પણ પેદા થાય છે, પણ અપતને અભાવે જગ્યા થતી જાય છે અને થોડા વખતમાં તેનો ઉપાડ ન થાય તો મહામુશીબને ચકાવેલા. રેડીઆ ફરીથી ગંધ થાય. આવી સ્થિતિ પારખીને આપે ખાદીની અપત પર સૌનું લક્ષ્ય દોર્યું અને પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર પોકારીને આપે સૌને—ખાસ કરીને મહાસભાના સાગરીતોને નખથી શિખ સુધી શુદ્ધ ખાદીમાં જ સત્જન થવાનો ઉપદેશ કર્યો. સાથે સાથે પરદેશી કાપડની મોટી હોળીઓ યદ્ય તેની પણ બહુધ અસર થઈ. આમ મહિનાઓથી ભેગી થયેલી—સારી ને ખરાબ, બડી ને ઝીબ્લી—બધી જાતની ખાદી સપાટાળધં ખપવા લાગી.

અહીંમાં પણ સહેજ રોકાવાની જરૂર છે. આ પ્રસંગે મહાસભાના સૌ અધિકારીઓને ખાદીધર્મ

સમજાવવામાં આવ્યો એ ચોગ્ય જ હતું. જેઓ ખાદી પ્રચાર કરવા ઇચ્છે તેમણે પોતે કંઈક તો અંગત કાર્ય પશુ કરવું જ નોંધ્યું. તેઓ માત્ર નાણાંની વહીવટ કરીને સતોપ માને એ બસ ન ગણાય. દોઢસો વરસથી તુટી ગયેલો મહાન ઉદ્યોગ અથાગ શ્રમ લઈને દેશમાં સ્થાપવો હોય તો તેના માણ વાપરીને તો તેને ઉત્તેજન આપવું જ નોંધ્યું.

દરેક દેશમાં ને દરેક કાળે સ્વદેશીની અળવળમાં આવેલો કંઈક કાર્યવિભાગ તો થઈ જ જાય છે. જેઓ અળવળ કરે તે સૌ પોતે કંઈ સ્વદેશી ઉદ્યોગ ચલાવે એવી આશા ધાર્ષ ન રાખે. તો પછી તેઓ પોતે તેના કાષ્ટ પશુ સંચો ચલાવવાનું પ્રાથમિક કામ કરે એમ તો કાષ્ટ કંઈ જ નહિ. પણ સન. ૧૯૦૫-૦૬માં તેમ આજે સ્વદેશીના સંચાલકો પાસે સૌ એવી આશા તો રાખે જ કે તેઓ પોતપોતાનાં ધોરણ મુજબ શુદ્ધ સ્વદેશી ગણાતો માણ પહેરે. આ અળવળમાં સમિતિઓએ ખાદીઉદ્યોગની વ્યવસ્થા કરીને પોતે ખાદી વાપરવા માંડી. ને રેડીઆ-સાળનો કસબ જાણનારાં ને શીખનારાંએ સુતર કાપડ ઉપજાવવા માંડ્યાં. આ કાર્યવિભાગ સર્વે દૃષ્ટિએ સુંદર / ગણાય. ને જુના વ્યવહારકુશળ કાર્યકર્તાઓને તેમ જ ત્રણ અર્થશક્તિઓને પસંદ પડતી આ વ્યવસ્થાને મેં મુકોને આપ આજે સૌને જાતે જ રેડીઆ ચલાવવાનું હો છે તે અક્ષરમાં ઉતરતું નથી અને દિલને ટેરવતું નથી.

સાચેસાચે એ પશુ ધ્યાનમાં રાખવું નોંધ્યું કે ૧૯૨૧ના જીનમાં સૌ અધિકારીઓને જાતે ખાદી વાપરવાની ફરજ સહેજાકથી પાડી શકાત. પ્રભુમત તે વખતે હાલના કરતાં ઘણા વધારે તેજ હતો. છતાં આપ દિલા સૂચનાને જ સતોપ પામ્યા અને પ્રભુ નેશનલર તે રસ્તે દોડી. આજે જેને માટે પ્રભુમત તૈયાર નથી તે વિષે ફરજ પાડવા આપ ઇચ્છો છો. આ ૧૯૨૧ ને ૧૯૨૪ની કાર્યપદ્ધતિનો ફેર. એક મરજબાત ને બીજી ફરજબાત. કઈ વધારે સફળ નીવડે છે તે આપ હાથ જુઓ છો—ધીમે ધીમે વધારે નેઈ શકશો.

સવિનય ભંગમાં રેડીઆ

દિલ્હીમાં સવિનય ભંગનો ઠરાવ થયો ત્યારે એક પગલું આગળ બારાઈ. જે સ્વયંસેવક કાયદાનો ભંગ કરી જેલ જવા ઇચ્છતા હોય તેણે પાંચ બહિષ્કાર પાળવા નોંધ્યું ને કેવળ ખાદી જ પહેરવી નોંધ્યું તેમ તેને કાંતતાં પશુ આવડતું નોંધ્યું. આમાં હાથે કાંતવાની

શરત પહેલીવાર જણાય છે. આજ સુધીમાં તેના પર ઘણા પ્રહાર થયા છે છતાં તે કાયમ રાખવામાં આવી છે. પશુ આ વિષે વળી એ જાણત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી નોંધ્યું:

(૧) શુદ્ધ બહિષ્કાર જ સફળ થઈ શકે એ ધારણાથી જેલ જનારની આત્મશુદ્ધિ માટે કાંતવાની શરત રાખવામાં આવી હતી (દરરોજ કાંતવાની નહિ પણ માત્ર કાંતવાનું જાણવાની). ઘણા જ વિષ્ટ કામ માટે સ્વયંસેવકોનું નહું જ દળ સ્વયંમાં આવ્યું, તેને માટે બીજી રીતે ચોગ્ય લાગે તે આકરી કે સહેલી શરતો રાખી શકાય. તે માટે કાષ્ટ ફિરિયાદ ન કરી શકે કારણ કે સ્વયંસેવક થવાનું પશુ મરજબાત જ હોય.

(૨) દિલ્હીની મહાસમિતિમાં અને ખાસ કરીને અમદાવાદની મહાસભામાં સ્વયંસેવકોની ઘણી જ જરૂર હતી. તે વખતે સૌ અધિકારીઓને સીપાઈગીરી કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી હોત તો એ વધારે પડતું ન ગણાત. છતાં આપે અતિશય વ્યવહારદક્ષતાથી આ પ્રસંગે પશુ સીપાઈગીરી અને તેને અંગે કાંતવાની આવડત પશુ મરજબાત જ રાખી.

કારણ કેપીતું હતું. નો પ્રભુમાં નેશ હોય તો કામ મરજબાત રાખવાથી પશુ સારામાં સારા ફળ મળી શકે. પણ પ્રભુ નરમ પડી હોય તો ફરજબાત ઠરાવ પશુ નિરર્થક નીવડે. હાલની રાજનીતિમાં આ તરફથી વિરમદશ થવાથી જ દરેક ખાખતમાં હાનિ જ વધારે થતી જણાય છે.

મહાસભા ને મહાસમિતિઓના ઠરાવોના આ અવ-લોકન પરથી ચોખ્ખું દેખાય છે કે

(૧) રોજ અમુક વખતને લેખે અમુક વાર સુતર કાંતવાનું ફરજબાત ધોરણ અત્યાર સુધી કાષ્ટને માટે પણ રાખવામાં આવ્યું ન હતું, એટલું જ નહિ પણ આખોય વખત જે મરજબાત પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી હતી તેનાથી તે ચોખ્ખી રીતે વિરૂદ્ધ છે. માત્ર ખાદી પહેરવાની પણ ફરજ મુકવામાં આવી ન હતી.

(૨) સમિતિઓ રેડીઆનો વહીવટ કરે અને ખાદીનો ઉપયોગ કરે તેમ જેમને ગરીબાઈને લીધે જરૂર હોય તેઓ કાંતે ને પોતાનો વિર્વાહ ચલાવે, એવો કાર્ય-વિભાગ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ૧૯૨૧ના વરસમાં અને પછીથી સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો. સવિનય ભંગને સારું તૈયાર થનાર તાત્કાલે પોતાની જ ખાદી વાપરવાની

હતી. પણ ત્યાંથી અમુક ટકા જેટલાં સ્ત્રીપુરુષોને કાંતવાનું નહિ પણ ખાદી પહેરવાનું જ બંધન હતું.

૨. પ્રગતિ માટે રેડીઆયર્મ

આ તો સન ૧૯૨૧ની વાત થઇ. તે વખતે તો આપ બહાર હતા. પણ આપ જેલમાં ગયા તે દરમ્યાન અને તે પછીથી ખાદીની જે હાલત થઇ તે ઉપરથી આજના આકરા ઉપાયની જરૂર ફક્ત થાય છે કે નહિ તે નોંધજો.

હું વિશેષે કરીને ગુજરાતની સ્થિતિથી વાકેફ છું તેથી તેનો જ દાખલો લઈશ. આપ જાણો છો કે આપની જ પ્રેરણાથી ૧૯૨૧ના આરંભમાં ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિનું 'ખાદીખાતું' શ્રીયુત લક્ષ્મીદાસભાઈને સોંપવામાં આવ્યું હતું. તે પહેલાં તેઓ આશ્રમમાં રહીને શ. ૧૦૦૦ થાપણ સુકનારને રેડીઆ રંગેરેની બેઠતી સમયે આપતા હતા અને એવી રીતે કેટલાંક થાણું કાઢીને થોડી ખાદી ઉત્પન્ન કરતા હતા. પણ પ્રાંતિક સમિતિમાં આવ્યા પછી આપનો વેગ બેઠતી તેમણે પણ સપાટાવધ કામ ચલાવ્યું. સામી થાપણ લેવાને બદલે હાથક માણસોને ખાદી ઉત્પન્ન કરવા માટે તેમણે લોન આપવા માંડી. જુજ રથને તે લગભગ વ્યર્થ ગઇ, કેટલેક કેકાણે થોડીથણી ખાદી ઉત્પન્ન થવા માંડી અને કાઢીઆવાડ જેવાં કેટલાંક સ્થાનેથી તો ખાદીનો ધોધ વહેવા માંડ્યો. એવામાં જ પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર બહાર થયો એટલે લાખો રૂપીઆની ખાદી શહેરોમાં અને ખાસ કરીને મુંબઈમાં ખપવા લાગી. આ ખપત જરા નરમ પડી એટલામાં અમદાવાદની મહાસભાના મંડપ માટે ચારે બાલુએથી બને તેટલી ખાદી એવામાં આવી.

આમ ખાદીખાતું ૧૯૨૧માં વીજળીને વેગે દોડતું હતું તે ૧૯૨૨ની શરૂઆતમાં જ મોટી બેખડા સાથે અચડાવે ઝોચીતું અટકી ગયું. મુખ્ય બેખડા બે હતી: (૧) એક તો મંડપને અગે જે અટકક ખાદી જમા કરવામાં આવી હતી તે બધુ જ ધીમેધીમે ખપવા માંડી. એટલે આપના કારાવાસ પહેલાં પણ કાર્પ-કર્તાઓની ખાત્રી થઈ ગઈ કે જે વેગે પહેલા વરસમાં ખાદી ઉપજતી હતી તે કાયમ રાખતાં ખાદીના જે મોટા હજ વાગશે. તે વરસો સુધી ખપશે નહિ અને તેમાં દર મહિને લાખો રૂપીઆ હોમાતા જશે. (૨) બીજી અણધારે અંતરાય. એ આવ્યો કે બીજો

વરસે બધું કામ કાયમ રાખવાને આપની જ સહાઈથી શ્રી લક્ષ્મીદાસભાઈએ ૧૮ લાખ રૂપીઆનો અંદાજ કર્યો હતો તે કાર્યો પ્રમાણે મુંબઈનો ઈમિટી તરફથી મળ્યા નહિ. તે ઈમિટીએ છેવટે માત્ર ત્રણ જ લાખ રૂપીઆ આપવાનું કણ્ઠન કર્યું અને તે રકમ પણ ધંધુ જ વારે મળી.

ત્રીજી નાની મુસીબત ખાદીકામ માટે ગોચર સ્વયંસેવકોના અભાવની હતી. પણ જે ઉપરની બે મુશ્કેલીઓ ન નહી હોત તો વણાટશાળાઓ વગેરે વધારે મોટા પ્રમાણમાં કાઢીને બેઠતા હાથક માણસો મેળવી શકાત. તેમ ખરાબ સુતર કાંતાવાની પણ ફરિયાદ હતી. છતાં ધીમેધીમે ખરાબ કાંતાનારને બંધ કરીને અને અને સારું કાંતાનારને બે પૈસા વધારે આપીને બેઠતાં પરિણામ મેળવી શકાત.

આમ મુખ્યત્વે કરીને ઉપરગણાવેલા બે અંતરાયો (ઝોણી ખપત અને નાણાંના અભાવ)ને લીધે ખાદી ઉત્પન્ન કરવાનું ખાતું લગભગ બંધ કરવામાં આવ્યું. એ ખાતાના સંચાલક શ્રી લક્ષ્મીદાસભાઈ માટે અને અતિશય માન અને રસદ છે. છતાં તેમની સામે મારો એ આક્ષેપ કાયમ જ રહેશે કે તે વખતે આપ છુટા હતા છતાં આપની પૂરી સલાહ લીધા વિના કે આપને ઉવટની ખબર પણ આપ્યા વિના તેમણે કસમના એક લોસોટાથી ગુજરાત કાઢીઆવાડમાં પસરેલા વિરાજ ખાદી-તંત્રને એકદમ જ અટકાવી દીધું. તેમને ન્યાય કરવાની ખાતર એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે તે જ વખતે તેમની પૂરેપૂરી હકિકત ખ્યાનમાં લેવાતું આપનાથી બની શક્યું હોત તો કદાચ આપ પણ તેમના જ જેવી સલાહ આપત. વળી આપના કારાવાસ પછી આવ્યુંદ મુકામે ગુજરાત પ્રાંતિક પરિષદ મળી હતી તેમાં તેમના પર આ વિષે મુકવામાં આવેલા આક્ષેપનો તેમણે એવો અસરકારક જવાબ આપ્યો હતો કે પરિષદે તે વિષે કંઈ પણ કરાવ ન કરીને તેમના વહીવટને મંજૂર રાખ્યો હતો.

તે પછી એ ખાતું આ બે વરસ ચાલુ તો રહ્યું છે; પણ તેણે ખાદી તો જુજ જ ઉત્પન્ન કરી છે, અને મોટે ભાગે આંધ્રપ્રદેશ જેવા બીજા પ્રાંતમાંથી ખાદી લાવીને ગુજરાતમાં તે વેચવાનું જ કામ કર્યું છે. આમ ખાદી ખાતાનો ઉપતિ વિભાગ લગભગ મીટાવી દઇને કેવળ વેચાણ વિભાગ જ ચલાવવાની

પણ કેવળ પરદેશી કાપડનો જ. આપનો બહિષ્કાર દેખાતી રીતે રાજકીય હતો. પણ ખરું જોતાં તે તો ખાદીના સ્વદેશી ક્રમની અવળી બાજુ જ હતી. તેમ પરદેશ પ્રત્યે દેવ ઉત્પન્ન કરવાનો નહિ પણ સ્વદેશપ્રેમ ખીલવવાનો અને ખાદીનો પ્રચાર કરવાનો જ આપનો ઉદ્દેશ હતો.

(૩) પણ પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર ચોક્કસરીને આપ કદરૂકો તો બિટિશ કાપડના ત્યાગમાંથી જ મેળવવા ઇચ્છા છે એ જોઈને ઘણું આશ્ચર્ય થાય છે. આથી ધડીભર કોઈને એમ પણ લાગે કે બિટિશ માત્રના બહિષ્કારનો આપનો વિરોધ નામનો જ નહિ થાય ? પણ મારા દિલમાં તો આવી શંકા ન જ હોય, તેથી તેને છોડી દઉં છું.

(૪) હવે મુખ્ય એ સવાલ આંખ આગળ તરી આવે છે કે પરદેશીની સાથે બિટિશ કાપડનો પણ બહિષ્કાર થાય તો તેથી બિટિશ રાજસત્તાનો એક ખોલો પણ હાલે ખરો ? આપ ફરી ફરીને જણાવો છે કે એમ થવાથી હિંદુસ્થાનને વિષે અંગ્રેજોનો સ્વાર્થ સમાપ્ત થાય, એટલે તેઓ-આપણી સાથે સમભાવથી વર્તીને સ્વરાજ્ય પણ આપે. એ તો સૌ કશુંક કરે કે હિન્દુ-સ્થાન વિષે ઇન્સાફની સ્વાર્થવૃત્તિ કોઈ રીતે પણ સમેટાય તો આપણને રાજવાનો અવસર આવે. પણ ખરો સવાલ જ એ છે કે અંગ્રેજોના રૂઝા કાપડની જ આપાત અટકવાથી તેમનો સ્વાર્થ રદ થાય ખરો ?

એમ ધારો કે બિટિશ કાપડ ઉપર ૧૦૦-૨૦૦ ટકાની કે તેથી પણ વધારે જકાત નાંખવામાં આવે અને બીજા પાસ સૌ પક્ષ મળીને ખાદીનું કામ ખુબ જોરથી ચલાવે. તો યું પરિણામ આવે ? પહેલો સંભવ તો એવો લાગે છે કે અંગ્રેજોની મિલો માંચેસ્ટરમાંથી ઉપડીને મુંબાઈ કલકત્તામાં સ્થપાય. હમણાં જ દીવાસળી પર મોટી જકાત નાંખવાથી પરદેશીઓનું એક ગંભીર કારખાનું આપણા દેશમાં સ્થપાય છે. જે દીવાસળી માટે જન્યું તે કાપડ માટે તો વધારે સહેલાઈથી બને કારણ કે તે તો કેવળ અંગ્રેજો જ ચલાવી શકે એમ છે. અને વળી રાજસત્તા પણ તેમન જ હાથમાં હોવાથી જાપાનીઓ વગેરેને સહેલાઈથી હારી પણ શકે.

તો પછી આપને કદાચ તમામ મિલકાપડનો બહિષ્કાર કરવો પડે ? પણ એ તો કેવળ અસાધ્ય જ નીવડે

એવો મારો નત્ર મત છે. આપણું તંત્ર ગમે તેટલું પારું થાય તો પણ નાણાંખંડારની અને વેપારીઓની મોટી આક્રમને આપણે નહિ જ પહોંચી શકીએ. અને ઉઘાડી ફરીકાઠવી અને કંઈક પ્રયત્નબળથી ખાદીની તત્તુડીની બાજુએ મિલની જીંગળ વાગ્યાં જ કરશે.

છતાં ધડીભર કશુંક કરીએ કે મિલોના અને પ્રજાના સંયુક્ત પ્રયાસથી અંગ્રેજોના તમામ કાપડની ખપત અટકી જાય. પણ તેથી શું ? શું અંગ્રેજો આ દેશમાંથી માત્ર ૬૦ કરોડ જ રૂપિયા કમાય છે ? તેઓ બીજી ચીજોના વેપારમાંથી અને રેલ અને વહાણવટામાંથી અળગે રૂપિયા નથી પેદા કરતા ? હિંદુસ્થાનની માલિકી-થી અંગ્રેજો એકંદર જ નાણું રમે છે તેમાં ૬૦ કરોડની રકમ પ્રમાણમાં નહીં નથી ? ને જો આ સવાલમાં કંઈ પણ વજુદ હોય તો કેવળ કાપડની આપાત બંધ થતાં અંગ્રેજોના સ્વાર્થનો અહીં આથી કેમ લેપ થાય એ સમજાવું નથી.

આથી આગળ વધીને એમ કહી શકાય કે હિન્દુસ્થાન પર રાજ્ય કરવાથી અંગ્રેજોને કંઈ પણ આર્થિક લાભ નહિ રહે ત્યારે પણ લડકરી ને રાજકીય દષ્ટિએ પણ તેનો કાણ તેઓ જરૂરી ગણશે. ઇંગ્લંડના શિરતાજમાં હિન્દુસ્થાનનો હિસાબજોગ છે તેથી જ હમણે અંગ્રેજ નવકુવાનો જુદાં જુદાં ખાતામાં પોષાય છે અને રાજકારણની સરસતાલીમ મેળવે છે. ને એ પણ જણીવું જ છે કે હિન્દી સરકાર સાથે ઘણી જ સરસ વ્યવસ્થા કરીને અંગ્રેજ સરકાર લાખો ગોરાઓને લડકરી તાલીમ આપે જાય છે. તેમ ખુદ હિન્દી લડકરથી પણ બિટનને કેટલા લાભ થાય એ છેલ્લા યુદ્ધમાં પૂરેપૂરું પુરવાર થયું છે. ઉપરાંત શ્રીયુત તારકનાથ દાસે વિસ્તારથી બતાવ્યું છે તેમ જૂગોળમાં હિન્દુસ્થાનનું સ્થાન જ એવું છે કે તેના પર કાણ હોવાને લીધે દુનિયાના કેટલાયે ભાગ પર ઇન્ફાડી દોર ચલાવી શકાય.

સરવાળે એમ જ લાગે છે કે જ્ઞાન ને વિજ્ઞાનમાં, છુદ્ધિમાં ને ક્લાસીસ્ટમાં, ઉદ્યોગમાં ને વેપારમાં, સીપાઈરીમાં તેમ જ વહાણવટામાં જ્યાં મુખી આપણે ઇન્ફાડી પગાત છીએ ત્યાં મુખી આપણે કપાળે શુભાશીની કાળી દીવી લખાએલી જ રહેશે. જો કંઈ સોંપી કરામતથી કે અત્યુદ્ધ અરસામાંથી અંગ્રેજોના પંચમાંથી છૂટી જાયું તો બીજા કોઈને શરણે નહીં, જે જ્ઞાન અને ક્લાસે ચલાવે, આપણે શુભાશી થયા છીએ તે

સંપાદન કરીને જ આપણે ઇંગ્લેન્ડને તેમ જ સારી આશમને ટક્કર મારીને ઉન્નત સ્થાને વિરાજ સમીધું.

૪. તાલીમ માટે રેડીઓ

આપે મહાસમિતિની છેલ્લી એકમાં સ્વરાજ્ય પક્ષને ઉદ્દેશીને કહ્યું હતું કે તમે ખીજી રીતે રેડીઓનો મહિમા નં સ્વીકારતા હો અને સવિનય હાંચ કરીને જ સ્વરાજ્ય લેવા ઇચ્છતા હો તો તે સારૂ પણ થોડા તાલીમ આપવાને રેડીઓને સ્વીકારો. આ દલીલ પણ સ્પષ્ટ રીતે રાજકીય છે એટલે તે પણ ધ્યાનથી તપાસવી જોઈએ.

૧૯૨૧માં દિલ્હીમાં મહાસમિતિ મળી ત્યારથી જ એ તો નક્કી થયેલું જ છે કે જેઓ કાયદાનો હાંચ કરીને જેલમાં જવાનું ખીડું ઝડપતા હોય તેમણે તો શુદ્ધ ખાદી પહેરવી જોઈએ અને તેમને રેડીઓ મથાવતાં પણ આવડવો જોઈએ. તેથી આજે પણ આપે, સ્વયંસેવકોનું મોહું દળ રમવા અને તેના દરેક દરેક સીપાઇને કાંતવાનું શીખવવાની સલાહ આપી હોત તો તેવિષે કંઈ મતભેદ થાત જ નહિ. પણ જેલ જનાર સૈનિકોને જ નહિ પણ દરેક અધિકારીને—અને તેને પણ કાંતવાનું શીખવવાની જ નહિ પણ દરેક જ અમુક પ્રમાણમાં કાંતવાની આપ ફરજ પાડે છે. એથી ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ છે. આપની સલાહનાં એ કારણ હોઈ શકે: (૧) સૌ અધિકારીઓ કાંતવા માટે તો ખાદીની વ્યવસ્થા કરવાની તેમને પ્રેરણા મળે એટલું જ નહિ પણ તેમનામાં સરકાર સામે લડત રમવાનું પણ શક્તિ આવે; અને (૨) જે રેડીઓની તાલીમ વિના લડત મંડાય તો પૂરી શાંતિ સત્યતાય નહિ અને કદાચ ખૂના-મરણ થઈ જશે.

હવે, પહેલું કારણ તપાસીએ. મહાસભાએ શાંતિ અને આયતને રસ્તે સ્વરાજ્ય મેળવવાની નેમ રાખી છે. આપ તેમાં સત્ય અને અહિંસાની રાજનીતિ પાળે છે તે અત્રે કશુંક રાખીએ. એટલે એ સવાલ થાય કે જે એક આંગળી પણ ઉગામ્યા વિના કેવળ મુંગે મોઝે મરીને જ લડત ચલાવવી હોય તો તે સારૂ પ્રયત્ને કેવી તાલીમ આપવી જોઈએ? ખીજા દેશમાં યુવકોને લગાડેના પાત્રો મથાવવાને અખાયા ચલાવવામાં આપ્યા હતા. પણ એ કસરતખાજા યુવકો પછી અહિંસાની વાત કેમ સાંભળે? તેથી કેવળ અહિંસાને માગે જ સ્વરાજ્ય લેવા સારૂ રેડીઓના કે એવા જ કોઈ સાધનથી તાલીમ આપી શકાય એમ પરીલર લાગે.

પણ સાથે તરત જ યાદ આવે છે કે આપણાં દેશે તો સાથત ધર્મ તરીકે નહિ પણ રાજપ્રકરણના એક કામ-ચલાઉ અખતરા તરીકે જ અહિંસા સ્વીકારી છે. અને રેડીઓને રસ્તે તો કદાચ ધણાં વરસે અને પછી કદાચ ધણી ઉઠી કાયમની છાપ પડી શકે. તેથી રાજપ્રકરણી તાલીમ તરીકે તે અયોગ્ય ગણાય.

વળી એમ પણ લાગે જ કહી શકાય કે રેડીઓ ચલાવવાથી સરકાર સામે સમરોગણમાં ઝડપવાની શક્તિ ખાલે છે. એમ હોત તો જે લાગે સ્ત્રીપુરુષોએ આજ સુધીમાં કાંત્યું છે તેમનામાં પણ કંઈક શક્તિ આવત. પણ તેમણે તો દીન લાવે પેટ ભરવાને કાંત્યું તેથી તેમને થોડા દળ ન મળે એમ કહી શકાય. તો હું આપની સામે ચુનરતના નશુ દાખલા મુકીશ—બારડોલીનો, બોરસદનો અને રામેશરાનો. બારડોલીમાં કાળીપરજ સિવાય ખીજ વસ્તીમાં ભુતી રૂઢિ મુજબ મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રીઓ કાંતે છે. બાકીના જે યુરો કાંતે છે તે રાજકીય જાગૃતિના કારણુરૂપ નહિ પણ પરિણામરૂપ છે. કાળીપરજને રેડીઓ આશીર્વાદ સમાન ધર્મ પડ્યા છે. છતાં તેમનામાં પણ જાગૃતિ તો ખીજી રીતે જ ફુટી. આજે તેને કાયમ રાખવામાં રેડીઓની પ્રથિતિ કંઈક સહાયક થાય છે. આમ બારડોલીના કાર્પ પરથી રેડીઓનો મહિમા આંખી શકાય નહિ.

બોરસદનું પણ એવું જ સમજવું. ત્યાં પણ વધારે લાગે બદલપુર તરફના મહીકાંતાના ધારાળાઓ જ કંઈક કાંતતાં થીમ્યા છે. પણ તેમણે અસહકારીઓના રાજકીય પ્રતાપ પર વારી જઈને રેડીઓ હાથમાં લીધા છે. હવે રેડીઓ ચું લાવ લગવે છે એ તો જોવાનું છે.

માત્ર રામેશરામાં જ કંઈ પણ ધાર્મિક કે રાજકીય પ્રેરણા સિવાય કેવળ સ્વદેશીના જ ધોરણસર રેડીઓ ચલાવવામાં આપ્યા છે એમ લાગે. અસખત, એ તો જાણીતું જ છે કે શ્રી લક્ષ્મીદાસભાઈએ ગામના તમામ લોકોને સૌ સાહુકારોના નાસમાંથી મુક્ત કરી તેમને આશરે રૂ. ૪૫,૦૦૦ ની મોટી રકમ ધીરી છે. આજે તેઓ આખા ગામના એક જ સાહુકાર અને સ્વદેશીના આચાર્યની, રાજકીય અગ્રણી ને ધર્મગુરૂની એક પ્રતિષ્ઠા બોજવે છે. તેમનાં પ્રેમાળ કુટુંબના તપસ્વી જીવન પર ગામ આકર્ષીત છે. આમ અનેક રીતે ગામલોકોનાં દિલ કંઈક પલંગ્યાં છે, કંઈક ફાપ્યાં છે.

છતાં રેંટીઆની અસર પારખવાને એ ગામને પર્મદ કરી શકાય.

એ ગામમાં ધરેધરમાં રેંટીઆ ફરતા જોયા પછી અને ગામલોકોને ગળ્યા પછી મેં શ્રી લક્ષ્મીદાસભાઈને પૂછ્યું કે “આપના દોરકે વરસના કાર્યથી હવે આ લોકો રાજકીય હાલતમાં અંપલાવવાને તૈયાર થયા છે ખરા ?” તેમણે એક ક્ષણની રાહ જોયા વિના કબૂલ કર્યું: “જરાયે નહિ. જો હાલતમાં તેમને મોકલવા હોય તો વળી કંઈ ભુલો જ તાલીમ આપવી જોઈએ.” મારા અનુભવે પણ એ જ સાખ પુરી. જે એક પટેલના કુટુંબે આદીની કળા સંગોપાંગ કેળવી હતી તે ઘણા બોળા બધા ભગત જેવા લાગ્યા. પણ રાજકીય હાલતમાં બિલિદાન આપી શકે એવું કંઈ હીર તેમનામાં લાગ્યું નહિ.

હવે એ દલીલ લઈએ કે રેંટીઆની તાલીમ ન હોય તો હાલતમાં શાંતિ ન જળવાય. આ સારું શિખોના જવસંત દર્શાવે તરફ આપતું ધ્યાન ખેંચે છે. કારણ કે છેલ્લાં લગભગ બે વરસથી તેઓ સરકારા-એનિ અંગે અપાર કટ્ટ સહન કરીને હનરોનું બિલિદાન માપી રહ્યા છે.

મેં એકવાર જેલમાં આપની આગળ શિખોનાં મુખ વખાણુ કરવા માંડ્યાં ત્યારે આપે મને જરા કંડે પાડીને કહ્યું હતું: “હું તો શિખોમાં ખુબ ફરી આવ્યો છું, મેટલે તમને કહ્યું છું કે તેમનામાં અહિંસાનું ખંડારનું તરૂપ દેખાય છે છતાં પણ તેમના મનમાં છુપી છુપી હેસા વ્વસી છે. નાનકાનામાં જે ભાઈઓ મરી ગયા હોય તો શહીદ થઈ ગયા. પણ તેમને જો દર્શન ય કરવા જવું હતું તો એક પછી એક જવાને જઈને આટલા મોટા જ્યામાં કેમ ગયા? પછી શિખોના અંતરને બહુ ઉંડું ઉંડું પીછાનનાર એક ભાઈએ મને આ વિષે ચેતાવ્યો હતો, અને અવસર આવે ત્યારે તરત તલવાર” કાઢવાની તેમની ઇતિ મને પરખાવી હતી.”

પણ ત્યારે મેં આપની આગળ ગુરૂ-કા-ગાગની હાલતનું વર્ણન કર્યું—દશદશની હુકડીમાં નિયમસર તેઓ જતા હતા અને માથા પર લાડિના વરસાદ વરસતો હતો ત્યારે પણ એક ખોટી સુકન કાઢવા વિના કે એક આંગળી દલાવ્યા વિના તેઓ આકાશ તરફ આંખો ફેરવીને ચડતે અંભારતા હતા—એ બધું જણાવ્યું ત્યારે

આપે તેમના પર આફરીન થઈને કબૂલ કર્યું કે આ તો સત્યાગ્રહની હાલતની સાચી સીપાઈગીરી ખરી.

જેલમાંથી બહાર નીકળતાં આપ કંઈક આવી જ વિચારભાળામાંથી પસાર થયા છે. સરખાતમાં તો જોતુંના શહીદો જગ્યામાં ૫૦૦ જેટલી મોટી મુખ્યાને સામેલ થતી જોઈને આપે તે તરત અટકાવવાની જ સલાહ આપી. પણ ત્યારે એક જ સીપાઈની આંખોથી એ સૌને કેદ થતા જોયા ત્યારે આપને તેમની સત્યાગ્રહી ઇતિની પ્રતીતિ થઈ.

આમ જો આજે શિખો શરમાં શરૂ સત્યાગ્રહી તરીકે પંઝાઈ સુક્યા છે તો તેમનામાં તે તાલીમ ક્યાંથી આવી? મારી જાણ મુજબ તેમને દરેકને રેંટીઓ ચલાવવાની ફરજ નથી. આથી ઉલટું તેમાંના થોડાઘણાએ થાંકું ચલાવી હોય એવો સંભવ છે. તેમની તાલીમનાં એ તત્ત્વો દેખીતાં છે: તેમની વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલી સીપાઈગીરી અને ધર્મનું ઝડૂત. શિખોના ઇતિહાસ જોતાં માલમ પડે છે કે ધર્મોભિમાનને લીધે જ શિખોએ સીપાઈગીરી આદરી અને આજે પણ ધર્મનું રક્ષણ કરવાને તેઓ સત્યાગ્રહનાં સીપાઈ થયા છે. પણ જેમ ધર્મનાં તેમ દેશના કામમાં પણ તેઓ જોવી જ સીપાઈગીરી દાખવી શકે. તેમના સરદારોએ ફરી ફરીને જણાવ્યું છે કે કોઈ પણ રાષ્ટ્રીય હાલતમાં પંજાબના કાળામાંથી ત્રીજા ભાગના સ્વયંસેવકો પુરા પાડવા તેઓ તૈયાર છે. આમ શિખોની સૈક્યતાનું મુખ્ય કારણ એક જ જણાય છે—તેમની અડગ ને સુસ્ત સીપાઈગીરી.

સૌ જમાનાઓમાં કોઈ પણ રાષ્ટ્રવત માટે એક જ જાતની તાલીમ અપાએલી છે. સીપાઈ મારી શકે તેમ મરી પણ શકે. અને હનરોની સંખ્યામાં તાલીમગ્રંથ વર્તીને ને એક જ હુકમને વશ થઈને માથાં સિવાય માત્ર મરતાં પણ સિપાઈઓને જ આવડશે. આ સસ સૌ દેશને લાગુ પડે છે. પણ આપણા જેવા જ મુલકમાં ભરખુવાવરખામાં પણ ગણેા શિથિલ હોય છે ને છાતી નળળી હોય છે, ને નથી હોતું સાહસ કે શરાતન ત્યાં લશ્કરી ક્વાયત ને અખાડાની તાલીમ જ આવડયક છે. આપ જેવા સેનાપતિ દશી ત્યારે માર્યા વિના તેઓ મરશે ને તેથી જો અર્થ નહિ સર તો છેવટે મારીને તેમ જ મરીને તેઓ સંગ્રામ આદરશે.

આમ સત્યાગ્રહની સેના રમવા માટે પણ રેંટીઓ નિરૂપયોગી હાગે છે—કદાચ અંતરાધરૂપ પણ નીવડે.

૫. ધર્મ અને સંસ્કૃતિ

આ બધા વિચાર કરતાં એમ લાગ્યાં જ કરે છે કે મૂળ તો ધર્મ અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ જ ખાદી ને રેંટીઓ આપના દિશમાં વસી, ગયાં છે ને પછીથી તેની તરફની અનેક દલીલો આપની વિશાળ શુદ્ધિમાં કૂટી નીકળી છે. તેથી એ દૃષ્ટિએ પણ અને એ અક્ષર લખુ તો તે અપ્રસ્તુત નહિ ગણાય.

આપ જણો છો કે આપણાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિ વિષે અનેક નાનામોટા મતભેદો તરે છે. પણ કદામ ખીન્ન સૌની સાથે આપનો મતભેદ વધારેમાં વધારે તીવ્ર અને ગંભીર છે. આપણા ધર્મના આમાર-વિમારમાંથી અને ખાસ કરીને તેના મુખ્ય શાસ્ત્રરૂપ બંગવદગીતામાંથી જેવું અહિંસાનું તત્ત્વ આપ તારવો છો એવું ખીન્ન કોઈ લાગે જ તારવે છે. આપે અનેકવાર કહ્યું છે કે “યુદ્ધયસ્વ કૃતનિશ્ચય—એવાં ગીતાવાક્યોનો સામાન્ય અર્થ જ સમજવામાં આવે—તે નૈતિક નહિ પણ રથૂલ યુદ્ધને જ લાગુ પાડવામાં આવે તો ગીતા મારે માટે નિરૂપયોગી છે.” આમ અહિંસાના આપના અંતિમ સિદ્ધાંતને ક્ષીણ સમય આપે તેમ જ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ વિષે તેમ જ આ યુગની આદર્શ સંસ્કૃતિ વિષે એક બાલુએ આપની અને ખીજી બાલુએ બાકીના ધણાખરા વિમારોની વચ્ચે ગંભીર મતભેદ રહે છે. તેથી એ સ્પષ્ટ જ છે કે આપનું તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિજ્ઞાન આખા દેશના જે યોદ્ધા જ વર્ગને માન્ય છે, તે રેંટીઆને પણ ભૂપણરૂપે વધારી લેશે. પણ બાકીના તો આપ તરફ અંગત લાવધી કે રાજકીય આવેશથી, તેને યોગ્ય વખત સાથે સ્વીકારશે અને વળી પાછા તેને વિચારી મુકશે.

વિનંતિ

આટલે સુધી તો આપે હાથ જે અંતિમ માર્ગ સૂચવ્યો છે તેની સામે દલીલો જ કરી છે. બાકી જેવું પ્રવ્રણતા એક આવશ્યક શૂદ્ધિગોચર તરીકે તેમ જ લાભો ભૂખ્યાને અન્ન અને નમ્રને વસ્ત્ર આપવાના એક જ સાધન તરીકે ખાદીને તેમ જ રેંટીઆને કું પુરા લાવથી, માફું છું એ હજવાની લાગે જ નરર છે.

તેથી આ પત્ર પૂરો કરતાં હમણાં જ શિશુ પરિવદના પ્રમુખસ્થાનેથી આપે જે હૃદયદાયક ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા તે પાદ આવે છે: .

“આપણે કરોડોનાં હાડપિંજરોની ભયંતિ ઈચ્છાએ બીએ એ હાડપિંજરોને ચરખીથી ઠાંકવા ઈચ્છાએ બીએ. આપણને ખાસક મળે છે, એટલે આપણામાં ચરખી છે. આપણે કીક કીક દેખાઈએ બીએ એમ આપણને માય છે. હિન્દુસ્તાનનાં હાડપિંજરોને ચામડી સિવાય બીજું કંઈજ નથી. એ હાડપિંજરો એકને કું દોષો હતા. તમે જુઓ તો તમે પણ રોડ અને કદો કે ‘આવી સ્થિતિ છે ?’ ” આ દેશના સૌ પક્ષના વિચારોની આંખ આગળ એ હાડપિંજર ત્યાં જ કરશે અને તેને ચરખીથી મદવાનો ઉપાય તેમને શોધવો જ પડશે. આપે કદામ મદદાગળ માટે એ સવાલનું નિરાકરણ કરી આપું છે. પણ આપની એ મહાત્મ શોધને વ્યવહારમાં સિદ્ધ કરવાને કંઈક જુદી રીત અખત્યાર કરવી ન્નેઇએ એમ લાગે છે.

જેવુંતોના શૂદ્ધિગોચર તરીકે તેમ જ ગરીબાઇ શીટાડવાના સાધન તરીકે રેંટીઆની કિંમત હવે લગભગ સૌ પક્ષના અમણીઓ સ્વીકારે છે. તેમ દેશભરમાં આવો નવો ઉદ્યોગ ખીલવવાનું વિષ્ટ કામ સૌના સહકારથી જ મધ થશે. તેથી ખાદીના કાર્યને રાજકારણથી છુટું પાડી સૌની સાથે સહકારથી તે સાધવા આપને આમદ-પૂર્વક વિનંતિ કરું છું.

આ સાર આપલેન્ડનો દાખલો આપણી આગળ મોજુદ છે. ત્રીસ ચાળીસ વરસ પર ત્યાંનાં જેવુંત પશુ જીવ ને કંઠાગળ હતો તેટલો જ વહેતો ને અઘાન હતો. વારંવાર દુકાળ પડતા ત્યારે તીડની માફક માણસો મરી જતાં. સર હોરેસ જ્યેકેટ ને તેના જેવા અનેક મહાત્માવાના દિશમાં જેવુંતનું દુઃખ વર્યું બને તે વિદારવાને તેમણે સહકારી મંડળીઓની રચના કરવા માંડી. એથી ધોમેધોમે જેવુંતો સાકારોના પંભમાંથી છુટવા લાગ્યા. છતાં તેમને પણ ખીન્ન ઉદ્યોગની જરૂર તો રહી. તેથી તેમણે ટોરને સુધારવાનો અને માખણ મહાઈ ઉત્પન્ન કરવાનો ધંધો, એક ગંભીર મધ્યસ્થ મંડળ રચીને ખીલવવા માંડ્યો. તેથી છેલ્લાં ૩૦ વરસમાં આપલેન્ડનાં જેવુંતની સ્થિતિમાં મોટું પરિવર્તન થયું છે. ને તેમને ઈંગ્લેન્ડ સ્વરાજ્ય આપું તે પહેલાં જ તેમણે સાચું સ્વરાજ્ય તો સર કરી લીધું હતું.

પણ આ મહાભારત કાર્યમાં પહેલેથી તે છેવટ સુધી તેમણે એક ચરત અખિશુદ્ધ પાળી છે. તેઓ ધણીયે વાર સરકારની સામે લડ્યા છે. ધણીયે કામ

સરકારથી સ્વતંત્ર રહીને અને તેની સહાય વિના કશું છે. છતાં મધ્યસ્થ મંડળમાં તેમ જામગીરની મંડળીઓમાં રાજકીય મતભેદની ગંધ સરખી તેમણે આવવા દીધી નથી. ત્યાં તો અહિંસાનું નહિ પણ ચોખ્ખું હિંસાનું વાતાવરણ હતું. જે ત્રિપક્ષી લડત વરસોથી ચાલ્યાં કરતી હતી તેમાં છેલ્લાં પાંચ વરસમાં તો અવધિ આવી. સામસામા પક્ષો વચ્ચે લોહીની નદીઓ વહી ગઈ. છતાં સહકારી મંડળના કાર્યને તેમણે નરાજકારણથી, પર ગણ્યું ને સૌ પોતાના દિલના રાગદોષ સાફ કરીને તેમ લોહીથી ખરડાયેલા હાથ ધોઈને જ સહારથાનમાં દાખલ થતા.

સર હોરિસ અને મિ. રસલ જેવા સંજ્ઞોનેએ સૌ પક્ષોનો જે પહેલેથી સહકાર આપ્યો તે આપ આજે પણ સાથી શક્યો તો સદીઓ સુધી રેંટીઓ—કદાચ ધર્મચક્ર

તરીકે નહિ પણ—હવનચક્ર તરીકે તો આ દેશમાં નેકાઈ કોઈ પરદેશમાં પણ કાયમ રહેશે. અને અભિષેકની પ્રતિજ્ઞા હાલની કેટલીયે લડતોને અને રચનાઓને નક્કી ગણીને વિસરી જશે અથવા બાલકની રમત જેવી ગણીને હસી કાઢશે ત્યારે પણ તે રેંટીઓને ગરીબની હવનદોરી અને એક મહાત્માની વિશ્વતિરૂપે સંધરશે ને પૂજશે.

તેથી રેંટીઓના એકેએક પાંખમાંથી—તેની માળના એકેએક તંતુમાંથી રાજકારણનો પક્ષાપક્ષીનો અને દોષભાવનો અણ્યો અણ્ય સાફ કરી તેને કેવળ રાષ્ટ્રના પ્રેમધર્મની અચળ મૂર્તિ તરીકે સહકારને માટે સ્થાપિત કરવા આપને પ્રાર્થના છે.

સિ. ધન્ડુલાલના સા. દ. પ્રજામ

પુસ્તકપરિચય

કાવ્યસમુચ્ચય ભાગ ૨—સંગ્રહકર્તા: રામનારાયણ ત્રેખનાથ પાઠક, અધ્યાપક ગુજરાત મહાવિદ્યાલય પા. ૩૦+૨૮૪ કિ. ૧-૮-૦

કાવ્યસમુચ્ચયના પહેલા ભાગની સમાલોચના કરતી વખતે અને આશા રાખી હતી કે "કાવ્યસમુચ્ચયનો નીચે ભાગ ઉત્તમ રસસામગ્રીથી ભરેલો હશે; અને ગુજરાતી કાવ્યનું ગૌરવ સમત્તવવામાં સફળ થશે." આ આશા ધણે અંશે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સફળ થાય છે. આ કાવ્યસંગ્રહની રચનાની દૃષ્ટિ તથા ક્રમ વિશે કંઈ નહું કહેવાનું રહેતું નથી કારણ કે તે પ્રથમ ભાગનાં જેવાં જ છે. ઉદાહરણ તરીકે આ ભાગ પણ પાંચપુસ્તકની તથા કૌટુંબિક અધ્યયન અને વિનોદના સાધનની ગરજ સારે એ દૃષ્ટિથી તૈયાર થયો છે. (છુટ્ટો યુગધર્મનો ચાલુ વર્ષનો ફાગણનો અંક) આ ભાગ અર્થમાં વધારે ગંભીર અને રસમાં વધારે સમૃદ્ધ હોય એ સ્વાભાવિક છે.

આ ભાગની વિશેષતા તેની પ્રસ્તાવનામાં છે. અ. પાઠકની શૈલી—તેમનો વિચારપ્રવાહ અને રાજ્યપ્રવાહ

—અર્થપૂર્ણ હોવા છતાં ભારે નથી; સમજવા માટે મનન અને રાજકોણની મદદ લેવી પડે એવી હોવા છતાં કિલટ નથી. તેમાં ગુજરાતના ચાલુ જમાનાનાં મુખ્ય કવિઓની સંક્ષિપ્ત પણ વિવેકભરી સમાલોચના છે. તે પ્યાનપૂર્વક વાંચી જવાની અને ખાસ બક્ષામણું કરીએ છીએ. અને આ કાવ્યસંગ્રહ વિશે કંઈ કહીએ તેના કરતાં વધારે ચોક્કસ માહિતી તેમાં મળશે. તેમાંના કેટલાક અભિપ્રાયો વિશેજ દક્ષ અને અમારા વાંચકોનું પ્યાન ખેંચવા ઇચ્છીએ છીએ.

અ. પાઠક રા. નરસિંહરાવની કવિતાની સમાલોચના કરતાં પાયાત્મક સાહિત્યની અસર આપણા સાહિત્ય ઉપર કેવા રૂપે થઈ છે તેની 'પાપામ' કરે છે. તેના સારાનરસાં પરિણામો જણાવી અંતમાં લખે છે કે "પોતાના ભેદો તરફ તેની દૃષ્ટિ કોઈ પરદેશીના જેવી પૂણ્યપુજા મધ ગઈ" છતાં આ પછી આપણે એવી આશા રાખીએ કે રા. પાઠક આપણને રા. નરસિંહરાવની કવિતામાંથી ઉદાહરણો લઈ તેના સારાનરસાં અંગે જતાવે; પણ આ સાદસ અ. પાઠકે કહ્યું નથી. (સંભવ છે કે તેઓને આપણા

સાહિત્યના પરશુરામના કુહારનો બપ હાગતો હોય.) એ વિષયને મતભેદના અવકાશવાળા જણાવી આ પાઠક તેમના ચુચુગાનના મધુર કામમાં લાગી જાય છે. રા. નરસિંહરાવના કાવ્યકુસુમેને વિશ્વાયતી ફૂલોની ઉપમા અપાઇ ત્યારથી તેમની કવિતા વિષે જાતજાતના પ્રશ્નો ચલાય છે. ઉદાહરણ તરીકે: 'રા. નરસિંહરાવની પદ્યકૃતિઓમાં કાવ્યનું નામ ધારણ કરવાને આવરણક યુક્તિ—ધર્મો—છે? રા. નરસિંહરાવે મહાકાવ્યો કે નાટકો પ્રકટ કર્યા નથી એટલે એમની કવ્યતાના વૈભવ વિષે કે વસ્તુસંસ્થાનાના શુદ્ધિ-આતુર્ય વિષે કાંઈ પૂછવું ચોખ્ખું ન ગણાય. તેમણે મોટેભાગે 'Lyrics'—સંગીત કાવ્યો કે 'ઝમિંગીતો' લખ્યાં છે. આ જાતના કાવ્યોની વિશેષતા બ્યંજનાદારા રસ અને ભાવ પ્રકટ કરવામાં છે. કેટલાકને મતે આપણા ધણુખરા જૂના કવિઓમાં સાચા હૃદયના ભાવ હતા નહિ તેથી તેમના કાવ્યોમાં બ્યંજનાની આતુરી સિવાય બીજું કાંઈ અનુભવમાં આવતું નથી. કવિ થવા માટે ભાવનાઓથી તરવરી જવું આવરણક હશે; પણ કેવળ ભાવનામય પદ જવાથી કવિતા નિર્માણ થતી નથી. કવિકર્મની વિશેષતા તે તે ભાવો પોતાના સાધનદ્વારા વ્યક્ત કરવામાં છે; અને તે બ્યંજનાશક્તિ દ્વારા જ—*power of suggestion* થી જ—થઈ શકે એ વિષે પૂર્વના અને પશ્ચિમના કાવ્યશાસ્ત્રમાં સંભત છે. તો હવે પૂછવાનું કે, રા. નરસિંહરાવની પદ્યકૃતિઓમાં આ શક્તિ કેટલે અંશે છે? આ પ્રશ્નનો અ. પાઠક થોડા પછો ઉકેલ કરી હોત તો તે ઉચિત ધરવાત. ધણુને એમ લાગવાનો સંભવ છે કે રા. નરસિંહરાવની કવિતાની બ્યંજનાશક્તિ બહુ દુર્બળ છે—અને મોટે ભાગે બ્યંજાર્થ-શૂન્ય છે. એમની કવિતાનું ચાલ-સરીર મુંદર દશે પણ તે મુંદરતા અર્થ—આત્માને વ્યક્ત કરવામાં રહેલી નથી. તેમાં ભાવાનાં વૈચાનિકની સુમત્તા અને સફાઈ છે. પણ શ્રે. પ્રેક્ષકે જોને 'identity of content and form' (વસ્તુ અને રૂપની પરસ્પર તદાકારતા) કહે છે તેની પ્રતીતિ તેમનાં પદોમાં બહુ વિરળ થાય છે. રા. નરસિંહરાવે તેમના પદોમાં અનેક ગંભીર વિષયોને સ્પર્શ કર્યો છે પણ તેમાં બહુ જ યોગ્યતા તત્કાલ કાવ્ય-સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. આવા જ અનેક અભિપ્રાયો તેમનાં કાવ્યો વિષે અપાય છે (મોટે ભાગે વાતચીતમાં, લખવાની દિશત બહુ થોડા દરે.) તે વિષે ચોખ્ખું ચર્ચા કરી હોત તો તે અનુચિત ન ગણાત. અસ્તુ.

અ. પાઠક રા. જલવંતરાય હકોરના કાવ્યોને બાઉર્નિંગ-ની 'ragged' ખડખડી રીતી સાથે અને બારવિની

'નારિએળના ફળ' જેવી ઉક્તિ સાથે સરખાવે છે. આ સરખામણીમાં ધણુને અધિકૃતપમાનો દોષ લાગવા સંભવ છે. બારવિની રીત જાળા જેવી ચુચુગાન ભરેલી નથી, તેમ તેની વાણી કડક પશુ નથી; અને બાઉર્નિંગ કદી વિચારોના ધૂમાડામાં ચુંગાતો નથી!

બાલાશંકરની સમાલોચનાને અન્તે શ્રી. પાઠક કહે છે કે "વિદેહ સાક્ષરોમાં મણિશંકર અને બાલાશંકર [બાલાશંકર અને મણિશંકર] નાં કાવ્યો વાંચનારને તરલીન કરી ચિત્ત પર ચિરસ્થાપી સંરકારો પાડે છે." કવિ બાલ મરતને ગુલ્વાતી સાહિત્યકારો તરફથી ઉપેક્ષાનો અન્યાય થયો છે એમ અમને લાગે છે. અધ્યાપક પાઠકે તેમની કવિતાને ઉચિત સ્થાન આપી એ અન્યાય કર કર્યો છે, તે માટે તેમની રમણતિને અગિનંદન ધરે છે. બાલાશંકરની નૈમણિક પ્રતિભાથી અને મરતીથી તેમનાં કાવ્યોમાં જે રમણે ઉછળે છે તે આપણા કાવ્યોમાં વિરળ છે. કાંઈ કાંઈ કેંદ્રો તેમણે કાવ્યમાં કરેલી સ્વછંદતા સાથે એવી છે. તે ઉપર જો કલાકારને ઉચિત અંશભરો અંકુશ રહ્યો હોત તો તે કવિવર ગુર્જર કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન લેત.

કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર પણ ઉપેક્ષા પામેલા કવિ છે; તેમને પણ આ સંપ્રદમાં ઉચિત સ્થાન મળ્યું છે. અનં-વર જેવા કલાશાળી કવિના અને અર્જુન જેવા ભક્ત કવિના કાવ્યોને સમુચ્ચયમાં સ્થાન આપી અ. પાઠક દૃષ્ટિની અસંકુચિતતા અને સાહિત્યકારને ઉચિત સંસ્કૃતિ દાખવી છે.

એક દુર્ગી સમાલોચનામાં આ કાવ્યસમૂહના કાવ્યો વિષે કાંઈ વધારે કહેવું ઉચિત ન ગણાય. આ અંધ અથથી કતિ સુધી વાંચનારને ગુલ્વાતી કાવ્ય-સમૃદ્ધિ વિષે જરૂર આદર ઉત્પન્ન થશે. પહેલા ભાગ જે કવિનાના પ્રાથમિક અભ્યાસીઓ માટે હતો તેમાં ધણુને તૃપ્તિ ન થાય એ સ્વાભાવિક છે; પણ અમારી ખાત્રી છે કે તેની સાથે આ બીજા ભાગનો સમાવેશ ઉપેક્ષાતાં કાંઈ ઉણપ નહિ રહે.

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ—ત્રૈમાસિક. તંત્રી: ત્રિસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ. શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિવાર્યાંજવન, ભાવનગર. ત્રણજાન દિદમાં રૂ. ૪-૦-૦; દિદંદકાર ૭ સિલિંગ. છટક નક્કરો ૧ રૂપીએ. પોષ્ટેજ જડું.

આ શિક્ષણસંસ્થાની આ નવી ત્રૈમાસિક પ્રગતિને આને આવકાર આપીએ છીએ. કેળવણીના સાદિ-યમાં આ

ત્રૈમાસિક વિશિષ્ટ સ્થાન લેશે એમ અને માનીએ છીએ. આ પ્રદર્શિની પછડાડે દક્ષિણમર્તિ ભવનનો તેર વર્ષનો અનુભવ રહેલો છે. તેનો મૂળ ઉદ્દેશ કેળવણીને લગતા પ્રશ્નોને અનુભવની ભૂમિકાથી ચર્ચવા એ છે અને તેની સાથે, તત્ત્વીના શંખોમાં ક્લીએ તો—કેળવણીના જૂના વિચારો સામે ખંડ કરવાનો છે.

ઉપરનો ઉદ્દેશ અને આ અંકમાં ૨૫૯ રીતે પ્રતિત થતો ભાસે છે. ૧૨૦ પાનાના આ અંકમાં ૧૧ લેખો છે તે સધળા કેળવણીના જ છે અને બધા અનુભવની દૃષ્ટિથી લખાયા છે. અહીં દરેક લેખ વિશે કહેવાનો અવકાશ નથી પણ એક બે ઉદાહરણોના નમૂના ઉપરથી વાંચનાર આ માસિકની ઉચ્ચ કક્ષા સમજી શકશે. 'યુગરાતીના શિક્ષણમાં એક બે આવશ્યક વિચારો' માં યશુ વખતથી દુર્લભ પામેલો કાન્ય-શિક્ષણ—કવિતા શીખવવાનો વિષય લીધેલો છે. અને તેમાં આપેલી એક જ સૂચના ઉપરથી લેખકની પ્રતિભા ગણી શકાશે. કાન્ય શીખવવાનો ખરો ઉદ્દેશ કાન્યના સંસ્કાર હકલ ઉપર પાડવા એ છે. એને બદલે હાલ કાન્યશિક્ષણ વ્યાકરણ પંચાય અન્ય વગેરેના ગુચ્છવાદમાં પરિવર્તિત થાય છે. કાન્યના સંસ્કારો પાડવામાં શેક્ષક પોતે અંતરાયક થાય છે. એને માટે આ લેખક કહે છે કે "સાહિત્યનો અને વિદ્યાર્થીની સીધો સંબંધ વધારે જમવા દે અને પોતે સમજાવવાને 'હાને બહુ આડો આવે છે તે ન આવે.' 'સહ-શેક્ષણ' નો વિષય પણ સિદ્ધાન્ત, મનુષ્યસ્વભાવ, અનુભવ અને આદર્શ એ સર્વની દૃષ્ટિથી ચર્ચાઓ છે. એ પ્રશ્ન માત્ર કેળવણીનો નથી પણ માળાપનો અને આખા સમાજનો છે એ સર્વેએ સમજવું નોંધ્યું. 'મેટી બહેન' નું લાંબું અવલોકન નોંધને પણ અમે પુરી થયા છીએ. ખાલી સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા ન કરતાં અવલોકનકારે તેમાં દરેક પાક અને રાખેશબદ અને વાક્યેવાક્યની પરીક્ષા કરી છે. કેળવણીનાં અને ખાસ કરીને બાળકોનાં પુસ્તકો આટલી ઝીણવટથી જોવાં નોંધ્યું. 'આચાર્યના ઓરડામાં'. શિક્ષણની જૂદી જ ગાણ, 'આચાર્ય' અને શિક્ષકો વચ્ચેની ચર્ચાનું તાંદર દર્શન કરાવે છે. આ વિભાગ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ જટિલો ઉપગ્રાહી છે તેટલો જ રસિક રીતે મૂકવામાં આવ્યો છે. 'શિક્ષણમાં રેટીઆનું સ્થાન', 'આંક' એ પછુ વ્યવહાર પ્રશ્નોની સારી ચર્ચા છે. 'આ' છાત્રીને અક્ષર જ ન આવી' એ માળાપોએ વાંચવા જેવો લેખ છે.

યુગરાતી કેસરી—અકવાડિક. પાનાં ૧૨, વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪.

લોકમાન્ય દિગ્ગજના મુદ્રેસિદ્ધ અકવાડિક મરાઠી ખત કેસરીની યુગરાતી આવૃત્તિ આગસ્ટની પહેલી તારીખથી મુંબાઈમાં પ્રકટ કરવામાં આવી છે, તેને અમે અંતઃકરણ પૂર્વક વધારી લઈએ છીએ. તેના પહેલા જ અંક માટે 'યુગરાતને ચરણે' એ મથાળા નીચે એક ખાસ લેખ શ્રીયુત કેળકરે લખ્યો છે તે વાંચવાની અમે સૌને ભક્ષામણ કરીએ છીએ. તેમણે સરસ રીતે જાણ્યું છે કે સમગ્ર દેશ માટે લોકમાન્ય દિગ્ગજ તેમ જ મહાત્મા ગાંધીજીએ હિન્દોને જ રાષ્ટ્રભાષા ગણી છે છતાં દરેક પ્રાંતનું કાર્ય મોટે ભાગે પ્રાંતિક ભાષામાં જ ચાલી શકશે તેથી યુગરાતના નવજીવન કે મહારાષ્ટ્રના કેસરીનો દેશભરમાં પ્રચાર કરવા માટે તેના બીજા બને તેટલી ભાષામાં અનુવાદ થવા નોંધ્યું. તે મુજબ નવજીવનની અને કેસરીની પણ હિન્દી આવૃત્તિએ કેટલાક સમસ્યા પ્રકટ થાય છે. તેથી કેટલાંયે વરસથી રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો સિંદનાદ કરનાર, કેસરી જેવા પત્રનો યુગરાતી અનુવાદ હવે પ્રકટ કરવા માટે તેના મંચાલકોને અમે અભિનંદન આપીએ છીએ.

અમે જાણીએ છીએ કે કેસરી હાલ સ્વરાજ્યપક્ષનું મુખ્ય વાહન છે તેથી તેનો અનુવાદ નોંધને કેટલાક યુગરાતી ભાષ્યોમાં દિલ કચવાશે. પણ તેમણે ચાદ રાખવું નોંધ્યું કે દેશાભિમાનમાં કે દેશદાસમાં સ્વરાજવાદીઓને યુસ્ત પક્ષથી જરાયે ઉતરતા ગણવા નોંધ્યું નહિ; ને ખાસ કરીને પુનામાં ગાયકવાડ વામાના ઐતિહાસિક મહાનમાં આવેલી "કેસરી કેસરી"માં ધર્મ અને રાજનીતી, તપ અને ભોગની જેવી અખંડ ભેગીત જળતી રહી છે તેવી બીજી દાંધ રચણ ભાગ્યે જ નોંધ શકશે. વળી એ પણ ખ્યાનમાં રાખવું. નોંધ્યું કે આ જમાનામાં ખુદ અંગ્રેજ સરકાર પણ રશિયા કે જર્મની જેવા દર દેશના છેક અંતિમ વિચારોનો સંચાર રાખી શકતી નથી, તો પછી આપણા જ દેશના—આપણા ખાસ પાડોશીના કંઈક ભિન્ન વિચારોના પ્રચારથી કેમણે શા માટે ગભરાવું નોંધ્યું? અમે આશળ વધીને જાણવીશું કે આને દેશભરમાં વિચારોનું મહામંથન ચાલી રહ્યું છે તે વખતે દરેક સવાલની બધી બાજુઓ શુદ્ધ હૃદયથી પ્રશ્ન-સમજાવ સુકાય તેમાં લાભ જ છે. તેથી યુગરાતનો વિચારપ્રવાહ આ નવી ઝરણા

સંગમથી વિરાળ અને સમૃદ્ધ યશે એવી અમારી આશા છે.

આ પત્રમાં મરાઠી કેસરીના ભાગ્યંતર ઉપરાંત ગુજરાત વિષે કંઈક સ્વતંત્ર લેખો પત્રો ખખરો વગેરે આપ્યાં છે એ જોઈને અને રાજ યજ્ઞને છીએ. પશુ એ લખાણોના કેટલાક હોય પશુ જતાવવા જ પડશે. ધંધુદા મુનિસિપાલિટી વિભાગ લેખમાં હિંસા અહિંસાની અપ્રસ્તુત ચર્ચા દાખલ કરી છે અને ખીજા લેખમાં

[નોંધ—સ્વજનસંગઠને લીધે અમને મળેલાં બીજાં પુસ્તકો વગેરેના પરિચય આ અંકમાં આપી શક્યા નથી.]

નોંધ

લોકમાન્યની સંવત્સરી

લોકમાન્ય ટિળકનું દેહાવસાન થયે જોતજોતામાં ચાર વરસ પૂરાં થયાં છે. અને છતાં જનજીવ ગઈ કાલે જ કોઈ ચક્રવર્તી મહારાજની પશુ મરણશય્યાએ ન શોભાવે એવી જોગવારી મેઢની મુંઝાઈના સરદારગઢની પાસે જમીં દલી. તેમના સખની સામરયાત્રાએ નીરખવાતે મુંઝાઈના રક્તા અને જનમાળીઆમાં લાખો સ્ત્રી-પુરો અને બાળકોની જેવી કંઠ જમી દલી તેવી હિન્દુસ્થાનના કોઈ શહેરમાં કોઈ પશુ વખતે જમી નહિ હોય. તે જ પંચિત્ર દિવસે ગાંધીજીની સરદારી નીચે ખિલાફત કમિટીએ અસહકારનું યુદ્ધ શરૂ કર્યું; જનજીવ ટિળક મહારાજે જે દિવસે સરદારીનો સાજા ઉતાર્યો તે જ દિવસે ગાંધીજીએ તે ધારણ કર્યો! આ ગાંધી યુગનાય ચાર વરસ વહી ગયાં છે તે આપણા ઇતિહાસમાં ચિરકાળ સુધી સોનેરી અક્ષરે અંકાશે. છતાં ચોપાટીની એ મેઢની આંખ આગળથી ખસતી નથી, તેમની ચિંતાની એ નવાલાઓ સમરજીમાંથી છુટાવી નથી ને તેમની દિવ્ય વિશ્વતિ ને અમર કીર્તિની છાપ જરાયે જુસાઈ નથી.

ટિળક જેવા મહાપુરુષનું કંઈ સ્મારક જોઈએ ખરું? કોઈએ સૂચવ્યું હતું કે કંઈ જ ન જોઈએ. આજ સુધી સંકલ્પ ભારતવર્ષીય દશસ્મારક તો થયું જ નથી. મહાસભાના કંડેને ટિળક સ્વરાજ્ય કાળાનું નામ આપી તેમની સ્મૃતિ નજીક રાખી પશુ તેને સ્મારક ન કહી શકાય. બાકી પૂતાની ટિળક વિદ્યાપીઠને તેમ જ મદ્રાસની ટિળક સંસ્કૃત વિદ્યાપીઠને કંઈક અસંપ્રાપ્તિક સ્મારકો ગણી શકાય. લોકમાન્યના લેખસંગ્રહ, તેમનું

કાળને શિયાળવાની અંતે ખીજા એવી મલીન ઉપમાઓ આપી છે એ જોઈને અમને દુઃખ થાય છે. આમાં પોતાના વિષયનું રીતસર વિવરણ કરવાતે જદલે પોતાના માની-લાધેલા વિરોધીઓને ગાળ દેવાની તકપ દેખાય છે. તેથી આ પત્રના લેખકો ગુજરાતી વાંચકવર્ગ પાસે જે સહનસીલતાની આશા રાખે છે તેવી જ તેઓ ગુજરાતનાં—સારા દેશના શિરોમણિરૂપ ગાંધીજીના વિચારો વિશે પશુ દાખવશે એવી આશા રાખીશું.

જીવનચરિત્ર અને તેમની આખ્યાયિકાનું પુસ્તક એ તેમનાં સાહિત્યસ્મારકો પશુ સુચોચ જ છે. પશુ તેમના ખરેખરા સ્મારક તરીકે તો પુતાનું ટિળક મંદિર અને ત્યાંની મુનિસિપાલિટી તરફથી રચાપવામાં આવેલી તેમની શિક્ષાકૃતિ જ ગણાશે. તે બન્નેની જોડેરકિવા મર્ધ પહેલી તારીખે પંડિત મોતિલાલજીએ કરી અને મુંઝાઈમાં “ગુજરાતી કેસરી” પત્ર પશુ તે જ દિવસે પ્રકટ થયું તેથી આ વરસે ટિળકોત્સવ વિશેષ ઉત્સાહથી ઉજવાયો હોય એમ જણાય છે.

પશુ મહાપુરોની મોટી મહત્વાકાંક્ષાઓ અને તેમના તેજસ્વી વિચારો જ તેમનાં સાચાં સ્મારકો છે. અને વખત જતાં પાથર ધસાય છે તે ધાતુતે કાટ ચડે છે જ્યારે આ વિચારવિશ્વતિઓ તો દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે ઓપતી જાય છે. ટિળક મહારાજે ગયા સંક્રાંતિ આખરમાં સ્વરાજ્યમંત્રનો ઉચ્ચાર કર્યો ત્યારે એ તો એજેર જ્યાંએલા અધિકારની વચ્ચે વીજળીના એક ચમકારા જેવો હતો. લગભગ દસ વરસે જંગાળાએ તેને વધારી લીધો. વળી લોકમાન્યની સાથે લગભગ છ વરસ તેનો પશુ ગ્રાસ થયો. પશુ તેઓ દુસ્થા ત્યારથી વળી તેનું તેજ હદિ પામતું જ થયું. તેમજી સ્વરાજ્યવજ મહાત્માજીએ સોંપ્યા; આજે બન્નેના મંચકત પ્રતાપથી તે વાવટાની દેશભરમાં આજુ વર્તે છે. ને છેવટે જ્યારે થોડા વખતમાં સ્વરાજની રાશની દેશના જુજીપુણ્યામાં આનંદને ઉઠાસ પ્રસારશે ત્યારે તેમાં તેના મળ ગુરૂનો મહિમા પૂજશે.

સ્વરાજ્ય એ તો તેમનું ખેય. તેમના સમગ્ર મંત્રનું એ તો એક અંગ. તેમની શત્રુસત્રીમાં તો સ્વરાજ્ય,

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, સ્વદેશી ને બહિષ્કાર—એ ચારનો સમાવેશ થાય. તેમના ખર્ચની સાથે તેમણે ૨૦ વરસ પર સ્વયંવેદા મોઝેને પણ ગાંધીજીએ અને સમગ્ર પ્રજાએ વધારી લીધા છે તે પણ સૌ જાણે છે. અને જો તેમાં ગાંધીજીએ કંઈક સુધારા ને ઉમેરા કર્યા છે તો પણ એ બે મહારથીઓના ઉડા મતભેદના પ્રમાણમાં તો તેને જુજ ન જણવા જાય છે.

લોકમાન્યની એ પણ મહત્તા છે કે તેમના કેટલાક મંત્ર પ્રજાએ વિસંધા છે તે તરફ આટલે વરસે તે ફરી પાછી વળતી જાય છે. શિવાજી મહોત્સવની અને ગણેશોત્સવની તેમની ચળવળ આજે ફરી પડેલી દેખાય છે. અને સ્થળેસ્થળે વ્યાપારશાળાઓ સ્થાપવાનો તેમનો મનોરથ પણ સિદ્ધ થયો નથી. છતાં દાદા દેસાઈ જે વિચારસંક્રાંતિ આણી રહેલી છે તેને પરિણામે લોકમાન્યના એ વચ્ચારો પણ એક કે બીજા સ્વરૂપમાં સ્વીકારાશે એવી આશા પડે છે.

આજે ગાંધીજી સૌના પ્રિયમાં વિરાજે છે, છતાં તેઓ જ કણુક કરે છે કે ટિપ્પણું સ્થાન તો ખાલી જ છે. અને કેટલાયે વખત સુધી ખાલી રહેશે એ કાણુ કહી શકે ? એ તીવ્રજી અને તેજસ્વી જીવિ, એ અગ્રાધ ને સર્વશ્રેષ્ઠી ગાન, એ સંશોધક યતિ ને સજ્જનશક્તિ, ને તેની સાથે એ પ્રયત્ન વીરતા અને અપાર નિર્ભયતા, એ ભવ્ય નવાઈલાગ ને પરમ સાધુચિત્ત, ને દુઃસ્મનનાં દિવસે વિદ્યારે એવો એ આખનો ચમકારો અને એ સિદ્ધ જેવી વાણી—આવા અદ્ભુત ગુણો ને તેથીયે વધારે વિરલ તેજો સંયોગ કદાચ જમાનાઓ સુધી આપણે નહિ જોઈએ. ચારસો વરસમાં બીજી શિવાજી જન્મ્યો નથી. બીજા ટિપ્પણનાં દર્શનને સાર પણ ધણાં—ધણુયે વરસ સુધી રાહ જોવી પડશે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદ

મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે આ (ઓગસ્ટ) માસની પહેલી બીજી તારીખે અમદાવાદમાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓના શિક્ષકો અને કાર્યવાહકોની ને પરિષદ મળી હતી તે વિષે પહેલાં યણી મોટી આશાઓ રાખવામાં આવી હતી. પણ તે છેક જ નિષ્ફળ મઠે છે એમ અમારે કમને પણ કણુક કરવું પડે છે.

ચાર વરસ પર ગાંધીજીએ રાજકીય લડતને અંગે શાળાઓના બહિષ્કારની ચળવળ શરૂ કરી ત્યારે તો સરકારથી સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ સ્થાપવાનો જ તેમણે ઉપદેશ કર્યો. તેથી શિક્ષણના છેક જ બિનઅનુલંબી ધણું કાર્યકર્તાઓએ

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ પણ કાઢી આંડી. પછી તેમાં ગાંધીજીની પ્રેરણાથી બીજાં સે તરફે ઉમેરાયાં: શાળાઓમાં રેડીઆ દાખલ કરો ને કોઈ અલગ બેળાકા આવે તો તેને શાળાની હતરી બેખમમાં નાંખીને પણ સ્વીકારો. ચાર વરસના અનુભવથી ગાંધીજી જ કણુક કરે છે કે આ તરફ તો કવચિત જ સ્વીકારવાં છે, એટલે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો આખો સમારંભ અસહકારની દૃષ્ટિએ લગભગ નિષ્ફળ થયો જણાય. બીજું, ખાસ શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓને અને સામાન્ય પ્રજાને બાળકોના સામાન્ય વિભક્તી દૃષ્ટિથી આ શાળાઓ વધારે ને વધારે નિરંજન લાગતી જાય છે. આમ આ શાળાઓ નથી જરાપર રેડીઆ ચલાવતી કે નથી પૂરું શિક્ષણ આપતી. ને રજા ભરમાં ચામેલા મતભેદથી પ્રજાની ત્રદા ઘટતી જાય છે, પૈસાની મુશ્કેલીઓ વધતી જાય છે ને થોડીકણી શાળાઓ બંધ થતી જાય છે.

આ સ્થિતિમાં શાળાઓને એક જ રીતે સુધારી શકાય એમ હતું: તેમાં શુદ્ધ શિક્ષણ આપીને—અર્થાત્ શિક્ષાને અને સાધનસામગ્રીને સુધારીને. પણ ગાંધીજીએ તો પોતાના ભાવણમાં તરત જ જણાવી દીધું કે આપણે આ શાળાઓના શુદ્ધ શિક્ષણતત્ત્વોને વિચાર કરવાનો નથી પણ તેમાં અસહકારનાં તત્ત્વોને વધારે સંચાર કરવાના માર્ગ જ તપાસવાના છે. આથી રાષ્ટ્રીય શાળાઓના અને તેમાં ભણતાં બાળકોના દિલ્લીપીઓને ને નિરાશ થઈ તે પરિપદના વિચારને સુધીમાં વધારે ને વધારે ગાઢ થતી જ ગઈ.

સૌ શિક્ષકો અને સંચાલકો ગાંધીજીને પછી શકે: “આપે છેક ચારેભમાં શાળાઓને કેવળ સરકારથી સ્વતંત્ર રહેવાની જ શરત નહોતી કરી અને અસહકારનું મુખ્ય તત્ત્વ તેને જ નહોતું ગણ્યું ? જો એમ હોય તો તે સિદ્ધ કર્યા પછી આપણી સંસ્કૃતિને પોણે ને બીલેવે એવું સરસમાં સરસ શિક્ષણ બાળકોને બને તેટલો વખત શા માટે ન આપીએ ? અને શાળાને મહાસલા જેવી રાજકીય સંસ્થાનાં આજના આખા ને આખા રચનાત્મક ક્રમમાં બાળકોને મુકાવવાનું યંત્ર જ શા માટે બનાવીએ ? અસખત, એ અંગોને પણ જુને તેટલે અંગે બીજીવીએ. પણ શાળાની આદિ મંત્ર ને અંત તેનાથી જ શા માટે ભરી મુશીએ અથવા અન્ય શિક્ષણનાં પ્રમાણમાં તેને વધારે રવાન પણ શા માટે આપીએ ? જો એમ કરીએ તો તો અમે શિક્ષણના ઉત્તર

રચાન પરથી બ્રહ્મ થઈને તે મહામહાના સામાન્ય સીપાર્થ જ બની જઈએ."

આવી દૃષ્ટિ શિક્ષકોની અને અધ્યાપકોની હોય. પણ જિજ્ઞાસા નિર્દોષ બાળકોનું શું? આ પરિપક્વ એરણુ પર તો મુખ્યત્વે ફરીને પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ જ હતી. એટલે એમાં છોકરાંઓ ૧૬ વરસની નીચેનાં જ હોય. તો કુનિયાના કોઇ દેશમાં એટલી કુમળા વયનાં બાળકોને લાયકર લગાડીને પ્રસંગે પણ કોઈએ સામાન્ય કેળવણીમાંથી ચળાવ્યાં છે? શુદ્ધ સરહદ પર ધસતો હોય ત્યારે પણ ૧૬ ને ૧૮ વર્ષના છોકરાઓને જ કંઈક લરકરી તાલીમ આપેલી જણવામાં છે. પણ ૧૬ની નીચેનાં બાળકોને આમ રાષ્ટ્ર-વચમાં હોમવાની સલાહ તો ગાંધીજી જ આપતા જણાય છે.

રચનાત્મક કાર્યોનો અમલ કરવાથી તો બાળકો નાગરિક થતાં રીંછે. પણ બાળકોએ નાગરિક ઉપરાંત સારાં મનુષ્ય પણ થવું જોઈએ. તે માટે તેમની શુદ્ધિ અને કલ્પના, હૃદય અને રમણસિ પણ ખીલવવાને મુખ્ય પ્રયાસ કરવો જોઈએ. શિક્ષણને રાષ્ટ્રીય વર્ણુ આપો પણ મળમાં શિક્ષણ તો આપવું જ જોઈએ.

પણ હવે આ બધી દલીલો કરવી બર્થ છે. પહેલાં પણ રાષ્ટ્રીય શાળાઓનો કારભાર જોઈને માળાપો અને છોકરાં પણ કંટાળતાં હતાં. હવે આ પરિપક્વતાં ભાવણો અને કરાવોથી તો એક જ પરિણામ આવે એમ લાગે છે: વધારે શાળાઓ બંધ થશે અને ચાલશે તેમાંથી વધારે બાળકો ઉડી જશે.

ગાંધીજીના નવા પ્રયાસથી સમિતિઓ બંધ થતી જાય છે ને તેમાંથી સજાસજા ખરતા જાય છે. ખાદી સંબંધી કરાવોથી પણ ગામગામડેથી આહીકાંડો સંકેલાતા જાય છે એટલે તેને અલ્પાવે લેકા મિલકકાપડ તરફ વળતા જશે. હવે આ પરિપક્વ મેળનીને જાણે તેમણે બને તેટલી શાળાઓ પણ સંકેલવાને વિચાર રાખ્યો હોય એમ લાગે છે.

ગાંધીજી આ બધું જાણે છે અને છતાં એ જ માર્ગે નિર્ભયપણે આગળ વધે જાય છે. એનો અર્થ એક જ હોઈ શકે. તેમને જ સ્વરાજ્ય જોઈએ છે અને તે માટે તેમણે જે માર્ગ સસવ્યો છે તેને આપણે પૂરો સમજતા નથી—તેમણે પૂરો સમજાવ્યો નથી. એટલે આ બધી દીઠા બર્થ પણ હોય. પણ

એટલું તો ચોક્કસ છે કે સ્વરાજ્ય ને અસહકાર વિષે કંઈક જુલો જ ધારણા રાખીને પ્રજા ગાંધીજીને માર્ગે વળેલી. હવે જેમ જેમ બેદ યોગ્યો થતો જાય છે તેમ તેમ પ્રજા પાછી વળતી જાય છે. આમાં પ્રજાની અથ્રહાનો કે ગાંધીજીની મનોદશાનો વાંક ન પણ હોય. ખરો વાંક તો વિધાતાનો કે આજે પ્રજામાં કુદ પડતી જાય છે ને શુદ્ધ સંધ રાગે છે!

નિર્દોષ કન્યાઓનું રક્ષણ

કલકત્તાના વિગિજ્જન્સ એસોસિએશન (અનાથ રક્ષણ મંડળ) ની એક સભા થોડા વખત ઉપર મળી હતી. પતિત સ્ત્રીઓના ઘરમાં જે બાલિકાઓને નહાન-પણથી જોરજુલમથી રાખવામાં આવે છે તેમનો છુટકારો કરીને તેમને માટે એક આશ્રમ સ્થાપવા માટે પૈસા ઉઘરાવવાનો ઉદ્દેશ આ સભાનો હતો. સભામાં જોરે કરવામાં આવ્યું હતું કે કલકત્તા શહેરમાં હાલમાં નવથી તેર વરસની ઉંમરની સગલુગ બે હજાર કન્યાઓ પતિત સ્ત્રીઓને ઘેર રહે છે. આ બધી કન્યાઓ મોટી થઈને શું કરશે તે તો દેખીતું જ છે. કલકત્તા સપ્તશન આદિ ઇમ્પ્રોવર કાર્મિક એક્ટ (બાલિકાઓનું વૈચાલ્ય અટકાવવાના કાયદા) પ્રમાણે આ કન્યાઓને ખરાય ઘરમાંથી છોડાવવાનો પોલિસને હક છે. પણ હજી સુધી તે હકનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી; કેમકે છોડાયા પછી તે કન્યાઓને રાખવા માટે આશ્રમ કે એવું કોઈ સ્થળ જ નથી. અલખત, ખ્રીસ્તી પાંદરીઓ તો બધી જ ખુશીથી તેમને પોતાની પાસે રાખે અને શુદ્ધ જીવન ગાળતાં શિખવે. પણ ભય એ છે કે પ્રજા વખતે કહેશે કે સરકાર તે કન્યાઓને વલસાવીને ખ્રીસ્તી બનાવે છે. આથી, તે કન્યાઓ શુદ્ધ જીવન ગાળે અને છતાં પોતાનો ધર્મ પણ સાચવે એવી સમજણવાળો એક આશ્રમ કલકત્તામાં સ્થાપવામાં આવ્યો છે. હાલ તરત તો તેમાં માત્ર ચાળીસ કન્યાઓ રહે એટલી જ સગવડ છે.

આ ૨૦૦૦ કન્યાઓમાંથી એક પણ કન્યા આવા અશુદ્ધ વાતાવરણમાં એક દિવસ પણ વધારે ગાળે તેના કરતાં બધીએ કન્યાઓ આજે ને આજે જ ખ્રીસ્તી પાંદરીઓના હાથમાં જતી હોય તો તે પણ ઇચ્છવા યોગ્ય છે એમ અમારું માનવું છે. કોઈ પતિત સ્ત્રીના ઘરમાં રહેવા કરતાં તો દિ-દુ, કૌન, બીક, ખ્રીસ્તી કે મુશ્કેલમાન ગમે તે ધર્મ પાળીને

શુદ્ધ જીવન ગાળવું સાઈ. આ નિર્દોષ કન્યાઓને પોતાના ધર્મમાં દાખલ કરીને પાળવાની ઇચ્છા જોયને ન હોય તેમણે એ કન્યાઓ ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકારે તેમાં વાંધા લેવા નોંધજો નહિ. ખરે જોતાં દરેક હિન્દુની ફરજ છે કે આ સર્વે હિન્દુ કન્યાઓ માટે શાશ્વત્તની વ્યવસ્થા કરવી. અને જો તેમ ન અને તો પ્રજા તેમને ખ્રીસ્તી પાદરીઓના હાથમાં જવા દેવી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હાલમાં ૪૦ કન્યાઓને માટે વ્યવસ્થા થઈ છે. ધારો કે આ પ્રેચલ ફેલ્ડમાં નિવડે તો પણ ૨૦૦૦ માંથી ૧૮૬૦ કન્યાઓ તો બાકી રહી! આ સર્વને તેમની અરાબ સ્થિતિમાંથી છોડવીને પાળવા જોઈએ. લોકમત કેળવતાં તો હજી વખતે કેટલકાં વરસો થશે! તેટલાં વરસો સુધી બિચારી તે કન્યાઓને આવા નરકમાં સંજડવા દેવી તે તો ખરેખર ઘાતકીપણ જ કહેવાય.

માટે હાલમાં તો બને તેટલી કન્યાઓને એ દસાહ-ખાનામાંથી ઉગારી લઇને, જે ધર્મના લોકો તેમને સ્વીકારવાને તૈયાર હોય તેમના હાથમાં તેમને સરકારે સોંપવી નોંધજો. પછી ભલે તેઓ ખ્રીસ્તી હોય કે મુસલમાન. અને પછી હિન્દુ જૈન વિગેરેની ફરજ છે કે તેમણે બાકી રહેલી તેમની સ્વધર્મ કન્યાઓનું રક્ષણ કરવા ને પાળવા માટે લોકમત કેળવવો.

મુબાદલ ઇલાકામાં દારૂનિષેધ

“આ ધારાસભા સરકારને સૂચવે છે કે સરકારે એવી નજરેત વર્તે બહાર પાડવી કે મુબાદલ ઇલાકામાં દારૂનો સંપૂર્ણ નિષેધ વીસ વર્ષ દરમ્યાન કરવો એવી સરકારી આજકારી ખાતાની રાજનીતિ સરકારે સ્વીકારી છે. આ રાજનીતિનો અમલ કરવા

માટે (૧) દારૂ ઓછો ગાળીને ધીમે ધીમે ઓગલવે; (૨) દારૂની દુકાનોની સંખ્યા કમતી કરવા ધારણ કરવી ઓછી કરવી; (૩) ચુટણીથી સ્થાનિ સલાહકાર મંડળો સ્થાપી તેમને ચોખ્ખ સત્તા અપાવવી (૪) તે સિવાય જરૂર પડે તે પગલાં લેનાં; અને (૫) જરૂર પુરતા ધારા નિયમો કરવા.”—આ પ્રમાણે દારૂ નિષેધને લગતો ઠરાવ હાલમાં પુનામાં બેઠેલી ધારાસભાએ પસાર કર્યો છે. આવા ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થાય એવું આપણે ધારીએ. પણ સરકારી અમલદારો ઓરી આમડીના તેમ જ ધડેવણી, સામા પડ્યા હતા અને આવા ઠરાવને માટે અને પુરતો વિચાર કરે નથી એવું બહાનું પણ ઉચ્ચારી શક્યા હતા! દારૂ નિષેધને માટે આસ સમિતિ નીમાઈ હતી તેવું નિવેદન બહાર પડી ચુક્યાને ધણો વખત વહી ગયો છે તે છતાં સરકારી અમલદારોને લોકહિતના કામ કરવાની કુરસદ હોતી નથી. ખીજું બહાનું એવું બતાવે હતું કે દેશી રાખો વાંધા ઠાંડે છે. બ્યારે સરકારે અનુકૂળ હોય છે ત્યારે હથિયારબંધી કે છાપખાન માટે, રાજદ્રોહ કે અમુક પુરતકાના બહિષ્કાર માટે નોંધજો તેવા કાયદા અને વ્યવસ્થા દેશી રાખો પાસે તે કરાવી લે છે. પણ જે કામ પોતાને ગમતું નથી તેને માટે તત્પરતા ધી-રીતે બતાવે!

આ ઠરાવ તો પસાર થયો છે પણ જો ધારાસભાના સભ્યો તથા પ્રજાજનો વખતો વખત ટોક ટોક નહીં કરે તો સરકાર હડે-કલેજે ઉઘાળ કરશે. વીસ વર્ષમાં પૂરો નિષેધ થાય કે નહીં, પણ જો આ ઠરાવનો અમલ રાફ થાય તો! દેશને અત્યંત ફાયદો થશે એ રહેજે સમજ-રાકાય એવું છે.

આ માસિક અમદાવાદ સિટીલ હોસ્પિટલની સામે ખાનાભાંઈની વારીમાં ત્રસન્ત મુદ્રણાલયમાં ચીમનલાલ ઇશ્વરલાલ મહેતાએ છાપ્યું અને ઈન્દુલાલ કૌશલાલ પાસિકે યુગધર્મ, કાર્યાલય માટે અમદાવાદ બંદ પાસે આવેલા એ કાર્યાલયના મકાનમાંથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

યુગધર્મ

પુસ્તક ૪

ભાદરવો, ૧૯૮૦

અંક ૬

ગાંધીજીનો પ્રેમધર્મ

[યરોડા જોડના ગાંધીજીના કંઈક વિરોધ અંતુભવ આ લેખમાં રજુ કરે છું.

—ઈ. ચા.]

ગાંધીજી પોતાની ફીલસૂફી બે અથવા એક શબ્દમાં સમાવે છે. સત્ય અને અહિંસા—એ બે તેમના જીવનમંત્ર છે. સત્ય શુદ્ધિથી પરખાય તે અહિંસા અર્થાત્ પ્રેમભાવ એ હૃદયથી પીછાનાય. પણ તે બન્નેમાં એક જ આત્મ-તત્ત્વ વિશ્વસે છે તેથી ગાંધીજી સત્ય ને પ્રેમને એક જ ગણીને બેમાંથી એકે તે સ્વરૂપમાં ધરતું અને ધર્મનું દર્શન કરે છે. પોતાની ફીલસૂફીને જીવનમાં ઉતારવામાં આ જમાનામાં કે જૂતકાળમાં કોઈક જ ગાંધીજીને ટપી ગયા છે. તેથી જાહેર જીવનમાં તેમ જોડમાં પણ ગાંધીજી કેવી રીતે પ્રેમધર્મ પાળતા એ જાણવામાં સૌને ઘણો જ રસ પડે એમ ધારે છું.

ગાંધીજીની લડતોમાં રાજદ્વારી વિરોધવૃત્તિ ન હતી પણ પ્રેમભાવ જ પ્રધાન હતો. ભાષ મનઝરઅલી કે ભાષ અબ્દુલ ગની માટે, મુશ્લીપેટાના શરાઓ માટે કે હડીલા હજમ માટે તેમણે અંગત રનેહવૃત્તિથી જ કમર ફસી હતી. અને પોતાને માટે કંઈ માગણી ક્યો કરતાં તેમાં પણ એકંદર રાજદ્વારી કેદીઓનો

માર્ગ સરળ કરવાનો જ હેતુ હતો. પણ આવી લડત તો કોઈ દિવસ લડવી પડે. તેથી તે સ્થિતિય રાજના શાંત સરળ જીવનમાં ગાંધીજીનો પ્રેમભાવ પ્રકટતો હતો તેનું જ કંઈક દિગ્દર્શન અત્રે કરીશું.

કેરીનો ત્યાગ

યરોડામાં આવ્યે મને બે ત્રણ દિવસ મથા હતા તેવામાં જ ગાંધીજીના કોમળ ભાવનું પહેલું પારખું મળ્યું. કંઈકથી તેમની પાસે કેરી આવી હતી. તે વખતે રમઝાનનો મહિનો ચાલતો હતો. ભાષ મનઝરઅલી ને મુસલમાન યોડર બન્ને રોજ કરતા હતા. તેથી બીજાં ફજમાંથી તેમ કેરીમાંથી તેમનો ભાગ રાખીને ગાંધીજીએ એક કેરી મને આપવા માંડી. મેં તેની ના પાડી અને મારાં કારણો આપ્યાં. તેમણે મારી ઉલટ તપાસ કરી. છેવટે મારે મત સમજીને થંભી ગયા. વાતમાં એવીંતી ખજર પડી ગઈ કે તેઓ પોને પણ કેરી નથી ખાતા. મેં તેમની તબિયતને ઉદ્દેશીને તે ખાવાની વિનંતિ કરી. તેમણે કહ્યું: “મારા પોપણ માટે તો

બેઠતાં ફળ મને મળે છે. કેરી તો શેખની જ બીજ છે. ખદાર પણ એમ જ સમજીને મિત્રોનું મન ગ્રામ્યવાને ખાતો. પંથુ અહીંયાં તો લાઇ જ્યારાગદાય ભેજુસાલી જેવા મારાથી પણ વધારે સારી રીતે રહેનારા લાઇઓને કેરી ન મળે ત્યાં સુધી મારાથી તે શી રીતે લેવાય ? અહીંયાં ઘણીયે વાર કેરી આવે છે તે લેવાને મેજર ઘણી વાર આમદ પણ કરે છે. પણ મારી સરત તે અમલમાં ન મુકી શકે અને હું કેરી ન ખાઇ શકું.”

મેં સાબરમતીનું પ્રકરણ ઉમેર્યું: “હાએ આગનની લડતને અંગે ઉપવાસ કર્યાં તેથી તેમની પાસેથી ત્રણ માસ સારું મોપડી ક્ષમ મે મેળાપના હક પણ લઇ લીધા છે. તેમને તાવ આવી ગયો છતાં જરા ઘી સિવાય કેવળ જેલનો જ ખોરાક આપે છે. સ્વામીને રોટલી નથી પચતી તેથી બન્ને વખત ભાત જ લે છે. વાલજીભાઈની લાજ ખાઈ શકાતી નથી, એક જ વખત ખાય છે ને તેમનું વજન થોડું જ હતું તે પણ ધરી ચું છે. ને લાઇ દયાળજીએ અગીઆર મહિનામાં ૨૦ રતલ વજન ખાચું છે. તેમના પ્રમાણમાં તો ઘણો સારો ખોરાક મને મળે છે. તેથી કેરી કેમ લાઇ શકાય ?” આ ખીના સાંભળીને ગાંધીજીને નિશ્ચય કદાચ વધારે દદ જ થયો હશે.

આ પહેલાં તેમ આ પછી પણ કેરી આવ્યે જ જતી. ગાંધીજીને મંત્રણા નારંગી તો જેલગાંથી મળતાં એટલે તે જ ફળ ખદારથી આવે તે રીતિયાં જેલની ધરપીતાકમાં મોકલી આપવા ગાંધીજી સૂચવતા. તેથી કોઈ વાર તો ફળ ત્યાં મોકલીને પછી અમલદારે ગાંધીજીને ખબર આપતા. પણ કેરી તો જેલમાંથી ન મળે તેથી ગાંધીજીને જ મોકલતા. અમે યુરોપીઅન યાર્ડમાં હતા તે વખતે એક વાર તે આવી. તરત જ લાઇ મનઝરઅલી મટે થોડી રાખીને ખાખીની ગાંધીજીએ જોહો લેવાયે વોર્ડરે ને જરદારીએ કાઢવાળા ને કુંગવાળાની મોટી પકટનમાં વહેંચાવી દીધી. આ કામ અનિશ્ચિત ગણાય એમ ધારીને ગાંધીજીએ તે વિષે સુપરીન્ટેન્ડન્ટને સાફ સાફ ખબર આપી દીધી. તે ઉમેર્યું કે “આ યુરોપીઅન કેદીઓને પણ આપવાનું મને બહુ મન થાય છે. પણ તેમની સાથે કંઈ વ્યવહાર ન રાખવાની તમે સલાહ આપી છે તેથી જ અટકી નહિં છું.”

છેવરે તો ગાંધીજીએ દદ વાળી. પહેલેથી જ તેઓ સાર્જન્ટને* ને દક્તરને પણ કેરી આપતા જ હતા.

* તેલંગની નીચેની પાવરીના ઝોરા અમલદાર.

વોર્ડર વગેરેને કેરી આપવાની વાત તેમણે સુપરીન્ટેન્ડન્ટને કરી તે વખતે જ આ લામસ પણ ફેડવાનું મન હતું. પણ તેથી કદાચ એ અમલદારોને નુકસાન થાય એ વિચારથી તેઓ અટકી ગયા. પણ ગાંધીજીના રાત્રકથનો કે પ્રેમલાવનો આરો કેમ આવી શકે ? બીજી જ વખતે કેરી આવી ત્યારે તેમણે સાર્જન્ટની મારફત જેલરને તે મોકલાવી. તે તેણે સ્વીકારી. પછી તેમને થયું કે ખુદ સુપરીન્ટેન્ડન્ટને પણ આપી ન શકાય ? બીજે જ પ્રંગે તેઓ આવ્યા એટલે ગાંધીજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું: “હું વોર્ડર વગેરેને કેરી આપું છું એ તો મેં તમને કહ્યું છે પણ મારે ઉમેરવું બેઠએ કે મિ, ફલે (સાર્જન્ટને) પણ હું આપતો જ આવ્યો છું. હવે મિ. રીડે (જેલર) તે સ્વીકારી છે અને આવે તો હું તમને પણ સજ્જાવવાની ઉમેદ રાખું છું.” તેમણે કેવળ પ્રસંગતા જ બતાવી ને ગાંધીજીની પ્રસાદી સ્વીકારી. કદાચ લાજા મેજરને ધડિલર વિચાર આવ્યો હશે કે અંગે જ સહતતતને મુળવનાર આ નીકર પુરૂષ અમારા પર આટલી ભાવ કેમ રાખતા હશે !

પ્રેમનો બદલો પ્રેમથી જ મળે. યુસ્તીપેટાની ને લાઈ મનઝરઅલીની લડતમાં મેજર જેલે ગાંધીજી પ્રતે કેવો અંગત ભાવ દાખવ્યો હતો એ આગળ બતાવ્યું છે. ત્યારે તેમની બદલી ધઈ લારે અતિથઈ ભાવથી અમારી સાથે હાથ મીલાવીને તેઓ વિદાય થયા. પણ તેથી તેમને સતોષ ન વળ્યો. આસારે મહિનાએક પછી ત્યારે તેમને પંજાબ તરફ જવાનું નક્કી થયું ત્યારે એક દિવસ બપોરે તેઓ પોતાનાં પત્ની સાથે ગાંધીજીની ઝોરડી આગળ ઝોરડીંતા ઝળકી ઉઠ્યા. “મિસિસ જોન્સ સાથે મેં તમારે વિષે ઘણી વાર વાત કરેલી તેથી તમને છેલ્લાં મળી લેવાનું ધવું મન હતું. તેથી તમને છેલ્લી સલામ કરવા અમે આવ્યા છીએ.” ગાંધીજીએ મિસિસ જોન્સને, સંભળાચું: “મેજર અહીંયાંથી નાવ છે એથી હું તો ઘણો જ રાજ થાઉં છું. તેઓ આ ખાતને માટે લાયક છે જ નહિ. પકટનના દાકતરી કામમાં જ તેઓ વધારે સુખ શાંતિ ભોગવશે.” સૌ હાથ મીલાવી હસતાં હસતાં છુટાં પડ્યાં !

આદનની સેવા

કોઇ વરતુના દાન કરતાં જાને સેવા કરવી એ ધવું વધારે કડિન છે. એક પ્રસંગે અમારા વોર્ડર આદનની અજાજ મેવા કરીને ગાંધીજીએ ચીતે હિરત પમાડ્યા.

રમઝાનના દિવસો હતા. રાત્રે આડેક વાગ્યા હશે. અમે વાતો કરતા બેઠા હતા અને આદન પાસેની ઝોરડીમાં ખાઈ પરવારીને લેટતા હતા. એટલામાં અમે ઝોરડીની ગરગટ સાંભળી. તપાસ કરતાં માત્રમ પડ્યું કે આદનને હાથે વીંછી કરડ્યો છે. તરત જ અમે બધા ત્યાં ઉપડ્યા. વીંછીને જોઈને પકડી લીધા. પછી ગાંધીજીએ આદનનો હાથ તપાસ્યો અને દરદ લિપે પૂછ્યું, તરત ગાંધીજીએ સોમો મંગાવ્યો. તે કંઈ ન જડ્યો. એટલે તેમણે હાથમાં અપ્પુ લીધું. પણ અપ્પુ ધણું છુટું હતું તેથી સફાઈથી ચામડી કાપીને લોહી ને ડાંગ કાઢવાનું ન બની શક્યું. અમે ધારું કે હવે ગાંધીજી કંઈ ચોપડવાનું આપીને કામ પૂરું કરશે. પણ એટલામાં ઝોરડીની ગાંધીજીએ પીચદાની ને પાણી માગ્યું. પાણીથી આદનનો હાથ સાફ કરીને ગાંધીજી એકદમ જોડાઈને તેનો જામ સુસવા મંડી ગયા ! સુસે, યુક્ટી નાંખે ને વળી સુસે ! એમ કેટલીએ વાર મુઠી કર્યા પછી ગાંધીજીએ ચોખ્ખી માટી પાણીમાં પલાળીને તેનો પાટો આદનના હાથ પર ગાંધી દીધો. એથી તેને પૂરી કળ ન વળી એટલે ગાંધીજીએ વધારે લીની માટીની “લોપરી” ગાંધવાની સુસવા આપી.

ગાંધીજી પેતે જ આમ એકાએક ધા સુસવા માંડશે એમ રહેજ પણ ધારું ન હતું. એક રથજે શી. શીનિવાસ શસ્ત્રીએ લખ્યું છે કે તેમણે એક વાર એક પતિઆના ભવંકર ચાંદાને પોતાના સંદેશ વચ્ચેથી છુટાંતો ગાંધીજીને જોયા હતા. પણ એ તો કંઈ ઇતિહાસની વાત જેની લાગેલી. ગાંધીજીને ચોખ્ખાઈની તો ઘણી જ ચટ ને આ તો ગમે તેવા સારા પણ આફ્રિકાના શીદોના કાળો હાથ. તેનો ધા ગાંધીજી આમ એકાએક પોતાના જ હોડથી સુસે એમ કલ્પનામાં પણ કેમ આવે ?

પણ એ પ્રસંગે આથી પણ વધારે તો એ લાગેલું કે ગાંધીજીએ પેતે તો આમ સુસવું જ ન જોઈએ. તેઓ મંદવાડમાંથી તાત્ત જ ઉઠેલા હતા. તે વખતે પણ આખો દિવસ પધારીવરા જ રહેતા ને રંડીઓ પણ ચતારી સડતા નહિ. વળી તેમના ઘાંત પણ અડધા અજેસા, ખાકીના નળળા ને તેમથી લોહી પણ નીકળે ! એવી સ્થિતિમાં તેમનાથી આવું કામ થઈ જ કેમ શકે ? આવો કંઈ સવાલ મનમાં ચોખ્ખા નીતરી આવે કે તે તેમને જણાવીએ તે પહેલાં તો ગાંધીજીએ બે ચાર વાર લોહી સુસીને યુક્ટી પણ નાંખેલું !

આદનની સેવા કરવાનો ગાંધીજીને બીજો પણ પ્રસંગ મળ્યો હતો. એ લઘા શીપાઇને ઝોરડીમાં ધણી જ દુઃખદાયક સમાચાર મળ્યા કે સોમાક્ષી મુશકમાં તેના ગામમાં તેના જન્મે લાઈ ઝોરડીમાં ચુસ્તી ગયા છે ને તેની છુટી મા નિરાધાર હાલતમાં ટળવળે છે. તેનો નિર્વાહ ખેતી પર હતો. તે કરનાર પણ કોઈ રહ્યું નહિ. આ જાણીને તેને સ્વાભાવિક રીતે પોતાની માને તેમ જ બીજાં સગાં મળવાનું મન થયું. પણ યરોડાથી તો તેમને કેમ મળ્યા ? તેણે ગાંધીજીને કહ્યું કે જો મને ઝોડનની જેતમાં જોડેલો તો ત્યાંથી કાઢીને મળાને કુડુંજને માટે કંઈ જોડેજરત કરી શકું. ગાંધીજીએ તરત જ મુપરીન્ટેન્ડન્ટને આદનની બધી વાન જરાજર સંભળાવી. તેમણે આદનની સહી કરાવીને ઝોડનની ફેરવદલી સાર અરજ મોકલવા ગાંધીજીને ચયચું. અરજ ઘડાઈને ગઈ. થોડે વખતે જેલ ખાતાના વડા અધિકારીએ જવાબ આપ્યો કે ઝોડનની જેલમાં વિશેષ કરીને નેતરડું કામ ચાલે છે તેથી તે જો આદન શીખી લે તો તેને ત્યાં મોકલી શકાય. બીજા જ દિવસથી આદનને નેતરકામ શીખવાને કારખાનામાં જવાની અને સાંજે અમારા ચાર્ડમાં પાછા આવવાની પરવાનગી મળી. તેનો ઉપયોગ પણ તેણે કરવા માંડ્યો. પણ તેવામાં જ મુશ્કેલીપેટાની લડત થઈ, જહારની સાથે અમારે વહેવાર કાપી નાંખવાની જોડસ સાહેબને જરૂર લાગી ને તેથી આદન નેતરકામ શીખી રહે તે પહેલાં જ અમારે ત્યાંથી તેને રવાના કર્યો !

પછી કેટલાએ મહિના વહિ ગયા. દરમ્યાન આદનની ખજર મળતી પણ તે બિચારે ન મળી શકેતા. છેવટે ગાંધીજી દરજીતાકમાં ગયા તે પછી એક રવિવારે એવી તો સામેથી ખુબ આનંદથી હમતો લાંબી કાળ મારતો ને રસ્તામાં જે મળે તેને એડેતો, તે અમારે ત્યાં આવતો જણાયો. હું દરવાજા આગળ ગયો. હાંકતો હાંકતો કહેવા લાગ્યો : “ હમ છુટ વતતા હું ; કલ મુશક બના દું. ” બહે જોનાં તેને બીચારાને સોમાક્ષી-લેન્ડની જેલમાં જ મોકલવાનો દુઃખ હતો પણ તેને તો છુટીની જ ખજર આપી હતી.

તેણે ગાંધીજીની ખજર પૂછી : “ મહારાજકું કુંસા દું ? ” મેં જોપરેચનના ને મુધારાના સમાચાર કલા. ચાર્ડ લિપે કંઈક પરચુરણ વાનો કરીને છેવટે કહ્યું : “ મહારાજકું, સંકરવાપકું જોન જોત સલામ કહેના. ”

જેમને છાંદશીમાં કદિ પણ મળવાનો સંભવ ન હતો તેમને સલામ કહાવતા આ લક્ષા સોમાલીની ભોળી આંખોમાં રનેહતી જે સુરખી ઝળકી રહી હતી તે કદિ પણ વિસરાશે નહિ.

સિંધીઓનું તોફાન

વોર્ડરોની વાત લખતાં થોડો વખત અમારા મહેમાન ચએલા કેનેરી વોર્ડરોની અને તેમના આગમનના નિમિત્તરૂપ બહારના સિંધી ફેરીઓનું તોફાન ચાલુ આવે છે. થોડા વખતથી સેપરેટ સોલીટરી-માં પુરાએલા તોફાની સિંધીઓની અને તેમના રખેવાળ બનેલા કેનેરી વોર્ડરોની વચ્ચે ઝેરી અદાવત જમી હતી. કેનેરીઓની શીખવણીથી અને તેમને પક્ષ કરીને અમલદારો સિંધીઓને દબાવતા અને સખ કરતા હતા એમ સંભળાતું હતું. છેવટે સેપરેટમાં પુરાએલા ફેટલાક સિંધીઓએ સૌ ત્રાસતા મળાપ મિ. રીડ(જેલર)ને મારવાનો મનસુબો કર્યો. પણ તે વિશે કંઈ ચોક્કસ સમય તેઓ મુકરર કરે તે પહેલાં એક દિવસ બપોરે ઓચીંતી મિ. રીડ સેપરેટમાં જઈ પહોંચ્યા. એક ભયંકર અને પંકાએલા સિંધીએ ઓચીંતી જ

માર હાથ આવેલો નોંધને લાંબોના ફેટલા લગાવ્યો.

7૦ તમ્મર પાછો ને પડ્યા. લક્ષા બીચારા મિ. રીડ

સાથે હતા તેમના પર બીજાએ હુમલો કર્યો. પણ

ખાં ઘણા વોર્ડરો આવી પહોંચ્યા. તેમણે બન્નેને

ખી લીધા. તરત જ દરવાજો ઘંટ વાગવા લાગ્યો ને

ખી જેલના વોર્ડરો સેપરેટમાં ભરાવા લાગ્યા.

1૫ બપોર છે કે તે વખતે તો મિ. રીડ અને મિ.

1 હુમલો કરનાર સિંધીઓને ઓરડીઓમાં બંધ

રાખીને આજ્ઞા ગયા. પણ આટલેથી વોર્ડરોને સતોષ

મ થાય ? ને જેલર પર આવેા હુમલો થયો હોય

ના જેવો સિંધીઓને નરમ કરવાનો બીજો કયો

અવસર મળી શકે ? તેથી ફાઇ કહે છે કે અમલદારોની

બજા કે સીમકારીથી, કોઈ કહે છે તે બિના, ફેટલાક

વોર્ડરોએ સુખ્ય સિંધીના દરવાજા તરત જ પાછો

ખેલાવ્યો ને તેની ઓરડીમાં જઈને તેને મરણુતોલ

માર માણ્યો. થોડીવારમાં તેને ઇસ્પીતાલમાં લઇ ગયા

ને આશરે પાંચ વાગે તે મરણુ પામ્યો. આમ અજેજ

સરકારની જેલમાં ગોરા અમલદારોની આંખ નીચે

ધોળે દિવસે ખુન થયું !

સિંધીના માર ને મરણુની વાત તરત જ આખી જેલમાં પકડી ગઇ. તેમાંના ઘણાખંડા સિંધીના કે સરહદ પરના ભયંકર છુટકાઓ ને ખુનીઓ હતા. તેઓ શરીર-છટપુટ જંગી ને કદાવર હોય છે. તેમને હાથે ગમે તેટલી લારે બેઠીઓ જડે તે ભેતભેતામાં તોડી નાંખે ને કાં તો તે ફેંકી દઈને અમલદારોને નિરાશ કરે અથવા તો તેમના માનની ખાતર તેઓ આવે ત્યારે પહેરે ને બધ ત્યારે કાઢીને ઉઠી મુકે. આ સૌએ પોતાના સોગતોના ખુન સાદે કેનેરી વોર્ડરો પર ને તેમના પક્ષપાતી ગણાતા મિ. રીડ પર પહેલી તકે વેર લેવાનો દાણુ નિશ્ચય કર્યો.

આથી એક બાલુએ ખુનના કેસની પોલિસે જેલમાં આવીને રીતસર તપાસ ચલાવવા માંડી ને બીજા બાલુએ સિંધીઓએ ખાસ કરીને મિ. રીડ પર હુમલા કરવા માંડ્યા. તેથી તેમને બધાને આખો દિવસ કાટડી-ઓમાં બંધ કરવામાં આવ્યા અને તેમને સવારે ને બપોરે અડધો અડધો કલાક કસરતને માટે ફરવાની છુટી આપવાને ખાસ પોલિસ અમલદારો નીમવામાં આવ્યા. પણ આટલેથી જ ન પડ્યું. નવેમ્બર માસની શરૂઆતમાં ફર્લિ મરેએ તેમના પર વધારે સપ્તાહ કરવા માંડી. એટલે સેપરેટ ને અધારીમાં પુરાએલા બધાએ સિંધી-ઓએ છેવટનો ઇલાજ લીધો. સવારના ૭ વાગ્યાથી રાતના નવથી પણ મોડે સુધી પાંચ દશ મિનીટને અંતરે તેમણે સાથે મળીને ખુબ બેસથી ગીસો પાડવા માંડી. આથી આખી જેલમાં ખગલખાટ થઇ ગયો. અમારી બન્ને બાલુઓથી આ અવાજ આવે એટલે વધારે હેરાનગતી. ગાંધીજી કહે: “અધાર સુધી તો બજા સૌ ચોતપોતાનું કામ કર્યા કરતા ને એકંદર સાંતિ રહેતી. પણ આ ચીસોથી તો આ બધી સાંતિ છેક જ ચાલી ગઇ.” પણ બીજા પાસ તેઓ સિંધીઓનું પણ દર્શિજન્દુ પારખતા, કે જો તેમને જેલની સામે બંડ જ કરવું હોય તો ઓરડીમાં બંધ ગયા પછી આ સિવાય બીજું કરે પણ શું ?

આ વિશે ગાંધીજીનો ઉંડો લાવ તો એક વાર અમલદારો સાથે વાતચીતમાં પરખાયો. એકે આવીને કહ્યું: “મિ. ગાંધી, તમે જ કહેા, સિંધીઓના આ તોફાનને કેમ સમાવી શકાય ? હવે સપ્તાહ ન કરીએ તો પછી કેમ ચાલે ?” ગાંધીજીએ તરત જ જવાબ આપ્યો: “અજાત, તમારી પાસે તો બીજો કંઈક છે જ નહિ

પણ આવી સમસ્યાથી તમે આ લોકોને નહિ નમાવી શકો એ પણ તમે જાણો છો. પણ મને પૂછો તો હું તો એક જ રસ્તો બતાવું કે મને આ લોકોની રાધે પુરો. એટલે મારી ઉમેદ છે કે હું તેમને શાંત કરી શકીશ."

તે અમલદારે તો આ વાત અસહ્ય ગણીને બાલુએ મુઠ્ઠી, પણ હું તો આ સાંભળીને ઇકઠ થઈ ગયો. જેલમાં આ સિધ્ધીઓને સૌ રાની જનવર જેવા જ ગણુતા. તેમને હૃદય કે ધર્મ જેવું કંઈ છે એમ કોઈ માને જ નહિ. તેમને પશુગણ સિવાય બીજી રીતે કેશણે લાવવાનું સૌ અસહ્ય જ ગણે. તેઓ લગભગ મનુષ્ય ભવિતી બહાર હોય એવી જ તેમની ગણુતા થતી. ને હવે તેઓ આખો દિવસ ઓસે પાડીને આખી જેલને ખજાણાની મુક્તા તેથી તદ્દત્ત માણસોના દિલમાં તેમની સામે વિરોધ પેદા થયેલો. છતાં ગાંધીજીનું દિલ તેમની દયા ખાતું. તેમને સમજાવીને સેવા કરવા તલસતું. યુદ્ધ નાનક ને ચૈતન્ય લગવાનું કંઈ આવા જ દૈવી સ્નેહથી ભરપૂર હુદાઈઓને ભેટ્યા હશે ને પોતાના પારસ સ્પર્શથી તેમનાં કંઠિન કાગળને સોનેરી સ્નેહથી રચ્યાં હશે !

કેનેરી વોર્ડરો

બીજી પાસ પોલિસની તપાસને પરિણામે દસ બાર કેનેરી વોર્ડરોને ઠાયા કામના કદી ગણીને ગોરાઓના બ્લોકમાં બંધ કર્યાં. પણ તે પહેલાં એક નોંધવા લાયક વાત યર્ષ. અમારો વોર્ડર અન્નાપા અમારે લાં આવી તો પહેલાં સેપરેટમાં હતો. તેના પર એક વાર સિધ્ધીએજો મરણુતોલ દુઃખે કહ્યો હતો તેથી તેના પર આ ખુન માટે પણ શક હતો. છતાં તે પોલિસની આગળ ખુન વખતે હાજર હોવાનો પણ ઇનકાર કરતો હતો. આ વાતની મેજર જોન્સે ગાંધીજી આગળ ફરિયાદ કરી. તેમણે તરત જ કહ્યું: "અન્નાપાએ એ બધું સાચેસાચું કહેવું જ બેઠકો. આમ છેક લુહું બેલે તે તો બહુ જ ખોટું કહે- વૈય. આ વિષે હું તેની સાથે વાત કરીશ ને જનશે તો ખરી હરીકત કબુલ કરવા સમજીશ." મેજર ખુશ થઈને આજ્ઞા ગયા. પણ તે પછી ખુનમાં અમલદારોની સામેલગીરી વિષે ઇંછક ઇંછક ભણુકારા ગાંધીજીને કાને આવવા લાગ્યા. આ સંપેગોમાં પોતાની ફરજ વિષે ગાંધીજીએ વધારે વિચાર કરવા માંડ્યો. તેમને છેવટે લાગ્યું કે અમલદારો સુપરીન્ટેન્ડન્ટને પૂરી વાત કહે નહિ

અને કદાચ મેજર પણ બધું ચોખ્ખી રીતે ન કહે તે સ્થિતિમાં અન્નાપાને કંઈ પણ સલાહ આપું કરવા આપું જેલની બહાર તેમ અંદર-પણ મૌને શુદ્ધ સત્ય જ કબુલ કરવાની સલાહ ગાંધીજી આપે. પણ જેલના સંયોજોનો વિચાર કરતાં ગાંધીજીએ છેવટે અન્નાપાને કંઈ ન કહેવાનો જ નિશ્ચય કર્યો. ને સુપરીન્ટેન્ડન્ટે પણ આ વાત ન છેડતાં અમલદારી રીતે જ શામ આગળ ચલાવ્યું.

પોલિસની તપાસ પૂરી થઈ ને કેનેરી વોર્ડરો ગોરા-ઓની સાથે પૂરાયા. અન્નાપા પણ અમારે ત્યાંથી નીકળીને તેમના સાથી થયા. ગોરાની માફક તેમને પણ અમારી સાથે વહેવાર રાખવાની બંધી હતી. છતાં જ્યારે તેમનો કેસ ચલાવવા માંડ્યો ત્યારે તેઓ દરરોજ ગાંધીજીને પ્રમાણુ કરીને કોરટમાં જતા અને તેઓ પણ તેમને સદલાવથી આશીર્વા આપતા. તેમની સામે પુરાવો ધણો નબળો પડ્યો હતો—અમલદારોએ જાણી બેઠકને તેને નબળો પાડ્યો હતો ને કોઈ ખરા સાક્ષીઓને જાણી બેઠકને દર રાખ્યા હતા એમ પણ સંભળાતું. છતાં મેજરટ્રેડ આરોપીઓને સેસનમાં મોકલ્યા. ત્યાં પણ રીતસર નાટક ભજવાયું અને ધાર્થી પ્રમાણુ બધાએ છુટી ગયા. જેલનું અને કોરટનું આવું બંધર બેઠકને ગાંધીજીનું દિલ વધુ દાગ્યું. છતાં બીજી પાસ કેનેરીઓ છુટીને ગાંધીજીની વિદાય લેવા આખા લારે તેમના પર ગાંધીજીની આંખમાંથી અમી વરસ્યું. દેવ ને ખુનથી ચોપાસ ખરડાયેલા એ વાતાવરણમાં પાપનો અત્યંત તિરસ્કાર હોવા છતાં પાપી પર આમ દયા રાખવાની ગાંધીજીની અજળ કળા વખતોવખત હેરત પમાડતી.

કેનેરીઓનું મીઠામાં મીઠું સ્મરણુ તો દરોરાના દિવસનું રહ્યું છે. તે ઉત્સવ તેમણે જ સાર્થક કરી જતાઓ. સૌએ મળીને ગાંધીજીની ઓરડીનો ખુણેખુણો જામમાં મળતાં બંધી જતનોનું કુલથી શણગારી મુક્યો. પછી જ્યોરે લગભગ બાર એક વાગે તેઓ એક પછી એક ગાંધીજીને પ્રણામ કરીને તેમના ચરણુ આગળ "સોનું" ઘર ને પછી પ્રણામ કરી આશીર્વા લઈને વિદાય થાય. દીવાળી ને બેસતા વરસને દિવસે પણ ગંગાપાએ અતિરાય લાવથી ગોરાડીઓ શોભાવવા પ્રયાસ કર્યો હતો. દસ પંદર ઈંડોની તાલીમબંધ રૂઆપદાર ચાલથી અને લાવથી ધરેલાં કુલની કોરમથી વિન્યાદશમીનો એક જ ઉત્સવ દિલમાં રમે છે.

પાદુકાપૂજન

વૉડરના ગંગાપાનો ઉલ્લેખ છેલ્લો કરે છું. પણ ખરૂં જોતાં ગાંધીજીના સેવકોમાં તેનું સ્થાન પહેલું જ હતું. આદર્શને જાણે ગંગાપા અમારે લાંબા સમયથી ત્યારે તરત તો તેની કદર થઈ ન શકી. બીજા વૉડર ધર્મજીને હતા એટલે બધું કામ તેને જ સોંપાતું. દેખાવમાં ગંગાપા ખુદો ને અશુભ ને વળી કંઠેરી સિવાય બીજી કાંઈ ભાષા તેને ન જ આવડે તેથી ગાંધીજીને પણ એમ જ થયું કે ‘આપણે માથે તો આવાને જ મારે.’ પણ છેવટે ધર્મજી વિદાય થયા અને ગંગાપાને પોતાનો જાતભાઈ અત્રાપા બેઠીદાર તરીકે મળ્યો ત્યારથી તેનું શુદ્ધ સંસ્કૃત ગળાવવા લાગ્યું. જોતજોતામાં તે આદર્શને ટીકી જતા જણાયા ને નવારે છેવટે ગાંધીજી બીમાર થયા ત્યારે તો તેમની અહર્નિશ સેવા કરીને આ અભણ ખેડુને સ્વામીભક્તિનો પરમ આદર્શ પરખાવ્યો. ગાંધીજીએ ખરૂં જ કહ્યું હતું કે ‘મંદાડમાં અને તે પહેલાં કાંઈ સગાં કે કુટુંબી જેવી ચાકરી ન કરે તેથી ગંગાપાએ કરી છે.’ ને છેલ્લીએ ચાર સેવા કરવા ઇતેન્નર ગંગાપાની અને તેને વારવા ઈચ્છતા ગાંધીજીની વચ્ચે રમુજ રસાક્ષી થતી, તે જોવાની અગતે જાણું જ મન પડતી.

રોજ સવારે આશરે ૭, સાડા ૭ વાગે ગંગાપા ગાંધીજીની પાસે દુલ્લ ઝુકે, જતી ઉપાડે ને ચરણસ્પર્શ કરી પ્રણામ કરે. ને ગાંધીજી તેના પર અમીમય નમ્ર નાંખી તેને આશીર્વા આપે. ચોમાસામાં તો રંગેરંગી દુલ્લમાં કંઈ કંઈ શુભાગ મોગરાં પણ આવતા તેથી પ્રાતઃકાળે એ વિધિ શાલેતા. પણ છેવટે દીવાળી ગઈ ને દુલ્લ છેક ઘડી થયાં. તોયે ગંગાપા તો સાદાં વ્યારમાસી કુલથી પણ ગાંધીજીને રોજ વધાર્યાં જ કરે! તેમને સુચીદાર દુલ્લની પણ થોડી જ સુવાસ આવે તો પછી સાદાં દુલ્લની તો અસર જ શી થાય? ગંગાપાના આ આવાસની નિષ્કળતા સમજતા. પણ કહે: ‘દુલ્લ તો નડામાં છે પણ બીયારા લાવથી ઝુકે છે તેને કેમ નિરાશ કરે?’ પણ ગંગાપા શુભાગ મોગરાંની શોધમાં હમેશાં રહેતા અને “મહારાજ” ને તેની ઝાંખીતી બેઠ કરીને કાંઈ દિવસને સાર્થક કરતા.

ગાંધીજીને પણ ગંગાપા માટે અજળ ભાવ હતા. તે તેમના વર્તનમાં તો રોજ જણાયાં કરતા. પણ તે ઉપરાંત આ બીયારા જીંદગીના કેદી માટે કંઈક કરવાનું મન ગાંધીજીને થયાં જ કરે. ધર્મજી તેના

વૉડરના કામ ઉપરાંત રોજ અધેાળ જેટલું સરસ ને વળદાર સુતર કાંતતો, તેથી તેને ‘વૉડરની મંદિરે’ દિવસની માથી ઉપરાંત ૩ દિવસની વધારાની માથી ગાંધીજીએ અપાવી હતી. ગંગાપા કાંતતો નહિ. પણ એ ત્રણ કલાક રૂ સાક કરવા કરાવવામાં ગાળતો. તેથી તેને પણ ખાસ માથી અપાવવાને ગાંધીજીએ સુપરીન્ડેન્ટ આગળ વકીલાત કરી. તેમણે કહ્યું: “જેમાં તો આના જેવો ચોખ્ખો માણસ મેં નથી જ જોયો ને પ્લાર પણ ભાગ્યે જ જોયો છે. છતાં તેને બીયારા ને જીંદગીની જેઠ છે. ને સુધરવાનું તો તેને કંઈ જ નથી.” હર્નિસ તો ગાંધીજીથી પણ આગળ વધ્યા: “તદ્દન સંભવિત છે. ને ઘણાખરા કેદીઓને પણ જેમાં સુધારવાનું કંઈ હોતું જ નથી. છતાં મેજસ્ટ્રેટ દીપ મારી હોય તેટલો વખત અમારે પુરી રાખવા પડે એટલું જ.” ખાસ માથીની વાત તો છેવટે નિષ્ફળ જ ગઈ. પણ છેક નહિ. ગાંધીજીની છેલ્લી માંદગીમાં ગંગાપાએ—અને અન્નાપાએ પણ—તેમની ખાસ સેવા કરી હતી તેની કદર કરવાને તેમને કંઈ માથી આપવા ગાંધીજીએ ઇચ્છીતાક્ષમાંથી હર્નિસને ભક્ષામણ કરી. તેમણે તે ખુશીથી સ્વીકારી. ને નવારે તે તેમની ચોપડીમાં લખાઈને આવી ત્યારે અને જણા અજળા યદને મહારાજને દુવા દેવા લાગ્યા.

ગાંધીજી ઇચ્છીતાક્ષમાં તો થોડા વખતના મહેમાન તરીકે જ ગયા હતા. તેથી તદ્દન જરૂરી થોડો જ સામાન લઈ ગયા હતા. બાકી જાણે સાજા લગભગ એમને એમ જ ચારે ચોરડીઓમાં રાખેલો હતો. રંડીઆની ચોરડી તો અમારે માટે ખુલ્લી જ રહેલી. ત્યાં કાંતવા બેસવાનો ગાંધીજીનો ચોરસ પાટલો રહ્યો હતો. તેમની પાવડીઓ ઘણું કરીને તેમની ચોરડીમાં જ હશે. ગંગાપાની સ્વામીભક્તિએ તેને ઝાંખીતી પ્રેરણા કરી તે તેણે તરત અમલમાં મુકી. રંડીઆની ચોરડીના આગળના ખુણામાં ભીંતસરસો ગાંધીજીનો પાટલો ગોઠવ્યો, તેના પર તેમની પાવડીઓ ઘોળીને મુકી ને તેના પર થોડાં દુલ્લ અંધણ કર્યા. ગંગાપાના ભાવને તો અમે જાણતા હતા પણ આ બેઠને તો તેની ગંડિસતા પર અમે માફરી ન થયા; ને પછી રોજ ને રોજ તે પાદુકા પરથી જુનાં દુલ્લ લેખે નવાં ઝુકે. ગાંધીજીનું સરીર ઇચ્છીતાક્ષમાં હતું પણ તેમની મર્તિને તો ગંગાપાએ પોતાના દિવસમાં—ને એ

દાંડની પાકુકામાં સમાવી હતી. તેથી તે રોજ આમ આતંકથી પાકુજન કરીને પાવન થતો.

એક દિવસ સુપરી-ટેન્ડન્ટ આચ્ચા. રેડીઆની ઝોરરી-માં ગયા, પાટલા ને પાકુકા તરફ વળ્યા, કુલ ભેંયાં, વિચારમાં પડ્યા ! શા વિચાર થયા હશે એ તો એ જાણે ! પણ એ દરમિયાન ખવિતતા કંઈક પીછાનીને જ કેવળ મૌન સેચું હશે !

ગંગાપાને જેલ ભોગવતાં દસ વરસ થઈ ગયાં છે. કોઈક વાર કાગળ લખીને જ ધર આવે સંબંધ રાખે છે. એક વાર કહે: “દેડ વરસ પર ધરકે લોક મીલનેક આયા થા; મગર ભોત સંકટ હુઆ. મીલનેક નહિ મંગતા. કપી કપી ચીટી આતી હે. બસ.” કદાચ આર પાંચ વરસમાં એ બેલો છુટો છુટી જશે. ત્યાં મુખી ને તે પછી છવશે ત્યાં મુખી મહારાજની ભક્તિ તેના દિલમાંથી કદિરે બુંસારો નહિ.

અમલદારોની મોહાબત

હું યરોડા ગયો તે વખતે અમારા માર્ગન્ટ મિ. રૂઝ હતો. તેમના પહેલા જ મેળાપથી તેમની ધણી જ સરસ છાપ પડી તે દિવસે દિવસે ખીલતી જ ગઈ. તેમનો ચહેરો અતિશય આનંદો હતો. તેમની આંખમાં રોહની અગ્રક ને મીઠી મગ્ગ હતી. તેમની સાથમાં ને વાનમાં સીપાઈનો વેગ ને તોફાન હતો. આપરમતી-માં તો મેં ‘હેમુદી જેલરની ધણી જ દડક અમલદારી જેલેલી. તેથી સંવારે, બેગેર ને વળી સાંજે ગાંધીજીની પચારીની સાથે, દેવદારના બોખા પર ને કેટલીક વાર પચારીના ઉપ પર બેસીને મિ. રૂઝને ગમે તેટલી વાર જનતનતના અપાગ મારતા બોનો ત્યારે ધણી નવાઈ લાગતી. ગાંધીજીની અને અમારી નાનામાં નાની માગણી-ઓ અને ફરીઆતો પહેલી પતાવે—પતાયી ન હોય ત્યારે પોતે ક્યું હોય તે નિખાલસપણે કહી જાય. પછી પોતાને હસ્તક રાખેલા ખીજા રાજદારી તેમ જ તોફાની કેદીઓ વિષે છુટથી વાતો કરે, તેમ જ તેમને વિષે સરકાર સાથે પત્રવ્યવહારની કે અમલદારો સાથે મસલતની પણ ચર્ચા કરે. અને વળી આ બધી વાત કરતે કરતે એટલી બધી મરકરીઓ કરે અને ગાંધીજી પણ વખતો-વખત એવો હાસ્યરસ જમાવે કે મિ. રૂઝ આવે તેટલો વખત સહેજમાં વહી જાય. અમને કેટલીક વાર કાપ કે આમ મિ. રૂઝ ગાંધીજીનો વખત કેમ ગુમાવે? તેમને પોતાને ‘પણ વખતનો વ્યય કચચિત

ખુંચતો. પણ છતાં મિ. રૂઝ આવે એટલે સામેસામી બન્નેની આંખો હસે, ને જાણે પૂર્વજન્મના સંબંધી હોય એમ કુટુંબલાવથી વાતો કરે.

એ કુટુંબલાવ ધીમે ધીમે વધતો ગયો. ગાંધીજીએ એક વાર ખરે જ કહ્યું હતું કે પોતાની માની માફક ગારી આગળ બધાને પોતાનું દિલ ખોલીને ચિંતાઓ ને મુશ્કેલીઓની બાંધછોડ કરવાનું મન થઈ જાય છે. મિ. રૂઝ તો પોતે જ અતિશય રોહાળ માણ્ય. તેથી તેઓ તો ગાંધીજીની આ અજળ મોહિનીને રહેજામાં વશ થયા. તેમણે ધીમે ધીમે પોતાના ભાઈઓ અને બહેનોની, માતા અને પિતાની વાતો છુટથી કરવા માંડી. ગાંધીજી પણ તેમના વડીલ હોય એવા ઉંડા ભાવથી—કચચિત ચિંતાથી ને કચચિત આનંદથી બધું સાંભળે ને મિ. રૂઝને કંઈક કંઈક કાઢી સલાહ પણ આપે. એવામાં મિ. રૂઝના પિતા બેંગલોરમાં ગુજરી ગયા એટલે ધણી જ મસલત થવા લાગી. કદાચ મિ. રૂઝને ગાંધીજીના જેવું આત્માસન બીજું કંઈથી ભાંગે જ મળ્યું હશે. વળી તેમના કુટુંબની સ્થિતિ વતીને મિ. રૂઝને તરત જ રંગ પર જવા ગાંધીજીએ ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું. પણ આવા સારા સંબંધ આ ફુનીઆ-માં ધણી વાર કુંડા જ નીવડે છે. મિ. રૂઝની સાથે તેમના પર પણ હુમલો થયો ને છેવટે સિંધીનું ખુન થયું તે તેમનાથી ન જ છરવાયું. તેમણે તો તરત જ રાજીનામું આપી દીધું. તે તરત જ મંજુર પણ થયું તેથી અમારી છેલ્લી વિદાય લેવા તેઓ ન આપી શક્યા. પણ તેમણે ગાંધીજીને કહાવ્યું કે તેમણે પેન્સીયથી લખેલી ખાનગી ચીટીઓ તેમના સ્મારક તરીકે તેઓ પોતાની સાથે લઈ જાય છે !

મિ. રૂઝની જગ્યાએ મિ. રાય અને મિ. કાઉપર આચ્ચા. મિ. રાય જનતા સુધી સવાર સાંજ ગાંધીજી પાસે આવતા અને કેવળ રોજના કામ ઉપરાંત જરા નીરતિ બેસીને થોડી ધણી પરચુરણ વાત કરતા. મિ. કાઉપર તો ખારા કામ હોય ત્યારે જ આવે, ને આવે ત્યારે પણ ઉભા ઉભા અને ચોટી વીંઝતા વીંઝતા વાતો કરે. છતાં બન્ને પર ગાંધીજીને ધણી જ ભાવ હતો, અને બન્ને પ્રમાણમાં ધણી છુટથી દિલ ખોલીને વાત કરતા.

બેજર બેન્સ ને દર્નલ મરે સાથેનો સંગ્રહ તો કડોનો વર્ણનમાં સચવાયો છે. છતાં દર્નલને અન્યાય

ન થાય તે માટે કંઈક કહેવું જોઈએ. તેમણે અંદામાનમાં દસગાર વરસ તોફારી કરેલી અને ત્યાં બંગાળના નરેન્દ્રસરી-એને તેમણે પાળ્યા હતા. તે પછી પશુ ઉંચા હોવા પર હતા ને ચરકારમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા મોટી હતી. તેઓ મેજર બેન્સના કરતાં ઘણા ઓછાઓશા, મીંદા ને દંડા-ગીળગળા હતા. પશુ નિયમો પાળવામાં ને સખ કરવામાં ઘણા કડક હતા. આથી તેમણે અગદુલ ખાનના કિસ્સામાં છેક સુધી જરાયે નરખું ન આપ્યું તે આપણે જોયું છે, પણ તે પહેલાં તેમણે પૈપાં અને પછીથી મધ ગાંધીજીને માટે નિયત કર્યાં તે તેમના દાક્તરી જ્ઞાનને તેમ જ તેમના અંગત રેનેહલાવને આભારી છે. છેલ્લા મંદવાડ વખતે તેમની સમયસૂચકતાથી જ ગાંધીજીને વખતસર ધરપીતાલમાં લઈ જવામાં આવ્યા તેની તેમણે પોતે જ સાક્ષી પૂરી છે. ને એપરેશન થવાને બીજા દિવસે સ્વિચાર હતો છતાં ગાંધીજીના મંદેશા મુજબ તેમની પૂરી હકીકત અમને કહેવાને તેઓ પોતેજ આપ્યા હતાં. મિ. કાઉપર નગેરે અમલદારો સાથે ખાનગી ચર્ચામાં પણ તેઓ ગાંધીજીને ઘણા જ લાયકી "ઝોહક મેન" કહેતા, ને ગાંધીજી ગયા પછી જેલમાં હતું લાગતું એમ પણ જણાવતા. આમ કાણમાં કહણ જાળવવાળા ગણાતા અમલદારની સ.થે આટલો મીઠા ભાવ બાંધવામાં ગાંધીજી સફળ થયા એ તેમની ચતુરતા ને મીઠાશની અવધિ જ ગણાય.

એક વાર ઘણું કરીને મેજર બેન્સ આગળ જ ઝંઝેજ અમલદારો પ્રત્યે પોતાના વર્તનનું રહસ્ય ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતું: "મને સાળખતીમી ચેરાકા કાવવામાં આવ્યો તે મને બહુ જ ગમ્યું. ખાસ કરીને મેટલા માટે કે મને અહીંયાં અંગ્રેજ અમલદારોના પરિવ્રાજ થાય અને તેમનાં દીક જાણીને હું તેમની ખાતરી આપું કે અંગ્રેજ સરકાર સાથે હું લડું છું, છતાં અંગ્રેજો સાથે તો કેવળ પ્રેમલાવે જ વર્તું છું. જેલમાં રોડ અંગ્રેજોને પણ મારા કરી શકું તો તેટલે અંગ્રેજો મારા દિલમાં સંતોષ થાય. એમ ઘણાખરા અંગ્રેજો ખમારા થાય એટલે અમને જોઈતું હોય તે રહેલમાં મળી રહે "

સાધીઓના રેનેહસંબંધ

અમારી સાથે ગાંધીજીના સંબંધનું વર્ણન કરવું પુરકેલ છે. જેમને થોડી મિનીટ પણ મળવાનું લાગે

મહિનાના મહિના સુધી બોગવવાનો અમુક્ય ને અમુક્યો અવસર અમને મળ્યો. એટલે તેમની સાથે પૂજ્યસુદિથી ને સિપ્પલાવથી, અનેરા આત્મસંબંધ અને લાવ-જાંધનથી, જીવનસંગમથી ને વિચારચિંતિમયથી વધારે ને વધારે સંબાધ્યે એ સ્વાભાવિક છે. પણ એના દરેક દરેક તારને છુટા પાડીને રલુ કરવા એ અશક્ય જ છે.

અમારો વ્યાવહારિક સંબંધ મીઠો અને રેનેહાળ હોય એ કહેવાની જરૂર ન હોય. અમારાથી જાનની ગાંધીજીની સેવા અમે સૌ કરતા. પણ ગાંધીજી વડીલ-લાવથી અમારાં શરીર ને જીવનની જે સ્વીકૃતિ મંજૂર લેતા ને ઉપચાર કરતા તેના પ્રમાણમાં તો અમારો શ્રમ નહોતો જ કહેવાય. ગાંધીજી જ અમારા પહેલા ઉપરી તેમ પહેલા દાક્તર. બધી ફરિયાદોની તેમ બધાં દરદોની વાત તેમને જ કહેવાય. કંઈક કંઈક તો તેઓ કહ્યા વિના પણ પીછાની લે. પછી તેમને થોડા લાગે તે પ્રમાણે તેઓ સુપરીન્ટેન્ડન્ટ આગળ અમારી વડીલાત કરે અથવા કરાવે, પોતે દવા આપે અથવા દાક્તર આગળ કેસ રલુ કરે. અમારા આહારમાં તેમ જ વિહારમાં, અમારા મરજીઆત કામમાં તેમ જ દેહની મારીમાં, અમલદારો તેમ જ સરકાર સાથે સંબંધમાં—કંઈક અંશે તો બહારના જગત સાથે સંબંધમાં અને વ્યવહારમાં પણ ગાંધીજી જ અમારા શિરચ્છત્ર હતા. મારે એ પણ કહ્યું હતું જોઈએ કે અમને ગાંધીજીની બધી સુચનાઓ લાવતી નહિ. અને ક્લયિત તેમની ઉપરવટ કરીને કાંઈ કાંઈ કામ જતેજ કરી લેવા જતા. પણ તેમાં વળી ક્લયિત હાથ દાખતા ત્યારે વળી કામમાં ચઢતે મહત્તરમાઈતું મુખીપણું સ્વીકારતા.

એક વિષયની કેળવણી માટે તો અમે ગાંધીજીના હંમેશાં ત્રણી રહીશું. તેમણે અમને મલુતીનો મંદિમા શીખવ્યો. અમારી બધાની કેદ સાદી હતી. અમને મારીતી પરવા ન હતી. એક લાખને તો કામથી જરા માફી મળે એમ લાગ્યું એટલે તેમણે તે છોડી દીધું હતું. પણ ગાંધીજી પોતે જ મારી લીધા સિવાય રેડીઓ ચલાવતા હતા તે જોઈને અમને પણ તેમ કરવાની પ્રેરણા થઈ. તેમના જ પ્રતાપથી અમે બધા કાંતવાની કળા થોડીવળી શીખ્યા. લાંબ મનઝરથી તો લગભગ ઉત્તાદ થઈને નીકળ્યા. તે ઉપરાંત અમે તેમની જ પ્રેરણા ને તાલીમથી થંડી ચલાવતાં પણ શીખ્યા. મેલેરીઆને લીધે સુપરી-... અને મારી આપવાનું હતું ત્યારે હું તો મહિન

જ થઇ ગયો. ને ગાંધીજીએ હિંમત આપી ન હોત તો હું ઘણું દરીને ના જ પાડત. પણ ઘંટી આવ્યા પછી તેની બેટ કરવી વધારે મુશ્કેલ હતી. પહેલે દિવસે ગાંધીજીએ ચક્રી ઘણી સખત રાખી હતી તેથી અમે તો બે ચાર આંદામાં લથડી પડીએ ને ગાંધીજી તો અમારા કરતાં બળવાન હોય તેમ ચલાવ્યે જ નય. સાનેક દિવસ આમ ચાલ્યા પછી પણ અમને એકમે હાથે ચક્રી ચલાવવાની હિંમત ન આપી. એટલે ૩૫ રતજના જેલના ધોરણને તો અમે રાક્ષસી ગણીએ તેમાં શી નવાઈ? મુસ્લીમોના કિસ્સો બન્યો ત્યારે અમે આવી જ અવસ્થામાં હતા, તેથી તેમાંના કટકા ખાનાર માટે અમને બહુ જ દીલસોહ રહેતી. પણ ગાંધીજી તો કહ્યાં જ કરતા: 'ચક્રીકામ શીખવવાને શેઝ્ય માણુએ નથી હોતા તેથી જ રાજદ્વારી કેદીઓ તેની સામે બંડ ઉઠાવે છે. મને શીખવવાનું કામ સેપિા ને પછી નેછ લ્યો.' અમે પણ ગાંધીજીની મીઠી ને હજારી તાલીમ વિન્યુ હદિ પણ દસપંદર રતજ દળી શક્યા ન હોન ને જરૂર. પડે તો ૩૫ રતજ સુધી પહોંચવાની હિંમત પણ કદિ ન આવત.

દોજ દોજ ગાંધીજી કંઈ એર એર રીને અમારાં અંતરને 'હિંમતજાત અને અમારા વિચારને વાળતા. હું થરાડા ગયો તે પછી બે ત્રણ દિવસમાં જ અમને ગાંધીજીએ કહ્યું: 'આપણને સાથે રહેવાનો અવસર મળ્યો છે એટલે હું એમ છઠ્ઠું છું કે બને તેટલા વિષય-માં મારા વિચારો તમે ફરી ફરીને જાણીને સમજી લ્યો ને તેમાંથી જેટલા તમે પચાવી શકો ને તમને માફક આવે તેટલા તમારા પોતાના જ બતાવીને દેશને આપો. એમ થોડાકણુ લાછળો પણ મારા જીવન અને વિચારમાંથી કંઈક કંઈક બંધાવર શીખીને પ્રગળે આપશે તો એ રીતે પણ મારી જેલથી દેશને કાપશે થશે.' આ ઉપરથી અમે ગાંધીજી સાથે વાતો કરવાનો વખત મુકરર ક્યો. ને તે પ્રમાણે ચર્ચાઓ શરૂ થઇ. પણ અમારામાં ગાંધીજી જેટલો સંયમ નહિ તેથી મુકરર સમયે વાત પૂરી ન કરી શકીએ અને ક્યપતે જરાક વાતમાંથી લાંબો વિગતાર ચર્ચા જાય. સવારની પ્રાર્થના પછી આશરે ૪-૩૦ વાગે શરૂઆતમાં ફેટલીએ વાર કંઈક વાત પરથી કંઈક બહારની હકિકત આપવા હું 'બેસી જાઉં' ને સાગાપાંચ કે છ વાગ્યાં તેજનાં અગ્રગણીઆં દેખાવ ત્યારે શરૂઆતે ચાહેશે જાઉં. પછીથી મને બજાર પડી કે ને તો ઉપનિષદ ને

ગીતાના અભ્યાસનો અમલ્ય સમય હતો અને તેમના નિયમ મુજબ જે વાંચન તેને વખતે ન થઇ શકે તેને સારૂ પછીનો કામ તેજો ન જ જગાડે. આમ એમના કેટલાય અમલ્ય અભ્યાસમાં વિશેષ કરવા માટે અમે ક્વચિત્ પથાતાપ કરવા ત્યારે તેઓ શાંતિથી કહેતા: "એમાં કંઈ નહિ. હું બહાર હોત તો તો કામમાં જ રહ્યો હોત ને કંઈ કરી શકત જ નહિ. એટલે અહીંયાં પણ મારે વખન જાય તેનું મને કંઈ જ લાગતું નથી. ને કદાચ બધાએ રાંજદારી કેદીઓની સાથે મને રાખે ને મારે બધાય વખત વાતોમાં જાય તો મને જરાયે દુઃખ થાય નહિ."

ગાંધીજી પોતાનો નિત્યકામ પાર પાડવાને પોતાના શરીર ને મન ઉપર અસાધારણ અંકુશ મુકે. છતાં અમે અવિચારી રીતે કલાકોનો વિશેષ કરીએ ત્યારે જરૂરે ક્યવાલા વિના અમને બાળકની માફક નલાલી લે ને ચર્ચાને સાર્થક પણ માને.

એમ ગાંધીજી અમને પોતાના વિચારોનું દાન કરવા તરફ રહેતા તેમ અમારાં વક્તવ્ય અને વૃત્તિઓનું બારીક નિરીક્ષણ કરી તેને યોગ્ય દિશામાં વાળવાને પણ તૈયાર રહેતા. જેણે થોપડી ઉધાડવાની બાધા લઇને કેવળ કામ કરવાનો જ નિયમ કર્યો હોય તેને આખો દિવસ મજૂરી-માંથી ઉંચો જ ન આવવા દે. ને જેને વાંચવાની લાત લાગી હોય તેને પોતાના પુસ્તક બંડારમાંથી અમલ્ય રતો આપ્યાં જ કરે. વાંચવાના શોખીનને વાંચવાની તેમ લખવાની દિશાઓ પણ તેઓ ધીરજથી મુશર્યાં જ કરે. અકિતના વક્તવ્ય મુજબ તેમ જાતિ ને ધર્મ મુજબ પણ જુદી જુદી સલાહ આપે. હિન્દુને ઉપનિષદને શેઝ વાંચવાનો ઉપદેશ કરે ને મુસલમાનને કુરાનનો. પછિ અગ્રપાસ કરવાને આમદ કરે તેમ તેમને હિન્દુ-મુસલમાનની એકતા સાબવી છે તેથી બધાને પરધર્મના આચારવિચાર ને તવારીખથી વાકેફ થવાની પણ ભલામણ કરે. ને આની પણ અતિશયના ન થાય તે સારૂ મુસલમાન લાઇને પોતાની પ્રાર્થનામાં બળવા દે ખરા છતાં તેની પોતાની નિમાઝ નિયમસર પઢવા-રોકવાં જ કરે.

આ બધા શ્રમ ને પ્રયાસને પરિણામે તેમના આથીઓ કેટલા સુધર્માં છે તે કંઈક કંઈક તો ગાંધીજી જાણે છે. બાકી તો પરિણામે જણાશે. પણ એટલું તો નિશિત છે કે આવા મહાપુરુષનો સંગ

સેવકાનું અનન્ય સદ્ભાગ્ય જેમને પ્રાપ્ત થયું હતું તેમણે જેલના દરીઆમાં કુળકી મારીને કંઈક કંઈક નવ-ચેતન ને નવજીવન મેળવ્યું છે; ને સંસારમાં તેમના અનેક વારાફરો થશે તો પણ ધરેડાના સંસ્કારને નિરંતર પોતાના સ્મરણપટમાં સારરૂપે સંધરશે.

સ્નેહસુવાસ

અંમે તો અમારા નાના યાડમાં આર દીવાલો વચ્ચે પુરાયેલા હતા. પણ ગાંધીજીના દિલને દીવાલો ન હતી. તેથી તેમને સ્નેહસુવાસ તો સારી જેલમાં આરે પાસ પસરતો.

જુના યાડમાં દીવાલપરથી તેઓ કવચિત્ સ્નેહીઓને સંદેશો મોકલતા એ આગળ જોયું છે. નવા વાસમાં આવ્યા પછી પહેલાં મુદ્રણપેટાવાળા ભાઈઓ માટે ગાંધીજીએ કેવી લઘત આદરી હતી અને છેક જંગલી ગણ્યાતા સિંધીઓ માટે તેમને કેટલો ભાવ હતો એ આગળ જોયું છે. જેલના શિષ્ય કેદીઓ તો ગાંધીજીને પોતાના જ ખાસ સરદાર સમજતા. ધરેડીતાલમાં તો વખતોવખત ફળની મારફત સૌ કોઈ દરદીઓને ગાંધીજીને સ્નેહ પહોંચતો. તે ઉપરાંત બીજા જે કેદીઓ વિશે ગાંધીજીને કંઈ ખબર પડે તેમને વિશે તેઓ ચિંતા રાખતા અને તેમના સદ્ભાવને સંદેશ કોઈપણ રીતે જહાર પહોંચી જતો. મો હમરત મોહાનીનાં પરાક્રમની વાતો સાંભળી ગાંધીજી હસતા તેમ જ દુઃખી થતા. તેમ ભાઈ ત્રવરકરનાં જુનાં સ્મરણો ઊંઘીને તેમની વીરતા માટે

ધન્યવાદ આપતા ને તેમના છુટકારામાં ધણો રસ લેતા. આમ સારી જેલ ગાંધીજીને વિરલ ભાવતી પૂજની અને તેમને વિશે રજી રજ ખબર મેળવવા હતિનંતર રહેતી તેમ ગાંધીજીનું દિલ પણ કેદીઓના સુખના અને જેલના સુધારાના સવાલમાં વખતોવખત ગુંથાતું.

આમ ગાંધીજીની અને જેલની વચ્ચે સામસામા સ્નેહના અદશ્ય પ્રવાહ વર્ષો જ કરતા. તેમના દિલમાંથી સ્નેહની ફેરમ ફૂટ્યાં જ કરતી—તેના મીઠા સ્પર્શથી સૌનાં દિલ શીતલ થતાં. સાગરમતીમાં તેમનાં પગલાં થોડા જ દિવસ રહ્યાં. છતાંયે તેની અજળ અસર સૌએ નીહાળી હતી. પણ ધરેડાની તવારીખ તો પ્રમાણમાં ભયંકર ગણાય છે. સાંતા જેવો પાપ ને ત્રાસનો પુંજ બીજાં થોડાં જ રથને જાગ્યો હશે. તે પુંજને વિદ્યારવાને અનંત પ્રેમ ને અગાધ શક્તિ જોઈએ. ગાંધીજીમાં તે બન્નેનો વિરલ સંયોગ છે તેથી તેમના કારાવાસનાં બે વરસમાં ધરેડાના કેટલાય જુના સંસ્કાર ખરી ગયા છે ને કેટલાય નવા ખીસી ઉઠ્યા છે. કોઈક દિવસ ધરેડાની મોઢ ઇતિહાસકાર કણુક કરશે કે એક મહાત્માની પથરા-મણી પછી કેદીઓ કંઈક ઝોળા પતિત ને પાપી મયા, અમલદારોનું વર્તન કંઈક ઝોણું સંપ્ત ને જુદમી બન્યું ને એકંદર આખા વાતાવરણમાંથી એરં વેર કંઈક વણગરી ગયાં ને દયાધર્મની અમરવેલ કંઈક કંઈક ખીલવા લાગી.

ધન્વંતરાલ યાજ્ઞિક

ઠાંદસ્ઠાંયના અનુભવ

(૨)

૫

છોકરાંઓ સાથેનો મારો વહેવાર તો એથી પણ વધારે વિચાર વગરનો હતો. પચાસકારી પુરૂષ તરીકે મેં છોકરાંઓની સ્થિતિ તરફ પણ નજર કરી; અને આ પાપના ઘરમાં રહી દુરાચારમાં પડનાર આ નિર્દોષ પ્રાણીઓને બચાવવાની મને ઇચ્છા થઈ એટલે પછીથી એમના કામમાં પડવાના વિચારથી મેં તેમનાં નામ પણ નોંધી લીધાં.

છોકરાંઓમાં શેરમા નામના એક બાર વરમની વયના છોકરાની મારા મન ઉપર ખાસ અસર થઈ. આ અંગ્રેજ અને હોશિયાર છોકરો એક ગોચીને ત્યાં રહેતો હતો. પરંતુ તેનો શેઠ તુરંગમાં જવાથી તે હવે ઘર વગરનો થઈ પડ્યો હતો. આ છોકરા માટે મને અંતરમાં ખુબ જ દયા આવી, અને તેનું કંઈ પણ ભયંકરવાની મને ઇચ્છા થઈ.

હવે આ છોકરાને મદદ કરવાના મારા પ્રયત્ન

શું પરિણામ આપ્યું તે કહીશ. કારણ કે જીજ્ઞા બધા કરતાં એ છોકરાની વાતથી હું મારી સ્થિતિમાં વરોપ-કારનું કામ કરવાને કેટલો અયોગ્ય હતો તે વધારે સારી રીતે જણાય છે. હું એ છોકરાને મારે ઘેર લઈ ગયો અને એને રસોડામાં મૂક્યો; કારણ કે પાપના ધરમાંથી આવેલ આ ગંદા છોકરાને મારાં છોકરાંઓના ઓરડામાં રાખવાનું ખતીત જ અગત્ય હતું. મેં એને કંઈક જીનું કપડું પહેરવાને આપ્યો અને મને લાગ્યું કે, હું કેટલો બધો સારો અને લસો છું!—એ કે એ છોકરાના સંબંધમાં મને નહિ પણ રસોડામાં મારા નોકરોને જ તકલીફ હતી અને એને મારે નહિ પણ મારા રસોડાયાએ જ ખવડાવવાનું હતું.

એ છોકરો લગભગ એક અઢવાડીકે રહ્યો, એ દરમિયાન મેં કરતાં કરતાં એની સાથે એક બે વખત સહેજ વાત કરી અને બહાર ફરવા જતાં મારી ઓળખાણના એક મોચીને મળી આ છોકરાને ધંધા શીખવવાને રાખવાને કહ્યું. દરમિયાન મારે ત્યાં મને મળવાને એક ખેડૂત આવ્યો હતો, તેણે એ છોકરાને પોતાને જામ પોતાનાં કુટુંબ સાથે રહેવા આપવાને કહ્યું. પરંતુ તે છોકરાએ ના પાડી. અને એક અઢવાડીયામાં તો તે જતો રહ્યો. હું તેની તપાસ કરવા પેન્ના મકાનમાં ગયો. એ ત્યાં પાછો આવ્યો હતો. પરંતુ હું ત્યાં ગયો ત્યારે તે ઘેર નહોતો. એ દિવસે તે બીજી વખત પાસેના તળાવ પર ગયો હતો. ત્યાં કાંઈક ખેલ ચલો હતો, અને તેમાં ત્રીસ કેપેકને કાળે તે પોપાક પહેરી સરઘસમાં એક હાથીને દોરી લઈ જનાર એક જંગલી માણસનો ભાગ લગ્નવાને રહ્યો હતો. હું બીજી વખત તેને મળવા ગયો, પરંતુ તે એટલો નયણો હતો કે દેખીની રીતે તે મારાથી દૂર જ રહ્યો.

એ હું તે વખતે એ છોકરાની તથા મારી પોતાની છંદગીનો વિચાર કરવા શક્યો હોત તો મને સમજત કે એ છોકરો બગડ્યો તેનું કારણ તો એ હતું કે એણે બેઠે લીધું હતું કે મનુરી ક્યાં વગર પણ માણસો મોઢીથી છંદગી ગાળી શકે છે. અને એથી તેની કામ કરવાની ટેવ જતી રહી હતી. અને એને સુધારવા, અને મદદ કરવા હું મારે ઘેર લઈ ગયો ત્યાં તેણે શું બોલ્યું? એની હિમરનાં, એનાથી મોટાં ને નાનાં—જ્યાં મારાં છોકરાંઓએ કદી પોતાને માટે કામ કર્યું નહોતું

એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓ બીજા માણસોને તકલીફ આપવાને ચોતાથી બનતું કરતાં હતાં. તેઓ તેમની આસપાસની બધી વસ્તુઓ બગાડતાં, તોડતાં, સ્વાદિષ્ટ અને મીઠી વસ્તુઓ દાખીને ખાતાં, રકાબીઓ ફોડતાં, અને આ છોકરાને મિથાન્ન લાગે એવી વસ્તુઓ ફૂટરાને ફેંકતાં કે ઢોળા નાંખતાં હતાં. હું જો એ છોકરાને પાપના ધરમાંથી મારે ઘેર લાવ્યો, તો એ ધરની છંદગી સંબંધી વિચારો એ છોકરો ન લે, એ અસંભવિત હતું. તેથી એને લાગ્યું કે સારે ઘેર તો કંઈ પણ કામ કર્યા વગર મીઠી વસ્તુઓ ખાઈ પી, મોજમજામાં રહેવું બેઠે.

મારાં છોકરાંઓ લેટિન અને ગ્રીક વ્યાકરણનાં ફોર્મ શિખવાને અતિશય મહેનત કરતાં હતાં એની તેને ખબર નહોતી, એ ખરું; અને ખબર હોત, તો પણ એ મહેનત શા હેતુથી કરવામાં આવતી હતી, એ તે સમજ શકત નહિ. પરંતુ જો એ સમજ શકત, તો તો મારાં છોકરાંઓની છંદગીની એના ઉપર હજી વધારે છુટી અસર થાત એ તરફ પણ આંખ બંધ કરવી ન બેઠે. એથી તો એને સમજત કે મારાં છોકરાંઓને એથી રીતે શિક્ષણ અપાતું હતું, કે જેથી તેમને અત્યારે કર્યું કરવું ન પડે. અને લખિયમાં તેમની પદ્ધતિના ઉપયોગ કરવાથી તેઓ ઓઝામાં ઓછું કામ કરીને છંદગીના વધારેમાં વધારે લાલ મેળવી શકે. આ વાત તો તે સમજ્યો, અને તેથી જ તે ખેડૂતોની સાથે રહી, ખટારા ખાઈ, કવાસ પી, તેનાં દોર સંભાળવા ન ગયો, પરંતુ તેને બદલે જનવરોના ગામમાં ૩૦ કેપેકના રોજે જંગલી માણસનો પોશાક પહેરી હાથીને દોરી લઈ જવાના કામ ઉપર રહ્યો.

હું પોતે તો મારાં છોકરાંઓને એશઆરામમાં અને બીલકલ કામ વગરનાં રાખીને શિક્ષણ અપાતો હતો. એટલે એ સ્થિતિમાં જે મકાનને હું પાપનું ઘર કહેતો પરંતુ જતાં જેમાં પોણા ભાગનાં માણસો પોતાને તથા બીજાને માટે કામ કરતાં હતાં તેમાં કામ વગર મરતાં બીજાં માણસો તથા તેમનાં બાળકોને સુધારવાનું મારે માટે કેટલું મૂખોઈભરેલું હતું, એ મારે સમજવું બેઠું હતું. પરંતુ હું એમાંનું કર્યું સમજ્યો નહિ.

એ મકાનમાં ઘણાં છોકરાંઓ અતિશય દુઃખ-દાયક હાલતમાં હતાં. એમાં વેસ્માઓનાં, માખાપ વગરનાં અને રસ્તે બીજા માગવાને બિખારીઓ લઈ જતા

એવાં છોકરાંઓ હતાં. એ સર્વે અતિશય કંગાસ હતાં. પરંતુ શેરના સાથેના મારા અનુભવથી મને સમજાયું, કે હું જે રીતે રહેતો હતો, તે રીતે રહીને હું એમને મદદ કરી શકું નહિ. ત્યારે શેરના અમારે ઘેર રહેતો હતો, ત્યારે અમારી અને ખાસ કરીને અમારાં છોકરાં-ઝોની-છંદગી તેનાથી છૂપાવવાની મને ઇચ્છા થતી જણાઈ હતી. મને લાગ્યું કે એને જાતમહેનતથી સારી છંદગી તરફ દોરવાના મારા બધા પ્રયત્નો અમારી અને અમારાં છોકરાંઝોની છંદગીના દાખલાથી નિષ્ફળ થતા હતા. એક વેસ્થા કે લિખારી પાસેથી એક છોકરોને લઈ લેવું, એ સહેલું છે. અને જે પૈસા હોય તો એને નહવડાવવું, ધોવડાવવું, ચોકખાં કપડાં મહેરવાવાં, ખવડાવવું અને અનેક તરેહની વિદ્યા પણ શીખવવી, એ બધું પણ સહેલું છે. પણ જે આપણે પોતે જાતમહેનતથી આપણું પેટ ન ભરતા હોઈએ, તો તેને જાતમહેનતથી પેટ ભરવાનું શીખવવું અતિ-શય મુશ્કેલ છે—ખરી અસાધ્ય છે. કારણ કે આપણા પોતાના દાખલાથી અને ખાસ ખર્ચ કર્યા વગર એના બાજુ કપમા કરેલા વધારાથી આપણે તેને તેથી ઉલટું જ શીખવીએ છીએ. એક ફતરાનાં બચ્ચાંને લઈ તેને ખવડાવી, તેને કાંઈક વસ્ત્રો લઈ જતાં શીખવી, એને નોંધને આનંદ લઈ શકાએ. પરંતુ માણુસને ઉછેરી, મોટા કરી તેને ગ્રીક શીખવવું, એ બધું નથી. એને તો મારી રીતે રહેતાં એટલે કે બીજાં પાસેથી ઝોણું લઈ ધારે આપતાં શીખવવું નોંધએ, અને આપણે એને આપણે ઘેર લઈ જઈને કે કાંઈ ખાસ આશ્રમમાં મોકલીને તો તેથી ઉલટું જ શીખવીએ છીએ.

x x x

[દોહરદોહના પહેાપકારી પણ બલબલેલા પ્રયોગોની નિષ્ફળતાનું ખરું કારણ સ્પષ્ટે સાથે તેને થયેલી નીચ આપેલી વાતચીતમાં અને તે વિષે તેના વિચારોમાં આવેલું જ રહ્યું કરવામાં આવ્યું છે.]

૬

સાંપ-લુદી જ રીતે પણ હું એ જ અનુમાન પર આવ્યો. એ વખતે શહેરના 'ગરીબ' માણુસો સાથેના મારા સર્વ સંબંધ યાદ કરતાં મેં જોયું, કે શહેરનાં ગરીબોને હું મદદ ન કરી શકેા, એવું એક કારણ તો એ હતું કે એ ગરીબો મારી સાથે સાચા દિલથી ખરી વાત કરતા ન હતા. તેઓ મને માણુસ તરીકે નહિ

પણ એક સાધન તરીકે ગણતા. હું એમની સાથે મારા સંબંધમાં આવી શકતો નહોતો—અને કદાચ કેમ આવવું, તે મને આવડતું પણ ન હતું. પરંતુ સાચી વાત બપ્પા વગર મદદ આપવાનું અસાધ્ય હતું. માણુસ પોતાની સ્થિતિ સંબંધી બધી વાત ન કરે, તે માણુસને કેમ મદદ આપી શકાય? તેથી પ્રથમ તો મેં તેમને દોષ દીધો. (બીજાને દોષ દેવો એ કેટલું સ્વાભાવિક છે!) પરંતુ એ વખતે મારે ઘેર સ્પષ્ટે નામનો એક અસાધારણ માણુસ રહેતો હતો. તેના એક સમ્બંધી મને તે બધી વાત સાફ સમજાઈ અને મારા પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાનું કારણ પણ સું હતું, તે મને જણાયું.

મને યાદ છે કે સ્પષ્ટેવના સમ્બંધી તે જ વખતે મારા ઉપર ભારે અસર થઈ. પરંતુ તેનો પૂરો અર્થ તો હું ઘણા વખત પછી જ સમજ્યો. એ વખતે હું બમણાં પડ્યો હતો—તેમાં ફસાયો હતો. હું મારી બહેનને ત્યાં બેઠો હતો. અને સ્પષ્ટેવ પણ ત્યાં જ હતો. મારી બહેન મેં ઉપાડેલા કામ સંબંધી પૂછ્યું. મેં તેને એ સંબંધી કહ્યું. અને માણુસને ત્યારે પોતે ઉપાડેલા કામમાં વિશ્વાસ નથી હોતો ત્યારે હાંમેશ અને છે તેમ હું રાં કરતો હતો, અને તેમાંથી શું થઈ શકે—તે સંબંધી ઘણા આવેરા, ઉત્સાહ અને હઠાથી મેં વાત કરી. અને કેવી રીતે માબાપ વગરનાં છોકરાંઓ તથા ધરડાં માણુસોની સંભાળ લેવાના હતા, કેવી રીતે મોસ્કોમાં મુશ્કેલીમાં આવી પડેલાં ગામડાંનાં લોકોને શહેર જહાર મોકલવાના હતા, કેવી રીતે દુરાચારમાં પડેલાં માણુસોને જાતે સુધારવાનું સરળ કરી આપવાના હતા, અને જે આ બધું કામ જરાબર આવે તો મોસ્કોમાં કાંઈ પણ માણુસ મદદ ન મેળવી શકે, તેવું ન અને તે માટે કેવી બ્યવસ્થા કરવાના હતા, તે મેં તેને કહ્યું.

મારી બહેન મારા વિચાર સાથે સંમતિ ખંતાતી. ને અમે વાત કર્યા કાંઈ. વાત દરમિયાન હું સ્પષ્ટેવ તરફ નજર કરતો હતો. એક ખિસ્તીને શોભે તેવી છંદગી તે ગળાતો હતો. અને એ રીતે દયાને તે કેટલું મહત્ત્વ આપે, તે હું જાણતો હતો. તેથી મારા વિચારો સાથે તે સંમત થશે, એમ હું ધારતો હતો. તેથી એ મને સમજી શકે, એવી રીતે હું બોલતો હતો. હું વાત તો મારી બહેન સાથે કરતો હતો પરંતુ તેને-ઉદ્દેશને બોલતો હતો. એણે મેં દાના આમડોના કાળો ઝગ્યો.

પહેર્યો હતો. એ ડગલો તે ખીમ ખેડુતોની માફક ઘેર તેમ જ બહાર જતાં પહેરતો હતો. એ ડગલો પહેરીને તે બોલ્યા આલ્યા વગર બેઠો હતો. તે અમારી વાત સાંભળતો હોય, તેમ જ જણાયું નહિ; પરંતુ માત્ર વિચાર કરતો હોય, એમ લાગ્યું. તેની નાની આંખો ચળકતી ન હતી પણ અંદર વળેલી જણાતી હતી. કેટલોક વખત વાત કર્યા પછી મેં તેની તરફ વળીને આ બાબત સંબંધી તે શું ધારતો હતો, તે પૂછ્યું.

“ એ બધું અર્થરહિત છે. ” તેણે કહ્યું.

“ કેમ ? ”

“ તમારું આખું મંડળ મખાઈજરેલું છે. ને તેમાંથી કંઈ સાફ નહિ થાય. ” તેણે ફરીથી દલતાથી કહ્યું.

“ કેમ નહિ ? હજારો નહિ તો સેંકડો કુખી માણસોને મદદ કરવી, એ શું મૂખાઈજરેલું છે ? ધર્મ-પોથી પ્રમાણે શું બૂખ્યાને ખાવાનું આપવું, અને કપડાં વગરનાં માણસને કપડાં આપવાં, એ શું ખોટું છે ? ”

“ હું સમજી છું, પણ તમે સાચી વસ્તુ કરતા નથી. એ રીતે તમને લાગે છે, કે તમે કંઈ પણ કરી શકશો ? રસ્તે ચાલતાં કંઈ માણસ તમારી પાસે ૨૦ રૂપેક માગે છે ને તમે તેને તેટલા પૈસા આપો છો ! એ કંઈ દાન (ધર્મ) છે ? એને આધ્યાત્મિક દાન આપો, —એને શીખવો, સમજાવો, ઉપદેશ દેશ. પણ તમે એને શું આપ્યું ? હા; એને પનાવવાને થોડા પૈસા જ. ”

“ ના, ના. તમે મારા વિચાર બરાબર સમજતા નથી. ત્યાં કંઈ તંગી હોય, ત્યાં જ્યાં એમને તે શોધી કાઢવા ને પછી પૈસાથી —કામથી મદદ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. ને એમને માટે કામ પણ શોધી કાઢવા ઇચ્છીએ છીએ. ”

“ તમે એ લોકો માટે આ રીતે તો કંઈ પણ નહીં કરી શકો. ”

“ વાહ ત્યારે શું તમને ટાંઠ ને બૂખથી મરવા દેશે ? ”

“ શા મટે ? ” એણે એવાં ઘણાં માણસો છે ? ”

“ ઘણાં છે. ” મેં કહ્યું.

મને લાગ્યું કે આવાં માણસોની સંખ્યા કેટલી મોટી છે, તે ન માણવાને લીધે તે આ બાબત તરફ આટલી બેદરકારીથી જોતો હતો. મેં કહ્યું:

“ તમને ખબર છે, કે મોરકામાં આવાં બુખે મરતાં અને ટાંઠે યથાર્તા કંઈક ૨૦,૦૦૦ માણસો છે. અને પછી સેન્ટપીટર્સબર્ગ ને ખીમનું શહેરોમાં હોમ, તે જુઝાં. ” તે હસ્યો.

“ વીસ હજાર ? અને રશીઆમાં કેટલાં મેતરેશ હશે ? દસેક લાખ હશે ? ”

“ એટલે તેથી શું ? ”

“ તેથી શું ? ”

તેની આંખો ચમકવા લાગી. ને તે ઉત્સાહભરે બોલવા લાગ્યો:

“ વાહ, આપણે આ બાબતનો વિચાર કરીએ, હું કંઈ શ્રીમંત માણસ નથી, પણ એમાંના બે માણસને હું રાખીશ. તમે એક છોકરાને રસોઈને માટે રાખ્યો હતો. મેં તેને મારી સાથે આપવા કહ્યું. પણ તે આગ્યો નહિ. પણ જો તેમની સંખ્યા દસગણી હોય, તો પણ આપણે એમને માટે વ્યવસ્થા કરી શકીએ. તમે ને હું —આપણેનિમને રાખી શકીએ. આપણે બધા સાથે કામ કરીએ. તે મને કામ કરતાં જુએ અને એ રીતે રહેતાં શીખે. આપણે બધા એક જ મેજ પર સાથે બેસીને જમીએ, અને એ મારી કે તમારી પાસેથી ચાર ચારા શબ્દો સાંભળે. અને હું દયા (દાન-ધર્મ) કરું. પણ આ તમારું મંડળ તો સાવ અર્થરહિત છે. ”

આ સરળ શબ્દોથી હું ચમક્યો. એ શબ્દો સાચાં હતાં, એમ કહ્યું કર્યા વગર આશ્ચર્ય નહિ. પરંતુ તે જતાં પણ મને તે વખતે એમ લાગ્યું, કે મેં ઉપાડેલું કામ ઉપયોગી થઈ પડે. પરંતુ જેમ જેમ એ કામમાં હું આગળ વધતો ગયો, જેમ જેમ હું ગરિબોનાં સંસર્ગ-માં વધારે આવતો ગયો, તેમ તેમ એ શબ્દો મને વધારે ને વધારે યાદ આવતા ગયા અને તેનો અર્થ પણ મને વધારે ને વધારે સમજાવા લાગ્યો.

અરેબર, હું તેમની પાસે કિંમતો. ફેવાડીનાબો ડગલો પહેરીને જઈ, કે મારા દરની (પોતાની) ગાડી મને ત્યાં લઈ જાય, કે તે માફે બે હજાર રૂબાઈનું ઘર જુએ, ને તેને જોડાની જરૂર હોય અથવા તો માત્ર ઇચ્છા થઈ, તેથી જ કંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર મને

કાઢને પાંચ ફળ આપી દેતાં જુએ એટલે એને લાગે કે હું આ રીતે ફળો આપી દઉં છું તેનું કારણ તો એ હોય, કે મેં એટલા બધા પૈસા એકઠા કર્યા હોય, કે મારી પાસે બીજા ઘણાં પડ્યા હોય, અને જે હું બીજા કાઢને ન આપું, એટલું જ નહિ, પણ જે મેં સહેલાઈથી બીજાની પાસેથી મેળવ્યા હોય. જે એની પાસે હોતું નેહએ, તે લઈ લેનારા માણસોમાંના એક તરીકે મને ગણે, તેમાં વિશેષ શું ? એની પાસેથી કે બીજા માણસો પાસેથી મેં જે ફળો મેળવ્યા હોય, તેમાંથી જો તેટલા ફળો મારી પાસેથી કઢાવવાની ઈચ્છા સિવાય એને બીજી શી લાગણી થાય ? એની ગ્રાથે નિકટ સંબંધમાં આવવાને હું ઈચ્છું છું. પણ એ મારી સાથે સાચા દિલથી વાત કરતાં નથી, એમ હું ફરિયાદ કરું છું. પરંતુ સાચું કહું તો કાંઈ એપ લાગવાના કે મારા કપડામાં જૂ લસાર જાય, તેના લયથી હું એના બિચારા પર બેસતાં પણ કરું છું. અને તે બ્યારે મારે ધૈર્ય અડધા ઉધારો આવીને બહાર ઉભો રહે, ત્યારે મારા બોરડામાં કે દિવાનખાનામાં તો શું પણ આંગણમાં પણ તેને આવડા દેતાં હું કરું છું. અને તેની સાથે હું નિકટ સંબંધમાં નથી આવી શકતો, તેને માટે એને દોષ દઉં છું, ને કહું છું કે તે સાચા દિલથી વાત કરતો નથી.

જે માણસોએ થોડું ખાઈ હોય, અથવા તો જે માણસો કાળી રેડી સિવાય બીજું કશું ખાતાં ન હોય, એમની સાથે બેસીને નિર્દયમાં નિર્દય માણસોને પાંચ વસ્તુનું સાદું જમણુ જમવા બેસાડો, તો એ જુખ્યા અને મોંમાં પાણી છટતું હોય, એવા માણસોની સામે નેહ, એ જમણુ જમવાને આમાંના એક પણ માણસનો જીવ નહિ ચાલે. એટલે જે માણસોને પૂરું ખાવાનું નહિ મળતું હોય એવા માણસોમાં રહીને આનંદથી જમવાને માટે પ્રથમ તો તેમનાથી યત્નાવાની, અને તેઓ ન જુએ એવી રીતે જમવા બેસવાની વડર છે. અને બીજી બાંધી બાંધતો પણ આપણે આ જ પ્રમાણે ખાઈ જતાં કરીએ છીએ.

અને-તેથી મેં આપણી છંદગી વધારે બારિકાઈથી ને સાદું રીતે તપાસી, અને મને જણાયું, કે આપણે માટે ગરિબ લોકોની સાથે વધારે નિકટ સંબંધ બાંધવો, એ આદિમક કારણોને લીધે મુશ્કેલ થયેલું નથી. પરંતુ આપણે નજીકી નેહને આપણી છંદગીની એવી વ્યવસ્થા કરી તે કે જેથી જાગેજાગે ભાંધવો મુશ્કેલ થાય પડે.

એથી પણ વિશેષ તો આપણી શ્રીમતોની છંદગી એક રીતે તપાસતાં મને જણાયું, કે આપણે ગરિબ લોકોથી જેમ બને તેમ જુદા પડીને રહીએ છીએ. અને આપણી છંદગીમાં જે કાંઈ સાદું દેખાય છે, તે બધું એમાં જ સમાયેલું છે, અથવા તો તેની સાથે અનિવાર્ય સંબંધ ધરાવે છે. ખરેખર બોરડાથી માંડીને પહેરવેશ, ઘરગાર, વસ્ત્રોના અને છેવટે શિક્ષણમાં આપણી શ્રીમતોની છંદગીના બધા પ્રયાસોના મુખ્ય હેતુ ગરિબોથી જુદા થવાનો જ છે. ન આગળો સંકલ્પ એની દિવાલો બાંધી ગરિબોથી છુટા પડીને રહેવા માટે જ આપણા ધનના દસમાંથી નવ ભાગ ઉઘડીએ છીએ. શ્રીમંત થએલો માણસ પ્રથમ તો એક જ ચાળીમાંથી ખાવાનું બધું કરે છે—તે અનેક મનનાં વાસણો લાવે છે, અને રસોડા તથા નોકરોથી અંગતો રહે છે.

તેનો સ્વાદિષ્ટ બોરાક નેહને નોકરોના મોંમાં પાણી ન છૂટે, તેટલા માટે તે તેના નોકરોને સારી રીતે ખવડાવે છે. તે જમવા તો જુદો જ બેસે છે. પરંતુ એકલા જમતાં કંટાળો આવે, તેથી તે બોરાક સ્વાદિષ્ટ બનાવવાને તથા જમવાનું મેજ રાજગારવાને એક વસ્તુઓ શોધી કાઢે છે, અને કેવળ પેટ ભરવાનું કામ તેને માટે મોટાઈ અને મગફળીનો વિષય થાય છે. અને બોરાક લેવો, તે બીજા લોકોથી પોતાને અજમા રહેવાનું સાધન થઈ પડે છે. શ્રીમંત માણસ ગરિબ માણસને પોતાની સાથે મેજ પર જમવા બોલાવે, એ ન કહી મુશ્કેલ એવી વાત છે. જમવા જતાં મેજ પર એક સ્ત્રીને કેમ લઈ જતી, કેમ જમતું, બેસતું, ખાતું, મોં ધોતું—એ બધું આવડતું નેહએ; અને એ માત્ર શ્રીમંતોને જ આવડે.

પહેરવેશના સંબંધમાં પણ એમ જ થાય છે. જે શ્રીમંત માણસ દેકા કે લાંબા ફેંદાવીવાળાં ડગલાં, બનાત કે ચામડાંના ઘુંટી સુધીના નેડા, એકતરના ડગલાં, ઈન્કર, પહેરણુ વગેરે માત્ર શરીરનું ટાંકી રાખણ થાય, એવાં જ સાદાં કપડાં પહેરતો હોય, તો તેને ઘણાં થોડાં કપડાંની વડર પડે. અને જે તેની પાસે જે ફેંદાવીવાળા ડગલાં હોય, તો જેની પાસે એક પણ ન હોય, તેને એક રહેજો આપ્યા વગર ચાલે નહિ. પરંતુ પ્રથમ પહેલાં જ શ્રીમંત માણસ પોતાને માટે અમુક પ્રસંગોમાં જ ઉપયોગમાં આવે એવાં

અનેક કપડાંને બનેલો પહેરવેશ બનાવે છે. તે ફૂલ-કોટ, કબજ્જો, મેકકોટ, ચળકતાં કાપડો ચામડાના શુટ, કેપ, ફેન્સી એડીવાળો શુટ, દેખાવને ખાતર અનેક કાપી કાટેલા નાના કકડાઓનાં કપડાં, સિંકાર કરવા જતી વખતે પહેરવાના ડગલા, મુસાફરીના મોટા ડગલા વગેરે માત્ર ગરિબોથી જૂદો જ રિચિતમાં ઉપયોગમાં આવે, એવાં કપડાં બનાવવાં છે. એ પ્રમાણે પહેરવેશ પણ ગરિબોથી લુદા પડવાનું એક કારણ—સાધન થઈ પડે છે. અને ગરિબોથી શ્રીમંતોને લુદા પાડનાર કપડાંના ઘાટ (કાપ) વગેરે નજરે પડે છે.

ધરખારના સંબંધમાં તો આ એથી પણ વધારે સાફ જણાય છે. દસ ઓરડામાં એક માણસને એટલા જ રહેવું હોય, તો તેને માટે એ જરૂરનું છે, કે એ એક ઓરડામાં એક માથે રહેતાં દસ માણસોની નજરે ન પડે. જેમ માણસ વધારે શ્રીમંત તેમ મળવાની વધારે મુશ્કેલી, અને તંગીમાં આવી પડેલા માણસ અને તેની વચ્ચે વધારે દરવાનો. તેમ મરીગ માણસને તેના ગાલીચા ઉપર ઘટ્ટને લઈ જવાનો તથા તેની મુખમક્કની ખુરશી પર બેસાડવાનો ઓછો સંભવ. ફરવા દરવાના સંબંધમાં પણ એમ જ. ગાડીમાં મુસાફરી કરનાર ખેડુત અતિશય નિર્દય હોય, તો જ, તે રસ્તે ચાલનાર માણસને પોતાની ગાડીમાં ન બેસાડે. એની ગાડીમાં જગ્યા પણ હોય, અને તે બેસાડે એવો સંભવ પણ ખરો. પરંતુ જેમ ગાડી વધારે સુંદર તેમ બીજા કોઈને તેમાં બેસાડવાનો સંભવ ઓછો મતો જાય. અને એવી એક કહેણી પણ છે, કે ‘અતિશય ભવ્યદાર ગાડીઓ અદ્યતનથી ભરેલી જ હોય.’

હાંડગીની જે રહેણી, ‘સ્વચ્છતા’ શબ્દથી દર્શાવાય છે, તેને પણ એ જ વાત લાગુ પડે છે. (તેના સંબંધમાં પણ એ જ વાત સાચી છે.)

સ્વચ્છતા ! આ સ્વચ્છતાને હવેા યુજ્ય માનનાર લેખકોને, અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને કોણ નથી જાણું ? બીજાની મહેનતથી મેળવાતી જે સ્વચ્છતાને કાંઈ પણ દદ નથી રહેતી, એ સ્વચ્છતાની અતિશયતા કોણ નથી જાણું ? એ સ્વચ્છતા કેટલી મુશ્કેલીથી મેળવાય છે, તે ક્યો શ્રીમંત યએવો માણસ જાત-અનુભવથી નથી જાણતો ? (તેનો ક્યા શ્રીમંત માણસને અગત અનુભવ નથી ?) “ ઉજળા હાથ બીજ

માણસો પાસે દામ કરાવવા હુઝે છે ” એ કહેવતને આ સ્વચ્છતા સાચી કરાવે છે.

આજે સ્વચ્છતા રોજ એક વખત પહેરણુ બદલવામાં જણાય છે, તે કાને રોજ એ વખત બદલવામાં જણાયો. આજે ગણુ અને હાથ રોજ ધોવાની જરૂર જણાય છે, કાને ‘પગ અને બીજો દિવસે આખું’ શરીર, ને તે પણ અમુક રીતે યોગીને. આજે જે દિવસે મેજ પરનું કષ્ટું બદલાય છે, કાલે રોજ એક બદલાયે. ને બીજી વખત એક દિવસે જે. આજે બીજમતદારના હાથ સાફ હોવા જોઈએ. કાલે એમ લાગે, કે એણે હાથનાં મોઝાં પહેરનાં જોઈએ અને સ્વચ્છ મોઝાં પહેરીને સ્વચ્છ કાળીમાં મૂકીને તેણે કાગળ આપવા જોઈએ. આ જાતની નિરર્થક સ્વચ્છતાની કાંઈ દદ જ નથી. અને જ્યાં સુધી બીજા માણસોની મહેનતથી એ સ્વચ્છતા મેળવાય છે, ત્યાં સુધી એ બીજાં માણસોથી લુદા પાડી તેમની સાથેનો જવદાર અશક્ય કરે છે.

જ્યારે હું આ બધું સમજ્યો, ત્યારે મારી ખાત્રી થઈ, કે સાધારણ રીતે આપણે જેને શિક્ષણ કહીએ છીએ, તે પણ એવું જ છે. ભાષાથી કાંઈ છેતરાઈ નથી. એ શબ્દ વડે લેખકો જે સમજે છે, તેને ભાષા મોઝા નામ આપે છે. શિક્ષણ એટલે કાંઈકો પોશાક, વિનયી વાત, ઉજળા હાથ—અને એક પ્રકારની સ્વચ્છતા, એમ લેખકો માને છે. બીજાં માણસોની સરખામણીમાં આના માપમૂના સંબંધમાં તેઓ કહેશે, કે એ શિક્ષિત માણસ છે. સાધારણ જનસમાજથી સહેજ વધારે મંદકારી મંડળમાં શિક્ષણનો એ જ અર્થ થાય છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલા યુલો ઉપરાંત પિયાનો વગાડવાનું ને કેંચ ભાષાનું જ્ઞાન, જોડણીની બૂલો વગર રચિયન ભાષામાં કાગળ લખવાની આપડત, અને વિશેષ બાલ્ય સ્વચ્છતા એ તેમાં ઉમેરવામાં આવે છે. એથી પણ વધારે હવેા મંડળમાં એ જ યુલો ઉપરાંત અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન, અને શિક્ષણની કાંઈ વધારે મોટી સંસ્થા તરફથી કાંઈ પદવી, અને એથી પણ વધારે પ્રમાણમાં સ્વચ્છતા એ તેમાં ઉમેરવામાં આવે છે. પરંતુ એ ત્રણે રિચિતમાં શિક્ષણ પ્રધાનપણે એક જ પ્રકારનું સમજાય છે. જે યુજ્ય અને જ્ઞાન વડે એક માણસ બીજા વધારી લુદા પડે એ શિક્ષણથી ભૂખે મરતાં અને ટોરે ઘરનાં માણસો આપણને મોજમઝા

કરતાં ન જુએ, તેટલા માટે ગરિય માણસોના સમક્ષથી જુદા પાડવાનો—સ્વચ્છતાના જોવા જ—એનો હેતુ છે. પરંતુ આપણે માટે સંતાવાનું અશક્ય છે, ને તેઓ બધું જુએ છે.

અને એ પ્રમાણે મારી ખાત્રી થઈ કે અમે શ્રીમંત માણસો શહેરનાં ગરિય માણસોને મદદ ન કરી શક્યા, તેનું એક કારણ તો એ પણ હતું, કે અમારે માટે તેમના સંસર્ગમાં આવવું અશક્ય હતું. અને અમે જે ભત્તની છંદગી ગાળતા હતા તેથી, તેમ જ અમારા ધનનો અમે જે ઉપયોગ કરતા હતા. તેથી તેમના સંસર્ગમાં આવવાનું અમે ગોને જ અશક્ય કરી નાંખ્યું.

હવે, મારી ખાત્રી થઈ કે ગરીબો અને અમારી શ્રીમંતોની વચ્ચે અમારા ધન વડે સ્વચ્છતા અને સિસજીની દિવાલ ચણાઈ હતી અને તેથી ગરીબોને મદદ કરવાને માટે પ્રથમ તો આ દિવાલ તોડી નાંખવાની અને સ્થુરને સ્વચ્છતા રીત પ્રમાણે ગરિબોને વહેંચી નાંખવાની અતુકળતા થવી જોઈએ. અને એ પ્રમાણે શહેરની ગરિયાઈનાં કારણો સંબંધી વિચાર કરતાં જે અનુમાન, પર હું આવ્યો હતો, તે જ અનુમાન પર બીજી દિશાથી પણ હું આવ્યો, અને તે એ કે એ બંધાનું કારણ અમારું ધન હતું. (અપૂર્ણ)

એસ. પી.

ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ

દા. પ્રાંજયેના કાવયથી લશ્કરી તાલીમ માટે કંઈક વિચારો જામત થતા હાશે છે. મુંબઈની વિદ્યાર્થીઓમાં કાવય પસાર થાય તો પણ લશ્કરી સત્તાવાળાઓ તેને અમલમાં મુકવા કેટલી અનુમતિ આપે છે તે જોવાનું રહેશે. હાલની સ્વયંસેવકની દુકડી માટે એક કમિટી વિચાર ચલાવવાની છે અને એ કમિટીમાં દા. પ્રાંજયે હોવાથી ચોંકાવણું પરિણામ હાવે તો પણ દળેલું ધંડીમાં વળશે.

વિદ્યાર્થીના યુવકો માટે લશ્કરી તાલીમ ફરજિયાત કરવા વિગે પણ એમત છે. વિદ્યાર્થીના જીવાનોને લશ્કરી તાલીમ આપી ઉપયોગમાં લેવાનો પહેલો વિચાર ૧૯૧૭માં લગાઈના અરસામાં ઉત્પન્ન થયો. સર ચીમનલાલ અને કોર્ડ વિલિંગડનની મદદથી મુંબઈ તેમ જ પુનામાં એક દુકડી ઉભી થઈ. તે વખતે તે હિન્દુસ્તાન સેન્ય (ઇન્ડિયન હિન્ડુ સેન્ટ્રલ) ના એક ભાગ તરીકે લેખાતી. આ સાથે અમદાવાદમાં એક દુકડી ઉભી થાય તે સાર સર ચીમનલાલે પ્રયાસ કર્યો પરંતુ અમદાવાદના વિદ્યાર્થીઓ આવી તાલીમથી ડરી ગયા અને પરિણામ શન્ય આવ્યું. કેટલાકે તો ગોને પરખોલા છે એવા બહાનાં બતાવ્યાં, અને ક્રિસાદ હતો તેમને ઘેરથી “ ના ” પાડવામાં આવી. મુંબઈ અને પુનાની લશ્કરી દુકડીઓને ૧૯૧૭માં બે માસ ખાસ રેમ્પમાં સુદર તાલીમ

મળી. પરંતુ તરત જ વિમલબંધ પડવાથી હીલચાલ કંડી થઈ. છતાં પુના કરતાં મુંબઈના વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ મળતી રહી. ૧૯૨૦માં એ કૌન્ય વિખેરી નાંખવાથી વિદ્યાર્થીઓની દુકડીને વેરાણું પડ્યું. ૧૯૨૦માં વિદ્યાર્થીઓની દાક્તરી તપાસ લેતાં પચાસ દકાથી ઓછા રંગરૂટ તરીકે ભરતી થયેલા.

૧૯૨૦માં ખાસ કાવયથી સ્વયંસેવક સેન્ય (ઇન્ડિયન ટેરીટોરીઅલ ફોર્સ) નામે એક બીજી દારૂં લશ્કર ઉભું કરવામાં આવ્યું. નવા કાવયથી વિદ્યાર્થીના યુવકો માટે ખાસ છૂટછાટ તથા દક્ષ આપી લશ્કરી તાલીમ લેવા દ્વાર અર્ધજીલ્લા થયાં. ૧૯૨૧માં અસહકારનું પુર ચલવું હતું એટલે પ્રભુનું લશ્કર સરકાર થું કરે છે એ તરફ હતું જ નહિ. છતાં કેળવણીના યુવકોની સહાયથી વિદ્યાર્થીઓની દુકડી (યુનિવર્સિટી ટ્રેફીનીંગ કોર) નો પુનઃજન્મ થયો. નવા કાવયથી તેનો વિસ્તાર વિશાળ થતા ઉપરાંત સરકારની મંપૂર્ણ મદદ અને દેખરેખ થયાં.

મુંબઈના હુસ્સડ- પછી મુલકી (ટેરીટોરીઅલ) કાવયની રૂએ પાસરીઓએ પોતાની બે દુકડી (મેટેલીઅન) સ્વરક્ષણ સાર તૈયારી કરી. દિંદુ મેટેલીઅન ઉભી કરવા બીલચાસ થઈ પણ અસહકારના પ્રચંડ નાદમાં તતુડીનો અવાજ દંકાઈ ગયો.

વિદ્યાર્થીઓ (ખાસ કરીને યુવરાત્રીઓ) નો ઉત્સાહ નહિ જેવો જ જણાયો છે. યુવરાત્રીઓને લશ્કરી તાલીમ ફાવતી દેખાતી નથી. કેટલાક ધણા જ ઉદ્દાસથી બેઠાય છે પરંતુ એક વખત લશ્કરી ટોરદમામ અને જાવણીની જાહેરાતો તીખા સ્વાદ આપી ચાલતી પડે છે. આ તેઓની સીપાઈગીરીના ભુરમાની ખામીનું જ પરિણામ છે. યુવરાત્રીઓને હાડમારી અસલ છે એમ સમજાય છે. ગમે ત્યાં ધણાએ યુવકોએ જાવણીમાં જવાનું છોડી ધરતો શીતળ છાયા સેવવાનું પસંદ કર્યું. પરિણામે વિદ્યાર્થીક અને અમલદારોને સખ્ત થયા વિના ફટકા જ ન રહ્યો. સરકારનાં કપડાં પણ પાછાં ન આપવાની બેરહકારી જવાવચામાં આવી. આમ ભુજ વિદ્યાર્થી હક તે એ વર્ષ પુરાપાંસરા રહે છે. જાવણીની તીખાસ એટલે—સ્વદસ્તે સર્વ કરવાનું—એખખાઇ અને પરેડ વિગેરેના નિયમોનું અનુસરણ. જે દેશ સ્વરાજ સ્થાપવા નીકળ્યો છે તેના વિદ્યાર્થી યુવક વર્ગને આટલું પણ ભારે પડે છે. સવારના છ વાગતા પહેલાં ઉઠવું, દનમત કરવી, ખટન વિગેરે સાફ રાખવાં, જાડાપાતળો ખોરાક ખાવો, તાપ તડકા સહન કરવા, રાતના કોઈક વખત પહેરા ઉપર રહેવું અને હસતે મુખે ઉપરીના હુકમને માન આપવું—આટલું પણ તેઓને માટે અશક્ય છે. ધરતો મુલાજો ખોજો અને પોચું બીજાનું પર્વજોના પ્રસાદોની પ્રવંસા કરનારા આપણે ન છોડી શકીએ તો આપણામાં લોહી રેડવાની તાકાત ક્યારે આવે ?

ન્યારે પુના સાંગલી અને ધારવાડી કાલેજોમાંથી સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ કચમાં ભેગાયા છે ભારે અમલવાદ, વડોદરા, સુરત, રાજકોટ, અને જાવનગરની કાલેજોના વિદ્યાર્થીઓ સુખે સુખે છે. કેટલાએ દક્ષિણી અને પાસની જુવાનો સરદારી લેતાં શીખી ગયા છે ન્યારે ક્રમ “એ ચાર” યુવરાત્રીઓ—તે પણ નાગર કોમળા—યુવરાત્રીના વિદ્યાર્થીઓનું કાંઈક ગૌરવ રાખી રહ્યા છે.

અંગેરિકા અને યુરોપની કેળવણીથી આપણે ભુલ પડ્યા હોય છે તો તે ખાસ કરીને શારીરિક કેળવણીમાં. પશ્ચિમના દેશ વિદ્યાર્થી શારીરિક પ્રવૃત્તિમાં યુધ્ધાયકો હોય છે ત્યારે આપણાં તો “દીમાં પોલાં પોનીઆં ને હાંકણી કાંકણી ચાસ” જ રહ્યાં. વિશ્વ યુદ્ધમાં તેઓ સોપરીઓને આગમ આપી રજામાં ચાલ્યા ગયા છે.

બહાદુર પ્રજા જ સ્વરાજ લઇ અને સાચવી શકે. ખંજર ધાટમાંથી ફેટલાએ હુમલાઓએ હિંદને પરતવત્રતામાં જતકરું છે અને એ જ ખંજર અને ભોજન ધાટ આજે લાખો રૂપીઆ ચૂસે છે. સ્વરાજ્યમાં એક ખંજરનો ધાટ સાચવવા ખંજર પુરે એટલાં હાડકાં ભેંપજી.

વિશ્વ સંસ્થિતો કમ જ છે ત્યાં આખી પ્રવૃત્તિ તરવાર લેવાની તૈયારી હોવી જોઈએ. અંગ્રેજોના આગમન પછી ૧૫૦ વર્ષે કેટલેકાં હથીઆર સાફ કરવા પ્રથમ પગલે કરવું ન જોઈએ. તો પછી વિદ્યાર્થી વર્ગને માટે સલાહ જ ન હોય. લશ્કરી તાલીમ સિવાય સ્વરાજ્યમાં નિર્જયતા હોય જ નહિ. અત્યારની રાષ્ટ્રીય અને ખાનગી સ્વયંસેવકોની દુકડીઓથી તત્કાલ પશુ અર્થ મરતો નથી. આવી દુકડીઓ કંઠી અને બેજવાબદાર છે. આવી દુકડીઓની બિનલાયકાત ચર્ચાવતો મુદ્દો નથી. હાલ લશ્કરી તાલીમ સિવાય ભેખમદારી અને હર્તવ્યનું જાન યુવકોને આવે જ નહિ.

હિંદમાં તો લશ્કરના નામમાત્રથી અત્યારે તાસ છૂટતો જોવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીના કેટલાએ યુવકો ધેરથી રજા નથી કહી જઈ છે “તો કેટલાક લશ્કરી સોમંદનામાંના “મારી જાંઘીના ભેખમે” (even at the peril of my life)—એ શબ્દોથી લશ્કરી જાય છે. સ્થિતિ શાશ્વતીય છે.

ગાંધીજીને ખેડના રંગરોનો મળેલો પાક અમૂલ્ય છે. દા. પ્રાંજવેને કરાવ સંપૂર્ણ અમલમાં આવે તો પણ લશ્કરી તાલીમ તો માત્ર નામની જ મળે. પાવદળ લશ્કરની તાલીમ એ લશ્કર શું બીજું છે તેના ખ્યાલ પણ ન આવે. સંપૂર્ણ તાલીમ હિંદુસ્તાનનાં યુવકોને મળે એ માટે તો આપણે કાંઈ જ કર્યું નથી. હાલ આખા હિંદમાં ૩,૨૨૫ જેટલા વિદ્યાર્થીઓને પાવદળની તાલીમ આપવાની સગડ છે. મુંબઈ ખાને તેમાં ૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓ તાલીમ લઇ રહ્યા છે. એટલે લગભગ એ ત્રણ ટકા જ વિદ્યાર્થીઓને કાંઈક નહિ જેવી તાલીમ મળે.

આ પ્રક્રમમાં દા. પ્રાંજવેને પ્રગળ જેટલો ટકા આવે તેટલો થોડો છે. સરકાર કદાપિ તીજેરીનું તળાઉ દેખાડી વખત જતા દે તો પ્રગળને એટલું જ લાજમ છે કે તાણીની ઇજા એ કેળવણી પાછળ ઉઠાડે. તદ્દમાનુ યુદ્ધયુદ્ધ માગતું એ ગીતાનો આદેશ છે.

મહાદી બહેન

(મૂળ લેખક: ગાણુ શરતચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય)

૧

આ સંસારમાં કેટલાક માણસો ધારના ભડકા જેવા હોય છે; સળગતાં વાર નહીં અને ઓસાતાં ન વાર નહીં. એવાઓની પાછળ એક હુશિયાર માણસ હંમેશ હાંવો જોઈએ, જે જરૂર પ્રમાણે ધાસનાં તરણાં ઉમેર્યા કરે.

માદીના ઠોડીઆમાં દીવો કરવાનો હોય ત્યારે માત્ર વાટ અને દીવેલ પૂરવાથી જ નથી ચાલતું. અંદર એક ન્હાની સળી પણ મૂકવી જોઈએ. દીવાને મોખરે બાકે અને દીવો જાંબો થાય કે તે જ વખતે પેલી સળી કે વાટ સંકોચાય. એવી સળી ન હોય તો વાટ ને દીવેલ પૂરતાં હોય છતાં દીવો પોતાનો પૂર્ણ પ્રકાશ ન આપી શકે.

સુરેન્દ્રનાથ લગભગ એવી પ્રકૃતિનો જ માણસ હતો. તેનામાં બળ, શુદ્ધિ બધુંય હતું, પણ કોઇ કામ પોતાના એકલાથી સંપૂર્ણ ન થઇ શકે. કામનો આરંભ કરે ત્યારે ઉત્સાહનો પાર ન હોય, પણ અડધે ગયા પછી દારોગાર થઇ જાય. આવે પ્રસંગે એક માણસની જરૂર પડે, જે તેને આગળ ને આગળ ધકેલ્યાં કરે.

સુરેન્દ્રનો પિતા, દરના એક જલ્લામાં વકિલાત કરતો હતો. તેને પોતાના દેશ—બંગાળ સાથે નહીં જોવો જ સંબંધ હતો. સુરેન્દ્રે જાપની પાસે રહી, પીસ વર્ષની ઉંમરે એમ. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી હતી.

એમ. એ. સુધીની પરીક્ષાઓ પાસ કરવામાં કેટલોક પ્રતાપ સુરેન્દ્રનો પોતાનો અને કેટલોક તેની વિમાતા (ઓરમાન મા)નો પણ હતો. આ વિમાતા સુરેન્દ્રની પાછળ એવી ચીવટથી લાગી રહેતી કે, ઘણાના મનમાં ઘણીવાર શંકા થતી કે સુરેન્દ્રના પોતાનામાં કંઈ જોણી જેવું હતું કે નહીં? કેટલાકને તો એવી ખાતરી થઇ ચૂકી હતી કે સુરેન્દ્ર નામનો કોઇ સ્વતંત્ર જીવ જ હસ્તીમાં નથી, માત્ર વિમાતાની ઇચ્છા જ એક મનુષ્યનો આકાર ધારણ કરી, ખાવ પીએ છે, સૂએ બેસે છે અને પરીક્ષા પાસ કર્યો જાય છે. વિમાતાને પોતાને એક સંતાન હતું, પણ તે વિષે તે લગભગ ઉદાસીન જ રહેતી. સુરેન્દ્ર ક્યારે શું કરે છે, ક્યાં જાય છે, શું વાંચે છે તે તરફ તેની ચોંકાર નજર સતત ફર્યા કરતી. વધારે શું કહીએ? સુરેન્દ્ર ઉઠીને શું કંવા જાય ત્યારે તે ક્યાં શું છે છે તેની તપાસ પણ આ વિમાતાને જ રાખતી પડતી. આથી એક કર્તવ્યપરાયણ સ્ત્રીના હાથ નીચે ઉછરવાથી સુરેન્દ્ર ભણવા ગણવામાં ભારે હુશિયાર થયો, પણ પોતાના પગ ઉપર ઉભા રહેવાનું ન શીખ્યો. તેને આત્મવિશ્વાસ જ ન રહ્યો. પોતે એકલો કંઈ કામ સરસ કે સંપૂર્ણ કરી શકે, એવી તો તેને કલ્પના પણ ન આવે. તેને પોતાને કંઈ વસ્તુની જરૂર છે અને ક્યારે શું કામ કરવું, તે માટે તેને બીજા એક જથ્થો ઉપર આધાર રાખવો પડે. ઉધ કે જૂખતરસનું પણ

× બંગાળી સાહિત્ય ન્હાની મહાદી વાર્તાઓથી ઉત્પન્ન થયે છે. એ વાર્તાલેખકોમાં શ્રી શરતચાંદ્રનું સ્થાન ધણું ઉંચું છે. પ્રારંભમાં તેમણે “શ્રી—” ની સહીથી માસિક પત્રોમાં વાર્તાઓ લખવા માંડી ત્યારે ઘણાને તેમાં શ્રી સ્ત્રીદ્રાણુની લેખિનીની ભાંતિ થયેલી. ખાસ કરીને શરતચાંદ્રનાં શ્રી પાત્રો ઘણાં ઉત્તમ અને અનુપમ હોય છે. ગમે તેવી પતિતા નારીમાં પણ તેઓ માતૃહૃદયના ધનધાત્ર સાંવળા રાકે છે નારી હૃદયનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ આ વાર્તામાં પણ વાચકો જોઇ શકશે.

—અનુવાદક

તેને પૂરું લાન ન રહ્યું. તે જરા સમજણો ધયો ત્યારથી તેણે પોતાની વિમાતા ઉપર જ બધું છોડી દીધું. વિમાતાને પણ તેની ખાતર ધણી સંભાળ રાખવી પડતી. ચોવીસ કલાકમાં બાવીસ કલાક તે વિમાતાના હોઠાટા, તિરસ્કાર, બલામણુ કે હુકમ સાંભળી સાંભળીને જ તે બ્યતિત કરતો. પરીક્ષા આવવાની હોય તે પહેલાં ધણી દિવસથી વિમાતાને મોડી રાત સુધી નજવાની અને સુરેન્દ્રને જાગતા રાખવાની ફરજ બળવવી પડતી. પોતાની શોકના છોકરા માટે કંઈ વિમાતા આવી કાળજી રાખે? આડોશી પાડોશી સંધળા જે કોઈ આ હપીકત ગણુતા તે આ વિમાતાની મુક્તકંઠે પ્રસંગે ક્યાં પિના ન રહેતા.

સુરેન્દ્ર ઉપર તેની વિમાતાની અંતરની લાગણી હતી. કોઈ વાર એકાદ નજવી બૂલ માટે સુરેન્દ્રને સખત કપડો આપે અને ધડીક રહીને સુરેન્દ્રનાં આંખ-મોંઠાં લાકડ્યોળા જેવાં દેખાય તો તેને તાવનાં પૂર-લણણુ સમજી તરત જ ત્રણુ દિવસ સુધી સુરેન્દ્રને કેવળ કાંઈ સિવાય બીજી કોઈ સીજ ખાવા ન આપવાનો જ હાંતીરી હુકમ કરાડે ! માનસિક ઉન્નતિ અથવા ભણુવા ગણુવા વિશે તો તે બહુ જ સાવચેત રહેતી. કોઈ દિવસ એ સુરેન્દ્ર પડીઆંબધ વાળા આગ્યા હોય અથવા તો શાખીનને ડાંગે એવાં ઇસ્ત્રીબંધ કપડાં પહેવી હોય તો બે ત્રણુ અકવાડીઆં સુધી સુરેન્દ્રનાં કપડાં ધોખીને ધોવા ન આપવાનો મનાઈ હુકમ નીકળ્યો જ સમજવો !

એ રીતે સુરેન્દ્રના દિવસો જવા લાગ્યા. આવા રોહમય અને સુલ્યવસ્થાવાળા વાતાવરણમાં રહેવા છતાં તેને કોઈ કોઈ દિવસ મનમાં મવા કાચું કે આ છવન કંઈ બહુ છવવા જેવું તો ન ગણુાય. વળી પાછો પોતે જ પોતાના મનનું સમાધાન કરે કે છવનના પ્રારંભના દિવસો તો બધાના એ જ રીતે પસાર થતા હશે. પરંતુ આસપાસનાં સગાંસંબંધી કે મિત્રની વણુમાગી સલાહ કે શીખામણુ સાંભળી તેને ધણીવાર અકળામણુ થઈ આવતી.

એક દિવસે એવો જ એક પ્રસંગ બન્યો. તેના એક મિત્રે તેને કહ્યું કે “ જો તારા જેવા છુદ્ધિશાળી સુવક વિજ્ઞાત જન્ય રોજ જોતજોતામાં ધણી આગળ વધી

બન્ય અને આ દેશમાં આગ્યા પછી ધણી લોભિતો ઉપકાર કરી શકે.” સુરેન્દ્રને આ વાત રૂચી મંઈ. વનવગડાના પંખી કરતાં પિંજરાના પંખી પાંખ વધારે ફફડાવે. સુરેન્દ્રની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં સ્વતંત્ર વાતાવરણ અને સ્વતંત્ર પ્રકાર તરવરવા લાગ્યો. પિંજરામાં પૂરાયલા પંખીની જેમ તેના પરાધીન પ્રાણુ પાંખો ફફડાવવા લાગ્યા.

તેણે પોતાના પિતાને કહ્યું કે “ તમારે મને વિલાયત મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી આપવી પડશે.” વિલાયત જવાથી પોતે દેટલો, આગળ વધી શકે એ વાત પણ એણે કહી સંભળાવી. પિતાએ જવાબ આપ્યો કે “ હું જોઈશ.” પરંતુ વિમાતાને અભિપ્રાય અનુકૂળ ન પડ્યો. પિતાપુત્રની વચ્ચે તે એક વટાણીયાની જેમ અકસ્માત આવી ચડી અને આ વાત સાંભળી એની રીતે હસી કે બાપખેટો બનને ખસીઆણા પડી ગયા.

વિમાતાએ કહ્યું કે “ તો મને પણ સાથે વિલાયત મોકલો. ત્યાં તમારા આ મુશ્કેલી સંભાળ કાણુ રાખશે? એને બૂખતરસનું પણ લાન છે? પૂરાં લુગડાં પહેરતાં પણ ક્યાં આવડે છે? તમારે તેને વિલાયત મોકલવો છે, કેમ? આપણા ઘરના ધોડાને મોકલવો અને આ મુશ્કેલી મોકલવો એ જરાજર છે ! ધોડાને તો પોતાની બૂખનુચે લાન હોય અને આને તો તે પણ નથી.” આદહું કહીને પહેલાંની જેમ અડખડ હસી પડી.

મિદહુણિને ખુબ હસતી જોઈ રાય સાહેબ પણ શરમિદ પડી ગયા. સુરેન્દ્રને પણ મનમાં મધું કે હાસ્યના જેવી અદાસ્ય સુદિતની સામે બીજી કોઈ દલીલ ટકી જ ન શકે. એટલે વિલાયત જવાની આશા તેને ન છૂટકે છોડી દેવી પડી. તેના મિત્રોએ આ વાત સાંભળી પોતાની દિલ્લગીરી જાહેર કરી. વિલાયત જવાનો બીજો કોઈ માર્ગ જતાવવાને બદલે છેવટે તેમણે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે આવી પરતંત્રતામાં રહેવા કરતાં જીખ માગી પેટ ભરવું સારું. આવા સન્માન સાથે જ એમ. એ. પાસ થાય તેને તે વળી પેટ ભરવાની ચિંતા હોય ?

સુરેન્દ્રે ઘેર આવી એ વાતનો વિચાર કર્યો. તેને ખાતરી થઈ કે મિત્રોએ કહેલી વાત સોગસોળ આના માત્રી છે. આના કરતાં તો જીખ માગવી એ જ ઠીક. જ્યાં કંઈ વિલાયત ન જઈ શકે; પરંતુ, આવી છવન અને સ્ત્રુ વચ્ચેની અધકચરી અવસ્થામાં પડી રહેવાનું પણ કોઈ પસંદ ન કરે.

એક દિવસે અર્ધરાત્રિએ ઘરમાંથી નીકળી, રેસને આવી, કક્કત્તાની ટીકીટ ખરીદી એ ગાડીમાં ચઢી બેઠો. પાછળથી એક કાગળ લખી બાપને જણાવ્યું કે, મેં થોડા દિવસ માટે ઘરનો ત્યાગ કર્યો છે. મારી પાછળ નકામી શોધખોળ, નાંકરતા. મને પકડી પાડશે તો પણ હું પાછો ઘેર નહીં આવું.

રાય સાહેબે એ પત્ર પોતાની ગૃહિણીને બતાવ્યો. વિમાતાએ કહ્યું કે “ સુરેન્દ્ર હવે મોટો થયો છે, લણે-ગણે છે, તેને પાંખો આપી છે. અત્યારે ઉડતાં ન શીખે તો પછી ક્યારે શીખે ? ”

છતાં શોધખોળ કરી. કક્કત્તામાં પોતાના જે ઝોળખીતા કે પીછાતવાળા હતા તેમને પત્ર લખ્યા. પરંતુ તેનું કંઈ પરિણામ ન આવ્યું. સુરેન્દ્રનો પત્તો ન મળ્યો.

૨

કક્કત્તા જેવા એક ભરચક વસ્તિવાળા શહેરમાં આવીને સુરેન્દ્ર જરા ગભરાયો. અહીં કોઈ તિરસ્કાર કરનાર ન મળે તેમ રાતાદયસ સંસાદ કે શીખાગણ આપનાર પણ ન મળે. મેં પડી ગયું હોય તો પણ કોઈ સાચું ન જુઓ, મોટા ઉપર ગમે તેટલી ચિંતા જવાઈ હોય તો પણ કોઈ ભાવ ન પૂઠે. પોતાની ફિકર પોતાને જ રાખવી પડે. અક્ષયત બીજા મળે, કોઈક દવા પણ બતાવે અને રહેવાનું કામકેદાર્ય પણ મળી જાય, પરંતુ પોતાનામાં એટલું પરિજ્ઞાન અને હિમ્મત હોવાં નેહંએ. કોઈ ટાલદારી પોતાની મેળે તમારી પાસે આવી તમારા સુખસમાચાર પૂછવા નવરા ન હોય.

જૂન અને ઉંઘ વચ્ચે રહેલો ભેદ સુરેન્દ્રે જીવનમાં આ પહેલીવાર અનુભવ્યો. ખાવાને તેમ જ રહેવાને માટે તેને પોતાને જ પ્રયત્ન કરવો પડ્યો.

ઘર છોડ્યે આને ઘણા દિવસ થઈ ગયા. આખા દિવસ આમતેમ રખડવાથી તેનું શરીર સાવ લેવાઈ ગયું, ખરચી પણ ખૂટી જવા આવી, પહેરેલાં કપડાં પણ મેંઝાં અને જીર્ણ જેવાં થઈ ગયાં. ગરે પડ્યા રહેવાનું પણ કોઈ મોકલસ સ્થાન ન મળે. સુરેન્દ્રની આંખમાં જળજળીઆં આવી ગયાં. ઘેર પત્ર લખવાનો વિચાર કર્યો, પણ સરમને લીધે તે વિચાર તે જ ઘણે માંડી વાગ્યો. ઘરનો ખ્યાલ આવતાંની સાથે જ, વિમાતાનું રનેહકડીનું મુખ તેમી નજર સામે તરી આવ્યું. ઘેર પાછું જવું તેને આકાશકુસુમ જેવું અત્રાંલપિત લાગ્યું.

એક દિવસે પોતે એ ઘરમાં હતો એ વિચારથી તે ક્રુણ્ન ઉઠ્યો.

પોતાના જેવા જ કોઈ એક દરિદ્રને સામેથી આવતો નેઈ, સુરેન્દ્રે તેને પૂછ્યું : “ લાઇ તમે અહીં રહીને શી રીતે પેટ ભરી છે ? ”

એ માણસ જરા બાધુચક જેવો હતો—બીજો કોઈ હોત તો હસીને આલ્સો ગયો હોત. તેણે જવાબ આપ્યો : “ શી રીતે કેમ ? નોકરી કરીને. આવા મોટા શહેરમાં મહેનતમજૂરીની ક્યાં ખોટ છે ? ”

સુરેન્દ્રે કહ્યું : “ મને એકાદ નોકરી અપાવશો ? ”
પેલાએ પ્રશ્ન કર્યો : “ તમને શું કામ આવશે છે ? ”
સુરેન્દ્રનાથને કંઈ કામ જ નહોતું આવ્યું. તે સુખઆપ ઉગ્રો થઈ રહ્યો.

“ તમે કોઈ ગૃહસ્થના દીકરા જેવા લાગો છો. ”
સુરેન્દ્ર માત્ર ડોકું ધૂણાવ્યું.

“ તો પછી લાણતા કેમ નથી ? ”

“ લણેલા છું. ”

પેલો માણસ વિચારમાં પડ્યો, અને કહ્યું કે “ જુઓ આ સામે મોટું મકાનું દેખાય છે ત્યાં જાઓ. એ માણસ મોટો પૈસાદાર છે. લાં તમારા જેવાની કંઈક મોકલવું થઈ જશે. ” એટલું કહી તે પોતાના રસ્તે પડ્યો.

સુરેન્દ્રનાથ દરવાજા પાસે પહોંચ્યો. લાં જઈને ધીકી વાર તે ઉભો રહ્યો. દરવાજામાંથી પાછો સરિયામ રરતાં ઉપર આવ્યો. પુનઃ દરવાજા પાસે આવ્યો, અને પાછો આવ્યો ગયો. તે દિવસે અંદર જવાનું ન જતી શક્યું. બીજો દિવસ પણ એ જ પ્રકારે નીકળી ગયો. બે દિવસ સુધી દરવાજા પાસે આવી ઉમેદવારી કરી, ત્રીજે દિવસે રહેજ હિમ્મત આવી, અને દરવાજાની પેલી પાર થોડે દૂર નીકળી ગયો. એક નોકર જેવો કોઈ માણસ ઉભો હતો તેણે પૂછ્યું : “ કોણ કામ છે ? ”

“ સાહેબને— ”

“ સાહેબ જાદાર ગયા છે. ”

સુરેન્દ્રનું હૃદય આનંદથી ઉભરાઈ ગયું. જાણે એક મોટી આદતમાંથી છૂટકો થયો હોય તેમ તેને લાગ્યું. સાંઝે થયું કે સાહેબ જાદાર ગયા હતા નહિતર નોકરીની, આ દુઃખી જીવનની અને કોણ જાણે એવી કેટલીય વાતો તેમને કરવી પડતી. એ પ્રસંગ આદરથી જ ટળી ગયો જાણી તેને સંતોષ થયો. વાગણા ઉત્પાદકથી ને લાંથી પાસે

કર્થો. એક ખાલી દુકાનના ઝોટલે ગેસી, ખાવાનું હતું તે ખાઈ લઈ, હોશિ હોશિ કરવા નીકળી ગયો. તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે આવતી કાલે મળવાનું થાય તો કેવી રીતે વાત કરું તો જમદારી કેડાણે પડી જઈ?

પરંતુ વળતે દિવસે ઉત્સાહ થયો મોઝા પડી ગયો. તે જેમ જેમ આગળ જવાનો પ્રયત્ન કરે તેમ તેમ તેના પગ ભારે થતા ગયા. ગમે તેમ કરીને દરવાજા પાસે પહોંચ્યો તો ખરો, પણ આગળ પગ ન ઉપડે. જાણે લાંબો માર્ગ કાપીને આવ્યો હોય તેમ તે થાકી ગયો. પોતે પોતાના જ સ્વાર્થને અર્થ અહીં સુધી આવ્યો છે તેમ તેને ન લાગ્યું. જાણે કાંઈ પરાણે તેને ધક્કેલીને ખેંચી જતું હોય એવી યુગ્મણ થવા લાગી. છતાં આજે દરવાજા પાસે ઉભા રહીને તો ઉમેદવારી ન જ કરવી એવી ગાંઠ વાળી લીધી. અંદર આવ્યો. પેશો જે નોકર જેવો માણસ મળ્યો હતો તે આજે પણ બેઠી ગયો. નોકરે જ પૂછ્યું: “સાહેબ અંદર છે, મળવું છે ને?”

“હા.”

“આલો મારી સાથે.”

સુરેન્દ્ર સપડાયો. તે જે મોટું ઘર બેઠને આવ્યો હતો તે એક જમીનદારનો ન્હાનોશો મહેલ હતો. અંગ્રેજી દળગળ પ્રમાણે આમપાસ યુલનાં કુંડાં અને એવી બીજી સામગ્રી ગોઠવેલી હતી. એક પડી એક ઝોરડા ઝોળંગતો તે આગળ ચાલ્યો. ક્યાંઈક આરસ-પહાણની નકસીદાર નિસરણી, ક્યાંઈક મધરાસીઆના લાલ પડદા, મોટા મોટા કાચના ચરીસા, મખમલ-જડિત ખુરસીઓ, કાચ, તમ્બાકીના વિગેરે વૈભવની પુષ્કળ સામગ્રી તેની નજરે પડી. બીજો કેટલો ઉમેદવાર હોત તો આ બધું બેઠાં અનંત જત. પણ સુરેન્દ્રને માટે તે અસામાન્ય નહોતું. તેનો બાપ કંઈ ન્હાનાયુનો વપ્રીસ ન હતો. તેને ત્યાં પણ વૈભવ હતો. જતાં જતાં સુરેન્દ્રના મનમાં એક જ વાત રમી રહી હતી કે પોતે જેને મળવા અને નોકરીચાકરી માટે આજીજી કરવા જાય છે તે મને પહેલો સવાત શું પૂછશે? અને મારે તેનો શો જવાબ આપવો?

કંઈ નિર્ણય ઉપર આવે તે પહેલાં તો તે જમીનદારની સન્મુખ આવી ઉભો રહ્યો. જમીનદારે જ પૂછ્યું: “શું કામ છે?”

આજે ત્રણ દિવસ થયાં સુરેન્દ્ર પણ એ જ સવાતનો જવાબ ગોંવતા મથતો હતો. કંઈક ગોઠવી રાખ્યો

પણ હતો. પરંતુ ખરે પ્રસંગે બૂલી ગયો. ક્યું કે “હું—હું—”

જમીનદાર સાહેબનું નામ મજરાજ હતું. માયાના ચોપાસણા વાળ ધોળા થઈ ગયા હતા, અને ઉંમર પણ વાળ પાકવા જોટલી જ થઈ હતી. પોતે ખાનદાનીમાં ઉછરેલ હોવાથી મારાનરસા ધણા અનુભવ થઈ ગયા હતા અને સંસારની લીલા ધણી ખરી બેઠ લીધી હતી. એટલે સુરેન્દ્રને બેતાની સાથે જ કેટલીક વાત પોતે જ સમજી ગયા અને હળવેથી ક્યું કે “હાં ભાઈ, તમને શું બોધ્યું છે?”

“ક્યાંઈ એકાદ—”

“શું એકાદ?”

“નોકરી—” મજરાજ મુઠ્ઠા હસ્યા અને ક્યું કે “મારે ત્યાં નોકરી મળી શકે છે એમ તમને કોણે ક્યું?”

“માર્ગમાં એક જણ મળ્યો, મેં તેને પૂછ્યું, તેણે આપની વાત—”

“વાર, તમારું ઘર ક્યાં?”

“પશ્ચિમ પ્રાંતમાં.”

“ત્યાં તમારું કોણ છે?” સુરેન્દ્રનાથે ઉપસક હકીકત કહી સંભળાવી.

“તમારા પિતા શો ધંધો કરે છે?”

અવસ્થાના દોષે સુરેન્દ્ર થાપ મારતાં શીખી ગયો હતો. તેણે આરતે રહીને જવાબ આપ્યો: “સાધારણ નોકરી.”

“એટલાથી તમારા કુટુંબનું પૂરું નહીં થતું હોય. તેથી તમે કમાવા નીકળ્યા છો, એમ જ ને?”

“હા.”

અહીંયાં ક્યાં રહો છો?”

“કેટલો એકાદ સ્થાન નથી. ગમે ત્યાં પડ્યો રહે છું.”

મજરાજને આ વાત સંભળી દયા આવી. સુરેન્દ્રને પાસે બેસાડ્યો અને ક્યું કે “હજી તમે ન્હાના છો. આટલી ન્હાની ઉંમરમાં તમારે ઘર છોડી બહાર નીકળવું પડ્યું એટલે દુઃખ તો જરૂર થતું દશે. મારે ત્યાં તો કેટલો નોકરી તૈયાર નથી. પરંતુ તમારે માટે ક્યાંઈક જાંદગીસ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.”

“ભયે” કહી, સુરેન્દ્ર ત્યાંથી જવા માટે નેવાર થયો.

તેને પાછો બોલાવી જમીનદારે કહ્યું કે “તમારે બીજું કંઈ પૂછવું છે ?”

“ના.”

“બસ, એટલેથી જ તમારું ગયું કામ પતી ગયું? તમારે માટે કેવી જાતનો જોદોજાત કરવો, કંપારે કરવા વિગેરે જુલાસાની તમને કંઈ જરૂર ન લાગી ?”

સુરેન્દ્ર શરમાઈને ઉભો થઈ રહ્યો. મજરાએ રહેજ હસતાં પૂછ્યું: “હવે ક્યાં જશો ?”

“કોઈ પણ એક દુકાને.”

“ત્યાં જ ખાઈ પી લેશો ?”

“રાજ એમ જ કરે છું.”

“તમે ભણ્યા છો ક્યાં સુધી ?”

“થોડું થયું.”

“મારા પુત્રને ભણાવી શકશો ?”

સુરેન્દ્ર ખુશી થઈને જવાબ આપ્યો: “ભણાવી શકીશ.”

મજબાણુ રહેજ હસ્યા. તેમને લાગ્યું કે આ ગિયારાનું મજજા દુઃખ અને દારિદ્ર્યને લીધે ભરી ગયું છે. કોને અને શું ભણાવવાનું છે તે પણ પુછતો નથી, કેવળ ભણાવવાની વાત શાંલજીને જ ખુશી થઈ ગયો. તેમને મન એ બધું ગાંડપણ જેવું લાગ્યું. પૂછ્યું કે: “ધારે કોણને બી. એ. નો અભ્યાસ કરવો હોય તો કરાવી ખરા ?”

સુરેન્દ્રે જરા ગંભીરતાથી વિચાર કર્યો અને કહ્યું:

“એક રીતે તે પણ—”

મજબાણુ મૌન રહ્યા. નોકરોને સાદ કરી બોલાવ્યો અને કહ્યું: “બંકે, આ લાઈને રહેવા માટે જગ્યા કરી આપો અને ખાવા પીવાની વ્યવસ્થા રાખજો.” સુરેન્દ્રની સામે જોઈ બોલ્યા: “સાંજે હું તમને ફરીથી બોલાવીશ. તમે મારે ત્યાં જ હમણાં રહેજો. બ્યાં સુધી નોકરીની જોડવણી ન થાય ત્યાં સુધી ખુશીથી તમે અહીં રહી શકશો.”

બપોરે જમવા બેઠા ત્યારે પોતાની મ્હોટી પુત્રી માધવીને બોલાવીને કહ્યું કે “બહેન આજે આપણે ત્યાં એક દુઃખી અતિથિ આવી અચ્ચો છે.”

“બાપા, એ કોણ છે ?”

“કોણ છે એ તો પ્રભુ બાણે. પણ ગિયારે દુઃખી માણસ છે, એટલું એકમત છે. કદાચ થોડુંધણું ભણ્યો હશે, કંઈક આવડતું પણ હશે. મેં તારા લાઈને

ભણાવવું કહ્યું તે પણ તેણે કબૂલ કરી લીધું. જે માણસ બી. એ. ના વિદ્યાર્થીને ભણાવવાની હિમ્મત કરી શકે તે બીજું વધારે નહીં તો. આપણી મ્હોટી બહેનને તો જરૂર ભણાવી શકશે. હમણાં તો તેને હું પ્રમિલના સિદ્ધક તરીકે રોકી લઉં છું.”

માધવીએ તે સામે કંઈ વાંધો ન લીધો.

પ્રમિલા લગભગ સાત વર્ષની હતી. તે પોતાની મ્હોટી બહેન પાસે વાંચનગાળાના થોડા પાઠ અને અંગ્રેજીના થોડાક શબ્દો શીખી હતી. તે પોતાની ચોપડી, રહેટ, પેન, કોપીયુંક વિગેરે સામગ્રી લાવી આ નવા મારતર સાહેબ પાસે ભણાવ બેસી ગઈ.

‘Do not run—એટલે દોડતા નહિ’ સુરેન્દ્રનાથે એટલું કહ્યું. પ્રમિલા બેઠી બેઠી ગોખવા લાગી.

પછી સુરેન્દ્રનાથે કંઈક વિચાર કર્યો અને પ્રમિલાની રહેટ ‘સ્ટ હાથમાં લઈ, પ્રીન્સેમ સોલ્વ કરવા મંડી ગયો. ઘડીબાજમાં અનુક્રમે સાત, આઠ અને નવ વાગી ગયા. પ્રમિલા આડું અવળું બેઠી બેઠી, ચોપડીનાં ચિત્ર ફેરવતી આખરે થાકી ગઈ.

“માસ્તર સાહેબ, હવે હું જઈ ?”

“બા.”

સુરેન્દ્રનાથનો સંવારનો વખત એ રીતે નીકળી જતો. બપોરે જરા જુદી જાતનું કામ કરવું પડતું. કોઈ મારે રથલે નોકરી મળે તે સારું મજરાજ બાપુએ એક બે ગૃહસ્થો ઉપર ભલામણ પત્રો લખી આપ્યાં હતાં. સુરેન્દ્ર તે પત્રો ગજવામાં નાંખી બહાર ચાલ્યો જતો. ગૃહસ્થોનાં ઠેકાણાં પૂછતો પૂછતો તેમના ઘરની પાસે આવી ધરીકે ઉભો રહે. ઘરોની લંબાઈ પહોળાઈ જુએ, બારીઓ ગણે, માળની ગણતરી કરે, દીવાનાં ચાંલનાં ક્યાં ક્યાં અને કેટલે કેટલે દૂર છે તેનો ખ્યાલ કરે અને સાંજ પડે તે પહેલાં પાંછે પોતાને ઉતારે આવી જાય.

કલકત્તામાં આવ્યા પછી તેણે કેટલાંક નવાં પુસ્તકો ખરીદ્યાં હતાં, ઘેરથી પણ કેટલાંક પોતાની સાથે લાવ્યા હતાં. પોતાના ઠેકાણે પહોંચી, ખાસના પ્રકારમાં તે પુસ્તકો વાંચવામાં તત્લીન થઈ જાય. મજબાણુ નોકરીની કે કામગીરીની બાબતમાં કંઈ પૂછે તો કાં તો મૂંઝો બેસી રહે અને કાં તો કહે કે “એ ગૃહસ્થની મુલાકાત ન થઈ.”

૩

આજ ચાર વરસ થયાં વજરાજ બાંજુની સ્ત્રી ગુજરી ગઇ છે. મહેલી વયે ધરબંજ થયાનું દુઃખ જેને વીત્યું હોય તે જ જાણે. પરંતુ અત્યારે એ વાતને જવા દઇએ. તેમની બાંધામાં બહોલી પુત્રી—માધવી દેવી માત્ર સોળ વર્ષની વયે વિધવા થઇ ત્યારથી વજરાજ બાંજુનું શરીર દિનપરદિન શેખાવા લાગ્યું હતું. માધવીનો વિવાહ કર્યો ત્યારે તેમના હૃદયમાં આશા અને ઉત્સાહનો પાર ન હતો. પાત્રની પસંદગી કરતી વખતે પૈયા કે માલમિલકતની તપાસ કરવાને બદલે માત્ર કેળવણી અને ચારિત્ર્ય તરફ જ લક્ષ આપ્યું હતું.

અગીઆર વર્ષની ઉંમરે માધવીનો વિવાહ થયો હતો. તે ત્રણ વરસ પોતાના સ્વામી પાસે રહી. સ્વામીની દયા-પ્રીતિ-સ્નેહ વિગેરે સંપાદન કરવામાં તેને જરૂર મુશ્કેલી ન નડી. પરંતુ કમનસીમે યોગેન્દ્રનાથ લાંબું આયુષ્ય ન બોગવી શક્યો. માધવીના જીવનની સધળી ઉગતી આશાઓ ઉપર પાણી ફેરવી, વજરાજના હૃદયને વીધી નાંખી સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો. મૃત્યુ સમયે માધવી જ્યારે બહુ જ રડવા લાગી ત્યારે યોગેન્દ્રે મૃદુ સ્વરે કહેલું કે “માધવી, તને છોડી જતાં મને પણ ઘણું દુઃખ થાય છે. જન્મે તે મરે તો ખરું જ, મને મરવામાં બીજું કંઈ દુઃખ નથી. લાગતું. માત્ર તને જીવનપર્યંત દુઃખ અને કલેશ વેડવાં પડશે, તેનો વિચાર કરતાં હું ગભરાઈ છું. હું તારી પૂરતી સાર-મંલાળ ન લઇ શક્યો—”

આંસુની ધાર યોગેન્દ્રની દુર્બળ છાતી ઉપર યદને વહેવા લાગી. માધવીએ તે અત્રુ લૂંછી નાંખ્યાં અને કહ્યું: “ફરીવાર જ્યારે તમારા ચરણમાં આશ્રય લઉં ત્યારે મંલાળ રાખજો.”

યોગેન્દ્રનાથે કહેલું કે “માધવી, જે જીવન તું મારા સુખની ખાતર અર્પવા તૈયાર હતી તે જીવન હવે સકળ પ્રાણીઓના સુખની પાછળ ખરચી નાંખજો. જેના મુખ પર શોક, ખેદ કે દુઃખ જુએ તેને જનતાં સુધી સુખ-સંતોષ આપવાનો પ્રયત્ન કરજો. બીજું શું કહું, માધવી ?” એટલું બોલતામાં તેની આંખો આંસુથી છલકાઈ ગઇ. માધવીએ તે આંસુ પણ ડાંછી નાંખ્યાં.

“સન્મર્ગે રહેજો, તારા પુણ્યપ્રતાપે પુનઃ તને જ મેળવીશ.”

તે દિવસથી માધવી પણ તદ્દન બદલાઇ ગઈ. આજ સુધી તેનામાં જે કંઈ ક્રોધ, ઈર્ષા, દ્વેષ વિગેરે હતી તે બધાં તેણે પોતાના સ્વામીની ચિંતામાં જ કાયમને માટે બાળી દીધાં. કેટકેટલી આશા, અભિલાષા અને મનો-રચની સહિએ રચેલી ? વિધવા થવા-છતાં એ સહિ એકએક શી રીતે હુમ થાય ? માધવી એકાંતમાં બેસી પોતાના સ્વામીએ કહેલી વાતો વિષે વિચાર કરતી. સ્વામીના અવસાન વિના આ બધું શા કામનું ? છર્ષા, ક્રોધ, દ્વેષ, એ બધું કોની ખાતર ? કોની ખાતર કાઢીને દુઃખ આપવું ? કોની ખાતર કાઢીને આંખમાંથી આંસુ પડાવવાં ? ખરું જોતાં માધવીમાં મળતી જ એવી કાંઈ ખરાબ ઘટિ કે પ્રવૃત્તિ ન હતી. તે એક રાત્ર સરખા પ્રતિષ્ઠિત અને ચેલવરાણી પિતાની પુત્રી હતી. તેની કાંઈ આશા કે આકાંક્ષા અનૃત્ત રહી ન હતી. ઈર્ષા કે દ્વેષ કરવાનું તેને આવડતું ન હતું.

તેના હૃદયઉદ્ગોળમાં અનેક પ્રકારનાં કુલ ખીલતાં. પહેલાં તો તે કુત્સની માળા બનાવી, સ્વામીના ગળામાં પહેરાવી દેતી. આજે સ્વામી રવળે કંઈક ઈર્ષા, છતાં કુલ-જાડ તો જેમનાં તેમ જ રહી ગયાં છે. આજે પણ કુલ ખીલે છે, પણ તેની માળા ચૂંચાતી નથી, કુલો પોતાની મેળે કરમાઇ માટીમાં મળી જાય છે. કાંઈ કાંઈ વાર એકાદ ગજરા ચૂંચી, એ હાથની અંજલિ ભેડી, કાંઈ એક દીનદરિદ્રને વહેંચી આપે છે. લોભ કે કૃપણતાનું નામનિશાન ન મળે. મુખ ઉપર ચિંતા કે ઉદાસીનતાની છાંયા પણ લાગે જ કાંઈએ નોંધ લેજો.

વજરાજના સ્ત્રી ગુજરી ગયા પછી, તેમના ધરમાં અવ્યવસ્થાનો પાર ન્હોતો. સાકાંઈ પોતપોતાનાં સુખ-મગ્નત મંલાળને બેસી રહેતા. કાંઈ કાંઈની ખબર પૂછવા નવડું ન હતું. અનસત્ર જેવું મહેલું રસોડું ચાલવા છતાં કાંઈને ખાવાનું મળે અને કાંઈ કાંઈ બૂખ્યા રહી જાય તો પણ કાંઈ ભાર પૂછે તેવું નહોતું. ધરના બૂદા બૂદા માણસોના નોકરચાકર પણ બૂદા-બૂદા. તેઓ પોતાના મલિકની જ કેવળ કાળજી રાખતા.

પરંતુ જે દિવસે માધવી, પોતાનું અતુલ દેખ, સ્નેહ, દયા, મમતા લાંબે બાપને ત્યાં આવી તે દિવસથી વજરાજના ત્યાં બારે માસ વસતત્તોના વાયુ વહેવા લાગ્યો. ઘરનાં બધાં માણસો તેને મહેલી બ્લેન અથવા માધવીના નામથી બોલાવવા લાગ્યાં. ઘેર પાળેલું એક ન્હાનું ફતકું પણ જ્યાં સુધી દિવસમાં એકવાર મહેલી બ્લેનનું મહોં ન જુએ ત્યાં સુધી તેને જગ ન વળે. ફતકાને પણ

એટલું જાન થઈ ગયું કે આવા મોટા ધરમાં જો કોઈ સ્નેહમય, દયામય અને જ્ઞાને આધારરૂપ હોય તો તે એક માત્ર મોટી બહેન. મોટા મુનિમયી લાગે તે કેક ન્હાના પટાવાળા અને દરવાન પણ મોટી બહેનની આકા કે સલાહને પહેલું માન આપે. તેઓ ધણુખંડે મોટી બહેન ઉપર જ આધાર રાખતા. કોણ જાણે કેમ, પણ દરેકના મનમાં એમ જ ઠસી ગયું કે મોટી બહેનની આપણી ઉપર મોટી મહેરબાની છે, તેથી મોટી બહેનો પડ્યો બોલ જીવી લેવા સૌ ઉત્સુક રહેતા.

સ્વર્ગનું કલ્પવૃક્ષ કદિ નિહાળ્યું નથી. નિહાળીયું કે નહીં તે એક જૂઠું સવાલ છે. એટલે કલ્પવૃક્ષ કેવું હોય તે કહેવું નહાયું છે. છતાં મજાણીના કુટુંબમાં રહેનારા તમામ માણસોને માટે એક કલ્પવૃક્ષ ક્યું હતું, એટલું તો એને ખાતરીથી કહી શકીએ છીએ. કોઈ પણ માણસ તેની છાંયામાં જઈ હાથ લંબાવે એટલે તે રાજ થઈને જ પાછો વળતો.

આવા ખરિવારમાં આવી ચડવાથી સુરેન્દ્રને પણ એક જૂઠા જ પ્રકારનું જીવન ગાળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. તેણે જોયું કે ધરના બધા જ માણસો કેવળ એક જણ ઉપર આધાર રાખે છે, તેથી તે પણ તેમના પગલે ચાલવા લાગ્યો. ફેર માત્ર એટલે જ કે બીજા માણસો દરતાં સુરેન્દ્રનો ખ્યાલ કંઈક જૂઠા પ્રકારનો નો. તે એમ માનતો કે ધરમાં 'મોટી બહેન' નામની કાંઈ એક જીવંતીજગતી વસ્તુ વસે છે અને તે બધાની સંભાળ રાખે છે, બધાના લાડકાડ પૂરા કરે છે અને ત્યારે જો સીજની જરૂર પડે ત્યારે તે સીજ ન હોય ત્યાંથી લાવી આપે છે. કલકત્તાની શેરીઓમાં રખડતી વેળા તેણે પેતે પોતાની સંભાળ રાખવાનું શરૂ કર્યું હતું, પરંતુ આ કુટુંબમાં આવ્યા પછી તે બધું બૂલી ગયો. માણસમાત્રે પોતાની જાતની સંભાળ લેતાં શીખવું જોઈએ, એવો મહામહેનને મેળવેલો બોધપાઠ એ જિતજિતમાં વિસરી ગયો.

ભાતભાતનાં વસ્ત્રો અને જાતજાતનાં પુષ્કળ સાધનોની અહીં ખોટ ન હતી. સુરેન્દ્રને માટે ન્હાનો રૂમાલ પણ તેના ટેબલ પર રાજ સફાઈથી, પોતાની મેળે આવી ગોઠવાઈ જાય. પહેલવહેલાં તો તેને આવી વ્યવસ્થા જોઈ કુદરત અને આશ્ચર્ય થયેલાં. એકવાર એક નોકરને પૂછ્યું પણ ખરું કે “આ બધું કોણ મોકલે છે ?” જવાબ મળ્યો કે “મોટી બહેને મોકલ્યું છે.” ચનારમાં

નાસ્તાને માટે જો એક ન્હાની રકાખી આવતી તેમાં પણ તે મોટી બહેનનો વાતસ્યલયો હાથ સહેલાઈથી પારખી લેતો.

એક દિવસે ગણિતના દાખલા કરતાં કરતાં તેને કંપાસની જરૂર પડી. પ્રમિથાને કહ્યું કે “પ્રમિથા, મોટી બહેન પાસેથી કંપાસ લઈ આવ ને!”

મોટી બહેનને કોઈ દિવસ કંપાસની જરૂર પડી ન હતી. અને તેની પાસે તે હતો પણ નહીં. છતાં તરત જ જાનરમાં નોકરને દોડાવા કંપાસ મંગાવી લીધી. સાંજે, તે બહારથી ફરીને આવ્યો ત્યારે પોતાની માથેથી વસ્તુ ટેબલ ઉપર પડેલી તેના જોવામાં આવી. બીજો દિવસે પ્રમિથા બાળુવા આવી ત્યારે કહ્યું કે “માસ્તર સાહેબ! કાલે મોટી બહેને આ મોકલ્યું હતું.”

તે પછી કોઈ કોઈ વાર સુરેન્દ્ર અચાનક એવી વસ્તુ માગી બેસતો કે ગિયારી મોટી બહેન વિચારમાં જ પડી જતી. છતાં તેની માગણી પૂરી પાડવાને પોતાથી બને તેટલો પ્રયત્ન કરતી. “નહીં મળી શકે” અથવા “નથી” એવો જવાબ તો કદિ પણ ન મળતો.

એક દિવસે સુરેન્દ્રને કંઈક તરંગ આવ્યો. તેણે પ્રમિથાને કહ્યું કે “ન ને, મોટી બહેન પાસેથી ચાર પાંચ જુનાં કપડાં લઈ આવ ને! બીજારીને આપવાં છે.” જુનાં નવાં કપડાં છતાં પાડવા જેટલો વખત માધવીને સ્વચિત્ત જ મળતો. તેણે પોતાનાં પહેરવાનાં પાંચ કપડાં મોકલી દીધાં. ઉપકા માગની બારીમાંથી જોયું તો સુરેન્દ્ર કપડાં ગરીબોને વહેંચી આપતો હતો.

આવી ન્હાની મોટી કેટલીએ માગણીઓ માધવીને પૂરી પાડવી પડતી. ધીમે ધીમે માધવી પણ ટેવાઈ ગઈ. તેને હવે એમ ન લાગતું કે પોતાના ધરમાં એક નવો અનપરો માણસ આવી ચડ્યો છે અને વખત-કરખત જોવા વિના દરેક વખતે લાફે કાઢી બેસે છે.

માત્ર એટલું જ નહીં પણ આ નવા માણસની ખાતર માધવી દમણાં દમણાં બંધ જ સાવચેત રહે છે, તેને ક્યારે કંઈ વસ્તુની જરૂર પડશે તેની અગાઉથી જ તેને જાણવણી કરી રાખવી પડે છે. સુરેન્દ્રનું એક બીજું કુસમ પણ છે. તે દરેક વખતે જોઈતી સીજ માગી લેતો નથી. જો પોતાની જરૂરીઆત પ્રગણે, પહેલેથી માગી લેતો હોત તો માધવીની ઉપાધિ પણ ગોળી થઈ જત. પ્રાતઃકાળમાં આ પીતાં પીતાં કંઈક એવા વિચારના તરંગે મરી જાય કે ન્હાનો પાલો પડ્યો ગયું—નહા ફડી થઈ

જન્ય તેનું પશુ તેને ભાન ન રહે. જમવા બેસે ત્યારે પણ વિચારમાં એવો ઉડેા ઉતરી જાય કે થોડું ખાધું- ન ખાધું કે એકદમ ઉભો થઇ જાય, જમવાનો શાજડ આખો એકથી ભરી દે. ખાવા પીવા વિષે જન્યે સાવ અચ્ચિ હોય અને કંઇ લાવવું ન હોય એમ કોઇ જોનારને લાગ્યા વિના ન રહે. તોફારો પણ તેનો આ વિચારપાશુ સમજી ગયા હતા. તેઓ કહેતા કે “માસ્તર સાહેબ ભાન વગરના છે, કોઇ વાતની ચતાગમ નથી. આખો દિવસ લાથમાં ચોપડી પકડીને જ બેસી રહે છે.”

મજબાશુ કોઇ કોઇ વાર નોકરી વિષે વાત કહતા. સુરેન્દ્ર તેનો જોળજોળ જવાબ આપી, વાતને ટાળવાનો પ્રયત્ન કરેતા. માધવીને કાને એ વાત પહોંચતી. માધવી સારી પેઠે સમજી ગઇ હતી કે નોકરીની ફિકર- ચિંતા માસ્તર સાહેબને લેશમાત્ર નથી. તે માટે તે કંઇ પ્રયત્ન નથી કરતાં એટલું જ નહીં પણ ઇચ્છા પણ નથી. તેઓ તો પ્રાપ્ત સ્થિતિમાં જ સતોષ માની બેઠા છે.

જગત્તર દસ વાગે એટલે મોટી બહેન તરફથી ન્હાવા અને જમવાની તાકીદ આવે. સુરેન્દ્ર ઉઠીને સ્નાનાદિથી પરવારી આહાર કરવા બેસે. જમતાં ચિત્ત ચક્રોળે ચડે તો મોટી બહેન તરફથી પ્રમિલા આવીને ‘સાયચેન કરી જાય, મોટી રાત ચુંધી વાંચ વાંચ કરે તો નોકર આવીને ગ્યાસની ગાવી બંધ કરી ચાલે જાય. સુરેન્દ્ર ના પાંડે તો પણ નોકર ન સાંભળે. તે માત્ર એટલું જ કહે કે “મોટી બહેનનો દુકમ છે.”

એક દિવસે માધવીએ બાપની પાસે બેસી, હસતાં હસતાં કહ્યું: “બાપા, પ્રમિલામાં અને તેના માસ્તરમાં જરાય તફાવત નથી.”

“કારણ ?”

“એ બંનેમાં ન્હાનાં બાળક જેવાં છે. પ્રમિલાને જેમ પોતાના ખાવાપીવાની, પહેરવાએકવાની કંઇ ધાળજી નથી તેમ તેના માસ્તરને પણ ક્યારે સું કરવું તેનું મુદ્દલ ભાન નથી. વખત-ક્યવખત જોયા વિના કોઇ વાર એવી વસ્તુ માગે છે કે કોઈપણ સમજ- દાર માણુમ એવી જૂલ ન કરે.”

મજબાશુ વાતનો મર્મ જરાગર સમજી ન શક્યા. તેઓ માધવીના મ્હોં સામે જોઇ રહ્યા.

માધવીએ હસતાં હસતાં કહ્યું: “આપણી ન્હાની બહેનને તો કંઈકે ભાન છે, આ માસ્તરને તો એટલું પણ નથી.”

“મજબાશુ પણ હસી પડ્યા. કહ્યું કે “છોકરો કંઈક માંડ જેવો લાગે છે, ખરું ?”

“ચાંડ નથી. કશું કરીને કોઇ મોટા માણુમનો છોકરો છે.”

મજબાશુ આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યા: “તે શી રીતે જાણ્યું ?”

માધવીએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. સુરેન્દ્રની બેપરવા, અસક્તિ, અને ઉદારીનતા ઉપરથી જ માધવી સમજી ગઇ હતી કે બીજા ઉપર આધાર રાખી બેસવાની આવી શક્તિ કેવળ શ્રીમતોનાં સંતાનોમાં જ સંભવે. આ અલ્પમતા આડંબરી નહીં, પણ સ્વાભાવિક છે. તેમાં પૂર્વનો અભ્યાસ સ્પષ્ટપણે તરી આવતો હતો. સુરેન્દ્રની ખાવા- પીવાની બેપરવા જોઇને માધવી બહુ જ આશ્ચર્ય પામતી. અને તેવી સારી અને સ્વાસ્થ્યગી વસ્તુ તેના લાણીમાં પીરસી હોય તો પણ તે તરફ તેનું લક્ષ ન જાય. જાણે ખાવાપીવા વિષે કોઇ જાતની સ્પૃહા ન હોય એમ ચોખ્ખું દેખાઇ આવે. તેનો એક વદ્ધ પુરૂષને બાજે તેવો વૈરાગ્ય અને એક બાળકને શામે તેવી સરળતા, માંડ માણુસના જેવી ઉણેલા એ બધું તેને જાદુ રહસ્યમય લાગતું. અને એટલા જ સાદા માધવીની દયાભરી દૃષ્ટિ તેની પર નિરંતર અમી સિન્ધા કરતી. શરમને લીધે તે ઉદા- રીન જેવો રહેતો એમ પણ ન હતું. જ્યારે કોઇ વસ્તુની તેને અતિશય આવશ્યકતા લાગતી ત્યારે વખત- ક્યવખત વિચાર્યા વિના માગવામાં જરાય સંકોચ ન રાખે, મોટી બહેન પાસે તેની માગણી આવીને ઉભી જ રહે. એવે પ્રમજે માધવી મનમાં ને મનમાં રહેજ દસે. તેને લાગે કે ખજેખર, આ માણુસ કેવો નિર્દોષ અને સરળ છે!

(અપર્ણ)

મુશીલ

સ્પેઈનમાં સાંઠની સાઠમારી

(બુક ફાઈટ)

બ્યારે સ્પેઈન દેશ મહોળલાલીની ટોચ પર હતો અને ત્યાંની તવંગર પ્રજા મોજમજાહને માટે પૈસાની રેલમહેલ કરતી હતી તે વખતે તેના અસ્થિર મનને રીઝવવા માટે અનેક ખેલો યોજાતા હતા. રોમન સામ્રાજ્યના વખતમાં પણ આવી જ મનોદશા હતી. જે ખેલોમાં શારીરિક બળ, ચપળતા, અથવા નીડરતા હોય તેવા જ પર્ગદગી પામતા અને જેમાં જીતને બોખમ પહોંચવાની દહેશત હોય તે વધારે વખણાતા. મજાજીત મલ્લો (જેડીએટર્સ) ની મારામારીમાં હારેલા માણસને મારી નાંખવામાં આવતો. યુદ્ધભોતે વાધ બેઠે લડતું પડતું. તેવી જ રીતે સ્પેઈનમાં માણસો માતેલા આંઠ બેઠે લડતા. મુગલ પાદશાહોના વખતમાં ધી ને વાધ, અથવા હાથી સામે હાથીની લડાઈ વધવામાં આવતી.

આજે વોડેરા શહેરમાં અગડના ખેલો થાય છે મુગલ પાદશાહીની અક્ષર પ્રાન્તિક મુળાઓ અથવા જ્ઞતાનો ઉપર ચપેલી તેના અવશેષરૂપે જ છે એમ જાણ કરી શકાય. વોડેરામાં મેં મરધાઓની લડાઈ જોઈ છે. મરધાઓને એટલું જોમ ચડે છે કે સામે હરીફ મરી જાય ત્યાં સુધી લડાઈ ચાલુ રહે છે. માણસ જાતમાં ઈશ્વરી તેમ જ શક્તિની શુણ્ણ સર્જના છે. બે માણસ પોતાની ઉત્તિને માટે પ્રયત્ન કરે છે તો તેના ઈશ્વરી શુણ્ણ ખીંચે છે, જેને પ્રયત્ન દીલો પડે છે કે તરત ખરાબ શુણ્ણ ઉગી નીકળે છે. જાગમમાં અને ખેતરમાં પણ તેમ જ થાય છે. ખરાબ તથા નકામા છોડ તથા ધામને નીંદણું જ જોઈએ, નહીં તો તે સારા છોડને, ફળપુલના ઝાડને હાંકી દે છે. બ્યારે પ્રજાની અવનતિ થાય છે ત્યારે તેમના અમાનુષી શુણ્ણ આગળ પડે છે. મરધાઓની લડાઈ પાતડી હોય છે અને વળી કેટલીક વખત તો મરધાના પંજાને લોખંડ-

ના નખ બાંધવામાં આવતો ત્યારે લડાઈ વધારે લખંડ થતી અને મરધા લોહીલુહાણ થતા. છેલ્લાં ત્રીસે વર્ષથી આ ફૂર ગમત બંધ થઈ છે એમ માનું છું.

વોડેરા શહેરમાં અગડના ખેલો થાય છે તેમાં દેશપરદેશથી મલ્લો આવે છે. કુસ્તીમાં મુક્કાચાઈ (boxing)ના જેવી ફૂરતા નથી, તે છતાં કુસ્તી જેવી નિર્દોષ રમતમાં પણ આપણે ત્યાં ધાતકીપણું દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું. કેટલાક કુસ્તીયાળો (ધાતું કરીને દક્ષિણના) હાથે લોખંડની વીંટી પહેરતા અને તેના પર એક ભારે લોખંડનો ગોરો રાખતા. તે બે માથા પર વાગે તો ખોપરીને ફાડી નાંખે. આ રમતને વજનુથી કહે છે. તીતર તીતરની હંરીફાઈ થતી, અને તેવી જ રીતે ઘેરાં, પાડ, ગેંડા, તથા હાંધીની ટક્કરો થાય છે. અગડના ખેલો સાધારણ રીતે નિર્દોષ હોય છે અને આપણી હિંદી પ્રજા આવેશમાં જલુ આવતી પણ નથી અને ફૂરતા તો નથી જ જતાવતી. તે છતાં કોઈ કોઈ વાર કમકમાટી ભરેલી ટક્કરો થાય છે. પાડાઓની ખોપરી પુટી જઈને પાંચ મેંકડમાં મરી ગયાનો પ્રમંથ થોડા જ વર્ષ પર ધમેકો. હાથી અને ધોડેસ્વારની સાંઠ મારીમાં ધોડેસ્વારની દિગંત, આઘાતી, ચપળતા, નીડરતા જોવામાં આવે છે. આજે ધોડેપખંડમાં તેનાથી પણ વધારે હેરંત પમાડે એવા ખેલો થાય છે. ખુબ ઉંચા ઢોળાવ ઉપરથી બાદરનીકલ પર બેઠેલો માણસ એવા જોરથી નીચે ઉતરે છે કે માત્ર ઢોળાવ ઉતરનાં મેળવેલા વેગથી તે ચકરના રૂપમાં જોડવેલા પાટીઆ ઉપરથી ઘોડી જાય છે. બ્યારે તે ચકરના ઉપલા ભાગ ઉપર હોય છે ત્યારે તેનું માથું નીચે અને પેડાં ઉપર હોય છે, અને પુર જોસથી ઘોડી બાદરનીકલના વેગને લીધે જ લાકડાને ચોંટી રહે છે. દવામાં જોરોપ્લમ્બનો આમલો ભાગ ઉંચો કરતાં કરતાં ઉંચું વાળીને ચકાંડ

ખવડાવે છે. જેમ મરણુનો કે અકસ્માતનો ભય વધારે તે પ્રમાણમાં લોહિની પડાંદગી તથા ઉત્સાહ વધે છે. આવા હેરત પમાડતા ખેલોને લીધે અન્યથાની સાથે હિમ્મત તથા કુશળતાને માટે શાગ્રાસી જતાવાય છે પણ એકંદરે માણસના ઉચ્ચ શુભોને પોષણ મળતું નથી. એવા ખેલો આપણે કરવાનું ઇચ્છીએ નહીં. જર્મન કસરતવાળ "સેન્ડી"નું શરીર અજબ કસાયું છે પણ તેમાં કૃત્રિમતા છે, સૌન્દર્ય નથી.

રેષેન દેશમાં ગોધાની લડાઇ થાય છે તે જગ-પ્રસિદ્ધ છે. લડાઈ કરતાં તેને સાઢમારી કહેવી વધારે વ્યાજ્ઞી છે, કારણ કે ગધો ખેત્ર ગોધા અને માણસોની વચ્ચે જ હોય છે. આ ખેલ ધણેખરૂં રેષેનમાં જ બતાવી શકાય છે કારણ કે બીજા દેશોમાં એટલું બધું ધાતકીપણું સહન ન થાય. થોડાં વર્ષ ઉપર કાન્સમાં ખેલ થયા હતા તે વખતે આખા યુરોપમાં અત્યંત ટીકાં થઇ, અને પ્યુરીટન ઇન્સ્ટીટ્યુશન તો ભારે હતો. જે પ્યુરીટનોએ અમેરિકાના મળ વતનીઓ (ઇન્ડી-અન્સ)ને સહંતર પાયમાલ કર્યા, મંયુક્ત અમેરિકાના દક્ષિણ ભાગમાં વસતા હજારીઓ ઉપર રાક્ષસી લુલ્લમો શૂન્યમાં અને હજી આજે માની ન શકાય એવા અનવાય કરી રહ્યા છે, જે અંગ્રેજોને આસામના મ્હાના બગીચામાં લુલ્લમ શુગરી રહ્યા હતા (ગિહારના નિલવરો પણ તે જ આશાદના છે) અને જેમણે સુલતનમાં હબરો આપ્યોને કતલ કરી નાંખ્યા, તે અંગ્રેજોને કપો ઉઠ્યા અને વર્તમાનપત્રોમાં હોહાકાર થઇ રહ્યો. અધોઞ્જિએ પહેલેથી રેષેનની પ્રગતિમાં અંગ્રેજોના જેવી પોતાને છેતરવાની શક્તિ નથી, એમનામાં કેળવાયેલી લાગણી ઓછી થઇ ગઇ છે, સંયમ ઓછો છે અને તેથી એક-દમ ઉત્કેશાઈ ગય છે, પણ એક વાર ઉભરો આવી ગયો એટલે પાછી જડતા આવી નવય છે.

૧૯૦૨ની સાલમાં હું હવાફેરને માટે કાન્સના પશ્ચિમ દિનારા પર આવેલા બીઆરીટ્ઝ ગામમાં ગયેલો. ત્યાં આત્સારિક મહાસાગરનાં મોટાં તોફાની મોળાં કાન્સના ખડક સાથે ખુબ નેરથી અડળાય છે અને હવામાં સ્વચ્છ પ્રાણવાયું (એએન) વધારે પ્રમાણમાં હોવાને લીધે આ જગ્યામાં બીમાર માણસો હવાફેર માટે જાય છે. દક્ષિણમાં પીરીનીન્ગ પર્વતોની હારમાળા આવી છે એટલે ઉત્તરથી માટે સુંદર રથોએ રહેલાઈથી પરીન્ગી શકાય છે. પીરીનીન્ગી દક્ષિણમાં રેષેન દેશ

આવ્યો ત્યાં સાન્-સેગ્રાસ્કીઆન નામના ગામમાં સાંઢની સાઢમારીના તમારો નેવાનો પ્રસંગ મને મળેલો.

રેષેન યુરોપખંડની દક્ષિણમાં આવ્યું છે એટલે ત્યાં તાપ લાગે છે. પાંચ વર્ષ સુધી સ્વચ્છ બૂંદ આક્રમક ઇન્સ્ટીટ્યુશનમાં નેરેલું નહીં તે અહીં નેરેલ શકાયું. રાત્રે સાંઢની પણ બધુ જ સુંદર દેખાઈ. લોહિ પણ જરા દાગાસ પડતા જણાયા, અને ત્યારે અગડ-માં ગયા ત્યારે નેરેલું કે સ્પીચોએ રંગરંગીત કપડાં પહેરેલાં, અને પુરૂષ વર્ગ સંદેહ કપડાંમાં સજા થયેલો. ઉત્તર યુરોપમાં તો ત્યાં જગ્યાએ ત્યાં કાળાં કપડાં નેવામાં આવે છે તેનાથી જુદું જ દસ્ય અહીં નેવામાં આવ્યું.

અગડની રણભૂમિ ગોળાકારમાં હતી અને તેના વચલા ભાગમાં આળસેક કુટ પહેળી દેશે. તેમાં રેની પાયરેલી. અગડની આસપાસ ટૂંકે કુટ ઉંચી લાકડાની મજબુત દીવાલ હતી અને તેમાં પેશાવા માટે એક જ દરવાજો હતો. તે દીવાલની આસપાસ ચોગરદમ દસ કુટ ખાલી જગ્યા હતી અને તે મુશીને બીજી દીવાલ હતી. આખા અગડની આસપાસ પાયરીમાં ચઢતી બેઠી હતી અને તેમાં આશરે દસહજાર માણસો ભેડાં હતાં. તડકાને લીધે મંડપની રંગબેરંગી મળપતાકા તેમ જ પ્રેક્ષક વર્ગનાં કપડાં ખુબ શોભી રહ્યાં હતાં. માણસોના હૃદયોમાં તનમનાદ, કાંઈક અપીરાઇ, કાંઈક ભય, ઉદ્વેગ વિગેરેની મિશ્ર લાગણી ફેલાઇ રહી હતી. ખેતની સજાત યઈ એટલે જે માણસો આ ભયાનક લડાઇમાં ભાગ લેનાર હતા તે એમના ૧૮ મી મીનીના આકર્ષક પેશાકમાં જહાર આપ્યા અને પ્રેક્ષકોને નમન કરીને જહાર નીકળી ગયા. તેમાંના આર માણસો (જાન્ડેરીઓ)એ રેષેરી કપડાં પહેરી હતાં, ઘુંટણ સુધી સંદેહ રેશમી મોળાં, સંદેહ છુટ, સંદેહ ડુંકો પાટલુન, રીંગન અને કુમતાંથી મુશીભિત તેડું જ સુંદર પહેરણ, અને હાથમાં લાકડા ડમરો રાખેલો. તે અગડમાં દીવાલ માસે છુટા છુટા ઉભા રહ્યા એટલે દરવાજો ઉઘડ્યો અને એક ખુબ નેરવાર માટેલો સાંઢ માયું નીચું કરીને ધરી આવ્યો. આ સાંઢમારી માટે રેષેનના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલા આંડીજુસ્કીઆ નામના પ્રાંતમાં આવેલા સાંઢને ખાસ ઉહેરવામાં આવે છે. સારી આશાદના સાંઢને ખવડાવી કેળવેને ખુબ જગ્યા તથા હમયકે બનાવે છે, અને તેમની હિમ્મત પણ ઘણી જ

હોય છે. જેવો તે અગતી વયમાં આવી પહોંચ્યો એટલે સ્વાભાવિક રીતે લોકોએ તાળીથી વધારી લીધા. દસદમર માથુસની તાળીના અવાજથી ચીડ્યાઇને તેણે ધરતીને લાતો મારી અને તેના નસકોરામાંથી યુરસાના કુવારા કુટવા લાગ્યા. એની લાલચોળ આંખમાંથી અગ્નિ ઝરતો હતો, એટલામાં એક આન્ડેરીસો મેદાનમાં નીકળ્યો અને તેણે પોતાના લાત્ર ડગલો એના મ્હોં આગળ ધર્યો. સાંઠ બ્રહ્મણે માટે તૈયાર હતો, હજારો માથુસોને બેઠને ઉશ્કેરાવેલો અને તેમાં રાતું કપડું બતાવ્યું એટલે સીંગડાં તાકીને વિજળીને વેગે એ માથુસ તરફ ધસ્યો. એ માથુસ એટલા ઠંડા મીઠાજનો, એની આંખ એટલી કળવાયલી, અને એના આખા શરીરની ચપળતા એટલી બધી હતી કે પ્રેક્ષકોને થયું કે માથુસ વિધાઇને જમીન ઉપર પછડાશે; એવી વખતે એક તસતું અંતર નહીં હોય તેટલામાં એક બાલુ પર તે ખસી ગયો. સાંઠ તો વેગમાં ને વેગમાં આગળ ધસી ગયો અને દીવાસ મેડે અફળાયો. લોકોના હર્ષનો યું પાર હોય? ધણી તો ઉભા થઇ ગયા, સ્ત્રીઓએ ચીસો પાડી મુઠી અને પછી આખા મંડપમાં હર્ષનાદ તથા તાળીઓના અવાજ થઇ રહ્યા. લોકોએ શ્વાસ લેવાનો બાંધ રાખેલો તે ફરી શ્વાસ લેવા મંડી ગયા. પણ એટલામાં સાંઠ ખાછે ફર્યો, તેની સામે ખીજે માથુસ ગયો, ડગલો બતાવ્યો અને દોડ્યા માંડ્યું. થોડું હંકારીને આસપાસ દોડવતો હતો એટલામાં દીવાસ નડી. લોકોના શ્વાસ ખાજ અટક્યા કારણ કે બાલુ પર નારી જવા એટલી જગ્યા નહોતી. પણ આન્ડેરીસો એક હાથ દીવાસ પર મુકીને કૂદી ગયો. એક સેંકડની યુક થાત તો તેનો જન જાત. આ પ્રમાણે અનેક રીતે એક પછી એક માથુસે આવીને લાત્ર ડગલો બતાવ્યો અને આ રાક્ષસી સાંઠનાં સીંગડાં આગળથી નારી છુટ્યા. દરેક વખત એમ જ લાગે કે બે બુલેયુંકે પગ લપસ્યો, કે એક સેંકડની વાર થઈ તો જરૂર મોત જ આવ્યું. સાંઠ તો ધણી જ ઉશ્કેરાઇ ગયેલો હતો પણ આ સાલાક માથુસો મરજીમાં આવે તેમ ફરતા, જાણે દરીઆકિનારા પર ધીમે ધીમે ફરતા હોય કે કસરતને માટે કુદતા હોય. ન મળે જરા પણ ઉતાવળ કે પરસેવો. સાચાશ, સાચાશ (આવો, આવો) ના ચોકાર ગાજ રહ્યા.

બુદ્ધા દરયાનમાંથી સાંઠને અગત્ય બહાર દાટ્યો

અને પછી થોડા ઉપર એકલા ત્રણ પીકેટોર આગ્યા. ટ્રમ ચાલુવામાં દોડી દોડીને અધમુચ્ચા થઇ ગયેલા, હાડપીંજર જેવા થોડા ઉપર થોડેસ્વાર એકલા તેઓ થોડે થોડે દૂર દીવાસની લગોલગ ઉભા રહ્યા કે ફરીને સાંઠ દોડતો આવ્યો. ફરીને તાળીના અવાજથી ગભરાયો પણ આ વખતે તો થોડેસ્વાર મેદાનમાં આવેલા બેઠને ચકિત થયો અને તેમની તરફ ધસ્યો. થોડા તો તદ્દન મુડદાન હતા અને આંખે પાટા બાંધેલાં એટલે જરા પણ ખર્યા નહીં. સાંઠનું એક સીંગડું થોડાના પેટમાં જોસાઈ ગયું, સ્વાર થયેલો માથુસ દીવાસની, ખીજ બાલુ પર ટળી પડ્યો, પણ પડતાં પડેલાં તેના હાથમાં એ નાના ભાલા હતા—એક જ ઇંચ લાંબા અને તેને રંગરંગીત કુમતી—તે સાંઠની ગરદનમાં ખુગ આસાપથી થોડી દાખા. જ્યારે સાંઠ ફરેલો તોરમાં ખસી ગયો એટલે થોડો પથ્થરની માફક જમીન પર પડ્યો, પગ પછડ્યા, તેના પેટમાંથી લોહીના ધોધ નીકળ્યા, અને અતે—ઓ ખુદા! એનાં આંતરડાંનાં ગુંચળા બહાર નીકળી પડ્યાં. પોતાનું રક્ષણ કરવાને માટે જરા પણ નારી ન શકે એવી દૂર રીતે થોડાનો ભોગ આપ્યો. સાંઠ તો દોડ્યો ખીજ થોડા તરફ, તેને પછડ્યો, ત્રીમને માર્યો અને ‘આપું’ મેદાન લોહી લોહીથી ખરડાઇ ગયું. લોકોને આંધાતકી દ્રશ્ય બેઠને કપારી છુટી, કટકાકોએ આંખ મીચી દાખી, બધાનાં મ્હોડાં બીજાં પડી ગયાં. પણ સાંઠની બડી ગરદન ઉપર હવે છ નીશાન લેટકતાં હતાં. ‘એ’ નીશાનની નીચે છ લાંબા હતાં. પાંતળા ખીલી જેટલા નાનક અને એક જ ઇંચ લાંબા. તે લાલા લોકોવાને શીથે એની ગરદનના મજબુત સ્નાયુ—જેને લીથે તે સીંગડાં મારીને ઝેંકું ઉંચું કરતો હતો તે—શિથિત થઈ ગયા. હવે સીંગડાં પર ઝાંલી લઇને ઉઠાવવાની તેની શક્તિ નાશ થઇ હતી. આ ભાલા કેઇ ઉંચી જગ્યાએથી નાંખવા બેઠેએ તેથી થોડાને લાવેલા, અને ક્રીમતી થોડા પાકવે નહીં તેથી ખીચારા ગરીબ ધરંડાં થોડાનો ભોગ આપી ભયંકર રીતે અપાયો. લોહી બતાવીને સાંઠને વધારે ઉશ્કેરાવતો ફેંટું પંથુ હમ અથવા ઉશ્કેરાવતો પ્રેક્ષકોની લોહી બેવાની નીચ ત્રીત સતોપંખો માટે પંથુ હોય—કારણ વિશે અનુમાન કરતું નકલ્યું છે. અગે ઉઠીને નારી જવાનો વિચાર કર્યો પણ આ ગીર્દામાંથી બહાર નીકળી શકાય એવું નહોતું.

અમે રૂપેનીય લોકોને, યુરોપીય સંસ્કૃતિના જગલીપણાને માળો દીધી. શરીરે ચીતરી ચઢતી હતી. અમે બન્ને હિંદી દાક્ષિણે લોકોથી ગભરાઈએ એવા નહોતા, કારણ કે આંતરમાં પેટમાંથી બહાર કાઢીને શીરી, સાફ કરી દઈને પેટ પાછાં શીવવાનું કામ તો અમે કર્યું હતું, પણ આ દૃશ્ય તો અસહ્ય હતું.

ઘોડાને ખેંચી ગયા બાદ બીજા માણસો આવ્યા, કૉંડોડીયા, અને તેમના હાથમાં પણ ઘણાં નાનાં ટાંકણી જેવાં તીર હતાં. સાંઠની સામે ઉભા રહીને તેના હુમલાની રાહ જુએ, અને જેવો તે અડકી શકાય એટલો પાસે આવે કે તરત અત્યંત ચપળતાથી એક બાજુએ ખસી જાય, પણ ખસતાં ખસતાં બહુ જ આશ્ચર્યથી બન્ને તીર હાથથી એની ગરદન ઉપર ફેંકે. એટલે ગરદનમાં ભોંકાઈ જાય. બીજાને માણસ આવું કરવા ગયો ત્યાં તેનો પગ લપસ્યો, અને મરતો મરતો બચ્યો. જેવો તે મુશ્કેલીમાં જણાયો કે બીજા માણસે ઘણી જ બહાદુરીથી ધસી આવીને સાંઠની બન્ને આંખ આગળ લાકડાં ડગલો ધરી દીધો. પેલો લપસેલો માણસ નાહો અને તેને બચાવનાર માણસે સાંઠને બીજા દિશામાં ફેંટાવી દીધો. એક માણસે તીર ફેંટ્યાં તે ગરદન પર ચોંટી ન રહેતાં જમીન પર પડ્યાં ત્યારે આખો પ્રેક્ષક વર્ગ ચુસ્તે ચાપ ગયો. પેલાં ખેલાડીને ખુસ્તી રીતે માળો દીધી, નાપસંદગીની કાપીઆરીઓ પાડી, કોણે ગુસ્સામાં લાકડી પણ મારી. આ ઉત્કેશપક્ષાં જનવરોની નીચરતિ, કૂરતાનાં ચિહ્નો જેવાં. ખુચ થતાં વાર નહીં, ગુસ્સે થતાં વાર નહીં, પણ મેદાનમાં ગયેલા માણસોને તો જીવનમરણનો પ્રશ્ન હતો. જરા-નજરચૂક, આંખ પર સુરજનું કિરણ, પગનું અચકાતું, કે રેતીનું ખસતું યાય, તો વખતે કોઈપણ સાંઠનાં સીંગડાં શરીરમાં ભોંકાઈ જાય.

હવે સાંઠ યાદી ગયેલો જણાયો. ગરદન લોહીથી ખરડાઈ ગઈ હતી. લાકડાં ડગલો નેહીને દોડતો પણ નહીં પણ ત્યારે છેક પાસે આવે ત્યારે જ હુમલો કરે. આવી સ્થિતિમાં આવ્યો એટલે માટાડોર આવ્યો. તેણે બધાં સોનેરી શીતનાં કપડાં પહેરેલાં અને રાજ જેવી ગંભીર આકૃતિ દાખલ થયો. તેને તાળાઓથી વધાવી લીધો. હવે આગ્રસ્તા અને ઉત્કેશણીયો પાર ન રહ્યો. લોકોથી જાણપાણી ઉઠાઈ જવાનું હતું. એના હાથમાં લાંબા ડગલો અને ચળકતી પાણીનાર નકવાર

હતી. આપણી પહેાળી તલવાર નહીં, પણ સોપા જેવી અને એ ટુટ લાંબી હતી. ઘોડી વાર સાંઠની નોડે રમ્યો, તેને મેદાનની વચમાં ખડો કર્યો અને બરાબર નેમ તાકીને તેના ખભામાં એવી રીતે ભોંકી દીધી કે માત્ર હાથે જ બહાર દેખાયો. આખી તલવાર સાંઠના જરડામાં ધુસી ગઈ, તેનું હૃદય છેદી નાંખ્યું. સાંઠે એક જરડો પાડ્યો અને ઘુંટણ પર પડી ગયો, મ્હોમાંથી લોહીના ધોધવા નીકળ્યા, નાકમાંથી પણ લોહી નીકળ્યું, અને ઘોડા પગડા મારીને મરી ગયો. પણ પ્રેક્ષકો ?—પ્રેક્ષકો બધા ઉભા ચાપ ગયા અને સામાસી-ના પોકાર મંડપમાં ગાજી રહ્યા. આટલા બધા વખતથી રાણી રાણેશી લાગણી દૂરી ગઈ અને દસ મિનીટ સુધી ગાંડાની માફક જુમરાણ કરી મુકી. ઉમંગના જોરમાં પોતાની ટોપીઓ હવામાં ઉરાડી કે અમડમાં ફેંટી, સ્ત્રીઓએ ફાંસ ફેંટાવ્યા અને આગાંડ-પણ ક્યાં સુધી ચાકત તે કહી શકાય એમ નહોતું. ઘોડા વખત પછી સંગીતનું બેન્ડ વાગ્યું એટલે લોકો પાછા પોતાની બેંકો પર બેસી ગયા.

અગડના મેદાનમાં વચ્ચેવચ્ચ એક લાકડાની બેંકે મુકી, તેને સંદેશ રંગેલી હતી એટલે દૂરથી પથ્થરના જેવી જણાતી હતી. તેના ઉપર એવાં જ સંદેશ કપડાં પહેરેલો એક માણસ (બાન્ડેરીશો) આવીને ઉભો રહ્યો. તે એટલો સ્થિર ઉભો હતો કે જાણે પથ્થરનું પુતળું જ ગોઠવ્યું હોય. દરવાજા ખુલેલો થયો અને બીજા પિકાળ ગોધો ધરતી ધ્રુવવતો, આંખમાંથી અંધિ વરસાવતો ધસી આવ્યો અને જેવો એણે સંદેશ માણસને જોયો કે તરન માથું નીચે કરી સીંગડાં તાકીને તેના તરફ ધસ્યો. એ બાન્ડેરીશો તો જાણે જાંદુરી પથ્થરના જ બની ગયો હોય તેમ આંખ પણ પલકાવા વિના સ્તબ્ધ ઉભો હતો. પીળાની ઝડપથી ગોધો આવ્યો, એક પાસેકડમાં માણસ હવામાં ઉછળ્યો એમ લાગ્યું, એટલામાં ગોધાએ વિચાર બદલ્યો. પથ્થર નોડે અક્ષણવામાં શો કાપડો એમ કરીને સીંગડાં એક બાજુ પર લઈને પુતળાની બાજુથી ફેંટાઈ ગયો. એક પા ઈચનું અંતર ન હોત અને પાંચ સેંકડમાં સાંઠ બાજુએ ખસ્યો ન હોત તો આ ખેલાડીના રામ રમી રહ્યા હતા. આવી ચમત્કારિક હિંમત, શાન્તિ, ધીરજ અને સ્થિરતા નેહીને કાને આવનું ન થાય ?

આ પ્રકરણ પુરું થયું કે પાછું બાન્ડેરીશોની અવ-

જૂત ચપળતા, ઘોડાનાં ઘાતકી પુનઃ, ગરદન પર નાના ભાલા ફેંકવાનું અને અતે તરવાર ખોલી દેવાનું લયકર નાટક લગ્નવારું. આ પ્રમાણે ૭ ગોધાને મારવાનો પ્રોગ્રામ હોય છે. બીજા ગોધાને માર્યા પછી અમે નિશ્ચય કર્યો કે છુંદાઇ જવાય, લેદિ ગાળો દે તો પણ મંડપમાંથી નીકળી જ જતું અને તે પ્રમાણે બહાર નીકળી આવ્યા. આ દરમિયાન પુરાં બાવીસ વર્ષ થયાં છે તો પણ એ સુશોભિત મંડપ, ઉચ્ચરાયલાં, લગભગ ગાંડાં થયેલાં સ્ત્રીપુરુષોનાં ટેબેલોનાં, ખેતારીઓના રંગબેરંગી, ટુમતાં અને રીબનવાળાં અરાકમી સડીનાં કપડાં, લય અને ઉચ્ચરણીથી શ્વાસ રોકેલાં માણુસોની આંખો તથા મહેરો, કોઇ વખતે શીકો અને થોડી વારમાં લાલગોળ, ટોળાંની મનોહરાના નિશ્ચિત ચિહ્નો, એક પળમાં ઝુસ્સો અને બીજી પળમાં પ્રુશીની ધેસળ, માનેલા સાંઠને ખુદાએ જાણેશ જોરેતો તનમનાટ, મનુષ્ય રવભાવમાં સમાયક્ષુ સાદસ અને ધાનપ્રાપ્ત્યું, બહાદુરીની પાંસા અને આકાશીધી થતો આનન્દ, લોહીના ધોધવા,

માણુસના મનરંજનને માટે નાહક લીધેલા પ્રાણ, ઘોડાઓના અતંકાળના ધમધમાડા, દાખલ થતા સંદેનો જુસ્સો અને લોહીની ઉલટી કરતી વખતના ધીમા દયાજનક બરાડા, દરેક ઉચ્ચવાસની સાથે મોં, નાકમાંથી ઝુટતા લોહીના ઝુવારા—આ બધું દરમિયાન મારી નજર આગળ તાબું ખડું થાય છે. માણુસ પણ પશુ જ છે. ટેનીસનના સપ્તેમાં કહીએ તો તેના નખ અને દાંત હજી ધસાઇ ગયા નથી. માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે પ્રેમના આવેશથી ધેસા થયેલા માણુસની વર્તણૂક કૂર થઈ જાય છે. પ્રેમનો ગેઝ અને કૂરતાના ગેઝ વચ્ચે થોડો જ તફાવત છે. અમે દાકારો કહીએ છીએ કે અંશીણ અને ઝેરકચુરો થોડા પ્રમાણમાં અત્યંત ઉપયોગી ઔષધ છે અને વધારે પ્રમાણમાં પ્રાણહતક ઝેર છે. તેથી પ્રશ્ન રહ્યો પ્રમાણનો. પ્રમાણ જોડે સંયમ, આવા આવા વિચારોમાં મશગુલ થઇને બ્લોલે ગમગીન મહેરે અમે જીવ્યારીદસ પાછા ફર્યા.

મુખત મહેતા

દેશભક્ત સાવરકર

૧

જન્મ અને આગપણ

નાસિક જિલ્લામાં કેન્ટનમેન્ટ સામેની દિલ્હિયાવમાં પ્રસિદ્ધી પામેલા લગ્ન નામના ન્હાનકડા ગામમાં બેરિસ્ટર વિનાયકરાવ સાવરકરનો જન્મ ૧૮૮૩ના મે માસમાં થયો. વિનાયકરાવના પિતા દામોદરપંત એક સમ્પત્તિ, વિદ્વાન, ધાર્મિક શ્રદ્ધાળુ હતા. તેઓ એક પ્રતિભાશીલ કવિ પણ હતા. તેમનું કુટુંબ પહેલેથી જ ખાનદાન હતું. મહેમાનોની તેમને ત્યાં હમેશ બીડ થતી. દામોદરપંતના વડીલોએ પેન્નાઈમાં શરાબન દાખરી, એક ન્હાનકડી જગીર મેળવી હતી. તે છેક હમણાં સુધી એટલે ૧૯૦૬માં સરકારે જપ્ત કરી ત્યાં સુધી એમના જ કુટુંબમાં ચાલતી આવેલી. દામોદરપંતને કુલ ચાર સંતાન હતાં. સૌથી મોટાનું

નામ મણેશપંત ઉર્ફે જાળાસાહેબ સાવરકર. બીજા આપણા ચરિત્રનાયક બારિસ્ટર વિનાયકરાવ. ત્રીજા શ્રીમતી મેનાગાંધ ઉર્ફે માધ. અને ચોથા ડોક્ટર નારાયણરાવ સાવરકર. જાળાસાહેબ વિનાયકરાવ કરતાં ચાર વર્ષ મોટા છે અને ડૉ. સાવરકર પાંચ વર્ષે ન્હાના છે.

ન્હાનપણમાં આ બાળકને કવિતાહંદ રચવાનો ઘણો શોખ હતો. તેને જ્યોત પણ દીધી નહોતી તે પહેલાંથી જ તે કવિતા રચતો. માછની પાસે શમવિજય દરિવિજય ત્રણ વંચાતા તે સાંભળતાં તેમજ પિતાશ્રી સંસારલભાષાન મોહો કરાવી હતી તે ફરી ફરી યાદ.

૭ આ જાળાસાહેબ વિનાયકરાવના મેઘમાંથી પ્રથમ પહેલાં નવ મહિના ૧૨ પ્રથમ છે.

૪ મરાઠી કવિ ચોરણપંથ એક ન્હાનકડું કાવ્ય.

કરતાં વિનાયકને એક કાચ રચવાની શુરુશુ યથા અને તુરત જ તેણે એક મહાકાવ્ય રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. આ મહાકાવ્ય કયું ? કેવું ? એ તેને પોતાને જ ખબર ન હતી, પણ વારંવાર કોઇ હુંકે ગાઢ બતાવે અને કહે કે આ મારા મહાકાવ્યમતિ સ્થાક.

આની રીતે આ આઠ વરસના બાલકે કવિતાદેવીની પૂજા આરંભી. જનોઇ પહેલાં તે ચોવીઓની રચના એટલી ઝપાટાબંધ કરતો કે દિવસ પર એક બાલુ પાકોશની છાકરીઓ આવીને બેસતી અને મ્હોડે કરેલી ચોવીઓ ગાતી ન્યારે બીજી બાલુએ વિનાયક બેસતો અને નવી ચોવીઓ તરત જ રચી છાકરીઓને હાંકાવતો. પૂનામાં તે જ વખતે પ્રસિદ્ધ થતા જગત્કલ્પેશ્વર પત્રમાં તો વિનાયકે દસમે વર્ષે જ રચેલી કવિતાઓ પ્રસિદ્ધ થવા લાગી. "સ્વદેશીના કુટુંબ" અને "સર્વાર્થ માધવરાવનો રંગ" આ બે કાવ્યો એણે દસમે વર્ષે રચ્યાં હતાં. જગત્કલ્પેશ્વરને ખબર પણ ન હતી કે એના પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થતાં કાવ્યો રચનાર તો એક દસ વરસનો બાળક છે. જો એને એ વાતની ખબર પડી હોત તો એ કાવ્યો એણે કદાચ પ્રસિદ્ધ જ ન કર્યાં હોત.

શ્રી દામોદરપંતના ધરમાં પેશ્વાઓની એક લુતી તવારિખ હતી. ઉપરાંત નિગંધમાધાનનો એકભાગ પણ હતો. તેમ જ મહાભારતનું ભાષાંતર અને સ્વધર્મપ્રદીપ માસિકના કેટલાક અંકો પણ હતા. સતત વાંચનથી વિનાયકે આ બધા ગ્રંથો લગભગ મ્હોડે કર્યાં હતા. પેશ્વાની તવારિખ ઉપર એ નોંતબોતામાં ચોવીઓ રચતો અને પોતાના મગેવડીઆઓને શિવાલ્કના સમયનો ઇતિહાસ કેટલીક ચોવીઓ ગાંધને અને કેટલીક વાંતો કહીને શીખાડતો. શિવાલ્કનું ચરિત્ર વિનાયકે પોતાના મિત્ર મંડળને ઉત્સાહથી અને અભિમાનથી કહેતો.

જનોઇનો વિધિ થયા પછી થોડા જ દિવસોમાં વિનાયકનાં માથે શુભદી ગયાં અને આ બચ્ચવાળા કુટુંબનો ધાર્મિક થયું. આ સમયે શ્રી દામોદરપંત ચાળીસ વરસના હશે. તેમણે બીજું લગ્ન ન કરતાં વરસો સુધી હાથે રોંધીને પોતાનાં ચારે સંતાનોનું માતાની પેડે પાકન કર્યું. આ દિવસો ૧૮૬૩ના હતા. આ જ વરસે મુંબઈમાં હિંદુ-મુસલમાનો વચ્ચે તોફાન થયું તેના સમાચાર વર્તમાનપત્રમાં વાંચીને વિનાયકે પોતાના બાલ મિત્રોને

બેગા કર્યાં અને હિન્દુસમાજ અને ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે શું કરવું જોઈએ એની ચર્ચા કરી અને આખરે એ નિર્ણય કર્યો કે મુસલમાનોએ કરેલા આ અપમાનનો બદલો વાળવા ભગુર ગામના દરવાજા ખદારની મરાઠી પર સૌએ હાથો કરવો. ગસ, નકી થયું. તે દસબાર વરસના છાકરાઓનું યોગ—ગામવીરોનું મૈત્ર્ય—સમી સંધ્યાકાળે ગતીપીઠ પદ્ધતિથી છપાતું છપાતું હુમલો કરવા આગળ ધપ્યું. મરાઠીમાં કોઈપણ ન હતું, બાળે કે શુઓ આ દસબાર વીરોનું પ્રયત્ન કૌન્ય જોઈને પશ્ચાત્ત ન કરી ગયા હોય !

બાલવીરોના આ યોગાએ મનગમતી ભાંગફોડ કરી અને શિવાલ્ક છત્રપતિની યુદ્ધપદ્ધતિનો પહેલો પદાર્થ-પાક શીખી ઘર ભણી કૃત્ય કરી. બીજે જ દિવસે મુસલમાન છાકરાઓને આ વાતની ખબર પડી અને ભગુર ગામની મરાઠી નિશાળના રજીસ્ટ્રમાં—પગાળીમાં—મહેતાજના આવતા પહેલાં એક મોરી લગાડ બમી. પણ મુસલમાન છાકરાઓના કમનસીબે તેમની પાસે અપુ, ટાંકણી વગેરે હાજર ન હતાં અને વિનાયકની સરદારી નીચેના હિન્દુ છાકરાઓ આ બધાં હથિયારથી સજ્જ હતા. કેમકે શસ્ત્રોત્તર ભગુર લડાઈ શી રીતે થાય ? અર્થાત્ હિન્દુઓનો જય થયો. મુસલમાન છાકરાઓ ખૂબ શીડાઈ ગયા અને તેમાંથી એક જે તડંગા છાકરાઓએ વિનાયકને વટલાવવાના કસમ ખાધા અને અપજનનું વેર વાળવા વિનાયકના મ્હોંમાં મોઢાને બદલે મ્હોંની ઠાંસવાનું નકી કર્યું. તેમાં તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા એ વાત જૂરી, પણ આવી રીતે એકવાર લડાઈની જે આગ લાગી તે કેમ કરી ખુદાઈ નહિ. મરાઠી ઉપર હુમલો કરતી વખતે કેટલાક છાકરાઓ ફસડી ગયા, કેટલાક પિસાળનું ખ્વાતું કાઢી પોખારા ફાંપી ગયા અને કેટલાક ખદાર ઉભા રહી પહેરો ભરીયું, એમ કહેવા લાગ્યા. ન્યારે આ બધી ત્રુટિઓની વિનાયકને ખબર પડી ત્યારે તેણે બધાને આ ત્રુટિઓ સુધારી હિંમત પકડવાનો ઉપદેશ કર્યો. આ ઉપદેશ બધાને એસો રચ્યો કે

■ અંગ્રેજોમાં જેને Guerilla warfare કહે છે તે.

* પણ આ સદ્ભાગ્ય તો એ પ્રિસ્ટી બટલરનું હતું જેને વિનાયકસર ઇચ્છા થયા તે વખતે તેમની સાથે ટેટા થયા હતા અને એથી તેણે ઘણાં જોઈને એમના મ્હોંમાં માછલી ખોસી રીધી હતી.

■ એક મરાઠી છંદ.

+ શ્રી કિષ્કિણકાન્ધી ચિત્રલક્ષ્મીનો લેખકગ્રંથ.

સૌને તાલીમ આપવાની તેઓએ વિનાયકને વિનંતિ કરી. વિનાયકે આ સાર એક ગ્રેનિટની નિશાળ ખોલી. આ નિશાળમાં માટીની ગોળાઓ ખનાવવાનું પણ શિક્ષણ આપવામાં આવતું. પોતાના મંડળના ઊંડાગોળાની જે પાટીઓ પાડી આ ગોળાઓ આપવામાં આવતી અને અમુક હદ નક્કી કરીને આ ગોળાઓથી બને પક્ષ યુદ્ધ શરૂ કરતા. એક પક્ષ હિંદુ બનતો અને બીજે પક્ષ કાં તો મુસલમાન કાં તો અંગ્રેજ. સરહદ પર એક નીશાન રાખવામાં આવતું તે સર કરી સામા પક્ષની હદમાં પ્રવેશ કરનારની છત માનવામાં આવતી. આ યુદ્ધમાં વિનાયક-રાવના પક્ષને જ ધાર્યુંપૂર્વે યશ મળતો. કવચિત્ વે પોતાનો પક્ષ હારી જશે એમ લાગતું તો વિનાયક-સ્વદેશ-ભક્તિનાં સ્તોત્રો ગાવા મંડી જતો અને પરધર્મી અથવા વિદેશી બનેલા પક્ષના મન પર આ સ્તોત્રોની એટલી બધી નુકુલ અસર થતી કે તેઓ પોતાની હારનું ભાન ભૂલી જઈ વિનાયકના પક્ષમાં આવી મળી જતા. કાંઈ પણ કારણસર હિંદુનો જય થાય એટલે આખું સૈન્ય પોવાડાઓનું માનું ગાતું ભગૂરની ન્દાનકડી શેરીમાંથી પસાર થતું.

૧૮૬૭ના દિવસો. પૂણે વૈભવ, ફેરારી, યુરાખી, જગદિનેચ્છુ—આ પત્રોના દરેક અંકનું પારાયણ વિનાયક બહુ જ પ્રેમથી કરતો. તેના બીજા મિત્રે આ વાત તરફ લક્ષ્ય પણ આપતા નહિ, પણ વિનાયક આ બધાને આ રાજકીય વાતો સંભળાવતો. આમજ્ય પ્રકરણજ, પ્લેગની પ્રમાણ, સિવાજી ઉત્સવ, ગણપતિ ઉત્સવ, તિલકની ધારા-સભામાં સુંદરણી, વિજેરેના પ્રતિધ્વનિ પૂનાના આકાશમાં થતો તેના કરતાં પણ વિનાયકના હૃદયાકાશમાં વધારે નેરથી ચતો. ઘણી વખત રાત્રે ૧૧-૧૨ વાગ્યા સુધી પણ એને ઉંઘ નહિ આવતી. રાત્રે એને ત્યાં એના બાલમિત્રે અભ્યાસ કરવા આવતા. તેમને આ બધી વાતો સમજાવતો તે શું કરીએ તો હિંદુસ્થાન સ્વતંત્ર થાય ? એની એ વારાઘાટ કરતો. તેના મિત્રોમાં ગોપાળ, હિમ્મત—રાણુજી દરજીના ઊંડાગોળા—મુખ્ય દત્તા. ભગૂર ગામમાં ગયા એ ત્રણ વરસથી આજ્ઞતા કેન્ટોનમેન્ટના ક્ષયકામાં પ્રસિદ્ધી પામેલા દેશભક્ત ગોપાળરાવ દેસાઈ એ જ બાળપણનો ગોપાળ. તે વખતે મિલિટરી લેકાની સામે દડતાલ પાડી

દુરંગમાં જનારા લોકો વિનાયકરાવના જ બાળમિત્રો હતા. વિનાયકરાવ હવે ચૌદ વરસના થયા એટલે એમનું બાળપણ અહીં જ પૂર્ણ થયું એમ માનવામાં દરકત નથી.

૨

સ્વતંત્રતાના વિચારો

૧૮૬૭ની દિસશાલ પરિશીમાંએ પહેાંચી. પૂનામાં તિલક પકડાયા અને જેલમાં પૂરાર્ધ ગયા. પૂનામાં રેન્ડ સાહેબનું ખૂન કરનારા ચાફેર બધુમાંથી દાખો દરખત અને બાલકૃષ્ણ ચાફેર સપાડાયા. આ બે ભાઈઓને પકડીને સરકારને હવાલે કરનાર દ્રાવિડ બધુઓને વાસુદેવરાવ રાનડેએ દેહાંત પ્રાપ્તિ આપ્યું. દરરોજ કાંઈ ને કાંઈ અદ્ભુત વાર્તા કાને પડતી, દર-રોજ શરીરમાં શીર્ષની વિજળી દોડતી. રેન્ડ, આપર્સ્ટ ગયા. પ્લેગનો ભુમક પણ ગયો, દ્રાવિડો ગયા, ચાફે-કરો ગયા અને ૧૮૬૭નું લધાનક વરસ પણ ગયું.

પણ તે વરસની તે લધાનક દીપ્તિ આ કિશોરના મનમાં જેમની તેમ અખંડ જલી રહી. ત્યારે આ સમયમાં વિનાયકના સમયવસ્તો તેમ જ મેટ્રિસોને સંસારના મોહક અને રંગભેરંગી સુખસ્વપ્નો આવર્તા ત્યારે આ બધી વાતો વિનાયકને ઝેર-જેથી લાગતી. અને પ્રતિષ્ઠિત સંજ્ઞોને જે વાતો ઝેર જેવી લાગતી તે વિનાયકને પોતાની દિવ્ય અને દાહક આકર્ષણ શક્તિથી પોતાની તરફ ખેંચતી. ચાફેરની સ્મૃતિ તેના મનમાં વારંવાર અમકવા લાગી, તેમના કાવતરાનાં વર્ણનોને તે પોતાનાં અશ્રુથી ભીંજવવા લાગ્યો. વાસુદેવરાવ રાનડેને ત્યારે ફ્રાંસીએ લટકાવ્યા ત્યારે તેઓએ બોલ્યા: “જેલોરે તો અપરતા જન્મથી ફ્રાંસી પણ આ જન્મમાં આપો.” એ બજરનો અંક વિનાયકના હાથમાં આગ્યો.

ત્યારે યુવક હૃદયને હક્તપ્રભાવે એવા આ રાજકીય ફેરફારો થયા કરતા ત્યારે વિનાયકના હૃદયમાં દેશ-ભક્તિની ઉર્મિમાલાઓ ઉછળતી. આપણા આ પરતંત્ર દેશને ફરીથી વૈભવપ્રાપ્ત અને સ્વતંત્ર કરવા સારું યુવાન દેશભક્તો નિર્માણ થવા જોઈએ. ચાફેર, રાનડે ભરભુવાનીમાં આજ્ઞા ગયા. સંસારસુખ અપને ભોગ-વિલાસને તેમણે લાન ભારી, અને તે એટલા જ ઘાટે કે પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કરવા સારું અનેક દેશભક્તો નિર્માણ થવા જોઈએ, જેમણે રાષ્ટ્રદ્વારને ઘાટે સ્વાધર્મ

■ સ્મૃતિ.

★ મિશનરીને ત્યાં ગ્લાખીવાળા કારખાસર કમ્બુ પડેલું પ્રાપ્તિ.

અસિદ્ધાન આપવું બેઠકો. એ વાત બે સત્ય હોય, મોટાદાર. બે સ્વાર્થની હોય ક્યાં વગર ન થતો હોય તો આપણે સ્વાર્થનો હોય કરી મનુષ્યમિતે સ્વતંત્ર કરવા તૈયાર કેમ ન થઈએ? આ એક જ વિચાર રાત્રિવસ વિનાયકનો હૃદયમાં ઘોળાતો.

ન્હાનપણથી જ આ બાળકની પોતાની કુળદેવીની ભક્ત્ય અને સુંદર મૂર્તિ પ્રત્યે અગાધ ભક્તિ હતી. તે તેની પૂજનમાં દૈનિક વખત એટલે બધો લીન થઈ જતો કે બ્યાનના મંત્રો ભણતાં ભણતાં તે બેલાન બની જતો. દેવીની પૂર્ણ ભાવથી કરેલી પ્રાર્થના સફળ થાય છે એવી તેને આસ્થા હતી. તેના સાથે કુલો એકાં કરવાં, તેની પૂજા કરવી, સમસાનીમાંના યુદ્ધપ્રસંગોના અધ્યાયો વાંચવા—એ બધા કામમાં તે રાનોની રાતો જાળતો. દેવીની એ ભક્ત્ય અને સંદર મૂર્તિ ભગૂર ગામમાં હલુ પણ છે.

એક દિવસે તે દેવીની એવી જ રીતે ભક્તિભાવથી પૂજા પૂરી કરી, દેશની કુદૃશથી ગળગળા થઈ આ દિશોરે દેવીનું બ્યાન ધણું, અને આખરે તેનાં પવિત્ર ચરણોનો સ્પર્શ કરી, તેને સાક્ષી રાખી, તે સોળે શૂંચાર-થી આજીવિત, સિંહારદ, વિકસિત કમલપુષ્પ, સંખ, ચક્ર વગેરે આયુષધારિણી અષ્ટભુજ દેવી જગદંબાની આગળ કાલાવાહા કરી, વિનાયકે વચ્ચેથી પ્રતિજ્ઞા કરી કે “ભારતમાતાના ઉદ્ધાર સાથે, તેને ફરીથી વૈભવ-સંપન્ન અને સ્વતંત્ર કરવા સાથે હું આ માથે આપું છું, બધું સામર્થ્ય, અને સમગ્ર સંપત્તિ સમર્પણ કરું છું.” તે ન્હાનકડા ડહોલામાં અનેક સુગંધી કુસુમોની સુગંધ પ્રસરેલી હતી. લીનો દીર્ઘ મંદમંદ બળતો હતો. અગરબત્તીની ઉગાદક સુગંધ પુષ્પોના કામળ પરિમલમાં ભળી ગઈ હતી. જગદંબાની મૂર્તિ બાજુ ચુદાસ્ય વદનથી મંદ સ્મિત કરતી હોય એમ એ આંહારો પ્રકાશમાં દેખાતી હતી. એવા પુણ્યમય વાતાવરણમાં જગદંબાની આગળ ભારતમાતાના ઉદ્ધારને કાળે આ દિશોરે સ્પર્શ લીધા. આ વખતે આ દિશોરની ઉંમર ૧૫-૧૬ વરસની હતી.

ભવિષ્યમાં આખા હિંદુસ્થાનમાં પંકાયેલી “અભિ-નવ ભારત” સંસ્થાનો આજે જ જન્મદિવસ. દિશોરના આ નિશ્ચયમાંથી જ આ સંસ્થા ઉદ્ભવી.

તે દિવસથી પોતાના વિચારોનો ફેલાવો કરવામાં જ વિનાયકે પોતાનો કાળ ગાળ્યો. ભગૂર જેવા ન્હાના ગામમાં જ્યારે તેણે શિવાઈ ઉત્સવ, ગણપતિ ઉત્સવ

થકે કર્યા. દેશવીરોનાં દુલ્લોથી સમાજમાં ગૈનન્ય પ્રગટ થાય તે માટે તેણે અનેક પત્રો અને પોવાડાઓ રચ્યા. તેમાંનો એક પોવાડો.....હલુ પણ ક્યાંક ક્યાંક સંભળાય છે. જેમણે કતોના મુખેથી એ પોવાડો સાંભળ્યો છે તેમને સારી પેઠે યાદ છે કે એ પોવાડો આવતો ત્યાં સુધી—અરધા અરધા કલાક સુધી—મનોરત્તિ કેવી ઝણઝણી ઉડતી! શ્રોતાઓની આંખમાંથી તે શદ્ધિ—હૌતાન્માઓ—નું વર્ણન સાંભળતાં અડુઓની ધારા વહેતી.

પણ પોતાના છાંંકરાનું આ અલ્પમાયું જ વચ્ચે બેઠને દામોદરપન્તને ચિંતા થવા લાગી. ખરું જોતાં તો કાન્યક્રેમ, ઇતિહાસક્રેમ અને દેશપ્રેમનાં બીજે દામોદર-પન્તે પોતે જ બાલવિનાયકમાં વાગ્યાં હતાં. તે હાંમેશ તેના સદયુક્તિનું પોષણ કરતા અને તેની સ્મરણશક્તિ અને કર્તવ્યશક્તિનું અંદરખાનેથી અભિમાન ધરાવતા. પણ જ્યારે તેમણે વિનાયકને દિવસરાત ભગતો બોલે અને તેની મુખમુદ્રા પર અક્ષાબની ગંભીરતા અને ચિંતા બેઠ ત્યારે તેઓ રહેજ સમકલા. એક દિવસે તેમણે રાત્રે જાર વાગે વિનાયકને કવિતા રચતાં બોલે કવિતા રચવામાં તે તકલીન થઈ ગયો હતો. તેના સુંદર મુખ ઉપર તેની પાણીદાર આંખમાંથી વહેતા અમુખવાદને જીજ્ઞાસા અને રચેલી કવિતા મણુમણુતો તે આગળનું ચરણ જનાવતો હતો. પિતા કષારના પાસે ઊભા હતા પણ તેને તેની ખજાર જ ક્યાંથી પડે? એવી રિચ્છિતમાં તેના પિતાએ પોતાના હાથમાં કાગળ ઉપાડી લઈ બેઠું તો એક દેશવીરની કવિતા. કાણુ બલુ શાથી પણ પિતાના હૃદયને આઘાત લાગ્યો. તેમણે વિનાયકને પંખાળીને કહ્યું: “તાત્યા, ક તારા ન્હાનકડા મગમગને માસ આપનારી કવિતા કરતો ના. કાં તો બીજી જાતની કવિતા રચ, નહિ તો અધ્યાસનો પુરતકા વાંચ.” હવે પછી પિતાની સમક્ષ એવી કવિતા રચાય નહિ એટલે પરાંદીએ ઉઠી અધ્યાસનું બ્દાનું કરી, પધારીમાં પડ્યા પડ્યા કવિતા રચી તે મ્હોડે કરી લેતો.

પ્લેગની સવારી ભગૂરમાં પણ આવી પહોંચી. ત્યાં ત્યાં રામબોલો, મરડાંઓ, સળાંબ્દાઓની નાસબાગ ચાલતી હતી. મરડાં ઘરમાં જોતાં જ બારણે સરકારી પોલીસ ખડી થતી. ઘરમાં ઘુસી, સામાન વેચણદેરણ કરી, ભાંગેડા કરી અને ફેરલોક બાગો નાંખી તેઓ ચાડ્યા

જતા. આવો અસહ્ય પ્રસંગ આ કુટુંબ ઉપર આવ્યો. દામોદરવન્ત પ્લેગના ભોગ ઘર્ષ પડ્યા. પોલિસ આવી અને ગણેશ અને વિનાયકને ખૂદા કાઢ્યા. નવદસ વર્ષનો ન્હાનો ભાઇ બાળક પણ પ્લેગથી પટકાયે હતા. ઘરમાં પડાપડી ઘર્ષ, સામાન બળવા લાગ્યો. પાસેથીજા એ ભાઇને કહેવા લાગ્યા: “ ન્હાનકડો છોકરો તો હવે મરી જ જવાનો. પડ્યો રહેવા દો એને અહીં, તમે તમારો જીવ બચાવો. ” ગણેશવન્તે કહ્યું: “ મારા મરણપથારીએ પડેલા ન્હાના ભાઇને આવી રિયતિમાં મૂકી હું અહીંથી એક ડગલું પણ ખસવાનો નથી. ” તે મરણપથારીએ પડેલા બાળકના મ્હોમાંથી લોહી અને શીથુ વહેતું હતું. તેની લટકતી રોડને સંભાળી સંભાળીને ખભા પર મૂકી જોગણીસ વરસનો ગણેશવન્ત પોતાના ભાઇ અને ન્હાની પત્નીની સાથે ગામખૂદા જંગલમાં નીકળી પડ્યો. ત્યાં એક ભાંગી-ટુટી પડાણીમાં મુકામ નાંખ્યો. રાત્રે તેમને ખૂબ બીક લાગી કેમકે સોળતમાં દોષ નહોતું. માત્ર એક કૂતરું રાતદિવસ ત્યાં આવીને બેસતું; શા માટે કોણુ જાણે ?

આ વખતે ગણેશવન્તનો વિલાર્થી મિત્ર શ્રી રામભાઉ દાતાર ઘણો ઉપયોગી યજ્ઞ પડ્યો. સંકટમાં જામેલી આ બે ઘરોની દોસ્તી હજી પણ કાયમ છે. તેની સહાયથી સાવરકરખંધુઓ નાશિક આવ્યા અને સરકારી ઇસ્પતાલમાં પ્લેગથી પટકાયેલા ન્હાના ભાઇને લઇ ગણેશવન્ત સારવારને માટે જઈ રહ્યા. ગણેશવન્ત પણ પ્લેગથી પટકાયા. હવે ઘરમાં વચલો ભાઇ વિનાયક અને તેનાં ભાભી બે જ રહ્યાં. ઇસ્પતાલમાં કપડાં, ખાવાનું વગેરે લઈ જતી વખતે રસ્તાઓ પર પડેલાં મડદાં અને ઉત્તર યથેલાં ઘરોની વચ્ચે યજ્ઞ રાત્રે મધરાત્રે જતાં વિનાયકને બીક લાગતી. પણ એ બીક મનમાં ને મનમાં દબાવીને તે ઘરમાં ભાભીને અને ઇસ્પતાલમાં બને ભાઇને સંભાળતો.

ઇશ્વરકૃપાથી પ્લેગમાંથી બને ભાઇ બચીને ઘેર આવ્યા; પણ તેમના આવતાં પહેલાં આત્મી કૌટુંબિક આપતિમાં પણ વિનાયકે દેશલકિતનું કાર્ય નાશિકમાં રાત્રે કરી દીધું હતું. પ્લેગની ઇસ્પતાલમાં જ એક ઉદાર-ચરિત દેશલકતની સાથે વિનાયકને સમાગમ થયો અને તે કિશોર પોતાનો દેશસેવા કરવાનો નિશ્ચય ક્ષણીશ્રુત કરવા મંડળી શોધવા લાગ્યો. પાંચ છ સહારો મળતાં જ

તેણે એક સંસ્થા સ્થાપી અને સરકારના સંશયનો ભોગ યજ્ઞ પડાય એટલા સારૂ “ મિત્રમેળા ”* એવું સાવ સાદું નામ તેને આપ્યું. “ મિત્રમેળા ”નું બોધ સરકારી હેવાલોમાં એવું આપેલું છે કે પરવશતાની બેડી તોડી નોખીને હિન્દુસ્થાન દેશને પરાધીનતામાંથી મુક્ત અને સ્વતંત્ર કરવા સારૂ સર્વ આવશ્યક ઉપાયોથી મૂઠવું. બની શકે તો શાન્તિથી પણ તે અશક્ય છે એટલે દંડથી. (બુઝો, સીડિસન કમિટી રીપોર્ટ.)

આ યુગ સંસ્થાનાં યુગ કાર્યો શાં શાં હતાં એ હજી યુગ જ છે. ખુદશાં કાર્ય શાં હતાં તે નિર્દેશવાનું આ સ્થાન નથી. આ સંસ્થાના ઉદ્દેશો, આ સંસ્થાની હિલ-ચાલ અને સાધનો ક્યાં સુધી ગોચ્ય, અગોચ્ય અથવા ઉપેક્ષણીય હતાં એ નક્કી કરવાનું પણ આ સ્થળ નહીં.

આ મુશીબર સત્તર વ્હાર વરસના તરૂણોએ નાશિકમાં એવી એક શક્તિ ઉત્પન્ન કરી કે તેના બળનો અને તેજનો પ્રભાવ આખા ભરતખંડમાં વર્તયો. આ તાલીમમાં કસાયેલા તરૂણોમાંથી એવા કવિઓ, વ્યાખ્યાતાઓ, કાર્યવાહકો અને તપસ્વીઓ ઉત્પન્ન થયા કે તેમના સતત પ્રયત્નોથી આ સંસ્થાનું નામ પ્રથમ મહારાષ્ટ્ર અને ત્યાર પછી લંડનદ્વારા સારા હિન્દુસ્તાનમાં ગાજી ઉઠ્યું. તેમાંના કેટલાક તો દેશના સ્વાતંત્ર્યને કાળે યેલા બળપંકજ કૂચો કરી કાંસીએ ચડ્યા. કેટલાક તુરંગમાં સડી સડીને મર્યાં. એવી સ્વાર્થની હોળી કરાવનારી અને સ્વદેશને વુચ્છ મનાવનારી ઉદીપ્ત દેશભક્તિ આ મંડળે મહારાષ્ટ્રીય નવજવાનોના હૃદયમાં પ્રવલિત કરી.

આ મંડળનો આત્મા આખર સુધી તે જ કિશોર હતો કે જેણે પંદરમે વરસે ભારૂમાં દેવીની આગળ જોકાંતમાં શપથ લીધા હતા. નાશિકની સર્વ જાહેર સંસ્થાઓ એક બે વરસની અંદર જ તેના હસ્તક આવી. નાશિકનો શિવાજી ઉત્સવ, ગણપતિ ઉત્સવ, મેળાઓ, પદો, વસ્તુત્વ સારા મહારાષ્ટ્રમાં એકાએક વિશિષ્ટ તેજથી ઝળકવા લાગ્યાં. આ જ વખતે હિન્દુસ્થાનમાં બેસબેર ચાલતી રૂઢેરી-બાહ્યકારની હિલચાલના બીજ વાવવા અને ફેલાવવા સારૂ આ મંડળે અને તરૂણ બુવાનો-એ અવિખાત જાહેર ઉડાવી. તે કિશોર તો એકએક દિવસમાં હબરો માણસોની તરૂણ બુદ્ધી બુદ્ધી સહાયો-માં મુખ્ય વ્યાખ્યાનો આવેતા. તેના વ્યાખ્યાનોમાં

શ્રીતાઓ તદ્દલીન થઈ જતા અને તેની લાંબના પ્રમાણે ડાનવા લાગતા.

નિરાળની પરીક્ષામાં પણ તે કદિ નાપાસ થયો નહિ. વાંચવાનો તેને ખૂબ જ શોખ હતો. મરાઠી સાહિત્યના ઇતિહાસના ઘણાખરા અંગ્રેજો તેણે ફરી ફરીને વાંચ્યા હતા. વડોદરાની રાષ્ટ્રકથામાળાનાં પુસ્તકો તેમ જ અન્ય ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી જગતના ઔરંગઝેબીઆ, બાબીલોન ઇત્યાદિ પુરાતન દેશોના ઇતિહાસથી માંડીને ઠેક આજ સુધીના ઇતિહાસનું જ્ઞાન તેણે સારી પેઢે મેળવ્યું હતું. મોરોપંત, વામન, રામદાસ, મુકતેશ્વર, વિગેરે મરાઠી કવિઓના ગ્રંથોનો તેને એટલો ગંધો પરિચય હતો કે તે તેમના ઉપર પુસ્તકાત્મક સુંદર વ્યાખ્યાનો મોટી મોટી સભાઓમાં આપતો. મોરોપંતની હજારો આપો તેને મ્હોડે હતી. વક્રત્વઉત્તેજક સભામાં નાશિક, કર્જત વગેરે ઠેકાણે તેને પંદરમે વરસે જ પ્રથમ નંબરનું પારિતોષિક મળ્યું હતું. મરાઠી કવિતાની હરિક્ષેપમાં પણ સરસ કાવ્યને માટે તેને પહેલું ઇનામ મળ્યું. આ જ ઉમરે નાશિકનાં ડાખાંઓમાં અને કોર્મિક વખત પૂનાના 'કાળ' માં તે લેખ લખતો. વર્તમાનપત્રોમાં તેને 'કાળ' નામ મિલ્ય હતું.

૧૬૦૧માં તે કિશોર મૈત્રિક પસાર કરી પૂનાની ઈન્ડુસન કોલેજમાં દાખલ થયો. તુરત જ લાંબી રેસિડેન્સીની શાન્તિમાં ભંગ થયો અને ઉચ્ચપાયેલ મળી રહી. તત્પરેમથી સંકળાયેલું, ખ્યેનિષ્ટાથી પ્રેરિત અને અરસપરસના સ્નેહને લઈ એકજીવ થયેલું તંત્ર-

મંડળ પોતાની આસપાસ ભેળું કરી તેણે કોલેજમાંની દરેક સંસ્થામાં પોતાનું ચૈતન્ય રેડવાનું શરૂ કર્યું. રેસિડેન્સીના તરણોમાં સાવરકર કેમ્પમાં દાખલ થયા સારૂ હરિક્ષેપ ચાલતી. ડીમેટિંગ કક્ષ, કિચન કક્ષ, સંગેલનો, પુસ્તકાલયો, વિગેરે સંસ્થાઓ સાવરકરના હાથમાં આવી, અને દરેકમાં સ્વાતંત્ર્યનો અને દેશભક્તિનો ઉપદેશ દિનરાત થયા લાગ્યો. કિચન કક્ષમાં એક નવું સામાજિક નીકળ્યું અને તેમાં સાવરકર કેમ્પના લેખકોના દેશભક્તિ, સાહિત્ય, રાષ્ટ્ર, કવિતા, વિનોદ વગેરે ઉપર લેખો પ્રગટ થયા લાગ્યા. તેમાંથી કેટલાક પાઞ્ચતી પૂનાના પ્રસિદ્ધ પત્રોમાં પ્રગટ થયા. ડીમેટિંગ કક્ષમાં જુદા જુદા દેશોના સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના ઇતિહાસો પર સાવરકર કેમ્પના વક્તાઓનાં વ્યાખ્યાનો થતાં. આગળ ઉપર સર્વતોયુષિ થયેલું અને હજી પણ કેટલાકની જીભ પર રમી રહેલું "રાષ્ટ્રીય સતપદી" વાળું વ્યાખ્યાન સાવરકરે જ કક્ષમાં આપ્યું હતું. પરંતુ દેશની પ્રજાને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરતી વેળા જે સાત પચાસીમાં ચડવાં પડે છે તે અનેક ઐતિહાસિક દાખલા-દલીલો સાથે સ્પષ્ટ રીતે આ વ્યાખ્યાનમાં જતાવ્યાં હતાં. ભોજનશુદ્ધમાં શિવાજીની જિમ મુકામાં આવી હતી, અને તેની દર શુક્રવારે મોટી પૂજા, આરતી, અને મંત્ર-પુષ્પાંજલિ થતી. આ શિવાજીની આરતી સાવરકરે જ રચેલી હોવાથી તે કંપી હતી એ કહેવાની જરૂર નથી.*

રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે

ઇંગ્લંડમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓની પ્રવૃત્તિ

આપણા દેશના જે વિદ્યાર્થીઓ ઇંગ્લંડ લાલુચા બન્યા છે તે માત્ર લાલુચો જ બેસી રહેતા નથી પણ સાથે અનેક પ્રવૃત્તિઓ પણ કરે છે એ બધું આનંદની વાત છે. જેને કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં રસ ન હોય, માત્ર વેદીયાં ઢોર હોય એવા તો કોઈક જ હશે. વિદ્યાર્થી સિવાયના હિંદીઓ પણ અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. પણ

યુવાનોના ઉત્સાહથી જેટલું પ્રવૃત્તિઓમાં ચેતન દેખાય છે તેટલું એ મોટી ઉમરના માણસોની પ્રવૃત્તિઓમાં દેખાતું નથી.

ઇંડીયન સ્ટુડન્ટસ યુનિયન એન્ડ હોસ્ટેલ (હિંદી વિદ્યાર્થીઓનું મંડળ અને વસતિશુદ્ધ) : જેની સર્વ કોષ્ટને માહિતી હોય, આખા લંડન સહેરનાં વિદ્યાર્થી-

* ગયા માસમાં જ શ્રી સદાશિવ રાજરામ રાવરકર દેશભક્ત સાવરકરનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે, તે ઉપરથી આ લેખ પ્રગટ કર્યો છે.

એને મળવાનું, મિત્રતા કરવાનું ધામ હોય એવી કાષ્ટ પશુ સંસ્થા હોય તો આ છે. આનું જીવું નામ શેક્સ-પીયર હતું હતું. ઇંગ્લેન્ડનાં કુંપડાના આકારનું એક મકાન જ્યાંથી તેમાં વિદ્યાર્થીઓનું હોસ્ટેલ (વસતિગૃહ) રાખવામાં આવતું. ગયા નવેમ્બર માસમાં તેને નવા મકાનમાં લઈ જવામાં આવ્યું છે. આ મકાન સંસ્થાએ ખેતે ખરીદ્યું છે. પ્રખ્યાત વિદ્વાનશાસ્ત્રી ચાર્લ્સ ડર્વિન આ મકાનમાં કેટલાંક વર્ષ રહી ગયો હતો. મકાન ખડુ જ વિશાળ અને મજબૂતવાળું છે. નીચેના ભાગમાં ભાષણો નિગેરે માટે મોટા ખંડ, એકવારના ઓરડા, જગવાના ઓરડા વિગેરે છે. પહેલે માથે શેક્સપીયરની ઓફિસો, લાઇબ્રેરી, અખ્યાસનો ખંડ, અને સ્ટ્રીઓને એસવાનું દીવાનખાનું વિગેરે છે. ઉપલા બે માળમાં વસતિગૃહના ઓરડા છે. સંસ્થાના સલાસદ કાર્પ પશુ યર્ધ શકે છે, અને બોજનગૃહ ત્યાં રહેતા કે ન રહેતા સવ સલાસદ માટે ખુલ્લું છે. ત્યાં ખાસ હિંદી રસોઈવા શેડી આપણી જાણી રસોઈ તૈયાર કરાવવામાં આવે છે, અને હાલ પશુ ખાસ ઓછા રાખવામાં આવ્યા છે.

યંગ મન્સ કીસ્ચન એસોસીએશનની હિંદી શાળા તરફથી ગંરથા આવે છે. પશુ ધર્મના જાણ સિવાય સર્વ કાષ્ટને આવવાની, રહેવાની છૂટ છે. દર રવિવારે કાષ્ટ પ્રખ્યાત સ્ટ્રી પુરોએ બેઠાની ભાષણ કરાવવામાં આવે છે અને તેના ઉપર ચર્ચા આવે છે, અને રાતે સંગીતનો જલસો થાય છે. આપાદીયાના બીજા દિવસોએ પશુ ત્યાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓ જુદા જુદા વિષયોની ચર્ચા, ભાષણ વિગેરે કરે છે. હિંદનાં કાષ્ટ પશુ આજેવાન સ્ટ્રી પુરો લંડનમાં આવે તો સંસ્થા તરફથી તેમનું સ્વાગત કરવામાં આવે છે.

ઇંગ્લેન્ડ જતા પહેલાં અને ત્યાં ગયા પછી આ સંસ્થા વિદ્વદ અને માનુ જે સાંભળ્યું હતું. કેટલાંક વર્ષનું ઉપરથી તો એમ જ લાગ્યું કે રાખ સ્ટ્રી પુરોથી ત્યાં પગ પશુ મટી સકાય તેવું નથી. પશુ અનુભવથી ખબર પડી કે આ સર્વ માત્ર અતિશયોક્તિ નહિ પણ અસત્ય-કથન છે. ત્યાં રહેતા કે આવતા કાષ્ટ પશુ વિદ્યાર્થીઓ કે અન્ય સ્ટ્રી પુરોની વર્તણૂકમાં વાંધાભર્યું કશું જ લેવામાં ન આવ્યું. ત્રણે મંત્રીઓ સત્જનન પુરો છે અને નિષ્કોષ જાણી રીતે વળવે છે. આ સંસ્થા હિંદીવા ઓફિસ તરફથી આપવામાં આવે છે અને ત્યાં

છૂપી ચોક્કસતા માણસો રાખવામાં આવે છે એવી પણ અશ્વચ્છો આવે છે. પશુ પ્રત્યક્ષ કાષ્ટને કસી હેરોન-ગતી નથી.

ઈડીયન સોસાયટી (હિંદી મંડળ) : લંડન અર્થશાસ્ત્ર વિદ્યાલય (રક્ષક ઓફ ઇકોનોમિક્સ) - હિંદી વિદ્યાર્થીઓનું આ મંડળ છે. વિદ્યાલયમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા સાડ ઉપર છે. તે જાણતું : મંડળ છે. દર પંદર દિવસે સ્નેહસંમેલન અને ભાષાં થાય છે. દર વર્ષે માર્ચ મહિનામાં વાર્ષિક જમણ કે વિદ્યાલયના કેટલાક પ્રેફેસરો તેમ જ જહારના કેટલ મહેમાનોને ગોતરવામાં આવે છે. હેલ્લા જમણ વખતે હિન્દી વચ્ચે હોડ ઓલીરીયરને આમંત્રણ આપવા આવ્યું હતું. તેમણે સુંદર ભાષણ કરી ચોતાના હોડો સુરેલીઓ અને હિંદના મામલા વિષે વિવેચન કર્યું હતું.

ઑકસફર્ડ અને કંબ્રીજ મજલીસ : ઑકસફર્ડ અને કંબ્રીજ એ જાનને વિદ્યાર્થીઓમાં ઘણા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. જાનને ઠેકાણે તેમનું મંડળ છે અને તેનું નામ 'મજલીસ' છે. જાનને મજલીસ અન્ય મંડળ પેટે ભાષણો, ચર્ચા, સ્નેહસંમેલન આદિ કરે અને વાર્ષિક બોજન કરી ઇંગ્લેન્ડના પ્રખ્યાત પુરોમાં કેટલાકને ગોતરે છે. જાણ વિદ્યાર્થીઓ મજલીસ જાણ હેલ્લાદુર્વક ભાગ લે છે, અને તેથી તે જાણ સંસ્થા સંસ્થાએ પહેલી છે.

ઈડીયન ધીમેન રેડુડન્ટસ એસોસીએશન (હિંદી સ્ટ્રી વિદ્યાર્થીઓનું મંડળ) : આ મંડળ આ વર્ષમાં ઉજુ થયું છે. લંડનમાં પચીસ ઉપરાંત હિંદી વિદ્યાર્થીઓ છે. તેમાંની કેટલકે એ ઉજુ કર્યું છે. પંદર દિવસે સલાસદો મળે છે. હાલ તો માત્ર સ્નેહ સંમેલન જ થાય છે. કાષ્ટ ખાસ દિશામાં કામ કરે માંડ્યું નથી. દરેક વખતે બે સલાસદ મળી ચોતા અનુકૂળ પડતે ઠેકાણે સંમેલન કરે છે. સંગીત, રમં આદિ પણ સંમેલનમાં થાય છે.

ઈડીયન કોન્ફરન્સ (હિંદી પરિષદ) : આ પરિષદ એ હિંદી વિદ્યાર્થીઓને ગોટા આકર્ષણનું, પર આનંદનું ધામ છે. ધણું જાણ ફેક્ટરના તહેવારે દર્શી થાન એ ભરવામાં આવે છે. તેનું સાતયું અધિવેશ ગયા એપ્રિલ માસની નવમીથી શોળમી તારીખ સુધે ભરવામાં આવ્યું હતું. દેનકી-આન-ડેમન્સ નામના ગામમાં પરિષદ ભરવામાં આવી હતી. દર વરસે પરિ

પદ્મી સમિતિ દ્વારા એક સ્થાન નિષ્પત્ત કરી ત્યાં એકાદ હોટેલ આપી ભાડે રાખે છે. ત્યાં જ પરિવર્તમાં આવનારાં રહે છે. ભાપણો, ચર્ચા, રમત ગમતના મેળા-વડા, વિગેરે દિવસના ભાગમાં થાય છે. રાતે સંગીત, હાસ્યજનક સલામો વિગેરે થાય છે. છેલ્લાં બે વર્ષથી થોડાં વિદ્યાર્થીઓ મળી એક નાટક પણ ભજવે છે. પરિવર્તમાં મુખ્યત્વે વિદ્યાર્થીઓ જ ભાગ લે છે. પણ વિદ્યાર્થી સિવાયના કેટલાક હિંદીઓ પણ ઉત્સાહથી ઈંગ્લેન્ડ તેમ જ સ્ટ્રાટ્સડના જુદા જુદા

ભાગમાં વસના હિંદીઓ આ સમયે ભેગા થાય છે અને આખું અંગ્રેજીયું આનંદમાં પચાર કરે છે.

પરદેશમાં વસી આમ અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરતા વિદ્યાર્થીઓ સ્વદેશમાં આવી કેમ સુસ્ત થઈ જાય છે ? પોતાના ધંધામાં મશગુલ થઈ માત્ર ધનસંચય તરફ ધ્યાન રાખે છે કે હિંદુસ્તાનની હવાને લીધે આગમુ થઈ જાય છે તે સમજાતું નથી.

શ્રી. સરોજિની મહેતા

પ્રગતિને પંથે

સમસ્ત ગુજરાતમાં દેશોત્થિતિને માટે અનેક પ્રકારની શુભપ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. જે જે યંત્રણાઓના મંત્રીઓ અગર ચાલકો તરફથી નિવેદન પ્રગટ કરવામાં આવે છે તે અવલોકનારે અમારા ઉપર મોહલી આપવામાં આવે છે. છુટક છુટક અવલોકન કરવાથી દરેક યંત્રણા કાર્ય વિષે માહિતી આપી, શકાય પણ સમગ્ર પ્રવૃત્તિનાં લક્ષણ તથા ખોલના પુરો ખ્યાલ આપી શકે નહીં. અમારે ક્યુલ કરવું નોંધ્યું કે અમુક વખતે સમગ્ર અવલોકન કરવાને લીધે કેટલાંક નિવેદનો રહી જાય એ બનવા જેવું છે, પણ એવા પ્રકારની આખી બહુ અગત્યની નથી. આજે લાખો માણસોની વ્યવસ્થા તથા પ્રવૃત્તિને લીધે આપણો પ્રાંત અમુક દિશામાં આગળ વધે છે. એક યંત્રણા એાછી હોત તો એ દિશામાં ફેર પડત એમ માનવાને કારણ નથી. સમાજવ્યવસ્થામાં વ્યક્તિનો બહુ હિસાબ નથી, એ હકીકત સર્વમાન્ય છે, પણ સાથે સાથે કહી દેવું નોંધ્યું કે સમાજ એ ગાડીઓ પ્રવાહ છે અને “ફનિયા ઝુકની હૈ, ઝુકને-વાલા ચાલીએ,” એ કહેવત પણ સાચી છે. ઝુકનેવાલા કારા પણ હોય અને નરસા પણ હોય. સમાજને ઉઠામાં ઉઠા આદર્શો તરફ ખેંચી જાય અગર જાળો અને બંડ પણ કરાવે; સમાજસેવા તરફ હનરો. માણસોને દોરે અથવા મારદાર અને લોહી-લુહાણ કરાવી શકે.

કેટલીક યંત્રણાં નવું વર્ષ કાર્તિક મહિનામાં શરૂ થાય તો બીજાં જન-શુભારીમાં થતું હોય. કેટલીક યંત્રણાઓ એક માસમાં નિવેદન બહાર પાડે તો કેટલીક છ મહિને પણ પરવારે નહીં. કેટલીક યંત્રણાં નિવેદનો દર વર્ષે છપાય તો બીજાં અનિયમિત અને બે ત્રણ વર્ષે સામટાં છપાય. તે છતાં અમારી પાસે પીસેક નિવેદનો આવ્યા છે તેનો સાર આપવાથી ગુજરાતમાં કેવા પ્રકારની પ્રગતિ થઈ રહી છે તેનો ખ્યાલ જરૂર આવશે, એવા હેતુથી તેનું અવલોકન આ લેખ દ્વારા કરવામાં આવે છે.

સુરત સાર્વજનિક કૉલેજ

સુરત સાર્વજનિક કૉલેજનું વાર્ષિક નિવેદન હમણાં બહાર પડ્યું છે તેના ઉપરથી જણાય છે કે આ કૉલેજ દિનપરદિન સુધરતી જાય છે. કૉલેજના અધ્યાપકો સારા છે, અને ધણાખરા સ્વયંસેવક તરીકે વીસ વર્ષ માટે જોડાયા છે. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધીને ૨૨૫ થઈ છે. તેમાં પાંચ કન્યા છે. કૉલેજની સામે વગતિ-ચૂક બાંધ્યાં છે તેમાં બહુ થોડા વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા. હવે તેમાં વધારો થઈને ૫૦ વિદ્યાર્થીઓ રહેવા લાગ્યા છે તેથી કરીને કૉલેજમાં ચોગ્ય વાતાવરણ ઉત્પન્ન થશે. યુગાર્થ વિદ્યાર્થીની પરીક્ષામાં પરિણામ બીજી કૉલેજની સરખામણીમાં હીક છે. હજી કાયમના

યુગ્ય અધ્યાપક (પ્રિન્સીપલ) મળ્યા નથી. સ્વયં-સેવકોને માસિક રૂ. ૧૫૦-૨૫૦ નો પગાર, રૂ. ૩૦૦૦ નો વીમા અને પ્રોવિડન્ટ ફંડ મળે છે તે જોતાં સારા વિદ્વાન અધ્યાપકો મળવા નોંધે. પ્રિન્સીપલને માટે શોધ થઈ રહી છે, અને ઉપરની સરતો કરતાં પણ સારા વેતનની વ્યવસ્થા થઈ શકે. અમદાવાદની યુજરાત કૉલેજ સાર્વજનિક સંસ્થા તરીકે શરૂ થયેલી અને છેવટે સરકારને સોંપી દેવી પડી એ યુજરાતને કાયમનું કલકે ચોટયું છે. સુરતની કૉલેજમાં યોગ્ય જુવાન શ્રેન્યુએટોએ દાખલ થઈ તેને નયુનેદાર બનાવવી નોંધે. યુજરાતમાં અસહકારનો જુરસો જાગેલો હોવાને લીધે કેટલાક સારા શ્રેન્યુએટો સુરતમાં જઈ શકે નહીં, પણ તે સિવાયના ભાષ્યઓમાંથી કેટલાકે જરા સ્વાર્થ-ત્યાગ કરીને આ કૉલેજને ખીલવવી નોંધે.

સુરત કૉલેજની વ્યવસ્થા સાર્વજનિક કેળવણી મંડળને હસ્તક છે. કૉલેજ ઉપરાંત, એક હાઈસ્કૂલ અને એક ખીડલ સ્કૂલ પણ ચલાવાય છે. હાઈસ્કૂલમાં ૭૫૬ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે.

એકંદરે આ કેળવણી મંડળનું કામ ખીલતું જાય છે તે નોંધને હર્ષ થાય છે. નિવેદનમાં વ્યવસ્થાપક તથા કાર્યવાહક મંડળોના સભાસદોનાં નામ આપવાં નોંધે.

આ કૉલેજ ઉપરાંત વડોદરા, અમદાવાદ, ભાવનગર તથા જુનાગઢની કૉલેજો ચાલે છે પણ તેમની વ્યવસ્થા દેશી રાજ્યો તરફથી અગર મુંબાઈ સરકાર તરફથી થાય છે તેથી તેમનાં નિવેદન મુંબાઈ વિદ્યાપીઠના કોલેજર સિવાય ખીજે કેશણે જોવામાં આવતાં નથી.

અસહકારને અંગે યોગ્યેથી યુજરાત વિદ્યાપીઠની હકીકતનો સમાવેશ અહીં કર્યો નથી. યુજરાત વિદ્યાપીઠના આદર્શો, ઉદ્દેશો, જુદાં જુદાં મંદિરોના અભ્યાસક્રમ, શિક્ષણપદ્ધતિ વગેરે હકીકત એટલી બધી અગત્યની છે કે તેને માટે જુદાં લેખ તૈયાર થવો નોંધે. રાષ્ટ્રીય કેળવણી પરિપદમાં આ બાબત હાલમાં ચર્ચાઈ છે અને મહાત્મા ગાંધીજીએ શરૂ કરેલા આ પ્રયોગનું શું પરિણામ આવે છે તે યુજરાતના પ્રજા બારીકાઈથી તપાસી રહી છે. યુજરાતની કૉલેજો મુંબાઈ વિદ્યાપીઠ (સરકારી) સાથે જોડાયેલી છે અને મુંબાઈ વિદ્યાપીઠનું પરિવર્તન થશે કે તેને માટે

નીમાણી સમિતિ અગ્રુક માણલી, નજવા ફેરફારો કરીને સતોપ પામશે એ પણ જોવાનું રહ્યું છે. જે સરકારી વિદ્યાપીઠમાં અગત્યના ફેરફારો થાય તો આ બધી કૉલેજોનું ભવિષ્ય પણ અદલાઈ જશે. મહારાષ્ટ્રમાં નવી કૉલેજોની સંખ્યા વધે જાય છે. આખા હિંદુસ્થાનમાં નવી વિદ્યાપીઠો સ્થપાય છે પણ યુજરાતમાં આવી પ્રગતિ જોવામાં આવતી નથી કારણ કે આપણે અસહકારમાં રૈકાયલા છીએ. આપણાં યુજરાતી ગાંધીજીનો ઉપદેશ યુજરાત ઉપાડી લે એ સ્વાભાવિક છે, અને અસહકારની પ્રગતિથી યુજરાતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણમાં કેટલી પ્રગતિ થઈ તેનું માપ આપણે નહીં પણ ભવિષ્યની પ્રજા આંકી શકશે. જે વિદ્યાર્થીઓની કે સંસ્થાઓની સંખ્યામાં નહીં તો તેના ગુણમાં જરૂર પ્રગતિ થાય છે અને થશે એમ આપણે માનીએ છીએ.

કેળવણી મંડળો

અરોતર કેળવણી મંડળનો આઠમા વર્ષ (૧૯૨૩-૨૪)નો અહેવાલ બહાર પડ્યો છે. “જેને તેટલા વિદ્યાર્થી પાસ કરવામાં જ બહાદુરી માનવી એટલો જ આદર્શ આ સંસ્થા સામે ન હતો. કેળવણી સસ્તી અને વિસ્તૃત થાય એટલું જ આ સંસ્થાનું ધ્યેય નહોતું. સમાજમાં સુધારો થાય, નવું જીવન આવે, આપક અર્થમાં સમાજનો વિકાસ થાય એ કેળવણીનો ઉદ્દેશ છે અને એ ઉદ્દેશને અનુસરવાનો આ સંસ્થાએ સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે.” આ શ્રી. કલેશ્વરના મતને અમે અનુમોદન આપીએ છીએ. માતૃભાષા દ્વારા કેળવણી આપવાનું ધોરણ તો હવે સરકારી શાળાઓમાં પણ મળે અર્થે રચીકરણ છે. આ સંસ્થાની કેટલીક વિશિષ્ટતા આપણે તપાસીએ. સઘળા શિક્ષકો મંડળના મકાનોમાં રહે છે તેથી વિદ્યાર્થીઓને નેડે-પુખ પરિચયમાં આવી તેમના ઉપર સારી છાપ પાડી શકે છે. શારીરિક કેળવણી તરફ લક્ષ સાહે અપાય છે. ધાર્મિક શક્તિ પોષાત તરફ પ્રયત્નો થાય છે. હાલ ચર્ચાશ્રમમાં ‘૧૬ વિદ્યાર્થીઓ તાલીમ લે છે. “હિંદુ સંસારના કુટુંબ-ભાવનાના જીવનનો પુનરુદ્ધાર આશ્રમોમાં નેટલે અમે થઈ તેટલે જ અંશે શાળા અને ગૃહના એકીકરણમાં, આપણા સામાજિક જીવનની પુનર્ધટનામાં અને દેશ-દારના કાર્યમાં મદદ થશે.” વિદ્યાર્થી આશ્રમમાં પરણેલા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી મૈસિક રૂ. ૨) વધારે

લેવામાં આવે છે. સમાજ સુધારાને માટે ખુબ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે અને તે કેટલાક ચારિત્ર્યવાન પાટીદાર લોકોએ કરી રહ્યા છે, તેની સાથે આ 'દંડબી નીતિ સ્વીકારવી પડી છે તેમાં કાંઈ એવું નથી. ચિવકામ તથા મંગીતને માટે સારી યોજના યથા છે તેને માટે અભિનંદન ધરે છે. કન્યા કેળવણીની બાબતમાં ચરોતર બહુ જ મોળું છે અને પોતાના સમાજની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખીને કન્યા કેળવણીમાં વધારે પ્રવેશ અવશ્ય કરવો જોઈએ. ચરોતર એક પગે દોડવાનો પ્રયત્ન નહીં જ કરે એવું અમે માનીએ છીએ. સંખ્યામધે લુભાળીઆમાં બારે અમ્મતોપ ફેલાયો છે, તે અસતોપ પ્રકટ થવો જોઈએ. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ માલસરરી સુરપાણેશ્વર ચાલતા ગયા હતા. “આવા પ્રસંગોમાં નિદોષ આનંદ, તાલીમ, ચારિત્ર્યસંગઠન કરવાની તક મળે છે.”

નવારે રાજકીય પ્રગતિમાં ફાટકુટ, મતભેદ, શિથિલતા વિગેરે જોઈને મનને અશાન્તિ થાય છે ત્યારે આવી સંસ્થાઓની પ્રગતિ જોઈને આનંદ તથા પ્રેતસાદન મળે છે.

ચરોતર કેળવણી મંડળના જેવાં બીજાં ઘણાં મંડળો ગુજરાતમાં રથપાયાં છે. ભાવનગરનું વિદ્યાર્થી-ભવન ખુબ જાણીતું છે. ભરૂચ મંડળની અંદર પણ જળમરી શક્તિ અને પ્રેરણા છે. વઢવાણ કેળવણી મંડળ દિનપરદિન ખીલતું જાય છે. (હાલનું તોફાન સખી જરો એમ માની લઉં છું.) આ બધાં મંડળો માર્ગ-દર્શક અખતરશ કરે છે અને કેળવણીનો પ્રચાર થતો જાય છે.

આ મંડળોને વિશે એક હકીકત ગુજરાતના કાર્ય-વાહકો સમક્ષ રજુ કરવાની ધણી આવશ્યકતા છે. દરેક પ્રાન્તમાં એક સારું મંડળ રથપાતું જાય છે. નાનાં ગામેમાં બીજાં છુટક મંડળો રથપાઈ તેમાં પણ કેળવણીના પ્રચાર અને કેળવણીની સુધારણા તરફ પ્રયત્ન થાય છે. પણ નાનાં ગામેની સંસ્થાઓમાં સાથ રચાથી શિક્ષકો મળી શકતા નથી. સામાન્ય રીતે નવા પાસ થયેલા અથવા નેપાસ યુધને પરીક્ષા માટે ફરીને વાંચતા વિદ્યાર્થીઓ તેની સંસ્થાઓમાં વર્ષ બે વર્ષ માટે જોડાય છે. આ રીતિ સુધારવાનો એક જ રસ્તો છે કે હાલના મંડળોએ વધારે સ્વયંસેવકો—એટલે આજીવન સેવકો—લાખત કરવા અને તેમાંથી વારન કરવી અથવા લાખકાત પ્રમાણે અમુક નાના ગામેમાં

મોકલવા. એવાં નાનાં ગામેંએ આ વધારાનો ખર્ચ ઉપાડી લેવો જોઈએ.

અભ્યાસગૃહો:

“ઉત્તર ગુજરાત યુવક મંડળ તથા ડા. પંડ્યા અભ્યાસગૃહનો રિપોર્ટ (૧૯૨૩-૨૪).” આ સંસ્થા પાટણમાં ૭ વર્ષથી ચાલી રહી છે અને ડા. કાકીરલાલ પંડ્યા, શ્રી કેસરલાલ દક્ષિત તથા શ્રી મણિલાલ દવે જેવા ત્રણ સાધુ પુરુષો એ સંસ્થા સાથે જોડયા હતા. પાટણમાં જ રહેતા વિદ્યાર્થીઓને સારા ચારિત્ર્યવાન શિક્ષકો જોડે રહેવાનો પ્રસંગ મળે, અને ધન-ચારીનું સાધુ ઉચ્ચ જીવન ગાળી શકાય એટલા માટે અભ્યાસગૃહ કાઢવામાં આવ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી ધર્મ પણ લવાજમ લેવાતું નથી. તેમને સવારે બે કલાક અને સાંજે એક કલાક રમ મળે છે તેટલા સમયમાં પોતપોતાને ઘેર જઈને સ્નાન જમણુ વિગેરે પુરાં કરીને ૨૧ કલાક અભ્યાસગૃહમાં રહેવાનો પ્રબંધ થાય છે. શિક્ષણને માટે નિશાળોમાં જાય છે. અભ્યાસગૃહમાં શિક્ષણમાં જરૂર પડતી મદદ મળે છે, અને તે ઉપરાંત બાથમ તથા ઉઘોમ શીખવવામાં આવે છે. સારું પુસ્તકાલય તથા વાચનાલય રાખ્યું છે. કસરત ફરજિયાત છે અને દર રાત્રિવારે વિદ્યાર્થીઓને દેશી રમતો રમાડવા અગર દોડવા માટે શહેર ખેદાર લઈ જવામાં આવે છે. ગયા વર્ષમાં પાંચ લાંબી મુસાફરીએ લઈ જવામાં આવેલા તેમાં છેલ્લી મુસાફરી અહીં આપીયું એટલે વાચક વર્ગને પુરી સમજ પડશે. આ મુસાફરી તા. ૨૬-૩-૨૪ ને દિવસે શરૂ કરી ને ૩૧ મીએ, એટલે ૭ દિવસમાં પુરી થઈ. તેમાં ૧૨ વિદ્યાર્થીઓ ગયેલા. સત્યાગ્રહ આશ્રમ, ઉટ્ટરીઆ મહાદેવ, કેદારેશ્વર મહાદેવ, અમદાવાદ, બહુચરાછ, મોદેરા વિગેરે જોવાં અને મુસાફરીમાંથી ૫૧ માર્ચ પગરસ્તે ચાલવામાં આવ્યું. જે ગુજરાતી લોકોએ ઉટ્ટરીઆ મહાદેવ તથા કેદારેશ્વરનું સ્થિતિ-દર્શન જોયું છે તે આવી મુસાફરીને જરૂર વધાવી લેશે. મોદેરાના જૈન મંદિરોની લખતો અને સુંદરતા સુપ્રસિદ્ધ છે.

ઉઘોમમાં વજાટનું અને ખાદી બનાવવાનું કામ, અથથી ક્ષતિ સુધી શીખવવામાં આવે છે. લુગડાં રંગવાનું શીખવાય છે. સુતારી વર્ગ કાઢે છે, પાટીઆં ચીતરવાનું કામ થાય છે. ખલુરીના પંખા, દબોસન વિગેરે બનાવવાના નાના કુત્તરો શીખવાય છે.

આવાં અભ્યાસશૃંગો ઠેકઠેકાણે રચવામાં છે અને હજુ થણાં ગામોમાં રચવાય એ ઇચ્છવા જેવું છે. અમે હરદ્વારની પાસે કાંગડીનું યુરુકળ બેવાને મેલ્યા ત્યારે મહાત્મા મુન્શીરામજી (સ્વામી ચંદાનંદજી) નેડે આ ગાળત ચર્ચા થએલી, અને તેમણે કહેલું કે ‘હું યુગ-રાતમાં કુટુંબનું વાતાવરણ કેવું છે, મા બહેનોની સાથે રહેવાથી શું ફાયદો થાય છે તે જાણતો નથી પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનને માટે તમને ખાતરીથી કહું છું કે અમારં ત્યાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ખરાબ હાવ પડે છે. હું વિદ્યાર્થીઓને માગાપચી અલગ રાખવા ઇચ્છું છું.’ આ ગાળત જરૂર મતભેદ હોઈ શકે પણ કાંગડી યુરુકળમાં પણ એક મોટા અખતરો થઈ રહ્યો છે. આઠ વર્ષની વયથી ૨૨ વર્ષના થાય ત્યાં સુધી ક્ષણચારીઓને શારીરિક, માનસિક, નૈતિક, આધ્યાત્મિક કેળવણી અપાય છે. એ પ્રાચીન હિંદવી પદ્ધતિ છે. આને આપણે સરખામણી કરી સકતા નથી.

ન્યાત અને કેળવણી

જે ગામમાં ઉપર દર્શાવેલા પ્રકારનું અભ્યાસશૃંગ હોય તેમાં દરેક ન્યાતના વિદ્યાર્થીઓ સાથે રહી શકે. તે જતાં કેટલીક ન્યાતો પછાત પડી ગઈ છે અને તે ન્યાતના વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ ઉત્તેજનની જરૂર છે. તે ન્યાતનાં ગામડાંમાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓને માટે પણ ખાસ સંગવક કરવી પડે છે તેથી આને ઘણીખરી ન્યાતોએ વસતિશૃંગો કાઢ્યાં છે. જે સંસ્થાઓમાં ઉચ્ચ આશયવાળા ચારિત્ર્યવાન, ઉદ્યમી, સ્વાર્થરહિત સંસ્કૃતો દાર્શવાદક કે સુપરીન્ટેન્ડન્ટ તરીકે મળ્યા છે તેટલી સંસ્થાઓથી ફાયદો થયો છે. આને એવી ઘણી સંસ્થાઓ છે કે જેમાં સારા દાર્શવાદકો નથી. એક ઘનતીર મૃદસ્થ આર્થિક મદદ કરી જાય તેવી કાંઈ સંસ્થાની પ્રગતિ થતી નથી. જે વસતિશૃંગમાં સારી દેખરેખ નથી તેમાં વિદ્યાર્થીઓ બગડવાનો સંભવ રહે છે એ જનસમાજને લક્ષમાં રાખવું. અભ્યાસશૃંગ એ બેધાર્દ હથીઆર છે. એના સફળપ્રયોગથી જીવન ઉન્નત થાય છે, એના દુરપ્રયોગથી કુટુંબોને પ્રચાર થાય છે.

અમારી પાસે દરેક દરવા પારીદાર કેળવણી ઉત્તેજક મંડળ, તથા મોટા બ્રાહ્મણ વિદ્યોત્તેજક સંસ્થાના અગ્રવાણ (૧૯૭૬-૮૦) આગ્યા છે. દરેક સંસ્થાના દાર્શવાદકોની આદર્શતા જળવી છે. એમની સંસ્થા

બચપણમાં છે એટલે તે વિગે આને અભિપ્રાય આપી શકાય નહિ. સામાન્ય શિક્ષણ ઉપરાંત ખેતીવાડીનું તથા ખીજું ઔદ્યોગિક શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન થાય છે.

મોટા બ્રાહ્મણની સંસ્થા શિષ્યવૃત્તિઓ તથા પારિ-તોષિકા આપીને વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજન આપે છે. આ પ્રવાસ અત્યંત સ્વત્વ છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ શિષ્ય-વૃત્ત લેવામાં નહાનમ માને છે. પણ ભાઈ દુર્લભરામ ઠીક કહે છે કે શિક્ષા એ વિદ્યાર્થીજીવનની દિક્ષા છે. પોતે ગાન સંપાદન કર્યા પછી આખી જીંદગી પર્યંત તનમનધનથી વિદ્યાર્થીવર્ગને મદદ કરવી એ મૃદસ્થા-શ્રમીના ધર્મ છે. આવી જુદી જુદી ન્યાતોની સંસ્થાઓ તો સેંકડો છે. તેમાં કાંઈ સહકાર્ય (co-ordination) થાય તો પૈસાનો ગેરવ્યય થતો અટકે. આવી સંસ્થાઓને સહાધકારની જરૂર છે અને જ્યાં કેળવણી અપાતી હોય ત્યાં નિરીક્ષકની પણ અમત્ય છે. આને જે વ્યક્તિગત અથવા છુટક છુટક પ્રયાસો અને પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે તેમાં હકપાર સક્તિ તથા ધનનો નકામો ખર્ચ થાય છે.

કન્યા કેળવણી

સુરત, વડોદરા તથા અમદાવાદમાં મહિલા વિદ્યા-લયો છે તેમાં કન્યાઓને ઉચ્ચ કેળવણી આપવાનો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે. આ પ્રયાસોમાં છોકરાઓને કેળવણી અપાય છે તેવું અથવા સરકારી પદ્ધતિનું અનુ-કરણ કરવામાં આવે છે એવી રીત તદ્દન જુદી છે. આપણા હિંદુ સમાજમાં સ્ત્રીઓને જે જીવન ગાળવાનું છે તેને માટે લાયકાત મળે એવું શિક્ષણ આપવાનો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે. આ ગાળતમાં અનેક ભાઈઓ જીજ્ઞાસુ વિચાર કરી રહ્યા છે, અને થી અંકુશાલ કાશીરામ દેવેએ આખા યુગરાત કાઠીઆવાડની બધી સંસ્થાઓનું નિરીક્ષણ કરીને જે નિવેદન લખ્યું છે તે થોડા વખતમાં બહાર પડશે ત્યારે માનુષ પડશે કે આ ગાળત કેટલો ઉંડો વિચાર થઈ રહ્યો છે. મતભેદ તો હમેશ રહેવાનો. પણ દિરેક્ષક સિવાયના દાર્શવાદકો જે ખીજા દિશામાં આગળ ધપવા માગે છે તે કન્યાઓને શિક્ષણ આપવાથી દેશ પાલમાસ થશે એવો બેઠમ ધરી ગેડા છે. પણ કન્યા કેળવણીના પ્રચાર વધે જ નાવ છે. આ ત્રણે મહિલા વિદ્યાલયોને અંગ્રેજ શાળાખાતા નેડે રીધી સંબંધ નથી, પણ પરીક્ષાને માટે, કેવે જિલાખીક નેડે

નેડાયાં છે. પરીક્ષાને પ્રાધાન્ય અપાતું નથી, પણ દિશા-
સૂચક થઈ રહે છે. સુરત મહિલા વિદ્યાલયના હેતુમાં લખ્યું
છે કે “ કન્યાઓની વિશિષ્ટ કેળવણીથી તેમનામાં રહેલું
વિશિષ્ટ જ્ઞાન લાવી શકાય છે અને તેમને વધુ ઉપ-
યોગી શિક્ષણ આપી શકાય છે. તેમ જ જે ગૃહસ્થાન
તેમને ગાળવાનું છે તેના સુંદર સંસ્કારો પાડી શકાય
છે.” વળી વ્યાવહારિક અને સ્ત્રી ઉપયોગી વિષયોનું
શિક્ષણ આપી શકાય છે. અમારું એવું માનવું છે કે
છોકરાઓને ડીગ્રીઓ અને ડિપ્લોમાની પ્રાપ્તિ કરવાના
સાધન તરીકે શિક્ષણના અમુક બંધનોમાં રહેલું પડે
તેમ કન્યાઓને માટે તે બંધનોની જરૂર નથી...તેમની
જરૂરીઆતોને અનુલક્ષીને શિક્ષણક્રમ ધરાવે જોઈએ.”

સામાન્ય કેળવણી ઉપરાંત જે વિવિધ વિશિષ્ટતા છે
તે બધી ઉતારવાથી લંબાણ થઈ જાય, તેથી હુંકામાં
સાર આપું છું: “યુજરાતી ભાષા માટે અને તેના સાહિત્ય
માટે ખાસ મમત્વ અને અભિલેખિ જાગ્રત યાચ
એવા હેતુથી કન્યાઓની મનોદશા, રસપ્રધાનતા, હૃદય-
ની કામળતા ઇ. લક્ષમાં રાખીને પાઠ્યપુસ્તકો અને
પ્રેરેશનંદ, શામળ આદિનાં કાવ્યો ઉપરાંત ખાસ
કાવ્યસંમહો તૈયાર કરી શીખવાય છે. લોકવાર્તા,
લોકકથાઓ કહેવામાં આવે છે. ધર્મશિક્ષણને અંગે
ઉપકા વર્ગોમાં નાગરિક ધર્મનો વિષય વિશાળ
દૃષ્ટિએ જીવનને સ્પર્શે એવા સ્વરૂપમાં શીખવાય છે.
સંગીતમાં રાગોનું સાંસ્કૃતિક ગાન આપવામાં આવે
છે. ધાર્મિક પ્રસંગોને સાળાના કાર્ય સાથે જોડી દર્શને
મહિલા વિદ્યાલયમાં ગૌરીપૂજનનો ઉત્સવ ઉજવાય છે.
તેવી જ રીતે દુર્ગાપૂજન, દીવાળી વિગેરે અતેક પ્રસંગોએ
નિર્દોષ, નિર્મળ આનંદ ઉત્તેજવાનો પ્રયત્ન થાય છે.
હિંદનાં મતો અને પર્વના દિવસોની ઉજવણી કરવાથી
ધાર્મિક વૃત્તિ જાગૃત કરવાનો અને પોષવાનો ઉદ્દેશ
આદરને પાત્ર ગણાયો.”

અમદાવાદનું વનિતા વિશ્રામ મહિલા
વિદ્યાલય જાણીતી સંસ્થા છે. તેમાં પણ ક્ષમિક શિક્ષણ,
ગૃહશાસ્ત્રનું જ્ઞાન, નાગરિક ધર્મભાવનાની ખીલવણી,
રસપ્રતિભા પોષણ વિગેરે બાજતો ઉપર ખાસ લક્ષ
આપવામાં આવે છે.

કન્યાઓ ઉત્તમ ગૃહિણી અને નાગરિક જાને, વિધવા-
ઓનાં જીવન સુધરે, નિરક્ષર સ્ત્રીઓને જ્ઞાન મળે એ
આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ છે. ઉલોચશાળા પણ જોવાી છે, અને

વિધવાઓને માટે શ્રી મુલોચના બહેનની ખાસ દેખરેખ
નીચે વસતિગૃહ કેટલાક વર્ષોથી ખોલ્યું છે.

મુંબાઈ ઇલાકાની કન્યાઓની ઉચ્ચ કેળવણીને ઉત્તે-
જન આપવા માટે વડોદરાના શ્રીમંત મંદુદારાણી
શ્રીમતામાઈ સાહેબ ગાયકવાડ રોકેસરશીપ ફંડ
કાઠ્યું છે. તેની વ્યવસ્થા નવા ટ્રસ્ટીઓના હાથમાં આવી
છે અને તેમણે આજ સુધીના રિપોર્ટ બહાર પાડ્યો છે.
આ ફંડમાંથી હાઈસ્કુલો, મીડલ સ્કુલો, તથા કોલેજોમાં
સાહિત્ય, વિજ્ઞાન વિગેરેના અભ્યાસ કરતી કન્યાઓને
શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવે છે. કન્યાઓ દિંદુ દોવી
નેમ્કો, ગરીબ કિચિતીની દોષી નેમ્કો, અને અભ્યાસ
સારા હોવા નેમ્કો. આ નિવેદન ઉપરથી જણાય છે
કે ૧૯૧૭-૧૮ તથા ૧૯૧૮-૧૯માં રૂ. ૨૨૮૦ દરેક
વર્ષે શિષ્યવૃત્તિ તરીકે આપેલા. બીજા બે વર્ષમાં દરેક
વર્ષે રૂ. ૪૬૨૦ આપેલા, ૧૯૨૧-૨૨માં રૂ. ૩૧૨૦
ખર્ચાયા, અને છેલ્લાં બે વર્ષથી લગભગ માઝ પાંચ
હજારની શિષ્યવૃત્તિઓ આપવામાં આવે છે. દરિયાની
બહેનો ઉચ્ચ શિક્ષણ વધારે પ્રમાણમાં લે છે એટલે
સ્વાભાવિક રીતે તેમને શિષ્યવૃત્તિઓ વધારે મળે છે.

ગુજરાતી શ્રી કેળવણી મંડળ (૧૯૨૩-૨૪)નું
નિવેદન પણ હાલમાં જ બહાર પડ્યું છે, અને તેને
અંગે યુજરાત મહિલા પાઠશાળા (ફોર્મેજ) ચલાવાય છે.
એ મંડળની પ્રગતિ દિનપરદિન થતી જાય છે. મી.
લાલસાંકર ઉમિયાસાંકર સમારક ફંડ તરફથી ખુબ સારી
મદદ મળી છે એટલે સ્વર્ગસ્થ લાલસાંકરભાઈનું નામ
પાઠશાળા સાથે જોડાયું છે. પાઠશાળામાંથી આ વર્ષે
ચાર કન્યાઓ ગ્રેજ્યુએટ થઈ છે. મયા વર્ષે પાસ થયેલી
બહેન કેળવણીનો પ્રચાર કરે છે. આખા યુજરાત
કાકીઆવાડમાં કન્યા કેળવણીની સ્થિતિ રૂપી છે તેનો
અભ્યાસ કરવા માટે એક ગોચ સાયકાતવાળા ભાઈને
ત્રણ મહિના સુધી કરવાનો ખર્ચ પચાસ વિગેરે લેટી
વિદ્યલય ડાકરની તરફથી આપવામાં આવ્યો હતો.
આવી જ એક સંસ્થા પણ દહો અખતરા તરીકે વડો-
દરામાં આવે છે અને તેનો ખર્ચ વડોદરાનાં મદારાણીથી
આપે છે.

મુંબાઈનું ભગિની સમાજ મોટી વયની સ્ત્રીઓમાં
જ્ઞાનનો પ્રચાર કરે છે. “સ્ત્રી જાતિની ઉન્નતિ યાચ એવા
પ્રયામ કરવા, અને સ્ત્રી જાતિની ઉન્નતિ માટે પ્રવૃત્તિ
કરતી સંસ્થાઓને ચલાવવા મદાવનત થવું.” એ ગમાજન-

નો હેતુ છે. એ સંસ્થા તરફથી યુજરાતી સાહિત્ય, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, રંગીત, ઉલોગ તેમજ સામાન્ય જ્ઞાનનું શિક્ષણ અપાય છે, અને તેને માટે બે વર્ગો બોલાયા છે. સાઈ વાંચન પુરું પાડવા માટે નાની પત્રિકાઓ બહાર પાડી છે, તેની સંખ્યા દર ધર્મ છે. એ પત્રિકાઓ સરળ ભાષામાં લખેલી હોઈ ખુબ વંચાય છે.

સમાજ તરફથી વ્યાખ્યાનમાળા ગોઠવેને મુંગાઈની સ્ત્રીઓ સમક્ષ ઉત્તર વિચારો ધરવામાં આવે છે. આરોગ્ય, નીતિધર્મ વિગેરેનાં જ્ઞાનના પ્રચાર માટે અકવાડિક અભ્યાસ વર્ગો બોલાયા છે. બાલકો માટે વાંચનાલય તથા રમતગમતના સાધનોનો છુટ્થી ઉપયોગ થાય છે. ખાદી-પ્રચારને માટે પણ ખુબ સુંદર કામ થઈ રહ્યું છે.

પૂનાની શ્રી નાથીઆઈ હકરસી મહિલા વિદ્યાપીઠ તરફથી એક કન્યાશાળા મુંગાઈમાં ઠાવવાની યોજના થઈ છે. તેનું સચિપત્ર અમારા ઉપર આવ્યું છે. કમનસીમે તે સંસ્થામાં યુજરાતી કન્યાઓ દાખલ થઈ નથી, અને તેથી હવે ભગિની સમાજ કે જેવી કોઈ સંસ્થાની માર્ગેત યુજરાતી વિભાગ કાઢવો કે કેમ તેનો વિચાર ચાલી રહ્યો છે. એકંદરે, કન્યા કેળવણીમાં ભારે પ્રગતિ થઈ રહી છે. યોગ્ય સ્ત્રી શિક્ષકો માટે સેકંડો માગણી થાય છે. ગ્રેન્યુએટ સ્ત્રી શિક્ષકોને મોં ગાળ્યાં વેતન મળે છે અને આવતા દસ વર્ષમાં કન્યા કેળવણીની ધણી ફેલાવો થશે.

અત્યંતજ સેવામંડળ, ગોધરા, (૧૮૬૯)નો હેવાલ. આ મંડળનું ધ્યેય અમાર, ટેક, ભંગી વિગેરે અસ્પૃશ્ય ગણાતી કામોની અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવી, અત્યંતજનો સામાજિક દરજ્જે વધારવો, ધર્મશાળા, કુવા, મંદિર, વિગેરે બહાર સંસ્થાઓનો ખીન દરજ્જે લાલ મળે તેમ વ્યવસ્થા કરવી, તેમના બાળકોને કેળવણી આપવી, દવાનો બદોબસ્ત કરવો વિગેરે છે. ગયા વર્ષમાં ૧૬ સ્વયંસેવકો ત્રણ વર્ષની સેવા કરવા માટે બંધાયા હતા, તેમાંથી ૧૧ બ્રાહ્મણ અથવા નાગર છે. ઉચ્ચ સંસ્કારવાળા શિક્ષકો અત્યંતજ કામ પર સારી છાપ પાડી શકે એ સ્વાભાવિક છે. ગોધરા અત્યંતજ પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્રસ્થાન બની રહ્યું છે અને તેના પ્રાણુ તરિકે માગા ફડકે વિરાળે છે. નડીઆદ તથા અખામામાં પણ આશ્રમો સ્થાપ્યા હતા. તેમાંથી અખામાનો આશ્રમ હવે નવસારીમાં ખસેડાયો છે, અને યુજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતક લાઈ ખરીદિત

મળસુદાર તેના ઉત્સાહી ગૃહપતિ બન્યા છે. ગોધરા, નડીઆદ, લાડી, અખામા, વરસોડા, દાહોદ વિગેરે ગામોમાં શાળાઓ ચાલે છે અને મીરાખેડી (પંચમહાલ)માં બીલનો આશ્રમ પણ છે.

ભાઈ અમૃતલાલ હકરનું લીલ સેવા મંડળ, નવસારી પ્રાન્તનું કાળીપરજ મંડળ, કોળીમંડળ, વિગેરે સંસ્થાઓ પછત કામોને ઉત્તરિને માર્ગે દોરવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. અસહકારની પ્રજ્ઞામાં બારીઆ, ધારાળા વિગેરે કામોની શુદ્ધિ કામ થાય છે.

આખા હિંદુસ્તાનમાં બાલગરણુ પ્રમાણ ધણું ભારે છે અને સુવાવડ વખતે નેછએ તેવી માવજત થતી નથી તેને લીધે સ્ત્રીઓમાં સુવારોગ તથા મરણ ધણું થાય છે. આ લખકર સ્થિતિ તરફ હાલ આખા દેશનું લક્ષ દોરાયું છે. કેટલુંક કામ માત્ર દેખાદેખીનું, નડલીઆ, છવ વગરનું થતું દશે. દરેક મોટી દિલચાલમાં આવી ગરબ ધવાનો સંભવ રહે છે પણ એકંદરે પરિણામ સાઈ આવતું જાય છે. વડોદરાની મહારાણી સીમનાખાઈ સ્ત્રી અને બાળ સંસ્કારણ સંસ્થાનો રીપોર્ટ અમને મળ્યો છે. હાલની દાયણો તથા હજમડીને સ્વચ્છતા કેવી રીતે જળવધવી એ શીખવાય તો અસંત કાયદો થાય. સારા કુટુંબની સ્ત્રીઓ નર્સિંગ તથા દાયણનું કામ શીખીને પોતાના ગામમાં જ્ઞાનનો લાભ આપે એ ઇચ્છવા જેવું છે. દરેક ધરમાં, કુટુંબમાં, મોદા સ્ત્રી પુરૂષ બાળકોની તથા સુવાવડી સ્ત્રીની માવજત કેવી રીતે કરવી તથા બાળકોને કેવી રીતે ઉછેરવાં તેનું જ્ઞાન અપાય તે માટે યોજના ગામેગામ થવી નેછએ. આ શિક્ષણ ધણીજ રહેલાઈથી આખી શંકાય એમ છે. યુજરાતનાં કેટલાંક મોટાં ગામોમાં આરોગ્ય મંડળો સ્થપાયાં છે તેમાંથી અમદાવાદનો રીપોર્ટ અમારી પાસે આવ્યો છે. અમદાવાદ મેનીટરી એસોસીએશન બહુજ સુંદર કામ કરી રહ્યું છે. અમદાવાદ શહેર પણ અત્યંત મંદુ છે અને મીલોને લીધે ત્યાં મલુરોની મોટી સંખ્યા અસલ્ય ગંદવાડમાં રહે છે. અમદાવાદ આરોગ્ય મંડળે આખા યુજરાતના અતુલવી દાક્તરો તથા સુધરાઈના સંબોને પરિપદમાં બોલાવી અનેક પ્રશ્નો પર ચર્ચા ચલાવી છે. બીજાં ગામોમાં સ્વચ્છતાને વિષે તથા સુધરાઈના પદ્ધિત તથા ગામસુધારણા વિષે ઉદાસીનતા નેવામાં આવે છે તે હવે દૂર થવી નેછએ. ગામ સ્વચ્છતાનો મુખ્ય આધાર સમજી નાગરિકોના સદ્ધર્મ પૂર રહેલો છે તેથી

પ્રગતિને ડેળવે તથા પ્રગતિમાં જરૂરી જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવો એ તેનું અગત્યનું કાર્ય છે. જ્ઞાનના પ્રચાર માટે સર્વ સાહિત્ય, મેનિક લેન્ટર્ન તથા સીનેમા વિગેરેનો ઉપયોગ છુટથી કરવાની જરૂર છે.

હિન્દુ અનાથ આશ્રમ, નડીઆદનો છેલ્લો વાર્ષિક રીપોર્ટ આપ્યો છે, તેમાં ૧૪૭ બાળકો તથા અનાથોને આશ્રય મળે છે. આ સંસ્થામાં, તમ્બકાસ, રખડતાં, કે તવારસી બાળકો, તેમ જ આંધળાં, લુણાં કે અપંગ, અશક્ત તેમ જ નિરાધાર વિધવાઓને આશ્રય આપવામાં આવે છે. છેલ્લેના ડેળવણી આપીને સ્વાશ્રયી બનાવવા છે અને કેટલીક વખત તેમને પરણી આપવાની વ્યવસ્થા પણ થાય છે. છપ્પનીઆ જેમ દુકાળના વર્ષમાં ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ અને હવે આગાખાની ખોલ્યાં આવાં બાળકોને વટલાવે છે તેનો અટકાવ કરવા ખાતર હેલ્થમાનમાં નથી રહ્યાં આવાને પરણીને અનાથા-વર્ગે ખોલવામાં આવ્યા છે. અનાથાશ્રમોમાં સહકાર્ય બાળકો માટે પરિપક્વ ભરવામાં આવેલી પણ તેમાંથી પોક્કસ-માર્ગ જાયો હોય એમ દોસનું નથી. ધર્મોદ્ધારી સંસ્થાઓ જેમ વધતી જાય, અને તેની વ્યવસ્થા આજળ સડતી વ્યક્તિઓના હાથમાં આવે ત્યારે ધર્મોદ્ધારી સંસ્થાની ગોચ વ્યવસ્થા કરવા માટે એક મધ્યસ્થ આતાની જરૂર છે. ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, અમેરિકામાં આવી સંસ્થા (સેરીટી ઓર્ગેનીઝેશન સોસાયટી) સ્થપાયેલી હોય છે. તેને લીધે ખોટો ખર્ચ બટકે છે, અને જે હલસ્થ દાન આપવા ઇચ્છતો હોય તેને માહિતી તથા સાદ મળી શકે છે.

સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ ગુજરાતમાં ઘણાં ગામોમાં થપાએલી છે. આજ સુધી એવી સંસ્થાઓ સાહિત્ય, પાઠશાળા, કર્મકાંડ, વેદવિગેરેના અભ્યાસ કરાવીને સતોષ પાતવી હતી. આજે તેમની અભિલાષા વધારે વિશાળ પડી છે અને અમે કેટલીક સંસ્થાઓ જેને તેમાં નહી-કેનારે સારા આશ્રમો રચાવી, તેમાં આદર્સરૂપ શિક્ષકો પાળી, માત્ર બ્રહ્મચારીઓને જ દાખલ કરી તેમને ઋષિ-ભાષા જેનું બધું શિક્ષણ આપતું એવી વ્યવસ્થા કરવા રક્ષ લક્ષ દોરાયું છે. વિદ્યાર્થીઓ સ્વાશ્રયી બને તેટલા માટે ઔદ્યોગિક શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન થાય છે. જે વિચાર ક્યાં શિવાય, માત્ર ઉત્સાહથી, આવી યત્નિ શરૂ કરવામાં આવે તો તેથી હાનિ જરૂર થવાની. આ પ્રકારની સંસ્થાઓમાં યોગ્ય શિક્ષકો નથી મળતા

એ હકીકત અનુભવસિદ્ધ છે. અમારી પાસે સુરતના ઓરપાડ તાલુકાની ત્રિશિહ સંસ્કૃત પાઠશાળા, સાંધીએર, તુલ્લાત આશ્રુ છે. ૩૫ પાનાનો અહેવાલ વાંચી જતાં તેમાં કેટલા શિષ્યો છે તે પણ જણાતું નથી, અને એ સંસ્થા “દીવાસળી, મિશનરી, સાણુ, પેન્સીલ વિગેરે ચીજો બનાવવા ઇચ્છે છે.” અનેક સંસ્થાઓએ આવા અખતરામાં પેસા ખોલા છે એ હકીકત સાંધીએરના ભલા બ્રાહ્મણોના કાને પહોંચી નહીં હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે. કેટલીક સંસ્કૃત પાઠશાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને ખાવાના સાંસાં એવાં હોય છે કે શિક્ષણનું દામ શરૂ થાય ત્યાર પહેલાં જ મરણનું નેહાઈ ક્યાંથી આવશે તેની ચિંતામાં સમય નીકળી જાય છે. પ્રાચીન કાળમાં આવી શાળાઓને માટે જમીન પડ્યાતી, અને આજે ફૂડ થાય છે; પણ અપૂર્ણ ફૂડ આપીને સંસ્થા કલાવતી એ પાપ ગણાતું નેહ્યે, કારણ કે હરદમેશ ભૂખે મરતી સંસ્થામાંથી, માત્ર ભીખારીઓ જ પેદા થાય છે.

આયુર્વેદીય કોલેજ. પાટણ આયુર્વેદીય કોલેજનું ૧૯૨૩-૨૪નું નિવેદન પ્રગટ થયું છે. અર્વાચીન વિદ્યાન-શાસ્ત્રની પદ્ધતિ પ્રમાણે આયુર્વેદનું શિક્ષણ આપી કુશળ વૈદ્યોને તૈયાર કરવા માટે આખા ગુજરાત કોલેજો-વાડમાં આ એક જ સંસ્થા છે. સ્વ. રાવળે અમદા-વાદમાં પાઠશાળા કાઢેલી તે તેમના મરણ બાદ બંધ થઈ હતી. હાલમાં ફરીને બીજા પાઠશાળા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન થોડા દિવસ પર થયેલો સંભળાય છે.

પાટણની કોલેજમાં વનસ્પતિશાસ્ત્ર, ભૌતિકશાસ્ત્ર તથા જીવશાસ્ત્રનો પ્રાથમિક અભ્યાસ થવા બાદ આયુર્વેદ શીખવવામાં આવે છે. શારીરિક, તથા મનુષ્ય દેહધર્મ વિદ્યાનો અભ્યાસ મેડીકલ કોલેજની માફક શીખવાય છે. નિદાન, નિષંક, ચિકિત્સા વિગેરે સર્વ માત્ર આયુર્વેદ પદ્ધતિથી શીખવવામાં આવે છે. તેમાં પ્રયોગશાળા, સંપ્રદરશ્યાન, પુસ્તકાલય, ઔષધાલય, વિગેરેની વ્યવસ્થા છે અને શિક્ષક મંડળમાં ત્રણ વૈદ્યો તથા બે દાકતરો છે. ચાર વર્ષના અભ્યાસ પછી જે વિદ્યાર્થીઓ છેલ્લી પરીક્ષામાં પાસ થાય તેમને સરકારી તથા મ્યુનિસિપલ નોકરીમાં રાખવાને માટે ગોઠવણ થઈ રહી છે.

બ્યાયામશાળા. વડોદરાની પ્રખ્યાત લુમ્બાદાદા બ્યાયામશાળા તથા દિંદવિજય હમખાનાનાં નિવેદન પણ મળ્યાં છે. ગુજરાતમાં બ્યાયામનો પ્રચાર વધતો

નય છે. ભરૂચ, વડોદરા, આણંદ, નરીઆદ, અમદાવાદ, પાટણ વિગેરે ગામોમાં સારી શાળાઓ રચાયેલ છે. રમત ગમતનો શોખ પણ ઉગતી પ્રવ્રતમાં વધતો જાય છે. પણ આજ સુધી જેટલી પ્રગતિ થઈ છે તેનાથી સતોષ માનીને એસી રહેવાય એમ નથી, કારણ કે આપણે આ વિષયમાં ઘણા જ પગલત હતા અને વર્ષોનું પાપ ઘોઠ નાંખવાનું બાકી છે. મુંગઈની સરકારી વિદ્યાપીઠમાં ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમનો પ્રશ્ન ચર્ચાય છે તેને અને સંપૂર્ણ અનુમોદન આપીએ છીએ અને ડોઈ પણ પ્રકારે શુભરાતીઓ શરીરે સશક્ત થાય તેવી મોજાઓને વધારી લઈશું. સરકારી વિદ્યાપીઠમાં હોસ્ટી-આર વિચારવત ગણતા કેટલાક નાનુક શુભરાતીઓની વિચારસૃષ્ટિ તપાસતાં અમારા અભિપ્રાયને પ્રુષ્ટિ મળતી જાય છે કે શરીરે નિર્માણ પ્રજા બાપણા વિચારો જ પેદા કરી શકે છે, બાપણી કવિતાઓ મુંધ્યાં કરે છે અને ટીકાખોર થાય છે. સાહસ, ઉદ્ધાસ, શૌર્ય, દંડતા સિવાય આપણે સ્વરાજ્ય ભોગથી ન શકીએ. સારીરિક નજાળાઈની અસર માનસિક તથા આધ્યાત્મિક પ્રગતિ ઉપર થવા વિના ન રહે. કેટલાક અપવાદનાં દષ્ટાંતો જતાવવામાં કાંઈ જ હાથો નથી. ઉપરની હકીકત અર્થમાન્ય છે; તેથી અને ઈચ્છીએ છીએ કે શુભરાતના દરેકે દરેક તાલુકામાં, દરેકે દરેક ગામમાં, દરેકે મુધરાઈ માર્ફત વ્યાયામશાળાઓ નીકળે. દવાખાનાં કાંટા કરતાં વ્યાયામશાળા પાછળ પેસા ખર્ચવા સારા ગણાય. દાકતરોને પોપવા કરતાં શિક્ષકોને રોકવા બેઠાં. વ્યાયામશાળામાં સારા ચારિત્ર્યવાન દેશલિ-માની શિક્ષકોની જરૂર છે.

મધ્યોપન પ્રતિયોગિક મંડળો. આવાં મંડળો ઘણાં થોડાં છે. પ્રવ્રતમત કેળવવો અને લેખકોને બોધ આપવો, તથા જરૂર પડે તો સરકારનો મત કેળવવો એ આવાં મંડળોનું કામ હોઈ શકે. મુંગઈ સરકાર મધ્યોપન-નિર્બંધનો પ્રશ્ન હાથમાં લેવાને ગંધાણું છે. દેશી રાજ્યોમાં તેનું અનુકરણ થશે જ, તેથી પ્રવ્રત-

વર્ગની જ્યાજ્યાદારી વધતી જાય છે. સાતો દ્વારા દારૂ પીવાની રીત ઉપર અંકુશ મુકી શકાય, તેમ જ ને સ્ત્રીઓ કારે તો પોતાનાં ઘણી, છોકરાંઓને આ દુષ્ટ વ્યસનમાંથી છોડાવી શકે. ટેમ્પરન્સ અથવા મૈદાપાન-નિર્બંધનાં મંડળો ઘણુંબધું સલામતો ભરીને નકારી પ્રતિજ્ઞાઓ લેવડાવે છે તેના કરતાં વધારે સંગીન કામ કરવું બેઠાં. અપવાદપે કેટલીક સંસ્થાઓ છે તેમનું નિવેદન વાંચીને અમને આનન્દ થયો છે.

અવલોકન માટે આવેલા નિવેદનોની મદદથી શુભરાતમાં ચાલી રહેલી પ્રગતિનું દિગ્દર્શન કરવામાં આપ્યું છે. શુભરાતમાં રાજકીય અરિમતા જન્મત થઈ છે પણ મહાત્મા ગાંધીજીની આગેવાની નીચે કેવળ રાજકીય હક્ક માટે તૈવારીઓ યદ રહી છે એમ નથી, પણ સામાજિક પ્રગતિના દરેક વિષયમાં, અનેક દિશામાં મુધારો થયો જાય છે. સંખ્યાબંધ સંસ્થાઓ નીકળે છે, પણ તેમને દિશા જતાવનાર, અનુભવોનો, લાભ આપનાર, ભૂલોનું સ્મરણ કરાવનાર, સંગઠન કરનાર, સહકાર યોજનાર કોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થા નથી. એવી એક મધ્યસ્થ સંસ્થાની ખાસ આવશ્યકતા છે એમ, દરેકે સમાજસેવકને લાગે છે. સુરત સેવા મંડળ માર્ફત શુભરાતના કાર્યકર્તાઓની પરિપક્વ ભારાએલી તેમાં આ વિષયની ચર્ચા થએલી, અને ત્યાર પછી પણ એ વાત ખુબ ચર્ચાઈ છે. ગામડાંમાં સહકારી મંડળોનો વિષય હજી આપણે હાથમાં લીધો નથી. મુધરાઈઓ તથા રચાતિક સમિતિઓ (લોકલ બોર્ડ)ના કારભારમાં અનેક મુધારા કરવાના છે. એ વિષયોનો ખાસ, વિશિષ્ટ અભ્યાસ દરેક માણસ કરી શકે નહીં, તેથી એક મધ્યસ્થ સંસ્થા હોવી જ જોઈએ કે જ્યાંથી નિષ્ણાત અભિપ્રાય અને ચલાહ મળી શકે. મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય, મધ્યસ્થ દેખરેખ રાખનાર નિરીક્ષકો, મધ્યસ્થ પરીક્ષકો, મધ્યસ્થ સલાહકારોની જરૂર પડશે એમ અમને જણાય છે.

હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે રહેલી તાત્ત્વિક એકતા

પયગંબર અને તેના અનુયાયીઓને તેમનો ધર્મ-ઉપદેશ કરવાનો ઇશ્વર તરફથી આદેશ છે. પરંતુ તવ-વારની અણી ઉપર ધર્મ ફેલાવવાનો હુકમ નથી.

ધાર્મિક બાબતમાં બળનેરી અને બેરબુલમ કરવાનાં નથી. આ જ સત્યપ્રેરણા કપટની ભાવનાથી રહિત બંધુધી.

જો ઇશ્વરની એવી ઇચ્છા હોત કે સૌ સત્ય ધર્મમાં જ શ્રદ્ધા રાખે તો તેણે તેવું નિર્માણ કર્યું હોત. ત્યારે શા વાસ્તે બળનેરીથી કાઢને વટસાવવા નોંઠએ ?

(કોરાન)

દિનકરવેશ નામનો હિંદી કવિ કહી ગયો છે કે હિંદુ અને મુસલમાનો મગના એક દાણાની બે કાંડો છે. રામ અને રહિમ વચ્ચે કંઈ બેદ નથી. એક જ પ્રભુ બનેતા છે. આ પ્રમાણે હિંદુ અને મુસલમાનો હિંદમાતાના પ્રિય પુત્રો છે. આ કવિના જણાવ્યા મુજબ માત્ર કવિતામાં જ બનેલું બંધુત્વ નથી. પણ સેંકડો વર્ષો થયાં આ બંધુત્વ અરેબર રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. સાંસારિક, ધાર્મિક, વ્યાવહારિક, વ્યાપારિક, બૌદ્ધિક અને અન્યક આચાર, વિચાર, રીત, રિવાજ અને કાર્યોમાં આ બંધુત્વભાવ ઘણી સદીઓ થયાં એક બીજા વચ્ચે પ્રવર્તી રહ્યો છે. અને સામાન્ય નગર પણ ગામડાઓમાં અને દેશી રાજ્યોમાં હજી સુધી એ ભાવ અખંડ રીતે કાયમ રહ્યો જણાય છે.

કમીર ઘાહેળ અને શ્રી નાતક સાહેબે હિંદુ અને મુસલમાન ધર્મ વિષે રહેલી આધ્યાત્મિક એકતા બહુ જ સુંદર રીતે લખનારોમાં ઉતારી લોકોને ઉપદેશી છે, અને તેના પરિણામે હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે મીઠું વાતાવરણ ઘણા કાળ સુધી ફેલાવ્યું હતું. છતાં ભજનો, ગીતો, છંદો, રાસો અને ગાયત્રી તપાસતાં ઘણા લેખકોએ બંને ધર્મો વચ્ચે રહેલી આધ્યાત્મિક

એકતાનું રહસ્ય સારી રીતે સમજાવેલું છે. હિંદુધર્મના ઉદાર સ્વરૂપમાં ઉંડા ઉતરનારને સિદ્ધાન્ત, તત્ત્વ, માન્યતા અને વિચારોમાં ઇસ્લામનાં તત્ત્વોની સાથેનું અંકુશ રહેજામાં દૃષ્ટિગોચર થશે. બંને ધર્મોમાં સાધનની પ્રાપ્તિ મારેના માર્ગોની ઘણે અંશે વિવેકપૂર્વક સરખામણી થઈ શકે છે; અને સમજાવવાના તત્ત્વ-જોષાએ બંને ધર્મોના માર્ગોમાં સિદ્ધાન્તોનું અનૈક્ય અથવા ભવાનક તુટિયો દૃષ્ટિગોચર થવાનો સંભવ ન્યૂન રહે છે. લોકો વિષે રહેલું ધર્મોધર્મણ, અચાનતા અને સાંપ્રદાયિક હુંક વિચારોને લીધે બંને ધર્મો વિષે રહેલા સત્ય અને ઉચ્ચ ધાર્મિક વિચારો વાદળામાં રહેવા મર્યાદી પેડે આવશ્યકિત થઈ ગય છે. અને આ જ અચાનતાને લીધે લોકો ઉધે રસ્તે દોરવાઈ, ખોટા ઋતુમાં આવી, વિવેકશક્તિનો ત્યાગ કરી, અને આવેશ તથા ક્રોધને વશ થઈ પરસ્પરની લામણીઓને સખ્ત રીતે હુખવે છે. સાધારણ અને ધર્મના સાચા તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તો સાથે કંઈ પણ મંઘ નહિ ધરાવતા માત્ર તમાસારૂપ દેખાવવાળા મરજી અને મંદિરો પાસે વાળાં વગાડ્યા જેવા કુદલક સવાલો બંને કોમો વચ્ચેની ગાદી અને પરસ્પર કલહથી મૈત્રિનો નાશ કરવા તત્પર થાય તે અરેબર ઘણું શેય-નીય છે. હિંદુ ધર્મ અને મુસલમાન ધર્મમાં રહેલા ઉંચા અને ઉદાર વિચારો જોતાં આવા નજીવા સવાલો તરફ જરૂર દુર્લક્ષ જતાવવું જોઈએ. આ સવાલ માત્ર હિંદુ અને મુસલમાન ધર્મોને પીડે છે; પણ ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ અને બીજા ધર્મો તે પ્રત્યે ઉદાસીન છે, તે પણ બંને કોમોએ લક્ષમાં લેવાનું છે.

ગૌરક્ષાનો સવાલ પણ બંને કોમો વચ્ચે મોટી ખટપટ ઉત્પન્ન કરે છે. જે વિષયમાં મહાત્માજીના આદેશ મુજબ હિંદુઓએ મુસ્લિમ લોકો ઉપર

શ્રદ્ધા રાખીને તેમની ભક્તમનસાહ ઉપર તે છોડવા સિવાય ખીન્ને કોઈ ઉપાય હાલમાં જણાતો નથી. અગાઉની મુસલમાન સંસ્કૃતિના વખતમાં પણ એ જ ઉપાયથી ગૌરક્ષાના સંબંધમાં ઘણું કરી શકાયું હતું. મુસ્લિમ અમલની શરૂઆતથી તે શ્રીરાજશાહ તબલબના રાજ્ય પર્યંત ૨૦૦ વર્ષો સુધી કસાઈએ ઉપર ગોવધને માટે દર નાંખવામાં આવ્યો હતો. દર માટે ૧૨ જેતલ જેટલો કર ગૌરક્ષા નિમિત્તે જ હતો. મહમદશાહ તબલબના સમયમાં ગોમાંસને રાજ્યના રસોડામાં સ્થાન નહોતું. કેટલાક અંચકારો બાદશાહોનાં રસોડાં અને ખાદ્ય પદાર્થોનું વર્ણન આપે છે પરંતુ ગોવધનું તેમાં કોઈ વર્ણન આપતું નથી. સુલ્તાન નારીઝ્દીન ખુસરૂએ તો ગોવધનો તદ્દન નિષેધ કરેલો હતો. અને શહેનશાહ અકબરે પણ એ જ રીતે ગોવધનો નિષેધ કરેલો હતો. બાબર જ્યારે મરણ પયારી ઉપર હતો ત્યારે તેણે એક મત્યુપત હુમાયુ માટે કહ્યું હતું. તેમાં બીજી બાજતો સાથે બાબર ફરમાવે છે કે “તારે ખાસ દરિને ગોવધનો નિષેધ જ કરાવવો જેથી આ દેશના લોકોનાં હૃદયો ઉપર તારે સામાન્ય દહપણે સ્થપાશે. અને હિંદુ લોકો તારો અપેક્ષા કર્યારે પણ ભૂલશે નહિ.”

કૌશલ મહિમા

મુસલમાન ધર્મનું આધ્યાત્મિક સાહિત્ય બહોળું અને સારી રીતે ગોઠાયેલું છે. આપણે તે સાહિત્યનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ. મિસનરીઓએ કરેલાં બાપ્તિસ્ટો ઉધે રસ્તે ઘણી વખત દોરી જાય છે. તેથી જને ત્યાં સુધી મૂળ પુસ્તકોનો જ અભ્યાસ કરવો જરૂરનો છે. મુસલમાનોનું તત્ત્વજ્ઞાન બહુ જ સાદી સુંદરતા ધરાવે છે. એક જ પ્રભુએ આ સર્વ જગ એતન-મય જગત બનાવ્યું છે. મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, વસ્તુઓ, દેશકાળ હૃદયે જ નિર્માણ કર્યાં છે. તે હૃદય સર્વદેશ, સર્વસંસ્કૃતિમાન અને સર્વજ્ઞ છે. કારણ કહે છે:

“તે એક જ હૃદય છે. તે સિવાય ખીન્ની સેવા કરવાની નથી. તે જ્ઞાત અજ્ઞાત સર્વે જાણે છે. દશાદશો સાક્ષી છે. તે દયાળુ અને દયાળુ છે. તે સજ્જાનું અને એક જ છે. પવિત્ર અને શાંતિમય છે. રક્ષક છે. અતિ બળવાન અને મહાનમાં મહાન છે તેણે જ સર્વ રચના કરી છે. અને સર્વોત્તમ શુભા જે મનુષ્ય ધારી શકે તે સર્વે તેનામાં છે. આ પૃથ્વીમાં અથવા સ્વર્ગમાં જે વસ્તુઓ છે તે સર્વે તેના જ શુભા ગાવા માટે છે. તે સંપૂર્ણ, સબળ અને જ્ઞાની છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ સર્વ જ મુનો નિનાસ છે. જ્યાં જ્યાં મનુષ્ય પોતાની

દષ્ટિ ફેરવે છે, ત્યાં પ્રભુનો મહિમા અને અગાધ શક્તિ બેઠામાં આવે છે. તે પૃથ્વી, સ્વર્ગ, આકાશ, સર્વને પ્રકાશ-મય કરે છે. તેમને જાણે છે. હૃદય એક જ અને અદિતીય છે.”

હિંદુઓનાં ઉપનિષદો અને શ્રી ભગવદ્ગીતા પણ હૃદયમહિમા એવી રીતે જ પ્રગોષે છે:

“આ જગતમાં જે કંઈ પણ વસ્તુ છે તે સર્વમાં હૃદય વ્યાપક છે. તેથી વૈરાગ્યથી તેનો ઉપભોગ કર અને પરધનની ઇચ્છા કર નહીં.” (ઈશોપનિષદ)

“હૃદય સત્, ચિત્, આનંદ સ્વરૂપ છે. તે સ્પર્શિત છે. તેનાથી સર્વે ઇચ્છાઓ અને સ્વાદો ઉત્પન્ન થાય છે. તે સર્વજ્ઞ વ્યાપક છે. તે વાણી અને આશ્ચર્યથી પર છે. તે અંતરાત્મામાં રહે છે. તે પૃથ્વીથી મહાન છે, આકાશ, સ્વર્ગ અને સર્વે ભુવનોથી મહાન છે. સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિ અને વ્યાપક છે. તે જોઈ શકાતો નથી, છતાં પણ દૃશ્ય છે. સાંભળી શકાતો નથી, છતાં પણ શ્રવણ્ય છે. નહીં શકાતો નથી, છતાં પણ જ્ઞાત છે. તે એક જ અદિતીય છે.”

(હોદાયોપનિષદ)

“હૃદય સર્વેના હૃદયોમાં રહે છે અને સર્વે પ્રાણીઓને યંત્ર ઉપર બેઠેલાની જેમ ચલાવે છે.” (ભગવદ્ગીતા)

એક રહેજે દૃષ્ટિથી નેનારને પણ જણાશે કે કારણ અને ઉપનિષદોમાં હૃદય સંબંધી વર્ણનોમાં ભિન્નતા જેવું કંઈ નથી. હિંદુઓ તથા મુસલમાન વિદ્વાનો મિથ્યા ધર્માભિમાનો તથા ઉદાર, દૃષ્ટિથી અને નિરપેક્ષતાપણાથી એક ખીન્નીના અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનો વિવેકપૂર્વક અભ્યાસ કરે તો ઘણું અજ્ઞાન, ઝડૂન અને ખોટી જાણ જોઈ શકે. હૃદયનું અદિતીયપણું, સર્વજ્ઞ વ્યાપકતા અને તેનું જ સ્મરણ, ચિંતન અને પ્રાર્થના એ જાનને ધર્મોમાં મુખ્ય હેતુ હોવાથી ઝીણી ઝીણી નૃતિઓ તથા હંસદ્વંદ્ય ન્યાયથી ઉદારાત્મા થવું એ જાનને કામના વિદ્વાનો માટે ક્રેયરકર છે.

ધાર્મિક સમભાવ

મુસલમાનોનો ધર્મ તેમને શીખવે છે કે મહાન ધર્મમંજરો—શુરૂઓ—જેવા કે ઇબ્રાહીમ, શ્રી કૃષ્ણ, ઝર-શુરત, મોઝીસ, બુદ્ધ, ઇસુ અને મહંમદ અતિ પવિત્ર અને મહાન હતા. તેઓએ દેશ, કાલ અને વસ્તુના સંયોગો બેધ ઉપદેશ કર્યો છે. અને પવિત્ર શાંતિ, આનંદ અને નીતિનાં તત્ત્વોનાં સામાન્ય સ્થાપનાં છે. કારણ ભાર-શુદ્ધિને જણાવે છે કે “અનધર્મીઓ પ્રત્યે અમે કંઈ પણ બેદ ભાવથી જોતા નથી. મુસલમાનોએ સમભાવ રાખવો જોઈએ.”

શ્રી ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે: “જે સર્વ પ્રાણીઓ વિષે સમભાવ રાખનાર છે તે જ મારી ભક્તિને પામે છે. સમશુદ્ધિવાળો જ ઉત્તમ છે.”

આ પૃથ્વી ઉપર હિંદુઓ જેવા ધાર્મિક સહિષ્ણુતા ધરાવનારા લોકો બહુ થોડા હશે. ખંભાતમાં પારસીઓને, મલબારમાં આરબોને અને ગોવા છલ્લામાં રોમન કેથોલિકોને હિંદુઓએ ભાઈઓ ત્રમાણે ગણી આશ્રય આપ્યો હતો.

પયગંબરોનું અવતરણ

કોરાન કહે છે: “તમારા વચ્ચે અમે પયગંબરને મુક્યા છે, જેઓ તમને અમારી ઇચ્છાઓ બહુવારે અને તમને પવિત્ર બનાવી, તમને જ્ઞાન આપી અંધકાર દૂર કરશે.”

શ્રી ભગવદ્ગીતા કહે છે: “ત્યારે ત્યારે અધર્મ અને પાપની વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે ત્યારે ધર્મની વૃદ્ધિ કરવા હું આ જગતમાં અવતરું છું.”

આત્મતત્ત્વની મહત્તા

હઝરત અલી સહિબ જે પયગંબર સાહેબના જમાઇ અને પિત્રાઇ હતા તેઓએ પોતાના પ્રિય પુત્ર હસનને ઉપદેશ આપ્યો છે કે

“હે મુત્રાં તારા અંતઃકરણમાં રહેલી ઉત્તમ ભાવનાઓ અને ઉન્નત વિચારો તારા પોતાના મનિ બક્ષ છે. રોમ અને ઓપધ એ બંને તારા પોતાની જ અંદર છે. તારાં સતીર બહુ નાનું છે. પરંતુ આપણું વિશ્વ તેની અંદર સમાયેલું છે. તું જ સર્વે પુરતોમની માતા છે.”

;છદિગ્ય ઉપનિષદમાં ચેતકેતુને તેનો પિતા ઉદાલક ઉપદેશ છે કે

“આ પરમાત્મ તત્ત્વ જે દરેક પુષ્પને વિકસાવે છે અને દરેક પ્રજાતિમાં વેગ આપે છે તે જ આપણો આત્મા છે. તે નિષેધિતે જે આકાશની ઉપર પ્રકાશે છે, જે સર્વ કરતાં મહાન છે, જે સર્વ વિશ્વની ઉપર છે અને જેની ઉપર કોઈ નથી તે તારો આત્મા છે.”

ઇશ્વરની પ્રાર્થના અને ભક્તિ

ઇસ્લામનો મનનીય અને આચારમાં ઉત્તરવાનો ઉપદેશ ત્રા જ છે કે સર્વે મનુષ્યોએ ધાર્મિકતા મેળવવી, પ્રાર્થના કરવી અને દાનશીલ થવું. તેમ જ કુસ્સ્કારો અને કુવિચારોથી દૂર નાસવું. એક મુસલમાને પાંચ વખત ખરા અનુકરણથી નમાઝ પઢવી.

કોરાન કહે છે:

“પ્રાર્થના અને નમાઝથી ખરાબ વિચારો અને કુસ્સ્કારો નો તારા થાય છે. ઈશ્વર મહાન છે. નમાઝ પઢવાને ચાલો. તેની સદ્ પ્રાર્થના કરો. સત્યમાર્ગે ચાલો અને ઉન્નતિ તથા અબ્દુલ્લ મેળવો. નમાઝ ઉત્તમોત્તમ છે. ઇશ્વર સિવાય બીજા કોઇ વસ્તુની પ્રાર્થના કરવાની નથી.”

હિંદુઓને પણ ઇશ્વરની ખરા અનુકરણથી પ્રાર્થના શાઓમાં ઉપદેશી છે. શ્રી ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે:

“મારા વિષે જ મન રાખ. મારા જ ભક્ત થા. મારું જ યત્ન કર. મને જ નમસ્કાર કર. તું મને જ પ્રાપ્ત કરશે.” વળી “મારામાં મન રાખ, મારામાં જ શુદ્ધિનો નિવાસ કર. તેથી મને જ પ્રાપ્ત થશે.”

હિંદુ-મુસલમાન ભક્તો અને ઝોલીઆઓ ઇસ્લામના મરત ઝોલીઆઓએ ખુદાના શુલાનુવાદ બહુ આવેશ અને દીક્ષાના દર્દથી ગાયાં છે. ઝોધમાને કહ્યું છે કે “ઇશ્વરમાં જેણે જીવન અર્પ્યું છે, અને આ જીવન તેની જ બંદગી કરી છે તે પરમ સ્વર્ગને પામશે.”

ખ્વામ બાહાલ્લીન, અબ્દુલ કાદર, અલ છક્કાની વગેરે સર્વે ઝોલીઆઓએ પણ ખુદાના શુણે ગાયા છે. હિંદુઓમાં નરસિંહ મહેતા, તુધારાંમ, મીરાંબાઇ, નાભાઇ, તુકરીદાસ, નામદેવ, નાનક અને કમીરજીએ પણ અનેક પ્રભુભક્તિનાં ભજનો ગાયાં છે. તુકરીદાસજી ગાય છે:

“સમ! મારા તરફ જુઓ. હું મારું શું કયાણ કરી સમજાવો છો? હું શું કરું? કયાં ભરું? તારા સિવાય હું કોને મારા મુખદુઃખની માતો કરી શકું? અરે ધણી વખત હું તારાથી વિમુખ થઇ આ પાર્થિવ પદાર્થો ઉપર મોહને વસ થયા છું. પણ નાચ! તું કયાસિંધુ છે. મારા ઉપર કૃપા કરી તારી પ્રીતિસરી દિધી મારા ઉપર ફેરવ. તારા ચરિત્રથી મારું હૃદય પુલકિત થાય છે. તુકરી તારો જ છે. તેને તારી ઇચ્છા પ્રમાણે નિભાવ.”

ઇશ્વરનું એકત્વપણું

ઇસ્લામમાં ઇશ્વરની એકત્વપણા ઉપર જ મુખ્ય આધાર છે. કોરાન બહાવે છે કે “ઇશ્વર એક જ છે. ઇશ્વર સિવાય બીજો કોઇ નથી.”

ઉપનિષદો પણ કહે છે: “તે એક જ દેવ સર્વ પ્રાણીઓમાં રહ્યો છે. તે એક જ છે; બીજો નથી.”

આત્મ અને પરમાત્મ તત્ત્વનું અંકુશ કોરાન કહે છે: “ઉત્તમ સ્થિતિ શામાં પ્રાપ્ત થાય છે? તે અદશ્યમાં. તે અદશ્ય ક્યાં છે? તમારા પોતામાં. તે સર્વને પ્રકાશે છે. તે શુદ્ધ અને દિ-દ્રોષથી પર છે.”

પાત્ર હતો. ભગવદ્ભક્તિ કરી ભગવદ્સેવા કરતો હતો અને ભક્ત તરીકે સંપ્રદાયમાં માન પામ્યો છે.

પંનળમાં બે સાધુઓ સંબંધી એક કથા પ્રચલિત છે. દયાળ ભવાન સાધુ પોતાના શિષ્ય મંડળ સાથે પંનળમાં ગીરોટ ખાતે રહેતા હતા, અને લોહા તથા રાન્ય તરફથી સારો આશ્રય પામ્યા હતા. તે સમયે કોઇ જમાલ સુદતાન નામના ક્ષીર ગીરોટમાં આવીને રહેવા લાગ્યા અને પોતાનો અખાડો જમાનવાનું ઘર કર્યું. આ વાત દયાળ ભવાનને કાને આવી. તેથી તેણે પોતાના એક શિષ્યને દુધનો લોટો છેક ટોચ સુધી ભરીને આપ્યો અને ક્ષીર જમાલ સુદતાન પાસે લઈ જવા જણાવ્યું. તેના ગુદાર્થ એ જ હતો કે આ શહેર મારા ભક્તોથી ભરપૂર છે, અને બીજા કોઇ ક્ષીર અથવા સાધુ માટે જગ્યા અને અખાડા નાંખવાનો અગ્રે અવકાશ નથી. જમાલ સુદતાને આ અર્થ એકદમ સમજી લીધો. તેણે થોડાં ગુલાબનાં ફૂલોની પાંખડીઓ ચુરી દુધ ઉપર તરતી ચુકી દીધી અને લોટો પાછો સાધુ પાસે લઈ જવા ફરમાવ્યું, અને એવો ગુદાર્થ બતાવ્યો કે સુણવાનો ગમે ત્યાં રહી શકે છે. દયાળ ભવાને આ સમજી લઈ ક્ષીરની ગુણવત્તા પીછાની અને માન સહિત બોલાવી પોતાના આશ્રમમાં રાખ્યા અને આજે પણ બન્નેની સમાધિઓ એકબીજાની પાસે ગીરોટમાં મોજુદ છે.

શાહજહાનના પાટવી કુમાર દારાશંકિહને અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો ધણું શોખ હતો. તેણે હિંદુ પંડિતો અને મુસલમાન મોલવીઓ પોતાની રહેનાતમાં રાખ્યા હતા અને અધ્યાત્મશાસ્ત્રની ચર્ચા વારંવાર તેના દરબારમાં થતી હતી. તેણે અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો કે હિંદુનાં વેદોત્પત્તિના સિદ્ધાન્તો અને મુસ્લિમ સુન્નીઓના સિદ્ધાન્તોમાં ઘણું સમાનપણું અને એકજ રહસ્ય હતું. ન્યારે દારાશંકિહ પંનળ આવતા અને ત્યાં મુદ્રાગ રહેતો ત્યારે પંનળના સરહિંદ શહેરના એક દેવળમાં આવાશ્યક કરી એક હિંદુ ગેંગી રહેતા તેમની મુલાકાતે તે દરરોજ આવતા અને હિંદુ ધર્મ અને તેના રહસ્ય સંબંધી રસભરી વાતચીત ચાલતી હતી. સંવત ૧૬૪૮માં આ ધાર્મિક સંવાદો તથા વાતચીતનો સાર હિંદુ વિદ્વાનોએ લખેલ છે. દારાશંકિહ કેટલાંક ઉપનિષદોનું ફારસીમાં લાપાંતર કરેલ છે.

મદાન અકબરને હંડી ધર્મજ્ઞાસા હતી. નેનો

શુક્રવારનો રાત્રિનો દરબાર, હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, જૈન, જરથોસ્તી વિદ્વાનોથી ભરાતો અને ત્યાં સર્વ ધર્મના સિદ્ધાન્તો ચર્ચાતા. અકબર હિંદુ મુસલમાન ઐક્યનો મુખ્ય પક્ષપાતી હતો. તેણે હિંદુ રાણીઓ સાથે વિવાહ કર્યો હતો. હિંદુ સરદારોને મહારામાં મહોટા અધિકારો આપ્યા હતા. હિંદુઓ ઉપરના ધાર્મિક કરો રદ કર્યા હતા. હિંદુ રાણીઓ સાર મહેલોમાં મંદિરો બનાવ્યાં હતાં. હિંદુ ગર્વ્યાઓ, શાટો, વિદ્વાનો અને બીરગલ જેવા સખાઓને આશ્રય આપ્યો હતો. તેણે સર્વ ધર્મમાંથી ઉત્તમ સિદ્ધાન્તોનો સંગ્રહ કરી “દાને ઇલાહી” નામનો ધર્મ રચ્યો હતો.

સુદતાન શેરશાહે હુમાયુ પાસેથી રાન્ય ઝૂંટવી લીધું હતું. તે સુદતાન બહુ જ ઉદાર, સમાન દષ્ટિવાળો અને બીજા ધર્મોગ્રસ્તે માન ધરાવનાર હતો. મિ. કમ્બ્યુ. કુક્સ જણાવે છે કે સુદતાન શેરશાહે લોકોની ઇચ્છાને પ્રધાન પદ આપી, તેના ઉપર રાન્યનો મદાર બાંધ્યો હતો. કિન નામનો વિદ્વાન જણાવે છે કે આ પદાણુ જેટલી ન્યાયપરાયણતા અને ઝહાપણુ બ્રિટિશ રાજને પણ બતાવ્યાં નથી.

ધણુ હિંદુઓએ પ્રખ્યાત અને ચમત્કારી પીરોની દરગાહો બાંધી અને સમરાવી છે. તેઓ પીરોની માન્યતા માને છે. તેઓના ઉપર શીકણ ચડાવી, શેષ ખાય છે. ધુપ કરાવે છે, મુતવસ્ત્રીઓને દાન આપે છે, પીરોના મેળામાં બાગ લે છે, તેમની બાધા રાખે છે. ગામડાંના હિંદુઓ મુસલમાન ક્ષીરોને સાંધ બાવા ઢલી બોલાવે છે. તેમને સીરણી એટલે સવારના ખાવાનું આપે છે. ગુજરાતમાં નવસારી ખાતે પીરોની દરગાહના હિંદુ, મુસલમાન અને પારસીઓ શિષ્યો છે અને એવાં અનેક રચ્યો છે. હિંદુઓના દેવતાઓ જેવા કે કાલી અને શિવજીની બાધાઓ રાખે છે, તેમને નાળીએર ચડાવે છે, છોકરાંઓને માદળીઆં પહેરાવે છે, હિંદુ જોશીઓની પાસે ભવિષ્ય જોવાડાવે છે, બાહબળોને માન આપે છે, ગોહિંસા કરતા નથી. આ પ્રમાણે ગામડાંઓની પ્રભુ એક બીજાની સાથે હળીમળી રતેહલાવે, રહે છે. એક બીજાના વૃદ્ધોને માન આપી કાકા, મામા, કાકી, મામી, મોડીમા વગેરેથી પરસ્પર પ્રમેય છે. ત્યાં ઝનુન પણ નથી કે નથી ધર્મોધપણું. નથી ઉસ્કરણી કે નથી અત્યાપણું. લોકો લાહચારાથી રહે છે, પાડોસી નાનો બહુ જ ગારો રાખે છે, એક બીજાનું કામકાજ

કરી આપે છે અને ગામમાં સૌ પોતપોતાનું કામ કરતાં પરસ્પર સહાય, સહાનુભૂતિ અને દીવસોછળતાવે છે.

હિંદુ અને મુસલમાન વેપારીઓ પણ પરસ્પર બહુ સહાનુભાવ રાખે છે. ત્યાં વ્યાપાર એ જ લક્ષ્ય છે. હિંદુ-મુસલમાનપણું ગૌણ છે. હિંદુ વ્યાપારીના મુસલમાન મુનીમ અને મુસલમાન વ્યાપારીઓના હિંદુ મુનીમો છે. ઘણાંખરાં દેશી રાજ્યોમાં પણ હિંદુ-મુસલમાન સવાજનું અસ્તિત્વ નથી. ત્યાં રાજ્યના મોટા અધિકારી કોઇ પણ કામના કુશળ પુરૂષને અપાય છે. ઘણાંખરા રાજ્યો પોતાનો અંગત ધર્મ અંગત જ પાળી પ્રગના ધર્મો પ્રત્યે સમભાવવાળા રહે છે. રજીસ્ટ્રારિંગેટનો મુખ્ય પ્રધાન મુસલમાન હતો. માઇસોર રાજ્યનો પહેલો ડાઉન્લીન્ડર મુસલમાન છે.

મુસલમાનોના બહાર્થ પંથમાં સર્વજન જાંબુલાવ નેવાનો નિયમ છે. બાહ નામના મહાન પુરૂષે આ પંથની સ્થાપના કરી હતી અને પછી બાહાદુર તેનો પ્રમુખ થયો અને હવે તે પંથ તેના પુત્ર અબ્દુલ-બાહ અથવા આબાસ ઓફેન્ડીના નેતૃત્વ નીચે છે. આ ધર્મનાં રહસ્યો નેતાં તેમાં મુસલમાન વસો નીચે હિંદુ શરીર સ્પર્શ સમજાય છે. સુરી અને વેદાંતનું સામ્ય ઘણું છે. હાશીકની સુંદર ગઝલો, મન્સુર છુલાશા અને ખીજન કુદરતી કવિજોતી બાની તે જ “અલહક” (છવલ્લની એકતા) ને પોદારે છે, જે “તત્ત્વમસિ” તરીકે વેદાંતમાં પ્રસિદ્ધ છે. મુસલમાન સુરીઓના હિંદુ શિષ્યો હતા અને જાન્ને જાતિઓના અસંખ્ય કવિઓ, ભજનકી, કિર્તનકારો અને જોડીયાઓએ અનેક કવિતા અને ભજનોથી જાન્ને કોઓની સુદ્ધિપૂર્વક એકતા ગાઇ છે.

જ્યારે શ્રૌષ્ઠ અત્તાનરૂપી અંધકારથી છવાયેલું હતું, અને લોકો ધાર્મિક ઝનુન અને મારામારીમાં પડ્યા હતાં ત્યારે પ્રથમ જ્ઞાનભ્યોત્તિને શ્રૌષ્ઠમાં પ્રગટાવવાનું માન એક મુસલમાન વિદ્વાનને જ છે. મુસલમાનોએ મોગલ અને ઉત્તર આફ્રિકામાંથી રૂપેણની અંદર પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં એક મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું. અને કોરડોવાની મહાનગર પાટણામાં નામોંકિત મુસ્લિમ વિદ્વાનો પાસે ખ્રિસ્તી વિદ્યાર્થીઓ આખા શ્રૌષ્ઠમાંથી વૈદક, જ્યોતિષ, તત્ત્વજ્ઞાન, કવિતા અને વ્યાકરણનું જ્ઞાન મેળવવા અવતા હતા અને શ્રૌષ્ઠના મુધારાનો ખીજ-

રૂપ આ સંરેકારો મુસલમાન વિદ્વાનો પાસેથી જ મળ્યા હતા. અને આ મુસલમાન સંરેકિતું ખીજ હિંદુશ્યાનમાંથી આપ્યું હતું એ પણ નિર્વિવાદ છે. મુશ્તુત અને ચરકના વૈદક ગ્રંથોનું, આર્યભટ્ટ અને ભાસ્કરના જ્યોતિષ ગ્રંથોનું અને ખીજન અનેક પુસ્તકોનાં ફારસી અને અરબીમાં ભાષાંતરો કરી વિદ્વાનો અત્રેથી લઇ ગયા હતા. હિન્દુઓનાં તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્ય જગદાદની શાળાઓમાં શીખવવામાં આવતાં હતાં. હિંદુ શિવપ્રભાસ, રસાયન, વૈદક વગેરે શીખીને મુસલમાન વિદ્વાનોએ શ્રૌષ્ઠમાં આપ્યાં હતાં. ગણિતશાસ્ત્ર પણ હિંદુઓની જ મતા છે, અને અરબ પંડિતોએ તે સમજી તે ઉપરથી પોતાનું ગણિતશાસ્ત્ર રચ્યું હતું.

ઉત્તર હિંદના દિવ્ય મધુરા સંગીતને મુસલમાન ગવૈયાઓએ આશ્રય આપ્યો હતો અને અદ્યાપિપર્યંત ખાં સાહેબ જ સંગીતના રમાડનાર તથા શીખવનાર ગણાય છે. ઘણાંખરાં દેશી રાજ્યોના રાજાઓની ત્હનાતમાં તથા શ્રીમતોના આશ્રય નીચે સંગીતની મઝા મુસલમાન ગવૈયાઓ જ ચખાડે છે. તાનસેનની પોપેલી એ વિદ્યા મૌલગણ, અલાહીન વગેરેમાં ઉતરેલી ગણાય છે.

જેમણે લાહોરના અબ્દુલખદરમાં, દિલ્હીના અને કલકત્તાના સરહરયાનોમાં મોગલ પીંછીની સુંદર કૃતિઓ તોઇ છે તેમને રહેજે જ જણાશે કે આ નાદર કારીગરીનું જ મજ રાજપુત ચિત્રકૃતિઓમાંથી જ નીકળ્યું છે. અને તેની ઉત્તર અવસ્થાએ જાન્ને ધર્મના અનુયાયીઓના સહકાર અને સંબંધથી જ ઉત્પન્ન થઇ છે.

હિંદુ અને મુસલમાન કારીગરોના સહકારે તો હદ કરી છે. જે નાદર કારીગરી અને ભજનનાં દર્શન હિંદમાતાના આંગણે થાય છે તેના ચટ્ટાઓ આ કારીગરો જેઓમાં જાતીય અથવા ધાર્મિક ભેદની ગંધ પણ નહોતી તેમણે કરી છે. હિંદુ મદિરોનાં બાંધનારા પણ એ જ જાતિના કારીગરો. મુસલમાન મસ્જિદો અને સમાધિ મદિરોના બાંધનારા પણ એ જ. મોઢવીઓ અને પંડિતો ધર્મઝનુનમાં ભલે થકી મરે, ત્યારે આ કારીગરોએ એકતા અને અભેદના ઉત્તમ તત્ત્વને નુસર, કારીગરી, પથ્થર અને રંગમાં, પ્રવેશ કરાવ્યો. એ જ કારીગરોએ તામ્બકાકાનો રોઝો, કુંતુખ-

મીનારનો સ્તંભ, દેવવાડાનાં મંદિરો અને અજન્ડા તથા ધોલારાની ગુફાઓ તૈયાર કર્યાં.

હિંદુ ધર્મ આત્માના સમ્વિદ્યાનંદપણાનું ભાન કરાવે છે જ્યારે ઇસ્લામ એકેશ્વરવાદને શીખવે છે. હિંદુધર્મ આધ્યાત્મિક ઉચ્ચતાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડે છે, મુસલમાન ધર્મમાં જંધુલાય અને સાદાઈ ખીરાજમાન છે. હિંદુ ધર્મ દયાથી ભરપૂર છે જ્યારે મુસલમાન ધર્મ ક્રોધ પણ ખોટા બંધનરહિત અને પ્રભાક્રીય તત્ત્વવાળો છે. બન્ને ધર્મના અનુયાયીઓ સહિષ્ણુતા દેખાડી સૌ પોતપોતાનો ધર્મ શ્રદ્ધાપૂર્વક પાળી અન્યધર્મ અને ધર્મીઓ પ્રત્યે ઉદાર સંમલાવ દર્શાવે સારે સ્વરાજ આપણે આંગણે જ વિરાજશે.

ગુરૂનાનક સાહેબ અધેસાહેબમાં કહે છે કે

“જેનું હૃદય ન્યાયપરાયણ છે તે જ હિંદુ છે. જેનું જીવન વિશુદ્ધ છે તે જ મુસલમાન છે. હે શિખો, સમ્માનને પાળો અને તમે સ્વતંત્ર થશો. સત્ય એ તમારો મુદ્રાલેખ છે અને ફતેહ પ્રજ્વળી છે.”

ઈશ્વર મનુષ્યોને પૃથ્થો નહિ કે જે કંઈ જાતનો છે? પણ તે કયાં કયો કયાં છે તે તો જરૂર પૃથ્થો.

મલીન મનવાળો માણસ હવ્ય પંક્તિનો પણ હોય છતાં તેના આદેશને માની શકે નહિ. પરંતુ શુદ્ધ હૃદયવાળો અસ્પર્શ કામના છે તો પણ નાનકે તેનાં ચરણ મસ્તકે હથેર ધરે છે.

એવી જાતનું બખ્તર પહેરો કે જેથી કાળને મુકરાન થાય નહિ. તમારી ન્યાયપરાયણતા જ તમારું બખ્તર છે. તમારા હૃદયને તમારા સ્નેહબંધનથી બાંધો. સંપ્રદાયના સ્થાપકો પણ મનુષ્યો છે, ઈશ્વર જ એક પુરુષોત્તમ છે. મનુષ્યો ભલે કારાન અને વેદોવાંચી; પણ મુક્તિ તો ઈશ્વરમાં જ છે.”

કપીરજી કહે છે કે “કરબલા અથવા કૈલાસમાં ઈશ્વરને શા વારસે શોધો છો? વેદ અને કારાનમાં તો શબ્દો છે; ઈશ્વર તમારા ખોતામાં જ છે.”

એક પ્રાચીન કહેવત છે કે “એવું સુંદર જીવન ગાળો કે મરણ પછી હિન્દુ અને મુસલમાનો બાળાંતો અને દાટવાને એકબીજામાં પ્રીતિભરી સ્પર્શ કરે.”

કુઝરસી ધરમસી

જ્ઞાતિબંધારણ અને ધર્મ*

એક વાર મિસીસ એની ખીસન્ટ ભાપણ કરતાં કરતાં ક્રોધ શબ્દની શોધમાં એકદમ અટકી પડ્યાં, અને પછી એમ ભોલી દાઈ કે પેલો શબ્દ—જેને માટે અંગ્રેજી શબ્દ જ નથી—ધર્મ. આથી સાંભળનારાંએમાંના ધણા-એને તો આપણી સંસ્કૃતિ કે ભાષાનાં વખાણુ યાચ છે એમ જાણી સ્વાભિમાન ઉપજ્યું. પણ ખરેખર એ વખાણુ માટે આપણે શું મરજીર થવું જોઈએ કે કેમ એ પ્રશ્ન આપણે અહીં પરેશાં વિચારવાનો છે.

વિદ્વાનશાસ્ત્રીઓ આપણને કહે છે કે વસ્તુઓમાં વિકાસ થાય છે તે, પૃથ્થકરણની ક્રિયા દ્વારા જતા ખીચાડમાંથી જે જે મેળું નવું તારવી કદાચ છે તેમાં છે. આ પૃથ્થકરણ તે કંઈ ક્રોધવણેલા કપડાંમાંથી જેથી જેથીને દોરા કાઢવામાં આવે એવું પૃથ્થકરણ ગણવાનું નથી. જે પૃથ્થકરણને પરિણામે વિકાસ થાય છે તેમાં સર્જક તરવો રહેલાં હોય છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં

ભાષામાં આપણને જે ક્રોધ એવો શબ્દ મળી આવે કે જેમાં ત્રણેક જુદા જુદા અર્થોના સમાવેશ કે ખીચડો હોય, તો આપણે એમ કહેવું જોઈએ કે એ એક શબ્દની બાળતમાં તો સ્પષ્ટતા તરફ કરી પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો નથી. ગ્રીક ભાષામાં ‘સુંદર’ અને નૈતિક દૃષ્ટિએ ‘સારું’, એ બન્ને માટે એક જ શબ્દ હતો: ‘To kalon’. પરંતુ આ વાત વિકાસવાદની દૃષ્ટિએ એટલું જ જતાવી આપે છે કે ગ્રીક ભાષા, કે એ વખતના એમના સમાજનું માનસ તે એ અર્થોને જુદા ન કરી શક્યું.

આ જ દૃષ્ટિએ જે આપણે આપણા ધર્મ શબ્દને જોઈએ તો આપણને માલમ પડી આવશે કે એમાં ઝોજામાંઝોજા ત્રણ જુદા જુદા અર્થો રહેલા છે. યુરોપીઅનો એ ત્રણે અર્થોનું પૃથ્થકરણ થયા બાદની દૃષ્ટિએ આપણા ધર્મ શબ્દને સાંભળે ત્યારે એમને સ્વાભાવિક રીતે કંઈ અસીકિક પ્રતિભા એમાં દેખાવાનો મંભવ છે; પરંતુ

આપણે જુલું ન લેઈએ કે એ લોકોની દૃષ્ટિ એ વખતે કોઈ એક જુના પુરાણા ખંડીએને જોતા હોય એવી કલ્પનાપ્રધાન અને ઉડાઉ (romantic) હોય છે; અને આપણે માટે ધર્મ શબ્દમાં પ્રયક્ષણ યથા વિનાની અસ્પષ્ટતા રહી જાય એ અધર્મ છે.

એ ધર્મ શબ્દમાં ત્રણ અર્થો અસ્પષ્ટ રીતે રહ્યા છે. એક તે function (ફંક્શન), બીજો તે નૈતિક ફરજ, અને ત્રીજો તે વિશિષ્ટ અર્થમાં અંગત ધાર્મિક અનુભવ (specific religious experience). એક અંગ્રેજ લેખકે કહ્યું છે કે યુરોપીય ફિલસૂફીમાં Ideal-તત્ત્વ-વસ્તુ-વિચાર, એ શબ્દ બહુ કમનસીબ છે, અને એણે કંઈક ગેરસમજીતી ઉભી કરીને અનર્થ કર્યા છે; અને ધર્મ શબ્દ વિશે આપણે એમ જ કહીએ તો તેમાં કોઈ બહુ અતિસયોક્તિ કરી નહિ કહેવાય.

એ ત્રણે અર્થોને આપણે જરા વધારે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. પહેલો અર્થ સમજવાને માટે આપણે એક દાખલો લઈએ. દરેક વસ્તુના કોઈને કોઈ વિશિષ્ટ ધર્મ હોય છે. આખો ધર્મ જોવાનો છે, હાથનો તથા મીપીઆનો ધર્મ પકડવાનો છે, અને આપણા સાતિ-બંધારણના નિયમન પ્રમાણે મોઝીનો ધર્મ જોડા સીવવાનો છે. આ રીતે દરેક મનુષ્યનો ધર્મ પશુ સમાજમાં નિયત થયેલો માનવામાં આવે છે. આ પહેલા અર્થ પ્રમાણે ધર્મ એ વસ્તુના અસ્તિત્વને માટે આવશ્યક બાબત છે. પણ એ માત્ર અસ્તિત્વથી આગળ જઈને, ઉત્કર્ષ સાધવા તરફ મનુષ્યનું લક્ષ જાય ત્યારે એના ઉપર નૈતિક ફરજે અદા કરવાનું આવી પડે છે. આ નૈતિક ફરજે દરેક મનુષ્ય માટે સરખી હોય એવું હોવું નથી; કારણ વ્યક્તિની નૈતિક ફરજે સમાજમાં એ જે સ્થાન ભોગવતી હોય તેને ઉદ્દેશને નક્કી કરવામાં આવે છે. આ મુશ્કિલ દૃષ્ટિએ નક્કી કરેલા નૈતિક આદેશો પણ સંકુચિત જ હોય છે. કોઈ નોકરને માટે આત્મ-પાલન એ એક ફરજ હોય, ત્યારે કોઈ બીજાને માટે આત્મનું ઉત્કર્ષન કરવું એ પણ એક ફરજ રૂપ થઈ પડે. આ રીતે માત્ર બાહ્ય દૃષ્ટિથી કોઈ નૈતિક આદેશનું ધોરણ ધરવું એ અશક્ય થઈ પડે છે; કારણ માત્ર બાહ્ય દૃષ્ટિથી કોઈ વ્યક્તિગત બાબતને પૂરેપૂરી સમજી શકાતી નથી. વ્યક્તિગત બાબત (case) ની વિશિષ્ટતા જ એ છે કે ગમે તેટલા સામાન્ય તત્ત્વોનો દબલો કર્યા છતાં પણ એના વિશિષ્ટવાસે આપણે જઈ શક્યા નથી.

આપણે અસ્તિત્વ પછી ઉત્કર્ષનો વિચાર કરતા હતા. એ ઉત્કર્ષ સામાજિક વિભાગોની બાહ્ય દૃષ્ટિએ ધડાએલાં નૈતિક ધોરણોથી થઈ શકે એમ આપણે માની લીધું. પરંતુ હવે આપણને માણસ પડ્યું કે કોઈ પણ વ્યક્તિના ખરા ઉત્કર્ષને માટે આત્મા બાહ્ય ધોરણો જરા પણ કામ લાગે તેમ નથી. ભારે આ બાહ્ય દૃષ્ટિ—સમાજમાં વ્યક્તિનું સ્થાન—સાતિયધારણ વગેરે—મર્તિયું ખંડન કરીને આપણે જો આંતરિક દૃષ્ટિથી જોઈશું તો બાહ્ય દૃષ્ટિએ ધડેલાં બધાં ધોરણો નકામાં લાગશે. નૈતિક આદેશો બાહ્ય દૃષ્ટિમાં રહેલા છે; કારણ આંતર દૃષ્ટિમાં નૈતિક આદેશ રહેતા નથી. જે ઉત્કર્ષને માટે નીતિ ધડવામાં આવી હતી તેની જ બાહ્ય દૃષ્ટિ એ ઉત્કર્ષને બાધક થઈ પડે છે. એ આંતરિક દૃષ્ટિ તે ખરા ધર્માનુભવની છે. ધણી વિદ્વાનો કહે છે કે આદર્શ વિષયમાં નીતિને સ્થાન રહે જ નહિ. આપણી સારાખોટાની સામાજિક વિભાગની બાહ્ય દૃષ્ટિમાં ધર્માનુભવ આ આદર્શ સ્થિતિ લાવી શકે છે. એ અનુભવની દૃષ્ટિએ કોઈ ઉચ્ચ નથી કે કોઈ નીચ નથી; અને સામાજિક વિભાગો માત્ર જુદા છે. પરંતુ સાંકડાં મનનાં લોકો સમસ્ત સમાજના વિશાળ જીવનમાં રહી ન શકે એથી કરીને પૃથ્વીને સમાજની વિશાળતાના પણ એમણે વિભાગો કર્યા, અને તેમાં સાતિયધારણ રાખી.

ધર્મના જુદા જુદા અર્થો વિષે આટલો વિચાર કર્યા બાદ આપણે હવે સાતિયધારણ તરફ વળીએ. આપણે માની લ્યો કે સમાજ જ્યાં એક હતો, એટલે કે તેમાં કોઈ પણ જાતનું પ્રયક્ષણ થયેલું નહોતું. * પછી મનુષ્યને જેમ જેમ જુદી જુદી જાતની જરૂરીઆતો ઉભી થતી શરૂ થયે તેમ તેમ સમાજમાં જુદા જુદા ધંધાઓ અસ્તિત્વમાં આવતા ગયા. સામાન્ય રીતે ચાર પ્રકારની જરૂરીઆતો સ્પષ્ટ રીતે બહાર આવી. એક તે શારીરિક સેવા મેળવવાની, બીજી વેષારની—એટલે કે શારીરિક જરૂરીઆતો લેવડદેવડથી પૂરી પાડવાની, ત્રીજી સ્વતંત્રતાના રક્ષણ અર્થે બચાવ કરવાની, અને ચોથી તે ભણવા ભણાવવાની. આ પ્રમાણે સાધારણ રીતે ચાર વર્ગો અસ્તિત્વમાં આવી. આ ચાર વર્ગો સમાજના અસ્તિત્વ માટે આવશ્યક મનાતી હતી, એ functional ના અર્થમાં ધાર્મિક વિભાગો હતા. એટલે

* આ અર્થ મુખ્યત્વે લૉગિકલ (logical) છે, ઐતિહાસિક (chronological) નથી.

કે સમાજનું શરીર જળવાય એટલા માટે એ વિભાગો હોવા જોઈએ એમ માનવામાં આવતું. આ વખતે વ્યક્તિ અને સમાજનો સંબંધ પિંડ અને છલાંગના જેવો માનવામાં આવતો. આવી વ્યવસ્થા માન્યતા પ્રાચીન યોદ્ધા વિચારોમાં પણ મળી આવે છે. * એ સંબંધની દૃષ્ટિએ જેટલું વ્યક્તિમાં તેટલું સમષ્ટિમાં અને જેટલું સમષ્ટિમાં તેટલું વ્યક્તિમાં હોય એમ માનવામાં આવતું. વ્યક્તિગત ચિંતના જુદા જુદા ભાગો પાડીને જે અંશ જેનામાં વધારે હોય તે તે વર્ણનો ગણાય, એ પદ્ધતિએ જેમ ખેડોએ પોતાના વર્ણો જુદા કર્યા તેમ આપણે અહીં અસલ યથું હશે કે નહિ એ કહી શકાતું નથી. આ વર્ણધર્મના ઉપરાંત ઘણાં વર્ગો બાદ ધંધા ધંધા પ્રમાણે જુદી જુદી ક્રેણીઓ અસ્તિત્વમાં આવી. આપણે સમાજના વિભાગો ચાર મુખ્ય જરૂરીયાતોથી કર્યા હતા, પણ જેમ જેમ સમાજ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ જુદી જુદી જરૂરીયાતો ઉભી થઈ, અને જુદા જુદા ધંધાઓ અસ્તિત્વમાં આગ્યા. પરંતુ આ વખતે વર્ણધર્મનો મિહાન્ત લગ-

.. જુદાઈ મળી હતો. આથી કરીને એ ચાર ધંધાઓ પરાંત ત્યારે બીજા ધંધાઓ અસ્તિત્વમાં આગ્યા, ત્યારે એમને આપણે યર્ણવિભાગમાં સ્થાન આપ્યું નહિ, પરંતુ એ ધંધાઓની ક્રેણીઓ સ્થાપી, વર્ણ-વિભાગો જદકાઈ ગયા હતા, અને એ વિભાગોનું જે બેદક તત્ત્વ (Principle of Division-Fundamentum Divisionis) હતું તે વીધારાઈ ગયું હતું. આથી વર્ણોની સાથે સાથે ક્રેણીઓ અસ્તિત્વમાં આવી. એક વર્ણમાંથી જુદી જુદી ક્રેણીઓ ઉત્પન્ન થઈ, અને એક જ ક્રેણીમાં જુદા જુદા વર્ણના લોકો હતા. સામાનિક વિભાગોનું વર્ણ-અને ક્રેણી-નું બેદક તત્ત્વ અને બેદક દૃષ્ટિ તો એક જ હતી, છતાં પણ સમાજમાં વિભાગો સ્વજાત્યવગી થવા લાગ્યા ! યોદ્ધા પ્રમાણ-સાત્ર જેને આવડતું હશે, તેને ખજાર હશે કે વિભાગો કરતી વખતે હથેલાં એક જ બેદક તત્ત્વ કે બેદક દૃષ્ટિ રાખી જોઈએ, કારણ નહિ તો વિભાગોમાં સંકર (cross division) ઉત્પન્ન થાય. પરંતુ આપણે સામાનિક વિભાગો કરતાં એટલી પ્રતિષ્ઠા દાખવી કે જો પણ પ્રમાણસાત્રીના ખ્યાલમાં આવી ન શકે એવી રીતે એકના એક બેદક તત્ત્વથી સમાજમાં સંકર

વિભાગો ઉત્પન્ન કર્યાં. વર્ણો અને ક્રેણીઓ, ક્રેણીઓ અને વર્ણો, અને આ ક્રેણીઓમાંથી હાલની નાનો ઉત્પન્ન થઈ હશે એમ માનવામાં આવે છે. *

ક્રેણીઓ વેપારને અંગે હતી. “ક્રેણીઓ પાસે મજબૂત દ્રવ્ય રહેતું, અને વિપતિમાં ક્રેણીના માણસો તેનો ઉપયોગ કરી શકતા. ક્રેણીના કોઈ માણસ પોતાનું કામ ન કરે તો પ્રથમ તેને કષ્ટો આપતા; પણ બીજી વાર ચુનો કરે તો તેનો દંડ કરી તેને ક્રેણી બહાર કાઢી મૂકે એમ કૌટિલ્ય લખે છે. વળી ક્રેણીમાં અંદર અંદર રોડીએડી વ્યવહાર ચાલતો હશે એમ લાગે છે. x x x એકમ નિવાસ, એક ધંધો, મજબૂત દ્રવ્ય, સ્વતંત્ર આંતરદ્રવ્યવસ્થા, ક્રેણી બહાર કાઢી મૂકવાની સત્તા, લાણીવ્યવહાર, લભવ્યવહાર, અને લભ તથા લાણીવ્યવહારમાં ઉત્કર્ષ ક્રમ દાખલ કરાવી ક્રેણી તોડવાની રીત એ સર્વ હાલની નાતની મૂંઝવણ-ઓનાં ચિહ્નો છે.”

કોઈ એમ કહે કે એકના એક ધંધો એકની એક ક્રેણી કે નાતમાં રહેવા દેવાથી સુકર, સુલભ અને પૂર્ણ બને છે. કારણ બાપડીકરાથી જે માન ઉતરી આવ્યું હોય તે સ્વાભાવિક થઈ જાય છે. પરંતુ વિદ્વાન આપણને અહીં કશો ખાસ ટેકો આપતું નથી. કોઈ માણસે પોતે જાતે જે રંગે કંઈક કરી મેળવી હોય તે રંગે ખાસ વારસામાં ઉતરતી નથી એમ આધુનિક પંચપરંપરા વિશેનું સાત્ર કહે છે. બીજી દૃષ્ટિએ જોતાં પણ આમાં ગેરસાત્ર જ છે. કારણ કેવનું બંધારણ જ્યન્ત જુદિવ્યાપારોના પ્રયાસોથી ઉત્કર્ષ દિશાએ વહેતું હોય છે. પહેલાં એક વાર જુદિવ્યાપાર થઈ ગયા પછી તેવ ઘડાઈ ગયા બાદ વ્યક્તિને કશો બૌદ્ધિક પ્રયાસ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. કેવનું બંધારણ પહેલેથી જ જડ છે, અને જે ધંધો બાપાદાથી ઉતરી આવ્યો હોય તે આપણે ધણું ધણું કરીએ તો પણ તેવથી વધારે જન્ય ભૂમિકા ઉપર જતો નથી. કોઈ રંગારો એના બાપ પાસેથી અદ્યુત રીતે રંગોની મેળવણી કરતાં શિખ્યો હોય, તો કોઈ કવિહૃદય એના જ્ઞાને જ્યન્ત અદ્યુત પ્રતિભાની ઉપમા આપશે. પરંતુ કવિઓ ધણું જુદું જોતે છે તેમ એ વસ્તવિક રીતે જ્યન્ત નથી પણ કેવર જડ થઈ ગયેલું હોય છે—એ જ્ઞાન અર્થ છે. આથી જ આપણે નવી નવી

* ખેડો વધે.

શોધોમાં આગળ વધી ન શકવા, આથી જ સંકેરો વર્ષોથી આપણે એનાં એ એનાંરો વાપરીએ છીએ, અને ગરીબ ખેડૂત એનું એ હળ અને રાંપ લઈને દુર્દેવને અધીન થઈને રહે છે.

આપણા શાંતિસંદ્યાના કેાઇ દિમાયતી એમ કહેશે કે આ ક્ષણિક દુનિયાની શોધો તરફ આપણે બેપરવા રહ્યા છીએ એનું કારણ એ છે કે આપણે આધ્યાત્મિક બાળતોમાં બહુ આગળ ગયા હતા. એક જાણ આપણે વધારે લક્ષ આપીએ તો બીજા બાળ દુર્લક્ષ પણ થાય એ બાળત સમજી શકાય એમ છે. પરંતુ જ્યાં જ્યાં દુર્લક્ષ હોય ત્યાં ત્યાં એનાથી ઉલટી બાળએ, ઉગ્ર સમાધિ હોય એ સિદ્ધાન્ત બીજકુલ ખરો નથી, કારણ લક્ષ કે દુર્લક્ષ કશું ન હોય પરંતુ આજસતો હોઇ શકે જ. અને આધ્યાત્મિક વિષયનો અનુભવ હોય, અને અનુભવની આપણે થઈ શકતી નથી, તથા એનું અનુકરણ પણ થઈ શકતું નથી તેથી એ અનુભવના સમજા નાશ પડી પણ એ અનુભવની ઉધી બાળ (negative side)—આ દુનિયા તરફનું દુર્લક્ષ—આપણામાં રહી ગઈ; એટલે કે આજસતો જન્મ થયો.

આપણે વર્ણધર્મથી શરૂ કર્યું હતું ત્યાં જઈ ફરી આપણે આપણી દલીલ તપાસીએ. બાપકાદાથી ઉતરી આવેલ ધર્મમાં ખાસ વિકાસ થાય એમ હોતું નથી તે આપણે જાણું. સાધારણ રીતે પણ આપણે જો સારા જોડા સીવડાવવા હોય તો કેાઇ મેચીને ત્યાં જઈ એમ પૂછતા નથી કે ‘તારો બાપ મારો મેચી હતો ?’ કારણ વર્ણવ્યવસ્થાની હયાતી છતાં પણ સર્વસામાન્ય ક્ષુદ્ધિ આપણે એટલું તો સમજી શકીએ છીએ કે કેાઈના બાપને એક ધર્મો ગમે તેટલો કારો આવડતો હોય એથી દોકારને પણ આવડે જ એમ હોતું નથી. સમાજના વર્ણોમાં વિભાગ કરી આપણે તેમાં પાછી શ્રેણીઓ દાખલ કરી એ પહેલાં એક જોરડી ગણી પછી બીજી પૂરી કરવી અને પછી ત્રીજી અને એવી રીતે આડાઅવળા ને ઉપરાઉપરી જોરડીઓ ગોઠવીને એક મહેલ પૂરો કરવા જેવી વાત છે. એથી જ કુબીરવડનું અસલ થઇ ક્યું હતું તેની ખબર ન પડે એટલો બધો રળીઆમણે આપણે સમાજ કેાઈને લાગે. પરંતુ ખરી ઉપમા કુબીરવડની નથી, પણ કેાઇ બીખારીનું કાટનું

વટનું થીંગડાવાળું હુગડું હોય કે જેમાં અસલ કપડું કે લાત કપ એની ખબર જ ન પડે, એની છે.

ઉપર આપણે જોયું કે શ્રેણીઓ અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારે વર્ણવિભાગની બેદક દૃષ્ટિ જુલાઇ ગઈ હતી. વર્ણોમાં એ વખતે પણ બાહ્યજનો પુત્ર તે બાહ્યજ એમ લગભગ નક્કી થઈ ગયું હતું. એ વ્યાખ્યા એક ચક્ષમાં ગોઠવાઈ ગઈ, કારણ બાહ્યજ શબ્દથી જ આપણે બાહ્યજનો અર્થ સમજવા પ્રયત્ન કર્યો. જીવન-વ્યાપારો અનંત છે, અને એક ચક્ષ પણ અનંત છે, પરંતુ જીવનવ્યાપારોની અનંતતા જીવન છે, ત્યારે ચક્ષની અનંતતા જડ છે. એ બેદક દૃષ્ટિ જ્યારે જુલાઈ ગઈ, અને બૌદ્ધિક વ્યાખ્યાઓ પણ ચક્ષના વમળમાં પડી ગઈ, ત્યારે ધાર્મિક શબ્દે જુદું રવરૂપ પડ્યું. વર્ણધર્મ પહેલાં તો functional ના અર્થમાં ધાર્મિક હતો. પણ વર્ણ-ધર્મનું બેદક તત્ત્વ જેમ વીસરાઈ ગયું તેમ, ધાર્મિક અનુભવના અર્થમાં પણ ધર્મ શબ્દનું ખરૂં રહસ્ય નાશ પામ્યા બાદ, જ્યારે ધર્મનાં માત્ર ખરીબેર ઉભાં રહ્યાં ત્યારે, ધાર્મિક—એ વિશેષજ ગમે તે અર્થમાં વપરાવા લાગ્યું. આથી વર્ણધર્મ જે (function) માત્ર અસ્તિત્વની દૃષ્ટિએ ધાર્મિક હતો તે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ પણ ધાર્મિક છે એમ મનાવા લાગ્યું ! આપણા કેટલાક ચુરત દિમાયતીઓ એમાં મગરૂરી ધરાવે છે કે આપણે ત્યાં બધા બ્યવહારને ધાર્મિક જૂમિકા ઉપર લઈ જવામાં આવ્યો છે. પરંતુ ખરૂં સત્ય એ છે કે ધર્મ શબ્દ જુદા જુદા અર્થોમાં એક જ હતો, તેથી ધાર્મિક શબ્દ પણ અનેક અર્થે વપરાવા લાગ્યો; અને જન જે એક જ અર્થમાં ધાર્મિક હતું તે બધા અર્થમાં ધાર્મિક છે એમ કાળે કરીને મનાવા લાગ્યું. આથી જન ધર્મનુભવને પણ ધક્કો પહોંચ્યો. માત્ર નાત જાતના બાહ્ય રીતરિવાજો અને રૂઢિચઢન અને વિધિવધનમાં જ ધર્મ રહેલો છે એવી માન્યતાને પોષણ મળ્યું, એથી ઉંચ નીચના કૃત્રિમ બેદ જન્મ મમાજમાં દાખલ થયા અને અજાણતાનો અને વટલાવાનો મોઢામાં મોટો વહેગ આપણા મનમાં ધર કરી રહ્યો. રહેનાર ગયો અને ખરેખર રહ્યાં, પોપટ ગયો અને ખોજર રહ્યું !

પહેલાં કેાઇ વાર એક જગ્યાએ નદીનું વહેણ ચાલુ હોય અને પછી રહેતે રહેતે નદી વહેણ બદલે કે સફાઈ જાય પછી જેમ વરેમાચુંને રહેતો સરળ થઈ

પડે, નદીનું નામ માત્ર શેષ રહે અને ગોંઝગોળ પથરા શંકર તરીકે પુખ્ત થયેલા જેવો આપણો સમાજ થઈ ગયો. ભાઈ સુધી ખરો ધર્માનુભવ જીવંત હતો ત્યાં સુધી ફિલિપ્પાઈ એટલું જ નહોતું. હમણાં હમણાંમાં પણ જે કોઈ સાધુ સન્ત થઈ ગયા તેમણે નાત જાત છોડ્યા છે અને લાંબી ચમારને પણ પોતાની પાસે બેસાડ્યા છે. આપણા લોકો આ વાતને બીજી દૃષ્ટિએ લુગે છે અને કહે છે કે એમણે તો હુનિયા છોડી તેથી તેઓ ગમે તેમ કરે તો પણ ચાલે. સમાજને આપણે નીતિવાન અને નિયમનમાં રાખવા માગીએ છીએ એમ આપણે અર્થ આપણે સમજવાનો નથી. પણ સાત એ છે કે આપણામાં અનુભવની ક્ષીણતા છે; અને એ ક્ષીણતા એટલી સજ્જ થઈ ગઈ છે કે જેનાથી સામર્થ્ય હેતુ તેને માટે આપણે સમાજમાં કશું સ્થાન રહેવા દેતા નથી.

અહીંથી આપણે વળી એક બીજી બાબત પર ઉતરીએ છીએ. જે કોઈ પોતાના ઉંચ અનુભવને લઈને સમાજના ફિલિપ્પાઈની દર ઘડને સ્વાતંત્ર રીતે જીવન ગાળવા ઇચ્છતા હોય, તેને આપણે કાં તો બહુ ઉચ્ચ સ્થાન આપી દઈએ છીએ, અને કાં તો એને બીજા કલ્પનારૂપ જ નથી. ધાર્મિક લાવનાથી કોઈ બધા મનુષ્યોને સરખા માને, અને ટેકને પણ પોતાને ઘેર આમત્રે, તો આપણે એને સન્ત માનીએ, દરથી એની પૂજા કરીએ; અથવા તો એને સમાજથી તદ્દન દૂર કાઢીને એના જીવનમાંથી આપણે કશો સાર પ્રદણ કરીએ નહિ. એવી વ્યક્તિને સામાજિક જીવનની કક્ષામાં રાખીને એણે ઉદાત્ત જીવનના પ્રશ્નો પર આપણે પેતે કશો વિચાર કરીએ નહિ. અતિશય ખરાબ પ્રવૃત્તિ (prejudice) ને લઈને કોઈ બાબત પર વિચાર ન કરવો, અગર તો એને ધરમનું લેખ લગાડી એને વહેમથી પવિત્ર માની એ બંને બાબતમાં મનુષ્યનું ચિત્ત એક જ ભૂમિકા ઉપર કેમ કરવું હોય છે.

આપણે એક બે દાખલા લઈએ. ઉપર આપણે જોયું કે વર્ણધર્મની ભેદ દૃષ્ટિ દ્વારા તે ભારે બુદ્ધિશીલ મનુષ્યો ત્યારે આપણે વર્ણવિભાગને ધરમની અંતરગત ઉપર અધીરો દીધો. એવી જ રીતે એક બીજી બાબતમાં પણ આપણે વ્યક્તિની સામે અત્યાચાર કર્યો. આથી

ખરા ધર્માનુભવને પણ તુકસાન પહોંચ્યું, કારણ અત્યાચારો વિષય અને ધરમનો વિષય એ લગભગ એક સરખા થતા ગયા.

વ્યક્તિ અને સમાજનો સંબંધ પિંડ અને લક્ષાંડનો છે એવી માન્યતા યુરોપમાં તેમ જ આપણામાં પણ હતી તે આપણે જોયું. જંગલી લોકોના મનને વ્યક્તિ જેવું કશું હોતું જ નથી, એનાથી આ માન્યતા એક પગલું આગળ વધે છે; અને આટલે આવ્યા પછી ખરી પ્રગતિ વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય તરફ વળવાની હોય છે. યુરોપમાં મધ્યકાલીન યુગના અધારમાંથી વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યનો તણખો સહેજ ઉઠે, અને રાખમાં દબાઈ ગયા, તે આધુનિક સમયમાં, પછી તે ભણે-શીખેલી સામે હોય કે ગમે તેમ, પણ પાછા લારેલા અમિની માફક બહાર આવ્યા છે. વ્યક્તિ અને સમાજનો ખરી સંબંધ એ છે કે સમાજ એ વ્યક્તિનો ધર્મ (function) છે; નહિ કે વ્યક્તિ એ સમાજનું અંગ. પરંતુ આપણે પિંડ લક્ષાંડના સંબંધ સુધી આવીને એટલું જ કહ્યું, અને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય તરફ ન જતાં પાછાં પગલાં ભર્યાં, અને વ્યક્તિને સમાજનું એક અંગ જ માની લીધું. હા, વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યને સ્થાન રહ્યું, પણ ક્યાં? ધરમમાં! એ સ્વાતંત્ર્ય તે મોક્ષ. આ ભવસાગર દુઃખમય છે, અને તેમાંથી વ્યક્તિને સમાજ કહે તેમ જો એ બરોબર ધરમ વાચે તો તેને મોક્ષ મળે. સમાજમાં ગુલામી અને ધરમમાં મોક્ષનો આદર્શ! સમાજ વિલકત અને કુટુંબ અવિલકત! વર્ણની અંદર શ્રેણી, શ્રેણીની નાત અને નાતમાં નાત અને તેમાં ધોળ; તે એટલે સુધી કે ઇન્સેનના એક નાટકનો નાયક x જેમ યુગળનો દરો હાથમાં લઈને એના ફોતરાં એક પછી એક ઉતારે છે, અને છેવટનું પણ ફોતરું જ માલમ પડે છે, તેમ એક પછી એક સમાજનાં તરો ઉકેલતાં પણ આપણને વ્યક્તિનું જીવન કે સ્વાતંત્ર્ય ક્યાંઈ માલમ પડતું નથી! આ રીતે જે કંઈ આપણને ફૂટ લાગ્યું તેનું નિરાકરણ સામાજિક જીવનની ભૂમિકા ઉપર ન લાવતાં, એને આપણે ધાર્મિક ગણતો બેસું બેગની દીધું. તો હવે સમાજનો કે આપણા બધારણનો પાયો

■ "Arrested Civilization."

★ Peet Gynt.

ધાર્મિક છે એમ કહેવાનો અર્થ એ છે કે એનો પાપો અગાન ઉપર છે *

સુસજ્જમાનો આત્મા ત્યારે આપણા સમાજની દીવાલ વધારે મજબૂત ચણવાને—“સંગઠિત” કરવાને બદલે આપણે આપણા વાઘ વધારે નાના બનાવ્યા. રક્ષણને અર્થે આપણે સામર્થ્ય કેળવ્યું નહિ પણ ઉગાટા સંકુચિત શાન્યા. એથી કોઈ બે એમ કહે કે સાતિયધારણને લઇને જ આપણી સંસ્કૃતિ આપણે ટકાવી રાખી શક્યા છીએ, તો સત્ય એ નથી; પણ એ છે કે આપણી સંસ્કૃતિ એટલી કુદ્ર નહોતી કે કુદ્ર વાઘઓમાં એ કેદ થઇ શકે! રતીન્દ્રનાથ ઠાકુરે એમના એક ગીતમાં કહ્યું છે કે “સુંદર ડુલ (ના આત્મા) ને મારી છાતી સરસું ચાંપવા મને મન થયું. પણ તેમ કરવા જતાં માત્ર પાંખડીઓ જ મારા હાથમાં આવી” અને આપણે તો એ પાંખડીઓને પણ છૂંદી નાંખી.

હાજની અસહકારની ચળવળને અંગે આપણા સામાજિક જીવનમાં કેટલોક ફેર પડ્યો એ પ્રશ્ન આપણે જીવંત વિચારવાનો રહે છે. એ દિશ્યાસત્તા આઘ પ્રેરકના કહેવા પ્રમાણે એમાં રાજકીય પ્રશ્નો સાથે ધર્મનું ધોરણ પણ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે; અને જે રાજકીય વિષયમાં થયું છે તેનું તે સામાજિક પ્રશ્નોને પણ લાગુ કરવામાં આવ્યું છે. માત્ર મનુષ્યના સહ-જીવનના મિહાનત ઉપર પણ અપ્રસૂયતા કાઢી નાંખવા એમણે હિંદુઓને વિનંતિ કરી છે. કાઇને અગાથી અલગાઇ જવાય એ અત્યંત રથૂળ વહેમ પણ આપણા મનમાં આટલી બધા સજ્જ થઈ ગયા છે, એ આપણે હમણાં જ જાણ્યું; કારણ અત્યાર સુધી તો અત્યંતને ન અડવું એ આપણા માટે સ્વાભાવિક હતું. નરસિંહ મહેતાએ બ્યારે દેડોને લાંબા લગ્નનો ગાવાં તારે એમને આપણે સાધુસન્ત ગણી સમાજમાંથી બહાર મૂક્યા. અત્યારે પણ અપ્રસૂયતાને કાઢી નાંખવાનું કહેવામાં આવે છે ત્યારે પણ તેના ઉપદેશને “મહાત્મા” ગણી કાઢીને વળી આપણે એનું એ પાપ ફરી કરવા બેસા છીએ. કારણ કોઈ વ્યક્તિના ઉપદેશ કે સત્તા

નરક દુર્લભ દેખાડવાનું સારામાં સારું સાધન એ છે કે એને અતિશય ઉચ્ચ પદવી આપીને સામાજિક જીવનની ભૂમિકા ઉપર એને અપ્રસૂય કરી નાંખવો. પરંતુ જેટલે અંશે અપ્રસૂયતા જરૂરી છે એવા એવા લેખો પણ આવે છે તેટલે અંશે, આપણે કહીશું કે, અપ્રસૂયતા જરૂર નીકળી જશે.

આ ઉપરાંત અસહકાર ચિત્તની એક એવી એકદેશી શક્તિ કેળવી છે કે જેથી ગમે તેના વગર અસાધી લેવાય. રાજકીય લાગતોમાં કેમ જાણે બ્રિટિશ રાજ છે જ નહિ તેની રીતે વર્તવાનું એ શક્તિ આપણને સૂચન કરે છે; તો તેનું સામાજિક ક્ષેત્રમાં પણ ન થાય? સામાજિક સત્તા ધરડેરાઓના હાથમાં હંમેશાં હોય છે. તો બે એ ધરડેરાઓ યુવાવસ્થાના આદર્શોથી વિરુદ્ધ જ જીવતી પ્રજા પાસે પોતાના હુકમો જાળવવોથી પળાવે, તો ઉગતી પ્રજા યુધ્ધથી ધરડેરાઓ વગર કામ ચલાવી લેશે. આ તત્ત્વ અસહકારને માન્ય હશે કે નહિ તે કોણ જાણે, પરંતુ જે તર્ક પરંપરાઓને વિશે લાગુ કરવામાં આવે છે, તે જ તર્ક સામાજિક ક્ષેત્રમાં પણ ઉગતી પ્રજા લાગુ કર્યા વગર નહિ રહે; અને આનો દાખલો સાહિત્યમાં—જ્યાં કયું કરવાનું હોતું નથી, પણ માત્ર લખવાનું જ હોય છે—આપણને આજે મોલુદ દેખાય છે. એ એકદેશી શક્તિ સર્વથા સારી છે એમ કહેવાનો અર્થ આસય નથી. ઘણી વાર એવી શક્તિ અભિમાન અને અગાનને પોષે છે અને વ્યક્તિનું જીવન સંકુચિત કરે છે. પરંતુ જ્યાં જ્યાં એ જ્ઞાનની સાથે મળશે ત્યાં ત્યાં એ સારાં પરિણામો જ લાવશે.

ત્રીજી વાત એ છે કે આ હિલચાલને લઇને આપણું સામાજિક જીવન વધારે ધટ-સુસંગત બન્યું છે. પહેલાં લાણેલા અને અલણીની વચ્ચે મોટું અંતર હતું. એમના આસયો, ઇચ્છાઓ, આદર્શો અલણીની સાથે લાગવું એ હલકા પડવા જેવું છે—એવા હતા. પરંતુ જ્યાં સુધીના પ્રખર તાપમાં એકત પોતે પરસેવામાં રેળગે થઈ મજૂરી કરે છે ત્યાં પણ પ્રજા છે એ આપણે હવે જરા સમજી શકીએ છીએ. દસ કે પંદર વર્ષ પહેલાંનો સંસારસુધારો સમાજના અચુક જ પ્રયુક્તમાં થઈ શકે એમ માનવામાં આવતું; પણ જે સુધારો સમાજમાં દઢ (concrete) સ્વરૂપ ન લે એ સામાજિક સુધારો નથી તે આપણે હવે સમજતા થયા છીએ, અને હવે પછી જે જે રૂઢિ-

* સામાજિક માણસ માટે “ધર્મશાસ્ત્ર આમ કહે છે” એનો અર્થ બાળબોધ લીધામાં એમ લખ્યું છે એવા અથવા જાણે તો સંસ્કૃત લાખમાં એમ લખ્યું છે એવા થાય છે.

+ આમાં પણ અસહ જેમ ધર્મ સંબંધ. વિશે જોડાણ થયો છે કે કેમ? એ વાંચનારે પોતે વિચારવાનું છે.

બંધેનો તટસ્થે તે બધાં સમાજમાં જ તટસ્થે એમ આશા રાખીએ તો કશું ખોટું નથી.

પરંતુ અસ્પૃશ્યતાનિવારણમાં જે ધાર્મિક વૃત્તિ અસહકારે પોષી છે તે ત્યાં જઈ અટકી જાય છે. એક જ્ઞાતિ બીજી જ્ઞાતિને બીજી ધણી રીતે—લાઝાવ્યત્વહારમાં કે લાગેલી બાળતમાં—અસ્પૃશ્ય માને છે ત્યાં એ વૃત્તિને અવકાશ આપવામાં આવ્યો નથી. મહાપુરુષો એક દિશામાં થોડે દૂર જઈ પોતાના જ આદર્શને ભાર લઈ પાછા ફરે છે એનું મણી વાર બને છે, અને આમાં પણ એમ જ બન્યું છે. પણ જે લયંકર પરિણામો દેવપનાના બળે એ મહાપુરુષો ચીતરે છે તે કાળે કરીને વાસ્તવિક રીતે ખરાં પરતાં નથી. એવી ધાર્મિક વૃત્તિ આપણા જનસમાજમાં ભયારે કેળવાયે, ત્યારે સાપ જોમ પોતાની કાંચળા ઉતારી નાંખે તેમ જ્ઞાતિમંથ્રયાનું કાયલું આપોઆપ આપણા ઉપરથી ખરી પડશે, અને આપણે નવજીવન્ત થઈશું.

છેવટ આપણે આપણી દલીલના મુખ્ય મુદ્દાઓ વાદ કરી જઈએ.

૧. સમાજના અસ્તિત્વને માટે વર્ણ સ્થાપવામાં આવી, અને વર્ણધર્મ (functionally) નક્કી થયો.

૨. એ વર્ણધર્મની ભેદક દૃષ્ટિ ભૂશાક્ર, ત્યારે સામાજિક વિભાગોમાં શ્રેણીઓના ઉમેરાથી મંદર (વર્ણસંકર) ઉત્પન્ન થયો. વર્ણધર્મને પછી ગમે તે અર્થમાં ધાર્મિક માનવામાં આવ્યો.

૩. શુદ્ધ ધર્માનુભવને ધક્કો પહોંચ્યો, અને રીત-રિવાજને જડ થયા.

૪. વંશપરંપરાથી એકેના એક ધંધો ચાલ્યો આવે તેથી તે વધારે સારો બને એ વિતાનની દૃષ્ટિએ સાચું નથી. ઉચ્છેદ જાપદાદાથી ઉતરી આવેલ ધંધો ટેવફ

ધર્મ જવાથી આજના વધારે છે, અને સુદ્ધિની શોધક વૃત્તિને હલ્લે છે.

૫. બ્રાહ્મણો પુત્ર તે બ્રાહ્મણ એ વ્યાખ્યામાં અનવસ્થા હોય રહેશે છે. કોઈ સુતારની પાસે જન્મ એકે ધડમાંથી કરાવવી હોય તો આપણે કદી એને એમ નહિ પૂછીએ કે તારો બાપ સુતાર હતો ?

૬. સમાજના સંકુચિત વિભાગોથી, જડ રીત-રિવાજોથી, ધાર્મિક શબ્દની અસ્પૃશ્યતાથી, ધર્માનુભવના હાસથી વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને નાશ થયો અને જંગલી માનવતા પ્રમાણે. વ્યક્તિ સમાજનું એક અંગમાત થઈ રહી.

૭. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને અર્થ માત્ર ધાર્મિક મોક્ષનો રહ્યો. અને સામાજિક બંધનો વધારે જડ થયાં. શરદશ્ણકે દરવાનો સારામાં સારો ઉપાય એ મળી ગયો કે કોઈ વાતને લક્ષમાં ન ઉતારવી હોય તો તેને ધાર્મિક શબ્દના વર્ગમાં નાંખી દેવી.

૮. પરંતુ ખરો ધર્માનુભવ—જે આખા વિશ્વને એના આંતરિક અનુભવની દૃષ્ટિએ નિહાળવા ખુલ્લો છે અને એમાં આનંદ માને છે એ સામાજિક વિભાગોથી પર છે, બહુ એની અને સામાજિક વિભાગો વચ્ચે વિરોધ પણ છે.

૯. અસહકારે અસ્પૃશ્યતા કાઢી નાખવામાં ધાર્મિક વૃત્તિને સ્થાન આપ્યું, પરંતુ તેનાથી આજના જઈ જ્ઞાતિ-જ્ઞાતિ વચ્ચેની અસ્પૃશ્યતા કાઢવા પોતાનું લક્ષ ગ્રેષ્ઠ નહિ. અસહકારે ત્યાગની વૃત્તિ કેળવી છે, અને એ વૃત્તિને જો જાનથી પોતી સમાજ એનું પાલન કરે, તો વ્યક્તિઓમાં પુનર્જીવન આવશે; અને જ્ઞાતિજધારણ ખરી પડશે.

છેવટ જ્ઞાતિજધારણ ધર્મના બતાવ્યા તેમાંના કોઈ પણ અર્થમાં ધાર્મિક નથી; ઉલ્લેખ એ અધર્મ છે.

રામાનુજ

જ્ઞાનગોચરી

કાંદખાનાંના ગેદલાબ

‘સાદિત્વ’ના તત્ત્વોએ તે પત્રના ક્રામસ્ટ માસના અંકમાં કારખાનાં વિરૂદ્ધ હાથઉલોગ એ મથાળા નીચે મળ્યા મનનીય વિચારો જાગૃત્વના છે:

“અમદાવાદમાં મહાસભાની સમિતિ મળી, ત્યારે મહાસભા અંધોએ હાથે કાંતવા ઉપર જે ભાર મૂક્યો, તેણે પછે મત-ભેદ પડ્યો. દરેકે દરેક બંધે કાંતવું નોંધ્યું, એ સારત સામાન્ય લોકોને આજવાન દર્પાતરૂપ થાય તે મારે જરૂરની હોય, તો ખબર એજો કાંતવા કરતાં વધારે અવતરનું—દેશરોવને

માટે પણ અગત્યનું કાર્ય કરી રહે, તેમની શક્તિને ફેંટીઆના બંધનમાં ફેંટી નાંખી છુટ છે કે કેમ, તે પ્રશ્ન તરફ કેટલાકનું ધ્યાન જોવાયું. પરંતુ બીજા કેટલાકનું વળી એવું માનવું થયું, કે મિલોની સામે ફેંટીઆની દરીફાઈ નકારી—અસકય દોવાથી એના ઉપર એટલું બધું ધ્યાન આપવાનું કારણ નહોતું. યાંત્રિક બળની સામે હાથ-બળ ટકી ન શકે.

આ વાત સાચી છે કે કેમ તેની તપાસ કરવી એકદમ અઘરું દરિએ કંઈ સરસ અગર સાધી વધુ કામ, એ પ્રશ્ન બાજુએ રહેવા દઈ માત્ર હાલની પરિસ્થિતિ અપહ્લે એકદમ આ કાંઈ અધિકપ્રાયનો પ્રશ્ન નથી, પણ ઈતિહાસની સાચી ધટનાની વાત છે. હજી અત્યારે પણ ભયંકર કારખાનાંની સામે આપણા ધર-ઉદ્ધમો ટકી રહ્યા છે.

પહેલાં દળવાની વાત કરીએ. ત્યાં જુઓ ત્યાં યાંત્રિક ધંડીઓ અને મોટી મોટી જ્ઞાતની મિલો માથાં ઉઠાં કરી હસી રહેલી છે; તથાપિ યે દળવાનું ચાલુ છે એટલું જ નહીં, પણ વેચાતું દળવાનો ઉદ્યમ નારા પામ્યો નથી. મજૂરી મોંઘી યથા છે, યાંત્રિક ધંડી કરતાં હાથે દળવાનો દર બમણો, તમણો વધારે છે, તથાપિ હાથે દળનાર અને દળાવનાર એ ધંધાનું સહસ્ત્રં સમજો છે. જે મજા ને જે મીકારા હાથે દળેલા હોટમાં રહેલી છે, તે મિલના આકાશમાં કે યાંત્રિક ધંડીના હોટમાં હોતી નથી. જે યાંત્રિક ધંડી પથ્થરની હોય, તેમાં હોટ બહુ ઓછા થતો નથી; તેા પણ તેમાં અને બીજી બધી યાંત્રિક ધંડીમાં હોટ લગભગ બફાઈ જતો હોવાથી કાચા બનાવવાની રસાયણિક મીકારા બગડે નહીં તેા પણ બદલાઈ જાય. એટલા માટે સમજી શકો હાથે દળવાનું કે દળાવવાનું પસંદ કરે છે; અને તેથી આટલી બધી યાંત્રિક મિલોની સામે ધંડીનાં પડો ધમધમ કરતાં લડી રહ્યાં છે. જેમ હોટની વાત કરી, તેમ આયર્ણની વાત સમજવી. એાખાની મિલોના ચોખા ધણા સ્વચ્છ ને 'સાફ' થાય, પણ તેમાંથી મુખ્ય ગેલક તત્વ-વિટ્રેમિન-એાઈ થઈ જતું હોવાથી હજી હાથે ખાંડવાનો ઉદ્યોગ ચોરપહ્લે અચો ચાલુ રહ્યો છે.

બીજા જગદો ઉદ્યોગ ધી બનાવવાનો છે. ધીમાં જે કુદરતી સરેહ, વહેજત ને સુવાસ રહેલાં છે, તે બીજાં ફત્રિમ તેલોમાં નથી. એટલે હિંદુસ્તાનમાં ધીની જગ્યા બીજા રસાયણી પદાર્થો હેરો નહીં, એ વાતનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ દુધનું દહીં, પછી છાસ માખણ ને ધી બનાવવાનો અત્યંત મહત્ત્વ ધરાવે છે. ફેરની રાકાવાનો નથી. દુધમાંથી સીધી રીતે જે માખણ રેડીએ એટલે સંચા દારૂ બનાવવામાં આવે છે, તેમાં દહીંના માખણને અનન્યમતો સ્વાદ ન હોવાથી તે માખણ આપણને ભાવનું નથી; અને તેમાંથી ધી બનાવવામાં હાં તેા તે લીકું ને કીકું લાગે, કે હાં તેા મોંઘું પડે. નફાઆદમાં એવી રીતે સંચા મારફત ધી બનાવવાનો

અખતરો ફેરોદમંદ ન થયો; મતલબ કે હાંદો રેડીએ માખણ બનાવ્યાં કરે છે, તેા પણ તેની સામે વહોણાં ઘેર ઘેર પ્રચંડ ને દારણ યુદ્ધ મચાવી રહ્યાં છે, ને અત્યાર લગી તેમની ફેરેહ ચાલુ રહી છે.

ધંડી અને વહોણાં કાંઈમાં કરે છે, તે એમની એક બંતની સરસાઈને લીધે, એમ કહાય કોઈ કહે. મઠિ આપહ્લે એવા ઉદ્યોગનો વિચાર કરીએ, કે જેની તરફેણમાં કોઈ પણ પ્રકારની કુદરતી વિરોધતા ન હોય, છતાં આર્થિક દરિએ એ કાંઈમાં કરતો હોય. તેવ, દીવેલ, કાપરેલ, અજરોલ, સરસીલ જેવો તેલો બનાવવાની મિલો. પશ્ચિમના દેશોમાં ધણી ફેરોદમંદ થઈ છે; અને તેવું અત્યંતરણ કરી હિંદુસ્તાનમાં એવી મિલો આપહ્લે કરતા ગયા. તેલનો ઉદ્યોગ એ કાંઈ બનાવવાનો ધધો નથી, તેમાં માત્ર મજૂરી પરવડે; છતાં એમાં ધણી મોટી મુશ્કેલી અપ પડે. એ મુશ્કેલી વગર ધણી કારખાનાં કાંઈમાં નથી. વળી બીજામાં તેલનું પ્રમાણ એટલું હોય તેટલું બધું જો મિલો કાઢી રાકે તેા તે ફાવી રાકે. પરંતુ હાલ તેા ધાણી ને મિલોના તેલના પ્રમાણમાં ઝાઝો ફેર રહેતો નથી. પરિણામમાં મોટી મિલો, જેમાં ધણી કરકસરી કામ થતું હોય તે ફાવી ખરી; પરંતુ મોટી મોટી મિલો—લાખો અને કરોડો રૂપિયાનું જેમાં રોમાંચ થઈ ગયું એવી મોટી મિલો બંધ થઈ ગઈ, કે જોડા કરની કમ્પમજી એવી મોટી મિલો બંધ થઈ ગઈ; અને એણે ને ભેડું છે, તે અખતર અત્યંત મહત્ત્વ છે; અને એણે ને ભેડું છે, તે ઉપરથી એવી ખાતરી થઈ છે કે ધાંચાની ધાણી કરતાં વિરોધ આર્થિક ફાયદો મિલોમાં ન હોવાથી ધાણી અને મિલ વચ્ચે સમજૂતી કરીશું ચાલુ રહે છે; અને જે મિલોમાં તેલ રસાયણી પદાર્થો વાપરવામાં આવે છે તે મિલો સિવાયની બીજી કરીશુંમાં ટકતી નથી; અને તેવ દીવેલ, સરસીલ ને રોળાઈ પીલવામાં ઉપડે ધાણીએ ફાવી જાય છે. ધાણી હાથ-બળથી નહીં, પણ પશુ બળથી ચાલે છે એ ખરું; તેા પણ એ ધર-ઉદ્ધમ છે, અને કારખાનાંની અંદર એનો સમાવેશ નહીં થઈ શકે. યાંત્રિક મિલો સામે આ ધર-ઉદ્ધમ હજી ટકી રહ્યો છે, એ તેરું આપણને સતોષ થાય છે.

એવી આર્થિક ફેરોદમંદમાં હાથે વણવાનો કેટલીક બંતનો ઉદ્યોગ હજી ટકી રહ્યો છે. કસબી અને રેશમી વણાટની વાત બાજુએ રહેવા દઈએ, તેા પણ હિંદુસ્તાનમાં હાંદો રાખો હાથે બળથી કે પત્ર બળથી ચાલ્યાં કરે છે. પરંતુ બીજી જગદો વાતની ધણી વખત વિસ્મૃતિ થાય છે; તે એ કે મહારાજા માંધીજીની પ્રવૃત્તિ રાદ થઈ તે પહેલાંથી ને આજે પણ ધણા ફેરોડા ચાલુ રહ્યા છે. ફેર માત્ર એટલો કે એ ફેરોડા અત્યંત બંતનું નહીં હામ કરતા રહ્યાં. મિલોની ફેરોડામાં ઉત્તરવાનું અસકય થઈ પડવાથી કામની ફિરા

બદલવી પડી; મિલોમાંથી નીકળતો બગદો (વેરટ) લાવી નહું' સુતર કાંતવાનું કેટલાક લોકોએ ચર કર્યું, ને તેમાંથી નાડાં અને પાટી (ખાટલાની) બનવા લાગ્યાં. જુનરાનનું સાધન આમ ઘણા લોકોએ શોધ્યું, અને મેળવ્યું. મતલબ કે ખુદ સુતરની મિલોની સાથે પણ જરા સુતરની ઉરીફાઈમાં હજી સુધી હાથ કંતામણ ફાંચ્યું છે.

હાલની રિથિતિના આ દિગ્દર્શનથી જણાશે કે કારખાનાં એકલાં ફાવે એવા કુદરતનો—ઇશ્વરનો કાયદો જણાતો નથી. કેટલીક બાબતમાં કારખાનાં કરતાં હાથ-ઉઘોગી અને ઘર-ઉઘોગી નહોતે ફાવવા માટે નિર્માણ થયેલા છે અને ખુદ જે કારખાનાં આર્થિક દૃષ્ટિએ વધારે લાભકારક હોય છે, તેની સાથે પણ હાથ ઉઘોગ અમુક રીતે સલામતથી નફાકારક થઈ શકે છે. મિલોની સાથે જો મહાત્મા ગાંધી રેડીઆયી ઉરીફાઈ કરવા ઈચ્છે, તો તે આટલા માટે આર્થિક વિરુદ્ધની વાત નથી. હા, કદાચ એમ અને કે અને ફાવે; પરંતુ હાથ કાંતામણ નિષ્ફળ તો નહીં જ નીવડે."

મોટાં કારખાનાં કાલવાથી આર્થિક ફાયદો થતો હોય, તો પણ તેનાથી જે ગેરફાયદા થાય છે તે ગરાબર સમજ લેવા જોઈએ. આજની પરિસ્થિતિમાં મોટામાં મોટો ગેરફાયદો તો યોદ્ધાવિરુદ્ધનો છે, અને છેલ્લાં દોઢસો વર્ષમાં જે ધનસંચય યુરોપમાં થયો છે તેને માટે યુરોપીય પ્રજા લોકોનાં આંસુ પાડે છે અને હજી બવિષ્યમાં પાડશે. યુરોપનો આમવર્ગ અથવા મજુરવર્ગ, ધનિકવર્ગ ને શિક્ષિતવર્ગને તેમ જ ગંધમ વર્ગને ખુબ ધીકારે છે. ફરીઆના આમવર્ગે ત્યાંનું રાજ્ય છીનવી લીધું છે એટલું જ નહીં પણ બીજા વર્ગોને લગભગ કતલ કરી નાંખ્યા છે અથવા ખુબ પાપમાલ કર્યા છે. મોટાં કારખાનાંઓમાં જે લાખો અગર કરોડો માણસોનો જન ગયો છે અને હાલગી ગરબાદ થઈ છે તેવું વેર મજુરવર્ગે વસૂલ કરી રહ્યો છે.

૧. જે દેશમાં સારું સાંચાકામ ઉત્પન્ન થતું નથી તે દેશમાં કારખાનાં કાદતાં સંસ્થાતમાં ભારે રકમ પરદેશ મોકલવી પડે છે. પાંચ લાખ ફરીઆના રાંચા પરદેશથી આવે તેને લીધે સ્વદેશની કામગીરી ઝોઝી થઈ રાખ્યાગંધ માણસોના પેટ ઉપર પથ્થર પડવાનો. આ હાજીકત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.

૨. આજે યુરોપમાં સાંચાકામ ઘણું વપરાય છે તેને લીધે બેકારીનું પ્રમાણ કેટલું-બધું વધી ગયું છે ?

૩. મોનરોપ, આનન્દ તથા ગ્રગવડનાં સાધનો વધ્યાં છે તેની સાથે ગરીબાઈ બેઠક વધી ગઈ છે. સમસ્ત પ્રજા ગુણી નથી એ હરોઝા મળે છે.

૪. કારખાનાંમાં હંમેશા અકસ્માત થાય છે અને મજુરવર્ગનાં આંગ તથા જનને ગુફશાન પહોંચે છે.

૫. શારીરિક ગુફશાન કરતાં વધારે અગત્યનું ગુફશાન નૈતિક છે. મુડીવાળા માણસોની શક્તિ નીચ થાય છે, અને અતિલોભને લીધે દેશનું સત્યાનાશ વળે છે. લોભ એ મેપી રોગ છે. વૈભવવાસનાને લીધે દરેક દેશની તેમ જ વ્યક્તિની અવનતિ થઈ છે તે બાબત ઇતિહાસ-પુરાનો આપે છે.

૬. કારખાનાંમાં કામ કરનાર મજુરોની રહેણી કરણી એવી બદલાઈ જાય છે કે તેમની નૈતિક પાપ માલી થાય છે. આવા હજારો ને લાખો માણસો જન-સમાજને બગાડે છે.

૭. કલા અને સૌંદર્યની દૃષ્ટિએ જોતાં, કારખાનાં ગુફશાનકારક છે. દરેક મજુર કારીગર થવાને બદલે સંચાનો લાજ થઈ જાય છે અને વ્યક્તિને પોતાની વિશિષ્ટતા બતાવવાનો લાગેજ અવકાશ રહે છે.

૮. કારખાનાંના માલિકની દૃષ્ટિ સોંધામાં સોધે માલ કાદવા તરફ વળે છે તેથી ખરાબ સોધા માલ પેદા થાય છે. ખુબ મોટા જગ્યામાં માલ પેદા થાય તો સોધો વેચ્યો પાસે તેટલા માટે મીઠાની ખપ તરફ લક્ષ ન રાખતાં વેચાણ તરફ લક્ષ દોરાય. અર્થતંત્રને લીધે બીજા શાન્ત પ્રજાઓ ઉપર જુલમન સંસ્થાત થાય છે.

એકંદરે મજુર વર્ગને શારીરિક, માનસિક, નૈતિક ગુફશાન છે, રસિકતા નષ્ટ પામે છે, માણસને પોતાના કામમાં રસ કે અભિમાન ન રહેતાં એક પ્રકારનું યાંત્રિક શુલામગીરી આવે છે. મોટા જગ્યામાં સોધે માલ તૈયાર થાય તેથી ગરીબ માણસો પણ ખરીદ શકે છે, જો ખાસ ફાયદો છે; પણ જે ગેરફાયદાનું સાધે સરખાવીએ તો કારખાનાં અને મુડીવાદનું ભયંકરતા જણાઈ આવ્યા વિના નહીં રહે.

ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિ

એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે અમેરિકા (યુ. એસ.) માં ૧૦૦,૦૦૦ આંધળા માણસો જે તેમાંથી ૧૫૦૦૦ માણસોની આંખ કારખાનામ થતા અકસ્માતોથી ગઈ છે. એક આંખને ગુફશાન પહોંચ્યું હોય એવા અકસ્માતની સંખ્યા તો ઘણી જ વધારે છે. અંધાપો અટકાવવા માટે એક સમિતિ જે તેણે અંદાજ કાઢ્યો છે કે દરેક વર્ષે આશરે ૨૦૦,૦૦૦

આંખના અસ્મરમાં થાય છે. કોઈ ધાતુ કે એવી કશું પીજી, નેરથી ઉડીને ડેંગામાં પેસી જાય અથવા કુશાનકારક પ્રવાહી પ્રવાર્ય છે. તાત્કાલિક દેહધ્રુવ મદદ ન મળવાથી સામાન્ય ઇન વધારે ગંભીર સ્વરૂપ પકડે, આંખના એવી રોગ દેશાય, એવા અનેક કારણોને લીધે બીચારા કારીગરો જીવન પર્યંત દુઃખી થાય છે.

આ હરીકત પ્રાથમ્ય ઔદ્યોગિક મંરુતિની ગલી-હારીના દર્શાત રૂપે ટાંડીએ છીએ, આને દરેક ત્રીજ લાખને કરોડની સંખ્યામાં થાય છે. લખપત્તિઓની તો કીમત જ રહી નથી પણ કરોડપતિઓની મંખા વધતી જાય છે. કેટલાક લોકો સ્વેદ માટે છે પણ આ ગિચું દર્શન થાય ત્યારે હાલની બીજા બાલુ પરનું ચિત્ર લક્ષ બદાર રહેતું નેહ્યું નહિ. ગરીબ માણસોના દુઃખની કીમત આંકતી હશે ખરી? જીવનકલહ અથવા જીવન-સંક્રામમાં જે માણસો હારી જાય તેમને જીવવાનો દક્ષ છે ખરે? તે હાર નાશાયજીને લીધે હોય કે અસ્મરમાંતને લીધે હોય પણ પરિણામ તો એક જ આવે.

આપણા દેશમાં ઉદ્યોગ ખુબ વધે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. પણ જે ઉદ્યોગમાં કારીગરો જનવર જેવા યદ જાય છે, જેમાં તેમના જીવ જાય છે એવા ન નેહ્યું. યુરોપ અમેરિકાના પાપ અને તેમની ખરાબ વ્યવસ્થાનું અનુકરણ આપણે કરતું નથી. બહુ યુગવજીવરેલા ભારે સાંચાક્રમથી દેશને ક્ષાપેડે નથી. ક્ષાપેડે છે તે માત્ર દેખીતો છે. જ્વલોજલાલી બદારની જ છે.

ગુ. મ.

જેવાની સાથે તેવા

વર્ધાના સત્યાગ્રહ આશ્રમના વ્યવસ્થાપક મી ત્રિગોળા 'મહારાષ્ટ્રધર્મ' નામના ગરકા સાપ્તાહિકમાં અર્ધસાનું રહસ્ય ગીત્તિ મુજબ સમગ્રનું છે:

“તવવારની સામે તો તવવાર જ નેહ્યું. એ સિવાય ન થાયે.” એવા આપણામાં અનેકને વડેમ વેસી નેહ્યું છે. તેનું ખરે કારણ એ છે કે આજે આપણી પાસે તવવાર નથી. પૂણી વાર ને ત્રીજ આપણી પાસે નથી દોલી તેની કીમત આપણે ધાતી વધારે અર્જીએ છીએ. આને અપજ્ઞી પણ એ જ દશા છે. વારંવાર આપણા મનમાં તવવારની વાત ફાં દબી આવે છે? કારણ કે આપણા મ્યાનમાં જ તવવાર પડી દોત તો આપણા મનમાં તવવારનો ચાલેો મોડ ન દોત.

મ્યાનમાં દોત તો મોડ કેમ ન દોત? તેનો જવાબ એટલો જ કે આપણે મૂળ મુશીની વાત સમજ નથી દોત. ‘તવવારની સામે તો તવવાર જ નેહ્યું’ એ વાત જે આપણા કોઈ પૂર્વજના કાન પર પડી દોત તો ખરેખર તેઓ ખૂબ દસત. કારણ કે તેઓ યુદ્ધના પાકા અનુભવી હતા, કેમ હતાય તે તેઓ સમજતા હતા. તેઓ આપણને સ્વેદાકથી સમજતી સકથા દોત કે “બાઈ, તવવારની સામે તવવાર ન દોય, પણ દાવ દોય.”

અને આપણે “જેવાની સાથે તેવા” વચની વાત કરીએ છીએ, પણ તેનો અર્થ શામેલ સમજતા હામું. “જેવાની સાથે તેવા” થતો અર્થ એટલો જ કે દુરમનની તવવાર નેહ્યી મળજીત, તેટલી જ આપણી દાવ પણ મળજીત દોવી નેહ્યું. તવવારની સામે તવવાર ઉમામવી એ મૂખાં છે. તવવારની સામે તો દાવ જ હો. તવવારવાગ કરતાં દાવ-વાગનું જગ ને કોણું દોય તો કામ ન આવે. દુરમનના પક્ષમાં જે પાંચ થોર યુરોપ બર્થો દોવ તો આપણા જવાબમાં પાંચ થોરથી એટા પ્રેમ તો ન જ દોવો પડે.

સિદ્ધાને વિદ્યાથીના અજ્ઞાન સાથે દર્મેશાં વડું પડે છે. દર્મ સિદ્ધાને “જેવાની સાથે તેવા” વચની માંક વાળે તો એ બનેની રી દશા કાવ? વિદ્યાથી કંઈક પૂછવા આવે તો સિદ્ધા શું એમ કહે કે “તું આટલી સીધી સાદી વાત નથી સમજતો તો હું શા સાથે સમજાવું? હું તારા સવાલ-મે જરાગ નહીં આપું.” તું મૂખ” છે તો હું પણ તારા કરતાં બેરસ બેરસ જનીશા.”

વરતુલ: વિદ્યાથી” બેરસ દોય છે તેથી જ સિદ્ધાને સિદ્ધે સતિથી સમજવવાની જવાબદારી આવી પડે છે. અજ્ઞાનની સામે જ્ઞાનથી જ હતાય. “જેવાની સાથે તેવા” થવું, તેનો અર્થ એટલો જ કે બને સમોવડીઆ બરાબર સરખા દોવા નેહ્યું. સામા માણસના નેહ્યું અજ્ઞાન ભર્યું દોવ તેટલું જ આપણામાં જ્ઞાન ભરિયું દોવું નેહ્યું. અને એટલા જ માટે એકીઆના વર્ગમાં બજાવવાને સિદ્ધા સોધી વધારે કુશળ અને જ્ઞાની નેહ્યું. પુરાણોમાં પણ આટલી વાત તો અપણે સાંમજીએ છીએ કે શુદ્ધમાં જ્યારે એક પાછથી પ્રેમસા દેશાં ત્યારે બીજા બાહ્યથી જનનાસ જ આવડું. મેવના મેલા દવવાનું પીતવાતીને પાણી કરવાને બદલે, એક દમ ઉપર બીજે દમ ખેડે હો તો શી દશા થાય? અજ્ઞાનીના કપાલ સાથે તે અજ્ઞાન અજ્ઞાનવાડું દોય કે જ્ઞાનથી અજ્ઞાન દૂર કરવાનું દોય?

એને વ્યવહારનો સ્વેદસાજ પણ અનુભવ છે તે આવી જાણવમાં બૂવ ન કરે. પાણી થોપી દેવા માટે તો તાપ જ નેહ્યું. અધારે અજવાજગ મટે તો રીવા જ નેહ્યું. આ વાત કેમ નથી અનુભવ? અને એ વાત જે સમજતી દોય તો પછી કોષને પ્રેમથી છતવે, જુઠાને બહાઈથી છતવી, કંઈકઅને કસારથી છતવી, એટલે ખસકો છતવું, એમાં એમાં

સંત વચનો કેમ ન સમભય ? આ શ્રેષ્ઠી વ્યવહારની વાત છે. આપણે જરા હંડા ઉતરી વિચાર કરતા નથી તેથી જ એવી વાતો સમભયા વિનાની રહી ભય છે. વિચાર કરવાની ટેવ પાડીએ તો બધી વાત બરાબર સમભય.

ગામડાંનું આરોગ્ય

આ વિષે ડૉ. મણિલાલ છત્રપતિએ નીચેની કેટલીક વ્યાવહારિક સૂચનાઓ મોકલી છે:

દરેક પ્રભતી ઉત્પતિ કરવા માટે તેમાં સુધારણા કરવા સાર નીચેના વિષયો ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે:

- ૧ આરોગ્યતા અને અંગભળ;
- ૨ કેળવણી;
- ૩ આર્થિક પરિસ્થિતિ;
- ૪ નીતિબળ; અને
- ૫ સંપત્તિ.

આમાં પ્રથમ આપણે આરોગ્યતાને વિષય લઈએ તો તેમાં એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે સહેરોની પ્રત્યક્ષ કરતાં ગામડાંઓની પ્રભતી તંદુરસ્તી સાધારણ રીતે સારી હોય છે, કારણ કે શારીરિક વ્યાયામ અને સ્વચ્છ હવાનો લાભ તેમને મળે છે. આથી મળે છે. સહેરોની પ્રભતે જ્યારે ગીચ લતામાં આવેલી નાની નાની ચાલીઓમાં રહેવાનું હોય છે ત્યારે

આ ગ્રામ્યપ્રધુઓને સ્વચ્છ જગ્યાઓમાં પુરતી પ્રકાશી હવા મળી શકે એવા શોષ, મોટા વાડાઓ અને દરેક ભતની છુટ્ટી-ભરપૂર ધરોમાં રહેવાનો લાભ મળી શકે છે. મોટા ભાગે તેઓ ખેતીનું કામ કરતા હોવાથી ખેતરોની પ્રકાશી અને સ્વચ્છ હવામાં દિવસે રહે છે.

છતાં તેઓને વૈદકીય મદદ મેળવવાની મોટી મુશ્કેલી હોય છે. ગ્રામ્ય જીવનની આરોગ્યતા ભવવત્તા અને મંદસહ આદિ શારીરિક પીડાઓથી મુક્ત કરવા તેમને સારસીય વૈદકીય મદદ મળવી જોઈએ. આજકાલ પરદેશી સ્તંભ-વટીવટને લીધે આપણાં ગોડાં સહેરોથી સાર કરી તાલુકાનાં ગામો અને કલાલ મોટી વસ્તીવાળાં ગામડાંઓમાં સરકારી, મ્યુનિસિપલ કે લોકલોરોની ઇસ્પતાલ હોય છે. શ્રમિકાલ્ય ધોરણે આજે આ દવાખાનાં એટલાં ઘણાં ખર્ચાળ હોય છે કે આવાં દવાખાનાં ગામડે ગામડે કાઠી રાકાય એ હાલમાં તો અવસંભવિત જેવું લાગે છે. મુંબાઈ મ્યુનિસિપાલિટીમાં પણ હવે આવી ઇસ્પતાલોની સાથે સાથે દેશી દવાખાનાં કાઠવાને વિષય સહેરો જોડાઈ ધ્યાન ખેંચી રહ્યો છે. કેટલીક જગ્યાએ દેશી પદ્ધતિ ઉપર દવાખાનાં કાઠવાની શરૂઆત પણ થઈ ચૂકી છે. દેશી વૈદકમાં શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ જગજગવા વૈદ્યસભા દવાઓ વિગેરે બનાવેલી અને તેના પ્રચારમાં આગેવાની બંધેલા ભાગ લે છે. દિલ્લીમાં પણ એક સંસ્થા શરૂ થઈ ચૂકી છે. આમાં વિશેષ ધ્યાન કરી થોડેખરે ગામડાં-ઓની પ્રભતેને વૈદકીય મદદનો લાભ આપવા માટે

દરેક ગ્રામ્યગામ એક દેશી વૈદ્યનું દવાખાનું કાઠવામાં આવે તો તેથી વૈદકની ઉત્પતિ થવા સાથે ગામડાંઓની પ્રભતે તેનો લાભ પણ આપી શકાય. ઇસ્પતાલો ગ્રામ્યગામ કાઠવાની એટલી મુશ્કેલી છે તેના પ્રમાણમાં દેશી દવાખાનાં ગામડે કાઠવાં જોઈ મુશ્કેલી નહે. છતાં સ્વતંત્ર દેશી દવાખાનાં પણ ગામડે ગામડે કાઠવામાં નાણાંની મોટી સલાહ વચમાં આવે. આનો નિવેરો લાવવા અને થોડે ખર્ચે પણ ગામડાં-ઓની પ્રભતે વૈદકીય મદદનો લાભ મળે તેને માટે નીચેની ચેલેન્જના જે કરી શકાય તો આપણે વ્યાવહારિક કાર્યની શરૂઆત કરી શકીએ.

આજકાલ થોડે ભાગે આપણાં ગામડાંઓમાં એક એક નિરાશ હોય છે. આ નિરાશના શિક્ષકોને લાગે છે કે ગામડાંમાં ટપાલની મોડલો થયેલી છે તેને માટે માસિક જુદા રકમ આપી લેવાય છે. એ જ નિયમે જે આ શિક્ષકોને લાભ ગ્રામ્યજનોની આરોગ્યતા માટે વૈદકીય વિષયમાં લેવામાં આવે તો થોડે ખર્ચે દરેક ગામડાંને વૈદકીય મદદનો લાભ મળે. આ કાર્ય પોસ્ટખાતાની મારફત આપણે પારીએ તો પણ તુરંત શરૂ કરી શકાય તેમ નથી, કારણ કે શિક્ષકોના હાથમાં આ કામ શોષતાં અગાઉ વૈદકીય જ્ઞાન તેમને હોડું જોઈએ. અને તે માટેના એક માર્ગ એ જ છે કે આ શિક્ષકો જ્યારથી ટ્રેનીંગ કોલેજમાં અભ્યાસ સારું કરે ત્યારથી જ તેમાં શીખવવામાં આવતા વિષયોમાં દેશી વૈદકનો એક વિષય દાખલ કરવો જોઈએ. શિક્ષકોના અભ્યાસક્રમમાં તેથી વધુ એટલે થાય એમ નથી, કારણ કે દેશી વૈદકનું વ્યવહાર જ્ઞાન થોડા દિવસોમાં આપી શકાય. આની શરૂઆત આજે કરીએ તોયે ગામડાંઓમાં દવાખાનાંની શરૂઆત કરવા હજી પાંચેક વર્ષ થોડાં પડશે. વળી સાથે સાથે અનુભવી શિક્ષકોને ખાનગી અભ્યાસ કરીને પણ દેશી વૈદકની પરીક્ષામાં જઈ આવવાની તક આપવી જોઈએ. શિક્ષકોને મળતા હંભાળ પગરોને લીધે હાલ નોકરી કરતા શિક્ષકો પણ પોતાના પગારમાં વધારો મળવાની આશાએ દેશી વૈદકનો અભ્યાસ કરી તેની પરીક્ષા પાસ કરી આવવાને લલચારો, અને જેમ જેમ આવા શિક્ષકો મળતા જાય તેમ તેમ ગામડાંઓની જ આવકના મોટા ભાગ ઉપર નામી લોકલ બોર્ડોએ જે જે ગામડે આવા શિક્ષકો તૈયાર હોય તે તે ગામડે દેશી દવાઓ માટે જેટલી રકમો મંજૂર કરી ગામડાંની પ્રભતે તેની ખોસેથી લેવાતા લોકલ મંદનો સીધા લાભ આપવો જોઈએ. આ બાબતમાં આપણી લોકલ બોર્ડના સભ્યો જેઓ હવે થોડે ભાગે રાષ્ટ્રીય કાર્યોમાં વાગ લેનારાઓમાંથી આવવા સંભવ છે તેઓ રસ લઈ આવા પ્રત્યક્ષ ઉપયોગી વિષયને હાથ પર લે તો આવી ઉપયોગી અને જરૂરી સંસ્થાઓ ગામડે ગામડે ઉભી થતાં ગ્રામ્યજનોને તેમના સંકેત સમયે હંજ-નિવારણના કાર્યમાં સારો લાભ આપી શકાય.

રાજપૂતાનાનાં આંશુ

રાજપૂતાનાનો એક વૈશ્ય 'માલવમયૂર'ના અધિપતિને નીચે પ્રમાણે લખે છે:

“ રાજપૂતાનાની આ વીર ભૂમિને અમારા નરેશોએ એક કબૂતરખાનું બનાવી દીધું છે. હમરો નય-ભુવાનો દેશ, ધર્મ અને ઇન્દ્રને ખાતર પ્રાણપર્ણ કરવા તકરો છે, પણ તેમની ઇચ્છા મનની મતમાં રહી નય છે. રણક્ષેત્રમાં મરવાનું તો નજી અમે ભૂલી ગયા છીએ. હવે તો ઘરના ખૂણે પચારીમાં પડ્યા પડ્યા અમે મરીએ છીએ. આ મરણ તો એક રીતે આત્મ-ધાત છે. પણ પિંજરામાં પૂરાયેલો વાય બીચું શું કરી શકે ?

આર કરોડ શત્રુઓ અને વ્યાપારીઓની ભૂમિ આ રાજ્યોના વિકાસ અને યુક્તામીને લઇને મુડાઓની ભૂમિ બની ગઇ છે. અમને ખ્રિસ્તિય હિન્દુસ્તાન જેટલી પણ સ્વતંત્રતા આપવાની પ્રભુ આ રાજ્યોને સફળદિ આપે તો કેવું સાફ ! એથી કાંઈ નહિ તો એમની અંતીતિ પર તો પડશે પડે.”

આ પરિસ્થિતિનાં કારણો 'માલવમયૂર'ના અધિપતિ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:

૧ આ રાજ્યોની રાજ્યપદ્ધતિ કેવળ એક રાજને જ આધીન છે. પ્રદ પંચમ ત્રોજા અને ખ્રિસ્તિય પાર્લામેન્ટ કરતાંયે આ રાજ્યોની સત્તા વિશેષ છે. લોકમત જેવી ત્યાં કાંઈ ચીજ નથી; લોકમતનો ત્યાં અંકુશ નથી.

૨ રાજ્યનું કામ ઘણુંખડું ખાનગી રીતે જ થાય છે. આથી દીનાન અને કારભારીઓ જ રાજ થઇ બેસે છે, મરજમાં આવે તેને ઉપવર્તાને જેઠમાં ખોરી દે છે અથવા હદપાર કરે છે અને સર્વત્ર અંધાધુધીનું સામ્રાજ્ય ફેલાય છે.

૩ પ્રજાના કોપથી રાજનું રક્ષણ કરવાનો ભાર ખ્રિસ્તિય સરકારે પોતાના શિર પર લઈ લીધો છે. આથી રાજ્ય પ્રગ્રોહ કરતાં અચકાતો નથી અને રવેચાચારી બને છે.

૪ સાધારણ રીતે રાજ્યના અંદરના મામલામાં ખ્રિસ્તિય સરકાર વચ્ચે પડતી નથી, પણ રાજ્ય નમનતાઇ છોડીને જરા ફન્ટ (સામે) થાય તો તુરત જ તેને ગળગી પકડીને દબાવે છે, અને આદી પડતી લઇ મેનેજમેન્ટ બેસાડે છે.

આને લીધે રાજ્યનું તેજ હણાય છે અને પ્રજાનો અધઃપાત થાય છે. મરજ ન હોવા છતાંયે રાજ્યને અંગ્રેજ સરકારની ઘાણીના બળદ બનવું પડે છે.

આ બધામાંથી છૂટવાને માટે એક જ ઇલાજ છે કે રાજ્ય દુર્ઘસનોતો ત્યાગ કરી પોતાની પ્રજાને રાજ-કાળમાં દિરસો આપે, લોકમત કેળવે અને એ લોક-મતની પ્રેરણા પ્રમાણે જ વર્તન કરે. આથી રાજ્ય પ્રજા વચ્ચે પ્રેમ બંધાશે અને બહારની સત્તાની દબાવ-ગીરી ઓછી થઇ જશે.

પુસ્તકપરિચય

નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ—ભાગ ૧ લોઃ અંગ્રેજ ઉપરથી લાખાંતર કરનાર રા. રા. ગોડળાસ મયુરાંદસ સાહ. બી. એ. એલ એસ. બી. એન્ડયુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, કડી પ્રાન્ત.

ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યની અભિરુદ્ધિ કરવાના સ્વત્વ હેતુથી શ્રી મદારાજ ગાયકવાડ મરકારે એક લાખ ફાળીઓની રકમ અનાગત મદદ છે. તેના બાજ-

માંથી “ શ્રી સળાઈ સાહિત્ય માળા ” રૂપે વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવે છે.

ઉપર લખેલું પુસ્તક પ્રસ્તુત માળાનો અંતિમનો મથુકો છે. એકંદરે એ પુસ્તક ચાર ભાગમાં થયે. આ તેનો પ્રથમ ભાગ છે.

આ પુસ્તક મળા અંગ્રેજ પંચ ઉપરથી તરજુમો છે.

ઝોટલે તેના અભિપ્રાયોને માટે તરજુઓ કરનાર જવાબ-
દાર નથી.

ગુજરાતી ભાષાની ખીલવણી માટે સારાં પુસ્તકો
અન્ય ભાષામાં હોય તેના તરજુમાં કરીને આપણી
ભાષામાં દાખલ કરવાં એ એક ઉત્તમ સાધન છે. જો કે
રજા અંધ, સ્વતંત્ર વિચાર, કે સંશોધનની કિંમત
ધણી વધારે છે; પરંતુ, અનુવાદ કે તરજુમાની આવ-
શ્યકતા ઓછી નથી. આપણી પ્રગતિમાં અંગ્રેજી ભાષાનાં
પુસ્તકો સારી રીતે સમજી શકે એવાં સ્ત્રી પુરુષોની
સંખ્યા ઘણી ઓછી છે. તો સારું વાચન, ઉત્તમ લેખો,
ઉત્તમ પુસ્તકોનો પ્રચાર વધારે થાય અને જ્ઞાનનો
ફેલાવો થાય એ માર્ગ અદ્યક્ષ કરવા યોગ્ય છે. તર-
જુમાને હક્કો પાડી દેવાથી આજ તો આપણે નહિ
મજુમાં, નહિં તેરમાં, નહિં છપ્પનના ગેળમાં—જોની
સ્થિતિમાં આવી જઈએ છીએ. તરજુમાની કિંમત
હક્કો અંધાય છે તેથી પરિણામ એ થાય છે કે
આપણા સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો થતો નથી.

આ વસ્તુસ્થિતિ જોતાં પ્રસ્તુત અંધ એક મોટી
ખોટ પૂરી પાડે છે.

નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ એક મહાન નરસન હતો.
જેના જેવી સંસ્કૃતિ, ધીરતા, વીરતા વાળો નર જગત-
ના ઇતિહાસમાં વિરલ છે. ગમે તે દેશનાં, ગમે તે
કામનાં પણ મહાન સ્ત્રી પુરુષોનાં દધાન્તો, ચરિત્રો
મનુષ્ય સ્વભાવને ઉચ્ચ ક્રોડિએ લઈ જવામાં સહાયજીત
થાય છે, તેટલા જ દારજુસર આ મહાન પરદેશી
વીરનું જીવનચરિત્ર વાંચ્યાથી દરેક વ્યક્તિને જોદ્ધ
લાલ થવા મંલવ છે.

આપણા દેશમાં અંગ્રેજી ભાષા અને અંગ્રેજી રાજ્ય
મારફત આપણને શિક્ષણ મળે છે, અને નેપોલીઅન
તો ઇંગ્લંડનો કહો શયુ હતો ઝોટલે ખરી હકીકત
આપણને તેના મંબધી સીખવવામાં આવતી નથી.
તેટલા પુરનો નેપોલીઅનને અન્યાય થાય છે. પરંતુ
આ પુસ્તક જો કે એક અંગ્રેજી લખ્યું છે છતાં તેમાં
નેપોલીઅનનું બહુ જ ન્યાયપુરસ્કર મિત્ર આપ્યું છે.
તેથી આ પુસ્તક કાગળ નેપોલીઅન સંબંધી સારી
માહિતી મેળવી સમાય તેમ છે.

જળ લેખક ડૉન ડૉ. સ. સી. ડોન્ટ પોતાની
પ્રસ્તાવનામાં લખે છે:

“ નેપોલીઅનના સંબંધમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ મતો
પ્રસરવાથી તેમાં સાત્ય શું છે તે લોકોને સહેલાઈથી
સમજાયું નથી. તેના તરફ શત્રુતાની લાગણી ધરાવ-
નારા ઇતિહાસકારોએ ‘ ક્રાઇ પશુ ’ બનતા હક્ક વિના
માઠી પર ચઢી બેસનારો ’ તેં હતો એવું જણાવી તેની
નિંદા કરી છે. છતાં તેઓએ કણક કણક છે કે કાન્સની
સમગ્ર પ્રભાવી સંમતિથી જ તે ગાદી પર બેઠો હતો.
તેમણે તેને શામના પ્રખ્યાત નીચે રાખી જેવો નિખુર
અને ધાતકી વર્ણવ્યો છે. છતાં તેઓએ કણક કણક છે કે
તેણે આખી પ્રજાનો અત્યુદ્ધ પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો.
લઢાઈમાં આનંદ માનનારા અને લોહીની તૃપાવાળા રાક્ષસ
તરીકે તેમણે તેની ગણના કરી છે, છતાં તેઓને એમ
કણક કરતું પડ્યું છે કે દરેક લઢાઈ તેને દેશરક્ષણ
માટે જ કરવી પડી હતી અને તેમાં પણ સુલેહ કરવા
તે હમેશાં વિચિત્ર કરતો હતો. એવું જણાવવામાં
આવ્યું છે કે તેણે મોટી મહત્વાકાંક્ષાથી પ્રેરાઈ ખીજ
પ્રભજોના હક્કનો નિર્દય રીતે નાશ કર્યો હતો, છતાં
તેની સાથે એવું પણ લખવામાં આવ્યું છે કે પરાજય
પામેલા શત્રુની સાથે સુલેહના શાકરાર કરતી વખતે
તેણે જે ઉદારતા અને નિર્લોભિ યતાવ્યાં હતાં તેનાથી
આખું યુરોપ વિસ્મયમંદિત થયું હતું. જો કે એને
હસાઈ જેવો કહેવામાં આવ્યો છે, છતાં એવું જ કહે-
નારા કહે છે કે વિગ્રહને અને લોહીથી ખરડાયેલી
રણજૂગિ જેઠ તેવું હલ્લ દ્રવ્યું હતું, તેને રાવું આવતું.
હતું મરણના મુખમાં આવી પડેલા ચોદાઓના હાથને
તે પ્રેમથી દાખતો હતો, અને તેની સેવા કરવામાં જે
ઐતિહાસિક પ્રાણ અર્પણ કર્યા હોય તેમનો અદિતીય
પ્રેમ તેણે મેળવ્યો હતો. આ પ્રમાણે તેના પ્રતિપક્ષી-
ઓએ જ વર્ણન કર્યું છે.

નેપોલીઅનનું ચારિત્ર્ય શા કારણથી નિંદાપાત્ર
ગણાયું છે તે બજાવું મુશ્કેલ નથી. ગર્ભશામંત લોકોના
વિશિષ્ટ હક્કોના તે મોટો શત્રુ હતો. ઇંગ્લંડનું રાજ્ય-
તંત્ર ચલાવનારે મંત્રીમંડળ તેને છુંદી નાંખવાનો
નિશ્ચય કરી બેઠું હતું. વિગ્રહો ચલાવવા સાથે નાંખેલા
અનેક વેરાના ભાર નીચે દળાવેલી અંગ્રેજ પ્રજાને
એવું સિદ્ધ કરી આપવાની અવશ્યકતા હતી કે નેપો-
લીઅન એક નિર્દય ધાતકી મનુષ્ય છે, તથા તે જગત-
ના જનસમાજના સ્માર્તન્યનો નાશ કરે છે. તેથી તેને
છુંદી નાંખવાની જરૂર છે.”

આ પ્રમાણે તેની નિંદા કરવામાં સર્વ સુચીવાદી-ઓનો સ્વાર્થ સમાયલો હતો. સામાન્ય રીતે જે માણસ ગરીબનો બેઠી થવા નય છે તેની આ જ રીતિ થાય છે. ધન્ય પિત્રનું સ્વાર્થજી, લેનિનનું ઇવન, મહાત્મા ગાંધીજીનું ઇવન—એ ત્રણે આ સત્યને પૂર્તિ આપે છે.

આ ચરિત્ર જગતમાં શાન્તિના વાતાવરણનો પ્રચાર થવા માટે સહાયજૂત થઈ શકે તેમ છે. લઘાઇઓનાં સવિસ્તર વર્ણન, ક્તવ્યો, વિગ્રહોથી જે શોદસમુદ્ ઊછળે તોનાં વર્ણન વિગેરેથી વિગ્રહની અર્થતા સાંખીત થાય એમ છે.

યુદ્ધ જગતનો નાશ કરનાર શાસ છે. લાખો માણસો ભિખારી થાય, અનાથ થાય, દેશનું નિકંદન થઈ નય, અનીતિનો પ્રચાર થાય, એ સર્વ દષ્ટાંત આ ચરિત્ર ઉપરથી જણાય છે. છતાં મનુષ્ય રાજાવ બદલવો મુશ્કેલ છે.

નેપોલીઅનના વખતના અર્ધ વિગ્રહના અનેક માર્ગ પરિણામ સદન કર્યા છતાં ૧૮૧૪-૧૮ નું દારણ યુદ્ધ યુરોપીય પ્રાંતને કબ્જે. એ શું બતાવી આપે છે? મનુષ્યમાં ધંધરી અંશ છે. તેમ જ રાક્ષસી અંશ છે. યમતોઅપણું રાખવું બહુ મુશ્કેલ જણાય છે. છતાં સફળ દેશ તો વારંવાર કર્યા જ કરવો જોઈએ. અને એ જ આ પુસ્તકનો હેતુ છે.

તરલુમાની લાયા સાદી અને સહેલી છે. પરંતુ ધણે ઠેમણે જરા કિલ્લના આવી મળ છે. તે હવે પછીના લાગમાં દર થાય તો વાચન સાફ લાગે.

આ પ્રકારનાં પુસ્તકો ઉછરતી પ્રાંતને પર્ણા ઉપ-ગોળી છે. આશા છે કે વાચક વર્ગ તરફથી આ પુસ્તક-ને શોગ્ય ઉત્તેજન મળશે

રા. મ.

ટ્યુક્ટી સો વાતો (અભિન): લખનાર રા. બ. દરગોવિદાસ દારકાંદાસ કાંદાવાળા.

બાળકો માટે લખાયેલા આ પુસ્તકને અમે ખરા અંતઃકરણથી આવધાર આપીએ છીએ. વાતો ઘણી જ રસિક અને આનંદદાયક છે. લાયા સાદી અને ક્ષીયા-વાડીના બેળ વગરની શુદ્ધ શુદ્ધતાની છે. નવાનપણમાં દાદીમા કે કાંઈ બીજાં વડીલો પાસે સાંભળેલી લજબજ દરેક વાતો આ પુસ્તકમાં આવી નય છે. એવી વાતો

છુટક છુટક તો લખાઈ ગઈ છે પરંતુ તેનો સંમદ છપાવવાની ધણી જ જરૂર હતી, તે આ પુસ્તકથી બરા-બર પુરી પડી છે.

વાર્તાઓમાંથી કઈ સારી છે તે કંઈ ચરિયાની છે વિગેરે કહેવું ઘણું મુશ્કેલ છે કારણ કે બધી જ વાતો સરસ છે. તો પણ 'વાણિયા શાહ કેમ કહેવાય છે?' 'શેડ તો ટુંકવાડે ગયા છે.' 'વાંકો તો વાંકો પળ્યુ બાકો છે.' 'કાકા જણ.' 'વૈઘના મરે નહિ' ને જોઈના રાંડે નહિ.' અને 'દેસરનો ગારો' વિગેરે વાર્તાઓ તો ખાસ વાંચવા જેવી છે.

પ્રસ્તાવનામાં લેખક લખે છે કે "એક વખતે દોડ બકવાથી મેં હું મહિના સુધી લાગટ રોજ વાતો કહી હતી." જેમને બાળપણમાં આટલી બધી વાર્તાઓ મોંઢે આવડતી હોય એવા તો યોગ્ય જ દશે. પણ જેટલા દરી તે બધા જ શ્રી કાંદાવાળાની મહક પોતાના એ રસિક જ્ઞાનનો ભંડાર આજનાં બાળકો માટે ખુલ્લો મકે તો શુદ્ધતાનાં બાળકો તેમનો ઉપકાર કહી નહિં ભુલે.

ટ્યુક્ટી બીજી સો વાતો (અભિન): લખનાર રા. બ. દરગોવિદાસ દારકાંદાસ કાંદાવાળા.

પહેલી સો વાતોના જેવા જ આ બીજી સો વાતોનો સંમદ છે. લાયા, છટા બધું જ સાફ છે. ચિત્રો પણ સારા છે. 'કસખી તજીયો નય છે!' 'અને સામે સુરજો દિશ દે!' 'વિદ્યાધીની સોખ.' 'કામ્પાદીમની અનળ માંઝણી.' 'પેરી નય તો પેરી નય.' વિગેરે વાર્તાઓ ખાસ આનંદદાયક છે.

ટ્યુક્ટી ત્રીજી સો વાતો (અભિન): લખનાર રા. બ. દરગોવિદાસ દારકાંદાસ કાંદાવાળા.

ત્રીજી સો વાતોનો આ સંમદ પણ ધણે જ રસિક છે અને રમુજથી ભરપુર છે. 'પીરનો પરચો.' 'ગાડરીઓ પ્રવાહ.' 'કચિની ચતુરાઈ.' 'દળમતું કાકા-પુરી કુંડું.' 'ચિતોડની પદમણી.' 'આખર મોળીના મોળી' 'તાકવાની પરીણ' એ વાતો માંથી સરસ છે.

પ્ર. મ.

તત્ત્વાશ્રુત બાળ ૧.—લેખક નારજીવ પ્રશોત્તમ માંગણી. ચામત બીદકી, ભીડી જાગર. મુંબાઈ. ડિ. ૨-૮-૦૦ પૃષ્ઠ ૪૦૦.

પુસ્તકનો વિષય લેખક પોતાની ૧૮ વર્ષની વયે ના મામમાં ફરેલી પરદેશની મુસાફરીનું વર્ણન નય

પોતાના મન ઉપર પડેલા સંસ્કારોનું વર્ણન તથા ત્યાર પછી હિંદમાં આવીને ભુદે ભુદે રચે, ભુદા ભુદા પુરે, નજીવતા તથા નહિ નજીવતા, વિષે લેખકના અભિપ્રાયો, કેટલીક જાહેર તથા ખાનગી બાબતોનો ઉલ્લેખ, તથા લેખકના ધર્મસંજ્ઞા વિચારો તથા અભિપ્રાયો છે.

આમાં પુસ્તકમાં જણાવેલી ધીના ઉપરથી લેખક પોતે કોઈ ધર્મમાં કે કાર્યમાં સફળ થયા હોય એમ લાગતું નથી, તથા તેનાં કારણો પણ પુસ્તકમાં જણાવ્યાં છે. કાયદાના વેપારમાં સરકારની નડતર, ખાનગી નોકરીમાં યુવામીનો દોષ, જ્ઞાતિસુધારાના પ્રયત્નમાં જ્ઞાતિની કૃતદંતા, આધ્યાત્મિક તપશ્ચર્યા કરવામાં કુધાની પીડા (૧), દેશસેવા કરવામાં મહાત્મા ગાંધી તથા ધીમ નેતાઓની નડતર (!) લેખકને નહીં હોય એમ લાગે છે.

યુરોપીય સંસ્કૃતિ ઉપર લેખકે આશ્ચર્ય કર્યું છે પરંતુ તે ત્યાંની સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વોના ઉડા અભ્યાસનું કે આર્થિકસંસ્કૃતિનાં તત્ત્વોના સત્ય જ્ઞાનનું પરિણામ હોય એમ જણાતું નથી. આખા પુસ્તકમાં પાશ્ચાત્ય રીત-રિવાજ, આહારવિહાર વિગેરે બાલાચારને ઉતારી પાડવાનો પ્રયત્ન લેખકે કરે છે. વળી માંસભક્ષણ માટે પણ લેખકે તે દેશને નિંદે છે. ખોરાક વિ. બાબતોને અચોક્કસ મહત્ત્વ આપી પ્રગતી સંસ્કૃતિનું માપ એની જાણ ક્રિયાઓ ઉપરથી આંકતું એ ભૂલ છે. જંગલમાં ક્ષાલણો પણ માછલી ખાય છે. પંજાબમાંના ઘણા હિંદુઓ માંસ ખાય છે. વળી, રાજપૂત વિગેરે ક્ષત્રિય જાતિઓને તો શાસ્ત્રો પણ માંસ ખાવાની છૂટ આપે છે ! ૧૮ વર્ષની કાચી વયે પ્રથમ તો આર્થિકસંસ્કૃતિનાં મૂળતત્ત્વોના જ્ઞાનને અભાવે, તથા વિશાળ વાંચન, મા તો ઉદાર કેળવણીની ગેરહાજરીમાં, પરદેશી પ્રજાઓ તથા તેમની સંસ્કૃતિનાં મૂળતત્ત્વો સમજાય નહિ એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ, એવા અપકવ વિચારોને પુસ્તકના રૂપમાં મકવામાં લેખકે ભૂલ કરી છે એમ અમને લાગે છે.

પરિણામે, લખાણમાં એકદેશીયતા, પદપાત તથા અતિશયતા ઠેકાણે ઠેકાણે જણાઈ આવે છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના ઉપર દીકા કરતાં મહારાજોની શિલ્પિતા વિષે બનતાં મુઠી નામનો નિર્દેશ કર્યા વિના તથા, બને તેટલી નમ્ર તથા સબ્ય લાપાનો પ્રયોગ લેખકે કરે છે; જ્યારે ગાંધીજી, શ્રી પટેલ, શ્રી સરોજિની નાયડુ વિગેરે

નેતાઓના નામનો નિર્દેશ કરીને તેમના ઉપર દીકા કરવામાં આવી છે.

અસ્પૃશ્યતા વિષે લખતાં લેખકે સુસ્ત સનાતન કહેવાતા મતનું અવલંબન કરે છે, તથા ઉપાદેશાતમાં રા. નર્મદાસંકરે જણાવેલા “તમે, તે તમે અને અમે તે અમે” એ વલ્લુને દૂર દૂર કરી “અમે તો પડિત અને ખીબ (મતના) બધા મુખો” — (યુગમજ્જા: વર્ચ પંડિતા:!) એનું વલ્લુ ધારણ કરે છે. અસ્પૃશ્યતાના ચર્ચાસ્પદ વિષયમાં ઉતરવાનું આ સ્થાન નથી છતાં પણ અત્યંતેની સંખ્યા વિષે તથા લો. તિલકના વક્ષણ વિશે ગેરસમભૂતિ થાય એવું લખાણ લેખકે કરેલું હોવાથી અહીં એટલું તો મખનું ગ્રામ થાય છે કે, હિંદમાં અત્યંતેની સંખ્યા લેખકે જણાવે છે તે પ્રમાણે ૩૦-૪૦ લાખની નહિ પરંતુ ઓછામાં ઓછી ૩-૪ કરોડની છે. એકલા મદ્રાસ ઇલાકામાં અત્યંતેની વસ્તી ૩૦-૪૦ લાખથી વધી જશે ! રા. મુકરજીનું “હિંદુઓની પડતી” એ નામનું અગ્રેજ પુસ્તક વાંચવાની લેખકને લાક્ષણિક કરીએ છીએ. સામાજિક સુધારાને રાજકીય પ્રગતિ કરતાં ઓછી અગત્ય આપનાર લોકમાન્ય તિલકે મુખાધમાં ભરાયલી અત્યંત પરિપક્વમાં હાજરી આપી હતી. વળી વાઇકોમનો સત્યાગ્રહ, કેમિસે સ્વીકારેલો “અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાનો” હાથ, સનાતની ગણતા પ. મદ્મનોદત્ત માલવિયાએ હિંદુ મહાસભામાં સ્વીકારેલો અત્યંતેદારનો હાથ, તથા મદ્રાસ ઇલાકામાં છેલ્લા ચાર માસમાં ભરાયલી સનાતની શાસ્ત્રીઓની તથા પડિતોની એ પરિપક્વમાં અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાનો પસાર થયેલો હાથ—એ જ્યાં લોકમતની દિશા સૂચવે છે.

શ્રી અરવિંદ ધોપને પણ લેખકે મળવા ગયેલા, પરંતુ મળી શક્યાં નહિ તેટલા માટે તેમના ઉપર પુષ્કળ કડવી દીકા કરે છે, તથા પુસ્તકમાં સર્વે ચર્ચાપત્રો આખા વિના વિરૂદ્ધ દીકાકારો વિષે અસંખ્ય શબ્દોનો પ્રયોગ પણ લેખકે કરે છે, એ ઘણું શૈશવીય છે. આવી અંગત બાબતો પુસ્તકમાં શા માટે આપવામાં આવી છે તે પણ અમે સમજી શકતા નથી.

અરવિંદ બાણુ વિષે દ્વિંદપત્રો દ્વારા જાહેરમાં ચાલેલી ચર્ચામાં ઉતરવાનો આશય નથી. પરંતુ પુસ્તકમાં લેખકે જણાવેલી હકીકત ઉપરથી એમ લાગે છે કે લેખકે પોતે પ્રથમ રાજકીય વિષયમાં સજાદ લેવા માટે ગયેલા; ત્યાર પછી તે મગીને આખા

તિમક વિષયમાં ઉતર્યા; અને તેમના પ્રશ્નો ઉત્તર “તમે જેની શાધમાં છો તે તમને યોગ્ય સમયે મળી રહેશે” એવાં મળ્યાં, છતાં પણ, “તમે મને કેમ મળો નહિ?” તથા “મારું આતિથ્ય કેમ ન કરો?” —એવી બાતનો પરાણે અતિથિ તરિકે સ્વીકારવાનો આગ્રહ સનાતન ધર્મના કયા સિદ્ધાંતને અનુસરે છે તે તે લેખક મળે. વળી, પોતે સલાહ “લેવા” ગયેલા તેમાંથી શ્રી અરવિંદના “દિતેષ્ઠ” થવાનું પોતે નક્કી કરી, છેવટે “તમારે યોગ કરવો હોય તો આ પ્રમાણે કરો”, “તે પ્રમાણે કરો” —વિગેરે વગર માગી સલાહ આપી “ગુરૂ” થવાનો પણ પત્ન કયો લાગે છે!

સલાહએ શ્રી અરવિંદ ધોળને તેમનાં પુસ્તકો દ્વારા જાણનારાઓની મંખ્યા વધતી જાય છે તથા પોન્ડીચેરી જંઘને તેમને મળી આવનારાઓની મંખ્યા પણ ગુજરાતમાં ઓછી નથી. એટલે લેખકના અભિપ્રાયથી તેઓને કે તેમના લાલ દેનારાઓને તુકશાન થવાનો સંભવ થશે ઓછો છે.

મહાત્મા ગાંધી વિશે લેખકના ઉદ્ગારો અસાધ્યતાથી ભરેલા તથા અચકારના મોભાને ન જાગે એવા છે એમ અમારે સંખેદ કહેવું પડે છે. મહાત્માજી જોડે મતભેદ ધરાવનારાઓની મંખ્યા ઓછી નથી. સરકારના અધિકારીઓથી માંડીને કોન્ગ્રેસના નેતાઓ, આર્થ-સમાજ, સનાતન ધર્મના અનુયાયીઓ, વિગેરેમાંના ધણાએ તેમનાથી તદ્દન વિરોધી અભિપ્રાયો ધરાવે છે. પરંતુ, તેમાંના કેટલાએ કેઈ પણ સ્થળે લેખકના જેવા ઉદ્ગારો કાઢ્યા હોય એવું અમારી જાણમાં નથી. કેટલાક નબનાઓ આપીએ છીએ:

“ગાંધી જેવા હિંદુ સનાતન ધર્મક્રોધી આગેવાન...” વિગેરે;

“‘લેપોડસિંગ તો લાખના સચાણાં એવે’ પરંતુ, કોઇ પાસે કાંઈ લે નહિ. પરંતુ હમણાંના લેપોડસિંગ તો એક વર્ષમાં સ્વરાજ્ય અપાવી દેવાને વહાને કરીક રૂપીઆ ઉપરાંત સ્ત્રીઓના સૌભાગ્યચિહ્નરૂપ મરજુમ્મી સમાન દાગીના પણ ઉતારી ગયા” (જૂન શબ્દ લેપોડસિંગ છે, લેપોડસિંગ નહિ.);

કેળવણીના વર્ગ વિષે “અંગ્રેજ લાલેલા ઉલ્લુઓ” — વિગેરે ઉપરથી વાંચનારને લખાણનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે.

સનાતન ધર્મ વિષે લેખકની દલીલો પરસ્પર વિરોધી છે. ધડીકમાં “ભલે નાસ્તિકો ગમે તેમ કરે; તો ધડીકમાં “તમે જ્યાં કાંઈ કરો”, “ધર્મ જ્યાં ખેડો છે” એમ કહી લાય જાતાવે છે. વળી સનાતન ધર્મ એ એવો વ્યાપક શબ્દ છે કે તેનો એક જ અર્થ કરવો મુશ્કેલ છે. લેખકથી તદ્દન વિરોધી વિચારો ધરાવનારા પણ પોતે સનાતની હોવાનો દાવો કરે છે. વળી, લેખકને પોતાને સનાતન ધર્મનું કેટલું અજ્ઞાન છે તેના ઉદાહરણ તરીકે તેમણે બે વાર આરભેલી “તપશ્ચર્યા”નું વર્ણન બસ છે.

આ પુસ્તકને ઉપોદ્ધાત લખવાનું રા. નર્મદાશંકરે યોગ્ય ધાર્યું તથા ઉપોદ્ધાતમાં પુસ્તક વિષે તેમણે જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તેને માટે અમને સખેદ આશ્ચર્ય થાય છે. અમને “મંચે પ્રસાદમય” જણાતો નથી તથા “ધગધગતી સનાતન ધર્મની લાગણી” કહવા શબ્દોમાં દર્શાવવાની અગત્ય પણ અમે જોઈ શકતા નથી. વળી પોતાના મતને માટે “ધગધગતી” લાગણી હોવા છતાં સામાના મતને સહન કરવામાં તથા સામાને પણ એવી “ધગધગતી” લાગણી ધરાવવાને હક્ક આપવામાં સનાતન ધર્મની શોભા છે એમ અમે માનીએ છીએ.

લખાણમાં “ડકડાં ડકડાં,” “કડ,” “હમેચલે” વિગેરે કાઢિયાવાડી પ્રાંતિક શબ્દો સ્થળે સ્થળે વપરાયા છે. પુસ્તકની બાંધણી સારી છે.

અ. પુ.

સંસાર સ્વપ્ન: લેખક એફ. ડબ્લ્યુ. બેઇનના ‘ધી ડીસેન્ટ ઍન્ડ ધી સન’ નામના પુસ્તકને અનુવાદ. અનુવાદક હીરાચંદ કસ્તુરચંદ ત્રેવેરી, કિંમત ૧-૦-૦, સોલ એજન્ટ: વર્ધમાન એન્ડ સન્સ, મુંબઈ.

ગુજરાતી વાચકને પ્રિ. બેઇનનો પરિચય એમનાં ચાર પુસ્તકોના અનુવાદ દ્વારા થઇ ગયો છે, એટલે અહીં એમનું નવેસરથી જાણખાણ આપવાની જરૂર નથી. પ્રિ. બેઇનનાં પુસ્તકોમાં પૌરોહિત તથા પાશ્ચાત્ય કલાતત્ત્વોનું કોષ્ટકરણ કેટલેક અંશે મળી આવે છે. કોઈ કોઈ વાર આપી એક સારી કલાકૃતિને જન્મ આપે છે, બીજારે કોઈ વાર કલાદષ્ટિએ શિથિલ કૃતિ જ ઉલ્લેખવા પામે છે. આપણા પૌરાણિક મન્યોમાંના સ્મશાનવાસી મહાવેરાગી અને છતાં સૌન્દર્ય તરફ જડ નહિ—એવાં વિગાંધી તત્ત્વોને પોતામાં સમાવનાર લગવાન સંકરના

બળવાન આદર્શથી કોઇ પણ પાશ્વત્ય અબ્યાસી ખેંચાયા વગર ન રહે, અને પ્રિ. બેઇન કુર્ષ અપવાદરૂપ નથી. એમણે ઠેકઠાણે પોતાની વાર્તાઓમાં ભગવાન પશુ-પતિનો આશરો લીધો છે, અને આ દિષ્ટિએ પ્રિ. બેઇન શૈવ છે. પ્રસ્તુત વાર્તામાં શંકરનું ઉત્કટ તપ કરીને એક ભક્ત છેવટ પોતામાં રહેલા અવિદ્યાના અંશને લીધે નીલકંઠ નીલજટામયી ચન્દ્રિકા પ્રભાધારી ઇન્દીરાક્ષિની મળે છે, અને માયાવી મોહમાં ફસાય છે. પછી એક ભક્ત પોતાના મિત્ર પાસે પોતાની સ્ત્રીનું સૌન્દર્ય કશ્ચ કરાવા ભય છે એ વિચાર કોળને જરા પાશ્વત્ય લાગશે, પણ વાર્તાના બધારણમાં એની ખાસ જરૂર છે. એ ઉત્કટ મોહમાં એક મોટા તપસ્વીને ફસાવવા જતાં, બે ગ્રેમીઓ ઉપર શ્રાપ ઉતરે છે; પૃથ્વી પર એમને જન્મ લેવો પડે છે; વિરહદુઃખ લોગવતું પડે છે; અને બન્ને જુઓ રાક્ષસી માયામાં ફસાય છે. પૃથ્વી પર અવતરેલો અમરસિંહ બેઇનની બીજા કેટલીક વાર્તાઓમાંના નાયક જેવો જ છે. કોઇ પણ લેખકને યુવાવસ્થાનું અનુક જલ તથા અનર્વાક 'ઉચ્છ્રાવણતા' આકર્ષક થઇ પડે એ સ્વાભાવિક છે; અને બેઇનના ઘણા નાપકો પ્રથમ ઉદામ અને પછી રોહમાં શાન્ત બેવામાં આવે છે. આગળ જતાં પુષ્કર ભૂમિની શોધમાં ફરતાં માયાવી પાણી પૃથ્વી પર પ્રથમ પાથરે છે ત્યારે જે ઝાડ ઉપર અમરસિંહ ચડે છે, એ અનંત—અંત વગરના ઝાડને બેઇને આપણને 'જેક ઝોન્ડ ધી બીન રોઝ'ની વાર્તા યાદ આવ્યા વગર રહેતી નથી. વસ્તુ જરા સિધ્ધિ લાગે છે. વળી બે ગ્રેમીઓમાંથી એક બીજાને મારી નાંખે ત્યારે એમના શ્રાપનો અંત આવે એ ઉત્ત્ર—અતિશય ઉત્ત્ર—ભાવના આપણી નથી પરંતુ ગ્રીક છે; અને છેવટે અમરસિંહ જે રીતે થીને મારી નાંખે છે એ માત્ર આકસ્મિક બનાવ લાગે છે; અને એ અકસ્માતને લઇને આપણે ન ધાર્યું હોય એવે વખતે ક્યાનો અંત આવે છે. અકસ્માતનું કલાકૃતિમાં શું સ્થાન હોયું તેથી એ પ્રશ્નને જરૂર રાખી અહીં એટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે વાર્તાના અંતમાં વાચકની સમાધિ- (Aesthotic Attention) ને ક્ષતિ પહોંચે છે. પણ છેવટ સંસાર એ સ્વપ્ન છે, અને એ સ્વપ્નમાં પણ માયાવી સ્વપ્નો સર્મ્ય છે એ સાચત ભાવના આપણી છે.

અતે અમારે અનુવાદને વિશે થોડું કહેવાનું રહે

છે. એક તો એ કે ઘણી જગ્યાએ લ ને બદલે બ, ને બ ને બદલે લ વાપર્યો છે. એ ભૂલે છપામણીની માત્ર નહિ હોય એમ અમને લાગે છે, કારણ વપરાશમાં ઘણી વાર એમ થયું છે. આપણે વગાડવાનો ટોલ કહીએ છીએ, ટોળ નહિ. (સોનાનો ટોળ ચડાવ્યો છે, એમ કહેવાય છે.) પછી પતલી કમ્મર, નીકલી પગા, ગમ્મા ઉપર, આગમ, વાંકી વધી, એવો બ ને બદલે લ તો ઉપયોગ પણ બહુ થયો છે; બે કે ક્યાંક આગળમાં બ વાપર્યો છે. આ ઉપરાંત—જેને, તેને, તેની વગેરે શબ્દોના ખોટા પ્રયોગો થવા પામ્યા છે. જેમકે—જેને પુષ્કર ભૂમિ નેષ્ટ હોય; નિષેષ્ટ દેહમાં તેને પ્રવેશ કર્યો; ઝળઝળાયાં આવે તેમ તેને આંખ મીંચી; જતાં જતાં તેને આગળ નજર નાંખી; તે પોતાનો પતિ ન હતો, તેની બદલે માનવરૂપ લપંકર... વગેરે, જેને, તેને એ બીજા વિલક્ષિત નાં રૂપો છે, અને પહેલી વિલક્ષિત—કર્તાનાં રૂપો જેવે તેવું છે. અહીં પ્રયોગ પહેલી વિલક્ષિતનો છે. છેલ્લા ઉદાહરણમાં તેની ને બદલે તેને નેષ્ટએ. છેવટ એક જગ્યાએ એમ લખ્યું છે: તેનાં વર્તુલ અંગને નિહાળી તે મુગ્ધ બન્યો. અંગ્રેજીમાં *circular* કે *rounded limbs* શોભે, પણ સુજરાતીમાં વર્તુળ (લ) શબ્દ કદી એવી રીતે વપરાતો નથી. તો પણ વાર્તાનું મૂળ વસ્તુ આકર્ષક છે, અને પુસ્તક લેખિકામાં પ્રિય યદ્યપિ એમ અમે આશા રાખીએ છીએ; અને હવે પછીના અનુવાદોને માટે અમે ઉત્સુકતાથી રાહ નેષ્ટએ છીએ.

લપંકર ભુજંગ—લેખકે ભીખાભાઈ પુરોષોત્તમ વ્યાસ. સોલ એજન્ટ: વનમાળીદાસ એન્ડ કું. મુંબઇ. ૨૯૫ રૂ. ૧-૮-૦

પ્રસ્તુત પુસ્તક રૂઝ નાટકરૂપે હોઈને નવલકથાની દિષ્ટિએ એમાં કેટલીક ખામીઓ લાગે એમ છે. નાટકમાં દસેા તુટક હોઇ શકે, પણ વાર્તામાં પ્રકરણોને વધારે સારી રીતે ગૂંથવાની જરૂર છે. વચ્ચે વચ્ચે લેખકે પ્રેમ, રોહ, નીતિ, સાહિત્યની દશા વગેરે બાજતો પર વિવેચન કર્યાં છે તે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે; પરંતુ મૂળ નાટકમાં એ કેવાં લાગતાં દશે એ સમજાતું નથી. અમને આશા છે કે પુસ્તક વંચાશે.

રમાગુનંદરી: ૨૫. અંગ્રેજ રમારક ગ્રંથમાળા, પુસ્તક ૭ મું. પ્રયોગિક મહાસંકર છન્દ્ર હવે પ્રકાશકે લાભકર અવસાન બેસી. સોલ એજન્ટ યુજરાતના —યુજરાત સાહિત્ય મંદિર. મુંબઇના વર્ષમાન એન્ડ મન્સ. ડિ. રૂ. ૨-૮-૦

આ નવલકથા એક જંગાળી નવલકથાનું શોધિત-વર્ણિત સ્વરૂપ છે. જંગાળી નવલકથા અમે હજી જોઈ ગયા નથી, પરંતુ આ નવલકથા વિશે એટલું તો કહી શકાય કે એમાંની વસ્તુમાં આપણા ગુજરાતી સંસ્કારમાં રાજ બનતી બીના ચીતરવામાં આવી છે. આપણી અવિભક્ત કુટુંબની ઝંરયા ભાંગી ત્યાર પછી જે લુચ્ચમ કુટુંબમાં સાસુ ચલાવી શકતી તેવો જ લુચ્ચમ દબે ધણી જગ્યાએ વલુ ચલાવે છે, એ બાળત આ નવલકથામાં રજૂ કરી છે. પરંતુ ધરના ત્રાસથી છોકરો નાસી જાય છે, અને પછી ન્યાં ન્યાં ભટકે છે તે બધી બીના જરા અતિશયોકિતમય લાગે તેવી છે. પછી ધણી નવલકથાઓમાં “ખાધું પીધું ને રાત્રી કંઈ” તેમ આ નવલકથામાં પણ કુદરે સજ યાય છે—કદાચ વાંચનારને દયા ઉપજે એટલી સમત યાય છે—અને નીતિવાનો સાચો ખસેલો મળે છે. પરંતુ સાધારણ માણસ જે એક બે અનીતિના ચિનારનાં પ્રદરણે છે તેને માટે જ કદાચ વાંચશે એવો અમને લાગ રહે છે. તો પણ વસ્તુની ગુણણી ઠીક છે અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે સમાજ એના વાચનનો સફળપોષ કરશે.

શીપાલીઓના બળવાનો ઇતિહાસ: ભાગ ૨ નો પ્રયોગ/ક, પ્રકાશક વગેરે ઉપર પ્રમાણે. પુસ્તક ૮ મું. કિ. રૂ. ૪-૦-૦. શીપાલીઓના બળવાનો ૧લો ભાગ આ ગ્રંથમાળા તરફથી બહાર પડી ચૂક્યો છે, અને આ એનો બીજો ભાગ છે. અમને પ્રકાશક તરફથી બહાર મળી છે કે એનો ત્રીજો ભાગ પણ એમના તરફથી બહાર પડવાનો છે. આ બંને ભાગો બહુ સારી રીતે લખાયલા છે, અને ૧૮૫૭ ના શીપાલી-ઓના યુદ્ધનો વિગતવાર ખ્યાલ આપે છે. પહેલા ભાગના રચીકારમાં અમે મુગ્ધ નહોતું પરંતુ બીજા ભાગ વખતે અમે આ તક સાધીને એટલી સરના કરીએ છીએ કે જંગાળીમાં પુસ્તકનું નામ શીપાલીના યુદ્ધનો ઇતિહાસ એમ છે, તો બળવાને બદલે યુદ્ધ જ રાખ્યું હોત તો વધારે સારું થાત એમ અમને લાગે છે. અંગ્રેજીમાં પણ “શીપાલ વોર” એમ કહેવાય છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે વિદ્યાર્થી વર્ગ આનો બહોળો ઉપયોગ કરશે.

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ—અંગ્રેજ ઉપરથી ભાષાન્તરનાં મોદનનાસ પાર્વતીશંકર દવે. એમ. એ.

એલ. એલ. બી. છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરોળા કમિટી. મુંબઈ. સોલ એજન્ટ જીવનલાલ અમરશી મહેતા. પીરમશા રોડ, અમદાવાદ ૪. ૬૫૨. કીમત રૂ. ૪-૮-૦

સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસી પ્રો. એ. મેંકડેનલકૃત સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસનું આ ભાષાન્તર છે. ભાષાન્તરકર્તા તેમના લેન્ડોરના એવલોના ભાષાન્તરથી સદૃશ અને અર્થવાદી ભાષાન્તરકર્તા તરીકે મહાદર છે. ભરોળા કમિટીએ પુસ્તકની પસંદગી ચોખ્ખી કરી છે. સંસ્કૃત સાહિત્યનો સમગ્ર ઇતિહાસ આપણા સંસ્કૃતિના વારસા તરીકે અને આપણા સાહિત્યના પાયા તરીકે દરેક ગુજરાતીના અભ્યાસીએ જાણવો જોઈએ. પ્રો. મેંકડેનલ ખાસ કરીને વૈદિક સાહિત્યના અભ્યાસી છે અને પશ્ચિમના અભ્યાસીઓના પૂર્વગ્રાહી ગુણ નથી. પણ આ વિષય ઉપરના સાહિત્યમાં એમનો ગ્રન્થ છેદ્યો છે અને કોઈ પણ અભ્યાસીએ આગળ અભ્યાસ કરતાં પહેલાં તેમના અભ્યાસનાં પરિણામો અવરખ જાણવાં તો જોઈએ. વળી મુગ્રાન્થકારની બીજી નોંધો, જે તેમણે દબે પછીની તેમની બીજી આરંભિત ને માટે તૈયાર કરેલી છે તેનો ઉપયોગ થી પાર્વતીનાં કંડેરને કરવા મળ્યો એથી પુસ્તક અભ્યાસને માટે વધારે ઉપયોગી થયું છે. તેમાં પણ શ્રી પાર્વતીશંકરે બીજી નોંધો અને ટીપો આપી તથા રજા અવતરણો અગ્રસ આપી સંસ્કૃત જાણનારાને પુસ્તક વધારે ઉપયોગી અને સુગમ કરી આપ્યું છે. આપણે ત્યાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ વધતો જાય છે અને અંગ્રેજી નહિ જાણનારો વર્ગ પણ તે વિષયમાં નિરાસા વધારે છે તે સમયે આ ભાષાન્તર બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે.

સ્તત્ત્વન મંજરી—રચનાર સૌ. દીપકળા દેસાઈ. પ્રકાશક કીમતભાઈ પરજીસાલ દેસાઈ. વરીક માર્ક વટીસ વડોદરા. મુલ ૦-૧૦-૦ ૬૫૫ મું પૂર્વ ૧-૦-૦.

આ સંપ્રદાય પશ્ચિમનાં જગદીશરીનાં સ્તત્ત્વનો છે. તે ઉપરાંત બીજાં ભક્તિનાં ગીતો, ‘ચાન્કુસાર કુવં’ ‘તીર પ્રલહદ’ જેવાં સગાં આખ્યાનો અને ‘સિયળ નત’ ‘સરદ પૂર્ણિમા’ વગેરે વિષયો ઉપરનાં પણ કાવ્યો છે. કાવ્યની દ્રષ્ટીથી હજી બેઠી નથી પણ એક સંસ્કારી કુટુંબની સાદાઈ અને મુગ્ધતા તેમાં પ્રતીત થાય છે. લેખિકાના પિતા સ્વર્ગસ્થ રિવાજ બહાદુર મજિમાઈ જગદાશને આ પુસ્તક અર્પણ કર્યું છે અને શ્રી

મંજુશાલ રણુછાડશાલ મજમુદારે દિવાન જહાદુરની દૂકા
હવનરેખા આપી પુસ્તકને વધારે ઉપયોગી બનાવ્યું છે.

નવાં ગીતા—લખનાર ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ.
પ્રકાશક વેણીશાલ છગનશાલ ખૂસ. નવજીવન મુદ્રણાલય.
અમદાવાદ. કિ. ૦-૩-૦

આ ન્હાના બાળસાહિત્યના પ્રકાશનને માટે અમે
આ લેખકને અને પ્રકાશકને બન્નેને હૃદયપૂર્વક અભિ-
નંદન આપીએ છીએ. આપણે ત્યાં આજ સુધી બાળ-
સાહિત્ય નહિ જેવું જ હતું. જે કાંઈ હતું તે બાળકો
સંબંધી હતું. પણ બાળકો જ રસ લઈવાંચે, મોઢે કરે
અને હૈસિથી વારંવાર બોલે અને ગાવં એવું સાહિત્ય
જુજું હતું. આ નાના પુસ્તકથી એ જાતના સાહિત્યની
ખરી સફાઈ થઈ એમ અમે માનીએ છીએ.

આ લેખકને બાલસાહિત્યના સિદ્ધાન્તો અને
મહાત્મું વધાર્યું જ્ઞાન હોય એમ કેળાય છે. બાળકોને
કૃતિમાં ગતિવાળાં દરેકો અને આખં અને કાન બન્નેને
પ્રત્યેક આકર્ષે એવાં દરેકો પ્રિય હોય છે. અને એ
સિદ્ધાન્ત આ લેખકે સદૃશ રીતે જ પોતાના વિષયની
પસંદગીમાં સ્વીકારી લીધો છે. દ્રેન, દડો, વીજળી, ધોધ,
સાગર, મેહલો, વટોળ વગેરે બાળકોનું મન તરત જ હરી
લે તેવા વિષયો છે. તે સિવાય બાળકોના પ્રેમના વિષયો,
રમતના વિષયો, બાળક સમજ શકે તેવાં બાળકોનાં
દરેકો એ પણ સુંદર જ પસંદગી છે. બાળસાહિત્યના
લેખકને સુલભ પણ ખરા કાવ્યને બાળકોનારી સિખામણ
આપવાની લોકાવૃત્તિથી આ લેખક લગભગ અલગ
રહ્યા છે એમાં એમની ખરી સફળતા છે. અને એ પ્રમાણે
રહેશે તો બીજાં કાવ્યો પણ એવાં જ સુંદર એમની
કલમથી લખાવાની આશા રહે છે.

ગીતાના રાગોની પસંદગીમાં પણ એમણે એટલી જ
કલા અને વિચક્ષણતા બતાવી છે. તેમણે ચાગ કરતાં
ગીતાના તાલ ઉપર વધારે લક્ષ્ય આપ્યું છે. નાનાં
છોકરાં એવાં-તાલજદ ગીતા એકદમ સમજ શકે છે.
થોડા દાખલાથી આ સ્પષ્ટ થશે.

એસારીથી હેડા, લોટાના બે લાટા, એવું નામ
પાટા, સીધા સીધા આલ્યા બધા, લાંબા લાંબા આલ્યા
બધા, આમ બધા ને આમ બધા, જેવું હોય તે ગામ
બધા, નદી હોય તો ટપી બધા, ડુંગર હોય તો ખોદી
બધા. વિષય દ્રેન છે, તેમાં દ્રેનની ગતિને વેગ, વિચારનો
વેગ, અને છોકરાં નાચી શકે તેવો સરલ તાલ એ

સર્વ કટાવની ચાલમાં બહુ અસરથી બતાવેલાં છે.
તેમજ વિરોધ યુખી તો એ છે કે લેખકની કલ્પના
બરાબર બાળકના જેવી જ છે, બાળક પોતે કલ્પના
કરતું હોય તેવી છે અને બાળસાહિત્યની ખરી સફળતા
એમાં છે. થોડા દાખલા લઈએ.

આખી દુનિયામાં હું દોડું,
પહું ઉપર તો ડુંગર તોડું,
ધરતીના પડદાને ફેંકું;
હુંમાં જરાય ભાર નહિ—
ને મારા બળનો પાર નહિ
અંધક વીજળી અંધક !

વીજળી.

એક ખડકનો ટેકરો,
નીચે મોટા ધરા ભાગો,
નદી ઉપરથી હેડી પડે,
ને ધરા ઉપર તે ધડ ધડે !
કાન પડ્યું ગંભીર નહિ,
પણ ખસવાનું મન થાય.

ધોધ.

આલનારીમાડા પરથી—
મોટા મોટા તરંગ ઊડી
વાયુ વેગે આગળ ધાપ,
ને અથડાતા પડાતા બધા !
ઘોર કરીને ધૂધવે,
ગરજે સાગર ઘેરે રુબે !
દુર્ગમ નદીઓ બધે રહે—
કાયમ તેમાં મીઠાં નીર,
તોયે એનાં સદાય ખારાં—
પાણી દોસે શાં ગંભીર !

વિશાળ, લાંબો, પહોળો ઉડા—
એવો મોટો ગંભીર !
એના જેવું કોઈએ ન મળે
મહાસાગર તે મહાસાગર !

રચણ સંકલનને લીધે અમે વધારે અવતરણો આપી
શકતા નથી પણ આટલાં થોડાં ઉપરથી પણ લેખકની
સ્વાભાવિક બાલકલ્પના વાંચનાર સમજ શકશે.

આ નાના પુસ્તકની બૃમિદા, બાળકોને આકર્ષક
પત્ર રૂપે, બાળકોના મિત્ર ભુગતરામ દવેએ આપેલી
છે તે પણ આ પુસ્તકને અનુરૂપ છે. અમ માનીએ
છીએ કે કોઈ પણ માન્યાપ આ થોડી કિંમતે મળતા
અમૂલ્ય આનંદથી પોતાનાં બાળકોને વાંચત નહિ રાખે.

રા.

[નોંધ—અમને મળેલાં બીજાં કેટલાંક પુસ્તકો, આપનાં અંગ્રજીનાં પરિવર્તિ હવે પણ આપવામાં આવશે.]

ભારતવર્ષીય સંગીત

ધ્વનિની સુંદરતાથી સંગીત અવજનિદ્રિયને અને પરિણામે હૃદયને આનંદ આપે છે. અને તેથી જ તે એક લલિત કળા ગણાય છે. સંગીતની મધુરતાથી કુદ વાસનાઓ કાંઈક અંશે નિયંત્રિત રહે છે. સ્વરમાધુર્ય તેમ જ તાલને લીધે નિર્દોષ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રોતાજનમાં અરરપરસ સમભાવ ઉદ્ભવે છે. એક મંચધાર કહે છે કે “આપણે ત્યારે સારા સંગીતનું શ્રવણ કરીએ છીએ ત્યારે જાણે આપણે પોતે ન કંઈ હોય તે છતાંયે પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરતાં હોઈએ, અથવા કોઈક અન્યથા કશ્ચાનક જ્વાનત મારે આંસુ પાડતાં હોઈએ એવું લાગે છે.” સંગીત એટલી ગદન કળા છે કે તેનો બેદ કદી માનુષ પડે નહિ. છતાં તે અત્યંત મધુર હોય છે. સંગીતનો ધ્વનિ બંધ થાય તે છતાંયે ઓનો રણધાર સ્વરૂપમાં તો રહ્યાં જ કરે છે. કદી નાશ પામતો નથી.

સંગીતનાં સ્વરૂપ અનેક પ્રકારનાં હોય છે. તેમ જ તેનો વ્યાપાર પણ સિલસિલ હોય છે. માત્ર નિર્દોષ આનંદ પ્રાપ્ત કરીને મનરંજન કરવાના સાધન તરીકે સંગીતનો ઉપયોગ થઈ શકે. તે જ પ્રમાણે કુદ વિચાર્યું નિકંદન કરવા માટે સદ્ભાવ જાગ્રત કરવાનું સાધન પણ સંગીત થઈ શકે છે.

સંગીતના રાગ આનંદજનક હોય અથવા ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાજનક હોય. તેમાં રહેલી ભાવના ઐદિક હોય અથવા ભક્તિપ્રધાન હોય.

આપણા દેશના રાગ ધણે ભાગે ઉપર ક્યું તે પ્રમાણે બીજા પ્રકારના હોય છે. તેમાં ભક્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે. સંગીતનો રસ ‘વિરહ’—વિરહભાવનાદર્શક, અથવા મયોગદર્શક હોય છે. અને તેનો વિવિધ શબ્દો હોય છે. આપણા સંગીતમાં દિવ્ય પ્રેમનું જ મોત્ત હોય છે. તેમાં વિવિધતા ઓછી હોય છે. પણ તેને ગદ્યે

માંબીર્ષ ને અર્થગૌરવ ધણું હોય છે. ભાવની વિવિધતા નથી હોતી, કદપના જુગ હોય છે, પણ જે હોય છે તે ઉત્તમમાં ઉત્તમ અને મરુતતાથી દર્શાવેલું હોય છે. આત્મા અને વ્યક્તિનો અરરપરસ મયોગદર્શક રાગ હોય છે. અને દિવ્ય પ્રેમના મુમુક્ષુને મયોદ અસર કરે છે. તેમાં રહેલી શાન્તિથી હૃદય દ્રવે છે. વ્યક્તિમત ભાવને પ્રેમસાદન મળે છે.

આપણા દેશમાં ધણેભાગે તંત્રુશ અને તજશ સાથે રાગગામિણીઓ ગવાય છે. અને દરેક રાગ ગાવા માટે અમુક નિશ્ચિત દાળ હોય છે. તંત્રુશ માત્ર સર સાચવી રાખવાનું મોટા અવાજનું સાધન છે. તેને લીધે ભેમર થતો રોધાય છે. તજશનો નાદ ઘેરો અને ઉડો છે. ધાર્મિક સંગીતમાં ઝોનાથી જુસ્મો આવે છે.

આપણામાં ધણેભાગે એક જ જાણ ગાય છે, ધરણ કે એક વ્યક્તિના અંતરની લાગણીદર્શક જ ગીતો ધણે ભાગે હોય છે. મંડળીના એક જ મંચીતની આપણામાં બહુ સામાન્ય પ્રથા નથી. હવન બેદમય ગદન હોય છે તેથી મંચીતનો સમય પણ ધણે ભાગે મર્યાદા હોય છે. દિવસના આઠા પ્રકાશમાં સંગીત શોભતું નથી. પરંતુ ચંદના આઠા પ્રકાશમાં કે શાન્તિના અંધકારમાં સંગીત વધારે ચારી રીતે જામી શકે છે. મનુષ્ય ચોતાના અંતઃકરણની અંદર શાન્ત સમયે અને શાન્ત વાતાવરણમાં જ પ્રવેશ કરી શકે છે.

દાળ અને ઝગુને આપણા સંગીતમાં ધણું પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. ઉદ્દેશ એટલો જ છે કે પ્રકૃતિની સાથે મનુષ્યે એકતાન થવું આવશ્યક છે. પ્રકૃતિમાં સમાવેલી ભાવના અને રમતી માંબી થતી આવશ્યક છે.

હવે સંગીતનાં જુદાં જુદાં રૂપ તરફ નજર નાંખીએ. તજ પ્રકારનું સંગીત આપણામાં હોય છે: ૧. મુપદ, ૨. ખામ, અને ૩. મુમી. સંગીતનો અર્થ ભાવદર્શક

તે ખ્યાલ કે કુમરી નથી, પણ કુપદ છે. કુપદમાં કંઈક અવર્ણનીય બંધીરતા રહેલી છે તેને પરિણામે ભક્તિ-રસ અને ભક્તિભાવ વ્યવૃત થાય છે. ભારતની ચિત્ર-કલા, શિલ્પકલા, સંગીતકલા સર્વેમાં ધાર્મિક ભાવના પ્રધાન હોય છે. આ જ તેનો મહિમા છે. અને એ જ કટલેક અંશે તેને પરિમિત કરે છે.

આપણું સંગીત યાત્રતુ હોય ભારે એકાએક ઉદાસ કે આનંદ યદ્ય આવતો નથી. એકદમ કુદવાની કે નાચવાની ઘટિત યદ્ય આવતી નથી. મસ્કરી, હંકા કે શોક-દર્શન યતું નથી. શુભો, ચીસો, તેમાં સાંભળવાની, પાડવાની હોતી નથી. ધણું જ માપસરનું, સમયોત્તન-વાણું આપણું સંગીત છે. શાન્ત રીતે સરનું, શાન્તિનો પ્રચાર કરતું, શાન્ત રસમય વાતાવરણનો જન્માવ કરતું હોય છે. દરેક પ્રસંગે, અને દરેક મનુષ્યના મનને સાન્ત્વન આપી શકતું નથી. સંગીતકારને શાન્તિ અને ઉત્સાહ આપી શકે. પરંતુ આત્માજન ઉપર તેટલી અસર કદાચ ના કરી શકે. ગર્વ્યાઓએ અજળત તેમાં કંઈક વિવિધતા આણી છે.

‘ખ્યાલ’ના સંગીતમાં વિવિધતા વધારે હોય છે તેમ જ શીઘ્રતા પણ હોય છે; પરંતુ તેમાં નિયંત્રણ રસિકતા હોતી નથી. ગીતના બંધારણમાં ટંચકો હોતો નથી. અર્થનું ગૌરવ સચવાતું નથી, અને શ્રોતા-જનથી અર્થ કે ભાવ કંઈ જ સમજી શકતાં નથી. માત્ર રાગના તાલ કપકામાં જ ગર્વ્યો મચગૂલ યદ્ય વ્તય છે. શબ્દનો તો વિચાર સરખો પણ તેને રહેતો નથી. ધણી વાર તો તે અર્થ કંઈ સમજતો પણ નથી. આવાપ, આતરો, તાન, સારંગમની તાન, દુત, તળલાંના ટેકા, હાથના ચાળા, સમ પર જોરથી ટેકા વિગેરે બાજતોમાં ગર્વ્યા તલ્લીન યદ્ય વ્તય છે. પરંતુ આત્માજનો તો મુંઝવાય છે. ઝડઝમક, ઉત્તાદી માટે ઠીક છે પરંતુ તે સંગીતની શુચિતા-બાધક છે. ગર્વ્યાને પોતાના સંગીતનું ભાન રહેતું હશે. પરંતુ આત્માજનને તો માત્ર ગર્વ્યાનું જ અસ્તિત્વ જણાય છે. આ બધા ઉપરાંત ગર્વ્યાઓ જે બેન્યાળા કરે છે તેનાથી તો તોળાહ થવાય છે. આનંદ કે શાન્તિ

કંઈ જ મેળવી શકાતી નથી. એ સંગીતમાં ધર્મ જે અર્થ કંઈ જ હોતાં નથી. બધું મિથણું ને ગોટાળે હોય છે.

આપણા સંગીતમાં ખરો સુધારો કરવો હોય તો તેનો સ્વરૂપના બંધારણના શુભ્ય ભેદનું સ્પષ્ટીકરણ થવું જોઈએ. આપણા દેશના સંગીતની પ્રગતિ એકેદશી છે અને તેથી જ હજી સુધી તેનો વિસ્તાર થયો નથી એની ધાર્મિક બાજુ ક્યે માર્ગે વિસ્તૃત કરી શકાય એ નિરાકરણ કરતું બહુ મુશ્કેલ છે. ધણું અંશે કુપદ સંગીત જ હોતું જોઈએ. સર ધીમા, નીચા અને માપસરે હોવા જોઈએ.

તાન કરતાં આવાપ, આસ્તેયને અપ્રસ્થાન મળતું જોઈએ. સામાજિક સ્વરૂપમાં ગીતનું સ્વરૂપ અને અર્થ બંનેને સરખું મંદસ્વ આપાતું જોઈએ. રાગ અને શબ્દ બંધારણ બંનેનો યોગ થવો જોઈએ. ભાષા સાદી અને મધુર હોવી જોઈએ. તેની સાથે રાગ અને ભાવ સચવાવો જોઈએ. રાગ અને શબ્દરચનામાં વિવિધતા હોવી જોઈએ. તબલા અને સારાં વાજાં સાથેની સંગીત મંડળીનો પ્રચાર થવો જોઈએ.

ધર્મના પ્રચાર માટે ધાર્મિક શિક્ષણ કરતાં ધાર્મિક વાતાવરણ અગત્યનું છે. અને તે જ કારણથી સુધકતા બ્યવસ્થા, ધૂપ, કુત વિગેરેનું સાધન, શાન્ત રચાન અને સંપાનો સમય પ્રાર્થના માટે બનુદ્ધ ગણાય છે. આ સર્વ પવિત્રતાનો યોગ કરે છે. વિકારોનો નાશ એક ઉપદેશથી થાય તેના કરતાં આના વાતાવરણથી વધારે સહેલાઈથી થાય. ભક્તો એકત્ર થાય ત્યારે ભક્તિનું અને પ્રેમનું વાતાવરણ જન્મે છે. આરે, પ્રેમને એક મળાને કરેલું સંગીત વાતાવરણને વધારે રસિક અભક્તિમય બનાવે છે. પરંતુ તાલીમ લીધેલું મંડળ હોય તો અર્જુન અસર કરી શકે; આપણામાં આ પ્રધાન પ્રચાર આવશ્યક છે. *

સી. શારદા મહે

અમદાવાદને અભિનંદન

અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીને પ્રાથમિક શાળાઓમાં સરકારી કેળવણી ખાતાની તપાસણી મંજૂર કરી તેથી કોઈ દુસ્મનતા દિશ ટાળી થઈ હતી. ત્રણ ત્રણ વરસ સુધી લડીને છેવટે અમદાવાદના આગેવાનો હારી ગયા—એમ કહેવાયું.

પણ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ શ્રી વલ્લભભાઈએ આ વિષે પૂરી હકીકત તરત જ બહાર પાડી છે. તે ઉપરથી સૌની ખાતરી થઈ છે કે તેમણે અને તેમના વીર સાગરીતોએ હાર નથી ખાધી પણ સારા દેશમાં વિજય ડંકો વગાડ્યો છે. હાલ સુધી શહેરમાં પ્રાથમિક શાળાઓનો નાણાં મંચંધી તેમ જ સામાન્ય વહીવટ મ્યુનિસિપાલિટીઓને હસ્તક રહેતો. પણ તેનું નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણો કેળવણી ખાતાને હસ્તક રહેતા અને તેથી તેનાં અધ્યાસક્રમ અને પાઠ્યપુસ્તકો, નકશા અને છબીઓ, શિક્ષણસાહિત્ય અને પાટલીઓ સુધી ઘણી ખરી બાબતોમાં સરકારી ખાતાનો જ અંકુશ રહેતો. આ કેળવણી મંચંધી અંકુશ દૂર કરવાની જ અસહકારની લડતની નેમ હતી; અને સરકારી નાણાં અને નિરીક્ષણ સ્વીકારાય ત્યાં સુધી આ અંકુશ દૂર ન થાય, એમ સમજીને જ બંનેનો ત્યાગ કરવાનું અસહકારીઓએ પણ લીધું હતું. તેને અંગે તેમણે ત્રણ વરસથી કેવી સતત અને દારૂ લડત ચલાવી છે, તેમણે કેવો અધાગ થમ લીધો છે અને કેવી મુસીબતો ભોગવી છે એ સૌ જાણે છે. જેથી ટકત તપવ્યાં તેડું હતું હજી અજોડ નથી મ્યુનિસિપાલિટી ચુંટાઈ કે તરત જ તેની શિક્ષણ સમિતિએ કેળવણી ખાતાને સાફ લખી જણાવ્યું કે બુની રીતે તપાસણી કરવાનો તેનો વિચાર હશે તો તે સ્વીકારાય એવો અંચલ નથી. તે ઉપરથી થોડા જ વખતમાં ઉત્તર વિભાગના મુખ્ય નિરીક્ષકે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું કે “મ્યુનિસિપાલિટીની શાળાઓને વિગે ખાતાનું કામ મુખ્યત્વે ફરીને સંસાદ આપવાનું જ રહેશે અને તેના વહીવટની અંદર વચ્ચે પડતું નહિ.” આમ ઉપર જણાવ્યા મુજબ નાણાં નીમણક વગેરેની બાબતમાં તો પહેલાં એણે ખાતાની કંઈ સત્તા ન હતી. એટલે આ અધ્યાપી તો હવે શિક્ષણ મંચંધી અંગે અધિકાર મંદિરી

લેવાનો છે એ સ્પષ્ટ છે. આમ સારા દેશની વધારમાં વધારે વચ્ચે અનિસિપાલિટી સાથે સમાધાન કરવા માટે અમે એ ખાતાના અમલદારને અભિનંદન આપીએ છીએ. પણ ખરેખરો ધન્યવાદ તો અમદાવાદના શ્રદ્ધા સુબેદારને થોડો છે કે જેમણે નાજપૂરના કુરાવને માન આપીને સારા દેશમાં શહેરી તંત્રની સ્વતંત્રતાનો ખુંડો પહેલ વહેલો ફરકાવ્યો અને જેમણે ત્યારથી આજ સુધીમાં અનેક વારંવાર થયા છતાં પણ સ્વતંત્રતાની લડત બહાદુરીથી અને કુલજતાથી કાપમં રાખી છે.

અમદાવાદની સુધારા શહેરનાં હમરો બાળકોને સ્વદેશભિમાનનો પાઠ શીખવી રહી છે, અને કેળવણી ખાતાની સામાન્ય સચવાથી બીજાં ચતુર મામ મેતીને પોતપોતાની શાળાઓને ભેગભેગમાં સ્વતંત્ર કરી શકશે. મ્યુનિસિપાલિટીના દાખલાથી લોકલ બોર્ડ પણ લાલ લપ્પ સકરો. અને ત્યારે આખા શહેરમાં—ધીમે ધીમે આખા પ્રાંતમાં અને દેશમાં પણ—કેળવણી સ્વતંત્ર અને રાષ્ટ્રીય થશે ત્યારે ઇતિહાસકાર અમદાવાદના વીર નાથોને અને તેની સ્વાસિમાની પ્રજાને અને તેના રોકીશ શિક્ષક વર્ગને કુવા દેશે.

લોકલ બોર્ડની સ્વાધીનતા

શહેરનું તંત્ર જેમ મ્યુનિસિપાલિટીઓને હસ્તક છે તેમ હવે તાલુકાનું તેના બોર્ડને સોંપાએલું છે. પણ મ્યુનિસિપાલિટીને મુખ્યત્વે લોકલ બોર્ડ વધારે પરાધીન અને જોઈમાં સત્તાવાન છે. શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીની લડત તો અમદાવાદે લડી, પણ ગામનાં લોકલ બોર્ડનું રક્ષણ કાળુ કરશે !

આ બોર્ડનો સન ૧૯૨૨-૨૩ નો સરકારી હેવાલ બહાર પડ્યો છે તે ઉપરથી તેની પછાત સ્થિતિનો આરો જ્વાલ આવે છે. હજી આ મંડળોના માત્ર ૩ ભાગના સભાગણે જ પ્રજામતથી ચુંટાય છે; બાકીના ૬ ની નીમણક સરકારને હસ્તક રહી છે. આવાં સ્થાનિક મંડળોમાં તો કેવળ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ જ હોવા જોઈએ એમ સારી દુનીઆમાં નિર્વિવાદ મનાય છે. છતાં ગઈ સાલ નવો કાયદો થયો તેમાં પણ ૬ ભાગ પ્રજાને સોંપી બાકીની ૩ જગ્યાઓ સરકારે પોતાને હસ્તક રાખી છે !

કુલ ૨૭ હજાર બોર્ડમાંથી માત્ર ત્રણને જ પોતાના પ્રમુખ ચુંટવાની સત્તા છે। આથી પહેલાંને વરસે ફક્ત એકને જ હતી। અને બાકીના ૨૪ માંથી ફક્ત એકમાં જ સરકારે અમલદારને પ્રમુખ તરીકે ચુંટ્યો છે. અને બાકીના પર ખાનગી ગૃહસ્થોને—કોઈ જાગીરદારોને કે પ્રજાપ્રધારીઓને—સંચાલવાની મહેરબાની કરી છે તે વિશે પોતે મગધ થાય છે। તેમજ કુલ ૨૨૨ તાલુકા બોર્ડ-માંથી ૧૯ ને જ પ્રમુખ નીમવાની સત્તા। ને બાકીના ૨૦૩ માંથી ૧૧૧ બેટલી મોટી સંખ્યાની જગ્યાઓએ ખાનગી ગૃહસ્થોને પ્રમુખપદે નીમા છે તે માટે પણ સરકાર અલિ-નંદન માગે છે। હોર્સ રિપને લગભગ ૪૦ વરસ પર “સ્થાનિક સ્વરાજ્ય”ની સ્થાપના કરી ત્યારે તેમના સ્વભાષામાં પણ નહિ હોય કે ૧૯૨૪ના વરસમાં પણ હજાર તાલુકાની પ્રગતિને પોતાના પ્રમુખો ચુંટવાની પણ સત્તા નહિ મળે!

જેવી બંધારણમાં પ્રગતિ તેથી જ વધીવટમાં. એક વરસમાં કેળવણીના ખર્ચ ૮૭ લાખથી વધીને ૮૯ લાખ પર પહોંચ્યો। અને વેદક ખાતાને તો ૧૦ ને બદલે ૬ લાખથી જ સ્તોત્ર માનવો પડ્યો। આમ કોઈ વાર સહેજ સ્વર્ણા પ્રગતિ થાય તો કવચિત્ અવળી રીતે પણ થઈ શકે!

ગામ પંચાયતોનો કાયદો પસાર થયે લગભગ ચાર વરસ થયાં છતાં આખા યુગરાતમાં મળીને પૂરી પાંચ પંચાયતો પણ નથી। પણ આમાંથી પણ કોઈ કોઈ તો તે રદ કરવાની માગણી કર્યાં કરે છે। સરકાર લેકેનો દોષ દાટે છે કે ગામડાંની પ્રજા સુધારા માટે વધારે કર આપવાને તૈયાર નથી. અલગત નથી—ત્યાં સુધી સરકારી તંત્રમાં વિશ્વાસ નથી ત્યાં સુધી. કાયદો પસાર થયો ત્યારે આ મંડળોને છુટી રાહ નાના નાના દીસાની ફોજદારી દાવા ચુકવવાની સત્તા આપવા ઘણાં સંજ્ઞા-એ સરકારને સંસ્થાં હતું. પણ તેને પ્રજા પર વિશ્વાસ નહિ તેથી ન માન્યું. આવા અવિશ્વાસથી અવિશ્વાસ જ નીપજે. સરકારી કાયદો છે નિષ્ફળ થયો છે, છતાં એકનો; સુધારા કરવાની તેને જગ્યા સારા આવતી નથી.

પણ આ સરકારનો વાંક કાઢવો નહિયો છે. જેમ મુનિશિપલિટીમાં તેમ લોકલ બોર્ડમાં પ્રજાએ જ નામત થયું છે. હાલ સુધી પ્રજામત જ રખે અને એક ન હોય ત્યાં હજાર તાલુકામાં કોઈ કોઈ

ભાષાઓ ચુંટણી વખતે ચળવળ કરતાં. પણ તેમને મહાસભાની સ્થાનિક કે પ્રાંતિક સમિતિઓનો ટોકા મળતો નહિ; તેથી કોઈ સ્થાને રાષ્ટ્રીય પક્ષની વધુમતિ જ ન થાય, તો પછી અંદર જઈને લડત તો થાય જ ક્યાંથી? હાલ દેશના વિશાળ રાજપ્રદરણને અંગે ઘણા પક્ષ પડ્યા છે. પણ તે સૌ ખીજા મતમતાંતરને વિસરી જઈને સાથે મળી લોકલ બોર્ડની લડત લડશે તો ગામડાંની પ્રગતિ કંઈક કદાચ થશે તે સ્વરાજ્યને પથે કંઈક પ્રગતિ થશે.

યુગરાતમાં ઘણે ટેકાણે લોકલ બોર્ડની ચુંટણી થોડા જ વખતમાં થવાની છે. તેથી તેમાં બને તેટલી જગ્યાઓ હાથ કરવાની વ્યવસ્થા કરવા પ્રાંતિક તેમ જ સ્થાનિક સમિતિઓને અને આપ્રદ્યુર્લેષ જાગરણ કરીએ છીએ.

સ્વરાજ્ય પક્ષનું સંગઠન

ગયા ઓગસ્ટ માસની ૧૬ થી તારીખે સ્વરાજ્ય પક્ષના મુખ્ય આગેવાનોની સભા દેશમધ્ય દાસના પ્રમુખ-પણા નીચે કલકત્તામાં મળી હતી. ત્યાં એ પક્ષનું વધારે સંગીન સંગઠન થયું હોય એમ લાગે છે. તે પક્ષનું જોર ધીમે ધીમે વધતું જાય છે ને મહાત્મા ગાંધીજી તેમ જ દાકાર બેસંટ તેની સાથે સંપ્રાધાન માટે મસક્ત ચલાવી રહ્યાં છે, તેથી તેની રાજનીતિની નોંધ લેવાની જરૂર જણાય છે.

સૌ જાણે છે કે આ પક્ષ સ્થાપતી વખતે ધારાસભા હાથ-કરીને પ્રધાનમંડળને નાણુદ કરવાની અને સુધારા તોડવાની નેમ જાહેર કરવામાં આવી હતી. પણ તે તો બે જ પ્રાંતમાં—મધ્યપ્રાંતમાં ને બંગાળમાં—પાર પડી શકી નેં જાણની પ્રાંતિક તેમ જ વહી સલામાં સીધી કે આડકતરી રીતે સરકાર સાથે સહકાર કરવો પડ્યો, તેથી સ્વાભાવિક રીતે આ પક્ષ પર ઘણી ટીકા થઈ હતી. ધારાસભા તોડવાનો જ દાવો કરનારા કોઈ પણ કસાવ કે કાયદાની, કોઈ અર્થ કરવાની કે કર નાંખવાની દા લણી કેમ શકે? ને કંઈ સુધારા ચુકવાનું કે દરખાસ્ત રજુ કરવાનું મહાપાપ તો તેનાથી થાય જ કેમ?

આ પક્ષની ગઈ સભાએ આ અગવડભરેલી સ્થિતિમાંથી રસ્તો કાઢ્યો છે. શ્રીયુત વિદ્યસભાઈ પટેલે બાળગી રીતે જ જણાવ્યું છે કે સૌ સભાઓમાં વધુ-મતિ થશે એમ ધારીને જ મળ કમ સ્વભાષામાં આવ્યો હતો; તે ધારણા જે બે પ્રાંતમાં શક્ય થઈ ત્યાં પ્રધાન-તંત્રને આફ કડ્યું છે. પણ ઘણી ખરી સભાઓમાં ને

નિષ્ફળ થઈ તેથી હવે પૂરો વિચાર કરીને લડતની કંઈક નવી પદ્ધતિ યોજવામાં આવી છે. તે મુજબ સરકારનાં અંદાજપત્રો અને ખર્ચની માગણીઓનો, તેમ જ સરકારની સંતા વધારે એવા કાયદાનો તો વિરોધ જ કરવામાં આવશે. પણ તેની સાથે મહાસભાના રચનાત્મક ક્રમને યોગ્ય આપવાને, ખેડૂતો મળુરો વગેરે ગરીબ વર્ગનું રક્ષણ કરવાને અને એકંદર રાષ્ટ્રીય જીવનને ખીસવવાને કાયદા સુધારા વગેરે રજૂ કરી શકશે. જે ધારાસભાની મારફત કામ કરવું જ હોય તો આવો માર્ગ લેવો પડે એ દેખીતું છે.

પણ ધારાસભામાં જવું એ જ અસહકારના સિદ્ધાંતની વિરૂદ્ધ નથી ? અને પ્રજા અસહકારના મંત્રને જો છે—જપતી દેખાય છે. છતાં ધારાસભામાં કેમ વધારે રસ લે છે અને દાસ નેહરોને કેમ વધાવી લે છે ? આનાં નીચેનાં કારણો વિચારવાં જોઈએ.

(૧) સ્વરાજ્ય મેળવવાના બે રસ્તા મણવાય છે : ૧. કેવળ પ્રજાને જ ફેળવીને તેની મારફત સરકારની સામે બેઠો બળવો કરીને; ૨. કેવળ ધારાસભા, લોકલ બોર્ડ વગેરે સરકારી મંડળોને હાથ કરીને તેમ જ તેમાં લડત ચલાવીને, બીજી રીત જીતી છે અને તે નેહરુ, ચવાધી અસહકારમાં પહેલી રીત સ્વીકારવામાં આવી એમ ગણાય છે. તે વધારે ટુંટું છે એમ ધરીને જાન્યે તે પસંદ કરી, પણ હવે તે વધારે લાંબી અને વેકટ જણાવાયી તે બીજા માર્ગ તરફ વધારે વળતી જાય છે. ખરૂં જોતાં પ્રજાનો મોટો પક્ષ એક અથવા બીજો કરી શકે માર્ગ તો લેતી જ નથી. તેથી સન ૧૯૨૧ માં પણ મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડોને બહિષ્કાર થો ન હતો. ફરક એટલો છે કે કાનુનલગ્નની લડત રીતે સત્વર સ્વરાજ્ય સર કરવાનો મંતવ્ય દર દેખાય છે. તેથી સરકારનાં મંડળોમાં પણ નસીબ અજમાવવાનું લણુ વધતું જાય છે.

(૨) તેનું પહેલું પારખું મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડમાં દેખાતું જાય છે. તે મંડળો હાથ રી બને તેટલી રાજકીય સત્તા સંપાદન કરવાની અને વધારવાની ચળ વધતી જાય છે. જે કે જરાતની સમિતિઓએ તે વિશે કંઈક કહ્યું નથી છતાં તો સુરત અગ્રેસરોનું વર્તન પણ તેમના નવા વલણનું પટ ચગન આપે છે.

(૩) પછી તેમને અને જનસમાજને એ સવાલ તામાયિક રીતે થાય કે જે આ મંડળોમાં રહેલ રાજ સરકાર સાથે અનેક જાતની મસલતો અને લખાણ કરી પ્રકાશ—તેને ઝેગ નાનામોટા અસહકારોને અને

કર્મચિત્ત ધારાસભાઓને પણ મળી શકાય, તો પછી ધારાસભામાં એવું શું છે કે જેથી તેમાં હાખલ થનાર અર્થવિત્ત અને પતિત યજ્ઞ જાય ? હક્કોના આપણુદ રાજ પહેલા ચાક્કર્સની સામે લખકર બંડ ઉઠાવનાર હેમ્પડન અને પીમ પાકેન્ગ્ટના સલાસદ નહોતા ?... જેનામાં લડાયક જિતિ નથી તે ધારાસભામાં નહિ જાય તો પણ કોમીઓ નહિ કરે; અને જેનામાં હશે તે મીસરના ઝગલુલ પાસાની માફક પ્રધાનપદ લેશે તો પણ સરકારને સતાવ્યાં કરશે અને સ્વરાજ્યની લડત કાયમ રાખશે.

(૪) બીજી પાસ સુરત પક્ષના શુદ્ધ કાર્યક્રમમાં રાજકીય જીવનું દેખાતું નથી. ખાદીના પ્રચારનું, અંત્યજનના ઉદ્ધારનું અને હિન્દુ-મુસલમાનના એકવ્યનું કામ સોનાનું છે. રાષ્ટ્રીય ઉત્તમ મારે અનિવાર્ય અને આવશ્યક છે એ સૌ સ્વીકારે છે. પણ આવાં બીજાં ઘણાં કામ મણાવી શકાય. સ્ત્રીઓની ઉત્તમિ, પ્રજાવર્ગની જીવણી, ખેડૂતો અને મળુરોનું સંગઠન વગેરે. છતાં આ બધાં અત્યંત ઉપયોગી રાષ્ટ્રીય કાર્યો રાજકીય નહિ પણ સામાજિક જ ગણાય છે. બીજી પાસ મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડોના જે કામમાં સુરત પક્ષ લાગ લે છે તે વિશે મહાસભા તો મૌન જ ધારણ કરે છે. આમ કામ મહાસભાના કાર્યક્રમમાં શુદ્ધ રાજકીય નથી એમ સમજીને સ્વરાજ્ય પક્ષના—દેખીની રીતે વધારે લડાયક—ક્રમ તરફ પ્રજા જાણે અજાણે વળતી જાય છે.

ઉપર રાજકીય લડતના બે માર્ગ મૂક્યા છે. પણ પ્રજાનો મોટો ભાગ તો તેમાંથી એક નકરો માર્ગ તો કર્મચિત્ત જ—તે થોડા જ વખતને મારે સ્વીકારે છે. સાધારણ રીતે અંતત તેમજ સામાજિક જીવન સિદ્ધાંતોના અંતિમજી અને વ્યવહારિક સાધનાં નથી આવે છે. ધારાસભાની લડતમાં શીખત વિદ્યલક્ષના જેટલી થકા થોડાને જ હશે. તેમ ખાદી વિશે મહાસભાના જેટલી આસ્યા પણ થોડાને જ દશે. ઘણાખરા માણસોને સા સાધનામાં થોડાથણો વધારા હોય છે. અને કદાચ કેવળ એક માર્ગના અંતિમ અનુસરણથી નહિ પણ સૌ સાધનાના સમન્વયથી જ પ્રજાને સ્વતંત્ર જીવન મળી શકે—અને લતિધર્મમાં પણ મેળશે.

મર્ચ પક્ષોના સમન્વય

મહાસમિતિની જેટલી બેઠકમાં પંચવિધ બહિષ્કારના પરિણામ પાસના અને ફરજિયાત કંતોમજીના જે દરમિયાન થયા તેથી બે પક્ષોનું હંદુલ સમવાને બરે

ઉદ્ભવું વધું. પણ મહાત્માજી તો રચનાત્મક કાર્ય માટે ખાસ કરીને શાંતિ ચઢાતા હતા. તેથી તેમણે સૌ સુસ્ત ભાષ્યોને સ્વરભવવાદીઓ માટે સહિષ્ણુતા રાખવાની અને ત્યાં હરિદ્વાષના સંભવ લાગે ત્યાંથી પાછા ફરી જવાની વારંવાર સલાહ આપી છે. પણ આભ કાટ્યું દેાય ત્યાં ધીંગડું દેવાથી શું વળે? તેથી તેમણે સ્વરાભવ પક્ષના અમણીઓ સાથે અને છેવટે દા. બેંગલ અને વિનિત પક્ષ સાથે પણ સમાધાન કરવા સારૂ મસલત શરૂ કરી છે. તે સત્વર સફળ થાય અને મંગીન કાર્ય માટે અનુકૂલ વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય એવી સૌની પ્રાર્થના છે.

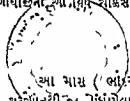
દરખાનમાં મુંબાઈના મહાત્માજીના ભાણુ પરથી તેમ જ દા. બેંગલના એક સંદેશ પરથી સમાધાનની કંઈક વગતો તરી આવી છે.*

(૧) ગાંધીજીના જ વ્યાખ્યાન પરથી સમજાવું કે તેઓ માત્ર સ્વરાભવવાદીઓ સાથે જ નહિ પણ ખીજ સૌ રાષ્ટ્રીય પક્ષો સાથે એકત્ર ચઢાય છે.

(૨) હાલ તેઓ તો ખાદી, અંતરજ અને હિંદુ-મુસલમાનના ત્રિવિધ કાર્યક્રમ પર જ એકત્ર થવા ઇચ્છે છે અને તે વિશે તેમ જ અહિંસાના સિદ્ધાંત વિશે સૌ એકમત છે તેથી આ સમાધાન શક્ય બને છે.

* આ હાખાયા બાદ યંગ ઇન્ડિયા અને નવજીવનમાં ગાંધીજીની સ્થાનવિષે શીક્ષક દરખાસ્ત પ્રકટ થઈ ચૂકી છે.

યુગધર્મના ગ્રાહકોને

આ માસ (ભાદરવા) ના અંક સાથે યુગધર્મનું બીજું વર્ષ પૂરું થાય છે. ધણાખરા ગ્રાહકો વર્ષની શરૂઆતથી જ નોંધાયેલા હોવાથી જેમનું લવાજમ ખત્રાસ થયેલું છે, તેમને આ અંકમાં બીડેલા જુદા પોસ્ટકાર્ડથી જો બાગત સૂચના આપી છે. આવતા વર્ષમાં આજુ રહેલા ઇચ્છતા ગ્રાહકોને અમારી ખાસ આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ છે કે તેમણે લવાજમના રૂ. ૬) મનીઓડરથી મોકલી આપવા કૃપા કરવી. બધા જ બે અંક વી. પી. થી આવવાની રાહ જુએ તો વી. પી. રવાના કરતાં જ એક અંકવાડિયું આપ્યું નય, અને આવતો અંક લગભગ ૧૫ દિવસ ગ્રાહકોને મોડા પહોંચે. વળી મનીઓડર મોકલવાથી અમારી ઘણી મહેનત બચે અને ગ્રાહકોને વી. પી. રહસ્યેલનની શી પણ ભોગવવી ન પડે. જેમનો મનીઓડર કે ગ્રાહક તરીકે ચાલુ ન રહેવા ઇચ્છનારે તરફથી નકારનો જવાબ આવતા અંક પહેલાં નહિ આવી પહોંચે, તેમને આસો મારાનો અંક આવતી પૂનમે વી. પી. થી રવાના કરવામાં આવશે, જે સ્વીકારવા ગ્રાહકોને વિનંતિ છે.

તમામ પત્રવ્યવહાર “વ્યવસ્થાપક, યુગધર્મ કાર્યાલય, રાયખડોડ, અમદાવાદ” ને શરનામે કરવી.

આ માસિક અમદાવાદ સિત્તીક ઈસ્પીતાલની સામે પાનાભાષી વાડીમાં વસન્ત મુદ્રણાલયમાં ચીમનલાલ ઇન્દરલાલ મહેતાએ છપ્પું અને ઈન્દુલાલ કૈલાલાલ વાનિકે યુગધર્મ કાર્યાલય માટે અમદાવાદ ભદ્ર પાસે આવેલા એ કાર્યાલયના મથાનમાંથી પ્રગિહ કર્યું.